

કિશોર
ફેબ્રુ : ૧૯૩૬

શિવાજી મહારાજ

કથાર

‘ભાષા-ભક્તિ’

• લૌરેન ને ઓલનન ક્રાન્તના એ
નીતાન્ત ઝોંઢયે ભયો પ્રદેશે
છતી લોભા જર્મન લસ્કરોએ
ને આણ વતી નહી જર્મનીની.
“ બહિષ્કૃતા કેન્દ્ર ગિરા હવેથી
ને આજથી જર્મન ફેળ્યાત ”
રાજ્યે કર્યું આ કરમાન કારમું.

*

એ વાતને યે વરસો વહી ગયાં
ને આમગાળા મહી એક દા’ડો
આવી ચડ્યાં રાણી નિરીશ્વર્યે
કળા અને કોશલ બાળકોનાં
એક થયાં ખૂળ પ્રનત રાણી:
“ માગો, અને આપીશ માગશો તે. . . ”
પૂરું ના વાક્ય ચર્ચું હલુ ત્યાં
ઓ એક ત્રાયે જ પુકારી ઉઠ્યાં
એ બાળકો: “ કેન્દ્ર ગિરા વહાલી.
ગીતું કમું યે ન ખચે અમારું.”

*

જવલંત આવી નિજ માવભાષા-
પ્રત્યે હોડી ભક્તિ, અનન્ય પ્રેમ,
ના આપણે ઉર કદીય ભગશે ?

‘ નીતમ ’

ગાંધીજીના સહવાસમાં

ગાંધીજીમાં એક વિશિષ્ટતા છે: સારાપણમાં વિશ્વાસ. આપણે સારા હોઈએ તો પછી બીજાને સારો માનતાં આપણને કદી તુકસાન સંવન કરવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. જેમણે અનેક ચિત્રવિચિત્ર કુટુંબોમાં કુટુંબીજન તરીકે કુટુંબોના પ્રશ્નો ઉકેલા છે, રાજકારણમાં જેમનો આટલો દિરસો છે, તેમને જગતને અનુભવ નથી એમ કહેવું એ ઘૂંટતા છે.

ગાંધીજીના જીવનની બીજી એક વિશિષ્ટતા, કોઈની પણ નિંદા ન કરવી એ છે. સાર્વજનિક ભાષણો કે લખાણોમાં તો શું, પણ ખાનગી વાતોમાં અને અંતરમાં પણ કોઈની નિંદાને તેઓ આવવા દેતા નથી. તેઓ માને છે કે સદ્યુલ્લ રચાયે છે, હોય તો અંધારું છે. એ કાપમ ટકવાનું નથી, એટલે જ એમનામાં કામાવૃત્તિ ભરપૂર છે.

આશ્રમના કે રાજકારણમાં અધિકારની વાત આવે ત્યારે તેઓ કહે, “યોગ્યતા વિના અધિકાર પયરો નહિ.”

કોઈ માણસ શ્રીમંત છે માટે અરાગ જ હોવો જોઈએ, મુસામમાન છે માટે ગુડો જ હોવો જોઈએ, અંજોર છે માટે મિનજી જ હોવો જોઈએ એવા પૂર્વગ્રહો ગાંધીજી ધરાવતા નથી. એ જ રીતે સંન્યાસી તે પૂજનીય જ હોય, સુરક્ષિત તે ત્રિષ્કનીય જ હોય, દેવજન તે કામ્ય જ હોય એવી જૂતિ પણ તેઓ ધરાવતા નથી. જાણકને મા પર જેને શ્રદ્ધા હોય તેવી શ્રદ્ધા એમને સત્ય અને સરળતા પર છે.

અવિશ્રાંત ઉદ્યોગ એ એમનું અસાધારણ લક્ષણ છે. શરીરમાં ત્યાંસુધી શક્તિ છે ત્યાંસુધી તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી બેઠો. આજે પ્રકૃતિ-માતાએ જેટલી શક્તિ આપી છે તેને તો વાપરી જ નાખવી. ‘બીને દિવસે નવો શક્તિ આવી જ નવાની એવી ખાતરી સાથે તેઓ રાત્રે સુઈ જાય છે. નકામી પડી રહેલી શક્તિ વિકારો વધારવામાં કામ આવે છે. આમ જોતાં ગાંધીજી બ્રહ્મચર્ય કેમ પાળી શક્યા છે તે સમજી શકાય છે.

જીવનરૂપશી દરેક વિષયનું ઉપકલ્પ સાદિય જે હશે તે અથવા એના તત્ત્વચર્ચાનો ભાગ એમણે વાંચી નાંખ્યો હશે. દરેક વિષયમાં નિષ્ણાત હોવાનો દાવો

એમણે કર્યો નથી પણ તે તે વિષયના અખંડ લેખકોના મુદ્દાના વિચારો એમના મગજમાં આવી ગયા તો હોય જ છે.

આપા મોટા દેહનો આવડો મોટો બાર માથા પર લીધેલો હોવા છતાં એમના મોં પર સદા શાન્ત-સદજ પ્રસવતા હોય છે. જાળકો સાથે રમવામાં તેઓ તકલીફ બની જાય છે. ગ્રેમ કરવા છતાં જાળક કેમ ન જાયે તેની કળાનો એમનો અભ્યાસ આદર્શભૂત છે.

ફક્ત આફ્રિકામાં એક જોરી ગાઈએ એમને વિષે કહેવું: “ગાંધીજીમાં સ્ત્રીઓના સર્વ વિશિષ્ટ ગુણો છે.” સાર્વજનિક જીવનના જેટલો, એમના જીવનનો આ અખાત ભાગ, જે જાણે છે તેઓ કબૂલ કરે છે કે સ્વારાજની અળવળ કરતાં સ્ત્રીઓની સેવા એમણે એાછી નથી કરી. સ્ત્રીઓતિને ગાંધીજીના સહવાસમાં માનુષ્યત્વથીને ને અનુભવ થાય છે તે બીજો કયાંય નહિ થાય.

ગૌરક્ષા વિષયે ગાંધીજીની જૂતિ “ન્યુવંશ” ખાંના દિલીપ રાજ જેવી છે.

‘આ જીવનમાં મોક્ષ ન મળે તો બીજો જન્મ અંતરજન્મમાં આપને’ એવી એમની પ્રાર્થના વિદ્યુ-ધર્મની મેરાની ધગશ બતાવે છે.

ઓરિસામાં પ્રવાસ કરતાં એક વખત એમણે કહેવું: “અહીં જ માફુ મૃત્યુ થાય તો કેવું સારું! મને છેલ્લે છેલ્લે મળવા માટે દેશના ખાસખાસ માણસો અહીં આવે અને આ પરિવ્રજીત પ્રાંતની હતાશ પ્રજાની સ્થિતિ નજરે જોઈ એમનામાંના કોઈ ને લાગણી થઈ આવે અને અહીંના આ લોકોની સેવા કરવાની એનામાં સુદ્ધિ જાગે.” પોતાનું જીવન તો ખરું, પણ મરણ પણ મરીબેને કેમ લાભ આપી શકે તેના તેમને વિચાર રહે છે.

ગાંધીજીને જન્મભાવીને આર્થાવર્તનો ઉદ્ધાર કરવાની જ ઇચ્છા રહ્યા લાગે છે.

-૧૯૩૧ દત્તાત્રેય ખાલસેજી કાલેલકર મરાઠી ઉપરથી]

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

(૫)

શિવાજી મહારાજ - જન્મ અને કેળવણી

મોગલોએ નિઝામશાહીને સ્વાય કરીને આદિલશાહી અને કુતુબશાહીને નષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કરી લીધા હતા. પોતાની ઉપર મોગલ આક્રમણનું આક્રમણ થયું છે એ જોઈ દક્ષિણના આ એ સુસજ્જમાની રાજ્યોએ પણ લોખાની સૈન્યવ્યવસ્થાનો મોડો દર ને કરતાં કેવળ જૂની દબે જ આ આક્રમણનો સામનો કરવા માંડ્યો. 'નિઝામી પ્રકડી ઉમરી બેમ' એવા એ જમાનામાં પોતાના શાસક મોટે કડવાને ગદસે પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધવા નહિ મરદારો ને જાગીરદારોની યત્ન થાય તો કાંઈ નવાઈ નથી. તેમાં વળી સતોએ અને પ્રિયે કરીને ગમદાસે શોધોના સ્વમાનને મગત કયું હતું, તેમનું અંગત કરી તેમનામાં રજેશામિગાનનો મત્ર દેવાઓ હતો. આવે વખતે ત્રાગ મળે ત્યારે પોતાના મુસલમાન શાસકતાના તાગાળાંની હટકી જઈ સતત દિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર એક પુરુષને આવ્યો. વિગ્નપુરની નોકરી કરતે કરતે શરૂ થયે એસદેએ પૂના અને સુપાની સતત જાગીર મેળવી લીધી હતી અને તેમાં પોતાની કલ્પના પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રગથે પણ તેણે કરી લીધા હતા. પણ તેની અને મદરાસની મૂળ કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું કામ તેના પુત્રે જ કર્યું. મદરાસમાં વાપેલી ગંડી મૂંઝી ભાવનાને જાગ્રત કરી તેમાંથી સ્વરાજ્ય કૈયું કરવાનું કાર્ય કરવા માટે જ એણે ન લોપ તેમ ઈ. સ. ૧૬૩૦માં શરૂ થયે અને નિઝામશાહીને ત્યાં શિવાજી મદરાસનો જન્મ થયો. જન્મ વખતે જ શરૂ થઈ ને ચોંટીઆના મુઠા ગદસે તેનો પિતા પ્રદાઈઓમાં ને પરાક્રમ કરી રહ્યો હતો તેની તોષોની ધરૂણાદી મદરાસના આકારને ગમતી મૂકતી હતી.

શરૂ થયે નિઝામશાહીને અને ગાગક શિવાજીને વિગ્નપુરમાં ન રાખતાં પૂનામાં રાખ્યા હતા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિગ્નપુરના શાહી વાતાવરણમાં યુવામીના શિષ્ટાચારની કવાયત શીખવાને ગદસે ગાગક શિવાજી પ્રવર્તો અને ખીણીની સતત દવામાં મદત્રવા લાગ્યો. માતાના ખોળામાંથી જ દિંદુધર્મનાં રામાયણ અને મદામારત જેવાં વીર કાવ્યોનું સ્પષ્ટપાન કરી કરીને એની ભાવના ઉત્કટ અને ઘટ થઈ હતી. એને થયું કે હું કયારે મોટો થઈ અને કોઈ મદાન વીરકાર્ય કરું. પૂનામાં વિગ્નપુરના સરદારોના અમીરગદાએ જેવા સાથીઓ નહોતા એટલે શિવાજીને સ્વાભાવિક રીતે રમવા બેઠવા માટે ધરતીના નજીકના પુત્રો એવા ખેડૂતોના માડીનવાઓ માવળા દોસ્તો મળ્યા. તેમની સાથે ને સમભાવ ગાધાયો. શોધોનાં સુખદુઃખનું તેને બાન થયું.

એ જેમ જેમ મોટો થવા લાગ્યો અને પોતાના આ માવળા દોસ્તદારો સાથે કુંગરાઓમાં થોડા બેઠા-વવા, ગત્રાઓથી રમવું, કુંગરાની ધારો ઉપર જઈ મદરાસની જૂમિનું દર્શન કરવું, એવી એવી રમતો રમવા લાગ્યો તેમ તેમ દવાડે દિવસે મદરાસની મુઝામી, શોડોની પામરતા, મુસલમાની સત્તા સામેનો અસતોષ, ધર્મ ઉપરના અત્યાચાર, દિંદુ શ્રીઓના પાનિવત્પત્તી જુદ વગેરે વિશે એને વધારે ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. એણે મુસલમાન શાસનકર્તાઓના જુઝમો સાથે તેમની દોહળી સાંસનવ્યવસ્થા જોઈ લીધી અને શોડોની પામરતા ને દુઃખની સાથે તેમનામાં પ્રગટવા માંડેલાં લોડો ગળવાનો જુસ્સો જોઈ લીધો. આમાંથી એને પોતાના જીવનનો હેતુ મળી ગયો. એણે સમમગ દસ કે પાર વર્ષની

ઉંમરે અતિથા કરી કે હિંદવી રાજ્ય-સ્વરાજ્ય-સ્થાપનું અને કેવળ મહારાષ્ટ્રને જ નહિ પરંતુ સારા ભરતખંડને પરચકના દાસવર્ગમાંથી મુક્ત કરી હિંદુસ્તનો ઉદ્ધાર કરવો.

લોકો સાથે કેવી રીતે વાતો કરવી, તેમના કમિયા કેમ પતાવવા, ખેતર ખેડતા ખેડૂતોનાં હુકમોનો શ્રદ્ધા ઉપાસ કરવો એ કળા તો દાદાજી કોંડેવ નાનાના જંગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે શબ્દજો રોકેલા પુરુષના સદ્વાસમાં એ શીખ્યા ગયો. ન્યાયાધિકારી રીતે મજાકા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું દુર્ઘટન હતી સ્વરાજ્યની સંસ્થાપનાની વિજ્યાસ કરવા એ સ્વરાજ્ય થઈ ગયો.

(૬)

સ્વરાજ્યની સંસ્થાપનાનો આરંભ

દાદાજી કોંડેવની મદદથી પોતાની જંગીરમાંના ફરાસુખોનો ટોટા મિટાવી શિવાજીએ તેમનામાં ઐક્ય આપ્યું. ઈ. સ. ૧૯૪૬માં પોતાના નવજુગના સાથીઓને લઈ એ તોરણગઢ ગયા અને એ કિલ્લો હસ્તગત કરી તેનું નામ તેણે પ્રજાગઢ પાડ્યું.

સ્વરાજ્યની વિજ્યાસ માટે ઉત્તરના ઈર્ષ પણ મુશ્કેલી કરતાં મહારાષ્ટ્ર વિશેષ કાયક હતું. એક તો એ હિંદવીથી દૂર આવ્યું છે. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાંબો દોહણાં થઈ ગયેલાં. તેમાં નથી હિંદીનો બાદશાહ એ રાજ્યોને જ આહિયાં કરવા માગતો હતો. મહારાષ્ટ્રનો મુશ્કેલી પડ્યું કુંગરાળો. પર્વતોની જાંબી જાંબી ધારો એના કુદરતી કોટ દતા. આ પર્વતોનાં માથાં ઉપર જો કિલ્લા બાંધવામાં આવે તો પોતાનું રક્ષણ ઉત્તમ રીતે થવા ઉપરાંત આજુ-બાજુના પ્રદેશ ઉપર દેખરેખ પણ સારી રીતે રાખી શકાય એ શિવાજીએ જોઈ લીધું અને તેણે એક પછી એક કિલ્લા લેવા માંડ્યા, નવાં નવાં કિલ્લા બાંધવા માંડ્યા. કિલ્લા બિમાં કરવા ધન નોંધ્યું, ભરકર માટે ઘોડા નોંધ્યું, દરિયાર

નેઈ એ, દારૂગોળા નોંધ્યું. અને એને માટે પણ ધન નોંધ્યું. એ ક્યાંથી મેળવવું? ને કિલ્લા ને મુશ્કેલી સ્વરાજ્યમાં ભજે તેની પાસેથી તો કેટલું ધન લેવાય? એના કરતાં કુરમનના—વિગ્નપુરના મુશ્કેલી લૂંટણો હોય કે શાદી તિનેરી લૂંટી હોય તો એક મથ અને, એ કાજ સાથે. વિગ્નપુરની પ્રજા સમને કે સ્વરાજ્યમાં વિશેષ કુખ્ય છે.

સ્વરાજ્યના પક્ષમાં લોકો નોંધ્યું સંકેતોથી નથી આવતા. સારામાં તો તેઓ તેને મદદ નથી આવતા. પણ પછી જ્યારે તેમના પગ તરફ પ્રવાહ આવવા માટે છે એટલે એ વિચાર તરફ તેઓ ભય કે શંકાની નજરે જુએ છે. 'સત્તા આગળ શાણુપણ શા કામમાં આવવાનું છે? જો સાથે છે તે શું મિટું છે? શાંતિથી રહીએ છીએ તેમાં આ ધોષન શી?' એવા ઉદ્ગારો ફાટી તેઓ પોતાની એકચારાશી વૃત્તિનું પ્રદર્શન કરવા ઉપરાંત સ્વરાજ્યના સૈનિકોનો ઉપદાસ કરે છે. શિવાજીને આ અનુભવો થયા જ. પણ જેમ જેમ લોકોને શિવાજીના શુદ્ધ અને, મદાન કેવળની ખાતરી થતી ગઈ, શિવાજીનાં પરાક્રમે અને બાંધકામોથી તેમનાં હૃદય ગમતું થયાં, તેમ તેમ તેઓ તેના પક્ષમાં ભજવા શાખ્યા. એક પછી એક કિલ્લા અને પરગણું સ્વરાજ્યમાં ઉમેરાતાં જ ગયાં. શિવાજીએ પોતે પણ નવા કિલ્લા બાંધ્યા, એમાં રાજગઢ સુખ્ય દતો.

સ્વરાજ્યના મુશ્કેલી વધવા લાગ્યાં, સૈન્ય પણ વધવા લાગ્યું અને તેની સાથે વિગ્નપુરનો મુશ્કેલી વટવા માંડ્યો અને તેની કત્યાણની તિનેરી પણ લૂંટણ એટલે આ વિજ્યાસ તરફ ઉપેક્ષા કરવી શીક નથી એવું આદિવાસીનેઈ લીધું. આદ્યજનના નામના તેના એક અભિમાની સરદારે ભરદવાજામાં બીડું મડ્યું કે હું એ 'કુંગરાળા ઉદર'ને મડવી દઈ એ બિગતા ચળવળીઆને ચાંપી દઈશ. એણે અતિથા કરી કે કાં તો શિવાજીનું માથું લાવીશ કે કાં તો એને જીવેનો પકડી જાવીશ.

ગમે તેવી આશ્વિતો સામે, દક્ષર ઝીંકવાની શિવાઈમાં તાકાત હતી. અને તે જેટલો જવાદર હતો તેટલો જ કળપાળો પણ હતો. પોતાના ઉપર ચડાઈ કરી આવનાર અધઝૂઝખાનને એણે ખેતરો તથા માગમાં ગાજતો અને મંદિરોના જુઝા કરતો વળગ્યો ત્યારે એને ભયંકર મળ્યો ચડી. પશંતુ પોતાના મનને કાણમાં રાખીને એણે અધઝૂઝખાનના સાચા હેતુની જ્ઞાપાસ કરી. અને તેણે ત્યાં અધઝૂઝખાનનો પોતાનું માથું ધર્મ જવાનો હેતુ વળગ્યો ત્યારે તેણે તેનો ધર્મ કક્ષાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે અધઝૂઝખાનને સંધિનું કંઈક મોકલી કોતકંદાર કરવા પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો. ખાન માથું લેવાની ઉતાવળમાં શિવાઈના નિખાતર દેખાતા વ્યવસ્થામાં ભોળાવાઈ ગયો. જાને મળ્યા. અને ખાન જેવો શિવાઈને ઝડપી લેવા જાય છે તેવો જ શિવાઈએ તેના પેટમાં કંદાર મારી તેનો વધ કર્યો. શિવાઈનું માથું લેવા આવનાર અધઝૂઝખાને પોતાનું જ માથું ચુમાવ્યું.

આવા મોટા સંદર્ભને આવે ફેર ધમેલો નેત્ર-આદિત્તશાદ મલકાયો. સિદ્ધી ભેદર અને કાળકખાન શિવાઈને નવાવવા આશ્વા. પન્દાયાના કિલ્લા ઉપર શિવાઈ મપડાયો. પણ તે યુક્તિયા નેમાંથી છટક્યો. શ્રાદી સેના તેની પાછળ પડી. પણ શિવાઈને જાણવા માટે પોતાને પ્રાણ વાધરનારની શિવાઈ પાસે ખોટ નડાતી. શિવાઈ વિશાળગદ સદીસત્રાગત પડોચી જાય ત્યાં સુધી જાઈએલુ દેશપાંડેએ સાગર જેતી સેનાને રોડી રાખી. શિવાઈ મદારાજ વિશાળગદ પડોચી ગયા પછી જ તે રૂખમાં મુતો.

વિશાળગદ ઉપર તે પૂરતી યુદ્ધસામગ્રી હતી. સિદ્ધી અને કાળકખાન તેને ઘેરો નાખીને યજ્ઞ. પશંતુ તેમના કંડકરો દાણેપાત્રી કે વામચારો ન મળે એવો પાકો જહોગરત ત્યાંની જનતાએ કર્યો દેવાથી અને એમાંનું પણ બેસી ચૂક્યું દેવાથી આ જાને સંદર્ભો વિગતપૂર પાછાગયા. આદિત્તશાદની ખાનરી ધર્મ કે શિવાઈને જે કંઈ સંદર્ભો નથી. તેવામાં ખુદ તેના રાજ્ય ઉપર

દિલ્હીના શાદી કંડકરનું આક્રમણ થતું હતું. જાને સામે કેવી રીતે ટકાય ? તેણે શિવાઈ સાથે સંધિના કોતકંદાર કર્યો. તેના મુકકની રતત્રતા રંગીકારી અને સંકટ સમયે એકબીજાને મદદ કરવાના કોતની લેવડદેવડ કરી.

આ સંધિની મદદાદ્ર ઉપર ભારે અસર થઈ. મર્ધ કોતના અજગળીઆ સાથે વિભાકુનો શાદ સંધિ કરે અને તેના રચરચનો રંગીકાર કરે ? તેની પ્રતિજ્ઞા વધી. એના પક્ષમાં વધારે લોકો આવવા માગ્યા.

રચરચમાં બળેલાં મુકકમાં તે જ્યવંદયા ઉત્તમ રીતે કંડકારો વિતાવેલા મુકકમાં જંટકાટ ન થાય, સ્ત્રીઓની આગર સકાગત રહે, ધર્મના જુકમ ન થાય અને ખેડૂતો સુખી રહે. ખુદ મુસલમાનો શિવાઈની નોકરીમાં આવીને રહેવા માગ્યા.

(૭)

મોગલાઈ સાથે વ્યકમક

વિગતપૂર સાથે દોસ્તી ધર્મ એટલે શિવાઈએ મોગલાઈ ઉપર હુમલા શરૂ કર્યો. વિગતપૂરને ઇતવા આવેલા શાઈરતખાન અને જશવંતસિંહની સાથે તેને મગડું પડ્યું. સાગર જેવા મોગલ કંડકર આગળ તેના માથાએ ગિંદુ સમાન હતા. મોગલ સરદારોના લડકરી આક્રમણ સામે તેઓ ન ટકી શક્યા. ઇન્છાથી નહિ તો કંડકરી ભયથી અનેક કિલ્લેદારો મોગલાઈના છત નીચે ઘસડ્યા.

શિવાઈને ચિંતા ધર્મ લોભમાં યંત્રેલા બય-સંચાર દર કરવો નેત્રએ. શાઈરતખાન ખુદ પૂતામાં શિવાઈના જ કાલમદાકમાં મુકામ નાખીને પડ્યો હતો. સંદર્ભો એણે એવો પાકો જંદોગરત કર્યો હતો કે જવાદનું એક ચક્રનું જે તેની આગા વિના અંદર ન ફરડી શકે. પણ શિવાઈની ચતુર્ધર્મ મમે તેવાની ચતુર્ધર્મને આંડી જાય એવી હતી. એણે એક રાત્રે યુક્તિથી પૂતામાં પ્રવેશ કર્યો અને લાગમલાકમાં પ્રવેશ કરી શાઈરતખાનના કુકુળને ચમકાવ્યું. શાઈરતખાન બળના માર્યો નાચતા કાળે. શિવાઈએ તેને છરી નાચાં મારી.

શારિતખાનની આંગળી કપાઈ ગઈ. શાહી સેના સજ્જ થાય 'ત્યાર પહેલાં તો શિવાજી રાયગઢ પહોંચી ગયો.

ગિંદની બોડમાં દાય નાખીને શિવાજીએ શાહી સિંહને છ'છેડયો હતો. આથી લોકોમાં અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. શિવાજી પ્રત્યે શ્રદ્ધા વધી. ભયમરત થઈ શારિતખાન દિલ્હી ચાલ્યો ગયો અને કિલ્લાઓ અને મુઠક પાછા શિવાજીના સ્વરાજ્યમાં ભળી ગયા.

શિવાજીએ હવે અચાનક મોગજાઈનું પ્રખ્યાત મુત ગંદર લૂંટયું. મોગજાઈને છ'છેડાયો. ઔરંગઝેબ ધૂંઆધૂંઆ થઈ ગયો. ગિંદની ડેરાળી શિવાજીએ ખેંચી? તેણે દિલ્હરમાં અને જયસિંહને શિવાજીને લગ કરવા મોકલ્યા. અને કસાએલા સેનાપતિ દત્તા. આમની સાથે કેવી રીતે ગડાય? એક પછી એક કિલ્લા ને પરગણાં શાહી હસ્તકે છની લીધાં. શિવાજીએ નથી જ યુક્તિ કરી.

સાથે એક પણ દલિયાર રાખ્યા નગર એ જયસિંહને તેના ડેરામાં. મળવા ગયો. નવ્રતાથી આજીજીપૂર્વક તેને નિવેદન કર્યું કે 'આ ત્રણ ટુંકાં મારે મારે કરતો નથી. દિંદુલ પલે પલે લથ્થાપ છે એ જોવાતું' નથી; તેના ઉદારનો આ અપલ છે. મારે આપની સાથે જગડો નથી. દિંદુલનું રક્ષણ થાય, દિંદુ મંદિરો થયે, પ્રજા જનિયાવેરાના ત્રાસમાંથી મુક્ત થાય એ જ મારી ઇચ્છા છે. હું આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ અમારી આ લડતની સરનારી લો.

શિવાજીના મદાન હેતુથી જયસિંહ સુધ થઈ ગયો. તેણે વિચાર કર્યો: 'આવી મદાન લડતને શું કામ રોકી? દિંદુલનું શું થશે? જ્યાં મોગજાઈ આદશાદને વિજયપુર અને ગોવતકોંડા છતવાં છે. તેવે વખતે શિવાજીને જો પક્ષમાં લીધા કેવલ તો એ છત મુગમ થઈ પડે.'

એણે ઔરંગઝેબને કાગળ લખ્યો કે 'વિજયપુર અને ગોવતકોંડા છતવામાં શિવાજી મદદરૂપ થઈ પડશે. આપણે એના સ્વતંત્ર મુસકનો સ્વીકાર કરવો. એ આપણું ઉપદિપણું સ્વીકારશે. વિધિ

માટે એને દિલ્હી મોકલાવો. શિવાજી જેવાને દુસ્મન રાખી વિજયપુરને છતવું સહેલું નથી.'

ઔરંગઝેબને આ વાન પસંદ પડી. પૂરા કાંટી શિવાજીને દિલ્હી આપ્યા આવવા નિમંત્રણ કર્યું. માર્ગમાં દરેક મોગજાઈ અધિકારીએ તેનો સત્કાર કરવો એવી તાકીદ કરવામાં આવી.

કંઈક દિલ્હી દરવાજાની નાડ પારખવા માટે, કંઈક ઉત્તર દિલ્હી વૈસ્તુરિધિતિ જોઈ લેવા માટે, અને કંઈક સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે મોગજાઈ સાથેનો જગડો રોકી ગળવળું માટે, એણે આપ્યા જવાનો નિર્ણય કર્યો. પોતાના પુત્ર સંભાજી અને શેણ એકનાશિયા સૈનિકોને સાથે લઈ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે એ દિલ્હી જવા નીકળ્યો.

જો પ્રતિજ્ઞા આદિતશાદ સાથેની સંધિથી મળી હતી તે મોગજાઈ શેણશાદ સાથેની સંધિથી ખૂબ વધી જશે એની શિવાજીને કંઈ શંકા નહોતી. માર્ગમાં ટેકેર સત્કાર પામતો એ આપ્યા પહોંચ્યો. દિલ્હીશ્વર જેને આદશા આદરસત્કારથી મોકલાવે છે એવો આ અન્યમાંથી સ્વરાજ્યની શ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર શિવાજી કેવો છે તે જોવા પ્રજા બેસી. દિંદુલના તારણદાર શિવાજીને ખુદ ઔરંગઝેબને ધર્મી ઉપજાવે એવું ખાન મળ્યું. આદશાદથી આ કેમ સહુ જાય? એની દાનત જગડી. આમ કે ઉત્તરમાં શિવાજીને કેદ કરીશું તો દક્ષિણની છતમાંના કાંડે સહેજે દૂર થઈ એમ જોઈ એણે શિવાજીને કેદ કર્યો. સુરત પરિણામી શેણશાદ દિંદુ સ્વરાજ્યને સ્વીકારે તો એની ધર્મીધતા શા કામની?

શિવાજી આપ્યામાં કેદ થયો. ત્યાં પણ ધીરજ ન ખોતાં એણે પોતાના સાથીઓને જાણને મોકલવામાં પાછા મોકલી આપ્યા. સૌ સરદારો સાથે ખૂબ જાગી ગયો. મુસલમાન તેમજ સ્વતંત્ર સરદારોની નાડ પારખી લીધી. અને એક દિવસ ક્ષિપર કેડિયામાં ખેસી એ અને એનો પુત્ર સંભાજી કેદખાનામાંથી છટકી ગયા. સંભાજીને ઉત્તરમાં રાખી પોતે વેગ ગદશીને મદારાજીમાં આવ્યો. આવીને જમણા જોશથી એણે સ્વરાજ્યનો જાંડો કરી ફરકાવ્યો. ખીજના ચંદ્રમાની જેમ ગત્યનો વિસ્તાર વધવા લાગ્યો.

સિંધુ વિનોદ

ત્રણ વણકરો

એક ગામમાં ત્રણ વણકર રહેતા હતા. તે સખા બાઈઓ હતા. એમાંથી મોટા બેંસ વેચાતી હઈ આવ્યો. તેનું 'માથું', શીંગડાં તથા આંચળ નેઈને વણેરો બાઈ કહે, 'મોટા બાઈ, આ મુંદર બેંસમાં મારેયો ભાગ રાખો.'

મોટા કહે, 'મે' આ મુંદર બેંસનાં ગાવીશ રૂપ્યા આપ્યા છે, એટલે તારે એમને ભાગ રાખવો હોય તો એના ધણી પેથા આગળ જ ને' એને ગાવીશ રૂપ્યા આપી આવ, એટલે આપણા આ બેંસમાં સરખા ભાગ રહે.'

થોડી વાર પછી નાનો બાઈ આવ્યો ને એણે પણ બેંસમાં ભાગ રાખવા કહ્યું, એટલે મોટા બાઈ કહે, 'ખુશીથી, પણ પહેલાં પેથાને અમે આપ્યા છે એમ તુએ જાવીશ રૂપ્યા આપી આવ.'

એટલે નાનો બાઈ રૂપ્યા આપી આવ્યો, તે કહ્યું ને પેથા તો રાહ રાહ ચર્ચી ગયો ને કહે, 'એકેએક વાડકાં દેખાવ એની બેંસનું મૂક ઠીક થિપજી ગયું!'

ત્રણે બાઈએ હવે દરેક કપો કે વાડારહતી સો બાઈ એક દિવસનું દુધ સિએ, ને પોતાનું બોપરણું રેતા આવે. મોટા તથા વણેરો બાઈના વાડા આવી ગયા, પણ ત્રીજો દિવસે નાનો બાઈ કહે, 'મારા ધરમાં બોપરણું જ નથી.' મોટા કહે, 'એ બારે કણુઈ આવી. હામ વિના તું બેંસને દોતીય તો દુધ ડોરો રોગાય, એટલે તારા મોદામાં દોલને.'

નાનાએ મોદાની આઠા માથે ચડાવી, અને પછી પોતાને ધેર ગયો, તો પત્ની કહે, 'દુધ કયાં?'

'નાસણ નડોતું, એટલે મે' તો બેંસને મારા મોદામાં દોરી.'

'ઠીક છે. એટલે મારે દુધ ન પીતું એમ ને?' પત્ની બોલી, 'અને દુધ ન મરે તો મારે આ ધરમાં જ રહેતું નથી.' એમ કરીને એ પિપર ચાલી મં.

પછી ત્રણે બાઈએ પટેલ આગળ જઈને એની રાત ખાધી, એટલે પટેલે નાના બાઈની વહને બોલાવી અને કહ્યું, 'જે, બાઈ, તમને જે તમારા વર જેટલો જ દુધનો ભાગ મળશે. રાતારે એ બેંસને ફરે ને સાંમે તમે ફરો.'

સો કહે, 'તો પછી કાંઈ વધિા નહિ-મારે દુધ મેળવવાની ને દરિ' વણેવવાનીયે કડકટ મટી.'

વાલજી ગાર્નિજી દસાઈ

રાત પડી

રાત પડી; ઘનઘોર અંધારે
સૂરજ ઢાળે કાય;
મનોહર ફૂલ નિઃસાસે:
"ઓ રે વિરાટા લઘુ ફૂલ મારે
લાગશે ફૂડી હાય:"
બોલે ફૂલ નામતા શાસે:
આરમ્ભ એ ચ્હડી ઇશદુવારે
ફૂલડાં બેઢતાં રાત
તારા બની ધૂમતા રાસે.

મનુભાઈ ત્રિવેદી

એક મુકતક

[અવધા]

જગનિવાસી તણાં હાસ્ય બેળાં કરી,
અધિકા જેમ રંગો બનાવે;
તેમ આકળ કરી અધુઓ એકડાં,
વિશ્વને ઓનીડાંગી વધાવે.
વદનભદ્રાસ કે. જોષી

શિલોંગ

દાક્ષિણીએ જેવી સમાપ્ત કરતાં ને દુઃખ થયું તે હવે પછીના પ્રવાસમાં પ્રકૃતિમાનવી અનેરી શોખા લેવા મળશે તે આશાએ સર્વ જુવાયું. અને હવે તો કંચારે આસામનાં ધીચ વનો, તેમાં બેટકતા દાથીઓ, તેમજ અનેક નાનામોટા જંગમપ્રાણો, ચાના ગળીઓ અને છેલ્લે સૌદર્શથી હંમકાવી શક્તિપુત્રાને અનેક રસરૂપે લેવા મળવાની ઉત્સુકતા થતી હતી.

દાક્ષિણીએ થીલા જ શિલોંગ ન જતાં, જરા ચકાવે તરફને બીજાં થોડાં સ્થળોએ પહોંચતાં જતાં એમ નક્કી કર્યું. સૌથી પ્રથમ શક્તિપુત્રાને કિનારે વસેલા તેજપુર પહોંચ્યા.

તેજપુર નાનું દેરા છતાં મુંદ્ર અને મુખ્ય છે. શહેરને ગમે છેડે અનુક્રમે ઉપાટેકરી અને આગ્નિગદ આવેલાં છે. ઉપાટેકરી પર પ્રાચીન રથાપત્ય હજુ ઇષ્ટ દશામાં રાજ્યાર્ષિ રહેલું નજરે પડે છે, જ્યારે આગ્નિગદ એ તો માત્ર દિગાદ્રોના ગિપરોના તેમજ વહી જતી શક્તિપુત્રાનાં દર્શનાર્થે જ હોવાને એમ માને છે.

પશ્ચિમમાં જ્યારે સૂર્ય ડૂંગતો હતો, ત્યારે અમે તેજપુર છોડી રોશને જઈ રવાના થતા. મોટર પૂરપાટ દોડતી હતી. તેની સાથેસાથ લીલાં ખેતરો પશુ દોડી રવાના થયે તેવા ભામ થતો. પશ્ચિમાકાશ મુખ્યદેશે રંગાવું હતું, ત્યારે જ ખેતરોમાં એક પછી એક દીવાઓ મૂકાયા માંડ્યા અને થોડી વારમાં તે અમે આગળ પર દીવાઓની દાર અભારી આંખ સામેથી પસાર થઈ જતી નોંઠ. આ એક અદ્ભુત દેશ હતું. ત્યારે મોટરમાં બેઠેલા અન્ય ઉતાડુઓને આ વિક્રમ પૂછ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો: “દાથીઓના ગ્રામમાંથી ગયત્રા માટે જ આ ખેતરોમાં દીવાઓ મૂકવામાં આવે છે.”

ખીછ સવારે E. B. R.ના છેડકા રોશન (terminus) આંગેનમાં ઉંચી પહોંચ્યા. અહીં

ફરી શક્તિપુત્રાનાં દર્શન થયાં. સામે કિનારે જ પાંડુ આવેલું છે, અને ત્યાંથી જ ગોદતી યદ્દને શિલોંગ પહોંચાય છે. એથી અમારે અમે કિનારે જવાનું હતું.

આટલો જતમાર્ગ પાની રીમરમાં જ પસાર કરવાનો હોય છે. અમે એ રીમરમાં બેઠાં ત્યાં અરેખર અમે નદીમાં છીએ એ જુલો જ ગયા પણ મોટા સમુદ્ર પર નહતી રીમરમાં હોઈએ એવો અનુભવ આવેલો એ ગયાકો મનજૂલ કરવા સમુદ્ર નેવાં જ મોળા ઉગાયા મારી રવાના થતાં અને એ મોળાઓ પર એક કરતી રીમરે થોડી વારમાં જ અમને સામે કિનારે પહોંચાડી દીધા.

પાંડુથી ગોદતી કંઈ અડુ દૂર નથી મોટરમાં અર્ધો કલાકમાં તો પહોંચી જાય. માર્ગમાં જ કાળાકપાનું પ્રખ્યાત મંદિર પહોંચેલાં મળે. અમે એ મંદિર નેવાં ગયેલા. આ મંદિર એક ઉંચી ટેકરી પર આવેલું છે. અમે તે ટેકરી પર ચડતા હતા ત્યારે માર્ગમાં કેટલાંક ભવિક બહોળો બહાર તેમજ અન્ય પશુઓને સર્પ જતાં જોયાં. આથી ઘુસ્સા જ ખ્યાપ આવી ગયો કે આ બધાં જ પશુ હવે દેવીના અપરમાં હોમવાનાં!

જ્યારે ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે મંદિરમાં ને પ્રકારની પવિત્રતા હોવાની આશા રામેલી, તેટલી જ પવિત્રતા જોવા ન મળી. આથી અમે આગળ ગયા. એક ઊંચા શિખર પર પહોંચી નીચેથી વહી જતી શક્તિપુત્રા, તેના ગડખામાં ત્રપાએલું ગોદતી અને અન્ય રક્ષિતપણું દેવો નોંઠાવ્યાં. અહીં આગળ શક્તિપુત્રાના અનેક નાનામોટા બેટ પથરાયેલા છે.

કડી ગોદતી જવાનો પ્રસંગ મળે તો ત્યાંનાં સૂર્યોસ્ત દર્શન કરવા ન જૂઠતા. આવે અદ્ભુત સૂર્યોસ્ત અડુ થોડાં સ્થળોએ જ જોવા મળે. અમે સૂર્યોસ્ત સમયે નદી કિનારે પહોંચી ગયેલા. દૂર દૂર એ કોચા અડોમાંથી શક્તિપુત્રા પસાર થાય છે,

ગંગાનાં ત્યાં જ સૂર્ય પાણી તેના શીતલ નીરમાં ડૂબી જાય છે. વચ્ચે વચ્ચે નાનાંમોટાં અસંખ્ય ઢોલકાંઓ કરતાં હોય, કરતાં કરતાં કેઈ ઢોલકું ફગતા સૂર્યના લાંબા પ્રતિબિંબમાં આવી જાય તો કેઈ તેને ધસાઈને પસાર થવું હોય. નદીના નીર પર સૂર્યનાં આખરી કિરણો ઢળતાં હોય, તેથી જળ ચમકારા મારવું

પડેની કિંડી ખીણ આખરે વનરાજ્યો જવાયેલી દેખાય, અને ક્યાંક ક્યાંક નાનાંમોટાં જલધોધ પાણી અવસ્ય જોવા મળે.

જેમ જેમ વધારે જિંચાર્કાંએ આવીએ તેમ તેમ ખીણ કિંડી ને કિંડી ગાતી જાય, અને વાઈને જુલો ઘોસવું સ્થાન ક્ષેત્ર મારી. અને ધીમે ધીમે એવો એક સમય આવે જ્યારે પાંસ તો ક્યાં મે દેખા જ દે નહિ, નજીક જુલો ત્યાં ગમત સાથે પાનો કરતાં પાઈને જુલો જ નજરે પડે. આથી આગળનો આખો માર્ગ ખૂબ જ નિયામલો જાગે છે.

શીલોંગનાં બધાં સૂર્યાસ્ત

કિરણોને નમાવવું હોય, પછી સૂર્યને આમ ફગતો ગયાનાં ફર ફરથી પાછો હોડી આવતાં હોય તેમ કેટલાં મે પાછા આવી એકલાં થઈ જાય છે. પણ એથી નો શીતરી સૂર્યોત્તમી શાખા અનેકમળી પછી જાય છે. એટલામાં જ સૂર્ય શનિચરને સોનેરી રંગે રંગી દેતો જલપુત્રાના આસપાસ જરગ્યાં ક્યાંય આકર્ષ્ય થઈ જાય છે. એટલે પછી તો પ્રસન્તી સંવાને જોવામાં જ રોકાઈ જઈએ છીએ.

અહીંથી શિલોંગ હાંસલ (૬૬) માર્ગ કદ છે. ગામીચરીથી દાર્જિલિંગ જવા જેમ ગાની દિમાકપન રેલવે મળે છે, તેમ તેની વ્યવસ્થા અહીં નથી. અહીં નો મોટર જ મળે.

મોટર જવાયેલી હુમરાળ માર્ગ પર ચડવા માંડે છે, ત્યાંથી ઘોસવું જુલો પુલકા જોવા મળે. આજુ

પાણી અમે તો રોકોલેંડ જોવું નથી એટલે કેમ કહી શકીએ કે આસામમાં આવેલું શિલોંગ એ 'પૂર્વનું રોકોલેંડ' છે. અમે તો તેનું વર્ણન આપીશું, પછી તમારામાંથી કેઈ રોકોલેંડ જઈ આવ્યું હોય, અથવા જવાના હો, તો તેને શિલોંગ સાથે સરખાવી જોજો.

શિલોંગ સમુદ્રની સપાટીથી પાંચ દહાસ ફૂટની જિંચાર્કાંએ સપાટ મેદાન પર વસેલું શુંદર મંદિર છે અને આસામનું પાટનગર છે. તેની ખાસ વિશિષ્ટતા જ એ છે કે આટલી જિંચાર્કાંએ હોવા છતાં સપાટ પ્રદેશ (table-land) છે. ચોતરફથી ગમનચુખી પાઈને અને ખીંગાં અન્ય જુલોથી ઘીચ જાડીથી ઘેરાયેલું છે. અને ખાસી તેમજ જયંતી રોકરીઆનું હાકવડા છે.

અહીં જલધોધનો નો કંઈ ડિમાગ જ નથી. નાનાંમોટાં અસંખ્ય જલધોધ જોવા મળે. કદાચ આપણે ને જોઈને થાપી જઈએ, પણ એ ખૂબ

નહિ, દરેક એકબીજાથી સીંદર્ભમાં ચડી જાય તેવા. તેમાંથી કયા જનધોષ વધારે સુંદર એ નક્કી કરવું જરા મુશ્કેલ થઈ પડે. આમ સિલોંગ એ જનધોષનું મોટું ધામ થઈ પડ્યું છે.

હાર્નિંગ તો આથી એ વધારે જિંદગીએ આવેલું છે, છતાં અહીં ત્યાંના કરતાં હંડી વધારે જણાય. સિલોંગ ચારે તરફથી જિંદગી પવનને વીધ જંગલોથી ઘેરાયેલું હોવાને કારણે જ આમ બનવા પામતું હશે.

અહીંની ગોદાની રમત ખૂબ વિખ્યાત છે. હિંદમાં આ રમત પ્રથમ રથાને અને જગતમાં ક્રિતીમ ગણાય છે.

પુછળ વરસાદ અને આટલી જિંદગીને કારણે ચાનો પાક પુછળ થાય છે. હિંદભરમાં એટલી આ થાય છે તેના કુલામ તો માત્ર આસામમાં જ થાય છે, જો કે મોટે ભાગે આ પાક પરની માથેકી વિદેશીઓ જ ભોગવે છે.

સંતરાં તો તમે રોજ ખાધા જ કરો. એટલાં મીઠાં હોય છે. પુછળ સંતરાં તો કઠકતા જાય છે. શાકપોડમાં જઈએ તો સોપારી (લીલી)ના દગના દગ પડેલા નજરે પડે.

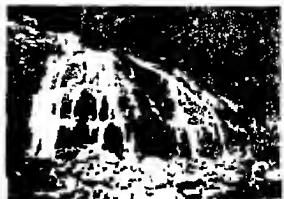
ખાસી લોકોની વસ્તીનું પ્રમાણ મોટું. જંગલમાં 'નાગા' નામની જંગલી-આયુર્વિક દસામાં જીવતા લોકો-ગતના લોકો જોવા મળે.

સિલોંગ સુધી આવ્યા પછી ચેરાપુંજ જવાનું કાણુ ચૂકે? ચેરાપુંજ અહીંથી ત્રીસેક માઈલ દુર થાય. સિલોંગ કરતાં એ જગત કૂટ વધારે જિંદગી છે. ત્યાં જવા માટે મોટરો અવારનવાર દોડે છે. અહીંથી કેક ચેરાપુંજ સુધીનો માર્ગ ઘણો મનોહર છે. લાંગી અને જાડી ખીણ પણુ આપણી મોટર સાથે દોડી આવતી હોય તેમ લાગે—એ પરંતો વચ્ચે એક લાંબો ખાડો ખોદી કાઢ્યો હોય તેમ લાગે. આખી ખીણ અખૂટ વનશીથી ઢંકારી ગઈ છે. અહીં

પ્રકૃતિએ જાણે સુંદર મજાનો મખમલનું લીલો ગાકોનો પાયરી દોષો હોય અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે રંગીન છુટાઓ મૂક્યા હોય તેમ રંગમેરંબી પુખ્તો ભાસ કરાવે. વચ્ચેથી શાંત રીતે એક નદી વહી જાય છે. કયાંય કયાંયથી રજી નાનાંમોટાં ઝરંણાંઓ ધોધ રૂપે પછડાઈને નદીમાં મળી જતાં દેખાય. આમ આણું દરથ હૃદયંગમુ લાગે.

મોટરમાં અમારી બાજુમાં જ એકેકી એક ડોરડીને વારે વારે પાન ચાવતાં જોઈએ પૂછ્યું: “કેમ ડોરડીમાં, કંઈ પાન ખાવાની બાજુ આદત પડી ગઈ છે?” જવાબ મળ્યો: “આ આદત કંઈ મને એકલોને નથી, અમારા બધા જ લોક આમ દિવસ આખામાં પચાસેક પાન તો ચાવત્ય ચાવતાં જ હશે. એ વિના તો અમને રોગ ન પડે.” તેઓની પાન ખાવાની રીત તમે જાણો છો? પાનને બેવડાચોડ વાળી ઉપર માત્ર ચૂનો કાગડી સોપારીના મોટા કટકા સાથે મોંમાંમૂકી ચાવવા માટે!

મોટર લગભગ પહોંચવા આવી હશે ત્યારે ધુમ્મસ ઘેળવા માંડ્યું. અને જ્યારે છેક ચેરાપુંજ પહોંચ્યા ત્યારે તો સર્વસ્વ ધુમ્મસમાં જ—જવાબ—

‘કોમોલિયન’—અનેક ધારાઓવાળો ધોધ

ઢંકારી મયેલું. આખું ધુમ્મસ તો અહીં આમાન્ય ગણાય. પછી તો ધુમ્મસ ઓછું થવા માંડ્યું પણુ તે તો વરસાદની શરૂઆત થઈ એટલે જ. આ તો એક મુશ્કેલી ટળી એટલે ખીણ જીતી થઈ. જો કે ત્યાંના

વરસાદનો આવો અનુભવ નરિનર કુવારે મળત!
 'ગળી ઝંઘીતું' મદત્ત વરસાદ જ છે ને? જમત-
 નરમાં ક્યાંય નરિ પડેનો લોપ તેટલો એક સામયે
 અલી જ વરસે છે.

એકાદ માર્ગજ દૂર અનેક ધારાઓવાળો
 મોઢામાર્ગ ધોષ આવેલો છે. વરસાદમાં પત્તળના ખજ
 એ જત્રધોષ લેવા અમે ગયા. ખાસ કરીને વર્ષો-
 નાનુમાં જ એમું મોંઢ્યું અનેકગણું વધી ગયું છે.

વરસાદ પીએ પડ્યો એટલે અમે રસ્તાં રસ્તાં
 મોટાનાં રેડેને પાછા જઈ કહેવાયા. નજીકમાં જ
 શાકપીઠ હતી એટલે જરા ત્યાં કટારે મારી આવ-
 વાની મુઝા થઈ. સંતરા અને મોચારીના કેટલાય
 દગ પડેલા હતા. અમે સંતરાવાળી ગાઈ પાસે
 આવી અટક્યા. તેનો ભાવ પૂછ્યો: 'ગૃહસ્થા દર્શ્યા'
 જવાળામાં માત્ર અમારા સામુ લેયું. એટલે અમે
 ગંગાળીનો પ્રયોગ-કર્યો: 'એઈ કમત્તા નીલુરેર
 દાગ કી?' આ પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ ગયો. એટલે
 અમારી સાથેના આસામી મિત્રને તેમની બાપા
 અજમાવવાનું કર્યું. એમણે આસામી બાપામાં
 પૂછ્યું. ત્યારે જવાળામાં તેની 'ખાસી' બાપાના
 ભેચાદ શબ્દો સંભળાયા, જે અમે કંઈ સમજ
 ન શક્યા. આથી બાપરે તેના દાયમાં ચાર પૈસા
 મૂકી ઈસારાથી સંતરા માગ્યા. એટલે એ જરા
 હસી અને અમારા દાયમાં ચાર સંતરા મૂક્યા.
 આમ રકજક કરવાનો કંઈ અવકાશ જ અમને
 ન આપ્યો. જે કંઈ આપ્યું તે કંઈને મૂંઝે મોરે
 અમે ચાકતા ચલા.

દવે અમારે શિલોંગની વિદાયગીરી લેવાની
 હતી. આકાશ નો ધગધોર વેરાયેલું. જાણે કમણાં જ
 વરસાદ તૂટી પડશે. મોચેની વનનાજ પણ
 રિધર ધઈ ગયેલી. સૂર્યોદય થયો છે કે કેમ એ જ
 કંઈ ખજર પડતી ન હતી. છતાં ઉકળાટ તો
 વધતો જ જતો હતો.

જરમર જરમર વરસાદ શરૂ થયો. અમારી
 મોટરનાં ચકો ગનિમાન થયાં. જાણે ત્યાં અમને
 મીઠી વિદાય આપવાને જ આવી ના હોય!

પ્રવાસી

અમાસનો ચંદ્ર

વરસો ઉરે ચંદ્ર રૂઠો અમાસનો.
 અંધાર કેરાં દળનાં દળોથી
 ઘેરાયલો, લીપણ જંગ ખેલતો
 હેયે વરસો મઠ શશી અમાસનો.
 કિશોરી જેવી શરમાળ આવતી,
 હારી જરી નેન, વિદાય થે જતી,
 મુઝા સમી ળીજ સદૈવ ન્હાળતો,
 હું મુઝ થે, એ નયનો લરી લરી.
 સાતેમ-આઠેમ થકી વિકાસતી,
 દિને દિને રમ્યતરા થતી જતી;
 સોન્દર્યથી સો કરતી જળાંહળાં,
 ચંદા નલે નીકળતી સહેલવા,
 તદા હું થે મુન્દર એ નિહાળવા,
 જતો ધણી વેળ લટાર મારવા.
 ને ચંદિરા ચોદશ ને પુનેમની?
 જગાડતી નીરસમાંહિં થે રસ!
 જે ન્હાળતાં કલ્પનહીલુને થે
 ધકીક તો કલ્પન-પાંખ ફૂટતી:
 સોન્દર્ય જેનું રૂપશતાં, અરૂપ
 મુરૂપ થે અર્ધનિમેષમાં જતું.
 નિહાળતી રૂપ તળાવ-આથને
 આસી જતી જે ગમ્મ હાકમાહથી:
 તેનાં અનોધાં કૂંપ છે નિહાળ્યાં;
 જે એકલા પૂર્ણ નહીં પીવાનાં
 મિત્રો ચ સંગાથ મહીં કંઈ લીધા.
 આ ળીજ, ચંદા ગમતાં, પરંતુ
 અંધાર કેરાં દળનાં દળોથી
 ઘેરાયલો, લીપણ જંગ ખેલતો,
 વરસો ઉરે તો ગઈએ અમાસનો.

પ્રવરગમ ન. ગાયળ

શ્યામ

(પ્રો. સાને ગુરુજી)

(૩)

મારો પહેલો મુસલમાન મિત્ર

હુંવે આંખો સારી થઈ હતી. હું હસતો રમતો, રીસતો, ચિડાતો છતાં યે નવું નવું શોખે જતો. એવામાં હું મોઢો પડ્યો. મને તાવ આવવા માંડ્યો. મામા જરા ગભરાયા. નાના મામા એક અફવાડિયાની રમ્મ લઈ શેર રાખ્યા. માધવરાવ પણ આવતા હતા. રાત્રે માધવરાવ વચ્ચે વચ્ચે મારી સંભાળ લેતા. એમનો હાથ મારા હાથમાં પકડી રાખી હું પડી રહેતો.

તાવ ધીમે ધીમે ઊતરવા લાગ્યો. બધાંના હથમાં હથ આપ્યો. ખેચ મામા પાછા નોકરીએ જવા લાગ્યા. તે નોકરીએ જવા તૈયાર થતા ત્યારે હું રડી ઊઠતો. નાના મામા મને પંપાળતા ને કહેતા, 'સ્વામ, સૂઈ જ, દર શરીર જરાજર સાડું થયું નથી, માટે ત્યાં ત્યાં ફરીંગ નહિ. હું સાંજે વહેલો આવોશ. આવતી કાલે દાઝમ લાવીશ, દાં.' હું મામાનો હાથ પકડી રાખતો, એમને જવા દેતો નોતો. પરંતુ મામા પોતાના હાથ ઊંડાવી ભારે હઠમે ચાલી જતા.

મામાના જવા બાદ હું હસકાં ભરી રડતો. મામા ગુસ્સે થતાં, કપડાં આપતાં. તે કહેતાં, "આમ રડો છો એટલે પાછું માથું કુખ્યા વગર રહેવાનું નથી." એ શબ્દો મને રડતો અટકાવી શકતા નહિ. ઊતરો હું વધારે રડતો. મામા અને તેટલી મારી સંભાળ લેતાં, મારાં કપડાં રોજ બદલાવતાં, પધારીની ચાદર બધે દિવસે ધોઈ નાખતાં, દાઝમના દાણા કાઢી રકાળીમાં મૂકી આપતાં. મોસમોની ખેશોએ કાઢી દેતાં, મારી જરાજર સંભાળ લેતાં. પરંતુ એ જે કરતાં તેમાં આદરતા નહોતી. કર્તવ્ય સંગ્રહ એ બધું કરતાં. એમાં પ્રેમ નહોતો. મારા

હૃદયને તે આકર્ષી શક્યાં નહિ. જાનો પ્રેમ, ભાઈ-બહેનનો પ્રેમ, મારાનો પ્રેમ, મામા આપી શક્યાં નહિ. ખરે જ એ કંઈ સહેલું નથી. અન્યના જાળક પર પોતાના જાળક નેટલો પ્રેમ કરતાં શીખવું એ સહેલી વસ્તુ નથી.

જે કર્તવ્યમાં હૃદયની લાગણીઓ રેડાઈ નથી, તે કર્તવ્ય મમે તેટલી સારી રીતે જાળવવામાં આવે, પરંતુ તે જગતને હતી શક્ય નહિ. મમે તેટલી કસળના ને સાવચેતી વાપરી સોનાનાં ફૂલ તૈયાર કરવામાં આવે, પરંતુ એ શુવાસ આપી શકે ખર્ગે તે એમાંથી મધ મળે કે ? બહે ને તેનાં મૂલ્ય ખૂબ અંકાષ, આખરે એ નિર્ણય જ ને !

અમેરિકામાં વાન્ટ બિલ્ડમન નામનો પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયો છે. મને એ કવિ ખૂબ પ્રિય છે. એના કાવ્યસંગ્રહનું નામ 'નૃણુપણી' છે. બિલ્ડમન દવાખાનામાં રોગીઓની નિયમિત સંભાળ લેતો. ૧૮૬૧માં યુવાગીની પ્રેમા બધ કરાવવા અમેરિકામાં સંસ્માર થયો. લડાઈમાં ધાયત થયેલાઓની વ્યવસ્થા એના દવાખાનામાં થતી. એ મતે ધાયત પાસે જતો. ડોક્ટરો જે કાચી દવાઓ આપતા તે લેવા સિપાઈઓ આનાકાની કરતા, પણ બિલ્ડમને આપેલી કાચી આશીષ જેવી દવાઓ જરા પણ આનાકાની કરી વગર હસતે મોંએ એ સિપાઈઓ પી જતા. બિલ્ડમન આપ્યો કે એમને મન જાણે સુખકારક આપ્યો. બિલ્ડમન ડોઈને યુવાજનું ફૂલ આપતો તો ડોઈને પવન નાખતો, ડોઈને પધારી સાફ કરતો; ડોઈને દિમત આપતો, ડોઈને માથે હાથ કેંદરી આવતો. બિલ્ડમન પોતાની સાથે બાળુ પ્રેમનું અમર રસાયણ સર્જ આપતો હતો.

વરણ. પર પ્રમતુ કિરણ દેડો એટલે તે સુંદર લાગશે. અંદરથી તેમજ બહારથી સુંદર લાગશે. રમાત્ર પણ અતરનાં જિંદુ નાખવામાં આવે છે, તેમ પ્રત્યેક કાર્ય પર હુદયના પ્રમતુ અતર રમાડે એટલે પ્રત્યેક કાર્ય સુગર આપશે.

મામાએ આ કળા સાધ્ય કરી નહોતી. તે ગદ્ય જે કરતાં, પણ કાવા છતાં જે ન કર્યો જેવું. થોડાક દિવસો પછી હું મામા સાથે નિશાળે જવાની દરેક માંગ્યો. "મામા ! હું આજુ નિશાળે-તમારી સાથે ! હું ગિતકૃત તોડાન કરીશ નહિ; છનોખાનો ખેડી રહીશ ! હું રમ્યે જતો ને મામાને વિનવ્યા કરતો. આખરે મામાનું હૃદય પીગળ્યું-તે મને નિશાળે સર્જી જવા માંગ્યા.

થોડા જ દિવસોમાં હું મામાની નિશાળનાં છોકરાં સાથે દળી મળી ગયાં. હું નાનો ધોવાથી બધાં છોકરાં મને પ્રસાદતાં. અંગ્રેજી પીછોના એ વર્ગ હતો. હું અદમદની પાસે ખેડતો. અદમદ છાત્ર પડેન્તો. સિવાય એક મોટું પડેન્તુ પડેન્તો, માથે સાવ ટોપી રાખતો. મને અદમદ પાસે ખેડા વગર કે તેની સાથે મોટલા વગર એન જ પડતું નહિ. અદમદ મને ગિંત્રા ડાવી આપતો, વચલી રકમમાં બમરડો ફેંદવામાં મને શીખવતો. મરાઠી કવિતાના અર્થ અદમદ મને કોઈ કોઈ વખત પૂછતો. દંસ-કાકની વાર્તા એમને માત્રી હતી. માથવરાંને એ મને વંચાવી હતી. અદમદને હું અર્થ કહેતો. અદમદ દર્શાવે કહેતો, "રવામ, વાદ રે, તને અર્થ આવડે છે ને મને કેમ નથી આવડતા !"

હું તેને કહેતો, "તારી મુસલમાની કવિતા મને ક્યાં સમજાય છે ! એ તો અમારી કવિતા છે એટલે આવડે. અદમદ, મને એકાદ મુસલમાની કવિતા શીખવીયે !"

અદમદ કહેતો, "જેરે, પણ તને એ મમરડો નહિ."

હું જવાબ આપતો. "મમરડો." અદમદની ફેંકે વાત મને મઝતી.

કોઈક જ દિવસ મામા મને નિશાળે સર્જી જતા. તેથી મને ખૂબ મોટું લાગતું. મને અદમદ અને તેનું લાંચું પડેન્તુ વાદવાદ વાદ આપતાં.

"રવામ, કાલે તું નિશાળે કેમ ગોતો આવ્યો ?" અદમદે મને એક દિવસ પૂછ્યું.

"મામાએ ના પાડી હતી એટલે હું મું કરું ! હું તને કેટલો વાદ કરતો હતો તું મને સલામતો હતો !"

"વાદ રે વાદ, દોખત, કાલે તો તારા માટે ખાવાનું પણ માંગ્યો હતો. જો, દરેક પણ રક્તમાં જ છે," એમ કહી અદમદે મને એક મોટી ગિરફીટ આપી. હું ગિરફીટ ખાવાનું કામ કર્યું જતો હતો.

"હું ખાવ છે, રવામ !" મામાએ પૂછ્યું.

"ગિરફીટ. અદમદે આપી."

"એમ જીન પાસેથી સર્જી દે ખાધો છે તો તારી વાત છે."

"અદમદ એવો ખરાબ નથી. મામા. એ તો ખૂબ સારો છે. હું એને કવિતાના અર્થ કહું છું."

અદમદ મામાનો વિદ્યાર્થી હતો. અદમદને અંદરથી મામાએ ક્યાં ઓળખ્યા હતા ? પણ આ ગિરફીટ રવામે તો એની નારી ગળાગર તપાસી કાઢી હતી. એક દિવસ હું જે અદમદ માટે પેરથી જતાજી માંગ્યો. હું એ અદમદને આપવા માંગ્યો. અદમદે કહ્યું, "હું નાનો છે, માટે તું જ એ ખાવે તો."

"તું જે થોડું મેન !" મેં કહ્યું.

"રવામ, હવેના ભાગ તું ખા. અદમદની બી મને આપ." અદમદે સુસદ કરી.

અદમદ અદમદની બી માંગ્યો હતો. એને હવેના ભાગની જરૂર નહોતી. એને એનું દારૂ નેનું દત્ત, સ્થામનું મીઠું હૃદય એને જોડતું હતું.

કોઈક મોટું વખત હું નિગળમાં જાતી વખતે નાના કળામાં રસમંજો રહે જતો. એક દિવસ

વચલી રૂઝમાં મેં મામાને પૂછ્યું “મામા, હું અદમદ પામે જઈને દશમીઓ ખાઉં? ડોહો કંઈ અદમદ પામે જાઉં? પેતા જાડ નીચે બેસી અમે બે જણા ખાઈએ-જાઉં કે મામા?”

“અદમદની પામેથી ખવાય?” મામા ગુસ્સે થઈ ગયા.

“ના, પણ અદમદ કયાં દશમીઓ લાવે છે! મારી પામેથી અદમદ ખાશે. જાઉં, મામા?” મેં આશ્વસનીય નિર્ણય કરી.

પણ મામાની કોષપૂર્ણ મુશ્કેલી જોઈ હું આગળ બોલ્યો જ નહિ. મેં એકલાએ જ દશમીઓ ખાધી. આ અદમદનો ફોળોઓ, એમ મનમાં મોઝતો જતો ને ખાધે જતો એક ફોળોઓ મારો ને એક અદમદનો. મારા હૃદયમાં ભેડેલા અદમદને હું ખવડાવતો હતો.

મેં દશમીઓ ખાધી. પણ મને ખૂબ જ ગાંઠાં જાણતી હતી. પાણીના નળ પામે હું કોણે હતો. એટલામા અદમદ ફોડતો મારી પામે આપ્યો. મારો ચહેરો જિતલી ગયા હતો, હાથમાં ખાડી ડોહો હતો, પરંતુ હૃદય જરેજુ હતું. અદમદને જોતાં જ મારાં નેત્ર પણ ભરખી આવ્યાં.

“ન્યામ! શું થયું? નજ પડે પડી ગયો? કોઈ હાકલાએ તને માર્યો? કે કામંડો દશમીઓ કંઈ મ્યાં? રો મન, ભાઈ, કયા દુઆં રે.” અદમદ મને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂડતો, પરંતુ હું ભાડો રાકતો નહોતો. અદમદને શું કહ્યું એ સમજાય જ નહિ. એણે ખોસામથી રૂમાલ કાઢ્યો ને મારી આંખો લૂછી. ફરીથી મારાં નેત્રોમાં અશ્રુ જાવરાં. અશ્રુભર્યાં નેત્રો જોઈ અદમદે પૂછ્યું: “સ્વામ, આંખમાં કંઈ પડ્યું છે? આંખ દુખે છે?”

“અદમદ, આંખો મ દુખતી નથી ને કંઈ થયું નથી. મેં એકલાએ દશમીઓ ખાધી, એ મને ગમ્યું નહિ. હું ડોહો કંઈ તારી પામે આવતો હતો, પણ મામાએ મને આવવા દીધો નહિ.”

મામા શબ્દો સાંભળી અદમદ રીસો પડી ગયો.

નેત્રો મોં વડોડું થઈ ગયું. એ સમજતી તેની દુઃખી મુશ્કેલી હું કરી મેં વિચારી શકું એમ નથી.

ત્યાર પછી મામાએ મને નિશાળમાં કંઈ જવાનું ગંધ કહ્યું. “મામા, મને નિશાળે કંઈ જાઓ ને,” હું કહ્યો હતો. “નિશાળે કંઈ જવું નથી. રમવું, જાવવું, વાંચવું એ જાણું ઘેર મેસ્ટરને કરવાનું,” મામા ઉત્તર આપતો. મને ઘેર રહ્યાં રહ્યાં અદમદ યાદ આવતો. સ્વામ આજે નહિ તો કાલે અને માડા મારે ખાવાનું પણ જાવતો હશે, આવશે, એ પ્રકારે અદમદ રોજ વાટ જોતો હશે. એવા હું મનમાં વિચાર કર્યો કરતો. હું બેઠે ઉપર કંઈક પણ ચિત્ત કાઢતો અને એને ‘અદમદ’ નામ આપતો. અદમદ પામે હું મનમાં રૂબે જતો. મને અદમદને ત્યાં જવાનું મન થતું, પરંતુ હું અદમદનું ધરવું કેહાણું કયાં જાણતો હતો? મને જાનાવે મ કોણ? ત્યાં કંઈ કોણ જાય? અદમદ પણ મારી પામે કેવી રીતે આવી શકે? મારું કેહાણું એને કોણ કહેવાનું હતું? અને પછી મામાને ઘેર આવવાનું, એટલે એ દિવસ જ શી રીતે કરે? અમારી મેસ્ટરમાં મામાએ ભંગાણું પાડ્યું.

સોમવાસ પૂરું થતા આવ્યું હતું. યરહ મનુ બેસી હતી. આકાશ પ્રગુહિત હતું. નવરાત્ર પણ આવ્યાં. દસમો ગયા. દિવાળી નજીક આવી. કોઠણની આમમોદ પણ મારું થઈ. દિવાળી પર કોઠો ઘેર જવા લાગ્યા. મામા મને મ ઘેર મૂકવા આવવાવા દતો. અમે પણ તૈયારી કરવા માંડી.

“મામા, અદમદને મારા નમસ્કાર કહેજો. એને કહેજો કે સ્વામ હવે કોઠણમાં જાય છે. કહેજો લાં, મામા,” મેં કહ્યું.

અમારે કોપડવાનો દિવસ પામે આવ્યાં. મેં મારી સોપડીઓ કંઈ લીધી, અદમદે આપેલાં ચિત્રો લીધાં, માવવગંધે આણી આપેલી વીતનમણે. તાળી સોપડી પણ લીધી, મામાએ આપાવેલા ખૂટ પહેલી. મેં જાણીને નમસ્કાર કર્યો. ચંપાને ‘જાઉં’ શું? કહ્યું. ચંપાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં.

ચિટ્ટેરિયામાં બેસી બધાં બંદર પર આવ્યાં. બંદર પર કેટલી બધી ગરદી ! ફટકા, લાથલાગ્ન, મોંઝાન, રમકડાં વગેરે વેચનારાઓની ધમાક પથ્થુ ખુબ જ ! મામાએ મને એક મોંઝાનું અપાવ્યું. હું એ વગાડતો બેસી હતો. આગભોટ શરૂ થઈ. બંદર સુધી વળાવવા આવેલાં બધાં પાછાં ફર્યાં. રમકડાંવાળા પથ્થુ ચાલ્યા ગયા. આગભોટે વીસ પાડી. હું આમને જાગી પડ્યો.

હું આગભોટમાં ફરતો હતો. રત્નડાંની ડાલને દોરો બાંધી મેં પાણીમાં કેંકો. હું એને પાણીમાં નચાવતો હતો. “શ્યામ, જલ સુધી જ,” મામાએ કહ્યું. મેં ઉત્તર આપ્યો, “મારે સુધી જયી. પાણીનાં મોખાં જેવાની કેવી ચાલ પડે છે !” “જાલુ નીચે નંમીશ નહિ,” મામાએ મને સાવધ રહેવા કહ્યું. “શાલુ,” મેં ક્યુનાનો રચીકાર કર્યો.

મામા લીધી ગયા હતા. હું મોપડી ઉઘાડી જોતો હતો. અદમ્ભે આપેલાં ચિત્રો જોતાં હતો. એ ચિત્રો મેં પાછાં જરાગર કેકાણે મૂકી લીધાં.

થોડીક વારે મામા જાગ્યા. એમણે કહ્યું, “શ્યામ, અહીં આવ. તને જુખ લાગી છે ને !” મેં અગે બાઈું ખાધું શરૂ કર્યું. અત્યારે અદમ્ભને મૂકીને ખાંધેલી દશમીઓ વાદ આવતી હતી, એ સારી ય યટના મારી નબર સામે આપી ઉઠ્યાં હતી.

“મામા, તમે અદમ્ભને નમરકાર કર્યા હતા ?”

“હા.”

“પછી એ કંઈ જોયો હતો ?” હું ઉત્સુક જાણ્યો.

“તે દિવસે તો એણે કંઈ કહ્યું નહોતું. પરંતુ બીજા દિવસે એ મને એક રમાત્ર આપી ગયો ને કહેતો હતો મારા કે, “શ્યામને એ આપજો ને મારી સજામ કરેજો.”

“ક્યાં છે એ રમાત્ર ?”

“ખાસમાં મૂક્યો છે. બાઈું ખાઈ રહ્યા પડી આપીય.”

બાઈું ખાયામાં મારું મન જ લાગતું નહોતું. રમાત્ર ક્યાં કોઈ કોઈ થતું. અદમ્ભે આપેલાં

રમાત્ર ! મારાં જુખતરસ ઊડી ગયાં. આંખો મામાના ખીસામાં દોડી ગઈ ને રમાત્રને કસ્તિત રવરપે જોવા લાગી.

મામાએ લાથ ધોવા ને ખીસામાંથી રમાત્ર કાઢ્યો. મુંદર રેશમી રમાત્ર હતો. મામાએ મારા લાથમાં મૂક્યો. મેં તે લીધા. એ રમાત્ર હું જોતો રહ્યો. “બાઈું શ્યામ” એના પર કાપું હતું.

હું તે રમાત્ર પવનમાં ઉડાડવા લાગ્યો. અમારા નિર્ભજ પ્રેમની તે પનાકા હતી. અમાને હૃદયેકવો તે અગરજ્જલ હતો. એ શુભ રમાત્ર સાથે હું રમા રહેતા હતો, પવનમાં એને નચાવતો હતો, ફરકાવતો હતો.

રડીમદના કહેઠા પાસે હું જાણે હતો. પવન ખૂબ નબરમાં હતો. પાણીમાં મોખાં તોફાની જાણ્યાં હતાં. મારા એ પ્રેમપવનના રવાગતાર્યે મોખાંના કુવારો ઊડો રહ્યા હતા—મોખાં ઊછળી રહ્યાં હતાં—જાણે આવતાં હતાં. એમને શું મારો રમાત્ર જોઈતો હતો ?

“શ્યામ, દિવસો તોફાની થતો લાગે છે. જા, સુઈ જા, રડીમદ કાસે છે. નીચે બેસી જા,” મામાએ કહ્યું.

“પવન મને મારે છે. મામા, શુભો નો ખરો. રવરમાં મોરાં મોખાં ઊછળે છે ! મારો રમાત્ર પર પાખી છારે છે.”

હું મારો ખજત કરકારી રહેતા હતો. નાણે કે પ્રેમનમરડોનો મગન. અરે કે ! રાત્ર પર હુમલો થયો ! મેઘરડો ગયો ! પવન રમાત્ર પર તરપ નાખી ગયો ! મારો રમાત્ર ગયો ! પવન કાઈ ગયો ! પવન મારો ખજત લઈ ગયો ! પ્રેમ કાઈ ગયો ! હૃદય લઈ ગયો ! હજનનું સર્વજન કાઈ ગયો ! હું પણ સાથે જ ગયો હોત. પવન પાસેથી મારી સંપત્તિ પાછી લાવવા મેં મારા લાથ મંગાવ્યા. પણ મામાએ એકદમ મારા પગ તાણ્યા, મને અંદર ખેંચી લીધા.

“મરેડા છે કે મુંડે મરો પડી વરદા ને !” મામા તાડકા કાઢ્યા. મને થયેલા મુકરાનની કિંમત એમને ક્યાંથી સમજાવ ?

હું રડવા માગ્યો, ખૂબ જ રડવા માગ્યો. ખાખા મને સમજાવતા હતા. પડેશના શોકો પણ મને સમજાવતા હતા. મામાએ એમનો રૂમાલ મને આપવા કહ્યું. નજીક એકેતા યીન શોકો મને મનાવવા ખાતર એમના રૂમાલ આપવા માગ્યા. પરંતુ એના રૂમાલોનો દગલો કરવામાં આવે તો પણ ખાખા મનનું સમાધાન શી રીતે થાય ?

એ ગોળને માન લાવ્યામાંનું રત્ન લેઈવું હતું. એમણે સૃષ્ટિના સર્વ પાનોને મારા રૂમાલ તરફ તોડ્યા; પરંતુએ પણ એમનું કહ્યું માન્યું. સ્વામીની સારી સંપત્તિ પવન સર્જી ગયા. મારે એ નાનકડો રૂમાલ અનંત સાગરે હૃદયપટ પર ધાવવું કયો.

સમુદ્રને નજીવે મોતીના ઢગ છે. મસુદને રત્નાકર કહેવામાં આવે છે. એ રત્નાકરને પણ મારા રૂમાલની અદેખાઈ આવી. દિંદમાં દરેક બીજા છે. અહીં સૌંદર્ય છે, ફળદ્રુપ જમીન છે; હથ પણ અપાર પાક દિંદબૂમિ આપે છે. હથ ચે નદીઓ દિંદને મસુદ જનારી રહી છે. અહીં ધજી, જુવાર, ખાજરી, મોખા એમ દરેક ધાન્ય પાકે છે. અહીં સંતર્ભ, મોસળી, ડાંગ, દ્રાક્ષ વગેરે ફળફળાદિ ધાય છે. અહીં સોનાની ખાણો છે. હીરા પણ મળી આવે છે. સર્વ જાતની વસ્તુઓથી દિંદ ભરપૂર છે. પણ એક વસ્તુની જિલ્લુપ રહી ગઈ છે. અહીં પ્રેમ સાંપડતો નથી, જંબુવાર નિપજતો નથી, દેશ પ્રત્યે સહનિષા નથી. અને એ નધામાં દિંદુસસમાનના પ્રેમની વાત જ જવડા દો. દેંદુસસમાનના પ્રેમની કલ્પના પણ અહીં રાહત થઈ શકતી નથી. એ એકથ માટે, એ પ્રેમ માટે, એ અપાર સાગર સત્તન જૂરો પાડવા કરે છે. 'આપો, આપો, દિંદુસસમાનના પ્રેમનું એક જંદુ તો મને આપો,' એમ તે સમુદ્ર સેંકડો મોત્તદાગ કહી રહ્યો છે. કિતારા પર માથું ફૂટી દીને કહી રહ્યો છે. સાગરને એની જૂખ ત્રાગી છે. એની તૃપ્તિ લાગી છે. એ અનંત સાગરને એટલા જ ખાતર માનું વેંત જેવડું ચિંથડું અમૃત્યુ માગ્યું છે. એ ચિંથડું ત્રિભુવનવધી હતી. ભારતીય

ભાગ્યની ભવિષ્યકાલીન દિવ્ય પ્રભાવતી, અધિકારમાંની અમરજ્યોતિ હતી. જા, સાગર જા. અમરન દિંદ દેશને એ ચિંથડાનો મેદાન અર્થ જમાવ. એ ચિંથડામાં વસેલો દુરાન અને વેદનો મદિમા મહુ શોકને લેઈથી કહી સંભળાવ.

" મિત્રો, સ્વામનું જીવન અનેકોના પ્રેમ વડે રંગાયતું છે, અનેકોના પ્રેમ વડે, પોષાયતું છે. દિંદુ ને મુસતમાન જાને કામના મિત્રોએ આ સ્વામને પ્રેમ ગરુણ છે, નાનપણથી જ આપ્યો છે. દરેક જાને સ્ખને દરેક પર્મે મને દિંમત આપી છે, સ્વામને સર્વેએ પ્રેમામૃત પાવું છે; પણ સ્વામ એનોત જલેલો શી રીતે યાજી શકવાનો ?

સ્વામ કંઈ આપી શકે એમ નથી. સ્વામના હૃદયમાં સર્વ શોકો માટે ખૂબ કૃતજ્ઞતા છે. કોઈને સ્વામ જુલી શક્યો નથી એ નાનપણનો આદંભદ આજે કયાં દશે ? એ પ્રસંગને આજે ત્રીસેક વર્ષ થયાં. એ મને ત્યાં હોય ને ! મારા જીવનમાં ના એ અમર થઈ ગયો છે

આજી

આનંદ મૂળશાંકર પાખ્યા

કિરણ

માગર ઘેરાં ગીતો ગાતો
ને વાથુ ધસમસતો ધાતો
સૂરજ ધરની છેટે જાતો

ને આગે અંધારી રાત !

જાગે લક્ષ્મ અનુભૂતિ માટે
ને માછીડા તારક માટે
ને જિજ્ઞાસુ બોલોતિ માટે

મારે એક કિરણની વાત !

પ્રભાશાંકર ત્રિવેદી

યાદ જલદી કેમ રહે?

[આ મનનીય લેખના લેખક શ્રી. સુનીગચંદ્ર દેસાઈના જે લેખો અમે અગાઉ 'કિશોર'માં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેઓ હજી વચ્ચેના પૂરા પરિચિત નથી. તેઓ બાલકલ્પલગ્નીમાં ખુબ જ રસ લે છે અને સારા અભ્યાસી છે. તેઓ બોમ્બે યુનિવર્સિટી કોલેજના પ્રિન્સીપાલ છે. આ કોલેજ ખાસ કરીને જીનિયર અને એન્જિનિયર રેફર સર્ટિફિકેટની પરીક્ષાઓ માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરે છે. તે કપરાંત, આઈ. સી. એસ. તેમજ બીજી હરીફાઈની પરીક્ષાઓ (competitive examinations) માટે કોલેજ શિક્ષણ આપે છે. આથી આ લેખના વિષયના તેઓ કેટલા અધિકારી લેખક છે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

વળી, તેઓ અનેક બાલપ્રશ્નઓમાં પણ ખુબ રસ લે છે. મુશ્કેલી ઇલાજની બાલકન છ બારી. એટલે અખિલ ભારત બાલક સંઘની રાખાના તેઓ મંત્રી છે. આથી તેમને ૫ થી ૧૫ વર્ષનાં અનેક બાલકોના સંસર્ગમાં આવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ 'માનસશાસ્ત્રના પણ સારા અભ્યાસી છે. આશા છે કે 'કિશોર'ના વાચકો આ લેખ રસપૂર્વક વાંચશે.

-ત્રાંની]

કુલેવાય છે કે કોઈ મોકલેલી રમણશક્તિ એટલી સારી હતી કે એક વખત વાંચવાથી એના યાદ રહી જતું હતું. આવી યાદશક્તિ વિદ્યાર્થીઓને કેટલી કામ લાગે!

અષ્ટાવધાનીઓ આદિ કેકાણે પંચાન આપી શકે છે, અને બધે જુ' થાય છે તે યાદ રાખી શકે છે. હેરી કહેન નામનો એક યુરોપિયન નીચેની દિવાઓ એક સાથે કરી શકે છે: એક વર્તમાનપત્ર વાંચવું, નીચેથી ઉપર અને ઉપર દિશામાં જાયવું, અથવા સંખ્યાઓનો સુરવાળો કરવો, અને તેર આંકડાની એક સંખ્યાને બીજી એક સંખ્યાએ ભાગવી. આ એક મનનો અમલકાર જ કહેવાય!

સારી રમણશક્તિની જરૂરિયાત ઘણી જ છે. ડો. કેમ્બ્રિજ કહે છે ને પ્રમાણે, મન વિનાનો માણસ અથવા રમણશક્તિ વિનાનું મન તે પાણી વિનાની નદી જેવું છે. જૂલી જતાથી ઘણાં નુકસાનો થાય છે. એક વેપારીને ચાર વાગે અથવા કેકાણે ઘણા અગત્યના કામચર મળ્યા જતાવું હતું. પણ દોઢ વાગે એને ફોર્મ મળ્યા આવડ્યું અને એની વાતમાં એને એટલો જોશ રસ પડી ગયો કે તે ત્યાં ચાર વાગે જતાવું જૂલી ગયો. આથી દર્મજી રૂપિયા કમાવાની એને તક હતી ને તેણે ખોઈ.

યાદશક્તિ કુદાટલી ઉપયોગી શક્તિ છે એટલે

એ સારી રીતે કેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધણી એમ માને છે કે રમણશક્તિ એ કુદરતી શક્તિ છે અને એ મુશ્કેલી શકે નહિ. રોમર્ટસ નામના એક દારૂર એવો દાવો કરે છે કે એણે એવી ગોળાઓ શોધી છે કે જેથી યાદશક્તિ મુશ્કેલી. આ બન્ને શંકા-રૂપદ હોય, પણ એટલું તો ખરું કે જેમ કસરત કરવાથી શરીરના રસાયણો કેળવાય છે તેમ અથવા જાતની માનસિક કસરતો કરવાથી યાદશક્તિ પણ ખીસી શકે.

યાદશક્તિ મુશ્કેલી માટે પ્રથમ આપણે એનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. એ કેવી રીતે કામ કરે છે તે સમજવા આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. એક પ્રતિવચનના શિક્ષક ખાસીનું યુદ્ધ સમજાવે છે. અને પછી તે કઈ સાક્ષાત્ થયું તે વિદ્યાર્થીઓને પૂછે છે. એક છોકરાને આવડ્યું જ નથી. બીજાને પૂછે છે, ત્યારે શિક્ષકને થોડી મદદ કરવી પડે છે. શિક્ષક પૂછે છે, "કઈ સાક્ષાત્ ખાસીનું યુદ્ધ થયું? સત્તરસે ને..." એટલે એ વિદ્યાર્થી જવાબ આપે છે, "સત્તરસે ને સત્તાવન." બીજા એક છોકરાને ફોર્મ પણ જાતની મદદ કર્યા વિના એ સાક્ષાત્ જાણવા યાદ રહે છે.

'ગુરુ ગ્રીખવે એટલી રીતે મુખી જડ બેઠેને,' છતાં આ પ્રમાણે યાદ રાખવામાં તબ્બ વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલેક મંડળો!

કોઈ પણ દહીકત યાદ કરવામાં ત્રણ ક્રિયાઓની જરૂર પડે છે : અદ્ય, સંસ્મરણ અને ઓળખ (recognition). જે વિદ્યાર્થીને પ્કાસીના યુદ્ધની સાત યાદ રહી નહોતી તેણે એ અદ્ય જ કરી નહોતી. જેને શિક્ષકની મદદની જરૂર પડી તેણે તે દહીકત અદ્ય કરી હતી, અને એવું એને સંસ્મરણ પણ હતું, પણ પૂરતી ઓળખ નહોતી. ત્યારે શિક્ષકે એને મદદ કરી કે જે સાત એને યાદ છે તે પ્કાસીના યુદ્ધની જ છે, ત્યારે તેને તે વિષે પૂરી ખાતરી થઈ. જે વિદ્યાર્થીને પૂરેપૂરું આવડતું હતું તેણે ત્રણ ક્રિયાઓમાં નિપુણતા મેળવી હતી.

આ ઉપરથી જણાશે કે જે યાદશક્તિ કેળવવી હોય તો ઉપરની ત્રણે ક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે એમાંથી કોઈમાં પણ મદદગત થાય તો યાદ ન રહે. ત્રણે પરિપૂર્ણ હોવી જોઈએ.

ત્યારે કોઈ પણ દહીકત આપણે સાંભળીએ છીએ કે જોઈએ છીએ ત્યારે તે આપણા મન ઉપર છાપ પાડે છે. લોક (Locke) નામના તત્ત્વજ્ઞાનીએ મનને મીથુના એસડાની ઉપમા આપી છે. જેમ મીથુ ઉપર સફેદાઈથી અક્ષરો કોતરી શકાય છે તેમ મન ઉપર દરેક વસ્તુની છાપ પડે છે. અથવા તો, આપણે મનને ફોટોગ્રાફ લેવાના કેમેરાની ઉપમા આપી શકીએ. કેમેરામાં સાડું ચિત્ર લેવું હોય તો પ્રકાશ સારો જોઈએ, અને કેમેરાની ફિલ્મ પણ સારી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે, જે કોઈ વસ્તુ આપણે સારી રીતે યાદ રાખવી હોય, તો તેની મન ઉપર જોડી છાપ પડવી જોઈએ, અને મનથી તે સારી રીતે ગ્રહણ થવી જોઈએ.

યાદશક્તિ કેળવવા માટે ફતી ફતીને વાંચી જડું અથવા લોટી જડું એ બધું ઉપયોગી છે. જેમ કોઈ અક્ષર દુર્લભાથી વધારે જડે જાને છે તેમ પુનરાવર્તનથી દરેક દહીકતની મન પર વધારે જોડી છાપ પડે છે. જે સમજ્યા વિના ગોખ્યું હોય તો

માત્ર પોપાટિયું જાન આવે છે, પણ સમજને પુનરાવર્તન કર્યું હોય તો સાડું જાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી, મોટેથી વાંચવાથી વધારે સારી રીતે યાદ રહે છે, કારણકે તેમ કરવાથી કાન અને આંખ એ બન્ને દ્વિત્રીય તન્દ્રી જાન મળે છે. આ જ કારણથી નાનપણમાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષક પર ઘણું આધાર રાખવો પડે છે. પણ, મોટપણમાં તે એકલો વાંચી શકે છે. મોટેથી વાંચવામાં એક એ ભય રહે છે ખરો, કે લખાણના અર્થ કરતાં મોત્તવાના ઉચ્ચાર તરફ યોગ્ય ધ્યાન એવાય; પણ, મનમાં વાંચવાથી મન ગૂંચવ્યા જવાનો ભય વધારે મોટો છે, એટલે વિદ્યાર્થીએ—ખાસ કરીને, નાના વિદ્યાર્થીએ—મોટેથી વાંચવાની ટેવ રાખવી જોઈએ.

સારી રીતે યાદ રાખવા માટે લક્ષ સર્જનને લક્ષ્યની ટેવ પાડવી જોઈએ. ખાસ કરીને, અંગ્રેજી જોડણી સુધારવા માટે જ્યાં જ શબ્દો બહુ ઝીલ્લવટથી વાંચના જોઈએ, ગુજરાતી શબ્દો પણ ઝીલ્લવટથી તપાસવા હોય તો તે લખાણમાં જૂસ ઓછી થાય. ઘણાને ખબર નહિ હોય કે ‘અસ્ત’ માં ‘ત’ છે, પણ ‘સદસ’માં નથી. તેમજ ‘તત્ત્વ’માં બે અક્ષરો ‘ત’ છે તે ઉપર ઘણાનું ધ્યાન નહિ ગયું હોય.

વાંચેલી દહીકત તાછ કરવા માટે ફતીફતી યાદ કરવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ ખાસ કરીને, દર્શનાત્મક જેવા વિષયમાં વાંચેલું ફરી યાદ કરી જવાની જરૂર જ જરૂર છે. માટે સારો નિયમ એ છે કે દરેક પેરેગ્રાફ વાંચ્યા પછી તે પર મનન કરી જવું અને એમાં શું આવ્યું છે તે મનમાં ઓલી જવું. આમ કરવાથી વાંચ્યું હોય તે જગતી તાજું કરવાનો મહાવરો પડે છે. આવી ટેવ પરીક્ષામાં ઘણી જ કામ લાગે છે. તમારામાં જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય, પણ જે તે કામગીર પર ન લખી શકે તો તે નકાલું છે. જેમ ‘વ્હાઈટવે લેઈડ્સ’ જેવી મોટી દુકાનવાળા પોતાના માણસ પ્રદર્શન કરે છે તે જ પ્રમાણે દરેક વિદ્યાર્થીને એના જ્ઞાનનો બહાવ પરીક્ષકને જતાવી દેવાનો હોય છે. સંસ્કૃત શિક્ષકમાં છે તેમ—

પુસ્તકવ્યા તુ યા વિદ્યા પરહત્તગતં ધનમ ।

કાર્યકાલ સમુત્પન્ને ન સા વિદ્યા ન તદ્વનમ્ ॥

માટે દરેક વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જ નહિ પણ પ્રદર્શિત કરવાની કળા પણ આવડવી જોઈએ.

આ હિપરથી જાણશે કે અભ્યાસ કરવા માટે નીચેની પદ્ધતિ ગ્રહીત્વે અનુકૂળ છે. જે વિષય નિશાળમાં લેવાવાનો હોય તે પ્રથમ ઘોડોચણો ઘેરથી વાંચી જવો કે જેથી નિશાળમાં ગરોળર સમજણ પડે. નિશાળમાં ધ્યાન આપ્યાથી તે એવડો સારી રીતે સમજાય. પછી, ઘેર આવ્યા પછી તે જ દિવસે અથવા બીજા દિવસે તેનું પુનરાવર્તન કરી જવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર અભ્યાસ કરવાથી વિષય જમદી આવડી જાય છે.

સારી રીતે યાદ રાખવા માટે પદ્ધતિપૂર્વક વાંચવું જોઈએ. કેઈ વર્તમાનપત્રમાં ક્રિકેટ વિગેનો એક લેખ વાંચ્યા પછી તરત જ મિનેમા—જમતનું પાતું વાંચીએ તો ક્રિકેટ વિગેનો લેખ ગિલકુલ યાદ ન રહે. જો તે લેખની હકીકતો યાદ રાખવી હોય તો તેની પહેલાંના તે વિગેના જ્ઞાનની સાથે એ લેખમાંની હકીકતો જોડી દેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે અમુક વિચારોની સંકળ બનાવી દઈએ તો તે ન તૂટે. વ્યવસ્થિત રીતે જોડાયેલી મિનાઓ યાદ રહે છે, અવ્યવસ્થિત જ્ઞાન જૂલાઈ જવાય છે.

તમારા આરગમાં વસ્તુઓ અને તેમ પડી હોય તો તેમાંથી અમુક વસ્તુ શોધવી અઘરી પડે છે, પણ દરેક ગરોળર રીતે પોતપોતાના જુદા જુદા ખાનામાં ગોઠવાયેલી હોય તો કેઈ પણ વસ્તુ જમદી જડે છે. તે જ પ્રમાણે મનમાં પણ ખાનાં કરી રાખવાં, અને દરેક ખાનામાં અમુક ગાજતની જ હકીકતો સંધરવી. આમ કરવાથી ધારેલી હકીકતો ધારેલે વખતે સંભારી શકાય છે. આથી પદ્ધતિ ન રાખી હોય તો કલ્પાવની રાજનીતિ પછી હોય ત્યાં લોરન હેરિટ્જની રાજનીતિ ત્રણી અવાય અને પરીક્ષામાં નિષ્ફળતા જ મળે.

કેટલાક વિષયો લલવાથી જલદી યાદ રહી જાય છે. ખાસ કરીને, જેનાથી વિષયમાં મન પરાવાતું ન હોય તેવા માટે લખવાનું ધણું જરૂરી છે, કારણકે તેમ કરવાથી વિષયમાં ધ્યાન ચોંટી રહે છે. એકન કહે છે તેમ, લખવાથી માણસ ચોક્કસ અને છે. એમાં વાંચવા કરતાં વખત ઘણો વધારે જાય છે, તેથી અત્રગત, અધા વિષયોનો એટલી ચોક્કસાઈથી અભ્યાસ ન થઈ શકે.

આપણો સામાન્ય અનુભવ છે કે જે ગાજતમાં આપણને રસ છે તે આપણને જમદી યાદ રહે છે. તાવ હોય છે ત્યાંમુધો દવા પીવાની યાદ રહે છે, પણ તાવ જાય છે ત્યાર પછી દવા પીવાની હોય છે તે યાદ રહેતી નથી. નાનાં બાળકોને આંક યાદ રહેતા નથી, પણ પરીની વાર્તાઓ જમદી યાદ રહે છે.

એક માણસે કમ્પ્યુટર કે એની જિંદગીના ત્રણ અનુભવો એને સૌથી વધારે યાદ છે: એની નજર સામે એક મિત્રનું ઢૂંપી જવું; એક પર્વત પરનો અદ્ભુત દેખાવ; અને ખગોળશાળામાં દ્વગ્નિમાંથી આકાશનું નિરીક્ષણ.

આનું કારણ એ છે કે જે ગાજતમાં આપણને રસ હોય છે તેમાં આપણું ધ્યાન રહે છે અને તેથી આપણા મનની અધી શક્તિઓ એ ગાજત સમજવા અને યાદ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. દાખલા તરીકે, કેઈ ક્રિકેટ રમનારને શિક્ષણના વિષયમાં રસ ન હોય અને તે યાદ ન રહે; પણ એને પચરંગી મેચના બધા હેવાલો યાદ હશે : કયા વર્ષમાં કોણ ચેમ્પિયન થયું, કોણે કયારે સેન્યુરી કરી અને કયા બોલરે કેટલી વિકેટ લીધી એ ગાંધી માહિતી એને સંપૂર્ણ યાદ હશે. પચરંગી મેચના વીસ દળર પ્રેક્ષકો કેટલા રમપૂર્વક મેચ જીતે છે! ક્રિકેટ રમનારાઓ દર હોય છે અને નાના દેખાય છે તો પણ બોલની પીચ કયાં પડી, કયાં એક થયો અને કઈ સ્ટમ્પ કેવી રીતે ભડી ગઈ એ અધું ધારી ધારીને પ્રેક્ષકો તપાસે છે, અને કેટલીક વાર

અમ્યાયર ઁગો વુકારો આગે તે પદેસાં પ્રસાદો
 ઁગની તાળીથી વુકારો આપી દે છે. આટલા રમ-
 પૂરક ને જોયું હોય તે યાદ રહ્યા વિના
 રહે ન શકે.

જ્યારે ફોર્ડ વિદ્યાર્થીને ઁગના વિષયમાં રમ
 પડતો નથી ત્યારે તેમાં તે પ્યાન આપી શકતો નથી.
 પ્યાન ન રહેવાથી વિષય સમાવતો નથી, અને
 તેથી તેને તેમાં રમ પડતો નથી. આ પ્રમાણ, માથે
 પૂંછડી ગોળાં સીધી હોય તેમ, અનિષ્ટનું ચક્કર
 ધાય છે, આ ચક્કર નોડનું હોય તો અવધાન
 કરવાના અથા વિષયોમાં રમ દોરો નેઈ ઁ. આ
 રસરસિ જીવવામાં વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકની
 ખેતની જાગૃત્તાદારી છે. વિદ્યાર્થીએ જાણવું નેઈ ઁ
 કે અથા વિષયો સરળ હોતા નથી, અને કેટલાકમાં
 જાડું મહેનતની જરૂર છે. પ્રખ્યાત વિજયક અને
 અભિતયાઓ એકિરોટરે ઁગના શિષ્ય મદાન
 સિકંદરને કહ્યું હતું કે જમિતિ શીખવતો ફોર્ડ
 બાદશાહી કરતો નથી. એક પ્રખ્યાત શેખે વિજયક
 છુદ્ધિની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે ને મહેનત
 કરવાની અગાધ શક્તિ છે.

જેમ વિદ્યાર્થીની મહેનત કરવાની રૂઝ છે
 તેમ શિક્ષકની રૂઝ છે કે એ મહેનત જેમ અને
 તેમ ઁગની કરવી. કેટલાક શિક્ષકો જાડું જ
 કંટાળા બરેલી રીતે શીખવે છે, અને દલિલાસ
 જોગ જોવા વિષયો ઁગાવે છે. આપી માત્ર
 પોપટિયું જાન આવે છે. એક વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષામાં
 એક સવાલનો જવાબ આપતાં કહ્યું હતું, “ આ
 પ્રમાણે મહાશા રાજ્યની પડતી ચર્ક અને ઁગો
 હવાક રહે પડીતા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.”

વિદ્યાર્થીને વિષય સરળ કરી આપવા માટે
 શિક્ષકે વિદ્યાર્થી જાણતો હોય એ દલીલતથી શરૂ
 કરીને ઁગે નવી જાગૃતનું જાન આપવું નેઈ ઁ.
 શાખવા તરીકે, મામની જોગાળથી શરૂઆત કરીને
 વધારે વિદ્યાર્થીની જોગાળ શીખવવી નેઈ ઁ. વળી
 શિક્ષકે શિષ્યમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી નેઈ ઁ.

શીખવવામાં રામકાલિક સમીકરણો શીખવતાં
 પદેસાં ને શિક્ષક દક્ષપતનામનું “ મરી જાન ને
 પાંચ પાણું ઉપાણું પૂછે, તો વિદ્યાર્થીએને સરળ
 જિજ્ઞાસા થાય અને એ વિષય મનગરવો મરેશે
 પડે. ત્રિજાણમિતિ શીખવવા પડત પદે અવધાનિતા
 ઁની જોગાળ ફોર્ડ રીતે કરાય એ પ્રશ્ન પૂછ્યા હોય
 તો ઁગો જવાબ આપતાં જ ત્રિજાણમિતિના સિક્કાનો
 સમાવતી થકાવ. વિજ્ઞાનમાં જેમ ત્રણારે પ્રયોગો
 જનાવ્યા હોય તેમ તે વિષય વધારે રમમય અને છે,
 અને મામાન્ય રીતે ઁગના પદ મુકવાના આરોપ
 મકવામાં આવે છે તે ન રહે.

દરે યાદ શાખવાના કેટલાક સરેકા ઉપાયો છે
 તે તપાસીએ. નીચેના શબ્દો માત્ર એક જ વાર
 વાંચીને યાદ શાખવાનો પ્રયત્ન કરો:

૧ ઘાણું ૨ પીણું ૩ સોનું ૪ મોંધું ૫ સોંધું
 ૬ કાગળ ૭ ટપાક ૮ રેકવે ૯ મોડું ૧૦ જમશંકુર.

આ શબ્દોમાં ને નીચેના સંખ્યા યાદ શાખતો
 તો શબ્દો જરૂરી યાદ મરેશે.

ધાણું રંગનું નામ છે, ને જ પ્રમાણે પીણું
 એ રંગનું નામ છે. પીળી ધાણુ સોનું છે. સોના
 સમયે ઁગી કિંમત યાદ આવે છે—સોનું મોંધું છે.
 મોંધાથી વિરદનું વિશેષાણુ સોંધું છે. જાડું સોંધી
 વરુ કાગળ છે. કાગળનો ખીન્ને અર્થ ટપાકમાં
 મોડમેશે કામળ ધાય છે. તે ઉપરથી ટપાક યાદ
 આવે છે. વણીખરી ટપાક રેકવે માર્કે જાય છે,
 એટલે ને ઉપરથી રેકવે યાદ આવે છે. વળી રેકવેના
 પાદા સોડાના અનેકા હોય છે, અને દિંદુતાનમાં
 સોડાનું મોડું કારખાનું જમશંકુરમાં છે.

આ જ સંકલિત વિચારોના સિદ્ધાંતથી જાગકોને
 “ કોડ, કોડ, ચણે આપ ” અથવા “ મુઘે, મુઘે
 જાગારે ઘોરડ આગ્યા ” અથવા “ ખાડે કોડીમડું
 જાડું, જાડું ” જેવાં જાગતીનો જરૂરી યાદ રહી
 જાય છે.

ઐતિહાસિક ગનાવોનો સાક્ષે કેટલોક વાર
 તાદ્યથી યાદ રાખી રાકાય છે. 'સત્તર પંચાં
 પારી' એટલે ૧૭૮૫માં યોરન દેશિયંએ હિંદુસ્તાન
 'ઓગણીસ તરી સત્તાવન' એટલે ૧૯૫૭
 ાંથી સો યાદ કરીએ તો ૧૮૫૭ એટલે વિપ્લવનું
 આપશે. એમાંથી ખીમ સો યાદ કરીએ તો ૧૭૫૭
 ને પદારીના યુદ્ધનું વર્ષ છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦માં
 ઈન્ડિયા કંપની રચવાય એ વર્ષ તો ૧૬૩૬
 રહે એવું છે. નવસરામની ઇતિહાસની
 રસી' વાળી કવિતા પરથી ધણું જાણવાનું મળે,
 એ ઇતિહાસની વિગતો સહેત્રાધિયે યાદ રહી
 અગ્રેષ્ઠ ઇતિહાસમાં એકડા પંચી ત્રણ છગડા
 એવું વર્ષ ૧૬૬૬નું છે, ને વર્ષમાં જંઠનમાં
 આગ થઈ હતી. એ આગમાં ધણું નુકસાન
 પણ સાથે સાથે ધણાં પંચગનાં જંઠુઓ ગળો
 , એટલે પ્લેગની સાસ ૧૬૬૫ની છે. એ જ
 ાની શરૂઆતમાં બીએ આફસ' ગાદીએ બેઠો,
 કે તે સાન ૧૬૬૧ની છે.

કેટલાક આંકડા યાદ રાખવા માટે પણ યુક્તિઓ
 દાખવા તરીકે, ૧૫૨.૨૦૭ x ૭૩=૧૧૧૧૧૧૧.
 યાદ રાખવું હોય તો 'પંદર ગાવીસ સુન ને
 , તેના કરો એકડા આઠ' એમ જોતવાથી
 હી યાદ રહે. તેજની ગતિ સેકંડે ૧,૮૬,૦૦૦
 મે છે તે યાદ રાખવા માટે કવિ દક્ષપતરામની
 ની કીટીએ ઉપયોગી છે:

કંડમાં મૈત્ર ધણા કષાય,
 ને કાખ ને છયારી દગર યાય.'

જૂઓળના વિષયમાં પણ વિગતો યાદ રાખવા
 કેટલીક યુક્તિઓ છે. ધાસતેજના ડબ્બા પર
 વા પેટોડના પત્ર પર અલ્લહેશનું નામ લખ્યું
 છે તે ઉપરથી અલ્લહેશમાં ધાસતેજની ખાણ છે તે
 રહે. ચાના ડબ્બા પર નીલગિરિનું નામ હોય
 એટલે ત્યાં સારી ચા થતી હોવી જોઈએ.
 રાતની જૂઓળ યાદ રાખવા માટે નવસરામનો
 (એ ગુજરાતે રે' એ ગરબો ફીક ઉપયોગી
 હિંદુસ્તાનની નરીએ યાદ રાખવા માટે,

“મંગા, સિંધુ, સરસ્વતી, ચ યસુના, ગોદાવરી,
 નર્મદા” એ શ્લોક મદદરૂપ થઈ પડે.

જ્યારે છાપવાની કળા શોધાઈ નહોતી, ત્યારે
 ધણું જ યાદ રાખવું પડતું હતું. તેથી સંસ્કૃતમાં
 સૂત્ર કે શ્લોકરૂપે ઘણાં શાસ્ત્રો લખાતાં. પ્રખ્યાત
 વ્યાકરણકાર પાણિનિએ આખું સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ
 નાનાં સૂત્રોમાં લખ્યું છે. જૂના વખતમાં ગણિત
 નેવા વિષયો પણ શ્લોકમાં લખાતા. ભાસ્કરાચાર્યનો
 'લીલાવતી' નો પ્રખ્યાત ગ્રંથ શ્લોકોમાં જ
 લખાયેલો છે. કદાચ, આખી દુનિયામાં એકલા
 હિંદુસ્તાનમાં જ આ પ્રમાણે ગણિતશાસ્ત્ર પદ્યમાં
 લખાયું હશે !

કેટલાકને—ખાસ કરીને વેપારીઓ, વકીલો
 વગેરેને,—ઘણા માણસોના સંસ્ર્ગમાં આવવાનું
 જતે છે, અને તેઓને ધણાંનાં નામ તથા મોંઢાં
 યાદ રાખવાનાં હોય છે. મોં યાદ રાખવા માટે તે
 પરનાં ખાસ ચિહ્ન કયાં છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું
 જોઈએ. કોઈની આંખ માંજરી હોય અથવા નાક
 પોપટિયું હોય અથવા ગાસ પર ચાંદાં હોય તો
 તે પર લક્ષ આપવું જોઈએ. લોકોનાં નામ યાદ
 રાખવા માટે તે લખવાં જોઈએ. જ્યારે તમને
 કોઈનું નામ યાદ ન આવતું હોય ત્યારે તમે
 વિચાર કરશો તો જણાશે કે તમે એનું નામ કોઈ
 કાગળમાં લખ્યું નહિ હોય. માત્ર સાંભળવાથી જો
 નામ યાદ ન રહે તો તે લખવાં જોઈએ.

ઉપર લખેલા સિદ્ધાંતો અનુસરવાથી યાદશક્તિ
 ધણી ખાલી રહે. આલીઆ તો માત્ર પદ્ધતિ ગતાવી
 છે, પણ જેણે તે અનુસરવી હોય તેણે પોતાને
 અનુકૂળ હોય એવી યુક્તિઓ એ ઉપરથી ગનાવી
 લેવી. દાખલા તરીકે, જેણે મનની અવલુશકિત ખીત-
 વવા મન પર જોડી છાપ પાડવાની શક્તિ ખીતવવી
 હોય તેણે અવલોકન શક્તિ ખીતવવી જોઈએ, અને
 તેટલા માટે જુદી જુદી જાતનાં પાંદડાં પરથી
 આડ ઓળખતાં શીખવું જોઈએ. સંકલિત વિચાર-

એ રેડિયમ કેવુંક હશે

હચુક હચુક કરતી એક ડોસી કાઠડીને ડેકે ઘોરમેઃ નગરની એક શેરીમાં નીચી નખીને ચાલતી હતી. સામેથી એવાર છોકરીઓ દોડતી આવતી હતી. એમાંની એક વાંકડિયાં ઝૂંઝૂંકાં ધુણાવતી નીચું ધાલીને ડોસીના પેટમાં અથડાઈ પડી ને અચકાઈને પેટ પ'પાળતી ડોસી સામે અસિપાળી પડીને જોઈ રહી. ડોસી પણ એના નરક જોઈ રહી.

“માજી, શું જોઈનાંતાં ?” છોકરી ડોસીને દસતી જોઈને આંખોના ડોળા ચુભારતી બોલી.

“તને દીકરી !” ડોસીએ છોકરીને મોઝમાં દખાવો દીધી અને ઉમેર્યું, “તાડું કપાળ કોપ્યું જોઈ એવું નથી. તારો હાથ કાવ, જોઈ.”

છોકરીએ હાથ ધર્યો.

“બહી, મારગ, ચાક આવતી હોય તો. એ તો છપ્પી છે, છપ્પી. તને આખી ને આખી મજાવામાં ધાલીને ચાલતી થશે.” મારગ ને એ દોસ્તોએ એને બીતો હાથ એડ્યો.

“હેં ડોસી આ !” મદનએ દસતી આંખો જદા પડે દારી દીધી.

“ઓ, મારી માડી, યી દેખાઓ બરી છે.” ડોસીની દાદી ડગડગી બી.

“મારગ તાણી થશે ! હેં મારી !” બીજા એએ મારગના હાથમાં મોડું ધાસ્યું, અને મારગની આમ્રપાસ નાચતી ફૂદી બી, “મારગ તાણી, મારગને તાણી.”

“તો રાગ હું બનવાની,” એમાંથી એક છોકરી-એ છપ્પી ડોસીની આંખ ઝુધી દેખા દેખી દીધી.

“ના, હું !” બીજાએ પડું નાખ્યું.

જદા છપ્પી ડોસી એક ધડી વાર મારગના

માથા નરક અકોબાવથી જોઈ રહી અને પછે પોતાનું જદા માથું દસાવતી ચાલતી થઈ.

•

પ્રેફેમર રકમેડેરિકાની કાઠડી દીકરી મારગને આજે નવેં અડતી ડખીએ જમ દિવસ દનો. ૧૮૬૭ મારગમાં એ જમ્યા પછી આજે એની ટમી જમ્યા માંડ મારગવાની હતી. એ એની દોસ્તો સાથે ઉભાવળી થડ તરફ દોડતી જતી હતી.

“નારી બાને કહેવા દે,” એકે મારગનો હાથ વિંજતાં કહ્યું, “કે મારગ નો તાણી થવાની છે !”

“ના, ના,” મારગએ મંબીર ધરને ધીમેથી વાન કહેવા માંડી, “છે ને, તે છે ને, યાપા વિતાવના પ્રેફેમર છે એટલે હું તો વૈજ્ઞાનિક થવાની.”

“સે, વૈજ્ઞાનિક થવાની ! છોકરીઓ ને વૈજ્ઞાનિક થતી દસી કે !”

“પણ હું મોટી થઈશ તો...,” મારગએ જાહે આંખો ઉછાળીને કહ્યું.

“તે શું બાપો કહી જવાની ! છોકરીઓ જંબી બાપડીઓ હાથ ને છોકરાઓ બધા બાપડાઓ હાથ, બજાર છે કે !” બીજાએ પોતાનું જાન મંબીરતાથી રજૂ કર્યું.

“તે બસે, પણ હું તો થઈશ.” મારગએ જરાક ચિગડાઈને બાર દીધો.

“શું ?”

“વૈજ્ઞાનિક. યા ને યાપા જાહે કહે છે, બજાર છે !”

“મારગ, મારગ...” એકાએક એકે ચીસ પાડી ને પાછળ નાચુક હાથ લંબાવ્યો.

મારગએ પાછળ જોયું ને બીધેલી બોલી,

“કોમેક, યાપ દે યાપ... મારગ જમ્યા !” તથે

છોકરીઓ દોડી અને રજતા પડના મારગના ધરમાં

પહોંચી ગઈ. પછી ઝડપમાં લટકીને નેઈ રહી.

“માળા, રશિયામાંથી રાજ કરવા આવ્યા છે, ખબર છે !” મારગ ખીલ બેને સમજાવતી હતી. “આ કહે કે ત્યારે હું જન્મી ય નહોતી ત્યારે કોસેકે આવેલા, આપણે ત્યાં પોલેન્ડમાં, ને આપણે ત્યાં જીવાનોની કતલ કરી નાખેલી.”

“ત્યારે હું જન્મી ય નહોતી !” ખીલએ આન-યથી હેખાડી.

“ના,” મારગએ માથું હક્કીયું.

“ને, હું !”

“તે હું થું જાણું ? તારી બા જાણું !”

“વેપ વેપ મારગ, મહાદાણી !” આ વાતમાં રસ નહિ પડવાથી આ જાણેની વાત સાંભળી ત્રીજી છોકરીએ મારગને જોરથી ખેંચી અને કહ્યું, “આ, ખૂબ પાટે છે.” ત્રણે દીવાનખાનામાં દોડી ગઈ.

•

પછી મારગ નિરાશમાં બસી રહી અને કેટલી વિદ્યાપીઠમાં આગળ બહુવા ગઈ ત્યારે જીવાન થઈ ગઈ હતી અને નાનપણની એની પેઠી અને જેનપણીએને જૂલી ગઈ હતી.

“શો વિષય લેશે ?” મારગને કેકો વિદ્યા-પીઠને અધ્યાપક પૂછતો હતો.

“વિજ્ઞાન.”

“વિજ્ઞાન ?” અધ્યાપક જોઈ રહ્યો. અને બોલ્યો : “ત્વી ચર્ધને વિજ્ઞાન !”

“ત્વીને માથું નથી ? માથામાં સુદ્ધિ નથી ? અને સુદ્ધિમાં શોધ નથી થું !”

“પણ ત્વીએને માટે વિજ્ઞાન લેવાની અમારી વિદ્યાપીઠમાં મનાઈ છે. સંધવાનું વિજ્ઞાન રીખો.” વિદ્યાપીઠનો વડો ડાક વચકાવીને બોલ્યો, અને હમોયું, “તો કયાં જશે ?”

“જે વિદ્યાપીઠ છોકરીએને વિજ્ઞાન શીખવતી હશે ત્યાં.” મારગ મક્કમતાથી બોલી.

“પણ તે કયાં ?”

“છગ્ગેડમાં.”

“છગ્ગેડમાં થું શીખશે ?”

“ડોક્ટરનું.”

પાછો કેકોની વિદ્યાપીઠનો વડો ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“કેમ ?” મારગ જોઈ રહી.

“ત્યાં અંગ્રેજ ગાયડીએને ડોક્ટરી કારીગરીએ લેવાની મનાઈ છે. જે વિજ્ઞાનનો ખપ હોય તો પેરિસ જાઓ. પેરિસના વડાએએ ફ્રેંચ નારીએને એ છૂટ આપવા માંડી છે અને તેથી તો યુરોપની સુધરેલી ત્વીએ પેરિસ પહોંચે છે.”

૧૮૮૮ની સાલમાં મારગએ પેરિસમાં એક ઘરના ચોથા મળમાની એક આરડી રાખી અને સોરબોન વિદ્યાપીઠમાં બહુવા માંડ્યું. મારગ માથા પર મૂકીને કોમસા ચોથે માળ ચડાવતી, પાણીની માટલી ભરતી, ખાણા માટે ખીચડી રાંધતી ને મોડી રાત સુધી માથું ધુણાવતી વિજ્ઞાન વાંચતી. ત્વીએ એની ધણી વાતો કરતી હતી કે ગાયડીની જાત ને વળી એને આ લપ રી વળગી છે, વિજ્ઞાનની ! બહુતાં બહુતાં એને એક વિજ્ઞાન બહુતો ભાઈપિંધ જડ્યો. જાણે વિજ્ઞાનના પ્રયોગોમાંથી પરવારે ત્યારે એકખીનની આંખમાં જ્વેતાં, એકખીન તરફ હસતાં, એક ખીનની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરતાં.

વિદ્યાપીઠમાં વાત ચાલી કે પીએરી કયુરી અને મારગ પ્રેમ કરે છે.

૧૮૯૫ની સાલમાં પ્રેમીએ પરણી પડ્યાં, અને મારગ મેડમ કયુરી બની.

•

ત્યારે વિજ્ઞાનના એક વિચિત્ર વજાને દુનિયા આખા ડાળા શરીરે સાંભળી રહી, વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનનો વિજય નિરંખી રહ્યા. રોન્ટજેને એક જાતનાં કિરણ શોધી કાઢ્યાં ને તે કિરણ એક્સ-કિરણ કહેવામાં

ત્યારે મી. કયુરી મહાશય અને શ્રીમતી કયુરી મહાશયા પ્રયોગશાળામાં ગરકાવ થઈને વિજ્ઞાનની અગ્નિચી દેખતાં હતાં. પેશાં એકસ-કિલોગ્રામ તિન્ન-ટીમાં આરપાર કિતરી જઈને સિંકા ગતાવતાં હતાં, ખુટની અંદર મારેસી ચૂંકા દેખાડતાં હતાં. લાથની અંદરનાં લાકડાં અને છાતી નીચેની પાંચળાઓ પણ શરમ છોડીને માણસની આંખને આરપાર ઉતારી દેતી. વિજ્ઞાનની વાત તાજુતી થઈને મોં કોઈ સાંભળી રહ્યું હતું.

ત્યારે મેડમ કયુરી એની પ્રયોગશાળામાં એના સાથીના સાથમાં આંખો અંતરફ જાય ત્યાં મુખી, ટોક ડુખી જાય ત્યાં મુખી, કંઈક શોધતી હતી.

એને એ કંઈક જરૂર: એણે તેને સુરેનિયમ કહ્યું.

એને વળી ખીજું કંઈક જરૂર: તેને એણે રેડિયમ કહ્યું.

૧૯૨૧ની સાલમાં કયુરીએ શોધ્યું ને અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ એણે શોધ્યું એને તૈયાર કરી આપ્યું. મેડમ કયુરીને એટ મળ્યું તે રેડિયમ હતું. એ વરસના આગકની આંગળીના ટેડવા પર રહી શકે એટલું એ જ હતું.

એટલા રેડિયમને તૈયાર કરતાં, ચોખ્ખું કંદેલું પાણી, દશ હમ્બર ટન કોમ્પોસ્ટની રાખ થઈ અંદરની, અને પાંચસો ટન નેટલા ખીખ મસાવણ પદાર્થો વપરાયા હતા.

એ પાણી એટલું હતું કે એક સરોવર ભર્યાં ગયા, એ કોમ્પોસ્ટ અને ધાતુ એટલાં ગંધાં હતાં કે એક મોટી ચાલીસ હજારની ગાડીમાંથીના પાંચસો પર દોડતી થઈ જાય અને એમાં હજાર થઈ ગયેલા મસાવણ પદાર્થો એટલા ગંધાં હતા કે તેમને રાખવા માટે જ ત્રીસ ફૂટ માંખી, પચીસ ફૂટ પડેાળી અને વીસ ફૂટ ઊંડી કોડી ગાંધવી પડે.

એ વરસના આગકની આંગળીના ટેડવા પર રાખવા નેટલું રેડિયમ ગનાવવા આ ગંધી વસ્તુએ થયો મોટી માગે છે!

અને પૂછી દેવાય છે કે એવું તે એ રેડિયમ કેવું છે?

“એવું તે એ રેડિયમ કેવું છે એ છે?”

પૂછા જ પૂછા: જાને પૂછા, આપાને પૂછા અને મારાંને પૂછા; કોઈને પણ પૂછા કે એવું તે એ રેડિયમ કેવું છે એ છે વાત!

અંદરમાં ભદ

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧]

માળા ઉપવા કરવાની કમા ખીજવા ટેવત પર રહેતી પીસ વસ્તુઓની યાદી કરી એક જ પાદ માંખી જઈને તે યાદ રાખવાની ટેવ પાડતી નેઈએ આવી અનેક જનની યુકિતઓથી યાદશક્તિ ખીજશે અને મન વધારે પ્રજાળ થશે.

કોઈ એમ ન માને કે એની રમણશક્તિ એટલી નબળી છે કે તે મુઘરી શકે જ નહિ. કુદરતી ઉપચારના વિભાગની પ્રખ્યાત જાનોંડ મેકેન્ડન પંડેશાં રોગી હતા, પણ ખંતથી કસંત કરીને એમનો રોગ કાઢ્યો એટલું જ નહિ પણ ઘરેર મજબૂત બનાવ્યું. શ્રીક વક્તા ઉમોરથેનિસ નાનપણમાં નોનકું

બોલતા હતા. પણ દરિયા કિનારા પર જઈ મોંમાં કાંકના મૂકીને મોનને સંબોધીને બાજણે કપો પછી એની વક્તવ્યકળા ખીજી. તે જ પ્રમાણે જાને પણ કેળવશે તે પ્રમાણે તે કેળવાય.

આશ છે કે આ લેખમાં કપેશા ઉપાયો અજમાવવાથી વિદ્યાર્થીઓ એમની યાદશક્તિ સુધારીને પરીક્ષામાં ગંધારે સારી રીતે ઉતરશે લખી ગકરી, અને તે સિદ્ધિનો પ્રમાણે વર્તવાથી ખીખાએને પણ શાપદો થશે.

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ, એસ.મી. (લંડન); ગાર-એટ-નો.

પચાસમે વરસે

કિંગ્ડોમ ડોલ'બસ

એને પચાસમે વરસે કોલંગસ ગિયારો નિદાચ ચયેસો ને આલુપીછયો આદના મિન્સાનની જેમ રપડતો હતો. દરિયાઈ માર્ગે મુવર્ણૂમિ દિંદ પેડેચવાની એની આકાશી યાતો કોઈ કાને સાંભળતું નહોતું. જે કે રપેનના તે વખતના રાજા ફર્ડિનાન્ડ ને રાણી મિસિજાએથે એનામાં છુપાયેલ શોધકશક્તિનાં શોધપણાં દર્શન કરેલાં ખરાં. એમણે એને એના ગાંડા ને તરંગી દરિયાઈ સાદસ માટે પૈસા આપ્યા હતા ખરા, પણ તો યે એ પછી છ વરસે ૧૪૯૮માં એની વિંદગીને એકાવનમે વરસે એથે જગતની અમર તવારીખપોથીમાં અગર નામનાના બોકવા તરીકે નામ નોંધાવ્યું હતું! પચાસ વરસે અગત્ય આદમી તરીકે બનાવે પ્રવેશ કરીને એથે નવી દુનિયાનો નવો ખંડ શોધી કાઢ્યો ને એ જગતિખ્યાતીની છેલ્લી પાવરીએ ચડી ગયો!

માર્શલ દ્વેશ

ગયા મહાયુદ્ધમાં મિત્રમતોની સંયુક્ત સેનાનો મુર્વોપરી સેનાપ્ત. કહેવાય છે કે મિત્રરાત્ર્યોને વિરુદ્ધ અપાત્રી જર્મન સેનાની વિંડનગર્મે પછાડનાર વિચલી પ્રતિભા માર્શલ દ્વેશની હતી. એ ફ્રેંચ જનરલની પચાસમી વરસગાંઠ એના કુટુંબીઓએ જ શરતી હતી. એને એ વખતે એટલે ૧૯૦૧ની સાલમાં ક્રેકે કલ્ચું દોત કે, “ફ્રેંચ, આવના વિશ્વવિદ્યમાં જર્મનીને પરાજય આપીને મિત્રમાકેને દાથે ક્રાન્સે ખાધેલ ૧૮૭૦ની જંગરી દારનું વેર સેવાનું તારા નસીયામાં છે ને તારા જિજ્ઞા કષાળમાં મિત્રરાત્ર્યોના વડા સેનાની થવાનું બાગ્ય ગંડાવું છે,” તો એ કહેનારને તે વખતે ગોડો કદીને દસી કાદવ. દસી. એને પચાસમે વરસે, ફ્રેંચ જગતમાં એક નાના સરખા અમલદારનું સ્થાન ધરાવનાર માર્શલ ફોરડ ૧૯૧૪માં વિમદ થઈ યયો સાથે, એની નામના ને એની

નામનાના પડયા આખા જૂખડમાં ગાગતા ચર્મ ગયા હતા. ત્યારે એ ત્રેસઃ વરસનો હતો. પચાસમે વરસે એને થોડાએ જ ઓળખેસો, ત્રેસઃમે વરસે એને જગતે ઓળખ્યો.

નેવિલ એમ્બરલેધન

અને ગિયારો નેવિલ એમ્બરલેધન! આને તો એ બ્રિટિશ વડાપ્રધાન છે; એની પચાસમી જન્મગાંઠ વખતે એથે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં, પાર્લામેન્ટના ૬૪૦ સભ્યોમાંના એક નાના સરખા સભ્ય તરીકે પ્રવેશ કર્યો. આપડો એક અગત્યના ખૂણામાં બેસે! જે કે એનો જાપ ને એનો બાઈ તે વખતે પણ જાડું પ્રખ્યાત રાજપુત્રો હતા એટલે એમને લીધે નેવિલ સાથેજ થોડા થોડા જાણખાળમાં આવેલા ખરા! પણ એ તો પારકાને કારણે આવેલી ખ્યાતિ હતી! ખરી ખ્યાતિ એથે સાઠ વરસની ઉંમર પછી મેળવવા માંડી. ૬૮મે વરસે વડાપ્રધાન થયા. ૬૯મે વરસે એમણે દિલ્લર સાથે મુનિચના જગતિખ્યાત દ્વાર કર્યાં. દમણાં બેતેરમાં વરસમાં પ્રવેશની વખતે એઓ સામ્યવાદી સોવિયેટ સરકાર સાથે જર્મની સામે ત્રિપક્ષી દ્વાર કરંધાની વાટાપાટ ચલાવી રહ્યા હતા. પણ તે નિષ્ફળ જતાં આને દવે દિલ્લર સામે લડન જાહેર કરે છે.

નેશિલિયન

આ વિચિત્ર ફ્રેંચ ખમ્મો પચાસમે વરસે તો પોતાની સચળી કારકારિ દારી બેઠાં હતો. એથે નાનપણથી જ જંગરી ખ્યાતિ સાથે મેચી સાધી. ને યુરોપના માંધાતાની વિંદગીની વડેલી સાંજ પડી ન પડી ત્યાં તો એનો ખ્યાતિદિન ઢંકાર્ય ગયો.

પચાસમે વરસે તો એ એક સામાન્ય ડેરીની માફક સેંટ હેલેનામાં મરવા વાંકે હવનો મડી રહ્યો હતો. એનો હિં તપનાં, આખા યુરોપને ડરાવનાર, મુગ્ધ વનાર, બાંગનાર ને કાગળ ઉપર લીસોટા ખેંચનારની [અનુસંધાન ૫૫ ૩૨

આજનું વિશ્વયુદ્ધ અને વિશ્વશાન્તિ

પૂર્વ ભૂમિકા

સુને ૧૯૧૪-૧૯૧૮નું મહાયુદ્ધ જગતના ઇતિહાસનું મોટામાં મોટું યુદ્ધ હતું. અતિ પ્રાચીન પૌરાણિક કાળમાં યયેકાં યુદ્ધોનાં કલ્પનામિશ્રિત વર્ણનો ઉપરથી પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ યુદ્ધો મહાયુદ્ધની સંખ્યામણીમાં નાનાં હતાં. પ્રાચીન કાળમાં જે મહાયુદ્ધો થતાં તેનાં બાલ કારણો “જર, જમીન અને જોર, એ ત્રણ કલ્પનાનાં જોર” — એવી જે કહેવત સામાન્ય શોકભાષામાં પ્રચલિત છે તે યથાર્થ રીતે પૂરાં પાડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, રામાયણ અને હિસપનાં મહાકાવ્યોમાં જે ઘોર યુદ્ધ રામ-રાવણ વચ્ચે અને દ્રોણ-તથા ઓક પ્રભુ વચ્ચે થયાં હતાં તેના કારણમાં સ્ત્રીનું અપહરણ કારણભૂત હતું. રાવણે સીતાનું અને દ્રોણના રાજકુમાર પેરિસે ઓક રામ મેનેશ્રેસની પત્ની સુંદરી હેલનનું હરણ કર્યું હતું. એને પરિણામે ઘોર સંઘાત જામ્યો હતો. અને સ્ત્રીઓને ખાતર લડાયેલાં યુદ્ધો અદ્વાઉદ્ધીન ખીલછએ ચિત્તોડ પર પશ્ચિની માટે ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી જ નહિ પરંતુ, ત્યાર પછીના કાળમાં પણ દિંદિમાં અને દિંદિ બદાર અનેક થયેલાં છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ જમીનને — રાખને — ખાતર લડાયું હતું. પાંડવ-કૌરવ બન્ને પિતરાઈ બાઈઓ વચ્ચે રાખની વહેંચણીમાં તકરાર પડી એ તેનું સુખ્ય કારણ હતું. મદમદ ગીજની જેવા વિજેતાઓના હુમલાઓ ધર્મપ્રચાર સાથે જનની લૂંટ માટે પણ થયા હતા.

અર્વાચીન સમય તરફ આવતાં વિનિગિયા એટલે વિજય મેળવીને મહાન યવાની — અમર યવાની — મદત્વાકાંક્ષા એ પણ યુદ્ધો થવાનું એક કારણ બને છે. એલેક્ઝાંડરની ચડાઈઓ, અકબરનાં યુદ્ધો, અશોકનો સામ્રાજ્યવિસ્તાર તથા આપણા મધ્યકાળના

ઈતિહાસનાં ઘણાં યુદ્ધો આ સામ્રાજ્યના સત્તાના અને કીર્તિના વિસ્તારની લાગણીને આભારી હતાં. યુરોપમાં પણ હેનીયાન્ન, અને એટીનાયી આરબીને છેક નેપોલિયન સુધીના સર્વે વિજેતાઓએ કરેલાં યુદ્ધોનું કારણ એ મદત્વાકાંક્ષામાં — કીર્તિની અમરતા માટેની ઝંખનામાં — રહેલું છે.

પરંતુ ૧૯મી સદી પછીનાં — તે પૂર્વે પણ ૧૭મીથી આરંભાયેલાં — યુદ્ધોનું કારણ કેવળ સામ્રાજ્ય-પ્રસાર કે ધર્મપ્રચાર ન હતો. અગત્ય, યુદ્ધો કરનારાઓ દશેકાં પોતે સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરવાને બદલે ખીલ પ્રજાઓને શુભામ જનાવતા. પરંતુ આફ્રિકા ખંડમાં યુરોપની પ્રજાઓએ જે પડાપડી કરી તેમાં, સમગ્ર જગતમાં ઓછી વસ્તીવાળા ભાગોને પચાવી પાડવાની જે લોહપત્તા યુરોપની પ્રજાઓએ દર્શાવી તેમાં, અને જગતના વેપારને પોતાને હાથ કરી અટકાવ નેહા કરવાની જે લોહ-રુત્તિ યુરોપમાં પ્રગટ થઈ તેમાં, છેતરાં મદાન યુદ્ધનાં જોડાં કારણો આવી રહેલાં છે. છેલ્લા વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધનું ખરું કારણ ‘વેપાર’ — એટલે કે અર્થલોભ હતો એ સ્પષ્ટ છે.

અગત્ય, જ્યારે ભૌતિક શાસ્ત્રની શોધખોળને પરિણામે વેપારમાં અસાધારણ સરળતાઓ મળી અને ખંડ-ખંડ વચ્ચેનાં અંતરો વટાવવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ ઓછી થઈ, તથા મુસાફરી કરવાનાં વેગવાળાં સાધનો પણ ઘણાં ઉત્પન્ન થયાં ત્યારે વિચારોને ઊલટું એમ લાગ્યું હતું કે જગતમાં દરે મદાન યુદ્ધો ઓછાં થશે. એમણે ધાર્યું કે બંધી પ્રજાઓ પોતપોતાનો વેપાર વધારવા માટે શાંતિ વધારે પરદાં કરશે,

પરંતુ કાંચે માત્ર ઉત્પન્ન કરનારા પડાન દેડ પોતાને કળને ન કરવામાં આવે અને પોતાનું

તેવાર માત્ર ખપાવવાનાં જગતરો પોતાની સત્તા નીચે આવે નહિ તો વેપાર કયાં સુધી નહીં. આપે? એટલે, વેપારનો વિદ્વાસ એ જ મદાયુદ્ધનું એક સુખ્ય કારણ જન્યું કારણકે જે જે પ્રજાઓ આગમોટ, આગમગાડી, અને કારખાનાં યજેરેની શોધમાં આગળ દતી નેમણે કાચો માત્ર જનાવનારા દેશો તથા પછો માત્ર ખરીદનારા દેશો સરુ કયોં એટલું જ નહિ, પરંતુ ઓછી ધરતીવાળા ખંડોમાં જઈને વસાવતો જમાવી દીધી અને બીજી કાર્મ પણ પ્રજા તે વસાવતોની અંદર ન આવી શકે એવી કાપદાની વાડો ઊભી કરી દીધી. એટલે જર્મની, ઓરિયા જેવી જે પ્રજાઓ જરા મેળી દતી તેમને યુદ્ધ કરવા સિવાય બીજો ઉપાય જ દેખાયો નહિ.

વળી ભૌતિક શાસ્ત્રોની શોધખોળોને પરિણામે લગાઈમાં પણ એટલા ગદા ફેરફારો થઈ ગયા છે કે નૌર્મસ એન્જેસ નામના શાંતિના પ્રખર ઉપાસક અને શેખકે લગાઈને પરિણામે આર્થિક કાળ થશે એવી માન્યતા એક બ્રમણ છે એવું આંકડાઓ આપીને સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેનો હેતુ એ હતો કે ૧૯૧૪ પહેલાં લગાઈ કરવા માટે તૈયારી કરતી યુરોપની પ્રજાઓને લગાઈમાં હતવાને પરિણામે આર્થિક કાળો મળશે એવી બ્રમણમાંથી ગયાની શેવી.

આજની લગાઈઓમાં જે અદ્યક અર્થ કરવાની જરૂર પડે છે, તે પ્રજાના આર્થિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે છે. અને લગાઈને અંગે અલેક પ્રજાને કરજ કરવાની જે કરજ પડે જ છે તેવું આજ સુદાં વાળવાની પ્રજાની આર્થિક શક્તિ હોતી નથી એવું છેલ્લા યુદ્ધમાં પણ પુરવાર થયું છે. છતાં, એ વાત વિચિત્ર છે, કે માનવ લગાઈ કરતો અટકવાને જરૂરે ઊછરો વધારે ને વધારે યોગનાપર્વકે સુદાં કરવાની તૈયારી કરે છે.

સુદાં અટકાવવાને જરૂરે વેપાર તેમનાં કારણકે ખપે છે, એ આજે તો એક નગદ સત્ય છે. ઈટલી અને એનિસીનિયાનું તેમજ ચીન અને જાપાન વચ્ચેનું સુદ એ જ દકોકત પુરવાર કરે છે. અને

આજે જે યુદ્ધ કાટી નીકળ્યું છે તેની પાછળ પણ વેપાર માટેનાં ક્ષેત્રો, અને વેપારને માટેની કાચી વસ્તુઓ મેળવવાનાં રથજો પર પોતાની માસિકી ધરાવવાનો જ સુદો સમાયેલો છે.

પરંતુ સુદનાં દેખીતાં કારણો જરૂર, જમીન અને જોરુ એ છે—અને આપણા જમાનામાં વિજેતાની કીર્તિ અને વેપારના નફાની ઈચ્છા મદાયુદ્ધનાં કારણજીત અનેલી છે તોપણ આપણે મદાયુદ્ધનાં કીર્તિ અને સાચાં કારણો શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે. એ કારણો માનવના અંતરમાં આવી રહેલાં છે. માનવના મનમાં મિત્રકત પ્રાપ્ત કરવાની અને વધારવાની પરિશ્રદા—વૃત્તિ આવી રહેલી છે; તેના ક્ષિત્રમાં સત્તા જમાવવાની મોદિની છે, તેનામાં ભોગનુપણા રહેલી છે. માનવની અંદર મદત્વાકાંક્ષા છે તે જવારે શોભ અને ભોગવત્તિ તરફ દળે છે ત્યારે માનવ પશુજળનો આશ્રય ધર્મને પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભગવાન ગીતમ સુદે જગતમાં દુઃખોનું આ એક મૂળ બદ્ધ સત્યોદતાથી જોયું હતું અને તેમણે જગતને તેમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ જતાવ્યો છે. મદાન પેગંજર ઈસુએ પણ પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો મંત્ર જગતને શાખવ્યો અને વિરોધીઓ સામે પણ એ મદાન પ્રેમતત્વનો જ આશાર તેણે કરી જતાવ્યો.

માનવની સંસ્કૃતિ તેની સુદ કરવાની રીતિમાં અને તેનાં કારણોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. યુરોપની સંસ્કારિતા એટલે માનવજાતિ સમગ્રની પ્રગતિશીલ સંસ્કારિતા એ માન્યતા મઈ સદીનાં છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ સુધી દિંદમાં અને એશિયામાં હતી. પરંતુ ત્યારપછી યુરોપમાં અને જહાર પણ વિચારવા લાગ્યું કે ગતિ અને પ્રગતિ એક નથી. સગવડો અને સંસ્કારિતા એક વસ્તુ નથી. જુલું એટલું જાણું નકામું જ એમ માની લેવાનું નથી. બધી જાગતમાં યુરોપ આપણને રહેતો જતાવશે એમ માનવાને કારણ નથી. અને યુરોપ જે રહેતો ચાલી રહ્યો છે તે રહેને કયાં બપંકરે પરિણામો આવી

રહેણાં છે તેની કલ્પના પણ માનવજાતિને આવવા લાગી છે.

સંસ્કૃતિની પ્રગતિ સાધવા માટે આપણા ચિંતકોએ સનાતન નિયમો શોધવાના પ્રયત્નો કરેલા છે. એમાંનો એક મૌલિક નિયમ એ છે કે “ધર્મથી માનવ જીવે છે અને અધર્મથી પ્રથમ તે સફળ થાય એમ દેખાય છે—પછી શુભ્યોને જીતે છે પરંતુ આખરે મૂળથી વિનાશ પામે છે” —“આત્મજિજ્ઞાસા દિશા કરતાં વધારે ઉચ્ચ સત્ય છે;” (‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’)- ને માનવ, ને સમાજ દૈવીસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રગતિની દિશામાં ક્યારે છે; દૈવીસંપત્તિ માનવને સુકત કરે છે, આસુરી સંપત્તિ તેને જાંધનમાં નાખે છે. જગતમાં કાર્ય કરી રહેલા કોઈ વિરાટ કલ્યાણસાધક નિયમમાં, કોઈ પ્રેમપૂર્ણ સત્તામાં, કોઈ મંગલમય, સિદ્ધિમય, આનંદમય નિયામક ભગવાનમાં અચૂત શ્રદ્ધા હોવી એ આવી સાત્ત્વિક દૈવી સંપત્તિનો પાયો હોય છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર એ સાચો જડવાદ નથી. આખા વિશ્વમાં પશુગણ સિવાય કોઈ ઉચ્ચ નિયમ પ્રવર્તતો જ નથી યા તો પ્રવર્તેલા નેહિએ નહિ એવી માન્યતામાં અને એવી માન્યતા ઉપર રચાયેલા આચારમાં સાચો જડવાદ રહેલો છે.

એટલે જ્યારે આપણા ઉપનિષદો પોકારીને કહે છે કે—“ધર્મનું અનુસરણ કરી” —સર્વમય પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર કરો,—થા તો ઈશુ ખ્રિસ્ત જ્યારે “પાડોશીને તમારી જાતની પેઠે ચલાનાં શીખો” —એમ કહે છે, કે પછી “કાંઈ ગાંધે તમારો મારનારને જમણો ગાંઠ ધરો” એવો બોધ આપે છે ત્યારે વિશ્વચંચળામાં શૂન્યમાં આવી રહેલા કોઈ ઉચ્ચ નિયમનો નિર્દેશ કરે છે. “દેખીતા રાધી” સાબ કરતાં ન દેખાતા પરંતુ અચૂક એવા એ વિરાટ નિયમને અનુસરવામાં માનવજાતિનું કલ્યાણ રહેલું છે.

પરંતુ જગતની પ્રગતિ-સીધી લીટીમાં, આપો-આપ, માનવના પ્રયત્ન વગર થતી નથી. પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોની ખેંચતાણ થાય તેમાંથી જ પ્રગતિ

સધાય એવો નિયમ છે. દેવી અને આસુરી એવી બે પ્રકૃતિની સંપત્તિઓ માનવમાં આવી રહેલી છે. પુરાણોમાં એનાં અનેક આખ્યાનો દર્શાવેલાં અને કથા તરીકે આપે છે. દેવી અને આસુરી જાતે જાતનાં સંતાનો છે. તેમાંના મતલબ એવા કેટલાક તો જાણીશું પણ દતા. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે દેવ અને આસુરી એ બેઠ પ્રકૃતિના ગુણવાચક છે.

ગીતામાં એ ભોગો બેઠ વર્ણવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “દ્વે જૂતસર્ગો લોકોર્નિર્ભરૈવ આસુરઃ એવ ચ” (૧૬.૬) —“જગતમાં બે પ્રકારના લોકો હોય છે: (૧) દેવ પ્રકૃતિના અને (૨) આસુરી પ્રકૃતિના. કોઈ પણ માનવમાં એકનો જ અંશ હોતો નથી. સ્વયંભાવે જાતેનાં તત્ત્વો હોય છે. તેમાંથી ને તત્ત્વનો માનવ વિકાસ કરે છે તે તેની પ્રકૃતિમાં આગળ પડતું થાય છે.

તેમાંની દેવ પ્રકૃતિ મોક્ષદાતા ગણાય છે, જ્યારે આસુરી પ્રકૃતિ જાંધનકર્તા હોય છે (૧૬.૫). આસુરી પ્રકૃતિવાળા કોણ?—તેઓ સાચી પ્રશ્નિ થું યા તો નિરુપ્તિ થું તે જાણતા નથી. સુચિતા, સદાચાર અને સત્ય તેમનામાં નથી હોતાં (૧૬.૭). તેઓ તો હમેશાં એમજ માનતા હોય છે કે જગતમાં ઈશ્વર છે જ નહિ, જગતની કોઈ દૃઢ પ્રતિષ્ઠા જ નથી, જગત કરી પણ સંબંધિતા વિનાનું છે અને કામનાઓને સતોપવા સિવાય વળી તેનો બીજો કયો હેતુ હોય? (૧૬.૮)

આસુરી પ્રકૃતિના લોકો ઉમ કમો કરનારા હોઈ જગતના વિનાશના કારણભૂત જાને છે (૧૬.૬) તેઓ તો કામનાઓને જ જીવનનું નિયામક સ્વ માનીને તેના દુષ્પૂર પ્રવાહમાં તણાયા જાય છે. તેઓ બારે દેવી અને અભિમાની હોય છે. અજ્ઞાનને વશ થઈને દુરામલી સંકરોને તેઓ પાર પાડવા મથે છે (૧૬.૧૦). એમને મન તો કામનાઓને

જાણ્યકને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ૧૬ મો અધ્યાય મનનપૂર્વક વાંચી જવા ભલામણ છે.

ઉપભોગ કરવો એ જ ઉત્તમનું પરમ સાર્થક હોય છે (૧૬.૧૧). અનેક આશાઓના પાશમાં આસુરી પ્રકૃતિનાં શોકો અધોગેષાં હોય છે, કાગ કોષને વશ વર્તે છે અને કામનાઓના ઉપભોગને ખાતર અન્યાયથી ધન સચ્ચ કરવા ઇચ્છે છે (૧૬.૧૨). આસુરી પ્રકૃતિવાળો માણસ વિચારે છે કે “આજે આ શત્રુને માર્યો, હવે બીજાઓને પણ મારી કેડાણે કરીશ—આજે આટલું મજબૂત, ભવિષ્યમાં આટલા અપૂર્ણ મનોરથોને પણ પૂર્ણ કરીશ—” તે સમજે છે કે, “હું જ મદાન છું, હું જ નેતા છું, હું જ પ્રભુ છું; મારા જેવો બીજો કોણ છે ?”—યજ હું કરીશ, દાન પણ હું આપીશ, અમનદ કરીશ”—એવી અદંભાવના જેનામાં હોય છે તે આસુરી પ્રકૃતિના માનવો છે. “દંભ, દુષ્ટા અને અધિમાન” એ આસુરી પ્રકૃતિનાં લક્ષણો છે.

આ પ્રમાણે પોતાનું ધાતું કરનાર, અદંતને પોષનાર અને પૂજનાર, કામનાઓ સતોષવા ખાતર અપાર દુઃખો સહન કરનાર અને અન્યોને કરાવનાર, પોતાના જ હાથમાં ગંધી સત્તા હોનાર માનવ અસુર બને છે.

દૈવી સંપત્તિ તેનાથી ઊઠતી હોય છે. અભય, સત્ત્વ સંશુદ્ધિ, જ્ઞાન, દાન, દમ, યજ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ, અદિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપેશુન, ભૂતદયા, અસોહુપતા, માર્દવ, તેજ, ક્ષમા, કૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, નીતિમાનપણું—એ ગંધા દૈવી સંપત્તિવાળાના ગુણો છે.

દિવ્ય સંપત્તિવાળા માણસો અભય હોય છે. તેઓ પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરવાને સદા પ્રયત્ન-શીલ રહે છે. જ્ઞાનની તેઓ સ્વાધ્યાય વડે ઉપાસના કરે છે. પાત્રને યથાશક્તિ જ્ઞાનનું. યા તો ધનનું દાન કરવાને તેઓ તત્પર હોય છે. અધોગામી જ્ઞાતિઓનું તેઓ દમન સાધે છે, યજ ભાવનાને ઉત્તમમાં આતપ્રેત કરે છે; તપથી શક્તિઓને એકાગ્ર, ઉચ્ચગામી, અને સ્પષ્ટ બનાવે છે; મન, વચન અને કર્મની એકતા રૂપી ઋગ્રુતા તેઓ ઉત્તમમાં

પ્રગટાવે છે; અદિંસાતનું પાલન કરી અભય, અક્રોધ, શૌચ, ભૂતદયા, શાંતિ, અપેશુન, ક્ષમા, માર્દવ વગેરેને એકી વખતે પ્રાપ્ત કરે છે; સત્યનું પાલન કરીને સત્યવાદ, સત્યનિષ્ઠ અને આખરે સત્ય-સંકલ્પ બને છે. અક્રોધ વડે તે ક્રોધને છોડે છે : માનવમાં રહેલ પશુને તે વશ કરે છે. ત્યાગ કરીને ભોગની શક્તિનું તે શોધન કરે છે. શાંતિ વડે પુરુષની તટસ્થતા અનુભવે છે, તેની શાશ્વત મુક્તિ પામે છે અને કર્મો કરતો છતાં શાંતિ વડે અનાસક્તિ કેળવે છે. અપેશુન ત્રત તેની અદિંસા, અક્રોધ અને ભૂત-દયાનો જ એક અંશ હોય છે. સોહુપતાનો ત્યાગ કરીને કામનાઓથી પર જતી તે નિઃકામતા સાધે છે, અધોગામી જ્ઞાતિઓને સંયમ વડે તે વશ કરે છે. ભૂતદયામાંથી તેની શૃદ્ધતા ઝરે છે. દૈવી સંપત્તિ-વાળો નિર્જળ, કાયર—કાપુરુષ નથી હોતો. તે સાત્ત્વિક, સૌમ્ય, તેજસ્વાત્ હોય છે. અદિંસા, ભૂતદયા અને માર્દવ તેને ક્ષમાવાન પણ બનાવે છે. કૃતિ વડે તે કરોને સહે છે, શ્રદ્ધાને ટકાવે છે, મદાન કાર્યોને પાર પાડે છે. શૌચ તેની આંતર-પવિત્રતાનો જ એક ભાગ થઈ રહે છે. અદ્રોહ એવાની પ્રકૃતિમાં સદા જ ગંધા હોય છે. એવાનો આચાર તે જ નીતિ.

પુરાણોમાં એ પણ ગતાવવામાં આવ્યું છે કે અસુરો ધણી વાર પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો—જળ, અગ્નિ, વીજળી, વદા વગેરે ઉપર કાળ મેળવવામાં ફતેદ મેળવે છે. ત્રિપુર નામના અસુરના પુત્રે ત્રણ દુર્બલ કિલ્લાઓ દતા. એક કિલ્લો અગ્નિનો બનાવેલો દત્તો એમ કહેવાય છે. રાત્રે અગ્નિ, વડુણ, વાયુ, ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને વશ કર્યા દતા.

આ પ્રમાણે જ્ઞાતિ સામગ્રીથી સુસંપન્ન, સમર્થ છતાં અંતરંગમાં તત્ત્વોમાં દરિદ્રી એવા અસુરો અને બીજા ગાણે સામગ્રી, સાધન કે સદાય વિનાના છતાં અંતરંગી સંપત્તિમાં સંપન્ન એવા દેવો એ બેની વચ્ચે વિશ્વમાં સતત યુદ્ધ ચાલતું કર્યું હોય છે. દરેક માનવના અંતરમાં—દરેક સમાજમાં પણ—આ દેવાસુર સંગ્રામ ચાલુ હોય છે.

ને માનવ, ને સમાજ, પોતાની અંદર રહેલા દેવી તત્વોનો દરીકાર કરીને આસુરી પ્રકૃતિના ઉપર કાળ-વિજય મેળવે છે તે પ્રગતિ આપે છે. ને આસુરી પ્રકૃતિની તરફથી કરે છે ને પ્રગતિનો વિરોધ કરે છે, માનવજાતની પ્રગતિ રોકે છે.

ત્યારે દેવીસંપત્તિ ગાય દષ્ટિએ અમદાય અને છે ત્યારે ભગવાન તેને મદાય કરે છે.

આત્મા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની અતિશયોક્તિના જગાતામાં આ વિચારો છે: પ્રાચીન-દેવીના જેવા કાળે એ સંભવિત છે. પરંતુ કોઈ સત્ય કેવળ જુનું છે તેટલા ઉપરથી તે કંઈક દેવાને કાયક કરતું નથી. અને આ પૌરાણિક પ્રતીક સત્ય છે એટલું નો આપણે કહ્યું કરવું પડે.

આને અર્થ આપણે એવો કરવાનો નથી કે પુરાણની પ્રગતિ આસુરી છે અને આપણે દેવી પ્રકૃતિના છીએ. દેવી પ્રકૃતિ કોઈનો ઈન્તરો નથી. આસુરી પ્રકૃતિ પોતાનામાં નથી એવું પોતાના અંતરને જોવાની દષ્ટિ નથી હોતી તેવા માણસ જ કરે. પ્રગતિ અને વ્યક્તિ તરીકે આપણામાં ને ધોર અગ્નિ, ને આજ્ઞા, ને રૂઢિની યુગમી પ્રવર્તે છે તે આપણને ભાગ્યે જ માનવતાની કાયકાત આપે—દેવી સંપત્તિ તો કેટલી ચે દર રવી! કરીન, સતત, લીધું તપસ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ પ્રગતિ દેવી સંપત્તિ લાંસક કરી શકતી નથી. ને વ્યક્તિ પોતાનામાં રહેલી આસુરી સંપત્તિના ઉપર સંયમ ગમી શકે છે ને દેવી સંપત્તિનો અધિકારી અને છે.

આ પ્રમાણે તેની પ્રકૃતિની એક ગાળ માનવને કોઈ ન દેખતા એવા પરમ સત્યમાં શ્રદ્ધા મૂકી તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રેરે છે. ત્યારે તેની બીજી ગાળ તેની ચેતનાને કાયકની ઈન્દ્રિયોની મર્યાદાઓમાં અને કાળતાની યુગમીમાં ગાંધી રાખે છે. અને તે પ્રમાણે આચાર કરવાની દૃઢતા પાડે છે. પ્રકૃતિની તરફ ઉપર માનવ વિજય મેળવી શકે છે, તે કાળનાઓનો ઉપભોગ કરી શકે છે તથા મતા મેળવી શકે છે. તેથી માનવ મદાન કરે છે ન. પરંતુ જયારે તે વિરાટના કોઈ અદૃશ્ય નિયમમાં શ્રદ્ધા રાખી આચાર કરે છે, ત્યારે તે મદાન અને છે—બૈદ્ય અને દિવ્ય દેખાય છે. જગતની પોતાની ચેતનાને 'અદ'ની વાડમાં પૂરે છે અને એવી વાડમાં ન પુરાનારને અચ્ચત્વારુ, મૂખ અને માંડા ગણે છે!

વિરાટ સત્યનો ભંગ કરીને મેળવેલા વિજયો કેવા તો ગિધ્યા-ઈન્દ્રગજ જેવા નીકળે છે તેનું મુંદર ઉદારરુપે છેલ્લું મદાયુદ્ધ અને તેના વિજેતાઓની નિયતિ પૂરું પાડે છે. ને પરાગ્રિત યજ્ઞેષી પ્રગતિનું પતન થાય છે નો આવાં યુદ્ધોમાં વિજેતા પ્રગતિઓનું પતન પણ જોઈયું થયું નથી. પરાગ્રિત પ્રગતિ દુઃખો ખમે છે તો વિજેતાને પણ સંકટો વેરવાં પડે છે પરાગ્રિત પ્રગતિને કરનો અસર બાર અને દેવાંનો પથરો ગણે પડેલા કોણ છે તો વિજેતા પણ તેનાથી મુકત નથી. છેલ્લા મદાયુદ્ધને પદિણામે તો આખી દુનિયાના આર્થિક જીવનનું કોકરું શેરડું વધારે યુગવાયું છે.

અખ્યાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

આદ્ય]

એરિકમો કુમારની મુસાફરી

ઉત્તર નેડામાં તથા અગ્નિરક્ષામાં રહેતા લોકોને એરિકમો કહે છે. દુનિયાના ઠંડા પ્રદેશોમાં- જ્યાં બહુ બરફ હોય ત્યાં-લોકો અનાજ કે બીજું કંઈ ઉગાડી શકતા નથી. એરિકમો લોકો ખોરાકને માટે જંગલી પ્રાણીઓને મારી નાખે છે. અથવા તે બરફમાં છિદ્રો પાડીને માછલી પકડે છે. કેટલીક વખત તેઓને ખોરાક મળતો નથી અને તેઓ ભૂખથી મરી જાય છે.

કેનેડાની શાહી પોલીસ દ્વર ઉત્તરના આ લોકોની બહાદુરીની ઘણી વાતો કરે છે. પરંતુ લગભગ પાંચ વર્ષ પહેલાં પોતાની માતાને મૃત્યુમાંથી ઉગારનાર બહાદુર એરિકમો છોકરાના કાર્ય કરતાં કોઈ પણ કાર્ય વધારે ધરતીરતાવાળું નથી.

છોકરાનું નામ તે વાતમાંથી મળી આવતું નથી. તે છોકરાનો ગામ મરી ગયો ત્યારે છોકરાની ઉંમર માત્ર દસ વર્ષની હતી. કુટુંબ માટે શિકાર કરવા જઈ શકે તેવું કોઈ રજુ નહોતું. ખોરાકનો જથ્થો લગભગ ખત્રાસ થવા આવ્યો હતો.

પૈડાં નિનાની નાની ગાડીઓમાં એરિકમો લોકો બરફ પર મુસાફરી કરે છે. આવી ગાડીઓને 'સ્લેજ' કહેવામાં આવે છે. આવી એક ગાડી સાથે તે છોકરાએ છ મોટા એરિકમો કૂતરા ગાંધ્યા. પછી ગાડીમાં બેસીને કૂતરાઓને ચેટરફિશની નજીક આવેલ મોટા જંગલમાં દાંક્યા. તેની નાની કાળી આંખો તે જંગલી પશુઓની શોધમાં હતી. કોઈ વાર છોકરાને બરફમાં પ્રાણીનાં પગઝાં દેખાતા હતા. કૂતરાઓને અટકાવીને પગઝાંનાં પાછળ પાછળ તે ચાલીને જતો. આખરે તેણે એક ઢરણુનો શિકાર કર્યો. ઢરણુના શરીરને પોતાની ગાડીમાં નાખતી વખતે તેને ખૂબ અભિમાન આવ્યું હતું.

શિકારને માટે ઘેરથી નીકળ્યાને છોકરાને ઘણા સમય થયો હતો. તેની માતું નામ કુડલુક હતું. તે

પોતાના નાના પુત્ર સાથે ઘેર એકલી હતી-તેને બધા લાગ્યો કે છોકરો ખોવાઈ ગયો. હજી. જ્યારે સુવાન શિકારી કુટુંબને ઘણા દિવસ સાથે તેરથો ખોરાક મળીને પાછો ફર્યો ત્યારે માતાનો આનંદ માતો નહોતો.

બે વર્ષમાં તે છોકરાએ ગામનું સ્થાન લીધું. તે માતાને બેઠે તે ખોરાક પૂરો પાડતો હતો. ત્યાર પછી કુડલુક માંડી પડી. વધારે ખરાબ તો એ થયું કે બધા કૂતરા પણ માંદા પડ્યા અને તેમાંના ચાર મરી ગયા. જો બાકીના બે કૂતરા મરી જાય તો જંગલમાંથી વજનદાર ખોરાક લાવવાનું જની શકે નહિ અને કુડલુક અને તેનાં બાળકો ભૂખે મરી જાય

થોડા વખત પછી છોકરાને માંડી માતાને છોડીને જવું પડ્યું. કંઈ ખોરાક બાકી નહોતો. તેથી તેને શિકારે ગયા વિના છૂટકો નહોતો. મોટા શાંત જંગલમાં જવા નીકળ્યો. તેણે ઢરણુને મારીને ગાડીમાં મૂક્યાં. પણ તેનું વજન કૂતરાથી ખેંચી શકાય તેમ નહોતું. કૂતરાઓએ ખૂબ જોર કર્યું, પરંતુ ગાડી ત્યાંથી ખસી નહિ. છોકરાએ પોતાના ખભા પર ચામડાં વીંટાળ્યા અને પોતે પણ કૂતરાની સાથે જોડાયો. બધાએ સાથે ખેંચવાનું શરૂ કરતાં ગાડો ચાલવા માંડી. ખૂબ મહેનતવાળી મુસાફરી પછી છોકરો કૂતરા સહિત ઘેર આવી પહોંચ્યો.

છોકરાએ રસોઈ કરી, પણ કુડલુકની માંદગી વધી ગયેલ હોવાથી તે ખાઈ શકે તેમ ન હતું. તેની રિચીન ઘણી ખરાબ થઈ હતી. છોકરાને બધા લાગ્યો કે તે મરી જશે.

માંદાઓની સંભાળ લઈ શકાય તેવું સ્થળ ઓછામાં ઓછું ૧૬૦ માઈલ દૂર હતું. છોકરાએ ત્યાં પોતાની માતાને લઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે માંડી માતાને માડામાં બેસાડી. કુડલુકનો ત્રણ વર્ષનો બીજો પુત્ર ખૂબ ખોરાક સાથે તેની પાસે બેઠો.

કરીથી એક વખત ઊકારો ફૂટતા માથે ગાડીમાં બેઠાં. વજન ધાર્યું હતું પણ ઊકારાએ તથા ફૂટતા-એએ ગાડીને ધીમે ધીમે ચલાવી. નાનું ધર તરત જ શબ્દ ફર રહી ગયું.

જંગલી તથા જંગલ, સરોવર અને પર્વતના ત્રગભગ અગવધા મુકકમાં થઈને દમોશાં ઊકારો તથા ફૂટતા ભારે વજનની ગાડી ખેંચી જતા હતા. મોટા માણસને પણ રસ્તો શોધવો મુશ્કેલ પડે તેમ હતું. આ રસ્તામાં નાના મંડળને છૂંદ તથા કોડો બેવામાં આપતા નહોતા. સુસાધરીથી તેઓ જુઓયા ચતા હતા. તેમનો ગંધા બોરાક તરફ જ ખૂટી પડ્યો. શિકાર કરવા જવાનું બાળ ઊકારામાં રહ્યું નહોતું. ત્રણ દિવસ સુધી કાંઈ પણ ખોરાક વિના તેઓએ સુસાધરી કરી, છતાં તેઓ ધીમે ધીમે આગળ વધે

જતા હતા. ફૂટતા ખૂબ યાદી ગયા હતા. ઊકારાને બધા લાગ્યો કે ફૂટતા રસ્તામાં મરી જશે.

આખરે થાકેલ સુસાધરી વેગર રસ્તે આવી પહોંચ્યા. તેમની મુશ્કેલીઓનો અંત આવ્યો હતો. એરિક્સોને મળવા ફેટાક ગોરાઓ આવ્યા. તેઓએ તેમને ખાવાનું તથા ગરમ ધાગવા આપ્યા. ખાધી કુટુકને તો બેઠેલું મળી ગયું અને તે તરત જ સાચુ થઈ ગઈ. તે તો એક કહેતી કે, 'માનુ' જીવન કાંઈ પુત્રને આભારી છે.' પણ ઊકારો તો કહેતો કે 'આપણે બધાકુર ફૂટતાઓનો આભાર માંગવો બેઠેલો, તેમની માંદગીમાંથી સાગ થયા નહોતા છતાં તેઓએ સુસાધરી કરી. ફૂટતાની મદદ સિવાય આપણે બધા મરી ગયા હોત.'

છાલાલાલ માનસિંગ કામંદાર

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫]

અવ્યથાથી મુશ્કેલીને નકરો. શદ્ધતનાર જેલખાનામાં અટવાતો થઈ ગયો હતો. વોટરૂ ખાતે એની જ ઉમ્મરના ડ્યુક એવ વેલિંગ્ટને એની કારકીર્દિ ખતમ કરી નાખી. એ વખતે એ માત્ર ૪૬ વરસનો હતો. એ પછી એ ચાર વરસ જીવ્યો પણ એટલામાં તો જાણે એ વીસ વરસ વધારે ધરડો થઈ ગયો.

પણ એણે એ પહેલાં શું શું કર્યું ને કારણ? ૪૬મે વરસે બાંગી જતાર એ જ નેપોલિયન હતો કે જે ૧૬મે વરસે રસકરમાં પ્રેક્ટીસ્ટ થયો. ૨૬મે વરસે કેપ્ટન થઈને દુશાન આગળ બ્રિટિશ સૈન્યને હરાવનાર પણ એ જ નેપોલિયન હતો. એણે જિંદગીને ૨૮મે વરસે ક્રાંસને એલિગ્યમ આપ્યું; એ ક્રાંસની સરહદ રૂદાર્ધને નદી સુધી આંધી ગયો ને એણે જ એ હમર જેવ સૈન્યની મદદથી વીસ હજાર ટકોને હરાવી ઈંગ્લેન્ડ જાવું. ૩૬મે વરસે તો એ નામદાર ક્રાંસના શરેનાશાહ થયા, ને ઈટાલીના રાજા થયા. ૩૭મે વરસે ઓસ્ટ્રીયા ખાતે ગોત્તવર્તો વિગ્થ મેળવીને જર્મનમાં ફેકારો જોતાંયો, યુલિયાના રાજા પામેથી જર્મનીનો અટકો મુકક પગલી લીધો ને વેસ્ટ ફેલિયાનું રાજ્ય બિચું કર્યું.

એડિસન

ઇનિડાસમાં જેલો નેપોલિયન તવારીખસાદ ગણાય તેમ વિજ્ઞાનમાં જોરો મદાશય એડિસન વિજ્ઞાનસાદ ગણાય. પણ નેપોલિયન પચાસમે વરસે દુઃખ ને દરદનો દાઝયો મરવાની મદ એતો તરફિયાં મારતો હતો ત્યારે એ ઉમ્મરે એડિસન મહાશય રેનિડાન, આમેડાન ને ઈનકેન્ડિસ્ટ વીજળીક જોખાની શોધા કરીને જગતને તાજુગ કરતા ૫૨મ ખ્યાતિને લદાવો બેંટતા સહેર કરતા હતા. એ વિજ્ઞાનવીરે ૩૪મે વરસે માત્ર એક જ વરસમાં અમેરિકન સરકારના પેટન્ટ રજિસ્ટ્રેશન ખાતામાં પોતાને નામે જુદી જુદી ૧૦૪ શોધાના પેટન્ટ રજિસ્ટર કરાવ્યા હતા !

પણ એણે જીવવાની શા રીતે શરૂ કરી હતી તે જાણો છો ? એમણે છાપાં પેટ્યાં હતાં, ફેરી કરી હતી, ખૂટ પોલીશવાલા થઈ ને કોડોના ગોડ પોલીશ કર્યા હતા, ફેલે કામદાર ને પ્રેસ કામદાર પણ થઈ આવ્યા હતા !

રામભાઈ પટેલ

શ્રીકૃષ્ણ - જીવન

માનનીય પ્રમુખશ્રી. હુરખી અધ્યાપકો.
બાઈઓ અને બહેનો,

આજે કૃષ્ણજયંતીનો શુભ દિવસ છે. આ દિવસે કૃષ્ણ ભગવાને સૃષ્ટિને ઉદાર કર્યા બન્યા હતા. તેમને પવિત્ર બ્રહ્મદેવસ કિન્નરના આજે આપણે ગદ્યાં બેમાં થયાં છીએ.

ત્યારે ત્યારે ભારતવર્ષમાં અધિકાર છત્તાં નય છે, ત્યારે ત્યારે અધારે આચડતા એ બન-સમુદાયના જીવનપથમાં દીવો ધરનાર એકદમ ગૌરવ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દત્તાર વર્ષ પૂર્વે કનાકના હાંગરાએ કરી, એ કાળની ફુનિયાને અમરાપુરી જેવી પ્રાગતી કનકગથી દારાગતીના સિંહાસનેથી કુક્ષેત્રના સમરાંગણ ઉપર અજીનને ફરીવાર ગાંડીવ સમવનારી ગીતાના ગાનાગ યોગીઓમાં યોગીશ્વર સુમા, તપસ્વીઓમાં તપસ્વી સુમા, હુદ્દિપ્રભા અને હૃદયઔદાર્ય વિશ્વવંદ્ય ગનેશ એવા કૃષ્ણ ભગવાન થઈ ગયા. આપણે આજે તેમના જીવન પર એક દ્રષ્ટિ નાંખીએ.

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मं संस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

આથીવર્તમાં ગડુ જ વસ્ત્રો પહેતાં શસ્ત્રો નામનો એક દેવ હતો. એ દેશમાં યસુતા નહીને કંડે મધુરા નામનું એક શહેર હતું. આ શહેર મધુ નામના રાક્ષસે વસાવેલું હોવાથી તેને લોકો મધુપુરી, મધુરા અથવા મધુરા કહેતા. આ વળતે મધુરામાં ઉત્તરે નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કંસ નામનો પુત્ર હતો. તે ગડુ હુટ હતો. પોતાના ગાળને કેદમાં નાંખી પોતે મધુરાનો ગાળ થયો.

મધુરાની પાસેના એક નાના ગામમાં યાદવો રહેતા હતા. વસુદેવ નામનો યાદવ તેઓનો મુખી

હતો. કંસની ગહેના દેવકીનાં ત્રણ વસુદેવ સાથે થયાં હતાં. કંસને વસુદેવ ઉપર ખૂબ દીસ હતી. એક વખત નારદ તેની પાસે આવ્યા અને કહ્યું : 'કંસ ! વસુદેવનો આક્રમો હીકરો તને મારી નાંખશે માટે સંભાળીને ચાલ !' એ સાંભળ્યા પછી તરત જ કંસે વસુદેવ અને દેવકીને નજરકેદ કર્યાં. વસુદેવને પોતાની સ્ત્રી રોહિણીને પોતાના મિત્ર નંદગોપને ત્યાં રાંનાડી ગાળવી પડી.

કેદખાનાની દેખરેખ રાખવા કંસે સિપાઈ એ મુકી દીધા હતા. દેવકીનો આક્રમો ગર્ભ કયો એ મળવામાં ખૂબ થાય અને એ રહી મથેલું ગાળક યાદવોનો તતા થાય, અને પોતાનો નાશ કરે એ ખીકથી કંસે એક પણ ગાળકને છવતું ન રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે એણે દેવકીના છ પુત્રોને મારી નાંખ્યા. રોહિણીના ગર્ભના પણ એ જ હાથ ન થાય એટલા માટે વસુદેવે એને નંદને ત્યાં મોકલી દીધી હતી. ત્યાં એને એક બેબો હૃદ્ય હોવા પુત્ર થયો. એનું નામ રામ પાડ્યું. પાછળથી એના અનિરાધ ગળથી એ ગળરામ અથવા ગળ-દેવને નામે ઓળખાયા. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ ગળી પડ્યો. આગળ જતાં દેવકીને આઠમી વાર ગર્ભ રહ્યો. આ ગાળકને માદવો કંસ તત્કાલી રહ્યો હતો, તેમ એને કાંઈ પણ રીતે ગયાથી લેવાની વસુદેવ-દેવકીને પણ તીવ અભિલાષા હતી. આઠમે મહિને દેવકીને પ્રસવવેદના શરૂ થઈ. એ સમય આગણ વદ આઠમની મધરાતનો હતો. વરસાદ ભેરથી પડતો હતો. ચોમેર કાણું મેંસ નેવું અધારું ફેલાઈ ગયું હતું. પ્રસવિ કાળને દણુ થણા દિવસની વાર છે એવું પ્રાગતું હોવાથી ચોકીદારો ધોર નિદ્રામાં પડ્યા હતા. આવે સુયોગે દેવકીને પુત્ર પ્રસવ્યો. ચતુર વસુદેવ તરત જ પુત્રને ઉપાડી ટોપકીમાં મુકી, ચોકીદારોની કિંધનો તથા વરસાદના ધોંધાટનો કાળ રહી, નદીને કંડે આવ્યા. પાણીમાં ચાતતાં ટોપકીમાંના પુત્રનો પગ

આડતાં પાણી એણું થવા લાગ્યું અને વસુદેવ નિર્નિદે નંદને ઘેર આવી પડેલા આ બે વખતે નંદની સ્ત્રી યશોદાએ પણ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. યશોદા મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હતી. વસુદેવે છાત્રામાના યશોદાની સ્ત્રી પાસે જઈ છોકરાને મૂકી છોકરીને ઉપાડી લીધી અને દેવકી પાસે લાગર થવા. બાળકોની અદસાપદલીની તાત વસુદેવ-દેવકી સિવાય બીજા કોઈએ વાણી નહિ. છોકરીએ રડવા માંડ્યું. એ સાબળી મોકીદારે ચમકી બેઠા. તરત જ જઈ કંસને જણ કરી. કંસ ઉતાવળે ઉતાવળે આવી દેવકીના હાથમાંથી કન્યા છીનવી લઈ પથરા પર પછાડવા તૈયાર થયો કે તરત તે છટકી બેઠી ગઈ. ત્રિશળ, ખડ્ગ અને અષ્ટશુભ્ર ધારણ કરી દેવીરૂપે દર્શન આપી તેણે કહ્યું 'કે, મુદમને' અને મારવાનું ચિંધા પાપ શાને માટે લેવા તૈયાર થયો છે? તારો ચેરી તો ગોકુળમાં પેદા થઈ ચૂક્યો છે. આડણું કહી યોગમાયા અંતર્ધાન થઈ ગયા. આથી કંસ ગભરાયો અને વસુદેવ દેવકીને નજરકેદમાંથી છોડી મૂક્યાં.

નંદને છોકરું હોયું કંઈ ન હતું. તેની સ્ત્રી યશોદાને પટેલ વડેણું જાળક અવતરેણું જોઈ તેમને ખુબ આનંદ થયો. નંદે આખા ગામમાં સાકર વડેણું. જાગે દિવસે હાકમાંથી અને ધામધૂમથી તે જાળકની નામ પાડવાની વિધિ ચર્ચ જાળક જન્મ કાળે અને શામળા રંગેનો હોવાથી તેનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ રંગે સ્વામી હતા પણ તેમનું કપાળ પિસાળ હતું, આંખો અણિયાળી હતી, હાથ લાંબા અને મુઠાળ હતા, છાતી પ્રગંડ હતી અને સુખમુદા ગોળ હતી.

કૃષ્ણ અને જળદેવ જાળપણમાં જહુ રમવાના હતા. આડતાં ન હતું આવડતું છતાં તેઓ આજીવંત આજીવંત ક્યાંના ક્યાં ચાલ્યા જતા. તેઓ જાને આડતાં શીખ્યા એટલે ગેવળિયાઓના ઘરમાં પેરી જતા, દૂધ દર્દી અને માખણ લઈ પોતે ખાતા અને પોતાના સાથીઓને અવડાવતા. શેડોનાં વાહરડાં

છોડી મૂકતા. આવાં અનેક અટકચામાંથી ગોકુળની ગેવળિયાઓ યશોદા પાસે તકરાર કરી આવતી.

એક દિવસ યશોદા કૃષ્ણને ધવરાવતી હતી. તે વખતે ઘરમાં ચૂસા ઉપર દૂધ બેભારી જતુ જોઈ યશોદા કૃષ્ણને નીચે મૂકી દોડી ગઈ. આથી કૃષ્ણને 'રીસ થડી અને હાસનું માટણું' લાત મારી કોડી ગામ્યું. મા મારે નહિ એટલા માટે ખૂણમાં સંતારી બેસા. આ જોઈ યશોદાને 'રીસ થડી અને તેણે કૃષ્ણને દોર ગાંધવાના દોરવા વડે ખાંડ-લિયાની સાથે આંધ્યા. કૃષ્ણે દોરડું છેડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ છૂટ્યું નહિ, કૃષ્ણ ખાંડલિયા સાથે કરતા કરતા એ ગાડની વચમાં આવી અટકી પડ્યા. જોરથી આંચકા માર્યો તેની સાથે જ જાને ગાડ મૂળમાંથી બેઠી ગઈ. અવાજ સાંભળી નંદ યશોદાએ આથી કૃષ્ણને છૂટા કર્યો. કૃષ્ણને આવી સજા કરવા માટે નંદે યશોદાને કપકો આપ્યો. કૃષ્ણને દોરડે આંધ્યા ત્યારથી શોકો તેમને દામોદર (જેને પેટે દોરડું આંધ્યું હતું તેવા) કહેવા લાગ્યા.

જેમ જેમ રામકૃષ્ણની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમનાં શુદ્ધિ અને જળ પણ વધતાં ગયાં. કૃષ્ણની પદ્મજન્મજનતા પણ વધવા લાગી. શ્રી કૃષ્ણ પોતાની શક્તિથી બે વાર ગાંધેને દાવા-નળમાંથી ગચાવી, અતિશયિત વખતે પોતાની દયથી આંખની વતી ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડી ગામના શેડોને બેઠાજી દિવસ મુધી નીચે રાખ્યા હતા, કાઝીનામનું દમન કરી પસુનાને નિર્નિય કરી, જમલી અધોઝોનો નાશ કરી વનને ભયરહિત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણની મેરસીમાંથી નીકળતો મધુર સ્નેહરસ અમેને પણ રિયર કરી દેતો, ગોખીઓની કૃષ્ણ વિશે પદમેશ્વરવણાની નિષ્ઠા દિવસે દિવસે વધવા લાગી અને કૃષ્ણનું આદર્ય પિઠાની તેઓ બકિત કરવા લાગી.

શ્રીકૃષ્ણનામાં કેવળ શુદ્ધિકૃતશય અને શારીરિક જળ ન હતાં પણ એમની વિવેકશુદ્ધિ પણ જનમત હતી. એ સમજણ થવા ત્યારથી ધર્મ અને અધર્મના વિચાર કરતા હતા. ઇંદની બધા શા માટે પૂજા

કરે છે એ વિષે તેમને શંકા થઈ. ગોપોનાં છવનનો આધાર માથે અને ગોવર્ધન છે. મેઢ કાંઈ ગોપે માટે વરસતો નથી, તેમ ગોપોના અન્નકૂટથી વરસાદ વધી ઘડી શકતો નથી, પણ ગોપોની પવિત્રતા સંભવવામાં અને જેને આધારે પોતાનો નિર્વાહ થાશે છે તેની પૂજા કરવાનો અર્થ છે. આવા વિચારથી શ્રીકૃષ્ણે ઇન્દ્રપૂજા ગંધ કરાવી ગણે અને ગોવર્ધનની પૂજા શરૂ કરાવી.

આવી રીતે રામકૃષ્ણનાં અઢાર વર્ષ ગોકુળમાં પસાર થયાં. આ ગંતેનાં પરાક્રમની વાતો સાંભળી કંસે પોતાના શત્રુને મારવા માટે ગુપ્તચરોને મોકલવા શરૂ કર્યા. પણ તેમણે કાઈ પાછો આવતો નહિ.

કંસે બીજા એક ગાજી ગોડવી. દેશદેશના પહેલવાનો મધુરામાં ભોક્ષાન્યા ને કુસ્તીની દરિદ્રા રાખી. આમાં ગજારામ તથા શ્રીકૃષ્ણને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. તેમને તેડી લાવવા માટે કંસે અકૂર નામના માણસને મોકલ્યો હતો.

રામ અને કૃષ્ણને વિદાય કરવાનો સમય આવ્યો. વિદાય એટલે લગભગ નિરંતરનો જ વિશાગ હતો. એ વેળાનું દશ્ય શુદ્ધ હૃદયને પણ રડાવે એવું હતું.

નંદ-પશોદાને એકના એક પુત્રને ખોઈ ખેડવા નેતું થયું. વ્રજવાસીનાં ચિત્તને કંઈપણે એનાં આકર્ષણ કીધાં હતાં, કે શરીરના રંગથી રસાઈ થયેલું નામ એની પ્રેમશક્તિથી પણ રોગ્ય હતું. વ્રજવાસીઓને મન મધુરી મોરલીવાળા સિવાય કાઈ શ્રેષ્ઠ દેવત હતું જ નહિ. અંતે હૈયું કંઈક કરી વ્રજવાસીઓએ રામકૃષ્ણને અકૂર સાથે વિદાય કર્યા. કંસને તો આ બે ભાઈ એને મારી નાંખવા હતા એટલે તેણે મળવત પાસે એક મહાન્મત્ત લાથી કૃષ્ણ સામે દોડાવ્યો. કૃષ્ણે બીજાની વેગે ચપળતા માપરી, લાથીનાં દાંત પકડી નેરંથી ઉખાડી એનું માથું ભાંગી નાખ્યું. આ પરાક્રમ નેઈ કંસના હોશકોશ જીડી ગયા. પ્રજાની સદાનુશ્રુતિ કૃષ્ણને મળી. સો કંસને દિતકારવા લાગ્યા. કુરતીની શરૂ

આત થઈ. ભયંકર દાવપેચ ખેલાયો. ધણે વખત કુરતી ચાલી. કૃષ્ણે નેરંથી એક મુઠ્ઠી મારી ચાલુરને યમપુરીને માર્ગ દેખાડ્યો. એટલામાં રામે મુઠ્ઠિકના પ્રાણ ચીધા. હવે કંસનો વારો આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણે કંસને રંગમંડપમાં પહોંચ્યા કે તરત જ તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

સર્વે પાદવો ધારતા હતા કે શ્રીકૃષ્ણ રાજ્ય માડી બેઠો. પણ એમણે એમ ન કરતાં ઉચસેનને ગંધનમાંથી મુક્ત કરી માદીએ ખેસાડ્યો.

યસુદેવ ને દેવકી આ સખામાં હાજર હતાં. રામકૃષ્ણ એમને પણ પડ્યા. લાંબે વર્ષ પોતાનાથી શુદ્ધ પડેલા પુત્રને નેઈ કંસે આનંદ ન થાય? એમણે લગ્નશ્રુતિથી પુત્રને નવરાત્રી દીધા. શ્રીકૃષ્ણ અલ્પથી ઉજ્જવિતીમાં સાંદિપતી ઋષિના આશ્રમમાં અભ્યાસ કરવા ગયા.

શ્રીકૃષ્ણનું વિદ્યાર્થી છવન ગાદુ આદર્શ હતું. રાજપુત ધર્મને પણ તેઓ ગુરુને માટે લાકડાં કાપી કાવતા અને અપૂર્વ શ્રદ્ધાથી સેવા કરતા. અલ્પ તેમને શુદ્ધતા નામના એક ગરીબ બ્રાહ્મણ સાથે મિત્રી ગંધારી, જે તેમણે છવનભર સાયવી રાખી. ગુરુ સાંદિપતી પાસે છ માસ ધનુર્વિદ્યા શીખી મધુરા પાછા આવ્યા.

મગધપતિ જરાસંધ આ વખતનો કુદ અને અભિમાની રાજા હતો. જરાસંધે કૃષ્ણ સામે લુપ્ત આરંભ્યું તેમાં કૃષ્ણનો જય થયો. થોડા વખત પછી વિદર્ભ દેશના રાજા બીષ્મકે રુકિમળીનો સ્વયંવર રચ્યો. આમાં પાદવોને દત્તકા મળી શ્રીકૃષ્ણને આમંત્રણ આપવામાં ન આવ્યું. આમાં તો શ્રીકૃષ્ણના સ્વમાનનો પ્રશ્ન હતો. શ્રીકૃષ્ણ તો સ્વયંવરમાં ગયા પણ તેમને નેઈ ઉચ્ચ કુટુંબનો શ્રોત્ર રાખનાર જરાસંધ, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ ચાલ્યા ગયા. સ્વયંવરમાં ભંગાણ પડ્યું.

જરાસંધ ધણા સમયથી ગળ્યા કરતો હતો. તેણે ગળવાન રાજા કાળવચનને પોતાના પક્ષમાં

લર્મ મથુના પર હુમલો કર્યો. બાળપુત્ર આગળ શ્રીકૃષ્ણ અને કાળવન વચ્ચે હુલ્લ મળ્યું. આમાં કાળવન દાર્દ્ર્ય અને ચાંચો ગંધ.

શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી ગઈ સંપત્તિ લઈ દારકા આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે દારકામાં આવી મુંદર નમર વસાવ્યું. પોતાના પિતા વસુદેવને મન્યમાર્ગએ બેસાડ્યા. બળદેવને સુવતારપદ આપ્યું. પોતાના વિદ્યાર્થુ સાંદિપનીને બોલકાની દારકામાં પુરોહિત-પદે સ્થાપ્યા. સૌને કાંઈને કાંઈ પદગી આપી પાણ્ય પોને કાંઈ પણ ન લીધું. છતાં સદૃશ્યના દના કે આ બધું શ્રીકૃષ્ણને જ આભારી છે.

બોદલામાં રકિમણીનાં સ્વયંવરનો સંદેશ આવ્યા કે, હું તમોને મનથી વરી ચૂકી છું. મારા પિતા અને શિશુપાળ સાથે પરણાવવા માગે છે. માટે મને આવી આવીને લઈ જરો. શ્રીકૃષ્ણ મામ જાણ એક દેવળની પાછળ છુપાઈ રહ્યા. કુળાચાર પ્રમાણે રકિમણી ત્યાં દર્શન કરવા આવી કે તરત જાગ જોઈ અને રથમાં બેસાડી થોડા દોડવી મુકવા. કૃષ્ણની પાછળ રકિમણીનો ભાઈ કૈન્ય લઈ ટાડ્યો પણ તે દાર્દ્ર્ય અને શરમનો મર્યાદા કૃષ્ણપુર ન જતાં ત્યાં જ વચ્ચે રાત્રી ત્યાપીને રહ્યો.

આ અવસરમાં આસામમાં નરકાસુર નામે રાત્રી રાજ્ય કરતો હતો. તેણે અનેક દેવતા સુદર મુદ્દ છોકરીઓનું હતરણ કરી કેદ કરી હતી. છોકરીઓને છોડાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે નરકાસુર પર ચડાઈ કરી તેનો વધ કર્યો અને છોકરીઓને બચાવવાનું કરી. નરકાસુરના છોકરા ભગદત્તને માદીએ બેસાડી શ્રીકૃષ્ણ દારકા આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં શિશુપાળે દારકા પર ચડાઈ કરી તેને બાળી મૂકી. રકિમણી ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણને બીજા સોળ દબર સ્ત્રીઓ હતી એમ કહેવાય છે. પણ એની સાચી સંખ્યા જ્યારે મનભેદ છે. શ્રીકૃષ્ણે ફરી પાછી દારકા બધાની એની શોભામાં વિશેષ વધારો કર્યો.

આ સમયે પાંડવો ભારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. દુર્યોધન એમને પોતાના જ મહેલમાં

બાળી મુકવાનું કાવતરું રચતો હતો. પણ બીમની આકાશીથી તેઓ જતી ગયા. પાંડવો આદ્યણના ભેગે દેશદેશાન્તરમાં ભટકી પોતાના દિવસો ગાળતા હતા. વિદુર મિત્રાવ સર્વ તેમને મરો મચેલા સમ-જના હતા. કૌરવોએ તો તેમની આદ્યણ કરીને ઝાક થાપ પાડ્યો હતો.

પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદને દ્રૌપદી નામે પુત્રી હતી તેનો સ્વયંવર થવાનો હતો. એક ફરતા મકમાં રહેવા લક્ષ્યને તેનું અધિષ્ઠિતિ જોઈને જે વીધે તેને દ્રૌપદી વગવડી એવું પણ હતું. ત્યાં સર્વ રાત્રીઓ આવ્યા હતા. પાંડવો દ્રૌપદીના વેપમાં આવ્યા હતા. દુર્યોધન રાત્રીએ મહેલું પણ કેઈ ક્ષત્રિયથી જિતાવું નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અને સાતપત્તિ સમયે હતા છતાં ક્રિયા નહિ. દુર્યોધનનો મિત્ર કણ્વ ગિરંધા પણ એ સત્યપુત્ર દ્રૌપદીને તેને ધનુષ્યન દાપ ન કનાડા દીધા.

દવે આદ્યણનો વારો આવ્યો. અર્જુન જાગ્યો જ અંધો અને જોતજોતામાં પણ છટી લીધું. દ્રૌપદીએ અર્જુનને વરમાળા આપ્યા. દ્રૌપદીને લર્મને પાંડવો કુંતીમાતા પામે ગયા. કુંતીએ આશીર્વાદ આપી પાંચ પાંડવોની પત્ની થવા આજ્ઞા કરી.

લુધિહિરને રાજસૂય યજ્ઞ કરવો હતો તેમાં જગમગ આડે આવતો હતો. તેથી પાંડવો અને જગમગ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આ બંને વચ્ચે ચૌદ દિવસના યુદ્ધ પછી જરાસંધ દાર્દ્ર્ય અને મન્યા. શ્રીકૃષ્ણે જરાસંધના પુત્રને મારીએ બેસાડ્યા અને કેદ કરેલા રાત્રીઓને છૂટા કર્યા, જે ગયા પાંડવોને અનુકૂળ થઈ ગયા.

કલ્પદ્રુ વીજ દુર્યોધનની ડાલીમાં પડ્યું. પાંડવોની સમૃદ્ધિ અને રાજસૂય યજ્ઞમાં ધર્મરાત્રીને મળેલું માન જોઈ તે કંઈથી બચવા કાચ્યો અને એણે માના શત્રુને અને કણ્વ સાથે મસાત્રન કરી પાંડવની સંપત્તિ હતરણ કરવાનું કાવતું રચ્યું.

શત્રુનિએ લુધિહિરને ગમે એવાં મેણાં મારીને ખાસા રમવાનું કબ્જા કરાવ્યું. ખાસા રમવામાં

યુધિષ્ઠિરે નાણાંની, ચરણપત્તિની, અશ્વગચ્છ પત્તિની હોડ મૂકી પણ જાણમાં દાખો. ધર્મરાજનએ પછી એક પછી એક પોતાના ભાઈએને હોડમાં મૂકવા મોકલ્યા અને પોતે પણ મુકાયા છતાં દાખો. આટલું પણ કપડી મામા શકુનિને પૂરું ન આવ્યું. એ બોલ્યો, 'ધર્મરાજ, હજી એક ગાડી છે. એ મૂકી છતીશ તો સર્વ-પાણ્ડુ આપીશ. તારી સ્ત્રી દ્રૌપદીને પણમાં મૂક.' આવો નિર્જન શકુનિનો જવાબ સાંભળી સભા. 'ધિક ધિક' ખેંકારી બેઠી પણ રામના અધિવેકની નિદ્રા બેઠી નહિ. તેણે સતી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી. શકુનિએ પાસપ નાખ્યા તેની સાથે જ તે ભોંસી બેઠો: છલ્યા, છલ્યા. કુર્ષેષિનનો ભાઈ રજસવસા દ્રૌપદીને સભામાં નિર્જનપણે દોરની માફક દસડી માથા ને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો એક પછી એક ખેંચી બર સભામાં પાસ રેવા લાગ્યા. દ્રૌપદીએ ભીખા, દ્રોણ અને પોતાના પાંચ પતિઓ સામે ન્દેયું પણ કોણએ એના રક્ષણાર્થે આંખ સરખી જોતી ન કરી. છેવટે અનન્યભાવે શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગઈ. એનાં એકનિક ભક્તિપૂર્ણ સ્તુતિયા એનું વસ્ત્ર અનાન થયું. દમર દાસીના જળવાળો દુઃશાસન વસ્ત્ર ખેંચી ખેંચી યાકંચા પણ દ્રૌપદીની સાજ ન કરી શક્યા. સર્વે સભાસદો દુઃશાસનને ક્રિટકરવા લાગ્યા અને દ્રૌપદીનાં શુભગાન આવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રૌપદીને વર માગવા કહ્યું. વર માગતાં દ્રૌપદીએ પોતાના પતિઓને દાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજ્ય પાણું લીધું.

ધૃતરાષ્ટ્રના વરદાનથી કુર્યોધન વગેરે ગંડાજ-ચોકડીને પોતાની મહેનત ગરજાદ થતી ગાળી. તેથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને ફરીથી શુભકર્તુ રમાડી ગાર વર્ષ વળવાસ અને એક વરસ અજાતવાસ ભોમ-પવાનું નક્કી કર્યું.

દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણ આગળ પોતાનું દુઃખ કહી અતિશય કહ્યાન્ત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદીની વીતક કથા સાંભળી બોલ્યા કે, જેમના ઉપર તું યોગ્ય કારભાર કર્યું થઈ છે, તેમની સ્ત્રીઓ આ પ્રભાણે

કુસંકે કુસંકે રહેશે અને તું સર્વ રામની મહારામી થઈશ.

વનવાસ પૂરો થયો. પાંડવોએ પોતાના રાજ્ય માટે માગણી કરી. અજાતવાસનું વર્ષ સૂર્યની કે ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે ગણવું તે ઉપર મતભેદ થયો. ભીષ્મે પાંડવોની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો, પણ કુર્યોધને ન સ્વીકાર્યો. યુદ્ધ માટે બંને પાણ્ડુ ત્રડાઈની તૈયારી થઈ. અર્જુન એ પાણ્ડુની તપાસ કરવા ગયો. તપાસતાં 'નેયુ' તો આ ત્રડાઈમાં કેવળ સર્ગોવસાક્ષો જ પડેપડે જોઈ છે. આવા ભયંકર યુદ્ધનાં માફાં પરિણામ તેની દષ્ટિ સમક્ષ તરી આવ્યાં. આથી અર્જુનને જાણ થઈ ગઈ. અર્જુનને આ સમયે શ્રીકૃષ્ણ ને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યા તે શ્રીભગવદ્ગીતામાં મવાયેલો છે. આ ઉપ-દેશથી અર્જુનનો મોદ ઉતરી ગયો અને તે લડાઈ માટે રાજ્ય થયા. ત્રડાઈમાં પાંડવો જીત્યા. આ યુદ્ધમાં પાંડવોના સર્વ પુત્રાં માર્યા ગયા હતા. માત્ર અભિમન્યુની વિધવા ઉતરા તે વખતે સભામાં હતી એના ઉપર જ વંશના વિરતાગો આધાર રહ્યો હતો. પણ છેલ્લે અશ્વત્થામાએ એ મર્ત ઉપર અભાત્ર નાંખી એને મારી નાંખ્યો હતો. આથી એ જાળક મરેણું અવતર્યું. સ્ત્રીઓમાં રારેડ થઈ ગઈ. ઉતરા શ્રીકૃષ્ણ પાસે વિશ્રાપ કરવા લાગી. આ શ્રીકૃષ્ણથી સાંભળી રાકાણું નહિ. દયાથી શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય ભરઈ આવ્યું. તેઓ ઉતરાના ઓરડામાં ગયા. અને એક આસન ઉપર આગમન કરી બેઠા. મરેડા ગાળકને પોતાના બેળામાં લઈ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, 'મેં આજ્ઞાપૂર્વક મરકરીમાં સુદાં અસત્ય બાપણું કર્યું' નથી તે મારાં પુરુષથી આ જાળક જીવતું થાઓ. કરા કે કરીનો મેં ધર્મથી નાશ કર્યો હોય તો તે જાળકથી આ જાળક જીવતું થાઓ. આમ બોમતા હતા ત્યાં જાળકનો શ્વાસ માત્રવા લાગ્યો અને તે રુદન કરવા લાગ્યું. આ જાળક તે રામ પરીક્ષિત. જેને શુકે ભાગવત સંભળાવ્યું હતું એવી પુરાણ કથા છે.

યુદ્ધ પછીનું જાકીનું શ્રીકૃષ્ણનું જીવન થયું

ખડું દારકા કામમાં ૯૪ મધુ. મુદામા અને શ્રીકૃષ્ણ સાંદીપનિના આગ્રમમાં બસુતા દત્તા ત્વાંથી અને માદ મિત્રો દત્તા. મુદામાનો શુદ્ધસાર ધરૂં મરીજી તણો દત્તો. મુદામાની પત્નીથી મરીજાઈનાં દુઃખ ન મનન થવાથી તેણે મુદામાને નાંદુવની પોટતો આપી શ્રીકૃષ્ણ પામે મોકલ્યા. શ્રીકૃષ્ણે મુદામાની ખૂબ આગતાવ્તાગતા કરી. શ્રીકૃષ્ણે મુદામાને આખર રાંધતો આપી હતી.

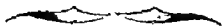
નાગમદ એ શ્રીકૃષ્ણના કાળના લગ્નિયોનું પ્રધાન દાણ હતું. એનો નામ કુંવો એ શ્રીકૃષ્ણનું છત્રનધેય હતું. એ ૯૪ ઉદેશી તેમણે કુંવ, નાગમધ. શિશુપાળ અને કૌરવ કૃષ્ણનું નિકંદન કરવામાં આંગ્રોહ ન દત્તો ખાધો. વાડુ દવે એ નાગમદ ત્યાંથી ઝીનરી ખવતોનમાં બરાયો. શ્રીકૃષ્ણના પ્રભા-ગથી બાદવો અમુદિને શિખરે પહોંચ્યા દત્તા એટલે એ પખુ દવે છટી ગયા દત્તા. માથે શત્રુ ના ગ્યા એટલે વિતારી થયા અને મારનું છડેચોડ મેવન કરવા કાગ્યો. પરરખ કેપ દિવમે દિવમે વધવા કાગ્યો. શ્રીએ ઉપર નિર્લક્ષ્યપણે આત્યાચાર કરવા કાગ્યો. આપી પાદવોની રિધનિ જેઈ શ્રીકૃષ્ણને ખૂબ દુઃખ મધુ.

એક વખત ગદા બાદવો ત્રાપુચ સદિત પ્રભાસતીઈ મથા દત્તા. અર્ધો દાર નાચગાન સાથે શરૂ થયો. વાતવાતમાં આંતીય લુદની રમુનિએ શરૂ થઈ. બાદવો એકપ્રીત તોડે વાંચિવાદે ગદ્યા. નેમોંથી માળામાળીએ આગ્યા. માળોમાંથી પકાઈ થઈ થોડી વારમાં શોડીની નહીએ વડેતા લાગી. ગળરામે પ્રાણને નિરોપ કરી દેદ છોડવા સખર કિતારે આસન રાજ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ દારકા વર્ષ વમુદેવ-દેવકોના પગમાં મધુ મૂકી મર્ગ શોકજનક સમાચાર કરી, ચોગથી પ્રાણ ત્યાગ કરેવા મરેર બાદ નીકળ્યા અને એક પ્રાંતે અદેતો ડાબી માથાને શિબી રાખી તે ઉપર જમણે પગ મૂકી બહાસન વાળી બેઠા. એટલામાં એક બીરે શ્રીકૃષ્ણના પગના તળિયાને મુગનું મોં ગમજ તે ઉપર તાકોને તીર માર્યું. આ રીતે વરગદુ-ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અંત આપ્યો અને શ્રીકૃષ્ણના અંતથી ભારતવર્ષમાં કમિયુમનો આરંભ થયો.*

હલસીભાઈ માતીભાઈ પટેલ

* વરસાત વિશાખાદેવતા ગરસાત વિતપામદિસમાં વાનેઈ બ્યાખ્યાત. તા. ૭-૬-૩૬

એકલ હું

જીવન અગ્નિ લઈ દુઃખની મહી-
જીવન એકલ હું જીવતો રહું
કહીત દુઃખ મહી પડતા છતાં-
જીવન ને ધમરાવત હું રહું ...

વાસુદેવ જાની

પ્રથમ તો મને -

૧૪મ્ :

મને જીવનક્ષેત્રમાં પદ વિશાળ દે બ્યોમશો
નિરાટ રૂપને ધરી પૂખી હું કર્મક્ષેત્રે રહું
પરન્તુ વળી એથી થે પ્રથમ તો મને એ જ દે
કહી ઉફ મુસકમશા બૂલું ન જીવને પૂજવા,

મૂળશંકર જોષી

ઝડપના રેકર્ડ

ચિરાનાના દરેક શ્રેણીમાં માત્ર દસકામાં બારે પ્રમાણે ને નવી શોધખોળો થઈ રહી છે. ઝડપનાં શ્રેણીમાં માત્ર આ દસકા સકલપૂર્ણ મળ્યાં છે. દરેક શ્રેણીમાં રેકર્ડો તોડવાનો નવો તપાસો આ દસકામાં નવેવામાં આવે છે.

દસકા પહેલાં ખસે આઈનીની આઈનીની ઝડપ અતિ આશ્ચર્યજનક ગણાતી હતી. આને અવાગની ગતિના નેટલી ઝડપે વિખાન ઉપડવાના આવાગ જરા પણ વાદિલાત સામતા નથી. ડામટાનું, મલ્લા યુવાનશાસ્ત્રી પ્રો. હેડેન જેવા તો ખાતે છે કે શોમાં જ વરસમાં ખનિ-sound-ની ગતિ (લગભગ ૭૦૦ આઈન દર દસકા) એ દસકા વરસને બેડતાં થઈ જશે.

આને યે કહાકે ગણસે મહાં લે કે સ્ત્રીથી પણ વધારે ઝડપે હિમાનો હોડાવાના દાખમા અને છે. શો માધ્યમથી પણ વધારે ઝડપે પેસે-જરૂર જૂનો સુરોપમાં કેટલાક દેશોમાં પ્રયોગ દાખમ હોડાવવામાં આવે છે.

પણ સ્ત્રીથી વધારે ખ્યાન એ એ કોવા ઝડપી રેકર્ડો નોંધાવવાનું ને તોડવાનું. મોટરની અને મોટર મોટ-વાણીમાં આગલી મોટર દોડીની વારંવાર ગદવાલી આગલમાં જની રહ્યું છે. ને તે પણ એક જ વ્યક્તિના પદમ પ્રદુર્ભાવનું એ ફળ છે. એ વ્યક્તિ ને રેકર્ડમૅડ-Record-mad-

સર માલકમ કેમ્પમેસ. દસકાં જ એમણે (તા. ૧૯-૮-૧૯૬૬) પોતાની મોટર હોડી-બ્લુમર્ડ II ને પાણીમાં કલાકે ૧૪૧'૭૪ આઈનીની ઝડપે લંકાને પોતાનું આગલું રેકર્ડ ને કલાકે ૧૩૦'૬ આઈનિ દલું ને તોડીને પાણીમાં મોટર મોટ અસાવવાનો નવો ઝડપરેકર્ડ નોંધાવ્યો છે.

સર માલકમે જમીન ઉપર ઝડપી મોટર હોડાવવાને રેકર્ડ પણ તોડ્યો હતો. આજથી એ વરસ ઉપર એમના હાથમાં જમીન અને જળ બંનેની ઝડપનું રેકર્ડ હતું! પણ ૧૯૬૭માં હોડેના ભયોજ આઈરિડને કલાકે ૩૧૦ આઈને પોતાની મોટર હોડાની સર માલકમને વડી ગયા હતા.

છેલ્લાં એ વરસમાં પણ રેકર્ડ નોંધાવવાનું ને તોડવાનું ખાન સર માલકમને બળે છે.

ઝડપના રેકર્ડની સર માલકમ કેમ્પમેસ પોતાની મોટરદોડી બ્લુમર્ડ II માં

આને જમીન ઉપર ૩૫૭૫ માર્શિની ઝડપે મોટર દોડાવવાનું રેકર્ડ કોષ્ટક આપરિતનના હાથમાં છે. એને તોડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન મિ. જોન કોગ નામનો એક ખ્રિસ્તિય મોટરીસ્ટ કરી રહ્યો છે. હમણાં જ એણે અમેરિકામાં ૧૫૩ માર્શિની ઝડપે મોટર લંકી હતી. કદાચ એ કોષ્ટક આપરિતનનું રેકર્ડ થોડા વખતમાં તોડીને ૩૫૭૫ માર્શિની પણ પહોંચી ગતિએ મોટર દોડાવવાનું પોતાનું નવું નેશકર્ટી રેકર્ડ નોંધાવે પણ ખરા. આને તો જોય પાનખર ઋતુમાં ઝડ ઉપરથી વારાફરતી પાંદડાં ખરે છે એમ ઝડપનાં પાછલાં રેકર્ડને નવાં રેકર્ડ તોડી રહ્યાં છે.

આને જ્યારે સગભગ ૩૬૦ માર્શિની ઝડપે મોટર દોડાવવાના રેકર્ડ નોંધાયા છે ત્યારે એ ગળાણુ આતંત્ર મંત્રિક ચર્ચ પડે એમ છે કે માત્ર એ જ વરસ ઉપર ૧૯૩૭માં સર માલકમ કેમ્પ-એવના હાથમાં જમીનનો મોટર સ્પીડનો ૩૧૦ માર્શિનો રેકર્ડ હતો ! માત્ર એ જ વરસમાં ૪૭ માર્શિન સુધીને રેકર્ડ આગળ પહોંચ્યા છે ! તો પા સુનીમાં પોતાની ગતિએ મોટર દોડાવનારા પણ નીકળશે માનવામાં કંઈ જોડું મણી શકાય ખરું કે ? આવી એ પણ ધ્યાનમાં ગમવું જોઈએ કે જ્યાર વરસ ઉપર ૧૯૨૭માં ૬૦૦ સ્પીડનો રેકર્ડ માત્ર ૧૭૧ માર્શિનો હતો ! જ્યાર વરસમાં ૧૭૧ માર્શિની ૩૫૭૫ માર્શિન ઉપર ઝડપ આવી ગઈ છે !

વિચિત્ર વિવાદો

દરેક દેશમાં ને દરેક કામમાં એકજામીની સ્ત્રી વિચિત્ર રીતે જુદા પડે એવા વિવાદો હોય કે, પણ ફેટલીક જંગલી ગણાતી મતિઓના ફેટલાક રીતવિવાદો તો ખરેખર વિચિત્રતાની દદ એળંગી જતા હોય છે.

દા. ત. ફ્રાન્સી નામની એક મતિમાં પોતાનાં મકાનનાં છાપરાં ઉપર જાગ જતાવતાનો વિવાદ છે. જાગ ઉપર ચડવા માટે (જાગમાં જવા માટે નહિ) ઘરની સ્ત્રીઓ એક વાંસડો ગળે છે. વાંસડામાં ખાંચ પાડીને ઉપર ચડવા માટે પગથિયાં કરવામાં આવ્યાં હોય છે.

કેમેરુન પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ મુંદર હોવાના માટે પોતાની ચામડી ઉપર છરી વતી વિચિત્ર આકાર-વળા બંધકર કાપ મૂકે છે. એની પછી દવા કરવામાં આવતી નથી. યા એમને એમ સડીને ચાંદા પડે ને ગાંસના થોથા ખદાર હોવાના માટે ત્યારે પુરુષો એ સ્ત્રીઓને અત્યંત મુંદર મણે છે.

આરામ શ્રેણીના પણ જુદી જુદી રીતો હોય છે સુધરેલા શોડા આરામ શ્રેણી માટે આરામ જુદામાં પડ્યા પડ્યા છાપું વચ્ચે કે પાન સીગરેટ ફૂંકે. પણ સોમાલીયેન્ડમાં સોમાલી મતિના શોડોને આરામ કરવો હોય છે ત્યારે એ કંઈ જુદું જ કરે છે. અબજુ ને અબજુ હોવાથી એમની પાસે આરામ જુદામાં કે પેપર ક્યાંથી હોય ! એઓ એક ટાંકીએ દોરક જાંધીને બાંધે ખાંડી સાથે ખીન્ને છેડે લાંબી દે છે. પછી એક પગ એમ ખાંડીના દોરક સાથે બાંધેલા કટકોના રાખા પથારીમાં પડીને સુઈ જાય છે !

ગાંડે રોળીના માણસો મંગીતશાખીન બહુ હોય છે. દરેક માણસને ગાંગનો બારે શોષ હોય છે. દરેક કાંઈ માણસને સર ને ટળી કદરતી ગલિસ ડિય ને એ સાગ મથેવા તરીકે ખ્યાલિ પામે એટલે રોળીનો નાવક એની કદર કરવા માટે એની આંખ કોડી નામે છે. એમનામાં એવી રીતે જ કદર કરવાનો રિવાજ !

વાદળો

આપણામાંના ઘણાને આકાશમાં હોવાનાં વાદળોની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ માત્ર વરસાદ વર-મારવા પૂરતો જ હોય છે. ના, એ મિતવાય પણ પૃથ્વી ઉપર વસનાં જનપ્રાણીઓને વાદળો અનેક રીતે ઉપકારક થઈ પડે છે.

વરસાદ આવવા મિતવા વાદળોનો ખીન્ને મુખ્ય ઉપકાર એ હવામાન-temperature-ને સમધારણ ગમવામાં મદદ કરે છે એ છે. રાત અને દિવસ વચ્ચે ટમ્પરેચર-હવામાનમાં વાદળોને કાંઈને ઘણો જોડો તકરુત પડે છે. નહિ તો દિવસે થોમ ઘણે ને ગરે દિવસ વરસે એવું હવામાન થઈ જાય. દિવસે વાદળોં સૂર્યમાંથી પૃથ્વી ઉપર ધસી આવતાં ગરમ કિરણો વચ્ચે પસવાનું કામ કરે છે. રાત્રે એ તપેસી ધસતી પોતાની અરમી રેડિએશન દ્વારા હવામાં જોડી દેતી હોય છે એને આનંદવાનું કામ કરે છે. રણમાં વાદળોં ન હોવાથી દિવસે સખન ગરમી ને ગને ગમત ફડી પડે છે

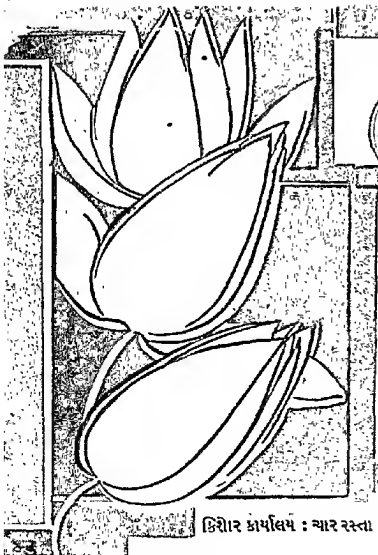
કાલકાલ

વર્ષ ૧૧

અંક ૨

તંત્રી : રણછોડભાઈ કેશુરભાઈ મિસ્ત્રી

ચોકટાખર ૧૯૩૯

કલયને ચલિત, કમલ અને ફેલી ...
ચોખ્ખાન દયાય તે તેજસ્વી, બાવના છે,
કલય પ્રપાત છે તે ન આવી બાવના
પચાની શકે છે,

કાકા

કિશોર કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ

કિશોર

વર્ષ ૫

ઓક્ટોબર : ૧૯૩૮

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

૧ બનીસ બેંગલો વિભાગી (કાવ્ય)...	પૂન્યવાસ	... ૪૧
૨ બગીચાવિલા	દત્તાત્રેય આચાર્યજી કાલેજકર	૪૨
૩ પ્રો. કે. ડી. મળતર	... ડો. વશવંત શુ. નાયક	... ૪૪
૪ બ્રહ્મચર્ય, ભક્ત અને દેવું	દત્તાત્રેય આચાર્યજી કાલેજકર	૪૭
૫ સંદર્ભાને (કાવ્ય)	... પેતીસ	... ૪૮
૬ છવનરોસાની (કાવ્ય)	... સરોદ	... ૪૮
૭ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	... ગોવિંદરાવ ભાગવત	... ૪૯
૮ આજનું વિશ્વપુદ્ધ અને		
વિશ્વશાન્તિ	... અ'ગાધાન પુરાણી	... ૫૩
૯ અને એ નદી ગમતું	ગાદા દત્તાત્રેય કાલેજકર	... ૫૭
૧૦ એકામતા કેમ કેળવાય ?	... સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ	... ૬૦
૧૧ કિશોર (કાવ્ય)	... 'વિશ્વ'	... ૬૩
૧૨ સ્થાપ	... મૂળશંકર પાખ્યા	... ૬૪
૧૩ પાલિસી	... ચિત્રલાલ નેસરવાણ	... ૬૬
૧૪ વિનોદ	... રા.	... ૬૮
૧૫ ગાંધીજીના કેટલાક છવનપ્રસંગો	વિદુષભાઈ ધ. પટેલ	... ૬૯
૧૬ જાત્રોવાન ૭૬
રમકડું	મોદન ઠક્કર	
ગગનાભાઈ	કાન્તિલાલ જવેરી	... ૭૭
૧૭ રામચંદ્રી	નટવંશાસ પ્ર. શુભ	... ૭૮
૧૮ સારોદાર	ગા. શાંતિચંદ્ર ભ. દામકર	... ૭૯

તમારી પાસે છે ?

કુદરતી દેખાવો

ઐતિહાસિક સ્થાનો

પ્રાણીઓ

કલાત્મક ક્ષમારતો

બહેર સંસ્થાઓ

રમતગમત

અથવા

પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના ફોટા.

કોય તો મોકલજો. પેસેંડ પડેલા ફોટાની યોગ્ય કિંમત આપવામાં આવશે.

વ્યવસ્થાપક, 'કિશોર'

તમે શું લખશો ?

ધર્મિકાવ્યના પ્રસંગો

વિજ્ઞાનની વાતો

સાદસકથાઓ

પ્રવાસવર્ણનો

પ્રાણીછવનની વાતો

વનસ્પતિસૃષ્ટિનાં રહસ્યો

છવનચરિત્રો

ક્યાકાઓ

ગ્રેસક પ્રસંગો

વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી.

તમારાં લખાણ સાથે ફોટો-

વિનિમો મોકલજો તો તેમાં પણ

ઉપયોગ થઈ શકશે.

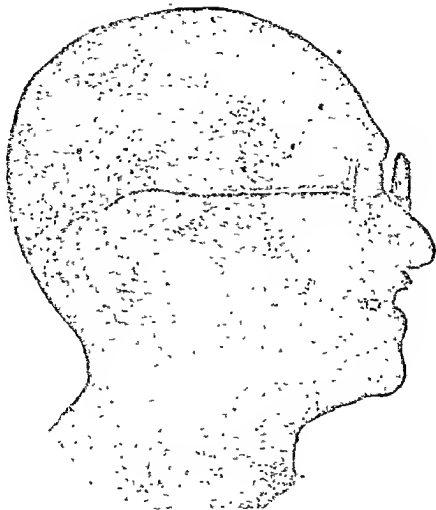
તંત્રી: 'કિશોર'

ચાર રસ્તા : આડિયા : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિશ્રી : કિશોર કાર્યાલય C/O પ્રધાન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : આડિયા અમદાવાદ
સુદઃ : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિશ્રી : કિશોર પ્રિન્ટરી : ચાર રસ્તા, આડિયા : અમદાવાદ તા. ૩૦-૧૦-૩૬

વાર્ષિક લખાણમ રૂ. ૪ બર્મા તથા પરદેશ રૂ. ૬

છૂટક અંક ૮-૬-૦

જનક'સ ગાંધીજી

કશોર

બનીશ બંકે વિમાની

બા ! જોજે હું બનીશ બંકે વિમાની,
 આશ્રમાની આક્રમણે જીવીશ
 કંઈ નહિ પાછી પાની—બા !
 ગરકરાજ હું વિજ્ઞાન માફે
 અડચડ કરતું અડશે;
 પાંગોથી પવન પીંખી નાખીને
 બામ્રમાને બધું અડશે;
 બધાંથી પૃથ્વી ય લાગશે નાની—બા !
 બીંધીશ વાદળાં, એલીશ વીજ હું,
 પાકીશ તોફાન ટાઢાં;
 નિર્ભય હૃદયે જીવીશ ચીરતો
 રાત્રિનાં તિમિર ગાઢાં;
 હોંચ મને સ્વજાકાળ છુટવાની—બા !
 વાદળ માથે વાતો કરતા
 પર્વત નીચા નમશે;
 માતે અમર ને નવ ખડે
 વિમાન મારું લામશે;
 સ્ફોજત સર્પશ અધી દવાની—બા !
 જહીં જહીં મારું જશે વિમાન ત્યાં
 દેશનું નામ ગવાશે
 બરતબુગિનો મહિમા જીજ્ઞેા
 રશે દિશાએ હવાયે
 બા ! ગજ ગજ પાની તારી ફેલવાની—બા !

મગીરથવિદ્યા

શ્રી વેદવ્યાસે દિંદતી નદીએને લોકભાનાર્થ નામ આપ્યું છે. રવિશાસ્ત્રે પણ “અદ્વિ-ચતુર્થા-વિગતિત-કરણા-પ્રપચ પીપ્પ”નું ગાયન આત્મ શાક્તતા નથી; પરંતુ ક્યારેક નવારે આ નદીએ બેરનીનું એ ધારણ કરે છે અને પોતાનાં ગાળકોને નાથ કર્યા નીકળે છે ત્યારે વિરમય અને વિષાદથી પૂછવું પડે છે કે આ પોતાનાં જ ગાળકોનું ગનિદાન લેનારું વાસ્તવ્ય કયા પ્રકારનું? પરંતુ આપણે કેવળ પુણ્ય પ્રકોપથી કે કાન્ધમય આચાર્યથી છવનની મગરયાએ ઉકેનાતી નથી જો આપણે એ સકિતઓમાંથી પૂરેપૂરે લાભ ઉઠાવવાની કાષ્ટકાત પ્રાપ્ત કરીએ તો ખેતીપ્રધાન દિંદુરતાગને તણ સકિતઓ સર્વસમર્થ બનાવી શકશે. કાંચે સમુદ્ર-ત, એકબીજા સાથે દરીદ્રી કરનારા મગનશુભી પર્વતો તથા પૂર્વપશ્ચિમ અને દક્ષિણવાહિની નદીઓ, આ ત્રણે દિંદુરતાગની અસાધારણ સંપત્તિ છે. જો આપણે વિગાળે આશરો તર્ક એ અને ચંત્રનિષાળા આ કાર્ય માટે ઉપયોગ કરીએ તો દિંદતી સકિતને આપણે ગણે જ સહેજાર્થથી દસગણી વધારી શકીશું. દિંદુરતાગની નદીઓતો જ વિચાર કરીએ; એના કંદોડો અને અગળે ગંગા પાણીનો આપણે આજે કેટલો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ? સમુદ્રનું પાણી આકાશમાં જઈ વરસાદના રૂપમાં પર્વતો ઉપર પડેલું અને ત્યાંથી ફરકે પાણું વહેતું વહેતું સમુદ્રમાં ચાલ્યું ગયું. આમાં આપણા હાથમાં શું આવ્યું? કેટલીક નદીઓનું પાણી થોડું થણું ખેતીનાં ઉપયોગી થાય છે, થોડીક નદીઓ વહાણો ભારતે માત્ર લાવવા જઈ જતાના કામમાં ઉપયોગી બને છે અને આજ-કાલ તો મોટાં શહેરોની અંદકી એકઠી કરીને તેને વહેવડાવી દેવાનું ગટરનું કામ પણ - આ પશ્ચિમ નદીઓ પાસેથી શ્રેયમાં આવે છે. નદીઓનો આથી પણ વધુ વધારે ઉપયોગ તો મનુષ્યચક્રિને માટે થાય છે. આજે જે ખેતી થાય છે તેનાથી વધારે

ખેતી આ નદીઓની નદેરા કાંઠા આપણે કરી ગઈએ. અંગ્રાજ જેવા જઝરિયાથી અધિક પાણીગણા પ્રદેશમાંથી વધારાના પાણીને કાઢી નાખવા માટે પણ આ નદીઓ કામમાં આવી શકે છે. સાર્વત્રિક સરકાર આ નદીઓનાં પાણીના વેળો ઉપયોગ કરી મનુષ્યચક્રિને માટે કાંઠાનાં પણ ચલાવી શકે, અને જો રેલવે કે મોટર પ્રત્યે આપણે પક્ષપાત ન હોય તો નદીઓ કાંઠા કુસાફરી કરીને અને માત્ર લાવવું તર્ક જગ્યામાં તેનો ઉપયોગ કરીને આપણે તેનું મદદર આપના કાંઠાં અનેકગણું વધારી શકીએ છીએ.

નદીઓ કાંઠા પહોડાઓથી અલગ કંઈમની એનું ખાનર આવે છે એને પણ આપણે મનુષ્ય સુધી શું કામ વહી જવા દઈએ? એનો પણ કાળે સર્જન આપણે ખેતીના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકીએ. જો આ કાર્ય સોંપે સો ઠકા પાંચ ઉનાખામાં આવે તો આજે આ દેશમાં જેટલી વતની પોસાય છે તેનાથી કેટલીય ગણી વધારે વતની સંવેદારથી પોસાઈ શકે.

આ કાર્ય તો જગ્યાએ થાય ત્યારે ખરું. આજની પ્રથ તો આ નદીઓ કાંઠા જે મેંકડા મનુષ્યોનું અને હમરો પ્રાણીઓનું ભક્ષણ થાય છે. તેમનું મગલ કેરી રીતે કરી શકાય તે છે. અર્ધ નાખના કાંઠાના નાખ અથવા તો રાજપુતો આ વિદ્યાર્થ આરા પ્રમાણમાં અનુગીહન કર્યું હતું. કાંઠામાં જ વળે આવતા પૃથ્વી અથવાનો એણે જે ઉપયોગ કોઈ કાંદાએ એના કરતાં આજની દુનિયા ગણે આગળ વધી નથી. નદીઓની અંતે તરફ જ્યાંનાં સમગ્ર જમીન હોય ત્યાંનાં આજે પણ આપણે એ જ ઉપાય અજમાવી ગઈએ. નદીઓમાંથી અંદક નદેરા કાંઠાને જો તેનાં પાણીને સર્વોકારી વાંટી મળે આખી આસપાસ કેવાની દેવામાં આવે તો પાણીનું

એને ઓછું થઈ જાય અને એની સાથે યુગ્મમાં આપણા કાંબો પાણી ભરીના કામમાં ઉપયોગ થઈ શકે.

આ નો જનો દરનો થયો. આજે પણ આપણે પ્રેરેપ્રેરે અનુભવ નથી કર્યો. પરંતુ દરે તો આપણું અસ્તિત્વવિદ્યા કાળી આગળ પધારી શકીએ તેમ છીએ. દરેક તરીકે દરેક પૂર્વ કેટલું પાણી રાખે છે, પાણી કાપવાનો એનો પ્રદેશ કેમો છે, એટલા વિભાગમાં પધારેમાં પધારે કેટલું પાણી વચ્ચે રહે છે, અને એટલા પાણીના નિકાસ અર્થે આપણે કયા કયા અને કેટલા ઉપાયો કામમાં મારી શકીએ તેમ છીએ, એમાં 'સર્વે' તથા 'એસિટમેટ'—નિરીક્ષણ અને ગણના—આપણે કેમ ન કરીએ? એને આપણે એક આસ વિભાગ કાપવો કેમ ન જોઈએ? શિષ્યાના 'સક્ષર એરેન્જ' મી મતિ આપવા માટે પાણીના અક્ષરપાઠના સરેરાશની નીચે એક નાનકડું પ્રાયોગિક 'સક્ષર એરેન્જ' બનાવવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાંની ગણનાથી જે પરિણામો નામપાઠમાં આવે છે, જે સિદ્ધાન્તો નીકળે છે, એનો કાવેરો સિંધને પરીચાસવામાં આવે છે. જે પ્રત્યેક દિવસનું નાનકડું નમૂનાકિત કાંઈક વિચાર કરવામાં આવે અને વહી તેના ઉપર દૈનિક પરિણામ વચ્ચેની પાણીનું પૂર કયાં કેટલું આવે છે તેના અંદાજ કારવામાં આવે તો ભેગામાં ગયાં ન્યાના અને જેમ દર કંપના ઉપાયો આપણા આમાં આવે જશે, પ્રત્યેક વર્ષેસપ્તમ્બર વિષયની દળની ગદ્યથી એ નવાસવામાં આવે કે પાણીનું રહેલું કયાં અંત કેટલું છે અને કઈ દિશામાં છે અને સાથે સાથે જ તેનું કોઈક ગાય પણ રેવામાં આવે.

કયા એકએ વર્ષમાં જ આપણને ગદ્યપદ અગત્ય પડી જતી વેબેઈએ કે પાણીના પડથી નાન-આતની રૂપા માટે કયાંકયાંથી આપણે જમીન નોંધતી વેબેઈએ અને કયાંકયાં જાણ પાવેલા વેબેઈએ.

ત્યારે સાથે સંસારની જમીનનો નકશો આપણી રૂપાને છે, સૂર્ય, પ્રકાશ, દવા અને પાણીનું પણ આપણે માવ કાઢી શકીએ છીએ. ત્યારે એવું ને શું કારણ છે કે સંગતિ સમાજમાં એકપણ માણસ, વધુ કે વધતો નાસ થાય?

આપણે મળીએ છીએ કે વિનાયકમાં પ્રગતિ કરી ચૂકેલા અમેરિકા જેવા દેશો પણ પૂરતી પેતાના દેશમાં સહેલાની રૂપા કરવામાં સફળતા નથી મળી. પરંતુ પ્રત્યેક કાર્યમાં વિદ્યુજ્જ્વાલ પાછળ જ નહેવું વેબેઈએ એવું કહેવું નથી. ત્યાંના મોટામોટા વર્તનો દરિયાકિનારે દિશામાં છે. એથી કશય ત્યાંની આયોદવામાં પધારે સંવેદનતા દેવ એ વધારે સંવેદિત છે. આપણા દેશમાં તો વિનાયક વિભાગનો કારણે ઉત્તરના કંઠ વચ્ચેના કંઠેમને માટે શેકાર્થ ગયા છે. અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના મોસમો વચ્ચેના પણ વધુ અંશે નિયંત્રિત છે. શાલાકિની આસપાસની આયોદવા પણ અનિશ્ચ નથી અને આપણા દેશની જનસંખ્યાના પણ એટલી બધી જટિલ નથી. આવી સ્થિતિમાં વિદી સરકારી પ્રેરણાથી વિદવા નવા બાળવિધાનાએ અથવા નાસીએ આ કાર્ય પ્રત્યે પાન આપે તો દુનિયાના બીજા દેશને એક નવીન પાઠ મળી શકે.

સૂર્યવંશી બગીચે ગયું પેટીનું કાપ મરણ કરીને મંગા નળને દિગ્ગમવર્થી કર્મને સમૃદ્ધ મુદ્દા સુચવવડિયત કરી. નળી પુરાણ કહે છે અને આપણે માનીએ છીએ કે એણે એના પૂર્વજનો અને પેતાના વસતીનો ઉદાર કર્યો. આપણે બગીચે જેવા પૂર્વજનેની પ્રેરણા વધતે આપણા વંશજનેની રૂપા અર્થે આ બગીચવિધાનું પુનરુત્થન શું નહિ કરીએ? *

દક્ષિણેય શાસ્ત્રજ્ઞ પ્રાન્દેન્દ્રવર
* વિદી 'વર્તેન્દ્ર' ૧૯૨૧થી]
જાન્યારી, ૧૯૨૮

પ્રો. ટી. કે. ગાજર

૧૯મી સદીની આખરે દિંદુરતામાં વિજ્ઞાનની કેળવણી અને વિજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા વિંધે આખે જ કોઈને ખ્યાલ નહોતો. જામાગમાં એ સમયે આચાર્ય રોય અને જમદારીય એકબી કોર્નિંગ દરેક પ્રસારી નહોતા. વિજ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા લીધે શા કાચગ ધર્મ શકે છે તેનો ખ્યાલ માત્ર રેલવેની સંસ્થાનાથી લોકોને આવ્યો હતો. એ સમયે યુરોપમાં વિજ્ઞાનમાં રસ લેનાર તેમજ તેના અભ્યાસ કરનાર જમ્મ કોર્નિંગ નહોતો. એવા સમયમાં પ્રો. ગાજરને જાતે જ યુરોપના વિજ્ઞાન સંદર્ભે સ્વપ્નમાં એક માધ્યમ ગાજર (સુતાન) કુકુંજમાં થયા હતા.

રૂઝમાં એમના અભ્યાસની નીમતા અને ભુદિ-મતા ખીસી નીકળ્યાં હતાં. રૂઝની આંદર કેટલાંયે વિજ્ઞાનનાં સાહિત્ય પડ્યાં, હતાં જેનો ઉપયોગ કરવાનું શિક્ષકો સુધાં જાણતા નહોતા. ગાજરે એ સાહિત્યની ઉપર ચોટી છૂંકા દરેક કરી અને તેમનો મોખ્ખ ઉપયોગ કર્યો. આમ સુવાન વચાં જ એમણે પોતાનો વિજ્ઞાન પ્રતિભો અનુભવ કર્યો. આથી સુવનની સરકારી રૂઝમાંથી એકિની પરીશ્રા પાસ કરી એમણે યુજર્નની એકિનિટન કોર્નિંગમાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બી. એસસી.ની ડિગ્રી ફરટકાસમાં પ્રાપ્ત કરી અને એ કોર્નિંગના કોર્સ નિભાવ્યા. એ દરમિયાન એમણે રસાયણશાસ્ત્રના વિષયમાં એમ. એ.ની ડિગ્રી મેળવી, એ સમયે મુખ્ય યુનિવર્સિટીની એ ડિગ્રી સૌથી ઉચ્ચ હતી.

કોર્નિંગમાં અભ્યાસ કરતાં જ એમને દિંદુરતાની ઔદ્યોગિક અક્રિયતા સામ્રા જાગી. એમને કાચુ કે દિંદુર દ્રાવિ કેરવા ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો વિકાસ અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનો અભ્યાસ ખૂબ જ આવડ્યો છે. આથી એમણે પોતાના જાનનો ઉપયોગ દેખના ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવામાં કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. આથી કોર્નિંગ હાલ પડી પુરત જ એમણે મુદતમાં એક ઔદ્યોગિક શાળાની શરૂઆત

કરી. પરંતુ લોકોની ઉભારીનાતો કોર્નિંગ એમને પુરતા વિચારથી મળ્યા નહિ અને એ માળા બંધ કરવી પડી.

આ પડી એમને સિંધની સરકારી કોર્નિંગમાં પ્રોફેસરની જગ્યા મળી, પરંતુ એના તેમણે અટકી દીધી અને એમનાથી આજી આર્થિક કામચળી વડોદરા કોર્નિંગની પ્રોફેસરની જગ્યા સ્વીકારી. આજી કાચુ એ દળુ કે વડોદરાના મદાનન મન્યની પ્રવૃત્તિને માટે અનેક પ્રયત્નો અને પ્રયત્નો કરતા હતા. આથી ગાજરને એમ કાચુ કે પોતાની ધમધમે જરૂર કાચમાં વડોદરા મન્યમાં અવકાશ મળ્યો. અને ખરેખર એમના આદર્શોમાંથી ધમધમે વડોદરા મન્યના આશ્રય દેખા પાર પડવાનું જાણી શક્ય દળુ.

એ કોર્નિંગમાં હતા તે દરમિયાન મદાનન એ મન્યમાં કોર્નિંગ પ્રિન્ટિંગ અને મંગલાના ઉદ્યોગોની શક્તિના નિર્ણય એક નિર્ણય પડી કાચાનું કાચ ગાજરને સોંપ્યું. એ નિર્ણયમાં મદાનન પ્રવિણતા કુચુ કે જે લોકોને આપા ઉદ્યોગમાં કમ ક્રેતા કરતા મોખ એક આર્થિક શક્તિ કાચી નેર્મ એ કે જેમાં જુગી જુગી દિશામાં લેવા કેળવણી લઈને તેનો ઉપયોગ કરી શકે. સહજ મદાનન રાજાજન્ય પ્રગતિના પ્રત્યેક આદર્શોને પડોચી વળવા જનના પ્રવલો કરતા અને તેથી પ્રો. ગાજરની આ સુચનાને મુદત અવકાશ આપી ૧૯૬૦માં વડોદરામાં કલામન નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી. પ્રો. ગાજરને આ સંસ્થાના પ્રથમ અધ્યાપક બનવાનાં આવ્યા. યુરોપમાં આ પ્રકારની સંસ્થા આ પડેલી જ હતી અને આજ સુધીમાં એમાંથી અનેક જાનના ઉદ્યોગો ધીમીને આપા દિશા વિચારથી આજ લાખ લીધા છે. કેટલાક વિચારથી આજે આ કિશકુનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર ઉદ્યોગો પણ ગરૂ કર્યા દરેક પણ આ સંસ્થા દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરી રહી

છે, અને આના પર દેશમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષે છે, આ પ્રવાસે કલાબનન એ પ્રો. મલ્હારનું એક પ્રતિક છે, એ સંદેશોને અનુસરીને ત્યાં પહોંચી અનેક બીજી સંદેશોનો નીકળી છે, પરંતુ ઔદ્યોગિક કેળવણીમાં યુગસતતામાં તો દરેક એ સંદેશનું સ્થાન નિરાશુ જ છે. આ સંદેશોની અંદર સંસ્કારમાં જાણે થોડા જ વિદ્યાર્થી આકર્ષાતા. જ્યારે તરીકે સંદેશમાં સમાવે કરવાનો એકલો નેમાં પણ પ્રો. મલ્હારને આશય પવિત્રમ છે. વર્ષોનાં સંઘર્ષોના વિદ્યાર્થીઓ સંગ્રહવા મહેનત લેવી પડતી. અરીજ અને માંડવ વિદ્યાર્થીઓ આ કેળવણીમાં રૂંદે પડે તેટલા મહે એમણે અનેક વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ધર લખાને તેમના ખર્ચ પણ આપ્યા હતા. આવા ત્યાગ અને ખર્ચને લીધે જ આ કલાબનન આગતી રીતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવાનો અનુભવ બેનાં એમને રૂબરૂ માત્રમ વચનું કે જો જગતના આ શિક્ષણમાં રૂંદે લેવી કરવી હોય તો એ શિક્ષણ માત્ર ભાષાકારી અપાણું જોઈએ. આમ જ વચન આપે પચાસ વર્ષે આપણે અનુભવમાં મૂકી શક્યા નથી આપણકતા વિશે બાન થતાં તે મારેલા પ્રજાના પ્રો. મલ્હારે આદર્શ તત્ત્વ કલાબનનમાંથી એમણે અને એમના સહાયીઓએ આ દિશામાં જાણે પ્રાયશઃ કાર્ય કર્યું અને મદદ, સંપાદકતાના આશય નીચે પ્રસિદ્ધ થતી યુગસતતા મનાયતિમાં અનેક પ્રયત્નો પણ જવાર પાડ્યાં. યુગસતતામાં વૈજ્ઞાનિક સંદર્ભ પ્રવર્તિત થાય તે માટે પણ એમણે યત્ન પ્રયત્ન કર્યો હતો. પાઠ્યક્રમથી રૂંદેમાં વૈજ્ઞાનિક માર્ગદર્શન મેળવતી એક સંસ્થાના નામથી પ્રચારિતો નવજામે એમને પણ નીચલા હતા. ૧૯૬૬માં એમણે કલાબનન હોલનું નેત્ર સાથે આ પ્રયત્ન પણ મદદ કરીને ખર્ચે પડી ગયું.

૧૯૬૧માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કેસ નર્સિંગે મુંબઈ વિામ પૂરે થયું. આથી વિજ્ઞાનથી કેળવણીમાં યુનિવર્સિટીમાં માત્ર અર્જનરૂપ કરી શકાય તેટલા માટે એમણે પાનાનું નિવાસસ્થાન મુંબઈ

અનેકનું. મુંબઈમાં એમને વિદ્યાર્થ કોલેજમાં વિજ્ઞાનના પ્રક્રિયકારી જગ્યા પછી હતી. એમ. એના અભ્યાસ-કાર્યમાં પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) અને રસાયણશાસ્ત્ર (Chemistry) ના વિષયો સાથે જ રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેથી વિદ્યાર્થીઓ પણ વિજ્ઞાનના અર્થશિક્ષિત બનતા. આથી પ્રો. મલ્હારે આ જાનો વિષયો છૂટા પાડી નીચલા આમ કરવાથી સ્વચ્છતા પ્રાપ્તતા અભ્યાસમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાતા.

પ્રો. મલ્હાર વિજ્ઞાન કોલેજમાં કામચલા ધ્યા કે વહન જ મુંબઈ સંદેશમાં પડેલાં કદિ પણ નહિ રાખવાનુંકા તેવો ખેત્ર મારી નીકળ્યા. પ્રો. મલ્હારે આ રીતને મારી હવાવવામાં અનેક પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં આશ કરીને એમણે આર્થિકત દરજ્જાકરે નામના રસાયણની કાર્યના ઉપયોગ કર્યો. એમણે આ એમના વિદ્યાર્થીઓએ આર્થિકત દરજ્જાકરે મેળા જગ્યામાં તેવા કરી મુંબઈ સંદેશમાં છૂટથી ખાત પડેલું. પ્રો. મલ્હારના આ કાર્યની તે પાછળના નાઈ કેમી અને વિદેશી રાખવિદ્યામાં જાણ પ્રચરતા થઈ હતી. પ્રો. મલ્હારના આ નાની જગ્યા માંથી પછીની તેવા કેસકે પડેલી કંપનીઓએ મલ્હારને ખૂબ પ્રતિભાવ આપ્યું પરંતુ મલ્હારે એ રીતને માત્ર જ પરીણાસાર્થ ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ પછી એક વિનયકારક પદનામે પ્રો. મલ્હારનું જામ આપના નવાનાર્ત પણ મળીનું કર્યું. આર્થિકતિવિદ્યાના પદે જ રી વિજ્ઞાનકોલેજ આપના નવસપાનામે માત્રમ પડે તેમાં મદદ અને સભકારિત કરી કર્યો તે વિજ્ઞાનકોલેજ નવસપામાં જુદા પ્રવિરિતો થતા છે. અનુક રીને વિજ્ઞાનના અનેક કોલેજ કંનારે વૈજ્ઞાનિક તેવા રાજમાં પ્રવિરિતે પામ્યા હતા. પ્રો. મલ્હાર પણ વિજ્ઞાનની પ્રવિરિતા લેવેલી. મુંબઈમાં આવે તે માટે રૂંદે કર્યું નેત્રનું અને ખર્ચે જગ્યા મેળા લેતા એમણે તે માટે મેળાવવાના હતા. પણ મુંબઈના રીકરેકરેવા માનુષના યુગસત-મલ્હારને સમાયે મુંબઈનામાં. વિજ્ઞાનકોલેજ નવસપામાં પણ આર્થિકત કર્યું.

૧૯૮૦માં કોર્મી મન્નીખોન માણસ એક ગને એરેક્ષેનેડ રોડ (દેવે મહાત્મા ગાંધીરોડ) ઉપર આવેલાં મળી વિક્ટોરિયાના મુદ્દર આરમના મહેદ પૂતળાં ઉપર કાચો રંગ ચડાવી ગયો હતો. આ રંગ દૂર કરવા દેશવરેશના અનેક વૈજ્ઞાનિકોને ઓસાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેમાંના કોઈથી પૂતળાં પરનો કાચો રંગ દૂર થઈ શક્યો નહિ. આ સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા હાથે પ્રો. મન્નરે એ રંગ દૂર કરવા દેવાની માગણી કરી. એ વખતે દેશી વૈજ્ઞાનિકોના ધણાને બરેસો ન પડે અને તેથી મુંઝવેની યુનિવર્સિટીઓએ મદમદેનને પૂતળાંના માત્ર થોડા ભાગ ઉપર પ્રયોગ કરવાની છૂટ આપી. પ્રો. મન્નરે અનેક અખતરા પછી એ ઘણ કાઠી નાખ્યો એટલે મર્મની ખાતરી થઈ અને આખા પૂતળાનો રંગ દૂર કરવાની એમને દગ્ત આપવામાં આવી. આ વખતે મુંગઈમાં બારે સનસનાદી કોપણ ચડી હતી. ત્યાં પડેથી નિષ્ણાતો અકામ ન થયા ત્યાં પ્રો. મન્નરને મદદગા મળી તેથી પ્રો. મન્નરેનું માન અતિશય વધી ગયું. પડેશથી જે વૈજ્ઞાનિકો દિલ્હીમાં આવ્યા તે પ્રો. મન્નરને મળ્યા મિત્રાય રહેતા નહિ. સગ વિનિયમ રાખે નામંદા નહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યારે પ્રો. મન્નરને મળવા ખામ આવ્યા હતા.

૧૯૦૧માં પ્રો. મન્નરે પોતાની સ્વતંત્ર લેબોરેટરી (પ્રયોગશાળા) કાઢી. એમાં એમણે વિદ્યાર્થીઓને વ્હુડી શુદ્ધી કરાવતું શિલાનું આપવા માંડ્યું હતું. થોડાં વર્ષોમાં યુનિવર્સિટીએ એની લેબોરેટરીમાંથી તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓને એમ. એ.માં પરીક્ષા આપવાની છૂટ આપી. આથી એમને ત્યાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવકર્ષાયા. પ્રો. ડી. ડી. કાગાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા 'સ્વાયણુશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ' નામના યોગાનિયામાંથી નીચેની દફાકત આ આવતયાં થોડા પ્રકાશ નાંખે છે. ૧૯૧૫થી ૧૯૦૬ સુધીના ૪૧ વર્ષના ગાળામાં મુગઈ યુનિવર્સિટીમાંથી માત્ર ૪૧ વિદ્યાર્થીઓએ સાયન્સ સાથે એમ. એ.ની ડિગ્રી લીધી હતી. એટલે મરેનાશ દર વર્ષે એકની મુખ્યા આવે છે ! ૧૯૬૧ થી ૧૯૬૯ સુધીમાં

એક વખત વિદ્યાર્થીએ એ ડિગ્રી નહોતી લીધી. ૧૯૦૧થી ૧૯૦૬ સુધીમાં ૨૧ વિદ્યાર્થીઓએ સ્વાયણુ-શાસ્ત્રના વિષય સાથે એમ. એ. ની ડિગ્રી લીધી હતી અને એ સર્વે પ્રો. મન્નરના વિદ્યાર્થીઓ હતા. આમ પ્રો. મન્નરે વિજ્ઞાનની અને ખાસ કરીને સ્વાયણુ-શાસ્ત્રની ઉગ્રવધ્ધીને મુખ્ય પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આ પછી થોડાં વર્ષોમાં પ્રો. મન્નરે જૂતાં અને પીળાં વડી મથેલાં મોતીને પહેલાંના રંગાં મહેદ અને તેમજની અનાવિતાના કીમિયો શોધી કાઢ્યો હતો. આ કીમિયાથી પ્રો. મન્નરને પોતાની લેબોરેટરી નભાવવા માટે જોઈતા પૈસા તેમજ બીજી વધુ ઉપકરણો થવા માગી. આ કીમિયો પ્રો. મન્નરે મિત્રાય બીજા કોર્મી મળાના નવોના અને તેથી એ જાન એમની સાથે જ ગયું !

એમની પાછલી જિંદગીનું મદદનું કાર્ય ને વડોદરામાં એમેરિકા કૅમિટી અને હામીરમુદ્દિકત વડમની સ્થાપનાનું હતું. વિદ્વતાનામાં એમાં કૅમિ-કત વડમની બીજો નંગનું આ કારખાનું છે. પ્રો. મન્નરના કોટીભારકર નામના એક વિદ્વાન વિદ્યાર્થીને એ કારખાનામાં કૅમિટી તરીકે ગમ્યા અને રાજ્યની સલાયનાથી અને પોતાની લેબોરેશન ગીચે એમણે કાર્ય શરૂ કરાવ્યું આ કારખાનું આજે જુદું જ મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. એમાં દમ્વરેા મજૂરો, અને સ્વાયણુશાસ્ત્રના અનેક વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે. એ કારખાનાને અંગે એક શોધખોળનું ખાતું પણ ચાલે છે. પ્રો. મન્નરના પ્રખ્યાત વિદ્યાર્થીઓમાં ડો. કુંવરજી નાવક, કોટીભારકર, પ્રો. ડી. ડી. કાંગા, ડો. કે. સી. વડયા, પ્રો. વી. એસ. દુર્ગે, પ્રો. કોટકાકર, વગેરે હતા.

પ્રો. મન્નરનું છવનકાર્પ સમાપ્ત થાય તે પહેલાં ૧૯૨૦માં એમનું અવસાન થયું અને મુદ્દને એક મહાન વૈજ્ઞાનિક ગુમાવ્યો.*

ડો. યશવંત શુ. નાયક
એમ એસસી, ગીજીવ. ડી.

* પ્રો. વી. ડી. મન્નરના દેના અંગે લેખને આધારે

ब्रह्मचर्य, लग्न અને દેવું

[એક પત્ર]

તુમારો સુરેદ્ર આંદરે લખેલો કામગ્ય મળ્યાં. તમારી વિધિ સમજવા પૂરતી વિગતો તમે આપી છે. 'પ્રવચન કરો' એ જ શ્રીમતી જ્ઞાપાય છે, પણ પશુ તે જણા છે એ જુ' જાણુ છું; એટલે પ્રવચન કરા જે આશાસનના સમયે મોકલો શકાય તેટલા જ મોકલુ છું.

તમને કોઈ જાતનું આસન નથી એ જાણી સતોષ થયો પણ એટલું જણા નથી. જેને અદ્યત્ન બ્રહ્મચર્યનું પાત્રન કર્યું છે તેણે અજ્ઞાતામાં નહિ ગણાવી એવી જાણેક વસ્તુઓના ત્યાગ કરવો જોઈએ. મસાલા, અપાણાં, વગેરે તીવ્રતમવસ્તુ બોજન સંધાની તમને દેવ નથી નેહ્યું જસ છે. જુખા દારૂના આઈને સંધવાની તમારે ખરે જરૂર નથી. કપા, ખાંડ, શાક, મીઠું વગેરે વસ્તુઓ પ્રમાણ્યુ થયે છુટકા કરી શકો છો. જરૂર પડે અપચાર એકકલામાં ન કરવે તો મેં સાથે. તેવ, તમેની વસ્તુઓ, અને કુરુદે એટલે કે પચવાના બારે એવી વસ્તુઓ ન ખાના. વાતી બોજન ન ખાના. પેંડા, માસુદી વગેરે વસ્તુઓ પણ ન ખાના.

શુભ વાત એ છે કે બ્રહ્મચર્યનું પાત્રન એટલે કામગિરીમાં જાતના. એ વિકાર એક જ કલિવમાં પડતો દોષાથી તે એક ઉદ્ધિગ્ધ સંજય કોઈ એટલે જણ, એજ માનવું, એ જ રીતી જાત છે. વિકાર અંજામાં છે, પાત્રાકાના-વાજના શાખમાં છે, આજના વેસવાની રગમાં છે, બીજાને આકર્ષિત કરવાની ગતિમાં છે, જેની સાથે સમાજમાં વર્તિત થવાનો નથી જેના સમયે પ્રવચનમાં પણ છે. આ જાણી જાણનામાં જે વસ્તુઓ ન રાખીએ. અધ્યયન ન કરીએ તો બ્રહ્મચર્યનો પ્રવચન (1) અથવા કાંઈ અર્થ જ છે.

જે વસ્તુનું જીવન માનવના માનસે જીવે તેને અનુકૂળ આકર્ષિકાની પ્રવૃત્તિ દોષી નોંધાય.

તમે કુપાન છો, અપદિતીનું છો, મોજરોવાની તમને દેવ નથી, જાની જ્ઞાપાણી કોઈકી ગમે એવો એક મંદો ભાઈ તમારે છે, આરમી શાગવડ કંચરે તમને આપી છે ત્યારે ચિંતા રાખી કહે છે કે કુટુંબમાં બાપ કોચકનાર ગઈ જ છે; સમાજસંધા કરનાર મળ્યામાથા છે. અધિવાદિન સંધવાની અને બ્રહ્મચર્ય સંધવાની તમારી વિધિ દોષ તો સમાજસંધાના જ કોમ ન જ પડાયો કે અને જે સમાજસંધા પાછળ દોષીએ કમક માનવાની ધમકા ન દોષ, તપસાથી વસ્તુ જ કંઈસંધાનું કામ કર્યું દોષ, અને માણની રચના પણ પ્રજાન ન દોષ, તે કંઈસંધાન થતાં જેન પડાની તે ને કંઈમાં જુ' બાકી!

આજના-પણે કરનારો આઈને કરનાર કુપાન કુપાન અથવા એવી ભિતકત કુપર દોષ છે. કોઈએ તમારા વિધાને કરનાર આપ્યું તે તમને જેનને આપ્યું નથી, તમારો વિધાની જોડોમાં અથવા તમારો ભિતકત સંધીને કરનાર આપ્યું તમે. ભિતકત વિધાના તમારો તમારો વક ઉદારી મો તો કરનારી જવાજવાની એવી એજ તમારો આથા ખસી શીતરી મળ છે; પણ એ જાણું ફિલ્લેજ પાછા જ આપ્યું જીવન માણવાનું દોષવા.

જરૂર કેમ નથી કુપું એનો પ્રવચન માન નારે પાડો વિચાર કરે. એ કાંઈકા વિધિન દોષ તો જાન ન કરવાના ભિતકતમાં કાવચ સંધેને. અને એમાં એને તમારો વર્તિતમા અર્થ તો ને પીડના પૂર્વક મનન કરવે. પાં એટલે બાની જવાની જરૂર નથી. તમારો પ્રવચન અને તમારો જીવનમા જ જેન કીને એના કે અર્થિક વસ્તુને.

તમે મોટી કાંઈ જાણી કરો છે, તે જાણું નથી.

નમારી પામેથી ભાગી જાય. ગંગા પીનાર શેકિની મંડળીમાં હું જઈને જોયું તો કાં તો નેએ ત્યાંથી ભાગી જશે, અથવા મને લાંકી કાઢશે, આ એક દાટાંન પછી તમે ગધું મમછ શો.

તમરે ત્યાં ચાતની ગધો મારી જાહેર પ્રજાઓ માથે નમારો સમજાવ અને સંગ્રહ રહે એ કીક છે. પણ હુંનું આ આય તેમ દરેકમાં ભાગ લેવા અને દરેક દેકાએ શોડુંક શોડુંક કામ કરું એમાં એમ નથી. તમારી શકિતની તોયે આથે એવું રાઈ એક કામ એક જ કામ—પછીને જોગી તુઓ. એટલે આતમતાવા કે શોડેખાનો દોષ પણ નધ નરિ, અને ગધી પ્રજાતિ છાડવાની આરમ્પકતા પણ જાણીય નરિ.

કુનિયામા દોષો અનંત છે. આપણને જે અત્યંત ધાનક લાગતા હો. એકવાનો જ આપણે વિશેષ કરીએ, અને તે પણ આપણી શકિત ધીપરાર્થ ન જાય એવી રીતે જ. વડીલોની શાંતિ એ પણ આપણી કાર્યશક્તિનાં અનુક આથે મૂડીશ છે. નેથી કુલક નાળાઓમાં મનમંદ હોય ત્યાં એમની પ્રિછાને માન આપવું, ત્યાં મરજનો મવાઝ હોય ત્યાં નસના પૂર્વક અને અદાશીનતાપૂર્વક નક્કમ મેટું.

ટૂકમાં, પ્રજાતિની વિરિધતા અને નવરુ ચિતન એ તમને ખબ નહયો છે એમ મને માથે છે. એ કારણે જીવન છીછરું થઈ જાય છે, અને રમનો વ્યભિચાર થાય છે. એક જ કામને વળગીને ઊંડા કોનરતાથી તમારું જીવન તમને સમાધાન આપશે અને તે પરિપુષ્ટ થશે. સાધના વગરનું સાદિય વાચન એ તપગાઈ આગનારું થની જાય છે. ઘણા એ દોષ કરે છે એટલા માટે તે દોષ મંડી જતો નથી. એટલે એક પ્રજાતિ પાછળ મંડી પડો એ જરૂનું છે. શું કરો છે તે મને જાણવા મહેશો.

દત્તાત્રેય ચાલકજીવન કાલેલકર

ચંદ્રમાને

[વસંતનિવસ]

ગાએ હતો જહુ મને તુજને ગતાઓ લાંગો કરી કર; અને રહતો રિજાઓ: 'જહુ' હું કેમ જાણુ, ચાંદસિયા! તડારું, જેણે ઉત્તરયું હતું નમ્ર શિશુત્વ માં? ત્યારે હતો નયનને પ્રિય, ચંદ્ર, જેવો તું લાગતો હૃદયને મુજ આજ તેવો વાતો મીઠી ચદપિ છે ન રહેલ ગ્રાની, તારી રમુતિ મહી થતી રમુતિ તેની છાની. ઓમિ તને નિરખતો હું, શશાંક, જ્યાંદે બાતું ભશાઈ હરજો મુજ હેયું ત્યારે; આથેથી બાલપણ ચાઠ મહાડું આપું, ના અરધ ગોરવ હરે મુજ જેહ રાખું! જેના હતા હૃદયમાં મુજ કોડ જાગ્યા તેનાં મજ્યાં ફળ મને પ્રભુ પાસ માગ્યાં, હું ને શક્યો કંઈક પ્રાપ્ત કરી સુવામાં તે લશણો મુજ જાણાયલ પારખામાં?

પતીલ

જીવનરોશની

અમ અંતર ભાવના વરે
જગવી જીવન રોશની અમે;
નવ જન્મ ઉપા લુભાઈ કે
પગલાં નવ્ય સુરમ્ય પાડી દે.
અમ જીવન રોશની વરે
જગ જે રી યનથે ઝળાંહળાં,
અમ અંતર ભાવના ગળે
દિન પ્રત્યેક ઘરે દીવાળી શા.

સરોદ

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૮

રાજ્યાભિષેક

આઝાદી આપણ પછી તિવાઈએ મોઝાઝ મહેશ ઉપર હુમલા કરે કપી. ઔરંગઝેબે મોઝાઈએ અને જયપતિસિંહને તેની સામે મોકલ્યા. જાનેનો સુખાવ સિવાઈ મળેલો દોનો. જયપતિસિંહને ખા આપીને સિવાઈએ વચ કરી લીધો. મોઝાઈએ મીઠી મીઠી પાતોળી વચ કરી ઔરંગઝેબ સામે કેક પૂર્વેની સંધિ કાપ્યો કરાવી. સિવાઈની રાજની પદવી માન્ય થઈ. કોંગાળા અને પુરંદર સિવાવના ગણા કિસ્સા પાછા મળ્યા. પુનાસુપાની જામીર પણ પાછી મળી. ઔરંગઝેબ સાથેની સંધિ અનુસાર સંભાઈની વતી પાંચ હજારની મનરણ મહારવા આરંગાબાદમાં તેણે પોતાની એક સરદારને યજ્ઞો. વિજયપુરની હદમાં મેશ અને સરદારપુખી શિશરપવાનો દક્ક મળ્યો. વિજયપુરવાળો ગમરાયો. તેણે વાર્ષિક મળુ લાખ આપવાના કમ્પ્લ કર્યા. ગોલકોંગાએ પણ પાંચ લાખ આપવાના કમ્પ્લ કર્યા.

પણ ઔરંગઝેબની ફાતત ખતરી. તેણે મોઝાઈને લખી મોકલ્યું કે સિવાઈને યુક્તિથી કેક કર. આ પાતળી સિવાઈને ખગર પડનાં તેણે મોઝાઈ ઉપર હુમલા કરે કપી. આ જ વખતે તેના મિત્ર નાનાઈએ પરકમ્પ કરીને કોંગાળામાં ગદ છતી લીધી. તાનાઈના યત્નને કારણે આ મદનું નામ સિંહમદ પાડ્યું. તાનાઈના બાઈ યુજીએ પુરંદરગદ છતી લીધી. યુરત ઉપર સિવાઈએ છામે નારી તલુ દિવસ સુધી જુદે ચલાવી. તીને દિવસે મોગર કોન્ય મડવા આપ્યું ત્યાર પહેલાં તે સરતવાળાઓ પાસે વાર્ષિક ગાદ પ્રાપ્તો કર બરતવવાનું કમ્પ્લ કરાવી એકાપદ્મમાં પહેલી ગણી. પાછા આવીને એક પછી એક કિલ્લા ઝઈ કાંપાણુ મુશક ઉપર કમળે કરી લીધા.

આ પછી સિવાઈનું ખ્યાન રાજ્યાભિષેક -

કસવના તરફ મળું. રાજ્યાભિષેક કરાવવામાં મુખ્ય તલ્લુ કારણો હતોઃ (૧) મળના હંદવમાં સ્વરાજ્યની ને એક અસ્પષ્ટ બાબના હતી તેને અમુક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થાથી મૂત્ત સ્વસ્થ આપવું. મળ જાણે કે સ્વરાજ્ય એટલે આખું રાજ્ય. (૨) સ્વરાજ્યનું કામ ખૂબ જ આગળ વધી મૂત્ત હતું. મહારાષ્ટ્રનાં અનેક મોટાં મોટાં કુટુંબો તેના કાર્યમાં બળ્યાં હતાં. આમાંના જે હેલમુખો હતા તેઓ પોતાને સિવાઈ (જામીરસાર)ના કરતાં વધુવાતા માનતા હતા. દિંદો રાજ્યની કલ્પના જે કે સિવાઈની હતી અને સંગઠન કરી, મારીમાંથી મોઠો પેલા કરી મધ્યન દિતસામ મહાવનાર એ પોતે જ હતો છતાં આ નવા હેલમુખ સરદારો આગેવાની ગાદે ધૂપી રીતે દરીશાઈ કરતા હતા સિવાઈએ નિર્ધી શીખું કે મારી દલાલિમાં તે આ સરદારોનો મગ્ગ મારવાની નથી પણ મારી પાછળ આ સરદારોમાં આગેવાની માટે જખ્ખર ઝગડો જમશે. અને તે સમયે આ સરદારો જ જે મોઠોમાઠિ ઝગડો તે સ્વરાજ્યની વિજયાત છિવમિત થઈ દુરમતો કાવશે. તેથી આ ઝગડો કાપમતો મિટાવી દેવા માટે તેણે રાજ્યાભિષેકની યોજના કરી. તે જખખો શેકસંતાનો નહોતો, નહિ ના એણે દર વર્ષે પ્રમુખ સુદાવ ગેવો જ કેઈકે ગોલકલુ કરી હોત. રાજ્યાભિષેક પછી તે જલ્લું વંચ અમુક પ્રધાનમંડળ હોત જ આમવાનું હતું ને? પછી વ્યક્તિની અંગત મોટાઈના ઝગડોને સ્થાન જ કપાઈ શકે? (૩) સંધિથી મુલતમ્પાન સામ-કેએ જે કે તેની સ્વર્જનતા સ્વીકારી હતી અને તેને વાર્ષિક ખંડણી આપ્યા કરતા દના છનાં અંદર-પાનેથી તેઓ તેને કેવળ તુદારો જ ગણ્યા હતા. પરરાજ્યોમાં સ્વરાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વગેરે એટલા માટે પણ વ્યકેર રીતે રાજ્યાભિષેક કરાવો મુખ્યવચિત નવની સ્થાપના કરવાની ત્વર હતી જ.

રાજ્યાભિષેકના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ થતી આવી. દક્ષિણના બ્રાહ્મણો એને ક્ષત્રિય ગણે નહિ અને રાજ્યાભિષેક કરે નહિ. ચિતોડના રાખા પાસેથી પોતાના ક્ષત્રિયત્વનું પ્રમાણપત્ર તેણે મેળવ્યું અને કાશીથી માગાનદત્તને રાજ્યાભિષેકનો વિધિ કરાવવા ખાસ આમંત્રણ આપ્યું. ઈ. સ. ૧૧૭૪ના જુનની ૬ઠી તારીખે સમારંભ થયો. રાયગઢને તેણે પોતાની રાજધાની યનાયી. 'ક્ષત્રિય કુલવંતસ ચી રાઘ ચિત્ર છત્રપતિ' નામની ઉપાધિ ધારણ કરી. એ-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાત્રક, સ્વધર્મ સંરક્ષક અને સ્વરાજ્ય સંરક્ષકની કદને તેણે જ્યેષ્ઠ રીતે પોતાને શિર લીધી. પોતાના મંત્રીઓનાં કારણી નામે જદસીને નક્કૂત રાખ્યાં. રાજકારભારમાં વપરાતા મુદ્રસી શબ્દોને બદલે સંસ્કૃત શબ્દો યોગ્યતા માટે રઘુનાથ પંડિત દ્વારા 'રાજ્યભાષાકોષ' રચાવ્યા. પોતાના મંત્રીઓની વિધિસર નિમણૂક કરી. અદ્યપ્રધાન મંડળનાં ભિન્નભિન્ન કાર્યોનાં આજ્ઞાપત્ર કાઢ્યાં. આ રાજ્યાભિષેકને સમયે મલ્વારાજની જનનાએ જે ઉત્સવ ઊજાવ્યો તેણે સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આ રાજ્ય શિવાજીનું નહિ પરંતુ મલ્વારાજ અને દિંદુ પર્માનું રાજ્ય છે.

રાજ્યાભિષેક બંધા પછી ચોડા ૪ દિવસમાં માતા જગન્નાથનું મૃત્યુ થયું. શિવાજીને તેના દરેક કાર્યમાં પ્રેરનાર અને ઉત્સાહ દેનાર તેની માતા જિગ્નનાથ ૪ હતી. ખરી મુશ્કેલીના પ્રસંગે તે તેને ધીર ૪ આપતી અને મુશ્કેલીમાંથી માર્ગ કાઢવાનો રસ્તો મૂકતી, અત્યાર સુધીનાં ઘણાં ખરાં કાર્યોમાં શિવાજીની સલાહકાર અને સાક્ષી તેની માતા ૪ હતી. યન્યમાંથી સ્વરાજ્યની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં આ માતાએ કેટલો બધો ભાગ ભજવ્યો એની કલ્પના થઈ શકે એમ નથી. સ્વરાજ્ય એ બે શિવાજીની કૃતિ હતી તો શિવાજી એ જાદી રીતે માતા જગન્નાથનું સંતાન હતું એટલામાં બધા સાર આવી જાય છે. દિંદુલના ઉદ્ધારક એવા શિવાજીને જન્મ દેનાર એ વીરમાતાને ધન્ય હો !

૯

સ્વરાજ્યનું મૂર્તિમત્ત સ્વરૂપ

લોકોએ રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ તો આપ્યો. દિંદુ સ્વરાજ્ય માટે તેમને એક પ્રકારનું અભિમાન થયું માંડ્યું. તેઓ જાણે ઉત્તમ મરતકે કરતા, રાખા, પણ આના કરતાં તેમણે જયારે સ્વરાજ્યના તંત્રનો અમલ જોયો ત્યારે તેમના મનોપ અને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

અત્યાગ સુધી ખેડૂતો મહેસૂલ કીપરાવનાર જમીનદાર કે કેફદારોથી દેરાન દેગન ચર્ચ થયા હતા. તેઓ દુઝામળી કરનાં વધારે મહેસૂલ ખેડૂતો પાસેથી લેતા અને સરકારમાં આણું બરતા, તેમને ખેડૂતોને જેટલા લૂંટવા હોય તેટલા તેઓ લૂંટી શકતા ખેડૂતોને જમીનદાર કે કેફદારોની ચૂસના મિકાદ જવાવતી આ પ્રથાનો દોષ શિવાજીએ જોઈ લીધો અને તેણે સ્વરાજ્યની મુદ્દતી વ્યવસ્થાની નવી જ રચના કરી. જમીનની પેદાશ પ્રમાણે નંદેસૂત્રની ઝકમ નક્કી કરવામાં આવતી અને પ્રત્યેક ખેડૂત અને તે મામલો પડેત તનારી (કુલકર્ણી) આગળ તે બરી આવતો. ઉત્તરમાં રામનગરથી દક્ષિણમાં નંભાવની નદી સુધીના અને પૂર્વમાં ગાગરાણ્યથી નાસિક, પુના, સુનારાથી માંડીને દક્ષિણમાં કોલ્હાપુર સુધીના સ્વરાજ્યના મુસકને એજું પ્રાન્તોમાં, પ્રાન્તોને તફોમાં અને તફોને મોન્ડે (ગામડા)માં વર્ષેથી નાખ્યો હતો પ્રાન્તનો મુદ્દતી અધિકારી તે મુખેદાર અથવા મુખ્ય દેશાધિકારી કહેવાતો તે આજકાલના કલેક્ટર જેવો હતો. તફોના અધિકારીને દવજદાર અથવા પરિષ્કયાગાર કહેતા અને તેઓ આજકાલના મામલતદારો જેવા ગણાતા. દરેક ગામે મહેસૂલ કીપરાવવા માટે પટેલ અને દિસાળી કામ માટે કુલકર્ણી-તવાડી રહેતા. મહેસૂલ આનાજમાં નહિ પરંતુ રોકડ ઝકમમાં લેવાતું. ચતણો માટે શિગજીએ ટંકશાળ પણ રચાવી હતી.

સ્વરાજ્યમાં લોકોને ન્યાય અર્થત મુલમ દેતો. નહિ રદામ્બોનું અરજ કે નહિ વડાસોનું અરજ.

કેરોમાં બધા આઈ આઈ પોતાના કંધાને પાપમાત્ર કરવાની પાણી પીક નહિ, ગામના કવિવાનો નિકાસ ગામની પંચાયતનારા જ આવી જશે. આ નિકાસ એ પકાકારને સંતોષકારક ન માનતા તો તે પોતાની કવિવાર નવાપાણીની પામે સર્ક જશે. કેટલાક મામલા દારૂર પગરિસ એટલે મંત્રીઓની સખા સામે આવતા. આ આવસર પર કેઈ કેઈવાર મળવાપક અને મરાપ્રસિક નામના એ માણસે પકાકારની ઉત્કલતપાસ કરવા માટે નિખાતા.

શિવાજીની ઐતિહિક વ્યવસ્થા એની વ્યવસ્થા-શસ્ત્રોના સુંદર નમૂનો છે. એનું શૈન્ય થોડેસવાર અને પાવણ એમ બે પ્રકારનું હતું. નવ પાવણ સિપાઈઓ ઉપર એક નાયક, પાંચ નાયકો ઉપર એક દવાસદાર, એ કે ત્રણ દવાસદારો ઉપર એક જુમસેવાર, દસ જુમસેવાર ઉપર એક દળદરી અને સાત દળદરીઓ ઉપર એક રહનોળ નહેતા. પચ્ચીસ સવારો ઉપર એક દવાસદાર, પાંચ દવાસદારો ઉપર એક જુમસેવાર, દસ જુમસેવારો ઉપર એક દળદરી અને પાંચ દળદરીઓ ઉપર એક પંચદળદરી રહેતા. આ કોઈ અધિકારીઓને દિસાપકિતાજમાં મદદ કરવા માટે તાબેદાર કર્મચારીઓ રહેતા. થોડેસવારના બે પ્રકાર હતા. એક ગાદીદાર અને બીજો ગિલેદાર. ગાદીદાર પ્રત્યક્ સરકારી તોકર હતા. એને થોડો, સામાન અમુકયાગ સરકાર તરફથી મળતો. ગિલેદાર થોડા દરમળનો ઐતિહિક હતા અને તે થોડો વગેરે પોતાનાં જ રાખતા. એના ગદયામાં એને નિવન રકમ મળતી. થોડો પાસેથી ગાદીવાર ગિલેદારી લે એવું અંધેર નહોતું. ગિલેદાર ત્રિશર નહિ તે માટે તેને ગાદીદારની સરકારી પાગમાં બેળથી દવામાં આવતા. નવા સિપાઈને રાખતી વખતે જુદા સિપાઈઓને તબીબ થકું પડતું. જખમી સિપાઈઓને પોપણ માટે રકમ મળવા કરતી. મૃત સિપાઈઓનાં સગાસગાંધીઓને માટે પણ રકમ મળવા કરતી.

ગિનાજીની ઐતિહિક વ્યવસ્થા અત્યંત કઠક હતી. કેઈ મૈત્રિક પોતાની ગાયે એ આદિ કેઈને ગળી

શકતો નહિ. બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, ગાય, ગાયક કે કુળેત્ર માણસને કનડવાની મનાઈ હતી. બધી જુદ સરકારમાં જમા થતી. જુદ છુપાવનારને સજા થતી. પરાક્રમ દાખવનારાઓની કહર થતી.

શિવાજીના ૨૪૦ કિલ્લાઓના વ્યવસ્થા પણ સુંદર હતી. કિલ્લામાં બેરાકપાણી પૂરતા રહે, મરકર પડતું રહે, આશુપાણીના મુત્રકની વ્યવસ્થા માટે માણસો પૂરતા રહે એને માટે વ્યવસ્થા રહેતા. ધાસદાણો, હાથગોશો, સમારકામ વગેરેનું કામ કારખાનનીસ કરતા અને સગનીસ જમાનદીનું કામ કરતો. જાનેતો ઉપરી દવાસદાર કિલ્લેદાર તરીકે રહેતા. તે સમયમાં રવરાખવા રણજી માટે કિલ્લાઓ અત્યંત આવરણક હતા એ શિવાજીની જ શોધ હતી. દુર્ગરાજ મુત્રકમાં કિલ્લાઓને કારણે કુખમ હાથે કેવી રીતે કિલ્લાના વધુ પ્રકાર હતા પહાડી કિલ્લા-ગદ, પાણીમાંના કિલ્લા-જાંઘરા અથવા કુર્મ, અને બુધિકેટ મદદાઓમાં દેર કેટલેકેલા આ કિલ્લાઓ રવરાખવા રણજી હતા એ તો આજે પણ જોઈ શકાય છે.

રવરાખવા લોકોને નહોતો કરતા કર સિરાય બીચું કાંઈ આવધું પડતું નહિ. તેમને જુદ કે બિજરાઓની જગએ પીક ગોડાતી. રવરાખવાની આદરથી જગર દિસવાસમાં પનની જગર નો વધુ રહેતી પડતું ને પ્રાપ્ત કરવાનો શિવાજીના રત્નો જુદો જ હતા. યુદ્ધોને કારણે મજા કરતા મોત નજીક હતા નહિ અને કુરમનો દેરાન દેરાન થાય એવી તેની યોજના હતી. શિવાજીની જુદો-પાણી આ જ રહેલ છે, કિલ્લા ગાંધવા, પ્રકર દાખવું, હાથગોશો કે દસિયારોની ખરીદી કરતી આ ખપા માટે ધિસા જોઈએ જ. રવરાખવાની પ્રવ્ત પાસે ને શું કામ બેપરાવવા કુરમનો પાસેથી જ કેમ ન લેવા કે થોડો રાજજુમીથી રવરાખવાના કાર્મમાં મદદ નહોતા કરતા તેમની પાસેથી સખાઈથી કલ્પ એવું એને સિગાજ પોતાનું કલ્પ માનતા. જે થોડેમની નસેનસમાં મુજામી બરી લેાય તેમને રવરાખવાનો પાઠ બીજ કઈ રીતે મીખતી શકાય !

સ્વરાજ્યમાં સુખશાન્તિ છે અને આપણે જીવિતી દેશન ધર્મને છોડીને જોઈએ તેથી તેથી સ્વરાજ્યમાં બળવાનું મન થાય. સુરત એણે આપા દેવુથી જ એવાર લૂંટનું. મોમશો, વિજયપુર કે ગોવર્ધનકોણવાળા તેને જીવિતી કહેતા પણ તેની જીવ પાછળનું દરદર તેઓ જાણી જોઈને જુઓ જતા. રાજાગાંધીને કહી તેણે જીવને જલદે આ લોકો પાસેથી થાથ અને સરદારશુભીને નામે ધન ગ્રિપરાવવા માંડ્યું. સરતના સુખાને શિવાજીએ એકવાર જાણી મોકલેલું કે 'તમારા પાસેથી જ મને લશ્કર મળી તમારા મુક્તિનું અને લોકોનું રક્ષણ કરવાનું કશું છે. તો આ લશ્કરનું ખરડ તમારે જ આપવું જોઈએ.' ઔરંગઝેબને જે કિંદર્માં યુદ્ધને રાજ્ય કરવાનો ને નવા મુક્તિ જીતવાનો દક્ષ દોષ તો એને દારીને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો શિવાજીને વિશેષ દક્ષ હતો. તો સ્વરાજ્ય સ્થાપનારને જીવિતી કહેવો એટલે 'આ કોણવાળે દેવે' એવા જેવું જ કહેવાય.

તેમ છતાં શિવાજી જીવિતી કોઈને કનડો નહિ. મામના આગેવાનોને બોલાવી તેમની સંકિત લેઈને પૈસાની માગણી કરતો. પૈસા ન જ મળે તો ચડાઈ કરી જીવ કરતો. જીવિતી સમુદી સંકિત થતી અને તેની વધતી. કુશ્મનનું જળ ધડાડ્યા માટે તો એણે આદિલશાહનું ઉપરિપણું સ્વીકારતા પોતાના બાદ જ્યોતીજ ઉપર કહી દેવામાં ચડાઈ કરી. અને જ્યોતીજે ઉપરિપણું ફગાવી દીધું ત્યારે તેને કહી દેવાની જગીર પાછી આપી.

શિવાજી જીવ જીવિતી દારૂકર્તા હતો. પોતાના સરદારો કે નોકરો જોતે દિવસે શિવજીર થાય નહિ, સ્વાધીનતા તેમનામાં પ્રવેશી તેઓ સ્વરાજ્યનો દીધી યાય નહિ તે માટે તેણે જગીરની પ્રથા અને નોકરોને ચેતન તરીકે જમીન આપવાની પ્રથા બંધ કરી દીધી હતી. તે દરેકને રોકડ પગાર નાણાંમાં જ આપતો. આ પ્રથાને ત્યાગ કરી તેના અનુયાયીઓએ જયારે જગીરો આપવા માંડી ત્યારે જ આ જગીરદારો

અંગત સ્વાર્થે આપવા સ્વર્ગ ધર્મ સ્વરાજ્યનાં મૂળ ગમેડવા માંડ્યા.

શિવાજી નોકરી પણ વંચાવવાની નહિ આપતો. નાજરો નામ કે સુસ્વસ્થમાં ગડગડ આ વંચાવવાની નોકરીની પ્રથા જ કરે છે. શિવાજી સ્વરાજ્ય પ્રમાણે અધિકારીઓની નિમણૂક કરતો.

શિવાજીની ધર્મની દષ્ટિ આદર્શ હતી. સામે ઔરંગઝેબ જેવો દરદરો ધર્મી કુશ્મન મદિરો ને મર્તિઓ નોડતો હતો, ધર્મપુરતો જાળતો હતો અને લોકોને પટલાવતો હતો છતાં શિવાજીએ એક પણ મદિરોની તોડકરી ખેડી નહિ, એકે પણ મુસ્લમાનને વધર્મને કારણે કનડો નહિ, કુશ્મનનું સન્માન જ કર્યું છે અને મુસ્લમાનોને સાવકાન પ્રમાણે જીવિતી નોકરીઓ પણ આપી છે, એણે કુશ્મનનાના ધર્મની કદી નિંદા નથી કરી. વધર્મ પ્રત્યે આદર્શ સન્માન ધરાવનાર શિવાજીના સ્વરાજ્યમાં મુક્ત મુસ્લમાનો હોંશીય વસવા અને નોકરી કરવા આવે તો કાર્મ નવાઈ નથી.

આ જમી જાળતો ઉપરથી શિવાજી કેદશે ઉત્તમ શાસક અને વ્યવસ્થાપક હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. પણ તેની શાસનવ્યવસ્થાની એકાંત તો નેત્રી અખ્યપ્રધાનમંડળની ચોળનામાં જાણી આવે છે. આના પાયા ઉપર જ રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓની ક્રિયાત ગંભી હતી. સમગ્ર જમી જ પ્રધાનોને જરૂર પડે સુદમાં જવાની આગ દતી. જે કે દરેકનાં વિશિષ્ટ કામે પણ નિયમ ધર્મ ગમેલાં હતાં.

૧ પેશવા કે પંતપ્રધાન-જમી પ્રધાનોનાં કામ ઉપર દેખરેખ નામે. પખનજો પર સિક્કા કે ચંદોર મારે. સરકર અને બીજાં જમી ખાતાં તેને જવાબદાર રહે.

૨ મેનાપતિ-સેન્યો દોરે અને તેનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખે.

૩ અમાત્ય-જમાખચ રાખે અને ફત્તીસ તથા ચીટનીમાં કામે ઉપર દેખરેખ

આજનું વિશ્વયુદ્ધ અને વિશ્વશાન્તિ

૨

અને કદરવનાં કેવળ રમૂય તત્ત્વોના કાણુ જવારે માનવને આટલી યશી સત્તા આપે છે તે પછી માનવની અકદરનાં તત્ત્વોનો—એની ચેતનાની સકિત-ઓનો કાણુ તેને કેટલી વધારે, કેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની અને શુદ્ધ મૂલ્યાં આપે એ વિચારવા જેવું છે. વરાળ અને વિદ્યુતના કદરતાં માનવની કામગીરી અને અદત્તા ઓછાં ગણવાન છે એમ શા ઉપરથી માની શેવું ?

ચળી ચેતનાની અકદરનાં આસુરી તત્ત્વો ઉપર કાણુ મેળાવવો એટલે પૃથ્વીનાં જડતત્ત્વોનાં તાનત્રી ભૌતિક શાસ્ત્રોના વિવરણોનો ઈન્માર કરવો યા તે રમૂય તત્ત્વોના કાણુનો ત્યાગ કરવો એવો અર્થ કરવાનો નથી. પરંતુ રમૂય તત્ત્વોના કાણુની ને પૂન આપે થાય છે, માનવને વધારે સમયક આપવાને ગઈએ તેની કામનાઓને વધારવામાં અને પોષણમાં તેમના ને ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે તે માનવ કદ કરવાની જરૂર છે. આને જગતની પ્રમાણ એટલી સધાર્થ સૂચી છે કે કાંઈ પણ પ્રમદ ભૌતિકશાસ્ત્રના વિવરણો ત્યાગ કરીને જીવન પણ ધારણ કરી શકે એ સકય લાગતું નથી.

જેટલે અંશે પ્રમદ અનિષ્ટ પરિસ્થિતિના સમયો કદવામાં કલેમનંદ નીવડે છે તેટલી તે જીવનમાં માટે લાભક નીવડે છે. જેટલે અંશે અતરનાં કલેમ ઉપર તે કાણુ મેળવે છે તેટલે અંશે તે સંસ્કૃતિને સાર્થક કરે છે અને તેને આગળ ઢેરે છે.

બાંધુકી માનવતામાં આ અતરની ગમત આવી નથી અને એ ગમતને પરિણામે પિત્રાગ્રા. ઉદાદ દિપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ નથી; બનાં સુધી તાજવાની અર્ધ પૂનમાં પ્રમદો બીરવ થે છે અને તેની ખર્પાદાઓને વટાવે નહિ ત્યાં સુધી હુલો થયાં કરશે. અને “અને સુધરેલા છીએ” —એવો દબ કે કાંકો રાખનાર માનવને તે શરમાલ્યા કરશે અને તેને પતાવી આપશે કે “હજી તારામાંથી પશુત્વ પડું” ગયું નથી.”

અને કદતાં ધારી, દિસક પ્રશ્નોના વચ્ચે રહેનારને જેન આત્મરક્ષણ માટે સંભવ રહેવાની જરૂર પડે છે તે જ પ્રમાણે આવી સુસંગત દિસક ભોળી પ્રમદો વચ્ચે રહેનાર સાારિતક પ્રમદો પણ આત્મ-રક્ષણ માટે ઉપાયો શેવા જરૂરના છે. હજુ સુધી માનવગતિ એટલી સંકેદારિતા સાર્થી રહી નથી કે એક પ્રમદનું આત્મગતિદાન તેના અંતઃકરણને ગમત કરી શકે.

આ પરિસ્થિતિમાં સમગ્ર માનવસંસ્કૃતિ નેષપ્રમદનાં છે એ તેા ચોખ્ખું જ છે. એ જગતની પ્રમદો સંસ્કૃતિ ગળવાવાના કાર્પમાં રહેલાપુરૂષે સદેકાર પાડે કરે તેા માનવગતિનું અને તેની સંકેદારિતાનું ભાવી થાકું જ શોકજનક છે. જે પ્રમદ ગાણુ તેમજ અંતરનાં સૌતિ ગળવાવાનાં સાર્થોમાં સંભવ દરી તે જમતમાં વધારે રથાધી શાંતિ રથાપવામાં સક્ષમતા મેળવે એવો વધારે સંભવ છે.

મયા પશુલુદ્ધનું સિંહાવરોકન કરતાં આપણે શુદ્ધનો માનવસંસ્કૃતિસમગ્ર ને પિત્રાસ થતો આપણે છે તે પણ વિચારીશુ.

તરૂન શરૂઆતમાં તેા રમૂય શારીરિક ગળ જ પ્રમાણ હતું. જેનામાં શારીરિક ગળ વધારે તે હતો. તથા રમૂય તેમાં આકારી, ઝડપ વગેરે તત્ત્વો પણ આપ્યાં. એકદમ જગરા માણુસની સામે જરા એકાં જગરા પરંતુ આપણે કે ઝડપી હોય તેા હટ મેળવી શકે છે એ માનવે કોપી કાઢ્યું. તેની જ સાથે સાથે સંધમાં રહીને ઝડપ કેળવી ઝડવાની કલા માણુસે લાય કરી. ચળી કેવળ શારીર સારીરની લાકારને ફેકાણે પછીથી શરવાત્વ અને સાધનો લાખાય થયાં. પ્રથમ તેા એ લખ્યા આધ્યાત્મિક કરે અને કુસ્તીમાં ને દરવે તે હતો—અને પ્રાણુ લે.

પછી તેા તરૂનવાદ, લાય, બાકા, વગેરે થયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ ગરબ ગાનનાં રોળાં બેઝાં

અટપટા છે? સામા ઝરકર પાસે પોતાને અન્યાય એવી કોઈ શોધ હોય તો તે વિષે સતત તકેદારી રાખવી પડે છે. પરિણામે શાંતિના સમયમાં પણ મોટા ખર્ચો કરીને ઘૂપી આતમી ભેગી-કરવામાં ખાતાંઓ રાખવાં પડે છે. આથી પરસ્પર વિશ્વાસ મૂકીને વ્યવહાર કરવાની એક પણ તક પ્રત્યક્ષે શાંતિના સમયમાં પણ ભાગે જ મળે છે. અવિશ્વાસ, શંકાશીલતા, જૂનાં વેરઝેર, ફેશાઓ પૂર્વે અનેકા ખતાવેા ઉપરથી અધારેલા અનુભવોને સનાતન અણવાની વૃત્તિ પરોડે પ્રત્ય પ્રત્ય લખે દીધની એકતા થવા દેતી નથી. પ્રત્યક્ષ એકબીજાને સમજતી થાય એવી પરિસ્થિતિઓ અને તકો પણ ઘણી આછી છે.

બીજો પ્રશ્ન એ પણ છે કે આજનાં યુદ્ધો એટલાં તો અટપટાં અને ભૌતિક શોધમોહિતા ઉપર આશ્રય રાખનારાં થયાં છે કે લડાઈ શરૂ થવા પછી સરંભમ કે વંચેા અનાવનાં શરૂ કરવાં એ તો નેપથ્યભરેલું કામ છે. પરિણામે શાંતિના સમયમાં જ પ્રત્યક્ષ, જેમ સરંભિયાઓ મુખ્યને ધાર કાઢે છે તેમ, લડાઈનાં દરિયાપરો, પરો અને સરંભમ ગળાડ્યા જ કરે છે. આ સ્થિતિ ગંદી કદંગી છે. જો નથી ગળાવતી તો પ્રત્ય લડાઈમાં દારવાનો સંભવ છે—ગળાવે છે તો લડાઈ ઊભી થવાનો સંભવ બિપ્રેશ પડે છે કારણકે દરિયાપરોના દગલા તૈયાર કર્યો પછી તેનો ઉપયોગ તો કરવો જ જોઈએ ને?—

એવા શાંતિના સમય પણ મળે લડાઈની તૈયારીના જ સમય બની જાય છે !

વળી લડાઈ થવા પછી પહેલથી આવતો કામો માત્ર—વેપારમાં અવ્યવસ્થા થવાને કીધે—અથવા તેપણ લડાઈના સામાનમાં મોટી ખામી નડે. એજિપ્તીયનને જોઈતાં દરિયાપરો, ફાર્મેશિયા અને પેરો મેળવવામાં જે નિષ્ફળતા મળી ને તેના પરિણામ એક મુખ્ય કારણ હતું.

વળી લોકરોનાં કામનેા પછો ભાગ પહેલાં માણસોમાં જળથી કરવામાં આવતો હતો. દાખલા તરીકે કૂચ કરવાની, ઘસારે કરવાની કિંવા સિપાહીઓ

પરે આકીને થા તો થોડા પર એકીને કરતા. આનું દરે આગમણી અને મોટરો થવાને પરિણામે સિપાહીને ઘાંપી કૂચ કરવાની કંજ્ઞ એછી પડે છે.

અને આજે લડાઈ કરવાની પ્રત્યક્ષમાંથી નેની પાસે વધારે જળવાન ગીકાલેન્ય હોય છે તે સામી પ્રત્યને મોટર તથા વેપારોના નામ પહેાંચવા દેતી નથી. દરિયાને કિનારે ફરતો થેરો નાખીને પ્રત્યને જૂન આરીને પકાડત કરવાના પ્રયત્નો સાધ છે.

ઉપર બધાંયુ જ છે કે આજની લડાઈઓમાં જિન-ઝરકરી પ્રત્યના ઇલાનને દાખ ન કરવાનો અસરનાં ફર્કફરોનો સિદ્ધાંત કોઈ માન્ય કરતું નથી. ઝેરી દવા અને મોળાના મોળાઓ સાત રહેરીઓ ઉપર પણ પડે છે, નાખવામાં આવે છે. સામી પ્રત્યનું મનોભાવ તેમના માટે સધળા ઉપાયો અવમાનવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ, બાળકો, પ્રહી પણ આમાં સહામત નથી. માનવસંસ્કૃતિ મારે, અને માનવમતિની પોતાની દયાલિ માટે આ પરિસ્થિતિ બપરે છે.

વળી લડાઈ તો રાખો જ કરે, રાખ રાખ વચ્ચે અંશત વેર હોય તો પણ રાખઓ લડાઈમાં ફળરો નિર્હોય માણસોને કપાની નાખે—આ તો કોઈ કીર્તિના જુખો સેનાપતિ પોતાની મદતાની વેરી ઉપર દખરોનાં ગરિહાન આપે, કોઈ કોઈવારે ધર્મને નામે પણ માનવે દખરોને મારી નાખ્યા છે. એટલે કેટલાક એમ માનતા કે રાખઓ નંદિ હોય અને પ્રત્યસત્તાક સંભવ હશે તો પ્રત્ય પ્રત્ય આનંદથી એકબીજાને ભેટશે. પરંતુ તે પણ સાચું પડ્યું નથી. પ્રત્યસત્તાક પ્રત્યઓ અને પ્રત્યસત્તાવામાં સત્તાપ્રાપ્ત્યો પણ લડાઈ તરફ વૃણા ગતારતાં નથી.

સારપણી માનવમતિમાં આ પ્રમાણે પ્રત્ય પ્રત્ય એકબીજાની કાપાકાપી કર્યો જ કરશે? આ અનિશિત દશા સદાને માટે ચાકા જ કરશે? જાણીતી માનવનાં અંતરમાં અર્થ અને અદૃષ્ટિ છે ત્યાં સુધી લડાઈઓ ચાકા કરશે એમ ભાગે છે. પરંતુ લડાઈ કદિ અટકવાની જ નથી થા તો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરવો નિરર્થક છે એમ માની શું એ મોટી જુમ છે. કારણકે એનો અર્થ તો એ થયો કે

પાશવનામાંથી માનવ કદિ પણ છૂટવાનો નથી. માનવની ઉન્નતિની આગળે એ માનવતા સિદ્ધિરૂઢિ આપે છે; અને માનવમંદૃષ્ટિને નિષ્કળ બનાવે છે.

માનવનાં અંતરમાં જે નરવો પડેલાં હોય છે તે તેનાં વર્તનમાં અદાર પડે છે. ધર્મો, દેષ, મહત્વાકાંક્ષા અને અંતરમાં પ્રતિઓ પ્રતિઓ વચ્ચે અર્થહીન આજ્ઞા કરતો હોય છે તે ગાંધીજીનામાં કસદ રૂપે અદાર પડે છે, એટલે કસદરૂપે ખરું કાનૂલ દ્રુ કરવા માટે ખરું જોનાં માનવે પોતાની અંદર રહેલી એ અવદાને અને પદિઅવદની પ્રતિને દ્રુ કરવી જોઈએ. આ સિવાયના શીત કિપાળો એટલે કે શક્તિ પ્રચારક સંસ્થાઓ, પ્રાનસધો, અદારથી કળ્યાયેત્રાં અંધારણા વગેરે તારકાનિક ઉપાળો જ મળ્યા. એનાથી આખા પ્રશ્નો મળાથી ઉકેલ આવતો નથી માનવ પોતાના દેવના બાનમાં પુરાયેલો રૂપી અનેક મુનાઓ કરે છે. પોતાના કુકુળની પરિમિત અવદતામાં રહીને તે વ્યકિત તથા મંદ્રને નિષકરમ નીવડે છે. જાદુ આમજ થયે છે ત્યારે માનવ રાજ્યેતના જોડે પોતાની એકતા સાથે છે. પરંતુ એ રાજ્યેતના પણ 'અવ' ભાવથી મુક્ત નથી. જો કસદરૂપે એ ચની અટકાવની હોય તો આજે એટલું તો રાજ્ય છે કે પોતાપોતાની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના એકસવાયાપણાનો માનવે ભોગ આપવો જોઈએ. મંદ્રભાવના પણ સંકુચિત રાષ્ટ્રીય અવદતાને પોળે છે અને માનવગમિની એકતાની આડે આવે છે. માનવમાં માનવગમિની એકતાના મત્રાન ધવાની જરૂર છે, 'હું માનવ છું' માનવગમિ એક છે - એ ભાવના, એ અનુભૂતિ જણા માનવોમાં મત્રત યાય અને તેમનાં જીવનમાં જીવરે તો જ કસદનાં કારણોનો તથા તેની મિનાશકારક પદ્ધતિનો શોષ થઈ શકે. પ્રત્યેક માનવી પુરોષિયન, એશિયન, અમેરિકન કે આફ્રિકન તરીકે નહિ પરંતુ પ્રથમ માનવ તરીકે વિચાર કરતો થાય તો અસારે કસદનાં કાણો છે તેમાંનાં ચળું આપોઆપ દ્રુ થઈ જાય.

અનુઅંધાન ૫૫૨]

ગમે. જિનાએત્રા મુવકોની અવરથા કરે.

૪ પંડિતરાય-ધર્મઆનામાં ખ્યાન આવે પદિતોને પુરસ્કાર આપવો, દેવસ્થાનો કે મસ્જિદોને વર્ધાસન આપી આપવાં, વટકાએત્રાને પાછા દિંકુધર્મમાં લાવવા, એ જાંધાં કામો ઉપર તે ખ્યાન આવે.

૫ સચીય-રાત્ત્યા ૫૫૨ અવરથા ઉપર દેખ-દેખ રાખે.

૬ ન્યાયાધીશ-પાય વિભાગમાં ખ્યાન આવે.

૭ મંત્રી-જાધી મંત્રગાઓની નોંધ કરી રાજકાર્ય ઉપર દેખરેખ ગમે.

૮ સુમન્ત-પરશ્નસ્ય સાથે પત્રઅવદાર કરે. પરશ્નસ્યના દ્વોનો સત્કાર કરે. મંધિ કે વિમદ પર ખ્યાન આવે.

ઝીટનોસ રાજકીય પત્રઅવદાર કરતો અને ફડનીસ માનવત્ર જખતો, કિસ્કેદારે સાથે સજાથ ગખતો.

સિવાજી આ પ્રધાનમંડળની સસાદ પ્રવાણે જ ચાત્રતો. આ પ્રધાનમંડળ એ જ સ્વરાજ્યના તંત્રવાદકો. પ્રધાનો વંશપંપરા રહેતા નહિ. એ જમાનામાં આટલું ચે કોકનંત્ર દુનિયામાં કયાં ચે નહોતું. આવા સ્વરાજ્યમાં રહેવાનું અને તેને માટે અભિમાન ધારણ કરવાનું કોને મન ન થાય? કયાં મોગસાઈનું સડેસ આસમાની મુક્તનાની રાજતંત્ર અને કયાં આ જીવનમાં મુખ્ય, માતિ ને ઉત્સાદ પ્રેરતું સ્વરાજ્યનંત્ર!

આજી]

ગોવિંદરાય ભાગવત

મને એ નથી ગમતું

—મને એ નથી ગમતું,

—શું નથી ગમતું ?

—કે નાનાપણમાં જ આપણું નામ પાડે છે એ નથી ગમતું. આમને પછાત ગાઝાના નગર નામ પાડી છે. એવો દાવા દેવા સ્ત્રેષ્ઠ એ કે આદમી વસ્ત્રમાંને કિવમે ગણી અર્ધવસ્ત્રમાં બેમાં ચાલ્યાને આપણને પછે કે તમે કેમ નામ પડે છે ?

—અને ત્યાં સુધી ?

—ત્યાં સુધી મને તેમ મનાવે આપણે પશ્ચિમ નથી. આપણે તો એટલું જ આશ્ચર્ય છીએ કે ગાદમને પડે નામ ગદયાય.

—પણે કું કું છું, જાદુવાર વચ્ચે દમજા નામ ગદયાય કું કું છું છું ?

—એ કાંઈ તારા નથી પ્રત્યાય નથી સારિ-પત્રીને ત્યાં પેણે કાળિયે પાણી એમ જ કહેતો. નાનાપણથી જ એ પેણાનાં નામ નામ નામ પાડે છે. આવાર સુધીમાં દમજા કિયે જાય થયાં દમે.

—નામ આદરમાં ગણી નામો પાનામાં તો કોને પડે ?

—એણું કાંઈ નહિ. એ ગણે સુધી મુદેને આવે, પછી તો એ નામ સાંભળાએ તે આપણું જ.

—એ પાત વસ્ત્ર દે. આમ કરવાના કામને આપણું કુણ મટી નથી વડું.

—એમાં તે પછી ફરજ શું ? જે નામ પડ્યું તે પડ્યું.

—એ દુઃખનો પાયાત નમે નહિ આવે. એકવાર નામ કાંઈ પડ્યું એટલે પડ્યું. આર બાઈ એ મોરાવાઈ દોષ્ટ એ તો એ એ આપણને કહેવા જ કહેવાના.

—અને નાનાપણ નામ પાડ્યું એવ તો ?

—એ તો અસભ્ય છે. આપણા કાંતાં નાના

બાઈએ આપણને નાનાપણ, નાનાપણ કરી એણે ત્યારે કિમતી મજા પામી વ્યર્થ દેવી માગે છે.

—અને તે એકવાર નામ ગણ પડ્યું તો તે જામ જ મળ્યા. દુનિયાને વડાપણ સીખવના એટલી નેપાટી થાય તોમે આપણું ગણ તે પાગ જ રહેવાના.

—જાણનાં મુશ્કેલીય કિયે રામજીવિય ?

—અને કાલ એટલે શું વેળો છે ? જુલમવાળા પછાત વાલ: ન તુ મન:સબ: ?

—એ તો આપણો ગયાવ થયો. પીઅએ આગની વ્યાખ્યા કરે છે: અપીનકાવ્યાગવ. કિંતુ અત્તપીત-નર્તનાવ: વાલ: ?

—એ ગમજાર નથી. કનનવાઈ વિવુણ: કિંતુ વિવજગરિ અવિવુણ: વાલ:—એવી વ્યાખ્યા કરવી નિષ્કર્ષ.

—એ તો તમે કોઈ વેલે કમિયુગની વાગે કરના થયા.

—તું જૂઠું મોલે છે. મારી વાત કમિયુગની નથી પણ કમિયુગ મટારી રાત્રિયુગ આપણની છે.

—મોડો ! એ પાણી મોડા સત્વકાગે કે તમારી નામો વેલે કેટલી થઈ છે ?

—માનો ને એવા દો, એ વ્યામે આપણું ગણું ગમાડ્યું છે. એણે એકવાર આપણને ગાળાકો કરી મટમાં તે આપણાથી વડે મોટા થયાવું જ નથી. દરેક વસ્તુ આપણને આદરમાં વડે થયાં ગાળક નહીં જ એણે એ.

—એમાં ત્રણ ને શાની ખાચ છે ? મોટા થાય તે વડા પાણ થાય. ગાળક વડે તે અમર છે.

—હા, નવિયેનસ કહે છે એ વાત સાચી છે. મોટા થવામાં જીવ જ છે. મોટા થયા એટલે ચિંતા, વડા, અધિક, મરણ એ ગણું વળાડું જ છે. નાનાથી ને ગમજાર પાણ ગાંમે.

—ગોંધે એધું તો કરું નથી. આપજે એને
તોષીને ગીએ નહિ એ મન્ય પાત છે.

—પ્રજ્ઞાન, તો જ્ઞાન ઉપરથી વિનાશી કેમ
 થઈ શકે ત્યારે તો જીવ ન જાય ?

—અરે શીક તે માની ! રૂઝનામાં આપણું પાણી
પડીએ શીએ તેપું જગાક માણ્યું એટલું જ.

—ଏକ ସାମାଜିକ ଶକ୍ତିର ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ

—ଏକ ସାଧୁରାଜା ଯିବାବେଳେ ଏକ ସମୟେ
 ଯାଏନା ଯାଏନା ? ଯାଏନା ? ଯାଏନା ? ଯାଏନା ? ଯାଏନା ?
 ଯାଏନା ? ଯାଏନା ? ଯାଏନା ? ଯାଏନା ? ଯାଏନା ?

—ମାତ୍ର ୧୫ଟି, ଯେ ସମସ୍ତଙ୍କ ନିଜ ନାମରେ ସାମାଜିକ
ସାମାଜିକ ଏବଂ ଶିକ୍ଷା ଦିଅନ୍ତି.

— ୧୫୩:୧୫ ୧ ୧୫୩:୧୫ ୨୫ ୧

—434177, 201 09 22.

—આ બાબતે જાણ કરવામાં આવી છે, અને તેના આધારે
જાણવામાં આવે છે કે આ બાબતે આ બાબતે આ બાબતે
આ બાબતે આ બાબતે આ બાબતે આ બાબતે આ બાબતે

— (१) ११ वीं वर्षापर्यंत शिक्षण आवश्यक ।

-८। ८। ५. ५५ ३। ६। १५. १५.

—અપા શેડિઝી તમે નર કરો, તમે રાજા થીયો
નગરો આશિષ હા તે શુ 'પગા' માગાવ અપાનક
ધીય છે તેથી કે અપાનક પામ એ તો આપાનક શોનુ
કે કરેવાય, ત્યાં અપાનક જગતો આપાનક, અપાનક જગતો
જેવાયો, અપાનક પાને ત્યાં રોકો કેતપાનક
કાપાનક કે કરે છે.

માખખાને પ્રગળિ કરવી છે, નાચા નાચા અનુખંડો
ત્યા છે, એટલા માટે એ વિદેશીના નિમાયણને ત્યા
ક. અને ત્યાં અનુક્રમ પડે માટે અવગણ છે.
જેમ નિમાયણને મત પૂરું થય, અથવા નાંદા
પડ્યા, અથવા કંટાળ્યા, એટલે આખરે જે આવીએ
છીએ તેમ આ વિદેશીનું મત પૂરું થાય એટલે
આખરે પાછા જે જઈએ છીએ.

—ଆମ୍ଭ, ଆମ୍ଭ ! ତୁ, ମହାଦେବ ! ତୁ ! ତୁ !

—૬૧. એ અરું; આપરે એવા નેા રમનિયાગ

આપની કીચે ૧ નાનાં મનં ત્યાં જ થોડી નાજીએ
કીચે.

—દારને, શાંતોદમાં ગયા તો શાંતોદ ઝાંઝો
આપણે મળે તો નહીં, અંતોદમાં ગયા તો ત્યાં વળી
એમ વગ.

—કેટલાક યોગીઓ જાણવાયતાં જમીને રહે છે એટલે પણ જરૂર માપ જમીન માપ છે, ત્યાંની રમતો, વિદ્યાર્થીઓના જમણાં, પુસ્તકાલય, ત્યાંનો જવો અને ગોઠિયાઓની ગિચાચાની, અધૂરો એટલું તો માનવું અને જવાનું લાગે છે કે એવું પૂરું માપ એ અનર્થ જ નથી.

અમેરિકા સમુદાય નો વ્યાખ્યા કરી છે કે તરવારને
કિયોને સંજ્ઞા નજરથી નાનાના કાગળનાં પાકાતું કીમત
આવે છે એ માટે અને દર અદિને જાણકારનાં વખત
આદે જે ગેર્યા મોકલે છે તે વિના કે આ વ્યાખ્યા
નહો નાગારાને અમે એવાખત જે નથી.

—અને જેમાઠે છેલ્લાઓ તે ફેર ની રમતોમાં
પ્રાણે પેઠે મથાનથી એના જ દિમાગ ખતારી પોતાની
જવાબની તરીકે એ ખોના એવાઓએ છે ! આવાઓ
અંધી મ' થઈ દરેક

—અરે પેલા સંગદેવે શી રતનો દામો.
પડી ત્યાં જામક નાતેવે એના કાના આમજ્યા
ત્યાં કોણે સર્જે છે મોલો.

—પારે એ.તે નિશાળની કેળવણી જ ખાતરી
મળાય ને ?

—કેમના જમાનામાં હાલકોએ નિમણે જતા
જ નહિ, જતાં ખુબ કંટાળે એટલે નિમણોના દવા
એમનામાં ઉત્પન્ન કરેલા પડે. દર્દ નિરાશનો સ્વાદ
એટલે ગર્થ પ્રાપ્તી મળે છે કે નાકાપીડા પડેલી જ
દવા પ્રાપ્તી છે.

—પારે દશે સાંધાને એ ગીતે મહાનયનું જોઈએ.

—३: गृहमेव न तु यश्चिन्मस्तुपान्दवचयान्
गृहमेव नान्ननु । पश्चात्तु विदुषः गृहं, भागं न
विदुषः गृहमेव भवनं प्रवत्तु ।

—आयु, आयु! पाप अर्थ नरदा ये सुभक्तयो गधी.
—हे आय तेमळे अर्थ इरी गनायवो तेज्ज अमे
अवे। आयपळे नियम कगेअे.

એકાગ્રતા કેમ કેળવાય ?

એક વખત મુઠ દોહી પાંડેલી એકામનાની
મહિલાની પરીક્ષા લીધી. તેઓને પાંચાં એક જા
પરિે વર્ષ મળી અને તેના પર એકલા એક પરીની
જમણી આંધિ લાગવા કહ્યું. તો કે કે જે પદેનાં
લુપિપિદેનાં દોહી પાડ્યું. “ ત્યાં મું દેખાય છે ! ”
લુપિપિદેને જવાબ આપેલા કે એમનાથી ભાગ જા
અને એની પાંડેલીનાં આકાશ એકજ જ દેખાય છે.
જીમનાં પાડ્યું, ત્યાં જેને કહ્યું કે એમનાથી
દોહી પર એકજ પરી અને જે દોહી એકજ
જ દેખાય છે. ત્યાં આજેનાં નામ
પાંડેલીનાં આપેલા ત્યાં જેને પદેનાં તે એક કહ્યું
કે એમનાથી ભાગ પડી જ દેખાય છે. પણ પડી
જવારે દોહી ત્યાં પાંચ આપવા કહ્યું ત્યાં જેને
કહ્યું કે એમનાથી ભાગ પડીની જામણે જામણે જ
આપ્યું છે !

이제부터라도 우리 청년들은
자신의 미래를 위하여 노력할 것이다.

એકામતના માટે આમંત્રણ લેવાના નિયમો
 નજીક છે અને તેના અર્થ 'સિદ્ધાંત કાનુ' એમ
 થાય છે. એક મેટા-પર્વ ને વડે ન્યાયક થવા
 હોય, અને તે પર્વકર્તે આપણે, નાનું ને નાનું
 જાણવતા ઠરકો એ અને આખરે નિર્ધારિત મૂલ્યો
 પૂરું પાડી શકે એ તે દિશાને એકામતા કહેવાય

તમે મોઝીયાં દોઢે વનુનો દેખાવી દેશો
 કાઠી દેશો ત્યારે તમને જાણાયું કે વનુથી
 પાંચે મેના મેવાથી તે ગાળી દેખાય છે વનુ એવી
 પાંચાળે દેખાય મેવાળે દેખાય છે. વડી વનુ
 કે જવાથી વનુ રુપાટ પડી ગયું છે. અને પાંચ
 ગાળી દેખાય વધારે ને વધારે ગાળી થાય છે.
 તે જ પ્રમાણે, માનવિક કાર્યમાંથી અમને જાણે
 વનુ અમને વડી થાય છે ત્યારે તે અમને ગાળી દેખે

ॐ. यत्नं नयादेः अर्थात् आत्मा अद्वयत्वे यावत् ॐ नयादेः
 अर्थात् आत्मा यत्नं अर्थात् आत्मा अद्वयत्वे यावत् ॐ नयादेः
 अर्थात् आत्मा यत्नं अर्थात् आत्मा अद्वयत्वे यावत् ॐ नयादेः

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આ સમય વિષયમાં
અમારા કેળવણી છે તેની બીજા વિષયમાં અમાર-
વાનું આવી જ છે. સર્વ પ્રકારના, નાનિદા મેડેલા
પરિણામો અત્યંત ઉપરથી આપણને આત્મી યાચ છે કે
અમને કમ્પ્યુટરનાં અવકાશ યાંથી સ્પષ્ટ દેખે કે
તેમાં અવિચિત્ત દળા હતા અમને અંતરમાં ચિત્ત
ન હતું. નાનકટાં કાચ છે તેમ; પ્રકારનાં વિધિવિધિ.

આચાર્ય દૈનિક પ્રવચન અર્થે આચાર્યને અસરથી
અર્થે લક્ષ્મીનાથની જરૂર થયો. નાનાના વિદ્યાર્થીના
અભ્યાસ માટેની લક્ષ્મીનાથ જેવી કવિતે કેમકાલ તે
લખાવીશ. તે અટિના કેટલાક રમકાસના નિર્માતા છે
તે અને તે શાળામાં.

ગમે તો એકાંતમાં વાંચવું, જે શુદ્ધી આપે.
 મળી નો એમ ન દોષ તો કોઈ આદરના અભાવમાં
 એવી કોને અમરુ કે આદરમાં શું થાય છે તે તરફ
 ધ્યાન ન રાખ, ગમે તો કમોઠા અમરુક ઘર દેવા
 વાંચે અને અમરુક ઘર શુદ્ધી પડે બેસવું. વાંચવામાં
 વાળવ વાળુ કેવળે માટે એકમરુકોના બેઠાવામાં આમ
 કંવાયો એકાંતમાંથી દેવ પરી કરો, આકરુક વાળે
 અમરુક શુદ્ધી પડે આ કે અભાવના ઘર વિચારો
 આવામાં અને તરુનીવાતો મરુક શુદ્ધી કરો.

ગાંગાનું મઝ કુત્તરો પહેલાં રેવન પર નીચી
 છેલ્લે ચાંચડીએ દોષ ને ગિરી મક્કી, નહિ તો ગાંધિનાં
 ગાંધિનાં એના પગ જ્યાં જશે અને મન થીજે દોડી
 જશે. કાકિન્દન પેલમાં શાહો બંદરનાં દોષ અથવા
 પેનનિય છાંદનાનાં દોષ તો ને ગાંધિનાં મઝ કુત્તરો
 પહેલાં કડી દેવું; નહિ તો, ગાંધિનાં અથવાથમાં જો
 પેનનિય છાંદના રંગોમાં ચપ્પુ રંગ જવું પડે.
 તો ત્યાં થીજ વાનોમાં રૂપ પડી જવ અને બાજુનાં
 ચાંચડી ગાંધિનાં ચપ્પુ પર રહે.

એટલું વાંચતું એટલું રૂપરૂપેક વાંચતું. જેમ રસ વધારે તેમ એકાગ્રતા વધારે, ખરે જાણે જ વિવેચના રસિક છે એમ જાણતું. મોં જગાડીને કેઈ એપકો દાવામાં પ્રવેશને બેસતું નહિ કારણકે જ્યાં પૂર્વગદથી વિવેચના નિરંજન બની જાય છે અને તેમાં જ્યાં રહેતું નથી, પળી. વાંચનાની શરૂઆત કરવાનો વિચાર કે જાન નહીં કરવામાં વખત યુગાવશે નહિ, શરૂઆત કરવા ખરે સૌથી સરસ વખત 'અજાણ' નો જ છે. જેમ પરીક્ષામાં સત્કારકપણે સંજ્ઞા મિનિટ મોકલે અર્થ છે અને ઉમેદવારો કૌશીલ્ય થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે વાંચનાની શરૂઆત કરવા ખરે અજાણમાં જોવી લેખકે એ.

આ જાણી શરૂઆતમાં જ્યાંમાં જોવા છતાં કેટલાકને કોઈ પણ વિવેચનાં મન પોતાની રાજ્યનાં અપરુ પામતું નથી. જેમણે પાનપણમાં એકાગ્રતાની રમ પાડી હોતી નથી એમને પાછળથી તે કેમ પાડી પછી અચરો પડે છે. પણ મહેનત કરવાથી એવી રમ પાડી શકાય છે કલ્પિતસ એકા કહે છે, "રંગ સારીરના રોગો થાય કસરતથી નાચક થાય છે તમ એવી કોઈ પણ માનસિક બાધ નથી કે જે અજાણથી સુધરી ન શકે...તે કલ્પિત વિચાર વિચાર ન થઈ શકતું થાય તે તેણે અભિનયશરણમાં અલગાસ કરવા લેખકે, કારણકે કાળસો ગણનામાં નો એટલું મન વિવેચના પદથી ખસી જાય તે આખા કાળસો ફરીથી ગણવે પડે."

તમારી એકાગ્ર શબ્દની મહિમા કંઈક અટકે તમારી પુષ્કળરણુશક્તિ પર આધાર મળે છે. નીચે જ દાખલાઓ આપવા છે તે એટલા સ્પષ્ટ છે કે અંકેશ એવા નામના હાકરનાં પણ આશ્ચર્ય લેખકે એ. માત્ર એક જ વાત રાજ્યમાંથી ને દાખલાઓ આપી જવા નોંધવું:—

1. આધારે મારી ઉંમર તમારા કરતાં કેટલાકી છે; એટલે, કેનાતું એ કે જે જ્યારે તમારા સ્વેચ્છા દર્શાવે મારી ઉંમર તમારા કરતાં જાણ્યો હતી.
2. કોઈ પણ એ સંવેદનાના સંવેદનામાં પણ (sympathy), અને એ સંવેદના પડેલો સંવેદના,

એ જ સંવેદના તકાવત તે સંવેદનામાં જાણનાં જાણ્યો છે.

નીચેના ચત્રાત પર એ મિનિટ વિચાર કરો, અને એનો જવાબ કરી કહો કે નહિ તે જુઓ: જો કે મારી કે દિવસમાં કે કોઈ મહે તે કે મારી કે દિવસમાં કેટલાં કોઈ મહે કે

તમારો જવાબ કેટલા આપ્યો? — 1 / તે ખરે છે. ખરે જવાબ કે છે. મોકલ વિચાર કરી જુઓ.

પણ, કદાચ કોઈ પછડી કે જે વિચારમાં નથી તેણે જોતાની એકાગ્રતા ફરી રીતે ફેળવવી કે એણે ફરીથી અટકી જવા ને નશોદારના કાળમાં જાણ્યાં! અજાણ, એક કરમ નો જરૂર એક કાળમાં થશે. પણ તે વિચાર પણ જીવા કેટલાક ઉપાયો છે.

એકાગ્રતા મેળવવા નહિ જોઈ વિચારની કેવ કાઢવી. અને વિચાર કરવાના સમયો નો કાળે ને પગલે આવે છે. આર્થિક, મનસીય કે સામાજિક આગતામાં જાણનાં વિચારની સંવેદના ન પામતાં દરેક જાણનાં નવેમરથી વિચાર કર્યા થાય નો સુંદર માનસિક ફેળવણી મળે. 'શા માટે?' 'ફેલી રીતે' એવા પ્રશ્નો લેખકને પડવા કરવા લેખકે એ. કદાચ એક સ્વેચ્છા નામના પ્રતિભાગાળી ખોલિકામરોની આસ્થાકયા વિષે ખાસ ઉલ્લેખ છે તેને માણનાં ઉત્તરથી સંવેદના ન થતા અને દરેક પ્રશ્નો ખરે કોલકર ઉત્તર મેળવવા મળે. 'આનું કારણ શું?' 'એકાગ્રતાની મેળવવા ન થતાં, આનું ખાસ કારણ શું?' એ પ્રશ્નો જ્યારે મારીની મેળવવા ને થતા કરેલો. કિસ્મત કરેલો, 'મારી પામે કે નોકરા છે અને આનું જાણું નામ અને એમની પામેથી મળ્યું છે. એમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: 'શું', 'તપા', 'ક્યારે', 'કેવી રીતે', 'શા માટે' અને 'કોણ'.

આ પ્રશ્નો નો આપણે આપણી મનને સંતન પૂછવા કરીએ, નો એથી એકાગ્રતા જાણ ફેળવવા, અને પદ્ધતિસર વિચાર કરવાથી દેર પડે. પદ્ધતિસર વિચારનામાં આપણે એક દાખલો લેખકે એ. એક વિષય યત્ન નિશ્ચયથી થઈ આપણે તમારે એનો મારી થઈ હતી. આ નોકરો કારણ શું કે દિવાળીમાં

વખત નહોતો કે દવાની અસર હોય. એની માએ પૂછ્યું, “ગરફ કે આર્થ્રાઇટિસ કે એવું કંઈ ખાધું હતું?” મનુએ કહ્યું, “હા, પણ બે દિવસ ઉપર.” પછી એની ભેને કહ્યું, “મારીમાં પંખા નીચે બેઠા દગો. પરસેવો થયો હોય, અને એના ઉપર પવન લાગે તો શરીર થઈ જાય.” મનુએ કહ્યું, “ના, હું તો પંખો ચલાવતો જ નથી.” એટલામાં મનુના બાપ એના કપાના ઓરડામાં જઈ આવ્યા ને એમણે કહ્યું, “હું હમણાં જ નેર્થ આખો કે તારા માથા પરની બારી ગઈ કાલે ઉઘાડી રહી ગઈ હતી. રોજ તે ગંધ હોય છે. હમણાં રાતમાં હુંડો પવન પાવ છે તેને જ લીધે તને શરીર થઈ છે.”

એકામત્તા ફેળવવા પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિની જરૂર છે અને તે શક્તિ ફેળવવામાં શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ બહુ ઉપયોગી થાય છે. જ્ઞાન મેળવવાની આ વ્યાખ્યાપદ્ધતિને સોક્રેટિસની રીત કહેવાય છે કારણકે તે તેનો ખૂબ ઉપયોગ કરતો હતો. તમે થોડો વિચાર કરો. તો જણાશે કે એવા બહુ શબ્દો છે કે જેની તમે સંતોષકારક વ્યાખ્યા નહિ આપી શકો. દાખલા તરીકે, ધર્મની વ્યાખ્યા શું આપશો? ધર્મ એટલે નીતિ? કે પાપપૂર્ણ? કે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા? અથવા, ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દ શો સંસ્કૃતિ શોમાં છે? બોલવા આનવામાં, પહેરવા એકદવામાં, નીતિમાં, પૈસામાં, વિદ્યામાં કે શોમાં? તે જ પ્રમાણે કલા, વિજ્ઞાન, નીતિ, કવિતા, વ્યક્તિત્વ, યાશિયારી, સુખ, દારૂપરસ, આનંદ વગેરે શું છે તેનો જીંડો વિચાર કરો તો કલાકોના કલાકે નીકળી જશે. એ શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વેબસ્ટરના કે એવા કોઈ ખીન શબ્દકોષમાંથી મળી આવશે.

નીચે ત્રણ વ્યાખ્યાઓ આપી છે અને તેમાં શી ભૂલ છે તે શોધી કાઢો:-

૧. સાઈકલ એ બે પૈડાંનું એક યંત્ર છે.
૨. મહેરબાન એ લોકોનું જ્ઞાન ખેંચવાની એક રીત છે.
૩. છૂપી પોલીસ એટલે છૂપી રીતે યુનેયાર્ન પકડનારી એક સંસ્થા.

પહેલી વ્યાખ્યામાં ‘યંત્ર’ને કેશણે ‘વાદન’ નેર્થ એ. ખીનમાં ‘માસની’ અર્થમાં કરવાની રીત છે એમ નેર્થ એ. ત્રીજી વ્યાખ્યા ‘જ્ઞાન વિશે તપાસ કરનારી સંસ્થા’ એમ આપી શકાય.

પૃથક્કરણશક્તિ ખીસવવા દરેક પ્રશ્નની જગે બાબત જોતાં શીખવું નેર્થ એ. ‘દાખની બે બાબત’ ની વાનમાં બે જગે ઉમરાવોએ સાચી બાબત નેર્થ હોત તો તરવાની ભયંકર પ્રસંગ ન આવત, કહેવત છે કે ‘બે દાથ વિના તાળી ન પડે’ તે પ્રમાણે ઘણીખરી લગઈઓમાં જગે બાબતો કંઈક વાંકે હોય છે. અત્યંત, એવું અનુમાન નો ન જ કરવું કે જગે પડેનો વાંકે હોય એટલે એ જગે વાંકે અરખા જ હોવા નેર્થ એ ઘણીવાર એવું જ જગે છે કે એક પક્ષનો જ સગબમ બધો વાંકે હોય અને ખીન પક્ષનો વાંકે નહિ જેવો જ હોય.

પરંપરે વિશેષી સત્યનાં શુંદર દર્શનો એક ખીનથી જાણી કહેણીમાંથી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે:-

કહેવત

૧. ન બોલવામાં નય સુખ.
૨. જાણી દાથ રણિયામણા.
૩. સતોપી તે સદા સુખી.
૪. ધર્મે જય ને પાપે હવ.
૫. દેવે તે મૂંઠે.
૬. લગા વીરસ્ય સુવર્ણમ્ ।
૭. કીચે કીચે સરોવર ભરાય.
૮. ઉતાવળે આંખા ન પાકે ; અથવા, ધીન્જનાં કળ મીઠાં છે.
૯. એક કરતાં બે બતા.
૧૦. થાધું આપે એ મિત્ર.

ઉલટી કહેવત

૧. બોલે એનાં બોર વેચાય.
૨. જાણી સોચણી વેનઃ વડે.

શ્યામ

પ્રો. સાન ગુરુજી

રામનામની ઘેલછા

હું મુ'અઈઘી કોકલુમાં આવ્યો. પાનચડની મગાડી નિગાળમાં મારું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું. હું કેટલોક વખત મગાડી પીના ધોરણમાં હતો. એ વર્ગમાં અમારા મામલા ૧૮ થોડા પત બામવત નામના એક ગિલક હતા. છાકગમો વર્ગમાં આવે કે તરત જ ગપાઓને એક દારૂમાં ડાબા કરે, પછી દાખલા મોડી શે અને ફરકને પૂછવા માગે, "સંત ગુનગ માર કયાં છે ? ગૌરકિયા કરીને આવ્યા છે કે ? આગે ધાર નામની નથી !" જે વિદ્યાર્થીઓ ગૌરકિયા કર્યા વગર આવતા તેમને થોડા પત થેન મોટકી દા. અમે નંગલ પર યુરમે થતા પતંતુ ને જે કંટા ને ચાલ જ દતુ ગિલક પ્રથમ મરીઘી ગડ થયું નેદરમે, અવછના વિગે પાઠ વગમાં પચાવવામાં આવે છે, પણ ગાળકો અવછ છે કે નહિ એ તક બાજ્ય જ ગિલકોનું ધ્યાન જરૂર હોય છે.

અગાળા ઉવિદ્ય દેઅર નામનો એક શૂરધ કવકતામાં થઈ ગયા ૧૮૫૦ની વાડની ગાત છે, હિંદી ગાળકો માટે એવું નિગાળ બોની. પણ એ નિગાળમાં છાકન મોકવવાની કોઈ પહેલ કરે નહિ. ઉવિદ્ય દેઅર ધેઁધેન કરી છાકન મારે બીજા માગનો. એના અમદ આને ઉમદન છેવટે યસ મળ્યો. નિગાળમાં ગાળકો આવવા કાગ્યાં. નિગાળમાં ગાળકો આવે કે તરત જ ગૌરી પડેનાં એ શું કરતો ? તે એમની આંખા બુઝો, અગરખાને ગટન નેદાવ તો દાંડી દેના. અગરખું કાંટું દેવા તો તે માંતી દેના. કપડાં મેડાં દેવા તો "ચાલો, આપણે ધાર્મિક", એમ કહેના. આ ઉવિદ્ય દેઅરે કવકતાના કોડો દેવ મમાન ગણતા. એ ત્યારે મરી ગયા ત્યારે એની અમાનવાચામાં ન આવ્યા યુગેવિયન કે અંજો-

મિડયન. કવિદ્ય દેઅરને દિંદી કોડોમાં આવશે ગયા બગી મયેશે એર્મ એના માત્રાત્યવાગી અનમાર્મિઓ એના તરક મૂળાબગી નરદર દેતા. દિંદી કોડોએ ઉવિદ્યો અંધવિધિ કર્યો. એના નામની એક દારૂ મૂવ કવકતામાં છે.

ઉવિદ્ય દેઅર આદર્શ આકર્ષક હતા. અમારા થોડા પત પણ આકર્ષક જ હતા પરંતુ એ મોડીની મદાયથી આરોગ્ય શિખવતા. એ શીવાય મગાડી પીતા ધામ્યુ વિંધે ખાસ એવું કે મને યાદ નથી. બીજું બીજું ધામ્યુ થઈ ગયાં. હું ચોથા ધોરણમાં આવ્યો મમગમ મોડવાની એ વખતે મને થેનછા કાગેરી હતી. આંખે નિગાળમાંથી આવ્યા પછી તરત જ હું રામનામનો જપ શરૂ કરતો, આમતેમ આરા મારે જતો ને એવું મૂલ્ય મવાવે માપતો. મે એક દિવસ પિતાજીને કહ્યું, "મોટાભાઈ, આજે પાસ દગર ને કાંઈ દસ દગર." એમણે પ્રત્યુ, "પાસ દગર ને દસ દગર મેના ?"

મેં કહ્યું, "મોડી કાંડો તો ખાના."

તેમણે કહ્યું, "તું જ કહે."

"હું રામનામના જપ કરું છું. કાંઈ દસ દગર થયા, આજે પાંચ દગર."

"તારું જ નહીં મળ્યું."

"કેમ ?"

"આપણે શું કરીએ છીએ તે ગાળને કહીએ તો કહેવું સવળું અર્થે વાપ. ખાસ કરીને અંશર મંથથી આપણે કંઈ પણ કરીએ તો તે કાંઈ આગળ મોડી ગતાવધુ ન નેદરમે. આપણે ગણક દાંડીએ એમ કહેવાય. અંશરને ગણક પસંદ નથી. ત્યાં જ્યાં ગણક મેંડી છે, ત્યાં ત્યાં પ્રવૃત્તો રામ દેના નથી."

ચિતાઈએ તે વખતે કહેલું, એવું આજે મને સોમણા જોરથી કહેવાં થાય છે. આ વખતે જોરવાળી છે. કહેવું થાય છે અને, “એનાં રતુતિરોએ” વખતે અહિંનાં કાચો તેા ચીન રહીને જ રમે વધુ છે. એક એક પુષ્પકળી મહિના સુધી બોલ્યા ગઈયાં, વગર ખાશ્યા કરે છે. એકાદ સવારમાં સાંડ પર રીસીએકેડી આપણે જોઈએ જોએ, પરંતુ એની પાછળ કેટલી નપશ્વથી હોય છે! માંડનાં શ્રી રાતરિવસ નીચે જમીનમાંથી પાણી ચૂસવા કેટલા પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, તેના આપણે કદી વિચાર કરી છે!

મેં જય કરેવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું હતું, પરંતુ તે દિવસ પછી પિતાઈને એ વિષે કદી પણ વાત કરી નથી. હું ૧૦૮ અણકાગળી માથા પણ દેતો નહોતો, કાંઈકે માથા દાખમાં લીધા પછી આકાશી ગાળાઓ મેં ફેરવી એવા અવકાશ મનમાં ઉપમ થાય છે. ઉપર મૂળથી જે કાચું આપણે કરીએ છીએ તેની ગણતરી કે માપની શી આવડેલકતા છે! યાનું, સમગ્ર દિવસમાં આજ જ વખતે કહેવું એવા નિર્ણય કોઈ પાતે છે! જા તો સરિવ કદવમાં જ હોય. તેનું સમગ્ર ચનાં જ નેચા બીનાં થાય એટલે ગણે. ધીરેધીરે એક જ વખત સમરણ કરે તો ય પુષ્પકળ છે તે દબાર વખત કરે તો ય એકાદ છે. એના સમરણની પાછળ જે બાબતો રહેલી છે, તેના પર સમરણની મદત આપડેલ છે.

ચીચા ધોરણમાં દત્તો ત્યારે જાણે એક પ્રમદ દણ પણ મને સંભરે છે. તે દિવસે અમારા વગવિશ્વક આપ્યા નહોતા. બીજા વર્ગનાં શિક્ષક અમારા વર્ગની દેખરેખ રાખતા હતા. જ્યાં પરથી ફેલેલો જોડતું નદિ એમ એમણે અગતે જાનવીને કહ્યું હતું. ઊકરાઓને એક જ જગ્યાએ પૂરી મુકવા એનાં જેવા બપોરે અપરાધ બીજે કપો દોષી થઈ! શિક્ષક આપ્યા ન હોય તો ઊકરાઓને રમવા દેવા અથવા ઘેર જવા કરેલું. વર્ગમાં એમારી રાખવાથી એવો જ તેમનો વિકાસ થયો છે!

હું મારા વર્ગનાં વિદ્યાર્થીઓને બકિતવિવચનમાંથી વાતો કહેતા હતા. ઊકરાઓ મારી આસપાસ રોયું વળી એકા દત્તો. વાતી પૂરી થઈ મેં જણાવે કહ્યું, “હવે દરેક જાણી પોતાની જગ્યાએ બેસી આવ્યા. હું જ્યાંએ પાસે વાસાંરતી રાખનારને જય કરાવવાનો છું.” ઊકરાઓ પોતાની જગ્યાએ બેસી

અથા, હું એકે જગ્યા પાસે રાખનાર બોલાવતો હતો. દરેક દરેકે કહેલું, “દસ વખતે બોલાવતું હતું.”

પરંતુ એકવામાં તો બીજાં ધોરણના વગવિશ્વક એવી રીતે આવી પહેર્યા. અમે જ્યાં પોતાની જગ્યાએ બેઠાતા. દરેક જગ્યા જગ્યા પર બેસી ગયો.

“સૌ” રીતત થઈ ગયાં. હું એક ઊકરાની પાસે બેઠો હતો. તે જગ્યા મારી ન હતી. તેમણે મને વચ્ચે જ મૂકી મને એકે પુછ્યું, “સ્વામ, હું તારી જગ્યાએ બેસી છે?” મેં બીતાં બીતાં ઉત્તર આપ્યો, “ના.”

“જગ્યા છોડી બહાર” માં મારે આપ્યો હતો. જગરાણુ મથાવના જોઈએ છે! જગ્યા પરથી ચીકું નદિ, એમ કહ્યું હતું કે નદિ! કેમ બહાર આવ્યો! બહાર આવી ચું કરેલો હતો!”

હું મેંસુતર આપ્યા વિના જોયો રહ્યો.

શિક્ષકે કહ્યું, “કાચ મર.”

મેં કહ્યું, “હું જગ્યા પણ મરવાડ કરતો નહોતો.”

“બોડ” બોલે છે પાછો! કમણાં જગ્યા

એકરા તારી આસપાસ રીતે લખ્યા હતા કે નદિ! મેં હું એ જોયું નથી! હું જ દેશકાઓ છે, કાચ પર,” એમ કહી શુરુછએ મારા ખુશ્કા પગ પર, પીઠ પર ચોરીઓ મારવા માંડી.

રોતાં રોતાં, પગ પરના સોડીઓના સોળ ચોળનાં ચોળતાં મેં કહ્યું, “માસર, મારણો નદિ. હું એમને બકિતવિવચનમાંથી વાતો કહેતા હતા. એમની પાસે હું રાખનાર બોલાવતો હતો. મારણો નદિ.”

“એણે ન હોય તો મોટો રાખનાર જગનારો! બીજે પ્રમદાદ જ હું ત્યારે તો! નિરાણમાં વાતો કરવાની ન હોય. નિરાણમાં નિરાણનો અભ્યાસ. પરમ દિવસે એસક પોણું પુછ્યું હતું. તે આવડ્યું હતું! એણે રાખનારવાળો દેવો ન હોય તો! નપશ્વ સાથે બોજતી કઈ-લાગતરમ છે કે નદિ! જા, જગ્યાએ બેસી જા, ફરીથી જગ્યા છોડી છે, તો લાગ્યાં બોજતી કરી નાખીશ. તમને નવરા બેસારી મુકરા ન જ જોઈએ. રકમ પાઠમાંથી રસ લીરીએ ગરાળર રાસા. અધરે જુખી માથો. હો એવો.”

અમને વેડે વગમારી તે માથા થયા. એ સ્વચ્છ પ્રમાણે અમારું છંપન ફેરવે અંકે સ્વચ્છ કહ્યું હતો! કેટલું સુંદર, સપદ ને મુખમય થયું હશે વારુ!

આજ

અનુદ બૂજાંકર પાંથા

જેની અદ્ભુત અડગતાને પરિણામે પશ્ચિમના દેશોમાં ચીનાઈ
માટીનાં વાસણોના હુન્નરનો પાયો નાંખાયો એ ફ્રેન્ચ હુન્નરવીર

પાલિસી

વિજ્ઞાન કે હુન્નરની જે શોધો અત્યારે આપણને
સદગત લાગે છે તેની ખાતર તેના શોધકોને જે
દાદતડકો, જીવનવરસ અને ખીજી મુરકેમીઓ સહન
કરવી પડેલી તેનો આપણને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હોય
છે. એ સામાન્ય લામતી શોધો પાછળ તો અનેક
વિજ્ઞાનવીરો કે હુન્નરવીરોનાં જીવન સમર્પણ
યથેક્ષાં હોય છે.

આ હુન્નરવીરોમાં પશ્ચિમના દેશોમાં ચીનાઈ માટી-
નાં વાસણોના હુન્નરનો પાયો નાંખનાર પાલિસીનું નામ
જૂઝી શકાય તેમ નથી. તેનો ૧૮૦૮ ઈ. ૧૫૧૦ના
અરસામાં ફ્રાન્સના દક્ષિણ ભાગમાં યથેક્ષો. તેનાં
માખાપ મરીજ હતો. એટલે પાલિસીને નિસાળની
કેળવણી ન મળી શકી. તેના પિતા કાચનું
કામ કરતા હતા. પાલિસી નાનપણથી એ ધંધામાં
બેઠાથો, તેનામાં ખત અને હોશિયારી હતાં. ત્યાં
તેણે આપમેળે થોડું વાચતાં લખતાં શીખી લીધું.
થોડું ચિત્રકામ પણ તે શીખ્યો.

પાલિસી અદારેક વર્ષનો થયો ત્યાં
એના આપને કાચનો ધંધો પડી ભાંગ્યો.
આપીકે ગામ પકડીને બેઠો ન રહેતાં
તે ઘર છોડી તીકળી પડ્યો. નોકરી કે ધંધો જે
મળે એ કરતો કરતો તે ફ્રાન્સ, ફ્લાન્ડર્સ, જર્મની,
લગેરે દેશોમાં ફર્યો. આમ અસ્થિર જીવનમાં તેણે
એક દમકો વિનાની નાંખ્યો. પછી તે પરપ્રેય અને
તેણે ભટકવાનું છોડી દીધું. સાઈન્ટ્રીસ નામના
એક ગામમાં રહીને તેણે કાચ રંગવાનું અને જમીન
માપવાનું કામ કરવા માંડ્યું. તેને છોકરું થયું અને
તેના કુટુંબનું ખર્ચ વધ્યું. કુટુંબની જરૂરિયાતને

પહોંચી વળવા તેની કમાણી એટલી પડ્યા માંડી. તેણે
આવકનાં નવાં દારો શોધવા માંડ્યાં. કંઈક નવો જ
ધંધો કાચ આવે તો આવક સારી થાય એવો વિચાર
તેના મગજમાં ઘેળાવા લાગ્યો. ધંધેળિયાદવાના હેતુથી
તે કરવા લાગ્યો. એક દિવસ ચીનાઈ માટીનો એક
ચકચકતો સુંદર પ્યાલો તેની નજરે પડ્યો અને
એવાં જ વાસણો જનાવવાનું તેને મન થયું. માટીનાં
વાસણો પર કયા પદાર્થોનો દોળ ચડાવવાથી આવે
અળકાટ આવતો હશે એની તેણે શોધ કર્યા માંડી.
અનેક પદાર્થોની મેળવણી કરી તેણે પ્રયોગો
શરૂ કર્યા. માટીનાં વાસણો તે લાગ્યો અને તે પર
પેત્રી મેળવણીનો દોળ ચડાવી તે તેણે ભઠ્ઠીમાં
મક્યાં. પણ તેને ફતેદ ન જ મળી. મહેનત, રેમે
ને વખત તેણે ચુમાવ્યાં. તેની આવકમાંથી તેના
કુટુંબ માટે કપડાં અને ખોરાક માંડમાંડ ખરીદી
શકતાં. પૈસાનો આવેલો કુરુપયોગ તેમજ પાલિસીની
પત્ની તો ખૂબ ચુસ્તે ધર્મ જતી.

પણ પાલિસી એમ દારે એવો ન હતો.
ઉત્સાહ અને આશાથી તેણે તેના પ્રયોગો ચાલુ જ
રાખ્યા. પ્રથમ જનાવેતો ભઠ્ઠી નિષ્ફળ મર્ધ એટલે
તેણે ધર જલદ ખીજી મોટી ભઠ્ઠી જનાવી. એમાં
તેણે પુષ્કળ અળતણ ચાલ્યું, ઘણાં ય દ્રવ્યો ખર્ચ
કર્યાં અને કેટલાં યે વાસણો ફેડ્યાં. તોય તેની
ધારણા સફળ ન જ થઈ. પૈસાની તંગીમાં તે સપ-
ડાયો. પેતાની ભઠ્ઠીનું ખર્ચ તેને પોસાય તેમ ન
રહ્યું. પોતાનાં વાસણોના કુકડા કરી એ ઉપાડીને
ત્રણ માઉ દર આવેલી નળિયાનાં કાગ-
જાનાંની એક ભઠ્ઠીમાં તેને પકવવા સારુ તે ગયાં.

પદવવાની ક્રિયા પૂરી થઈ અને કોર્ટ અનેરી આશ્ચર્યો પોતાના દુકડાઓને તે કાઢવા ગયો—પણ અકસોસ, તેનો આ પ્રયોગ પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો !

પૈસાની તંગીમાંથી ગયલા પાલિસી જમીન-માપણીનાં કામ તરફ વળ્યો. પાછા પૈસા હાથમાં આવ્યાનાં જ તેણે વિંમતપૂર્વક પોતાના પ્રયોગો કરી કરવા માંડ્યા. જે વર્ષ તેણે આમ પ્રયોગો કર્યો જ કર્યો. પણ કંઈ સંતોષજનક પરિણામ ન આવ્યું. તેના પૈસા પણ ખૂટી ગયા. તે પણ એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાસણના મળયો દુકડાઓને તેણે ઢોળ ચડાવવાના પ્રદારથી ખરડયા અને કાચ ગાળવાની ભઠ્ઠીમાં મૂક્યા. ચાર કચ્છે તેણે ભઠ્ઠી ઘોલી. ખૂબ આતુરતાપૂર્વક તેણે દુકડાઓને ગળાર કાઢવા માંડ્યા. ત્રણનો દુકડામાંથી માત્ર એક દુકડો મળકતો થયેલો જણાયો ! અનેક પ્રયત્નો પછીના એક વિજયની કિંમત ખરે, અતિ ખારે હોય છે. આટલી ખર્ચનાત અને આટલા બોગને પરિણામે પોતાના પ્રયોગની આ સફળતાથી પાલિસી ખૂબ છુલ્લુ ખુલ્લુ થઈ ગયો. તેની પત્નીને આ સમાચાર કહેવા તે ઘેર હોડ્યો. પણ એ ગિયાદી તેના આ વ્યાનંદની ખૂબી શું સમજે !

હવે તેને શાખું કે બીજાની ભઠ્ઠીએ કામ નહિ ચાલે. તેથી પોતાને ઘેર તેણે એક ભઠ્ઠી ચણી કાઢી. મજૂર પણ ચોતે અને કડિયો. પણ પોતે. તેણે ખૂબ જાળવણી બેઠું હતું. અને સાધનો પણ એકઠાં કર્યાં. ઢોળ ચડાવીને વાસણના દુકડાઓ તેણે ભઠ્ઠીમાં મૂક્યા. મોનો પીગળવાની આતુરતાથી રાત્રીને રાત્રદલાડો જાળવણી નાંખતો તે ત્યાં જ બેસી રહ્યો. છ રાત ને છ દલાડાના ઉત્તમરાત્રી તે કિડો અને પાકડા જેવા થઈ ગયો. પણ પરિણામ શન્ય આવ્યું.

પણ તેણે ખીરજાં છેડી નહિ. તેના માયાં થયું કે તેનાં મેળવણીમાં જ કાંઈક ખામી રહી ગયેલી હોવાની ભેધેડે. તેણે જીભે પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેની પાસે પૈસા નહોતા. એક ચિત્ર પાલિસી તેણે પૈસા ઉઠીના લીધા અને નવું

જાળવણી અને નવાં સાધનો લઈ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. ભઠ્ઠી મળવાથી. મરમી અતિશય થઈ. પણ એટલાથી માત્ર પીગળ્યો નહિ. જાળવણી ખૂટવા આવ્યું. આ તાપ હડો પડે તો ગધી મહેનત ધૂળ મળે, જાળવણી ખૂટતાં જ તે હોડ્યો. પોતાના જામની વાડના ચાંચા તેણે ઉછેડી ઉછેડીને હોમવા માંડ્યા. પણ માત્ર ન પીગળ્યો. હજુ વધુ મરમીની જરૂર હતી. તેણે ધરમાં દોટ મૂકી. ધરની છાજસીએ, મેજ, વાડકાને સરસામાન તેણે ઉઠાવ્યાં અને ભઠ્ઠીમાં હોમી દીધાં. “ પાલિસી ગાંડો થયો છે ! ” નેની ભી, જાળકો અને પાકોશીએ યોહારી બેઠ્યાં. પણ શ્રોતોનાં આ તિરસ્કાર કે અપમાનથી પાલિસી ન જ ડભે. તેણે મહિના સુધી પ્રયેશું મુગડું પણ ન ગાડયું. તેનાં શરીર ને પૈસાની પૂરી પારાબી થઈ. પણ આંતે તેને ક્ષેત્ર મળ્યા.

પણ આ ફોલ વેચાણને માટે માત્ર તૈયાર કરવા જેટલી મહત્ત્વની નહોતી. એટલે તે માટે તે તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેની પાસે પૈસા તો નહોતા, પણ તેનાં સદબામ્યે સાર્વજનિકતા એક વીશીવાળાએ છ મહિના સુધીનું તેના રહેઠાણવાનું ખર્ચ વહોરી લીધું. પાલિસીએ ફરી એક ભઠ્ઠી તૈયાર કરી. પણ તેનો અંદરનો ભાગ અગમકના પચ્ચરોથી જાળવવાની જાણ તે કરી એડો. ભઠ્ઠી મરમ થઈ ત્યારે પચ્ચરો તડાતડૂટવા. તેના દુકડાઓ ગિડયા અને પાસણે પર માંડી ગયા. રંગાન જાણાર થયો અને શ્રોતો એછી કિંમતે તે ખરીદવા તૈયાર થયાં. પણ પાલિસીએ તે ભેગાં નહિ. પૈસાની ખાતર પ્રતિભા વેચવાનું તેણે યોગ્ય ન ધાવું.

પછીના પ્રયોગમાં પાલિસી સંપૂર્ણ સફળ થયો. તેની આવકમાંથી તેના કુટુંબનું સન્નરજન ચાસી શક્યું. પણ આટલું જ પાલિસી માટે બરા નહોતું. તેણે કુદરતનો અભ્યાસ કર્યો અને કાંડીગીરીમાં ચિત્રકામનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પોતાનાં વાસણો તેણે કલામય રીતે શણગારવા માંડ્યાં. તે ખૂબ કલાકો. જીવનમાં સુખસમૃદ્ધિ આપવા તે બાગચાણી

થયો. તેણે ખનાવેલી એ રકાખીઓ. ત્રાંડનમાં ૩૬૦
પાઉન્ડે વેચાયું ! ફ્રાન્સની રાણીએ તેને પોતાની પાસે
એક મહેલમાં રાખ્યો.

પણ પ્રભુને પાલિસીની દદતાની વધુ કસોટી
કરવી હતી. પાલિસી પ્રેટેરટ ધર્મ પાળતો હતો.
દક્ષિણ ફ્રાન્સમાં ધર્મને નામે પ્રેટેરટ ઓપર ત્રાસ
વર્તાવવામાં આવતો હતો. પાલિસીને શોડાએ નાસ્તિક
ગણી કાઢ્યો. તેના દુસ્મનોએ તેના વિરુદ્ધ ફરિયાદ
નોંધાવી. એટલે ઓડોના ન્યાયખાતાના અમલદારે
સાઈન્ડીસમાંના તેના ઘરમાં તેને પકડવા ગયા.
તે સાથે શોડોલ ટોણ પચ્છ ધરણ અને તેનાં વાસ-
ણનાં ચૂરચૂરા કરી નાંખ્યાં. પાલિસીને જેલમાં
પૂરવામાં આવ્યો. તેને છવત્રી બાળી મુકવાની સિક્કા
ફરમાવવામાં આવી. પણ આ વખતે મોન્ટ મારન્સી
નામનો એક અમીર વચ્ચે પડ્યો. પેરિસથી બાર
માઈલ દૂર ઈકોનમાં તેનો એક ખંડો અધાતો
હતો. તે ખંડવાની મીનાકારીવાળી ફરસખંદીય કામ
કરે એવો પાલિસી વિના બીજો કોઈ તેને મળી
શો એમ નહોતું. અમીરે પાલિસીની રાગને ત્યાં
શોધક તરીકે નિમણૂક કરાવી. પાલિસીને સુકિત
મળી. અમીરનું કામ કરવા તે પેરિસ ગયો. ત્યાં
જ્યાં તેણે જ્યોતિષ, ગ્રેતવિષા વગેરે ટોચેના પ્રુલ્લી
ફીતે વખોડવા માંડ્યા. વળી શોડો તેના દુસ્મનો ગયા.
તેને નાસ્તિક-કાંદુ તરીકે જાહેર કયો. પાલિસીને
કેદમાં જવું પડ્યું. ત્યાંના રાજ્ય હેનરી ત્રીજાએ
તેને કહ્યું : “ જ્યાં માણસ, તને કુઝી જોઈ મને
કુખ થાય છે. ધર્મ ફેરવ. નહિ તો નાદક
મરવું પડશે. શોડોનાં, દયાણ આગળ હું નિરુપાય
હું.” પાલિસીએ જવાબ દીધો : “ રાગને શોડો એવું
બોલવાને ખદ્દો આપ શોડોથી ડરીને આમ કું
મરવો બોલો છો ? હું શુલ્યથી ડરીને કદાપિ ધર્મ
ખદ્દવાને નથી.” તેને આરિલ્લના કિટવામાં કેદ
કરવામાં આવ્યો. અસાધારણ ધૈર્ય, સતત મહેનત
અને નિર્ભય સત્ક્રમે છવનખર વેળાથી રહેનાર આ
નરવીર વગેરે પાંચી જેલમાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

શિવલાલ જેસલપુર

વિનોદ

“ એક હોટેલમાં એક આદમી ચા પીવા બેસો.
પીમેની પુરશી ઉપર જ પીએ એક ખાલીપીચી
બેસી રહ્યો હતો. પેલા પીચી માણસે “ ચા આવે ” નો
ઓર્ડર આપ્યો.

“ “ પડેલો ” માણસ : “ (પીચીને) “ અરે બાઈ, નમું
આ બેચોરની મરમીમાં મરમામરમ ચા એક ગોરું
મરમરવી જવ ખરડા ?

પીચી માણસ : ધીખતી ચા તે વગી એવી
રીતે પીવાય ?

પડેલો માણસ : બોલો હું મરમરવી ‘ખરડ’

પીચી માણસ : ને ન જન્યું તો !

પડેલો માણસ : તો આપણે એક પેમે દારી
જવો. (એમ કહીને પીસામાં એક જ પેમે દતો ને
એકદમ બહાર કાઢી ટેબલ ઉપર મુક્યો.)

પીચી માણસ : કબૂલ.

“ (પેલાએ ચા કુકારીને પીવા માંડી.)

પીચી માણસ : (એ જોઈને અત્યાંનાં
આનંદમાં) કેમ કુકારવા માંડી ? મરમરવી જવાનું
કહેતાં તોને ? બાઈમાણે બોરી કૌખી જ કહેતાંના
સમી.

પડેલો માણસ : વાડુ બાઈ, કૌખી, તમે પેમે
અત્યા ને હું હાંખો. પછી છે કઈ ? (કહીને પેલા
કપખાની ચા ધીમેથી પી ગયો.)

ગાંધીજીના કેટલાક જીવનપ્રસંગો

આનંદપ્રસન્ન બ્રહ્મચારી, ભાષ્યકર્તા, અને બાઈનોટ

જીવનની રૂપરેખા

આજે આપણે સૌ બાપુજીની ૭૩મી જન્મતી બીજીવવા. અહીં એકઠાં બન્યાં છીએ. કોઈ મહાન વદ ૧૨ને પુરુષની જન્મતી બીજીવવા એટલે તે મહાન પુરુષના જન્મની બીજી તારીખે પારખાઈ રહ્યાં થયાં. તેમના જન્મનું સમય નાનું કરી તેમાંથી કોઈક નવું નવું પ્રદશ્ય કરી તેને આપણે જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો. કારણ મહાન પુરુષોનાં જીવન અનેક પ્રયોગોથી ભરપૂર હોય છે.

પ્રથમ તે આપણે તેમના જીવન નજરે આંટી આંટી કરી પછી તેમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો નજરે વળીશું. તેમનો જન્મનામું કેટલાક પ્રસંગો નાણુંવા એટલે તેમના જન્મના કેટલાક મુદ્દાઓ આપણને કંટકા. આપણે તેમના જીવનના પ્રસંગો સાંભળી તેમાંથી નવો બેશ, નવો ઉત્સાહ અને નવી પ્રેરણાઓ પ્રાપ્ત કરીશું. સાચા સાચા માટે એ પણ કહેવાનું કે તમે કદાચ મોં કહેશો, તેમના, જીવનપ્રસંગોમાંથી 'નવું જ ચોક્કસ મેળવી શકો તે તેના હોય નહીં ખરો કેવર ન હોય. કાંઈક નું કોઈ આજો જ તેમના સંસ્મરણમાં આપણા હૃદય અને નેત્રો કદાચ નું તમને રૂસવાઈ ન પણ કરી શકે. મ. નરહરિભાઈના તેમના સંસ્મરણમાં આવેલા તે કોમ પંધારે સારી રીતે કરી શકે તેમજ આજે પ્રથમ જ એટલે આંધી આંધી, તમને નવો જીવન એવી મને આશા છે. બીજું એ કે મેં તે નેત્રોમાંથી નું જીવનમાંથી આ જીવન છે.

ભારતપ્રાણ મહાત્મા

ગાંધીજીનો જન્મ, સંવત, ૧૮૬૯ના ભાદરવા દિવસે એટલે સો ૧૮૬૯ના બોમ્બેના તારીખે પારખાઈ રહ્યાં થયાં. તેમના પિતાનું નામ કદમબદ ગાંધી હતું અને તેમની બાપાનું નામ પુતળીયાજી હતું. ગાંધીજી જન્મ્યાં સત્તેજ વર્તના થયા ત્યારે તેમને રાજાનોદની ગામડી શાળામાં મુકવામાં આવ્યા. રૂને ૧૮૮૭માં તેમણે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી, તે પછી તેમણે રામજીદાસ કોલેજ બાવનગરમાં એક વર્ષ અભ્યાસ કર્યો, એટલામાં તેમના કોઈ કેટલા નવા મિત્ર આવડ દેવેએ. ગાંધીજીના મોદાવાસને ગાંધીજીને વિશાલ મોકલવા કહ્યું, અને વિશાલ મોકલવાનું નક્કી પણ થયું. ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે તેમણે સિંગપુરનાથી વિશાલ નવા મિત્રના જીવનમાં જઈ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી. ત્યાં રહીજી આફ્રિકામાં સ્થળ સત્યાગ્રહ કરીને દિલ્હીમાં આવ્યા અને તેમણે મદદરે જીવનમાં જન્મ્યાં.

દરે આપણે એ જોઈએ કે તેમના કેવી રીતે આવા મહાન પુરુષ થઈ શક્યા. ત્યારે આપણે તેમના મુદ્દા તરફ નજર નાખીશું ત્યારે પ્રથમ આપણને તેમના બે મહાન મુદ્દા, સત્ય અને અહિંસા, નજરે પડશે. આ મુદ્દા કેમ તેમના માતા થયા

પછી નહોતા કેળવ્યા. પણ તેનાં બીજાં પ્રયત્નથી જ. તેમના જીવનમાં સૌપ્રથમ હતાં. ધીમે ધીમે પ્રયત્નપૂર્વક તે ગુણને આપણે કેળવ્યા અને આને તેને આપણે મદદના રૂપમાં પરિણમેશા જોઈએ છીએ.

એક વખત તેઓ કોઈ નાટક કંપનીનું નાટક જોવા ગયા. તે દિવસે હરિશ્ચન્દ્રનું નાટક ભજવાયું અને તેણે ગાંધીજીના માનસ પર ભારે અસર કરી. આ નાટક જોયા પછી તેમણે તેમના મનમાં એક ટોચ વખત ભજવ્યું. ત્યારે ત્યારે એના જ વિચારો આવે. રાત્રે રૂઝા પણ તેનાં જ આવે. આથી તેમને થયું, “હરિશ્ચન્દ્રના જેવા સત્યવાદી અર્થાં કાં ન થાય ?” તેથી તેમને સમજાયું કે હરિશ્ચન્દ્રની ઉપર પડેલી તેથી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ ખરું સત્ય. આ પ્રસંગ પછી તેમણે સત્યને પોતાના હૃદયમાં સુધ્ધ રક્ષાન આપ્યું. આ ઉપરથી આપણે એટલે જ પડે છેવતેના કે અમે તેઓ માણસ જે પોતાને સત્યનિષ્ઠ બનાવવા માગે તે તે જાની શકે છે. પછી બંધ તેથી ઉપર વિપત્તિનાં વાદળ ઘેરાય !

કંઈની સમજ

નીચેના પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે બેઠક છે.

માપુજીને પોતાની હોગિયારી માટે ગાંડુ માન નહોતું. પણ તેમને પોતાના વર્તનનું વિષ ગાંડુ જ સ્વીકાર હતી. અને જો તેમના વર્તનમાં ખાંડ આવતી તો તેમને ટકવું પણ આવતું. જો તેમને શિક્ષક કંઈક આપતા તો તેમને તે ગાંડુ જ અસહ્ય થઈ પડતું. એક વખત શિક્ષકે તેમને આપ્યું તેથી તેમને ગોઠું દુઃખ થયું. પણ આથી મહાદુઃખ તો એ હતું કે તેઓ કંઈક પાત્ર ગણ્યા. તેથી તેમને લાગી આવ્યું અને ખૂબ જ રડ્યા. આમાંથી આપણે એટલું જ સમજવાનું કે કોઈ પણ માણસે પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય ચારિત્ર્ય કેળવવાનું સમજવું જોઈએ. ચારિત્ર્યનો વિચાર કરીને જ જીજ્ઞાસુ બનવો નો વિચાર કરવો જોઈએ.

અવ્યવસ્થાથી જ એ કેટલાં પિતૃભક્ત દના એ નીચેના દાષકાથી સંદેને સમજાશે.

તેમને પિતાજીની સેવા કરવાની ગાંડુ જ તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એટલે નિશાળ અર્થ થતી કે તરત જ તેઓ પિતાજીની સેવામાં એકદીન થતા. અને તેથી તેમણે તેમના ભારતર પાસે પિતાજીની સેવા કરવા રમ માગેલી પણ મળી નહોતી.

એક શાનપારે નિશાળ સવારની હતી. સાંજે ચાર વાગે કસનમાં જવાનું હતું. તેમની પાસે થડિયાળ નહોતી. આકાશમાં વાદળાં હતાં, તેથી વખતની કંઈ અજર પડી નહિ. વાદળાંથી તેઓ ઈંટરાયા. જ્યારે તેઓ કસનમાં પહોંચ્યા, ત્યારે તો અધા જગાં રહ્યા હતા. બીજે દિવસે હાજરી તપાસમાં મોહનદાસ એકદાજર નીકળ્યા. એકદાજર રહેવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેમણે તો સત્ય વાત કહી સંભળાવી. પણ તે વાત ન માનતાં તેમને એક કે બે આના કંડ કરવામાં આવ્યો. આથી તેમને ખૂબ જ દુઃખ થયું. તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા, “હું ખોટો નથી” એ કેરી રીતે સિદ્ધ કરું કે કંઈ પણ ઉપાય ન સૂઝ્યા. ખૂબ રોયા. અને સમજ્યા કે સાચું બોલનાર ને સાચું કરનાર શકેલ પણ ન રહેતું જોઈએ. છતાં તે દડ માથે પણ કરાગ્યો.

દુર્લભ પંડિતોનો પ્રસંગ

અહિંસા એટલે જીમને મારવું નહિ એટલે જ તેનો અર્થ નથી. પણ જીમને જો આપણે માનસિક કે શારીરિક રીતે દુઃખી કરીએ તો તેને પણ આપણે દિંમ્મા કરી કહેવાય. પણ ગાંધીજી તો આનાથી ખૂબ વધારે ઝંઝા ઉતારેલા છે. અહિંસા અને સત્ય માળવાયી જીમને આપણે છતી શકીએ છીએ. આમ ગાંધીજી જેને હૃદયપટ્ટો કહે છે તે નીચેના પ્રસંગથી સમજાશે. આ બનાવ દક્ષિણ આફ્રિકાનો છે.

શ્રીમદ્ આત્મ. નામે એક પક્ષીનું દેના. તેને ગાંધીજી સાથે કીક એળખાણ હતી. કામકાજમાં તે ગાંધીજીની સલાહ લેતો અને તેમનું માન પણ

અમરવતો. ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહત્ત્વ આપી તેમાં આ પદાણુ પણ રસ પેતો.

તે સાત્યાગ્રહની લડાઈમાં ગાંધીજી અને જીવન કેટલાક ગ્રામકુટુંબ દિવ્યોએ પણ જોડાયા. જેમ્સે સરકારની અને નમણું આપી સમાધાન કર્યું. પણ આ સમાધાન ફેટકાકને ન ગમ્યું. પેલા પદાણુને પણ તે ન ગમ્યું અને ગાંધીજી ઉપર તેને હરસો અડ્યો.

પણ કોઈને એમ થયો કે સાત્યાગ્રહ સાથો થયો ! કદાચ એટલું જ કે દિવ્યોએ ખોટાએક અપમાન-કાંઈક કાપદે અયો હતો. અને તે આ રહેલો

દિવ્યોએ સરકારની પરવાના કદાવર્યો અને તેમાં કમ આંખવાળી છાપ આપ્યો. તે સારું કાર્ય જે કદાવર્યો, પરવાનો પાસે ન હોય તે સુખ યાવ !

સમાધાનમાં એમ નહીં થયું કે જેની જુદી જોય તે પરવાનો કરાવે. ન કદાવર્યો દોષ તેમ ન કદાવર્યાની છૂટ.

આ પ્રકારને બને એક હતગળા બચવાનું આપી. સમામાં ખોટ આપને પછડ્યું. “આમાં આપણી કમી હતી થઈ ! પરવાના તો કદાવર્યો સ્થા જ ને !” ગાંધીજીએ સમાવણું :

“જો ન કદાવર્યો દોષ તેમ છૂટ છે જ. નવે બમે ન કદાવર્યો.”

તેણે પૂછ્યું, “અને આપ ?”

જવાબ મળ્યો, “હું તો મોટી પહેલાં કરાવીગ અને રસ આંગળાં આપીશ.”

આથી ફેટકાકને એમ ‘ગામ’ કે ગાંધીજીએ સરકાર પાસેથી સંમત આપી છે. આવા જવાબોથી પેલા પદાણુ ચિડાયો અને ધમકી આપનાં કર્યું. “હું જુદાના કદમ આપને કહું છું કે જે કોઈ પરવાનો કદાવર્યા પહેલાં જઈએ તે કદાવર્યો.”

આથી કદાવર્યો ગાંધીજી એજા જ ‘પાત્રણ’ રાજ કોઠાવના દવા કે તેમણે જવાબ આપ્યો, “પાત્રણ ન દોષ કદાવર્યો અંગીસ. પણ અંગ નો દોષ.”

આ વાતને ચોક્કસ વખત તીવ્રો અને પંચાના કદાવર્યાની તારીખ નહક આપી. પેલા પદાણુ પણ જેવણુ પદાણુ હોમો સાથે મરતામાં હોમો રહી.

રસ્તામાં ગાંધીજી પ્રથમ નીકળ્યા. પેલા પદાણુ ગાંધીજી અને જીવન કેટલાક મેતાએ સાથે પાછળ પાછળ ચાલ્યા. થોડું છેકં રહ્યું ત્યાં તો મોટા આકારે ગાંધીજીની પકળે જઈ પૂછ્યું, “કદાવર્યો હો !” ગાંધીજીએ તો સ્વયં વાત કહી સંભળાવી.

આ જવાબ આપતા દવા, ત્યાં તો પાછળથી ગાંધીજી ઉપર કંઈના સંભારક ફટકો પડ્યો. નહત જ ગાંધીજી એવાન રહ્યાં પરવા. પણ આટલેથી પદાણુ ન અટક્યા. તેમણે કાઠકીએ અને પાટુએનો માર માર્યો. જીવન કેટલાક ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીયોની ગાંધીજીને ગયાવનાં ધ્રુવ થઈ.

મોટા મોટા પદાણુ તોડા. પણ મરતે જવારે પડી પોલીસને રવાણીન કર્યાં. ગાંધીજીને પાંચના મકાનમાં ઘડી જવામાં આપ્યા. ધ્રુવ થયું રહ્યું હતી. થોડી વારે બાન આવતાં તેમણે મીન આપમ કર્યાં છે તેના પ્રશ્ન પૂછ્યા. જવાબ મળ્યો કે તેને તે પોલીસે પકડ્યો છે. ગાંધીજીને આથી વધારે દુઃખ થય અને તેમણે એકી મુશ્કેલી કર્યું. પોલીસે તેને છોડી પણ મુક્યો.

આપણે જાણ્યું તેમ તેમ સમાધાન ના થયું પણ આફ્રિકાની સરકારે પોતાનું પચન પાળ્યું નહિ. આથી ગાંધીજીએ ફરીથી કદમ ઉપાડી. મોટા કદમાં આપ્યું કે, “આપણી સાથે સરકાર દેવો રહ્યો છે. તો આપણે ફરીથી મહત્ત્વ ઉઠાવવાની છે. આપણે જે નાહજુદાથી પરવાના કદાવર્યા છે તેની દોષનો કદાવર્યા છે. તો તેમણે જે અચનતે પદાણુ દોષ તે પોતાના પંચાના મોકલે.” આવા પડી કે નહત જ પરવાનાના મર્યાદા પરદેશ.

દોષનો કદાવર્યા દિવન નહીં થયો. મોટી અબા બચવામાં આપી. અને જેની નકલે પરવાનાનો દમને કદાવર્યા આપ્યો. ગાંધીજીએ ગયાને પૂછ્યું કે નવે

સોએ 'આ પરવાના રાજ્યપ્રાપ્તિ આપ્યા છે કે કેમ સીએ પોતાનો એક મન જણાવ્યો.' કે અમે 'તે રાજ્યપ્રાપ્તિ આપ્યા છે, અને તે - અમારે પાછા પણ નથી બેઠા. ત્યાં કોઈ એક જિલ્લો થયો અને પોતાનો પરવાનો આપતાં કહ્યું, "ગાંધીભાઈ, હો આ મારો પરવાનો પણ જાઓ. મારા યુના માટે મને માફ કરો. મેં આપને આજ્ઞા નહોતા આપ અરેબર ગયાહુર છે."'

૧. આ જીમ્મુ કોઈ નહિ પણ મીર આસમ. તે માંધીછનો શત્રુ મટી તેમનો આગ્રહક જન્યો. તેને સમજાવવો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે.

સને ૧૯૪૭ની સરકારમાં એક પ્રસંગે ટ્રાંસફરના એક સભામાં ગાંધીજીને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાં કેટલાક મુસલમાન ભાઈઓએ નોંધાવ્યું અચ્ચું, અને ગાંધીજી ઉપર હુવનન હુમલો થવાની નિશાની હતી. ત્યાં તો તે પકાણે પૈકી મીર આસમ હાથમાં મોટો છરી પકડી આગળ ધપી આવ્યો અને બોલ્યો: "ગાંધીભાઈને સરેજ પણ ઇન કરનારને કાર મારી નાખીશ એવી ખાતરી મળ્યો." આ વિકરાળ પકાણની ધમકીથી નોંધાનીઓ ઢગાયા અને વેરણ ગયા.

આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એક વખતના શત્રુને પણ તેઓ પોતાના વર્તનથી મિત્ર બનાવી શકે છે. એ એક મહાપરિવર્તન હતું. તેથી આપણે સમજવાનું કે જે માણસ સત્ય અને અપૂર્ણ અદિસાથી વર્તે તો તેના અમાપ દૈવી નેજામાં અનંત નરેર એક વખતનો શત્રુ પણ અંગત મિત્ર બને, જે તેનું અરેખરું પાત્ર કરવામાં આવે તો. જે માણસ મુશ્કેલીઓમાં તેનાં સત્ય અને અદિસાનાં છેડે તો નરેર તેનું સારું કળ તો આવવાનું જ.

કોઈને પ્રશ્ન ઊડે કે આપણને ગાંધીજી પ્રત્યે હોય કેમ નથી થતો અને પ્રેમ જ થાય છે. જવાબમાં કાનણ એટલું જ કે જ્યાં સત્ય અને અદિસા સાથે

કે ત્યાં તેમાંથી નરેર કોઈ અતૌકિક પ્રેમનો નરેર પડેવનો. અને તેથી તે માણસ કોઈની ઈર્ષા નહિ કરે; કોઈને શત્રુ નહિ ગણે; સૌને તે સરખા પ્રેમ નરેર બેસે. અને જે તેનો આપણાં ઉપર પ્રેમ છે તો આપણે પણ તેને કેમ છંદરીએ?

તેમનામાં આવે પ્રેમ ઉત્તરના હોવાથી કદિ પણ તેઓ કોઈને મારતા નથી. જ્યારે કોઈ ગાંધીક કે મોટામાણસ કંઈ જુએ કરે, ત્યારે તેમને ખૂબ દુઃખ થાય છે. કારણકે તેઓ મમરે છે કે જે મારામાં કંઈ ભૂલ્ય દશે, તો જ મારાથી કરીને તે પોતાનો યુનો છુવાવે છે. તેથી જે કોઈ જુસ કરે છે, તો પેતે તેને માટે ઉપવામ કરે છે. એટલે પોતે જ દુઃખ મદન કરે છે.

આ રીતે તેમણે એક વાર અંદાંડિયાના કેપનાસે કપી લતા. એક વાર ઓફ દિવસ કપી લતા. તેઓ કહે છે કે જાળકે હોય કપી, તેમાં જેના ઉપર મારાથી કેમ ક્રોધ કરાય? મારા પોતાનામાં જ હોય રહી ગયો દશે, તેથી જ તેને ખાહુ કામ કરવાનું સ્વયં. જે હું પવિત્ર હોઉં તો મારી પામે રહેનાર જાળક મારાથી કરીને પોતાનો યુનો છુવાવે જ નહિ. આપા પ્રેમ પામે કોઈ પણ જાળક વસ થયા વિના કેમ રહી શકે?

પ્રેમ છતાં ત્યાગ માટે તૈયારી

નીચેના પ્રસંગથી આપણને સમજશે કે તેઓ કેટલો રોહ રામે છે. છતાં ત્યાગ કરી શકે છે.

સને ૧૯૦૮માં મલયાલમની લકારમાં ગાંધીજીને જીજી વખત નેજની સુભ ચર્મ. આ વખતે પ. કરતુરના દિનિકસમાં ખૂબ જિમાર હતાં. આ જગર મિ. વેરે ગાંધીજીને તાર મારકે જાણાવ્યા. તેનાં સંવાગમાં ગાંધીજીએ નીચેનો પત્ર લખ્યો.

"તારી તમિલનનો તાર મિ. વેરે આજે મોકલ્યો. જ. મારું હેથ કોનરાય છે. હું રફ હું. પણ તારી આકરી કરવા આવું એવી રિયત નથી. મલયાલમની લકારમાં મેં ગધું અપણ કયું છે. મારાથી ત્યાં

આવાય જામલિ. દંડ આપું તો જ આવાય. દંડ તો ન જ આપાય. તું જરા દિવન રાખે, રીતરસ આપ, તો મારું થઈ રહેશે. છતાં મારે નસીબેથી તું જાણે જ એમ દરે, તો હું તને કોટકું જ મણું છું કે, તું વિરોગમાં પણ મારી દયાનીમાં જ ચાલી જાય તેમાં મોકું નથી. મારું મૈત તારી ઉપર એટલું કે તું મુઠેલી છતાં મારે માન છાએ. તારે આત્મા તો અમર છે. હું તને ખાતરીથી કહું છું કે, જો તારે જાય જ થશે તો હું મારી પાછળ બીજી જી કદાનો નથી. મેં તને કેટલીક વાર કહ્યું પણ છે, તું હંધર ઉપર આરમ્ય રાખી કવ તજ જે. તું મરીશ તો તે પણ સત્યાગ્રહને જોમ છે. મારી હકત તો મારા રાજદારી નથી. તે રાજા ખાસિક છે. એટલે અતિ ચોખ્ખી છે. તેમાં મરતું તો મેં શું. અને જીવતું તો મેં શું! હું પણ એમ જ જાણી જરા મેં જોયું નહિ જાવે એવી મારી ઉમેદ છે, એવું તારી પાસે માગી લઉં છું.”

આથી આપણે તેમનો રોદ સહીતો વૈરાગ્ય તોઈ જાણી છીએ. તેથી આપણને પ્રજા માથ છે કે તેમને રોદી કહેવા કે વૈરાગી કે આવા રોદ છતાં વૈરાગ્ય અને સ્થાનપણું પડે છે. તે જવા અહીં આપવાની જરૂર નથી. આથી સમજાય છે કે અહીં પ્રથમ પોતાનું જિહ્વાન, પોતાનું રોદીઓનું જિહ્વાન અને પછી બીજાઓનું જિહ્વાન આપવા તૈયાર માથ છે.

ઉપરની વસ્તુ સમજવતા બીજે પ્રસંગ આ રહે.

પણ પાઉં કદની સત સહવાની હતી. આ સતમાં જ પ્રચંડ શક્તિઓ ઉગેરા થયા. આજ મુખી તો ઇસ્લા દેવના છતાં પણ કોઈ બીજે સતમાં જોડવાની મનાઈ કરવામાં આવતી. પણ આ સતમાં દિંદી જોડવાના જીવન ઉપર ચણેલા દુઃખના સમયે થવાનું હતું. તેમાં દિંદી જોડવાનું રવમાન સામ્યવાદનો પ્રજા હતો અને તેથી જ જોડીએને પણ સતમાં એવી તેનું નાજી થયું. બીજી શક્તિ એ કે આ સતમાં મિસ્ત્રોડિયા મજૂરોએ પણ સાથ આપેલ.

નક્કી તો થયું પણ આપ મુલ વિના રવગે કોમ્પ મણું સાંભળ્યું છે કે તેથી ગાંધીજીને મણું કે કરતુરના આ લડતામાં જોડાવ અને જોડમાં જાય તો તેની પાછળ બીજી રોડીઓ પણ આવે, પણ સમજવવાં કેમ કે ગાંધીજી તેની જ વિચાર કરી કરે અને પ્રસંગની રાદ જોયા કરે.

એક દિવસ કરતુરના બાખરી તૈયાર કરતાં દનાં તેમાં ગાંધીજી બીજું કામ કરતા દતા. કામ કરતાં કરતાં ગાંધીજીએ કરતુરનાને પૂછ્યું: “તે તમણું કે ?” “શું ?” કરતુરનાએ જિજ્ઞાસથી સામે પ્રજ ક્યો.

“આજ મુખી તું મારી પરજોતર બી હતી. રવે તું મારી પરજોતર બી ન રહી.” કરતુરનાએ સ્વેજ જવાં સમજીને કહ્યું: “એવું વળી જોણે કહ્યું ! તમે તો રોજ નવા નવા મુજા શોધી કરો છો !”

ગાંધીજી દસવા દસવા જોડ્યા:

“હું કયાં રોધી કાઉં છું ! પેલા જનમજ રવદેસ કરે છે કે ?” મિસ્ત્રો સમતની જેમ આપણાં સગન પ્રાઈમાં મેંધાયાં નથી. ચારે તે મેરકાદેસર મળ્યા અને તેથી તું મારી પરજોતર મળ્યા નહિ પણ રખાત મળ્યા.”

કરતુરનાએ યુરસે થઈને કહ્યું:

“કહ્યું એવું એવું મારું ! એ નવરોને આપું આનું કયાંથી મુજે છે ?”

ગાંધીજી દેવાવી જોડ્યા:

“પણ રવે તમે મેરો શું કરો છો ? અમે જાણીએ છીએ કેમ તમે પણ જોડો. મારી પરજોતર થયું જોય અને રખાત ન થયું જોય, તેમજ તમને તમારો આગર વડાકી દેવા, તો તમે પણ આમરી જેમ સરકારની સામે લડો.”

“તમે તો જેમમાં જાઓ છો !”

“તું પણ તારી આગર ખાતર જેમમાં જાને તૈયાર થા.”

ગાંધીજીનું આ વાક્ય સાંભળી કરતુરના નવાઈ પામી બોલ્યાં: “હા, જેઠાં યૈરાંથી જવાય?”

“હા, જેઠાં! યૈરાંથી જેઠાં કેમ ન જવાય? પુરુષ જે સુખદુઃખ ભોગવે તે સ્ત્રીઓથી કેમ ન ભોગવાય? રામની પાછળ સીતા મર્ઝી. હરિશ્ચંદ્રની પાછળ તારામતી મર્ઝી. નળની પાછળ દમયંતી મર્ઝી. અને સદુએ જંગલમાં અનદદ દુઃખ વેઠ્યાં.”

“એ તો બધાં દેવ જેવાં! તેમને પગસે ચાલવાની આપણી શક્તિ ક્યાં છે?”

ગાંધીજીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું:

“એમાં શું? આપણે પણ તેમની જેમ ચલીએ તો તેમના જેવાં થઈ શકીએ; દેવ થઈ શકીએ. રામના કુળનો હું અને સીતાના કુળની તુ. સીતા રામની પાછળ ધર્મની ખાતર ન મર્ઝી હોત અને મહેલમાં બેસી રહી હોત તો તેને કોઈ સીતામાતા ન કહેત. તારામતી હરિશ્ચંદ્રના સત્યચત્ર ખાતર વેચાઈ ન હોત તો હરિશ્ચંદ્રના સત્યચત્રમાં ખામી રહેત. તેને કોઈ સત્યવાદી ન કહેત અને તારામતીને સતી પણ કોઈ ન કહેત. તેમ હવે તાર તારી આખર સાચવવી હોય, મારી પરણેતર ગણાવું હોય અને રખાત ગણાવવાના કલંકમાંથી મુક્ત થવું હોય તો સરકાર સામે લડ અને જેઠાં જવા તૈયાર થા.” કરતુરના થોડી વાર ચૂપ રહ્યાં પણ પછી બોલી ઊઠ્યાં:

“ત્યારે તમારે અને જેઠાં મોકલવી છે, ખરું ને? હવે એટલું જ બાકી છે. ભણે; પણ જેવનો ખોરાક અને માફક આવશે?”

ગાંધીજી બળાત્કારથી જેઠાં મોકલવા નહોતા ચાહતા કારણે તેમાં હિંસા સમાયેલી હતી. તેમણે જવાબ આપ્યો:-

“હું તને કહેતો નથી કે તું જેઠાં જા. તને તારી આખર ખાતર જેઠાં જવાનો ઉમંગ હોય તો જા. અને જેઠાં ખોરાક માફક ન આવે તો ફજાહાર કરજે.”

“જેઠાં સરકાર ફજાહાર આપશે?”

ગાંધીજી ફજાહાર મેળવવાનો ઉપાય મુશ્કેલી બોલ્યા:

“ફજાહાર ન આવે ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરજો.”

કરતુરનાએ હસીને કહ્યું:

“ડીક, એ તો તમે મને મરવાનો રસ્તો બતાવ્યો. અને મને લાગે છે કે જેઠાં જઈશ તો જરૂર મરી જઈશ.”

આ જવાબથી ગાંધીજી ખડખડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા:

“હા, હા; હું પણ એમ જ કહેજું છું. તું જેઠાં મરી જઈશ તો જંગલમાંની જેમ જ તમે પૃથ્વી.”

“ડીક, ત્યારે તો હું જેઠ જવા તૈયાર છું,” કરતુરનાએ તેમના દૃઢ વિચાર જાહેર કર્યો.

આમ ગાંધીજીની મંત્રણાનુસાર કરતુરનાના વર્તનથી દિંદી સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનાં દાર ખુલ્લાં થયાં; અને આજ દિંદમાં જે જીવશક્તિની પવિત્ર અને પ્રમંદ જવાળા પ્રગટી નીકળી છે, તેનું બીજ એ પ્રસંગે રોપાયું.

પ્રતિજ્ઞાના અહિમા

ગાંધીજી-પ્રતિજ્ઞાનો અહિમા ફેરો જળવે છે તે નીચેના પ્રસંગથી જણાશે.

એક દિવસ એક વિદ્યાર્થી જોહાનિસખર્ધી આવેશ પોતાના વડીલને મળવા ડરખાન ગયેલો. વડીલને બાળક પ્રત્યેની ચમત્કાર કારણે ગ્રાણ્ય કે આપ-મમાં તેને ચિટાવ કે તીખાં તમતનતાં બહિર્યાં વગેરે ક્યાં મળવાનું હતું? તેથી તેમણે અવગણ્યા ઉપરાંત બીજાં બહિર્યાં વેચાતાં લઈ આપ્યાં. બાળકને ખાતાં ખાતાં તેના મિત્રો સાંભળી, એટલે તે બહિર્યાં ફિનિકમ લઈ ગયો. ત્યાં જવારે બધા મિત્રો ભેગા મળી બહિર્યાં ખાતા હતા, ત્યાં એક શિક્ષિકા જઈ ચડ્યાં. વિદ્યાર્થીઓએ તેમની આગળ બહિર્યાં ધર્યાં અને તેમણે તે બાધાં પણ ખરાં. તે જરૂરે તે વાત છપાવવા

વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું. પણ એમ કંઈ વાત ફૂપી રહે ખરી ? આ વાતની ગધાને એકમે દિવસમાં ખજાર પડી ગઈ. ગાંધીજીને કાને તે વાત પહોંચી એટલે તેમણે વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું કે તમારી સાથે બદિયાં ખાવામાં તે જડેન દનાં કે નદિ ? સૌએ ‘ના’ પાડી. પછી જડેનને પૂછ્યું પણ તેમણે તો તે વાત સાચી હોવાનો ધ્વંસકાર કર્યો. આથી ગાંધીજીને થયું આ જનમાં સાચું કેાણુ ? તેથી તેમણે કહ્યું કે ત્યાં સુધી મને આ ગાયત નિષે સાત દહીકન નદિ મળે ત્યાં સુધી હું ખર્ષિશ જાદિ. આ પ્રતિજ્ઞાથી આશ્રમનું વાતાવરણ ખળભળી ઊઠ્યું.

તે જડેનને આમાં પોતાની જૂઝ સમગ્રધ્વં અને તેમણે બીજે દિવસે દસ વાગે ગાંધીજી આમગ પોતાની જૂઝ કબૂલ કરી અને તેને મારે મારી ગાળી.

આવા ઉપવાસો તો તેમણે ઘણી વખત કર્યાં છે. ઉપર પ્રતિજ્ઞાનો મદિમા અનાવતો ને પ્રસંગ આવ્યો છે, તે તો એક સામાન્ય જનાવ છે. પણ તેમના આશ્રમજીવન ઉપવાસો બહુજીએ, ત્યારે જ આપણને તેમની પ્રતિજ્ઞાપાલનની કિંમત સમજાય છે. અને એથી પણ વધારે આગામ વર્ષીએ તો તેમની ધૃતિએ જતાં પડેજાની ત્રણ બીપણુ પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યાં નથી ?

અત્યાર સુધીમાં જે કહેજા જીવનપ્રસંગોથી સમગ્રધ્વં હશે કે આ પ્રસંગો દરિયા આક્રિશ સુધીના છે. આ પછી તેઓ દિંદ પાછા આવ્યા. અને અહીં આવી ને સત્યાગ્રહ અને લડતો લડ્યા તેનું વધારે જાણણુ નદિ કરતાં એકમે પ્રસંગો કરી હું માનું કયને પૂરું કરીશ.

ગાંધીજીની તખિયત સારી નદિ હોવાને કારણે એક વખત તેઓ માયેરાન દવાદેર મારે ગયા. પણ ત્યાં કંઈ ફેરફાર પડ્યો નદિ. દરદ જડેન વધી પડ્યું હતું. તેથી તેઓ પાછા આવ્યા અને હાકન દસાકની સલાદ લીધી. તેમણે કહ્યું, “ તમે દૂધ ન લો, ત્યાં લગી તમારું શરીર હું વાળી નદિ શકું. તે વાળવાને સારું તમારે દૂધ લેવું નેહીએ ને લોખંડ ને સોમકની પિયકાકી લેવો નેહીએ. આટલું કરે તો તમારું શરીર અજાયદ ફરી ગાંધવાની હું જોરડી આપું. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યોઃ “ પિયકાકી આપો પણ દૂધ ન લઉં, કારણકે

તેમને દૂધ ન લેવાનું વત હતું. કરતુદગાએ કહ્યુંઃ “ જ કરીનું પ લેવાય કારણુ તમને ગાયબેંસ ઉપર કુછાની ફિયા ચવાથી તેના દૂધ પ્રત્યે તિરકાર છે.” છેવટ જકરીતું દૂધ લેવાનું નકકી થયું અને તેના દૂધથી તખિયત સુધરવા લાગી.

રોલેટ એક્ટનો વિરોધ

આમ તેમની તખિયત જરાજર ને દતી, તેવામાં એક દિવસ તેમના હાથમાં રોલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ આવ્યો. તેની બલામણી નેહી ગાંધીજી ચમકયા. તેમણે અમદાવાદ આવી થી. શંકરસાહ બેંકર વગેરે ખીજઓને મળી આ રોલેટ એક્ટનો વિરોધ કરવાનું યોગ્ય ધાણું એટલે સરકારની સામે લડવાનું નકકી થયું અને સૌએ પ્રતિનાવતક ઉપર સતીએ કરી.

ધીમે ધીમે પ્રતિજ્ઞાવતકમાં સદીઓ પણ ખૂળ સંજ્યામાં આવી અને એ રીતે તેમણે તે કામ પોતાની તખિયતની પરવા કરી વિના ધમધાકાર ચલાવ્યું.

આ રોલેટ એક્ટમાં એવી કસમ દતી કેઃ—

‘ દેશમાં રાજકોદ વધી પડ્યો છે. ક્રાંતિકારી વર્મ વધી પડ્યો છે. તો સરકાર કોઈ ખાણસ ઉપર શક આવતાં વગર વોરટ તેને પકડી શકશે અને તેના ઉપર કેસ ચલાવ્યા વગર પણ જેસમાં પૂરી શકશે.’

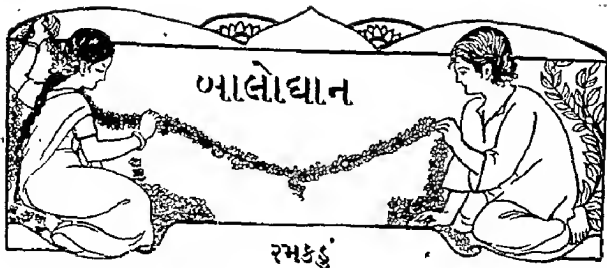
ઉપસંહાર

આપણે તો તેમના બેતણુ યુલોનું અવલોકન કર્યું. પણ આપણને જણાય છે કે સત્ય અને અદિસાની પાછળ ત્યામ, ઉદારતા, સેવા, શ્રેમ, દયા અને આતમજાકિદાન જેવા ખીજ કેટલાય યુલો છૂપાએલા છે અને તે આપણે જ સત્ય અને અદિસાનું પાલન કરતાં ખીલે છે.

આપણે તો પ્રણુને એટલી જ પ્રાર્થના કરવાની કે ગાંધીજી થયું હોવો અને આપણા દેશને કોંઈ સાવવામાં વધુ ને વધુ ફાળો આપો. વિશેષ પ્રાર્થના તો એ કે આપણે તેમનો અગ્રેય સદેશો ખીલવા મારે સાવક જનીએ.

વિહૃલભાઈ ધરમદાસ પટેલ

૭ જુનશન વિદ્યાર્થી બિનચમકિરના વિદ્યાર્થીએ અવજ ગાંધીજીની વખતે અપેણું આપ્યું.

દાદાને પ્રયાગ જતા ભેઈ નાનો સતીશ દોડતો આવીને એમની ગોદમાં બેસી ગયો અને લાડ કરતો કહેવા લાગ્યો: “દાદાજી, મારે માટે એક સુંદર રમકડું લેતા આવજો હોં. લાવશે ને ?”

દાદાએ ઉમળકાભેર ચૂમી લઈ એને છાતી સરસો આપ્યો ને કહ્યું: “વારુ, બેટા, જરૂર લેતો આવીશ.”

આ સાંભળી સતીશના આનંદનો પાર ન રહ્યો. નાચતો ને કૂદતો એ મિત્રોને પોતાના નવા રમકડાની વાત કહેવા દોડી ગયો.

દાદા પ્રયાગ આવ્યા ગયા.

*

ઘરમાં થતી વાત પરથી સતીશને ખબર પડી ગઈ કે દાદા આજે સવારની ગાડીમાં પ્રયાગથી પાછા ફરવાના છે. બેઠકો ત્યારથી એનું મોં પ્રકુલ્લ હતું. રમકડું, નાનું મગનું રમકડું મેળવવા એનું મન અધીરું બન્યું.

આજે નવું રમકડું આવશે એમ તેણે મિત્રોને તો ક્યારનુંય કહી દીધું છે. એ રમકડું કેટલું બધું સુંદર હશે ? હવે તો મારે ડોઈ દહાડો એકલા

નહિ રમવું પડે. મારા ગોઠિયાઓ મારી ભેટે કીડા કરશે તો હું મારા નવા દોસ્ત-રમકડા-સાથે રમીશ. આજો દહાડો એની સાથે રમવાની મમ્મ પડશે ! અને હવે તો મધુરીબહેન પોતાની ઢીંગલી આપવાની ના પાડે તો એને ચ મારું નવું અને સુંદર રમકડું જતાવીને ચીડવવાની કેવી ગમ્મત આવશે ?

ગમ્મતના વિચારે સતીશના મોં પર પ્રકુલ્લતાની અજળ છાંટ આવી. હજી એની વિચારમાળા આગળ લંબાવાની હતી, પણ ત્યાં તો બારણે ટકોરા પડ્યા ને, બેઠકો તો ત્યાંથી બેઠકોને ‘દાદા, દાદા’ કરતો બારણું ઉઘાડવા દોડ્યો. દાદા આવ્યા: સુસાફરીથી થાકેલા ને કંટાળેલા ! દાદાએ ઘરમાં પગ મૂક્યો ન મૂક્યો ત્યાં સતીશે પોતાની નાનકડી હથેલી આગળ ધરી રમકડું માગ્યું. પણ . . .

“બેટા, રમકડું હતું તો મમ્મનું પણ મોંધું બહુ, એટલે ન લીધું.” દાદાના આ શબ્દો કાને પડતાં જ સતીશનું મોં પડી ગયું, તેનો આનંદ યોગ્યરી ગયો. ઘડી વાર

પહેલાં ચંદ્રના શ્રીતળ તેજમાં હમી રહેતા પોયળાં જેવું પ્રકુલ્લ મુખ, દાદાના આ શબ્દોએ કરમાવી દીધું.

રસમ્મ અહેરો ઘડીબર તો દાદાના મુખ ભણી તાકી રહ્યો. પછી ધૂરકે ધૂરકે દેવા ને, જમીન પર લોટવા માંડ્યું. ગજપાના મહેલ જેવા એના ગરમતમિનારા કકડબૂસ કરતા તૂટી પડી. જમીનદોરત ધઈ ગયા ! એના શુભાળી ગાલો પર આંસુના દેલા આશ્યા, એનાં સુંદર, વાંકડિયાં બૂંદાં પૂજમાં રમદોળાયાં !

સતીશને રડતો આંભળી રસોડામાંથી તેનાં મા દોડી આવ્યાં. કલાવી પટાવી માંડ છાનો સપ્થો, ને આંખો પર ઠરી રહેલાં આંસુ પાલવ વડે ઢૂંછી નાખી, ગોદમાં લઈ બેસી લીધી.

ગાળકતું રડતું તે જ વખતે ગંધ ધઈ ગયું જો ખરું, પણ તેના અંતરનો સંતાપ તો ન શરૂ થો તે ન જ શરૂ થો.

આખો દહાડો જો ઘરમાં જ બેસી રહ્યો. પોતાના ગોઠિયાઓ પાસે હવે તે શું મોદ લઈને જાય ? માએ પૂજ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે માંડ એણે બે કાળિયા અડખાધું. સવાર, ગપાર ને સાંજ, રીસમાં ને રીસમાં જ પકાર ધઈ ગઈ, અને શત પણ પડી. ઘરનાં ગંધાંય નિશાધીન ધઈ ગયાં પણ ગાળક સતીશને નીંદર નોતી આવતી. એની ઓરડીની આરેકાર એક જ ધ્વનિ પડ્યાતો હતો :

“છિ : છિ : સતીશ ! તારે માટે તો રમકડું ધ મોંપું !”

મોહન દંકર

બગલાભાઈ

હે બગલાભાઈ ! તમે અહીં નહીં કાઠે જ રહો છો ? ગામમાં કે વગરે તમે કેમ રેખાતા નથી ? નડીકિનારે એકાન્તમાં ધ્યાન ધરવાનું અને તળાવમાં ભેંસો ઉપર બેસવાનું તમને પૂજ ગમે છે, નહિ ?

અને બગલાભાઈ ! તમે આટલા દૂધ જેવા ભિજળા કંચાંથી ? કહોને. આમ બેસા બેસા જોયા શું કરો છો ? તમે સત્તજન રેખાઓ છો, જવાળ આપો ને ?

બગલાભાઈ ! તમે અવાજ કયો વિના શાન્તિથી બેસો છો અને ધીર ગંભીર ચાલે ચાલો છો. નહિ ? મોઢથી બેસતા પણ નથી ! બીણાં જંતુની હાનિ ધાય માટે ? મોનમત કીધું છે ?

જ

અરે ! આ શું કર્યું ? શું તમે ઝડપ મારીને પેટી મળની તરની માછલીને પકડી !

હાં, હાં, સમજ્યો; તમારું ન બેલવાનું કારણ. સમજ્યો, તમારી આટલી ધીરતાનું કારણ. સમજ્યો ધોળો ભેળ ધારી પાળી-કાઠે એકાન્ત વાસ કરવાનું કારણ. હું તમારું ધ્યાન અને ધ્યેય જાણે સમજી ગયો. ગિચારાં, ભલાંભોળાં માછલાંને આગ જ સપડાયો છો ! સત્તજનતાના ટોળા નીચે માછલાં ખાવાનું છોડી તમે ગામમાં શું દેવા આવો ?

મ

કાન્તિદાસ ઝવેરી

દીઝરાયેલીનું પહેલું બાપડું

ગ્રેટ બ્રિટનના રૂઝમી મલીના મદાનિઆન ને મોટામાં મોટા સમકાલીન વડા પ્રધાનો દીઝરાયેલી ને એડરલન દીઝરાયેલી પંડો વાદ પાતોએના અબ તરીકે જુઠાયા પછી એમને આશ્ચર્ય પ્રક ઉપર મોઝવાનું થયું. મદાન વચના તરીકે પ્રખ્યાત થના દીઝરાયેલીના એ પ્રથમ વડતપ્ત પખતે મોટા ભાગના મળો કમિયો મોઝાવના સાગ્યા. પણ મદાનપામ્લ આશ્ચર્યમાસ પદાવનાર દીઝરાયેલીએ કહ્યું: "તમે માનવન સંભો અને સંભગવા નદિ માવના દો નો કું જેમી જાડે." આથી સંભો મેરિયા વડવા સાગ્યા દીઝરાયેલીને યુસ્મે મર્યા. એવું કહ્યું: "વડવા કન્યાં કુનિયામાં વધારે મર્યા જીવડું કમું નથી, મમત્યા." પણ દીઝરાયેલી સંભો નો કમટા વધારે જમરવા ને જોડયો વાગીએ. પાડીને ખરખર દમવા ગાગ્યા. જુવાન ને જાનવેસ દીઝરાયેલી ખુબ સરખિદો થઈ છેવટે જેમી મળ્યા. પણ જેત્યાં જેત્યાં મંબીર વડો એવું મળ્યાને સંભગાપ્ત: "એ માડેયો, એ કે આપ નો કું જેમી જાડે" મું પણ એવો સમય આવવાનો છે ત્યારે તમે જાપાએ અને સંભગયો પાડો." ને એ દીઝરાયેલીએ અંતિ પખતે મદાન બ્રિટિશ સામાજ્યના વડા પ્રધાનતરી પાડેમેન્ટમાં દેહીયે વાર પોતાના મરવરી વડાઓ મળ્યાને સંભગાપ્ત.

મોડે. મરદો પણ વડુ કુમીયોથી મારી મડાવ છે. પણો પશુએ ઇવનસકિન પદાવનાં દોષ છે. પણ સો પ્રાણીઓમાં માનવીનો ઇવનસકિન વધારેમાં વધારે દોષ છે. યા. ન. એક કપ કોમીયં એક કોનિયર એક બિગાડીને લકાળ મુખ્યને સ્વાધીન કરી મો. ત્યારે એવા નોટકાંય કોમીના કપ એવા મમૂરીએ એક કિવરમાં મરવરાવી જાય છે ને છતાં મોટાથી છુપા કરે છે. એક મીડરમાં એક તમાકુનું બિગીડીન વિષ જેમોટા મળ્યાને જાડ વાડમાં મારી નાખે છે. ત્યારે એવી નો જેડો ને મીડ તમાકુજાડો વડાગી છે જે પૂરી નાખે છે. એક પ્રસાદે સાગ્યા એક આપોદીય-મદાનિઆન-મેના જેડાંયે દોઝ સાગિયાઓ જાપા નીમે ઉતારી જાય છે ને એક મોટા મમરને હોઝ વિવમળે મળ્યાને મરજુ રહી મરે છે. અને આમ જાડે એવા જેડો જાડોં મેકેડો મેકલ વિવેરીએક વિવિધ જાડે એવા મમૂરીએ પોખી મરી ઉતારીને છુપાવા સાગ્યા માડે આવે છે.

એકે એક કહી મડાવ કે પાડીના પદ ઉપર કુમરવા બોલિય કાડમેનો ખંડ કમિને પણ છુપે. મળવામાં મળ્યામરી વારે દોઝ જાડો મરે એક એકે કાડમે નથી.

દોષ છે. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે દરેક ગતની દવામાં અપાગની ગતિ એટલી જ દોષ છે. દગની દવામાં ખનિની ગતિ ઘણી વધી જાય છે, અદ્યત્ત, દગથી બારે દવાનું ટ્રેપરેચર મરખું દોષનું નેષ્ટિએ. આપણી આદ્યપાસ માત્ર લાઈફ્રોજનનું વાતાવરણ દોષ તો આપણે આજે નેટલી ઝડપે અપાગ આંખથીએ છીએ એનાથી આદ્યપણી વધુ ઝડપે માંબળી રાહત સખા દવા માનના દવાણુ ને ટ્રેપરેચરની સ્થિતિમાં નીચેના ગેસોમાં ખનિની ગતિ નીચે ઘૂમાણે દોષ છે:

લાઈફ્રોજન : ૪૧૬૩ ફટ દર મેકેડે મિનિ.
સામાન્ય દવા : ૧૦૬૦ ફટ "
ઓક્સીજન : ૧૦૪૧ ફટ "
કાર્બન ડાયોક્સાઈડ : ૮૫૫ ફટ "

ધુમાડો કયાં જાય છે ?

ધુમાડો ધન અને ગેસવાળી ઘણી વસ્તુઓનું મિશ્રણ દોષ છે. ધુમાડો કોયે આકાશમાં ગયા પછી એમ માં ધન કણો નીચે પડી જાય છે. અનિજ દોષથી બળે છે ત્યારે એમાંથી તેથી પદાર્થ નીકળે છે. આથી અકાશમાં ધુમાડા ભેગાં નેજનાં નજરે પડે જાય છે. આ તેથી નજરને કારણે જ કોયલાથી કાળાં થયેલાં કપડાં ઉપર પાકા ડાઘા પડી જાય છે. ધુમાડામાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડનો ભાગ દોષ છે, એ વનરપતિનું ભલુ જની જાય છે. કોયલામાંથી ધુમાડા રૂપે બીડી જતો લાઈફ્રોજન ગેસ બીજી દવા સાથે ભળીને એનું જળા જની જાય છે. આમ ધુમાડો ઓગળી-Decompose-જાને એનો ઉપાંતરી વિરૂધ થઈ જાય છે.

૨૦.

એક કા અમેક

મૂર્ધ-રત્નિ, બાનુ, દિવાકર, દિવાંશુ, દિવાસો, દિનકર, દિનમણિ, દિવાર્માણુ, દિનેશ, અર્ક, સુવિના, અગ્નુ, આદિત્ય, દિનપતિ, બારકર, અદેશ.

ચંદ્ર-છદુ, ગેમ, રાગિયર, રાયાંક, સુધાંશુ, નિશાકર, અમૃતનાથ, નલત્રનાથ, કળાકાર, કૌમુદી-પતિ, રાવરીપતિ, દિનપતિ, રત્નપતિ, ચાંદનિપતિ, સુધાકર, મયી, વિદ્યુ ચાંદો, કળાધર, દિનરાગ, દિમાંશુ.

શમુદ્ર-દરિયો, આગર, અર્જુવ, આયર, જળધિ, વાર્ધિ, વારેનિધિ, જળનિધિ, ઉર્ધ્વ, અર્ધિ, પયોનિધિ, રતનાકર, પાંડાવાર, મહેરામણ, પયોધર, અકૂપાર.

પાણી-જળ, વારિ, નિર, જુ, અણુ, પપ, આળ, ઉદક, સત્તિજ.

હાથી-મેગળ, ગજ, દરતી, ઐરાવત, કંઈર, માનંગ, ગય, નાગ, કરી, મારંગ.

શિંહ-વનરાજ, કેસરી, મૃગેન્દ્ર, મૃગપતિ, પંચાનન, દરિ, સાવજ.

કમળ-પુરંદરીક, કુમુદિનિ, સુરેન્દ્ર, ઉત્પલ, પંકજ, અણુજ, જલજ, પદમ, આરવિંદ, મિસ્રપ્રમુદ.

કુંડર-પર્વત, પદાર, ગિરિ, નગ, રાજ, મદિધર. ગિરિધર, ગિરિવર.

આંખ-અશુ, નયન, દોચન, દગ, નેચ.

સોનું-ફેમ, હાટક, કુંદન, કાંચન, કણુગ, કર્નક.

ઘોડા-તુરંગ, રથ, અશ્વ, હથ.

પવન-મારુત, વા, વાયુ, સમીર, અનિલ.

આકાશ-વિષ્ણ, નભ, આબ, અંબર, એભ, ગગન.

શાંતિચંદ્ર ભ. દામકાકર

કુટિાર

વર્ષ ૫

અંક ૩

તાંત્રી : રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

ત્રિવેંમ્બર ૧૯૩૯

દેશની સેવા કરવા હું તૈયાર છું, પણ હું
તો તે સત્યને જ કરીશ તે દેશ કોર્તા ખૂબ
અસને વિચારખાન છે. દેશને જો હું દેવ બાલી
બંદલ કરું તો દેશનું સુખાનંદાશ વાસ્તવે અપુષ્ટ
.. દેશથી પણ વધુ ક્યાને ખર્ચ કરેલો છે નિર્લ
સ્થિતો માનના નથી તેમજ હું કહું છું, દેશને પણ
માનના નથી.

-શ્રી રાધીન્દ્રનાથ ઠાકુર

ફિરોર

વર્ષ ૫

નવેમ્બર : ૧૯૩૬

અંક ૩

અનુક્રમણિકા

કુદરતની ગોદમાં (ચિત્ર)	મુખપૃષ્ઠ
૧ આત્મચરિત્ર-અળે	નૌતમ ૮૧
૨ ફિરોરને	'અલમ્બારી' ૮૨
૩ ઇસિહીમ આદમ	રામનારાયણ ના. પાઠક ૮૩
૪ વીણા ફૂલ બહાલાં	
વીણા ફૂલ બહાલાં	પતીલ ૮૫
૫ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	ગોવિંદરાવ ભાગવત ૮૬
૬ પ્રભુને પ્રભ (કાવ્ય)	મળશંકર બેળી ૮૮
૭ અજન્તાની યાત્રાએ	મંગળ દેસાઈ ૮૯
૮ કવિ કહે (કાવ્ય)	યોગેન્દ્ર દેસાઈ ૯૩
૯ સ્વામ (વાતી)	મળશંકર પાખ્યા ૯૪
૧૦ સત્યની કુંજી	જાકા કાલેલકર ૯૭
૧૧ વન-વાણી (કાવ્ય)	નાથાલાલ દવે ૯૮
૧૨ સુપાત્તા અને રમત	કાન્ન કાલેલકર ૧૦૦
૧૩ એક નદીની આત્મકથા	પોપટલાલ અંબાણી ૧૦૨
૧૪ મેઘરાજની પદ્યરામણી (કાવ્ય)	રાશિન ઝોઝા ૧૦૬
૧૫ હસાહસ	રા. જિ. વિ. હેમાણી; સુમતિચંદ્ર પોપટલાલ શાહ ૧૦૯
૧૬ કીસ્મત	નવંત ચંકરલાલ ભટ્ટ ૧૧૦
૧૭ ખાંભી (કાવ્ય)	મગનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૧૧૧
૧૮ ટપાલની ટિકિટોનાં સંગ્રહનો શોખ	નિશુવન વીરજી હેમાણી ૧૧૨
૧૯ વીર ઝોંઝ	કૃષ્ણલાલ ત્રિ. દેસાઈ ૧૧૫
૨૦ પિતાના ધનનો ધણી ક્યો ફિકરો !	વ. જી. ગોવિંદજી દેસાઈ ૧૧૭
૨૧ સારોદાર	ત્ર. દ. હેમાણી સિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૧૧૮

લેખકોને

ફિરોરમાં ઇતિહાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાતો, સાહસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથામયો, પ્રેરક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવાં ચોગ્ય લેખોમાં, ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે લખાઈને એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત્ર બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો ગોઠવવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કયા પુસ્તકમાં મળવા સંભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રવ્યવહાર સાથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરેપૂરું શિનામું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખને દુકામાં અને બને તેટલે સુધાર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે એ ત્રણ પાનાનો હોય એ ઇચ્છતા ચોગ્ય છે.

પ્રાસદ ધમેલા લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ મોકલવામાં આવશે તંત્રી : 'ફિરોર' ખાડિયા : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણજીરાજ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : ફિરોર કાર્યોલ્ડ C/O પ્રત્યયન કાર્યાલય : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ
સુદ્રક : રણજીરાજ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : ફિરોર પ્રિન્ટર : ચાર રસ્તા : ખાડિયા : અમદાવાદ તા. ૨૦-૧૨-૩૬

(ફોટો : શ્રી અમૃતલાલ ખોડા)

કુદરતની ગોદમાં

કચાર

આત્મશ્રદ્ધા બળે !

[૫મી]

રહે તિમિર ઘોર ઘેરી ઉર મ્હાનું ચોપાસથી
ભીંસાય કુલકોમળું હૃદય વજશી ચૂડમાં;
છતાં ક્ષુબ્ધન કાઢું કે વહું ન પ્રાર્થના વેવલી
અમેય ઉર હામથી રહું ઝંખી હું જગમાં.

નહી અડચણા અનેક, પથમાં પડયો આખડયો,
અને થઈ ઉભો કરી કદમ એક આગે બઢયો;
પડી વિટમણા, ઝીલ્યા વિધિપ્રહાર સોચી હસી,
થયા જખમ કારી, તો ય નવ પાછી પાની કરી.

હાલે વિષમ વેદના ઉર દહો, શિરે આલ છો
પડો દુઃખતણાં; કદી ન ધરું દીનતા હું ઉરે;
રહું અહગ હામથી હું રણજંગમાં શૂરતો
અખૂટ ઉર ધૈર્ય ને અતલ આત્મશ્રદ્ધા બળે !

નૌતમ

કિ શો રો ને

પત્રાંક-૬

દોસ્તો,

સૈકાઓ પહેલાંની એક વાત છે. અલ્પ ગઝલી નામનો એક મોરો તત્ત્વચિંતક થઈ ગયો. તેની તત્ત્વ ગણવાની તાકાવેલી એટલી બધી તીવ્ર હતી કે આખી દુનિયાનું બધું જ નરવચન તે ગોધી વળ્યો. પરંતુ તેની શોધ માત્ર જ્ઞાનની ન હોતી; તેને જોઈને હતો એવો એક પ્રકાશ જેથી તેના જીવનમાં નવ-મેતન આવે, તેના પ્રાણને નવપલ્લવિત કરે. આમ અનેક વર્ષોની અચાક તપશ્ચર્યા પછી અકસ્માત તેને તે પ્રકાશ લાગ્યો.

હરે તે હિંમરે તેમજ જ્ઞાને વૃદ્ધ થઈ ગયો છે. પરંતુ તેનો આત્મા એક આળસ જેવો નિદ્રાપ અને આનંદી છે. એક વાર શરદાઋતુ મેઠા મેઠા જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષો તેમને ગળવા આમ્યા. તેમણે પૂછ્યું: “ગઝલી સાહેબ, આપની હિંમર કેટલી થઈ?” ગઝલીએ દસનાં દમનાં કહ્યું: “માત્ર ચાર વર્ષ.” પેલા બધા જ્ઞાનીઓ તો આશ્ચર્ય પામી ગયા. આવડો મોરો માણસ માત્ર ચાર જ વર્ષનો? કેવી હસવા જેવી વાત!

મને લાગે છે કે તમે તેનો અર્થ સમજી ગયા હશો. આઠઆઠનાં વર્ષો તો તેમણે જ્ઞાનની શોધમાં ગાળ્યાં, પણ સાચું જીવન તો રાત્રે થયું પેલો નવે પ્રકાશ પામ્યા ત્યારથી. આ રીતે તેઓ સાચા દિગ્ગંથયા, એટલે કે બીજા જન્મને પામ્યા.

ત્યારે આપણામાંથી કેટલા સાચું જીવન ગાળીએ છીએ? માત્ર ખાવાપીવા અને ચોરાઈ બચવાના સિવાય આપણે બીજો શો અનુભવ મેળવીએ છીએ?

તમે વિજ્ઞાનમાં શીખ્યા હશો કે સૂર્યનાં જે કિરણો આપણે મેળવીએ છીએ તે બધાં કેટકેટલાં હજારો વર્ષોથી ફરતાં ફરતાં અહીં પહોંચે છે. જે પ્રકાશ આપણને ઉઠાડે છે, અને દુનિયાના બધા પદાર્થોને ગોચર કરે છે, તે પ્રકાશની કેટકેટલી સાધના છે? એ પ્રકાશ શા માટે સાધના કરે છે? પોતાના

આત્મપ્રકાશને માટે. આત્મપ્રકાશ કરતાં કરતાં અનેક જીવોનું તે કલ્યાણ પણ કરે છે. તેનો મુખ્ય ધર્મ આત્મપ્રકાશ છે; લોકકલ્યાણ તો તેથી ફલિત થતો ગોણું ધર્મ છે.

તો આપણે આ પૃથ્વીમાં મનુષ્ય થઈને આવ્યા છીએ, બધાં પ્રાણીઓથી વેદ ગણાઈએ છીએ, તેનું પરિણામ શું? આપણે સાચા મનુષ્ય થવાની કેટલી સાધના કરીએ છીએ, જેને આપણે મહાન માનીએ છીએ તેને કેટલે અંશે વધાર્યોલાવે સમજીએ છીએ?

માણસ કેવેગવનું સહેલું છે, માણસ થવું ભારે છે. થવું એટલે દમોશાં વિકાસ સાધવો. થકાનો અંત જ નથી.

આપણે એવા માણસને મહાન નથી ગણતા જેની પાસે ઘણું હોય; પરંતુ એવા માણસને મહાન ગણીએ છીએ જે માણસ થયો હોય.

મારી પાસે કેટલાં પુસ્તકો છે તેની સંખ્યાથી મારી મહત્તા નથી અંકાની; મેં કેટલે અંશે તે પુસ્તકોને પચાવ્યાં છે, કેટલે અંશે તેનો અનુભવ લગાર મેં મારો હશે છે, એટલે કે કેટલે અંશે હું અનુભવવાનો થયો છું, તેટલેજ અંશે મારા ગુણો અંધાર છે.

આપણો ચારે જાણુ કેટકેટલાં હારપ, કેટકેટલાં ફન, કેટકેટલી હાવચરાળ, કેટકેટલાં સુખ નર્મજો છીએ. આમે જોવાનું, કાને સાંભળવાનું તો અપાર મળે છે. પણ તેમાંથી કેટલું સાચેસાચ નોંધીએ છીએ, કેટલું સાચેસાચ સાંભળીએ છીએ?

આખી પૃથ્વી આપણને પકકાર કરે છે: તમે માણસ બનો. આવો ત્યારે દોસ્તો, આપણે માણસ થઈએ; આપણા ચિત્તને, આપણા હૃદયને વિશુદ્ધ કરીએ અને નવા નવા પ્રકાશ માટે આતુર રહીએ.

લિ. તમારો
‘અસંગારી’

ઈપ્રાહીમ આદમ

પાછલી રાતનો પહોર હતો. ઠંડી રાત સમસમી રહી હતી. પથુ વખી હજી મનમાં ન હતાં, માણસો ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા હતાં. એ વખતે બંદખતો સુલતાન ઈપ્રાહીમ પોતાના મહેલમાં પોતાના પલંગ ઉપર આંખો મીંચીને બેઠો હતો. એના મનમાં અનેક વિચારો ઊઠતાચુલ્લી આવી રહ્યા હતા. આખી રાત એણે ઊંચ વિના પસાર કરી હતી. આલેશાન મહેલ, રત્નજડિત ડબપલંગ, રેશમી તળાઈઓ, સુવાળાં એર્શીકાં, હાથમાં વીંચકા લઈને ઉભેલાં દાસદાસીઓ, ગ્રેમજ બેગમ, પ્રાણીઓ આદિ પ્રિય એવો બાળક સાહસદો, તેમાંનું કંઈ એને મુખ આપી ચકતું ન હતું. એ મનમાં વિચારતો હતો: "આ મહેલ, આ સાધનમંડપિત, આ વૈભવ, સુખ, એક દિવસ મારે છોડી જવાના છે. ખુદાનો પેગામ આવશે અને મારે પહેરે લૂચે ક્ષેત્રમાં પોતું પડશે. મેં દુનિયાનું યું બધું કંઈ છે? બંદખતી આવડી મોટી ભગીરની ધનસેલત મેં મારા અમનચમન ખાતર ઉગાડી છે. કુરાને શરીફમાં લખ્યું છે કે 'તારા પરસેવાની રોડી તું ખાલે.' મોટા મોટા પેગંબરો અને એલિયાઓ એવું જ જીવન ગુજારતા અને સદા સુખમાં રહેતા."

મહેલને ત્રીજે માળે પોતાના આલેશાન એરડામાં કિંમતી ડબપલંગમાં બેઠો બેઠો સુલતાન ઈપ્રાહીમ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરે છે ત્યાં એકાએક એરડામાં પ્રકાશ થયો. ઝળહળતા અજવાળામાં એક તેજસ્વી પુરુષ તેમની સામે આવી ઊભો રહ્યો. બાદશાહે અકિત ચર્મને એને પૂછ્યું: 'તમે કોણ છો? અને અહીં શા માટે આવ્યા છો?' પેલા આવનારે ચાંતિ-પૂર્વક જવાબ આપ્યો: 'મારું બિંટ એવાયું છે તે શોધવા આવ્યો છું!' બાદશાહે આશ્ચર્ય પામતાં સહેજ રૈપકાપોં અવાજે કહ્યું: 'અહીં બિંટ કેવું?' પેલાએ જવાબ દીધો: 'મેં ત્રીજે માળે બિંટ ન મળે તો પછી દીન, દુઃખી, દરિદ્ર, અસહાય, અર્ધજૂખ્યાં

ગરીબોમાં રહેનારો ખુદ, તને આ ધનસેલતની વચ્ચે શી રીતે અજવાળો છે?' આટલું કહીને તે અદસ થયો.

એ વાતને કેટલાક દિવસ વીતી ગયા. એક વાર સુલતાન ઈપ્રાહીમ કમેરીમાં બેઠો છે. દરબારીઓ સાથે વાર્તાલાપ ચાલી રહી છે. એ વખતે એક આદમી કમેરીના અગીર ઉમરાવાને આજ્ઞ દેતો અંદર દાખલ થયો. બાદશાહે તેને પૂછ્યું: 'આપનું કેમ પધારવું થયું છે?' પેલા આવનારે કહ્યું: 'અહીં આ મુસાફરખાનામાં રાતવાસો કર્યો છે.' બાદશાહે કહ્યું: 'આ મુસાફરખાનું નથી, આ તો રાજકમેરી છે.' ત્યારે પેલા ફિરસ્તા જેવા પુરુષે જવાબ આપ્યો: 'તમારા પહેલાં અહીં કોણ રહેતું હતું?'

'મારા પિતા.'

'તે પહેલાં કોણ રહેતું?'

'મારા પિતાના પિતા.'

'તમારા પછી કોણ રહેશે?'

'મારા પુત્ર.'

'ત્યારે પછી આ મુસાફરખાનું જ થયું ને! એક વ્દપ ને બીજો આવે તેવું નામ મુસાફરખાનું કહેવાય.' આટલું કહી તે પુરુષ ચાલ્યો ગયો. ઈપ્રાહીમ બાદશાહ ફરી વિચારમાં પડી ગયા.

એ વાતને પચ કેટલાક દિવસ વીત્યા. દૂર દૂર બગીચો, બાદશાહી બગીચો વાવેશે હતો. બગીચાને ખૂબે આગીને રહેવાની છું પડી હતી. તૂટેલી ખાટલીમાં ફાટેલી ગોદડી ઓડીને ગરીબ માળી ચૂનો હતો. અંજ ઉપર પૂર્ણ વસ્ત્ર ન હતાં. પાછલી રાતે હજી કુકડો નહેતાં એવાં ત્યાં માળીના ખજા ઉપર કાઈએ ત્રણ ટોચાર માયાં. સફાજો તે બેઠો થયો. આંખો મોળીને ઉઘાડી. છુએ તો સામે બાદશાહ ઈપ્રાહીમ! માળી ઊઠીને પગે પડ્યો, તૂટે અવાજે

બોલ્યો: 'પરવર હીગર, આપ અત્યારમાં?'
 ઈષ્ટાદીમ સુલતાન એક પથુ શબ્દ બોલ્યો નહિ, માથા ઉપરથી પોતાનો કિંમતી મુગટ એણે નીચે ઉતાર્યો. જરિશાની ઝખો કાઢીને ખાટલી ઉપર મૂક્યો. રેશમી પાવનમો બદલ્યો. બસ જેવો માળી દિગ્મુદ બનીને જોઈ રહ્યો. એની ગંધાતી ફાટલી રાપી બાદશાહે પોતાને માથે મૂકી. એનું ફરિશ્તું બદલ અને એને ત્રીશરેલાલ પાવનમો સુલતાને પહેર્યો. કીનખાખના ત્રેડા કાઢીને માળીનાં પગરખાં પહેરી હીધાં. એક પથુ શબ્દ બોલ્યા વિના આકાશ સામે આભારબરી એક નજર ફેંકીને સુલતાન ચાલી નીકળ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં નેશાપુરના જંગલમાં એક પહાડની અંદર જઈને રહ્યો. ઈશ્વરપ્રાર્થનામાં તેના દિવસો પીતવા લાગ્યા. સપારતી નમાઝ પડીને કુહાડો ખાંધે મૂકી, પાસેનાં જંગલોમાં ઈષ્ટાદીમ લાકડા કાપવા નીકળી પડ્યા. સાંજ સુધીમાં એક બારો લાકડાં કાપી તૈયાર કરી માથે મૂકી બજારમાં જતાં કોઈ વાર બે આના તો કેદ વાર દસ પૈસા જીપજતા. તેમાંથી આટો અગર ખીચડી લેતા. પોતાને જોઈએ તેટલું રાખી ખાડીતું અળ ગરીબોને વહેંચી આપતા. આ રીતે હકની રાટી ખાતા, ઈશ્વરભજન કરતા તેઓ નવ વર્ષ સુધી નેશાપુરમાં રહ્યા.

જેમ યુવાબની સુવાસ ચોમેર પ્રસરે, કરતુરીની સુગંધ આપમેળે વાતાવરણમાં ફેલાઈ જાય, તેમ આ ખુદાપરસ્ત ઓલિયાની અસર છેક મક્કા સુધી પ્રસરી ગઈ.

એક વાર મક્કા શહેરમાં સમાચાર આવ્યા કે ફકીર ઈષ્ટાદીમ મક્કા આવે છે. વાસુંવેગે શહેરમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ. સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો મહાત્માનાં દર્શન કરવા તથા તેમનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર નીકળી નેશાપુરને રસ્તે સામા આવ્યાં.

આ બાલુ મહાત્મા ઈષ્ટાદીમને ખજર મળ્યા કે મક્કાવાસીઓ પોતાનું સ્વાગત કરવા શહેર બહાર એકઠા થયા છે અને સામૈયું કરવાની તૈયારી ચાલે

છે. એટલે પોતે એક વેપારીના શહેલો, મક્કા જતો હતો તેની સાથે વેપારીને વેશે બળી ગયા. મક્કા નજીક વેપારીની વજુગર પહોંચી. એવામાં સામેથી બે મક્કાવાસી જુવાનો આવ્યા. તેઓ ઈષ્ટાદીમ સુલતાનના ખજર પૂજવા લાગ્યા. લાગ્યોજે ઈષ્ટાદીમને જ પૂજયું: 'ઈ, તમે નેશાપુરથી આવતાં મહાત્મા ઈષ્ટાદીમને દીક્રા?' એટલે તેમણે હસીને જવાબ દીધો. 'તો ઉપર સહેજ રાવનો લાવ લાવીને બોલ્યા: 'કશે પે...લો પાખંડી ઈષ્ટાદીમ! એનું તમારે શું કામ છે?'

'અમે એના સ્વાગત માટે સાંઘા આવ્યા છીએ!'

"અરે લાઈ, તમે મક્કાવાસીઓ બહુ ભોળા છો. ઈષ્ટાદીમ જેવો કોઈ હુન્નરો નથી. એવા પાખંડીને લણ મઈને ગામમાં ન પેસવા દેશો. આટલું કહેતાં તો પેલા બંને જુવાનોના પિત્તો જીજળ્યો અને તેમણે ઈષ્ટાદીમને પકડ્યા. 'હરામખોર, તું જ પાખંડી છો. તને એ મહાપુરુષની ખજર નથી' એમ કહી મારવા દેડ્યા. ત્યાં તો વેપારીના આગેવાનને ખજર પડી. તે એકદમ દોઝ્યો આવ્યો અને વચ્ચે પડીને કહ્યું: 'તમે આમને ઓળખતા નથી? એ ફકીર ઈષ્ટાદીમ છે. એના જેવો પ્રજાબક્ત આ જમાનામાં બીજો કોઈ નથી.' પેલા બંને અસિધાણા પડ્યા. ઈષ્ટાદીમ મહાત્માની ક્ષમા માગી. તેમને માનપાન સાથે સરખસના આકારમાં શહેરમાં લઈ ગયા અને મોટી ચરણદમાં માનપૂર્વક રાખ્યા.

તેમણે કેટલોક વર્ષો મક્કામાં ગાળ્યાં. મક્કામાં પણ એક સાચા ફકીર તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં. બદખુનું રાજ્ય છેડાવતે લગભગ ચૌદ વર્ષ યજ્ઞ થયાં. એકવાર તેમની બેગમ અને શાહનંદો મહાત્મા ઈષ્ટાદીમને મળવા મક્કા આવ્યાં. શાહનંદો યુવાન થયો હતો. તેને નાનપણમાં તદ્દન બાળક મૂકીને એના પિતા આવ્યા ગયા હતા. પિતાને મળવાની એને થયી હોંશ હતી. મારા પિતા કેવા હશે હું કરતા હશે? એવી અનેક કલ્પનાઓ એના મનમાં રમી રહી હતી. શહેરના એક તવંગર વેપારીને ત્યાં

તેમણે ઉતારે. ક્યો. સોદાગરને પૂછ્યું: 'મારા પિતા ક્યાં મળશે?' ત્યારે જવાબ મળ્યો: 'તેઓ અત્યારે તો નહિ મળે. જંગલમાં લાકડાં કાપવા ગયા હશે. છેક સાંજે દિવસ આગમે આવશે.' આખો દિવસ બેગમ અને શાહનદાએ જોયે તેમ પસાર કર્યો. સાંજ પડ્યે પેલા ધનવાન વેપારીના કુટુંબ સાથે બેગમ અને શાહનદા મરજીદ તરફ ગયા. સૌ બહારના એટલા ઉપર બેસી સુલતાન ઈબ્રાહીમની રાહ જોવા લાગ્યા.

થોડી વાર પછી સામેથી એક જુદું પુરુષને આવતો દીઠો. દાઢી, મૂઠ અને માથાના વાળ ધોળા પુણી જેવા સફેદ થઈ ગયા હતા. શરીર કેડમાંથી સહેજ વાંકું વળ્યું હતું. પગમાં પગરખાં નહાં. ફરેલા પહેરણમાંથી અંગ ઉપાડું દેખાતું હતું. માથે

લાકડાનો ભારો હતો. ચહેરા ઉપર પરસેવો ટપકી રહ્યો હતો. છતાં મુખ ઉપર અપૂર્વ શાંતિ હતી. ખુદાતું નામ જપતાં એ આજ્યા આવતા હતા. બેગમે દૂરથી ઝોળખી લીધા. શાહનદા પણ સમજી ગયો. દોડીને પ્રગમમાં પડ્યો. આંખમાંથી આંસુની ધારા આધી. બેગમે ભારો ઉપાડી લીધા. પિતાએ પુત્રને છાતીએ આંધો. કાઈ એકેય શબ્દ બોલી શક્યું નહિ. માન ભરી નજરે સૌ આ દિવ્ય દેખાવ જોઈ રહ્યાં. તે દિવસે રાત્રે નમાજ પઢીને ત્રણે જણ સાથે બેસીને મરજીદની ઝોરડીમાં ભારામાંથી ઉપજેલી કમાઈની હકની રાટી ખાધી. બેગમ અને શાહનદા તે દિવસથી બહુનું રાજ્ય છોડીને ખુદાની બંદગીમાં અને હકની રાટીમાં મહાત્મા ઈબ્રાહીમના સદાના સાથીદાર બન્યાં.

રામનારાયણ ના. પાઠક
('પુસ્તકમ મહાત્માઓ' ને આધારે)

☆

વીણા ફૂલ બહાલાં, વીણા ફૂલ બહાલાં [જુજંગ પ્રવાસ]

: ૧ :

વીણા ફૂલ બહાલાં, વીણા ફૂલ બહાલાં,
હજી ન્યાં મુધી ખીલતું છે પ્રભાત;
વીણા ફૂલ સોહામણાં ને સુન્દર,
વીણા ફૂલોં ને રમ્યો રમ્ય માલા.

: ૨ :

વીણા ફૂલ બહેલાં, વીણા ફૂલ-પેલાં,
રહ્યો છે ખિલી લાલ્ય ઉદાન આજ
રહ્યો છે ખિલી તે તમારેજ કાજ,
વીણા ફૂલ તેથી ખિલેલાં ખિલેલાં.

: ૩ :

હતું નમસ્કારાભ્યાસમાં જેહ ગાયું,
પ્રસારી રહ્યું કીર્ણ તે છે પ્રભાત;
હવે બદગતું થાય છે જૂજરાવ,
પણા કાળથી ને સુતેલું ગણાયું.

: ૪ :

વીણા ફૂલોં, ફૂલ જેવા સુવાનો,
વીણા ફૂલોં જાળકો ને કુમારી,
વયો ન્યાં મુધી જૂજની છે તમારી,
તમારા સમો ખીલતો છે જમાનો.

: ૫ :

વીણા ફૂલ બહેલાં, વીણા ફૂલ બહેલાં,
તમારેજ છે' કારણે આ જમીણો;
કરી હાથ ઉંચો કરી હાથ નીચો,
વીણા ફૂલ આ ને વીણા ફૂલ પેલાં.

: ૬ :

વીણા ફૂલ રાતાં, વીણા ફૂલ તાજાં,
તમે વીણતાં વીણતાં ગીત ગાજો,
તમે એ ફૂલોના સમાં સૌમ્ય થાજો,
મુખી સર્વ રીતે અને છેક સાજાં.

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૦

દરિયાઈ કાફલો અને છેવટનાં યુદ્ધો

શિવાજીની યુદ્ધ કરવાની ખાસ પદ્ધતિ હતી. દુરમન મોટું સૈન્ય લખતે લડવા આવે, કિલ્લાને ઘેરા લાકોને પડે તો પશુ ખને ત્યાંજુધી સામી લડાઈ આપત્રી નહિ પણ સૈન્યની આજુબાજુના પ્રદેશમાં એવો બંદોબસ્ત કરવો કે જેથી ચડાઈ કરીને આવેલા સૈન્યને ધાસદાણી કે બીજી ખોરાકી મળી શકે નહિ. પ્રખ્યાત આવા બહિષ્કારથી દુરમન હેરાન થતો હોય ત્યાં વીસ વીસ પચીસ પચીસની ટુકડીમાં તેના ઉપર અત્યાનંદ છાપે મારી તેના દારૂગોળો કે સંકુસામાન જૂંટથી લઈ અથવા તેના સૈન્યમાં ગડગડ મચાવી પાછા કુંગરાઓમાં ભરાઈ જવું. મેદાનોમાં ફરતાં ગમે તેટલાં વિશાળ સૈન્યો કુંગરાઓમાં આવી લડાઈઓ સામે ફેટલાં ફાવી શકે? આ લડાઈની પદ્ધતિ ઇનિહાસમાં 'મનિમીકાવા'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વરાજ્યનો મુલક વધારવાની પણ એની આ જ પદ્ધતિ હતી. મોગલાઈમાંના દેશમુખને કે કિલ્લેદારને મળવું, તેનામાં સ્વદેશાભિમાન જાગ્રત કરવું અને તેને સ્વરાજ્યની કિલ્લાલમાં મેળવી લેવો. છતાં કાંઈ દેશમુખ કે કિલ્લેદાર સામે જ પડે તો અત્યાનંદ છાપે મારી તેને વશ કરી લેવો. દેશમુખ કે કિલ્લેદાર ગમે તેટલો સામે પડે પણ તેની પ્રજામાં સ્વદેશાભિમાન પ્રગટવું હોય તો શિવાજીનું કાર્ય સરળ બનતું. અને આતું સ્વદેશાભિમાન પ્રગટાવવાનું કાર્ય તો રામદાસ રવાળી અને એમના શિષ્યો કરતા જ હતા.

અરબી સમુદ્રમાં જાગિરા નામનો એક ખેટ છે અને એ ખેટ ઉપર એક કિલ્લો છે. ત્યાં એક હજસી સિદ્દી સરદાર વિળપુરના આશ્રિત તરીકે રહી કોંકણ-પટ્ટીને મુલક સંભાળતો હતો. પણ ક્ષણેટકમાં પોતાના

ભાઈને મુસલમાની જૂંસરીમાંથી મુકત કરાવ્યા પછી શિવાજીએ કોંકણપટ્ટીને સ્વરાજ્યમાં મેળવી ત્યારે આ સિદ્દી સરદાર આ પ્રદેશ ઉપર અત્યાનંદ છાપે મારી પ્રખને રંજાડતો હતો. તેને અંદરખાનેથી વિળપુરની અને પાછળથી પોર્ટુગીઝો, અંગ્રેજો અને સૂરતના મોગલ સુથાની મદદ હતી. એને સોધા કરવા માટે શિવાજી કોંકણપટ્ટીમાં આવ્યો. અખા કિનારા ઉપર વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, રતનાગીરી એવા એવા જળદુર્ગો બંધાવ્યા અને સિદ્દી સાથે સમુદ્રમાં લડાઈ કરવા માટે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો. પોર્ટુગીઝોને વશ કર્યા, અંગ્રેજોને પાંચરા કર્યા અને સિદ્દીએ છતી લીધેલો બધો મુલક પાછો મેળવી દરિયામાંથી તેના જાગિરા ઉપર હકલો કર્યો. શિવાજીનાં વદાણો દર અરખસ્તાન, ઇરાન અને આફ્રિકા સુધી વેપાર કરવા જતાં તેમને આ સિદ્દી રંજાડતો તે બંધ થયો. પરંતુ જાગિરા છતી લેવાતું કાર્ય શિવાજી ન કરી શક્યો કારણકે એટલામાં અત્યાનંદ મારો પડતો, તેને યુજરી થયો. સેળ વર્ષની ઉંમરથી પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધી અવિરતપણે કેવળ યુદ્ધો જ કરનારું શરીર લાંબો વખત ટકી શક્યું નહિ.

પરંતુ મૃત્યુ પૂર્વે એને મોગલો સાથે લડવું પડ્યું. ઔરંગઝેબ બાદશાહ વિજયપુર અને ગોવલકોંડા છતવા ઈતેત્તર હતો જ. તે માટે તેણે પોતાના સરદારો અને લશ્કરને પણ દક્ષિણમાં મોકલ્યાં હતાં. વિજયપુર અને ગોવલકોંડાએ શિવાજીની મદદ માગી. અને આ મદદ માટે જ તેને મોગલો સાથે લડવું પડ્યું. અનેક લડાઈઓ થઈ. ન્યાં ન્યાં શિવાજી નાચ ત્યાં દુરમનને હારવું જ પડ્યું હોય. પણ એના મૃત્યુ પછી મોગલોના માર્ગમાનો એક કાંટો દૂર થયો.

યુગ પુરુષ

આજે આપણા દેશમાં ગાંધી ન પાક્યો હોત તો ? આજે આપણે ક્યાં હોત ? વિદેશીઓના ભારતી મજૂર બની ગયેલા એવા આપણને સ્વાતંત્ર્યની અસ્મિતા કોણ આપત ? જડ વહેમો અને માન્યતાઓના અધિસારમાં કહોવાઈ ગયેલા આપણા ધર્મતા પ્રગટમાં ચેતન્ય કોણ લાવત ? મિથ્યાશ્રિમાં અને ભવથી અકાઈ ગયેલી આપણી સમાજ (અ) અવસ્થામાં સંસ્કૃતિ કોણ લાવત ? ભૂપર્યાટનવળતા આપણા રાષ્ટ્રને આર્થિક ઉદ્ધારનો માર્ગ કોણ બતાવત ? પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી આંધળા બની ગયેલા આપણને આપણી સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા કોણ બતાવત ? જેમ ગાંધી આજે ન હોત તો આજે આપણે સાચા હિંદી ન હોત તેમ શિવાજી વિશે જૂનાજુ કવિ માર્ગ ગયા છે કે :

‘શિવાજી ન હોત તો સુખત હોત સખકી.’

શિવાજી એ એ જમાનાનો એક યુગપુરુષ હતો. એણે તે જમાનાની હિંદુ સંસ્કૃતિનો અને હિંદુપ્રજ્ઞનો અધઃપાત ભેદ લીધો હતો. એ અધઃપાતમાંથી બચાવી તેને ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવવા માટે જ એણે ભારતમાં ‘હિંદવી રાજ્ય’ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને રક્ષાત્ આત મદારાજ્યથી કરી. પોતાની મોઢક વાણીથી અને ઉત્કટ સ્વદેશભિમાનથી તેણે અનેક માણસોને સ્વરાજ્યના કાર્યને માટે એકત્ર કર્યા હતા. અનેક બેટાઓએ અને રૂઢિચૂસોએ એનો ઉપદેશ કર્યો પણ તેના આત્મવિશ્વાસ મેરુના જેવો અડગ હતો. તેનું ચારિત્ર્ય અત્યંત પવિત્ર હોવાથી લોકોને તેના ઉપર અસાધારણ આદર હતા અને પરરાજ્યના લોકો પણ તેના સ્વરાજ્યમાં વસવાનું પસંદ કરતા.

રાષ્ટ્રોદ્ધારનું કાર્ય એ એક કર્મચોગીની જેમ નિરપ્રહતાથી કરતો. એણે રામદાસ સ્વામીને પોતાનું રાજ્ય અર્પણ કરી દીધું હતું અને એ સ્વામીએ એને વારંવાર સમજાવ્યું ત હોત તો આ રાજ્યોગી સાંસા-

રિક અગાધોમાં કેટલો વખત રહ્યો હોત એ પ્રશ્ન જ છે. શ્રી સમર્થે એને સમજાવ્યું હતું કે સ્વરાજ્યસિદ્ધિ એ જ આજનો ધર્મ છે.

અને આટલી ધાર્મિકતા છતાં પણ અન્ય ધર્મ પ્રત્યે એનો સમભાવ એટલો અદ્ભુત હતો કે મુસલમાનો જેવા પરધર્મીઓ એની નોકરી કરવામાં અને એતા પ્રબળત થવામાં અભિમાત લેતા.

એની લડાઈની રીત એણે જ શોધેલી હતી. બને ત્યાંબધી શત્રુનો પાસદાણો બંધ કરવો-અસહકાર કરવો અને લાગ સાધીને સાહસપૂર્વક શત્રુ ઉપર હુમલો કરી તેની સેવકી દાણાદાણ કરવી એ આજતા બહિષ્કારની રીતને મળતું નથી આવતું ? લડાઈમાં એ હંમેશાં મોખરે જ રહેતો. રાજવાસિયેક પછી પણ એ સૈન્યની મોખરે જ રહેતો અને તેથી જ એ તાનાજી, બાજી, સર્ગાજી, મેસાજી, હિરોજી, મોરાર-બાજી, આગાજી, બાજીમજી, નેતાજી, પાસાજી વગેરે જેવા અનેકાનેક નરસીરામાં આત્મપ્રસિદ્ધાનની બીરશ્રી જમાવી શક્યો હતો.

કેવળ મુલોમાં જ એ મોખરે રહેતો એમ તહિ, કેઈ પણ નીની કાર્યમાં, જેખમતા કાર્યમાં, એ મોખરે રહેતો. મુસલમાત ચર્ચ ગયેલા બગજી તાપકને શુદ્ધ કરી હિંદુ બનાવી લઈ પોતાની રમ્યા તેના પુત્રની સાથે પરણાવવાના સામાજિક મુદ્દમાં પણ એ મોખરે જ હતો. રૂઢિચૂસ સમાજમાં આવા ધક્કા કરવા છતાં સ્વરાજ્યના આંદોલન માટે એ સમાજમાંથી જ સંતિકો મેળવવા એ એના ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યથી જ બને.

શિવાજી એ એતા જમાનાનું કળ હતો એમાં શંકા નથી, પરંતુ જમાનો ઓળખીને તેના સ્વરાજ્યને માટે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એ વિશેની કલ્પના એની જ હતી. હિંદુ સંસ્કૃતિના ઉદ્ધારને માટે એણે જે જે માર્ગ ચોળ્યા-જળજળરીથી યયેલા મુસલમાનોનું શુદ્ધિકરણ, રાજ્યવહારમાં શરસીને બદલે સંસ્કૃત શબ્દોના વપરાશ માટે રાજભાગાકાવનું સંપાદન, મહાન મોગલ દળ સામે સફળતાથી લડવા માટે

‘ગનિમીઠાવા’નું સોધન, દુરમન સાથેની ચાલણાણમાં કેવળ બળવાળું નહિ પણ કળવાળું વર્તન, આસમાની સુલતાનીને બદલે તે જમાનામાં અતિચમ પ્રગ્નીય એવા અષ્ટપ્રધાનમંડળ દ્વારા રાજ્યવ્યવસ્થાનું સંશોધન એ બધી એની પોતાની જ કૃતિઓ હતી. એની સફળતાનું કારણ એના દુરમનોની કમબેરી નહોતું પરંતુ એનો આદર્શ ઉચ્ચ હતો એ હતું. નહિ તો દક્ષિણનાં રાજ્યોમાં અસ્તવ્યસ્ત ફેલાઈ ગયેલા મરાઠાઓને મોગલ બાદશાહ, વિઝ્નપુરનો આદિલશાહ, પોર્ટુગીઝ રાષ્ટ્ર અને જંગિરાના સિદ્ધી જેવી પ્રયંત્ર બળવાન શક્તિઓની સામે સંગઠિત કરી તેણે એક શક્તિશાળી હિંદુ સ્વરાજ્ય આપ્યું એ કેવી રીતે ખત ? ઇતિહાસકારોએ એના રાજ્યની સીમા, એની ભૌતિક સંપત્તિ, હાથી, ઘોડા, સિપાઈ, નોકર, જર જવહીર બગેરેની રજૂતિ ખૂબ કરી છે પરંતુ એણે સુખ અને સડી મથેલા મહારાષ્ટ્રમાં નવજીવનનું જે અમૂલ્ય ચૈતન્ય રેડ્યું તેનાં શુભચિન્તન કેમ કાઢી કરતા નથી !

એની પહેલાં મરાઠાઓ કેવળ બાકે રાણેલાં ગણેલાં જેવા કે વિદેશીઓના શુભામ હતા. રાજ્યનો કારભાર તો ચલાવતા હતા પણ તે બીજાને માટે. સૈનિક બનીને તેઓ રણગંજીમાં પોતાનું રક્ત તો રેલાવતા હતા અથવા સધિના કાલકગરનો કારભાર પણ કરતા હતા પણ તે બીજાઓને માટે. તેઓ કેવળ શુભામ જ હતા. શિવાજી એ પહેલો જ પુરુષ હતો કે જેણે દલહીના બાદશાહ અને વિઝ્નપુરના આદિલશાહને શિકંત આપી હતી અને લોકોને શીખવ્યું હતું કે આપણે પણ સ્વતંત્ર રીતે યુદ્ધકાર્ય કરી શકીએ છીએ. વળી એણે સ્વરાજ્યની ઉત્તમ રાજ્ય-

વ્યવસ્થા રચાવેલી કરી લોકોને બતાવ્યું હતું કે રાજ્યનાં વિવિધ ખાતાઓની શાસકશક્તિ આપણામાં છે. તેણે પોતાના જ્વલંત ઉદાહરણથી એ સિદ્ધ કરો આપ્યું છે કે હિંદુઓ પણ રાષ્ટ્રની રચના અને રાજ્યની રચાવના કરી શકે છે; સાહિત્ય અને કલા, વેપાર અને ઉદ્યોગધંધાની ઉત્પત્તિ કરી શકે છે; પ્રયંત્ર દરિયાઈ કાફલા બેલા કરી વિદેશીઓ સાથે દરિયાઈ યુદ્ધો કરી શકે છે, ધર્યાન અને વ્યવસ્થાન સાથે વેપાર વ્યવહાર બાંધવા દરિયો એકી શકે છે. સારાંશ કે એણે હિંદુઓને પોતાનો પરમ ઉત્કર્ષ કરતાં શીખવ્યો. અને સાબિત કરી આપ્યું કે હિંદુજાતિ કેવળ હર્ષવદાર કે સ્પીટનીસ પેદા કરતી નથી પણ જનપતિ અને જનપતિ પણ પેદા કરે છે. જહાંગીર બાદશાહે પ્રયાગના અક્ષયવટને ટેક મૂળ સુધી કાપી નાંખાવ્યો હતો અને તેના ઠૂંકા ઉપર ધમધમતા લોહનો રસ રેડાવ્યો હતો. એ એમ માનતો હતો કે મેં અક્ષયવટનો નાશ કરી નાખ્યો ! પણ એક વર્ષની અંદર જ એ વડે પોતાની જુદી યાત્રા કરી અને એ જુદીના માર્ગમાં આવતી બાધાઓને એક બાજુ ધકેલી મૂકી. શિવાજી પણ એ જ સિદ્ધ કર્યું કે હિંદુજાતિ વૃક્ષ હજી મરી ગઈ નથી. તે હજી પણ સદીઓની રાજકીય પરતંત્રતા, રાજ્યવ્યવસ્થાની અનુભવહીનતા અને બચકર અત્યાચારોના ભારથી દબાઈ રહેલા છતાં બહુ શર્પ શકે છે. નવી શાખાઓ અને નવાં પાન પેદા કરી હજી પણ એ આકાશમાં પોતાનું ચિર ઉઠાવી શકે છે. x

ગોવિંદરાવ ભાગવત

ચાલુ]

x ચંદ્રનાથ રાજાર.

પ્રભુને પ્રશ્ન

[શાફેલ]

ઉંચા પર્વત આસને અડકતા ઉંચાઈઓ એહની, વાયુ સૂરજ ચન્દ્ર તારક ગણો વર્ષા તણી ચે ગતિ, માયાં ભૂતળ લોક પેટ જલધિ ઉંડાણુ યત્રોવતી વિજ્ઞાને કંઈ ના અશક્ય જ ! છતાં —

માપી કાં ન મપાય ? આશ્વતી નથી વિજ્ઞાનની ચે મતિ એવી પેટની ખાડય કેમ સરજી વિવેચ ! ઉંડી અતિ ?

મૂળરાંકર જેવી

અજન્તાની યાત્રાએ

ભોમિયા વિના મારે લમચા'તા હુંચરા,
જન્મની કુંડુંજ જેવી હતી;
જેવી'તો કાતરો ને જેવી'તો કંદરો,
રેતાં ઝણુંની આંખ સો'વી હતી.

ઉમાશંકર જેવી

અજન્તા અને ઇલોરા વિષે ખૂબ ખૂબ સાંભ-
ળેલું. એ વિષે લેખો પણ હીક હીક વાંચવામાં આવેલા.
એટલે એ જોઈ આવવાની ખૂબ ઉત્કંઠા થયેલી. આ
રમઝોમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે એ સૌંદર્યધામે જોઈ
આવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. અને એમ નક્કી થયું
કે રસ્તામાં આવતાં જતાં ખીમ' કોઈ નેવાલાયક
રચણા-અતિહાસિક રચણા-આવે તે પણ જોઈ આવવાં.
એટલે શ્રી. કન્હી વીસા એશવાળ જૈન બોર્ડિંગ-
માટુંબાના એકનીસ વિદ્યાર્થીઓ, જે મિત્રો અને અને
જે શિક્ષક મળી કુલ પચીસ જણા સોમવાર તા. ૧લી
મેની રમણીય પ્રજાતે બસમાં નાસિક તરફ ઊપડ્યા.

હતો સુમાર હતો. સ્થળ પણ ઊત્તરની તૈયારીમાં
હતો. બસ આગળ વધી તેમ ધીમે ધીમે સ્થળ ટેકરી-
ઓની પાછળથી ડોહિયાં કરવા લાગ્યો. બસની
મુસાફરી સામાન્ય રીતે આગવડ બારેલી અને કંટાળા
બારેલી મણુાય છે. બસના સહન કરવા પડતા
આંધ્રકાઓ, રસ્તામાં ઊડતી ફૂળના ગોળગોળા એ
વરતુ મુસાફરીને જરા કંટાળા બારેલી બનાવે છે, છતાં
જે માનવી એટલું બુદ્ધી જઈ ચક્ષુઓ ખુલ્લાં રાખી
આજુબાજુની કુદરત સાથે મૈત્રી સાથે તો ઘણું કંટાળો
ઓછો થઈ જાય. મુંબઈથી નાસિક જતાં જે
પાટ આવે છે અને એ રસ્તે જે દર્શ્યો નેવા મળે છે
એવાં દર્શ્યો બીજા મુસાફરીઓમાં જન્મદે જ નેવા
મળે છે. લીલીછમ વનશ્રીથી આચ્છાદિત પહાડો,
ઊંડી ખીણોમાં સપોકારે દૂર દૂર વહી જતાં ઝરણાંઓ,
દૂરથી નાના યુક્ષાદાર જેવી દેખાતી પહાડમાં ફેરી
કાટેલી ટનલો—આ બધાં દર્શ્યો મનને મસ્ત બનાવે
છે. આવાં કુદરતી દર્શ્યો જોતાં એમ જ થયું કે આ
મુસાફરી તો પગપાળા જ કરવી જોઈએ.

નાસિક

સાડા છ કલાકની મુસાફરી બાદ લગભગ ૧૨||
વાગે અમે નાસિક પહોંચ્યા. મુંબઈથી નાસિક મોટર-
રસ્તે ૧૬૫ માઈલ થાય છે. મુંબઈના સમશીનોષ્ઠ
દવામાનમાંથી આવતા પ્રવાસીને પહેલો જ કડવો
અનુભવ થાય છે તે ત્યાંના તાપનો. અને પછી તો
એવા કડવા અનુભવોની પરંપરા શરૂ થાય છે. ત્યાંની
સાંકડી, વાંકીચૂરી મંદી મલીઓ, સામું જ ન જોતું
મમે તેવાં સાંકડાં, અંધારાં, હવા ઉગમ વગરનાં, જૂની
બાંધણીનાં મકાનો—આ બધું જોતાં જોતાં અમે પંચવટી
પર પહોંચ્યા અને ત્યાં ગોદાવરીને કાંઠે ધાડગે
મહારાજની ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો.

નાસ્તો કરી બપોરે આરામ લીધો. સાંજે પંચવટી
પરનાં મંદિરો નેવા ઊપડ્યા. એ મંદિરો અત્યારે
સાધના, ભક્તિ, પૂજા માટે નકામા બન્યાં છે. કાંઈકે
સુંદર, કાંઈકે કળામય, કાંઈકે નવું જોવાની ઇચ્છા
સેવતા પ્રવાસીને તદન નિરાશા સાંપડે છે. 'સ્પૃશ્ય
હિંદુ સિવાય બીજાઓને દાખલ થવાની મનાઈ છે'
એવું પાટિયું લગભગ દરેક મંદિર પર લગાડેલું છે.
મનને પ્રજ્ઞ થયો: અમે સ્પૃશ્ય કે અસ્પૃશ્ય કે કહેવાતા
'અસ્પૃશ્યો' ની જાતમાં ગણાવામાં અમને કોઈને
વાંધો નહોતો. માનવી માનવી વચ્ચેનો ભેદ તીર્થ-
સ્થાનોમાં હિંદુ સમાજે જેટલો રાખ્યો છે તેટલો
કદાચ જગતના કોઈ સમાજે કોઈ તીર્થસ્થળે નહિ
રાખ્યો હોય.

ત્યાંથી અમે હિર્ગિરોનાં દહેરાં જોવા ઊપડ્યા.
પંચવટીથી લગભગ છઠ્ઠેક માઈલ દૂર એક ટેકરી પર
જે દહેરાં આવેલાં છે. અર્વાચીન છે છતાં નેવાલાયક
છે અને ત્યાં શાન્તિ પણ છે. કુદરત પણ હીક હીક
નેવા મળે છે. ઉપર એક કૂવો છે. પહેલા દહેરાથી
બીજા ઉપર જવાનાં જે પગથિયાં છે તે જરા વિચિત્ર
લાગે છે. દરેક પગથિયું લગભગ દોઢ ફૂટનું છે. અને

એવાં ૮૦ થી ૧૦૦ પગથિયાં એકી સાથે ચડવાનાં આવે છે એટલે એટલું ચડનાં તો દમ સુકાર્જન્ય છે !

બીજી પ્રભાતે ૬૧૧ વાગે અને પાંડવ શુક્રા તરફ ઊપડયા. નાસિક-સુન્દર રોડ પર નાસિકથી પાંચ માઈલ દૂર એ શુક્રાએ આવેલી છે. દંતકથા છે કે પાંડવો વનવાસમાં અહીં રહેલા—ને કે આજે તો અંદર પાંડવોનું કાંઈ નામનિશાન જડતું નથી. કેટલેક ઠેકાણે ભીંત પર હનુમાનજીનાં જેવાં તેવાં ચિત્રો કાઢેલાં છે અને તેને એમ ઘટાવવામાં આવે છે કે એ બીમ ચિત્રકળા શીખતા તેનાં છે ! પણ બીજી રીતે નેહાંએ તો અંદર શુદ્ધ ભગવાનની ભૂતિઓ છે. અને શુદ્ધ ભગવાન તો પાંડવોની પછી થયા એટલે એ પાંડવોના સમયની ન પણ હોય. બૌદ્ધ સાધુઓના રહેઠાણ તરીકે એનો ઉપયોગ થતો હોય એ સંભવિત છે. ઉપર પાણીની પણ સમવડ છે. ત્યાં થીસેક શુક્રાઓ છે અને નેત્રાલાયક છે. ત્યાં જ અને નારનો ક્યો અને થોડીવાર આરામ લઈ પાછા ખાર વાગે ઉતારા પર આવી પહોંચ્યા.

સાંજે સાત વાગે અને નાસિકરોડ ડેશન તરફ ચાલતા જ ઊપડયા. શહેરથી ડેશન પાંચ માઈલ છે અને રસ્તો કામરનો છે.

અમારી પાસે નાસિકરોડથી પહુર સુધીનું કન્સેશન હતું. મેઈલમાં તો મુસાફરી કરવા દે નહિ એટલે એક્સપ્રેસની રાહ લેતાં એક વાગ્યા સુધી પ્લેટફોર્મ પર પડી રહ્યા. સવારે ૨૧ વાગે મન્માડ. પા સુધી પ્લેટફોર્મ પર સર્જી રહ્યા અને પા વાગે આનંદાઈનો કિલ્લો જે મન્માડથી ૪ માઈલ દૂર છે તે નેવા ઊપડયા સવારનો પ્રથમ પવન હતો એટલે ચાર માઈલ તો સહેજમાં કાપી નાખ્યા પણ ચાર માઈલ આવ્યા પછી યે કિલ્લાનું ક્યાંય નામનિશાન દેખાય નહિ ! પાસે જ એક ટેકરી હતી પણ ત્યાં ય કાળા પથ્થર સિવાય કશું જ નજરે ન પડે. થયું કે આ આડ માઈલનો ફેરા માથે તો નહિ પડે ? પણ પૂછનાં ખજર પડી કે હતું પહાડમાં બે માઈલ ચડવાનું છે. એ બે માઈલ અમને પેલા ચાર માઈલ કરતાં આકરા લાગ્યા. ખાસ રસ્તા જેવું કશું જ નહિ.

નાની એવી ફેરી અને એ ફેરીમાં અંખરામાંથી રસો કાપતાં કાપતાં આમે તો આગળ ચાલ્યા. અને જેમ આગળ ચડતા ગયા તેમ તેમ કિલ્લાના કોચરા દેખાવા લાગ્યા અને આખરે ખરે દાહતમાં કિલ્લાનો દરવાજો પણ દેખાયો.

ખાસ તો ધમણની જેમ ચાલે, અને બહારે તરસ પણ સખત લાગેલી એટલે પાણી પીધા વરા તો આગળ વધાય તેમ જ નહોતું. કિલ્લા સાવ ખરે દાહતમાં—માણસનું ક્યાંય નામનિશાન ન મળે એટલે શકા થઈ કે પાણી અહીં નહિ હોય તો ! એ લાઈને તપ્પસમાં મોકલ્યા. સફાએ નજરમાં એક ઝરો હતો. પાણી પણ ખૂબ કંઈ અને સ્વચ્છ હતું. સાથે તલ સાંકળી લઈ મહેશ તેને સારી રીતે ખંસાઈ આપ્યો. અને પછી, કિલ્લો નેવા પડે ઊપડયા. કેટલાક વિતાર્થીઓ તો આટલું ચડતો એટલા થાકી ગયેલા કે તેઓ તો ત્યાં જ મેસી રહ્યા આપો કિલ્લો ફેરી આવવાનું તેમને મન ન થયું કિલ્લો લગભગ ૮૦૦ ફૂટ ઊંચે પહાડ પર છે એ અત્યારે તો છુટું સ્થિતિમાં છે છતાં એની મદદ સારી રીતે સમજી શકાય છે. પૂર્વથી પશ્ચિમે ટેકરીઓ પર તે પથરાયેલો છે. પશ્ચિમે બાજુએ એ મંદિર અને ત્યાર પછી પાણીનું મોટું ટાંકું પણ આવે છે. ઉપરથી આજુબાજુનું દરેક ખૂબ સુંદર લાગે છે.

૧૨૧ ની અઠહાખાદ એક્સપ્રેસ પકડવાની હતી એટલે કિલ્લો જોવાનું જલદી પતાયું. અને ૬ વાગે એતરવાનું શરૂ કર્યું. પાછા વળતાં માર્ગમાં એક ઝરણામાં નાલા. અને લગભગ ૧૧ વાગે મન્માડ ડેશને આવી પહોંચ્યા.

૧૨૧ ની અઠહાખાદ એક્સપ્રેસ પકડી બપોરે તો શેકડી નાખે એવો સખત ગરમ પવન વાય અને એવી ગરમીમાં ૨૧ વાગે અને પંચોતરા બેઠ્યા. અમને પહોંચવાના એ માર્ગ છે. એક તો દેન-રસ્તે ૬૪ માઈલ પહોંચી ત્યાંથી અમર-ટા સુધી મોટર બસ મળે છે. અથવા તો પંચોતરા થઈ પહુર અને પહુરથી અમર-ટા પંચોતરાથી પહુર સુધી મોટર ગેઈજ રસ્તે-પાસેનો

અમનેરે રહેલે-જગ્ય છે તેમાં બેઠા. ગાડીને ઊપડવાને ૧૧ કલાકની વાર હતી. અને ગરમી કંઠે કે મારું કામ એટલે ગરમીમાંથી બચવા નહાવાનું ત્યાં જ પતાવ્યું. પાંચોરાથી પહુર સુધીના પ્રદેશ સાવ ઉનારડા બન્યુયો. જે જાતનાં લીલાં હરિયાળાં ખેતરો મુજરાતમાં આપણને નોવા મળે છે એમાંનું કશું જ અહીં નોવામાં નથી આવતું. પાા વાગે અને પહુર પહોંચ્યા.

પહુરમાં નદીકાંઠે ખાવાનું પકાવ્યું. દાળ ભાત અને કેરીનું શાક. એ દિવસે ચંદ્રમહલ્યુ હતું એટલે વહેલા પાચા ન ઉઠાવી ચકયા. લગભગ દાા વાગે મહલ્યુ છુટ્યું. એટલે ૧૦ વાગે અમે તો ચાલવાનું શરૂ કર્યું. હવે ચાલવાની ખૂબ મઝા આવી. ચંદ્ર પણ મહલ્યુમાંથી તરતમાં જ છૂટ્યો. પોતાનાં શીતળ, ધનલ કિરણોથી જગતને ઉજાળી રહ્યો હતો. અને 'Now the moon walks the night in her silver shoon' એ વોલ્ટર ફલા મેરની પંક્તિઓ યાદ આવી. આવા વાતાવરણમાં—પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સોલે કળાએ ખીચ્યો હોય, શીતળ સારી લહરીઓ કંડક આપી રહી હોય, ખભે ખગલશેકો લટકાવ્યો હોય, હાથમાં લાડી હોય—પ્રવાસ કરવો એ જીવનનું એક નીરલ લ્હાવું છે, ખૂબ આલ્હાદજનક છે. I would not like to change it for the kingdom of heaven. અને દૂરના. પેલા તારાઓ ! સમર્પિ અને હરણી અને દુધ-અસખ્ય વર્ષોથી પ્રવાસ કરી રહ્યા છે. એમને કદી મેં યાદ નહિ લાગતો હોય? એક દિવસ સમર્પિ અથવા દુધ ચાક ખાવા બેસે તો ? પણ એ બધા તો અચ્ચ છે. પ્રવાસી તો પૃથ્વી પર છે જતાં એ તારાઓ કેટલા પ્રેરણાદાયી અને છે !

પહુરથી પાંચ માર્મલ દૂર એક ખેતરમાં ખુલ્લા આકાશ નીચે કેમ્પ નાખ્યો. પ્રવાસનો યાક અને ઠંડા મંદ મંદ પવન વાતો હતા એટલે જોષ તો એવી આવી ગઈ કે ક્યારે સવારનાં છ વાગ્યા તેની ખબર પડી નહિ. પ્રાતરકર્મથી પરવારી સાડા છ વાગે અજન્તા તરફ ઊપડ્યા. ૮ વાગે ફરદાપુર પહોંચ્યા. અહીંથી નિઝામ રાબ્બની હદશરૂ થાય છે. પોલીસ ચોકી પર અમને

બેસાડ્યા. અમે કાણુ છીએ, શા માટે નીકળ્યા છીએ, વગેરે વગેરે પૂછપરછ કરી. અમે તો જે હતું તે કહ્યું. તે વખતે આર્થસમાજ્યોનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો, એટલે અમે સત્યાગ્રહીઓ નથી વગેરે બતાવ્યું. પણ એને જરાય વિશ્વાસ બેસે નહિ. એ કહે, “હું તમારી સાથે એક પોલીસને મોકલું છું. તમે કેવસ (આ બાળુએ બધા Carres કેન્ઝને કેવસ એવા અપભ્રંશ નામથી ઓળખે છે) નોર્મને પાછા અહીં આવી પહુર ભેગા થઈ જાનો.” પણ એ તો અમારાથી બની શકે એમ હતું જ નહિ. કારણ કે અમારે તો ઈલોરાની શુક્રાઓ પણ નોતી હતી. અમે તેને ખૂબ સમજાવ્યો. આખરે તે પીગળ્યો. જતાં અમારાં બધાયાનાં નામ તેણે લખી લીધાં. ‘અમારો સત્યાગ્રહ કરવાનો દરિદ્રો નથી’ એમ પણ અમે તેને લખી આપ્યું. આખરે એક ક્લાકે અમારો છુટકારો થયો. નવ વાગે તો અજન્તા પહોંચવાની અમારી ધારણા હતી, ત્યાં નવ તો અહીં જ વાગ્યા. હજુ પહાડમાં તણુ માર્મલ ચાલવાનું હતું. અને હવે તો તડકા લાગવા માંડ્યો. એટલામાં સફલાએ અજન્તામાં કામ કરતો એક માણસ અમને મળી ગયો. તેણે અમને ટૂંકા રસ્તા બતાવ્યો. એટલે પોણાદશ વાગે અમે અજન્તા પહોંચી ગયા.

અજન્તા

દૂરથી અજન્તાની શુક્રાઓ નાના બકાશ જેવી લાગે છે જતાં ય તે અર્ધવર્તુળાકારે હોઈ એ દશ્ય દૂરથી પણ ખૂબ બવ્ય લાગે છે. દૂરથી આ દશ્ય જોતાં, અંદર ઘખલ થતાં, અને ત્યાંનું પાણી પીતાં તો પ્રવાસનો અર્થો યાક જિતરી જાય છે. આ રચનાની પસંદગી કરનારે પસંદગીમાં સારો એવો વખત લીધો હશે એવું સુંદર એ સ્થળ છે. નાની એરી નદીને કાંઠે પહાડમાં અર્ધચંદ્રાકારે કોરેલી શુક્રાઓ-દૂરથી એ દશ્ય એટલું ભવ્ય લાગે છે કે આપણે એ નોવા જ કરીએ.

અહીં કુલે ૨૬ શુક્રાઓ છે. ફરદાપુરથી અજન્તાનો અત્યારનો રસ્તા છે તે હમણાં બે વર્ષથી જ બાંધેલો છે અને એ રસ્તા દ્વારા આપણે સીધા ૧ લી શુક્રા આગળ જ આવી પહોંચીએ છીએ. અગાઉના રસ્તાથી પહેલાં ૧૭મી શુક્રા આગળ આવતું, જ્યાં

આગળ હજુ ધસાઈ ગયેલાં પગથિયાં માથામ પડે છે. અને ૧૭મી ગુફા બરાબર મધ્યમાં હોઈ જાને બાબુનો મનોહર 'ચૂ' નેવા મળે છે. જે ગુફાઓમાં નોઈ શકાય તેવી હાલતમાં ચિત્રો છે એવી ખાસ કરીને ચાર ગુફાઓ છે: નં. ૧, ૨, ૧૬ અને ૧૭. અને તે કૃષ્ણ લાઈટથી ખતાવવાના પાંચ રૂપિસ લે છે.

ઈસ્વીસનની ૧લીથી ૬લી સદી સુધીમાં એ ગુફાઓ ચર્ચ હોય એવા એનો ઇતિહાસ છે. દંતકથા તો એવી છે કે વિષ્ણુ ભગવાનની આત્માથી દેવોના સિંધી શ્રીવિશ્વકર્માએ એ ખાંધી છે. બધી જ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. એ ગુફાઓના એ પ્રકાર છે: ચૈત્ય અને વિહાર. ચૈત્યનો ખાસ કરીને ઉપદેશરચના તરીકે ઉપયોગ થતો; અને વિહારનો રહેણાંચ તરીકે ઉપયોગ થતો. એમાં આગળ એક ઘરડો, ત્યાર પછી એક વિશાળ ઓરડો હોય છે અને પછી ગર્ભદાર, ત્યાં આગળ ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમા હોય છે. જાને બાબુએ બૌદ્ધ સાધુઓને રહેવા માટે નાની નાની ઓરડીઓ હોય છે.

અજાન્ટા ખાસ કરીને ત્યાંની ભીંત પરનાં ચિત્રોને માટે અજોડ છે. પાંચ જ રંગોનો એ ચિત્રકારોએ ઉપયોગ કર્યો છે પણ એ પાંચ રંગોમાંથી તેઓએ ત્યાં સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે. ગુફાઓની ભીંત, ચાંબલાઓ, હાલ વગેરે ઈંચિયંતરી જગ્યાએ એ કળાકારોએ કળાના સાચિયા પૂર્વા છે. અને કળાકારે જ્યારે પીંછી વળી છેડેલી રેખા દેતી હશે ત્યારે એ ગુફાઓનો દેખાવ કેવો હશે, એ કળાકારોનાં હંથા કેટલાં ચળવળ-વાં હશે તેની તો કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

ભીંત પરનાં હજુજ જે ચિત્રો રહ્યાં છે તે ભારતની પુરાતન, પ્રાચીન ભગ્યતાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપે છે. દરથી ખાલી ટપકાં જેવી લાગતી એ ગુફાઓ આજ ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ વર્ષો થયાં ભારતની કળા-શિક્ષકળા અને ચિત્રકળાની ઉચ્ચતાની સાક્ષી પૂરતી હજુ મેલુદ છે. ભારતની સંસ્કારસમૃદ્ધિનો વાવેટો ફરકાવતી એ ગુફાઓ જોઈને વર્તમાનમાં જ માનનારા અને ઉત્તરવળ બાવીનાં સ્વપ્નાં સેવતા

હિંદીને ભારતના ભગ્ય ભૂતમાં પાણી સચવાતું મન ચર્ચ જાય છે. એ સિદ્ધકામ, એ ચિત્રો જોઈ પ્રવાસી મુગ્ધ બને છે. તેનું હૃદય પોકારી ઊઠે છે: 'Something Superhuman'—અદ્ભુત, અપૂર્વ! માનવ સ્વભાવ જ એવો છે કે જે વસ્તુ કલ્પનાતીત લાગે—મનુષ્યની શક્તિની બહારની લાગે—તેને દૈવી શક્તિની સાથે સાંકળી દે છે.

કહે છે કે ધર્મોએ—મનમતાંતરોએ, ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોએ હિંદી 'ખૂશ' અવનતિ કરી છે, અથવા તો હિંદી અવનતિનું એ એક મુખ્ય કારણ છે. એ મંત્રાઓમાં વતું કે ચોખું તથ્ય હશે, જનાં એટલું તો કલા વિના આંસનું નથી કે કળાના ઉત્તમોત્તમ અંશોને બહાર લાવવામાં ધર્મોએ જોડેલી મદદ કરી હશે તેટલી બીજા કશાએ નહિ કરી હોય. દેલવાડાનાં જૈન દહે-રાંઓ, ઈલોરાની શૈવ ગુફાઓ, અજાન્ટાનાં ચિત્રો, દક્ષિણનાં મંદિરો એ વસ્તુનાં સાક્ષી છે.

અને અજાન્ટાની ગુફાઓ જોનાં જોતાં પ્રવાસીને પ્રશ્ન થાય છે: કોણુ હશે આ કલાનો પ્રેક્ષક? 'જેહ જીવનકલા સૌ કલા પ્રેરતી' એવી એ જીવનકલા કોની છે? અને એ ગુફાઓની ભીંતોમાંથી, હાતમાંથી, સ્થંભોમાંથી પાણી પડે છે: 'ભગવાન બુદ્ધની'—જેની જીવનની પળેપળ દુનિયા જન્મ, જરા અને મૃત્યુનાં ત્રિવિધ તાપમાંથી કેમ છૂટે એનાં ચિન્તનમાં જ જતી. 'For now the hour is come when I should quit' This golden prison, where my heart lives caged To find the truth, which henceforth I will seek For all men's sake, until the truth be found.'

—Light of Asia by Sir Edwin Arnold

પળે પળે જોને આવો અંતરનાંદ જોડતો એ કારણસમૃદ્ધિ ભગવાન બુદ્ધની જીવનકલા આ કલા-જોની પ્રેરક હતી. અને એના આ અનુશાસન—

'બધાં પાપોથી વિરત થવું, બધા કાશ (પુણ્ય)નો સંચય કરવો, અને સ્વચિત્તનું સંરોપન કરવું, એ બુદ્ધનું અનુશાસન છે.'

'જુદ્ધચરિત' માંથી

ની તે વખતના રાજા અને પ્રજાનાં મન પર કેટલી ઊંડી અસર હશે તે અજન્તાનાં ચિત્રો જોતાં તરત જ ખ્યાલમાં આવી જાય છે.

ગૌતમ છુદ્ધતા છવનપ્રસંગોથી ભરપૂર એ ચિત્રો છે અને તેમાંય કેટલાંક ચિત્રો-ભિક્ષાર્થે આવેલા વિરાટકાય છુદ્ધ ભગવાન અને તેની સામે આશ્ચર્ય-ચકિત નમને જોઈ રહેલાં યશોધરા અને રાહુલનાં વામન સ્વર્ણ-કેટલી સચોટતાથી એમની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો ભેદ દર્શાવાયો છે-આકાશમાં ઊડતી અપ્સરા અને કિન્નરગણો, નાગરાજ અને કાશીરાજનો સમા-ગમ, ભાવિક જનોને ઉપદેશ આપતા યૌદ્ધ શ્રમણો, પ્રણયોત્સવ માણતું યક્ષ-દંપતી, વગેરે કેટલાંક ચિત્રો તો આપણા હૃદયમાં ચિરંજીવ કાતરાઈ રહે છે. હાલના મરોડ દર્શાવવામાં જે વૈવિધ્ય છે, કમલ, હંસ, હરણ, કાથી અને બીજી કલાકૃતિઓ (designs) માં જે નવીનતા આણી છે તે અત્યંત છે. અને એ અર્ધાં ચિત્રોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ થાય તો ? ખે હજાર વર્ષ પૂર્વેનો કેટલો બધો પ્રતિભાસ એમાં ભર્યો છે ? એ વખતના લોકો, તેમના પહેરવેશ, રીતરિવાજો વગેરે વિષે કેટલું બહુ જાણવાનું મળે ?

એક પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે નાસિક તીર્થધામ હોય તો અજન્તા યાત્રાધામ શા માટે ન બને ? નાસિકમાં શું એવું છે જે અહીં નથી ? જલકુંડ અહીં એવું ધણું છે જે નાસિકમાં નથી. અહીં આ પંચ-વટીનો કોલાહલ તથા પણ નિરવ શાન્તિ છે, કળા છે, મંદિરતા છે, માનવતા પણ છે. સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્યનો ભેદ અહીં આ નથી. ગોદાવરી કાંકાનું ગંડું વાતા-વરણ અહીં નથી. નાની એરી નહીં છે. નાસિકની ગોદાવરીમાં નહાવાનું મન પણ નથી થતું; અહીં આનંદથી નહાઈએ છીએ.

આજો દિવસ, એટલે ચાર વાગ્યા સુધી, અમે એ યુક્તિઓ જોયા જ કરી. અને ૨૬ મી યુક્તિની તેરીસ ફૂટ લાંબી છુદ્ધતી સતેલી મૂર્તિ પણ જોઈ. યુક્તિઓ જોવાનો સમય સવારે ૯ થી ૪ સુધીનો છે. અમારો તો બેત્રણ દિવસ ત્યાં જ રહેવાનો વિચાર થયો. પણ પૂછતાં

બજાર પડી કે યુક્તિમાં તો રહેવા દેતા નથી. નદીની રેતીમાં જ પડ્યા રહેવાનો વિચાર થયો પણ ત્યાં તો સંભળાયું કે જંગલી જાનવરોની ધીકે છે એટલે એ જોખમ ખોડવાનું માંડી વાળ્યું. બાકી આજુબાજુમાં તો કાઈ એવું સ્થળ પણ નથી કે જ્યાં અમે રહી શકીએ. ત્રણથી ચાર માર્ચલ ફર્દાપુર અથવા અજન્તા (નામ) જઈએ તો બને. પણ એ રીતે ત્રણચાર માર્ચલ આવવું અને જવું એ પણ જરા મુશ્કેલ લાગ્યું એટલે અમે તો પરાણે, નજીક, અજન્તાને રામરામ કર્યા. નમસ્કાર અજન્તા ! નમસ્કાર એ કળાકારોને અને કળાપ્રેરકને ! નમસ્કાર અજન્તા તને ! ખે હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભારતવર્ષની સંસ્કાર-સમૃદ્ધિની રક્ષક અજન્તા, તને નમસ્કાર ! ફરી આવીશ કે સુભગ દિને ! તારી છાયા તજે ગણેલી છવનની થોડી અમૃત્ય પળોનાં અંધુર સંસ્મરણો તારાં કરવાને !

મંગલ દેશાઈ

☆

કવિ કહે

[મનહરજી]

કોઈ એક કવિ જઈ ધનિકના ઘર વિષે તેને પાંચ લાગ્યા પછી છેક પાસે બેસે છે તેથી ફૂલ થઈ ધનિ તાર સ્વરે જોયારે કે “ગરદલ અને તુંમાં અડ્યા છેડું કાંઈ છે ?” ત્યારે ધીમે સાદે કવિ બોલ્યો નમ્ર થઈ “ભાઈ ! હું ને ગદ્દા વિષે છેડું વેંત માત્ર એક છે.”

ચોગેન્દ્ર દેશાઈ

સસ્કૃત વાર્તા ઉપરથી]

☆

નાટક કંપની

અમારા નાનકડા ગામમાં એક વખત નાટક કંપની આવી હતી. અગાઉ ફેર્લ દિવસ આ ગામમાં નાટક કંપની આવી નહોતી. અમારા ગામમાં લોકોને નાટકનો ખૂબ શોખ હતો. ગામમાં દર વરસે એ નાટક ભજવતાં-ગણેશચતુર્થી ને રામનવમીના ઉત્સવ વખતે. મારા વડીલ બાપુએ એક વખત ગણપતિનું કામ કર્યું હતું. મારા કાકા ઉત્કૃષ્ટ નટ હતા. મુંબઈ કે પૂનાની એકાદ કંપનીમાં રહ્યા હોત તો એમણે નામના મેળવી હોત.

એ વખતે નાટક કંપનીમાં રહેતું એ દલોડા ધધો ગણતો. મારાં ફેર્લના જમાઈ મારા ગામના જ હતા. એક વખત ગણપતિ ઉત્સવમાં કાચકવધ નાટક ભજવવાનું હતું. તેમાં તે ધર્મરામનું કામ કરવાના હતા; પરંતુ એમનું કુટુંબ વેદવિદ્યાના અભ્યાસી તરીકે અમારી બાબુ ખૂબ અણીતું હતું. એમના કાકાને આ વાત સાંભળી ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો. આખા કુટુંબને તું રૌરવ નરકમાં નાખીશ એમ એ કહેવા લાગ્યા. એમનો બચીને નાટકના પદ્ય લાવવા સાત ગાઉ દૂરના ગામે ગયો હતો. રસ્તામાં તેને સાપ કરચો. કાકા સમજ્યા કે પાપનું પ્રાપ્તિત મળ્યું. અમે બધાં દિલગીર થઈ ગયાં; પણ તે સાપ એરી નહોતો, કારણકે એમને યોગ જ વખતમાં સારું થઈ ગયું. લોક કહેવા લાગ્યા, “દેવકાર્ય માટે ત્યાં હતા, માટે દેવે બચાવ્યા.”

બધી કળાઓની નિર્મિતિ દેવો જ કરે છે, એમ આપણે સમજીએ છીએ. ઋષિમુનિઓએ આ બધી કલાઓનું સંવર્ધન કર્યું છે. વેદકાળથી માંડીને આપણા દેશમાં નાટકો ભજવાય છે. રામાયણમાં નાટકનો ઉલ્લેખ છે. ભરત મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર લખ્યું

છે. આપણા દેશમાં નાટ્યકળા, નૃત્યકળા, ચિત્રકળા, ગાયનકળા, શિલ્પકળા એમ બધી જે કળાઓ ઉચ્ચ કળાઓ હતી. એ બધી કળાઓનું સંભાળપૂર્વક રક્ષણ કરવામાં આવતું. એ કળાઓનો અભ્યાસ સદાભિરુચિ ને સંસ્કૃતિનું લક્ષણ મનાતું. ઉત્સવોમાં નાટ્યકારોનાં સન્માન થતાં. અધિયાત્મમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સવપ્રસંગે નાટ્યપ્રયોગો કરતા. અર્જુન જેવા વીર પુરોહો નૃત્યકળામાં નિપજ્ઞાન હતા. કૃષ્ણ પણ ઉત્તમ નૃત્યકાર ને સંગીત વાદનના અગ્રકાર હતા. શંકર ને ગણપતિ સુદાં સુદર નૃત્ય કરી બાજતા.

કળા ને વ્યસની લોકોના હાથમાં જાય તો તે કળાને અનિષ્ટ ગણવામાં આવે છે. બૂલ ખાધાંએ છીએ. વ્યસન ને કળાને શો સંબંધ! ફેર્લ કળાકાર એકાદ વ્યસનમાં સપડાઈ ગયો હોય તો તેટલા દોષને ખાતર એમની દિવ્ય કલા નિરર્થક ગણાવી નેઈએ? એના દોષ પ્રત્યે દયા ખાઈ એની કળાની દર દરવી પટે. જગતમાં પવિત્ર કાણુ છે? મદારાધ્વના અમર નટ ગણપતરાવ જેથી દાક પીતા હતા, તેથી તેમની કળાને તુચ્છ લેખવી! બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર ને પ્રસિદ્ધ નટ ગિરીશચંદ્ર વ્યસની હતા, એટલે એમની કળાની મહત્તા જ નહિ?

આપણા દેશમાં મનની ઉદારતા ને વિરાગતા “કથાલ” “રદી” “મૃદા” એ જ “કવચ” “સીધી” “જળી” “અગા” થયો હતો. આને ફરીથી એનો ઉદય થાય છે. રવીન્દ્રનાથ નૃત્યને વેશ આપ્યો. ઉદયશંકરે ભારતીય નૃત્યકળાના આત્માની ઝોળખ ફરીથી એકવાર દિંદને, સમસ્ત જગતને કરાવી છે. કળાનો વિકાસ પુનઃ આપણા હિંદમાં થવાનો જ છે. એનાં પૂર્વચિહ્નો આને આપણે નેઈએ છીએ.

નાટક અત્રિ મહત્વનો વિષય છે. તે નવસૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. નાટકમાં કામ કરતું એટલે પોતાને બૂલી જતું. જે પોતાને બૂલી જઈ શકે છે, તે સ્વતંત્ર છે. જે પોતાને બૂલી શકતો નથી, એ ઉત્તમ કલાકાર થઈ શકતો નથી. જે તે પાત્રની સાથે એકરૂપ થતાં આવડતું નેપ્રત્યે. અજન્તા ને વેરુળની ચુકાઓ પ્રખ્યાત છે. વેરુળની કૈલાસ ચુકા તો અપ્રતિમ ને અતિપ્રખ્યાત છે. તે ચુકા આકાશી કે નવમી સદીમાં બનાવવામાં આવી હતી. જે મુખ્ય શિલ્પકારે તે ચુકા બનાવી હતી, તેણે તે ચુકા પૂરી થયા પછી તેના તરફ જોયું. “શું આ ચુકા મેં કંપી કાઢી છે !” એવા આશ્ચર્યગ્રાસ્ત્ર એને મોઝિથી સરી પડ્યા. ત્યારે આકાશવાણી થઈ, “ના, એ બનાવનાર દેવી અંશ હતો !” એ દંતકથાનું રહસ્ય એ છે કે ચુકા કોતરતાં શિલ્પકાર પોતાને બૂલી ગયો હતો. એના હાથમાં ઇશ્વરી શક્તિનો પ્રભાવ હતો. તે ચુકા અપૌરુષેય હતી. એ પથ્થરનાં વેદ-સૂત્રો અપૌરુષેય હાથે લખાયાં હતાં.

ઉત્તમ અભિનય કરનાર પણ એવી જ રીતે પોતાને બૂલી જાય છે. નાટકમાં આ મુદ્દો મહત્વનો છે. પોતાને બૂલી જનાર પાત્ર પ્રેક્ષકોને પણ એનું મૂળ જીવન જુલાવી શકે છે. બધાં જે એક જ પ્રકારનાં વાતાવરણમાં તણીન થઈ જાય છે. કળા એટલે પર-મોઝ્ય ઐક્ય. કળા સર્વનાં હૃદયને એક સમુદ્રમાં કુખાવે છે, બધાં એકી સાથે હસે છે, એકી સાથે નાચી ઊઠે છે, એકી સાથે લય પામે છે. બધાંને પોતાનું વ્યક્તિગત જીવન જુલાવી દઈ ઐક્યમાં કુખાવનારી કળાનું સ્થાન ઉચ્ચ નથી એમ કોણ કહી શકે એમ છે !

મારા દાદાજીને નાટકો જોવાનો ખૂબ શોખ હતો. તેમણે જોયેલાં નાટકોની વાતો મને નાનપણમાં દાદાજી કહેતા ને હું ઉત્સુકતાથી સાંભળતો. શાહનગરવાસી નાટક મંડળી દાપોલીમાં આવી હતી ત્યારે દાદાજી મને એ નાટકો જોવા લઈ ગયા હતા. ત્યારે હું નાનો હતો, પણ પત્તારતનમાં જણપતરને કરેલું કામ હજી સુધી મારી નજર સામે છે.

અમારા ગામમાં એક નાટક મંડળી આવી. હું ત્યારે નાનો હતો. મહાદેવના દહેરામાં રંગભૂમિ બનાવવામાં આવી હતી. શારદા, રામરાત્ર્યવિયોગ, સૌભાગ્ય ને સંભાળ એમ ચાર નાટ્યપ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. મેં ચારમાંથી ત્રણ નાટકો જોયાં.

એક રાત્રે સંભાળનો એલ હતો. શિવાજી મહારાજની માંદગીનો પ્રસંગ રંગભૂમિ પર લાવવામાં આવ્યો હતો. એ સમયે પડદા પાછળ મોટા વ્યવસ્થા એકદમ મોલાચાલી થઈ રહી. શિવાજીએ ગિજાના પરથી ઊઠી અંદર દોડ મૂકી. નાટક કંપનીમાં કનિષ્ઠો યોગે ! “હું ગાતો હતો ત્યારે તે જાણી નેપ્રતે હામોંનિયમ બરાબર વગાડ્યું નહિ” વગેરે શબ્દો અમને સંભળાવા લાગ્યા. હવે ખરું નાટક ભજવાવા લાગ્યું. રંગભૂમિ પર સંભાળ નાટક ને પડદા પાછળ બીજું જ નાટક શરૂ હતાં. એક ટિકીટમાં જે નાટકો જોવા મળ્યાં.

પ્રેક્ષકો સિસોડીઓ વગાડવા લાગ્યા, તાળોઠા પાડવા માંડ્યા. એ બધા ગામજાના લોકો હતા ! રોજ પર જઈ “અમારા પૈસા પાછા આપો. તમારી મારામારી જોવા ટિકીટ લીધી નથી,” એમ તકરાર કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ગાળો દેતા હતા. બધે જ અબ્બવરચા. અંતે વ્યવસ્થાપકે રોજ પર આવી, હાથ જોડી કહ્યું, “ભાઈઓ ને બહેનો, ચમેલા પ્રસંગ મટિ હું બહુ જ દિલગીર છું. હવે રીતસર નાટક ફરીથી શરૂ થાય છે. પૂર્વ પ્રસંગને બૂલી જવાની મહેરબાની કરશો એવી હું આશા રાખું છું.”

પરંતુ એ પ્રસંગ હું કદી પણ જુદી શકું એમ નથી. આપણા આ હુઃખો ને દુઃખો દેશની તે અંદી વરતુરિચિત છે. આપણામાં સદાકરનો પૂણું અભાવ છે એનું એ પ્રતીક છે. કાંઈ પણ સંસ્થા કે મંડળ રચાયો : તે અદ્યપણથી સમજવાં. એકનો ઉત્કર્ષ બીજાથી સહન થતો નથી. બીજાને મળતા યશને લીધે આપણે ઇર્ષ્યામિદી દાસીએ છીએ. સંસ્થા કે મંડળની કોઈ પણ વ્યક્તિએ મેળવેલી કીર્તિ પર બધાનો દક્ક છે, એના બધા ચે ભાગીદાર છે એમ

ખરી રીતે મનાવું નોંધ્યો. એકની કાનિ તે બધાની કાનિ. એને અપયશ તે સર્વેને અપયશ. પણ તે સામુદાયિક ભાવના આપણામાં નથી. એના અભાવે અન્ય લોકો હિંદની મરફત કરી નાથ છે. વ્યક્તિને આપણે ક્ષણ વાર પણ બૂલતા નથી. ક્રિકેટની રમતમાં શું થાય છે? દોઢ કેકેનારનો ઉત્કર્ષ એકાદ જાણી સહન ન થયો હોય એટલે તે તેના દાવમાં ઉડેલો દોઢ જાણીપુછ હોવી દે છે. એને લીધે આખા સંધને પરાભવ થાય છે. સંધને નીચું નેચું પડે છે. ફૂટબોલની રમતમાં પોતાને જ બધો યશ મળે એ લાલસાએ કેટલાક લોકો એકલા જ દડાને લઈ જતા પલત કરે છે. અન્યના સહકાર વિના એ શક્ય છે કે? પણ સહકાર ઠગારે મળે? ત્યારે દેવભાવ ને અત્તરને ખિલકુલ અવકાશ ન હોય ત્યારે. આપણા દેશમાં તો ન્યાં જુઓ ત્યાં દેવ ને મત્સરનો પવન કુશલ રહ્યો છે. એક પ્રાન્તે ખીલ પ્રાન્તને તુટી ગયુંલે. એક ઘાતે ખીલ ઘાતને હલકી ગયુંલી. મહારાષ્ટ્રે ગૂજરાતી આગેવાનેને શા માટે સહકાર આપ્યો? ગૂજરાતે મગાધકે જન્મેલાઓનું શા માટે સંમિશ્રણ? અને ગંગાતટે જન્મેલાઓએ કાવેરી કાંકાત લોકોની આગેવાની શા માટે કબ્જી? પરંતુ લોકમાન્ય, મહાત્મા ગાંધી, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ જેવા આગેવાનો વારે ધડીએ મળવા મુકેલ છે. મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્યો કે ગૂજરાતમાં મહાત્માજીએ ઉપરાઉપરી જન્મવાના છે? કાંઈ પણ પ્રાન્તમાં જન્મેલ મહાપુરુષ જીવંત હોય છે, ત્યારે આપું રાષ્ટ્ર એને પથે અનુસરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં લોકમાન્ય હતા ત્યારે રાષ્ટ્ર આપું મહારાષ્ટ્ર તરફ આરાની મીટ માંડી રહ્યું હતું. આને ગૂજરાતમાં મહાપુરુષ હશે તો રાષ્ટ્ર એ તરફ આરાની નંગરે નોંધ રહેશે. એમાં દેવમત્સરને અવકાશ ક્યાંથી રહે? સદૈવ મારો જ પ્રાન્ત રાજકારણમાં હિંદનો ગુરુ બની રહે એનો અર્થ એ જ કે વારંવાર લોકમાન્યો જન્મતા નોંધ્યો. પરમેશ્વર એવી મહાન વિશ્રુતિઓ ઉપરાઉપરી મોકલતો નથી. કાંઈ પણ પ્રાન્તને અદકારનું વિષ ન ચડે એટલા ખાતર મહાન વિશ્રુતિ એક જ

પ્રાન્તમાં ન મોકલતા જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં, જિન્ન જિન્ન દેશોમાં ઉત્પન્ન કરે છે. મહાન પુરુષ ગમે ત્યાં હોય ને, તે આપણી જ વ્યક્તિ છે એવી ભાવના જન્મથી નોંધ્યો.

પણ એ વિશાળ ભાવના છે ક્યાં? દરેક એમજ સમજે છે કે હું એટલે ગાંધી ને તિલક. ગાંધીજીના અનુયાયીઓ ભુદિ વગરના છે, છતી આંખે અંધ છે, તે ઘેટાં છે, તિલકનું રાજકારણ, તિલકનું રાજકારણ એમ ગ્રામજીવનની કરનારા એકના ભુદિયાળી. ભુદિ એ પ્રકારે વહેંચાતી હોય તો એની ભુદિની દયા જ ખાતરી નોંધ્યો. હું એકલો જ વિચારશીલ, ખાકીના ચોડા મારા કહેવા પ્રમાણે ભોલતા નથી કે આલતા નથી તેથી અંધ છે, એમનામાં ભુદિ નથી, તે વિચાર જ કરી શકતા નથી—એવી વિચારસરણીને મૂર્ખાઈ વગર બીજું શું કહી શકાય? ઈશ્વરે મને ભુદિનો દીપક આપ્યો છે તેમ સર્વેને આપ્યો છે. એ દીપકના પ્રકાશમાં જેને જે પંથ દેખાય છે તે પંથે એ ચાલે છે. પરંતુ અદકારને કાણુ હડાવી શકે?

સશ્વટ પરચરને ટાંચી સપાટ ન બનાવે તો ઇમારત કેવી રીતે તૈયાર થાય? એ જ પ્રમાણે જાહેર જીવનની સુદર ઇમારત ઊભી થાય એ અર્થે દરેક જણે પોતાના મતભેદને બૂલી જઈ કાંઈ સરળ બનાવવું નોંધ્યો. બીજા લોકોનું એ કાર્ય છે, હું તો રતીભાર પણ નમતું નોંખવાનો નથી એવી કાંઈ હક પકડી એને તો એકથ થી રીતે થાય?

હુનિયામાં સંઘમ એ સાર્વભૌમ વસ્તુ છે. ખાવા-પીવાની કે મેજમનની ખાતમાં આપણને સંઘમ શીખવવામાં આવે છે. જાહેર જીવનમાં આપણે કદી પણ સંઘમ પાળતા નથી. જે સમાજનું જાહેર જીવન સંઘમવાળું નથી, તે સમાજ કાંઈ પણ ઉત્તમી શકવાનો નથી. એની બધી વ્યક્તિઓ હારમને પાત બની રહેવાની.

અનુ. મૂળશંકર પાંધ્યા

સત્યની કૂંચી

આપણા ધર્મના ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગ્રંથો તે ઉપનિષદો ધર્મનું તત્ત્વ જાણવા માટે પ્રાચીન આર્યોએ જે જગત્સત્ત્વ પ્રયોગો કર્યા તેનો હેવાલ તે આ ઉપનિષદ છે. ઉપનિષદોમાં અનેક અધિકૃતોનાં નામ આવે છે પણ પોતાના તેજસ્વી ઉપનિષદોનો આખો ભૂમિ-ભાગ ભરી દેનાર ઋષિદંડુ તેો યાગવલ્કય જ છે. આજકાલ મોટી મેદનીમાં રાત્રીનો દહાડો કરનાર મોટા દીવાઓ જાંજા કરેલા હોય છે તે જ રીતે યાગવલ્કયનાં વચ્ચો ઉપનિષદોમાં ન્યાં ત્યાં મળકલાં અને પ્રકાશ પાડતાં દેખાય છે.

ઉપનિષદના ઋષિઓ એટલે સત્ય પાછળ મરણિયા થયેલા અખતરાખોરો. યુરોપના વિદ્વાન સમાજસેવકો-એ ભૌતિક પદાર્થો, સમાજ-અવસ્થા અને રાજતંત્ર આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં પુરપાર્થથી અસાધારણ પ્રયોગો કર્યા છે. આપણા દેશમાં પણ તે કાળના પ્રમાણમાં આ ત્રણે ક્ષેત્રમાં આપણા લોકોએ આકાંક્ષતા પ્રયોગો કર્યા હતા જ. એટલું જ નહિ, આ ત્રણે બાબતમાં આપણે દેશ દુનિયામાં અગ્રેસર જ હતો; પણ આપણા ઋષિઓએ પોતાનું શક્તિસર્વસ્વ બાલવસ્તુઓ કરતાં આંતરવસ્તુની ખોળમાં વધારે ખરચ્યું છે. એકલા યાગવલ્કય આધ્યાત્મ ક્ષેત્રના કોણબસ, ન્યૂટન, અને નેપોલિયન જેવા હતા; એ સાહસિક શોધક, સાર્વભૌમ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોને તારવનાર અને તે સિદ્ધાન્તોનું મહા-સામાન્ય સ્થાપિત કરનાર સમ્રાટ જેવા હતા.

એમણે પોતાના સંવાદોમાં પોતાની અલૌકિક શોધની કૃત્તી એક ઠેકાણે આપી દીધી છે.

જાનેન્દ્રિયો તીક્ષ્ણ કરવાથી આપણને સત્ય હાથ લાગશે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. મનદારા

મનન કરવાથી સત્ય સુધી પહોંચી શકીશું એવી માણસની અપેક્ષા હોય છે. સત્ય એ બુદ્ધિનો વિષય છે માટે તર્કનું દક્ષિણ તીક્ષ્ણ કરવાથી સત્ય હાથ લાગશે એ વિષે તો કોઈને શંકા પણ નથી હોતી. યાગવલ્કય કહે છે કે, “ના, એમ નથી; સત્ય જાણવાનું સાધન તર્ક કે બુદ્ધિ નથી, પણ હૃદય છે. હૃદયેનંદિ સત્ય જાનાતિ; હૃદયેનંદિ એવ સત્ય પ્રતિષ્ઠિતં ભવતિ.” બીજે ઠેકાણે યાગવલ્કય જનક રાગને કહે છે:

હૃદય વૈ સમ્રાટ્ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રતિષ્ઠા, હૃદય વૈ સમ્રાટ્ પરમં વ્રણં ।

યાગવલ્કયે આ રીતે આપણી ખોળની દિશા જ બદલાવી નાંખી છે. ત્રાજવાથી વસ્તુ તોળવી હોય તો તાળવું નિર્દોષ અને સમ હોવું જોઈએ. શસ્ત્ર-વૈજ્ઞેયે વાદકાપ કરવું હોય તો તેનું શસ્ત્ર પણ તીક્ષ્ણ અને શુદ્ધ હોવું જોઈએ. સંસારનું પરમ રત્ન સત્યની ખોળ ને હૃદય દ્વારા જ ચલાવી હોય તો હૃદય પણ નિર્દોષ, શુદ્ધ, લાગણીવાળું અને સમ હોવું જોઈએ.

યાગવલ્કય પછી હમરેક વર્ષે એ જ સદેશો લઈ એવો જ એક ઋષિ ‘ચાર્ડન’ નદીને કિનારે લખતો હતો. એણે પણ એમ જ કહ્યું કે, ‘જેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ છે, તેઓ બાહ્યવાન છે, કેમકે તેમને જ સત્ય જણશે, અને સત્ય દ્વારા તેમને પરમાત્માનું દર્શન થશે.’

છોટાગય ઉપનિષદમાં એક અજ્ઞાતાનામા ઋષિએ આખો સવાલ દૂંધાવીને કહ્યું છે :

યત્ર એતત્ત્વ હૃદય મનઃસ્થત્ત્વ ।

હૃદય અને મન એક જ વસ્તુ છે.

વન-વાણી

“ ઉંટાંટિયો આજ મયો ‘ભગા’નો
 દેવી-દયાથી : દીધી માનતા તો
 યાવા પૂરી આજ ચલો બધાયે
 આથે જરા જંગલમાં નિરતિ
 જ્યાં ‘દેવડી’ માત તણી ખડી છે !
 ના દેવી-કામે પડે તો વિલંબ ! ”

કલ્પતાં ગોળ, ઘી, જાત મોઢામાં પાણી છૂટતાં,
 બાલકામાં વડો બોલી આમ, તે આમંતો દતો !

“ લે એ, શિવા ! શેર ત્રણેક ચોખા,
 તે તું અધ્યા મોતિ ! ઘી, ગોળ લે લે :
 તું સોમલા ! દોણુકી પાણીની લે;
 તે સૌ બીજાં આજ મળી ચલોને
 રૂડી મજાની કરીએ ઉજણી ! ”

એમ સૌ સજ્જ થઈ ચાલ્યા, હર્ષધેરાં પથે જતાં,
 નાચતાં, ફૂલતાં આરો ઉજણી મહાણવા તણી !

સૌ ખાઘ વસ્તુ નિપત રથને ને,
 મૂકી જમીને, રહી એક બાંસ
 તે પાસ, બીજાં સઘળાં દૂંદોને
 વને-ધનોને વનવાવરાની
 ફૂરો થઈ તે લીલવા જલાવે :
 ને ગમતો, ને રમતો મચાવે :
 ને વાર, વારે ફુણુકી ચરેલી
 અગ્નિ તણાં ઘિર પરે નિહાળે,
 ઉંડે દિલે એક રહેલ આરો
 કે, જાત ક્યારે ચઢે, ખવારો !

“ હો જાત લે એ ” વદતાં શિશુએ
 સૌ ખાન એમું : સહુ એકાં ધ્યાં;

ને કાઢડા તોડી ફણી તણે તે,
 ઉંચા, નીચા ભાત કરી, મીઠાવી—
 ને ગોળ તેમાં, પછી ધાર રેડી
 લીની, કરી સૌ રગદોળી એક,
 તે દોણુકીને મૂકી મધ્ય સ્થાને
 વીંટી વળ્યાં બાલ બધાંય તેને !
 ને રે, પછી તો કંઈ રહેરથી તે
 મંડી પડ્યાં ખૂબ ધરે, ધરે ને
 ખાવા જૂલીને રમતો બધીએ,
 તે એક પાત્રે નહીં અન્ય પાત્રે,
 તે એક પ્યાને નહિ ઘેર પામે
 વાણું હવે માત, પિતા કનેથી :
 તે લક્ષતા ના જલ છે ન તો યું
 પીયું ? તમા તે કરતાં ન તેની .
 તે ખ્યાલતા હસ્ત લુછી 'ચડી'થી
 પીયું ધરે જો' જલ પેટપૂર્ણ !

૪૩

તૃપ્તાત્મા ગેલતાં વાટે સાયકાળે મૃકે વર્ણો
 આન કાળે તથા દૈને દોણુકી-ભાત ને રસાં !

૪૫

ઉપાસના અને રમત

(વિચરણ એક પત્રમાંથી)

ધી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

મુંદા પડીને અહીં આવ્યો છું. અહીંની પધારી પરથી તમારી શી સેવા કરું ? પૂજારી બાપુજીએ અવાર નવાર તમને હું કાગળ લખું એમ સૂચવ્યું છે.

કાગળ કંઈ નિબંધ નથી હોતા. નિબંધ એટલે લખેલું વ્યાખ્યાન, અને કાગળ એટલે લખેલું સંભાષણ. એ એકપક્ષી નહિ ચાલે. હું જો દર અકવાડિયે શકરને કાગળ લખું અને એ એનો જવાબ લખે જ નહિ તો મારું ક્યાં સુધી ચાલવાનું ? શંભુ, કાંતિ કે જ્યન્તિ જો મારા કાગળોને જવાબ ન આપે તો મારે એમને શું લખવું ? જયસિદ્ધ અને જ્યન્તિ વચ્ચેની દોરતી વધી કે અટકી છે એની મને ખબર ન હોય તો મારે એમને શું પૂછવું ? વિદ્યાધીમંડળના પ્રમુખ કે મંત્રી જો મને ત્યાંને હેવાલ લખી મોકલે તો યે કંઈક લખવાનું સહે.

આપણી શાળા ત્યારે જયપાર્શ્વ ધિારે પૂજ્યથી બાપુજી ચંપારબયમા હતા. મેં એમને એક વાર કહ્યું કે, “ શાળાની શરૂઆતમાં આપ અહીં હાજર નથી એ ઠીક નથી લાગતું. આપ દર અકવાડિયે છાકરાઓને ઉદ્દેશને કાગળ લખો તો તે પ્રાર્થનામાં વંચાવ.” બાપુજીએ જવાબમાં કહેલું, “ અહીંના કામમાં હું ભાગ લેતો ન હોઉં ત્યારે મને કંઈ લખવાનું સહે જ નહિ.” આજે ત્યારે હું કાગળ લખવા બેઠો છું ત્યારે બાપુજીના કહેવાની સત્યતા અનુભવું છું. છતાં હું કાગળો લખવાનો તો છું જ.

આજે પ્રાર્થના વિષે કંઈક કહેવાનો છું. એક વખતે આશ્રમમાં બધાં મોટેરાંઓએ વિચાર કરી નક્કી કર્યું હતું કે, ‘ પ્રાર્થના ’ એ શબ્દ બરાબર નથી. આપણે એને ‘ ઉપાસના ’ કહેવી જોઈએ. છતાં ‘ પ્રાર્થના ’ એ શબ્દ ચોટ્યો જ છે. ઉપાસના એટલે પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં રહેવું; ઈશ્વરનો સહવાસ અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

એ વસ્તુ સહેલી નથી. પ્રથમથી જ એની રૂબ પાડીએ તો કાંઈક કાઢીએ. આપણે ગાંધેશ રહીએ તો દરેક વસ્તુ ઉપર કાટ ચડી જાય છે. રહેવાની એરડી એ વાર વાળતી પડે છે. તેમ કરીએ તો જ એરડીમાં પ્રસન્નતાથી રહેવાય. ખાવાનાં ને રસોઈનાં વાસણો જોટલી વાર વાપરીએ તેટલી વાર જોટલાં પડે છે. અને આપણું મંદુ શરીર જો રોજ મસીદસીને ધોઈ ન નાખીએ તો આપણને પોતાના શરીરની એટલી તો સૂચ મડે કે પોતે પોતા પાસેથી ભાગવાનું મન થાય. ભણતરમાં પણ એ જ અનુભવ છે. વિદ્યા ઉપરિશત ન રાખીએ તો એ કટાર્ક જાય છે. રશ્મિઓમાં લખ્યું છે કે ત્રણે વર્ણના દિને બ્રાહ્મણોનું દર્શન થઈ કરવાથી એટલે કે ધર્મોપદેશ નહિ સાંભળવાથી પતિત થઈ જાય છે. અને બ્રાહ્મણ ત્યારે પોતાના સ્વાધ્યાય અને આચારથી ભટ્ટ થાય છે, ત્યારે એ પણ પતિત થાય છે. છુદારને ત્યાં ધમણ એકસરખી બરાબર ન ચાલે તો એની ભૂટી કયા કામની ન રહે. આપણી પ્રાર્થના એ હૃદય જોટકવાની કે વાળી કાઢવાની ક્રિયા છે. ઉપદેશ સાંભળી સાંભળીને અને ખૂબ ચિંતન કરીને આપણે જે ધર્મસિદ્ધિને એટલે જીવનસિદ્ધિનો નક્કી કર્યા હોય, તેમનું નિત્ય રમરણ અને ફરી ફરી રીકાર ન કરીએ તો, આપણે દહાડે દહાડે કટાતા જવાના ને મેલા થવાના. અખંડ પ્રયત્ન વગર મુક્તિ પણ ટકતી નથી, એમ એક ઠેકાણે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

ઉપાસનામાં આપણે એકાગ્ર થઈને બેસીએ. ઉપાસના સર થનાં પહેલાં ચોડાક વખત બધા શાંત થાય અને પોતાના આચરણનો વિચાર કરે એ જરૂરનું છે. એકલા એકલા ઉપાસના કરવા બેસે તો શરૂઆતમાં બેધ, આળસ અને અનિયમિતપણું આવી જાય છે. મોટા સમુદાયમાં બેસવું સારું.

સામુદાયિક ઉપાસનાનો આ રમૂળ લાભ થયો. સંઘમાં બેસી ઉપાસના કરવાથી ચારિત્ર્ય સુધરે છે: છુદ્દ લગવાનની ભાષામાં કહું તો શીવસંધર્ષન થાય છે. સામુદાયિક ઉપાસનાનું મહત્ત્વ બુદ્ધ લગવાને બરાબર જાણ્યું હતું. મહમદ પેગંબરે પોતાના શિષ્યોને દિવસના પાંચ પાંચ વાર ઈશ્વર આગળ બેઠા કરી મહાન શક્તિ કેળવી. એક જ જમવાથી કૌટુંબિક લાભ પેદા થાય છે, સાથે કામ કરવાથી મંત્રી બન્યા છે, સાથે વિચાર કરવાથી એકપરંપરા પેદા થાય છે, અને સાથે પ્રાર્થના કરવાથી આત્મોપચયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ વસ્તુ સદૃશ છે. દીર્ઘ કાળથી જ એનો અનુભવ થાય છે. આશ્રમમાં જ્યારે જ્યારે કોઈના ઉપર હું ચિદ્રો હોઉં ત્યારે ત્યારે મને પ્રાર્થનામાં જવાનો સંકેત થતો. છતાં પરાણે જઈને બેસું એટલે કાંઈક શાંતિ જરૂર વળતી. પ્ર. બાપુજી પાસે આવ્યો તે પહેલાં મારી આખી જિંદગીમાં હું રખડેલ માણસ રહ્યો હતો. આશ્રમમાં આવતાં વરસ સુધી હું એવું મને પોતાને જ આશ્ચર્ય થાય છે. એનાં કારણો જ્યારે તપાસું છું ત્યારે બાપુજીનો આત્મીક પ્રેમ અને સામુદાયિક ઉપાસના એ બે જ મુખ્યત્વે જડે છે.

આપણે બે ઉપાસનામાં સવારની ઉપાસના વિશેષ મહત્ત્વની છે. આખો દિવસ જાતજાતનાં કામો કરી અનેક લોકોના પ્રસંગમાં આવી ચિત્તમાં વિશેષ પેદા થાય છે. સંતો યાકી જઈ આપણે આશ્રમ શોધીએ છીએ, અને તે જાંબના તમોગ્રણમાં આપણને મળે છે. માણસને ગમે તેટલું દુઃખ થયું હોય, ચીડ કે અપમાનથી બળી રહ્યો હોય તો પે એમ વાર ઉપાસ પછી તે જાણ્યું હજીયું યઈ જાય છે. સવારે ચાર વાગ્યે શરીરનો યાક ડીનરેલો હોય છે. માણસ મરિદ હોય કે સાત્તે, એ વખતે શરીરની સત્તાધાતુઓ સામ્યાવરધામાં રહે છે. નવા નવા સંકલ્પો, વિકલ્પો અને વિશેષો એ વખતે ઝોઝામાં ઝોઝા હોય છે. એ ધરી સારિવકમાં સારિવક હોય છે. અને છુદ્દ પાત્ર એ વખતે પ્રમાણમાં શુદ્ધ હોય છે. એ વખતે ઉપાસના કરવા બેસીએ એ જદુ લાભદાયી છે. આજે શું હું કરવાનું છે એ વિચાર કરવાનો એ

વખત નથી, પણ જીવનમાં કઈ વૃત્તિ ધારણ કરવાની છે, કયા મેલુથી કામ કરવું છે એનો વિચાર એ વખતે કરવો નેઈએ. રસ્તા છોડીને જેટલા આડા ગયા હોઈએ તેટલા પાછા આવવાનો તે વખત છે. નાનપણથી ઈશ્વરને શરણુ જવાની, ઈશ્વર એ જ મોટો આધાર છે એમ ધ્યાન રાખવાની ટેવ પડી જાય, તો આગળ જતાં કેટલો લાભ છે! મનમાં જાતજાતના આવતા કુવિચારો સામે ઉપાસના એ ઈશ્વરે બહેતું જખતર છે.

ત્રાદિ મુદ્દે ચોધાય

ચિન્તયેદ્ દિતમાનનઃ ।

સવારની ઉપાસના થયા પછી જો વખત મળે તો ગમે તે 'વિષય'ના અધ્યયનમાં એ ગાળવો નહિ, પણ શુદ્ધ ધાર્મિક વાચનમાં ગાળવો, 'મનપર' અથવા અશ્વિનીકુમાર દત્તો 'મલ્કિયોગ' ફાલ તુરંત સ્વયં હું. મરાઠી જાણનાર માટે 'તુકારામ' અથવા 'એકનાથી ભાગવત' એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગ્રંથો છે. દિંદીમાં 'કબીર વચનાવલિ' અને 'ગુલરી રામાયણ.' આ બધી ચોપડીઓ આપણે ત્યાં છે. પોતાની પસંદગીની એક ચોપડી નિત્યપાઠ માટે પોતાની પાસે રાખવી એ સુદર ટિવાજ છે. વિદ્યાર્થી જેને પોતાની ચોપડી પસંદ કરે અને પોતાની પસંદગી બરાબર છે કે નહિ એ એક વાર શ્રી. કિશોરસાહકર્ણને, મહાદેવમાઈને અથવા પૂજ્યશ્રી બાપુજીને પૂછી લે એમ હું સચવું છું.

કાગળ લખગ એકો ત્યાં તો એક વર્ગનું પ્રવચન જ થયુ. દલે તમારા કાગળો જેમ જેમ આવે તેમ તેમ મને લખતાં ફાવશે. સવારની કેસરત અને સાંજની રમત કોઈ ચૂંટના નહિ જ હોય. મને તો સવારની ઉપાસના અને સાંજની રમત એ જ સૌથી અને સરખાં મહત્ત્વનાં લાગે છે.

અહીં અને મનમાં છીએ. દાદ બિલકુલ નિષ્ક્રિય નથી. કોક દિવસ દાકાયા કુતરાની પેડે કનડા ધાપ છે અને કોક દિવસ ચાવ મોળા પડે છે. આજકાલના દિવસો દાદના કહેવા કરતાં વાદગાંના કહેવા બેઈએ. આ વાદગાંની પ્રાતઃપા ઉપર દૈ તમને એક વાર લખવાનો છું.

ચિંચવડ,

પોષ વદ ૮, ૧૯૮૨

સિ.

ફાકાની મુગાશિય

એક નદીની આત્મકથા

નર્મદા

અમીજથી ચાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે. હું એક મોટા સંઘમાં નર્મદાની જગ્યાએ નીકળ્યો હતો. અમારો સંઘ ચાણોદથી હોડીઓમાં ખેરી શુભપાણી-શ્વર સુધી ગયો અને ત્યાંથી પાછો ફરી નર્મદાનાં તીરસ્થાનો જોતો જોતો ભરૂચને મોપારે ઊતર્યો. આ પ્રમાણે તેણે લગભગ ૧૫૦ માઈલ જેટલો પ્રવાસ નર્મદાના પ્રવાહમાં કર્યો હતો.

વળતી વખતે છેલ્લો મુકામ શુકલતીર્થમાં કર્યો હતો. ત્યાંથી રાતના બાર વાગ્યે ભરૂચ તરફ હોડીઓ ઉપાડી. અજવાળી દૂધ જેવી રાત હતી. નર્મદાનાં શાંત અને ગંભીર નીર ઉપર ચાર હોડીઓ ચાલી જતી હતી. સર્વત્ર નીરવ શાંતિ હતી.

વળતી વખતે ચાણોદથી અમારો સંઘમાં એક ફરતાશામ વગર નિમંત્રણે અળી ગયા હતા. તે મહાત્મા મારી જ હોડીમાં હતા. તેણે નર્મદાની પરકંમા કરેલી હતી, તેથી નર્મદા વિશે કંઈક માહિતી મેળવવાના ઉદ્દેશથી હું તેમની સાથે વાતે વળગ્યો.

‘સ્વામીજી, હિંદમાં તો પવિત્ર નદીઓ ઘણી છે. ગંગા, જમના, સિંધુ, સરસ્વતી, ગોદાવરી અને કાવેરી એ બધી યે પવિત્ર છે. એ બધીનું માહાત્મ્ય ખાસ વગરનું છે, છતાં તેમાંથી એકેની પરકંમા ચલી નથી, આ એક જ નદીની પરકંમા થાય છે, તેનું કારણ શું ? પુરાણોમાં ગંગા જમના કરતાં પણ આ નદીનું માહાત્મ્ય વધારે છે.’

‘ગંગા જમના કરતાં આનું માહાત્મ્ય વધારે છે, એવું તો કંઈ નથી, પણ અન્ય નદીઓના કરતાં આ નદીની કેટલીક વિશિષ્ટતા છે ખરી. ગંગાત્રીથી હરિદ્વાર સુધી ગંગાજીનાં નીર ઘણાં જ નિર્મળ હોય છે, પણ ત્યાર પછી નિર્મળતા ચાલી જાય છે, કારણકે કિનારા પર આવેલ પ્રત્યેક શહેરનું મેલું પાણી તેમાં

લળે છે. વળી તેમાંથી નહેરો કાઢેલી હોવાથી તેમાં ચોમાસા સિવાય પાણીનો ખૂરતો જથ્થો પણ હોતો નથી. એ જ દશા જમના, સિંધુ, ગોદાવરી વગેરેની પણ છે. આપણા દેશમાં એક નર્મદા જ એવી નદી છે કે જેમાંથી એક પણ નહેર કાઢવામાં આવેલી નથી. તેમજ તેમાં કાંઈ પણ શહેરનું મેલું પાણી મળતું નથી.’

‘તેમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવેલી નથી એટલે તેમાં પાણીનો જથ્થો બાર માસ ખૂરતો રહે એ તો દેખીતું છે, પણ તેમાં મોટાં શહેરોનું મેલું પાણી તો મળે જને ?’

‘ના, નર્મદાને ઈ. ડી. કોઈ મોટું શહેર જ નથી ને ! હુસંગાપાદ અને ભરૂચ સિવાય જેને શહેર કહીએ એવું કોઈ શહેર તેના તીર પર નથી.’

‘જાણપુર નર્મદા પર નથી ?’

‘ના. એ તો નર્મદાતીરથી ૬ માઈલ જેટલું દૂર છે.’

‘આપે નર્મદાની પરકંમા ક્યાંથી શરૂ કરી હતી ?’

‘અમરકંટકથી.’

‘અમરકંટક એ શું છે ? કોઈ ગામ છે, કોઈ ટેકરી છે કે કોઈ ઝરણું છે ?’

‘હિંદના મધ્ય ભાગમાં એ એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. ત્રણેક હજાર ફૂટ ઊંચો દરો. તેમાં મૈત્રવ નામનો એક કુંગર છે, તે ઉપર અમરકંટક નામનો એક કુંડ છે અને પાસે જ અમરકંટક નામનું નાનુંકરણું ગામકુંડ છે. આ નદીનું મૂળ એ કુંડમાં છે.’

‘અમરકંટકથી રેવા-સાગર-સંગમ સુધીનો પરકંમા માર્ગ તો સારો છે ને ?’

‘ના, પરકંમા માર્ગ ખૂબ જ ચિકટ છે. મહા ભાગમાં તો તે પહાડો અને ગાદ વનોમાંથી પસાર થાય છે. અમરકંટક અને મંડલાની વચ્ચેનું મહારણુ, ઝોંઝાર-

શરતી ઝાડી અને શલપાણીની ઝાડી એ લાજનો રંગો એટલો બધો વિકટ છે કે તેમાં પરકમા-વાસીઓની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધીંગળની કસોટી થાય છે.

‘પરકમામાં ખાવાપીવાનું શું થાય?’

‘પરકમાનો એક એવો નિયમ છે કે યરકમા વાસીથી પોતાની પાસે થોડું કે ઝાણું ધન રાખી શકાય નહિ શ્રીમત હોય કે નિર્ધન હોય, સૌએ માર્ગમાં આવતા સદાવ્રતોમાથી સીધું લઈ રમેઈ બનાવીને જમવાનું હોય છે.’

‘પરકમા કરતા કેટલો વખત લાગે?’

‘અમરકટકથી રેવા-સાગર-અગમ અને રેવા-સાગર-સગમથી પાછા અમરકટક એ પ્રમાણે આખી પરકમા લગભગ ૧૭૦૦ માર્ધવની છે તેને પૂરી કરતા આંક નવ માસ લાગે.’

‘પરકમા કરવાથી ધણું બળવાનું મળે, ખરું ને?’

‘એમ કહેવું શું? આ નદીના બન્ને તીર પર મૂળથી મુખ સુધી સેકડો તીર્થસ્થાનો છે, સેકડો ઘાટ છે અને સેકડો મંદિર છે એક માધન જેટલું ચાલે તો ત્રણ-ચાર મંદિરો અને એકાદ ઘાટ આવે જ તેમાં વિદ્વાન સાધુઓ સ્વચ્છતાએ રહે છે પરકમાવાસીને એમના સમાગમનો લાભ સતત મળ્યા જ રહે વળી આ નદીનો પ્રવાહપ્રદેશ એટલ કુદરતી દરયોનો ભડા એક ભેઈએ ને એક બૂલીએ કેટલાક ગયો તો એટલા બધા આર્થિક છે કે તેને જોવા માટે દેશ પરદેશના નેકડો પ્રવાસીઓ ત્યાં આવે છે.’

‘ખરેખર તમે કહો છો તે બધા તાજાં મંત્ર, પણ પરકમા કરવી સહેલી નથી તમારા જેવા ત્યાગીઓથી જ તે થઈ શકે અમારા જેવાનું એ કામ નહિ. આ નદીમાં કેટલાય ધોધ પડતા હશે કોઈ ધોધનો યાત્રિક શક્તિ મેળવવા માટે ઉપયોગ થાય છે ખરો?’

સ્વામીજીએ હવે ઝોમ ખાવાનું શરૂ કર્યું હતું, તથા છે ના પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો નહિ, એટલે હું

પણ પથારીમાં લાખો થયો મનમાં વિચારમાંના રડ થઈ

સ્વામીજી આ નદીની જે વિશિષ્ટતા બતાવી, તે તો સાચી પણ આટલા મોટા જળપ્રવાહનો સ્નાન પાન ઉદ્દગત બીજો કઈ જ ઉપયોગ નહિ? તેના એક પણ ધોધમાથી યાત્રિક શક્તિ મેળવતી નથી નહેરૂ દ્વારા આ પાણીનો લાભ એક પણ ખેતરને મળતો નથી અને જળમાર્ગ તરીકે પણ નામનો જ ઉપયોગ થાય છે આવી પાચદશ હોડીઓ માત્ર કે ઉતાડોનો લઈ આવતી જતી હોય, એ કઈ જળ-માર્ગ તરીકે ઉપયોગ કહેવાય? સુગંધાળુથી અદ્ધી સુધી આવતા રસ્તામાં આદેશથી વધારે હોડીઓ લાખો જ મળી હશે સ્વામીજીએ કહ્યું તે સાચું જ છે આ નદીને કંઈ એક પણ મોટું શહેર નથી

આના મુન્ને મિનાગ પર કેટલા બધા ઘાટ છે? કેટલા બધા મંદિરો છે? કેટલી બધી ધર્મશાળાઓ છે? ખરેખર ભાવિક લોકોએ મૂળથી મુખ સુધીના દરેક સ્થળને તીર્થનું રૂપ આપી દીધું છે, પણ આ નદીથી આર્થિક લાભ શો?

દિલ્હરના શિવાલયો માટે બાણ પૂગ પડવા, તીર્થગીરોને ગુરગતનું સાધન પડુ પાડવું અને થોડાક માછીઓને મજૂરીનું સાધન પડુ પાડવું તસ, આ ખવિર નદીનો આર્થિક લાભ હોય તો તે આટલો જ છે

પણ આ નદીની એક બાબત ખારે નવાઈ જતી છે આવડી બધી મોટી નદીએ મુખ પાસે નાનો સળો પેડે ટા મના ચો નથી આના જેવડી ગોદાવરી, કૃષ્ણા, મહેગી અને મદા એ દરેક નાનામોટા ડેરા બનાવેલા છે આ નીએ કેમ નહિ મનાયો હોય? કદાચ એમ પણ હોય કે ખભાતના અખાતમાં ભગતીના મોગનનું જો વધારે ગંદું છે, તેને લીધે નહેરૂ ધમડી આજે ન મળે મુખમાં કરવાની તક જ નહિ મળતી હોય નહિ તો ડેરા કેમ ના હોય? આવડી મોટી નદી એ જ મુખે સમુદ્રને કેમ મળે?

એ વિચાર પડેના કરનાતીના ગીતામંત્રિમાં પ્રમુખ વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપક દુને મન્યા દના,

તેમણે વળી એક અદ્ભુત વાત જણાવી: “દક્ષિણ હિંદની અન્ય નદીઓની પેઠે આ નદી પણ એક સમયે પૂર્વવાહિની હતી. પણ હિમાલયનો જન્મ થતાં ભૂગર્ભની અંદર વિંધ્યાન્દ્રિની સમાંતર જુદા જુદા બે સ્તરશ્રેણી થયા, તેને પરિણામે નર્મદાની હાલની ખીણ બની અને નર્મદા પશ્ચિમવાહિની બની. કાણુ જાણે ખરું શું હશે? એ તે હસ્તર-શાસ્ત્રની વાતો. યાંમાં અનુમાનો. એમાં આપણી ચાંચ કંઈ ખૂંચે નહિ.

આ પ્રમાણે નર્મદા સંજયે એક પછી એક વિચાર મનમાં આવ્યે જ જતા હતા. હજી વિચાર-માળાનો મેર આવ્યો ન હતો, ત્યાં આંખ મળી ગઈ. અને એક અદ્ભુત સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઈ. હોડીની બાજુમાં જ એક મોટા મગર પોતાની વિકરાળ મુખકંદરા ખુલી રાખીને પાણીની સપાટી પર રિયર રહ્યો હતો. તેની પીઠ પર લીલા મખમલના જેવી શેવાળની સુંદર ગાદી હતી. તે પર કોઈક બેઠું હતું, પણ તે કોણ છે, તે નક્કી કરી શકાતું ન હતું. તેનો દેહ જળમય હતો અને રંગ તો કંઈ હતો જ નહિ, એટલે નક્કી કરવું મુશ્કેલ હતું.

આ શું હશે? કોઈ જૂતપ્રેત હશે? જળદેવી હશે? કે નર્મદાજી પોતે હશે? રિયર નેત્રે તેને જોવા જ કરતો હતો, એવામાં રૂપાંતરી ઘંટડી સરખો મંજુલ અવાજ કાને પડ્યો:

‘વત્સ, શલગતો નહિ હો. હું કોઈ જૂતપિતાય નથી. થોડી વાર પહેલાં તું જેને વિશે કંઈ કંઈ વિમાર કરતો હતો, તે જ હું પોતે છું. મારું નામ નર્મદા. મેં તારો મનોભાવ જાણ્યો છે. તું મારા સમગ્ર પ્રવાહપ્રદેશનો પરિચય મેળવવા માગે છે, ખરું ને? હું તે કુકામાં કરાતું છું. સાંભળ :

‘હિંદના હૃદય ભાગમાં અગરકંટક નામનો એક ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, તેમાં આવેલી મેક્લની ટેકરી એ મારું પિયર. અમે ત્રણ બેનો છીએ: તેમાં હું સર્વથી મોટી છું. મહા અને શોણભદ્ર એ મારી નાની બેનો છે, અમે ત્રણે મેક્લસુતાને નામે ઓળખાઈએ છીએ.

‘મેક્લના કુંજરમાં અમરકંટક નામનો એક કુંડ છે. તેનો ઘેરાવો ૩૦૦ ફૂટ જેટલો હશે. આકાર કંઈક વિચિત્ર છે. તેને ચાર, છ કે આઠ નહિ પણ અગિયાર બાજુઓ છે. તેના તળેને ફોડીને હું ધરતીમાતાના હૃદયમાંથી જન્મું છું. કેટલાક લોકોની વળી એવી કલ્પના છે કે હું મહાદેવજીના શરીરમાંથી પ્રકટું છું અને તેથી જ તેમણે કુંડની અંદર મારા જન્મસ્થાન ઉપર જ નર્મદેશ્વર નામનું શિવાલય બાંધ્યું છે. મને શાંકરી એવું જિપનામ આપ્યું છે અને મારા કંકર-માત્રને શંકર સ્વરૂપ ગણ્યા છે.

‘મારી વચેટ બેન મહા ઉઝાંઝળી છે. તેની ચાંચ પણ સીધી નથી. લોકોએ તેનું નામ અજ્ઞેય પાડ્યું છે, તે કંઈ ખોટું નથી. તે વારંવાર તોફાન મચાવી ઉત્કલવાસીઓને ખૂચ જ તાલ આપે છે. પિતાજીએ તેને શિખામણ આપવામાં કંઈ બાધી રાખ્યું ન હતું, પણ સ્વભાવનું કંઈ એવસ છે!

‘સૌથી નાનીને શોણભદ્ર એવું નરજાતિવાચક નામ આપ્યું છે. ત્રણે બેનોમાં એ શરીરે વધારે પુષ્ટ છે. મહાના જેવો એ તોફાની નથી, પણ શક્તિઓ ભારે છે. હમેશાં જુમજુમતા પાક્યા જ કરતો હોય. મારા જન્મસ્થાનથી અગિનકોણમાં દોઢેક માઈલના અંતર પર એક નાનો સરખો કુંડ છે. તેમાંથી તે જન્મે છે.

‘પિતાજી આંગણું છોડીને અમે ત્રણે બેનો જુદી જુદી ત્રણ દિશામાં અમારો જીવનયાત્રા શરૂ કરીએ છીએ. હું પશ્ચિમ માર્ગે પ્રયાણ કરું છું, ઉઝાંઝળી મહા અગિનજ્વળા તરફ અને રાડીઓ શોણભદ્ર ઇશાન તરફ બેસે છે. તેને ઇશાન તરફ જતો બેઠું પિતાજીને ચિંતા પેડી હતી કે આ કોઈને પૂજવાગાળવા વિના ઇશાન તરફ જાય છે ખરો, પણ છેલ્લે જશે ક્યાં? એ બાજુએ રસ્તાકર નથી. ત્યાં તો ઊંચો હિમગિરિ છે. સારું થયું કે પતિતપાવની ગંગાજી રસ્તામાં તેને મળી ગયાં અને એ દિશાજૂલેયાને સાથે લેતાં ગયાં.’

એક શણ વિચારમગ્ન જેવી દશામાં તે મૂર્તિ રિયર ઉઘી અને બોલી: હવે મારો જીવનયાત્રાની કથા કરું છું.

‘પિતાશ્રુત્વા આગણુની શોકા ખરેખર અનુપમ છે ત્યા નજર નાખું’ ત્યા વનરાઈઓ ઊભી છે કંઈક અધૂર હવે તે માણસોએ પૂર કર્યું છે તેમણે મદિરાનું એક ઝુંડ ખડું ર્યું છે ત્યા અપસંગઓને પણ જળક્રીડા કરવાનું મન થાય એવા અમરકટકના કુંડને છોડી બહાર જવાનું મન જ ર્યતું ન હતું. ‘પણ શું કરું?’ દીકનીયી કંઈ જીવનભર પિતૃભાગે ગહેવાય છે?’

‘કુંડના ઓમુખમાથી બહાર નીકળી પશ્ચિમ તરફ ધીમી ધીમી પગનીઆ પાડરા માડી પડની જાઉં, આપાડની જાઉં, અને આગળ ચાલુ થોડુંક ચાલી ત્યા જવાના નામની નદી ચળી અને બંને ખૂબ બેટપ્પ અને આગળ ચાલ્યા ચારે તરફની વનગાઈઓ જોતા જોતા, વાતો કરતા કરતા અને મનો રમતા રમતા ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા હતા

‘વાતોમા કંઈ જાન મળુ નહિ થોડું જાણે દેશ જાગી કે ખાડો આવ્યો, પણ ધુબાકે રેતી ૬૦ ફૂટ નીચે ચમડી પડી પાગેની પર્ણકુટીમાથી કપિચમુનિ દોડી ચાલ્યા તેમણે પપાળીને કહ્યું બેટા, બેની ચર્મ જ બાગકે તો એમ હાવતા ચાલતા પડે મારી એ પછાડાટને (પ્રપાત-ચોથ) લોકાએ કપિલદારા એવું નામ આપ્યું. ભસ્ત્રાજનો, ચોગીજનો અને રસિક જનોનું એ પ્રિય ધ્યાન ચર્મ પડ્યું છે

‘લૂગડા ખબેગીને બેડી ચર્મ, ત્યા નીવગા મળ્યા આવી. તેનો સંદકા કરી સાથે લીધી. એકાદ માર્મલ આવી હોઈશ ત્યા ફગીને પાછી એક જાડ ખડામા પટકાઈ આ પ્રપાત પણ પહેલાના જેવડો જ હતો લોકાએ તેનું નામ દ્વંધારા પાડ્યું છે મને મમજીનું નહિ કે એવું નામ શા માટે પાડ્યું જોયેથી પછાડાતો વખતે મારા દેહનો દેખાવ દ્વંધ જેવો મફદ લાગતો હોય તો કોણ જાણે

‘વીરકે માર્મલનો માર્ગ કાપ્યો હતો, ત્યા એક અંબોર વન આપું’ તે વાથ, વર અને રીંછ જેવા બચકર પશુઓથી ભરચક હતું તેની અંદર જે લોકો રહેતા હતા, તે રાત્રી પશુઓ સગપા જ હતા તેઓ

જોડને નામે ઓગળાતા હતા હાથમા તીંગમમ્મ લઈને આજો દિવસ જગતમા ફરતું હાથ પડે તેટલા પશુઓનો શિખર કંગો અને માર્ગભૂંચો માણસ બેડી જાય, તો તેને લૂટી લેવો એ જ એમનો ધર્મો હતો

‘આવા વિષ્ટપથે પ્રયાણ કરતા મરતા મારા મનમા કંઈ કે વિચારો આવતા હતા “જીવન પચની પસદગી કરવામા મેં કંઈક બૂલ કરી હોય એમ લાગે છે આ રસ્તે જગતો અને કુગંગ સિવાય બીજું કંઈ જ આવતું નથી માર્ગ” પણ પથગળ છે ગગતામા કંગને ને પગને જાડા જીકા ખાડા આવે છે સારું છે કે થોડે થોડે અંતરે નવી નદી બેનપણીઓ આરીને ભેટે છે અને સાથ કરે છે એમના જવાનું હોત તો બોજ જ મળત ને? પણ શું મારી આખી જીવનયાત્રા આવા વિષ્ટ માર્ગમા જ વીતશે? મેદાનોમા ફરવાનું અને ખેતરોને ઉપયોગી થઈ પડવાનું મારા ભાગમા નિર્માણ જ નહિ હોય? પ્રયાણ દાષે પિતાશ્રુને પૂછ્યું હોત તો તેઓ સારો પથ બતાવત ઠીક, બન્યું તે ખરું હવે કંઈ પૂછવા પાછું થોડું જ જમાય છે? જ્યા વિધિના લેખ”

‘આવા વિકટ પ્રદેશમા ધીમે ધીમે કરતા સવારો માર્મલ જેટલો માર્ગ માર્યો ત્યા મરતાની આડે એક પહાડને ઉભોવો જોયો એટલે માર્ગની દિશા બદલવી પડી પશ્ચિમ દિશાને પડતી મૂકી દક્ષિણ દિશા પકડી સાહેકે માર્મલ આગળ ચાલી એટલે મડલા ગામ આવ્યું તે મને બહુ જરૂર તેની ત્રણ બાજુએ ફરીને તેને પૂરેપૂરું જોયું કિનારે બેઠેલા પંડ્યાઓ વાતો કરતા હતા, તે પરથી જાણ્યું કે સગરવતી અને મડનમિત્ર જે ગામ મા રહેતા હતા, તે જ આ ગામ જૂના સમયમા તેનું નામ માર્મલમતી હતું અને આજે તેને મડલા કહે છે

‘મડલાના લોકાએ મારા દેહ પર હોડીઓ મૂકી અને તેઓ તેમા બેસી આમતેમ ફરવા લાગ્યા એ જોઈ હું બહુ ગણ ચર્મ કેવળ પહાડી પ્રદેશમા બેટકતુ, અને આસપાસના દરેકો જોવા એમા જીવનની સાચકતા શી? કોઈ પણ પ્રકારે જનમેવા

કરવી એ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. અત્યાર સુધી તો એ બાબતમાં હું કંઈ જ કરી શકી નથી. પણ હવે એની શરૂઆત કરવી જોઈએ.

‘મંડલા કે માહિમતીની રંગ લઈ મેં આગળ પ્રયાણ કર્યું. તેની સાથે માર્ગની દિશા પણ બદલાવી: દક્ષિણ દિશાને પડતી મૂકી ઉત્તર દિશા પકડી. ત્યારે માઈલ ચાલી હોઈશ ત્યાં માર્ગમાં એટલા બધા ખડકો આવ્યા કે તેની અંદર હું ગૂંચવાઈ ગઈ. પાછળથી મને ખબર પડી કે સહસ્રબાહુ નામના રાત્રીએ અહીં મને પૂરી રાખવાની તજવીજ કરી છે. એટલે મેં મારા દેહનાં નાનાં નાનાં સેંકડો રૂપ બનાવ્યાં અને ત્યાંથી છસંગ મારી નાંડી. લોકોએ એ ઠેકાણાનું નામ સહસ્રધારા પાડ્યું છે.

‘ત્યાંથી વીશેક માઈલ ઉત્તર દિશામાં જ ચાલી, પણ માર્ગ તો એવો ને એવો જ પથગળ હવો. છેડે પાછી પશ્ચિમ દિશા પકડી. હવે હું વિધવાના પ્રદેશથી લગભગ ૨૦૦ માઈલ દૂર પહોંચી હતી માડું શરીર પણ ઠીક ઠીક થઈ રહ્યું હતું આગળ જતાં મારા માર્ગની બંને તરફ આરસના ચક્રચક્રા ખડકોનો દેખાર નોવા નોવા હતો તે જોવામાં એટલી બધી હીન થઈ માર્ગ કે માર્ગનું બાન રહ્યું નહિ તેથી ૪૦ ફૂટના ઊંડા ખાડામાં પટકાઈ પડી, શરીરના ફેરફાર થઈ ગયા, એટલું જ નહિ પણ એ ફેરફારની ઝીણું ઝીણું કણે ચોતરફ બેઠાંની મારા શરીરે વાદળાના જેવું રૂપ ધારણ કર્યું આ રૂં માડું વિચિત્ર રૂપ ! માડું આડું વિચિત્ર રૂપ જોઈને લોકો તો આશ્ચર્યચકિત બની ગયા અને તેનું નામ કુંવા-ધાર પાડ્યું. ખરેખર, એ નામ ધણું જ બધેએ સતું છે. અહીં મારી ધારા ધુમાડાના જેવી જ દેખાય છે. કાળા ડિબાણુ જેવા ખડક પરથી પછાડતો અને રૂપેરી વાદળાં સરખો દેખાતો મારો દેહ અતિશય સુંદર લાગે છે. તેનું આબેહુબ વર્ણન તો ફિલ જ કરી શકે. એ સ્વર્ગીય દૃશ્ય જોવાની હું તમને ખાસ બલામણુ કરું છું.

‘આ મનોહર રથાત જોઈને મનમાં એમ થઈ ગયું કે આગળ ન જતાં અહીં જ રહી જઈ તો રું

ખોટું છે ? કુંવાધાર રૂપે શીર્ષવિશીર્ષ થઈ ગયેલી દેહકતાને સરખી કરી થોડુંક આગળ ચાલી તો માર્ગમાં એક મળતો. સંગેમરમરતો હોજ આવ્યો. બન્ને બાજુએ સો સો ફૂટ ઊંચા અને બે માઈલ જેટલા લાંબા સફેદ સંગેમરમરના ખડકો ઊભા હતા, જાણે બે મોટી આરસની દીવાલો જ હોય નહિ. તેની વચ્ચે જગા બહુ જ થોડી હતી. કોઈ જગ્યાએ ૨૦ ફૂટ અને કોઈ જગ્યાએ ૧૫ ફૂટ-જાણે બે માઈલની લાંબી સાંકડી સંગેમરમરની ખીણ. કુદન એ કેવી મહાન શિલ્પી છે, તેનો સાચો ખ્યાલ અહીં આવ્યો. સાનવ શિલ્પ ક્યાં અને કુદરતી શિલ્પ ક્યાં ? જગતની બીજી કોઈ નદીના માર્ગમાં આવી સુંદર ખીણ હશે કે કેમ એ એક શંકા છે. આડું મનોહર રથાત છોડવાનું કાંઈને મન થાય ખતું ! પણ રું કરું ? પરિદેવને મળતા તત્તપાપક હતી, એટલે કમને એ સ્વર્ગીય રથાતને છોડી આગળ પ્રયાણ કરવું પડ્યું.

‘કુંવાધાર અને સંગેમરમરની સાંકડી ખીણ : એ બંને રથો જોવાને એક વખત જરૂર જજે. પૃથ્વીમાની અજગાળી રાતે જઈશ તો વધારે મગ પડશે. ત્યાં તને એવો વિશ્રમ થશે કે આ રથો પાર્થિવ છે કે સ્વર્ગીય ? કુદરતી સૌંદર્યનાં રસિયાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો હોડીઓમાં બેસીને ચાંદની રાતે એ સાંકડી ખીણમાં ફરવાની રોજ લે છે.

‘સંગેમરમરની સાંકડી ખીણની મગ મૂકી આગળ ચાલી. જીવનયાત્રાનો અધિક પંથ કષાયો ત્યારે એક શહેરનાં દર્શન થયાં. તેનું નામ હુસંગાપાદ. તેને જોઈ આગળ વધી. રસ્તામાં કોઈ કોઈ રથોએ એવાં હતાં કે ત્યાં મારે મારા દેહના બે લાગ પાડી નાખવા પડતા. એક ભાગને એક રસ્તેથી અને બીજા ભાગને બીજે રસ્તેથી ચાલવું પડતું. માઈલ બે માઈલ એ પ્રમાણે સિત સિત માર્ગે ચાલ્યા પછી બંને ભાગો પાછા ભેગા થઈ જતા. વચ્ચે જે પડતર પ્રદેશ રહેતો તેનો ટાપુ બનતો. મારા પ્રવાહમાં એવા કેટલાય ટાપુઓ છે. ભવિષ્ય લોકોએ કોઈ કોઈ ટાપુ પર નાની નાની ધર્મપુરીઓ વસાવી છે.

‘હુસંગાઆદ્યી આગળ વધ્યા પછી કલિંગ દેશને છોડી માલવ દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી પાછી ગાઢ ઝાડી આવી. તેમાં થોડુંક ચાલી હર્ષશ, ત્યાં માર્ગની બરાબર વચ્ચે જ એક કુંગરો આગ્યો. હવે શું કરવું? થોડી વાર વિચાર કરીને દેહતા બે ભાગ કર્યાઃ એક ભાગ કુંગરાની ઉત્તર તરફથી અને બીજો દક્ષિણ તરફથી આગળ ચાલ્યો. દોઢેક માઈલ એ પ્રમાણે ચાલી ત્યાં કુંગર પૂરો થઈ ગયો એટલે બન્ને ભાગને પાછા ભેગા કરી નાખ્યા. .

‘આ પ્રમાણે મારા દેહનો મધ્યમાં જે ટાપુ-જે કુંગર-આવી ગયો છે, તે માંધાતા કે એકારેશ્વરનું નામે ઝાળખાય છે. જૂના વખતમાં માંધાતા નામનો એક મોટો રાજો થઈ ગયો. તે આ ટાપુ પર બેસીને તપ કરતો હતો, ત્યારથી આ ટાપુનું નામ માંધાતા પડ્યું છે. ભાવિક લોકો મારા તીરપ્રદેશ પાસે કોઈ કુંગર કે ટેકરા આવેલો હોય તો તેને મંદિર વિનાનો લાગ્યે જ રહેવા દે છે, ભારે આ કુંગર તો મારા દેહની મધ્યમાં જ આવેલો છે, તેને મંદિરો વિનાનો ઉડ્ડાં રહેવા દે ખરા? તેમણે માંધાતાના કુંગર પર એકબે નહિ, પાંચદશ નહિ, પણ મંદિરોનું એક મોડું ‘ઝુંડ જણું’ કરી તેને શિવપુરી એવું નામ આપેલું છે. તેમાં મુખ્ય મંદિર એકારેશ્વરનું છે. દિંદમાં જે ૧૨ મોટાં ન્યોતિલિંગો છે તેમાંનું આ એક છે. તેની જાત્રા કરવાને દિંદના પ્રાંતપ્રાંતમાંથી હજારો શૈવો દર વરસે અહીં આવે છે. તેમાંના કેટલાક વધુ શ્રદ્ધાળુઓ આ આખા કુંગરને એકાર-મય માને છે અને કોઈ કોઈ ધરમધેલકાં બહુ જ સહેલાઈથી મુક્તિ મેળવી લેવા માટે કુંગરાના પશ્ચિમ તરફના બેચી દીવાલ સરખા ભાગને મથાબેચી મારા દેહમાં પડતું મૂકી જળસમાધિ લે છે।

‘માંધાતા પહાડ પર જેમ લોકોએ શિવપુરી ખડી કરી છે, તેમ મારા દક્ષિણ કિનારા પર વિષ્ણુ-પુરી અને બલ્લપુરી ખડી કરી છે. એ બન્ને પુરીઓ પણ મંદિરોનાં ઝુંડ જ છે. હોડીમાં બેસી મારા પ્રવાહમાં ફરવાથી આ ત્રણે મુક્તિપુરીઓનો દેખાવ

ભારે આકર્ષક લાગે છે. કાર્તિકી પૂનમ અને શિવ-રાત્રિ ઉપર અહીં લાખો માણસોનો મેળો ભરાય છે.

‘ભાવિક લોકોએ મારાં તટ પરના પ્રત્યેક ઘાટને, પ્રત્યેક કુંડને, પ્રત્યેક સંગમને અને પ્રત્યેક મંદિરને તીર્થક્ષેત્ર બનાવ્યું છે, પણ એ બધાંમાં આ માંધાતા ટાપુ અને તે પરનું એકારેશ્વરનું મંદિર એ શિરોમણિ છે. જે તને તીર્થસ્થાનો પ્રત્યે લાવ અને શ્રદ્ધા હોય તો આ ત્રણે ધર્મપુરીઓનાં દર્શન એક વખત જરૂર કરજે.

‘માંધાતાનો ટાપુ મૂકી આઠેક માઈલ આગળ ગઈ એટલી ખેડીઘાટ નામનું સ્થાન આવ્યું’ ત્યાં મારા દેહને ઝાળંગવા માટે એક પૂલ બાંધવામાં આવ્યો છે. તેને બે માળ છે. ઉપલા માળ પર રેલવે છે અને નીચલા માળ પર માણસો તથા વાહનો ચાલે છે.

‘ખેડીઘાટથી આગળ જતાં મહેશ્વરનગર આવ્યું. અહલ્યાગાઈ હોલકરનું નામ તો તે સંજ્ઞાનું જ હતું. તેનું એ પાટનગર હતું. તેની સમાધિ પણ ત્યાં જ છે. જે ધર્મિષ્ઠ રાણીએ હિંદની પ્રત્યેક પવિત્ર નદીનાં તટ પર ધારો, મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ બાંધાવેલ છે, તે પોતાના પાટનગરના પાદરમાં થઈને વહી જતી અને કંઈ જાકી મૂકે ખરી? તેણે મારા આખા તટ પર પાર વગરનાં ધારો અને મંદિરો બાંધાવ્યાં છે. દેવીસરખી એ રાણીની સમાધિ પર પવિત્ર જળ છાટી હું ત્યાંથી આગળ વધું છું. કેટલેક દૂર ગયા જાદ મારી બે ધારાથી ધર્મપુરી નામનો ટાપુ બન્યો છે. પેરાપકારની મૂર્તિ સમા ભગવાન દધીચિનું એ નિવાસસ્થાન હતું.

‘ત્યાંથી આગળ ચાલતાં માળવાના મુસલમાન સુલતાનોનું પાટનગર માંડવગઢ આવ્યું. તેની ચડતી-પડતીના રંગો આ આંખે જોવા છે અત્યારે તો તે ખંડિયેર સમું લાગે છે. તેને છોડી થોડુંક આગળ ચાલી એટલે ધોર અરણ્ય આવ્યું. તેમાંથી થોડો માર્ગ કાપ્યો ત્યાં માલવ દેશ પૂરો થયો અને ગરવી ગુજરાત આવી. પણ પ્રદેશ તો પહાડો અને જંગલો-

વાળો જ હતો. પહોંડોને અને જંગલોને જોઈને હું હવે છેક જ કંટાળી ગઈ હતી. મારી જીવનવાત્સલ્ય પોણા ભાગ પૂરો થવા જ્યાંયે હતો છતાં મારા નરીજમાં તે એના એ ડુંગરો અને એનાં એ વનો હતો.

‘ડુંગરા અને વનોમાંથી ચાલી જતી હતી, તેવામાં નાનાં બાળકો માટે લપસણાં પાટિયાં હોય છે ને, તેને મળતો એક ખડક મારા માર્ગમાં આવ્યો. તેને જોઈને મને પણ લપસણાનું મન થયું. એ ખડક પરથી દસદસ કરતી ઝપાટાનું લપસી તો ખરી, પણ છેલ્લે દીક કૂદના ઊંડા ખાડામાં ગમડી પડી. લોકોએ મારા આ લપસણા પાટિયાનું નામ સુરપાણ પાડ્યું છે. સુગરાતના સહેલાણીઓનું એ માનીતું સ્થળ છે.

‘ત્યાંથી આગળ ચાલી તો માર્ગ ભારે વિકટ આવ્યો. માર્ગમાં સર્વજ ખડક જ આવ્યા. એક સ્થળ તો એવું આવ્યું કે એ ખડકની સાંકડી ખીણમાં મારે જોધાનું પડ્યું. ત્યાં મારે દેહને એટલો બધો સંકારવો પડ્યો કે હવે મારીને હરણો પણ મને ટપી જવા લાગ્યાં. એ જોઈને એ ઠેકાણાનું નામ લોકોએ હરણકાળ પાડ્યું. હરણકાળ મૂકવા પછી જેટલેક અંતરે ગોરાધાટ આવ્યો. હવે હું ઝાડી અને પહોંડોમાંથી છૂટી. સુગરાતનું સુંદર મેદાન આવ્યું.

‘મારા દેહ ખૂબ પુષ્ટ બન્યો હતો. મનમાં વિચાર આવ્યો કે કલિંગનાં ખેતરોને પાણી આપી તૃપ્ત કરી શકી નથી. માળવાનાં ખેતરોને પણ વૃષ્ટ કરી શકાય નથી. હવે સુગરાતનાં ખેતરોને તો તૃપ્ત કરું. પણ એ મનોરથ મનમાં જ રહ્યો. આચારમાં મૂકી શકાયો નહિ. ક્યાંથી મૂકી શકાય? હું સુગરાતના મેદાનમાંથી ચાલી જતી હતી, પણ મારા બન્ને તીર-પ્રદેશો સો સો ફૂટ જેટલા ઊંચા હતા. એટલી ઊંચાઈ ચડીને ખેતરોને કેવી રીતે પાણી પહોંચાડું? પ્રશ્ન એ મને નીચાણ તરફ જનારી બનાવી છે, એટલે લાચાર બની નિસાસો મૂક્યો અને મનમાં બડબડી : અરે પ્રશ્ન! તે મને આટલી બધી સમૃદ્ધ બનાવી છતાં એવી પરિસ્થિતિમાં કાં મૂકી કે મારી સમૃદ્ધિ કોઈને જરા જેટલી થે ઉપયોગી થઈ શકે નહિ!

‘પણ હવે મારા દેહ પર હોડીઓનો અવરજવર વધવા લાગ્યો હતો, તે દ્વારા માણસો અને માત્ર બન્નેની આવજન થવા લાગી હતી. લોકો આટલે થે મારો ઉપયોગ કરે છે તે જોઈને હું ગાજી થઈ.

‘પતિદેવને મળવાની આવશ્યકતા વધી હતી ખરી, છતાં ચાલ હવે પહેલાંના જેવી ઉતાવળી રહી ન હતી. હવે સ્વભાવમાં કંઈક ફરેલપણું આવી ગયું હતું. એ ઉપકાર સુગંદભૂમિનો હતો. સુગરાતની સમતલ ભૂમિમાં ધીમી ચાલે ચાલતી ચાલતી માણેદ કરતાળી આવી. ધારો પર બહાપુઓ અને માત્રીઓ શોરજકાર કરી રહ્યા હતા. તે સાંભળતી સાંભળતી થોડે દૂર ગઈ ત્યાં મારા દેહે એ જાગમાં ફૂટાઈ એક નાનો સરખો ટાપુ બનાવ્યો. ભાવિક જનોએ તેનો પણ ઉપયોગ કરી લીધો. ત્યાં અત્રીપતની અનમ્બાજીને તપ કરવા ખેસારી દીધાં છે. સામે જ રક્તપિત્તિયાં મારે એક આશ્રમ છે. તે મૂંઝી થોડુંક આગળ વધી ત્યાં મારા દેહે એ જાગમાં ફૂટાઈને એક બીજો ટાપુ બનાવ્યો. તેને એક મદાન વડે દેસપ્રસિદ્ધ બનાવ્યો છે. કબીર-વડવાળો એ ટાપુ. સુગરાતમાં એક મારો જ નામેરી કવિ થઈ ગયો છે તેણે એ વડને ખૂબ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. કબીરવડની સામે જ સુકન્તરીય છે.

‘પતિદેવને મારા આવવાના ખજર મળ્યા હશે, તેમજ મારા મનની અધીરાઈ પણ તેમણે કંઈપી હશે તે પરથી તેઓ પોતે જ મને બેટવા માટે સામા આવ્યા. રત્નાકરને બેટતાં મારું શરીર પુલકિત બન્યું. પતિશીલનની અધિરાઈ સમતાં ચાલ છેક જ ધીમી થઈ ગઈ. ધીમે પગલે હું ભરૂં પહોંચી.

‘ભરૂં છોડ્યા પછી ગતિ છેક ધીમી કરી નાખી. ટાપુ બનાવવાનું કામ તો હજી થે ચાલુ હતું. ભરૂં છોડ્યા પછી નાનાભોટા ચારેક ટાપુ બનાવ્યા. છેલ્લે વિમલેશ્વર ગામને પાદર પતિના દેહમાં સમાઈ ગઈ.

‘બસ, મારી જીવનવાત્સા પૂરી થઈ. મારાથી લોકોની કંઈ જ સેવા થઈ શકી નથી, એ વાતનું

સ્મરણ થાય છે, ત્યારે મને બહુ જ ખેદ થાય છે. પણ પરિસ્થિતિની અતિક્રમતાને દોષ દર્શ હું સાંત્વન લઉં છું.'

એટલું કહી દેવી શાંત થયાં અને તુરંત જ મગ્ન સાથે જળમાં વિલીન થઈ ગયાં. સ્વપ્નસૃષ્ટિ પૂરી થતાં જ મારી આંખો ઊધરી તો સામે નર્મદાના ખે જોડાએડ પૂલ જોયા. થોડી વારમાં હોડી ભર્યને આવારે આવીને ઊભી રહી 'રેવા માતકી જે' 'જય નર્મદે' એવા એવા જપધોરોનો સાથે અમારો સંઘ ભર્ય ઊતર્યો.

ભર્યનાં મંદિરોમાં દર્શન કરવા નીકળ્યા. તેમાં એક નર્મદાજીનું મંદિર પણ હતું. તેમાં ગયા ત્યારે એક સંન્યાસી નર્મદાજીની આરતી ઉતારી રહ્યો હતો, તે મને બહુ ગમી :

જય જય નર્મદ ફંચરિ મૈકલસંજાતે ।
નીરાજયામિ નાશિતતાપશ્રયજાતે ॥ છુબા

*

નન્દન વન સમ હીરે સ્વાદુસુધાનોરે ।
વશિત મય પરતીરે ધ્મિત્વાંતક સારે ॥
સકલ ક્ષેમા ઘારે વૃતપારાઘારે ।
રક્ષા સ્માનતિ ઘોરે મન્નાનું સંસારે ॥
પોપટલાલ અંબાણી

●

મેઘરાજની પધરામણી.

અસત્ય, હિંસા, છળ ને પ્રપંચ, સ્વાર્થાન્ધતા-વન્ધિ થકી પ્રતસ આ ઉર્વાનો દાહ મટાડવાને સ્ત્રીચી રહ્યો ઈંદુ મધુ સુધાને. તસ તો થે ઉર શીત ના થયું, ધરા તણું, તેથીજ મેઘરાજનું ખુગાવવા અંતર- દાહ પૃથ્વીના વર્ષે વર્ષે થતું હું પધારું ?

‘શશિન’ એઆ

હંસાહંસ

ગોટા બચુઃ બા, તે રામને દશરથ રાજાએ રાજપાટ કેમ આપ્યાં ને લક્ષ્મણને નહિ ?

બા : મૂર્ખા, રામ જ્યેષ્ઠ પુત્ર એટલે.

ગોટા બચુઃ બા, હું જે તમારો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખરો ને ?

બા : હા, કેમ ?

ગોટા બચુઃ તો હવેથી તું જે આ સત્, સર કોઈ ને દ્વંડ ફળ એવું કંઈ ન આપતી; મને જ બધું આપી દેવું પડશે. સમજ ? રા.

*

‘છોકરાઓ, સમજ્યાને ? બે ને બે હંમેશાં ચાર થાય; તેમાં કહી પણ ફેર પડે નહિ.’

‘પણ, સાહેબ !’ નાનો જ્યન્ત બોલી ઊઠ્યો, ‘ક્યારેક ક્યારેક બે ને બેથી બાવીસ થાય છે અર ?’

*

વર્ષમાં બ્યારણુનો એક પાંઠ શીખવતાં શિક્ષકે કહ્યું : ‘જુઓ, જે વસ્તુનો તમે વિચાર કરી શકો. પણ જેને તમે અડકી શકો નહિ તે વસ્તુને ભાવ-વાચક નામ તરીકે ઓળખાવાય. સમજ્યા કે ?’

‘હા,’ અમુક છોકરાઓ એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા.

‘બાલ, જ્યન્ત ! એવાં એક નામનું દષ્ટાંત આપ બોલ એ.’

‘સાહેબ, લાલચોળ તપાવેલો લોહાનો સળંગો’ ... પેલા વિદ્યાર્થીએ પૂરતી ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

*

ત્રિ. વિ. હુઆણી

ચચન:-હવે, છાનોમાનો બેસની. નકર મફતનો એક તમાચો ખાઈય.

ચચન:-ના. મારે મફતનો નથી આવો. કિંમત દર્દને આવો છે.

સુમતિચંદ્ર પોપટલાલ શાહ

કીસ્કુક

જાપાનમાં કાયોટો નામનું એક બંદર છે. ત્યાંથી દેશનિકાસ થયેલા કેદીઓને દૂરદૂર એક ટાપુમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ કેદીઓમાં ખૂબીઓ, મહા-ભયંકર લૂંટારાઓ, સરકારના નાશને માટે પ્રયત્ન કરનારાઓ વગેરે કેદીઓ હોય છે. કાયોટોથી કેદીઓને એસાકા બંદરે લાવવામાં આવે છે. અહીંયાં તેમને સર્ગાવહાલાં અને મિત્રોને મળવાની છૂટ આપે છે.

એક દિવસ વસંતઋતુની સાંજે એસાકા બંદર પર આંનદની હેલી નળી હતી. ઘણા કેદીઓ નૃત્ય કરતા હતા, ઘણીવાર ખડખડાટ હસતા હતા. ઘણા પોતાની પત્ની અને બાળકોને ભેટતા હતા. ઘણા પોતાના મિત્રો સાથે ઉશ્કેલી વારતું ખાણું લઈ રહ્યા હતા. ઘણા પોતાનાં મામાપ પાસે બેસી બૂલોની ક્ષમા માગતા હતા. હવે તેમને સર્ગાવહાલાં અને મિત્રો ફરીથી મળવાનાં નહોતાં. હવે તેમને આ માતૃભૂમિને કાયમને માટે છોડી દેવાની હતી, અને એકમાં કારમી મજૂરી કરવા જવાનું હતું. બસ, આ ઉશ્કેલી વારનો આનંદ હતો.

પણ . . . એક માણસ જાંત બિતો હતો. તેના મુખ પર આનંદ કે દિલગીરી જણાતાં નહોતાં તેને કોઈ મળવા આવ્યું નહોતું.

પાસે ઉભેલા વોર્ડરને નવાઈ લાગી. “બધા જ આનંદ કરે છે અને આ શાંત કેમ બિતો છે? શું એને કોઈ સમ્યવહાલું નહિ હોય? વિચિત્ર, કેટલું વિચિત્ર! શું આણું ખૂન ક્યું હશે? હા, એણે એના નાના ભાઈનું ખૂન ક્યું છે!”

સોબી જાણતો હતો કે પોતે વોર્ડર થયા પછી કેટલો દૂર-નિર્દય થઈ ગયો છે. પોતાના પથ્થર જેવા હૃદય ઉપર કેદીઓને ચાબકાથી મારી નાખે ત્યાં સુધી પણ અસર થતી નહોતી. પણ . . . આના પ્રત્યે

તેને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. તે તેની પાસે ગયો. તેનો હાથ પકડી તેને પૂછ્યું, “કીસ્કુક, તું શો વિચાર કરે છે? તને આવા ભયંકર ટાપુ પર જવાનું ગમશે? કારમી મજૂરી કરવાની! હું ઘણા કેદીઓ લઈ જઈ છું. પણ, બધા જ અહીં ઉશ્કેરી વારનો આનંદ કરે છે અને તું કેમ શાંત બિતો છે? શું તને કોઈ મળવા નથી આવ્યું?”

“કેદી હર્યો, “મને આવા ટાપુમાં જવાનું ઘણું જ ગમે છે. નવી ભૂમિ જોવાની મળશે. કેટલું લાગ્યું! અત્યાર સુધી મજૂરી કરી પેટ ભરતો આવ્યો છું, ત્યાં પણ મહેનત કરીશ અને ખાઈશ.” આટલું કહી તે શાંત બિતો રહ્યો.

વોર્ડરને આ કેદી પોતાના કરતાં વધારે સુખી લાગ્યો. પોતે કેવી જિંદગી ગાળે છે તેનું તેને જ્ઞાન થયું. પોતે પરણેલો છે, પોતાને ચાર છોકરાં છે, અરે હજી પોતાની દાદીમા પણ જીવે છે. પોતે સાત જાણુ છે. પૂરતું ખાવાનું અને કપડાં પણ મળતાં નથી. અને મહેનત કેવી કરવાની? દુષ્ટ કામ! કેદીઓને નિર્દય રીતે માર મારવાનો! તે બોલ્યો, “કીસ્કુક, તે શું ખૂન ક્યું છે? શું તે ખરી વાત છે?!”

કેદી થોડીવાર વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો.

થોડીકવાર રહી તે બોલ્યો, “ખૂન! હા મેં ખૂન ક્યું છે.” તે નવાઈ પમાડે એવું છે. સાંભળો :

“ . . . મારાં મામાપ મરી ગયા પછી હું અને મારો નાનો ભાઈ એકલા રહેતા હતા. અમારે બીજું કોઈ સમ્ય નહોતું. અમે બન્ને ભાઈઓ અમારા આપની માફક સખત મજૂરી કરતા હતા: દરરોજ ગિલ્લામાં જતા, સખત મહેનત કરતા, પણ પગાર ઘણો જ ઓછો મળતો. કોઈક વાર બન્નેય ટંક પૂરતું ખાવાનું મળતાં અમે અમારી જાતને ભાવ્યશાળી માનતાં. આવા તો કેટલાય દિવસો

આપ્યા ગયા. એક દિવસ મારા બાઈને તાવ આવ્યો. હું ના કહેતો છતાં પણ તે નોકરી ઉપર આવતો. થોડા દિવસમાં તાવ સખત વધી પડ્યો. પછી હું એકલો નોકરી પર જવા લાગ્યો. પાછા આવતાં હું તેને માટે ખાવાનું લેતો આવતો. આ પ્રમાણે મને એકલાને મહેનત કરતો જોઈ તે કહેતો, 'ભાઈ, શું કામ તું મારે માટે આટલી બધી મહેનત કરે છે?' હું કહેતો, 'ભાઈ, કાંઈ દિવસ મારો પણ વખત આવે.' આવી રીતે કેટલાક દિવસ પસાર થયા.

"એક દિવસ હું મિત્રમાંથી છૂટી ખાવાનું લઈ સીધો ઘેર આવ્યો. . . ઘરમાં પેસતાંજ હું થયરી ગયો. મારા હાથમાંથી ખાવાનું પડી ગયું. મારા બાઈની પથારી લોહોવાળી જોઈ મેં પૂછ્યું, 'ભાઈ, આ શું?'

"તે કશું જ બોલ્યો નહિ. તેણે માત્ર પડખું ફેરવ્યું. મેં તેના હાથ લોહોવાળા જોયા. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તે બોલ્યો, 'ભાઈ ક્રીસ્ત્યુક, મને માફ કર. હાથ, હવે હું સાંતિથી મરીશ ભાઈ. મને મહેનત કર્યા વિના જીવવું મમતું નથી. ભાઈ, જલદી કર. આ છરી જેવી કાઢ, મારા જીવને જવાની જગ્યા આપ.'

'હો! આ શું! ના, ના, હું ડોક્ટરને બોલાવું છું.'

'ના, ડોક્ટરને નહિ. ભાઈ, હું છરી ચડાવ નહિ. જલદી કર ક્રીસ્ત્યુક.'

"હું તો તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેણે આંખો મોંઘી. પાછો તે દુઃખથી બોલ્યો, 'ભાઈ, જલદી કર, જલદી કર, છેલ્લી કુરજ બચાવ, આ છરી જેવી કાઢ, તારા નાના બ્રાઈની ખાતર.'

"હું બોલી, 'સારું.' તેના મુખ ઉપર આનંદ દેખાયો.

"મને સ્પષ્ટ આવવા માંડ્યા. ધરધરે હાથે મેં છરી જેવી કાઢી. એક લોહોની પિયઝારી બીડી, સાથે

ખાણુ બીડી ગયા. પાછળ બારણું બંધાયું. એક ડોશીએ પ્રવેશ કર્યો. આ ડોશી મારી ગેરહાજરીમાં મારા બાઈની સારવાર કરતી હતી. તે બોલી, 'હુટ, આ શું કર્યું? ખૂન? તે દોડી. પોલીસ પાસે ગઈ. હું પકડાયો. મેં છરી મારા બાઈ પાસે મૂકી દીધી. તેના નિષ્પ્રાણ સરીર પર છેલ્લી નજર નાંખી,

"થોડા દિવસ પછી મારો કેસ ચાલ્યો. હું ખૂની છોઈ મને દેશનિકાલની સજા થય."

સોબીનું હૃદય પીગળી ગયું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

અધિકાર વધતો જતો હતો. ધંદ વાગ્યો.

કેદીઓને વહાણમાં લઈ જવામાં આવ્યા. બધે જ રડવાનો અવાજ સંભળાયો. વહાણ બિપડયુ. નેતજોતામાં દૂર દૂર અધિકારમાં અદૃશ થઈ ગયું.

જયંત શંકરજીવલ ભટ્ટ

* 'Asia' મા આવેલી એક વાતના આધારે.

ખાંભી

[મ-દાકાના]

ખાંભી બિલી વિજન વનમાં ખાખરાની સમીપે આછી છાયા સતત તપતી ગ્રીષ્મ ગંધાહ્ન તાથે સિંદૂરે એ હસિત વદને આંદની તેજ દાળે સંઘ્રામે કો નવ યુવકનું મર્દ-મૃત્યુ જગાડે.

મગનસાલ દસીચંદ દેશાઈ

1

ટપાલની ટિકિટોના સંગ્રહનો શોખ

[કેટલાક છુટાછવાયા વિચારો]

ટપાલની ટિકિટોના સંગ્રહના શોખને 'અફિલેસિ' (Philately) શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે. આપણી ગરવી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ હતો એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યો નથી કે એ અંગ્રેજી શબ્દની માફક એક જ શબ્દના પ્રયોગદ્વારા ટપાલની ટિકિટોને સંગ્રહવાના શોખની બાબતને સમજાવી શકાય. આમ થવાનું કારણ તો એ જ વાસે છે કે ગુજરાતમાં હતો એ શોખ જોમ્સે તેટલો પ્રચલિત થયો નથી. એટલે જે બાબતોનો પરિચય જ એણે હોય તેને માટેનો ખાસ શબ્દપ્રયોગ ન થોળ્ય એ પણ તાન સ્વાભાવિક છે. તેથી ત્યાં સુધી એને માટે એવો કોઈ ચોખ્ખો શબ્દ રૂઢ થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપર મુજબ સમજાવ્યે જ છૂટકો છે. એ શોખ અત્યંત આનંદકારી, લાભપ્રદ તેમજ ફળદાયી તથા રસદાયી છે એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે.

જગતમાં એવા કેટલાયે શોખ હોય છે કે એ શોખ માટેની આફરીનના કુમારજીવન વડાઓ પછી ધણેબંધે અંશે તો ઓસરી નય છે; પરંતુ બીજા બાજુએ ટપાલની ટિકિટોના સંગ્રહનો શોખ તો ઉમર વધતાં વળી અગેરો આનંદ આપનારો ચર્મ પડે છે. પરિણામે આજે આલમજરમાં એ ટિકિટોના સંગ્રહ કરનારાઓની સંખ્યા હજારોની કહેવાય છે, પરંતુ ખરેખરા 'ટિકિટ-સંગ્રહકો' (Philatelists) તો યોવનને વડાવીને ધડપણને આંગણે ઉમેલા મનુષ્યો છે એ નોંધવા જેવું છે.

* * *

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે: 'એ ટપાલની ટિકિટોને ઉદ્ભવ ક્યારે થયો અને એ વિચિત્ર પ્રકારની ગ્રેજીયા પહેલ પ્રથમ કેને ઉદ્ભવી?' એ પ્રશ્નનો જવાબ ધારીએ તેટલો

સહેલો નથી. અગ્રજીત, સિકાઓની માફક એ ટિકિટોની શોધ સંક્રમો પહેલાં ચર્મ નહોતી એ સાચું છે. બીજા એ વાત પણ કપટ જ છે કે પત્રોને અમુક નક્કી કક્ષાં અથવાએ પહોંચાડવાની જરૂરમતનાં મહેનતાણાં તરીકે લેવાતી રકમની પહેલ્ય રૂપે જ એ ટપાલની ટિકિટોનું અસ્તિત્વ છે.

એવું કહેવાય છે કે જુદા જુદા દેશોમાં પત્રો પહોંચાડવાનું કાર્ય બિજા બિજા રીતે કરવામાં આવતું. ઇંગ્લેંડમાં 'પેની બોક્' નામની ટિકિટ પહેલ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૪૦માં પ્રચલિત થવા પામી હતી. ટિકિટનાં આવેખનની સંયોજના માટે સૌથી પહેલી ગ્રેજીયા સર રોબર્ટેન્ડ હિલ નામના અંગ્રેજને ચર્મ હતી. તે પહેલાં સમસ્ત ગ્રેટબ્રિટનમાં એ માટે એવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી કે પત્ર લખનારે નહિ, પરંતુ જેના પર પત્ર લખાયો હોય તેણે જ એ પત્ર લાવવાનું સ્વયં ખર્ચ આપવું પડતું. એ રીતે નાની નાની રકમો બિજા બિજા મનુષ્યો પાસેથી વસૂલ લેવાનું તથા તેનો નિસાચ રાખવાનું કાર્ય પૂરતી રીતે અગવડઅમુક માલમ પડ્યું હતું; પરંતુ વર્તમાન સુગતી ટિકિટોની પદ્ધતિ લાખલ થવાથી એ બધી મુશ્કેલી દૂર થવા પામી છે, કારણકે એ પત્રને અમુક નિશ્ચિત રચણે પહોંચાડવા માટેનું ટપાલખર્ચ ટિકિટના રૂપમાં અગાઉથી પૈસા લઈને વસૂલ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

* * *
ફ્રાંસમાં વળી જુદા જ પ્રકારની પદ્ધતિ યોજવામાં આવી હતી. પત્રોને તેની ઉપર લખેલાં સરનામે પહોંચાડવા માટે ત્યાં માત્ર અર્ધા પેન્સનું ખર્ચ થતું. અર્ધો આનો આપીને અગાઉથી 'ટિકિટ' (Tickets-રેમ્પસ નહિ) ખરીદવામાં આવતી અને એ મોટા કદની 'ટિકિટ' પરગીઝીયાં સાથે દોરા વડે બેંડી દેવામાં આવતી. આ રીત બિલકુલ

સગવડભરી ગણતરી નહિ એટલે ઇંગ્લાંડમાં રોલેન્ડ દિલે 'રોમ્પ'ની યોજના શરૂ કરાવી. તે પછી નવ વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૯ થી ફાર્સે પણ ઇંગ્લાંડનું એ બાળકમાં અનુકરણ કરવા માંડ્યું. જર્મનીએ પણ એ પ્રયાત્ન એ વર્ષે અપનાવી હતી. અમેરિકાનાં 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ' (સંયુક્ત સંસ્થાનેએ) ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં ટપાલની ટિકિટો વપરાશ શરૂ કર્યો હતો. કહેવાય છે કે આને મેસોપોટેમિયા સિવાય, પોતાની ટપાલની ટિકિટો વપરાશ ન હોય અને પોતીકું 'ટપાલખાતું' ન હોય એવો એક પણ દેશ કે પ્રદેશ દુનિયાભરમાં નથી.

* * *

જગતભરની પ્રગતિમાં સૌથી વિશેષ વિખ્યાત ટિકિટ-સંગ્રહક તરીકે મહુમ શહેનશાહ પંચમ જયોજનું નામ મશહુર છે. એમની પાસેના ટિકિટ-સંગ્રહ આજે હજારો પાઉંડની કિંમતનો અંકાય છે. એ સંગ્રહમાંની કોઈ ટિકિટને વેચવા જતાં, એકેકના આજે હજારો પાઉંડ બપોળે એવો અડધટો કાટ્યામાં આવ્યો છે. કારણ જાણો હો? એરી ટિકિટો આજે વિરલ બની છે અને ખૂબ પ્રવાસ કરવા છતાં તેમજ મોંઘાગી કિંમત આપવા છતાં પણ ક્યાંયથી મળતી નથી. ટિકિટોમાં 'જયુ મોરિશસ'નો ઉલ્લેખ થાય છે. એવું કહેવાય છે કે એ ટિકિટોનું મૂલ્ય, તેમનાં વજનથી અનેક ગણાં સોના જેટલું ગણાય છે. કારણ ૨૫૯ જ છે. એરી ટિકિટો ઘણી ઓછી સંખ્યામાં પ્રગટી હતી અને તેમાંની મોટા ભાગની તો નાશ પામી હોય એટલે આજે એ ટિકિટો બહુ જુજ સંખ્યામાં સંગ્રહાયેલા રવરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય છે. એ બાળકમાં મિ. બૉન ડી. લેકીએ એક વખતે જાહેર કર્યું હતું તે જાણુવા જેવું છે: 'સૌથી વધારે મૂલ્યવાન તેમજ ઉપયોગી ટિકિટ તો મોરિશસની અડી પેન્સની ટિકિટ છે. એ પહેલ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૮૪૭માં પ્રગટી હતી. એ ટિકિટની કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની કિંમત આંકવી એ ઘણું જ મુશ્કેલ કાર્ય છે. વીસેક વર્ષ પહેલાં એમાંની પ્રત્યેક ટિકિટનું મૂલ્ય પંદર સોથી

એ હજાર પાઉંડ સુધીનું અંકાતું હતું. પરંતુ ચારેક દાયકા પહેલાં એ ટિકિટો વીસ પાઉંડની કિંમતે એકત્રા હિસાબે પુણજ પ્રમાણમાં ખપી ગઈ હતી અને એ સમયે એ મૂલ્ય અતિઘણું મનાયું હતું. તાત્પર્ય એટલું જ કે વિરલ બન્યા પછી ટિકિટનું મૂલ્ય કેવી રીતે અને કેટલી હદ સુધી વધવા પામે છે એ જ મુખ્ય મુદ્દો છે.

૧૮૪૭ની જયુ મોરિશસની એક ટિકિટનું લીલામ સને ૧૯૦૪માં કરવામાં આવ્યું હતું. ટિકિટ-સંગ્રહની દૃષ્ટિએ એ ટિકિટને ભાગ્યે જ સંપૂર્ણ કદી રાકાય: એ વણવપરાયેલી હતી; વળી તેમાં બીજા ખામી એ હતી કે તેની ઉપરનો મુદ્ર દૂર ચર્ચ ગયો હતો. આમ હોવા છતાં પણ, મિલ્લ હોવાને કારણે, એ ટિકિટનો ગ્રાહક મળી આવ્યો હતો અને પાઉંડ ૧૪૫૦ જેટલું રોકડ નાણું આપીને સફળત સંગ્રાટ પંચમ જયોજનું એ ટિકિટ ખરીદી હતી.

* * *

ટપાલની ટિકિટ એટલે વર્તમાનયુગનો એક ઓતોખો ચમત્કાર. આ અતિચયોજિત નથી, સાચી હકીકત છે. એ ટપાલની ટિકિટ તો સાગરપાર સદેશો પહોંચાડનાર ફતની ગરજ સારે છે. એ ટિકિટ તો વિવિધ રાષ્ટ્રના સંસ્કારની પ્રતિભૂતિ સમી છે. સિદ્ધાન્તોની રહે એરો ફેલાવો અર્થાદિત નથી. એ ટિકિટ પોતે હજારો માર્ગલનું અંતર વીધીને પરબી-કિયામાં ગ્રંથ રાખેલા સદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય ફોલ્ગમંદ રીતે કરે છે, અને તેનાં ઉલ્લવરચાનનાં સંસ્કારને અક્ત કરતાં નાનકડાં ચિત્ર સાથે સાત સાત સાગરને પેલે પાર જઈ પહોંચે છે. આ કંઈ જેથી તેવી અદ્ભુતતા ન કહેવાય.

* * *

ટિકિટો સંગ્રહ કરવાની રાજ્યાત કરનાર જેમ જેમ એ શોખની પાછળ લાગે છે તેમ તેમ તેને જગતના વિવિધ ખનાઓમાં રસ પડવા મળે છે, ઇનિદાસ અને બુરોગની કેટલી મે અવનવો વાતો

ગળાવાની તેમજ સમજવાની તેને લાગી લાગે છે. જે દેશની ટિકિટ તે મેળવે છે એ દેશ વિશે કંઈક વાંચવા તે ઇચ્છે છે, એ ટિકિટનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું 'આલેખન' (ડીગ્રાફન) તેનું ખ્યાન એવું છે એટલે કલાને જોવાની દૃષ્ટિ કંઈક અંશે કેળવવાની સરૂઆત થાય છે. એ દેશના સિદ્ધાંતો વિશે પણ ગળાવાનું મન થાય ખરું; ટિકિટ પર મુદ્રાંકિત થયેલાં ચિત્રો, નકશાઓ, આપા ઇત્યાદિ વિશે એક પ્રકારની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તેનામાં જાગે છે. પરિણામે એ ટિકિટ-સંગ્રાહક પોતે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, કુદરતી સૃષ્ટિસૌંદર્ય, કલાદૃષ્ટિ, ઇત્યાદિ માટે શોખીન થવાનો સંભવ રહે છે.

* * *

ટિકિટ-સંગ્રાહક બનવા ઇચ્છનારે ઘણી બાબતો ગળાવી-સમજાવી થશે છે. કોઈ કોઈ વખતે અમુક દેશની ટિકિટોના સમગ્ર જથ્થામાં મુદ્રાંકિત થતી વખતે કંઈક ગ્રાહકની જવા પામી હોય છે અથવા તો મુદ્રણમાં રંગતી અમુક પ્રકારની ખોટી ઝાંખ રહી જવા પામી હોય છે એવી ટિકિટોનાં પુનર્મુદ્રણ વખતે એ બુદ્ધને સુધારવામાં આવે છે. પરિણામે એ આવે છે કે એ રીતે ઝાંખવાળી અથવા તો ગ્રાહવાળી ટિકિટો કિંમતી ગણાવા લાગે છે અને વખતના વહેવા સાથે તેનાં મૂલ્યમાં અનેકગણો વધારો થતો રહે છે. કારણ ગળાવા જેવું છે; એ રીતે ગ્રાહવાળી અગર તો ઝાંખવાળી ટિકિટોની મોટી સંખ્યા તો વપરાશ હારા નાશ પામે છે અગર તો શુભ થાય છે અને એમાંની ઘણી-જ થોડી ટિકિટો સંગ્રહાય છે. એ ઝોઝી સંખ્યામાં સંગ્રહાવાથી ટિકિટો મારેની માગણી વધે છે તેમ તેમ તેનું મૂલ્ય વધતું જાય છે.

કોઈ વખતે એવી ટિકિટો પણ મળી આવે છે કે જેની ઉપર તેની અસલ કિંમત છાપાયેલી હોય છે, પરંતુ પાછળથી ફારેસી બીજી કિંમતનો આંક એ ટિકિટ પર છાપવામાં આવ્યો હોય છે. ઘણી યે વાર આવી ટિકિટોનું મૂલ્ય પૂરેપૂરું બપજે છે. એવી ટિકિટના દર્શાત મારે બહુ દૂર જવાની જરૂર નથી. આ વીસમી સદીના અસ્પૃશ્ય સમયે સમાપ્ત થયેલા

બોર વિગ્રહ પહેલાં દક્ષિણ અમેરિકામાં અમુક પ્રકારની ટિકિટ પ્રચલિત હતી, પરંતુ આર એ લાઘામાં અંગ્રેજોની જીત થઈ ત્યારે તેમણે એ સવળી ટિકિટો હસ્તગત કરી લીધી અને તેની મુદ્રા પર V. R. I. (વિક્ટોરિયા-રાણી તેમજ સામ્રાજી) તથા કિંમત તરીકે અર્ધો પેની, પેની વગેરે અક્ષરો છાપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. આપણા ભારતવર્ષમાં પણ દોઢે દશા પહેલાં એવી રીતે પાછળથી કિંમતમાં ફેરફાર કરનારા આંક સહિતની ટિકિટો અમુક વખત ગુપ્તી પ્રચલિત થઈ હતી. આજે એવી ટિકિટો પુરતી રીતે મૂલ્યવાન ગણાય છે.

* * *

ટિકિટ સંગ્રહનું કાર્ય અદ્યતન ખરવાળું છે, કારણકે વિરલ બનેલી કોઈ કોઈ ટિકિટની ખરીદી કરવા માટે દાનરો રૂપિયાની રકમ પણ ખર્ચવી પડે છે. પરંતુ એ બાબતમાં એક અનુભવી ટિકિટ મંદાહક જણાવે છે તે ખ્યાન પર લેવા જેવું છે. તે કહે છે કે 'વિરલ બનેલી ટિકિટોનો કાળજીપૂર્વક સંચરો કરનારો મનુષ્ય કોઈ લાભદાયી ધંધામાં જ પોતાની મૂડી રોકે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ જેવું કહું નથી.' આ વાત તદ્દન હસી કાઢવા જેવી નથી. આ રહ્યું તેનું કારણ : અભિગ્રહાપના રહીશ વિલિયમ એવરો નામના ગૃહસ્થના ટિકિટ-સંગ્રહમાં એક પેન્સની તથા એ પેન્સની 'મોરિશસ રોમ્પસ' હતી. એ સંગ્રહનું વેચાણ રૂ૫૦૦૦ પાઉંડમાં થયું હતું. જૂનાકાળમાં વેચાવા પામેલા એવા બીજા ટિકિટસંગ્રહોની વેચાણ કિંમત પણ જાણવા જેવી છે:

આયરે સંગ્રહ	૪૫૦૦૦ પાઉંડ
બેન સંગ્રહ	૩૦૦૦૦ પાઉંડ
પૉલ સંગ્રહ	૧૧૪૦૦ પાઉંડ
થોમસન સંગ્રહ	૭૦૦૦ પાઉંડ

* * *

ટિકિટોનાં કદ પણ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. વિક્ટોરિયા અને ઍલ્ફ્રેડિયા જેવાં સંસ્થાનોએ નાનાં કદની રૂપકડી ટિકિટો પ્રગટાવી હતી. એવી જ

વીર આંગ

૧૯૩૭ના ઓગસ્ટનો એક દિવસ હતો ઉપાના આઠા અમનજી આક્રમણકારી જપાનની દુકરીઓ ઉપર પડવા લાગ્યા હતા કેઈ કેઈ વખત મશીનગન કે રાઈફલના ૫૨-૬૨-૬૨ અવાજ સારના સાત અને સુધ વાતાવરણને જગાડતા હતા

પણ થોડો વખત પછી સૂરનારાયણ દેખાયા અને તેમના સોનેરી કિંગ્ડોમ આપેક્ષ (Chapac) શહેર ઉપર જનરલ આખા એ શહેરમાં નવન જન્મ આવી ગયું

તોઈ સેનેક્યુન શાંતી થોડીક પશ્ચિમે અને હુકાંગ શાંત ઉપર જપાનની મશીનગન મગલુતા ફોનો ફેક્ટરી હતી ૭૮ કનાકથી પણ વધારે મમયથી આ મશીન ગન આપેક્ષા સીના રક્ષકોને ગણસ સમાન નિવડી હતી અત્યાચારથી તેણે અને સીના રક્ષકોનો મોગ લીધો હતો અને અનેને પાવન થઈ હતા વાર વાર સીનના બહાદુર ઈનિકાએ પણ તે મશીનગનના હુમલાને ખામવા પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ ને સૈનિકો જતા તે પાછા આવતા જ નહિ

પાસેના એ મકાનમાં આંગ લી સુ Ong Lee chu નામનો નૈનિક રહેતો હતો આ આંગે પોતાના અનેક શ્રેષ્ઠ મિત્રોને જપાનની મશીનગનનો કમળો કરવા જતા અને નાહકના તેના ભોગ મળી જતા કનાકથી દેખ્યા હતા આ ફોગટ પ્રયત્નોને અંત આણવાનો આંગે વિચાર કર્યો

પોતાના ઉપરી અમનદારોને જણાવ્યા વગર તેમજ તેમની પરવાનગી લીધા વગર આંગ એક હાથમાં રાઈફલ અને બીજા હાથમાં બે ગોળા (grenades) લઈને હાનામગ્નો સાવચેતીપૂર્વક પોતાના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો આંગને આવતો દેખાતો જપાનના રક્ષકોએ તેની સામે ગોળાઓ છોડવા માંડી આ ગોળાઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનું

આશયથી આંગે એ મનનનું રક્ષણ લીધું અને થોડોક સમય સહીસામન રહ્યો

પણ પછીથી સમયસચકતા વાપરીને તે આંગળ વધવા લાગ્યો તે એકદમ જપાનીઓની મશીનગન ત ફ ન ગયો પણ ધીમેધીમે એક કૂટ અગર વગ્નુ અતર મપીને ત્યાસુધી પહોંચ્યો

એ નાક વીતી ગયો બીજે પણ પસાર થઈ ગયો એ દરમિયાન આંગ મશીનગનવાળી જગ્યાની તાનગ પાછળ આવી પહોંચ્યો પણ હવે જ ખૂન કટોખીની પગ આવી પહોંચી તેણે પોતાની રાઈફલ ફેળ દીધી અને ફક્ત બેથેનેટ અને બે ગોળા વધી પેર ઉપર આવતો તે આંગળ વધ્યો અતર ૧૨૦ ને મશીનગનવાળી જગ્યાથી વીસ વાર પછર ૧૨ અને ડેવરે દસ વારને અતરે આવી પહોંચી પણ આમ આંગળ વધતા અને આવતા આંગને હજુ કેઈએ જોયો નહોતો

ત ત જ તે ડાકયો અને આંગળ વધીને તેણે એક ગોળો ફેક્યો એકદમ માન ફાડી નખે તેણે ધડાકો થયો એના જ જોયો બીજે ધડાકો જવારે આંગે બીજે ગોળો ફેક્યો ત્યારે મર્યો

હવે આંગને સારુ ફક્ત બે જ રસ્તા ખુલા હતા ક્યા તો પોતે નક્કી કરેલા દારૂને પૂર્ણ કર્યું છે એ વિચારથી સતોપ માનીને પાછા ફરવાનો, અગર મશીનગનવાળી જગ્યા ઉપર જઈને તેના ફાડનાગઓ વગેરે કેટલાનો અત આ થો છે તેની તપાસ કરવાનો આંગે મીલે રસ્તો પસંદ કર્યો તેની પાસે હવે ફક્ત એક બેથેનેટ જ હતી

જોયો આંગે જે જગ્યા ઉપર જપાનના સિપાઈઓનો પડાવ હતો તે જગ્યા ઉપર પ્રવેશ કર્યો કે એક સિપાઈએ ગોળીઓ છોડવા માંડી આંગ આ ગોળીથી એક હાથે ધવાયો પણ પેલો જપાનનો

સિપાઈ તેને વિંધી નાંખે તે પહેલાં તે તેની તરફ ધસ્યો અને તેને ઘેરી વળીને પોતાની બેથેનેટથી ફરી વળ્યો. બન્ને વચ્ચે ટૂંક સમય લડાઈ ચાલી. પણ તેમાં આખરે આગ જીત્યો.

આગ જ્યારે મશીનગનવાળી જગ્યાએ પહોંચ્યો ત્યારે તેણે ચૂરા ઘર્ષ ગથેલી એ મશીનગનો, પાંચ મરી ગયેલા અગર તરફડિયાં મારતા સૈનિકોને જોયા. જો કે તે પોતે સખત ધવાયો હતો તે છતાં એ આટલા માણસોને તરફડ્યાં દેખીને તેને પોતાની ફરજ બજાવી છે એવો સતોષ થયો.

ગોળો ફૂટવાના અવાજથી જ જાપાનીઓએ મારો રાજ કર્યો હતો. આંગ મશીનગનવાળો જ્યો ઉપર બૂખ્યો અને તરસ્યો રાત લગી રહ્યો. રાત્રે તે ઘૂંપડીથી સહીસલામતીથી પોતાને મથકે પાછો ફર્યો અને પોતાના મિત્રોને મળ્યો.

ત્યારપછી કેટલોક સમય પસાર થયો. સાંઘાઈની લશ્કરી હોસ્પિટલમાં એક માણસ એક ખાટલા ઉપર અંધારામાં ફાંફાં મારતો પડ્યો છે. આ માણસ ખીન્ને કોઈ નહિ પણ પેલો વીર આગ છે. તે લડાઈમાં આંધળો બની ગયો છે અને આજે તદ્દન નિરાધાર અને નકામા માણસ તરીકે ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો તરફડિયાં મારી રહ્યો છે.

જાપાનીઓ સામેના તેના જહાદુર કાર્યને પૂરા દસ દિવસ પણ નહિ થયા હોય ત્યાં તે જ ગોળાનો ઉપયોગ તેણે ફ્લેટહમંદ રીતે કર્યો હતો તેના જ ભોગ તે ઘર્ષ પડ્યો.

ડૉક્ટરોએ વેંને તપાસ્યો અને અર્ધપ્રાય આપ્યો કે તેની આંખો હવે કદી સારી નહિ યાય.*

કૃષ્ણલાલ ત્રિ. દેસાઈ

* 'ચાઈનાસ અનસંગ હીરો' ના આધારે.

[અનુસંધાન જુઓ પાનું ૧૧૪]
ટિકિટો મહુમ સાક્ષાત્તી વિક્ટોરિયાનાં રાજ્યઅમલ દરમિયાન પણ પ્રગટી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં "કેપ એન્ડ ગૂડ હોપ" નામના સંસ્થાને એક વખતે ત્રિકોણાકાર ટિકિટ પ્રગટાવવાનો અદ્દલત પ્રયોગ સફળ રીતે કર્યો હતો. દક્ષિણ અમેરિકામાં આવેલાં પારાગરે નામનાં રાષ્ટ્રે પ્રગટાવેલી ટિકિટોનાં કદ વળી ઘણાં મોટાં હોય છે.

* * *

વર્તમાનયુગમાં પ્રગટતી સખળી ટિકિટો બારો-કાઈથી તપાસવામાં આવે તો સ્પષ્ટ રીતે બેઈ શકાય કે આજે પ્રગટતી લગભગ સધળી ટિકિટો સાદી રીતે મુદ્રાંકિત થયેલી હોય છે. આજનો યુગ એટલે જ ઉતાવળ તેમજ ધમાલનો યુગ. આજે તો સૌ કોઈ ઉતાવળને જ કેમ જાણે વધુ' હોય એવું દેખાય છે. એવા જમાનામાં ટિકિટ જેવી રાજના ઉપયોગની વસ્તુઓ માટે કલાત્મક દૃષ્ટિએ વિચારવાની જોને પરવા તેમજ કુરસદ હોય.

પરંતુ ગયા સૈકામાં પહેલ પ્રથમ પ્રચારમાં આવેલી સખળી ટિકિટો કાં તો ઉપસાવેલી (embossed) રીતે અગર તો નકશી પાડીને (engraved) મુદ્રાંકિત કરવામાં આવતી હતી. કલાત્મક દૃષ્ટિએ એ ટિકિટોની યોજના અત્યંત રસપ્રદ ગણાય. એવી રીતે પ્રખ્યાતી પામેલી ટિકિટોમાં મુખ્ય તરીકે નોવા સ્ટેડિશિયની અસલી ટિકિટોની ગણના થાય છે. તે ઉપરાંત ઇંગ્લાંડની જૂની ૭ પેન્સની, દસ પેન્સની તેમજ એક શિલિંગની કિંમતની ટિકિટો પણ પ્રત્યેક સંગ્રહમાં સાચવવા જેવી ગણાય છે; કારણકે એ બધીનું મુદ્રાંકન ઉપસાવોને (emboss) કરેલું હતું. સંપાદિત] ત્રિભુવન વીરજીસાઈ હેમાણી

પિતાના ધનનો ધણી કયો દિકરો ?

સુલાદીને વિનયપાત્રમાં ને દાનસત્રમાં પોતાનો આખો ખજાનો વાપરી નાખ્યો, એટલે એને પૈસા ઊછીના લેવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો, અને એણે સિક્ક-દરિયાના એક યહદી સાંકુકાર મેલિયઝદકને ગોલાવવાનો વિચાર કર્યો. પણ મેલિયઝદક ભારે લોભિયો હતો તથા સ્વેચ્છાએ ધન કાઢે એમ નહોતો, અને બળ કરીને પૈસા કઢાવવાનું સલાદીને મન નહોતું. તો પછી કરવું કેમ ?

અનંત સલાદીને એક યુક્તિ સૂઝી. એણે મેલિયઝદકને તેડાવીને માનપૂર્વક બેસાડ્યો અને હથું : “ જુઓ, ભાઈ, બહુ માણસ આગળથી મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તમે બહુ વિદ્વાન તથા ધર્મશાસ્ત્રના જાણકાર છો; એટલે હું તમને પૂછું છું કે યહદી, સુસક્ષ્માની તથા ખિસ્તી આ ત્રણ ધર્મમાંથી તમે કયા ધર્મને સાચો ગણો છો ? ”

મેલિયઝદક સાચે જ વિદ્વાન તથા શુદ્ધિમાન હતો. એણે જોયું કે સલાદીને પોતાને રાષ્ટ્રજનમાં રૂસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને ત્રણમાંથી એક ધર્મને પોતે ખીન બે કરતાં ચડિયાતો લેખને તો પોતે મુલો પચ્યો છે. એટલે એણે કહ્યું, ‘ તમે મને પૂછો એ વાત બહુ ઝીણી છે, અને એ વિષે મારા અભિપ્રાય શો છે તે દર્શાવવા હું એક નાનકડી વાર્તા કહું છું. ’

‘ એક ધનાઢ્ય પ્રુણ આગળ કંઈક મૂલ્યવાન રત્ન હતાં ને ઉપરાંત એક ભારે વીંટી હતી, તેને વિષે એણે જાહેર કથું કે પોતાના મરણ પછી એ વીંટી જે દિકરાના હાથમાં હોય તે દિકરાને પોતાનો વારસ તથા કુલપતિ ગણવો. આમ જે દિકરાના હાથમાં વીંટી આવી એણે પણ પોતાના વંશજ હારે એ જ રીતે કામ લીધું, અને એના પિતાએ

કથું હતું તેમ જ કથું. આમ કેટલીયે પેઢી લગી તે વીંટી વંશપરંપરાએ ઊતરી, અને અનંત એક માણસના હાથમાં આવી, જેને સદાચારી, આઠકિત તથા સરખા પ્રિય એવા ત્રણ દિકરા હતા. ત્રણે દિકરાએ વાપને કહ્યું, કે મને વીંટી આપજો. જાપે પણ ત્રણેને કહ્યું, કે ભલે, આપોશ. અને ત્રણેને સંતોષવા સાડુ એણે ગુપ્ત રીતે એક કુરાળ સોની આગળ ખીજ બે વીંટી એલી વીંટીના જેવી જ બરાબર કરાવી, તે એવી ઘર્ષ કે એને પોતાને પણ જથ્થાત નહિ કે સાચી મીટી કર્ષ. અને અનંતકાળે એણે પ્રત્યેક દિકરાને પોતાની વીંટી છાની છાની આપી. એટલે પિતાના મરણ પછી ત્રણેય દિકરા વાપની વીંટી આગળ ધરીને વાપની ગાદીએ બેસવાનો દાવો કરવા મંડ્યા, પણ ત્રણે વીંટી એકબીજાના જેવી બરાબર હતી, એટલે વાપનો વારસ કયો દિકરા એ પ્રશ્ન ઊભો ને ઊભો જ રહ્યો, જે હજી પણ એમ ને એમ ઊભો છે. અને જનાએ આલી, પરમેશ્વર પિતાએ ત્રણ કામને ત્રણ ધર્મ આપ્યા એને વિષે પણ હું એમ જ કહું છું: પ્રત્યેક કામ માને છે કે પરમેશ્વરનો વારસો પોતાને મળ્યો છે; પણ સાચે જ એ વારસો કાની આગળ છે એ સવાલનું હજી નિરાકરણ થયું નથી. ’

સલાદીને જોયું કે યહદી યુક્તિ કરીને જનમાંથી ષટકયો છે. એટલે એણે પોતાની નિર્ધન સ્થિતિની વાત તેને કરી, તો યહદીએ એને જેવડી જોઈતી હતી એવડી રકમ ધીરી, અને પછી સલાદીને પણ પૂરેપૂરી પાછી વાળી, તે ઉપરાંત એને ભેટ તથા બહુ બહુ માન આપ્યાં. *

વાલંજી ગોવિંદજી દેસાઈ

* જૂના પ્રખ્યાત ઇરાવિજન વાર્તાકારની વાર્તા ઉપરથી

અહુણ વિષે કંઈક

પ્રત્યેક વરસે ઝોળામાં ઝોળાં એ અને વધુમાં વધુ સાત અહુણ થાય છે એમ ખગોળશાસ્ત્રીઓ માનવું છે; પરન્તુ એ સઘળાં અહુણ દુનિયાભરમાં સઘળે રથળે દેખાય એવું કંઈ બનવું નથી.

એવે આસદો કાઢવામાં આવ્યો છે કે પહેલું ચંદ્રઅહુણ થાય તો ત્યાર પછીના પંદરમે દિવસે સૂર્ય-અહુણ થાય છે અને પહેલું સૂર્યઅહુણ હોય તો ત્યાર પછીના પંદરમે દિવસે ચંદ્રઅહુણ લેવાય છે.

સૂર્યઅહુણ અમાસના દિવસે અને ચંદ્રઅહુણ પુનમના રોજ થાય છે; પણ દર વરસે સૂર્યઅહુણની સંખ્યા કરતાં ચંદ્રઅહુણની સંખ્યા દોઢગણી હોય છે અને સૂર્યઅહુણ દર વખતે ચંદ્રઅહુણની મારફત રખે પહેલું ભેદ શકાતાં નથી.

સૂર્યઅહુણની એક નિયંત્રતા એ છે કે આપણી પૃથ્વીના એક બાગમાં એ સૂર્ય સોળે કળાએ પ્રકાશતો હોય છે, જ્યારે એ જ સમયે આ દુનિયાના બીજા બાગમાં અહુણના અંતરાયને લઈને એ લાનુ પ્રકાશતો બંધ થાય છે અને ખગાસ અહુણ થાય છે ત્યારે તો તદ્દન અંધકારનું સામ્રાજ્ય જામે છે. પરન્તુ ચંદ્રઅહુણની બાબતમાં એવું બનવું નથી. ચંદ્રનાં અહુણને વખતે આ પૃથ્વીના અર્ધગોળાર્ધમાં જે જે જગ્યા પર ચંદ્ર પ્રકાશતો હોય તે સઘળે રથળે ચંદ્ર-અહુણ રખેપણે ભેદ શકાય છે.

સંપૂર્ણ સૂર્યઅહુણ વધારેમાં વધારે કેટલું લંબાય ? વધુમાં વધુ બાર મિનિટ ને ચોતીસ સેકન્ડ. અને ખગાસ સૂર્યઅહુણ ? આઠ મિનિટથી વધારે વખત સુધી એ લંબાતું નથી એમ પુરવાર થયું છે. બીજી બાજુએ ચંદ્રઅહુણની મર્યાદા કેટલી હોય છે ?

ઉપબંધાને ગણતરીમાં લખ્યે તો સાત પાંચ કલાક, ખરેખરી છાયાના હિસાબે પોણાચાર કલાક તથા ખગાસઅહુણના સમયે પોણાબે કલાક; આટલા સમયથી વધારે વખત સુધી ચંદ્રઅહુણ લંબાતું નથી.

મેટન (Meton) નામના ખગોળશાસ્ત્રીની શોધ મુજબ ઝોગણીસ વર્ષનો ગણો વીત્યા પછી બીજોનો ચંદ્ર તથા પુનમની રાત, એ ઝોગણીસ વરસ પહેલાં જે દિવસે હોય તે જ દિવસે ફરીવાર આવે છે. આ ઝોગણીસ વરસના ગણાને 'ચંદ્રચક્ર' (Cycle of the Moon) કહેવામાં આવે છે. એના ગોઠાણના નામ પરથી 'મેટનસ સાઈકલ' (Meton's cycle) નાં નામથી પણ તેને ઝોળા-ખાવવામાં આવે છે. એ શોધક ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૨ના અરસામાં થઈ ગયો હતો. ત્યારબાદ ઈ. સ. ૩૩૦ના અરસામાં કૅલ્ડીપસ (Callipus) નામના ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્રીએ એ બાબતનું વિશેષ સંશોધન કર્યું હતું અને એવું પુરવાર કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો કે એવાં ચાર 'ચંદ્રચક્રો' એટલે છે તેર વરસ પસાર થયા પછી એક આખા દિવસની ઘટ લાગે છે એટલે એ છે તેર વરસ બાદ એક દિવસ ગણતરીની દૃષ્ટિએ જતો કરવામાં આવે તો જ બીજોનો ચંદ્ર તથા પુનમનો ચંદ્ર ફરીને એના એ જ દિવસે અને એ જ કલાકે આવી રહે. આ 'ચંદ્રચક્ર'ના જેવું જ એક 'સૂર્યચક્ર' (Cycle of the Sun) પણ હોય છે, જેની મર્યાદા ઝોગણીસ વરસની હોય છે. એટલાં વરસ પસાર થયા પછી મહિનાની તારીખો ફરીને ઝોગણીસ વરસ પહેલાં આવી ગયેલા વારે જ રાખી રહે છે. આ 'ચંદ્રચક્ર' ની ગણતરીની મહત્ત્વે યેત્રાનિકા એવા

અનુમાન પર આવ્યા છે કે જે મહિનાની જે તારીખે ગ્રહણ હોય તે મહિનાની તે જ તારીખે તે જ ગ્રહણ ફરીવાર યોગ્યપૂર્ણ વરસ પસાર થયા પછી આવે છે. આ ઉપરથી એ 'ચંદ્રચક્ર' અને 'રવિચક્ર' એમ બન્નેની ઉપયોગિતાનો માવો ખ્યાલ સૌ કામને આપી શકે છે.

[સપાદિત]

*

‘છાપાનું’ ભૂત’ શા માટે કહેવાય છે?

પત્રકારની દુનિયામાં ‘છાપાનાં ભૂત’ (Printers Devil) થી અગત્યનું તો કાર્મિક જ હશે. પરંતુ એ શબ્દોનો પ્રયોગ સૌથી પહેલાં કોણે પ્રચારમાં આવ્યો એ વાત તો માત્ર થોડાંજો જ જાણતા હશે. સાચી વાત તો એ છે કે અસહનના વખતમાં મુદ્રણપત્ર પરથી છાપેલાં સળંગ પાનાંઓ લઈ લેનારા છોકરાને એ ‘છાપાનાં ભૂત’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવતો. એમ કહેવાનું કારણ એ હતું કે મુદ્રણવિભાગમાંનાં યંત્રો પાસે સતત કામ કરવાથી એ છોકરાંનાં કપડાં મેકાથોડાં થઈ જતાં અને એ કપડાં પહેરીને ભૂતની પેઠે તે બધે ફરતો દેખાતો હતો. એવું પણ કહેવાય છે કે મુદ્રણયુગની શરૂઆતના સમયમાં ભૂત જેવાં કદાચ દેખાવવાળા સીદીઓના છોકરાઓને જ મુદ્રણના કામ માટે એ શરૂઆતીઓમાં કામે લગાડવામાં આવતા; અને તે ઉપરથી ‘છાપાનું ભૂત’ એવો શબ્દપ્રયોગ બનરી આવ્યો હોય એમ મનાય છે.

પરંતુ આજે તો જાણતાં કે અજાણતાં પેતાના પત્રમાં કંઈ મુદ્રણદોષો રહી જવા પામ્યા હોય તો સારીયે સભ્ય દુનિયાના પત્રકારો એ દોષોને ‘છાપાનાં ભૂત’ નાં પરાક્રમ તરીકે ઓળખાવતાં પણ અચકાતા નથી.

ત્રિ. વી. હેમાણી

*

ટેનિસની રમત

મોટા માણસો અને કોલેજિયતોની માનિતી યર્ષ પડેલી ટેનિસની રમતનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે:

ઈસવી ચૌદમી સદીમાં ઈંગ્લાંડમાં આ રમત રમાતી હતી એવી હકીકત મળી આવે છે. પણ આ રમત ફક્ત રાજપુત્રો અને અમીર ઉમરાવો રમતા. આ સમયે ટેનિસ ખુલ્લા મેદાનમાં રમાતું નહતું, પણ રાજગૃહના વિશાળ ખંડમાં ખેલાયું. રમતમાં કોઈ ઉછાળવામાં આવતો તે સામાપક્ષના માથુસો ઝીવી લેતા. કુદરતે રમતી રાજકન્યાકાનો ઉલ્લેખ આપણા સંસ્કૃત કવિઓએ પણ કર્યો છે.

ઈ.સ. ૧૮૬૫ના અરસામાં આ રમત આમ-વર્ગમાં બાહેર ફરતે રમાવા લાગી બરમિંગહામની પેટાસમાં વસતા મેજર વૉલ્ટર વિંગ્લીદે આ રમતને જનસમૂહ માટે બાહેર કરી ઈ.સ. ૧૮૭૪માં ટેનિસનું પેટન્ટ મેળવ્યું.

મેજર જેમ્સનું નામ આ રમત સાથે સંકળાયેલું છે અને જ્યાં સુધી ટેનિસ રમાશે ત્યાં સુધી ચિરસ્મરણીય રહેશે. જેમ્સ વકીલ અને અગ્રેજો ખેલાડી હતા. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં તેણે ટેનિસ-કલ્પ રચાવી, અને આ પછી પહેલવહેલી ટેનિસ મેચ રમાઈ. આ કલ્પના સલાસદ ડૉ. હેમ્સ અઘપિ જીવત છે. મેજર જેમ્સે નેટનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. રેક્ટ વતી રમવાની પ્રથા શરૂ કરી, જે અત્યપિ પ્રચલિત છે. તેમણે રમવા માટે અમુર્ચ કાચના કાવત નક્કી કર્યા, જે કે એમાં સળાનુસાર અને અનુભવ પ્રમાણે યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે. મેજર જેમ્સ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં મૃત્યુ પામ્યા.

પણ ઈ.સ. ૧૮૭૭ સુધી આ રમત વિશે લોકોએ વિશેષ રસ ન લીધો આ અરસામાં વિજ્ઞાની ખેલાડીને ઈનામ આપવાની પ્રથા કાબલ થઈ. આથી રમત લોકપ્રિય નીવડી. આ સમયમાં રમવાના દડા રબ્બરના નહતા, પણ કપડાંની ચૂથેલી દડીઓનો વપરાશ થતો હતો.

આશ્વિનીની મહિનાઓએ આ રમતને સા પ્રથમ અપનાવી. ઈ.સ. ૧૮૭૬માં સ્ત્રીઓની પહેલવહેલી કલ્પ ડબ્લીનમાં રચાઈ. આ પછી ઇંગ્લેંડની સ્ત્રીઓમાં આ રમત માટે શોખ જાગ્યો ત્યારબાદ સુરોપની સ્ત્રીઓ રસભર ટેનિસ રમવા લાગી. ઈ.સ. ૧૮૮૪માં મિસ વૉલ્ટરન ટેનિસ એપિયન બની. આ

આદિ ત્રણ વર્ષે એક પંદર વર્ષની જાળાએ ટેનિસ એક્ઝિપ્શનરીય મેળવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ની સાતમાં ટેનિસના નિયમો પ્રસિદ્ધ થયા. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં લૉન ટેનિસ એસોસિયેશન નામની સંસ્થા સ્થપાઈ.

પછી આ રમતનો ફેલાવો પવનવેગી બન્યો. દેશપરદેશ અને દુનિયાપારના દેશોએ આ રમતને સ્વીકારી. તે ધરગચ્છુ જેવી થઈ પડી. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ઇન્ટર નેશનલ લૉન ટેનિસ ફેડરેશન નામનો આંતરદેશીય ટેનિસ ખેલાડીઓનો સંઘ સ્થપાયો.

હવે તો આ રમત ખેલાડીઓની માનિતી રમત થઈ પડી છે. સ્કૃર્તિંગરેક, અગેની શિથિલતાવિદારક, હાથપગને વ્યાયામ આપનાર, આ પરદેશી રમત આતિથ્ય ખર્ચાણુ હોઈ ફક્ત પૈસાદાર માણસો જ રમી શકે છે. ટેનિસ અમીરી રમત છે.

*

મુસોલિનીની વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ

ઈટાલીના તારણહાર મુસોલિનીએ દેશની પ્રજાની કાયાપદ્ધતિ કરી નાખી છે, એની સુરત બદલી નાંખી છે. સરમુખત્યાર બન્યા પછી એણે ઈટાલીનું પુનરુત્થાન કર્યું છે.

છેલ્લી સદીમાં ઈટાલિયનો કેવા હતા? નિરસ્તેજ, ચારિત્ર્યહીન, અશ્રલભંદ, કાવતરાખોર અને ધર્મતા વિતંડાવાદમાં રમીપત્તી રહેલા હતા. શતકાળનો ઔરવંતો દેશ અવનતિના આરે બોમ્બો હતો. એની મહત્તા ઓસરી મઈ હતી. પણ મુસોલિનીએ દેશનું તંત્ર હાથમાં લીધું અને દેશને પુનર્જીવન આપ્યું. મઈકાલના અપમાનિત દેશને આજે એણે મહાસામ્રાજ્યોની હરોળમાં અગ્રસ્થાન અપાવ્યું. એણે ઈટાલીયનોમાં તાકાત પૂરી ઈટાલિયનોને માનીતા મરદ બનાવ્યા.

સત્તાધારી થયા આદિ મુસોલિનીએ દેશની નાડ પારખી. ઈટાલિયન જીવાનોની શારીરિક કુર્જનતા,

દેશની પડતી અને અવનતિ માનવું કારણ છે, એમ તેને સમજાયું. નિસરત માણસ આગસનો ભોગ બને છે. એના ઉપર રૂઢી રાજસી ચડી બેસે છે. અશ્રલભંદ પ્રજાને ધર્મનો કેફ ચડે છે અને વિતંડાવાદ ગમે છે. પરાધીનતા અને ગરીબાઈ એને ગમે છે. મુસોલિનીએ પ્રજાને તંદુરસ્ત બનાવવાનો નિરધાર કર્યો. તંદુરસ્ત માનવીના વિચારો તંદુરસ્ત હોય છે, એની તેની માન્યતા છે.

આથી તેણે વ્યાયામ પદ્ધતિ શરૂ કરી. વ્યાયામની વિદ્યાપોડ સ્થાપી. દરેક શાળા અને કોલેજમાં વ્યાયામ ફરજિયાત બનાવ્યું. વ્યાયામની પરીક્ષા રાખી. નોકરીના ઉમેદવારની “લાયકાત, વ્યાયામ વિદ્યાપોડના પ્રમાણુ-પત્ર ઉપર નક્કી કરવામાં આવી.

આ ઉપરાંત મુસોલિનીએ ઓ. એન. બી. (O. N. B.) નામની સંસ્થા સ્થાપી. આનું બીજું નામ બેલીસ્લા. આ સંસ્થાના સભાસદો નવ થી અઢાર વર્ષનાં કિશોર-કિશોરીઓ છે. અગિયાર લાખ જેટલા કિશોર સભાસદો છે. સાત લાખ જેટલી કુમારિકાઓ સભાસદ છે. આજે ઈટાલીમાં ૭ થી અઢાર વર્ષની ઉંમર મુખીનાં બારીસ લાખ જેટલાં એના સભાસદો છે.

બેલીસ્લાઓ વર્ષભરમાં અમુક સમય પર્યટનમાં ગાય છે. તેઓ જંગલોમાં ઘૂમે છે, પર્વતો અને ખીણો ખૂંદી વગે છે. નદી, સરોવર અને દરિયો ખેડવા હોડી અને હલેસાં લઈ નીકળી પડે છે. આ રીતે બેલીસ્લાઓ શરીર કસે છે, વ્યાયામ કરી દેહ ખંડનવ બનાવે છે. સાથે સાથે તેમને સ્વાસ્થ્ય બનવાની પણ તાલીમ આપવામાં આવે છે.

બેલીસ્લાની સિદ્ધિથી અંગર્ભ જર્મની, યુગોસ્લાવિયા, ક્રોએસ અને ઝેકોસ્લાવિયા વગેરે દેશોએ વ્યાયામ વિદ્યાપોડો ખોલી છે. આજે ઈટાલી જગતને યુગસંદેશ પાડી રહ્યું છે: “તંદુરસ્ત બનો; તમારા વિચારો તંદુરસ્ત બનાવો.”

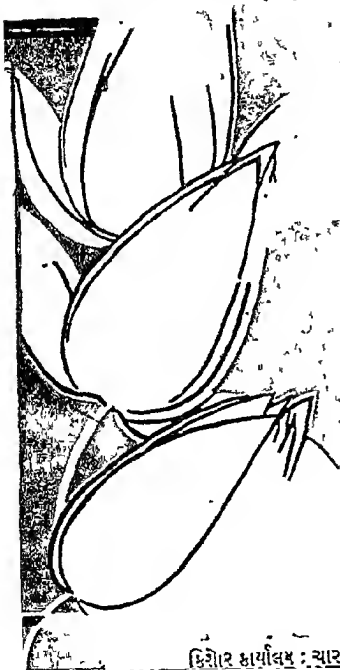
આ યુગસંદેશ હિંદમાં ક્યારે સ્વીકારાશે?

શિવપ્રસાદ કુ. ત્રિવેદી

કલિંગ

તંત્રી : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

વિસ્તેષણ : ૧૯૭૯

હાલિહરી કેમિ. ૧૭૭૯ દિવસી થાતિ રત્ને
 રેઢિયાની પુનઃપાથના મેજ માનુ'
 શાલકાજી એ માણુ કે પુનઃપાથ લગતમે પાડે
 વ્યા સાધનો વડે ન શાલકાસી તેમજ અર્થિક
 બેઠેબેઠાથી કેટલી આજારી પ્રાપ્ત થવળી
 આરી આચા છે.

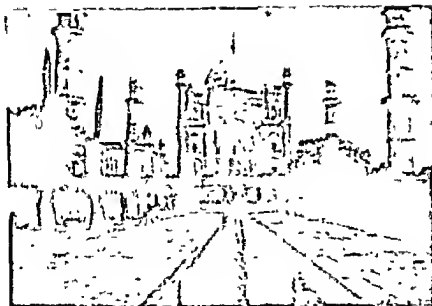
૩૧-૧૨-૭૯

મોંધીલ

કિશોર કાર્યાલય : ચાર ગસ્તા : ખાલિયા : અમદાવાદ

કિશોર

સિંગલ : ૧૯૭૬

શ્રીમંતી મહારાજા (જીવનચરિત્ર)

કશોર

વાંછા

મહેલની આભ - જાંચી અટારીએ
 દિવાળીની ઝાકઝમાળ રોશની :
 એમાં ન વાંછું જનવા પ્રદીપ હું.
 મારે ઉરે એક અખંડ વાંછા :
 ઉપેક્ષિતા કાઈ ગરીબ ડોકરી-
 એની કુટીરે દીવડી જાની રહું.
 ઉવેખાયેલની સાથે ઉવેખાઉં હું ચે ભલે
 અધારો, તેજ શીખાંથી ઉગ્મશું કુટિ એમની.

‘ નૌતમ ’

કિશોરોને

૭

દેશી,

જુઓ, પેલા ખેતરમાં ખેડૂત રેખાએમ થઈ ગયો છે. ઉપરથી સખત તાપ પડે છે. પૃથ્વીના ઉપર તે જીલ્લમ કરી ગયો છે, બળદના ઉપર તે જીલ્લમ કરી રહ્યો છે, પોતાની ત્વત ઉપર પણ તે જીલ્લમ કરી રહ્યો છે. શાને માટે? પૃથ્વીને રસાળ કરવાને માટે, ધનધાન્યવાળી કરવાને માટે. આટ-આટલું દુઃખ સહ્યા છતાં ને ઉપરથી અમીટિ ન થાય, તો બધી મહેનત ધૂળમાં મળે. તેથી તે આકાશ સામે મીટ માંડીને બેઠી રહ્યો છે. તેનાં બધાં સાધનોના ઉપયોગ કરીને પોતાના ખેતરને ખેડી ગયો છે અને સાથે સાથે ગરસાદની આતકની જેમ રાહ બેઠી રહ્યો છે.

આપણે પણ આપણા જીવનને ધૂળ ખેડવાનું છે. આપણાં બધાં સાધનો વાપરીને આપણા જીવન ઉપર જીલ્લમ કરવાનો છે, શુષ્ક સાધના કરવાની છે. પણ શાને માટે? જીવનને રસાળ કરવાને માટે, સમૃદ્ધ કરવાને માટે. સાધના કરવી, કઠોર સાધના કરવી, આજીવન સાધના કરવી એટલું જ આપણા કાજમાં છે; તેમાંથી રસ ઉત્પન્ન થવો, તેને ફળ આપવાં એ ઉપરની અમીટિ ઉપર આધાર રાખે છે. જીવનને ચરિતાર્થ કરવા માટે શુષ્ક સાધના કરવી આપણા હાથમાં છે; તેને અમીમય બનાવવું આપણા હાથથી પર છે.

પણ એ અમી તરફ જ આપણું લક્ષ્ય છે, કાંઈ સાધના લક્ષ્ય નથી. સાધના કરવી એ તો આપણું મનુષ્ય તરીકેનું ગૌરવ છે, આપણે જન્મસિદ્ધ હઈ છે, કારણકે આપણે માણસ થઈને આવ્યા છીએ, પણ થઈને નથી અવતર્યા.

કુનિયાના નેટલા નેવા લાયક પદાર્થો છે તેટલા બધા બેઠેલું, જે કાંઈ સાંભળવા બેઠું છે તે સાંભળીશું,

જે કાંઈ સ્પર્શવા બેઠું છે તે બધાનો સ્પર્શ કરીશું, જે કાંઈ સુગંધી છે તેની સુવાસ લઈશું, જે કાંઈ આખવા બેઠું છે તે બધું આખીશું. જે મર્ષાદામાં આપણને રહેવાનું મળ્યું છે, તે મર્ષાદાનો નીચેવી નીચેવીને રસ પીશું. જે કાળમાં જન્મ્યા છીએ, તે કાળને બરાબર સમજ લઈશું.

આપણને જે સાધન મળ્યું છે તે વડે જીવનને ખેડવામાં જ આપણું ગૌરવ છે. એ સાધનને સુરક્ષિત રાખવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, કારણકે એ એક બક્ષિસ છે. કાંઈને સરસ કંઈ મળ્યો હોય, તો તેને જળગી રાખવો એ તેનું કર્તવ્ય છે કાંઈને સરસ શરીર મળ્યું હોય તો તેને સાચવી રાખવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. જે મળ્યું છે તેને સુરક્ષિત રાખવું અને તે દારા જીવનને ખેડવું એમાં જ તેનો સ્વધર્મ છે. જે નથી મળ્યું તેને માટે ફાંફાં મારવાં એમાં સ્વધર્મનો ત્યાગ છે. પરધર્મો મળ્યાવદ્.

એટલા માટે જ કહ્યું છે કે મનુષ્યપ્રયત્ન અને ઈશ્વરકૃપા.

પ્રયત્ન કરવા કરતાં કૃપા તરફ મોં વકારીને બેસી રહેવું તેમાં મનુષ્યત્વનું અપમાન છે. પોતાના પ્રયત્નોમાં ગર્વ રાખીને, કૃપા તરફ ધૂણા બતાવવી તેમાં સજ્જાના ગૌરવને નાનપ છે.

તેથી જ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર છે :

તવ ગૌરવે સત્કલ ગર્વ

લાજે જેને સદા લાજે મો ॥

તવ ગૌરવે સકળ ગર્વ

લાજે જાણે સદા લાજે ર.

શ્રી. તમારો
'અસંગમરી'

મરાઠાઓનું ઉત્થાન.

૧૨.

સંભાળ

શિવાજી મહારાજની હયાતિમાં જ સંભાળએ ગાદી માટે બંડ કરેલું. આગ્રાની કેદમાંથી છૂટ્યા પછી ગોરને ત્યાં લાડમાં ઊછરવાથી સંભાળમાં મોજલાપણું અને વિલાસિતા અતિરાય પ્રમાણમાં આવ્યાં હતી. આવા માણસના માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ આવે ત્યારે તે કોધથી ગાંડે ચાલ જ. એના બંડને શિવાજીએ મહામહેનને શમવું અને તેને પન્દાળગડ ઉપર કેદમાં રાખ્યો. શિવાજીના શત્રુ વખતે તે ત્યાં જ હતો.

મોરોપત પેઠવા અને અન્નાજી દત્તો સચિવ રાયગડ ઉપર ભેગા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ગાદી કેને આપવી. દુર્ભક્તી સંભાળને ગાદીએ બેસાડવાથી રાજ્ય ઉપર આક્રમક ઊતરશે એવી તેમને દહેશત હતી. તેમાં વળી દક્ષિણના રાજ્યોનો વિનાશ કરવાને માટે ઔરંગઝેબ લશ્કર લઈને આવે છે એવી ખબર આવી હતી. આવે વખતે મરાઠા-રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત રહે એની બહુ આવશ્યકતા હતી. એવામાં શિવાજીની એક રાણી સોયરાજાઈએ આ કારભારી-ઓને કહ્યું કે મારા પુત્ર રાજરામને ગાદી પર બેસાડી તમે બધા રાજકારભાર કરો. પેઠવા અને સચિવને આ વાત પસંદ પડી અને બીજા મોટા મોટા માણસોને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેઓએ રાજ-રામને ગાદીએ બેસાડવાનો વિચાર દઢ કરી લીધો. આ વાતની સંભાળને કોઈ રીતે ખબર ન પડે તેવો બંદોબસ્ત કરવા તેમણે બે માણસોને પન્દાળ-ગડના કિલ્લેદાર દિરોજી ફરજંદ પાસે મોકલ્યા. સુમંતને કોલકાપુરમાં આ બાબતનો બંદોબસ્ત કરવાની તાકીદ આપવામાં આવી.

પણ કોઈ પણ રીતે સંભાળને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તેનો ક્રોધાગ્નિ ભઠ્ઠાની બેઠો. સંજોગ લઈને આવેલા બે માણસોને તેણે ગડ ઉપરથી નીચે ધસી દીધા. દિરોજી નાઠો. અને બીજા જે સરદારો સંભાળને બંદોબસ્તમાં રાખવા આવતા હતા તેમણે જાજી ફરેલી જોઈ સંભાળના પક્ષમાં જવાનું દુરસ્ત ધાર્યું સેનાપતિ સભાળને મળી ગયો એટલે પેઠવા પણ મળી ગયો. રાયગડનો કબજો લઈ પોતાની વિરુદ્ધ જે લોકો હતા તેમને મગ કરવા લાગ્યો અન્નાજી દત્તો અને મોરોપત પિંગળેને કેદમાં નાખ્યા. સોયરાજાઈને જીવતી ને જીવતી દીવાલમાં ચણી દીધી.

ઔરંગઝેબનો શાહનૈસ અકબર બંડ કરીને સંભાળને આશ્રયે આવોને રહેલો. તેની સાથે મળી જઈને અન્નાજી દત્તો બેરે રાજરામને ગાદી પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એવી સભાળને ગંધ આવી એક વાપની માફક તે રાયગડ દોડી આવ્યો અને આ કાવતરામાં સામેલ હોવા નિગે એને જેમની જેમની ઉપર શંકા આવી તે સફળે શત્રુદંડ આપ્યો. અન્નાજી દત્તો અને બાલાજી આવજી ચિટનીસને હાથીના પગ તથા આપવામાં આવ્યા. સંભાળ તદ્દન ચિડઈ ગયો હતો. અને કહ્યું નામનો એક દુષ્ટ દનોગિયા બાહણ—પ્રયાગનો ભોસતે વંચનો પંડયો—તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. તેણે અને બીજા સલાહકારોએ સંભાળને કોપવશ જોઈને શિવાજીના ઉત્તમોત્તમ માણસોને શત્રુને પથે રવાના કરાવ્યાં. અંતમાં, સંભાળની શ્રી પેશ્વાઈએ તેની આખો ખોલી ત્યારે તેને જ્ઞાન આવ્યું. તેણે બાલાજી આવજીના પુત્રો ખડો અને નીશોને તેમના પિતાનું

દુઃખના આગે સ્વરાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાની યોજના કરી નેઈએ. આજે એવા જ પુરુષને રાજ્યાદીએ બેમાઠાએ નેઈએ જેને મદારાષ્ટ્રમાં પૂખી પૂખીને વિદોદી મરાઠા સરદારોમાં દેશાભિમાન જામત છે. દુઃખનના દાયમાં પડેલા કિલ્લાઓ પાછા લઈ તેમને બધી રીતે મજબૂત છે, મરાઠા કૈવલ ઊંચું હતી સ્વરાજ્યમાં સંમત કરે. અને આવો રાજ રાજરામ નિનાશીને જોખ ધર્મ થશે? રાજરામને કેમુન કરે. તેમને રાજ્યાભિષે કરે. તમે બધા અદીથી જલદી મદારાષ્ટ્રમાં લેરાઈ જઈ કામે લાગો. મારી કે મારા બાળક ચિત્તાજીની ચિંતા કરો નહિ. રાજરામને કિલ્લા મજબૂત છે. સ્વરાજ્યમાં શાંતિ રહ્યાવા પછી તમે અમને મુશ્કિલ રહેશે લઈ જાઓ. લાંબી વિચારણામાં અદી જ પડ્યા રહેશે. તો દુઃખન સદુને એકી સાથે સપાટી રેશે. પછી દેશમાં કાંઈ જોખ કરશે ?”

ચેતુષાઈના ઊંચા દેશપ્રેમની, સ્વાર્થત્યાગની અને દીર્ઘદષ્ટિની બેશ ધણેલા સરદારે ઉપર બારે અસર ધર્મ. પરાક્રમ હતી તેમનું મુખ્ય કરવા સદુ લેરાઈ ગયા. રાજરામને એકપછી એક કિલ્લાની કબજેદારી કરવા માડી. કિલ્લા દુઃખનના દાયમાં ન તેની મુશ્કિલ આપેતો આપેતો રાજરામ આખા મદારાષ્ટ્રમાં ફેરો એવામાં વુખાપુરમાં પડેલ મોગલ જાવળીમાં પ્રવેશી પુર આરંભેતો તથા ઉપરથી મોનાનો ક્ષણ સત્તાજ ધોરપડે ઉપાડી લાગ્યો તેથી મરાઠાઓમાં સાદસ કરવાનું નું રૂર ગયું.

મોગલોએ મરાઠાઓને ફાટાની નવી પુકિત શીધી કાઢી. તેમને જગીરની લાલચ આપી. આ લાલચને વચ થાઈ એવા મુદ્દ સ્વાથી મજબૂતો આ વખતે મદારાષ્ટ્રમાં દત્તા. સ્વરાજ્યને પંથ એ કાંઈ હલકેરેશે નથી હોતો. દરેક દેશમાં સ્વાથી અને દેશદોષી માન્યો દોષ છે જ. રાજરામમાં જ એવો એક દેશદોષી દત્તો. તેને મોગલોએ દેશમુખીનું પ્રતોક્ષ આપ્યું. રાજરામ શીધી રીતે તે જીતતો નહેતો. મુશ્કિલ પિસાળ દેશમુખીના પ્રલોભનમાં ફસાઈ ગયો. તેણે રાજરામ ઉપરનો એક ગુપ્ત માર્ગ મોગલોને

બતાવી દીધો અને મોગલોએ એ માર્ગે રાજરામમાં પ્રવેશ કર્યો અને ચેતુષાઈ અને તેના બાળક પુત્ર ચિત્તાજીને કેદ કર્યા. બાદમાં આ કામ કરનાર સરદાર ઇન્દ્રજીને મુદ્દીદારખાની ઉપકાળ આપ્યો. આ નાના ચિત્તાજીને આરંભેતો ગાડામાં 'સાદ' અથવા શાદુ હોતો.

મોગલોમાં નેર આપ્યું. રાજરામને પકડવા માટે આરંભેતો લશ્કર મોકલ્યું. એક પછી એક કિલ્લામાંથી નાચતો નાચતો રાજરામ જિંજ પડેલો. ત્યાં જઈને એણે મદારાષ્ટ્રની રાજ્યવરધાનો પ્રયત્ન કર્યો. અનુપ્રધાનમંડળની નિમણૂક કરી. આરંભેતો જગીરોની લાલચ આપીને મરાઠા સરદારોને ફાટવા માંડ્યા તો રાજરામ જગીરો અને પદવીઓ આપવાની પ્રયાસ રૂર હતી એમને જૂટતા અટકાવ્યા. એટલું જ નહિ પણ આ જગીરો મોગલોના મુલકમાં આપવાથી મરાઠાઓ એ મુલક ઉપર પોતાનો દક્ષ જામવા મોગલોમાં ખૂબ ગડગડ મથાવવા લાગ્યા.

આ પછી મોગલો અને મરાઠાઓ વચ્ચે જે સંઘામપરેપરા ચાલી તે મરાઠાઓને જીવનસંઘામ દત્તો. આ સંઘામમાં મરાઠાઓ નેટકર ઝીલવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો મરાઠાઓના સ્વરાજ્યનું નામ નિશાન રહેવાનું નહેતું. આરંભેતો જગીરો તૈયારી પણ ખૂબ હતી. મોગલોએ મદારાષ્ટ્રના એક પછી એક કિલ્લા અને મુલક લેવા માંડ્યા. રાજરામ જિંજમાં છે એ જગીરો જિંજને ઘેરો લાગ્યો. મરાઠાઓ પણ જાનને નેખમે સંઘામ ખેડવા લાગ્યા. મદારાષ્ટ્રમાંના મોગલ મુલકમાં ગડગડ મથાવવા માટે કેટલાક મરાઠા દત્તા અને બાકીના મદારાષ્ટ્ર બહારના મોગલોના મુલકમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. ગુરુત્વતમાં ખંડેરાવ કાઠાડે ગયો. વરાઠામાં પરસોજી ભેંસે, મોદાવરીના પ્રદેશમાં દંભરાવ નિર્બાળકર, ફાંજીપટ્ટી ઉપર કાન્દોજી આંચે અને સંતાજ ધોરપડે તથા ધનાજી જલધર જઈ ધૂમ મથાવવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં કાંજવરમ અને કાવેરીપાક મુખીને મુલક મરાઠાઓને ઘેર આપ્યો. અનેક મોગલ મુનેદારો કેદ થયા અને બારે ફંકે જરીને જૂટ્યા.

પણ જિંજીના ઘેરામાં સપડાયેલ રાજરામને કેટલુંક ફેવી રીતે કરાવેલો એ પ્રશ્ન મરાઠાઓ આગળ ખડો થયો. ખડોખડલાળ ચિટનીસે એને ય ઉકેલ આપ્યો. મોગલ સેનામાં કેટલાક મરાઠા સરદારો હતા. તેમનામાં સ્વદેશાભિમાન જાગ્રત કરીને અને પોતાની જાગીરો તેમને આપી દઈને તેણે રાજરામને જિંજીમાંથી હોડાવી નસાડ્યો. રાજરામ મદારાષ્ટ્રમાં આવ્યો. મોગલ મુલક ઉપર મરાઠાઓ તૂટી પડવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબ નિરાય થવા લાગ્યો. એવામાં બાદશાહની ડાવણી ઉપર ચેસબાઈ અને શિવાજીને હોડાવવા રાજરામે હુમલો કર્યો પણ ડાવણીમાં તેઓ ન હોવાથી આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. મરાઠાઓએ ઉત્તરમાં ઢેક વરાડ સુધી કરવસુહીની સત્તા જમાવી. એવામાં એકાએક રાજરામ ગિમાર પડ્યો. માર્ગમાં જ તે મૃત્યુ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦. મૃત્યુપૂર્વે મરાઠાઓની રાજધાની તેણે સતારામાં આણી હતી.

રાજરામના મૃત્યુથી મરાઠાઓ નિરાય થવા નહિ. તેની સ્ત્રી તારાબાઈએ આગેવાની લીધી. અગર જોકે આ સમયે મોઢા મોઢા મરાઠા સરદારોનું

મૃત્યુ થયું હતું છતાં મરાઠાઓ ગૂંજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કણ્ઠાટક વગેરે મુલકમાં કંડવસુહી કર્યા કરતા હતા. ઔરંગઝેબે આ બધાનો અત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે સૈન્યના બે ભાગ પાડ્યા. એક કિલ્લા લેનાર વિભાગ અને બીજો આ ગડગડ ગચાવનારને વશ કરનાર વિભાગ. કિલ્લા લેનાર વિભાગની સરદારી ઔરંગઝેબે પોતે લીધી. મરાઠાઓના એક પછી એક કિલ્લા એણે જીતવા તો માંડ્યા પરંતુ મોગલોની પૂંઠ ફરે એટલે એ જ કિલ્લા મરાઠાઓ પાછા જીતી લેતા. ગૂંજરાત, માળવા વગેરેનો બંદોખસ્ત કરવા સુઝિફકારખાં ગયો. પરંતુ ત્યાં ય મોગલસેનાને આવો જ અનુભવ થયો. મરાઠા લશ્કર અત્યંત સાદાર્થમાં રહેતું હોવાથી મોગલ સેનાને જેતાં જ એ વીખરાઈ જતું અને મોગલોની પૂંઠ ફરે એટલે ફરીથી જમા થઈ મુલકમાં ગડગડ મચાવ્યા કરતું. મરાઠાઓએ કિલ્લા પાછા લેવા માંડ્યા અને મુલકમાંની તેમની ગડગડ આલુ જ રહી. આથી ઔરંગઝેબ નિરાય થયો અને ૧૭૦૭માં મૃત્યુ પામ્યો. મરાઠાઓને જીતવાનો એનો પ્રયત્ન આ રીતે નિષ્ફળ ગયો.

નવો ચીલો !

[મિથ - રાઈલ]

નિસર્ગમાં લીન જાની જયે' અમે
સૌ જીવંતુ પોરણ એક રાખ્યું'તું
સન્નગ આ ભાવ ઉરે રહેતો :

ક્યારે ધન્ય પળો મળે જીવનમાં જીવો પરાઈ' જઈ'.

*

પરંતુ આ કાનૂનમાં નવીનતા
ને લાવવા કાન્તિ તળીય ભાવના (I)
પાડયો અમે માનવીએ નવો ચીલો

ને હાવાં બસ ફેર આ થઈ ગયો : ભોગે બીજાંને જીવું.

મૂળશાંકર જોષી

ગામડું અને રોકડો પૈસો

હું ગામડામાં રહું છું. તમે બધા ગામડેથી આવ્યા છો. આજે ગામડાં તમને પર્વતમાંની બજારો જેવાં લાગશે. પહેલાંની શાંતિ, નિરાશીપણું, સુખ, ઉદારતા આજે ત્યાં નથી. ગામડાંની રિયતિ કદગી ચર્ધાઈ છે. શહેર અને ગામડાને સંબંધ તૂટી ગયો છે. ગામડાંના લોકોને પૂછો તો તેઓ કહેશે કે પૈસો મળે તો સુખી થઈએ. ખેતી કર્યાં મળે એમ પૂછો તો કહેશે કે શહેરમાં. આમ બધાનું મોં આજ શહેર તરફ વળ્યું છે. વળી બધા કહે છે કે ધંધામાં કસ નથી. અને તમે પૂછો કે તો તમે ધંધો શા માટે કરો છો? તો કહેશે કે શું કરીએ, બીજું સજ્જત નથી!

જે અનાજ બરોબર પાકે, તો કહેશે કે ભાવ ક્યાં છે? ખાવા અનાજ જોઈએ. તે હોવા છતાં આજે માણસ સુખી નથી. કારણકે તેને તો રોકડો પૈસો જોઈએ છે. સુખે જીવવા અનાજ હોય છતાં નકામે રોકડો પૈસો એ જ બધું છે એમ માની તે દુઃખી થાય છે. પૈસો માણસને સર્વનાશ કરનારો છે. તે સરીરને તારકાલિક સુખ આપે છે પણ આત્માનું પતન કરે છે. પૈસા તરફ આપણું મોં હોવાથી જ આપણે હુલાસા અને શુભામ બન્યા. પૈસા માટે જ આપણે પ્રતિષ્ઠા, હુમર, ઉલ્લીમ બધું શુભાનું છે. સિક્કાના મોહથી આપણા સારા સારા માણસો સરકારના શુભામ બન્યા છે. હાથપગ એ સાચું ધન છે એ આપણે બૂઝ્યા છીએ. ગામડું છોડ્યું પૈસા માટે, ગૃહઉલોગો છોડ્યા પૈસા માટે. આમ દુકામાં, રોકડા પૈસાના મોહમાં સારીય દુનિયા આજે સપડાઈ ગઈ છે.

પહેલાં આટલી ગરીબાઈ અને આજે છે એટલી શુદ્ધચાઈ ન હતી. ગામડાંમાં કોઈ પૈસાદાર ન હતો. ત્યારે વેત અને તાડ જેવો તફાવત ન હતો. કોઈની પાસે વેત જેટલી મૂડી હોય તેા બીજા પાસે બહુ બહુ તો દોડવેત હોય એટલું જ. ગામડાંમાં ખેડૂતને મદદ કરવા બધા વસતા. બધા મળી ગામડું એક ધર બનતું. ગામની પ્રતિષ્ઠા બધા પોતાની ગણતા અને તે સાચવવા મથતા. સુચાર, હુદાર, હમમ

સૌ કોઈ ખેડૂતનું કામ વગર પૈસે કરી આપતા. બાળકો છોકરાં લાલ્ચાવતા, સારાનરસા પ્રસંગોએ ક્રિયાઓ કરી આપતા, છોકરાં માટે કન્યા અને છોકરી માટે વર શોધી લાવતા. વાણિયો એ મહાજન કહેવાતો. તે અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારો. ગામડાંની જરૂરિયાત સતોષવાની જવાબદારી તેની. પાકેલા અનાજનો નિકાલ કરવો એ તેનું કામ. અનાજ પાકે ને તૈયાર થાય એટલે ખેડૂત, હમમ, હુદાર, બાળકો વગેરે બધાને વહેંચે. વાણિયો એ તો ગાંધીજી જેને દરદી કહે છે એવો શુદ્ધચ. લોકો તેને બાપા, કાકા કે બાબા કહેતા, બાપા કહેવાય છતાં તે પણ કાંમ કરે, તેનાં ધરનાં પણ કામ કરે. કસી મોટાઈ નહિ. કોઈને દાગીના જોઈએ તો તે પહેરવા આપે. મહેમાન આવે કે લગ્ન પ્રસંગે ગાદલાં ગાદાં જોઈએ તો લોકો મહાજનને ત્યાં જઈ લઈ આવે. વાણિયાની મોટી ડેલી હોય તે સારાનરસા પ્રસંગે સૌ કોઈને વાપરવા મળે. મહાજન પાસે પૈસા વધે તો તેનો ઉપયોગ પણ બધા માટે કરે. રૂબો બંધાવે, ધર્મશાળા કરાવે, સંધ કાઢે. આમ તે વખતે રોકડા પૈસાની કોઈને જરૂર પડતી નહિ. સૌ કોઈને ખાવા પૂરતું મળી રહેતું. મોટી શાળા પાકેલાઓએ નહોતી, મોટરો કે આગમડી નહોતી, તાર ટપાલ નહોતા; છતાં બધો બવહાર બરોબર ચાલતો અને સૌ સુખી હતા. દમડે જીટ પણ દમડું કોને ઘેર? એ સ્થિતિ હતી. પ્રભ પેસાને જોળાવતો જ નહિ. નવરા પડતા ત્યારે લેકોપયોગી કામ કરતા. ૨૫-૨૦ ગાઉ ચાલતું તે વખતે રમત વાત હતી. તે વખતે લોકો ભોટ નહોતા. એકબીજાના વર્તન અને ચરિત્ર પર સૌ કોઈની નજર રહેતી. પણ સિક્કાનો મોહ લાગ્યો અને સ્વર્ગ તરફથી આપણે નર્ક બાળુ વળ્યા—સ્વતંત્રતા મોઈ, શુભામ બન્યા. સિક્કા ખાતર આજે સૌ એકબીજાને લૂટે છે. ઉપરનો નીચેનાને લૂટે છે. પરિણામે નીચેના કેટલાકનાં ઘર નાબૂદ થઈ ગયાં છે. રિયતિ જોઈ દયા આવે છે, કંપારી છૂટે છે.

હું જ્યારે આવી આવી વાતો કહું છું ત્યારે આજના જુનાનિયા કહે છે કે હું સત્તરમી સદીની વાત કહું છું ! પણ તેઓ સમજતા નથી કે આ સત્તરમી સદીનો શબ્દ તો પશ્ચિમનો છે તે દિનસોમા તો ત્યાંના લોકો જ ગણી હતા, જ્યારે આપણે તો સમૃદ્ધ અને સુખી હતા પાંચ હજાર વર્ષ પર પણ આપણે સુધરેના અને સુખી હતા પૈસા તરફ મોહ થવાથી જ પ્રગ્નતા નીચલા ચરનો આપણે નાશ કરી ગયા છીએ આજના દાકતરો, લેખકો દલાકારો, કવિઓ કાર્ક ગામડાને બાપ લાગતા નથી કાગળ બધાને પૈસો નેત્રીએ છે ગામડા બિચાગ પંખો વચાથી આપે ?

પગાર વધવાથી સુખી નથી થવાના એ આપણું જીવન સુધારીશ તેને બિચે લઈ જઈશ તો જ આપણે સુખી થઈશ જરિયાતો વધારવાથી સુખ નથી મળવાનું જરિયાતો જરૂર પૂરતી હોવી નેત્રીએ પ્રભુએ તો આપણને જે હાથ ને મે પણ વચ્ચે પેટ આપ્યું છે એ પેટ માટે ગર્ભમા અનાજ પહોંચાડનાર શું આપણને ભૂખ્યા ગણશે ? આપણું પેટ એ 'બહુ પેટ' નથી આજે આપણે દુખી છીએ, કારણકે આપણે નવા પેટ ઉભા કર્યા છે પશ્ચિમવાળા કહે છે કે જરિયાતો વધારો તો સુખી થશો આ તો તેમના સ્વાર્થની વાત છે તેમનો માલ વધુ બધે તેથી તેઓ એમ કહે છે પગાર વધે કે ઘટે તે પર સુખદુઃખનો આધાર નથી.

પૈસો એ લયક વસ્તુ છે તે પેદા કરતા, વાપરતા અને સાચવતા પાપ કરવું પડે છે તે પેદા કરતા ધણી શુદ્ધિ અને સુક્તિપ્રયુક્તિ વાપરવી પડે છે અને સાચવતા બિદગી પૂરી થાય છે

આજે ગામડામા અને કુલે પેસી છે એ બધી કુલેવા શહેરીઓએ, ગામડામા જતા આવતા શહેરીઓએ, પેસાડી છે પૈસા માટે હાલકાઈ કરવામા આજે ત્યાં જીવન ખતમ થાય છે ગામડે ગામડે હોટલો થઈ છે ચા, ખીરી કસુબાએ ઘર મ્યુ છે આ બધામાંથી કેમ ઉગારો થશે ?

પહેલા લોકો શહેરમા જવું હોય તો ઘેગથી લાથુ બાધી સાચ સચાચ શોધી, લાભી મળલ કાપી જતાં શહેરમાંથી જરૂરની વસ્તુ ખરીદી પોટલુ બિચકી પાઠા કરતાં આજે તો મોટરો આવી અને અનેક ખર્ચા વધ્યા છે પંખો પેલા કુલેવા એમા અને બચાવવા એમા વળી ફેર છે બચાવવું એ અતિ ઉત્તમ વસ્તુ છે તે અહિં સક ધન છે એ તો કાર્કને કુખ દીધા વગર પેલા કરેલુ પવિત્ર ધન છે જ્યારે પેલા કરવામા તો કાર્કને કુખ દેવું પડે અને પાપ પણ કરવું પડે

આજે તો આવક નહિ અને ખર્ચા વધ્યા ખેતીનો દસ ગયો અનાજ ઓછું પાકે છે વધુ પકવવા જેટલી મહેનત કરવી એકએ તે કરવા માટે તાકાત ક્યા ? આજે ગામડા મગવાની અણી ઉપર છે જેના ડમકા ભરે છે આ બધો પ્રતાપ પૈના રોડા રૂપિવાનો છે આજે તો ગામડામા કીચર પેકું છે અને તેજે તો દાટ વાળ્યો છે તેની ચી વાત કહું ? સૌ કાર્કને હગમનું ધન કમાનાની દાનત થઈ છે પાપમાલી અને અધ પતનની કાર્ક સીમા છે !

આ બધી પાપમાનીમાંથી બચવા ગામડામા પાઠા જવું પડશે પહેલા ખૂબ મહેનતે પૈસો મળતો આજે તો પૈસો પેલા કરવામા જે પવિત્ર શુદ્ધિ નેત્રીએ તે વગર મહેનતે આવે છે પૈસાની ઉત્પત્તિ અને વાપર કૃત્રિમ બન્યા છે

પૈસો એ તમારા જીવનનું સર્વસ્વ છે એ ભૂલી જાને તેનાથી જેટલો લાભ મળે એટલો લેજો તમારી પાસે અને તમારા જીવનમા જે ઉત્તમ વસ્તુ છે તેને સિક્કાને ખાતર વેચશો નહિ

તમે જો તમારી નજર દેશના મધ્ય તરફ રાખશો તો તમારો ધણો ક્રિષ્ ગણ્યારો જે પૈસો મેળવે તે દિલ્હી માં તરફ જોડેને ખર્ચાને પંખો પ્રાપ્ત પાસેથી આવે કે એ પ્રજા સામે નેત્રીને પૈસા ખર્ચાને પૈસા વાગવાથી બીજાને સુખ થાય એ રીતે ખર્ચાને

તમારા હાથ એ તમારી મોગમા મોની મૂડી કે તેની કિંમત ભારેમા ભારે છે તેને માન પૈસા માટે ન વેચતા પ્રગ્નતા મળાય માટે જ એ મૂડીનો ઉપયોગ કરવો * રનિગર મહારાજ

ચાલાકી

એક લખ્ય અને અફલાતુન ઓરડાની અંદર બે મનુષ્યો અત્યવખીથી એકબેકને ટીકતા બિઝા હતા. બેમાંથી એકેએ બીજાને ત્યાં જોવાની આશા નહોતી રાખી એમ તેમનાં મુખ પરથી જણાતું હતું. ઓરડાનું ફરનિશર જેમ ખાતરી થાય કે ત્યાં ખૂબ પંસાદાર મનુષ્યોનો વાસ હોવો જોઈએ. મરીન લાર્ડન્સ પર બધાયેલા નવા મકાનના એક ફ્લેટનો તે ઓરડો હતો. એટલે તેમાં સારી સ્થિતિની આશા હોવાથી તેઓ અહીં જોવાઈ આવ્યા હોય એમ જણાતું હતું બેકેના દેખાવ પરથી એટલું કહી શકાય કે પાછળથી આવેલ મનુષ્ય આ ઓરડાથી અત્યંત ન હોય એવા દેખાવવાળો લાગતો હતો.

નાથીઓ એક કપાટની સીમે ચૂંચવામાં શકાયેલો હતો એટલામાં તેણે દરવાજો ખુલ્લો અવાજ સાંજીયો. પેલો મનુષ્ય દાખલ થતાં જ નાથીઓ બંધી શક્યો કે તે આ મકાનનો જાણકાર હોવો જોઈએ. તેને જોતાં જ નાથીઆના પેટમાં ફાગ પડી અને બીકથી તેનું મોઢું ફાટી પડ્યું. જાણે તેના અરજચકા દાંત પકડી રાખવાની નીચત્રા જડામાં તાકાત ન હોય તેમ તે લાચાર બની ગયો.

નાથીઓ તંદુરસ્ત નહોતો તેમજ દેખાવડો પણ નહોતો. તેનું મોઢું નાક જણે આંખો અને હોઠ વચ્ચે ડોકિયું કરતું હોય એમ દેખાતું હતું. તેના કપડાંલત્તાનું પણ કેકાલું નહતું. માથામાં સીંચરા જેવી ટોપી દાબેલી હતી. કાટમાં પાંચ ટીંગડાં નજરે ચડતાં હતાં. નીચે તેના શરીરના રંગ કરતાં પણ વધારે કાળી પડેલી કાચડી પહેરેલી હતી.

નવા આવેલા પેશાજાને જોઈ તેના મુખ પર લાચારી ધાઈ આવી. આવા સંજોગો વચ્ચે તેનાથી બહાદુરી બતાવી શકાય એમ હતું જ નહિ. તે નવા આગતુક પાસે આવી હાથ જોડી બોલ્યો: “તમેએ મને વખતસર સપડાવ્યો છે, શેડ.”

“જરૂર; એમાં શેડ શકે છે ?” નવા આવનારે હેડ પેટ જવાજ વાળ્યો.

નાથીઆ કરતાં તે દેખાવમાં તદ્દન જુસો જ તરી આવતો હતો. જ્યારે નાથીઆએ મેલધિયાં ફેરવાં કપડાં પહેર્યાં હતાં ત્યારે એણે વેશિંગમાંથી મગાવેલા તરતના સફેદ પાટલન તથા લોંગકોટ પહેર્યા હતા. ઉપર મગની બેંગલોરી ટોપી દેખાતી હતી.

“તું ચોરી કરવા આવ્યો છે તેમાં જરાયે શક નથી. પાકો ડામોસ દેખાય છે,” તેણે કહ્યું. નાથીઆએ કંઈ જવાજ આપ્યો નહિ.

“અરેઅર, તેમજ છે. આવી રીતે તું દેશનું તેમજ સમાજનું લાલુ કરે છે એમ ને ? મને ખાતરી છે કે અહીં આવવા માટે તારી પાસે બીજું કંઈ બહાનું નહિ હોય.” સફેદ કપડામાં સજ્જ થયેલા મનુષ્યે જણાવ્યું.

“ધારી લો કે હું ચોર છું તો શું થયું ?” તે એટલું જ બોલ્યો. પણ જાણે નાસવાની આરી શોધતો હોય તેમ ચારે તરફ વહેમી રીતે જોવા લાગ્યો. આવી રીતે વાતોમાં નાખી, કેવી રીતે હાથતાળી આપવી તે જ વિચારે એના મનમાં ધોળાવા કરતો હતો.

“કંઈ નહિ, પણ મારે શિખામણ આપવી જોઈએ કે આગરુદાર મનુષ્યો માટે એ ધધો સારો નથી.”

“હું ધારું છું તમે આ ફ્લેટના માલિક હશો, નહિ ?” નાથીઆએ સવાલ કયો. આ સાંભળી નવા આવેલ મનુષ્યના કપાળ પર કરચલીઓ ફરી વળી.

“માલિક ? નહિ. હું પોતે મિ. પ્રધોનકુમાર મહેતા સોલિસિટીટર નથી. હું તો તેમને મળવા માટે અહીં આવ્યો છું. જો તારે મારું નામ જાણતું હોય તો જણાવું. લોકો મને આનંદકુમાર બટ્ટ તરીકે ઓળખે છે. હું વકીલ છું.” તે જરા ધોળો.

“ તારુ નામ ? ” તેણે પૂછ્યું

“ નાથીઓ ”

નવા આવનારે નાથીઆને ખ્યાનથી તપાસ્યો પછી પોતાના નવા કાર્પન નોડાના ટોચી જમીન પર અવાજ કરતો વિચારમા ગમે નાથીઆને ધૂળતો નેઈ તે બોલ્યો “ મારે તને પોલીસને હવાવે કરવો નેઈએ ”

“ મહેરબાની કરી માગ પર દયા કરો, ” નાથીઓ કચ્છરીને બોલે

“ શા માટે ? ”

“ હું ત્યાં ઘણો વખત ગઈ આવ્યો છું, ” એ લાચારીથી બોલ્યો

“ ત્યારે મારી ધારણા ખરી પડી કે તું નાથીઓ કામીસ છે ”

બોનારા માટે નાથીઆના હોંક ધૂળવા લાગ્યા ગભરાટથી તેની આખમાથી આસુ ગયાં બોખરા સાહે તે બોલ્યો ‘ આ વખતે મેં મારી બેરી અને અગ્નિ વાસ્તે કંઈ સગવડ કરી નથી ! ’

આન દકુમાર થોડો વખત વિચારમા ચોલ્યો નાથીઆને આશા ઉત્પત્ત ધઈ કે તેની આજીવન વકીલસાહેબનું હૃદય પીગળાવ્યું હતું તે ધીમેથી બોલ્યો “ ત્યારે તમે મને જવા દેશોને, સા’બ ? ”

“ તારા જેવા મનુષ્યોને જવા દેવામા નોખમ છે પણ આવ્યો છે તો જરા આગમ કરીને જ તું મેં મોલિસીટનો એક ધનાક છે ” આન દકુમારે હસીને જણાવ્યું

બહારથી ગમરાતો દેખાતો પણ અદરથી નાસવાની જગ્યા શોધવામા મચ્યો નાથીઓ બેડો વકીલસાહેબની મજાક આ વખતે તેને જરા ચે ગમી નહિ

વકીલસાહેબે ખીસામાથી કમી કાઢી નાથીઆને પૂછ્યું ‘ બીડી પીત ? ’

“ નહિ, મહેરબાની શેક ”

વકીલસાહેબે એક પોતે લીધી અને બોજી આમલ કરી નાથીઆને આપી

સીગરેટને ફૂંક માગતા નાથીઆમા દિમત આવી

“ મારો તો અહીં આવવાનો વિચાર જ ન હતો પણ અધાગમા પાછળના બાથરૂમની બાજી ખુલ્લી દેખાઈ એટલે વિચાર ધઈ ગયો વધારે કાફેડા ધી વગર જે થોડું વણ દાય આવે તે લઈ જાગરાનો મારો વિચાર હતો ” નાથીઆએ જણાવ્યું

“ મને હમેશા સાચું બોનાર મનુષ્યો ગમે છે જે તું બોલુ બો ચો હોત તો તારા બોગ લાગ્યા હોત અમારા મોલિસીટ સાહેબને પણ તારા જેવા મનુષ્યો ગમે છે ”

“ સા’બ, સાચાબોનો તો ઘણો છું પણ પેટ માટે બધું કરવું પડે છે ’ હવે નાથીઓ જરા ખીલતો દેખાયો

વકીલસાહેબે આડોઅવળી નજર ફેરવી ઘોડી-ઘણી ખુશીઓ આમનેમ ધઈ હતી મુનાના જોગડામા નજર નાખતા કમીટ ‘ ખુલો જણાવો અને ત્યાં મીંચે વિખાયેલી જણાતી હતી

“ નાથીઆ, તું ગદુ મેરેમર જણાય છે ”

‘ સા’બ હું કંઈ ગોઠિસોને હમાન નથી ” હમીને નાથીઆએ જણાવ્યું

ખરી વાત છે પણ માગ મિત્રની મીંચે તારા ખીસામા ગહેવા દઈને હું તને જવા મ્દ શકું નહિ એ ખરું ને ? ’

“ પણ મેં તો કંઈ લીધું નથી, ” નાથીઓ અમરણ્યો બન્યો

“ નાથીઆ, હમણા જ તે કંઈ કે તું સાચા-બોલો છે ”

સીગરેટનો ડ્રેનો દમ લેતા તે બોલ્યો “ મેં કંઈ વધારે લીધું નથી. ’

“ તારા ખીસા ખાલી કરી મધી મીંચે દેખત પર મ્દ ” વગેરેસાહેબે દુઃખ ઠોક્યો

નાથીઆ પહેલા અચકાયો પણ નવાચ માટે ખીસામાથી તેને મીંચે કાઢી પડી

“ ને કંઈ ચે આકી ગમ્યું તો જેવના દરવાગ તારા માટે ખુલ્લા છે ”

આ બેઠાની નાથીઆ પર સારી અસર થઈ. તે ઝપાટાબંધ પોતાના ખીસામાંથી ચીન્ને કાઢવા લાગ્યો.

વકીલસાહેબ સીગરેટનો હુમાડો કાઢતાં તપાસતા બેઠા.

નાથીઆએ બધી ચીન્ને ટેબલ પર રાખી. તેમાં સોનાનું ધડિયાળ, મોતીની માળા, હીરાના ઝેરીંગ, સીગરેટની ફેન્સી કબજીઓ, સોનામહોરો, સો સોની પાંચ નોટો વગેરે હતાં.

“બસ, હવે તારી પાસે કંઈ નથી?” વકીલસાહેબે પૂછ્યું.

“નાહ, સોગંદથી મારી પાસે કંઈ નથી.” નાથીઆએ જવાબ આપ્યો.

“તું બાથરૂમની બારીમાંથી આવ્યો, એમ ને?”

“હા, સા’બ.”

“જો હું તારી જગ્યાએ હોઉં તો ત્યાંથી જ પાછો જાઉં. પણ તું તો સામેની બારીમાંથી નાસવાનો વિચાર કરે છે,” વકીલસાહેબે જણાવ્યું.

“ત્યારે તમે મને જવા દો છો, સા’બ?” તે હસીને બોલો થતાં બોલ્યો.

“જરૂર. તારી પાછળ ધક્કા ખાવાનું મિ. પ્રલોતકુમાર પસંદ નહિ કરે, અને મારે જે શા માટે જુઓની આપવા માટે ધક્કા ખાવા?”

“ભગવાન તમારું ભટ્ટું કરે.”

“હીક, હવે જા. હું અહીં રહીશ અને મિ. પ્રલોતકુમારને બધી વાત કરીશ.”

“માગ તરફ તમોને તિરસ્કાર તો નથી આવ્યો ને?” તેણે જતાં જતાં પૂછ્યું.

“જરાં જે નહિ. ખરા ચોરો ચોરી કેવી સીકતથી કરે છે તે જ મારે જાણવું હતું.”

નાથીઆ ઝપાટામાં નીચે બેઠો. આજુબાજુ કોઈ દેખાતું નહિ. એટલે ભગવાનનો ઉપકાર માનતો નાહો. વકીલસાહેબ તેને જતો જોતાં બારીએ બેઠા.

*

નાથીઆ દૂર ગયા બાદ આનંદકુમાર પાછો

આવી ખુરશી પર બેઠો. બીજી સીગરેટ સળગાવી ટેબલ પર પડેલી ચીન્ને તપાસવા લાગ્યો. નજર નાખતાં મોતીની માળા ગૂંમ થયેલી દેખાઈ. તે યુરસાથી જીભ ચાવવા લાગ્યો. નાથીઆએ બેઠાની વખતે સીકતથી માળા સરકાવી લીધી હતી. તે બહુ કીંમતી હતી. પોતાની બેદરકારી ઉપર તેને ખૂબ યુક્તિ ચઢ્યો.

આનંદકુમારનો યુક્તિ પોતાના મિત્રની ચીજ ગઈ તેને માટે નહોતો પણ પોતાનો હરીફ ઠગી ગયો તેને માટે હતો. ખરી વાત એ હતી કે તેણે પ્રલોતકુમારને જ્યેષ્ઠ જે નહોતો. આ બન્ધ ઘોરડામાં તેની હાજરી નાથીઆની સરખામણીમાં જરાયે કાપડેસર નહતી.

ભપકાદાર પોતાકમાં સત્તજ થયેલો આનંદકુમાર પણ એક ઠગ હતો. તેનો ધંધો ચોરીનો જ હતો. આવા હોશિયાર ચોરીના ઉરતાઢ પાસેથી એક લુપ્તો નોકર જેવે ચોર મોતીની માળા લઈ ગયો તે માટે તેને બહુ અફસોસ થયો. જ્યારે નાથીઆ જેવા ગૂંપચૂંપ પાછલી બારીએથી ચડી મહારાટમાં પોતાનું કામ કાઢે ત્યારે તેના જેવા બાદશાહીથી તાણું ખોલી શકેની માફક પ્રવેશ કરે. કોઈને શક ન આવે એમ કોઈ મકાનમાં ચડે. અધુક તમુકની પૂછ-પરછ કરે અને ખાલી ફ્લેટ જોતાં સીકતથી અંદર પ્રવેશ કરે. કોઈને વહેમ ન આવે કે અહીં ચોર ભરાયો છે. નાથીઆ જેવા ખીનખનુબની બીબારચોરોને એ સહેલાઈથી ડરાવી હાંકી કાઢે. તે આરામથી બારીક પણ કિંમતી ચીન્ને ખીસામાં ભરે એટલે કોઈને શંકા ન જાય અને કદાચ કોઈનો જોડો થઈ જાય તો જે ખૂંચીથી પોતાનો માર્ગ સહીસામત રીતે કાઢી શકે. આ બધાનું કારણ એટલું જ કે મોટાં શહેરોમાં તે ભપકાદાર રેરામો કપડાંમાં સત્તજ ચપ્પ લાપક મુદરથનો દેખાવ કરી શકે છે. આ બધું એવા સોઠાની આલાખને આભારી હોય છે.

ટેબલ પર પાથરેલી ચીન્ને તરફ તેણે નજર ફેરવી આ નજરમાં પેલી ચીન્નેની કિંમત આંકવાની શક્તિ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. બધી ચીન્ને સહેલાઈથી વેચાઈ શકે એમ હતી. સોની નોટો લેવામાં નેખમ

હતું, કાગલે ન અર ઉપરથી પડકાઈ જવાની ધાસ્તી હતી બીજી ચીજો માટે કોઈ પણ દુકાનદાર વગર પચાતે હમરેક રૂપિયા આપી શકે એમ હતું

હવે વધારે વખત સુમાવવાનો અર્થ નહોતો એમ સમજી તેણે મીગરેટની મિમતી ડબી ઉપાડી, તપાસી, રૂમાનથી આફ દરી ખીસામા સેગી તેની જ રીને ઢીગના એરી ગ વગેરે ચીજો છુટા છુટા ખીસામા સેગી દીધી

બધારે સોનાનું ઘડિયાળ હાથમા લીધું ત્યારે દરવાજો ખુલવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો. ઘડિયાળ તપાસતો તે આગમથી બેઠો; પણ ફેરી ચાવાકીથી કાર લેવું તેના વિચાર તેના મગજમા ધેળાયા કળતા હતા

આવનાર મનુષ્ય દાખલ થયો છતાં એ આનંદ કુમારે જરા થે ગજારાયા વગર ઘડિયાળ તપાસવાનું પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું

“ તમે જ મિ પ્રલોતકુમાર મોનિસીટરને ? ”
 પેચે મનુષ્ય પાસે આ ચો ત્યારે હસીને આવકાર આપતા આનંદકુમારે પૂછ્યું

તદન અનુષ્યા મનુષ્યને એરી રીતે પોતાના ધરમા આગમથી બેઠેલો જોઈ પહેલા તો સોલિમીટર સાહેબ નવાઈ પામ્યા પણ અનુભવી હોવાથી મન પર કાંઈ મેજરી જવાન વાળ્યો

“ હાજી ”
 તે બાળ ચહેવાળો અને અનુભવી મનુષ્ય દેખાતો હતો એણે ભપકાદાર પોશાક પહેર્યો હતો

તે જગાડી ગયા બાધાનો પણ મજબૂત મનુષ્ય દેખાતો હતો

“ તમને આવેલા જોઈ હું ધણો ખુશ થયો છું, ” નાથીઆની માફક ગભરાઈ ન જતા મન પર બરામર કાણ મેજરી તેણે જવાબ આપ્યો

“ કેમ ? શું બન્યું છે ? ”

તેણે આરકામા ચારે તરફ નજર ફેંવી ફર- નિચર પોતાની જગ્યાએ ન હતું અદરનો કપાટ

ખુનો દેખાતો હતો પીધેલી સીગરેટના દુકા આમ તેમ પડ્યા હતા થોડી ચીજો ટેમલ પર પડી હતી

“ તમાગ માટે સારી ખગર નથી મારું નામ આનંદકુમાર છે તમાગ માટે જ હું અહીં થોભ્યો છું, ” તેણે હસીને જણાવ્યું

“ આ ઘડિયાળ અને બીજી ચીજો ટેમન પર કેમ આવો પડી છે ? મારી ગેઠાજરીમા અહીં શું આવતું હતું ? ” નવાઈ પામી સોનિસીટરે પૂછ્યું

“ તમારે ત્યાં ચોરી થઈ છે ! ”

“ ચોરી ? ”

મોનિસીટરે જનહી જઈ ખુલ્લા પડેલા કપાટના ખાના તપાસ્યા પાછા ફરી ધાસ્તીથી તેણે જણાવ્યું
 “ હુએ ચોરી કિમતી ચીજો ઉપાડી ગયો લાગે છે ”

થોડી વાર શાન્ત રહ્યા બાદ તેને વિચાર આવતા સોનિસીટરે પૂછ્યું “ તમે પોલીસખાતાના માણસ છો શું ? ”

“ નાહી, તેમ નથી હું સ્પેશ કોન્સ્ટેબલ કોર્ટમા વકીલાત કરું છું નમોમનેગે હું અહીં આવી પહોંચ્યો ”

આ સાંભળી સોનિસીટરને વિચારમા પડેલો તેણે જોયો આથી તેના મનમા થે વિચારોની ગતિ ઝડપથી વધવા લાગી મહુ ગોઠવાઈ જતા તેણે પોતાની વાત ઝડપથી ચાલુ કરી દીધી

“ મારાનું ફેરેટમા ગ્રેટા બાઈને હું મળવા માટે અહીં આવ્યો હતો પણ તે નહાર ગયેલો હોવાથી તેને વિષે તમોને પૂછવા વિચાર ક્યો દરવાજો ઠોકતા તે આપોઆપ ખુલી ગયો ઘણી વખતે પાંડોરીઓ એવી બામતમા ઉપયોગી થઈ પડે છે અદર દાખલ થતા જ ગભરાયેલો ચોર મારી નજરે ચડ્યો ઉતાવળમા બીકને લીધે તે અદરથી બાગલું બધ કરતા જૂની ગયો દરો મને જિતા જ તેના મોતીઆ મરી ગયા એટલે બાયરમ તરફ દોડી બાગીમાંથી દૂધી પડ્યો. હું તેની પાસે જઈ પડેલો તે પહેલા તે મેજ ધઈ ગયો શું કરવું તે વિચારમા મીગરેટ પીતો બેઠો હતો ત્યાં તો તમે આવી પહોંચ્યા ચોર પણ અનુભવી

હોવા નેહએ, કારણકે એણે તમારી સીગરેટ કેસમાંથી સીગરેટ કાઢી પીધી છે. જુઓ, તેના છેડા પડેલા ત્યાં દેખાય.”

તેને મળેલા થોડા વખતમાં આના કરતાં બીજી ચડિયાતી વાર્તા ધડી કાઢવામાં વકીલસાહેબ નેવેક બીન્ને ચતુર કોઈ ન હોઈ શકે. આનંદકુમારે તે માટે પોતાની જાતને શાશાંસી આપી.

“હું તમારા બહુ આભારી છું.” ને તમે વખતસર ન આવી પહોંચ્યા હોત તો મને વધારે નુકસાન જાત, ” એટલું બોલી સોલિસીટરસાહેબ ટેબલ પર દીકતા વિચારમાં બેઠા. વકીલસાહેબ સમજ્યા કે કેટલી નુકસાની ગઈતેની ગણતરીમાં તેઓ બેઠેલા હોવા નેહએ.

“માફ કરજો સાહેબ, પણ હવે મારે જવું નેહએ. બીન્નેને મળવું છે. મને ખાતરી છે કે પેલા હુઆએ તમોને વધારે નુકસાની પહોંચાડી નહિ હોય.” વકીલસાહેબ જવા માટે ઊઠતા બોલ્યા.

“હા, ખરાબર છે; હવે ચાર લગાડવાની જરૂર નથી. પણ તમારા કાડ મને આપવાની મહેરબાની કરશે કે કદાચ પોલીસ તપાસમાં તમારી જરૂર પડે.” સોલિસીટરે જણાવ્યું.

“જરૂર, શા માટે નહિ? કદાચ મારી જરૂર પડે” એટલું બોલી વકીલસાહેબે કાડ કાઢી મર્યો.

કાડ લેવા માટે સોલિસીટરનો હાથ લાંબો થયો, પણ કાડને બદલે તેના મજબુત પંખે વકીલસાહેબના હાથ પર પડ્યો તેણે વકીલનું કાંઈ મજબુતાઈથી પકડ્યું.

“સાહેબ, આ તમે શું કરો છો?” છૂટા થવા માટે મથતા વકીલસાહેબે જણાવ્યું.

“ચૂપ કર, હુઆ. હું મારા બાલુવાળાને મળવા આવ્યો હતો એમ કહે છે. પણ મને તેનું નામ જણાવી શકીશ?” સોલિસીટરે ગુસ્તાથી જણાવ્યું.

વકીલસાહેબનો ચહેરા સફેદ પૂછી જેવો અર્થ ગયો.

“આ સમ્યક્તા ન કહેવાય. તેનું નામ હમણું જણાવું છું.” ગભરાઈને તેણે જવાબ વાળ્યો.

“તેનું નામ શું?” તેને મજબુતાઈથી પકડી સોલિસીટરે પૂછ્યું.

“હું તે જાણતો નથી. અમે રેશન પર મળ્યા હતા. તેણે ઘેર આવવા માટે મને ટેકાણું આપ્યું હતું. ઉતાવળમાં નામ પૂછતાં હું ભૂલી ગયો. હવે મને જવા દો.” એટલું બોલી તે ધૂજતો જણાયો. અને હવે પોતાનું સવળું નેર એકઠું કરી તેના પંજામાંથી છટકવા માટે ફાંફાં મારવા લાગ્યો.

આમ કરતાં તેને ખ્યાલ આવ્યો કે સોલિસીટર તેના કરતાં મજબૂત હતો. આ બાબતની તેને ખાતરી અર્થ છતાં ચે છેલ્લા પલ માટે તે સોલિસીટર તરફ ધસ્યો. પ્રયોતકુમારે તેને નેસથી ધક્કો મારી દૂર નાખ્યો. નીચે પડતાં જ તેના ખીસામાંથી એરોંગ સરી પડ્યા.

સોલિસીટરસાહેબ દસી પડ્યા અને મદદ માટે ધંટડી વગાડી.

“બહુ સરસ વાત નેડી કાઢી, પણ એક ભૂલ કરી પહેલાં ખાતરી કરી લેવાની જરૂર હતી કે મારી પાસેના ફૂલેટમાં કોથું રહે છે. ત્યાં તો એક મુરોપિયન વિધવાખાઈ પોતાની ત્રણ પુત્રીઓ સાથે રહે છે. એમની સાથે કોઈ બાઇ રહેતો જ નથી.” તેને ઊકતો અટકાવી સોલિસીટરે જણાવ્યું.

ધંટડીનો અવાજ સાંભળી લીફ્ટમેન તરત દાબર થયો. સોલિસીટરસાહેબે તેને આનંદકુમારની સભાળ રાખવા ચોલાવી ફોન કરી પોલીસને બોલાવ્યો.

આનંદકુમાર વકીલસાહેબને હાથકડી પહેરાવી લઈ જવામાં આવ્યો. આ વખતે એના મનમાં ગંભીર વિચાર આવતા હતા. તેને ગુરસો ચડ્યો કે નાથીઆ જેવા બીનઅનુભવી બીખારચોરે પેસી કિંમતી દારૂ વેચી પૈસા ઊમા કર્યા હશે; ન્યારે પોતાના જેવો અનુભવી હોશિયાર સફેદ કંગ ઝાડ પર ફળ તોડવા ચડેલ નાના છોકરાની માફક ઝડપાઈ ગયો હતો.

‘તેરા’

શ્યામ

[ત્રી સાને છરણ]

૬

ધરેણીનો શોખ

હું પાંચમા ધોરણમાં હતો. અમારી વાર્ષિક પરીક્ષા થવાની હતી. પરીક્ષા લેવા 'ખરે' નામના પરીક્ષક આવવાના હતા. બધા છોકરા અભ્યાસ બરાબર કરતા હતા. અમારા હેડમાસ્ટર અમને રોજ ભુદા ભુદા પ્રશ્નો પૂછી ઉત્તરો મંદામી લેતા.

અને આખરે એ દિવસ આવ્યો. ખરસાહેબ પરીક્ષા લેવા આવ્યા. મોઝા-પાંચમા ધોરણની પરીક્ષા રવિવાર હોવા છતાં એ એ દિવસે લેવાનું નક્કી થયું. જ્યાં પરીક્ષક જિતપાઈ હતા, તે જ મકાને અમને બોલાવવામાં આયા. અમે બધા દારબધ જઈને બેઠા. જતી વખતે હેડમાસ્ટર રસ્તામાં પ્રશ્નો પૂછતા હતા. એમણે પૂછ્યું, "સૌથી મોટો પેશ્વા કોણ?" મેં જવાબ આપ્યો, "પહેલો બાજીરાવ." હેડમાસ્ટરે જવાબ સુધાર્યો, "નહી—પહેલો માધનરાવ સૌથી મોટો પેશ્વા." ક્વાર્ટર સિપાઈઓને રણથેનમાં લઈ જતો ત્યારે રસ્તામાં કવામત શીખ વતો અમારા હેડમાસ્ટર ગરતે જતા જતા અમને પરીક્ષા માટે તૈયાર કરતા હતા.

પરીક્ષક આવ્યા બધા છોકરા ઊભા થયા ત્યાર પછી પરીક્ષા શરૂ થઈ. ગણિતના દાખલા લખાવ્યા, ઇતિહાસ પર પ્રશ્નો પૂછ્યા. અમે કવિતા ગાઈ બતાવી. પરીક્ષક રમણરવભારના હતા, એટલે પરીક્ષાનું વાતાવરણ એણે ગંભીર લાગતું હતું.

એટલામાં મેં હાથે પહેરેલી સોનાની ચૂડી તરફ પરીક્ષકસાહેબની નજર ગઈ. મેં કાને વાળી પહેરેલી હતી એ વિષે અમારી વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સવાદ થયો.

પરીક્ષક : તું અહીં આવ બે તારું નામ શું?

હું : શ્યામ

પરીક્ષક : શ્યામ, આ સોનાની ચૂડીએ તને કોણે પહેરાવી?

હું : બાળશૈલ સોનીએ

પરીક્ષક : કાને વાળી કોણે પહેરાવી?

હું : દાદીમાએ

પરીક્ષક : ત્યારે તારો કાન વીધ્યો હતો, ત્યારે તું રડ્યો હતો? કે નહિ?

હું : હા રડ્યો હતો

પરીક્ષક : કેટલા દિવસ સુધી કાન દુખ્યો હતો?

હું : ઘણા દહાડા સુધી દુખ્યો હતો. રોજ રોજે

હું ધીને ઢીવે શોકાવતો હતો.

પરીક્ષક : આ ચૂડીએ તને ગમે છે?

હું : હા

પરીક્ષક : ચૂડીએ નીચે બે તો ખરો તારા હાથના કાઝ કેવા થયા છે!

હું : કાળા પડી ગયા છે

પરીક્ષક : વારું એ કાળા કેમ પડી ગયા?

હું : એ જગાએથી ધસીને મેન દાદી સમતો નથી નહાતી વેળાએ મેલ કાઢતા ફાવતું નથી

પરીક્ષક : રમતા, લખતા તારા હાથને નાસ પડતો નથી?

હું : પહેલા એમ થતું હતું, પરંતુ હવે કંઈ લાગતું નથી

હેડમાસ્ટર અને ગારામાગીમાં, તોફાનમાં સામા માથાસને માગવાના કામમાં આવે

એ સાબળી બધા હસી પડ્યા છોકરાઓ પણ દબા હું યરમી દો પડી ગયો

હેડમાસ્ટર : શ્યામ! નીચું કેમ બેઈ—હો છે?

પરીક્ષક : બીશ નહિ હે શ્યામ, દાગીના કોણે પહેરે?

હું : ઓઝો

પરીક્ષક : તને પણ દાગીના ગમે છે, તું નાકમાં એક ચૂની ને કાનમાં એંગીંગ પહેર, ચાલશે ને?

હું : સાહેબ, બેરંના દાગીના બેરં પહેરે. પુરુષના દાગીના પુરુષ પહેરે.

પરીક્ષક : શ્યામ, દાગીના પહેરવા સારું કહેવાય ? તું દાગીના પહેરે તો તને લોકો સારો કહેશે, કે તું સારી રીતે ચાલે તો સારો કહેશે ?

હું : સારી રીતે ચાલું તો.

પરીક્ષક : એકાદ છોકરો ચોરી કરે, પરંતુ એ તેણે બેનચી વીંટીઓ પહેરી હોય તો તેને કાંઈ સારો કહે કે ?

હું : ના.

પરીક્ષક : ત્યારે ખાલુસ માટે ખરો દાગીનો કયો ?

હું : સારી વર્તણૂક.

પરીક્ષક : બરાબર છે. બીજાને મદદ કરવાથી હાથ દીપે છે. સારી વાતો સાંભળવાથી કાન શોભે છે. તારી આ વાળીથી ઝોહા જ શોભવાનો હતો ! હાથ ચૂડી પહેરવાથી શોભે નહિ ચૂડીઓ છે તે એક પ્રકારની બેડી કહેવાય.

હેડમાસ્ટર : બેડી એટલે શું, શ્યામ ?

હું : સિપાઈ ચોરને હાથમાં પહેરાવે છે એ

પરીક્ષક : તો પછી તને એવી બેડીઓ પહેરવી મળે કે ?

હું : ના.

પરીક્ષક : ત્યારે આ બેડીઓ કાઢી નાખ ને તને ખરેખર ન ગમતી હોય તો જ કાઢી નાખજે.

આ પ્રમાણે સલાહજવાઓ થયા. અમને રજા આપવામાં આવી. બાકી રહેલી પરીક્ષા બીજે દિવસે લેવાની હતી.

છોકરા મારી મસ્કરી કરતા હતા. “શ્યામ બેરી ! શ્યામ બેરી !” એમ બોલો મને ચીંટવના હતા. હું રડું રડું ઘડિયાળો હતો. હું સીધો ઘેર આવ્યો. મેં જાને કહ્યું, “બા, હું અત્યારે હાલ બાળશોકને ત્યાં જઈ છું ને ચૂડીઓ કાઢી નાખારી દઈ” છું. કાનની વાળી પણ કાઢી નાખવાનો છું મને આ દાગીના શું કરવા પહેરાવ્યા હતા ?”

બાએ કહ્યું, “તને જ પહેરવાનો શોખ હતો ! કાનવાળી માટે તે જ હક લીધી હતી. જા, ન બેઠિતો હોય તો કાઢી નાખાવ.”

હું બાળશોકને ત્યાં ગયો. તે ઘેર નોંતા. તેમને છોકરો સીતારામ ઘેર હતો. તેણે મને પૂછ્યું, “શ્યામ, કેમ આવ્યો હતો ?”

મેં કહ્યું, “મારે ચૂડીઓ કઢાવવી છે. આ વાળી પણ કઢાવવી છે.” તેણે કાઢી આપી. હું ઘેર આવ્યો.

મને ખરે જ આનંદ થયો હતો. મારા હાથ એકદમ હલકા ઘડિયાળો હતા. મિત્રો, દાગીના પહેરવા એ જંગલીપણાનું લક્ષણ છે, એ આવે મને બરાબર સમજાય છે. એકને ધરમાં પૂરું ખાવા પણ મળતું નથી, ત્યારે બીજાને સોનામોતીથી શરીર સજાવે છે, એ હું ભેદિ પણ શકતો નથી. જે દેશ સ્વતંત્ર નથી, તે દેશના યુવાનોએ આશ્ચર્યો સર્જ્યા એના જેવી શરમ બારેલી બીજી કઈ વસ્તુ હોઈ શકે ? કૂતરાના કાનમાં સાચાં મોતીની વાળી પહેરાવીએ, છતાં તે કૂતરો જ રહેવાનો. એને કદી પણ સિંહનું સ્થાન મળે ?

સ્વતંત્રતા માટે બધા એ દાગીના અર્પણ કરવા ભેદિએ. દેશનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવામાં એનો ઉપયોગ થયો ભેદિએ. ન્યાયમૂર્તિ રાનેડે ગળામાંના તાવીજને નાનપણમાં ખમીસની અંદર સંતાડી દેતા, ને કહેતા, “મરીજ વિદ્યાર્થીઓ ભુલે તો તેમને બોલું લાગે ને !”

બધાને જે વસ્તુ મળે એ જ વસ્તુ લેવી. બધા જેનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ હોય, તેનો જ ઉપયોગ કરવો એટલે દેશ મત્સર સમાજમાં વધશે નહિ. ગોપાળ-કૃષ્ણનું જીવન તપાસો. ગોપાળકૃષ્ણ નંદરામનો પુત્ર હતો. પરંતુ એણે કદી હીરામોતીના દાગીના પહેર્યા નોંતા. એને માટે એક જ દાગીનો હતો—કમ મોરનાં પીઠાં—ને વનમાળા. કૃષ્ણ સોનામોતીથી પોતાના દેહને શણગારી શકે એ હોત, પણ ગરીબ ગોવાળાઓએ સોનામોતીનાં આશ્ચર્યો કાણે આપ્યાં હોત ! કૃષ્ણ ખરી સમાનતાનો બોક્તા ગણાય. જંગલમાં ઉગેલાં પ્રભુદત્ત ફૂલ દરેક જાણ મેળવી શકે એમ છે. કૃષ્ણ ને તેના મિત્રો જંગલમાંથી ફૂલ વીણી લાવી માળાઓ બનાવવા ને પહેરતા—જંગલમાં ફરતાં મોરનાં પીઠાં ભોંબ પરથી મળી આવે તેનો મુગટ કરતા. એ મુગટ કૃષ્ણ ને એના મિત્રો સાથે પહેરતા. બધાઓના બોલ બોલ કરી સાથે જમતા.

વગાડવા માટે વાસની વાંસગી—સાદી તે સહેવાઈથી
કાઈ પણ ગેળરી શકે તેવી આમ ઐક્યનો, પ્રેમનો,
સમાનતાનો આનંદ કૃષ્ણે નિર્માણ કર્યો ગોપાળકૃષ્ણ
આપણા ભારતવર્ષનો પહેલો સમાજવાદી મહાત્મા
હતા શ્રીમતોના ધરના માખણ લૂટી, તે ગરીબ
છાકરાઓને વહેતી આપતો ગોકુળના બાળકો
અશ્રમ હોય જતા ધે લોકો માખણ વેચવા મથુગ
ભય એ કૃષ્ણથી સહન ન થયું તેથી તેણે એમના
માખણ પડાવી ગોવાળીઆઓને અપા માડ્યા
એને કહેનાય ગોકુળનો ગમ્મ ગોપાળકૃષ્ણનું નામ
લેવું સહેતું છે, પરંતુ એને જીવનમાં ઉતારવેલા મુશ્કેલ
છે ગોપાળકૃષ્ણના ખગ લક્ષ્મી આ હિંમત વસના
હોત તે એક માલુ ભૂખમરો, દરિદ્રતા, દુર્મળતા
બીજા બાજુ મોજગોખ મોજવિનાસ, ઉગ્રવિપ્લવ
જરે પડ્યા જ ન હોત

ઈગ્નાડમાં પદરમાં સૈામાં ચોમસ મૂર નામનો
એક વિચાર—પ્રતર્તક લેખક યર્ધ ગયો છે એણે
'ઉટોપિયા' નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે ઉટોપિયા
નામનો એક કાલ્પનિક ખેટ કંપી ત્યાંના લોકોની
મહાન સંસ્કૃતિનું એ ગ્રંથમાં એણે વર્ણન કર્યું છે

એક વખત કોઈક દૂર દેશના લોકો એમના
વહાણમાં બેસી ઉટોપિયા પામે આની પહેલ્યા એ
લોકોના ગળામાં સોનાના હાર હતા એમના કાનમાં
મોતી હતા આગળીએ હીંગની વીટીએ હતી આ
બધા કઈ જલતના પ્રાણી છે એ જોયા ઉટોપિયાના
લોકો બેગા યર્ધ ગયા

“તમારા ગળામાં આ શું છે? આ દોરડા
જો નાખ્યા છે? તમારા કાન કાણે વીધી નાખ્યા?
તમે ગુનામ છો?” વગેરે પૂછી તે ઉટોપિયન
લોકો પેલા શ્રીમત પ્રાણીઓની મસ્કરી કરવા
લાગ્યા પેલા શ્રીમતોને ઉટોપિયન લોકોએ હલ્કની
શ્રીમતાઈ શીખરી

આપણે ત્યાં છામ્બુ વરસદહાડાનું થાય, તે પહેલા
જ સોની પાસે એના કાન વિધારીએ છાંએ પ્રભુના
પયજંબર, તાળાં ફૂલ, નાના બાળ મીસો પાડે છે
આપણે ત્યાં નાની બાળાઓને પકડી રાખી તેમના

નાક વિધારીએ છાંએ બળદને નાથીએ છાંએ તેના
જેવું જ એ કહેનાય બાળાઓના નાડમાં ચૂતી
લગનીએ છાંએ કપાટ કે તિનેરીમાંથી કોઈ
દાગીના ચોરી બધ તો એ બીજે આપણે શરીરમાં
કાણા પાડી એમને સાચી ગખવાની બેગવાઈ
કરીએ છાંએ એ સિવાય તેમ કંવાનો બીજો શો
હેતુ હોઈ શકે?

ખરે પરીક્ષકે નાનપણમાં દાગીનાની અના-
વસ્યકતા મને શીખવી ત્યાગાદ ફરીથી માગ શરીરે
દાગીનાનો દટી પણ સ્પર્શ કર્યો નથી હું મારી
બહેનને ઘણી વખત કહું છું, “છાકગીના નામકાન
વીધ મા દાગીના પહેગવવાનો શોખ હોય તો હાથે
પહેગવ ગળે પહેગવ પરંતુ આ વિધવાની ક્રિયા
આપણી ક્રમતા ને જંગલીપણ બતાવે છે” તેની
જુદિને આ બધ શાલ લાગે છે પરંતુ આચરણમાં
મડવાની તેની દિમત આવતી નથી

બીજો નિમ્મે ૬ ફરીથી નિરાશમાં ગયો અમારી
પરીક્ષા બાકી હતી મારે હાથે ચૂરીએ નોંતી,
કાનમાં વાળી પણ નોંતી ખરેસાહેમે તે જોઈું તેમણે
પ્રેમપૂર્વક મારી પીક ચામડી એ વખતે મને
કહેલો બધો આનંદ થયો હશે!

અમારી પરીક્ષા પૂરી થઈ પરીક્ષક સામે
માગ બાપુજીને ખાસ મળવા બોલાવ્યા એમણે
પૂછ્યું “તમારા છાકરાને આમજ બચાવવાના છો?
અહીં તે બાગમાં ઘોરણ મુધી જ છે”

બાપુજીએ કહ્યું, “એક છાકરા પૂનામાં અગ્રેજી
ભણે છે એટલે સ્વામને કદાચ ન પણ ભણાવી શકું”
પરીક્ષકે કહ્યું, “સ્વામ બહુ જ સમજી છો રો
મને તો લાગ્યો હું ખૂબ ખુશ થયો છું” એ ભણે
એ આગળ આવે એમ હું મસ્કું છું એને ભણા-
વવાની જો તમે વ્યવસ્થા ન કરી શકતા હો, તો હું
એને મારી સાથે લઈ જઈ એના આગળના
અજામતો બધો મદોમત હું કરીશ”

બાપુજીએ ‘વિચાર કરીને જણાવીશ’ એમ કહ્યું
એને એમની સહાનુભૂતિ માટે આભાર માન્યો

બાપુજીએ ત્યારપછી જવાનમાં ના કહેવડાવી. બધાએ એમને ઠપકા આપ્યો : "આવી સરસ તક જવા દીધી," એમ સગાંવડાલાએ બાપુજીને કહ્યું.

બાપુજીએ મને કેમ ન મોકલ્યો ? એક વખત એક ગૃહસ્થ સાથેની એમની વાતચીત પરથી તેડું કારણ મેં જાણી લીધું.

એક ગૃહસ્થ : તમે ભૂલ્યા. શ્યામને ભણાવવાની બધી ય ચિંતા મરી ગઈ હોત.

બાપુજી : શ્રીમંત માણસને ત્યાં મારા ઊકરોને મોકલતાં હું બીજું છું. એને ત્યાં કંઈ ચીજ જોવાય તો એના આરાપ એને ત્યાં રહેતા ગરીબ ઊકરા ઉપર આવે. ઉપરાંત શ્યામનો મને પૂરો વિશ્વાસ પછુ નથી. એકાદ વખત કંઈક લે ચે ખરે, શ્યામને લોકો ચોર કહે. ધરનાં માણસો હોય નો એના દોષને ઢાંકી લાખે, પરંતુ પારકાને શી પડી છે ? શ્યામ ભણીને કીર્તિ નહિ મેળવે તો સામ્રાજી, પણ ચોર તરીકે ખરાબ નામ મેળવે નહિ એટલે જાસ. બીજું એ કે શ્રીમંતોને ત્યાં અનેક જાતના મોદ ઉત્પન્ન થાય એવું વાનાવગણ હોય છે. શ્યામ કદાચ એમાં કસાર્ધ પડે તો ? મેં પૂરો વિચાર કરી ના પાડી છે. મારો ઊકરો ભણે એવું કયો બાપ ન હોય ? ભણશે એના નસીબમાં હશે તો.

બાપુજીના શબ્દો મારે કાને આવ્યા, ત્યારે મને ખોટું લાગ્યું ખરે પરીક્ષકને ત્યાં જઈ શક્યો હોત તો કેટલું સરસ થાત ! બાપુજીને મારા પર વિશ્વાસ નહતો. હું કદાચ ચોરી કરું એવી એમને ઓક દશે. હું રડી પડ્યો. દાગીના કાઢી નાખનાર શ્યામે ચોરી કરી હોત ? કેણુ કહી શકે એમ છે ? આગળ ઉપર એણે એત્રણ વખત ચોરી કરી પણ ખરી. એ વિશે આગળ ઉપર આપણે જોઈશું. આજે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખો કે સદાચાર એ મનુષ્યનો ખરો અલંકાર છે. સ્વાતંત્ર્ય ને સંસ્કૃતિ એ રાષ્ટ્રના અલંકાર છે. સમાનતા ને પ્રેમનું એક જ ઉત્પન્ન કરવામાં જ મનુષ્યત્વ છે.

અનુ० મૂળરાંકર પાઠ્યા

ચાલ]

સાધના

એક દિવસ એવું જોશું કે આકારો જામ્યો અધાર, મેદાને અથડાયાં સૈન્યો, જામ્યો જંગ મહા ખુનખાર. અસિ અસિ સામે અથડાતી, ધાવલ ચોદા પાડે ચીસ, રાજપુત રણમધ્યે ધૂમે, દોડ મૂકે ધારીને રીસ. ધૂજ તથા વડોજ ઉડ્યા, ને બારે કોલાહલ સંભળાય, અથો દોડે, શસ્ત્રો ખણકે, સહુ ઝડે ઝૂંટવવા ધાવ. ફોક સુરત સૈનિક ત્યાં ઉભો છેક ખૂણે વિચાર કરે, "સાવ છુડી તત્તવાર થકી તે કુદ કેમ ખેડાય ખરે ? કેવી તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી અસિ વાપરે રાજકુમાર ! પરાક્રમે તો કું ય કું, જે મલ્યાં હોય એનાં હથિવાર." એમ કહીને પટકી નીચે તેણે લોભાની તલવાર, ચુપ ચુપ રણ ઊડીને માલ્યો.

આગ્યો ખૂબ ઝઝૂમી રણમાં તે કામે જ્યાં રાજકુમાર, 'પદન' પરે ધાવો ઝીલેલા, ધાક્યા અંગ, છૂટ્યાં હથિવાર, રાજકીણા એ લડત્યાએ દોડી ભંગેલી તલવાર. દોડીને તે કરમાં લીધી, ધરમે ફરી કરતો રણનાહ, નરા વેમથી ધરમે શત્રુ પર ને પળમાં મૂકાવી વાટ. લડીને ભંગેલી તલવાર, રણક્ષેત્રમાં વર્યો વિજયને તે દિન ચરો રાજકુમાર.*

નાથાસાસ દવે

* અયોધિન કવિ એવર્ડ^૧ રોલેન્ડ શીલના 'એપોસ્ફીનિટી' એ કાવ્યનો અનુવાદ.

વૈજ્ઞાનિક શોધ

દષ્ટિ અને યત્ન

સારું કામ કદી નિષ્ફળ જતું નથી—એકમુખી

અજ્ઞાન જોવા અંધકાર નથી—એકમુખી

અધાને જ્ઞાન જોવાની છાંયે, પણ તેની કિંમત આપનાર થોડા છે.—શુવેનક

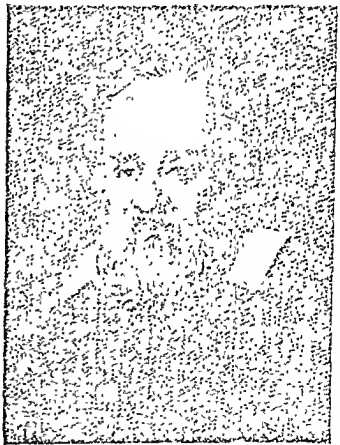
સુવારથી કાતરની પાસે પથરા ઉપર એક માણસ બેસી રહ્યો છે. ત્રણ સ્ત્રીઓ તેને 'કમ છે બાઈ' એમ પૂછી દ્રાક્ષના બગીચામાં કામે જાય છે. પેલી માણસ આખો દિવસ ત્યાં જ બેસી રહે છે અને તેની નજર એક જ જગ્યા ઉપર ચોંટી રહે છે. પેલી સ્ત્રીઓમાંની એક પાછો ફરતાં બોલી બેઠે છે: 'અરે... ગરીબ બિચારો!' બીજી માથે સુર પૂરે છે: 'હા, ગરીબ બિચારો!'

આ માણસ તે કુદરતનો અપ્રતિભ ભક્ત ફેબર હતો. જીવજંતુનાં જીવનમાં કુદરતી કાર્ય-પ્રેરણા (instinct) કેટલી છે અને તર્કબુદ્ધિ કેટલી છે તે શોધવા ધીરજ રાખી તે ત્યાં રાહ બેઠો બેઠો હતો. પેલી બાઈઓને તે દયા ખાવા જોવા માણસ લાગ્યો, તદ્દન અશક્ત મનના લાગ્યો, તેથી તેમણે ઉચ્ચાર્યું: 'ગરીબ બિચારો!'

*

ઈટાલીમાં પૈઝા નામે શહેર છે. તેમાં એક વિદ્યાપીઠ છે. વળી ત્યાં એક બાલુ ઢળતો મિનારો છે. ઈ. સ. ૧૫૯૧ માં એક દિવસ તે ઘોળા આરસના મિનારાની પાસે વિદ્યાપીઠના સભ્યો અને ખીજા માણસો ભેગા થયા હતા. તેમની સમક્ષ એક જીવાન અધ્યાપક દાદરો ચડતાં દેખાયા. સાતમી કમાન પાસેની ગેલેરીમાં તે ગયો. તેની પાસે બે વજનદાર દડા હતા. એકનું વજન ખીજા કરતાં સોગણું હતું. તે બંનેને ગેલેરીની કિનારી ઉપર ગોઠવ્યા, અને એક જ પળે, એક સરખી રીતે, બંનેને છોડી દીધા. બંને એક

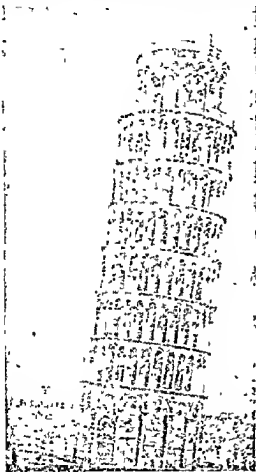
સાથે રહી એક સાથે એક જ પળે જમીન પર અથડાયા કુદરતે ચોક્કસ અવાજમાં બે દબાર વર્ષોથી ચર્ચાતા પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આપી દીધો. ચોગાન છોડી જતાં વિદ્યાપીઠના મોટા બહાર

ગેલીલિયો

બોલ્યા: "આ ધાંધલીઆ ગેલીલિયોને દાખી દેવો પડશે. સોગણું વજન એકગણા વજનથી સોગણું હડપથી નીચે પડે છે એ માન ખરું છે એવી

આપણી માન્યતા છે. એકગણું વજન અને સો ગણું વજન એક સાથે પડ્યાં એ જોઈ આપણે આપણી માન્યતા છેડી દઈશું એમ તે ધારે છે? સત્તાની આવી અવગણના ભયંકર છે. આપણે તેને આગળ નહિ વધવા દઈએ.” એ રીતે નજરે જોયેલું પોતાની માન્યતા સાથે બંધ બેસાડવા તેમણે ચોપડી-એનો આશ્રય લીધો. અને તેમના મનની શાંતિને

પૈઝાનો મિનારો

ભંગ કરનાર માણસ તેમનો દુરમન બન્યો. પોતાની માન્યતાને પ્રયોગની કસોટીએ યગાવી અવલોકન વડે સત્યનો પાયો નાંખવા માટે ગેલીલિયોને વૃદ્ધાવસ્થામાં જોઈ અને ભ્રમ હટ્ય મળ્યાં! રૂઢિથી ચાલતા આવેલા મતના રક્ષકા નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના એ હાથ કરતા આવ્યા જ છે.

*

લંડનની ‘શેપ્લ ઈન્સ્ટીટ્યુશન’ નામની સંસ્થામાં વિદ્વાનોની સભામાં દુનિયાના એક મહાન પ્રયોગકાર ભાષણ આપે છે. તારના ગૃંચળા આગળ એકાએક લોહચુબક લાવતાં તારમાં ધીમે વિદ્યુતપ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રયોગની બહુ અસર ન થઈ. સભાની લાગણી દર્શાવતાં એક બાઈએ પૂછ્યું: “તમે કહો છો તે પરિણામ આવે તો પણ તેના ઉપયોગ શો?” યાદ રહી નય એવો જવાબ મળ્યો: “નવા જન્મેલા બાળકનો શો ઉપયોગ થશે તે તમે કહી શકશો, બહેન?” આ જવાબ આપનાર અધ્યાપક ફેરેડે હતા.

*

એક વાર ફેરેડે ઈંગ્લાંડના સુપ્રસિદ્ધ વડાપ્રધાન ઝ્વેડરફ્ટનને અને બીજા કેટલાકને એક વૈજ્ઞાનિક શોધ સમગ્રવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ત્યારે તે વિચ્છણ રાજપુરૂષે, ઝ્વેડરફ્ટને, તેને પૂછ્યું: “પણ તે શા કામમાં આવશે?” તરત જ જવાબ મળ્યો: “ધોડા જ વખતમાં તમે તેના ઉપર કર નાખી શકશો!”

**

શિષ્ટ જ્ઞાને ફેરેડેની યાંત્રિક ગતિથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાના સાધનની શોધ તુરંત લાગી. સત્તાના નિર્ણય સામે કુદરતના દરખાસ્તા ગેલીલિયોએ અપીલ કરી તે મધ્યકાલના વિદ્વાનોને અવિચેક લાગ્યો. કૈયપૂર્વકનો જીવજંતુઓનો અભ્યાસ મહેનતુ આત્મન સ્ત્રોતોને નબળાઈ અને આગસ રૂપે જણાવે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર આ ત્રણ પ્રકારના માણસનાં આ ત્રણ ચિત્ર છે. અને ત્રણ જુદા જુદા વર્ગનાં માણસોનું તેમના તરફનું વલણ આપણી નજરે પડે છે. પહેલું ચિત્ર કુદરતના ભક્તનું છે. તે જ્ઞાનની ખાતર જ્ઞાન શોધે છે. જે પછાદ પાછળ કુદરતનાં રહસ્યો ઢંકાયેલાં છે તેનો એક છેડો જરા પણ જિજ્ઞાસ તે માટે ગમે તેટલો વખત એકી દરી બેસી રહેવું પડે તો તે બેસી રહેવા તૈયાર છે. તેને નવાં નવાં સૌંદર્ય જોડે છે, નવી નવી આશ્ચર્યકારક બીના તેની નજરે આવે છે. દરેક શોધને અતે મળેલો

સતોપ તેને માટે પૂરેતો છે. પોતાના અભ્યાસની જે ઈમિત પોતે આંકે છે તે દુનિયા આંકશે કે કેમ તેની તેને જરા પણ પરવા નથી. કુદરતના આવા ભક્તની જગત દયા ખાય છે. હાંસી ન કરે તો તેનું નસીબ! જેથી પોતાને કે જનતાને ફાયદો ન થાય એવા વિષય પાછળ શા માટે કોઈ વખત બગાડે તે લોકો સમજી શકતા નથી!

મૂર્તિ તોડનાર ગેંધીશિયો આથી જુદી જાતનો માણસ છે. તે સત્તા સામે બળવો ઉઠાવે છે. જૂની મૂર્તિઓ જુદી છે તે સાબીત કરવા તે આતુર છે. પોતે જે નવા સત્યનો બોધ આપે છે તે તરફ જગત બેઠરકાર છે તેથી તે અધીરો બન્યો છે. પોતે સત્ય જુએ છે તેથી તેને સંતોષ નથી; પોતે જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર પામ્યો છે તેની ખીમને ખાતરી કરી આપવા તે ઈચ્છે છે. રૂઢિની માન્યતાનો કિસ્સો તોડવા તે એકલે હાથે તૈયાર થાય છે. બધા યુગમાં તે શાંતિનો લાંગ કરનાર છે. મધ્ય યુગના કે તે પહેલાંના વિચારશીલ તત્ત્વવેત્તાઓમાં તેના તરફ જેટલો અણગમો હતો તેટલો જ અણગમો આ જમાનાનાં વિજ્ઞાનમંડળોમાં તેના તરફ છે. પણ ખાતરી રાખજો : આવા ફિરસ્તાના શરીરનો તમે નાશ કરો કે બેઠરકારીથી તમે તેને નિરાશામાં નાખી દો, પણ સત્ય અને સુકૃતની દૈવી જ્યોત વડે જે દીવો તેણે પ્રગટાવ્યો છે તે કદી પણ હોલવાવાનો નથી.

વૈજ્ઞાનિકો કુદરત આજળ લિહ્નુક નથી તેમજ તેની પાસેથી ઝૂંટવેલાં સત્યોના ઝનૂની વિવાદો નથી. તેઓ કુદરતને બારીકાઈથી અવલોકે છે, તેનાં બળ અને નબળાઈ સમજે છે અને એ રીતે તેને કાણુમાં લેવાનાં સાધન શોધે છે. તેઓ લીઝટમુલ્ટ તપાસ કરે છે, કસોટી કરે છે, પૃથક્કરણ કરે છે અને દરેક જાતની સુક્તિ પ્રયુક્તિથી કુદરતનાં રહસ્ય ખુલ્લાં કરે છે. આને માટે શ્રમ ઉઠાવવાની જરૂર છે એવું સમજનાર અખૂટ ધીરજ હોય તો જ ફેલ મેળવી શકે. ગમે તે બાજુથી કુદરતનું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં માર્ગમાં વિધિ નડશે જ. તેથી પ્રગતિ માટે અથાગ શ્રમ અને તીવ્ર ઇચ્છા જરૂરનાં છે.

પેરોટોએ માણસને ગુસ્સાનકર્તા કુદરતની શક્તિઓ સામે સખત લડત ચલાવી છે. પાંચ વરસ સતત પ્રયાસ કરી તેણે હડકવાનો ઉપાય શોધ્યો. તે અથાગ શ્રમ ઉઘવનાર હતો. રાત્રિનો વખત તે રાહ બેવાના વખત તરીકે ગણતો. એવો જ વખતનો ઉપયોગ કરનાર મહાન ગણિતશિક્ષક સી. જી. જે. જેકોબી (ધ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૫૧) હતો. 'મારી ગણિતશક્તિ મને કુદરત તરફથી બક્ષિત તરીકે નથી મળી, તે મેળવવા મેં' સખત મહેનત કરી છે. ફક્ત ઉઘોગ નહિ, પણ મગજ યકૃત નાખે એવું મનન—એવી સખત મજૂરીથી મારી તંદુરસ્તી બગડી છે,' એમ તે કહેતો.

*

ઘણાં વર્ષ ઉપર અમેરિકાના ખગોળવેત્તાઓએ પ્રશ્ન પૂછ્યો: "જીવંત અમેરિકનોમાં કોણે ખગોળની પ્રગતિમાં શ્રેષ્ઠ ફાળો આપ્યો છે?" તરત નામ આવ્યું. "સાઇમન ન્યુકોમ્બે." તેણે કંઈ નવીન શોધ નહોતી કરી. પણ સૂર્ય, ચંદ્ર, મહો અને કેટલાક તારાનાં સ્થાન નક્કી કરવા માટેની ગણતરી પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે ચોક્કસાઈથી તેણે અને તેની દેખરેખ નીચે બોનલેએ કરી હતી. આવા કામનો ઈર્ષમત કરનાર થોડા જનોએ એ માટે તેને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે.

*

ક્રેંચ ગણિતવેત્તા અને ખગોળવેત્તા લાડા દ કુલેરોની મદદથી હિંડીએ શોધેલા ધૂમકેતુનો ગતિમાં ચતી ખસેલની ગણતરી ૭ માસ સુધી સવારસાંજ કર્યા કરી, તેથી તેની તંદુરસ્તી હંમેશને માટે બચડી. દોઢસો વર્ષ સુધીના દરેક અંશને માટે શુરુ અને શનિનું તે ધૂમકેતુથી અંતર ગણી કાઢતું ભેઈંચ્યું. તે શ્રમ વડે કંઈ પૈસો મેળવવાનો નહોતો, પણ તેની પાછળ ૭૬ વર્ષને અંતરે જનતાને બીવરાવનાર ધૂમકેતુની ચોક્કસ જગ્યા નક્કી કરવાની ઇચ્છા હતી.

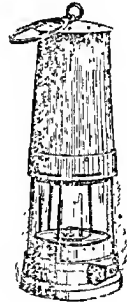
*

કામને માટે, પરિણામને માટે, બદલો મેળવવાનો વિચાર વિદ્યાનના અભ્યાસીને હોયો આવે છે. શહેનશાહ ત્રીજા નેપોલિયને પેરોટ્ટાએ પોતાની શોધો વડે પૈસાનો લાભ કેમ ન હકાલ્યો તે માટે આશ્ચર્ય બતાવ્યું હતું. પેરોટ્ટાએ જવાબ આપેલો : “એમ કરતાં વિદ્યાનના સેવકો દલકા બને. હું પૈસાને માટે નહિ પણ વિદ્યાનને માટે કામ કરું છું.” પોતાની શોધો વડે તે ખૂબ ધનવાન બનત. પણ તેણે તે શોધો જનતાને સોંપી અને પોતે સરકાર તરફથી સ્પષ્ટારણ પગાર લઈ રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપકનું કામ કર્યું.

ધન મેળવવું કે વિદ્યાનની સેવા કરવી એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતાં ફેરડેએ સેવા પસંદ કરી. લોક-ચુલક વિદ્યુતની શોધ પછી તેની કાર્તિ એટલી બધી ફલાઈ કે તેની શક્તિના ઉપયોગ માટે વેપારી તે માગે એટલા દામ આપન. પણ વર્ષો લાખ પૌંડની આવક તેણે જતી કરી !

કોશસાની કે સોનાની ખાણમાં અધારામાં કામ કરતાં અકસ્માત વધવા લાગ્યા. પ્રકાશ માટે દીવો રાખી શકાય નહિ તેથી સર હુકી ઉવીએ બે વરસ સુધી મહેનત કરી સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો : ખાણના ધડાકા સાથે કુટતા વાયુ ઝીણા બારીક કાણાંમાંથી પસાર થતા નથી. એટલે દીવાને બાલુથી બંધ રાખી હવા માટે ઝીણાં કાણાં રાખવામાં આવે તો, દીવાની ઝાળ બહારના વાયુને લાગશે નહિ. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી તે મુજબનો એક દીવો તૈયાર કરવા તેણે વરસો સુધી સતત મહેનત કર્યા જ કરી. આખરે તે સફળ થયો. આ દીવો આજે સેફ્ટી લેમ્પને નામે જાણીતો છે અને તેનાં મોટાં કારખાનાં ચાલે છે. ઉવીએ ધાયુ’ હોત તો આ શોધ માટે અઢીક ધન મેળવી શકત. તેના મિત્રે તેને તેમ કરવાનું કહ્યું પણ ખરું. પણ તેણે જવાબ આપ્યો : “મારે તેના ઈન્જનેર નથી રાખવો, મારે જનતાની સેવા કરવી છે. તે વિચારથી મને આનંદ થાય છે.”

ખાણકનાં ગળાંના એક દહની દવા શોધવા માટે પેરોટ્ટા સંસ્થાના સંચાલક ડો. ડુને ૪૦૦૦ પૌંડનું ઈનામ મળ્યું. તેણે તે રકમ સંસ્થાને ભેટ કરી. ઈનામના સ્થાપકે તેને એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો : “મેં પ્રયોગો અને શોધો સંસ્થામાં કર્યાં છે. સંસ્થા વડે હું આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છું. તેને પૈસાની જરૂર પડતાં તે બધું ન થાય એ માટે મેં તે રકમ સંસ્થાને આપી છે. તેને બહુ આવક નથી.” તે કરોડપતિ તે સમયે કંઈ ન બોલ્યો, પણ મરતી વખતે તેણે સાગ્રાચાર લાખ પૌંડ તે સંસ્થાને ભેટ આપ્યા.

સેફ્ટી લેમ્પ

એક અખરપત્રીએ ન્યૂટનને લખ્યું : “તમે પ્રશ્નોના જે ઉકેલ મને મોકલ્યા છે તે પ્રસિદ્ધ કરવા મને પરવાનગી આપશો ?” ન્યૂટનની ઉમર તે વખતે ૨૭ વર્ષની હતી અને એ ઉમરે માણસને કીર્તિ મેળવવાની સ્વાભાવિક અભિલાષા હોય છે. પણ તેણે જવાબ આપ્યો, “ભરે પ્રસિદ્ધ કરો; પણ આ અને આવી બાજતો સાથે મારું નામ ન જોડતા. આથી મારું મિત્રમંડળ વધે પણ પ્રબળી ગણનામાં તેની

શી કીમત છે તે મને ખબર ન પડે. આ મને રુચિર નથી.”

ધણા શોધકો પોતે પહેલી શોધ કરી છે એમ જણાવવા પોતાની શોધ ઓટ પ્રસિદ્ધ કરે છે. એ માટે ન્યૂટને પોતાની શોધ બહુર કરવાને કાર્મ દિવસ ઉતાવળ કરી નથી. તેણે ૧૬૬૮માં પ્રતિબિંબ આપી શકે એવું દરખાસ્ત શોધ્યું. પણ તે કેટલાંયે વર્ષ તેની પાસે રહ્યું અને ત્યાર પછી રોયલ સોસાયટીની માગણીથી તેણે તે મંડળને પેલું યંત્ર મોકલી આપ્યું. હાલ તે મંડળ પાસે તે યંત્ર છે. સૂર્યના કિરણનું પૃથક્કરણ, યુરેલાકર્ષણનો નિયમ એ બધી શોધોની પણ મોટી જાણ થવા પામી હતી.

ત્યારે વૈજ્ઞાનિક કાર્ય શા હેતુથી થાય? દુનિયામાં મળતાં ક્રાંતિ અને ધનનો કંઈ અર્થ નથી? મુખ્યત્વે કરીને, જ્ઞાનનો પ્રેમ અને શોધનો આનંદ. અને આ મળતાં સાચો વૈજ્ઞાનિક બધી મુશ્કેલીઓ સામે ઝૂમ્મે છે અને જોખમથી તે ખીતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૬૫માં જ્યારે પેરિસમાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો ત્યારે એક ઇસ્પતાલના કોલેરા વોર્ડના માળ ઉપર રહી તે રોગનો અભ્યાસ કરવાનું પેરોટાએ માથે લીધું. એક જણે કહ્યું, “તેમાં ધણું જોખમ છે.” “પણ પોતાની ફરજનું શું?” પેરોટાએ તરત તેનો જવાબ આપ્યો. હંફાઈ પછી એવો જ વીર વૈજ્ઞાનિક હતો. તેણે પોતાની આકાંક્ષા જણાવેલી : “જ્યાં ધર્તીનું તોડી પાડવાં : પછી તે ગમે તેવાં જગરાં હોય; વિજ્ઞાનને ઉચ્ચ કક્ષાએ યજ્ઞવલું; નાની નજીવી વ્યક્તિ-ગત તકરારોથી દૂર રહી તેનો દાખલો ખેસાડવો; જૂઠું સિવાય બીજા બધા માટે શમતા રાખવી; કામ થાય એટલે બસ, પછી તે પોતાનું ગણાય કે બીજાનું તેની દરકાર ન રાખવી; આ મારું લાવિષ્યનું લક્ષ્ય.” કુદરતના અભ્યાસને પવિત્ર દરજ્જા તરીકે

માની અર્પણ થયેલું જીવન મનુષ્યપ્રમત્ત ઉત્તેજે એવા કાર્મ પણ હેતુ અને આદર્શ ધારી શકે. આ દુનિયામાં કે આધ્યાત્મિક દુનિયામાં કાર્મ પણ સાતું કામ ઉચ્ચ આશાઓ વિના થઈ શકે નહિ. પેરોટા કહે છે, “જે પોતાને માથે પ્રભુ રાખે છે, આદર્શ રાખે છે, તે બાગ્યશાળી છે : પછી તે આદર્શ કળાના હોય, વિજ્ઞાનના હોય કે સદ્ગુણના હોય. તે આદર્શની અંદર મહાન વિચારોના મહાન કાર્યોના અરા રહેલા છે. તે બધા અમર તેજનાં પ્રતિબિંબ છે.

જે બધા જ્ઞાન વિસ્તારી સત્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે તે બધા સુકૃતને માર્ગે છે. તેઓ જુદા જુદા દરિયામાં ફરે છે છતાં તેમનો માર્ગદર્શક તારો એક જ છે. તે અનંત અંતરે આવેલો છે એટલે તેના અંતર સાથે સરખાવતાં તેમના માર્ગે એક જ છે. ત્યારે દરેક વહાણનો કપ્તાન પોતાનો માર્ગ નક્કી કરે અને બીજાનાં પગલાંની પરવા ન રાખે. નવા પ્રદેશ શોધાય તેમના ગુણધર્મ જુદા જુદા હોય પણ દરેક શોધક પોતાના અવલોકનમાં આવેલું હોય એટલું જ વર્ણન આપે. બીટા નિશામાં પહેલાં થઈ ગયેલા શોધકોએ શું જોયું તેની તેને ખબર ન પડે. પણ આશા આગલી જાણુએ અને સત્ય પાછળની જાણુએ રાખી, જે માર્ગે તેના વહાણ માટે નક્કી થયો હોય તે માર્ગે, તેમાં બીજાના માર્ગે ઝોળંગવાના હોય કે ખસકે આગળ જોતરું પડે તો પણ, જાણ. આ ભાવનાથી વૈજ્ઞાનિક શોધક અમાર્યા પ્રદેશ શોધે છે. પેરોટા કહે છે - “મારી પ્રયોગ-શાળામાં હોઉં ત્યારે હું દુન્યવી કે આધ્યાત્મિક એવી જાણતોનો વિચાર કરતો નથી, ફક્ત જે પરિણામ નજરે પડે તે અવલોકું છું, જે વૈજ્ઞાનિક પરિસ્થિતિમાં જીવન પ્રગટ થાય છે તે પરિસ્થિતિ શોધું છું.”

યાહુ] અંદુલાસ કેશવલાસ અમીન

પરમ તેજસ્વી સૂર્ય

આકાશના વિભિન્ન ગોળાઓમાં સૂર્ય જ પરમ તેજસ્વી છે એક, તારા, ગ્રહ—એ બધું નાશ પામે તો આપણને કંઈ હાનિ નહિ થાય; પણ સૂર્ય પર તો આપણું જીવન જ નિર્ભર છે. સૂર્યની જ શક્તિથી છોડ ઊગે છે, અન્ન ઊપજે છે, આપણે જીવીએ છીએ. જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો જાય છે અને તેના કિરણ વાંકાં વળીને આવે છે, હારે ઠંડી પડવા માટે છે. ઋતુમાં આર દિવસ તડકો ન મળે, તો ઠંડી ખૂબ વધી જાય છે. ધ્રુવ-પ્રદેશમાં તો કિરણો બહુ વાંકાં થઈને જ પહોંચી શકે છે, તેથી ત્યાં ગરમીના દિવસોમાં પણ બરફના પર્વતો સમુદ્ર પર તર્યા કરે છે, અને અનેક રથાન બરફથી ઢાંકાયેલાં રહે છે. શિવાળામાં તો ત્યાં બરફ જ બરફ દેખાય છે. આથી આપણે સહેજે કંઈપણ શક્તિએ છીએ કે સૂર્ય આપણે માટે કેટલો જરૂરી છે. વૈજ્ઞાનિકોએ ગણતરી કરી જણાવ્યું છે કે સૂર્યનો નાશ થતાં ફક્ત ત્રણ દિવસમાં જ પૃથ્વી પરના ચળ કે અચળ બધા જીવ મરી જશે; સૂર્યના નાશ પછી બે દિવસમાં વાયુમંડળની બધી વરાળ ઠંડી બનીને પાણી કે બરફ રૂપે પડી જશે અને પછી એવી તો ઠંડી પડશે કે કોઈ જીવ જ નહિ થકે. ત્યારે આપણા પૂર્વજો સૂર્યની પૂજા કરતા હતા એ શું આશ્ચર્ય છે ?

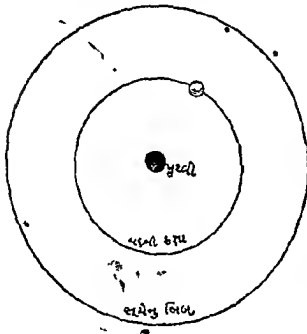
શરૂઆતથી જ માનવહૃદયમાં જિજ્ઞાસા જાગી હશે કે સૂર્ય શું છે !! શાથી એ આટલી ગરમી અને તેજ હમેશાં આપ્યા કરે છે ? શાથી તે દરરોજ સવારે નિયત સમય પર જ ઊગે છે ? નિયમાનુસાર ઋતુઓ શોને આભારી છે ? એવા પણ શંકાપૂર્ણ સિદ્ધાંતો પ્રચલિત હતા કે દરરોજ નવો સૂર્ય ઊગે છે અને સાંજે તે સમુદ્રમાં ટૂંચી જાય છે; અથવા તો બે સૂર્ય છે, બે ચંદ્ર છે, બે નક્ષત્રસમૂહ છે, વગેરે. પણ આખરે મનુષ્યે પોતાના બુદ્ધિબળથી આ બધાનો ખેદ પારખ્યો.

આધુનિક વિજ્ઞાન તો ત્યાંસુધી પહોંચ્યું છે— શક્ય થતાં થતાં—કે સૂર્યનાં સાચાં માપનો, અંતર અને ગ્રાસાયણિક બનાવટ સુધારી માહિતી મેળવી છે.

અંતર વગેરે :-સૌથી પહેલાં સૂર્યનું અંતર લો. સૂર્ય, પૃથ્વીથી લગભગ સવાનવ કરોડ માઈલ દૂર હોવાની જાણ મળી છે. એકમ, દશક, સો એમ ગણતાં કરોડ, દશકરોડ હજારમાં બોલી જવાય છે. પણ વસ્તુતઃ સવાનવ કરોડ માઈલનું અંતર કંઈપણ એવું નથી. પૃથ્વી કેટલી મોટી દેખાય છે ? પણ તેના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીનું સીધું અંતર માત્ર આઠ હજાર માઈલ છે. એકવાર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવામાં માત્ર પચ્ચીસ હજાર માઈલની મુસાફરી કરવી પડશે. સવાનવ કરોડ માઈલ આલવા લગભગ ચારસો વખત પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવી પડશે. અને સમય ? આટલું આલતાં વખત કેટલો જશે ? દર કલાકે ૬૦ માઈલ પ્રમાણે રાત-દિવસ ચાલ્યા જ કરીએ તો સવાનવ કરોડ માઈલ આલતાં ૧૭૫ વર્ષથી એણું ન લાગે ! દર માઈલે દોઢ પાઈ પ્રમાણે ત્રીજા વર્ગની ગાડીનો આવવા-જવાનો ખર્ચ સવાસાત લાખ રૂપિયા થઈ જશે. આ યાત્રા માટે જો રેલેશનમાસતર નોટ ન રવીકારે, તો તેના બદલામાં આપણે તેને લગભગ સાડા-અગિયાર મણ સોનું આપવું પડશે ! સવાનવ કરોડ સુધી ફક્ત ગણતરી કરવામાં તમને અગિયાર મહિના લાગશે અને તે પણ તમે દિવસ અને રાત એક શરખી રીતે ગણ્યા જ કરે તો. ન તો ઊંઘો, ન તો ખાવાપીવાને રોકાઓ અને દર મિનિટ બસો સુધી ગણી નાખો તો.

એક બીજા લેખકે સવાનવ કરોડ માઈલની કંઈપણ લાવવા માટે એક યુક્તિ બતાવી છે. ધડીબર

માનો કે એક ક્ષણમાં તમે તમારો હાથ એટલો વધારી શકો છો કે સૂર્યને પહેલાં શકે તેને અડકવાથી તમારી આગળી દાઝશે ને સામાન્ય માણસ પ્રમાણે એ સૂચના તમારા મગજને પહોંચે, તો ૧૬૦ વર્ષ પછી તમારી આગળી દાઝવાનું તમને લાગે અને સૂર્ય પર કોઈ ઘોર અવાજ થાય, અને તે અવાજ પૃથ્વી પરની ગતિએ નીચે જવામાંથી પસાર થતો થતો આવે, તો ચૌદ વર્ષ પછી તે પૃથ્વી પર સંભળાશે— સૂર્ય આટલો દૂર છે !

સૂર્યનો વિસ્તાર પણ કંઈ ઓછો આશ્ચર્યજનક છે ? પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનો વ્યાસ ૧૦૬ ગણો છે. આથી એનું ઘનફળ પૃથ્વી કરતા ૧૦૬×૧૦૬×૧૦૬ ગણુ છે ૧૩,૦૦૦,૦૦ પૃથ્વીને એક બનાવી દબાવે, ત્યારે માંડ માંડ સૂર્ય જેવડો ગોળો બની શકે

સૂર્યની ઘનતા પૃથ્વી કરતાં લગભગ એવા ભાગની છે. સામાન્ય રીતે પૃથ્વી પોતાના જ માખના પાણીના ગોળા કરતાં સાદા પાંચ ગણી ભારે છે. જ્યારે સૂર્ય પોતાના જીવંત પાણીના ગોળાથી માત્ર

સવા ગણી જ છે. સૂર્ય ને થોડો હવડો હોત, તો તે પાણીના તરી સકત તો પણ બહુ મોટો હોવાથી તે પૃથ્વી કરતા ૩,૩૦,૦૦૦ ગણી ભારે છે

આકર્ષણ શક્તિ - ભૌતિક ભૂગોળના અભ્યાસથી તમે જાણો છો કે પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે તમે એ પણ જાણો છો કે દોરીને લગર બાધના દોરી તણાઈ જાય છે. ને કાચી હોય તો તૂટી પણ જાય છે અને લગ્ન છટકીને દૂર ચાલુ જાય છે. પૃથ્વીના પરિઘમણમાં પણ આ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે ફેર માત્ર એટલો કે અહીં દોરીને બદલે સૂર્યનું આકર્ષણ રહે છે ને તે બધું ચર્મ જાય તો તરત પૃથ્વી છટકીને સીધી દિશામાં જાય, એ સૂર્યની પ્રદક્ષિણા નહિ કરે.

સૂર્યનું વજન અને અતર ખાનમાં રાખતાં તમે એટલો અંદાજ જરૂર કાઢી શકશો કે સૂર્યનું આકર્ષણ ધણું બળવાન હોયુ નેપ્રજે. ત્યારે તો તે આટલી ભારે પૃથ્વીને નચાવી શકે છે જગત્તુ ગમે વારંવાર આકર્ષણ કરતાં તમારુ અનુમાન ઓછુ હોય. પૃથ્વી પર સૌથી મજબૂત ચીજ પોલાદ છે ગણતરીથી બાતમી મળી છે કે આકર્ષણને બદલે બાધીને પૃથ્વીને ધુમાવવાને ૬૦૦૦ માઈલ વ્યાસના પોલાદના લાખા ૩૩થી એને બાધવી પડશે એથી ઓછી મજબૂત ચીજ તૂટી જશે.

સૂર્યની સપાટી પરની આકર્ષણ-શક્તિ પૃથ્વી પરની હાલની શક્તિ કરતા ૨૮ ગણી છે. પૃથ્વી પર એક શેરનો પરચર સૂર્ય પર ૨૮ શેરનો જણીએ આકર્ષણ-શક્તિની કપના માટે આપણે માની લઈએ કે સૂર્યને કંડો બનાવી શકાય જેથી દાઝવા વગર મરુખ ત્યા ગદી થકે એમ પણ માનીએ કે કોઈ માણસ ત્યા પહોંચે તો પણ ખરો. તો શું એ ત્યા બસો ગદી શકશે ? નહિ જ દોઢ મણનો માણસ ત્યા જરૂર મણનો થઈ જશે એના પગમાં લીખા ગ્રહવાની શક્તિ પણ નહિ ગ્રે વધારે આર્મ્પણથી કોઈ પર જરૂર મણનો ગાગ લાલો હોય એમ એ દગાઈ જશે.

તાપક્રમ: સૂર્ય કેટલો ગરમ છે, એનો તાપ-ક્રમ શો છે, એ પણ કદાચ અકલ્પ્ય છે. વિચાર કરો કે સૂર્ય કેટલો નાનો દેખાય છે—આકાશમાં સેંકડો સૂર્યને માટે સ્થાન મળી રહે—તો પણ સૂર્ય આટલી ગરમી આપે છે. અનુમાન થયું છે કે ઉનાળામાં બે ચોરસ ગજની ગરમીમાં એક અશ્વબળ (Horse Power) ની શક્તિ હોય છે. જો સૂર્યની ગરમીથી એન્જિન ચલાવવાનો સુગમ ઉપાય જડે, તો કાલસાના ખર્ચ વિના મોટાં મોટાં એન્જિન સહેલાઈથી, માત્ર સૂર્યના તાપથી ચલાવી શકીએ.

હવે વિચાર કરો કે સાધારણ અગ્નિથી આપણને કેટલી ઓછી ગરમી મળે છે. હોળી નહીં જોવા રહી એની આંચનો અનુભવ તમે લીધો હશે. ચોડે દૂર એનું પ્રમાણ બહુ ઓછું થઈ જશે. એક માઈલ પર પણ આંચ લાગે એવી હોળી તમે કદાચ શકો છો? સૂર્ય ઉપરની હોળી તો સવાનવ કરીડ માઈલ પર છે! અહીં પૃથ્વી પર આપણને સૂર્યની આટલી ગરમી લાગે છે, તો સૂર્ય ઉપર જ તે કેટલી હશે!

આ બધી વાતો ઠીકઠીક ધ્યાનમાં લઇને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓએ સૂર્યનો તાપક્રમ નક્કી કર્યો છે. એમણે નક્કી કર્યું છે કે સેન્ટિગ્રેડ થર્મોમિટરથી સૂર્યનો તાપ-ક્રમ ૬૦૦૦ ડિગ્રી થશે. આપણા શરીર કરતાં ચાર-પાંચ ડિગ્રી વધારે ગરમી કદાચ બધાએ અનુભવી હશે. ૧૦૦ ડિગ્રી ગરમીથી પાણી બીકળે છે. ૧૦૦૦ ડિગ્રી ગરમીથી સોનું પણ પીગળે છે. વિજ્ઞાનીની ભઠ્ઠીમાં મનુષ્ય ૪૦૦૦ ડિગ્રી ગરમી પેદા કરી શકે છે. આથી વધારે તાપક્રમ ઉત્પન્ન કરવો અત્યારે મનુષ્યશક્તિની બહારની વાન મનાય છે. પણ સૂર્યની ગરમી તો ૬૦૦૦ ડિગ્રી છે. અને તેણે તેની સપાટી ઉપર જ! ગણતરીથી નજીક થઈ છે કે સૂર્યની સપાટીએ એક ચોરસઈંચમાંથી ૫૪ અશ્વબળની શક્તિ નીકળે છે. આંગળીના નખ નેટલી સૂર્યની સપાટીમાંથી લગભગ ત્રણ અશ્વબળ નેટલી શક્તિ મળી શકે છે.

સૂર્યમાં ગરમી ક્યાંથી આવે છે? : વિજ્ઞાનનો એક પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે કે વિષમતાની શક્તિ એટલી

ને એટલી જ રહે છે. એ ક્યાંય પેદા નથી થતી, એનો ક્યાંય લોપ પણ નથી થતો. શક્તિનું માપ ક્યાંથી નીકળે છે. કોઈ વસ્તુમાં નેટલું વધારે કામ કરવાનું બળ હોય, એટલી એની શક્તિ વધારે. દયાવેલી-વાંકી વળેલી કમાનમાં શક્તિ હોય છે, કારણકે ખુટ્યા પછી તે કામ આપી શકે છે, જેનું કે બોલે બેંચકી શકે છે, અથવા રમકડાંની ગારી ચલાવી શકે છે. કાલસામાં શક્તિ છે કારણકે તેના બળવાથી ઉત્પન્ન થતી ગરમીથી એન્જિન ચાલી શકે છે, જે કામ કરી શકે છે. કૂંકાતા પવનમાં શક્તિ છે, કારણકે તેનાથી પવનચક્કી વગેરે ચાલી શકે છે. ગરમી પોતે જ શક્તિ છે, કારણકે તે દારા એન્જિન ચલાવી શકાય છે.

હવે એ વાત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે સૂર્ય-માંથી હરદ્વેશ ગરમી બહાર વધા કરે છે, અને એથી શક્તિ પણ નીકળ્યા કરે છે. હવે શક્તિ આવે છે ક્યાંથી? સૂર્ય કેવળ તપ્તપિંડ જ હોય, તો ગરમી નીકળતાં નીકળતાં એક દિવસ જરૂર તે ઠંડો થઈ જવાનો, અગ્નિમાં તપાવેલું લોહું બહાર કાઢ્યા બાદ થોડા વખતમાં થઈ નષ્ટ છે તેમ. સૂર્ય કેવળ તપ્તપિંડ હોત, તો ક્યારેનો પે ઠંડો પડી ગયો હોત. આથી જરૂર આમાં સતત ગરમી જાળવી રાખતું કોઈ તત્ત્વ છે એ વાત તરત ખ્યાલમાં આવશે.

સૌથી પહેલું અગ્નિએ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન એમનું. કાલસા જેવો કોઈ પદાર્થ બળવાથી જ ગરમી પેદા થાય છે એમ તેમણે નિર્ણય કર્યો. સૂર્ય કેટલો પ્રગટ અને કેટલી ગરમી આપે છે, અને કેટલો પદાર્થ એને માટે જરૂરનો છે એ વાતનું માપ કદતાં જણ્યું કે તે કેવળ ઉત્પન્ન પદાર્થનો જ બનેલો હોત, તો પણ વસ્તુતઃ પેદા થતી ગરમી ઉત્પન્ન કરના તેને કુલ કોઈ હજાર વર્ષમાં જ બળીને ભરમ થઈ જતું પડત પરંતુ આપણી જાણ પ્રમાણે હજારો વર્ષોથી સૂર્ય એવો ને એવો ચમકતો આવ્યો છે. હાલમાં ઘણાં ઝાડ એવાં મળી આવ્યાં છે કે જેના શેદાની પરીક્ષા કરવાથી એનું આયુ ૩૨૦૦ વર્ષનું જણાયું છે. વસંત ઋતુમાં ઝાડ જલદી વધે છે,

અને મોટાં થાય છે. કદાચ શિયાળામાં તેમની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે. વસંતનું લાકડું પોચું અને શિયાળાનું કઠણ હોય છે. આવી રીતે દર વર્ષે પોચું અને કઠણ લાકડું ઝાડની ઊલ નીચે રેશા રૂપે જામતું જાય છે. આથી લાકડું જોવાથી ઝાડનું આયુ તરત જણાય છે. જૂનાં જૂનાં ઝાડનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણાઈ આવે છે, કે આજના જેટલાં જ તે વખતે પણ ઝાડ વધતાં હતાં. આથી પ્રત્યક્ષ છે કે કદાચ તે વખતે પણ આજના જેટલી જ ઠંડી પડતી હોય. આ સવાત્રણ હજાર વર્ષમાં સૂર્ય કંઈ ખાસ વધારે તકાવત હોય એટલો ઠંડો નથી પડી ગયો. ભૂગર્ભવિદ્યાના પ્રતાપથી—પૃથ્વીના પર્યટનું નિરીક્ષણ કરવાથી—મણી શકાય છે કે સૂર્યની આવરદા કરોડો વર્ષની હશે.

એ આશ્ચર્ય છે કે આટલાં વર્ષોમાં સૂર્ય ઠંડો નથી પડ્યો? ઈ. સ. ૧૪૮૩માં એક વિદ્વાનશાસ્ત્રીએ એક સિદ્ધાંત ઉપજાવ્યો કે સૂર્ય પર વારંવાર અગ્નિપ્રેરોના વરસાદ પડ્યા કરતો હોયો જેમજે. એનાથી એ ગરમ રહે છે. એ વાત નો સાવ સાચી કે કોઈ પદાર્થને ખૂબ ટીપ્પાથી તેમાં ગરમી આવે છે. જે તમે બોખડને દસ મિનિટ સુધી ટીપ્પા કરો તો તમે તેને ગરમ થયેલું જોઈ શકશો. આ જ પ્રમાણે સૂર્ય પર ઉલ્કાપાત થતો હોય, તો તેથી અવશ્ય ગરમી પેદા થતી હોવી જોઈએ. ઉલ્કા આકાશીય ગોળો છે. આપણે ખરતા તારા રૂપે એને જોઈ શકીએ છીએ. વિશ્વમાં કદાચ અસંખ્ય ઉલ્કા હશે. પૃથ્વી ન્યારે એની નજીક જાય, કે એ પૃથ્વીની નજીક આવે, ત્યારે તે આપણી નજરે આવે છે. એ વખતે પૃથ્વીના આકર્ષણ બળથી તે પૃથ્વી તરફ ખેંચાઈ આવે છે, અને સળગી ઊઠે છે. પણ ન્યારે આ સિદ્ધાંતની પરીક્ષા ગણિતશાસ્ત્ર સુજ્ઞ કરવામાં આવી ત્યારે તે ટકી શકી નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે સૂર્યના વજન જેટલી ઉલ્કા તેના ઉપર વરસે, તો ૧૦૦ વર્ષ સુધી જ ગરમી પેદા થઈ શકે. જરૂર, વિશ્વમાં સૂર્ય પર પડી શકે એટલી ઉલ્કા તો વેરાયેલી ન જ હોય. નહિ તો, પૃથ્વી પર પણ

દરરોજ રાત્રે તે પડ્યા જ કરત. ત્યારે જે સૂર્ય પર ખરેખર એટલી ઉલ્કા પડતી હોય, તો ત્રણ કરોડ વર્ષમાં જ તે કદમાં બમણો થઈ જાય.

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનશાસ્ત્રી હેલ્મહોલ્ડ્ટે એ સિદ્ધાંત મૂક્યો કે સંક્રાંતિવાથી સૂર્યમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. સાયકલ-પંખનું મોં બંધ કરવાથી હવા ગરમ થઈ જાય છે. એ પ્રયોગ તમે મતે કરી શકો છો. એ જ પ્રમાણે કોઈવાર વાયુમંડળ સંક્રાંતિવાથી ગરમી પેદા થાય છે. હેલ્મહોલ્ડ્ટેનો સિદ્ધાંત એ હતો કે સૂર્ય વાયુરૂપ છે, અને આકર્ષણથી તે અધિકાધિક સંક્રાંતિવાતો જાય છે, આથી એનામાં ગરમી સતત રહેવા કરે છે. સૂર્ય ઠંડો નથી થતો એનું કારણ આ જ છે. પરંતુ નીસ વર્ષ પછી ન્યારે લોડ કેલિવન એ વાતની ગણનામાં સફળ થયા કે અનન્ત વિરતારને કારણે સંકુચિત અવસ્થાએ પહોંચતાં કેટલી ગરમી મળશે, ત્યારે હેલ્મહોલ્ડ્ટેનો સિદ્ધાંત પણ ખોટો ઠર્યો. કારણકે આ ક્રિયાથી અડી કરોડ વર્ષમાં ફેલાય એટલો જ તાપ ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ ગણતરીથી પત્તો મળ્યો. પણ આપણે ઉપર જોઈએ છીએ એ પ્રમાણે સૂર્ય કેટલાંયે વધારે વર્ષોથી ઝળકતો આવ્યો છે.

આ રીતે બહુ દિવસથી વૈજ્ઞાનિકો ચકાવામાં પડ્યા છે. હજુ પણ સૂર્યમાં ગરમી ક્યાંથી આવે છે, એ વાતનો પત્તો નથી મળ્યો. પણ ગરમી પેદા થવાની એક નવી રીત હમણાં હાથ લાગી છે. આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ કહે છે કે પદાર્થ અને શક્તિ ખરું જોતાં એક છે. એકનું રૂપાંતર બીજું છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થોડાં ઘણાં વર્ષ ધયાં ઉચ્ચ-પાયાલ મચાવી મૂકનાર સાપેક્ષવાદનો જ સિદ્ધાંત છે. સાપેક્ષવાદને સૂર્યની ગતિ સાથે ઝાંઝો સંબંધ હતો, તાપ સાથે નહિ. પણ એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પદાર્થ અને શક્તિ એક જ જાતનાં છે—એક જ છે, અને એનું એકબીજામાં પરિવર્તન થઈ શકે છે.

ખરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે દરેકે દરેક પદાર્થમાંથી જાણનાં શક્તિ પેદા થઈ શકે છે. સાપેક્ષવાદના

વેપારની ધૂળધાણી થઈ ગઈ. અને, યુદ્ધ પછી, વેપાર ફરી ઊભો કરવાનો ખ્યાલ જ કાઢી નાંખવાનું ગાંધીજીએ, તેમને સમજાવ્યું. એટલે, ઇમામ-સાહેબ ગાંધીજી સાથે જોડાયા, અને પોતે સેવામય જીવનની દીક્ષા લીધી. હિંદમાં આવીને તેઓ સાબર-મતી સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જોડાયા, અને ગુજરાતના લોકજીવનમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો.

અમૃતસરના ગોળાર હાયાડાંના વિષમ વખતમાં, ખોરસદ અને ખારડેલીના સત્યાગ્રહોમાં, કે રેલ સંકટમાં, કે સવિનય હંગામી હડતોમાં—અર્ધમાં ઇમામસાહેબ સરદાર વલ્લભભાઈને સાથ આપવા સદા સજ્જ હતા. ગુજરાતમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જે સુસંબંધો છે, તેનો સારો એવો યશ ઇમામસાહેબના પ્રભાવને ધરે છે.

ગાંધીજીની ધરપકડ અને પરહેજ પછી, ધરા-સણાના મીડાના અગરે ઉપર લઈ જવાના દરજ્જાના સરદાર તરીકે ઇમામસાહેબની વરણી થઈ, એમાં એમની કારકિર્દીનું મહાન યશસ્વિન્દુ રહ્યું છે. ૬૦થી વધુ ઉંમરના એ ડોસા દેવાના નયજવાન ઉત્સાહથી બે હજાર સત્યાગ્રહી સૈનિકોને મોખરે ધપ્યા. તેમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. છ માસની જેલ મળી. કુદરતી રીતે, જેલવાસથી એમની તકુરસ્તી લઈડી.

કશીવ રાહત માગવી એ એમના સ્વમાન્યથી મંજૂર નહોતું. નિર્ભય વીરતાથી એમણે એ બધું સહી લીધું.

ઇમામસાહેબ ખુદાથી ડરનારા પાક મુસલમાન બદા હતા. તેઓ વાણીમાં સદાય ખુદશાબોલા હતા. એકનિષ્ઠ મિત્ર હતા. લગભગ ૫૦ સદી સુધી દેશની સતત સેવા કરનાર દેશસેવક હતા. તેઓ અને ગાંધીજી એકબીજાના ભાઈઓની જેમ સાથે રહ્યા હતા. એ પુરવાર કરે છે કે બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના હૃદયના એકત્રમાં સાચો ધર્મ કદી બાધા રૂપ હોઈ શકે નહિ—પછી ભલે એ બે વ્યક્તિઓ ભતિ કે ધર્મથી ગમે તેટલી એકમેકથી અળગી હોય.

ધૈર્ય, ઋણતા, નિમળ દેશભક્તિ, અને અંગત સબધોની એકનિષ્ઠા—એ બધાં માટે ઇમામસાહેબની સ્મૃતિ ચિરંતન રહેશે. તેઓ સાચા મિત્ર હતા, સાચા દેશભક્ત હતા, કારણકે તેઓ નેક મુસલમાન હતા.

તેમને પોતાની શાંતિ હૃદયી મળી છે, અને ધણીને માટે અનુસરવા યોગ્ય એવા દર્શાવે તેઓ વારસો આપતા ગયા છે.

૧૯૩૧

વાકા વાલેલકર

સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્

મથી રહું નિર્મળ આરસી થવા,
તાજું મહુરું પ્રતિગિંબ ઝીલવા.

પ્રજ્ઞરામ ન. રાવળ .

અદ્ભુત ઇલોરા

અમે નદીમાં નાહ્યા. ત્યાં જ બાપરી પકાવી અને લગભગ ૫ વાગે-ઈલોરાનો રસ્તો લીધો. અહીંથી (અજંટાથી ગયા અંકમાં લેખકે આપણને અજંટા સુધીનો પ્રવાસ કરાવ્યો હતો. હવે ત્યાંથી ઇલોરા તરફ લઇ જાય છે.) ઇલોરા જવાના બે માર્ગ છે. એક જરા વિકટ છે પણ તેથી આકર્ષક માઈલનો ફેર બચી જાય છે. અને તે રસ્તો ગુફાઓની સામે જ પહાડ છે તેમાંથી જાય છે. ખાસ રસ્તા જેવું 'કચું' નથી, પગદંડી છે તે પણ સારી નથી, એટલે સફેદ એમાંથી આપણે જ રસ્તો કાઢવાનો રહે છે. અને બીજો રસ્તો તે ગુફાથી અજંટા ગામ જવાનો, જે લગભગ ચાર માઈલ દૂર છે અને ત્યાંથી ઔરંગાબાદને રસ્તે જવાનું, જે અજંટાથી ૬૦ માઈલ દૂર છે અને ત્યાંથી ઇલોરાની ગુફાઓ ૧૭ માઈલ છે. મોટરનો રસ્તો આ જ છે. પણ પગપાળા જનાર માટે એક ટૂંકો રસ્તો પણ છે. ઔરંગાબાદને રસ્તે કુલમરી નામે એક ગામ આવે છે અને ત્યાંથી ઇલોરા જવાનો ગાઢરસ્તો છે જે લગભગ ૨૦ થી ૨૨ માઈલ થાય છે.

અમારે તો પગપાળા જવું હતું, એટલે અમે તો વિકટ છતાં ટૂંકો રસ્તો લીધો અને બે પહાડ ઝોળાંની 'અજંટા વ્યુપોઈન્ટ' પહોંચ્યા. અહીંથી અજંટાનું દૃશ્ય ખૂબ રમણીય લાગે છે. ફરીને આપણને ત્યાં દોડી જવાનું મન થાય

અજંટા અમે ૪ થી ૫ મે ગુરુવારે છોડ્યું. ફરીને શનિવારે અમે કુલમરી પહોંચ્યા. લગભગ ૪૫ માઈલ અમે બે દિવસમાં કાપ્યા. નિઝામનો આ પ્રદેશ કુંગરાળ છે. ગરમી સખત પડે છે અને પાણીનો પણ સારો પેઠો ત્રાસ છે. ત્રણચાર માઈલ સુધી તો પાણી કે ગામનું નામનિશાન પણ ન મળે, અને ગામડાંઓ પણ એવાં કે જ્યાં ખાવાને માટે સારા ઝોખા પણ ન મળે. એટલે પગપાળા

આ પ્રવાસ કસોટી કરનારો થઈ પડે છે. કુલમરી એક સુંદર મજાની લીલીછમ વાડીમાં મુકામ કર્યો. કુલામાંથી મરીનથી પાણી ખેંચાતું હોઈ નહાવાની પણ મજા આવી. બપોરે જમી કરી સાંજ સુધી ત્યાં જ આરામ લીધો. અહીંથી ઇલોરાનો સીધો રસ્તો નહોતો. ગાઢરસ્તો હતો અને તે ગણુ કુલાવામાં નાખી દે એવો. એટલે અમે એક ગાડું ભાડે કરી લીધું-ફક્ત સામાન મૂકવા પૂરતું અને સાથે સાથે ગાડાવાળો પણ બોમિયાની ગરજ સારે એ અમારો આશય હતો. ગાડાવાળો કહે : 'ચાર રૂપિયાથી એક પાર્ક પણ ચોળી ન લઉં.' વાડીવાળા માણસો કહે : 'તમને ૨ થી ૨૫ માં ગાડું મળશે.' અમે એ ગાડાવાળાને કસો બેસેા. ૩૫ સુધી આપવાની તૈયારી બતાવી પણ ગાડાવાળો એકતો બે ન થાય. એવામાં એ વાડીના જ માલિક કે જે ગામના પટેલ હતા તે આવી પહોંચ્યા અને પછી તો પેશાનો ગામડી ભાયામાં જ ઉપડેા લીધો. 'તારે કાઈ ઇમાન છે કે નહિ? પરદેશી ધારીને લૂંટવા બેઠેા છે?' વગેરે વગેરે. આખરે એ ત્રણ રૂપિયામાં આબેા.

મને ૮૫ વાગે અમે ઊપડ્યા. રાત અધારી હતી. અમારી પાસે 'એટરી' હતી એટલે રાતના એક વાગ્યા સુધી અર્ધાં ઊંઘમાં અને અર્ધાં જાગતા ચાલ્યા કહ્યું. સુલતાનપુર નામના ગામે એક ઝરણાને કાંઠે પાંચેક કલાક આરામ કરી સવારે છ વાગે પાછા ઊપડ્યા. અમને હતું કે નવેક વાગે તો અમે ઇલોરા પહોંચી જઈશું. પણ કેમેષ કરી રસ્તો ખૂટે જ નહિ. રસ્તે કાંઈ મળે ને પૂછીએ : 'ખુદ્દાબાદ કેટલું દૂર?' જવાબ મળે : 'ચાર માઈલ.' વળી અર્ધો કલાક ચાલીએ ને કાંઈ મળે તેને પૂછીએ : 'ખુદ્દાબાદ કેટલું દૂર?' જવાબ મળે : 'ચાર માઈલ.' એરીતે ત્રણચાર વાર પૂછી બેઠું. પણ 'ચારપાંચ માઈલ દૂર' એવો જ જવાબ મળે. કાંઈને કાંઈ નક્કી

ખબર જ નહિ. અગે ચાક્યા. તડકા સારી રીતે ઘર્ષ ગયા હતા અને એમ શેકાતા શેકાતા લગભગ ૧૧ વાગે ખુદ્દાખાદ પહોંચ્યા. વિદ્યાર્થીઓ તો કહે: 'આ ખુદ્દાખાદે તો પગના ખુદ્દા કરી નાખ્યા.' તરસ પણ સારી રીતે લાગેલી, જૂખ પણ એટલી જ, લાગેલી એટલે નારતો અહીં જ કરી લીધો. હજુ ઈલોરા પહોંચતાં પહેલાં ત્રણ માઈલ ચાલવાનું હતું! નારતો કરી પાછા ઊપડ્યા અને લગભગ પોણા વાગે ઈલોરા આવી પહોંચ્યા.

ઈલોરા

ચાકિલા હતા એટલે પહેલાં પકાવની તપાસ કરી. અર્ધો માઈલ દૂર એક મહાદેવનું મંદિર છે ત્યાં જ ઉતારો કર્યો. મંદિર જૂનું છે. આજુબાજુ થોડે થોડે દૂર મુસલમાનોના શેખ છે. એ મંદિર 'ધુએશ્વર' અથવા 'દેવગિરિ' ને નામે ઓળખાય છે. બાજુમાં જ એક ઝરણું છે અને અંદર એક વાવ પણ છે. બગેરે જમી આખો દિવસ આરામમાં જ કાઢવો.

ખીજ સવારે શૌચાદિ ક્રિયાથી પરવારી, નારતો કરી, અગે ઈલોરા નેવા ઊપડ્યા અને છેલ્લેથી ગુફાઓ નેવાનું શરૂ કર્યું. બધી મળીને ૩૪ ગુફાઓ છે. આશ્વર્યની વાત તો એ છે કે બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન એમ ત્રણ ધર્મોની ગુફાઓ અહીં છે. ૨૯ થી ૩૪ નંબરની ગુફાઓ જૈનોની છે અને મૂર્તિઓ ઊપરથી એ દિશાંબર સંપ્રદાયની હોય એમ લાગે છે. બુદ્ધ બુદ્ધ તીર્થંકરો તેમના 'લાહન' પરથી ઓળખી શકાય છે. ૩૧ મી ગુફા ખાસ નેવા નેવી છે અને 'છોટા કૈલાસ' એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. હાથી આરૂઠ ઈન્દ્ર અને સિંહારૂઠ ઈન્દ્રાણી એ દરેકા ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે. અજન્દા ત્યાંની ચિત્રકળાને માટે જાણીતું છે, ત્યારે ઈલોરા ત્યાંના સિંહપકામને માટે ખેનમૂત છે. ઈલોરાની ગુફાઓ નેતાં આપણને એના સિંહપીને માટે માન થાય છે, એમની કળા આગળ આપણું ચિર ગુફા પડે છે. 'ઈલોરાનો સિંહપી' એવી મતલબનું એ એક ચિત્ર નોંધેલું. વિરાટકાય નટરાજનું સિંહપ એ સિંહપી બનાવી રહ્યો હતો. એ આઠ દરતવાળા

નટરાજ ખાસે પેલો સિંહપી એકદમ નાનો લાગતો હતો. છતાં એ વિરાટકાયનો સરળનહાર તો એ વામન સિંહપી જ છે એ બહુ જ આમેલુજ રીતે બતાવાયું હતું. અહીં એ નટરાજની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ નોંધ. આઠ હાથ ઊંચી છતાંય કેટલી સુરેખ! જરાય ખેડોળતા નહિ. રમૂલ હજિએ વામન લાગતો માનવી કેટલું વિશાળ, કેટલું વિરાટ, કેટલું ભવ્ય સર્જન કરી શકે છે!

નંબર ૧૪ થી ૨૮ સુધીની શૈવ ગુફાઓ છે. ખાસ નેવા નેવી ૧૪-૧૫-૧૬ છે. મહાભારત અને રામાયણના નાનામોટા પ્રસંગો ખૂબ સરસ રીતે કેતરી કાઢ્યા છે. અને આપણી પાસે એ પ્રસંગો સમજવાની 'બાઇડ' હોય તો જોર રસ પડે છે. કેટલાક પ્રસંગો તો એની મેળે સમગ્ર જાણે તેવા છે. એનોસે ગુફાઓમાં એ ગ્રંથતાની દૃષ્ટિએ નંબર આપવાનો હોય તો પહેલાં નંબર નં. ૧૬ 'કૈલાસ' ગુફાને સહેને આપી શકાય. કૈલાસ તો ખરેખર કૈલાસ જ છે. કમલારૂઢ પાર્વતી, ભૈરવ રૂપે સિવજી, રાવણનું કૈલાસદરજી, ચોપાટે રમતાં સિવ-પાર્વતીજી, સિવજીનું તાંડવ નૃત્ય, એ બધાં દરેકો કેટલાં પ્રાણવાન, કેટલાં જીવંત લાગે છે. એ ગુફા વિષે ગમે તેટલું વાંચીએ, ગમે તેટલું સાંભળીએ, છતાં નજરે એવા વચ્ચર એની રેખાંતોનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે. ખીયારાં ચિત્રો પણ ત્યાંનું વાતાવરણ ક્યાંથી પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબિત કરી શકે! જ્યારે વિજ્ઞાનની ઝાઝી પ્રગતિ નહતી થઈ એ જમાનામાં આખા પહાડમાં ત્રણ ત્રણ માળ કોરી કાઢ્યા અને એ કાળખોંટ પત્થર પર કળાના આવા ખેનમૂત સાથિયા પૂરવા એ વસ્તુ નેતાં જ મનુષ્યની શક્તિની બહારની વસ્તુ લાગે છે અથવા કહો કે કોઈ દૈવી શક્તિ જ એ કરી શકે, અદ્ભુત ભાવના જ એ સર્જન કરી શકે. જતાંય એ આપણા નેવા કાળા માયાના માનવીનું જ કામ છે એ એટલી જ સત્ય હકીકત છે. શબ્દકેવળના કોઈ પણ સબ્બો 'કૈલાસ' નું વર્ણન કરવા માટે પૂરતા નથી.

નંબર ૧ થી ૧૩ સુધીની બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. સરખામણીમાં શૈવ ગુફાઓ સૌથી સુંદર છે. અજન્દા

નેવા પછી અહીંની બૌદ્ધ ગુફાઓમાં કાંઇ વિવિધતા નથી લાગતી. પણ એથી એની કલાનું મૂલ્ય ઓછું નથી થતું. જૈન ગુફાઓ અને શૈવ ગુફાઓ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. સવારના આડથી ત્રણ વાગ્યા સુધી એ ગુફાઓ જોઈ.

દોસતાબાદ

સાત વાગે દોસતાબાદ તરફ જીપડયા. એ ઇલોરાથી નવ માઈલ દૂર છે. નામ ઉપરથી લાગતું હતું કે જરા ઠીક ઠીક મોટું ગામ હશે, પણ દસ વાગે પહોંચ્યા ત્યારે જોયું તો એ તો દોઢસો ઘરનું જ નાનું સરખું ગામડું છે!

અહીં તો અમારે ફક્ત દિલ્લો જોવો હતો એટલે રાત્રે ત્યાં જ, દરવાજા પાસે જ, સૂઈ રહ્યા. સવારે પરવાનગી મેળવી ૭ વાગે કિલ્લો જોવા ગયા. આ જ ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ આગલાણુનો કિલ્લો હોય એમ લાગે છે, જ્યાં ગુજરાતનો છેલ્લો કમનસીમ રાજા કરણધેસો ભરાઈ રહેલો અને પાછળથી નાસી છૂટેલો. એ કિલ્લો રાજા રામદેવે બંધાવેલો. એ

શિવજી ભૈરવ-સ્વરૂપે (ઇલોરાનું એક શિલ્પ)

અત્યારે પણ સારી હાલતમાં છે અને નિઝામ સરકાર તરફથી સારી દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. એકની પાછળ એક એમ ચારપાંચ તો કાંટ છે. ચારે બાજુ જાડી ખાઈ છે અને અત્યારે પણ તે પાણીથી ભરેલી છે. અંદર ચાંદ મિનાર, જૂની ઇમારતો અને તોપો જોવા મળે છે. ચારે બાજુએ ટેકરીઓ છે વચ્ચેમાં આ કિલ્લો અને તેને ફરી વળતી દિવાલો. ખીણમાં છૂટાં છૂટાં પથરાયેલાં ગામડાંઓ, ફરફર વાત્ર પવન, એ બધાંથી ચડવાને થાક લાગતો નથી. અગાઉના વખતમાં શત્રુને કંઈ

રીતે ફસાવતા એ પણ એક માણસે મશાલથી અગ્નિ બતાવ્યું.

ઔરંગાબાદ

કિલ્લો જોઈ નાસ્તો કરી ઔરંગાબાદ તરફ જીપડયા. ૮ માઈલ. તડકો તો સખત લાગે. પાણી આવે એટલે પાણી પીતા જઈએ. લગભગ ૧૨.૫ વાગે ઔરંગાબાદ પહોંચ્યા. કેન્ટોનમેન્ટમાં જ એક ખાનગી મકાનમાં વડ નીચે માંડ માંડ ઉતારો મેળવ્યો. કાણુ જાણે કેમ પણ અમારા આત્માના સમાચાર પોલીસમાં વાયુ વેગે ફેલાયા. ખેતણ પોલીસો આવી ગયા. પૂછપરછ

કરી. એક પોલીસ તો કહે: “તમે બ્રિટિશ હદ છોડીને ચાલ્યા જાવ.” અમારા માટે આ તો અશક્ય હતું. બધાને ખૂબ ભૂખ લાગેલી. રસોઈ પણ શરૂ કરેલી. ઔરંગાબાદ સિટી બે માઈલ દૂર, સ્ટેશન પણ બે માઈલ દૂર. ત્યાંના બપોરનો સખત તાપ-આવી રિયતિમાં અમે જઈ શક્યા એ તેમ નહોતું. એક ભાઈને પોલીસ-હેડ પાસે લઈ ગયા અને તેમને સમજાવ્યા. પોલીસ હેડને વિશ્વાસ ખોટો. પણ અમારી ધીરજની આ કસોટી કરનારું હતું. આવી રોકટોક એ પહેલો પ્રસંગ ન હતો. નિઝામ સ્ટેટની હદ શરૂ થઈ સાંથી,

ઐટલે કે રૂઢિપુરથી, આ લગભગ પાંચગો પ્રસંગ હશે. અને ખૂબ કંટાળા. એમ જ થયું કે આ નિઝામ રોટની હદમાંથી હવે ભાગીએ તો સારું. રસોઈ અધૂરી જ રહી. ભાત માંડ માંડ કર્યા. દાળ કે કંઢી કરવાની ઇચ્છા ન થઈ. ભાતને વધારીને જ સતોષ માન્યો. પાંચ વાગ્યા સુધી આરામ કરી સાંજે રોશન પરની એક મારવાડી ધર્મશાળામાં ઉતારા કર્યો !

બીજે દિવસે સવારમાં ઔરંગાબાદ શહેર ભેગા બપોરના. ‘પાનચક્રી’ બેઠું. સુંદર સ્થળ છે. પાણીના કુંડ છે અને એક બે જગ્યાએ ઉપરથી પાણી પડે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. ત્યાં ખાસ ભેગા લાયક છે ‘બીમીના મકરનો.’ શહેનશાહ ઔરંગઝેબે તેની બીબીની યાદમાં એ રાત્રે બંધાવેલો. (એનું ચિત્ર આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે આપ્યું છે.) દરથી તાજમહાલ ભેગો લાગે. પ્રેમ જેવી અમૂર્ત વસ્તુને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનો માનવે કેવો રસો શોધી કાઢ્યો છે ? ત્યાંથી દોઢ માઈલ દૂર ટેકરી પર શકાઓ છે. ધણુખરું શિવપદ્મ નટપ્રાપ્ત હાસતમાં છે. અને જપસિંહના ‘સુવર્ણ’ મહાલ ને નામે ઓળખાતું મકાન છે પણ ત્યાં તો અત્યારે સુવર્ણ પણ નથી અને મહાલ પણ નથી. આ બધું બેઠને ગામમાં થોડી ખરીદી કરવાની હતી એટલે સિરીમાં આવ્યા. અહીં અમને પોલીસ ખાતાના એક ભાઈ મળ્યા. અમારી સમક્ષ સદજ ભાવે વાત કરવા લાગ્યા. “હું તો તમારી પાછળ હેરાન ચર્ચિત્યો. ઠેક પુરના બાદથી તમારી પ્રવૃત્તિ જોતો જોતો તમારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો. આલું છું તમારા. અહીં આવવાના સમાચાર પણ મેં આપેલા. મને તો હતું કે ઔરંગાબાદ પહોંચતાં જ તમને બધાને ગિરફતાર કરવા પડશે પણ મારી જાણમાં ચોખ્ખું આવી ગયું કે તમારો ઈરાદો સત્યાગ્રહ કરવાનો નથી ! આવી ખબર હોત તો મેં તમને ઉતારા માટે ગામમાં જ સારું સ્થળ જતાલું હોત ” એની સહાનુભૂતિ માટે અમે એનો આભાર માન્યો અને અમારી પાછળ એની મરેજો હેરાનમતિ માટે દિવસોજ બતાવી.

સાંજે સપ્ત પવનમાં છ વાગે અમે. ઔરંગાબાદ છોડ્યું. અને એ જ રાત્રે ૧૭ માઈલ તો આસાનીથી કાપી કાઢ્યા. અંતકરી રમતા જઈએ અને રસ્તો કાપતા જઈએ. એટલે ૧૭ માઈલ કેમ કપાયા તેની કંઈ ખબર જ ન પડી. જેમણે અંતકરીમાં ભાગ ન લીધો તેમને આ ૧૭ માઈલ આકાશ પડ્યા. અને એનું પરિણામ બીજે દિવસે અમે જોયું. લગભગ ૧૨:૩૦ વાગે એક ડાક બંગલાના ચોગાનમાં રાત ગાળી, વહેલી સવારે યાં વાગે આવવાનું સારું થયું. અને ૧૦-૧૧:૩૦ વાગે ટેકા આવી પહોંચ્યા. ‘અહીંથી બ્રિટિશ હા સારૂ થાય છે. નિઝામ શેરહદ અને બ્રિટિશ હા વચ્ચે દક્ષિણગંગા ગોદાવરી આવી જાય છે. ગોદાવરી કાંઈ જ પડાવ નાખ્યો. પ્રકૃતિ સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ નિઝામ રોટમાં આપણને જુદું ભેગા મળતું નથી. ખેતરો પણ સાવ સૂકાં. ક્ષિતિજ સુધી નજર કરીએ પણ કાળા મારી સિવાય કંઈ જ નજર ન પડે—હા, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતનાં દૃશ્ય અદ્ભુત લાગે છે. સંખ્યાના રંગો અકીકિક હોય છે અને રાત્રે, આ પણ આકાશના મિત્રો—પેશ તારાઓ—આપણી રક્ષા કરતા એ જ સપ્તર્ષિ અને દરણી, મૃગશીર્ષ અને શુવ.

ગોદાવરી મૈયા

અહીં ગોદાવરીમાં નહાવાની ખૂબ મજા આવી. ખૂબ આનંદથી નાલા. કેડ સુધી પાણી અને તે પણ ઠીક ઠીક જોસમાં વહી જાય છે. આપણે અંદર પડીએ એટલે ધીમે ધીમે તણાઈએ. પણ આપણને જરાએ બીક ન લાગે. દાદવનું નામ નહિ. નીચે રેલી. ખૂબ સ્વચ્છ પાણી અંદર પડીએ એટલે જાણે કાંઈ માતા પેતાના લાડિયાને જેલ કરાવતી હોય. લાડ લડાવતી હોય તેમ આપણને ખેંચે. સામા પ્રવાહમાં તરવાની મહેનત કરીએ પણ તરાવ જ ચાલે ? ગોદાવરીનાં મૈયા તરીકે અહીં દર્શન થયાં. ધડીસર થયું કે નાસિકની ગોદાવરી તે આ જ હશે કે બીજી ? કામ કલેષકરે નહીને ‘લોકમાતા’ કહી છે તેનું પૂરેપૂરું સાર્થક અહીં સમજાયું.

અમારો ઘણો કંટાળો અહીં નહાવાથી ઝોળે થયો. છતાં અમારી સ્થિતિ બહુવા જેવી હતી. દાઢ, તડકા, શૂષ્ક અને તરસની અમારા ઉપર સારી અસર થઈ હતી. કેટલાકના પગમાં ફેફલા પડેલા, કાઈના પગ ફાટી ગયેલા, હોંક તો લગભગ બધાના જ ફાટી ગયેલા અને બેયાર વિદ્યાર્થીઓ તો આલી શકે એવી સ્થિતિમાં જ નહેતા એટલે અમે અહીંથી અહમદનગર સુધી-૪૨ માઈલ-અસમાં જ ગયા અને રાત્રે નવ વાગે અહમદનગર પહોંચી ગામમાં એક જૈન ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો.

અહમદનગર

ખીજ સવારે એટલે ૧૨મી મેએ દૂધપૌઆતો નાસ્તો કરી અમે કિલ્લો નેવા બપડયા. કિલ્લાને દરવાજો જ એક યુરોપિયન સોફ્ટવર બોમો હતો. એણે અમને રોક્યા. એક તો સોફ્ટવર, અને પાછો અંગ્રેજ નહિ એટલે અંગ્રેજ પૂરું બોલતાં આવડે નહિ. માંડ માંડ અમે સમજી શક્યા કે એ તો અંદર જવા માટેનો પાસ માગે છે ! પાસ તો અમારી પાસે હતો નહિ, એ તો પોલીસ કમિશનર પાસેથી મળે. એક બે માણસોને અંદર શું નેવા જેવું છે તે બાબત અમે પૂછી નેયું. ખાસ નેવા જેવું હોય એવું લાગ્યું નહિ, એટલે અમે તો એ કિલ્લાને બહારથી નેહીને જ સતોષ માન્યો. હા એક માઈલ દૂર ચાદખીખીનો મહેલ ટેકરી પર છે.

સાંજે જ અમે ચાલવાનું શરૂ કર્યું-પૂતા તરફ. અહમદનગરથી પૂતા ૭૫ માઈલ મોટર રસ્તે થાય છે. ત્રણ દિવસમાં અમે જો રસ્તો કાપ્યો. બેત્રણ માઈલને આંતરે ગામડાં આવ્યાં જ કરે અને પાણીનો પણ બહુ ત્રાસ ન પડે વહેલી સવારે ૪-૪૫ વાગે તો ચાલવાનું શરૂ કરીએ. ૭ થી ૭ સુધી એમ જ ચાલીએ. પછી કોઈ કુવા, વાવ કે ઝરણાને કાઠે પકાવ નાખીએ. મુખશુદ્ધિ, શૌચાદિ ક્રિયાથી પરવારી નાસ્તો કરી પાછો તંબુ ઉઠાવીએ અને દોરેક કલાક આગળ વધી, ૯-૯૫ વાગે કયાંક વડની હાયા નીચે, પકાવ નાખીએ. પછી સાંજે પાા-૬ વાગે પાછું ચાલવાનું શરૂ કરીએ. અમે સોમવાર તા. ૧૫મીએ સાંજે પૂતા પહોંચ્યા.

પૂતામાં પાંચ દિવસ

રેશન પરની મોરારજી ગોકુલદાસની ધર્મશાળામાં ઉતારો રાખ્યો. આરોગ્યબુલન અને ધર્મશાળાનું આલેશન મકાન બંધાવેલું છે. બધી ભતની સગ-વડતાવાળું છે અને છતાં સાવ મફત છે. પર-આંતમાં ગુજરાતીઓની આવી ઉદારતા નોંધે તે આપણને આનંદ થાય છે. પણ સાથે સાથે સખેદ જણાવવું પડે છે કે એ પૈસા ખરબચા પછી એની કેવી વ્યવસ્થા થાય છે એની તેઓ બહુ દરકાર રાખતા હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતીઓના જ પૈસા છતાં ગુજરાતીઓને જ હાલાકી ભોગવવી પડે છે. અહીંના મેનેજર એક દક્ષિણી ભાઈ છે. છત્રીસ કલાકને અંતે સારી બોલાચાલી પછી, અમને ચોરડી મળી !

પૂતામાં પ્રભાતનગર, રે મ્યુઝિયમ, વેધશાળા (observatory), પેશ્વાનો જૂનો મહેલ વગેરે નેવા. એક દિવસ અસમાં સિંહગઢ નોંધ આવ્યા. પૂતાથી લગભગ પંદર માઈલ દૂર છે. રસ્તામાં ખડક-વાસલાનું સુંદર, વિશાળ તળાવ આવે છે. ઐતિહાસિક સ્થળો સૌંદર્યની દ્રષ્ટિએ બહુવાર આપણને નિરાશ કરે છે. તથા માઈલ પદાડમાં ચડવાનું હોય છે અને ઉપર ચડવાનો રસ્તો પણ બરાબર નથી. જુલો પણ કયાંય દરિગોચર થાય નહિ. સાથે ફેરી લીધેલી તે ચૂસતા જઈએ અને ચડતા જઈએ. ઉપર તો દૂધ અને દહીં સિવાય બીજું કશું મળતુ નથી. કોઈ વાર માર્ચે પણ મળે. ઉપર સુંદર મંજારો કંડા મીંડા પાણીનો ઝરો છે. કલ્યાણ દરવાજો-જ્યાંથી તાનાજીએ સિંહગઢ પર ચડાઈ કરેલી અને જ્યાં આગળ એ મરાઠા ત્યાં આગળ અત્યારે તેના સ્મારક રૂપે એક દહેરી બાંધેલી છે. રામરામ પેશ્વાની સમાધિ પણ છે. ગરબામાંકાંચા સૈનિકોની સહાયતાથી સિંહગઢ સર કરવાની તાનાજીની હિંમત અને બહાદુરીને માટે આપણને માન થાય છે. ‘ગઢ આલા પરંતુ સિંહ ગેલા’ એની કહેતી પણ એ લોકોમાં છે.

પૂતામાં પાંચ દિવસ રહ્યા. અહીં અમે ઠીક ઠીક આરામ લીધો. પહેલાં તો મુખર્થ જતાં લોનાવસા

અને કાર્લા જવાનો કાર્યક્રમ હતો, પણ અજ-ટા અને ઈસોરા જેવા પછી ગુફાઓ જેવાની અમને બહુ હોંસ ન રહી. એટલે ૨૦મી શનિવારે સવારે અમે બસમાં મુઝઈ જવા ઊપડયા. ૨૨તાના ઘાટમાં કુદરતી દશ્યો જોઈને તો અમે લોનાવલા કાર્લા પડતા મૂક્યાં તે માટે પરતાવો થયો. મુઝઈડી નાસિક કરતાં પણ વધારે સુંદર નૈસર્ગિક દશ્યો અહીં જોયાં. જાન્યવરત પહાડમાંથી રેલવે માટે કોરી કાટેલી ટનસો જોઇએ છીએ ત્યારે માનવશક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. અને લોનાવલા પછીનો ઘાટનો રસ્તો પણ ખૂબ વાંકાચૂંકા અને ઢોળાવવાળો છે. આટલી અકાંટ કુદરતના પૂરતાં નિરીક્ષણ વગર અમે ઉતાવળે માર્ગ કાપી રવાા છીએ એનો અમને અંતરમાં વસનસો હતો. પણ એ જ ઉતાવળથી અમે ૬૨ નંદ, (Home, sweet home તરફ) આવી રણા છીએ એનો અમને આનંદ હતો. અને એવી મિશ્રિત લાગણીઓ વચ્ચે અમે ૬૨ વાગે તો માટુંગા પહોંચી પણ ગયા.

વીસ દિવસના અમારા આ ટૂંકા પ્રવાસનું સર-વૈધું કાઢીએ તો એ વીસ દિવસમાં અમે લગભગ ૪૫૦ માઈલ, ટ્રેઈન અને બસમાં, મુસાફરી કરી અને લગભગ ૩૦૦ માઈલ પગપાળા પ્રવાસ કર્યો. ગોદાવરી, પૂણી, પેનગંગા, ભીમા જેવી દક્ષિણની મોટી નદીઓ અમે પગ તળે પસાર કરી. આ 'લોકમાતાઓ' ઉપરાંત જેનું માહાત્મ્ય આપણને પ્રવાસ દરમિયાન સમજાય છે તે વડોદા, નદી અથવા ઝરણાં કાંઠે, પ્રવાસોને એક આશીર્વાદ સમન છે. બીજાં વૃક્ષો પણ, ખાસ કરીને કૂલ્લનાદિનાં, આપણને ઠીક મદદ કરે છે. રસ્તામાં આવતા હોઈએ, બૂખ લાગી હોય, કેમ્પ ક્યાં નખાશે તે કાંઈ નક્કી ન હોય ત્યારે આવાં વૃક્ષો આપણને આસીર્વાદ સમાન યઈ પડે છે. વિદ્યાર્થીઓની નજર જ એમની શોધમાં ચારે બાજુ ફરતી હોય છે. તેમાં ફરીનું કે કોકાનું ઝાડ આવે, ખારેક, જાંશુ કે ચુંદી,

કરમદાં કે અંજીરનાં ઝાડ આવે તો એને ઈન્સાફ આપ્યા વગર આગળ જવાય જ કેમ? પ્રવાસમાં બૂખ પણ આપણને ખૂબ લાગે. ગમે તેટલું રાંધીએ પણ એક દાણો પણ વધે એવું કદી ન બને. જીવડું, કોઈ વખતે ઓછું પડે.

પ્રવાસથી થાક લાગે એ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે. પણ એથી આપણે જોવાનું હોય એ ચૂકીએ તો પ્રવાસનો આખો આશય માર્યો જાય છે. જીવડું સુંદર સ્થળો જોવાથી, ત્યાંની ઇતિહાસ યાદ કરવાથી, આપણો ધણો થાક જીતરી જાય છે. અમારા પ્રવાસમાં આજું કોઈ વાર બનતું. જે સ્થળ જોવા જવાના હોઈએ તે દૂર હોય એટલે ત્યાં પહોંચતાં થાક તો લાગે જ એટલે આશા થાકેલા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં દરવાજા આગળ જ બેસી પડે. કિંસ્તો જોવાનો હોય તો કિંસ્તને દરવાજા પહોંચ્યા એટલે બસ. પછી અંદર જોવાની બહુ ઈચ્છા ન કરે. કોઈ જાણે મિનારો ચડીને ઉપર જવાનું હોય તો કહેશે, 'ઉપર શું જેવું તું', બહારથી જોઈ લઈએ એટલે બસ.' જે વિદ્યાર્થીઓ જોઈને પાછા આવે તેમને પછી જાણ થાસે ને ખૂબ આતુરતાપૂર્વક પૂછે, "ન્યાયો જોડો કુરો આય?" (જેવા જેવું શું છે?) મનમાં એમ જ થતું હોય કે જો 'બહુ જોવા જેવું છે' એવો કંઈ જવાબ મળશે તો થાકેલા લયડિયાં ખાતાં જનું પડશે, નહિતર જોવા વિનાના રહી જઈશું. પણ એમના સફાભાવે "ન્યાયો જોડો કિં નાય?" એવો જવાબ મળે તો એમને 'હાથ' થાય, થાસ નીચો બેસે. પ્રવાસમાં આવી વૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ. "આટલા ભેજુ આટલું વધારે" એ જ 'રિપરિટ' દર્શેશાં રાખીએ તો જ પ્રવાસનો પૂરેપૂરો આનંદ માણી શકાય છે.

આ રીતે અમે અમારો અજ-ટા અને ઈસોરાને પ્રવાસ ખૂબ આનંદપૂર્વક પૂરો કર્યો.

મંગલ દેસાઈ

વ્યાયામ મંદિર

વ્યાયામ વિદ્યાનો પ્રચાર જૂના કાળથી પંચાંગ અને મહારાષ્ટ્રમાં વિશેષ છે. વચ્ચે આવેલાં સિંધ અને ગુજરાતમાં આ વિદ્યાનો શોખ પહેલાં હતા નહિ પણ છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજરાતે આ વિદ્યામાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી છે. પંદર વર્ષ પહેલાં જ્યારે આશ્રમની સાળામાં અમે લાડી, કુસ્તી, લાલ, લાકડી વગેરે મર્દાનગી રમતોની શરૂઆત કરી ત્યારે કેટલાક લોકો અમને પૂછતા, કે આ તો હિંસાની તૈયારી કહેવાય, તમારી અહિંસા સાથે આનો મેળ કેમ બેસે ? તે વખતે લાંબી લાંબી દલીલો આપીને સિદ્ધ કરવું પડતું કે જે શરીર કેળવે છે, વ્યાયામ કસરત અને મરદાનગી રમતોમાં તૈયાર છે, તે અહિંસાનો ચમત્કાર વધારે સારી રીતે બતાવી શકે. મહાત્માજી પહેલી વાર ઘરોડા જેલમાં હતા ત્યારે યશ શીખ લોકોએ યુરુ કા બાગમાં અહિંસક લડાઈ લડી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે હિંસાનું શાસ્ત્ર જાણનાર અને પેઢી દર પેઢી સિપાઈના પેશામાં રહેનાર માણસ પણ ધારે ત્યારે અહિંસાનું સુંદર રીતે પાલન કરી શકે છે. આપણી છેલ્લી લડતમાં તો દેશના એક-એક પ્રાંતે અહિંસાની શક્તિ બતાવી છે. ગુજરાતના યુવાનોએ-અખાડાવાળા યુવાનોએ-ધરાસણીની ધરતી પર ધીરજપૂર્વક લાડી ખાઈને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે શૌર્ય અને અહિંસા બંનેનો કેટલો સુંદર મેળ હોય છે.

જે શરીરે નિર્બળ છે, ધારે તો એ સામો ચર્ચ ન શકે એને અહિંસા પોતાનો પૂરો ચમત્કાર ન બતાવી શકે. ઘણી વાર એવા માણસની અહિંસાના મૂળમાં કાપરતા હોવાનો પણ સંભવ રહે છે. અહિંસાને નામે શરીર કેળવવા તરફ એરકારી કરવી એમાં એકસ પ્રત્યેક છે. અને અહિંસાની તો જરા એ સેવા નથી.

આજની રમતોમાં મહાબળ અને બાલાની રમત બોઈને મારા મહારાષ્ટ્રી હૈયાને કેટલો હરખ થયો છે એ શી રીતે વ્યક્ત કરું ? આ બન્ને રમતો શરીર કસવાની દૃષ્ટિએ, રૂઝ્તાની દૃષ્ટિએ અને આત્મ-વિશ્વાસની દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે.

લાડી, લાકડી કે તલવાર આજે સ્વરાજ્યની લડત લડવામાં કામ આવશે, એ આવડત હારા આપણે

શસ્ત્રયુદ્ધમાં જીતી રાણીયું એમ જો કોઈ માનતું હોય તો તે ભારે જૂલ છે. શસ્ત્રયુદ્ધની દૃષ્ટિએ આ શસ્ત્રો બહુ જૂનાં કહેવાય, નકામાં કહેવાય. શસ્ત્રયુદ્ધ માટે તો ઓટ્ખ, રિશ્ત્રવર, રાયફલ, હોર્ટઝોર, મનવાર અને એરોપ્લેનની જરૂર છે. એને માટે જુદી જ તૈયારી બોઈએ છે. એ માર્ગ આપણે માટે નથી. સરકાર સામે અણગમો બતાવવા માટે સહજસાજ તોફાન કરવા બદલે તો પણ તલવાર લાડી કામનાં નથી. કેમકે આજની પોલીસ, આજની ફોજ અને આજની સરકાર સમાન શસ્ત્ર લડવાનો ક્ષાત્રધર્મ સમજતી નથી. સ્વરાજ્યમાં પણ આપણે સમાન શસ્ત્ર લડવાનો, એ આદર્શ સ્વીકારી શકવાના નથી. અજો તો સરકારે છોએક કહે છે કે, તમે રાડાં છીરાડાં ફેંકશો તો અમે ગોળી ચલાવવાના જ. મિસિસ બેસેંટ એ વાત કરી ત્યારે લોકો તાલક એમના ઉપર ચિડયા હતા.

પણ વ્યાયામ, કસરત અને મર્દાનગી રમતોનો ઉપયોગ બીજા અનેક રીતે છે. આજનો જમાનો જુઓ: પ્રજાની શક્તિનો કેટલો ડ્રાસ ચર્ચ રહ્યો છે; લોકોને પેટ પૂરતો ખોરાક મળતો નથી, પૌષ્ટિક ખોરાકને બદલે આ જોવાં નકામાં પીણાં પીવાનો શોખ વધ્યો છે. લોકો નાલુકાઈમાં મોટાઈ માને છે. માખાપો પોતાનાં બચ્ચાંઓને શરીર બચાવવાની સલાહ આપતાં શરમાતાં નથી. વિલાસને જ્યાં ત્યાં ઉનેજન મળે છે. નાટકસિનેમા અને કળાને નામે ચાલતી વિલાસિતા યુવાન શરીરોને કોતરી ખાય છે એવે વખતે કાલો ધર્મોપદેશ કશું કરી શકવાનો નથી. એના કરતાં શરીરો મજબૂત કરવા માટે, મન પવિત્ર કરવા માટે, સ્વાભિમાન અને તેજસ્વિતા વધારવા માટે કસરત, કવાયત અને મર્દાનગી રમતો એ વધારે ઉપયોગી સાધનો છે. મહેનતગજૂરી અને વ્યાયામ બન્ને આવશ્યક છે. એકલી મહેનતમજૂરીથી બધું કામ પતે એમ નથી. મહેનતમજૂરીથી શરીર કસાય, રૂઝ્તા વધે, કષ્ટ સહન થાય પણ શરીરમાં જે ઝડપ કે રહેણુશ બોઈએ છે તે મર્દાનગી રમતો વિના નહિ આવે.

શરીરમાં તોફાન બરેલું હોય અને ચારિત્ર્યની શક્તિથી તે અંકુશમાં રહેલું હોય એ જ ઈષ્ટ છે. સવારથી સાંજ સુધી કામ કરીને થાકેલા લોકો પછી જો ઉત્સાહી હોય તો સાંજે થોડીક રમતો રમી એમાં રહેલા વિનોદ અને આનંદદાર મગજના યોગને લગવે કરે છે. અને એ રીતે પોતાની આવરદા પણ વધારે છે. વ્યાયામ-કસરત-ક્યાવતથી મળતી સૌથી પહેલી વસ્તુ એ કે સાત્ત્વિક આનંદની વૃદ્ધિ થાય છે, આરોગ્ય એની મેળે સચવાય છે. બ્રહ્મચર્ય અને વ્યાયામને તોલે આવે એવું એક રસાયણ વૈદકશાસ્ત્રે શોધ્યું નથી એવો વૈદકશાસ્ત્રનો જ એકાર છે. યોગ્ય વ્યાયામને લીધે શરીરમાં રક્તિ રહે છે એ સૌથી મોટો લાભ છે. સંક્રમણ વ્યાયામ કરવાથી સહકાર શક્તિ વધે છે, સૂચક કેળવણી છે, ખડકપણું સ્વાભાવિક થાય છે. વ્યાયામ સાથે જો સહવાસ સારો હોય, ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી હોય તો દિલ્લદારપણું કેળવવામાં વ્યાયામની મદદ એકલસ જણાઈ આવે છે.

સેવાની દૃષ્ટિએ વ્યાયામ આજે નેટલો જરૂરનો છે નેટલો ભાગ્યે જ આ પહેલાં જરૂરનો હતો. આજ જેવી આકૃત પ્રસંગે વ્યાયામથીરોની ઉપયોગિતા ડગલે ને પગલે સિદ્ધ થાય છે. મરજી જેવા ચેષી રોગો ન્યારે કાટે છે ત્યારે મોટી સંખ્યાના લોકોને દવાપાણીની અને માવજતની મદદ પહોંચાડવામાં વ્યાયામમંજીએ જે મદદ આગસુધી કરી છે તે એક જ વસ્તુ વ્યાયામનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા બસ છે. સ્વરાજ્યના જમાનામાં યાત્રાઓ, સરઘસો અને સભાઓમાં અખાડાની તાલીમ અનેક રીતે ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. ચારિત્ર સંગઠન, પ્રજા મંડન અને સંગઠિત પાયા ઉપર કરવાની સેવા એ ત્રણ ક્ષેત્રમાં વ્યાયામની ઉપયોગિતા અનેક રીતે અને અનેકવાર સિદ્ધ થઈ છે.

મેં કહ્યું કે પુઠની દૃષ્ટિએ લાડીલાકડીનો ઉપયોગ નથી છતાં સ્વરાજ્યને માટે એ વસ્તુનો ઉપયોગ ઘણો થવાનો સંભવ છે. આપણી લડત લંબાશે અને આકરી થશે ત્યારે પાછળનો અનુભવ જોતાં લાગે છે કે પોલીસખાતું આપણને દબાવવા જતાં, પ્રજાનું સામાન્ય રક્ષણ કરવાની પોતાની મૂળ ફરજ પણ ભૂલી જવાનું છે. વધેલા કામને પહોંચી વળતું પણ એમને

માટે સુરક્ષ હશે. અને દાનત તો લોકોની મુશ્કેલીઓ વધારવાની જ હોય. આવી અશાન્તિની દશામાં યોગી-પરોગી વ્યવસ્થા પણ કદાચ આપણે જ અચાવવી પડે. આવે વખતે વ્યાયામ મંદિરમાં મળેલી તાલીમ ઉપયોગી નીવડવાની છે. સ્વરાજ્ય મેળવતાં પહેલાં આપણે જેવું તેવું પણ પ્રયત્ન રક્ષણ તો કરવું જોઈએ. દત્તિદાસનો અનુભવ જ છે કે પરરાજ્ય જમીને સ્વરાજ્ય થાય છે ત્યારે વચલા સન્નિક્ષણમાં થોડીક અવ્યવસ્થા રહે છે. પણ એ અવ્યવસ્થાને કારણે જ લોકોની સ્વરાજ્યની લાપકાત ખીતે છે, કેમકે એક-એક કાર્યમાં સ્વાવલંબન કેળવ્યા વગર છુટકો જ નથી હોતો. મારામારી, તોફાન, ઘાડ વગેરે શમાવવા માટે વખતોવખત દોડવું પડે એમાં અકળામણ ગમે તેટલી હોય તો મેં બારે કેળવણી તો છે જ. ખરું જોતાં જો લોકો મજબૂત હોય તો દુર્જનોને તોફાન કરવાનું પણ મન નથી થતું. દુર્જન લોકો, સુવાળા લોકો, આજસુ લોકો અને સંઘર્ષી લોકો પોતાની નયજાઈને લીધે દુનિયાની દાનન જગાડે છે. પાંચું જોઈને દબાવવાનું મન કેને ન થાય ? આ બધા દોષો કાઢી નાખ્યા એમાં નાનોચનો પરાપકાર નથી રહ્યો

વ્યાયામ મંદિર એ દરેક ગામનું એક જાતનું ઘરેલું હોતું જોઈએ. નિસ્તીર્ણ જમીન, એમાં સુંદર બગીચો, ફળજાડ અને ફૂલજાડ વ્યાયામ મંદિરને આંગે હોવાં જ જોઈએ. આવેલાન મકાનની આપણને જરૂર નથી પણ પાકું અને મોટું મકાન હોય તો જોડું નથી. ગામનાં લોકો, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો, સવારસાંજ ત્યાં ફરવા આવે, અને યોછીવત્તી કસરત કરીને જળ. આજકાલ મંદિરો પાછળ પેલા બર્મીયાને બદલે આવી વ્યાયામ મંદિર જેવી સંસ્થાઓ પાછળ ખર્ચાતા હોય તો કેવું સાડું ! આમાં બધા જ લોકો આવી શકે અને સ્વચ્છતાના, સુખડતાના અને સાદી રહેણીના શાસ્ત્રીય પાઠો લઈને જાય. *

કાકા કાલેલકર

* ઈ. રા. ૧૯૩૨માં બાદરતુ વ્યાયામ શાળાના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.

આધુનિક સંસ્કૃતિનાં પ્રતિકોનું સ્મારક

અમેરિકામાં ઈ. સ. ૧૯૩૯માં ભરાયેલા વિશ્વમેળા નિમિત્તે ન્યૂયોર્ક શહેરના વેસ્ટિંગહાઉસના પાયામાં આધુનિક સંસ્કૃતિનાં સૂચક પ્રતિકોને દોઢવામાં આવ્યાં છે. આજ પછી પાંચ દહાસ વર્ષના વૈતાનિકોની જાણ અને અભ્યાસ ખાતર ૮૦૦ રતજના વજનવાળી કેમ્બ્રિજર ધાટીની પેટીમાં આ જમાનાની સંસ્કૃતિદર્શક ચીજો સંઘરવામાં આવી છે. આ પેટીનું બાહ્ય આવરણ કદાચ નહિ એવી કુપલેષ ધાતુનું બનાવેલું છે. બધી ચીજો સાત ફૂટ લાંબી હવા વિનાની જગ્યામાં, નાઇટ્રોજન ગેસ ભરેલા, જલાભેદ આવરણ-ત્રાળા પાયરેક્સ કાચના ઘરમાં ગોઠવવામાં આવી છે.

આજના વપરાશની ચારસોથી વધુ વસ્તુઓ સંઘરવામાં આવી છે. ફાઉન્ટેનપેન, મિકેનિકલ પેનસિલ, ઘડિયાળ, વિલુતદીપ; તમાકુ પાઇપ, નાળુક સિગરેટ, ઓગોની હેટ, પ્રસાધનોની ચીજો, ચરમા, દૂધપલ, દંતભંજન, ડ્રેસેરા, ફિડમ, અસ્ત્રો, ટીન ઉઘાડવાનું સાધન, પૈસાના નમૂના વગેરે વગેરેના સંગ્રહ કરવામાં આવ્યાં છે.

આ ઉપરાંત ધાતુ, કાચનાં કપડાં, રખતર, એસ-એસટોક્સ; હાથુ અને ધાન્ય; અને કાલસાનો નમૂનો, જે પાંચ દહાસ વરસ પછી કદાચ ના હોય, એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે.

આપણા જમાનાનું વૃત્તાંત કચકડાની પટ્ટી પર ચક્ષુરૂપે ઉતારવામાં આવ્યું છે. જીદીજીદી ભાષા-ઓનાં પુસ્તકો ફિફ્ટેરી વગેરે છે. વળી ભવિષ્યના ઈતિહાસવેત્તાને ફિફ્ટમો મર્મ સુગમ પડે તે માટે તેનું

વિવરણ, ન્યૂસ-રૂલ પણ છે. તેમાં આ જમાનાના ઈતિહાસના સ્વતંત્ર વર્ણનો, સુંદર દ્રશ્યો વગેરે છે. માઇક્રોસ્કોપ પણ છે.

ભવિષ્યના વૈતાનિકો આજથી પાંચ દહાસ વર્ષ પછી ૧૯૩૯ની સાલ આવી તેની જાણ ખાતર દુનિયાભરનાં મ્યુઝિયમોમાં એક પુસ્તક આપવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં ક્રિશ્ચિયન, ચાઇનીઝ, મુસ્લિમ અને સીન્યે કેલેન્ડર છાપવામાં આવ્યાં છે. કદાચ આ લખાણો નાશ પામે તો વર્ષોની ગણતરી માટે ખગોળના સૂચક નિશાનોના નક્શા પણ દેરવામાં આવી સંઘરવામાં આવ્યા છે.

આધુનિક સંસ્કૃતિનાં પ્રતિકો સંઘરવામાં આવેલી આ અવિનાશક કેમ્બ્રિજર પેટીને જે સ્થળે દાઢવામાં આવી છે તે સ્થળના અક્ષાંશ રેખાંશ પણ છાપવામાં આવ્યા છે.

*

રેલેના બે છાંડો

રાણી એલિઝાબેથના સમયમાં સર લૉડર રેલેએ સૌથી પ્રથમવાર તમાકુનો અને બટાટાનો એમ બે છાંડો ઈંગ્લેન્ડમાં આપ્યા. રેલે નવાપ્રદેશોની શોધ માટે અમેરિકા ગયેલો, ત્યાંથી આ બે છાંડ તેણે આણેલા.

રેલે અમેરિકામાં હતો ત્યારે તેણે ત્યાં ઈંડિયનોને તમાકુ પીતા જોયેલા. જ્યારે તે ઈંગ્લેન્ડ આવ્યો ત્યારે તે તાપણ પાસે બેસી બીડીની કિત્કિત માણ્યો રહ્યો હતો. એટલામાં નોકર આવી ચડ્યો. નોકરે કદો કાઢી બીડી પીતા જોયેલ નહિ અને વળી બીડી જેવી વસ્તુનો તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ એટલે નોકરે તો શેડના મોંમાંથી ધુમાડો નીકળતો જોઈ

વિચારું કે શેકના શરીરમાં આગ લાગી છે ! બચની ખૂબ મારી તે એકદમ પાણીની ડાલ લેવા દોડ્યો અને વોલ્ટર કચું બોલેકરે તે પહેલાં તો તે પાણીથી તરબોળ થઈ ગયો. પછી તો નોકરે લોકોને બીડી પીતા બેથા-નોખેથો, જીવાનો બધા બીડી પીવા લાગ્યા. અગાઉ તો કોઈ બટાટા ખાતું નહિ. રેલેએ લોકોને સમજાવ્યું કે પાક બગડે ત્યારે બટાટા ખાઈ લોકો મરતા બચી શકે. રાણીએ પોતાના ખાણામાં બટાટા પોરસાવ્યા; એટલે નોખલોને પણ તે વખતે કચવાતા અને તે ખાવા પડ્યા. પણ અમીરોએ કહ્યું કે બટાટા ઝેરી છે ! રાણીના અનેક પ્રયત્નો છતાં કોઈએ બટાટાને અપનાવ્યા નહિ. લોકો બટાટા જાડે મેંચે મૂકવા લાગ્યા !

બટાટાનો આ અદિષ્ટકાર કેન્થ રાજા છુર્ષ સોળમા સુધી ચાલુ રહ્યો. તે વખતે એક કેન્થને બટાટાના વાવેતર પર પ્રયોગો કર્યા. રાજાએ આ બાબત પર ખ્યાન આપી જમીન પર બટાટાનું વાવેતર કરાવ્યું. બટાટાની લોકપ્રિયતા વધારવા તે બટનના કાંજામાં બટાટાનાં કુક ધાલી ફરવા લાગ્યો.

રાજાએ કહ્યું એટલે પ્રજાએ બટાટાને રસીકાર્યા. ધીમે ધીમે લોકો તે ખાવા લાગ્યા.

યુરોપ અને અમેરિકાની માંસાહારી પ્રજાના આહારમાં બટાટાની અગત્યતા કેટલી છે, તેનો ખ્યાલ આપણને નહિ આવી શકે. પણ માનવરચના જ એવો છે કે નવી શોધબોળ પરત્વે પ્રથમ તે વિરોધ દર્શાવે છે. તેવી રીતે બટાટાની સરૂઆત વખતે પણ લોકોએ ઉઠાપોઠા ને ઝુમ્મેશ ઉઠાવેલાં.

સ્કોટલેન્ડમાં ધર્મશુરુઓએ બટાટા વિરુદ્ધ ઝુમ્મેશ ઉઠાવેલી. તે ન ખાવા માટે બાઈબલનો આધાર લાવ્યા. તેમણે પ્રચાર કરવા માંડ્યો કે બટાટા ખાવાથી તાવ આવે છે, કોલ થાય છે !

ધીમે ધીમે ઈંગ્લંડમાં રાષ્ટ્ર સોસાયટીએ બટાટાની બેનીનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. પણ તે વખતના સમાજ સેવકો એ દોરિતો ખોરાક છે એમ કહી તિરસ્કાર દર્શાવવા માંડ્યા. આખરે બેલ્જિયમમાં સાધુઓએ બટાટાને અપનાવ્યા. બીજો

પાક ના કરતાં બટાટાનું વાવેતર કરવા તેમણે લોકોને ફરજ પાડી. લોકોએ સાધુઓને ગળા થતા નોઈ બટાટા ખાવા માંડ્યા !

ઈંગ્લંડમાં અમેરિકન શહેરી બેન્ગમિન થોમ્સને અપમાન્ય બોલેલું. ત્યાં સાદા ને પૌષ્ટિક ખોરાક તરીકે તેણે બટાટાની કાંજ શરૂ કરી; પણ તે બાની છપની રીતે !

રાખનો કુકમ, ધર્મશુરુઓનો સહકાર અને પ્રોત્સાહનથી ઇંગ્લંડને બટાટાનો સ્વાદ ગળે વળગ્યો ને તેનું ઉપયોગી તોલ સ્વીકાર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ની લાગઈ વખતે જર્મનોએ બટાટાના સફળ પાક પર નિર્ભર રહી એકવીસ દિવસ સુધી છત્રી સમયે ટક્કર કરી હતી ! બટાટાની આથી વધુ શી મદદતા હોઈ શકે ?

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

*

હિંદ તો સિટિશ સામ્રાજ્યનો આધારસ્તંભ છે. ને સામ્રાજ્યમાંથી બીજું કોઈ સંસ્થાન ઝોલું થાય તો આપણે જીવી શકીએ. પરંતુ ને આપણે હિંદને શુભાવી બેસીએ તો સિટિશ સામ્રાજ્યનો સ્વર્ગ અસ્ત થયો સમજવો.

લોડ્ઝ કૉર્ન

*

આપણે હિંદને હિંદી લોકોના હિતની ખાતર જીત્યું નથી. આપણે તરવારથી હિંદને જીત્યું છે (કેવી રીતે તે આપણે જાણીએ છીએ) અને તરવારથી આપણે તેને રાખીશું. આપણે હિંદને સિટિશ માલ અને ખાસ કરીને લેકેશાપરનું કાપડ અપાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ બાડુ ગણીએ છીએ.

લોડ્ઝ ઇન્ડરડોઈ

*

બીજી ગમે તે બાબતોમાં ગાંધીજી આડે રસ્તે ચડી ગયા હોય, પરંતુ કબૂલ કરવું જ પડશે કે રિટિયાની હિમાયત કરીને તેમણે હિંદુસ્તાનની ખરીબાઈનું સાચું મૂળ શોધી કાઢ્યું છે. પછી ભલે એ રિટિયામાંથી શંખની કમાણી કૃત એક કે બે આનાની જ હોય. હરોદ્દ મેન

☆

કુટાર

૧૫૧ ૫

અંક ૫-૬

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

જાન્યુ-ફેબ્રુ : ૧૯૪૧

જો મા વી નહ મેવો દીતે મરી
તે નેહને તેના સજ્જતની આખનાધી અર
પે તે નંવા મીઠા મટે લીખ માનવી
ખુમાખત કરવો પડે તે નેમ કરીને પણ
મીઠા મેઠવુ દલિત છે

કવિ તિરુવલ્લુ

२५१
(चित्रकार : श्री कृष्ण देसाय)

કશીર

શહીદની અંતિમ ભાવના

[પૃથ્વી]

મહોત્સવ સમાન ધન્ય ચિરવાંછિતા આ ઘડી
ઉપસ્થિત થઈ; ઉમંગભર એ વધાવી લઉં :
સુભાગ્ય, પ્રિય માતૃભૂમિ ચરણે સમુદ્ભાસથી
સમર્પિત કરાય રંક મુજ પ્રાણની અંજલી.

નથી થઈ શહીદ અનન્ય તવ સેવના છવને;
રહેલ ફલ પાંદડી તવ પદે ધડું માવડી !
તને હૃદય મંદિરે વિભલ ભક્તિ મિહાસને
વિશલિત કરી ઉતારી લઉં અંતની આરતી.

અકંપ ચરણો ! ચઢે મરણમંચ પે,—સ્વર્ગ એ :
વધાવ યમપાથ કંઠ — પ્રિય ભૂમિના પ્રેમનો
ગણી અમર પુષ્પહાર, મૃદુ મહેકતો સુક્રિયો.
વિમુક્ત બન પ્રાણ ! તોડ જડ શૃંગલાઓ હસી;
નિગૂંઠ મહીં ચેતના બળ અમોઘ લેણું કરી
સ્વતંત્ર કરવા સ્વદેશ જડ જન્મ લેને ફરી

પૂનઃપ્રાણ

કિશોરોને

૮

દોસ્તો!

ઈસપની વાતો જગજગથીતી છે. તમે તો ન્તે વાંચી હશે. ના વાંચી હોય તો જરૂર વાંચી જાઓ. તેમાંની એક સરસ વાત છે. એક વૃદ્ધ પોતાના પુત્રોને મરતી વખતે જણાવે છે: “બેટાઓ, મેં તમારે માટે પેલો ખમ્બો દાટ્યો છે. આપણા બગીચાના પેલા ઝાડની આસપાસ ખોદશે એટલે તમને તે હાથ લાગશે. પણ યાદ રાખો કે મહેનત ખૂબ કરવી પડશે. ત્યારે જ તમને તે ખમ્બો મળશે.” એમ કહીને તે વૃદ્ધ પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પેલા ભાઈઓ તો ખમ્બોની શોધમાં પડ્યા. કાઢાળી, પાવડા, ટોપણીઓ વગેરે સાધનો લઈને તેમણે તો ખૂબ મહેનત કરી. પરંતુ વાંચી તેમનાં શરીર રૂબરૂ થઈ ગયાં. અત્યંત થ્રમ કર્યો પણ પેલો ખમ્બો હાથ લાગ્યો નહિ.

હવે દર વરસે તેમની વાડીને પાક ઉધડક લેવાને વેપારી આવતા. આ વર્ષે પણ પરજામથી વેપારી આવ્યો. તેણે આવીને જોયું તો વાડીમાં સુંદર પાક થયો છે. દર વરસ કરતાં ચાર ગણી તેની કિંમત આપવી પડે તેવો પાક હતો.

પેલા ભાઈઓ આવ્યા. વેપારીએ પૂછ્યું. “આ વરસે તો પાક ઘણો જ સરસ થયો છે.” તે ભાઈઓમાંથી મોટા બોલ્યો. “અરે, શું સરસ થયો છે! અમે તો કામ કરી કરીને ચાકી ગયા!” “એમ કેમ!” “અરે, અમારા બાપા મરતી વખતે કહી ગયા હતા કે વાડીમાં ખૂબ ખમ્બો દાટ્યો છે. મહેનત કરવું એટલે તમને મળશે.” “તે મળ્યો કે નહિ?” “ઘણી મહેનત કરીને ચાક્યા, પણ ન જ મળ્યો.”

પેલો વેપારી તો હસી પડ્યો. કહેવા લાગ્યો: “ભાઈઓ, તમે તમારા બાપાનું કહેવાનું બરાબર સમજ્યા નહિ. આ તમે તમારી સામે જુઓ છો એ

શું છે? એ શું ખમ્બો નથી? તમે ખૂબ મહેનત કરી તો દર વરસ કરતાં તમને ચાર ગણું મળ્યું. આમ ને આમ મહેનત કરશો તો તમારો ખમ્બો અપૂટ રહેશે, સમજ્યા? પેલો ખમ્બો તો નાશ પામે; આ ખમ્બો તો તમે જેમ મહેનત કરો તેમ વધવા જ કરે.”

દોસ્તો! આવો ખમ્બો આપણી બધાની પાસે છે. આપણા જન્મદાતા પિતા આપણને જે વારસો આપવાનાં છે, એ વારસો તો નાશવંત છે. પણ આ જાતના પિતાએ આપણને જે વારસો આપ્યો છે એ તો કોઈ પણ કાળે ખૂટ તેવો નથી.

આ વિશ્વ એ વાડી છે. એ વિશ્વના ભોગવનારા આપણે બધા ભાઈઓ છીએ. આપણા ઉપભોગ અને ઉપયોગ માટે વિશ્વપિતાએ આટલાટલી સમૃદ્ધિ મૂકી છે. અપાર એ સમૃદ્ધિ છે, અદ્ભુત એ દાન છે.

એ સમૃદ્ધિને, એ દાનને લાભક થવા, ચાલો આપણે કશું કરીએ. આપણી પાસે જે કોઈ સાધનસામગ્રી હોય તે લઈને નીકળી પડીએ. આપણે બધા એક ચઈને મહેનત કરવાનું શરૂ કરી દઈએ. અડધા ઉત્સાહથી, નિઃશ્વર અદ્વાયથી, વીરટકથી આપણે કામ કરીએ.

એક દિવસ ન્યારે આપણી વાડીમાં વસંત આવશે, — ન્યારે ફૂલ ખીલશે, ફુવારા ઊડશે, ઝાડ ફળશે, કેમલ તદ્દકશે, મોર નાચશે, — ત્યારે કોઈક વેપારી આવશે. આપણે કહીશું: “પેલો ખમ્બો તો હાથ લાગ્યો નહિ!” તે વેપારી જણાવશે: “દોસ્તો, આ રહ્યો તે ખમ્બો. કેવી ખીલી છે આ વસંતઘરા, કેવું દીપે છે એ આકાશ! હજુ મહેનત કરો, વળી ચાર રસવની થશે આ ઘરા.”

ચાલો ત્યારે, આપણે બધા એ વિશ્વપિતાની વારસો કામે મંડી પડીએ. જો જો, હોં, આપણું નાક ન જળવ!

લિ. તમરો

‘અલગારી’

ગોખસેજીને ઇલેલોક છોડવાને તે વરસ થઈ ગયા આ તે વરસમા દેશમા કેવું પર્વિર્તન થયું છે? ગોખનેની અથવા તે વખતના આપણી, ક પનામા પણ ન આવત કે હિંદુસ્તાન આ તે વરસમા આટલી પ્રગતિ કરશે, અને આપના પીતેકા અનુભવશે સાધારણ રીતે જે ફેફસાં એક બે એમએમા થાય છે તે એ દાયકામા થઈ ગયે છે તેથી હવે ગોખનેના જીવનની વિગતો આપણને જૂની જૂની લાગે છે છતાં એમના જીવનનો સંદેશ હજી જૂનો થયો નથી, એટલી એક જ વાત એમના જીવનની મહત્તા સમજવા માટે બમ છે ઇશ્વરે એમને જન્મત અતુલ સન્નેગો આપ્યા ન હતા ભારે ગરીબાઈમા એમને કેવળથી મેળવવી પડી હતી અને ખૂબ ગોખી વાટે ત્યારે જ યાદ રહે એવી એમની સ્થિતિ હતી છતાં અસાધારણ ઉદ્યોગ અને ખતથી એમણે પ્રતિકૂળ સન્નેગોને પોતાની ઉત્તરિના પગથિયા બનાવ્યા

દેશની ઉત્થામ સેના કેવળથી હામ જ થઈ શકે છે એમ માનનાર મદારાખૂના દીર્ઘદષ્ટિ યુવાનો સાથે બેઝાઈને ગોખનેએ ફર્ગ્યુસન પ્રેસિડેન્સી કામ કરતા જતા હમેશા પ્રિન્સિપાલની રિયન બોયરી અને પોતાની પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો ગવર્નરી હિલયાનમા તેઓ પડેનેથી જ રસ લેતા હતા અને તે વાટે તેમણે દેશની કીમતી સેવા કરી તેમા પણ હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ અને હિંદુસ્તાનનું અજ્ઞાન દૂર કરવા પાછળ જ તેમણે પોતાની બધી શક્તિ મોકલ્ય કરી હતી અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે જેમ તેમણે અપનાવતું મન લીધું તેમ દેશની ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે તેમણે સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈ પણ ધારણ કરી અને એ વત લેનાર સેવકોના એ સમાજ રચાવ્યો ધાર્મિક વિધિઓ અને માન્યતાઓની કડકદંટમા પડ્યા વગર તેમણે જીવનને અને ગવર્નરશ્રીને

ધાર્મિકતાનો પાયો આપ્યો મનડેના શિષ્ય અને ગોખીજીના શુરુ ધર્મવિમુખ દેખાય તો જે ધર્મશૂન્ય હોઈ જ ન શકે

વિદ્યાર્થી દેશની એમની વિદ્યાનિધા, સ્વમાન ગમવાનાની તેજસ્વિતા અને લાગણીની કામળતા વિદ્યાર્થીઓ માટે અનુકરણીય તો છે જ, પણ વિદ્યાર્થી દેશ પતીને એમનો જીવનપ્રવેશ પણ વિદ્યાર્થીઓએ સમજ લેવો ઘટે છે

કેળવણી પૂરી કર્યા પછી જીવનમા પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ ત્યારે આવે છે ત્યારે ક્યા કુવાનને મૂલવણ જણાતી નથી? શિષ્યાળામા કાકા પાણીમા નહાવા બેસતા પહેલાં જોવો સક્રિય થાય છે તેવો સક્રિય, જીવનસક્રિય ફરેક મુખ્ય તરુણને થાય છે અસાધારણ શક્તિ હોય, દિવ્ય દષ્ટિ હોય તે તો પોતાને માટે બધું જ ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન કરે છે પણ હમેશનો સાતારણ જીવનપ્રવેશ સહેલો નથી હોતો સમાજના અંતરતા વચ્ચે પોતાનું પૈડું ધુસારી દેવું એ સહેલી વાત નથી હોતી યુવાનો આગળ એવે વખતે મે માર્ગ હોય છે, કા તો અધ્યાત્મિક કરીને તે પોતાનો પ્રવેશ સાધી લે છે, અથવા વૃદ્ધમેત્રાનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે સમાજકાર્યમા જેઓ પ્રતિબિંબ થયા છે તેમને, તેમની ઉમર નાની હોય કે મોટી, આપણા યાત્રોમા વૃદ્ધ કહેના છે એના વૃદ્ધોની સગદારી તબે તેમની ધ્વજા અને દોરણથી અનુસાર કાર્ય કરવું અને તે રીતે મિત્રતામા કીમતી અનુભવ મેળવવો, એનું નામ વૃદ્ધમેત્રા વૈાકમાન્ય ટિંગળને પ્રસન્નચસાત પડેતો ગતો લેવો પડ્યો હતો એમના સાથી ચિપ્પાણુકરે બહુ જ વહેના શુન્દરી ગયેલા ત્યાં પછી ટિંગળને હમેશા કોકવાર મનડે સાથે તો કામના લાગણ સાથે, કાક વિવિધ વાચના સાથે તો કાક દિવસ દિશેજીયા મહેતા સાથે આમથનુ પડતું આવી અચકામણને લીધે તેમનામા અખાડામાજી

આવી ગઈ હતી. રાજકારણમાં તેઓ પ્રતિવાદીભાવે
મદદ થયા હતા.

સૌમ્ય ગોખલેનો રસ્તો જુદાસેવાનો હતો. એમને
જુદોના અનુભવનો અને પ્રતિષ્ઠાનો વારસો સ્વાભાવિક
રીતે મળી ગયો. જુદોના આશીર્વાદની ફાંફ હમેશાં
મળતી હોવાથી, અને તેમના જન તથા કામ કરવાનું
હોવાથી એમનામાં લોકમાન્યનું અડતથપણું ન હતું.

જતાં એમનું જીવન કટકમય ન હતું એમ નહિ.
આથી લાગણીને લીધે એમને સામાન્ય માણસ કરતાં
વધારે સોસવું પડતું. માફી પ્રકરણ પછી દેશે એમના
પર જે ક્રિદ્ધકાર વરસાવ્યો તે સહન કરતાં તેમને ક્રેટલાં
કટ પડ્યાં હશે તેની કલ્પના તેમના જેવા કોમળ
લાગણીવાળા ન કરી શકે. આમ જતાં તેમનું સેવામત
આગ રહ્યું અને પોતાના દેશવાસીઓ પરનો તેમનો
વિશ્વાસ પણ ઓછો ન થયો. યશમંડપમાં બળિ
પહોંચે તેમ માફી પછીની મલાસભામાં તેઓ જઈ
પહોંચ્યા, અને અસાધારણ નમ્રતાથી તેમણે સમાજ
વરસાવેલા શરમના પોકાર ઝીલી લીધા. એમની
સમાજ પરની શ્રદ્ધા આખરે સિદ્ધ પણ થઈ ચૂકી.
એ જ મહાસત્તાએ આગળ જતાં જનારસમાં તેમને
પોતાના પ્રમુખ ચૂંટ્યા.

ગોખલે વિષે એમના જીવતાં ગૌરવમળ પહોં
રહેલી. અને કયા સમાજસેવક વિષે એમ નથી બન્યું ?
જતાં લોકમાન્ય ટિળક જેવા પ્રતિસ્પર્ધીએ પણ જેની
કદર કરી છે તેને વિષે સમાજમાં ગૌરવમળ રહી તો થે
યું ? અને ન રહી તો થે યું ? ત્યારે ગોખલેનો સ્વર્ગ-
વાસ થયો ત્યારે લોકમાન્યે મહાભારતની એક જ
લોટીમાં એમને વિશેની પોતાની કદર પૂરેપૂરી બ્યક્ત
કરી હતી :

મુદ્દર્જ જ્ઞાતિ શ્રેય : ન ચ ધૂમયિતં વિત્તમ્.

એવા તેજસ્વી તારાની યુગ્વતિયિ આજે આપણે
જાળીએ છીએ, જેથી આપણને એનું સ્મરણ રહે.
માણસ જીવતો હોય છે ત્યારે શિખ શિખ સમયે
શિખ શિખ વૃત્તિવાળું એનું વ્યક્તિત્વ આપણી
વચ્ચે વિચરતું હોય છે. નધર દેહ પડ્યા પછી એનું
નામ અને સ્મરણ રહે છે. કાળે કરીને એ પણ
જૂંસાઈ જાય છે, અને કેવળ એનું કાર્ય જ રહે છે.
અને જેમ અલ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી પુષ્ટિ
રૂપે જ રહી જાય છે, તેમ ત્યારે એ કાર્ય પણ
સમાજમાં વ્યાપક ધર્મ જાય છે ત્યારે એનું વિદિષ્ટ
સ્વરૂપ જેવું કંઈ જ રહેતું નથી. આ એક રીતે
નિર્વાણ જ છે. આવા નિર્વાણની પ્રમ્ણા દરેક કરે.

૧૬-૨-૨૮

કાકા કાલેલકર

★

પૂષા આ . . .

[સાર્વજનિક]

પૂષા આ ભુમિની મહી કદિ પછી દીઠા પ્રકાશી શક્યો
વા હો બાહ્ય પ્રકાશને વિરમવાં શું વાર લાગી શકે ?
કિન્તુ માનવ આત્મ તો અજ્ઞકતાં પૂષા સમો પહારથી
હેયા આંતર ધ્રુમતાં ફરી વળી ખુલ્લે ખુલ્લે, રેલતાં
ચેતન્યો, કઈ આવતા હૃદયની આગાહી આપી જતો.

ઈન્દુ

જ ફો વ ર ન મ ની

. શેખ સાદી ઇરાનના મહાન કવિ હતા. નાના હતા ત્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે મક્કાની જગ્યાએ ગયા હતા. અસંખ્ય મુસમમાન યાત્રીઓના તંજાઓ ઠોકવા હતા. નિયમ પ્રમાણે અધાય યાત્રીઓએ રાતના બીડીને નમાઝ પઢવાની હતી. એક રાતે પિતા અને પુત્ર નિયમ મુજબ વહેવા બેઠા હતા. બીજા અધા યાત્રાળુઓ હજુ સૂઈ રહ્યા હતા. સાદી કહે છે- ‘બાપુ! આ સોફા કેવા આગમ્ય છે. આ નમાઝનો વખત થયો, તો ય આ લોકો હજુ ધોરે છે’

‘હાકરા!’ પિતાએ ગળગળા સાથે કહ્યું- ‘ભાઈ! તુ ય સૂઈ રહ્યો હોત તો સાડું ચાત’

સાદી જોઈ રહ્યા, તેમણે પૂછ્યું- ‘કેમ પિર?’

‘કારણ કે, ત્યારે હું આવાપાક વખતે પારકાની નિન્દા કરવાનું પાપ તો ન કરત ને!’

*

હઝરત મહમદ પેગમ્બરસાહેબ પોતાના શિષ્યોને કહી રહ્યા હતા: ‘આ વખતે તમારાથી બને તેટલું આપો.’ ઉમર પોતાની આંધી સ પત લઈ આવે છે, અને પેગમ્બરસાહેબના પાક કદમમાં ધરે છે. તે માની બેસે છે ‘જોઈએ હવે, આ વાર તો અણુમકર જરૂર હારશે. મારું દાન જરૂર ચડવાનું’ પણ, એટલે તો અણુમકર આવે છે. ધરની તમામ સપત પેગમ્બરસાહેબને ધરીને એ બેસા છે. હઝરત પૂછે છે: ‘અરે! તમે આ બધું લઈ આપ્યા, તો ધરને માટે કેઈ રાખ્યું કે નહિ?’ ‘હા, હઝરત,’ અણુમકરે કહ્યું ય આંબર વિના જવાળા આપ્યો. ‘રાખ્યું છે આટલું.’ ખુદા અને ખુદાનો રસપ.’

*

એક સાધુ ચાંચા જાય છે. બાઈ તેમને જોઈ રહી છે. ‘મહારાજ!’ બાઈએ સાદ કયો: ‘કાંઈ કિસ્સા સ્વીકારો?’ ‘જેની છાંજા,’ સાધુએ કહ્યું અને બાઈએ એક કટોરીમાં દૂધ રેડવા માંડ્યું. રેડ્યા

કબીરસાહેબ

રેડ્યા દૂધ બેગી મવાઈ પણ બીતરી પડી. બાઈથી બોલાઈ ગયું: ‘અરે!’

દૂધની કટોરી પડી રહી છે મહારાજ ધર્માંમૃત પાઈ ગયા છે. ધડી ઉપર ધડી ચીની જાય છે. મહારાજ જવા બેસા થાય છે. બાઈ કહે છે. ‘મહારાજ! આ આપનું દૂધ!’ પણ મહારાજ જાણે સાંભળતા જ નથી. બાઈ ફરી સવારી આપે છે, પણ સાધુ તો ચાલવા માડે છે. ફરીવાર બાઈ કહે છે ‘મહારાજ! દૂધ તો પીના જાઓ.’ અને શાંત ને સૌમ્ય રીતે મહારાજ બોલે છે ‘માઈ! એ દૂધમાં તો “અરે!” પડ્યું છે. મને એ ન ખબર.’

*

‘મં’ અપને રામકો રિઝાઈ’-કબીરસાહેબ બાઈ ગયા છે, પદની એકએક પંક્તિએ સુરસાધના ચાલી રહી છે. રાખના જ્વન જ્વન ને અગીમમાં બગાળાય છે. શાંતિ ને આલસાદ પ્રસરી રહે છે.

રામદાસ ત્યાં બિભો છે. એની અક્કડ નવજવાની આ અદ્ભુત વાતાવરણમાં વિનમ્ર થઈ જાય છે. 'ગુરુદેવ' તેની આંખમાંથી ઝરતા આંસુ સાથે તે કપીરસાહેબના પાદ પંખાળતાં બોલે છે : 'મને એ રામ બતાવોને !' એક દિવસ સાધુઓનું જમણું રખાયું છે : કપીરસાહેબ કહે છે. " આ રામદાસ જમાડે છે. એને 'રામ' આપ્તે મળવાના છે." અને સધુઓ પણ એ 'રામ'નાં દર્શન માટે ઝંખ્યાં કરે છે. કાંઈને ખાવાની ઉતાવળ છે, કાંઈને બજારની ઉતાવળ છે. બધા આતુર છે. ત્યાં તો રાંધણિયામાં બડકડાટ ચાલી રહ્યો. કાંઈ દોડે છે, કાંઈ હાથો ઉછાળી આકુળતા બતાવે છે. ખુદ રામદાસ પણ બડકડો હોય તેમ જાય છે. જુએ છે, તો પેલા માલપૂઢાની પેણીઓ નીચે રમદોળાઈ ગઈ છે, ખીરની તપેલીઓ ઢોળાઈ ગઈ છે, અને આખા રસોડામાં બેસે જાણ ઊણુ કરી મૂક્યું છે.

કાંઈ ગુસ્સો કરે છે, કાંઈ બરાડા પાડે છે. પણ કપીરસાહેબ તો બસે કે ગાંધ રહ્યા છે : 'મैं अपने रामको दिखाऊँ'.

હવે શું થાય ! બેસે બધું બગાડ્યું છે ! કેટલાક સાધુઓ બેંસને ઓનરી બિભા, તો કેટલાક ડાંગ ઉછાળવા લાગ્યા. અને રામદાસ ! તેણે તો બેંસને મારી મારીને અધઝૂઈ કરી નાંખી. બિચારી જમનેમ છૂટી : લંગડાતી લંગડાતી, લોહી નિમળતી. તે કપીરસાહેબના આસન પાસે આવી, ત્યાં તો ભક્તરાજ બિભા થઈ ગયા. એમને ભક્તિરસ આંસુરૂપે વહેવા લાગ્યો; બેંસને ગળે બાંધ્યા, તેને હાથ પસારવા લાગ્યા ! 'ભગવાન ! તારી કસોટી આવી કહીય નથી થઈ !' એ બોલ્યા અને ફરી પેલા મીતનો રામદાસના અંતરમાં અવાજ બેસ્યો : 'मैं अपने रामको दिखाऊँ !'

૨૧૦

એક પ્રશ્નોત્તરી

કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી દમણથી લગ્નના પ્રશ્ન વિષે અંધક થઈ ગયો છે અને પૂછે છે.—

પ્રશ્ન.—કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં એક એવી ભાવના દૃઢ થતી જાય છે કે પુરુષોને શિક્ષિત અર્થાત્ ભણેલી-ગણેલી સ્ત્રી હોવી જોઈએ આ ભાવના કેટલે અંશે યોગ્ય છે ?

ઉત્તર.—વિદ્યાર્થીઓ તરફના આવા અનેક પ્રશ્નો છે.

એ સ્વાભાવિક છે કે શિક્ષિત પતિ પોતાની પત્ની શિક્ષિત હોય એમ ઇચ્છે. જે આપણે ત્યાં બાળ-વિવાહની પ્રથા હજી સુધી ચાલુ હોત તો આપણે દરેક પતિને કહેત કે તૈયાર માલ કરતા સારો એવો કાચો માલ લઈ તેના ઉપર મરજી પ્રમાણે સંસ્કાર પાડો. બજારુ શર્ટ ખરીદવા કરતાં દરજીને ઘેર બોલાવી આપણા માપ પ્રમાણે શર્ટ બનાવરાવવું સાધું છે. આજે એટલે કે જ્યારે મૌદિવિવાહ અને સ્વયંવરની પ્રથા વધતી જાય છે ત્યારે લગ્ન થયા પછી સ્ત્રીને ભણાવવા માટે સમય બહોળો ઓછો રહે છે; ભણેલી સ્ત્રી મેળખ્યા પછી પણ બન્નેને પરસ્પર અનુરૂપ થવા માટે ખૂબ કોશિશ કરવી પડે છે અને નવા સંસ્કાર પણ ચઢાવું કરવા પડે છે.

જો કોલેજના છોકરાઓ એમ માનતા હોય કે અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી જ શિક્ષણ અને સંસ્કાર આવે છે તો તેમને આ ખ્યાલ ખોટો છે. હિંદુસ્તાનના કસોડો લોકો માટે સ્વભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાનું જ્ઞાન પૂરતું છે અને તેના સાહિત્ય મારફતે પૂરતાં કેળવણી અને સંસ્કાર મળી શકે છે. લોકવ્યવહારનું જ્ઞાન, આદર્શ-નિષ્ઠાની દબતા, ઉદ્યમશીલતા, કરકસર, રસિકતા અને પતિપત્નીના સંબંધમાં સંયમપૂર્ણ ધીરજ, એ વસ્તુઓ જરૂરની છે. આદર્શી વતો હોય ત્યાં પતિપત્ની બન્ને સુશિક્ષિત થાય છે. નિઃપ્રધેયન કરતાં જમાખર્ચના હિસાબ રાખવાની લાગણી, વાક્ય-ચતુરતા કરતાં હસ્તકૌશલ્ય અને વ્યવહારકુશળતા વધારે મહત્વનાં છે.

પતિ-પત્ની બન્ને મળીને આદર્શ શુદ્ધજીવન અને સામાજિક જીવન માટે હમેશાં પ્રયત્નવાન રહે. સમાજ માન્ય રાખેલાં ખાન-પાન અને પોષાકમાં પણ બધા સુધારા અવકાશ છે.

હિંદી 'ચર્ચા' માંથી]

કાકા કાલેલકર

કિશોરીનો ઝલ્લો

તે રાત્રિએ આકાશ ધનધોર વાદળથી છવાઈ ગયું હતું. અને તેની છાયામાં ચંદ્રમા પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

આથી જ મારા ગાડીવાળાએ ખૂબ ભેરમાં ગાડી હાંકી મૂકી.

રાત્રિની નિઃશબ્દ શાંતિમાં મારા કાન પર કંઈક અવાજ પડ્યો.

હું ચમક્યો—કંઈક આતુરતાથી એ અવાજ સાંભળવા લાગ્યો.

પવનના મુસવાટામાંથી એ અવાજ સીધો મારા કાન પર અથડાવા લાગ્યો. મને શક પડ્યો કે મારી ગાડી પાછળ પાછળ એ અવાજ પણ સાથે આવતો હતો. તરત જ મેં ગાડીવાનને કહ્યું : “ સખર.”

ગાડી બિળી રહી.

પછી તો અવાજ બંધ થયો. કંઈ સંભળાતું નહતું. ફરીથી ચાબુક વીઝાઈ—થોડાંઓ ઝખઝખ અને સપાટાખંધ ગાડી ચાલવા લાગી.

એટલામાં વરસાદ પડવા લાગ્યો, થોડાંઓ ભીંજવા લાગ્યા.

પાછા પેલા સ્વરો પવન પર અથડાવા લાગ્યા.

ગાડીવાને ફરીથી ગાડી બિળી રાખી. ગાડીમાંથી હું બિતર્રી પડ્યો. “ આ રૂદન ! આ ઠરણુ અવાજો ક્યાંથી આવે છે ? ”

તપાસ કરતાં મારી ગાડીના નીચલા ભાગ પર એક બાળા મેં જોઈ. તે બાળા એકલી એકી હતી.

હું તે બાળા પાસે ગયો અને પૂછ્યું :

“ બહેન, કેમ રડે છે ? ”

બાળા કંઈ બોલી નહિ. થોડીવાર તે શાંત રહી અને પછી અત્યંત ઠરણુ સ્વરે બોલી બેઠી :

“ મારો ઝબ્બો ! ”

એટલા જ શબ્દો કહેતાં એ બાળા ખૂબ રડી પડી રડતાં રડતાં ગાડીના નીચલા ભાગ પરથી તે નીચે ફરી પડી.

ફરીથી મેં પૂછ્યું :

“ બહેન, તને શાનું દુઃખ છે ? ”

અનાથ બાળા બોલી : “ જીઓને, પેલા . . .

• પે...લો મારો ઝબ્બો ! ”

હું સમજ્યો. મારી ગાડીનાં પંદામાં એક ફાટયો તૂટ્યો, મેલો મટા ઝબ્બો વીટળાઈ ગયો હતો ! મેં તે જોયો. એ ઝબ્બો એટલો બધો ફાટી ગયો હતો કે દીવાખતી લૂછવામાં જ કામ આવે.

પંદાના સળિયામાં એ એટલો બધો લપટાઈ ગયો હતો કે મદામહેનતે મેં એ બેંચી કાઢ્યો.

મેં બાળાને પૂછ્યું : “ આ તોફાની રાત્રિએ, બહેન, તું એકલી એકલી ક્યાં જાય છે ? ”

બાળા કંઈક ગભરાઈ અને બોલી : “ પેલા મામમાં.”

મેં કહ્યું . “ મારી ગાડીમાં બરાબર બેસી જા.”

ગાડીમાં ગરીબ બાળા બેઠી તો ખરી. પરંતુ એને કંઈ ચેતન ન પડ્યું ગાડી ચાલવા માંડી. અને તે બિચારીની ફીટી પડી ગયેલ આંખમાંથી ઠળક ઠળક આંસુ પડવા માંડ્યા. તે બાળા એટલું બધું રડતી હતી કે એના દુઃખને જાણે અંત જ ન હોય.

“ બહેન, તું મામમાં ક્યાં રહે છે ? ”

રડતાં રડતાં બાળાએ જવાબ આપ્યો :

“ મારું નામ કિશોરી. હું અનાથ છું.”

ફરીથી સ્મરણો જગ્યાં હોય તેમ તે પાછી ફરકે ફરકે રડવા લાગી. એ બધું રૂદન પેલા ફાટી ગયેલા ઝબ્બા માટે હતું.

ગાડી તો સપાટાખંધ ચાલતી હતી. મામ આવી ગયું. છતાં દુનિયાના રહી ગયેલા એકના એક પ્રિય સાથી, પેલા ઝબ્બા, માટે કિશોરીનું રૂદન ચાલું રહ્યું !

અને મામમાં આવી ગયાં. ધર્મશાળામાં કિશોરીને બનારી માનિકને બધી દહીકન કહી થોડા પેસા આપ્યા. પછી મેં જણાવ્યું :

“આ બિચારીને નવો અમ્મો ખરીદી આપતો.”

એટલામાં બાળા બોલી ઊઠી :

“અને જોતો, કાળા રંગનો ગરમ અમ્મો જ લાવતો.”

બીજો દિવસે નવો અમ્મો મળતાં કિશોરી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ.

કેટલી નિર્દોષ બાળા અને કેટલી ભયંકર ગરીબાઈ!

*

આજના સંસારમાં શ્રીમતોની એવી સંખ્યાબંધ ગાડીઓ અપાટાબંધ ચાલી જાય છે અને ગાડીના પાછલા ભાગમાં બેઠેલા લાખો ગરીબોના અમ્મોઓ એ ગાડીનાં પૈડાં નીચે કચરાઈ જાય છે, એમની જીવનલીલા કચરાઈ જાય છે.

એ લાખોનાં ફેન કેશુ સાંભળશે ?

એકાદ ગાડીવાળો એકાદ બાળાને એકાદ અમ્મો આપી દે તેથી કંઈ લાખોનાં કુખોનો અંત આવશે ?

એ ગાડી જ ન હોત તો !

સચિત]

દિલખુરા બ. દીવાનજી

ગણિત-ગમ્મત

વાખ્યા :

એક એવી પૂર્ણાંક સંખ્યા, શોધી કાઢો કે તે સંખ્યા જે જે નાની નાની પૂર્ણાંક સંખ્યાઓના સરવાળો થતો હોય તે જ નાની સંખ્યાઓ દરેકની એ બોલી સંખ્યા નિઃશેષ ભાગી શકાય.

ખુલાસો :

$$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+21+22+23+24+25+26+27+28+29+30+31+32+33+34+35+36+37+38+39+40+41+42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58+59+60+61+62+63+64+65+66+67+68+69+70+71+72+73+74+75+76+77+78+79+80+81+82+83+84+85+86+87+88+89+90+91+92+93+94+95+96+97+98+99+100=5050$$

હવે ૮૧૨૮ એ એવી પૂર્ણાંક સંખ્યા છે. ૧ : ૨ : ૪ વગેરે તેર તેર નાની સંખ્યાઓના સરવાળાથી આ

૮૧૨૮ સંખ્યા તૈયાર થાય છે. ફરી એ જ તેર નાની સંખ્યાઓમાંથી કાઢપણ એક સંખ્યાથી આ ૮૧૨૮ નિઃશેષ ભાગી શકાશે.

ચાવી :

આમાં ૧ : ૨ : ૪ વગેરે ૬૪ સુધીની સંખ્યાઓ એક બીજાથી બમણી થતી જાય છે. હવે ૬૪ ની સંખ્યા મેળવ્યા પછી તેના બમણામાંથી ૧ કમતી કરી ૬૪ પછી ૧૨૭ મૂક્યા છે. પછી ૧૨૭ના બમણા ૨૫૪ છે અને ત્યારપછી છઠ્ઠા સુધી બમણા કરવાની પરંપરા ચાલુ છે.

હવે જેવી રીતે ૬૪ અને ૧૨૭ મેળવ્યા, તેવી રીતે બીજા પણ અનેક જગતના દાખલા થઈ શકે. અને એવી બે સંખ્યાઓના ગુણાકાર તે માગેલી પૂર્ણાંક સંખ્યા થાય.

હવે ૬૪ (એટલે જે સંખ્યા પછી ચાલતી પ્રણાલિકાનો જન્મ થાય) થી પહેલી ૭ સંખ્યા છે તો ૧૨૭ પછી (જે સંખ્યા પછી ફરી બમણા કરવાની પ્રણાલિકા ચાલુ થાય) ૬-૧=૫ સંખ્યાઓ આવે.

આવી રીતે બીજી સંખ્યાઓ શોધવા માગીએ તો એવી સંખ્યાઓ શોધી શકાય.

(૨)

$$1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16+17+18+19+20+21+22+23+24+25+26+27+28+29+30+31+32+33+34+35+36+37+38+39+40+41+42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58+59+60+61+62+63+64+65+66+67+68+69+70+71+72+73+74+75+76+77+78+79+80+81+82+83+84+85+86+87+88+89+90+91+92+93+94+95+96+97+98+99+100=5050$$

બીજી સંખ્યા ૨૦૧૬ છે, કારણ ૩૨×૬૩=૨૦૧૬. આમાં ૩૨થી પહેલાં ૫ સંખ્યા છે તો ૬૩ પછી ૪ છે.

(૩)

૧+૨+૩+૪+૫+૬+૭+૮+૯+૧૦+૧૧+૧૨+૧૩+૧૪+૧૫+૧૬+૧૭+૧૮+૧૯+૨૦+૨૧+૨૨+૨૩+૨૪+૨૫+૨૬+૨૭+૨૮+૨૯+૩૦+૩૧+૩૨+૩૩+૩૪+૩૫+૩૬+૩૭+૩૮+૩૯+૪૦+૪૧+૪૨+૪૩+૪૪+૪૫+૪૬+૪૭+૪૮+૪૯+૫૦+૫૧+૫૨+૫૩+૫૪+૫૫+૫૬+૫૭+૫૮+૫૯+૬૦+૬૧+૬૨+૬૩+૬૪+૬૫+૬૬+૬૭+૬૮+૬૯+૭૦+૭૧+૭૨+૭૩+૭૪+૭૫+૭૬+૭૭+૭૮+૭૯+૮૦+૮૧+૮૨+૮૩+૮૪+૮૫+૮૬+૮૭+૮૮+૮૯+૯૦+૯૧+૯૨+૯૩+૯૪+૯૫+૯૬+૯૭+૯૮+૯૯+૧૦૦=૫૦૫૦

(૪)

૧+૨+૩+૪+૫+૬+૭+૮+૯+૧૦+૧૧+૧૨+૧૩+૧૪+૧૫+૧૬+૧૭+૧૮+૧૯+૨૦+૨૧+૨૨+૨૩+૨૪+૨૫+૨૬+૨૭+૨૮+૨૯+૩૦+૩૧+૩૨+૩૩+૩૪+૩૫+૩૬+૩૭+૩૮+૩૯+૪૦+૪૧+૪૨+૪૩+૪૪+૪૫+૪૬+૪૭+૪૮+૪૯+૫૦+૫૧+૫૨+૫૩+૫૪+૫૫+૫૬+૫૭+૫૮+૫૯+૬૦+૬૧+૬૨+૬૩+૬૪+૬૫+૬૬+૬૭+૬૮+૬૯+૭૦+૭૧+૭૨+૭૩+૭૪+૭૫+૭૬+૭૭+૭૮+૭૯+૮૦+૮૧+૮૨+૮૩+૮૪+૮૫+૮૬+૮૭+૮૮+૮૯+૯૦+૯૧+૯૨+૯૩+૯૪+૯૫+૯૬+૯૭+૯૮+૯૯+૧૦૦=૫૦૫૦

આમ, ઘણા પ્રમાણે અનેક સંખ્યાઓ તૈયાર થઈ શકે.

મૂળજી જેકું જોશી

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૪

મરાઠા-રાજ્યનું પુનઃસંગઠન

ઔરંગઝેબના મૃત્યુથી મોગળોના રાજ કાગળુમાં ખૂબ ફેફફાર થઈ ગયો તેના શત્રુનાદાઓમાં બાદશાહ યનાની હરીફાઈ શરૂ થઈ આ હરીફાઈમાં મરાઠાઓના ગળતો વિનાશ કરવાની કુરસદ જ કેને હતી ? શાહઅંગે આગળ ઝુલ્ફિકારખાનિ સાથે લડી દિંડી જઈ ગાદીનશીન થયો એણે બહાદુરશાહ નામ ધાગણ કર્યું

મોગલ સેનાની પૂઠ ક્રતા જ મરાઠાઓએ મદદ રાખેતો બધો મુનક પાછો છતી લીધો આ જોઈને ઝુલ્ફિકારખાની સનાહથી બહાદુરશાહે શાહુને કેલ્યાથી મુખ્ય ક્યો એને એરી આશા હતી કે શાહુની મુક્તિથી મરાઠાઓમાં ગાદી માટે તેની અને તાગનાઈ વચ્ચે ઝગડો ચાનશે અને આ ઝગડામાં મૂલ્યવાનથી મરાઠાઓ ઉત્તર તરફ આગળ વધી શકશે નહિ

બહાદુરશાહની આશા ફળી શાહુ દક્ષિણમાં આવતા જ તાગનાઈનો ગત્યવેળા સમગી બાંધો તેણે મરાઠા સંદારોને સમજાવીને પોતાના પક્ષમાં લેના માડ્યા શાહુ એ સાચો શાહુ નથી એરી ગપ હિડાવી મરાઠાઓમાં બે લાગના પક્ષા કેટલાક સંદારો શાહુના પક્ષમાં ગયા અને કેટલાક તાગનાઈના પક્ષમાં મરાઠાઓના લોહી આ અત કનદથી રેડાવા લાગ્યા સ્વગત્યનું સગણ અને સવર્ધન બાણુએ મ્હી ગયું વ્યક્તિગત ગત્યનોલ ઉપર આલો

નિંજાગર, દાભાડે જેવા મોટા મદારો તાગનાઈના પક્ષમાં ગયા શાહુને પક્ષ અત્યત હમજેર થઈ ગયો તેના પક્ષમાં કેવળ ધનાઢ મધવ હતો તેના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર પચ તાગનાઈના પક્ષમાં જતો મ્હી હવે શુ થાય ? પચ ક્યા વખતે શાહુના પક્ષમાં એક

પુરુષ હતો તે ધનાઢનો કાગભારી હતો. કુનકણી પૃથી ચડતો ચડતો તે કારભારી પદે આન્યો હતો તેને મરાઠાઓના સ્વગત્યની લાગણી હતી દિંડીના રાજકાગળુની દોષણી દશા તે પાગળી ગયો હતો મરાઠાઓના સ્વગત્યનું સમન કરી ઉત્તર તરફ સ્વગત્ય સવર્ધનાથે પ્રયાણ કરાનેતો મોકો તે શોધતો હતો તેણે તાગનાઈ અને શાહુને ઝગડો જુદી જ રીતે પતાવ્યો રાજગમની બીજ સ્ત્રી રાજસ બાધને ઉરેકરી કે તારા પુત્ર સજાછને ગાદી કેમ ન મળે ? તાગનાઈ શિવાજને નામે કાગભાર શાની મરે ? તું જો તાગનાઈને અને તેના પુત્રને કેક કરે તો તને તે તારા પુત્રને ગજકાગભાર મળે

ધાર્યું પરિણામ આ યુ તાગનાઈ અને શિવાજ કેક થર્પા ગત્યવાઈતો પુન સજાજ ગાદીએ આ રો પેના મુસરી પુરુષ બાનાજ નિશ્ચનાથે મેને કાદા પુગની ગાદીએ એમારી ગત્ય ઢગવા મટે થોડો મુનક કાઢી આપ્યો શાહુ સત્તાગની ગાદીએ એકો અને મદારાખટના બાજીના મુનક ઉપર ગત્ય કર્યા લાગ્યો બાવાજ નિશ્ચનાથ એનો પેશવા થયો બાવાજએ મોગી સેના લીખી કરીને વિદોદી મરાઠા સંદારોને સીધા ક્યો. જુદા જુદા સંદારોને મોગી મોગી જાગીએ આપીને તેણે શાહુના પક્ષમાં આવ્યા તેમને સ્વગત્યની વાતો મ્હી સગકિત કરી શિવાજના કાર્ધને આગળ ધધાવવાનું મર્તવ્ય સમજાવ્યું અને મરાઠાઓમાં સમન આપ્યું

શિવાજ મદારાજ ગંગીગની પ્રધાની ગિરદ હના પચ બાનાજ વિવનાથને એ પ્રથા ચાનુ થર્પા ગિના ત્રાક્યુ નદિ તાહ અને તાગનાઈ વચ્ચેના દગિવાને કાગળે કેટલાક સંદારો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા

હતા. તેમનું સંગઠન કેવી રીતે કરવું? એવું નક્કી કરવામાં આપ્યું કે દરેક સરદાર પોતાપોતાની જગીરમાં કર વસુલ કરે, ન્યાય કાર્ય કરે અને શાન્તિ રાખે. જનપતિ કે તેના મુખ્ય પ્રધાનોના હુકમ સિવાય પરરાષ્ટ્ર સાથે સુદ્ધ કે સંધિ ન કરે. નિશ્ચિત રકમનો કર સરકારમાં ભરે અને જગીરનો હિસાબ તપાસવાની સરકારી દરખાદાર હિસાબનીસને સગવડ કરી આપે.

જગીરો મળવાથી સરદારોને બહુ આનંદ થયો. કેટલાક સરદારોને મોગલ મુલકમાં જગીરો મળી હતી એટલે ત્યાં તેમણે પોતાનો કબજો જમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રયત્નને પરિણામે મરાઠા રાજ્યનું સંવર્ધન ખૂબ થયું. મરાઠા સરદારોમાં એકય હાવવા માટે બાલાજીએ એક બીજા બંધન પાલુ કરી હતી. ખુદ મુખ્ય સત્તાની હદમાં તેમને વતનો આપ્યાં. આ વતનોના બચાવ માટે મરાઠા સરદારોને મુખ્ય સત્તાથી દખાવું જ પડતું અને તેને માટે પરસત્તા સાથે લડતું પડે તો લડવા આવતું પડતું.

જગીરની પ્રથા ઘરે ક્યાં વિના બાલાજીને છૂટકો જ નહોતો. મોગલોનો દક્ષિણનો મુખેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલક મરાઠા સરદારોને ફેલીને મહારાષ્ટ્રમાં જગીરો આપતો હતો. મરાઠાઓમાં કૂટ પડતી કાંઈ પણ રીતે તેને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો અભિલાષ હતો. ઉત્તરની મોગલો સાત્તાની પડતીમાં આ તદ્દન શક્ય હતું. જગીરની પ્રથાથી તેનો આ દાવ બાલાજીએ નિષ્ફળ કર્યો. જે સરદારો નિઝામ પાસેથી જગીરો સ્વીકારી તેના મનસજદાર બન્યા હતા તેમને તેણે પાછા સ્વરાજ્યતત્ત્વમાં આપ્યા અને છિન્નવિછિન્ન થતા મરાઠા રાજ્યને પુનઃ સંગઠિત કર્યું.

બાલાજીએ કાનહોજ આગ્રેને ૨૬ કિલ્લા અને જમ્બરજસ્ત દરિયાઈ કાફલાનો સરખેલ જનાવ્યો. ખંડેરાવ દાહોડે આનંદેશની જગીર આપીને એવું આશ્વાસન આપ્યું કે જે તું યુજરાતને જીતીશ તો ત્યાંની જગીર પણ તને મળશે તેને યુજરાત જીતવાનું ઉત્તેજન મળે તે માટે તેને સેનાપતિપદ આપવામાં આવ્યું. પરસોજી બોંસલેને વરાડની જગીર અને

સેનાસાહેબ સુઆનું પદ મળ્યું. ઉદાજ પવારને માળવાની જગીર આપી. કૃતેસિંહ બોંસલેને કર્ણાટકની જગીર મળી. પરશુરામ પંત પ્રતિનિધિને નીરા અને વારણા નદીઓની વચમાંના પ્રદેશ મળ્યો. બાલાજીએ પોતે પુનાની પાસેના ૧૬ મહાલ અને પુર-ધર તથા લોહગડના કિલ્લા રાખ્યા. તે રાખતો મુખ્ય સલાહકાર થયો અને આનંદેશમાં રાજ્યનો કર વસુલ કરવાનું કામ તેણે પોતાની પાસે રાખ્યું. જે જે સરદારો નિઝામ પાસેથી જગીરો લઈ તેના મનસજદાર બન્યા હતા તેમની જગીરો કાયમ રાખી તેમને મરાઠા રાજ્યમાં આપ્યા. જગીરની પ્રથાથી રાજ્યમાં અંધારત થયો. ખેતી સુધરી, સર્વત્ર સમૃદ્ધિ દેખાવા લાગી.

બાલાજી વિશ્વનાથને હાથે એક બીજા મહાન કાર્ય થયું. આ કાર્યનો સંબંધ દિલ્હીની રાજનીતિ સાથે છે.

ઔરંગઝેબની દક્ષિણ જીતીને તેને મોગલોમાં મેળવી દેવાની અભિલાષા સંપૂર્ણપણે પાર ન પડી. વિજયપુર અને ગોવળકોડા સિવાય મહારાષ્ટ્રના બીજા મુલકને એ જીતી ન જ શક્યો. એની પછીના બાદશાહ બહાદુરશાહને તો પોતાની દિલ્હીની ગાદી જ ટકાવવાની પડી હતી એટલે તેણે દક્ષિણ જીતવા માટે સુમેદાર નીમવા ઉપરાંત કોઈ ન કર્યું. તેની પછી દિલ્હીના બાદશાહ નબળા પડ્યા. દિલ્હી દરબારમાં સૈયદ બાઈઓ નામના બે બાઈઓ કરતા કારવત્ર થયા. તેઓ મનપસંદ પુરખને બાદશાહ બનાવતા. અત્યારે કુરખશિયર નામનો તેમણે જ ખેસાડેલો બાદશાહ દિલ્હીની ગાદી ઉપર હતો. દક્ષિણ જીતવાનું તો કયાંય રહ્યું પણ સૈયદ બાઈઓના સકંતભાંથી છૂટવાના તે પ્રયાસ કરતો હતો. સૈયદ બાઈઓને આ વાતની ખબર પડી. કુરખશિયરને સોંધી કરવા વારને તેમણે શાહુની મદદ માગી શાહુનો પેશવા પોતાના સરદારોને લઈ ને લક્કર સાથે દિલ્હી જવા બિપડ્યો. કુરખશિયરને કાર કરી તેની જગ્યાએ રોશનઅબ્તવારને બાદશાહ બનાવવામાં આવ્યો. તેણે મહમદશાહ નામ ધારણ કર્યું. મરાઠાઓની સહાયના

પદ્ધતિમાં તેમને ત્રણ સન્દેશ મળી એક સન્દેશી તેમને દક્ષિણના છ મુખા—વરાહ, ખાનદેશ, ઔરંગઝાબ, ખેદર, વિજયપુર, અને હૈદરાબાદની યોધ જીતરાવવાનો હક્ક મળ્યો; બીજી સન્દેશી આ છ મુખાઓની સગરદેશમુખી જીતરાવવાની સત્તા મળી, અને ત્રીજી સન્દેશી મરાઠાઓના સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

આ સન્દેશી શિવાજીનો મહારાષ્ટ્રનો જોડેલો મુલક સ્વરાજ્યમાં હતો તે બધો મરાઠાઓને સોંપવામાં આવ્યો. મરાઠા સરદારોએ ગુજરાત, ખાનદેશ, વગર વગેરેનો જે ભાગ જીત્યો હતો તે પ તેમને મળ્યો અને તેમના સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર થવા ઉપરાંત યોધ અને સરદેશમુખી જીતરાવવાનો જે હક્ક મળ્યો તેના બદલામાં છ મુખાઓનું સંરક્ષણ કરવાનું કામ મરાઠાઓને મળ્યું.

આવી રીતે દિલ્હીના રાજપ્રકળમાં મરાઠાઓ આગળ પડીને ભાગ લેવા લાગ્યા એ મરાઠા ગત્યના પુનરુદ્ધતિનું જ ચિહ્ન હતું. બાકાજી વિશ્વનાથના પ્રધાસથી જ મરાઠાઓની ઉત્તર તરફ દિગ્વિજય માટે દૃષ્ટિ ગઈ મરતા પહેલા જાગીરદારો અને સરદારો સ્વતંત્ર ન થઈ બેસે અને મુખ્ય સત્તા સાથે તેમજ માહોમાહે બેઠાઓના ગહે તે માટે તેણે કરવસુલીની ખાસ પદ્ધતિ શરૂ કરી જાગીરદારોની આમદાનીમાં સરદારોનો ભાગ ગણ્યો. અમુક ટકા જાગીરદાર લે, અમુક ટકા સરદારો લે, અમુક ટકા રાજકોળમાં ગ્રામ અને અમુક ટકા શાહુને મળે આનું પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક જાગીરમાં ગત્તની સત્તા, સરદારોનો હસ્તક્ષેપ તથા સરકારી અમલદારોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. કાંઈ જાગીરદારને સ્વતંત્ર થવા માટે તક જ મળવી મુરકેવ થઈ તેણે તેમને ગત્તની સાથે આ રાજ્યવ્યવસ્થાથી બાંધી દીધા.

પહેલા બાજરાવ પેશવા

દિલ્હીમાં રાજનિષ્પત્ત્યાર મહમદશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો હતો. એને પશુ સૈન્ય ભાઈઓની મુનામી ગમતી નહોતી આ જ વખતે નિઝામ ઉન-મુલક નામનો એક મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો. બાદશાહીની નગણી સ્થિતિ એ સમજી ગયો હતો. આનો લાભ લઈ દક્ષિણમાં મુખા તરીકે જઈ પછી ત્યાં સ્વતંત્ર ગત્ત સ્થાપવાની મહત્વાકાંક્ષા તે સેવતા હતો એ મ સૈવદલાઈઓનો દ્રેષ્ટા હતો. દક્ષિણમાં શાહુ સ્વતંત્ર ગત્ત થાય અને મરાઠાઓને દક્ષિણના છ મુખાઓમાં યોધ અને સરદેશમુખી જીતરાવવાનો હક્ક મળે એ તેને કેવી રીતે ગમે? બાલાજી વિશ્વનાથ દિલ્હીથી આની સન્દેશ લખતે બ્યારે આવતો હતો ત્યારે તેને માર્ગમાં મારી નાખવાની નિઝામની યોજના નિષ્ફળ ગયેલી આથી હવે તે પોતે જ સૈન્યોમાના એકના મુલુકથી અને બીજાને હગરોને દક્ષિણના પ્રાંતોનો મુરો થઈને આવ્યો. દક્ષિણમાં મરાઠાઓની ગમતી સત્તાને ઉબેડી નાખવાની તેની આકાંક્ષા હતી.

મરાઠાઓની દૃષ્ટિ ઉત્તર તરફ વાળનાર બાનાજી ને કે મરી ગયો. તોપણ એનો પુત્ર બાજરાવ એના જેવો જ મહત્વાકાંક્ષી અને વીર પુરુષ હતો. શિનાજી મહારાજની માર્ગ એને પોતાના પિતાના પગલે પગલે ચાલી ઉત્તરમાં દિલ્હી પાદશાહી સ્થાપવાની તેને હોશ હતી. દક્ષિણમાં નિઝામ કાટારપ છે એ એ બરાબર સમજી ગયો હતો. પેશવાપદ કોને આપવું અને મરાઠાઓએ રાજપ્રકળમાં દૃષ્ટિ કર્ષ રાખવી એની દગમગમાં ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે આ મહત્વાકાંક્ષી લુધાન ભગ દગમગમાં બેઠો થઈને કહેવા લાગ્યો “વિચાર શાનો કરો છો?” દૃષ્ટિ તો છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને આપેલી તે જ દિલ્હી પાદશાહીની સ્થાપનાનું કાર્ય જ આગળ ધપાવવાનું પણ નિઝામ જેવો કુરમન છે એ વાત સાચી અને દિલ્હી નજીક નથી એ વાત પશુ સાચી.

છતાં આલાજ વિશ્વનાથ દિલ્હીના રાજકારણમાં એવ જાળવી આપ્યા છે. મુશ્કેલીઓ તો હોય. તેમને વટાવવી એમાં જ પુરપાઈ છે. મહારાજ ને મને અધિકાર આપે અને આતા દે તો હું દિલ્હી જઈને ત્યાંના પુરાણ કૃષ્ણના મૂળને જ ઊખેડી નાખીશ. મૂળ ઊખેડશે એટલે શાખાઓ એની મેલે નષ્ટ થશે.”

એના આ સ્ફૂર્તિદાયક શબ્દો સાંભળીને શાહુ મહારાજે પેશવાઈનો અધિકાર અને સેનાનું સેનાપતિત્વ બંને તેને આપ્યાં.

નિઝામને પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષા તૃપ્ત કરવી હતી. મરાઠાઓને તેની જ સુઆમિરી હેઠળના ૭ સુબાઓની યોગ્ય અને સરદેશ-મુખી ઊંચરાવવાનો હક્ક મળ્યો હતો. તેણે પોતાની રાજધાની ઔરંગાબાદથી હૈદરાબાદ બદલી અને આ હૈદરાબાદ તથા તેની આસપાસના મુશ્કેલમાં મરાઠા યોધ વગેરે ન ઊંચરાવે એવી ગોઠવણ તેણે બાહરાવની ગેરહાજરીમાં કરી. બાહરાવને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેની અને જેણે ઉપરની ગોઠવણમાં સંમતિ આપી હતી તે પ્રતિનિધિ વચ્ચે ઝઘડો થયો. મરાઠાઓને માહોમાહે લગાવવાનો આ સુદર મોકો છે એમ જોઈ નિઝામે ધનાજી ગંધવના પુત્ર ચંદ્રસેન ગંધવને, રાવરગલા નિબાળકરને અને કાઠ્ઠાપુરના સભાજીને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને શાહુના જે કર્મચારીઓ કરવસુલી માટે ૭ સુબાઓમાં આવ્યા હતા તેમને હાંકી કાઢ્યા. તેણે શાહુને સંદેશ મોકલ્યો કે કેવળ તમારા જ માણસો નહિ પણ સંભાળના માણસો પણ કરવસુલી માટે આવે છે. આથી પ્રથમ એ નક્કી થયું જેઈએ કે તમારામાંથી સ્વયે હક્કદાર કોણ છે.

આ વાત સાંભળતાં જ બાહરાવ સેના લઈને નિઝામ ઉપર દોડી ગયો. તેના મુશ્કેલમાં ધોડા પાડીને અને તેના લશ્કરને અનેક લડાઈઓમાં દરાવી પૈક-જીની પાસે પાકખેડમાં નિઝામને એવી સખત હાર પાડી કે નિઝામે શાહુનો યોધ અને સરદેશમુખીનો હક્ક કબૂલ રાખ્યો એટલું જ નહિ, પણ આ કર-

વસુલીના કામમાં આવે એવા કેટલાક કિલ્લાઓ પણ તેમને આપ્યા. આ સંધિને મુગીશિવ ગામની સંધિ કહે છે.

બાહરાવને મનુષ્યોની પારખ ઉત્તમ હતી. ઈમાનદાર કોણ છે, સાહસિક કોણ છે, પરાક્રમી કોણ છે એ તો તુરત પારખી કાઢતો અને એવા મનુષ્યોને એ જાંચી પદવીએ યકાવતો. ઘેરાનો ચારનાર મજ્જારી આવી જ રીતે પ્રખ્યાત સરદાર મજ્જારાવ હોલકર થયો અને બાહરાવનો ખિતમતદાર રાણોજી પ્રસિદ્ધ સરદાર રાણોજી સિંધે થયો. ગૂજરાતમાં સત્તા જમાવતા દાકાડેનો મુતાસિક દામાજી ગાયકવાડ આવી જ રીતે પ્રસિદ્ધ પુરુષ થયો.

ગૂજરાતને તાબો બાદશાહનો દતો પણ નિઝામને તે પોતાના હાથમાં લેવો હતો. આથી તેણે બાદશાહના માણસને બદલે પોતાના માણસને ત્યાં નીમ્યો. આ હમીદખાંએ ખાંડે અને દાકાડેને મલી નહોતી પશ્ચિમ તથા પૂર્વના પ્રદેશમાં કરવસુલી કરવા દીધી. એવામાં બાદશાહનો સુબો સરલુધ-દખાં ગૂજરાતમાં આવ્યો. હવે હમીદખાં છૂપી રીતે કર ઊંચરાવવા લાગ્યો. બાહરાવે સુધ-દખાંને કહેવડાવ્યું કે તમે ને મને ગૂજરાતની કરવસુલીના હક્ક આપો તો હું ખીજ કોઈને ગરબ કરવા દઉં નહિ. સરલુધ-દખાંને મરાઠાઓની આ બાંજગ પસંદ નહોતી, પણ મરાઠાઓને તો ઉત્તર તરફ વધવું હતું એટલે બાહરાવનો બાઈ ચિમાજી ગૂજરાતમાં ઘૂસ્યો. લાચારીએ સુધ-દખાંએ બાહરાવને ગૂજરાતની કરવસુલી તથા રક્ષણનો હક્ક આપ્યો. આમ ગૂજરાતમાં મરાઠાઓનો પગ જમ્યો.

ઉદોજ પંચાર બાલાજીના વખતથી જ માળવામાં પગપેસારો કરતો હતો. દક્ષિણમાં નિઝામ સ્વતંત્ર યવાથી બાદશાહે ગિરધરબહાદુર અને દવાખાહાદુર નામના રાજબંધત નાગરોને માળવાની સુઆમિરી સોંપી હતી આ બંને જથ્થા માળવામાં મોગલ બાદશાહની સત્તા જમાવવા મથવા લાગ્યા. પંચાર, હોલકર અને સિંદે માળવાના લોકોને પોતાની

તરફ જે ચલા લાગ્યા ત્યારે આ નાગરોએ સખ્તાઈથી લોકોને દાવવા માંડ્યા હું હોતો મડવોઈ અને જ્યાં પુત્રો સવાઈ જ્યાંસિદ્ધ બાહુરાવના પસૂઆ હતા મગધા-ઓ હિંદુપદ પાદશાહી સ્થાપે એ વાત એમને ગમતી હતી એટલે બાહુરાવનો ભાઈ ચિમાજી માળવા ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે એ પતે નાગરોને મદ કરવાને બદલે અલિખત રહ્યા અને નાગરો યુદ્ધમાં મરાઠા બાદશાહે સવાઈ જ્યાંસિદ્ધને માળવાનો સુગો નીમ્યો હારે મગધાઓને ઝાંખાનું કંઈ કાળજી રહ્યું નહિ કરવસુની સહેવાઈથી ચલા લાગી અને ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કરતાં દાણાપાણી જે કંઈ જોઈએ તે માળો વામાંથી મળવાની ખાતરી મળી માળવા જીતવાથી ઉત્તર તરફ ધસતા મગધાઓને દાણાપાણી માટે ટેડ દૂર દક્ષિણ ઉપર આધાર રાખવાનું બધું થયું

આ જ વખતે જુદેજુદાં સુદેવખંડમાં સુદેવખંડ પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું જોગેનું ગજ્ય પાછું મેળવવા મથતા હતા બાદશાહે તેમને દવાવવા માટે મહમદ બજેશને મોકલ્યો તેણે આવીને સુદેવખંડનો મુતક જીતવા માંડ્યો સુદેવખંડનો વીર ગજ્ય જનસાલ વૃદ્ધ ધર્મ ગયો હતો તેને પોતાનો મુલક જશે એવી ચિંતા થતા લાગી તેણે બાહુરાવને પત્ર લખ્યો

“જો મતિ મદ્દ મજેન્દ્રી, સો મતિ મદ્દ હૈં આજ
વાતી જાત મુન્દેલની, રણો વાજા વાજ,”

આ જન્દેમદ્દ સદેશ મળતાની સાથે બાહુરાવ સુદેવખંડ ઉપર દોડી ગયો અને ત્યાં મહમદ બજેશના લશ્કરને છિત્તવિછિત્ત કરી નાખી બજેશ જે કિનામાં ભગયો હતો ત્યાંના ગસદપાણી બધું કરાવી દીધાં મહમદ નાહો અને સુદેવખંડનું રક્ષણ થયું જનસાલે મળી વખતે બાહુરાવને પોતાનો રોજો પુત્ર ગણી તેને કા પો, હટા, સાગર, ઝાસી, સિરોજ, કુચ, મટોકાટા, હંધ્યાગર આદિ સ્થળો આપ્યા બાહુરાવે પોતાના શાગિર્દ જોદિદપતને ત્યાંની વ્યવસ્થા માટે રાખ્યો આ જ પુરુષ આગળ જતાં જોદિદપતે સુદેવેના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો

સુગોશિ વગાવતી સધિથી સલાજીને ચોતાનું અપમાન થતું લાગ્યું તેથી તે મહાગજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી આવ્યો બાહુરાવ અને ચિમાજી ઉત્તરમાં હતા એટલે તેણે આ દિશા તરફ પશુ શાહુએ તેની સાથે સપ કરી તેને કેટલોડ મુતક આપ્યો

ગૂજરાતમાં નિઝામના હમીદખાને પદે બાહુરાવનો સંસ્થાનદખા સુગો થયો એટલે દાહાડેને એ વાત મળી નહિ ગૂજરાતમાં બાહુરાવનો હસ્તક્ષેપ તેને કે નિઝામને શેતા પસદ પડે? મગધાઓમાં ભાગના પાડવાનો આ પ્રસંગ નિઝામને ફરીથી મળ્યો ગજરાવ દાહાડે લકાઈની તૈયારી કરવા લાગ્યો અને ડોકેલા લાગે કે ‘બાદશાહો અમારા રનામી શાહુને કારે રાખી ગજન ચોતાના હાથમાં લે છે તેમને દવાવવા જાહે છું’ આથી પનાર, બાડે જેવા મોટા મોટા સરદારો તેને મળ્યા તેમની ફોજ ૩૫ હજારની થઈ

નિઝામના આ કાવનાની ખતમ નાહુરાવને મળતા જ તેણે દાહાડેને નિઝામના હાથમાં ગમી મગધાઓમાં ભાગના ન પાડવા વીનવ્યો પશુ જ્યારે તે સમજ્યો જ નહિ ત્યારે તેને દવાવવા તે ચાલ્યો તેનો એક આગળ ગયેલો સરદાર દારી ગયો તોપણ દિશા તરફ નાહુરાવ પોતાની પાસે દાહાડેના કરતા અધીરું સેના હતી છતાં તે દાહાડે ઉપર ધસી ગયો ડોમોઈ આગળ સગ્રામ થયો દાહાડે મરાયો એના મદદનીશો કેદ પકડાયા અને લશ્કર ભાગી ગયું આ ગૃહકચ્છ પશુ શાહુએ ચાલિથી પનાવ્યો દાહાડેના નાનાભાઈ વરાવ તરાવને મેનાપતિપદ આપ્યું અને તેની મુશ્કેલી પિલાજી ગાયકવાડને આપી ગૂજરાતની કરવસુતીમાં દાહાડે અને પેશવાનો અગ્રવોઅગ્ર ભાગ નક્કી થયો

સંસ્થાનદખા મગધાઓ સાથે મળીને ગઢે એ મિન્દોના વાન્દ્યાહ મદ મદશાહને પસદ ન હોવાથી તેણે તેને પાટો ગોળાની નોંધપુરના વ્દામિમકત રાણા અજયસિદ્ધને ગૂજરાતનો સુગો બનાવી મોકલ્યો તેણે પિનાજીને સધિની વાતચીત કરવાને બદલે

બોલાવી મારી નાખ્યો પણ પિણીજનો પુત્ર દામાજી જન્મ્યો પુરુષ હોવાથી તેણે અઘડસિંહને ગૂજરાતમાંથી નસાડ્યો. અને ખુદ ભેંધપુર ઉપર હુમલો કર્યો. હવે પછી જે સુબેદારો આવ્યા તેઓ દામાજી સાથે મેળ રાખીને સુનાગિરી કરવા લાગ્યા. યશવંતરાવ વ્યસની પ્રરુષ હતો એટલે ઘણાખરો કારભાર દામાજી જ કરતો. તેથી જ હવે પછી ગૂજરાતમાં દાલાડે પાછળ પડ્યા રહ્યા અને ગાયકવાડ આગળ આવ્યા.

મરાઠાઓ ન્યાં ને ત્યાં વિજયી થઈ પોતાની સત્તા જમાવતા હતા એટલે નિઝામને બીક લાગી કે રખેને બાદશાહ બાજીરાવને દક્ષિણનો સુબો બનાવે. આ અનિષ્ટ ટાળવા માટે તેણે બાજીરાવ સાથે સંધિ કરી કે, 'જે સુબાઓમાં ચોંચ અને સરદેશપુષ્પી તમે ઊધરાવજો એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાત અને માળવામાં પણ એ હક્ક હું તમને અપાવીશ.' આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મરાઠાઓનું ધ્યાન સદાએ ઉત્તર તરફ જ રહ્યું અને નિઝામને ઉબેડી નાખવાનું એમના ધ્યાનમાં પણ રહ્યું નહિ.

કોંકણમાં મરાઠાઓનો અધિકાર કાનહોજી આંચે ચલાવતો હતો. આંચે સિવાય કોંકણમાં પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજ અને સિદ્દી હતા. સિદ્દીનો પ્રદેશ કોલાભાગની નજીકમાં અને આંગ્રેજોનો પ્રદેશને વળગીને હતો. પોર્ટુગીઝોનો પ્રદેશ ઉત્તર કોંકણમાં હતો. અંગ્રેજોને આધીન મુંબઈ સિવાય બીજી કંઈ નહોતું. પણ સિદ્દી અને મરાઠાઓની વચ્ચે જે ઝઘડા થતા હતા તેમાં અંગ્રેજ કે પોર્ટુગીઝ કદીક એક પક્ષમાં, તો કદીક બીજા પક્ષમાં લગ્યા કરતા હતા. આ સિદ્ધો, અંગ્રેજ અને પોર્ટુગીઝોને વશ કરવાનું કામ બાજીરાવનું હતું. બાજીરાવનું નૌકાસૈન્ય બહુ પ્રબળ હતું, તેણે સિદ્દીનો જંગિરાતો કિલ્લો પણ જીતી લીધો; સિદ્દી નામો અને મરાઠાઓને વશ થઈને રહેવા લાગ્યો.

માળવાની કરવસુલીની સનદો લેવા બાજીરાવ દિલ્હી તરફ ગયો. બાદશાહ ગજરાયો. છતાં બાજીરાવની માગણી માળવા ઉપરાંત બંગાળા વગેરેની ચોંચની હોવાથી લડાઈ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. બાજીરાવ

ઠેક દિલ્હી ગયો. મોગલો હાર્યા પરંતુ બાજીરાવને અચાનક દક્ષિણમાં આવવું પડ્યું. એટલે વાર્ષિક ૧૩ લાખ રૂપિયા લેવાના કબજા કરી એ દક્ષિણમાં પાઠો આવ્યો. બાદશાહને બાજીરાવ ફરીથી આવે એવી બીક તો હતી જ. તેથી તેણે નિઝામને દિલ્હી બોલાવી તેના પુત્રને ગૂજરાત અને માળવાની સુનાગિરી આપી મરાઠાઓને આ સુલકમાંથી કાઢવાનું તેની પાસે કબજા કરાવ્યું. નિઝામ તૈયારી કરવા લાગ્યો.

બાજીરાવને આ વાતની ખબર પડતાં જ તે લરકર લઈને દોડતો જઈ નિઝામ સાથે ભીડ્યો. ભોપાળ આગળ ભઠ્ઠાં કર લડાઈ થઈ. નિઝામન, દાણાપાણી બંધ કરી તેણે નિઝામને સપાડ્યો. તેને ઉત્તર તરફથી બાદશાહની મદદ ન મળે અને દક્ષિણ તરફ ચિમાજી હોવાથી તે તરફની મદદ પણ ન મળે.

નિઝામ હાર્યો. તેણે પોતાને હાથે બાજીરાવને લખી આપ્યું કે માળવા પ્રાંતની સનદ, નમંદા અને ચંબલ નદીઓની વચમાંનો બધો મુલક અને ફોજના ખર્ચ તરિકે ૫૦ લાખ રૂપિયા બાદશાહ પાસેથી અપાવીશ. આને ઇતિહાસમાં સિરોંગની સંધિ કહે છે.

બાજીરાવને કેવળ મુસલમાનો સાથે જ નથી લડવું પડ્યું. પોર્ટુગીઝો સાથે પણ લડવું પડ્યું. આ લોકો પંદરમી સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા અને અવંત વંશથી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર સત્તાધીશ થયા હતા. તેમના ધાર્મિક જીલ્લો અસલ હતો. પ્રજા બાજીરાવ પાસે રાવ ખાલા આવી. બાજીરાવનો લાઈ ચિમાજી અપ્પા સેના લઈને ગયો. વસાઈના કિલ્લાની ત્રણ બાજુએ પાણી છે. એક જ બાજુએ જમીન છે. વળી માંહેમાંહેના હરીફ અંગ્રેજો, વલંદા વગેરે યુરોપિયનો એક થઈ વસાઈનો બચાવ કરવા લાગ્યા. યુરોપિયનોએ જમીનની બાજુએ તોપોનો લાયકેર મારો ચલાવ્યો. એ અગ્નિના વરસાદમાં થઈને પણ મરાઠાઓ કિલ્લો જોળગી અંદર પેડા અને યુરોપિયનોને જેર કર્યો. આ વસાઈના મુલની જીતને લીધે મરાઠાઓની કીર્તિ ખૂબ પ્રસરી.

નાગપુરનો ભોંસલે સાહસિક પુરુષ હતો. પરંતુ તે બાહરાવની ધર્ષા કરતો હતો. બાહરાવ બીજા બાબુ હોય ત્યારે તે મોગલ મુલક ઉપર ચડાઈ કરતો. નિષ્ઠમ પ્રમાણે તેણે બાહરાવની રત્ન મેળવની શ્રેષ્ઠિય. પણ તે રત્નની ભાંજણમાં પડતો નહિ. એને વશ કરવાની બાહરાવ તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યાં તે તેને સમાચાર મળ્યા કે ધરાનનો બાદશાહ નાદીરશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી આવે છે.

એ એઈને બાહરાવે હિંદુસ્તાનના હિંદુ મુસલમાનને એક કરવા માંડ્યા. તેણે દિલ્હીના બાદશાહને ને નિઝામને પત્રો લખ્યા કે અત્યારે ત્રીજો દુસ્મન આપણા દેશ ઉપર ચડી આવે છે ત્યારે આપણે આપણા ઝઘડા બંધ કરી તેની સામે ધર્ષિએ. બાદશાહને આ વાત ગમી પણ નિઝામને એ ન ગમી. એની ધારણા ભુલી જ હતી. નજીની પડતી બાદશાહી ઉપર કા ધાય તો પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છાનો માર્ગ સહેલો થાય. તે બાદશાહને મદદ કરવા પણ ન ગયો. નાદીરશાહે દિલ્હીમાં આવીને મહમદશાહને સહેલાઈથી હરાવી દિલ્હી છતી લીધું. થોડીક લૂંટ કરીને એ પાછો જવા લાગ્યો. ત્યાં નિઝામે એને સદેશો મોકલ્યો કે બહારથી બારેબાર શું કામ આત્મા ભજો છો? દિલ્હીની અંદર જશો તો લાગેને બદલે કરોડોની લૂંટ મળશે. આ સાંભળી નાદીરશાહે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. શહેરમાં આઠ દિવસ ચાગ અને કતલ ચલાવી એની લૂંટને તો પાર ન રહ્યો. મધુરાસન, કોઠીદર, વગેરે ઉપરાંત કરોડો રૂપિયાનું સોનું લઈ ગયો. એ ધરાન પાછો જવા લાગ્યો એ નિઝામને ન ગમ્યું. તેની ઇચ્છા એવી હતી કે નાદીરે મરાઠાઓની બગતી સત્તાને તોડી નાખવી. પછી નિષ્કંટક રીતે પોતે દક્ષિણનો રાજ ધર્ષિ શકે. પણ નાદીરશાહ મરાઠા સાથે લડવાનું નેખમ ખેડવા તૈયાર ન થયો. બાહરાવ રજપૂતો અને મરાઠા સાથે ગમીને નાદીરને કાદવાની જખ્ખર તૈયારી કરે છે એ સાંભળતાં જ એ હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ પછી નિઝામને તેણે સનદો વગેરે અપાવવાનું વચન ન પાળવાથી હરાબ્યો અને પછી થોડા જ સમયમાં તે મૃત્યુ પામ્યો.

બાહરાવની યોગ્યતા

• સિવાજીની હિંદવી સ્વરાજ્યની કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ અપવાનું કામ બાહરાવે કર્યા કર્યું. શાહુ રાજના દરબારમાં હિંદુપદ પાદશાહીની સ્થાપના માટે દિલ્હીની બાદશાહીના મુળમાં જ કુલાડી મારી અપવાની વાત કર્યા પછી તે દહાડે દિવસે સ્વરાજ્યની વૃદ્ધિ જ કરતો ગયો.

બાલાજી વિસ્વનાથે સૈવલભાઈએને મદદ કરીને કુરુષશિયરને બદલે મહમદશાહને દિલ્હીની માદીએ બેસાડ્યો ત્યારથી જ હિંદના રાજકારણમાં મરાઠાઓનું મહત્વ વધવા માંડ્યું હતું. છુદેખખમાં મોગલ સરદારો કનડાત કરતા હતા એટલે માળવા જત્યા પછી બાહરાવે છુદેખખડ જઈને ત્યાંનો બદામસ્ત કર્યો. એના સરદારોએ પણ સરંજમી પદતિને લઈને મહારાષ્ટ્ર બહાર ઉડ્યન કરવા માંડ્યુ. શિંદે હોલકર માળવા એળંગી રજપૂતાના અને દિલ્હી મુખી ગયા. દાભાડે ગૂજરાતમાં હતા પરંતુ તે સ્વરાજ્યપ્રેમી હોવાથી તેમને વશ કરીને બાહરાવે ગૂજરાતની વ્યવસ્થા ગાયકવાડને સોંપી. ભોંસલે તો શાહુના પિત્રાઈ અક્કલકાટમાં એક ભોંસલે હતા તે નિર્વીર હતા. શાહુ તેમને કનડા તૈયાર નહોતો. એટલે જ એ બાજુ મજાશુ ન થવાથી ભવિષ્યમાં એ બાજુ અંકેએ કાચ્યા. નાગપુરના ભોંસલે શાહુના પિત્રા જ. અને વળી તેઓ બાહરાવની ધર્ષા કરતા હતા એટલે તેમણે બાહરાવને સીધી મદદ ન કરી. પણ બાહરાવ મોગલ બાદશાહ સાથે લડતો હોય ત્યાં બાદશાહીની બીજા દિશામાં જઈને તે તેના દાડ માંસના લયકા તોડતો. આવી રીતે તે નાગપુર, ગોંડળ, ઓરિસ્સા અને જંગાળા મુખી જળ પહોંચ્યો. કાનોજ આંધરે પેરાવાનો સરદાર. એણે કાંઈપુટીના મોગલોના સિદ્દીને જેર કર્યો અને સિદ્દીને મદદ કરવા આવેલા અંગેજ, ફ્રેંચી અને વલકાઓને

પણ મહાત્ કર્ષાં દક્ષિણમાં નિઝામ જેવો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ઝંખનાવાળો ખાદશાહનો પ્રજા સુખો હતો. છતાં બાજરાવ તેને વારંવાર જેર કરી આ બધું કરી શક્યો તે તેની કૃતૃત્વશક્તિ બતાવી આપે છે. હિંદુપદ પાદશાહીની સ્થાપના માટે તેણે મરાઠાઓનું મુખ ઉત્તરાભિમુખ કર્યું. ત્યારથી જ નવા નવા કિલ્લાઓનો ઉત્તર તરફના દરવાજાઓને દિલ્હી દરવાજાનું નામ અપાવા લાગ્યું.

બોપાળની લડાઈમાં બાજરાવે નિઝામ અને દિલ્હીના ખાદશાહને હરાવ્યા તે ‘દોડતી લડાઈ’થી યત્ન સાવધ થાય તે પૂર્વે જ અત્યંત કૃતિત્વી રાત દહાડે ફૂલ કરીને તેના ઉપર અચાનક હુમલો કરેલો અને તેનું પુલકાન કરવું, અને તે સાવધ થઈને પોતાનું સંગઠન કરતા માટે તે પહેલાં જ ત્યાંથી પાછા ફરવું અને અતિશય ચપળતાથી તેની ઊવ-છીની આસપાસ ફરી વળીને તેની રસદ લૂંટવી, તેની ડાબી ને જમણી પાંખોને તોડી પાડવી અને આમ જળીરિત થઈ હુમલાઓથી ગુજરાઈને તે પાછો હઠે એટલે તેના ઉપર ખુલ્લો હુમલો કરીને તેની ખાખાણી કરી નાખી એ બાજરાવ અને મરાઠાઓની લડાઈની રીત હતી. આને ‘ગનીમી કાચા’ એ નામ યોગ્ય નથી. કારણકે કાચા એટલે હુસ્વાઈ. મરાઠાઓમાં હુસ્વાઈ નહિ પણ ચપળતા હતી.

તથા બાલુએથી પાણીથી ઘેરાયેલા અને યુરોપિયન દારૂગોળો અને તોપાથી ભરાયેલા વસાઈના કિલ્લાને અંગ્રેજો, વલદા ને ફિરંગીઓના બેગા અશ્વિતા વરસાદની પરવા ન કરતાં સામે ધસી જઈ, કિલ્લાને નિસરણીએ લગાડી, ઉપર ચડી જઈ કિલ્લો સર કરવા એ અપ્રતિમ પરાક્રમ કરનાર બાજરાવનો ભાઈ ચિખાજી અને તેના મરાઠા લેશકરની વીરતાની વાત યાવ એમ નથી.

નાદીરશાહની ચડાઈ વખતે ત્રીજા દુર્રમનની સામે આપણે હિંદુ-મુસલમાન એક થઈ જઈએ એ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ નિઝામમાં નહોતી. સાદતખાન અને નિઝામ નાદીરશાહને ચડાઈ અને

લૂંટ કરવા ઉત્તેજન આપે અને દિલ્હીની કનલ થાય તે ઉપરથી મુસલમાનો દેશમક્તની પહેલાં ધર્મભક્ત હતા અને અત્યારે પણ તેમનો એ સ્વભાવ વત્તા યોજા પ્રમાણમાં જાણી આવે છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે દિલ્હી હિંદુબંધુઓની દોરતી કરવાને બદલે તેઓ હિંદ બહારના મુસલમાનો તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. આવા મુસલમાનોને વારંવાર જેર કર્યા કરતા એ બાજરાવને માટે કંઈ નાનુંસું નાઈ નહોતું. પણ તેમ તેણે મૃત્યું.

બાજરાવનું આરમાર તે જમાનામાં આખા જગતમાં ફરત્રેષ્ઠ હતું. તેની હયાતિ સુધી પેશવાની કેંકણપટ્ટી ઉપર પૂર્ણ સત્તા હતી. યુરોપમાંથી આર-મારી કાફલા મંગાવીને પણ રૂપ, અંગ્રેજ અને ફિરંગી એ ત્રણે મળીને આંગરેનો પરાજય કરી શક્યા નહિ. તે કાળમાં હિંદુસ્તાનમાં બંધાતાં વહાણો વિશ્વભ્રમ મજબુત અને વેગવાન હતાં. હિંદો કારીગરીનું આ પ્રાવિણ્ય જોઈને અંગ્રેજો વિરમ્ય પામતા અને પોતાના મારોનાં લગાયક મોટાં વહાણ તેઓ હિંદી-ઓને હાથે મુબરકમાં જ બંધાવી લેતા. વિશ્વાયતથી આવનારાં વહાણ તકલાદી હોરાથી સામાન્ય ચક્રમંદ્ર માટે અને વેપાર માટે તે કામમાં આવતાં. આજે આ વાદ કેવળ દંતકથા જ ગણાશે. દુર્વાવર્તીપણું અને નાવિકવિદ્યા કેંકણમાંના કાળી અને માવળા લોકોના હાડમેહોમાં એટલી તો પ્રસરી ગઈ હતી કે અંગ્રેજોને અડચણને પ્રસંગે અને તોફાનનું જોર હોય ત્યારે, તેમના સિવાય ખીજ ખલાસીઓ વિશ્વાસ-પાત્ર લાગતા નહિ આ યુરો અને સાહસિક લોકો અરબી સમુદ્રને તો પોતાના ઘર આગળનું એવાન ગણી કાઢતા આ કારણે અંગ્રેજો પેશવાની આગળ દીન બની ગયા અને આંગરેનો દેષ કરવા લાગ્યા. કારણકે આંગરેનો જહાજ ઉત્તમ, તેમના ખલાસી નીડર અને તેમના સૈનિક કસાયેલા. અંગ્રેજો તેમની આગળ ફિલ્લા પડી જતા. હોકાળાં કે વાયુમાપક યંત્ર અથવા તો દુરદર્શી મોટાં દુર્ભિનો પાસે ના, છતાં હિંદી ખલાસીઓ કેવળ અનુભવથી આકાશ તરફ નજર નાખીને આવનારા તોફાનનું ભવિષ્ય ભાખતા

જનામ

અને તે પ્રમાણે સંરક્ષણની અગાઉથી તૈયારી કરતા. સામાન્ય માણસો જેટલી સહેલાઈથી જમીન ઉપર ચાલે છે અથવા તેા ગાડી થોડા દોડાવે છે તેટલી જ સહેલાઈથી મરાઠા અને ભાંડારી લોકો સમુદ્રમાં તરતા અને વહાણો હંકારતાં. તેમની નિર્જનતા અને દર્પાવદી કુશળતા જોઈને તેમને જલદવતા કે જૂતપિ-
ચાય કાનમાં મંત્ર કૃષ્ણ જાણ છે એમ યુરોપિયનોને લાગતું. અંગ્રેજો મરાઠા રાજ્યમાં પશ્ચિમ તરફથી ચંચૂ પ્રવેશ કરી યક્યા નદિ તેનું આ જ કારણ.

હિંદો પૃથ્વીની ભાવના જગાડના અકબર બાદશાહે હિંદુ કન્યાઓ સાથે મુસલમાન શાહગઢાઓના સમ્રાટનાં ધ આંખો. તેમ બાહ્યારાવે જુદે જાતની મુસલમાન રાજકન્યા મરતાની સાથે લગ્ન કરી તેના પુત્ર સમશેરજીને જનોઈ આપવાનો વત્ન કર્યો પણ તેના આ કાર્યને કોઈએ વખાણ્યું નથી.
આજ]

ગોવિંદરાવ ભાગવત

☆

બુદ્ધિક્ષમણી

નીચે આપેલા અંકોમાં દરેક કોઈ પણ મહત્વની હકીકત સૂચવે છે. તમે કહી શકો છો એ દરેક અંક શું શું સૂચવે છે? જો તમારા જવાબ અડધા ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં સાચા એટલા પ્રમાણમાં તમારી બુદ્ધિક્ષ માહિતીશક્તિ વધારે નફર સમજાતી.

અ	ચ	ફ
૨૧૨	૩ ૧૪૧૬	૧૬૨૨
૧૦	૧૨	૩૨
૧૭૮૯	૧૮	૧૭૬૦
૩૬૫	૧૦૬૬	૭
૧૮૬૦૦૦	૨૦	૧૧
૧૮૧૫	૪૮	૯૮૦૪
	૧૮૧૨	૧૯૪૦

જવાબ આપે જુઓ.

૨૧૨° F પાણીનું બિંદુબિંદુ.

૧૦ છુદ્ધની દશ આત્માઓ.

૧૭૮૯ કેચકાંતિનું મહાવિખ્યાત વર્ષ.

• ૩૬૫ વરસના દહાડા.

૧૮૬૦૦૦ પ્રકાશની ગતિ.

૧૮૧૫ નેપોલિયનને હાર મળેલી તે વોટર્સના યુદ્ધનું વર્ષ.

૩.૧૪૧૬ ગણિતમાં મહત્વનું ક્રાંતિક. વ્યાસ ને પરીધનો સંબંધ બતાવે છે.

૧૨ એક ફૂટના ઈંચ, એક વરસના માસ, ડાંગળના નંગ.

૧૮ મહાભારતના કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના દિવસો મહાભારતનાં પર્વો.

૧૦૬૬ હેસ્ટિંગ્સની લડાઈનું વર્ષ, જ્યારે વિજેતા વિલિયમને ઇંગ્લેંડ છોડ્યું ને ત્યાં નોર્મન વંશ ચક્ર કર્યો.

૨૦ ટનમાં હંદરોટા, કુડીમાં નંગ.

૪૮ અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોની સંખ્યા.

૧૮૧૨ નેપોલિયનના હારકરતો રશિયામાં પરાજય થયો તે વર્ષ.

૧૯૨૧ માંત્રેજ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારાનું બધારણ ને દિમુખી સત્તા દિંદમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં અસહકારના પ્રયત્ન આદિલનનું વરસ.

૩૨° F. પાણીનું દિમિંદુ.

૧૭૬૦ મેલના વાર.

૭ અકંટાગિયાના દિવસ.

૧૧ ક્રિકેટમાં ટીમની સંખ્યા.

૯૮૪ નર્મી માણસના ગરીબની ગરીબીના અંચ.

૦ કંઈ નહિ. ને ૭નાં બધું જ.

૧૯૪૦ ચાણુ વરસનો ઈસ્વીસન.

જ

વૃત્તિ

‘એક એક પૈસા! એક એક પૈસા!’ કહેતો એક વૃદ્ધ રમકડાં વેચનાર ગામની ગલીએ ગલીએ ફરતો. ખાલકાનાં ટોળાં આગળ ખાસ ઊંઝો રહી નવનવી જાનનાં રમકડાં ખતાવી તેમનાં મન આકર્ષતો. ખોલવાની પદ્ધતિ અને ખાલકો સાથેના વર્તનમાં પારંગત, ગમ્મતી વગેરે તેની આવડતને લીધે તેનાં રમકડાં ખૂબ ખપતાં.

રમુ તો એ વૃદ્ધનો લગભગ રોજનો ધરાક જ થઈ ગયો હતો. ધીમે ધીમે એમનો આ સંબંધ વધીને ગાઢ મૈત્રીમાં પરિણમ્યો. ધણાંને આશ્ચર્ય લાગવા જેવી આ મૈત્રી હતી: આઠ વર્ષનો રમુ અને અઠ્ઠાવન વર્ષનો રસલ! રમુ ગૂજરાતીમાં ખોલે અને રસલ હિંદીમાં! કેટલીક વેળા તો એમ પથુ બનતું કે એક બીજાનું કહેતું સંપૂર્ણ ન સમજાય તો પથુ વાતલાપ આલે જ જતો! આ મૈત્રીથી હવે રમુને રમકડાં માટે પૈસા આપવા પડતા નહિ. તેને જે રમકડું જોઈએ તે મફત લઈ લેવાની તેને છૂટ હતી.

રસલને રમુ જેવડા, તેનાથી મોટા, તેનાથી નાના, તેનાથી પૈસાદાર, તેનાથી મુંદર, ધણાં ય જુદા જુદા લતાના ખાલકો ધરાક હતાં પણ રમુની મિતિ તેના હૃદયમાં પેસી ગઈ હતી. આખા ગામમાં તે ફરે પણ રમુ પાસે આવી એક વખત તેનું મોં ન જુએ તો દિવસ આખો નકામે ગયો હોય એમ તેને લાગતું. દર રવિવારે ને તહેવારને દિવસે રમુ તેની માસીને ત્યાં રહેતો. તેનાં માસી શહેર બહાર આવેલા બંગલામાં રહેતાં હતાં. તે રથળ તેણે જોએલું ન હોવાથી ગામ બહાર તેણે આંટા મારેલા પથુ તે બંગલો એને હાથ આવેલો નહિ. એ દિવસોમાં એના ધધામાં તેનાથી જરા ય લડ્યું અપાતું નહિ. ધણી ય વેળા અન્ય ખાલ-ધરાકો વડી પડે અને વહનારમાં જો રમુ હોય તો રસલ તેનો જ

પક્ષ લે. વળી એના ઝોળખીતાઓ સાથે વાત કરતાં ખાલકો વિષેની વાત આવે ત્યાં રસલ પોતાના રમુને લાખ્યા વિના રહે જ નહિ. “મા કસમ, રમુ કરે એક હમારા ધીરાક હૈ, વહ ઇતના ચાલાક, કયા! અસ ખાત મત પૂછો!” વગેરે વગેરે સાંભળનાર કંઠાણે ત્યાં સુધી બરાડ્યા જ કરે. રસ્તે જતાં રમુ જો રસલને જુએ તો હસ્યા વિના રહે જ નહિ. રમુનું તો સાધારણ હસતું થાય પણ રસલને તો તે ખુબ પસિંધી ખેરાન મળ્યા સમાન લાગતું.

રસલનું ધ્યાન ધધામાંથી બહી ગયું. રોજ રમુની પાસે આવીને ખેસતું એ જ તેનો કાર્યક્રમ થયો હતો.

એક દિવસ રમુના ધરની સામેના ઓટલા પર રસલ અને રમુ બેઠા હતા. રમકડાંની ગાડી ધરને ખાંચે અટ્ટીથી આ બે મિત્રો સામે સ્થિર બીબી હતી. રસલ પોતાની શુભ દાંડી પર કાબો હાથ ધીરે ધીમે ફેરવે માપ છે. તેની આંખો રમુના ગળા પર ઠરી કાંઈક નિહાળે છે. તે દિવસે રમુને કપાઈક જવાનું હોવાથી ગળામાં કંઠી પહેરી હતી. સોનું જોઈ રસલનું મન ચલ્યું. તેણે પોતાની ચોરવાની થઈ આવેલી જ્વિતિ રમુ પ્રત્યેના પ્રેમથી દાખી. જ્વિતિ થવી અને તે દાખવી એ બે બિજા બિજા શક્તિનાં કાર્ય હશે. પણ એક પ્રશ્ન એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેનાથી પૂછાઈ ગયો:

“રમુ, એ કંઠી કોસીકું દેના?”

“કાઈકું નહિ!” એને જેવી આવડતી હતી તેવી ભાષામાં જવાબ આપ્યો.

“કેમ?”

“કુછ નહિ. નહિ દેના એ જ અમ્મ હૈ!”

એમ કહી સ્પષ્ટતા ગેળવી એ ચાલતો ગયો. તેને આખો દિવસ રમુ અને તેની કંઠીના જ વિચારે આખ્યા કર્યાં એને પોતાના પર તિરસ્કાર આપ્યો. રમુનું પોતાના પ્રત્યેનું વલણ એવી રીતે કહુપિત કરવાનો એને કેમ વિચાર આપ્યો એ એનાથી

સમજાયું નહિ. “ ઉસીકી મારી મંગ લઉં ? ” એવો વિચાર આવ્યો. પણ “ વો પાક લાડકા યહ છુરાઈ ફેસે સમઝ સકેગા ? ઈન બાતોસે ઉસીકું દૂર રખના અફરી હૈ ! બોલા અમ્યા ! ”

*

થોડા દિવસો રસલ રમુ સાથે જરા અતડો રહેવા લાગ્યો, પણ ધીમે ધીમે પેલી જૂલ છુલાતી મર્ધ ને મળ અનુરાગનું સાધાન્ય રચપાયું. એટલે એક દિવસે રમુએ પૂછયું :

“ રસલ, જો દા’ડે મેં રડી પાયા’તા. તેં બોલ્યા ‘કયું ?’ મેં કીધા ‘કુછ નૈ’ પણ તેં કહ્યું ‘મેં જાનતા હું.’ તો આજ કે’ મેં કેમ રડના’મા ? ”

“ જો...હો ! અબ તક તુએ વહ યાદ હૈ ? મૈને કુચુક બસ બોલ દિયા ! ગમત ! ”

“ નૈ, નૈ, બોલ ! ” રમુએ હઠ લીધી.

રમુમાં રસલ એટલો બધો ઝોતપ્રોત થઈ ગયો હતો કે એની ગમે તે બીના તેને કહેવાની તૈયારી હતી. બનેને વચનું અંતર જાણે લાગતું જ નહિ. જે પૂછે - જે માગે - જે કહે તે તે કહેવાની - આપવાની ને સાંભળવાની તેની અતિ તીવ્ર ઇચ્છા કાયમ રહેતી. કેટલીક વેળા તો રમુની સમજશક્તિ બહારની વાતો પણ ઉમંગમાં આવી રસલ દીધે જ રાખતો.

“ અટા ! મુન. મેરી સમઝમેં જૈસા આવા થા વહ કહેતા હું. જો સચ હૈ થા નહિ વો શીર મુએ કહના પડેગા. ”

“ અટા, જલદી કેને ! ”

“ દેખ. જો લાડકે કે સાથ મૈં મેરે છોટેસે દોસ્તકી બાત કર રહા થા. તુએ લગા, કયા તેરેસે બી ન્યાદ મુએ કોઈ દોસ્ત હૈ ! કરકે તુએ છુરા માહુમ હુવા ઓર રડને લગા ! સચ બાત તો વહ થી, કે છસકી બાત મૈં કર રહા થા વહ તું હી થા ! ”

તેના જવાબમાં રમુએ માત્ર તેના કહ્યુ પંખમાં પોતાના કામળ હાથની નેરથી જાણે ચુસ્તપથી લાડકુત મુક્કી મારી.

“ પણ હેં રસલ, તો અબી બીજું પૂછતા હું : જો દા’ડે ‘એ કંઠી કીસકું દેગા ?’ એ કેમ તે પૂછા’તા ? ”

રસલની છાતી ધડકવા લાગી. આ પ્રશ્નનો તરત જવાબ આપવા તે તૈયાર ન હતો. એનું વૃદ્ધ શરીર ઉખળ ચર્ધ મથું. અનેક વિચારોએ એના મગજને ઘેરી લીધું. એ અર્ધ મેઘાન જેવો બની ગયો. થોડા સમયે વિચાર આવ્યો : “ રમુસે કયું છુપાના ? ” અને ના છુપાવવાના હેતુથી એ કવવા લાગ્યો :

“ રમુ, મૈં બહોત નીચ - કમબખ્ત હું ! મેરી સાથ મેહના ઓર મોલના યો લી સખકે લિયે પાપ હૈ ! મૈં બહોત - બહોત ખરાબ હું— ”

“ રસલ, પાછું ખોટું ખોટું બોલવા લાગ્યા ! ” વચ્ચે જ રમુ બોલી બીચો પણ એ શબ્દો એના મગજ સુધી પહોંચ્યા નહિ તેણે આગળ ચક્રાવ્યું :

“ તેરી કંઠી મુએ બહોત પસંદ પડ મર્ધ ! વહ મેરી કરનેકા - મોર લેનેકા બિચાર મપ ન રોક સકા. મેરેકું વહ ચેતી થો— ”

“ અબી લાડ ! ” શુદ્ધતાના પ્રત્યક્ષિત બિંબ સમ બાલક - વગર સમજે - રસલ જેટલો જ ગંભીર ચર્ધ વલો એ નિખાલસ અને પ્રેમયુક્ત શબ્દોએ રસલને સંપૂર્ણ વીધો નાખ્યો. અને કદાચ બીઠીને રમુ લઈ આવશે એમ લાગવાથી તેને પોતાની પાસે ખેંચ્યો. અને બોલ્યો :

“ ન લાના બન્યા ! વહ તેરી હૈ ! મપ મૂખ હું કરકે જૈસા બિચાર આવા - મપ પશુ હું ! દુસરેકી ચીઝ ચોરના વહ પાપ હૈ ! ઓર હમેરે બપ-સેંકી વહ ચીઝ અપની કરનેકી કયા કીમત ! ”...

થોડી જણા કોઈ જ બોલ્યું નહિ. રમુથી ન સમજાય તેવું વાતાવરણ ઉપરિધન થએલું હોવાથી એ તો રસલની સામે જ જોઈ રહ્યો હતો. થોડી વારે રસલ બોલ્યો :

“ અટા રમુ, અબી કલ મિલેગે. જાતા હું. ” ગાડી જાણે રસલને ખેંચતી હોય તેમ રસલ રસ્તે પડ્યો અને રમુ પણ જીવમાંથી બીઠીને ચાલવા માટે તેમ ચાલી ઘેર ગયો.

રસલે એ પછી ઘણી વેળા રમુને જોયો હતો પણ રમુએ પછી કદિ રસલને જોયો નહિ.

તારાની અજાયબીઓ

ઉનાળાની કોઈ રાત્રિએ, અગાસીમાં સૂતાં સૂતાં, આકાશના તારાઓ નિદાળતાં તમને એ વિશે જાણવાનું મન થયું જ હશે. આ તારાઓ શેના બનેલા છે? એની સંખ્યા કાદવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હશે? એ કેટલા દૂર હશે? વગેરે પ્રશ્નો તમને કાંઈ વાર ઉપરિચિત થયા હશે. એ અને એવા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવા આજે પ્રયત્ન કરીશ.

તારાઓ કેટલા હશે?

‘ગણ્યા ગણ્યા નહિ, વિણ્યા વિણ્યા નહિ’ એમ તમે કહેશો. પણ તમને એની સંખ્યા આસરે લખવાનું કહું તો તમે કેટલી લખશો? કરોડ, અજબ, પાર્શ્વ કે એથી પણ વધારે? તમે કંઈ ધારી શકો છો? જ્યારે મેં આ સનાતન મારા એક વર્ષમાં પૂછ્યો હતો ત્યારે હોકરાઓએ કરોડથી પાર્શ્વ સુધીની સંખ્યા કહી હતી પણ, તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે, જે તારાઓ આપણાથી દેખાય છે તેમની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ છે. (લગભગ એટલા જ તારાઓ આપણી નીચેના અર્ધગાસના દેખાય છે.) નરી આંખે આનાથી વધારે તારાઓ દેખી શકાતા નથી. માટે હવેથી, તારાને ‘અગણિત’ કે ‘અસંખ્ય’ તું વિશેષણ નહિ આપી શકાય.

“આ ગણ્યું કેવી રીતે હશે?” એમ તમે પૂછશો. આવી ગણતરી ફેરોગ્રાફથી થઈ શકે. ખગોળ-વેત્તાઓને તારાઓમાં એટલો અધોરસ છે કે તેમણે તેની ગણતરી કરી છે એટલું જ નહિ, પણ તે બધાનાં નામ આપ્યાં છે, તેમના ચળકાટનું પ્રમાણ કાઢ્યું છે અને કેટલા શેના બનેલા છે તે પણ શોધ્યું છે. તારાઓનાં સૂચીપત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે.

ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ શું આટલું નાનું છે? માત્ર ૬૦૦૦ તારાનું? ના, જેટલા તારાઓ નરી આંખે દેખાય છે તેથી પાંચ લાખ ગણા તારાઓ દેખી શકાતા નથી. એટલે આપણી નિહારિકામાં, એટલે જે

નિહારિકામાં આપણી પૃથ્વી અને સૂર્ય છે તેમાં તારાઓની સંખ્યા ૩,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (ત્રણ અજબ) ની ગણાય છે. વળી દુરબીનથી જોતાં જણાયું છે કે એવી નિહારિકાઓની સંખ્યા વીસ લાખની હશે. તારાઓ શેના બનેલા છે?

જે તત્ત્વોની પૃથ્વી બનેલી છે તે જ તત્ત્વોના તારાઓ અને સૂર્ય બનેલા છે. જેમ પૃથ્વી પર લોહું, સોનું વગેરે ધાતુઓ અને આક્સીજન, હાઈડ્રોજન વાદુઓ છે તે જ પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં છે. હજુ સુધી કોઈ તારા પર એવું તત્ત્વ જડ્યું નથી કે જે પૃથ્વી પર ન હોય.

તારાઓ પરનાં તત્ત્વો કેવી રીતે શોધાતાં હશે? તારાઓ કંઈ પ્રયોગશાળામાં લઈ જઈને તેનું પૃષ્ઠ કરણું ન કરી શકાય. પણ, દરેક તારા એના પ્રકાશ દ્વારા આપણને ગૂઢ સંદેશો મોકલે છે, અને જો એ સંદેશો ઉઠેલતાં આપણને આવડે તો તારાઓ વિશે ઘણું જાણી શકાય.

જેમ સૂર્યનાં કિરણોનું પૃથ્વકરણ કરીને એના સાત રંગ જુદા પાડી શકીએ છીએ તે જ પ્રમાણે દરેક તારાના પ્રકાશનું પૃથ્વકરણ કરી શકાય. દરેક તત્ત્વ અનુક રંગનું જ કિરણ ફેંકી શકે. એટલે જુદા જુદા રંગો ઉપરથી તારાનાં તત્ત્વો ક્યાં છે તે શોધી શકાય.

આ પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણોનું પૃથ્વકરણ કરતાં થોડા વખત પર જણાયું હતું કે ત્યાં એક એવું તત્ત્વ છે કે જે પૃથ્વી પર નહોતું શોધાયું. એટલે એવું નામ સૂર્યના નામ પરથી પાડ્યું. ગ્રીક ભાષામાં સૂર્યને ‘હિલિયોસ’ કહે છે, એટલે એ તત્ત્વનું નામ ‘હિલિયમ’ રાખ્યું. પણ, પછી આ સૂર્ય તત્ત્વની શોધ પૃથ્વી પર થઈ. નવાઈની વાત છે કે આ તત્ત્વ પહેલું સૂર્ય પર શોધાયું અને પછી પૃથ્વી પર!

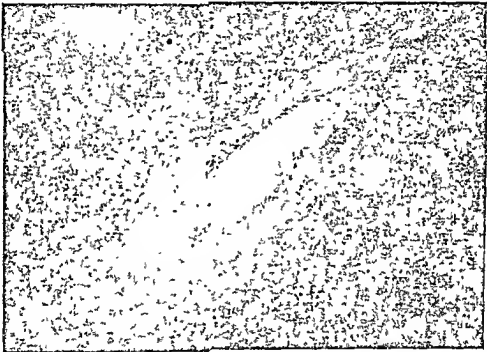
સૂર્ય પણ અનેક તારાઓમાંનો એક છે. જો આપણે કોઈ તારા પર જઈ શકીએ અને ત્યાંથી સૂર્ય તરફ નજર કરીએ તો તે તારા જેવો જ દેખાશે. આપણને સૂર્ય બહુ મોટો લાગે છે કારણકે તે બહુ જ નજીક છે—માત્ર ૯,૨૬,૦૦,૦૦૦ માઈલ.

તારાઓ કેટલા દૂર હશે ?

ત્યારે આપણે આકાશમાં નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે બધા તારાઓ લગભગ

છો જો તમને ચંદ્ર પર જવાનું મન થાય તો એવી આગગાડીથી એક મિનિટમાં વીસ વાર તમે ચંદ્ર પર જઈને પાછા આવી શકો. સૂર્ય પર જઈ આવવું હોય તો ત્યાં જઈને પાછા આવતાં એવી આગગાડીથી સોળ મિનિટ થશે પણ, જો તમારે પાસેના પાસેના તારા પર જવું હશે તો તમને બે વર્ષ લાગશે.

અને, આટલું અંતર તો પાસેમાં પાસેના તારાનું ત્યારે બીજા તારાઓ કેટલા બધા દૂર હશે ?

તારામંડળ

સરખા જ દૂર હશે. પણ તેમ નથી. સામાન્ય રીતે જે વધારે અળકતા તારાઓ છે તે પાસે છે અને ઓખા તારાઓ દૂર છે. પૃથ્વીથી પાસેના પાસેના તારા ૧૨,૦૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ (બાર હજાર અબજ) માઈલ દૂર છે.

આ અંતરનો ખ્યાલ લાવવા માટે એક મજાવી કરીએ. ધારો કે તમે ' બ્રહ્મા ગણી ' કરતા એક કરોડ ગણી ઝડપવાળી આગગાડીમાં મુસાફરીએ નીકળ્યા છો. તો એ ઝડપે, આખા પલ્લકારા મારે ઝોટલી વારમાં, તમે આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી શકો

તારાઓના અંતરો એટલા બધાં છે કે તે માઈલોમાં મપાતા નથી, પણ તેનું માપ ' પ્રકાશવર્ષ ' થી થાય છે. પ્રકાશની ઝડપ સેકન્ડે ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલની છે. એટલે એક વર્ષમાં પ્રકાશ છ હજાર અબજ માઈલ યાસે આ અંતરને ' પ્રકાશવર્ષ ' (Light Year) કહેવાય છે. પાસેમાં પાસેના તારાનું અંતર બે પ્રકાશવર્ષનું છે. ખગોળવેત્તાઓએ તો પાંચ કરોડ પ્રકાશવર્ષ દૂર રહેલા તારાઓનું ઘણી સારી રીતે નિરીક્ષણ કર્યું છે.

કદાચ તમને આ બધા અંતર સાલળી તે વિશે શંકા આવશે. પણ તેવી શંકા રાખવા જેવું નથી.

એ માપવાની રીતનો કંઈક ખ્યાલ તમને આપુ. આગગાડીમાંથી તમે જોયું હશે કે આપણી પાસેનાં ઝાડો ધણી જ ઝડપથી ઊલટી દિશામાં જતાં દેખાય છે, તેનાથી થોડાં આધાં ઝાડો એનાથી એાછી ઝડપે દોડતાં દેખાય છે, અને દરિમર્યાદાની પાસેનાં ઝાડો આપણી સાથે આવતાં જણાય છે. દરિમર્યાદાના ઝાડની મદદથી પાસેનું ઝાડ આપણાથી કેટલું દૂર છે તે માપી શકાય છે. ધારો કે અમુક વખતે બંને આપણી સીધી લીટીમાં છે. પછી જ્યારે આગગાડી સો ફૂટ દૂર જાય, ત્યારે એ બે ઝાડને જોડતી લીટી આપણી આંખ સાથે કેટલો ખૂણો કરે છે તે ખૂણાનું માપ લેવું. એ ખૂણો એક અંશ (degree) થાય તો, પેલા નજીકના ઝાડનું અંતર આસરે સવા માર્પલ છે એમ ગણી શકાય.

હવે ઉપરના દાખલામાં આગગાડીને બદલે પૃથ્વી મૂકો. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ૯ કરોડ માર્પલની ત્રિજ્યામાં ફરે છે, એટલે આગગાડી જેમ સો ફૂટ બાલી તેમ આકાશમાં પૃથ્વી ૧૮ કરોડ માર્પલ દૂર જઈ શકે છે. અને જેમ પાસેના ઝાડનું અંતર કાઢ્યું તે જ ધોરણે પાસેના તારાનું અંતર કાઢી શકાય છે.

તારાઓ ધણી જ દૂર છે છતાં તેમાંના કેટલાકના વજનનું માપ ખગોળજ્ઞતાઓએ કાઢ્યું છે.

તારાનું વજન કેટલું હશે ?

આવા પ્રયત્ન કદના ગોળાઓને જોખવાને આપણી પાસે ત્રાજવાં નથી. ઝીક ગણિતશાસ્ત્રી આર્કિમિડિસે તુલાનો સિદ્ધાંત ચર્ચતાં કહ્યું હતું કે, “ મને જોઈએ એટલો લાંબો દાંડો અને ઊભા રહેવાની જગ્યા બે તમે મને આપી શકો તો હું પૃથ્વીનું વજન કરી શકું.” પણ આવો દાંડો કે ઊભા રહેવાની પૃથ્વીની બહાર જગ્યા એને કોઈ આપી શક્યું નહતું !

આ વજન કાઢવાની રીતની ચર્ચા કરું તે પહેલાં જણાવી દઉં કે સૂર્યનું, કે કોઈ એક સામાન્ય તારાનું વજન આસરે ૨૦૦૦૦૦૦૦ ૦૦,૦૦૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦૦૦ (બે અબજ અબજ અબજ) ટન છે (૧ ટન=૫૬ મણ).

આ સંખ્યામાં એક બે મીંડાં યોજાવતાં અર્ધ મથાં હોય તો તમને ખાસ ફેર ન લાગે. પણ, કુદરત એટલી ચોક્કસ છે અથગે તારા કયો છતાં એમના વજનમાં ટનની સંખ્યાનાં મીંડાંઓ લગભગ સરખાં જ રાખ્યાં છે. જેમ ટંકશાળમાં અથા પૈસાઓ સરખા જ વજનના થાય છે તે જ પ્રમાણે તારા બનાવવાના કારખાનામાં બધા તારાઓ લગભગ એક સરખા જ નીકળ્યા છે. અલગત, કોર્મિક અતિશય મોટા તારાના વજનમાં એક મીડું વધારે હોય છે, અને કોર્મિક અતિશય નાના તારાના વજનમાં એક મીડું ઓછું પણ હોય બે મીડાંને ફેર હજી સુધી પડ્યો સાંભળ્યો નથી.

જ્યારે પરમેશ્વરે આ ઘટનાંકનું દ્રવ્ય તારાઓમાં વહેંચી આપ્યું ત્યારે તે બધું સરખી રીતે વહેવી આપ્યું જણાય છે. આપણી પૃથ્વી પર ધનની વહેંચણીમાં બધું અસમાનતા જણાય છે. જેમ એક તરફ ફોર્ડ જેવા પૈસાદાર માણસો હોય છે, તેમ બીજી તરફ સૂકો રોટલો પણ ન મળતો હોય એવા જિખારીઓ પણ હોય છે. જ્યારે પરમેશ્વરે તો બધા તારાઓને લગભગ સરખા જ ‘દ્રવ્ય’વાન બનાવ્યા છે. આ આખતમાં પરમેશ્વર સાચવાદી હોય એમ જણાય છે !

આપણને સદજ પ્રશ્ન થશે કે અથગે તારા, બધા લગભગ એક સરખા વજનના શા મારે હોવા જોઈએ ? આની સમજૂતી ગણિતશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. તારાની અંદર ઊંડાણમાં ધ્રુવર (ether) નામના દ્રવ્યના તરંગો ચાલ્યા કરે છે, જે બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. બે તારાનું કદ સામાન્યથી નાનું હોય તો આ તરંગોનું બળ નહિ જેવું જ હોય છે, પણ વધારે મોટા કદના તારાનો વિચાર કરતાં તારાનું કદ જેમ વધતું જાય છે તેમ તે બળ વધે છે. આખરે એટલી હદ સુધી વધી જાય છે કે ન્યાં ધ્રુવર (ether) ના તરંગોની શક્તિ ઠીક પ્રયત્ન થાય છે અને તેથી બે તારા એ કદથી મોટા થવા જાય તો તે વધારાનું કદ લાંગીને ફૂડું પડી જવાતો ભય રહે છે. આથી બધા તારાઓનાં કદો લગભગ સરખાં જ રહે છે.

જેમ તારો વધારે ઉપજુ હોય તેમ તેમાંથી તેનાં તેજ અને ઉજ્જ્વલતાનાં કિરણ પ્રવાહ દ્વારા વધારે શક્તિ વપરાઈ જાય. હવે આપણે તારાઓની ઉજ્જ્વલતા તપાસીએ.

તારાઓની ઉજ્જ્વલતા કેટલી હશે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે વિચારવું જોઈએ કે ઉજ્જ્વલતાનું માપ આપણે ચરમોમિટરથી કરીએ છીએ. વિજ્ઞાનમાં સાધારણ રીતે દાકતર વાપરે છે તે ચરમોમિટર વપરાતું નથી, પણ સેન્ટિમેટર ચરમોમિટર વપરાય છે. આની પ્રમાણે ચરમોમિટર ઉજ્જ્વલતામાન શૂન્ય અને લોકળતા પાણીની વચ્ચેની ઉજ્જ્વલતા ૧૦૦ ડિગ્રી છે. પ્રયોગશાળામાં ગરમમાં ગરમ બફી ૩૦૦૦ ડિગ્રીથી વધારે ઉજ્જ્વલતા હજી સુધી ઉત્પન્ન કરી શકી નથી. આટલી ગરમીમાં લોહ અને કંકણમાં કંકણ ધાતુઓ પીગળી જાય છે. હવે સૂર્યની ગરમી કેટલી હશે એનું અનુમાન કરો. લાખ ડિગ્રી, કરોડ ડિગ્રી કે અબજ ડિગ્રી ? તમારાં બધાં અનુમાનો ખોટાં છે—સૂર્યની સપાટીની ઉજ્જ્વલતા માત્ર ૬૦૦૦ ડિગ્રી છે.

આ ડિગ્રીની ગણતરી કંઈકે આ પ્રમાણે થઈ છે. એક ચોરસફૂટ તળિયાવાળા વાસણમાં થોડું પાણી લઈને તડકામાં મૂકવું. એક કલાકમાં પાણી કેટલું ગરમ થાય છે તે જાણીએ તો તે ઉપરથી એક ચોરસફૂટ સપાટી પર એક કલાકમાં સૂર્યનો કેટલી ગરમી તેમાં આવી છે તે જાણી શકીએ. તે ઉપરથી એક સેકન્ડમાં સૂર્યમાંથી કુલ કેટલી ગરમી નીકળતી હશે તેની ગણતરી કરાય. કોઈ પણ પદાર્થમાંથી નીકળતી ગરમી એના ઉજ્જ્વલતામાન (ટેમ્પરેચર) ના ચોથા શુષ્ક (fourth power) ઉપર આધાર રાખે છે. આવી રીતે ગણતાં સૂર્યની સપાટીનું ઉજ્જ્વલતામાન (ટેમ્પરેચર) આશરે ૬૦૦૦ ડિગ્રી છે એમ સિદ્ધ થયું છે.

સૂર્યની અંદર જેમ જોડાણમાં જઈએ તેમ ગરમી વધતી જાય છે અને એના મધ્યમિંદુનું ઉજ્જ્વલતામાન ૪,૦૦,૦૦૦૦૦ (ચાર કરોડ) ડિગ્રીનું હશે.

આ ગણતરી ગુણિતશાસ્ત્રની મદદથી થઈ છે. જેમ

સૂર્યના જોડાણમાં જઈએ તેમ ઉપરના દ્રવ્યના વજનને લીધે દબાણ વધતું જાય છે. આ દબાણને વિરોધી કોઈ બળ ન હોય તો સૂર્ય સંકોચાઈ જાય. સૂર્યની અંદર રહેલી ગરમીને લઈને એનું કદ વિકાસ પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે, કોઈ પણ જોડાઈએ, દબાણને લીધે સંકોચાવાનું બળ અને ગરમીને લીધે વિકસાવવાનું બળ—એ બંને બળો સરખાં હોવાં જોઈએ. આ ઉપરથી ઉજ્જ્વલતામાનનું માપ કાઢી શકાય છે.

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ. એસસી. (લંડન); બાર એટ લો.

અપૂર્ણ]

★

વાવાઝોડું

અવાજથી ઘોર વાવાઝોડું શું કુંકાય ?
છાપરાનાં નળિયાં આ લંચાં નીચાં ધાય !
સાગરના ગાજતાં શું નીર અથડાય !
ના, ના, આ તો લંચ લઈ શેકે ઝોલાં ખાય !

‘સરોદ’

★

ડોમે ચોટયા પૈસા ચાર

ટપાલીને ડોમિટના પૈસા દઇ ચાર
કવિને પાકોટ લઇ ખોલતાં વિચાર
થયો મારું કાવ્ય આઠ્યું છપાઇ આ વાર
ત્યાં તો પાછાં વળેલાં કાવ્યની ચર્ચ ધાર !

‘સરોદ’

★

અમૃત !

અગરાદિયું ચેકુસ ગોઠેલું છે દર
મહેતાજી પૂછે છે તેને ગેજર,
“એવું છે કોણ નહિં જેને અડાય ?”
“સાહેબની ચોટી” એ નામી તે જાય !

‘સરોદ’

૫૨

શિલોંગ થી કલકત્તા

શિલોંગથી જ વર્ષાની શરૂઆત થઈ ગયેલી, એટલે કે સિસહટ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી સર્પનાં દર્શન થયાં જ નહિ. માર્ગમાં ધુમ્મસ, વાદળ અને વરસાદને લીધે કુદરતનું હાસ્ય ન ગીત્રાયું. શરૂઆતના લગભગ અગિયારેક માર્થલ મોટર ઊંચે ને ઊંચે ચડે છે. ઊડી ખીણો ધુમ્મસથી છલકાતી હતી. ત્યાં જુઓ ત્યાં ધુમ્મસ જ ધુમ્મસ. જાણે ધુમ્મસનો જ મદાસાગર સર્વન-રેલાયો ના હોય! ધુમ્મસમાથે આટલું અદ્ભુત સૌન્દર્ય સમાએલું છે એના તો કદી ખચર ન હતી. ધુમ્મસની પાછળ વનઝી, જલપ્રપાત, નાનાંમોટાં ખૂંપડાંઓ, માણસો, ટોર વગેરે આંખા આંખા નેવાની બહુ મજા આવતી.

ઊંચે ચડવાનું ન્યારે પૂરું થાય, એટલે નીચે ગળાવાનું શરૂ થાય એ 'સ્વાભાવિક' છે. હવે ધુમ્મસ ધીમે ધીમે ઓછું થવા માંડ્યું. થોડી વારે તો જાણે કુદરતે આ ધુમ્મસનો માખજો ફગાવી દીધો હોય તેમ બધું સ્વચ્છ અને ખુલ્લું થઈ ગયું, એટલે હાસ્ય વેરતી કુદરતને નિહાળી. મોટર પણ એથી પૂરપાટ દોડવા માંડી.

મોટરે એક આંતિ રમણીય સ્થળ પત્રકમાં પસાર કરી દીધું, પણ જેમ કેમેરા એક પત્રકમાં દૈન્ય ઝડપી લે, તેમ અમારી આંખોએ એ દૈન્ય ઝડપી લીધું. એ જિંદગી અડીખમ કુંગરો જિત્યા છે, એ બનનેને નેડતો એક લાંબો પૂલ, પૂલની નીચેથી નીચેથી નદી શાંત ચિત્તે, અડીખમ કુંગરો અને પૂલનું પ્રતિબિંબ ઝીલતી વહી ગય છે. દૂર દૂરથી દોડતી આવતી, અહીં સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ જ તેનું જીંડાણ દર્શાવે છે. જેટલે દૂર દૂરથી આવેલી તેટલી જ દૂર સુદૂર અંશદ વનરાજીમાં અનેક વળાંકો લેતી અદૃશ્ય થઈ ગય છે.

ત્યાંથી આગળ જઈએ એટલે સીધા સોટા નેવાં જિંદગી — ગળનચુચી — વૃક્ષો નેવાં મળે. જેમ જેમ આગળ જઈએ તેમ તેમ ઠેર ઠેર આ વૃક્ષો નોંધએ. જાણે તેનું જ જંગમ ન હોય! આ વૃક્ષો શાનાં હશે? બધાં જ સોપારીનાં વૃક્ષો. સોપારીનાં લુમખા લટકતા જ હોય.

પાંચસાઠ કલાકની મોટરની સફર પછી સિસહટ પહોંચ્યા. ત્યાં પણ વરસાદ ચાલુ જ હતો. એટલે શહેર નેવાં ન રાકાતાં સીધા રેશને જ પહોંચ્યા.

સિસહટ સુરમાની ખીણમાં વસેલું અને સુરમા નદીને કાંઠે આવેલું સુંદર શહેર છે. આસામમાં મોટામાં મોટું શિલોંગ અને તે પછી બીજું મોટું શહેર તે સિસહટ. સુરમા નદીમાં વહાણવટુ ચારું ચાલે છે. આથી સિસહટ બંદર નેવું બની ગયું છે. માલથી ભરચક અને ફેટલાંક ખાલી વહાણોની કતાર ગમેલી. નાનાનાના મછવાઓ આમતેમ દોડાદોડ કરતા જ હોય.

નદીને સામે કિનારે રેશન છે. અહીંથી ફરી રેલવે શરૂ થાય છે. અને ત્યાંથી જ બંગાળમાં પ્રવેશ થાય છે.

ગાડી તો ગરે જીપડો. એટલે માર્ગમાં કર્યું નોંધ રાકાયું નહિ ક્યારે પૂર્વ બંગાળમાં પ્રવેશ્યા એ તો યાની ખચર પડે! એ તો ન્યારે સવારે જન્મ્યા ત્યારે જ જાણ્યું થઈ કે અમે તો ઢાકા પહોંચવા આવ્યા હતા! પછી તો અર્ધાંકે કલાકમાં ઢાકા પહોંચ્યા.

ઢાકાને જહાંગીરનગરના નામે પણ ઘણા ઓળખે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૮માં બંગાળના નવાબ ઇસ્લામખાને ઢાકાને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. લગભગ એક સેકા સુધી ઢાકા બંગાળનું પાટનગર રહેલું. પણ ૧૭૦૪માં નવાબ મુશીફ કુલીખાને રાજધાની ઢાકાથી

ફેરવીને મુશીંદાબાદ રાખી. ત્યારે બ્રિટિશ સરકારનું હિંદમાં સામ્રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે ફરી લોકો પૂર્વબંગાળ અને આસામનું મુખ્ય શહેર બન્યું. આમ લોકો ખલ્લાતું જ રહ્યું છે. અને પૂર્વે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિથી રંગાયેલું, અને હજુ પણ એ રંગ જુના લોકો શહેરમાં જોવા મળે. (લોકોના બે ભાગ પડી ગયા છે, એક જૂનું લોકો અને બીજું — બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં આવ્યા પછીનું — નવું લોકો.) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લોકોનું મહત્ત્વ ધણું છે.

સામાન્ય રીતે નવું લોકો વધારે ગમે. શહેર ગંગા નદીને કિંદ આવેલું છે. અહીં વહેતી, ગંગાને લોકો જુદી ગંગા કહે છે. અને ખરેખર અહીં ગંગા ધરડી કોશી જેવી જ દોસે છે. તેના બીજા કિનારે ફેલ્યાં ગામડાં વસેલાં છે. કિનારા એટલે બધો નીચો છે કે ત્યારે નદીમાં પૂર આવે, ત્યારે કિનારા પરનાં આ બધાં ગામડાં પાણીમાં ડૂબી જાય છે. અમે હોડીમાં બેસી તેવું એક જલગ્રામ જોવા ગયા. આ ગામડાંઓમાં હોડીમાં બેસી ફરતાં હોઈએ ત્યારે શ્રીનગર (કાશ્મીર) યાદ આવે. ચોમાસાની શરૂઆત થાય એ પહેલાં જ આવાં ગામડાંઓનાં લોકો ગામ ખાલી કરી, નજીકના શહેરમાં ચાલ્યાં જાય છે. જે અત્યંત ગરીબ હોય તેવાં માણસો જ ગામ સાચવતા બેઠાં હોય. અમે ‘ટ્યુડી’ ગામમાં ગયા. તેની મૂળ વસ્તી તો પાંચ હજારની, પણ અમે ગયા ત્યારે તો ત્યાં પૂરા પાંચસો માણસો પણ ન હતાં.

ગામના રસ્તાઓ, શેરીઓ, ખેતરો વગેરે બધું જ જલમય બની જાય છે. આથી ત્યાંનાં લોકોને પારા-વાર નુકસાન થાય છે. આપણે ત્યાં વરસાદ ન હોવાને કારણે દુકાળ આવે છે, ત્યારે અહીં એથી ગ્રીવહનું જ બને છે—ખૂબ વરસાદને કારણે દુકાળ આવે છે.

આ જલગ્રામમાં એક ધરેથી બીજી ધરે જવા માટે હોડીમાં જ બેસવું પડે. એક ગામથી નજીકના બીજા ગામમાં પણ હોડીમાં બેસીને જ જવાય. ચોમાસામાં આપણે ત્યાં જેમ સર્વત્ર લીડું ઘાસ જવાઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ એક પ્રકારની લીડી

વનસ્પતિ પાણીમાં ઊગી નીકળે છે, જેને તેઓ ‘કોચુરી’ કહે છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં આ ‘કોચુરી’ જ કોચુરી જવાયેલી દેખાય. હોડીએ આ ‘કોચુરી’માં થઈને માર્ગ કરવો પડે. અખણે માણસ તો જરૂર આવે જામીન માની લેવાની ભૂલ કરે.

અમે લોકોથી નારાયણગંજ ગયા. આ સ્થળનું પણ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. ત્યાંનો જલકુર્ગ ઘણો વિખ્યાત છે. અત્યારે તો તેના ખંડિયે જ જોવા મળે.

નારાયણગંજથી ગોવાલંદા સ્ટીમરમાં જવાની એક અતેરી મજા છે. નારાયણગંજ મોઢું બંદર હોય એમ જ લાગે. ફેલ્યાં મોટી મોટી સ્ટીમરો, વહાણો લાંગરેલાં પડ્યાં હોય. કોઈ સ્ટીમર ઊપડવાની તૈયારી કરતી હોય, તો કોઈ સ્ટીમર બંદરમાં પ્રવેશતી હોય. વહાણોમાં માલ ભરાતો હોય. બંદર પર મુસાફરાની ઠંઠ જમી હોય. આમ સમગ્ર દૃશ્ય એક ધોધાટિયા બંદરનો ખ્યાલ આપે.

બપોરના બે વાગે અમારી સ્ટીમરે લંગર ઉપાડ્યું. માણસો તો ઠંસોઠાંસ ભરેલા, તેમાં પણ અમે માંડ માંડ જગ્યા મેળવી, નિરાંત કરી બેઠાં.

નાના નાના મહવાઓ, પોતાના નાના સફેદ સફ ફૂકાવતા અમને વગાવવા ક્યાંય સુધી આવ્યા. સ્ટીમર બંદરથી ઘણે દૂર નીકળી મેથેલી. હજુ નારાયણગંજ ઝાંખું ઝાંખું દેખાતું હતું થોડી વાર તે દેખાતું અદૃશ્ય થયું.

સમુદ્રનો પ્રવાસ તો ઘણીવાર અને ઘણે લાગે સુધીનો કર્યો છે. તેની મજા જુદી છે, અને નદીમાં પ્રવાસ કરવાની મજા કંઈકે આર છે. સમુદ્ર પર હોઈએ ત્યારે માત્ર ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી સિવાય ક્યાંય નાખી નજર ન પડે—જાણે અવનતાના મહાસાગરમાં તરતા ન હોઈએ! ત્યારે નદી પરના પ્રવાસમાં તો એવું કર્યું નહિ બને કાંડા દૃષ્ટિથી બધું દૂર ન હોય, થોડે દૂર જઈએ એટલે કિનારા

પરનાં નાનાંનાનાં ગામડાંઓ દેખાય. સમુદ્રનાં ઘૂંઘવતાં મોગ્ગનાં અવાજ ક્યાં? અને નદીને શાંત-સૌમ્ય પ્રવાહ ક્યાં? બન્નેની તુલના કરવી મુશ્કેલ છે. છતાં જાણે નદીને પ્રવાસ વધારે આહ્વાદક લાગે છે.

બ્રહ્મપુત્રાને આ પ્રવાસ યાદ કરું છું, ત્યારે મારાં જૂનાં સ્મરણો તાજાં થાય છે. કારમીરમ્યાં જેલમની રખડપટ્ટી, ગૂજરાતમાં ચાણોદથી સુરપાણ સુધીનો નર્મદાનો આહ્વાદક પ્રવાસ, અને આમ બીજા અનેક પ્રવાસો એક સાથે દષ્ટિ સંગીપ બસ થાય છે. એની યાદથી આ પ્રવાસની મજા અનેક ગણી વધે છે.

બ્રહ્મપુત્રાને માર્ગમાં કેટલીયે નાનીમોટી બહેન-પણીઓ મળે છે. જ્યાં આગળ જે બહેન મળે, તેટલા ભાગમાં થોડે સુધી તેના નામે જ ઝોળખાય છે. પ્રથમ તો 'શીતલેખા' મળે છે. એ તો બાળક શી રમતિયાળ છે, તેની સાથે સ્ટીમર પણ રમતિયાળ બની જાય છે. પછી આવે છે 'ધવલેશ્વરી.' એ તો ખૂબ શરમાળ, બ્રહ્મપુત્રાને ક્યારે મળી ગઈ, એની પણ જાણ કેઈને થવા ના દે. સ્ટીમર પણ આ શાંત જલમાં નાચતી નાચતી આગળ ધપતી. ક્યાંય કિનારો ખૂબ નજીક આવી જતો લાગે, તો ક્યાંય વળી દૂર દૂર દોડી જતો લાગે.

પોતાનું આગમન સૂચવતી હોય તેમ સ્ટીમરે બૂંગળું વગાડ્યું. ગામ નજીક આવતું દેખાતું હતું. નાનાંનાનાં હોડકાંઓ અને મહબાઓ સામા સત્કારવા આવ્યાં. થોડીવારે 'મુનશીગંજ' આવ્યું. મીઠાઈ પર થોડીવારમાં જેમ માખીઓ બાઝી પડે, અને ગણ-ગણાટ શરૂ કરી દે, તેમ સ્ટીમર પહેંચતાં જ નાના-મોટાં મહબાઓ સ્ટીમરને બાજી પડ્યા અને ઘોષાટ મચાવી દીધા. અને કંઈ ગળપણની ગંધથી જેમ ક્રીડીઓ ઉઠરાવા માંડે, તેમ સ્ટીમર લાંગરી કે તુરંત માણસો ઉઠરાવા લાગ્યાં. ખાવાની લાતભાવની ચોંતે — મીઠાઈ, ફળ, શાક, દૂધ, દહીં વગેરે લઈને વેચનારા ઊભી ગયા, જાણે નાનું સરખું ખજાર! માખીઓને બહુજણાટ અને લોકોને લેવદેવડને થોંધાટ.

ફરી સ્ટીમરે બૂંગળું વગાડ્યું, બધો વિનિમય પૂરો થઈ ગયો, અને મીઠાઈ પરની માખી કે ક્રીડીઓ જેમ મીઠાઈ લઈ લઈએ પછી પાછો લાગવા માંડે તેમ સૌ લોકો વિખરાવા માંડ્યા. અને ફરી સ્ટીમર ચાલવા માંડો. 'મુનશીગંજ' અદ્યય થયું.

આગળ ગયા ત્યાં 'પદ્મા'માં પ્રવેશ્યા. કુદરતનું અતું કાચ્ય તો જાણે અહીં જ વહેતું હોય એમ પદ્માને નેંચા પછી લાગ્યા વિના ન રહે. પદ્માની મરતીએ સ્ટીમરને ડોલાવી. અહીં પદ્મા ધૌવનવની દીસે છે, અને એની ધૌવનની મરતીમાં જ બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે, અને એકએક થઈ વહેવા માંડે છે. એ અહીં પદ્માને નામે જ ઝોળખાય છે.

પદ્મા ન્યાંધી વિદાય લે છે, ત્યાંથી ધીર ગંધોર 'મેલના' શરૂ થાય છે. તેમાં પ્રવેશીએ ત્યારે ધીર-ભાર તો આશ્ચર્યથી ફિંગ જ થઈ જઈએ, અને પ્રશ્ન થાય: "આ તે નદી કે સમુદ્ર?" જે નદી જ હોય તો આ દરિયા જેવાં મોજાં ક્યાંથી? નદીને કિનારો ક્યાં? પણ ખરેખર એ તો નદી જ છે. તેનો પટ તેર ચાલ માઈલ પહોળો છે. પછી તેનો કિનારો ક્યાંથી દેખાય?

વળી સ્ટીમરે બૂંગળું વગાડ્યું. બંદર આવ્યું. હોડીઓની ડોડાડોડ, અને લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉમટવા લાગ્યાં. ફરીથી પહેલાંનો શોરખોર શરૂ થઈ ગયો. "બાણુજી, રસયુંલાં, પાંતુઆ, શીંચાડા, જામકી-કયા ચાહીએ?" વળી બીજી ખૂબ સંભળાય "બાણુજી! દૂધ, દહીં લોગે?" અને આવી તો અનેક બધો સંભળાતી અને રૂળી જતી. અનેક મુસાફરોએ ખરીલું અને સ્ટીમર ઊપડી

સૂર્ય ધોમે ધોમે પશ્ચિમમાં સરકતો જતો હતો. અમે સૂર્યની શોભા નિહાળવા સ્ટીમરના આગલા ભાગ પર ગયા. સ્ટીમર નેરામોરે પાણી કાપતી, અનેક મોગ્ગાંઓ ઉત્પન્ન કરતી આગળ ને આગળ ધપતી જતી હતી, અને પાછળ એક લાંબો પટો પાંચરની જતી હતી. જમીનની એક ઝીણી અને લાંબી કિનાર દેખાઈ, તેના પરનાં નાનાં ઝૂંપડાં અને થોડાં વૃક્ષો પણ દેખાયાં તે કિનારની પાછળ પણ નદી જ વહેતી હતી. એટલે

આ કિનારા તે કાષ્ઠટાપુનો જ હોવા નોંધે. નદીના બીજા કિનારા પર કેટલાંયે ઘરો, પાદરો પાછા ફરતાં ઢોર, મોડી મોડી પાણી ભરી જતી પનિ-હારીઓ, નદીની રેતમાં આળોટતાં, ખેલતાં કૂદતાં બાળકો દેખાયાં. રટીમર ત્યાં જ લાંગરી. પેલી બાજુની ઝીણી કિનાર પાછળ સૂઈ ફૂળવા લાગ્યો. કિતિજ સુવર્ણ રંગે રંગાયું. સૂઈ નદીના અક્ષત જલમાં ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયો, અને છંદલે સધાએ પણ રંગ વેર્ષી. અને પછી ધીમે ધીમે સર્વજન અધકાર વ્યાપી ગયો.

રાત્રે લગભગ સાડા દસે રટીમર 'ગોવાલંદા ઘાટ' પર જઈ અટકી. અહીં જ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનો અદ્ભુત સંગમ થાય છે. બે મહાન નદીઓ અહીં એકબીજાને ભેટી પડે છે. આ બંને સખીઓ એકબીજાને ભેટતી હશે ત્યારે કેવી લાગતી હશે! રાત્રી હોવાને કારણે અંધે કંઈ નોંધી ન શક્યા. બંનેતા સંગમ પછી ગંગા મૈયા આગળ જતી જતી અનેક મુખે સાગરને મળે છે.

ગોવાલંદાથી ફરી ગાડીની મુસાફરી થર થાય તે કલ્પતા પહેાંચીએ ત્યારે પૂરી થાય. બ્રહ્મપુત્રાની છેલ્લી વિદાય લીધી. આસામથી તે અહીં ગોવાલંદા સુધી બ્રહ્મપુત્રાને અનેક સ્વરૂપે નિહાળી. હવે ગોવાલંદાથી આગળ તેનું કેવું રૂપ છે તે વળી ક્યારેક નોંધ્યું.

‘પ્રવાસી’

ક્ર

નમાયું

ક્રિયા પતાવી સઘળી, સ્મશાનથી બાપુ વળ્યા ઘેર બપોર ટાલે, ત્યાં બારી પાસે નિજ બાહુડાને વિચારમાં લીન ઉભેલું ભાળી હેતાળ એ હૈયું લરાઈ આવ્યું: ને દોડીને બાહુડું એ નમાયું ચર્યું લઈ છાતી સમાવું એમણે!

“બાપુ, ” ઘડી વાર રહી શિશુએ પૂછ્યું: “મને આમ મૂકી અકેલું આલી ગઈ બા મુજ ક્યાં અચિંતી?” “બા તારી, બેટા, ગઈ આમ, સ્વર્ગે” બાપુએ આલ લાણી બતાવતાં હૈયે ઉઠ્યું ફસકું ભાર્યું હૈયે.

રડી રડી અંતર ભાર ઓછો થયો જરી, સંસ્મરણે જગાડી ઊડી શમી અંતર ગૂઢ વેદના; ને થાકથી લોથ થયેલ અંગો ઢળી પડ્યાં બાપુજીનાં પથારીમાં. નિદ્રા તણા પ્રેમળ સ્પર્શ માત્રે સંભારણું સ્વપ્ન મીઠાં બની ગયાં।

બગી ઉઠ્યું બાળક નીંદમાંથી, માતા ન દીકરી પડખે સૂતેલી; ને ઊડીને બેઠું થઇ સદાશું દોડી ગયું બાપરું બારી પાસે: ગાળ રહી માઝમ રાત બારે, ત્યાં માંડીને મીટ અનંત બ્યોમે એ ક્યાંય સુધી હતું ત્યાંતું ત્યાં જ ઊભું રહું શૂન્યમનસ્ક જેવું: “ઓ! સ્વર્ગ ક્યાં? મારગ એ બતાવો!” બેગાકશું અંતર બાહુડાનું બેઠો મૂકે પ્રશ્ન અનંતમાં આ. ના ક્યાંયથી ઉત્તર કિન્તુ આવે, ને બાવરી માત્ર સમી વિભાવરી સારી રહે તારક અથ્રુ બિનાં!*

મોહન ઠક્કર

વૃત્તધ્વન

“ભગવાન, હવે તો હું ચ ચાકચો. આ વૃત્ત તો મરે એમ લાગતું નથી. એ તો રોજ ને રોજ, વધુ ને વધુ બળવાન બનતો જતો દેખાય છે. હવે તો આપ જ એને મારવાનો રસ્તો બતાવો. અથવા તો મારા માથેથી આ રત્નમંત્રી રાખ્યો બોલો ઉઠાવી લો.” વૃત્તસુર સાથેની લડાઈમાં હાર ઉપર હાર ચતાં નિરાશ બની ઈંદ્રે વિષ્ણુ ભગવાનને કહ્યું.

“સુરપતિ, તમે આમ નાદિંમત બનશો તો પછી થશે શું?” વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા.

“હું તે સુરપતિ કે સુરોતો રખવાળ? ન્યારે ન્યારે કોઈ અધર્મીના નાશ કરવાને હોય ત્યારે સહુ મને આગળ કરે; હું એકલો તે કેટલાકને પહોંચું?” સુરપતિ આજે પૂરેપૂરા નિરાશ બન્યા હતા.

“તમે એકલા કેમ છો? બધા દેવો તમારી પાછળ જ છે ને!”

“આપે બરાબર કહ્યું. એ બધા મારી પાછળ જ છે એ હું ક્યાં નાકબૂલ કરું છું? પરંતુ, ન્યારે લડાઈનો વખત આવે છે ત્યારે એ બધા, આ આગળ કરેલાને ભૂલી, કોણ નાણે ક્યાં જતા રહે છે? પછી હું એકલો શું કરું, મરું?”

“ચોતાના હાથ નીચેનાંની રક્ષા ખાતર, વખત આવે, એના માથેકે તો મરતું ચ પડે!”

“ભગવાન, મારે નથી બોધતું એવું સુરપતિપણ! આ જન અને આ સામર—સર્વે આપના ચરણે મૂકી આપને પ્રાર્થું છું કે કૃપા કરીને આપ મને મારી પદ્મીએથી છૂટા કરો. હું સામાન્ય કોટી દેવતાઓમાં ભલે બળી જતો! પરંતુ એથી શાંતિથી જીવી તો શકાશે ને!”

“હા!” ભગવાન વિષ્ણુ અર્થગંભીર હસ્યા.

“હું સાચું જ કહું છું, મહારાજ! મારે હવે

શાંતિથી જીવતું છે. મને મારી પદ્મીએથી છૂટા કરો.” સુરપતિએ તો ચોતાનો કક્કો જ ઘૂંટવા માંડ્યો.

વિષ્ણુ ભગવાન ગંભીર ચર્ચાને બોલ્યા: “જાઓ, જાઓ; સુરપતિ! તમે વળી આવતા બધા નિરાશ ચતાં ક્યારથી શીખ્યા? નિરાશ બનવું તમને શોભે ખરું? જાઓ, વૃત્તની સાથે સંધિ કરી લો.”

“હે! હે! સંધિ? ... વૃત્તની સાથે સંધિ? અને એ, સંધિ કરવા કબૂલ થશે?” ઈંદ્રના મુખ ઉપર ઉઝળાટ હતો.

“હા. એ કબૂલ થશે, જાઓ.” વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા.

—અને ત્રૈલોક્યપતિની આજ્ઞા માથે ચમ્રથી સુરપતિ ત્યાંથી ચાલી ગયા.

૨

એક બંધા આસન ઉપર મહર્ષિ બેઠા છે. સામે ઈંદ્ર અને બીજા મુખ્ય મુખ્ય દેવો બેઠા છે. ઈંદ્રની બેઠે વૃત્ત એના સાથીદારો સાથે બેઠેલો છે. ભગવાન વિષ્ણુની આજ્ઞા પ્રમાણે સુવેદ માટે સુરપતિએ મોકલેલા કહેણોનો વૃત્તે જવાબ વાળ્યો છે કે “નો મહર્ષિઓ વચ્ચે દરમિયાનગીરી કરે તો હું સુવેદ કરવા તૈયાર છું.” આ ઉપરથી બધા આજે સંધિ કરવા એકલા થયા છે.

“પરંતુ,” વૃત્ત બોલ્યો, “નો મારી એક શરત ઈંદ્રને મંજૂર હોય તો જ હું સંધિ કરવા તૈયાર છું. મારી શરત એ છે કે ‘દિવસે અથવા રાત્રે, ચૂકા અથવા બીના તણખટ્ટા કે હથિયારથી ઈંદ્ર મને ન મારવાનું વચન આપે.’ મારે ઈંદ્રની બધી શરતો સ્વીકાર્ય છે.”

મહર્ષિઓએ ઈંદ્ર સામે બોલ્યું. શી જવાબ

આપવો તે ઈંદ્રને સૂઝ્યું નહિ. “આતું છું, હોં !” કહી, ઝડપથી ઊડી એ તો ગયા ભગવાન વિષ્ણુ પાસે.

જઈને કહ્યું: “મહારાજ, વૃત્ત તો અશક્ય શરત રજુ કરે છે. એની શરત એ છે કે ‘દિવસે અથવા રાત્રે, સૂકા અથવા ભીના તણખલા કે હથિયારથી ઈંદ્ર મને ન મારવાનું વચન આપે.’ નેહું આ કષ્ટ કરું તો જ તે સંધિ તૈયાર થાય.”

“એ જે કહે તે કષ્ટ કરો. એના મૃત્યુનો દિવસ દૂર નથી. એનું મૃત્યુ તમારા હાથે જ નિમયિતું છે.”

“મારા હાથે એનું મૃત્યુ! તો તો પછી હું વચનભંગ થઈ, મહારાજ !”

“એમ નહિ બને. વચનો માર્ગ સૂઝી જ આવશે.”

—અને વિષ્ણુ ભગવાન પાસેથી બધાની વચ્ચે આવીને એ બોલ્યા: “મહર્ષિઓ! મારા એકએક માથા જવાથી આપને ને કાંઈ બોલું. લાગ્યું હોય તો માફ કરજો. પરંતુ મારે ગયા વિના છૂટકો જ નહોતો. અસુરપતિની શરત ઉપર વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ને મુલેહ કરી જ હોય તો પછી એ શરત પાળવી એ મુશ્કેલ નથી. મારે એ શરત મંજૂર છે.”

ખીજાને તો કાંઈ વાંધો હતો જ નહિ. વૃત્ત અને ઈંદ્ર વચ્ચે સુનેક ચર્ચા ગઈ. બધા મહર્ષિઓ પોતા પોતાના રથને ઊપડી ગયા.

૩

સંધ્યાનો સમય હતો. સમુદ્ર તોફાને ચડ્યો હતો. એનાં પર્વત જેવડાં જાંચાં મોજાં કિનારા સાથે અથડાઈને શીશુના ઢગલે ઢગલા ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. અને સંધ્યા, પોતાના રંગો પૂરી એ બધાને અવનવા રંગે રંગવાની કોસીય કરી રહી હતી.

મૃત્તિકાના જોના નીકળેલા સુરપતિ ફરતા ફરતા અડી આવી ચડ્યા. આજુબાજુ નજર કરતાં તેમણે સુંદર પાસાદાર અને યગ્યકતી દરિયાની રેતી ઉપર

ચોટક દૂર એક આકૃતિ પડેલી જોઈ. પાસે જઈને જુએ તો વૃત્ત!

વૃત્ત તો દરિયાની ઠંડી રેતીમાં સ્પર્ધ ગયો હતો. પરંતુ તેને જોતાં જ અત્યાર સુધી ખૂણખેચરે ભરાઈ રહેલી જૂની વૈરવૃત્તિ સુરપતિના હૃદયમાં રમણ કરવા લાગી. એમનું હૃદય વૈરવૃત્તિથી ભરાઈ ગયું.

“અહા! કેવી સુંદર સંધ્યા છે!” એમને વિચાર આવ્યો: “નથી રાત કે નથી દિવસ.....પરંતુ એની તો ખીજ ય શરત છે; ભીના કે સૂકા તણખલા કે હથિયારથી પણ એને ન મારવો.....ચું કરું?”

એમની નજર સમુદ્ર તરફ ગઈ. પાણીનાં મોજાં કિનારા સાથે અથડાઈ અથડાઈને શીશુના ઢગલેઢગલા બેગા થયા હતા. શીશુને જોતાં જ એમને યાદ આવ્યું:

“આ શીશુ તો નથી બીજું તેમ જ નથી સૂકું; નથી તણખડું કે નથી હથિયાર! લાવને આ વજ્રને એ શીશુથી લપેટી લઉં! પછી એ કાંઈ બોલું જ વજ્ર છે ર એ તો શીશુ છે!” અને એમ વિચારી વજ્રને શીશુથી લપેટી લીધું અને મનને જેમ તેમ મનાવી, એ ‘શીશુ’નું વજ્ર વૃત્તને માથું.

કહેવાય છે કે એ વખતે ખુદ વિષ્ણુ ભગવાને એમાં વાસ કર્યો હતો.

આમ અસાવધ વૃત્ત મરાયો.

—અને ત્યારથી ઈંદ્રના નામમાં એકનો ઉમેરો થયો: વૃત્તન.

કાન્તિલાલ ભા. ગાંધી

★

ભૂતસંગમ

(અનુક્રમ)

મહાસાગર માંહી બે લાકડાં ક્યાંકથી મળે મળીને અળગાં થાયે તેવો છે ભૂતસંગમ.

—સંસ્કૃત મુશાધિત.

તનમુખ ભટ્ટ

એક પત્ર

વિલેપારસે

તા. ૧૩-૧૨-૩૬

પ્રિય કિશોર,

તારો પત્ર મળ્યો. તે' તો હમણાં હમણાં કંઈ ખૂબ વાંચવા માંડ્યું છે ને શું! કેંએ મહિને ભાઈને પત્ર લખવા કુરસદ મળી? બા લખે છે કે કિશોર ન્યારે જુઓ ત્યારે કંઈ ને કંઈ વાંચતો જ હોય છેલા કેટલાક માસથી હું ય જોઉં છું કે તારી સાહિત્ય-સેવનની ખૂબ ઠીક ઠીક લિધડવા માંડી છે. અત્યાર લગી તો હું તને એ વિષે કશું લખતો નોતો, પણ ન્યારે મેં ખાના છેલા પત્રમાંથી જાણ્યું કે તું હવે વાતોઓ અને કવિતાઓ વાંચવા લખવા પાછળ જ દિવસનો મોટો ભાગ ગાળે છે, અને અભ્યાસ તરફ પણ વધુ ને વધુ ખેદશર ખનતો જાય છે, ત્યારે તને સૂચન રૂપે એએક સખ્દો કહેવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે.

ગયા શુધવારે અહીંની શ્રીમતી ગા. પૂ. પી. હારિકુલના વિદ્યાર્થીઓએ શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટનું એક વ્યાખ્યાન યોજ્યું હતું. વિષય હતો: 'વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્ય.' કોલેજથી તે દિવસે કંઈક વહેલો છુટોલો એટલે આ વાતની ખબર મળતાં જ હું ઉપજો. એ આખું ય વ્યાખ્યાન મને એટલું તો મનનીય અને તલસ્પર્શી લાગ્યું કે લઘુલિપિ જાણતો હોત તો એ અક્ષરશ ઉતારી લીધું હોત! વ્યાખ્યાન દરમ્યાન ટપકાવી લીધેલ ટૂંક નોંધ પરથી એનો સાર તને લખી મોકલું છું—મારી જમ તને પણ એમાંથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનું મળી રહેશે એવી આશાથી.

આપણા સમસ્ત જીવનમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થા ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ કાળ દરમ્યાન જ આપણે આપણી જીવનચાત્રાનું બાધું બાંધી લેવાનું હોઈ, એ અમૂલ્ય કાળ દરમ્યાન આપણે સેવેલાં સ્વપ્નાં, કેળવેલી ભાવનાઓ, અને મેળવેલા સંસ્કારો માટે પૂરતી કાળજી રાખવાની જરૂર છે. આપણામાં એક કહેવત છે કે “મારે પોષ ને જઠને દે દોષ.” એટલે

કે, શિયાળામાં ન્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણી ખૂબ લિધડતી હોય અને પાચનશક્તિ ખીલતી હોય ત્યારે આપણે બને તેટલાં વધુ પોષક તત્ત્વો ન લઈએ, અને પછી ચારજ મહિને શરીરમાં નગળાઈ લાગે કે માંદ પડીએ ત્યારે વાંક કાઢીએ ઉનાળાનો! આપણા જીવનના શીતકાલ સમા વિદ્યાર્થીકાલમાં આપણે જીવનપોષક તત્ત્વો પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાં જોઈએ. સાહિત્યસેવનમાંથી આપણે એ આવસ્યક તત્ત્વો મેળવવાનાં છે. ઉચ્ચ આદર્શ અને ઉદાત્ત ભાવનાઓ જ આપણા જીવનને ઉદ્દાત બનાવી શકે. વિદ્યાર્થીકાલમાં સ્વચ્છી રાખેલું ભાવનાખળ જ આપણું ભાવિ ઘડી રહે છે.

આ કળ (= યંત્ર) યુગમાં પુસ્તકો તો ઘમવાખ ખહાર પડતાં રહે છે; પણ એ બધાં જ કંઈ આપણે વાંચી ન શકીએ; વાંચવાની જરૂર નથી. આપણે તો પોષક તત્ત્વો મળે એવાં શિષ્ટ અને ઉચ્ચ કોટિનાં સત્વચાલી પુસ્તકો વાંચવાનો જ આગ્રહ કેળવતા થયું થશે. આપણે કેવળ આનંદ ખાતર, કે કાળક્ષેપ કરવાનાં આસયથી પુસ્તકો ન વાંચીએ; આપણે જે કંઈ વાંચીએ એની પાછળ અમુક ખ્યેય હોય, મોકસસ હેતુ હોય. આપણે તો રાત થોડી ને વેશ કાઢા! આ ટૂંક વિદ્યાર્થીકાલમાં આપણે ઘણું ઘણું શીખી શકીએ. આના અમૂલ્ય સમયને કેવળ રંજનાર્થે વેડફી નાખવાનું અજપણું જેં પેસાય.

હાથ યડ્યું એ પુસ્તક વાંચી કાઢતું એનો કરો અર્થ નથી. આપણે રલા વિદ્યાર્થી: અભ્યાસ એ આપણો ધર્મ. આ અભ્યાસમાંથીરતો આપણે આપણી જીવનચાત્રા માટેનું પાથેય બાંધવાનું છે ને! વાચનની પણ કોઈ ચોજના હોય, પદ્ધતિ હોય. આને માટે ઐતિહાસિક પદ્ધતિ સૌથી વધુ ફાયદાકારક લાગે છે. આપણે સાહિત્યના એક પ્રકારનો અભ્યાસ કરવા

ધ્વનિએ છીએ ધારે કે આપણે નવલિકા આદિત્ય વાયુ છે તો આપણે સૌથી પહેલી લખાએલી-પ્રસિદ્ધ થયેલી નવલિકાથી શરૂ કરી, અનુક્રમે એક પછી એક એમ વાચી. મનકાંવે તેમ વાચવાથી આપણને એ સાહિત્યપ્રકારના ઇતિહાસ અને વિખસનો અણ ખ્યાન ન આવી શકે, એનું સ્વરૂપ બરોગર ન સમજાય એ જ રીતે અમુક લેખનની કૃતિઓને અભ્યાસ કરના એ લેખનની ગલી અને હથોટીનો વિગત આપણે આપી શકીએ.

મામાન્ય રીતે આપણે હજુ સાહિત્ય જ વધારે વાંચીએ છીએ નવલિકાઓ અને નવનકથાઓ વાંચવી ગમે એટલી નિબંધિનઓ વાંચવી સહેજે નથી ગમતી આપણે ધીમે ધીમે હળવા સાહિત્ય ઉપગત જીવન ચરિત્રો, ઇતિહાસ, ગવનગણ, વિદ્યાન, ઇત્યાદિના પુસ્તકો પણ વાંચવાની ટેવ પાડવી જોઈએ બીજી કંઈ કામ ન હોય, અને સમય મેં માગવો એ જ જોમને સંજોગ ન હોય એવી જોમકુ આજસુ રોડણીઓ માટે જ એ નવલિકા નવનકથા છો રહ્યાં.

વળી આપણે જે કંઈ વાંચીએ એની નોંધ રાખીએ અમુક પુસ્તક આપણને કેવું લાગ્યું, એમાં કોઈ ખામી જણાયું? એ વાંચતા આપણા હૃદયમાં, આપણા મનમાં શા શા લાવે તે વિચારો તરંગો ઊઠ્યા, એ બધું એક નોંધપોથીમાં ટપખાવી લેવાની ટેવ કેળવવી. આથી જ લાલ યાવ છે એક તો આપણે આપણા વિચારો અને લાવો સુરેખ રીતે રાખીએ અંકત કરતા શીખીએ છીએ, અને બીજા અમુક અમુક સમયમાં અમુક અમુક પુસ્તકોએ આપણા મન પર શી છાપ પાડી એની નોંધ રહે છે.

આ તો યદ્ય માન સાહિત્યવાચનની વાત, પણ સાહિત્ય વાંચતા વાંચતા ક્યારેક આપણને સાહિત્ય સર્જવાના અભિનાયો મળે છે, અને પરિણામે આપણે એકાદ નાના કાવ્યમાં કે ટૂંકી વાર્તામાં આપણી કલ્પનાઓ, લાવનાઓ અને લાગણીઓને બદલાવવા મથીએ છીએ શાળામાંથી નીમળતા કોઈ હન્ટ લિખનમાં આપણી એ કવિતા કે વાર્તા પ્રસિદ્ધ પણ થાય છે, ને આપણે પ્રોત્તાને મહાન લેખકની હરોળમાં

રૂકી છઈએ છીએ. અગ્રપદ્ય માસિક પરોમાં આગવે પાને ઝળેકવાના કેડ મળે છે અને પ્રસિદ્ધિનો આ મોદ આપણામાં 'હજારને ગાંધીએ ગાંધી' યદ્ય ખેસવાની હીન ઘડિને ઉરકરે છે આપણે પોતાને સિદ્ધહન માની આપણી વિકાસ હાથે કરીને રુધોએ છીએ.

* સાહિત્યસેવાના કેડ મળે એમાં કંઈ ખોટું નથી પણ સાહિત્યસેવા પણ એકનિષ્ઠા અને ઉપાસના માગી લે છે એ ભુવાવું ન જોઈએ અનેક હર્વતર અને જોડાયામાં ક્યાં પછી એકાદ સુદ કવિના લખવા બસાથી થવાય છે એની આપણને તો ત્યારે જાણ ક્યાંથી હોય. આપણે તો ધૂન આવતા કંઈક નખી માર્યું કે વહેની તકે કોઈ નાણીતા સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થવા મોકલી આપવા અધીગ ધર્મ જઈએ ઝીએ.

અને છે એ સૌથી અગત્યની એ પાન સાહિત્ય સેવનની પાળ આપણે એટલા બધા ગમ્યાપમ્યા તો ન જ રહીએ કે જેથી વર્તે તે પરીક્ષામાં નપાસ થવા વારો આવે ઇતર વાચનમાં શાળાનો અભ્યાસ ન લાકડી પડે એની ખાસ કાળજી રાખવી થયે.

તારે થુ વાયુ ને કેમ વાયુ એ તે પુત્રવ્યુ હતુ ને ? તારા એ બને પ્રકોના ઉત્તર આ નોંધમાંથી મળી રહેશે, અને જ્યાં તને કંઈ મજલણ હોય કંઈ ન સમજતુ હોય તો મને પૂછજે—હું એનું સમાધાન કરવા બનતો પ્રયત્ન કરીશ.

આવની આવીસમીએ તો તારી વર્ષગાંઠ ખડુ ? આ સાથે જુને વર્ષનું 'સાહ્યિકાની સંદિ' મોખડુ છું ભેટ તને એ ખૂબ જ મમશે એની મને ખાત્રી છે તારી શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી આ જ લેખનના બીજા પુસ્તકો મેળવીને વાંચી જોજે, ત્યાં ન મળે તો આપણા પાટોથી વચતમાઈને ત્યાં તપાસ કરજે.

આ વખતના 'કર્ણધાર' માટે કંઈ લખી ગયું હોય તો મોખડી આપજે હું નાતાવની ગમ્મ એમાં એમદ આટો ત્યાં આવી જઈ કદાચ તારે કંઈ મગાવતુ દરતુ હોય તો લખજે.

આ બાબતે માગ પ્રણાન કહેજે એન.

વિ.

મેળાભાઈના આથી.

સ્મૃતિ

રાવખહાદુર જીવજીવાલ સેડી પુરાણી ધર્મા-
ગતોના ખોદકામ માટે કાશ્મીર રાજ્ય દ્વારા પુરાતત્ત્વ
અનુસંધાન વિભાગના અમલદાર તરીકે નિયુક્ત
થઈને શ્રીનગર જઈ રહ્યા હતા. એમનાં પત્ની શ્રીમતી
સેડી સિયાલકોટમાં પોતાનો નવો બંગલો બનાવવાના
કામમાં રોકાઈ રહેવાને કારણે એમની સાથે આવી
શક્યાં નહતાં.

જમ્મુથી નીકળતી વખતે રાવખહાદુરને ચોક્કસ
કહેવામાં આવ્યું હતું કે આજ રાત્રે જ આપ છુનાલ
પહોંચી જશો; પરંતુ રામખન જ હજુ તો કેટલાક
માઈલ દૂર હતું ત્યાં તો ખબર મળ્યા કે વરસાદને
લીધે આગળની લગલગ દશ માઈલ સુધીની સાડક
ખરાબ થઈ ગઈ છે. આ કારણથી જમ્મુ સુધી
આવનારી બધી મોટરો રામખનમાં જ અટકી પડી છે.

હાક બંગલામાં કંપાંચ જગ્યા ન હોવાને કારણે
સેડીસાહેબને અનિચ્છાપૂર્વક પણ ત્યાં જ એક કાચા
પાકા — જેવા તેવા મકાનમાં આશ્રય લેવાની ફરજ
પડી. સાથેના તોફર બીજા બેગણ પહાડી મજૂરોને
બેઠાવાની મોટરમાંથી સ્ટેક્સ, બેઝીંગ વગેરે સર્વ
સામાન લઈને ઓરડો સાફ કરી ગોઠવી દીધો અને
જગ્યા સુવા લાયક બનાવી.

પહાડી પ્રદેશમાં સૂઈ જલદીથી આયમી જાય
છે. હજુ તો પાંચ જ વાગ્યા હતા ત્યાં તો સામેના
પર્વતોનું શિખર સંધ્યાના રંગમાં ઝળઝળી ઊઠ્યું.

ચંદ્રલાગા પડાવથી લગલગ બસો ફૂટ નીચે રહીને
વહી જતી હતી. ઊંચાં ઊંચાં ઝાડો વચ્ચે થઈને ત્યાં
સુધી પહોંચતી પગદંડી ઉપર, માયા ઉપર પિતૃળમાં
બેઠાં રાખી જતી આવતી પહાડી ગ્રામ કન્યાઓ
દેખાતી હતી.

ચોગાનમાં જૂના જમાનાની એક લોહાની ખુરસી
ઉપર બેઠા બેઠા રાવખહાદુર ફાઇલો ઉઘાડવા લાગ્યા.
પરંતુ આમે વખતે મન લખવા — વાંચવામાં નથી
પડેવાતું, સંધ્યાના સોનેરી અને ઝાંખા પ્રકાશમાં

દૂર દૂરનાં વૃક્ષો જાણે કે સજીવ મૂર્તિઓને આકાર
ધારણ કરતાં હોય તેમ લાગે છે, અને જાણે અમણે
મનમાં ક્યાં ક્યાંની કલ્પનાઓ આવવા લાગે છે.

સામેની પગદંડી ઉપરથી કેટલીક સ્ત્રીઓ ધધામાં
ચંદ્રલાગાનું જળ લઈને આવી રહી હતી — કોઈ
વૃદ્ધ તો કોઈ તરુણી તો કોઈ કિશોરી. વધતા જતા
અંધકારમાં સ્પષ્ટપણે કોઈ દેખાય તેમ ન હતું. ધીરે
ધીરે બધી સ્ત્રીઓ ચાલી ગઈ; દુઃખના ભારથી વાંકી
વળી ગયેલી ફક્ત એક સ્ત્રી ખૂબ પાછળ રહી ગઈ.
દુબળી — પાતળી, શરીર ઉપર નાની સરખો એકલુ,
અને કાનમાં ચાંદીની વાળીઓના ભારથી જાણે કે
જીવનપથ ઉપર ચાલવાની શક્તિ તે યુમારી બેઠી
હોય! અંધકાર ફેલાતો જતો હતો અને એ સ્ત્રી પણ
ધીમે ધીમે વૃક્ષોની ધડા પાછળ અદૃશ્ય બની.
રાવખહાદુર ઊઠીને અંદર જતા રહ્યા.

*

ઑગસ્ટના દિવસો હતા. રાત્રે ઠંડો ઠીક ઠીક
પડતી હતી. તેમના પડાવ પાસેના પહાડ ઉપરથી
જમ્મુ રાજ્યના કેટલાક સિપાહીઓ પ્રસિદ્ધ ડોનરા
ગીત — “સાડા ચાતણ અખિયો દો ઝોઝો —
લોહી ફંદે...” ગાતા ગાતા ચાલ્યા જતા હતા.
અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં રાવખહાદુર ધડિયાળમાં
બેઠું. ફક્ત બાર વાગ્યા હતા.

સદસ્ય ગીત બંધ થયું. ઘેરી નિરતબ્ધતા છવાઈ
ગઈ. રાવખહાદુર પધારીમાંથી ઊભા થયા. બહાર
આવીને નેહું તો મૂંઝવણની રાત્રિમાં સામેના પર્વત,
પગદંડી, ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ, વૃક્ષધટાઓ — એ બધું
જાણે નિશીથમાં મળી જઈ એકાકાર બની ગયું હતું.
ફક્ત ચંદ્રલાગા જ ઊભાવલ, ગહન, ગંભીરપણે વહી
જતી હતી. રહી રહીને સંધ્યા સમયે પાણી ભરનાર
સ્ત્રીઓમાંથી ચાંદીની વાળીઓ પરફેલી એ વૃદ્ધાની
મૂર્તિની ળાયા વારે વારે એમની — રાવખહાદુરની
આંખો સામે ઊઠવા લાગી.

એમણે અંદર આવીને ફરી વાર સૂઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ અકસ્માત ગીતના સ્વરોમાં ક્યાંકથી પશુ ધીમા ધીમા આવતા ધટીના અવાજે તેમની લેંધ ઉઘડી મૂકી. બહારે એમણે મકાનનું પાછળનું દાર ખોલ્યું અને લાંબા સમય સુધી એ દરખને જોતા ચુપકીદીથી બેઠા.

એ મકાનના નીચેના કાચા ધરમાં એક દુકાન હતી. એક બાજુ ચણા, ઘઉં, મકાઈની ભેરિયો, કુંગળી, બટાટા, ગોળ, શેકુંકે કાપડ, દીવાસળીઓ અને મીણુત્તીઓ વગેરે હતુ; અને બીજી બાજુ એક ખૂલ્લામાં ખાટલો ઢાળી તેમાં બે બાળકોને સુવાડી, ચક્રી પીસતી, મેહું ઝોલણું ઝોલેલી એ પકાડી રી — સહવતઃ એ બાળકોની માતા —

૧

એ અંધારી નિસ્તબ્ધ રાત્રિમાં ધટીના અવાજે રાવળહાદુરની પુરાણી સ્મૃતિઓ સ્વપ્નની માફક જાગૃત કરી — ખૂબ પુરાણી સ્મૃતિઓ . . .

“અર્ધજાગૃત કાચાંપાકાં ધરાતું બનેહું એક ફળિયું...વચ્ચોવચ એક ફૂલો.....

“ફળિયામાં સૌથી મોટું એક બે માળતું મકાન જે ‘દેવલી’ નામથી ઝોળાખાતું હતું અને શાયતુ મકાન કહેવાતું હતું. એની નીચે આંગણમાં રાયો — બે સો આંધેલી રહેતી હતી અને એની ભેડેના છત્તમાં મુનરીજી ભણાવના હતા.....

“એ દિવસોમાં મા ઠીક ઠીક દેખાતી હતી. ચાંદીની વાળીઓ, ગંદા ઝોલણાથી ઢાંકેલું ગોળ ‘વેત મુખ, કેટલીય વેદનાઓના ભારથી ઝુકી ગયેલી આંખો.....

“એમ જ, ક્યારેક જગલમાં, ક્યારેક માયા ઉપર ધડો રાખી, સવાર સાંજ શ્રીમતોને લાં પાણી પહોંચાડતી અને રાતના કામ માટે દળવાતું અનાજ અથવા તો કાંતવા માટે ૩ લઈ આવતી.....

“પિના એમના ઘેર ઢોરોને સવાર સાંજ ચારે નાખી આવતા અને ખાંડોના લાગમાં એક બીજાનો સદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરતા.....

“એ ફળિયાના એક ખૂલ્લામાં એમની નાની સરખી કોટડી હતી, જેના એક ખૂલ્લામાં ચૂનો, લોઢાનો તંબા, પિતળનાં ખેચાર વાસણુ વગેરે હતું. જ્યાં ફાલતું કપડાં લટકાવેલાં હતાં અને માટીની દિવાલોને અડકતાં મુંજના બે ખાટલા પડ્યા હતા... કોટડીમાં રાતભર ચાંચડ અને માંકડ, શરત રમતા ઉંદરો પણ ખરા જ.....માટીના કોડિયામાં હીવે ફરી, તેના ઝાંખા પ્રકાશમાં રાતના બાર વાગ્યા સુધી મા ચરખો કાંતતી અને સવારે ચાર વાગે બહાર ધટી દળવા બેસતી.....

“અને મા પાસે એક — ફક્ત એક જ ઝોલણું હતું. તેનાથી તે બેળે બેળે પોતાનું શરીર ઢાંકતી...

“કાઈ કાઈ વખત ઝાંખરાં જેવા માતાના વાળમાં હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પિતા કહેતા : ‘એમાં ગભરાય છે શું? આપણો પુત્ર ખૂબ હેશિયાર નીકળવાનો છે. મુનરીજી કહેતા હતા કે વાંચવા-લખવામાં એ બીજી છોકરાઓથી (શ્રીમતોના છોકરાઓથી) પણ તેજ છે. ’.....

“માતાનો આનંદ હૃદયમાં ન સમાતાં આંખો વાટે બહાર નીકળી પડતો !.....

“એ જ દિવસોએ એ બનાવ પણ બન્યો હતો. એ શ્રીમતો સરકારના લાભને માટે રંગરોટો મોકલના હતા તેમાં પિતા, માને રડતી મૂકીને પણ બરતી ચર્ચ મથા.....

“ત્યારે સમજાતું નહોતું કે તે દિવસથી આ દિવસે દિવસે પીળી કેમ પડતી જતી હતી ! તે ખૂબ અશક્ત બની ગઈ હતી. ચક્રી પીમતાં, અથવા ચરખો કાંતતાં તેની આંખમાંથી અશુભોની ધારા વહેતી....

“કેટલાક મહિના પછી એણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો. ત્રણચાર મહિનાના બાળકને બોળામાં લઈ દુઃખ દર્શિતાની ધડીઓ સહિષ્ણુતાથી મા વિતાવી રહી હતી !.....

“ક્યારેક અર્ધ ચંદ્રે ઝોલો દૂધને કાંચે ઉંધતું બાળક રડી બેઠું અને ક્યારેક ક્યારેક એ રોતા બાળકને મારા ખાટલામાં સુવાડી મા ફરીવાર નેશથી ધટી ફેરવવા લાગતી.....

“અચ્યુતજીવતાં માણસ કેટલીય ભયંકર બૂલો કરી બેસે છે, જેની સ્મૃતિ ચિરકાળ સુધી અંતરમાં વેદના જગાવે છે! આહ! હું તે વખતે કેવો નિષ્કુર બની ગયો હોઈશ! એક દિવસ મેં એ બાળકને મારા ખાટલામાંથી નીચે ધક્કેલી દીધું. એ પછી તે બધું સમાપ્ત.....

“કેટલું ભયંકર રહન હતું! આકાશ પાતાળને બેઠું હોય જાણે! બાળક આસું ગયું. એ વિપત્તિ પશુ માએ સહી લીધી.....

“જાણે કાલ જ બન્યું હોય તેમ યાદ છે. મકાનની છત તરી ગઈ હતી અને મા પોતાના લઇને ત્યાં સિયાલકોટમાં ગઈ!.....

“મામાને કેટલાંક બાળક હતાં સિયાલકોટમાં એમની એક દુકાન હતી. સાંજના જ્યારે તેઓ ગોળીઓ, રેવડી કે એવું જ બીજું કંઈ લઈ ઘેર આવતા ત્યારે બધાં બાળકો એમની આસપાસ ફરી વળતાં, અને ધમાચકડી મચાવી દેતાં—કોઈ ખાંધ ઉપર ચડો જતું, કોઈ પોટકોની ગાંઠ છોડવા લાગી જતું, કોઈ રડવાનું શરૂ કરી દેતું.....

“અને એ વખતે મા છત ઉપર જઈ મને નેશથી છાતી સરસો ચાંપતી અને તારાશોભિત આકાશમાં જોતી—કશુંક શોધવા પ્રયત્ન કરતી હોય જાણે.”.....

*

અંદ આકાશ વન્ધે આવી ચૂક્યો હતો. માસેના ધરમાં ધરીનો અવાજ બધ પડ્યો હતો અને ગદન નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ હતી. પરંતુ રાવજહાદુરને

બોધ ન આવી. એ પછી પણ લાંબા વખત સુધી એમને એમના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ યાદ આવતી રહી :

“ચરખા—ચક્કીથી મહેનત કરી પૈસા બચાવી બચાવી માએ એને કેવી રીતે લાણુઓ—મોંટ્રિકમાં સારી યુનિવર્સિટીમાં એ પ્રથમ આવ્યો—શિષ્યવૃત્તિ મળી—જાગળ વધતો ગયો...

“અને જ્યારે એમ. એ. ની પરીક્ષા પ્રથમ નજરે પસાર કરી એ ઘેર આવી રહ્યો હતો ત્યારે રસ્તામાં એને ખજર મળી કે મા હવે દુનિયામાં ના...થી!”

રાવજહાદુરનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું તાના બાળકની માફક તેમનાથી મોટે અવાજે બોલી જવાયું: “મા! ...મા!...આવ ..આવ...આજ તારા પુત્ર પામે બધું ય છે...ધન, અશ્વર્ય, આદર, સન્માન, સ્ત્રી-પુત્ર, મિત્ર,—એ બધું ય છે: ફક્ત તું એક જ નથી...”

—અને ત્યારે, એકાએક, તેમની આંખો સામે ચાંદની વાળીઓ પહેરેલી સ્વર્ગીયા જનનીની પ્રતિબિંબ જેવી પેલી પહાડી સીનું સ્વરૂપ ખડું થયું—એ જ માનો ચહેરો...એ જ અપભરેલી આંખો...

*

પ્રાત કાલમાં જ્યારે પહાડી ફૂકડો બોલ્યો અને ચપરાસીએ આવી તેમને સપામ કરી, ત્યારે રાવજહાદુરનું મગજ કારે અને સારી ગરમ ચર્ચા ગયું હતું *

કાન્તિલાસ મા. ગાંધી

* મીમની સત્યવતી મહિલાની એક હિંદી વાર્તા ઉપરથી

✽

એક સંવાદ

ગંધાતા એઠવાડે કીટ પાદળહતો, કાગ તેને કહે છે :

“આ માથું ફાડનારી કયમ નહિ તુજને લાઈ હુર્મંદ આવે ?”

બોલ્યો તે કીટ: “શું આ સુળ તુજ વદતું કે ભૂંડું પેટ બોલે ?

સુગાળા કાગડાને જગત મહીં કદી કોઇએ ના સુણ્યા છે !”

. નાગરદાસ અ, પંડયા .

પ્રાન્તભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા*

હું કહીશું કે નિવાસી હું પણ મારી જન્મ ભાષા વહાલી મગડી છે દુનિયામા હું ગમે ત્યાં જઈ પણ મગડીના બેચાર શબ્દો ય કાને પડે છે ત્યારે એવો આનંદ થાય છે કે જ્યાં મરતાને સહનવી ઔપધિ મળી અમ છતાંય મેં માગ છનનના સૌથી સાગ દિવસો ને ક્યાંય વિતાવ્યા હોય તો તે ગુજરાતમા જ વિતાવ્યા છે નો મેં હવે બોલીને કોઈ પણ ભાષામા લખ્યું હોય તો તે પણ ગુજરાતીમા જ લખ્યું છે આજે નો કોઈ ગને પછે કે તમાગ હૃદયની ભાષા કઈ છે તો મારે કહેવું પડશે કે મારે મન ગુજરાતી મગડી* કમતા જવાય એાઠી વહાલી નથી જન્મભાષા તરો કે મરાઠી, મેલાવામા તરો કે ગુજરાતી, અને પ્રાતભાષા તરો કે કનઝ, આ નથુ ભાષાઓના જ અધિકાર માગ પર હોઈ શકે છતાં મેં હવેં દિહીનું કામ માથે લીધું છે

અત્યાર સુધી દિહી મને બગાવર આવડતી પણ ન હતી મેં નાનપણમા કદી દિહીનું ઉચ્ચારણ સગ્રજ માલખ્યું ન હતું માગ નાનપણમા લોકો દિહીને મુશ્વમમાનોની ભાષા કહેતા હતા દિહી સસ્કૃતભાષી આવી છે એમ મેં ત્યારે તત્કાલ ત્યારે મને ખબર આગર્વાં યથુ 'સગ્રવતો' વગેરે માસિકા ત્યારે મેં વાચવા માડ્યા ત્યારે દિહી શુ ચીજ છે એની મને ખબર પડી 'ભાગતી ભાગતી' કાન્ય ત્યારે મેં નાન્યુ ત્યારે મને દિહીનું સાચું દર્શન યથુ આજે હું મદ્રાસ, અમદાવાદ, મુંબઈ ગોવાડી કનઝા, પૂના, ધારવાડ વગેરે જગ્યાએ લોકોને દિહી શીખવાની રિનતિ કરું છું તે ભાષા તરો કે દિહીના પદ્ધતાને લીધે નથી મારી મગડી ભાષા કોઈ પણ ભાષા આગમ ગોણુ બની નય એ હું કદી પસંદ નહિ મું મારો એ દંડ અભિપ્રાય છે કે દરેક પ્રાન્તમા ત્યાની પ્રાતીય ભાષા જ અર્થશ્રદ્ધ થાય બગાળમા પ્રાથમિક કેગવણીથી માડીને સર્વોચ્ચ કેળવણી સુધીનું બધું જ ભણતર બગાળીમા આનતું નેઈએ બગાળ સરકારનો ગજગરહાર બગાળીમા જ ચાલેલો નેઈએ બગાળની અદાલતોમા ન્યાયાધીશ, વકીલ અને સાક્ષી બધા જ બગાળીમા

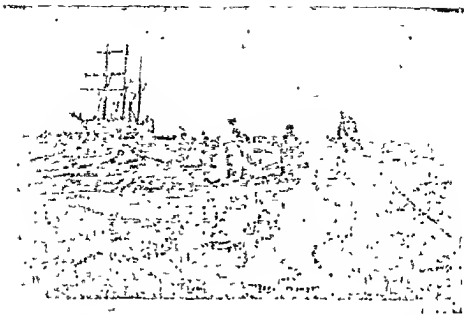
બોલે અને લખે એ જરૂરી છે હું તો એમ પણ ઇચ્છુ છું કે મગાળનું વૃત્તરિવેચન (journalism) અંગ્રેજ અથવા હિંદીમા ચલાવવાને બદલે બગાળીમા જ ચાલવું નેઈએ (બગાળી ભાષા અને દેવનાગરી લિપિમા થાય તો તે વધારે સારું)

બગાળની જનતાના હૃદય સુધી પહોચવામા મગાળીનું સ્થાન કોઈ શકે એની એક પણ ભાષા દુનિયામા નથી બગાળમા સર્વોચ્ચ અને વ્યાપક સ્થાન મગાળીનું જ હોવું નેઈએ બગાળમા બગાળીનો આ જ સ્વાભાવિક અધિકાર છે એને છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન ને કોઈ ભાષા કરે તો હું એનો વિરોધ કરું

બગાળમા જે બધું કામ બગાળી ભાષાએ કરવું નેઈએ તેમાથી ઘણું કામ આજે અંગ્રેજ કરે છે એ નેઈને મને ઘણું જ દુઃખ થાય છે આજના દિહુસ્તાનમા અંગ્રેજનું જ સ્વાભાવિક સ્થાન હોઈ શકે તે તો અંગ્રેજએ લીધું છે જ, પણ જે સ્થાન મગાળીને મળવું નેઈએ તે સ્થાન પર પણ આજ તો અંગ્રેજ વિનંતમાન છે, અંગ્રેજને હમીતે એ સ્થાન આપણે ને દિહીને આપીએ તો બગાળીનું ગત્ય એટલું નાનું થઈ જશે મારે અંગ્રેજને હમીતે ત્યાં આપણે બગાળીને જ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશું અંગ્રેજની શુભામી નય અને દિહીની શુભામી આવે એથી બગાળી લોકો જેટલા નાગજન થશે એટલે હું પણ નાગજન થઈશ જે વાત મગાળમા મગાળી વિશે ઉપર કહેવામા આવી છે તે જ બીજા પ્રાન્તોમા ગુજરાતી, મગડી, પંજાબી, તેનથુ તમિળ, ઇત્યાદિ પ્રાન્તીય ભાષાઓ મારે છે

એક વાત ધ્યાનમા નાખવી નેઈએ કે બગાળ, ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ અથવા દિહુસ્તાનનો કોઈ પણ પ્રાન્ત એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર ન થઈ શકે હાથ પર અથવા માથુ શરીરના અવયવ છે, ગાત્ર છે જે ફરે તે શરીરથી અલગ થઈ જશે તે જ ફરે તે નષ્ટપણુ થઈ જશે કોઈ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસને ત્યાં સુધી ભારતવર્ષના ઇતિહાસ સાથે અનુમદ કરવામા ન આવે ત્યાં સુધી તેનો

* આ જેખ મૂળ હિંદીમા ૫૪ બગાળ મારે, લખેલો અને પ્રથમ બગાળી અનુવાદ રૂપે પ્રગટ થયેલો. પાઞ્ચગી એ દિંદીમા 'દીપક' એગ્રાદર (૫૪૪)મ પ્રગટ થયેલો. હિંદીમાથી અનુવાદક : બહેન વનમાળા પરીખ.

• • • દ્રુવપ્રદેશમાં વિસ્તરેલા હિમસાગરમાં પ્રાચીન બતાવવા બાંધેલા દરવાજા કરવા પડે છે તે બતાવતું ચિત્ર.

તેના ઉપર પણ અનેક હિમજળના ઘસા એક ઉપર એક એમ ખસીયેલા છે. તેની આસપાસ ગેસિફિકેડ, એટ-લાટિક અને હિંદી એ ત્રણ મહાસાગરો વિટળાયેલા છે.

દ્રુવપ્રદેશમાં ઉનાળામાં જ પ્રવાસ કરી શકાય છે. તે વખતે ફરેલા સાગરોનો કેટલોક ભાગ હિમચુક્ત થાય છે. એટલે તે ભાગમાં સ્ત્રીઓ ચાલી શકે છે. પણ તેવા ભાગમાંથી ઉનાળો પૂરો થતાં કોઈ સ્ત્રીઓ પાછી ફરી ન શકે તો તે હિમની અંદર કેદ થઈ જાય છે. એમ થાય તો તેને શિયાળો પૂરો થતાં સુધી ત્યાં જ રહેવા પડે છે.

ઉનાળામાં પણ એ સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરવો એ વિષ્ણુ વગરનો તો નથી જ તે વખતે ત્યાં નાનાંમોટા અનેક હિમગિરીઓ સામુદ્રિક પ્રવાહોની સાથે ધસડાતા ધસડાતા જતા હોય છે. તેના ધણીપરે ભાગ પાણીમાં ડૂબેલા હોય છે. તથા તે એકદમ નજરે પડતા નથી. આવા કોઈ હિમગિરીની સાથે જો સ્ત્રીઓ અથડાઈ પડે તો ઈ. સ. ૧૯૨૨માં ટાઇટેનિકની જે દશા થઈ હતી તેવી જ તેની પણ થાય.

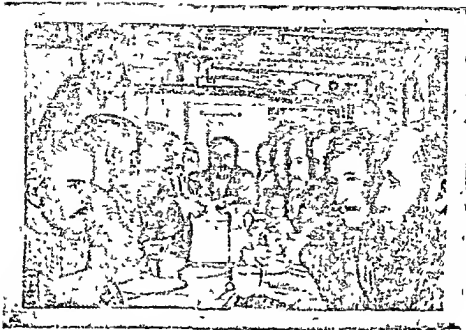
દ્રુવપ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાનાં મુખ્ય બે સાધન છે: (૧) સ્લેઇજ અને (૨) સ્કી.

સ્લેઇજ એ પૈમાં વાગરની એક તરફની માટી છે. તેને સ્લેઇજર કે કૂતરા બેસી જાય છે. સ્કી એ આઠ ફૂટ લાંબી અને ચાર ઇંચ પહોળી લાકડાની પટ્ટી છે. તેને પગ સાથે બાંધી તેની મદદથી હિમ પર સરકતાં સરકતાં ચાલી શકાય છે. પણ તે પ્રમાણે સરકવાનો જોને મહાવરો હોય, તે જ તે પ્રમાણે સરકી શકે છે.

દ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસમાં કેટલાંક જીવજોતુ જોખમો પણ છે ત્યાંના દિવસના ઘસા સર્વ રચણે કંઈ એક-સરખી લાગણી હોતા નથી. કોઈ કોઈ દેશો તે છે ખાતળા પણ હોય છે. એવા ઘસ પરથી પાસ થતાં તેમાં ગરક થઈ જવાય છે. અને ત્યાં હિમસમાધિ બને છે.

આ પ્રદેશમાં વખતોવખત કરાની ભયંકર વૃષ્ટિ થાય છે. એવી વૃષ્ટિમાં સપડાઈ ગયા તો પછી જાએ જ બચી શકાય. આવી વૃષ્ટિમાં સપડાયેલા અનેક સાહસિક વીરોનાં કબરોને આ પ્રદેશ પોતાના ઉદરમાં સમાવી દીધાં છે.

આ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાનો હોય, ત્યારે શરીરનો કોઈપણ ભાગ ખુલ્લો રાખી શકાતો નથી. જો કોઈ અંગ ખુલ્લું રહે તો તે ઠંડીથી લચકી પડે છે અને તેના પર જખમ પડે છે.

ડૉ. નેન્સનની હુકડી : એમાન્વીજ ડૉ નેન્સન છે.

આ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરનારાઓથી લાભો સમય ધસપસાટ બિંધી પશુ શકાતુ નથી, કારણકે તેમ ચતા દ્વાય હમેશને માટે તે ઉધેરો જ રહે છે બપોરથી શરીરની હાલચાલ ચાલુ રહે છે, ત્યાંથી ચાલીની વિકરાળ ઠંડી બહુ અસર કરી શકતી નથી, પણ જો હાલચાલ બંધ થાય તો તે પોતાનું જોગ અજમાવવા લાગે છે.

ઉપર પ્રમાણે બધાં ડગલે ને પગને મૃત્યુની બેઠ લેવાને તૈયાર રહેવું પડે છે, એવા વિકટ પ્રદેશમાં જો નર-પીશ આચડ્યા છે તેની ગમાચક કયા હવે કહું છું.

ડૉ. નેન્સન

ધ્રુવપ્રદેશને દૂંઠનારાઓમાં ડૉ. નેન્સનનું નામ મોખરે આવે છે. તે નોર્વેજિયન હતો. તેના જન્મ નોર્વેના જૂના પાટનગર ક્રિસ્ટિયાનિયામાં સને ૧૮૬૧માં થયો હતો. એકનીસમે વગ્ને તેણે પોતાનું શિક્ષણ પૂરું કરી પ્રાણિશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા માટે ઓસ્લોની સફર કરી. ઓસ્લો એટલે ધ્રુવપ્રદેશનો નાનો ભાઈ. ઓસ્લોની સફરમાંથી જ તેને ધ્રુવપ્રદેશનો પ્રવાસ કરવાની પ્રેરણા મળી.

તા ૯મી મે સને ૧૮૮૮ના રોજ નેન્સને નોર્વેનો દિનારો છોડી ઓસ્લો તરફ કૂચ કરી. સમાચારમાં મળ્યું નોર્વેજિયનો અને બે લેપચેડરો હતા. તે પ્રથમ એક ડેનિશ બોટમાં બેસીને આઈસલેન્ડ ગયો. ત્યાંથી ઓસ્લો જવાને મંજૂરીમાગી એક બોટ પકડી. પણ રરતામાં તરતા દિમગિરીઓનો બેટો થયો. દિમગિરીઓ એટલા બધા હતા કે તેના સપાટામાંથી બચીને બોટ દુકારવી એ લગભગ અશક્ય જેવું લાગ્યું એટલે તેમણે બોટને પડતી મૂકી અને એક દિમગિરી પર ચડી બેઠા દિમગિરીની સાથેચાથે તેઓ ઓસ્લોડે દિનારો બતાવ્યા પાને જ એન્કિમોનું ગહેરાણું હતું તેમની બાજુમાં પોતાનો તબૂ ભભો ક્યો. પછી આસપાસના પ્રદેશની માહિતી મેળવી.

તા. ૧૫મી ઓગસ્ટના રોજ પોતાના સાથીઓ સાથે નેન્સને આ ટાપુનો દિમાચ્ઠાદિન મધ્યપહાડ ઉલ્લઘવાનું શરૂ કર્યું કાઈ ઠેકાણે દિમના પડમાં ખૂચી ન જવાય માટે દરેક પોતાની કંમરની આસપાસ એક દોરડું બાંધી તેનો બીજો છેડો પોતાની રેઈફર્ન ગાડી સાથે બાંધી ગળ્યો હતો. પ્રદેશ ખાડાકેશવાળો હતો. તેથી રેઈફર્નને દહારતા ખૂબ અગ પડતા હતા. તેઓ

સવારથી સાંજ સુધી આસતા ત્યારે પાંચ કે ૭ માઈલનો જ રસ્તો કાપી શકતા. એમ કરતાં કરતાં તેણે હિમાચલદિત આડે હાનર ફૂટ જીઆઈનો મધ્ય પ્રદેશ ઓળંગ્યો. રસ્તામાં ન મળે કોઈ મનુષ્ય, ન મળે કોઈ પ્રાણી કે ન મળે કોઈ પંખી. તીએ હિમ અને ઉપર આકાશ.

રાત્રિની વિકરાળ ઠંડીમાં શરીર થીજી ન ગય તેટલા માટે તેઓ ઘણી સાવચેતી રાખતા હતા. તંબૂની અદર ખુલ્લા સૂતા નહતા. પણ રેઈનકોટરના આમકાંની કાથળીમાં ભરાયને અખેની બેડીમાં સૂતા હતા.

પવનનું તોફાન, કરાનો વરસાદ અને ઠંડીના સપાટા એટલા બધા ભયંકર હતા કે તેમાં ટકી રહેવું એ કોઈ જેવી તેવી વાત ન હતી. સૌથી મોટી મુશ્કેલી પીવાના પાણીની હતી આવી અનેક મુસીબતોમાંથી પસાર થઈ તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બરે તેઓ મીનકોંડને પશ્ચિમ કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાં એક નાની સરખી હોડી તૈયાર કરી. તેની મદદથી કિનારે કિનારે પ્રવાસ કરી ગોડ્યા આખ નામના એરિક્કોના રહેઠાણમાં પહોંચ્યા. પછી ત્યાંથી સ્વેદેશ પાછા ફર્યા.

આ પ્રવાસમાં ડૉ. નેન્સને હિમપ્રદેશના પ્રવાસનો સારો અનુભવ મેળવ્યો. હિમપ્રદેશના પ્રવાસમાં કઈ કઈ બનતી મુસીબતો વેઠવી પડે છે, અને તેમાંથી શી રીતે પાર બીતરી શકાય તેની સારી માહિતી મળી.

ધ્રુવખિંદુ તરફ પ્રયાણ

ડૉ. નેન્સને મીનકોંડને પ્રવાસ કરતાં ધ્રુવ-પ્રદેશમાં સામુદ્રિક પ્રવાહો અને વાયુની ગતિ કયા નિયમે ચાલે છે, તેનો ઘણો સારો ખ્યાલ આવ્યો હતો. તે ૧૨૫મી તેણે અનુભવ કર્યું કે ઉપર મહાસાગરનો એકાદ પ્રવાહની મદદ મળી ગય તો બોટને કે ક ધ્રુવખિંદુ સુધી લઈ જઈ શકાય.

આ પ્રયોગને સિદ્ધ કરવા માટે તેણે ફ્રેમ નામનું વિશિષ્ટ પ્રકારનું એક જહાજ તૈયાર કરાવ્યું. તેના તળિયાનો આકાર ગોળ હતો. દીવાલો અતિશય મજબૂત અને ટકાઉ બનાવી હતી, જેથી તે બાજુ પરથી ચતા હિમના દળાણની સામે બરાબર ટકાવ

કરી શકે. તેનું વજન માત્ર ૪૦૦ ટન જ હતું. તેના પર ૧૨ માણસોને ૫ વર્ષ પૂર્વેત ચાલે તેટલો ખોરાકનો જથ્થો સંગ્રહવામાં આવ્યો હતો. ધ્રુવપ્રદેશમાં પાંચઠ માસનું અંધારિયું હોય છે, તે વખતે પ્રકાશ મેળવવાને પીગ્મીની ઉત્પત્ત કરવાનો કાયનેગો પણ સાથે રાખ્યો હતો. કપડાં એવી ગતનાં તૈયાર કરાવ્યાં હતાં કે થોડાં કપડાં પહેરે પુષ્કળ હાંફ મળે.

તા. ૪થી જૂન ૧૮૯૩ને દિવસે પોતાના સાહસિક ને ખડનક સાથીઓની સાથે નેન્સને ધ્રુવખિંદુ તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. નોર્વેને કિનારે કિનારે ચાલી છેક ઉત્તરે આવેલી ઉત્તર ભૂશિરને ઓળંગી ઉત્તર મહા-સાગરમાં આવેલ વેગાટસ ટાપુને કિનારે તેઓ પહોંચ્યા. ત્યાં રહેતા એરિક્કો પાસેથી તેમણે ૩૪૦ ફૂટના ખરીદ કર્યા.

નેન્સની કલ્પના એવી હતી કે ધ્રુવખિંદુ તરફ જતો કોઈ સામુદ્રિક પ્રવાહ નહિ મળી આવે તો હિમ ઉપર ચઢને આસતા જવું પડશે. તેમ થશે તો ફ્રેમ બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. ત્યાંથી તેઓ કારા સમુદ્રમાં ચઢને એસ્કુરિકન સુશિર સુધી ગયા. રસ્તામાં તેમણે કેટલાંક રેઈનકોટર લીધાં.

સપ્ટેમ્બર પૂરો થયો કે સાગર ઠરવા લાગ્યો, નેન્સનનું જહાજ ફ્રેમ રિયાકોહ ટાપુ પાસે પહોંચતાં જ હિમખડોથી ઘેરાઈ ગયું. તેને જ મહિના સુધી ત્યાં જ રોકાઈ રહેવું પડ્યું. કાયનેગોને ચાલુ કરવા માટે એક પવનચક્કી બિતી કરી. આખો ઓક્ટોબર ભારે કાળજી રાખવી પડી, કેમકે હિમના ઘર પર ઘરો વધ્યા જતા હતા. તેના દળાણને ફ્રેમ સહન કરી શકશે કે કેમ, તે જોવાનું હતું. હિમઘરો વધતાંની સાથે ફ્રેમ પણ ઉપર ઉપર આવતું ગયું. તોયે તે હિમઘરોની સામે ટકી રહ્યું.

ચોતરફનું દ્રશ્ય સૂનકાર અને વિકરાળ હતું. નવેમ્બરની રજાએ નોર્માન્ડળમાં અપૂર્વ અને બહુ-રંગી ઉગમસ દેખાયો. તેને જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. એમ કરતાં કરતાં '૯૩ની સાલ પૂરી થઈ અને '૯૪ ની બેઠી. ફરીને પાછી હિમઘરોની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને ફ્રેમને પોતાના ટકાઉપણાની ફરીને પરીક્ષા આપવી પડી.

તપાસ કરતાં નેન્સનને જણાયું કે, હિમથરોની તીરે બહુ ધીમે ધીમે કાઈ સામુદ્રિક પ્રવાહ વહી રહ્યો છે અને તેની ગતિ ઉત્તર તરફ હોય એમ લાગે છે. એટલે એ પ્રવાહની સાથે ફેમ પણ થોડું થોડું ઉત્તર તરફ આગળ વધતું હોવું જોઈએ. નેન્સનનું આ અનુમાન સાચું હતું, કારણ કે ફેકુઆરીની રજીએ ફેમે ૮૦મા અક્ષાંશને ઓળંગ્યો હોય એમ નેન્સનને જણાયું. પણ ત્યારબાદ ફેમ સામુદ્રિક પ્રવાહની સાથે પશ્ચિમ તરફ જતું હોય એમ લાગ્યું. ફેકુઆરીની આખરમાં પ્રજળ હિમવર્ષા થઈ અને પવનનાં પ્રચંડ તોફાનો થયાં. ફેમ પર રાખેલી નાનો નાની નોકીઓ અને રેલેફઝ ગાડીઓ હિમથરોની તીરે દબાઈ ગઈ.

માર્ચ, એપ્રિલ, મે અને જુન આવ્યા અને ગયા. તે દરમિયાન ફેમની ગતિ પશ્ચિમ તરફ જારી રહી. ગતિ છેક મેંદ હતી. જુલાઈ અને ઓગસ્ટમાં હિમથરો પીગળતાં સમુદ્ર ખુલ્યો થયો. ઓક્ટોબરની છેલ્લી તારીખે ફેમ ૮૨મા અક્ષાંશ પહોંચ્યું. કેટલેક દિવસે ૮૩ મા અક્ષાંશ પહોંચ્યું. પણ તેની ગતિમાં ઝાઝો વધારો થઈ શક્યો નહિ અને ઈંગ્લેન્ડ નેર વધવા લાગ્યું.

હવે નેન્સને વિચાર કર્યો કે ફેમ ગોઠળવાયની ગતિથી ચાલે છે. આ પ્રમાણે જતાં તો પાંચ વર્ષે ય ધ્રુવચિહ્ન પર પહોંચાશે નહિ. માટે હવે ફેમને અહીં છોડીને પગમાં સ્કી ચડાવી હિમ પર સરકતા સરકતા જવાનું કરીએ તો થોડા જ વખતમાં ધ્રુવચિહ્ન પર પહોંચી જવાશે.

નિશ્ચય થતાં કે. સ્વરૂપને ફેમ સૌથી જોહોનનને સાથે લઈ નેન્સને ૧૮૯૫ના માર્ચમાં ધ્રુવચિહ્નને જવાને હિમ ઉપર પગપાળો પ્રવાસ શરૂ કર્યો. સાથે રેલેફઝ ગાડી, ફૂતરા, કપાક નામની નાની હોડી અને બે જણાને ત્રણ માસ ચાલે એટલા ખોરાક લીધો.

ઝીનલેન્ડને હિમમથ પ્રદેશ ઓળંગતા નેન્સનને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તે આ વખતે ઘણા જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. પહેલા અકવાડિયામાં તેમણે ઠીક ઠીક માર્ગ કાપ્યો, છતાં હિમગિરિઓને ઓળંગીને આગળ વધતું એ કંઈ સહેલું ન હતું. આગળ જતાં સાથે લીધેલા ખોરાક ખૂટી ગયો. હવે શું કરવું? છેલ્લે નિરુપાયે

પોતાના સાથી કૂતરાઓનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવો પડ્યો. બંને જણા એટલા બધા અશક્ત બની ગયા કે સવારથી સાંજ સુધીમાં ૯ થી ૧૦ કલાક સુધી ચાલતા હતા, છતાં બહુ જ થોડું અંતર કાપી શકતા હતા. તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય, એ જાણે કુદરતને રૂચતું ન હોય, તેમ હવે આગળ વધવામાં અનેક વિધો બિલાં થયાં પ્રજળ હિમવર્ષા ચાલુ થઈ, તેને લીધે દિશાઓ દેખાતી બંધ થઈ ગઈ. નેન્સને ઘણો ધીરજ રાખી પણ છેલ્લે તેનો નિશ્ચય હતો. તેને સ્પષ્ટ સમજાયું કે અહીંથી આગળ વધવાનો આગ્રહ રાખવો એ મરણને નોતરવા સરખું છે. એટલે નિરુપાયે તેણે પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. જે ટેકણેથી તે પાછો ફર્યો, તે સ્થળ ૮૬ અક્ષાંશ પર હતું. ત્યાંથી ધ્રુવચિહ્ન માત્ર ૨૬૦ માઇલ જ દૂર હતું. નેન્સને આત્મસંતોષ લીધો કે આજે ૮૦મા અક્ષાંશ પર જઈ શકાયું નથી, તેમાં કંઈ વાધા જેવું નથી. હું નહિ તો મારો કાઈ ભાઈ નજીકના ભવિષ્યમાં એ સ્થળે પહોંચશે જ. ત્યાં જતાં રસ્તામાં હિમસમાધિ લેવી, તેના કરતાં તો અહીંથી પાછા ફરી આપણે અનુભવ જગતને જણાવવો એ હદાપ્ત્ય ભરેલું છે.

પાછા ફરતી વખતે પણ તેમના પર સંકેટોની પરપરા ચાલુ રહી. ક્યારેક કૂતરાના માંસ વડે, ક્યારેક સીસ માછલી વડે, અને ક્યારેક વધ્યાસખ્યા ખોરાક વડે તેઓ પેટનો ખાટો પૂરતા હતા. એ, જુન અને જુલાઈ વીચા છતાં ફેમ ક્યાંય નજરે પડ્યું નહિ. આખરે ઓગસ્ટની ૮મી તારીખે તેઓ જોસેફ નામના ટાપુ પાસે પહોંચ્યા. બે વર્ષના ગાળા બાદ તેમને જમીનનાં દર્શન થયાં. ફેમને છોડ્યા પછી તેમણે હિમ ઉપર એકંદર ૭૦૦ માઇલનો પ્રવાસ પગપાળો કર્યો હતો. તેઓ છેક શક્તિકીન બની ગયા હતા. તેથી થોડા દિવસ એ ટાપુ પર વિશ્રાંતિ લેવાનું કરાવ્યું. ત્યાં વોલરસ, સીસ અને રીંછની પુષ્કળતા હોવાથી તેમને ખોરાક મેળવવાની શુશ્કેલી નહીં નહિ.

પછી તેમણે કંડીમાંથી બચવા માટે કિનારા પર ચામડાં અને દાડકાં વડે એક નાની સરખી ઝૂંપડી

વિજ્ઞાનના અજ્ઞાત શહીદો

માનવકદયાણુ અર્થે અર્પુર્ સાદસ, હિંમત કે વીરતાથી આત્મસોગ અર્પનાર કેટલાય મહાન આત્માનાં નામનિશાન પણ આજે આપણે જાણતા નથી. એક પ્રસંગે આવા પંદર માનવીઓએ બચીસા બની પોતે મરીને જનતાને જીવવાનો માર્ગ શોધ્યો, તેની આ કથા છે. જે માનવી માટે તેમણે જીવન સમર્પણ કર્યું તે કદાચ તેના કીર્તિરથંભ કે પાળિયા બાંધવા વીસરી ગયો હશે; તેમનાં યશોગીત ગાતાં કે અમર ગાથા રચતાં ઇતિહાસકાર ચૂકી ગયો હશે; યશ, ધન, કીર્તિ કે પાણિય પ્રસિદ્ધિ તેમને કદાચ વરી નહિ હોય; છતાં કુદરતના ચોપડે તેમનાં નામ અમર અક્ષરે લખાઈ ગયાં છે અને પનામાની નહેર ત્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં રહેશે ત્યાં સુધી માનવી તે માનવોપયોગી કીર્તિ-રથંભ નીરખી તેમને યાદ કરતો રહેશે.

ચેલો શીવર (Yellow fever)—પીળો પિત્તજ્વર મચ્છરથી પ્રસરે છે એમ વિદ્વાનોની એક કમિટીએ અનુમાન દોર્યું. પણ આ અનુમાન પ્રયોગથી સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક સ્તર ન જણાય. મચ્છરથી પ્રસરતા આ મહામારીના અખતરામાં ભોગ આપવા માનવી જ નોઈએ. પીળિયા તાવની મોઢ રૂપી યજ્ઞમાં માનવત્વ બલિદાન જ ખપે. કમિટીનો અધિક્ષાતા રીડસાહેબ ટેલ નાંખે છે કે કોઈ બચીસા બનતા તૈયાર હો તો બહાર આવો. અને બીજો દિવસ પંદર ‘માના પુત’ હાજર થાય છે. રીડ તેમને અખતરાનું નોખમ સમજાવે છે. પણ કોઈની હિંમત એસરતી નથી. બધા મારું હાથમાં ધરીને જ આવેલા. રીડ આટલી તૈયારી નોઈ બદલા રૂપે પૈસા આપવા ઈચ્છા બતાવે છે તે આ બચીસાની દુકરી નાકબૂલ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ પૈસાની સીધી યા આડકતરી વાત હોય તો અખતરા માટે

તેઓ તૈયાર નથી એમ પણ કહી દે છે! આમ, કોઈ પણ લાલચ વિના, કંઈ પણ બદલાની આશા વિના, મોતનું નોતરું સ્વીકારીને, અખતરા માટે હસતે મુખે તૈયાર થાય છે.

પીળિયા પિત્તજ્વર કેમ ફેલાય છે તે નક્કી કરવાનું હતું :

(૧) પીળિયા પિત્તજ્વરના દર્દીના શરીર પરનાં કપડાંમાં, મળમૂતમાં કે જીલ્લીમાં રહેતા ચેપથી; અગર

(૨) મચ્છર વાટે.

આ માટે જે ઝૂંપડીઓ ખાસ તૈયાર કરવામાં આવી. એક ઝૂંપડીમાં પીળિયા તાવથી મરી ગયેલ દર્દીએ વાપરેલાં કપડાંલતાં ગાદશગિાદશં આદર જે મળમૂતથી ને જીલ્લી રક્તથી ખરડાયેલ હતાં તે રાખવામાં આવ્યાં અને તે ઘર મચ્છરથી સુરક્ષિત રખાયું. બીજું ઘર ચોખ્ખું હતું પણ તેમાં ચેપી મચ્છરો ધરવામાં આવ્યા. પહેલા ધરવાળા જાણે લગ્નમાં નાનમાં મહાલતા નહોય તેમ દર્દીના પાવનમાં, માદરો જેમાં જીલ્લીઓ ઝાડાપેશાબ ચયેલા, જેમાં લોહી વગેરેના ડાઘ હતા, તે દસડી દસડીને હોંશથી વાપરવા લાગ્યા. વીસ વીસ રાત્રી આ અધોરી વાસમાં તેમણે ગાળી અને તો ચેનવમાંથી નવે માણસ જીવતા બહાર આવ્યા. બીજા ઘરમાં બધું સાફસફ હતું પણ પીળિયા તાવના ઝેરવાળા મચ્છરો ખૂબ કરડે તેવી ગોઠવણ હતી. આમાંના છ બચ્ચીરોમાંથી પાંચને પીળિયો તાવ આવ્યો ને તે મરણ પામ્યા. પણ હજુ પૂર્ણ કસોટીમાં કંઈક જીજુપ રહી. કદાચ આ અખતરામાં જિતરેલા માનવીમાં કંઈક વ્યક્તિગત ખાસિયત હોય તો ! પહેલા ઘરમાં ગમે તેવા ચેપથી પણ ન મરે એની જ વ્યક્તિઓ આવી ગઈ હોય તો ! આ ઉવટની આકરી કસોટીનો કસ દેવા પહેલાં અધોરી ઘરમાંથી

[અનુસંધાન પૃ. ૨૦૧]

તા. ૬ મી મે ૧૮૯૧

અણિથુદ્ધ નીકલેલા નવમાંથી જેને ઝેરી મચ્છરો કરડાવ્યા અને પરિણામની રાહ નેવાઈ. આ બંનેને પીત્તીએ તાવ લાગુ પડ્યો અને છેવટે વિજ્ઞાનના અખતરાની વેદી પર જનનનો ભોગ આપી માનવીને જ્ઞાન આપી ગયા કે પીળિયો તાવ મચ્છરથી પ્રચાર પામે છે—દર્દીનાં કપડાંલતાં કે મળમૂતના એપથી નહિ. આ જ્ઞાનના પરિણામે વિજ્ઞાનની સહાયતાથી આ મચ્છરો સામે મોરચા મંડાયા અને પનામા નહેરની યોજના સફળ થઈ. સુએઝની નહેરનો બાંધનાર ફ્રેંચ ઇજનેર દે લેસેપ્સ (De Lesseps) બહોળે વખત આ યોજના પાર પાડવામાં નાસીપાસ થયેલો. વીસ હજાર ચોરા અને ઈંગ્લેન્ડ, તેમજ હાસી કામદારોની સંખ્યાની નો ગણતરી પણ નહિ એટલા માણસો લઈને તે ગયેલો. થોડા વખત પછી તે જંદર પર વહાણ પાછાં આવનાં એક પણ ઇનો માનવી ન દેખાયો ! ફક્ત મચ્છરને કારણે જ આવું લયંકર ધામ તે બન્યું હતું. મચ્છરનો આ ત્રાસ ઇજનેરની કળા કે કરામતને સફળ થવા દે તેમ નહતું. આ પંદર અજ્ઞાત બત્રીસાના આત્મભોગે આ પીળિયા તાવનું સાચું કારણ આખરે શોધી શકાયું.

સાચું કારણ જડી જતાં મચ્છરોનો નાશ કરાયો, પનામા નહેર બંધાઈ, આદલાંટિક અને પેસિફિકનો સંબંધ જોડાયો, ઇજનેરની સ્વર્ણા સિદ્ધ થઈ અને હજાર માનવી પીળિયા તાવના ભોગ બનતા બચી ગયા.

આ સિદ્ધિની પાછળ આ અજ્ઞાત બત્રીસાઓનો મહાન આત્મભોગ કારણભૂત છે. વિજ્ઞાનની આવી અનેક સિદ્ધિઓ પાછળ અનેક શહીદોએ પોતાના પ્રાણ અર્પ્યા છે.

‘ડો. વિનોદ’

બનાવી. તેની અંદર તેમણે ૯ મહિના ગાળ્યા. તા. ૧૯મી મે ૧૮૯૬ના રોજ ત્યાંથી તેઓ સ્વદેશ તુરફ જવાને ઊપડ્યા. પ્રથમ રિપબ્લિકનન જવાનું ધાર્યું. સ્વેઈજ પર સહ ચડાવવાથી મુસાફરી બહુ જ તરાથી થઈ, પણ જુન બેસતાં હિમચરો પીગળતાં સગુર યુદ્ધો થયો એટલે સ્વેઈજ નકામી થઈ પડી. પછી તેમણે વાંસની હોડીઓનો ઉપયોગ કર્યો.

રસ્તામાં એક ટાપુ પર મુકામ કર્યો હતો. રાતનો સમય હતો. બંને જણ બંધતા હતા. તેવામાં કંઈ બાંધેલી હોડીઓ છૂટી ગઈ. જહોન્સનને આ બાબતની ખબર પડતાં જ તેણે નેન્સનને જગાડ્યો. કણુનો પણ વિલંબ કર્યા વિના નેન્સને હિમજળમાં કંપલાસું અને મહામુસીયતે હોડીઓને હાથ કરી.

આવી આવી અનેક વિદ'બળુઓમાંથી પસાર થયા પછી તેની કસોડીનો છેડો આવ્યો. તા. ૧૭મી જુનને દિવસે તેમને એકાએક એક બોટનો મેટો થયો. તે બોટ એ લાગમાં આવેલ અજાણ્યા ટાપુઓની શોધ અર્થે ફરતું હતું. તેના કેપ્ટને આ બંને બહાદુર નાવિકોને પોતાની બોટ પર લઈ લીધા અને તેમને ગોવેને કિનારે ઉતાર્યા.

તેમના દેશબાઈઓએ તેમનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો. અને તેમની પાસેથી યુવપ્રદેશની શાંતચક્રકથા સાંભળી. ડૉ. નેન્સને તેમને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે મારી બોટ ફેમના અને તે પરના ખલાસીઓના તમે કંઈ સમાચાર સાંભળ્યા છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળે તે પહેલાં તો દરથી ફેમને કિનારા તરફ આવતું તેણે જોયું ! નેન્સનની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુની ધારાઓ છૂટી.

આ પ્રમાણે યુવપ્રદેશનો તેનો પહેલો પ્રવાસ પૂરો થયો.

ખીજ પ્રવાસની કથા હવે પછી.

પોપરસાસ અ'બાણી

કલમ અને શાહી

શીલા એક પત્ર લખતી હતી. લખી રહ્યા પછી તે લખવાનાં સાધનોને દૂર ચૂકવી હતી ત્યાં ખડિયાને તેનો પગ લાગ્યો. તેનાં કપડાં પર શાહી પડી અને મોટા કાળા ડાઘ પડી ગયો.

શીલા તરત જ પાણી લેવાને દોડી પહોં તેનાથી ડાઘ ધોવાયો નહિ. તેથી તે બહુ નારાજ થઈ. તે બોલી બેઠી : “અરેરે! હવે ડાઘ નહિ ઝપ!”

જ્યારે શીલાની માતાએ શાહીનો ડાઘ જોયો ત્યારે કોઈ સખત પ્રવાહીથી ધસોને તે ડાઘ કાઢી નાખવાનો તેણે યત્ન કર્યો. બે કે ડાઘ લગભગ જતો રહ્યો, પરંતુ પ્રવાહી બહુ સખત બનાવટનું હોઈને તેટલા ભાગમાં કપડાંને રંગ જતો રહ્યો અને લીલા રંગમાં પર બેડોળ સફેદ નિશાની રહી ગઈ.

શાહીના ડાઘ દૂર કરવાનું મુશ્કેલ કેમ છે તેનું કારણ છે. લખાણનો રંગ ન ચાલ્યો જાય તે ખૂબ જરૂરનું છે. કાગળ પર સુકાઈ ગયા પછી સારી શાહીમાં ફેરફાર થતો નથી. તે સહેજ કાગળની અંદર જાય છે. એટલે જ્યારે તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે સહેલાઈથી નીકળી જતી નથી. લખવાના કાગળનો દુકાડો સાથે સાથે ધસીએ તો જ શાહીનો ડાઘ દૂર થાય. તે જ કારણથી લખવામાં ધયેલ જુલને આપણે ધસી નાખીએ છીએ ત્યારે આપણે કેટલીક વાર કાગળમાં ડાઘ પાડી દઈએ છીએ.

સારી શાહી સહેલાઈથી પાણીથી ધોવાઈ જતી નથી. ૧૯૨૨ માં ઇંગ્લિશ નામની મોટી સ્ટીમર ફ્રાન્સ નજીક બિસ્કેના અખાતમાં ટૂંચી ગઈ હતી. તે વહાણમાં ઘણું સોનું હતું. આંકે વર્ષ ૧૯૫૧ કેટલાક તરનારાઓ સોનાની શોધ માટે સમુદ્રની તળિયે પહોંચ્યા. થોડુંક સોનું મેળવવા ઉપરાંત ‘ઈંગ્લિશ’ નાંથી તેઓને કેટલાક ઉપયોગી કાગળો મળી આવ્યા. કાગળો દરિયામાં આઠ વર્ષ સુધી રહ્યા છતાં લખાણ સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવું હતું. લખાણ બદ્યુ-બ્લેકે શાહીમાં હતું. આખા જગતમાં ઑકિસે તથા શાળાઓમાં આ શાહી વપરાય છે.

શાહીની વાત તે જ લખાણની વાત છે. હજારો વર્ષો પહેલાં માણસો પોતાના વિચારો લખવા માંડ્યા.

ચર્યાતમાં તો કેટલાક દેશોના લોકો વિચારોના ચિત્રો કાઢવા લાગ્યાં. આંધ્રવાણી આંખનું ચિત્ર દિલ્લીગીરી દર્શાવતું હતું. એપિલોનોનાં લોકોનું ચિત્ર-લખાણ ૮૦૦૦ વર્ષ જૂનું હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. વર્ષો જતાં એપિલોનોના લોકોનું લખાણ નિશાની દ્વારા થવા લાગ્યું. V આવા આકારની નિશાનીઓ, જુદા જુદા અર્થ બતાવવાને જુદી જુદી રીતે એક-વચમાં આવતી હતી ચીન, ઇંગ્લિશ અને અમેરિકાનાં માયા લોકો ચિત્રચિહ્નો ઉપયોગ કરતા હતા.

ઘણું કરીને પહેલું લખાણ ‘ખડક અથવા પથ્થર’ પર કરવામાં આવ્યું હતું. ઘણા વહેલા સમયમાં લોકો નરમ ચીકણા પદાર્થ-માટી-પર લખતા. તેને પછી ગરમ કઠોને કાચ કરવામાં આવતો હતો. તેઓ વાસણ, છીપ, લાકડું તથા બીજા પદાર્થો પર લખતા હતા.

જ્યારે લોકોએ અવાજ દર્શાવવાને પહેલી નિશાનીઓ શોધી ત્યારે તેઓએ અક્ષરો પણ બનાવ્યા. ગ્રીક લોકોએ અક્ષરોનો સમૃદ્ધ બનાવ્યો. આ અક્ષરોને ગ્રીક લોકોએ મૂળાક્ષરો નામ આપ્યું. બીજા પ્રજાએ ગ્રીક મૂળાક્ષરો વાપરતી હતી. તેઓએ કેટલાક અક્ષરો બદલાવ્યા અગર બીજા અવાજ દર્શાવવા બીજા અક્ષરો કર્યા. અંગ્રેજો નોડાક્ષરો ગ્રીક નોડાક્ષરો પર રચાયેલા છે.

મોડોન સમયના માટીના લખાણથી ખૂબ જગ્યાની જરૂર પડતી. માત્ર રાજ્યો અને શ્રોમંત લોકો તેનો સંપ્રદ કરી શકતા. એસીરિયાના રાજા અશુર બનિપાલ પાસે આવા લખાણોનો મોટો સંગ્રહ હતો. ઇંગ્લિશના લોકો પણ માટી પર લખતા. ત્યાર પછી તેઓને કાગળ બનાવવાનો વિચાર આવ્યો. ‘પેપિરસ’ ના છોડમાંથી તે બનતો હતો. પેપિરસ પરનું શાહીનું લખાણ ૪૪૦૦ વર્ષ પહેલાંનું ઇંગ્લિશમાં મળી આવ્યું છે. પેપિરસ પર લખવાની લોકોને કષ્ટતા આવી ત્યાર પહેલાં લાંબા સમયથી લોકો શાહી વાપરતા હતા. ત્યાર પછીના સમયમાં ખાસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલ જનાવરના ચામડાનો લખવાના સાધન તરીકે ઘણા દેશોમાં ઉપયોગ થતો હતો. રોમન લોકો ઘણી વખત પાટિયા પર પાથરેલ ચીજ ઉપર લખતા હતા. લોદા જેવા કાચ પદાર્થની

બનાવેલ કલમ તેઓ વાપરતા હતા જૂના રિવાજો
ધીમે ધીમે નાશ પામે છે ફક્ત ૧૦૦ વર્ષ અગાઉ
ફ્રાન્સમાં મીણ ઉપર લખવાનું ચાલુ હતું

ફ્રાન્સના એક માણસે કહ્યું છે કે લોકો બ્યારથી
ખમીશ પહેરતા થયા, ત્યારથી મુદ્રાપત્ર કાગળની
વપરાશ શરૂ થઈ છે કાગળો બનાવવામાં નોંધતા
ચીથરા જૂના ખમીશ પૂરા પાડવા લાગ્યા

૪૦૦૦ વર્ષ પહેલા ચીનના લોકોએ શાહી
બનાવી ઘણે ભાગે કાગળ પણ પહેલવહેલા તેઓએ
બનાવ્યા હતા આજ તો આખી દુનિયામાં કાગળ
વપરાય છે કાગળનો મોટો ભાગ લાકડામાંથી તથા
'એસ્બસ્ટો' નામના ઘાસમાંથી બનાવવામાં આવે
છે પરંતુ ખૂબ કીમતી પુસ્તકો મટિના સારામાં
સારા કાગળ તો ચીનના લોકો ઓઝામાં ઓઝા મે
હજાર વર્ષ પહેલા બનાવતા તેની જ રીતે બનાવવામાં
આવે છે જૂના ચીથરાનો નમૂના માવે કરી ઝીણો
કાગળ થાય ત્યાં સુધી તેને દયાનવામાં આવે છે
ચીનના લોકો જે શાહી બનાવતા તે ધાતુ તથા
ચોટી જળ તેની હતી તેથી તેઓ લખવા માટે પીઠી
વાપરતા હતા ચીન તથા જાપાનમાં નાની પીઠી
હજુ પણ વપરાય છે જો આપણે દીરા ઉપર રકાખી
કરી રાખીએ તો તેમાં કાગળ પદાર્થ-જોને આપણે
મેસ કહીએ છીએ તે ચોટી જળ છે મેસનુ બીજુ
નામ કાર્બન છે ચીના લોકો શાહી બનાવવામાં
મેસનો ઉપયોગ કરતા હતા ચીણા પ્રવાહી સાથે
તેનું મિશ્રણ કરીને તેઓ તેના ચોસલા સૂકવતા હતા
લખનાર આ ચોસનાને પાણીમાં ઝાગાળીને શાહી
બનાવતા હતા આ જાતની શાહીને સીસાપેન તથા
શાહીના ચિત્રોમાં તથા નાનકડાં મકાનોના પોશનમાં
હજુ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનું બીજું નામ
હિંદી શાહી છે, કારણકે હિંદમાં તો તે પ્રાચીન
કાળથી જાણીતી છે રોમન લોકો એક જાતની
માછળીમાંથી કાળા રંગનું પ્રવાહી મેળવીને તેની
શાહી બનાવતા હતા

ઈજિપ્ત અને બીજા દેશોમાં ઘણી જાતની
કલમ વપરાતી હતી સામાન્ય રીતે બરૂની કનમનો
ઉપયોગ થતો હતો ઘાસ જેવા પાણીમાં ભેજતા
ઝાંચા છાંચામાંથી કાપીને તેની અણી કાઢવામાં આવતી
હતી મેસમાંથી બનેલી શાહી બરૂની કલમમાંથી
બરોમર ઉતરતી નહોતી પાતળી તથા ઓછું ચોટી
જળ તેની શાહીની જરૂર હતી

કાઈ કાઈ વખત ઝાડો ઉપર જીવડાઓએ
ઘાટો ઉપર કરેલી હોય છે આ ઘાટો, અને ઝાડના
બીજા ભાગોમાં તથા ઘણા છાંચા 'ટેનિન' નામનો
એક પદાર્થ થાય છે

મુખ્યત્વે ઝાડની ગાંઠોમાંથી લીધેલ ટેનિનમાંથી
એક નવી જાતની શાહી બનાવવામાં આવી ગાંઠોને
ચૂકા કરીને પાણીમાં મિશ્રિત કરવામાં આવ્યો પીઠી
ટેનિનવાળા પાણીને લોહના ક્ષાર સાથે ભેળવવામાં
આવતું આ શાહી આજ વાદળી અથવા લીલા
રંગની થતી હતી પહેલા તો અક્ષરો બહુ તેજસ્વર
દેખાતા નહોતા પણ હવા લાગવાથી તેમાં ફેરફાર
થતો હતો અને બ્યારે તે સૂકાઈ જતા ત્યારે તેનો
રંગ જીવડા જેવો થતો હતો નની શાહીથી
મોટી ખોટ પૂરી પડી અને લોકો વધારે ઝડપથી
તથા વધારે સહેલાઈથી લખી શકતા હતા

લાખ સમય પહેલા ઈંગ્લંડમાં શાહી વેચનારા
માણસો મામડે મામડે ફરતા હતા શાહી વેચનારા
શાહીનો મોટો બાટલો તથા કલમનો જથ્થો સાથે
લઈ જતા હતા તે સમયમાં લગભગ દરેક જથ્થો
લાના પીઠાની બનાવેલ કલમ વાપરતું હતું શાહી
વેચનાર ગામડામાં ફરતા ફરતા માતો હતા કે
જેથી કરીને લોકોનું તેના તરફ લક્ષ્ય ખેંચાય અને
પોતાને શાહીની જરૂર હોય તો માદ આવે

ઈ સ ૧૮૩૨માં લંડનના હેનરી સ્ટીવન્સનને
શાહી સુધારવાનો વિચાર આવ્યો લોહાની ગાંઠ
સાથે તેણે ખાસ પ્રકારના રંગની ભેળવણી કરી
તેથી કરીને લખાણ મળુ લખનાર થયું આ જાતની
જીવડા જેવો શાહી લગભગ દરેક દેશમાં વપરાય છે

જાપાનની શાહી મેસ, તેલ અને થોડી ખાસ
અચરા ચોક્ક વસ્તુની બનાવવામાં આવે છે લખ
વાની શાહી કરતા તે ઘાટી હોય છે તે તરત જ
સૂકાઈ જાય તે ખાતર તેમાં બીજા પદાર્થો ભેળવ
વામાં આવે છે દર વર્ષે જાપાનમાં હજારો પુસ્તકો,
માસિકો તથા વર્તમાનપત્રોનો આપણે વિચાર કરીએ
છીએ ત્યારે, તે જાપાનમાં વપરાતી શાહી, એક
માણસના મનમાં આવતા વિચારો તથા ખચરો બીજાને
જણાવવા માટે માણસે કરેલી પ્રાચીન શોધ છે તે
માદ આવતા સહેજે આશ્ચર્ય થાય છે

છાંચાનાં ભાનસિંગ દામદાર

અગ્રેષ્ઠ પાસી

વૈજ્ઞાનિક શોધો

દષ્ટિ અને ચતન

[ગતાંકથી ચાલુ]

“ચાલુ સિદ્ધાંત કે માન્યતાથી વિરુદ્ધ જાય એવી બાબતો વિજ્ઞાનમાં ઘણી વખત નજરે પડે છે. પણ બારીકાઈથી સખત કસોટી કર્યા પછી પણ, તેમાં ફેર માલુમ પડે તો તેને વળગી રહી ચાલુ સિદ્ધાંત કે માન્યતાને તથા દેવા નોંધાયે. બારીક અવલોકનને અંતે ખોટો માલુમ પડે એવો કોઈ પણ સિદ્ધાંત ટકાવી શકે એવી સત્તા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈ નથી. વૈજ્ઞાનિક કાર્ય ખુલા દિલથી ચલું નોંધાયે. પહેલાં બાધેલા વિચારની અસર દૂર રહેવી નોંધાયે, અવલોકનો બારીકાઈથી તપાસેલાં હોવાં નોંધાયે, તેમાંથી અનુમાન સાવચેતીથી કાઢેલાં હોવાં નોંધાયે, અને આગળ પ્રયોગ કે કુદિની કસોટીમાં ન ટકે તે વાક્ય ફેરવવાં નોંધાયે.

“તરવશોષકે દરેક સૂચના ધ્યાનમાં લેવી પણ નિર્ણય પોતે કરેલા; દેખાવ અને માન્યતાથી દોરાઈ ના જવું. કોઈ મત ખાસ પોતાનો ન કરવો-તેમાં કોઈને પોતાનો ગુરુ ન માનવો; એટલે કે તેણે માણસને પ્રમાણ ન ગણવાં પણ સત્યને પ્રમાણ ગણવું. આ ગુણો હોય અને ઉદ્યોગ લજે તો તે કુદરતના મંદિરમાં ફરી શકે, છૂપાં રહસ્ય બહારી શકે.”
:—ફરેડે

*

“વૈજ્ઞાનિક સત્ય આર્ય માણી પ્રાપ્ત નથી ચલું-પણ ધીરજથી અવલોકનથી અને પ્રયોગથી મળે છે. દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન મહેનતથી મેળવવાનું છે. આગળ પ્રવૃત્તિ જારી રહે એવું પ્રેરણાત્મક બળ આપે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય તે માટે ધણાને તે દિશામાં કામ કરવું પડે છે.

“પોતાની જ સખત ટીકા અને તપાસને લીધે વૈજ્ઞાનિક શોધકના મનમાં ઉદ્ભવતા વિચાર, આશા,

ક્રિયા પણ ફળીચૂત નહિ ચતાં હોય તે કુનિયા આપે જ નહિ છે.”
—ફરેડે

*

છેક સુધી ખત રાખી શકાય તે માટે વિજ્ઞાનનું કાર્ય પવિત્ર માનવું નોંધાયે, એવી માન્યતાના ઉત્તેજન વિના ઘણા શોધકો માર્ગમાં અટકી પડે છે. પણ ખોજકામના હળ ઉપર હાથ લગાડનાર વૈજ્ઞાનિક કદી પાછો ફરતો નથી. તેને ખબર છે કે તેને બહોળા સેવમાં કામ કરવાનું છે તેના ચાસ સીધા છે, તેની જમીન યોગ્ય વખતે ખીજ વાવવા તૈયાર હોય છે અને તે જે જ્ઞાનનો પાક ઉતારે છે તેનો ખીજને લાભ મળશે એ ઉપર તેની તુલનાનો આધાર છે. તે પૈસાને માટે કામ કરતો નથી પણ કામ યોગ્ય છે, તેમાં તેને રસ છે માટે તે કામ કરે છે.

કુદરતનો અભ્યાસ મનુષ્યને ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂકે છે અને તેના જ્ઞાનની કિંમત અંકાય તેમ નથી, છતાં ઘણા તેની તરફ લક્ષ આપતા નથી. પરિણામ એ ચાય છે કે, સાહિત્યકારોનાં પુસ્તકોમાં વિજ્ઞાનની સાદી વાત પણ ચોક્કસાઈથી કહેલી હોતી નથી. આપણા નેતાઓ અને સલાહ લેવા લાયક સભ્યોના ળાંગમાં તેમજ ખીજ સાધારણ પ્રસિદ્ધિઓમાં કુદરતની સ્પષ્ટ બાજુઓમાં તેમજ તેના દેખાવોમાં ઘણું અજ્ઞાન બતાવે છે અને તેમને ક્રૅડીટીયેક વાર વિજ્ઞાનની સાદી પરિભાષા પણ આવડતી હોતી નથી. તેઓ તે બાજુઓમાં આંધળાના નેતા જેવા હોય છે અને હોય તો તેમાં કાણો રાજ્ય હોય છે. ફળસાધેલા મનુષ્યે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન બંનેનો પરિચય મેળવવો નોંધાયે એ સ્વીકારવામાં આવે તો આવું ન બને.

ફાંસના શહેનશાહ નેપોલિયન ત્રીજાને એક જર્મન અતિથિએ વિનંતિ કરી, “મને શરીરવિજ્ઞાનના મહાન

વિશારદ લોર્ડ બર્નાર્ડને મેળવી આપો, તેની સાથે ઓળખાણ કરાવો.”

“તે કેણુ છે?” રાજ્યએ પૂછ્યું.

“તે આપના રાજ્યના એક મહાન વૈજ્ઞાનિક છે.”

ખરેખર, વૈજ્ઞાનિક માત્ર પોતાના દેશમાં અને પોતાના દેશબંધુઓમાં જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત બીજાં બધે પૂજ્ય છે.

વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની કેટલીએક ઓળખાણ થયા વગર કેળવણી પૂરી થઈ કહેવાય નહિ એ દરેક સમજી શકે છે. ટેનિસન અને સ્કોટનાં પુસ્તકો જેવાં જ ડાર્વિન અને ફેરડેનાં પુસ્તકો માનનીય છે. વિજ્ઞાન વિના સાહિત્યની તાલીમ, રમટ ભાષામાં ફેશવવાની શક્તિ વિનાના વિજ્ઞાનના જ્ઞાન જેવી અધૂરી છે.

તમારી ઇચ્છા છે કે કેળવણીથી સત્યને માટે અપૂર્વ પ્રેમ જન્મે? તો અભ્યાસક્રમમાં કુદરતને રચાન આપો. કારણકે તેના વહેવારમાં દરેક ખોટા સિદ્ધાંતો જરાપણ આનાકાની વગર કાપી નાંખવામાં આવે છે. તમારે તીનિની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી છે? તે પણ કુદરત શોખી, કેમકે તેમાં દરેક કર્મીનું ફળ છે અને દરેક દુષ્ટતા માટે શિક્ષા છે. દુનિયાની ધમાલચી છેતરાય નહિ એવું માન્ય ઉત્પન્ન કરવું છે? તો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની તાલીમ ઉપર લક્ષ આપો. તેથી સત્યાસત્યને વિવેક કરવા માટે જરૂરી બારીક તપાસની ટેવ પડશે. કામનું ગૌરવ અને આત્મભોગના ધર્મની સમજણ વધારવાં છે? તો વિજ્ઞાન તરફ વળો; તેમાં બીજાના લાભ માટે સતત શ્રમ કરવાની જરૂર પડે છે. નવી પ્રગમનાં કૃત્રિમ સંતોષ અને સતત ધમાલની ઇચ્છા ન લાવવાં દેવાં હોય તો વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી જીવનમાં જે ઉમદા દર્શિબિંદુ ઉદ્ભવે છે તેમાં રસ ઉત્પન્ન કરો. સત્ય માટે લાગણી, ધીરજ, સખદ વિચાર, જવાબદારી, શિસ્ત અને સ્વાશ્રમી કાર્ય એ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શીખવે છે. અને સૌને બીજાને આદર્શરૂપ શોધકના જેટલી તેની જરૂર છે.

કુદરતનું કોઈ પણ રહસ્ય જાણવાનો આનંદ દુનિયાના કોઈ પણ લાભ કરતાં વધારે છે. તે

આનંદ દુનિયાના ધનની જગ્યા લે છે અને જ્યાંથી બીજા લાભ ઉઠાવે છે ત્યાં તે નિરવાર્ય કાર્ય કરવું શક્ય બનાવે છે. બીજા ધંધામાં જોડાવેલાનો જીવનમાં રસ ઓછો થઈ જાય છે ત્યારે વૈજ્ઞાનિકમાં કુદરતનો પ્રેમ અને જિજ્ઞાસા અમર હોય છે. હંમેશાં આનંદમાં રહેનાર વૈજ્ઞાનિક જેસક લોડોને કોઈએ પૂછ્યું: “તમને જિંદગી ઉપર કંટાળો નથી આવતો?”

“ના, જ્યાં સુધી અભ્યાસ માટે એક પણ આંતરરાત્રી કોટ હોય, જૂતા યુગના પ્રાણિનું હાડકું હોય, ત્યાં સુધી મને કંટાળો નહિ આવે.” તેણે ઉત્તર આપ્યો.

કુદરતના અભ્યાસમાં પૂર્ણ સંતોષ મળે છે અને હંમેશાનો રસ પડે છે તેનો પુરાવો ધણા વૈજ્ઞાનિકો આપે છે. રોબર્ટ બોર્ડલ કહે છે. “પ્રયોગ કરવાના આનંદમાં બધું ભૂલી જવાનો રસ મને પ્રયોગશાળામાં મળે છે.” તે કહે છે: “મને મૃત્યુની બીક લાગે છે તે એટલા માટે, કે પછી બધું” મને પ્રત્યક્ષ થશે એટલે મારો શોધ કરવાનો આનંદ જતો રહેશે!”

ડો. એ. આર. વોલેસની ટદ્ધમો જન્મતિમિ હતી. કોલોરાડો વિદ્યાપીઠના પ્રાણિવિજ્ઞાનના વર્ગે અભિનંદનનો પત્ર મોકલ્યો હતો. તેના જવાબમાં તેમણે લખી જણાવ્યું હતું:

“કુદરતના આશ્ચર્યજનક બનાવોથી મને જીવનમાં આનંદ અને દિલસો મળ્યા છે. મેં આશ્ચર્યચકિત થઈ એક છોડ જેણે ત્યારથી તે આમાઝોન નદીમાં લગ્ન જંગલો જેવાં, ને ત્યાંથી મલાયા દ્વીપકલ્પ કે જ્યાં દરેક ખેટમાં આશ્ચર્યજનક નવીનતાઓ અને સૌંદર્ય નવા નવા આનંદ લાવે છે તે જોયો, ત્યાં સુધી કુદરતે મને નવો ને નવો આહ્વાદ આપ્યો છે. અને તેના અગણિત પ્રશ્નોમાંના કેટલાએકનો ઉકેલ લાવવામાં અજબ રહસ્ય અને લગ્નતા માલમ પડ્યાં છે. આ મારી કંઈક જંગલ જેવી વાડીમાં વનરપતિ જીવનની વિવિધતા મારા પહેલાંના આનંદને ફરી જન્મ આપે છે, અને યજુનના ફેરફારથી ચતી અસર મારા ઉપર પહેલાંના જેવી જ થાય છે. કુદરતનાં રહસ્ય અને સૌંદર્ય જે મેં ભોગવ્યાં છે

અને હજુ ભોગવું છું” તે તમને પણ પ્રાપ્ત થાઓ. એવી શુભેચ્છાઓ હું તમને અંતઃકરણપૂર્વક મોકલું છું.”

સૃષ્ટિના વિકાસનું મુખ્ય કારણ કુદરતી પસંદગી છે એ મહાન સિદ્ધાંત ડાર્વિને શોધી કાઢ્યો. જે શોધવામાં વોલેસે તેની સાથે કામ કરેલું. ડાર્વિને આખી જિંદગી કુદરતના આનંદમાં ગાળી. “કુદરતના જ્ઞાનમાં અને મનુષ્યના સુખમાં મારાથી બરાબર વધારો નથી થઈ શક્યો,” તે વારંવાર કહેતો. “વિજ્ઞાનને અનુસરવામાં અને તેની પાછળ જિંદગી ખર્ચવામાં મેં ધણું સારું કંઈ” છે એમ હું માનું છું.”

વૈજ્ઞાનિકોને પહેલો અને છેલ્લો વિચાર આ જ હોય છે: ‘આટલું થોડું’ થયું અને ફેટલું બધું કામ હજી બાકી છે!’ મરણ પહેલાં ન્યૂટને નીચેના પાઠ્યાર ચબ્બો કહ્યા હતા: “દુનિયા મારા વિષે શું ધારશે તે હું જાણતો નથી, પણ ન્યાં સત્યનો મહાન સાગર શોધ્યા વિનાનો પડ્યો છે તે સમયે વધારે લીસો અસાધારણ પત્થરનો ટુકડો કે વધારે સુંદર રાખેલો શોધી કાઢવામાં વખતે વખતે આનંદ આનંદો દરિયાકિનારે રમતો છોકરો હોઈ એમ મને લાગે છે.”

ન્યૂટનની પોતાના કામની આ ગણતરી. પણ તેને માટે જર્મનીની રાણીને એક ગણિતવેત્તાએ કહેલું: “ન્યૂટન પહેલાંના બધા ગણિતવેત્તાઓના કામનો સરવાળો કરીએ તો પણ ન્યૂટનનું કામ તેમના કરતાં ઘડી જશે.”

સર વિલિયમ હર્સચેલે શુરેન્સ ગ્રહ શોધી કાઢ્યો ત્યારે ઈંગ્લાંડના રાજા ત્રીજા જ્યોર્જે તેને પોતાના દૂતશ્રીન સાથે દરબારમાં બોલાવ્યો. “આવી નજીની બાબતને મહાન કહેવામાં આવે તે બતાવી આપે છે કે તેઓ ફેટલા બધા પાછળ છે! આથી ધણું સારા દરખીનો બનાવવાની અને તાલુખીલારેલી દિવ્ય ચીજો બેવાની મારી ઉમેદ છે.”

જેમ જ્ઞાન ઓછું તેમ માણસને પોતાના જ્ઞાનથી

સતોષ વધારે; જેમ માણસ મહાન, તેમ તેને પોતાની ત્રુટિઓનું સારી રીતે જ્ઞાન. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં રોકેટલાંડની વ્લાસગોની વિદ્યાપીઠમાં હોર્ડ ફેલિવનની ન્યુમિકિલિ લિજિવવાની હતી. તેને માન આપવા દુનિયાના વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનવિચારો બેચા મચા હતા. તેમણે વિજ્ઞાનસેવા માટે તેને મુખ્યાર્થદાતા, આપી તેના બદલામાં ફેલિવને જવાબ વાળ્યો:

“૫૫ વર્ષ સુધી ખતથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માટે મેં જે અચાગ શ્રમ લાઈ પ્રયત્ન કર્યો છે તેના પરિણામ માટે મને પેસો ‘નાપાસ’ એ શબ્દ જડે છે. ૫૦ વર્ષ ઉપર શરૂઆતમાં અધ્યાપક તરીકે હું જે જાણતો હતો અને મારા પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેના કરતાં હાલ મને વિદ્યુતચક્રિત, સોલ્યુબકની શક્તિ, આકાશ, વિદ્યુત ગુરુત્વવાળો પદાર્થ અને રાસાયણિક સમાર્પણ (affinity) વચ્ચેના સંબંધનું જરા જે વધારે જ્ઞાન નહો.”

ફેલિવને પોતાના દિવસોમાં મનુષ્યના બધા માટે પ્રકૃતિવિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવામાં અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ કરવામાં કોઈ પણ માણસના કરતાં વધારે કામ કર્યું છે. છતાં ફેલિવને સતોષ તેના મનમાં નહોતો; પણ વૈજ્ઞાનિકનું સર્વવ્યાપી આકાશતત્ત્વ અને વિદ્યુત અને સોલ્યુબકની શક્તિઓ વચ્ચેના સંબંધ સમજવાને ૫૦ વર્ષ સુધી ખતથી પ્રયત્ન કર્યો હતા તે ફળીશૂન નહોતો. યથા તે માટે નાઉમેરી હતી. સમુદાય તારના સદેશ મોકલવાની શોધ, હોકાઈન અને સમુદાય જિંદગી માપવાની દોરીમાં કરેલો સુધારો, પદાર્થના ધર્મ સંબંધી સેકેડો બાપણે માટે કુચિબંધ વૈજ્ઞાનિકો જિંદગી પૂરી કરે. પણ તે બધાને એક કરનાર પદાર્થના પ્રશ્નના ઉકેલના સિદ્ધાંત આગળ તે બધું તેને તુચ્છ લાગ્યું. આકાશતત્ત્વ અને પદાર્થના સંબંધનો કોણેડો ઝીકર્યો એટલે કુદરતના રહસ્યના બંદારમાં જનતા પ્રવેશ કરશે એમ તે સમજતો.

ફેલિવન સખા હંમેશાના અબવાસી હોય છે. એક પ્રથ ઝીકર્યો, એક સિદ્ધાંત જડ્યો, એક વિજ્ઞાનકાર પડે

થય કે તેને બદલે હાનરો ન સમજાય તેવા પ્રશ્નો, સિદ્ધાંતો, કાર્યો સામા આવવાના જ

વિશ્વની સગામણીમા મનુષ્યપ્રાણી ધણું અપ છે પણ તેનું મન તેને જોયે ને જોયે દોરે છે અછત આશા વડે તે બહાદુરીથી શિખરે પહોચવા પ્રયત્ન કરે છે આનાશના તાગનું સારુ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમ છતાં, અનત અવકાશ તેનો મર્વ ઉતારી દે છે, તેને નમ્ર બનાવે છે છતાં તે અમણ્યા પ્રદેશમા પોતાની શોધ કર્યા જ કરે છે અને તે કામ તેના ઓગના ઓકળ કર્યા કરશે

સગ જ ને ચોમસન એડ જમાએ સામે છે
“જેમ જેમ આપણે ઉઘે એક શિખર ઉપરથી બીજે શિખર ચડીએ છીએ તેમ તેમ નવા સુદર પ્રદેશ આપણી નજરે પડે છે પણ આપણું ધ્યેય જોઈ શકતા નથી, ક્ષિતિજ દેખાતી નથી, દૂર હજી ગેચા શિખર દેખાય છે ત્યાં ચડતા હજી વધારે બહોળા સુદર દૃશ્ય દેખાશે, પ્રભુના કાર્ય મહાન છે એની જાડી લાગણી ઉદ્ભવશે અને એ સત્યને વિજ્ઞાનની દૈવ પ્રગતિ બળ આપશે”

ચીસ દેશનો એક ખગોળપ્રેમી આકાશનિરીક્ષણમા એવો મુશ્કાર્ક ગયો હતો કે તે ચાલતા ચાલતા કુવામા પડ્યો તેની ઢાસી બોલી “આકાશ નીગમતા પગ આગળ થુ છે તે ન દેખાયુ.” દુનિયાદારીના વહેવાર ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ, જ્યારે આકાશના વિચારો કરનાર ધણા માણસો ઢાસીને પાત્ર થયા હશે આકાશમા ઊડનાંગના મન અને તેની મહેરબાનીની ઢાસી કરનારા હમેશા જગતમા હોય છે જ તેમ છતાં અનેક સ્વૈરવિહારીઓ ઉત્પન્ન થતા રહે છે એ આશ્ચર્ય છે.

ચાલ]

ચંદુલાલ કેળવણી અમીન

બે હુચકા

ઇન્ડિયાના વડાપ્રધાન સ્ટેનલી બોન્ડીની જ્યારે પાર્લામેન્ટના સામાન્ય સભાસદ હતા ત્યારે તેમને પાર્લામેન્ટમા પણ કાઈ ઝોળખતું નહોતું. પણ તે વડાપ્રધાન થયા પછી પણ લોકો તેમને કેટલા ઝોળખતા હતા તે વિષે એક વાત બોન્ડીની પોતે જ કહે છે વડાપ્રધાન થયા પછી થોડા જ વખતમા એકવા- એક માણસ તેમને મળ્યો, એટલે તેણે તેમને કહ્યું

‘તમારો ચહેરો ક્યાંક ભેંચે હોય એમ લાગે છે.’

‘મારું નામ સ્ટેનલી બોન્ડીન’

‘બરોન’ હવે ઝોળખાણ પડી પ છુ હમણા શો ધધો કરો છો ?’

*

લેડી બોન્ડીની ન્યૂયોર્કમા મરાથેલા અખિય વિશ્વ પ્રદર્શન (World's Fair) નેવા પોતાના પતિ સાથે ગયા હતા ત્યાં તેઓ જનરલ પોટર્સ ફ્યુચરમ (Futurama) નો વિભાગ નેવા ધસી હતા પણ તેમને બધાની પેઠે ગહ ભેતા હાગ્યા બધા રહેલું ન હતું તેથી તેમણે પોતાના પતિને આ રાત કરી અને સીધા નેરા જઈ શકાય એવી ગોડવચ્ચ કરવા જણાવ્યું અર્ન મોડરની (સ્ટેનલી બોન્ડીની) ક્ષિત્રિકોન્સનને રેલિફ નથી જણાવ્યું, તે કોન્સપે વારિ ઝનના ક્ષિત્રિકો એલચીને જણાવ્યું, નવી જ પગિ ગિયતિ ભેતા તે એવચીએ લડનની પરદેશ કચેરીને તાગથી પુણા યુ, પરદેશ કચેરીએ અમેરિકાના એવચી બે કેનેડીને અપીલ કરી બુદ્ધિશાળી બે કેનેડીએ સાધો જ અખિલ વિશ્વ પ્રદર્શનમાના જનરલ મોટર્સ-વાળાને તાર કર્યો એક ગ્રેસ ઝોજન્ટ ધીમેથી લેડી બોન્ડીની નજીક આવ્યો, તેમને ગિરીમાથી બહાર આવવા જણાવ્યું અને કહ્યું “આપ જગા પણ ચિંતા ન કરશો આપની હું પૂરતી સલાળ ગમીશ પધારો.”

૨.

૧

વિવેકબ્રષ્ટનો વિનિપાત

શુભ સ્વર્ગમાં વસનારી તે ચળી પડી હરસિરે,
પડવા મારેલી પડી પાછી! ટકી ન હર હરસિરે.
પડી, ગિરિ પર, ઉચ્ચ ગિરિવર મૂકી પડી એ પાછી—
અવની પર આઘાટતી ચાલી, ધૂળવાળી ધણી ચાલી.
મલિન ગંગા, ક્ષાર સમુદ્રે પેડી અતે એ તો,
બ્રહ્મ યથું જરી તેનો શતયુગ વિનિપાત જ નિર્મેલો!
બ્રહ્મ યથું મતિ તેનો શતયુગ વિનિપાત જ નિર્મેલો!
—ગાંધીનંદનના મિત્રાદી

વિવેક એટલે સારાસારનો ભેદ સમજવાની શક્તિ,
સારું શું અને નરકું શું તે સમજવાની શક્તિ. જે
માણસ સારા નરકાનો ભેદ સમજતો નથી, અથવા
સમજ્યા છતાં તે પ્રમાણે વર્તતો નથી તે વિવેકબ્રષ્ટ
કહેવાય એમ જે માણસ વિવેક ચૂકે છે, તેની
પડતી ચામ છે, એમ કવિને કહેવું છે.

આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા માટે કવિ એક ઉદાહરણ
આપે છે. ગંગા પહેલાં સ્વર્ગમાં વહેતી હતી, એ
ખૂબ જાણીતી કથા છે. સ્વર્ગ એ જિંદગામાં જિંદુ
સ્થાન ગણાય છે, ખૂબ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે,
એટલે એને શુભ કહ્યું છે. શુભ એટલે સફેદ. સફેદ
રંગ નિર્મળતાનો સંચક છે એટલે અહીં શુભનો
અર્થ પવિત્ર એવો ચાલે છે. શુભ સ્વર્ગ એટલે
પવિત્ર સ્વર્ગ. સૌ કોઈ એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે
ઝંખે છે. એની સરખામણીમાં બીજું કોઈ પણ
સ્થાન હલકું, નીચું જ ગણાય આમ છતાં, આ
વસ્તુ સમજ્યા વિના—સારું શું અને નરકું શું એનો
વિચાર કર્યા વિના એટલે કે વિવેક કર્યા વિના, ગંગા
સ્વર્ગ છોડીને શંકરને માથે બેસતી. આમ એ વિવેક
ચૂકી, વિવેકબ્રષ્ટ યથું એટલે પછી શંકરને માથેથી
હિમાલય પર્વત ઉપર બેસવામાં પણ એને કશો
સંકાય રહ્યો નહિ. હિમાલય કરતાં તો શંકરનું

માથું વધારે ઉચ્ચ સ્થાન ગણાય, પણ જેણે સારા-
સારનો વિવેક મૂક્યો હોય તે આવો વિચાર શોનો
કરે? આથી જ ગંગા શિવને માથેથી પાછો હિમાલય
ઉપર બેસતી. આમ એણે હેડે પડવા માંડ્યું એટલે
એ હિમાલય ઉપર પણ ટકી નહિ. ત્યાંથી પાછી એ
પૃથ્વી ઉપર બેસતી. હવે તો એનું એટલું બધું પતન
યથું ચૂક્યું કે એનામાં ધૂળ, કચરા વગેરે અગુદ્ધિઓ
પણ દુખલ યથું. એનું પવિત્ર પાણી અગુદ્ધ બન્યું.
એ આ ધરતીની ધૂળમાં આઘાટવા લાગી—જેણે
એને કોઈ જાતની લાજમયાદા જ રહી નહિ. આમ
ધરતી પર આઘાટવાને લીધે મલિન બનેલી ગંગા
આખરે ખારા સમુદ્રમાં જઈને બળી ગઈ. જેમ
સ્વર્ગ એ જિંદગામાં જિંદુ સ્થાન ગણાય છે, તેમ
સમુદ્ર એ પૃથ્વી ઉપર નીચામાં નીચું સ્થાન છે.
આમ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાને વસનારી ગંગા વિવેકબ્રષ્ટ
યતાં પડવા માંડી એટલે છેક નીચામાં નીચે સ્થાને
પહોંચી ગઈ. કયાં દેવોનું નિવાસસ્થાન પવિત્ર સ્વર્ગ
અને કયાં નદીઓ વાટે આખી પૃથ્વીનો મેલ સંચરેલો
ખારો સમુદ્ર? ગંગાનું આ તે જેનું અધઃપતન! આ
અધઃપતન શાથી થયું? એ વિવેક ચૂકી, એ વિવેક-
બ્રષ્ટ યથું તેથી. જે વિવેકબ્રષ્ટ યથું તે અનેક રીતે
વિનિપાત કહેતાં અધોગતિને પામે; જેની છુદ્ધિ બ્રહ્મ
યથું તે અધોગતિને જ પામે, એમ કવિનું કહેવું છે.

આ કાવ્ય સંસ્કૃત કવિ જાનકીદાસના નીચેના
શ્લોક ઉપરથી રચાયેલું છે :

સિદ્ધ. શાવં સ્વર્ગાત. પ્લુપતિચિરસઃ મિતિધર્મ
મદીપ્રાદુત્તુભાદકનિમયનેશ્વાપિ જલધિમ્ ।
અષોડયો ગંગેયે પદસુપગલા સ્તોકમયમ
વિવેકબ્રષ્ટાનો ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુપઃ ॥

આ મૂળ સંસ્કૃત સુઆધિન સુંદર સુકત છે.
(મુકતક વિશે જુઓ : કાવ્યપરિચીન, 'પિશિર', વર્ષ
૧, અંક ૧) છતાં, આ તેનો શુભરાતી અનુવાદ
મુકતક બન્યો નથી. કારણ એમાં કડીઓ વધારે

યર્ષ ગર્ષ છે કવિએ જો હ લીટીને હપ્પો કે કુડ-
ળિયો લખ્યો હોત તો તે એક સુક્તક બની જતો,
પણ અહીં ત્રણ કડીઓ કરી છે એટલે સુક્તક
ન બન્યું

આ કાવ્યમાં કવિએ પોતાના કચનના સમર્થનમાં
ગયાવતરણના પ્રસંગને ઉપયોગ કર્યો છે એ કથા
એવી છે કે, સગર રાજાને એક ગણીથી સાંઠ હજાર
છોકરા થયા હતા અને બીજી રાણીથી અસમજસ
નામે એક છોકરા થયો હતો એણે જ્યારે યજ્ઞ
આરંભ્યો ત્યારે યજ્ઞના ઘોડાનું રક્ષણ કરવાનું કામ
પોતાના સાંઠ હજાર પુત્રોને સોંપ્યું તેઓ ઘોડાનું
રક્ષણ કરતા તેની પૂઠે પૂઠે ફરતા હતા એવામાં
ઈન્દ્ર એ ઘોડાને ચોરી બઈને પાતાળમાં જ્યા
કપિલમુનિ તપ કરતા બેઠા હતા ત્યા આવી
આવ્યો આ સાંઠ હજાર જીવાનો જ્યારે ધરતી
ખોદીને ત્યા પહોંચ્યા અને ઘોડાને એજ ઝાડે બાંધ્યો
તેથી ત્યારે તેમના મનમાં લગારે રાકા રચી નહિ
કે આ ઋષિ જ વોડો ચોરી લાવ્યા છે તેમણે
અને અડપના કરી તેમની સમાધિમાં ભગ પાછો
ઋષિના ક્રોધ હાથ ન રહ્યો અને તેમણે આખ
ખોલતા જ તેમાંથી અગ્નિની જ્વાલા પ્રગટી અને
તેણે એ સાંઠે હજારને બાળીને ભસ્મ કરી દીધા
જ્યારે સગરને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેણે
અસમજસના પુત્ર અશુભાને ઘોડો લેવા મોકલ્યો
તેણે કપિનમુનિને નમ્ર ભાવે પોતાના કાકાઓના
ઉદ્ધારનો માર્ગ પૂછ્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સ્વર્ગમાં
રહેલી ગંગા પૃથ્વી પર ઊતરે અને આ તારા કાકા
ઓની રાખને પલાળે તો એઓ સર્ગગતિ પામે આથી
એણે તપ આરંભ્યું એની જિંદગી તપમાં પૂરી
થઈ એટલે એનો યુત્ર દીલિપ તપ કરવા લાગ્યો
તેનું અવસાન થયું એટલે તેનો પુત્ર ભગીરથ તપ
શ્ર્ધા કરવા બેઠો આમ ત્રણ ત્રણ પેઢીની તપશ્ર્ધાને
અંતે ગંગા પૃથ્વી પર ઊતરવા તૈયાર થયા પણ
તેમણે કહ્યું કે, હું જો સીધી પૃથ્વી ઉપર ઊતરીશ

તો તો ઠેક પાતાળમાં જ પહોંચ્યા જઈશ માટે મને
ઝીલનાર કોઈક સમર્થને શોધી લાવ ત્યારે ભગીરથે
ચક્રની પ્રાર્થના કરી અને તેઓ ગંગાને ઝીલવા
તૈયાર થયા આમ ગંગા આકાશમાંથી શિવને માથે
ઊતરી પણ તે શિવની જટામાં એની ગૂંચવાઈ ગઈ
કે તેને ગંગા જ જડ્યો નહિ આખરે ભગીરથની
પ્રાર્થનાથી શિવે એ લટ છોડી અને તે વાટે ગંગા
બહાર નીકળી દિમાલવ પર વહેવા લાગી, પછી તો
આગળ ભગીરથ અને પાછળ ગંગા, એમ કરતા કરતા
હરદ્વાર પાસે થઈને ઠેક સુઝવન આગળ પહોંચી
સાંઠ હજાર સગરપુત્રોની રાખને પાવન કરી આખરે
ગંગાએ સેકડો મુખે સાગરમાં પ્રવેશ કર્યો

આની ગંગાની કથા છે હવે અહીં વિચારવાનું
એ છે કે જો આ કથા છે એવી ને એની આપણે
લઈએ તો તો એમાં ગંગાને દોષ દેના જેવું કશું નથી,
જોનકું સગરના પુત્રોની સર્ગગતિ થાય એટલા
માટે એ સ્વર્ગને ત્યાગ કરી પૃથ્વી ઉપર આવી,
એમાં એની પરાંપરા વૃત્તિ પ્રગટ થાય છે, અને
એ માટે કવિએ એની સ્તુતિ કરવી જોઈએ પણ
આ કવિતા લખવામાં કવિએ આ આખી કથા લીધી
જ નથી એમણે એનો એટલો જ અંશ લીધો છે
કે ગંગા પહેલા સ્વર્ગમાં રહેતી હતી, ત્યાંથી પડતી
પડતી ધરતી પર આળોટતી ઠેક ખારા સમુદ્રને જઈને
મળી આમ આખા વૃત્તાંતનો એક જ અંશ લઈને
એમણે પોતાને જે જોડે હવે તેને પ્રુષ્ઠિ મળે એવું
ઉદાહરણ બનાવી લીધું એટલે આ કવિતા સમજવામાં
આખી કથા ઉપયોગી નથી જેટલો ભાગ ઉપયોગી
છે, તેટલાનો જ ઉલ્લેખ કવિએ જ રાખ્યો છે
બાકીના તરફ ધ્યાન દોર્યું જ નથી આ વસ્તુ જો
ખ્યાલમાં ન આવે તો કોઈના ઉપર પરાંપરા કંગવો
નહિ કોઈનું બંધુ કંગા આપણે ધસાડુ નહિ, વગેરે
વિચિત્ર પરિણામ નીકળે—જે કવિને ઇષ્ટ નથી

નગીનદાસ પારેખ

શ્યામ

[પ્રે. સાને ગુરુજી]

૭

પૂનાં ભણી

હુંવે શું કરવું એ પ્રશ્ન મારી સમક્ષ ખડો હતો. પંચમુઠ ધોરણુ તો મેં પૂરું કર્યું હતું. ખૂબ વિચારોને અંતે મને પણ પૂને મોકલવાનું નક્કી થયું. મારા મોટાભાઈ પણ ત્યાં જ હતા. મુખર્ષવાળા મામાની બદલી પૂને થઈ હતી. અમે બંને એમની પાસે રહેવાના હતા.

હું પૂને આવ્યો. શરૂઆતમાં મને મોકલતું નહતું. નિશાળમાં માટું નામ પણ દાખલ કરાવ્યું તો'તું. મામા કહેતા : "તને ઘેર ભણાવીને પછી એકદમ અંગ્રેજી શીખીને પરીક્ષામાં બેસીશું." ભાઈ એ મને કહ્યો શીખવવા માંડ્યો. અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત હવે થઈ ચૂકી હતી.

હું રોજ કંઠ પાણીએ સ્નાન કરતો. ભાઈ ને હું બે જગ્યા હોજ પર નહાવા જતા. પાછા આવતી વખતે બાદલી ભરીને પાછી લાવતા. એક દિવસ મારા હાથ-માંથી બાદલી હોજમાં પડી ગઈ. ભાઈ મારા પર યુરસે ઘસ મેલો. મારી આંખોના હોજ ભરાઈ ગયા. પાસે જ એક ગૃહસ્થ સ્નાન કરતા હતા, એમને મારી દયા આવી. હોજમા પડીને તેમણે બાદલી કાઢી આપી. મેં એમના તરફ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નેંચ્યું.

મામાને ત્યાં દેવપૂજનનું કાર્ય મારે ભાગે આવેલું હતું. મામાને ત્યાં વસેલા દેવેમાં દત્તની એક મુદર મૂર્તિ હતી. પારિજાતક પુષ્પોતો દ્વાર બનાવી હું તે મૂર્તિને પહેરાવતો. અમારી ડેલીમાં જ પારિજાતકનું વૃક્ષ હતું. દર ગુરુવારે દત્તની મૂર્તિને લીંછુ ધરી સ્વચ્છ બનાવતો. ખૂબમાં મને ખૂબ રસ પડતો. કારણ પૂજામાં વાર લગાડીએ તો પુણ્ય મળે ને ઉપરાંત મામા પાસે ભણવાનો વખત પણ ઓછો રહે! એ માટે મેં આ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી.

મામી અમને ચાને બદલે કાંઈ આપનાં કાંઈમાં આદુનાં દુકડા નાખતાં. આ કાંઈ અમને ખૂબ ભાતતી, અમે બે જગ્યા ધરાઈને પીતા. જમવાનો વખત થવા આવે એટલે હું પાટલા માંડતો, ચાળી વાડકા મૂકતો, સ્વચ્છ પાણીની વટલોષ ભરતો, ચટણી-લીંછુ પીરસતો.

જમા પછી મામા ઓદિસે જતા ને ભાઈ નિશાળે જતો. ઘેર હું એકલો જ રહેતો. મને કંટાળો આવતો. અમારી ડેલીમાં જનાઈન નાખતો એક છાંશો હતો. તેની સાથે મારે મંત્રી નોડાઈ. હું બને જનાઈન મોઈદંડા રમતા. મોઈદંડામાં હું નિબ્જાન હતો. અમે ખરા બપોરે રસ્તા પર રમતા. એક વેળા મેં નેરથી ટલેલો માર્યો. મોઈ સણુણુ કરી એક ધરડો ડોસીને વાગી. એણે તો સતત વાંધાતો ચલાવી—વધારે ને વધારે નેરથી ગાળો દેવા મંડી સીએ લડવા બેસે છે ત્યારે એમની જીભ પર વાઝેરી નાચતી હોય છે. હું ને જનાઈન નાંક, ધરમાં પેસી ગયા. પેલી બાઈ તો ડેલીના ઉપર પર બેઠી રહીને બધાને ચોપડાવતી હતી.

એ સ્ત્રીના ગયા પછી મામીનો પિતો ઊભળી આવ્યો બધો ધ કોપ મારે માથે ફલવાયો. "અત્યારે ખરા બપોરે રમવાનો વખત છે? માથું ફાટી જાય એવો તો તાપ પડે છે, ને ચાલ્યા રમવા મોઈદંડા! અહીં મોઈદંડા રમવા આવ્યા છો કે ભણવા! હાથમાં ચોપડી લેવાની તો બાધા જ છે! ટીપું પણ ક્યાં કોઈનું કરવું છે? અબરદાર હવેથી બપોરે રમવા ગયા છો તો! આજે એ ડોસીને વગાડ્યું, કાલે બીજા કોઈને વગાડી બેસશે. કોઈની આંખ ફૂટી જાય તો! એ બધી પંચાત અમારે.

એસો ચોપડી લઇને વાયવુ ન હોય તો આ રમાને લઈ લીચકા પર એસો ”

મને ખૂબ લાગી આનુ પરતુ અહીં તો ગડવાની પથુ મનાઈ હતી અને એ અનુનુ મૂંચાકન કરનાર પથુ કાણુ હતુ ? મે ચોપડી લીધી ને ‘ પ્યે એટલે રમવુ ’ ‘ પ્યે એટલે રમવુ એમ ગોખવુ શરૂ કર્યું મમવાનું બધ થયુ તો હવે ‘ રમવુ ’ શબ્દનુ રટણુ કરવુ એવો મનમા નિશ્ચય કર્યો

સાળે ભાઈ ને તેના મિત્રો જોડે હુકમારેક કમારેક બહાર ફરવા જતો પર્વતી જોઈ, ત્યાંથી દૂર સિંહગડ જોયો, પર્વતીનુ બોલુ જોયુ “ આ ભોયગમા થઈ ઘોડા જતા એની અદર ઘોડાના ડાબનાનો નિશા નીચો પથુ છે, ” એમ ભાઈ મને કહેતો ટુળસી બાગ ને બેલમાગ જોમા બેલબાગમા મૂર્તિ કરતા મોગ મને વધારે ગમ્યો ત્યા લગણુ મે મોર જોયો જ નો’તો મોગના પીછાની અદર આવેલી દેવમૂર્તિ હુ જોતો હતો

ભાઈએ મને ટિળકની ડેલી બતાવી ટિળક વિષે કેટલીયે વતકયાઓ તે બખતે વિદ્યાર્થીઓમા ફેલાયેલી હતી ભાઈ મને એ બધી કહેતો ત્યારે ટિળક છ વર્ષની જેલની સગ બોગની રહ્યા હતા મામાને ત્યા ટિળકની છબી હતી ઝી નીચે લોક માન્યના ધૈર્યભર્યા ગભીર શબ્દો લખેલા હતા અને જે ડેલીમા રહેતા હતા, ત્યાંથી થોડેક જ દૂર લોખ માન્યનો ‘ ગાયકનાડ નાડો ’ હતો મે કેટલીયે વખત એ વાડા તરફ કુતૂહલવૃત્તિથી જોયુ હશે

હુ પૂનામા હતો પથુ મન પૂનામા નો’તુ મને કોઈક કોઈક વખત એમ થઈ આવતુ કે અહીંથી જતો રહું ગત્રે સુઈ રહેતી વખતે હુ લાઇને કહેતો “ મને શુ કરવા આ જગલમા બોલાવ્યો ? મને જગા જે ફાવતુ નથી ” ભાઈ ગુસ્સે થઈ મને કહેતો “ સુઈ જા હવે મારે બતી બધ કરવી છે ” પથુ બતી બધ થતી તો મને બધ આવતી નહિ કોકણુમા ઘેર ગત્રે દેવધરમા દીવો સળગતો જ હોય, તેથી આખી રાત ધગમા પ્રકાશ રહેતો દીવાના પ્રકાશમા સવાની મને ટેવ પડેવી, એટલે અધારમા

બિંબ આવે નહિ ચોપાસ અધાર જામેવો હોય, ત્યારે સુખે કાણુ સુએ ?

આજે ભાગતવર્ષમા સર્વજન અધિકાર જામ્યો છે ત્યા બુઝો ત્યા અજ્ઞાન ને રૂઢીના બધન ખરી રીતે તો કોઈ પથુ સ્વગ્ય બેસી શકે નહિ વિવેકાનંદ એક દિવસ ગત્રે રડી પડેલા એમનુ આશીર્વાદ બિંબાયુ એમ મિત્રે એમને પૂછયુ “ ગત્રે બિંબ આવતી ન હતી ? આશીર્વાદ બીનુ કેમ છે ? પાણી ઢળુ હતુ ? ” વિવેકાનંદે પ્રત્યુત્તર આપ્યો “ આ ભાગત વર્ષમા માણુસોને પશુ જેની અવસ્થા ભોગવતા જોઈ કાણુ સુખે બિંબી શકે ? હરિજનો ને સ્ત્રીઓની આપણે કેવી હીન દશા કરી મૂકી છે ? એ જોવા પ્રયત્ન કરીએ તો કાણુ નહિ ગડે ? ”

મિત્રો ! મારે પાસ અધિકાર હોય, ત્યા સુધી બધશો નહિ અધારમા દીપક પ્રગટાવો પછી ક્ષણનાર બિંબશો તે શોભાશે નાનપથુમા મને અધારમા બિંબ આવતી નહિ, એની સ્મૃતિ થતા આજે હિંદીઓ કેમ બિંબે છે, એ મને આશ્ચર્યજનક લાગે છે

એકાદ વખતે રાત્રે ગધેકુ ભૂકે છે ત્યારે આ હિંદવાસીઓ સર્વજન દુખ, દારિદ્ર્ય અજ્ઞાન હોવા છતા પથુ કેમ બિંબે છે તે એ ગધેકુ કહેતુ હશે ! હિંદવાસીઓની નિદ્રા માટે તે ગધેકુ દુખ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમને જગાડવા મથે છે હિંદમાતાના યોગામા, ધૂળમા આજોડનાર, આખો દહાડો ફરતા રૂઢી મળે ત્યાંથી પેટ લગનાગ, મરણુ પર્ષત વિના તકરારે શ્રમ કરનાર ને ગત્રીના વખતે રડનાગ આ ગધેકુ એટલે મહાન માતૃભક્ત એમ હુ સમજુ છુ

“ ભાઈ, જોમા રહે પહેલા મને બિંબવા દે પછી હુ બતો બધ કર, ” એમ હુ કહેતો શરૂઆતમા હુ બિંબ્યા પછી ભાઈ બતી બધ કરતો પથુ આગળ જતા મને પથુ અધારમા બિંબ આવવા માડી ગુનામીની એક વખત ટેવ પડી એટલે એની અદર જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે જાણુનો કીડો જાણુમા જ રહેવુ પસંદ કરે છે.

ધૂવડને અંધારું જ પ્રિય હોય છે. મને પણ એમ જ થવા લાગ્યું.

મામાને ત્યાં મારું મુખ્ય કાર્ય મામીની રમાને રમાડવાનું હતું. બપોરને વખતે હું એને લઈ હોચકા પર બેસતો ને ગીત ગાતો. રમા મારી પાસે રહેતી. એને હોચકાની ટેવ પડી ગઈ હતી. હું એને નીચે મૂકતો તો એ શેવા લાગતી. આખરે હું કંટાળતો એટલે રમાને ચૂટી ખસીતો. હોચકા પર રહેતી નથી એમ મામીને કહી શકાય એ ખાતર હું હોચકા ખાતો ત્યારે રમાને ચૂટી બરી લેતો. અતે રમા બેંકડો તાણતી. એણે બેંકડો શરૂ કર્યો કે મને વિજય મળ્યો સમજી. આખરે મામી હાંક મારતાં : “લાવો, એને અહીં લાવો.” આશ્વાસનના એ શબ્દો કાને અથડાતા ને પછી હું મુક્ત થતો.

કોઈક વેળા શાક લેવા માટે હું જનાર્દન સાથે શાક માર્કેટમાં જતો. જનાર્દન સાથે રહી હું એક નવી વિદ્યા શીખ્યો. માર્કેટમાં જામકુંજવાળી બાઈઓના ટોપકા બદલા જ હોય. ટપ ઈંડી સફાઈપૂર્વક એકબે જામકુંજની તફડાંથી કરી લેવાની વિદ્યા જનાર્દન મને શીખવી. પરંતુ એક દિવસ મારી બરાબર ફરેતી થઈ. તે દિવસે જનાર્દન મારી સાથે નોતો. હું એકલો જ હતો. એક ટોપકામાંથી મેં જામકુંજ તફડાવ્યાં. પણ પાસેની વેચનારીએ એ જોયું. એણે મારી ગરદન પકડી, શાકવાળી બાઈઓ કેવી જગ્યાએ હોય છે, તે પૂનાવાસીઓને જ પૂછ્યો. “આહ, તને પોલિસને હોંડોળે. બાહ્યજનો હીરો થઈ ચોરી કરે છે ?” એ પ્રશ્નને મને ખૂબ દમ દીધો. મારી આસપાસ લોકોનું ટાણું જામ્યું હતું. “જવા દે, છોકરો છે,” એમ કોઈએ કહ્યું. છેવટે પરમેશ્વરે મારી ઝંજીર તોડી. એ બાઈને વાતસલ્યભાવ પ્રગટ થયો. “નાનો છે એટલે જવા દઈ દે. મૂંઝે બૂંઝે બગી ફાટ તો તો પોલિસને પર જ લઈ ગઈ હોત.” એણે મારી મુક્તિ કરી. હું ચરમચી નીચું જોતો હતો. બાપુજીએ ખરે પરીક્ષકને ત્યાં મને કેમ ન મોકલ્યો તે હવે મને સમજાયું. મારા જીવનની અંદર મારી દૃષ્ટિએ ન અડનારા કોઈ ખૂબ વહેલા એમને ટપાયા હશે.

આમ હું પૂનાના અનુભવ લઈ રહ્યો હતો. પૂનામાં પુણ્યભાગી ને વિદ્યાર્વત વિદ્યાર્થી થવા આવ્યા હતા, પરંતુ પૂનાનો લામટો થવાનાં લક્ષણો અહીં તો પ્રગટ થતાં હતાં. હું અભ્યાસ કરતો નોતો, તેથી ભાઈ શરૂ થતો. તે સખ્તો પૂછે, વાક્યો સમજાવે, એકાદ વખત મામા પાક વચાવે. મામાની શિશુપલ્લવિ નાનપણમાં જ મુખર્ષમાં અનુભવી હતી એ કોઈ પદ્ધતિનો મને પૂરો અનુભવ થયો બાકી હતો. આ શ્યામની પૂનામાં ફરેતી થવાની હતી.

૮

પલાયન

પૂનામાં રહેવું મને જીવલે કંઠક થઈ પડ્યું હતું. પાપો હોત તો કોઈક રથે બહાર ગયો હોત, હરણ હોત તો નાસી ગયો હોત એમ મને મનમાં થતું. નાનપણથી જ મને પક્ષીઓ ખૂબ ગમતાં. હું પક્ષી હોત તો કેવું સરસ! ભૂરા ભૂરા આકાશમાં ઉડવન કરત, લીલાહમ ધરમાં રહેત. પવન પર લીંચત, મોઝાં ફળ ખાત; પક્ષી ખૂબ સુખી હશે એમ મને લાગતું. ઉડતું એ આત્માનો ધર્મ છે, ને ઉડવા ન દેવું એ આ માટીના દેહનો ધર્મ છે.

શ્રીઓનો સામાન્ય સ્વભાવ છે કે સાસરા પક્ષનાં માણસોની નિંદા કરવી. પતિ સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે શા માટે એમને સદાનુમતિ થવી જોઈએ ? એમાં શ્રીઓને દોષ દેવો અસ્થાને ગણાય. મનુષ્ય સ્વભાવ જ એવો છે. પિયરનાં પ્રેમાણુ માણસોની સ્તુતિ ને સાસરા પક્ષનાં માણસોની નિંદા સામાન્ય રીતે ઠેરલાં જ હોય છે. હું નિરાશ જતો નહિ, એટલે સદા યે ધેર જ રહેતો. બપોરે જમ્યા પછી વાસણકપડાં ધોવાય એટલે શ્રીઓના અડા જામે, ને સ્તુતિસ્તોત્રો ને નિંદાપુરાણ સાંભળે ઘણી વાર એમની વાતો મારા સાંભળવામાં આવતી. પોતાના વિષે ખરાબ અભિપ્રાય કહેતે ગમે ? અમારા જાને લાઈઓનો જોખો ધણોખરો મામા પર જ હતો. હિપરાંત હું ત્યાં ગયો ત્યાર પછી મારાં એક માસી

એમને ત્યાં લણવા રહ્યાં હતાં; એટલે આ બધું મામીથી શી રીતે સહન થઈ શકે? અને તે સહન કરે પણ શા માટે? મામીના કટુ સખ્દો મારે રોજ સાંભળવા પડતા. મારે ત્યાં રહેવું ને માથું કાપવું સરખાં હતાં. મને ૫ થતું કે આપણે શા માટે એમને જોનરૂપ થવું? પરંતુ જવું ક્યાં? આ વિશાળ જગતમાં જઈ ક્યાં? આ સહાનુભૂતિ વિનાના અન્ય જગતમાં ક્યાં જઈ? કોના તરફ આશાની મીટ માંડું?

આ મનોવ્યાપારને એક વસ્તુએ પુષ્ટિ આપી. મારા બાપુજીને કોકણમાં સ્વદેશીની ચળવળને અંગે છ મહિનાની સગ્ન થઈ. એ સમાચાર, મેં “કેસરી” માં વાંચ્યા. મામાને ત્યાં ‘કેસરી’ આવતું હતું. મારા બાપુજી જોશમાં ગયા. જોશમાં એમનું શું થશે એના વિચાર મનમાં આવતા હતા. એમને કદ સહેવું પડશે. જોશ સંબંધી અનેક વાતો લોકોમાં ફેલાયેલી હતી. કટકા મારવામાં આવે છે, સોપા ઘેંચે છે વગેરે. જોશ એટલે નરક, એમ જ લોકો માની બેઠા હતા.

મારું મન અસ્વસ્થ હતું. શું કરવું એ સમજાય જ નહિ. પૂતા તો ઊડવું જ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. હું દત્તની રોજ પૂજા કરતો હતો. ગુરુચરિત્રની પોથી પણ એ પૂજામાં મૂકેલી હતી. એ પોથીમાં દોઢ રૂપિયો હતો. એ પૈસાની ૫ પૂજા થતી. એક રૂપિયો ને એક અધેલી. પૂજા વખતે મેં આ પવિત્ર દોઢ રૂપિયો ઉપાડી લીધો. પૂજા થઈ. જમણુ પત્યું. બાઈ નિચાળે જવા બિપડ્યો. “શ્યામ, સખ્દો ગોખી રાખજે. મોઈદંડા રમતો નહિ પાછો,” લાઈએ સ્વચ્છતા આપી. પણ મારાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. હું નાસી જવાનો હતો. નિશાળમાંથી પાછો ઘેર આવશે, ત્યારે હું ઘરમાં નથી એ જાણતાં જ લાઈને કેટલું લાગી આવશે? એની મેં કહ્યું પના કરી. “રૂં છે શા માટે? કેમ લણવું નથી? બાપુજી તો જોશમાં ગયા. તારે હવે સમજવું જોઈએ. આંખો લૂછી નાખ. હું જઈ છું, હાં.” મને સમજાવી બાઈ નિચાળે ગયો.

અગિયાર થઈ ગયા હતા. બાર વાગે મુંબઈ લોકલ બિપડતી હતી. એ ગ્રહીમાં મુંબઈ જવાનું મેં ફાટ્યું.

મારાં બે ભાયાન્તર પાકમાળાનાં પુસ્તકો, મુગરો, ઘોતિયું ને એક ઓઢવાનું લઈ, મામી જમતાં હતાં ત્યારે હું ગુપચૂપ ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો. હું વારે વારે પાછળ જોતો હતો : કોઈએ મને જોયા તો નથી, કોઈ પાછળ આવતું તો નથી ને, એવી મનને સંક્રાંતિ થયા કરતી હતી.

હું છુધવાર પેડમાં આવ્યો. બે આના લાકું ઠરાવી એક ટાંગામાં બેસી ગયો. હું રેશને આવ્યો. મેં અરધી ટિકિટ કઢાવી. દોઢ રૂપિયામાંથી ચૌદ આના ગયા. એ વખતે પૂનાથી મુંબઈની ટિકિટનો સવા કે દોઢ રૂપિયો પડતો હતો. હું ગાડીમાં બેઠો. મારી દૃષ્ટિ બહારોણી હતી. ચોરની પેટે લપાતો સંતાતો હું બેઠો હતો. એક બે વખત મેં અશ્રુ પણ ટપકાવેલાં.

અમારા ડ્રો બરાઈ ગયો. મારી બેઠક બારી પાસે હતી. સિટી વાગીને માડી બિપડી. મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. પરંતુ હવે મુંબઈ ક્યાં જવું? મુંબઈમાં નાના મામા હતા. એમનું ઠેકાણું હું જાણતો હતો, કારણકે નાનપણમાં હું ત્યાં જ હતો. એ મામાનો મારા પર પ્રેમ હતો. એમને જ ઘેર જઈ. નહિ તો મુંબઈ જવા રહેરમાં હું બીજા કોને ઘેર જઈ શકું એમ હતું? મનમાં એ વિષે વિચાર ચાલી રહ્યા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ભાયાન્તર પાકમાળા ઉઘાડી હું સખ્દો ગોખતો. ફરીથી પાછો પુસ્તક બંધ કરી હું બહારની શોખા જોયા કરતો.

ચોમાસાના દિવસ હતા. લોનાવડા ને કરજત વચ્ચે તો અપ્રતિમ સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા મળે છે. કોઈક રથને સર્વત્ર વાદળ ચડી આવેલાં હોય છે, ત્યારે ગાડોની બહાર કંઈ જ દેખાતું નથી. જોડી ખીણો ને ગુફાઓ વાદળોથી ભરી નાખેલી લાગે છે. ગજનમાં વિદાર કરતાં શુભ વાદળાં! કેટલેક ઠેકાણે પર્વતોનાં શિખરો આસપાસ પાણી ભર્યા જળાનાં વચ્ચે જ એકાદ પ્રવાહ ડુંગર પર થઈ નીચે પડતો. ન્યાં વાદળ આડો આવનાં તોતાં, ત્યાં પર્વતના શરીરમાંથી વહેતા નિર્મળ જળના ઓષ્ઠ દૃષ્ટિગોચર થતા. પવતે અસંખ્ય જનોઈઓ ધારણ કરી છે

વચ્ચે વચ્ચે હું થોડુંક પેલા યુવક તરફ જોઈ લેતો. જ્યાંયાં એ મીઠું દસી લેતો. એટલામાં મારી આંખમાં કંઈક પડ્યું. હું આંખ યોગવા લાગ્યો. આંખમાં પહેલી કાંકરી ખૂંચતી હતી. મને જ્યુન ત્રાસ થતા માંડ્યો. હું મારા ખમીસનો છેડો મોંમાં નાખી, ફૂંદી, ગરમ ખતાવી આંખ શેકવા લાગ્યો. તો મેં આંખ ડુબતી હતી.

નજીક એટલે પેલા યુવક જરા વધારે નજીક આગ્યો. “જાઓ રહે જરા, ભાઈ યોજીશ નહિ. મારા રૂમાલ વડે ધોમેથી કાંકરી કાઢી લઉં છું,” એમ કહી એણે મારું માથું પકડ્યું.

હળવે રહી રૂમાલનો છેડો આંખમાં ફેરવી તેણે કાંકરી બહાર કાઢી. એ કાંકરી એણે મને બતાવી. કાંકરી નીકળી એની મને ખાતરી થઈ. આંખ સ્વસ્થ બની, કચરો નીકળી ગયો, ઠીક થયું.

મેં પેલા યુવક તરફ ફરજત ને ગ્રેમપૂર્વક જોયું એની ગ્રેમસેવાએ અમારી વચ્ચે ઉમેરી અદકારનો પર્વત હડાવી દીધો. અમે એટલીજ સાથે વાતો કરવા મંડ્યા. ખાસ કરી એ યુવક જ મારા વિષે પ્રશ્નો પૂછતો હતો. સહાનુભૂતિથી સાલજનાર મહે છે, ત્યારે મૂંઝા માનવહૃદય ખાલી થાય છે. એણે પોતાનો ભાષાનો રૂબો ઉઘાડ્યો. અમે બનેએ ખાતું શરૂ કર્યું.

“શ્યામ ! શરમાઈશ નહિ. તને ભૂખ લાગી હશે. દસ વાગે તું જન્મે હોઈશ. મુંબઈ મામાને ભાં પહોંચતાં મોડું થશે. ખા. મારે તો થાણા રેલવેને ઊતરવાનું છે,” પેલા યુવકે કહ્યું.

“તમે મારું નામ કયાંથી જાણ્યું ? મેં હજી મુંબઈ સો રામને ‘હંધુ મેડા’ !” મેં અત્યર્થ ‘વામો પૂછ્યું’.

“પેલું જે તારા પુસ્તક પર રહ્યું.”

“એ અંગ્રેજી નામ મેં જ લખ્યું છે.”

“અક્ષરો સારા છે ! તે નામ પણ કેટલું મધુરું !”

“તમને શ્યામ નામ ગમે છે ?”

“હા.”

“મને નથી ગમતું. મને રામનું નામ ગમે છે.

રામનું નામ મધુરું છે. બધા મેં જાનો રામ રામ કહે છે.”

“બધા એટલે કાણ ?”

“મારુનિ, વિબીજણ, ને શખરી રામનામ જાનાં દનાં શંકર પણ રામ રામ કહે છે. જટાયુ રામનામ લેતો.”

“તને કયાંથી આ બધી ખબર ?”

“મેં બધું મેં વાંચ્યું છે. મને બધી ખબર છે રામનામને પ્રભાવે સેતુ બાંધતી વખતે પથ્થર તરો રામવિજયમાં છે કે નહિ ?” મેં રૂઆબને પૂછ્યું.

કદાચ રેલવેન ગયું. દવે થાણા આવવાનું હતું. મુંબઈમાં ગાડીવાળાને કેટલા પૈસા આપવાના એ મેં પૂછી લીધું. સાત વાગવા આવ્યા હતા. ગાડી પૂરેમમાં જતી હતી. તે મોડી થઈ હતી, તેથી વધારે લાગેલા વખતનું અંતર એ જરી કાઢવા માગતી હતી.

“તમે થાણામાં જ રહેો છો ?”

“ના.”

“તમારું ઘર કયાં આવેલું છે ?”

“પવન પર.”

“બનારસો મા. પશુપતિને પણ રહેવા માટે સ્થાન હોય છે. ખરું કહો. તમે કયાં રહેો છો ?”

“ત્યાં જઈશ ત્યાં મારું ઘર. પવન ગમે ત્યાં જઈ શકે છે, વરસાદ ફાવે ત્યાં જઈ શકે છે; તેથી રીને જ મારું સમજે.”

“એટલે તમારે સર્ગાવદામાં કોઈ નથી. માત્રાપ નથી ? ભાઈબહેન નથી ? તમે એકલા છો ?”

“મારે કોઈ નથી. આમ કહીએ તો એકલો છું; નહિ તો મારે કેટલાંય ભાઈબહેન છે.”

“એટલે ?”

“ચાર ભાિનાવાળા ધરનાં ભાઈબહેન નહિ મોટા ધરનાં એ ભાઈબહેન.”

“તમારે એ ધર છે ?”

પેલા યુવકે મધુરું હાસ્ય ફેલાવ્યું. એણે મારી પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો. તે વખતે એની મુખમુદ્રા કેટલી સાંસ્તિક, ગ્રેમજરી જણાતી હતી.

“શ્યામ, તુ નાનો છે તને એ બધું શી રીતે સમજવું? આમ જો, આપણે હંમેશા ગદીએ છીએ તે નાનું ધર, ને આ જગત એટલે મોટું ધર માનાપતું સગા લાઇનહેનનું નાનું ધર મારે હવે રહ્યું નથી હું આ જગતને મોટું ૧૨ સમજું છું આ જગતના ધરમા રહેતા લાખો માણસો આપણા લાઇનહેન ખરા કે નહિ? તુ મારો એક નાનો લાઇન છે તે? આ મોટા ધરનો ભાઈ” આ યુવક મને અદ્વૈત શીખવી રહ્યો હતો

“પણ આપણે કામચલાઉ લાઈ મન્યા છીએ ફગીથી આપણે કયા મળીશું? ખરો લાઈસદા.યે સાથે હોય છે તમે ફરીથી મળશો?” મે પૂછ્યું

“શ્યામ, હું કદાચ તને પાઠો ફરીથી નહિ મળું તુ મને ફગીથી દેખીશ નહિ પરંતુ બીજાઓ મને મળશે, ત્યારે તુ મને યાદ આવીશ જોને લાઈ માટે ખરી લાગણી છે, તેને જગતમા લાઇની ખોટ નથી” એમ કહી એણે બે ચરણ ગાઈ મતાવ્યા

“પ્રેમાયે ભરલે વારે,
લાઉ હે ઝાલે સારે”

એ ચરણો ગાતી વખતે એણે આખો બંધ કરી હતી તેણે આખો ખેલી, ત્યારે તેમા અશ્રુ ચમકી રહ્યા હતા તેનો કંઈ ગૂંચવિત થયો હતો અમારી આસપાસ પવિત્ર વાતાવરણ ફેનાઈ ગયું હતું એ બે ચરણ તે દિવસની સાયસધ્યા હતી સધ્યાના ઉપસ્થાનના તે પ્રેમમત્ર હતા તે બે ચરણ નવા ગાયત્રીમત્ર હતા

થાણા સ્ટેશન નજર આવે, ગાડી ઊભી જ ન રહે તો કેટલું સારું! મને જોનાવે, ડોનાવે, બેસાડે, જુએ, હસાવે, ગડાવે તો! એની સાથે સદા ગહેવાનું હોય તો! બે પક્ષી રમતા ફરશે બને જીવન ન પડીએ તો! પરંતુ લાગણીયન્ય ગાડી ઊભી રહી, ને ફુટ થાણા આગળ પેના યુવકે મારી પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો ને તે નીચે ઊતર્યો ગાડી ઊપડી ત્યાં સુધી તે મારી બારી પાસે ઊભો હતો

મે એકદમ પૂછ્યું “તમાર નામ?”

યુવકે કહ્યું “માધવ”

“તમારું નામ હું બૂલીશ નહિ”

“અને નાના શ્યામને માધવ પણ શી ગીતે બૂલી શકશે?”

“પેલી બે લીટીઓ ફગીથી ગાઈ સભાગવશે? તમારી યાજ્ઞીનીના રમારક તરીકે એ સભાગતો ગદીશ હું તે મોટે કંઈ લઈશ”

“એ લીટીઓ તને ગમી ખરી કે? મે આજ સુધીમા એ બે જ લીટીઓ લખી છે, આગળ કંઈ નેજા ખાધો નહિ મારા કાન્ય એવે એ બે લીટીઓ સાબળ

“પ્રેમાયે ભરલે વારે,
લાઉ હે ઝાલે સારે”

મારે ઝડો દલાઓ મિમોગી ફૂદી ગાડી ઊપડી અમાગ હાથ છૂટા પડ્યા, પણ જીવ જીવથી જડાઈ ગયો હતો માધવ ને હું એકબીજાને જોઈ શકીએ ત્યાં સુધી જોઈ રહ્યા હતા માધવ દેખાતો બંધ થયો માધવે હૃદયમા દાખમનું ચાન લીધું માધવ માગ જીવનમા દિન્ય ગીત પ્રમાણે મધુર સ્વગીત તાન પ્રમાણે ચિરકાળ ગહેશે માધવે કહેલું “આ બે લીટી માગ કાન્ય” પરંતુ એણે તો સાગ જીવનને કાન્યમય બતાવ્યું હતું પ્રેમચના કાન્યોની વૃષ્ટિ કન્યા કવિવગે ને પ્રેમચની વાર્તાઓના કન્યા કન્યા વાર્તાપડિનોના જીવનમા પ્રેમ રનેદ, દયાનો એક છાગે પણ મગે તો અડોસાગ જીવનમા શાન્દિક પ્રેમ ખૂન છે, પ્રત્યક્ષ પ્રેમનો અભાવ છે

આ ભારતવર્ષમા તૃમ કોણ છે? બધા યે કુમાળીઆ, ગડગાન કન્યા દીન, દરિદ્રી છે આખો સમાજ ભયકર ને નીરસ જણાય છે

માધવ! અરધા કનાકને એનો પરિચય પડતું એ ઘડીઓ ને ખગો પગ ધ્રુવરી મહોર દેવામા આવી જીવનયાત્રામા કહી કહી આવા ઉલાત ને પવિત્ર દર્શન યાય છે એ દર્શનની નિપર્યંતી સુવાસ આજન્મ મળ્યા કરે છે, જન્મોજન્મ વાપર્વા હતા સિનક રહે છે એકાદ સુદર પડી આવે, કાલુવાર બેસે, મધુરકંથવ

છે તે જોતો તે જોયો રહ્યો. પણ તેમાંથી ધૂણી સિવાય બીજું કશું બહાર ન આવ્યું. આ ધૂણી સીધી આકાશ તરફ જવા લાગી.

પણ થોડાક સમય પછી આ ધૂણી જોગી થવા લાગી. ને તેમાંથી એક મોટો રાક્ષસ, બન્યો. આ રાક્ષસનું માથું આકાશમાં હતું જ્યારે તેના પગ જમીનને ઘડકતા હતા. તેનું માથું દેવળના ઘુમટ જેવું હતું અને તેના પગ ચાંબલા જેવા હતા. તેનું મોં ગુફા જેવું હતું જ્યારે તેની આંખો અગગતા દીવા જેવી હતી. તેના શરીરે ભૂખરા લાંબા વાળ હતા.

આવા ભયંકર રાક્ષસને જોઈને ગિચારે માછીમાર ધૂળવા લાગ્યો. રાક્ષસે પણ તેની સામે જોઈને કહ્યું: “હે માછીમાર! મરવા સારું તૈયાર થા.” માછીમારે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “મેં તમને આ શીશીમાંથી મુક્ત કર્યા છતાં તમે મને શા માટે મારી નાખો છો?”

રાક્ષસે કહ્યું: “મેં પરમેશ્વર સામે બળવો કર્યો હતો. પરમેશ્વરે મને પકડ્યો અને આ શીશીમાં પૂરીને દરિયાની મધ્યમાં ફેંકી દીધો. ત્યાં હું એક હજાર વર્ષ રહ્યો. અંદર રહ્યા રહ્યા મેં વિચાર કર્યો કે જો કોઈ પણ મને મુક્ત કરશે તો હું તેને પૈસાહાર બનાવીશ. પણ ઘણા વખત પછી મને પાછો શુદ્ધો આવ્યો અને જો માણસ મને મુક્ત કરે તેને મારી નાંખવાના સપથ લીધા. એટલે હવે તું મરવાને તૈયાર થા.”

જ્યારે માછીમારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેણે આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું: “મને માફ કરો. મને ન મારો.”

રાક્ષસ બોલ્યો: “ના, એ નહિ બને. મારા સોગંદ છે એટલે તારે હું કહું એ શીતે મરવું જ પડશે.”

માછીમારે જોયું કે આ રાક્ષસ કોઈ પણ રીતે તેને છોડશે નહિ ત્યારે તેણે બચવાના અનેક રસ્તાઓ વિચારવા માંડ્યા. અંતે થોડીવાર પછી તે બોલ્યો: “મનુષ્ય ખાતર હું એક સવાલ પૂછું તેનો ઉત્તર આપો.”

રાક્ષસે જ્યારે પરમેશ્વરનું નામ સાંભળ્યું ત્યારે તે પણ ધૂળવા લાગ્યો અને તેણે જલ-દીપી માછીમારને સવાલ પૂછવાનું કહ્યું.

માછીમાર બોલ્યો: “આટલી નાની શીશીમાં તમે રહી કેમ શક્યા? તેમાં તો તમારો પગ અગર હાથ પણ ન રહી શકે! ત્યારે તમારું આપું શરીર કેમ રહી શકે?”

રાક્ષસ બોલ્યો: “હું અંદર સમાઈ શકું છું તે શું તું નથી માની શકતો?”

માછીમાર બોલ્યો: “જ્યાં સુધી હું જઈ નહિ ત્યાં સુધી ક્યાંથી માવું?”

આ સાંભળીને રાક્ષસે પોતાના શરીરને હલાવ્યું અને ફરીથી પાછો ધૂણીમાં ફેરવાઈ ગયો. ધૂણી પાછી આકાશે ચડી અને ધીમે ધીમે જ્યાં સુધી પૂરી ન થઈ ત્યાં સુધી શીશીમાં દાખલ થઈ. જ્યારે ધૂણી બહાર ન રહી ત્યારે માછીમારે તરત જ તેને પાછો બચ દઈ દીધો. વળી પાછા શીશીમાં પુરાયેલા પેલા રાક્ષસે છૂટવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. પણ પેલા આછીમારે તે શીશીને પાછી દરિયામાં ગણડાવી દેતાં બોલ્યો: “પેલી શીશીમાં તું એક હજાર વર્ષથી વધારે રહ્યો છું. પણ હવે તું દુનિયાના અંત સુધી તેમાં રહે કે જોઈ તું કોઈને કશું નુકસાન કરી શકે નહિ.”*

કૃષ્ણલાલ ત્રિ. ઈસિ

* ‘એક હજાર અને એક રાત્રિ’ લખરથી

સર્વના સાધારણ ધર્મો

નીચેનાં ત્રીસ લક્ષણોવાળો ઉત્તમ ધર્મ સર્વ મનુષ્યો માટે સાધારણ કહેવામાં આવ્યો છે:

‘સત્ય, દયા, તપ, સૌચ, સદનરીતિ, યોગ્ય-યોગ્ય વિચાર, માનસિક સંયમ, ઈર્ષ્ય સંયમ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, દાન, સ્વાધ્યાય, સ્મરણતા, સંતોષ, મદા-પુરુષોની સેવા, પ્રવૃત્તિમાર્ગનાં કર્મોથી ધીમે ધીમે નિવૃત્ત થવું, મનુષ્યોની નિષ્કળ ક્રિયાઓનો વિચાર, વૃથા બોલવું નહિ, આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે એવું નિત્યચિંતન, પોતાના અન્નાદિ ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી બીજાં પ્રાણીઓને મથાથોગ્ય ભાગ આપવો, સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપ દેવ વિરાજે છે એવી શુદ્ધિ રાખવી, ભગવાનની કથાઓનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, સેવા, પૂજા, નમન, દાસ્ય, સખ્ય અને પોતાના આત્માનું તેમને સમર્પણ.

‘ક્રીમદ્ ભાગવત’માંથી]

*

બ્રહ્મચારીના ધર્મો

બ્રહ્મચારીએ શુરુકુળમાં વાસ કરવો, જિતેન્દ્રિય થવું, શુરુનું હિત કરવું, ગુરુની પાસે દાસની જેટલું રહેવું અને ગુરુ ઉપર દૈનિક પ્રેમ રાખવો. તેણે મિતાહાર કરવો, ચતુર થવું, શ્રદ્ધાળુ થવું, જિતેન્દ્રિય થવું, અને ગુરુ બોલાવે ત્યારે તેમની પાસે અત્યંત સંયમ જાળવી અધ્યયન કરવું. તેણે ઉપયોગ હોય તેટલો જ સ્ત્રીઓમાં તથા સ્ત્રીવશ પુરુષોમાં વ્યવહાર રાખવો. યુવાન સ્ત્રી એ અગ્રિય છે, અને યુવાન પુરુષ ધીજીલા ધીના ધણ જેવો છે. માટે એકાંતમાં પોતાની પુત્રીના પજુ ત્યાગ કરવો. દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ જે

કાંઈ જીજ્ઞાસુ છે તે કેવળ આભાસમાન જ છે એવો નિશ્ચય સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર દ્વારા કરીને જીવ ન્યાં સુધી ઈશ્વરરૂપ થતો નથી, ત્યાં સુધી ‘આ સ્ત્રી છે’ ‘આ પુરુષ છે’ એવો ભેદ દૂર થતો નથી; અને તે ભેદ ન્યાં સુધી દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી ‘અમુક વસ્તુ ભોગ્ય છે’ એવી શુદ્ધિ રહે છે. માટે સ્ત્રી આદિથી દૂર રહેવું આવશ્યક છે. એ નિયમ ગૃહસ્થને માટે પણ છે અને સંન્યાસીને માટે પણ છે. ગૃહસ્થે સ્ત્રી પાસે ઋતુ સમયે જ જવું. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના પુરુષે એ પ્રમાણે શુરુ-કુળમાં નિવાસ કરીને પોતાના અધિકાર મુજબ શક્તિ પ્રમાણે અંગે અને ઉપનિષદો સહિત વેદાધ્યયન કરી તેમના અર્થનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું. અને પછી શુરુની આજ્ઞા લઈને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો અથવા સીધા સંન્યાસાશ્રમમાં આલ્યા જવું.

‘ધીમદ્ ભાગવત’માંથી]

*

સર્વધર્મસારસંબંધ

ધર્મની ઈચ્છા રાખનારા મનુષ્યોને અહિંસા જેવો કોઈ પણ ઉત્તમ ધર્મ નથી. . . .

બીજો ક્રેક ધર્મ, કામનાઓના ત્યાગપૂર્વક સતોષીપણ છે. નિર્ધન મનુષ્યે ધર્મને માટે પણ ધનની ઈચ્છા ન કરવી. જેના પગમાં પગરખાં છે, તેને સર્વ ધૃતી જેમ કાંઠા-કાંકરા વિનાની જ છે, તેમ સતોષી મનવાળાને સર્વ દિશાઓ સુખમય છે. અસતોષીનું તેજ, વિદ્યા, તપ અને યશ નાશ પામે છે. વિષયની કામનાઓના લોકથી સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ કર્યા કરનારને, આત્મામાં રમણ કરનાર અને

અજગરહતિથી આશ્ચર્ય થવાવતાર જેવું સુખ કેમાંથી હોય? સમગ્ર દિશાઓને છતીને કે આખી પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરીને પશુ મનુષ્ય લોકના અંતને પામતો નથી. મનુષ્યે જનનજનના સંકલ્પો નહિ કરીને કામને છતવે; કામનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને છતવે; ધનમાત્ર અનર્થરૂપ છે એવી દષ્ટિ કરીને લોકને છતવે; આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીને ભય છતવે; આત્માનાત્માનો વિવેક કરી શોક તથા મોહને છતવે; મહાપુરુષોની સેવા કરીને દલ છતવે; મૌન વડે યોગમાં વિદ્યરૂપ લોકચાર્તાદિને છતવે; શરીર ઉપરની નિરપૃથક્તાથી હિંસાને છતવી; ભયકારક પ્રાણીઓનું જ દિન કરીને તેઓ તરફના દુઃખને છતવું; શારીરિક દુઃખનો યોગજગથી જ્ય કરવો; સાર્વિક આહાર વગેરેથી નિરાનો જ્ય કરવો; સત્વગુણથી રમેયુષ્ય તમેયુષ્યનો જ્ય કરવો; અને સર્વ પ્રકારની શાંતિથી સત્વગુણનો જ્ય કરવો. આ બધા ઉપાયો કહેવા ખાતર બતાવ્યા છે. પુરુષ કેવળ એક ગુરુશક્તિથી પૂર્વોક્ત સર્વ કામાગ્નિ અનાયાસે છતી શકે છે.

‘શ્રીમદ્ ભાગવત’માંથી]

*

હંડનની કુટ હોસ્પિટલ

ફોનનું દવાખાનું! કેવું વિચિત્ર! આનું દવાખાનું હંડનની પ્રખ્યાત કુટ હોસ્પિટલમાં આવેલું છે. કુટ હોસ્પિટલનો આદર્શ, રોગનું નિવારણ નહિ પણ રૂઝવટ છે. આ દવાખાનામાં દરદીએ તો મરી જ નવાનું છે; નહિતર એના સંસર્ગથી અન્યને રોગ લાગી જાય.

વૈજ્ઞાનિક શરીરના રોગો સામે લડે છે ત્યારે અહીં ડોક્ટરો ફોનોનાં દરદો, કોહવાટ, સંધરો અને નીકાશઃ આ બધા વિષયો પરત્વે મોઢખેજ ચલાવે છે. સંપૂર્ણ સન્નિવૃત્ત લેબોરેટરીમાં કોગીન પે ડોક્ટરો કામ કરી રહ્યા છે.

બાણીને નવાઈ પામશે કે મારી અને તમારી પેઠે એપ્લ કુટ થાસોત્ક્રાંતિની ક્રિયા કરે છે! કુટ-ગ્રોટરો અમુક સમયમાં એપ્લની ધાસોત્ક્રાંતિની ગતિ ઉપરથી, તેની ઉચ્ચર ને દશા ગણી શકે છે. અહીં નીકાશ માટે ફોનોની લોપકાત કસવામાં આવે છે. નીકાશનાં ફોનો સાગં રહે એ તો ભેચાવ છે જ, પણ તે ઉપરાંત તેમની જાન સુધેર એ પશુ ખ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. ફોનો સાચવવા માટે કેટલું ઉપચુકામાન ભેજા, ફોનો દ્યારે પાકી ઊઠે વગેરે આ મનો કહોવાયેલાં ફોનો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે.

લેબોરેટરીની એક ઓરડીનું ઉચ્ચતામાન ૨૨° ફેરનહાઈટ રાખવામાં આવ્યું છે. અહીં ડોક્ટરો આટીક પ્રદેશનો પહેરવેશ પહેરી દરદીઓને તપાસે છે. અહીં એપ્લ પથરા જેવાં સખન ને ખીંટી દેશાય એવાં બની જાય છે. કાંઈના માથા પર ફેંકવામાં આવે તો તેના પ્રાણ લે!

લેબોરેટરીમાં વજનનો કાંટો એક ઓસના ૨૨૫૦૦ લાગતું વજન કરી શકે એવો નાણું છે. પોટેન્સીઓમીટર ફોનોની ખરાય મોંધી શકે છે. ફોનોના ડોક્ટરોએ પ્રયોગોદ્વારા નક્કી કર્યું છે કે એપ્લ ૩૬° ફેરનહાઈટે, ખોચર ૩૨° અને ક્રાસ ૩૬° ફેરનહાઈટે લાંબા સમય સુધી સાગં રહી શકે છે.

શિશુ

વર્ષ ૫

અંક ૭

: રણછોડલ કેસુરભાઈ ભટ્ટી

માર્ચ ૧૯૪૦

... વિદ્યા ને શિક્ષણના જ્ઞાનનું કાર્ય સધાય છે.
બાલિ-સ્નેહ, મમતા, દયા, પ્રણય, સદ્ભાવ
પુરાણ, પ્રીતિ, ઈત્યાદિ ગુણના કાર્ય દ્વારા
સિદ્ધિ, માયુ, ઈન્દ્રિય, સત્ય, અસત્ય, શ્રદ્ધા,
સત્યવિચાર, પવિત્ર વ્યવહાર, સા-
વરસાદ, ધૈર્ય, વીર્ય, તેજ, હામા, વિનય,
દરવ, હૃદયતા, નિરાકારિતા, નિસ્વાર્થ
સેવા, શીલતા ઈત્યાદિ દ્વારા ઈશ્વરનું કાર્ય સિદ્ધિ
જ્ઞાનથી વિશ્વાસ, ધમકી બહિત, અંતે હજારો
ધર્મની ઉત્પત્તિ છે. વિશ્વાસ, બલિ અંતે કાર્ય
માનવધર્મનું મૂળ છે.

શ્રીવિજયકૃષ્ણ ઝોસ્વા

કિશોર

૧૫૬ ૫

માર્ચ : ૧૯૪૦

અંક ૭

અનુક્રમણિકા

૧ ફેબ્રુઆરી પિયર્સ	મુખપૃષ્ઠ
૨ વીર્યવંત (કાવ્ય)	પૂનઃસાથ ૨૨૫
૩ કિશોરોને	'અલગારી' ૨૨૬
૪ કાવ્યપરિશીલન	નગીનદાસ પારેખ ૨૨૭
૫ ગ્રેયુબે (કાવ્ય)	દેવવંશલ પટેલ ૨૨૮
૬ સ્વામ	અનુ. ત્રણસર પાખ્યા ૨૩૦
૭ કીડી (કાવ્ય)	મગનલાલ દલીયદ દેસાઈ ૨૩૪
૮ ધર્માર્થિક દૃષ્ટિ	દાદા પટેલજી ૨૩૫
૯ વાદળોને પ્રથમ (કાવ્ય)	'સિન્ડ' એન્ડ ૨૩૬
૧૦ ધર્મે જનું (કાવ્ય)	મોહન કશર ૨૩૬
૧૧ સુભાષિત (કાવ્ય)	'પુસ્તક' ૨૩૬
૧૨ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	ગોવિંદરાવ ભામવત ૨૩૭
૧૩ ફેટલાક દુગ્ધકા	ન. ૨૪૦
૧૪ તારાની અભિવ્યક્તિઓ	સતીશચંદ પ્ર. દેસાઈ ૨૪૧
૧૫ બે જાણીતા (વાર્તા)	પ્રતાપરાય પટેલ ૨૪૫
૧૬ અને ત્રણ શરવીરા (કાવ્ય)	રમણલાલ બટ ૨૪૬
૧૭ અમિતભાવાના સૌથી સમૃદ્ધ. ત્રિભુવન વિ. હેમાચી	૨૫૦
ચાન્ડેચની પતરાડયા.	
૧૮ વસંત (કાવ્ય)	'બારદાસ' ૨૫૩
૧૯ ખરી પત્તા કૃષ્ણને (કાવ્ય)	મોહન કશર ૨૫૩
૨૦ લાખ	'ભીષ્મ' રા. ગોદિલ ૨૫૪
૨૧ મુખપ્રદેશ અને તેને દૂંદનારાઓ	ચેતનલાલ અંબાળી ૨૫૭
૨૨ તેજાન (કાવ્ય)	પૂનઃસાથ ૨૬૧
૨૩ સારાદાર	ગોપીજી; સિદ્ધપ્રભાત ત્રિવેદી ૨૬૨

લેખકોને

કિશોરમાં પ્રતિહાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનંદી વાનો, સાહસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાનો, જીવનચરિત્રો, રસાગ્રામ્યો, રસ પ્રસંગો, વ્યાસામ અને રમણેની માદિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો, ગ્રંથો - ચોખ લેખોમાં ચિત્રો પણ પ્રસારમાં આવે છે.

સૂચના:

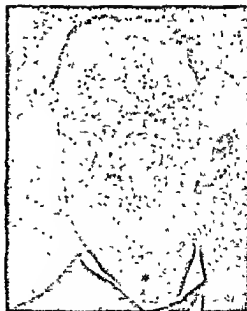
લેખો સારા અથવા કારગર એક જ માત્ર લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સ્થિર બનાવવા પ્રયત્ન કરે તે સારું. ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અથવા, ચિત્રો કયા પ્રકારનાં મળવા સહજ છે તે જાણવા વિનંતિ છે.) ન. રસાગ્રામ્યોમાં લેખો પણ મેળવવા માટે ચોરટની રીતે લેખ સાથે જ મોકલવાની નીતિ રિટિડ ન મળી દુરો તે લેખો પણ મોકલવામાં આવશે નહીં. લેખક દરેક પત્રિકાવાર સર્વે લેખને લેખ સમિતિ પોતાનું પૂરેપૂરું ધ્યાનમાં લખી જણાવે. લેખોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દૂરમાં અને બને તેટલો આગર અમે લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાનો હોય એ પ્રયત્ન ચોખ છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં લેખના પાન અ.ઉ.ટ.પ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે તત્ત્વી : 'કિશોર' ખાદિયા : અમરાવાડ

જાહેર ખબરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ પ્રધર્સ : શીરામજીની શેરી, ખાદિયા, અમરાવાડ

લખાણ : દિવસો રૂ. ૪-૦-૦ અર્થાત્ ૪૫૬૬૫૫ રૂ. ૧-૦-૦ અથવા રિપ્રિન્ટ ૧૦ પૃષ્ઠક ૦-૧-૦

પ્રમાણ : રજીસ્ટ્રાર હસ્તે મોકલેલો : ૧૭ મ. - જાહેરનિવાસ-સેલ, પરી. એક્સપ્રેસ, અમરાવાડ
મદદ : મલિલાલ જનલાલ દાદા. નવમસાન પ્રિ. પ્રેસ; પીપ્પા રા. અમરાવાડ

पि. शि. २
मार्च १ १९४०

कुवप्रदेशना शोधक
के. एन. मिश्र

કચ્છી

વીર્યવંત

ઘેરાઈને વાદળનાં દળોથી
ભલે ઘડી સૂર્ય વિલુપ્ત થાયઃ
વિળેરી તેને ઘન અંતરાયે
અતે અનંતે રવિરાજ રાજશે. ૧

મસ્તાન હસ્તીતણી જંગી મેના
ઘેરી વળે સિંહણસૂતને ભલેઃ
છવંગ મારી ગજાસ્તકોને
વિહારતો કેસરી વીર ગાજશે. ૨

વિઘ્ને ખમ્યો જીવનપંથ બિંધોઃ
પસંદ તેને કરી વીર્યવંત
કરી પદાકાંત દુરંત જાધા
પાગી પ્રયત્ને શુભસિદ્ધિ માદશે. ૩

પૂજાગાન

એટલે એના હાર ત્યારે હવે જ છુલાયું એ સર્વથા ઉચિત છે, એવો પણ કંઈક ભાવ આમાંથી જાગે છે. x

અને આ શુભકાર્ય માટે દિવસ પણ કેવો શુભ આવી મળ્યો છે! આજે તારા નામની પૂર્ણિમા છે—કવિનાં પત્નીનું નામ માણેકબાઈ છે, તેનો લાભ લઈને કવિએ માણેકદારી પૂનમનું આ રીતે સચ્ચ કયું છે. કવિએ બીજે પણ કેટલેક ઠેકાણે વ્યક્તિનાં નામો આ રીતે ગૂંથેલાં છે. એ એમની એક રીત છે. જુઓ 'પિતૃતર્પણ' નામનું ગીતાનું અર્ષણકાવ્ય અને 'સુરુદેવ નમો નમઃ'. આ પદ્યમાં 'સુદિન' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'સુદીન' કરવો પડે છે, એ સારુ લાગતું નથી. સમ્પ્રદાય શબ્દોમાં દ્વિવ દીર્ઘના ઉચ્ચાર સાથે છૂટ લેવાય તે શોભતી નથી, છતાં ત્યારે એવા ઉચ્ચારથી 'કોઈ' અનર્થ ન થતો હોય, ત્યારે તો આપણે એ બૂલીને નિશાવી લેવા જેવી ગણીએ. પણ ત્યારે, અહીં બન્યું છે એમ, એવા ઉચ્ચારથી નવો શબ્દ જ બની જાય અને તેનો અર્થ તદ્દન જુદો જ થતો હોય, ત્યારે તો એ હોય જ ગણીએ જોઈએ. આ જ કવિના 'ગિરનારને ચરણે' નામના જાણીતા કાવ્યની છેલ્લી કડીમાં આ પદ્ય આવે છે.

યાદ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્ગ,

એમાં 'પીતા'નો ઉચ્ચાર 'પિતા' કરવો પડે છે અને એ સાંભળતાં વેત આપણા મનમાં સંસ્કૃત 'પિતા' એ શબ્દનો સંસ્કાર જાગે છે. એ હોય ગણાય

આજે માણેકદારી પૂનમનો—શરદ પૂનમનો દિવસ છે. કોઈક પોતાના ટહુકા વડે મગનને મગ્નરી રહેા છે, (બોલનાર પંખી માઠા નહિ પણ નર હોય છે,

x આની સચે સ્વ. શ્રી. રમણભાઈત વાંઠના પર્વત' નું આર્પણ સરખાવવા જેવું છે:

જે પુણ્યના દલ જોણીને રજ સ્વપ્નને સ્વપ્ન કહે. અધિકારી તે મધુમદિકા એ મધુતણી પહેલી કહે; તુજ સ્પર્શથી મુજ ચાપુ ને કંઈ સ્વપ્નસમું ને લાગિયું, ઇન્દ્રનગ્રની તે તુજ વિના રે! નથ કેને અધિકું ?

એટલે કવિએ અહીં 'કાકિત્રા' એવો સ્ત્રોત્રિંગ પ્રયોગ કરવાને બદલે પુલ્લિંગ પ્રયોગ કર્યો છે.), અને કીકી જેવું શરણ કહેતાં સસલાતું ચિહ્ન ધારણ કરીને, બ્રહ્મી પાડીને (કોઈ પણ અપ્રસન્ન થાય છે ત્યારે આપણે બ્રહ્મી ચઢાવી એવો પ્રયોગ કરીએ છીએ, અહીં એથી બીજો ભાવ વ્યક્ત કરવા 'બ્રહ્મી પાડી' એવો પ્રયોગ કર્યો છે.) એટલે પ્રસન્ન થઈને અમી વર્ણવનાર પૂર્ણ ચંદ્ર બિગ્ગે છે. સંસ્કૃતમાં 'શશાંક'નો અર્થ 'ચંદ્ર' થાય છે. 'શશ' એટલે 'સસપુ' 'શશાંક' એટલે 'સસલાતું' ચિહ્ન જેમાં છે એવો 'ચંદ્ર' પણ અહીં કવિએ એ શબ્દ કેવળ સસલાતું ચિહ્ન એ અર્થમાં જ વાપર્યો છે. અહીં ચંદ્રમાં દેખાતા કાળા કાંઠાઓને કવિએ ચંદ્રના ગોરા મોં પરની આંખની કાળી કીકી અને બમર જેડે સરખાવ્યા છે.

માણેકદારી પૂનમનું વર્ણન કર્યા પછી, એ દિવસે ચંદ્રની પૂજા કરવાનો વિવાજ હોય છે એટલે, કવિ કહે છે કે મેં ચંદ્રની તો પૂજા કરી. હવે તારી પૂજા કરું. ચંદ્રની પૂજા પુરુષચંદ્રનાદિ ખાલ સામગ્રી વડે કરી, પણ તારી પૂજા તો રસની સુગંધે જ શોભે. રસની સુગંધે એટલે અંતરની ભાવનાઓ રસરૂપ પારખીને જે કાંચોમાં ગૂંથાઈ છે, તે મારાં કાંચો વડે. જેમ આપણે દેવતાની પૂજા કરી તેની આગળ આપણી વાંછા પ્રગટ કરીએ છીએ તેમ કવિ પણ આ પૂજા કરી પોતાના અંતરની વાંછા—આગણી પ્રગટ કરે છે.

આ પછીની ચાર પદ્યોમાં કવિએ પોતાના અંતરની વાંછા પ્રગટ કરી છે. કવિ કહે છે કે અત્યારે વિશાળ પૃથ્વી ઉપર ચારેકાર મનોહર ચાંદની પથરાયેલી છે. એ ચાંદનીના જેવું જ મનોહર, વિશાળ, કલ્યાણકારી, બીડી આશિષથી ભરેલું, પુણ્યશુદ્ધ, (પુણ્ય જેવું શુદ્ધ—પવિત્ર), મૃદુ, ઉર્જાવન, અને વહાલરંગી (વહાલના રંગવાળું, વહાલથી રંગાયેલું, વહાલભર્યું) એવું તારું તે અલૌકિક એક હાસ્ય વૃંદસાને. અહીં 'તે' વિશેષણ સમગ્રવા જેવું છે. 'તે' એટલે કયું? કવિએ અહીં હાસ્યને બીજાં જે અનેક વિશેષણો લગાડ્યાં છે, તે તો આપણને એ સમગ્ર

છે, પણ આ 'તે' દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે, તે વિચારવા જેવું છે. કોઈ ખૂબ ગ્લાણીતી પ્રસિદ્ધ વસ્તુને સ્તવવા આપણે 'તે' વિશેષણ વાપરીએ છીએ. અહીં કવિ પણ 'તે' વિશેષણદ્વારા આ હાર્યનું પ્રસિદ્ધપણું સ્તવવા માગે છે. તે હાર્ય એટલે તારું પ્રસિદ્ધ હાર્ય, તારું. જે હાર્ય મને પરિચિત છે, જે મેં અનેકવાર જોયું અનુભવ્યું છે તે હાર્ય. એનો અર્થ એવો પણ થયો કે કવિપત્નીનું હાર્ય સદા આતુ' જ હોય છે. તે ઉપરાંત 'તે' નો એક અર્થ અનિર્વચનીય એવો પણ થાય છે. અનિર્વચનીય એટલે જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવું. એ અર્થ પણ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે. જો કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે જો એ અનિર્વચનીય છે, એનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, તો ઉપર આટલાં બધાં વિશેષણો લગાડી વર્ણન કર્યું કે બીજું કાંઈ? તો તેનો જવાબ એ છે કે એટલાં બધાં વિશેષણો લગાડી એનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં એનું પુરું વર્ણન કરી શકાયું નથી, એના

કેટલાક શુણ્ણ કહેવા બાકી જ રહી ગયા છે, જેને માટે જાણા અધૂરી પડે છે. માટે એ હાર્યને અનિર્વચનીય કહ્યું છે.

એમણે હાર્યને લગાડેલાં આ સિવાયનાં બીજાં વિશેષણો અને ચાંદની સાથે કરેલી તેની તુલના પણ ખૂબ ચમત્કારક છે. એટલા માટે કે એમાં દંપતી વચ્ચેનો રોદ સર્વાંશે સૂચિત થયો હોવા છતાં વિશ્વાસિતાની છાંટ સરખી આવી નથી. દાંપત્યજીવનનું જે મંગલ સ્વરૂપ છે, આનંદમય, પવિત્ર અને રોદમય સ્વરૂપ છે તેનું જ કવિએ અહીં સૂચન કર્યું છે. દાંપત્યજીવન પણ વિશાળ હૃદયે કન્યાણીની ભાવનાથી પ્રેરાઈને ગાળવાનું છે એ વસ્તુ કવિએ અહીં સુંદર રીતે અંગિત કરી છે.

આખા કાવ્યમાં આપેલું રોદ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ તો કાવ્ય વાંચતાં જ આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

નગીનદાસ પાઠેખ

શુણ્ણભેદ

(વસંત-અનુક્રમ)

સારા હિલે ધવલ રંગ થકી છવાયું,
ભૂકે છતાં ખરસદા કટુતા ભરેલું;
કાળી છતાં નિશાદિ કોકિલ ગાય મીઠું;
સીના હદે નિત ભરે સુર મોદ જિન્દુ.

વળી છે વાહળી કાળી, છે વિશ્વાધાર એ છતાં;
રૂપ સૌ કામનાં છે શાં? વિનાનાં શુણ્ણ ને જશ.

કેશવલાલ પટેલ

શ્યામં

[ગ્રા. સાને ગુરુજી]

૯

કૃત્રીથી પૂત્રા

હું નાસીને મુંબઈ આવ્યો. મામાને ત્યાં હું

મુંબઈ પહોંચ્યો એવો તાર પૂત્રે મોકલવામાં આવ્યો. મને મુંબઈ આવે લગભગ એક અઠવાડિયું થઈ ગયું હતું. પ્રથમ તો હું આખો દહાડો ધરની બહાર ક્યાંય ગયો નહિ, પરંતુ બીજા દિવસથી જેલેરીમાં રમવા માંડ્યો. દરે રમવા લાગ્યો. ઘેર હું ઘોડો ઘોડો અભ્યાસ પણ કરતો. 'નવનીત' વાંચતો. નાના મામા ઘોડું ઘોડું શીખવતા. એમ અનિશ્ચિત કાર્યક્રમ ચાલ્યો હતો. એવું અનિશ્ચિત કેટલા દિવસ ચાલે!

પૂત્રેથી મોટા મામાનો પત્ર આવ્યો. સ્વામી શા માટે ત્યાં નાસી આવ્યો, હવે તે કેમ ચાલે છે વગેરે બાબતોની પૂછપરછ કરી હતી. નાના મામાએ મને તે પત્ર બતાવ્યો. તેમણે કહ્યું, "આ પત્રની ઉત્તર તું લખી મોકલી આપ. આ ઠેકું કવર લે, સરનામું લખતાં આવડશે ને?" મેં "હા" કહી. મામા ઓફિસે ચાલ્યા ગયા. આ વખતે તે પોસ્ટખાતામાં નોકરી કરતા હતા, ડેંગરીની નિશાળમાં નહોતા.

મેં મારો પત્ર શરૂ કર્યો, સર્વે કારણોના ઉલ્લેખ કર્યો. મામા વિષે, મામાની કૌશલ્ય શિક્ષણપદ્ધતિ ને બાપુજીના જીવનવાસ વિષે લખ્યું. કેટલો લાંબો પત્ર મેં લખ્યો હતો! તે પત્ર મેં બે વખત વાંચી નેંચ્યો, અંતે પોસ્ટમાં રવાના કર્યો. મામા વિષે મામાને લખેલું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. શ્વસુરપણનાં માણસોને મામા નિંદા ચલાવે છે એમ મેં લખ્યું હતું આજે મને એ બુઝવો પડ્યો. પત્રમાં ધાધ છે. એ ઉંમરે મને આ બધું શી રીતે સમજવું? ત્યારે શુદ્ધિ એટલી પ્રયત્ન નહોતી. મામાએ મને પત્ર લખી મોકલી આપવા કહ્યું હતું. "તું લખી રાખ, હું વાંચી

નેંધરો." એમ કહ્યું હોત તો તે વાંચીને, શું થાય છે, શું અચોગ્ય છે, તે એમણે મને સમજાવ્યું હોત. પણ મામા તે વાંચવાના હોત તો તે પત્ર મેં ખુદ દિલથી લખ્યો જ ન હોત. મને દાખી દેવાની તેમની બિલકુલ વૃત્તિ નહોતી. તેમણે મને સ્વતંત્રતા આપી. એ સ્વતંત્રતાનો મારે સંયમપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો નેંધરો હતા. જે સંયમ પાળે તેને જ સ્વતંત્રતા શોભે. સ્વતંત્ર્યેષુ માણસ સંયમી હોવો જોઈએ.

મારો પત્ર તો પૂત્રા પહોંચી ગયો હતો, પણ છૂટકું હતું. બોલેલો શબ્દ, છૂટકું બાણ પાછાં આવે ખરા? મામાના હાથમાં પત્ર પડ્યો. મામા મામા પર ગુસ્સે થયા, મામાનો પૂત્રથી બીજો પત્ર આવ્યો. 'સ્વામીનું મરજી હોય તો તેને પાછો પૂત્રા મોકલી આપજો. એને નેંધરો મને આનંદ થશે. પરંતુ એની અહીં આવવાની બિલકુલ મરજી જ ન હોય તો પછી ત્યાં રહે એ જ હીક છે.' એમ તેમણે લખ્યું હતું. મુંબઈવાળા મામાએ મને શિખામણ આપી હું આવ્યો તે રાત્રે તેમણે ગુસ્સે થઈ મને બે લગાવી દીધી હતી, તે માટે એમને પસ્તાવો થયો. તેમણે મારી પીક પર હાથ ફેરવનાં કહ્યું, "શ્યામ! પૂત્રે જીવિ પાળો! આવું ગાંડપણ ચાલ કે! મોટા મામાનો સ્વભાવ કોપી છે, પણ એમનું હૃદય સૃષ્ટિકર્તા જેવું નિર્મળ છે. તે અત્યંત ઉદાર છે. તે સમુદાયને, ગામનને અને તો લખાવવા ઇચ્છે છે. આજના સમયમાં કોણ કોને મદદ કરે છે? એમના જેવા લાઈ છે એ અમારું મોટું સફલાગ્ય! આવા મામા બીજો ક્યાંય નહિ જાય એ ઈશ્વરના ભક્ત છે, દત્તની આગળ તંબૂરો લઈ લખન કરે છે, ત્યારે એટલું બધું તારાતર્ય અનુભવે છે, કે આંખોમાંથી અશ્રુ ડામે છે. ઈશ્વરના ભક્તો હું

હોય છે ? એમની પાસે રહી કેંદ્ર શીખ. એમના જેવા બુદ્ધિશીલ અને હૃદયવાન મનુષ્યો મેં દલ શુદ્ધી જોયા નથી. એમની પાસે ખૂબ શીખ, સંસ્કૃત વાંચ. આગળ ઉપર શિષ્યવૃત્તિ પ્રેમજન્ય. જન પૂત્રે પાછો જન. રહીશ નહિ મેં તે દહાડે માર્ગો હતો, મારે રહે છે ? સ્વામ ! અરે પ્રેમ કરે છે તે જ કાષ્ઠિક કાષ્ઠિક વખતે મારે પણ છે. જે પ્રેમ કરે છે તેને એકાદ વખત શિક્ષા કરવાનો પણ અધિકાર છે, મેં માર્ગો ને પછી તું જાણી ગયો. પણ તને મારનારા આ મામાને આખી રાત જાંઘ ન આવી. તે વખતે તું નાસી આવ્યો હતો. એને ઉત્તેજન આપવું થોડા ગણાત નહિ ”

મામા કહેતા ને સ્વામ સાંભળતો. પૂત્રે જવા હું તૈયાર થયો. નીકળતી વખતે મને ખોટું લાગ્યું. એક પ્રકારની શરમ, અપમાન, અનેક લાવ મનમાં જાણી રહ્યા હતા. ખંડાને નમસ્કાર કરી હું નીકળ્યો. મામાએ મને ગાડીમાં બેસાડ્યો ને વાપરવા આઠ આના રોકડા આપ્યા. ગાડી બપોડી. હું રહી પડ્યો, ધીર ગંભીર મામાને પણ ક્ષમાલયી પોતાની આંખો છૂલવી પડી.

હું ફરીથી પૂત્રે જાઉં છું ? પાછો એ જ કંટાળા-ભર્યો જીવનક્રમ ! પરંતુ એ સિવાય બીજો શો માર્ગ હતો ? મારા ખાસ માનસથી જેટલા વિચારો ચર્ચ શકે તેમ હતા, તેટલા વિચારો હું કરતો હતો. એટલામાં યાજ્ઞા યાદ આવ્યું. માધવ ! દિવ્ય નક્ષત્રની પેઠે મારા જીવનમાં ક્ષણવાર અજૂરી ચાંચો મળેલ માધુર્યસાગર માધવ ! ફરીથી એ મળશે કે ? જોના પાછો એ મળે ? માધવ એટલે પવન, માધવ એટલે મુસાફરી કરનાર અમ. એ હિમાલય પાસે હશે કે રામેશ્વર પાસે, કાણ જાણે ! ગમે ત્યાં હશે, પરંતુ અઝાગી સ્વામને હસતો હશે. માધવ ! તારા જેવા જીવનદાતા જીવોની સર્વત્ર જરૂર છે, જન. રથને રથને ફરતો રહે. લોકોનાં દુઃખસંતાપ દૂર કર, કલેશચિંતા ઓછી કર.

ચાણુ રોજને કાણુ કાણુ ચરે છે, તે મેં એકી-નગરે જોયા ક્યું. માધવ દેખાયો નહિ. હું નારાજ થયો. માધવ મળી ગયો હોત તો સ્વામ સદાને

માટે તેની સાથે જ ગયો હોત. સ્વામનું જીવન આજના કરતાં પવિત્રતર, મધુરતમ ને સુંદરતમ યથું હોત. પરંતુ મારા જીવનની મને જેટલી ચિંતા છે, તેથી અધિક ચિંતા આ જીવનધન દેનાર. પરમ શ્રીમંતને પ્રભુને છે. મારું જીવન એની દૃષ્ટિપદ્માર હેમતું નથી.

હું પૂત્રે આવ્યો, રક્તામાં મેં કંઈ પણ લીધું નહિ કે ખાધું નહિ. ખાવાની એ દિવસે મને દબ્બા જ થઈ નહોતી. પૂત્રા રોજને જીનથો ને ભાડાની ગાડી કરી ઘેર ગયો. શરમાતો, નીચે મચ્છકે હું મહોદ્દમાં પેડો. “સ્વામ આવ્યો, સ્વામ આવ્યો,” એમ બધાં કહેવા લાગ્યાં. ભાઈ ઘેર હતો. ક્ષણવાર કાંઈ બોલ્યુંઆશ્ચર્ય નહિ મેં ભાઈને કહ્યું, “ભાઈ ! આ સ્વામ પર ગુરસે થશે નહિ, બધાં મને માફ કરો.”

ભાઈએ કહ્યું, “એ વાતને અમે કાંઈ ફરોથી સંભારવાના નથી. જાણે કંઈ જ બન્યું નથી એવી રીતે વર્તવાનું અમે બધાંએ કરાવ્યું છે.”

હું ઘરમાં ગયો. મામા મારી સાથે બોલ્યાં નહિ. રમા મને જોતાં જ હસી પડી તેણે મને ઓળખ્યો. હું તેને ચૂંટી ખણ્યો હતો, તેમ રમાડતો પણ હતો. રમાને લઈ હું તરત હી ચકા પર જઈ બેઠો. હીંચકા પર બેસી માધવે શિષ્યવેશ ચરણ હું ગુંથ રહ્યો હતો.

પ્રેમાયે ભરણે વારે
ભાઉ દે આલે સારે.

શર્યાતમાં મહોદ્દમાં છોકરાં મારી મરકરી કરતાં. “સ્વામને કહેશો નહિ કંઈ, નહિ તો સ્વામ નાસી જશે ને પછી એ બધું આપણે માથે આવે.” મને સંભળાવવા મારે એમ બોલાવું. રમતમાં મને લેવામાં આવતો નહિ કાષ્ઠિક કહેતું, “સ્વામને રમાડો ને ! જુઓ પેડો બેસો રહો !” ત્યારે બીજું કાષ્ઠિક બોલી બેસતું : “નારે ભાઈ, મોઈ મોઈ વાગી બેસે તો સ્વામ સનારા નાસી વળ.” ધીમે ધીમે મરકરી ઓછી થતી ચાલી. વાતાવરણ નિર્મળ યથું. હું છોકરાંમાં જાળવા લાગ્યો, મળવા લાગ્યો.

હું અભ્યાસ પણ હવે સારી રીતે કરવા લાગ્યો. મામાના મનનું પણ સમાધાન થતું. સ્વામ રખડી આવ્યો, પણ પહેલાં દરતાં મુકરિને આવ્યો છે, એમ મામા એમના મિત્રો આગળ કહેતા. અરમી ભાષાની ચુંદર વાર્તાઓ ને બીજાં પુસ્તકો મને વાંચવા મળતાં. બપોરને વખતે ગપાં મારતી મહોડલાની સ્ત્રીઓને મહાસારતની, ભક્તિવિજયની, કૈમિની અશ્વમેધની વાતો હું કહેતો. એમને એ ગમતી ને કહેતી, “સ્વામ, તને આ બધી વાતો ક્યાંથી આવડે છે? એ બધી ક્યારે તેં વાંચી?” એકાદ વખતે ભક્તિવિજયમાંથી યાદ કરેલાં કાવ્ય હું બોલતો. એના મૂળ કાવ્યમાં મારાં પોતાનાં ચરણો બનાવી મૂકી દેતો. મહોડલાની ધાર્મિક વૃત્તિવાળી સ્ત્રીઓને એ બધું ગમતું.

સ્વામની મદત્તા વધતી ચાલી, તે સર્વને પ્રિય લાગવા માંડ્યો અમે રહેતા હતા, તે ઘરના માલિકને લાં સ્ત્રીસામ્રાજ્ય હતું. એને ત્યાં સ્ત્રીઓનાં ખાતાં હતાં. એની જમે ઉધારતી વીગને મેંએ રખાતી, લાં બાજવટાવના ધધા આવના. સ્વામ પાસે પંચ-રાગિના દિસાળ, સાદા બાજના દાખલા આવે. બપોરને વખતે હું હોંચકાપર બેસી આ કામ કરતો.

એ સ્ત્રીસામ્રાજ્યમાં સાસરે આવેલી એક બહેનને જે મદદ હું કરી રહ્યો હતો, તે સૌથી પવિત્ર કાર્ય હતું. અહીં તેને ખૂબ દુઃખ હતું. પીપરમાં તો તે બધાંની માનીતી હતી. તેનાં માથાપ મરી ગયાં હતાં દાદાએ તેને બેઠેલી હતી, મોટી કરી હતી. તે કહેતી, “સ્વામ! વારેવારે મને પીપર સાંભરે છે, દાદા મને માણકી કહેતા, હીરુ કહેતા, બેટા કહેતા. મારી માણકીને શું કહી બોલવું, એમ તે હસનાં રહતાં પૂજના. સ્વામ, હું હવે કંઈ નાની છું? અદાર વર્ષ મને ચર્ચા છતાં મે પીપર ગઈ છું, ત્યારે દાદા કહે છે, “બેટા, પેલા રંગીત પાટલા પર બેસ તું ગમે તેવડી મોટી ધરંચ, તો ય મને તો નાની જ લાગવાની. બેસ પેલા પાટલા પર, દાદા પાસે શરમાવાનું હોય? ગાંડી!” સ્વામ, દાદાને મારા પર કેટલો બધો પ્રેમ! પરંતુ અહીં તો બીજું નરક છે! અરેઅરો વનવાસ છે આ! અહીં બોલુઆણું કેની

સાથે! કેની પાસે વાત કરવી? તું છે અહીં એક સ્વામ, મારે ભર્ષનથી. તું જ મારો ભર્ષ છે એમ સમજું છું. તારી આગળ મન દળવું ધાય છે.”

મિત્રો! ત્યારે હું નાનો હતો. પણ માણેકચહેરો એકેએક રાત્ર મને યાદ છે. દુઃખની કદાવરી છી રીતે ભુલાય? કુખિયાના, પીડિનાના આદ્રસ્વરો કેના કાનમાં ઘૂમી નહિ રહે? જવલંત તખુખાઓ સમી માણેકની શોકકથાઓએ મારા હૃદયમાં કાચનું રચન લીધું છે. સાસરવાસના બપોર, નિરાધાર સંસારમાં આ એકલા છોટા સ્વામને તેને આધાર હતો. આ સ્વામ નાનો છે, એને સ્ત્રીઓની વેદના ક્યાંથી સમજાય? મારા હૃદયની યાતના સ્વામ છી રીતે સમજી શકશે એને માણેક કદી વિચાર કંડી નહિ. ફળિતો માણસ તખુખલાને પકડવા પ્રયત્ન ને છે. માણેક સ્વામ પાસે બેસી બધી વિતક કથાઓ કહેતી. હું તેને વિશ્વાસબંધુ હતો. સ્વામ પાસે વે પોતાનું અંતઃકરણ બોલી દેતો.

એક દિવસ માણેક મને કહે, “સ્વામ, તને શું કહું? કાલે મને એ કહે, “તાડું નાક જ કાપી નાખું. તાડું નાક અપડું છે, મને એ જોતું ગમતું નથી! તથુ તથુ વખત કાતરે લાઈ દોડી આવ્યા. ને કહે, ‘ઉઝવી દઉં કે નાકનું દીકું?’ સ્વામ! મને ધણી વખત સળેખમ થાય છે, ત્યારે તે કહે છે, ‘તું જોયાતી છે. સદાય તારા નાકમાંથી લીંટ લગતું હોય છે!’ એમાં હું શું કહું? નગ ઉપર આપે દાદા ધોવાનું. નાનપણમાં દાદા કેટલી મારી કાળજી રાખતા. પાણીમાં રહેવાથી શરદી ને સળેખમ થાય એમાં મારો શો વાંક? એટલા માટે એ કહે છે કે ‘નાક કાપી નાખીશ’? ત્યારે મને પરવ્યા શું કરવા! મને એમણે લગન પહેલાં ક્યાં જોઈ નહોતી! પેલા જોઈ એમણે મને પસંદ કરી છે. ત્યારે જ્યારે પીપર ગઈ છું, ત્યારે કંઈ ને કંઈ નવો દાગીતો દાદા મને કરાવી આપે છે. એમના જ ઘરમાં એ આવે છે. એટલા માટે તો એમણે મને જીવની રાખી છે પીપરની એરેસ્ટ અહીં લાવવા માટે મને જીવની રાખી જ પડે ને! નહિ તો મને ક્યારની ય

કેદારજી પાડી દીધી હોત ! બધાંય ગીધારાં છે. મારે આમ બોલવું ન જોઈએ. પણ કહું છું તે જરાય ખોટું છે કે ? મને હેરાન હેરાન કરી નાખી છે એમણે !”

માણેકને ત્રાસ દેવા તેનો વર નવી નવી યુક્તિઓ શોધતો. એક દિવસ સાંજે એકદમ પહેલવાન જેવા તેના ચારપાંચ મિત્રોને તે લઈ આવ્યો ને માણેકને તેણે કહ્યું, “અમધડી અમને ભાખરી શાક બનાવી આપ.” માણેકે ચૂસે પેટાચે. શાક બનાવ્યું, ભાખરીઓ શેકી. પરંતુ એ લોકો માણેકની કસોટી કરી રહ્યા હતા. ભાખરીઓ બનાવી બનાવી એના હાથ ફુપી ગયા, છતાંયે પેલાઓનાં પેટ ભરાયાં નહિ. લગભગ નવ વાગ્યા સુધી આમ ચારણા કર્યું. ચૂસા પાસે બેસી બિચારી માણેકની આંખો લાસલેખ થઈ હતી. “ચાલો, જોડો, અરધા ખૂખ્યા રહ્યા” એમ માર્મિક વચનો કહી કંટાળશકરી ચલાવતા ભારનમાતાના મુપુત્રો હાથ ધોવા જઈયા. વરુના ત્રાસમાંથી દરિયુ છૂટી. આટઆટલું કર્યા છતાંયે તેને સાંભળવું પડ્યું. ગરીબ બિચારી માણેક !

એક દિવસ તો માણેકે ખૂબ ચીક ચડે એવી વાત કહી. તેણે કહ્યું, “સ્થામ, હમણું હમણું તો એ સૌચક્રિયા માટે સંકાસમાં જતા નથી. ઉપર જ નીચે માણે સૌચક્રિયા કરે છે ! મને કહે છે : ‘સાફ કર.’ સ્થામ, મારા પર કેટલો જુલમ ચલાવે છે ! મને એ બધાં આમ હેરાન કરે છે ! મારી તરફ એ બધાં સારી રીતે વર્તે એ માટે દાદાજી દર વખતે મને કંઈ ને કંઈ આપે છે. ને અહીં તો તેમનું અત્યાચારું ને દ્વાપ્રપચો વધ્યાં જ કરે છે. ગુપચૂપ હું નરક સાફ કરી દઉં છું. છોકરાંની ગંદકી મા દાટે જ છે ને ? પછી છોકરાંના બાપની ગંદકી દાદવામાં શો વાંધો, એમ મનમાં થાય છે. પણ સ્થામ ! માંદગીને પ્રસંગે હું જરૂર એમ કહું. સાગસમા હોય ને આમ કરે છે. માત્ર ત્રાસ આપવા ખાતર આમ કરે છે, બીજું શું ?”

માણેકઅજેનની તે દિવસની મુખમુદ્રા હું કદીયે બૂલી શકું એમ નથી. ‘છોકરાંની ગંદકી માતા

કાદતી નથી કે ? પછી છોકરાંના પિતાની ગંદકી દાદવામાં શો વાંધો ?’ કેટલો ઉદાર વિચાર તેના મનમાં આવી ગયો ! ખરેખર, કોઈક કોઈક વખત પત્નીને પતિની માતા થવું પડે છે, પતિની સંભાળ ગ્રાખવી પડે છે. પરંતુ માણેક શું બહુ મોટી હતી ? સત્તર અઢાર વર્ષની તે હતી. કેટલી નરકચાતના તેને ભોગવવી પડતી હતી ! ઈશ્વરે તેના પતિને નીરાગી થરીર આપ્યું હતું, મજબૂત પગ આપ્યા હતા, પણ પગે ચાલી સંકાસ સુધી જવાની તરફી તે સદગૃહસ્થ લેતા નહોતા. સત્તાંથી દાસી મળી છે, પછી એટલોય ત્રાસ પગને શા માટે દેવો, એમ તે નરાધમ મનમાં સમજતો હતો—મનમાં જ નહિ, માણેક સમક્ષ નિર્મળ પહે એ કહેતો હતો. આવા માનવજનના ખાઈ બદલા લોકોને જોઈ કેટલું દુઃખ થાય છે ! માણેક પર અપાર ગ્રેમ કરનારા દાદા આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શક્યા નહિ. માણેકને સાસરે શા માટે મોકલતા હશે ? ‘નરકમાં હું માણેકને મોકલીશ નહિ,’ એમ સ્પષ્ટ એમણે કેમ ન લખ્યું ? લોકલક્ષ્મી ને આખરે આ શબ્દોથી તે ખીતા હતા. માણેકના પ્રાણ કરતાં રૂઝની આખરની એમને વધારે કિંમત હતી. સમાજ બંડખોર થશે નહિ ત્યાં સુધી આ અનંત આપતિ શી રીતે દૂર થાય ? આ બંડ સ્ત્રીઓએ જ જગાવવું જોઈએ. ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

માણેકનાં રમરણો આજે પણ મારા હૃદયને સંતાપે છે. નાનપણમાં મને થતું, “માણેકના વરુના નાકે પથ્થર મારવો. તેને એકદમ વળતે લીંચ્યા પર બેઠેલો જોઈ નાક પર મુક્રો મારી નાસી જવું.” પરંતુ દુઃખળા, બીરુ સ્થામને હિંમત થતી નહોતી. દુઃખનો બિસરો કાદતી માણેક રડતી ત્યારે હું ય રડી પડતો, મારાં તે અચ્ચ માણેકના મર્માતિક જખમને મલમપટ્ટી જેવાં યઈ પડતાં !

માણેક મારી પાસે પિયર પત્ર લખાવતી. તેના પત્રો હું જ ટપાલમાં નાખી આવતો. પત્રમાં ત્યાંના દુઃખનું વર્ણન એ કરતી નહોતી. મોઘમ મોઘમ લખાવતી. પિયરનાં મીઠાં રમરણો જ એમાં ભર્યાં હોય માણેકનો સ્થામ બાલલેખક હતો. માણેક બોલતી

ને હું તે લખતો :— “દાદાજી! તમારી માણેક નાની જ કેમ ન રહી? હું સદાય નાની હોત તો તમારા ખોળામાં હંમેશાં બિંધી જાત, તમારી યાંત્રીમાં જમત, ને પ્રેમ-લાડથી તમને કોળિયા ખવડાવત. ખરેખર હું શા માટે બોલી વધી, મોટી થઈ? અને જરા મોટી થતાં જ તમે મને શા માટે ઘરમાંથી કાઢી મૂકી? તમને હું કંટાળો આપતી હતી? માથાપ નાનપણમાં જ મરી ગયાં હતાં. દાદાજી, તમે જ મને લાડ લાડાવ્યાં છે. હવે કેટલા દિવસ લાડાવવી? યદ્ય મોટી, જવા દેા સાસરે-એમ તમને થયું હશે! દાદાજી, હું મોટી થઈ, તો તમારી સેવા કરત, તમારાં કપડાં ધોઈ નાખત, તમારાં પાણીનાં વાસણો ધસી ચકચકિત કરત ને તમારી પાસે રહી હોત. અડી મારો જીવ ગલરાઈ મરે છે. હું જીવતાં મૂએલી છું, દાદાજી! આ બધું તમને શું કરવા લાખું? તમારા હૃદયને શા માટે સંતાપું? પરંતુ તમને ન લાખું તો કોને લાખું? કોની પાસે હૃદય ખોલી વાત કરું? તમારી લાડકવાળી માણેકને આ કુનિયામાં બીજું કોણ છે? એક તમે જ.”

આવી જાતના તે પત્ર લખાતા. માણેકને સાધારણ લખતાં વાંચતાં આવડતું. પત્ર લખવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નહોતી. હું ગાનો હતો, છતાં ય જોતજોતામાં

પત્ર લખી નાખતો. નાનપણમાં સવારમાં વહેવેલે ભૂડી કિટા જ ઘૂંટતો, તેથી મારા અક્ષરો સારા આવતા.

માણેકને કોઈક વખત ઘરમાં જામફળના કમળ મળતા, ત્યારે તે એના આ બાલમિત્રને બૂલતી નહિ આ પત્રલેખકને માણેક એક કુકડો આણી આપતી માણેક મને એક સૂચના હંમેશાં આપતી. “સ્વામી હું તારી આગળ જે જે વાતો કરું છું, તે બીજા કોઈને કહેતો નહિ. કોઈની આગળ ખોલતો નહિ.” આજે માણેક આ સૃષ્ટિ પર હયાત નથી. તેનું કષ્ટજીવન લાંબો વખત ટકતું રાખ્ય જ નહોતું. હું ત્યારે પૂનામાં નહોતો. માણેકને આશ્વાસન દેનાર સ્વામ પૂનામાં યાંત્રી વખત રહેતો નહોતો. થોડા જ વખતમાં પૂના છોડીને કાંકણમાં જવાનો હતો. કાંકણમાં બીજા ચાર વર્ષ એને પસાર કરવાનાં હતાં. માણેકનાં કુખ આજે મેં મારા હૃદયમાંથી પ્રગટ કર્યાં છે. ભારતીય મહિલાઓની હજી ય કેવી દયાજનક દયા છે તેવજારી ધ્યાનજહાર ન જાય, એ ખાતર મેં આ જ્ઞાન આપ્યું છે. માણેક આ બધું સહન કર્યું. એ માણેકને શતશઃ ભક્તિમય પ્રણામ કરવા સિવાય બીજું હું શું કરી શકવાનો હતો!

આજી] •

અનુ૦ મૂળશંકર પાખા

કીડી

[મન્દકાન્તા]

કીડી કેવી કણ કણ ગ્રહી ધાય? તે પેળ લાઈઃ
ભંડારો જો, સતત શમથી પ્રાપ્ત મોહી કમાઈ.
મૃત્યુ સંગે રમત રમતી કાર્યસિદ્ધિ ન ચૂકે;
છે ખંતી એ રજકણ છતાં, માનવી, શીખ લે કે!

મગનલાલ દલિચંદ દેસાઈ

સામાજિક દષ્ટિ

મુખ્યમાં રહેનાર નાનાં છોકરાંએને એટલી જ ખબર હોય છે કે પીવાનું પાણી નળમાંથી આવે છે. ચોમાસામાં પીવા જેવું પાણી આકાશમાંથી પડે છે એ ખરું, પણ એ તો કેપડાં પધાળવા અને રસ્તા પર કાદવ કરવા માટે જ. પાણીની નળ એ તો સ્વાભાવિક વસ્તુ છે, હમેશને માટે છે, અને એની જ રહેવાની. નળ ક્યાંથી આવે છે, અને નળમાં પાણી કેાણુ પૂરું પાડે છે, એનો વિચાર કરવાની જરૂર સરખી એ છોકરાંએને જણાતી નથી.

આપણી સામાજિક વ્યવસ્થામાં કાંઈક એવું જ થયું છે. હમણે વરસથી જે સંસ્કૃતિ આપણે ત્યાં કેળવાઈ એની અને એની પાછળના અસાધારણ પ્રયત્નની કદરના કે કદર આપણે કરી શકતા જ નથી. શરીરને જેમ રોજનાં સ્નાન, ખોરાક, કસરત અને આરામથી તાણું રાખવાનું થાય છે, ઘરની જેમ રોજને રોજ અને વરસોવરસ મરામત કરવાની હોય છે, તેમ સામાજિક જીવન ટકાવવા અને એનો વિકાસ કરવા નિત્યજાગૃતિ, નિત્યવિચાર, અને નિત્ય-પ્રયત્નની જરૂર છે; એ જાણે ધણાખરા, અને કેટલાક જ્ઞાનપ્રદાર ગણાતા લોકો પણ ભૂલી ગયા છે. રૂઢિપ્રિય તેમ જ ઉત્પાતપ્રિય અને જાતના લોકો સામાજિક કદયાણુનો વિચાર જ ભૂલી ગયા છે. જનું ટકાવવામાં અથવા તોડવામાં, નું દાખલ કરવામાં, અથવા એનો વિરોધ કરવામાં ત્યાં ત્યાં અધિગ્રાપણું જ દેખાવા લાગ્યું છે.

વિચારશીલ લોકોમાં સમાજહિતના આદર્શ અને માર્ગ વિષે મતભેદ હોય એ સમજાય એવી વસ્તુ છે. એક બાળુ સુધારવા જતાં ધીજ બાળુ તરફ દુર્વદ્ધ થવાનો અને તે ખગડવાનો સંભવ છે એ પણ અનુભવની વાત છે. પણ નરી જડતા અથવા નરી ખેજવાખદારી અને ઉચ્છ્રાંખળતા એ જ ત્યાં પ્રેરક કારણ હોય ત્યાં કશા સારાની આશા જ ન રખાય.

ધર્મશાસ્ત્ર હોય કે સમાજશાસ્ત્ર, કાયદો હોય કે

રૂઢિ, એનો મૂળ ઉદ્દેશ લોકાના હિતનો—કદયાણુનો જ હોઈ શકે. એ મૂળ ઉદ્દેશ લોકો ભૂલી જાય તો અણુદિ દેલાવાની, અને ફેરફાર કરો કે ફેરફારનો વિરોધ કરો, સમાજનું માડું જાંધું વળવાનું. અધિગ્રા લોકાના હાથમાં શાસ્ત્રો સુરક્ષિત છે એમ તો કોઈ ધર્મશાસ્ત્રે કહ્યું કે માન્યું નથી. દષ્ટિ વગર બધું જ વ્યર્થ છે. આવા અનુભવ પછી જ કવિએ લખ્યું:

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शालं तस्य करोति किम् ।
लोचनायां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥

આ સ્વયંપ્રજ્ઞા કેળવવાનું કામ કેળવણીનું છે. પણ કેળવણી જ ત્યાં માણસને પરપ્રત્યયનેપણુદિ કરી નાખે છે, પારકા દેશના, પારકા સમાજના ઇતિહાસ, અનુભવ અને આદર્શ ઉપર રચાયેલા સિદ્ધાંતોનું સત્ય શામાં રહેલું છે, એનાં મૂળિયાં કઈ જૂમિમાં છે, ક્યાં સુધી પહોંચેલાં છે એનો ત્યાં વિચાર નથી, અને પારકા સિદ્ધાંતોનું અચુતર ખોટા પાપા પર કરવામાં ભૂલ રહેલી છે, એ પણ ત્યાં પ્યાનમાં આવતું નથી, ત્યાં લોકો સુરક્ષિત છે એમ કેમ કહેવાય ?

હિંદુસ્તાનમાં અનેક જાતની થયાંઓ ચાલે છે, પણ તેમાં મુખ્ય તો ત્રણ છે : સમાજનું અર્થશાસ્ત્ર, સમાજનું રાજકારણ, અને સમાજનું ધાર્મિક જીવન. આ ત્રણે એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. ત્રણે દિશામાં આપણા પ્રયાસનું પરિણામ નહિ જેવું આવે છે, એ જ ખતાવે છે કે આપણા આકલનમાં જ કાંઈક મોટી ખામી છે. સાચે રસ્તે જરાક પણ આપણે જાંઝિ જીએ ત્યાં ખારે શક્તિ પેદા થયેલી આપણે જોઈએ જીએ. પણ હિંમતને અભાવે અથવા પુરુષાર્થને અભાવે આપણને એ રસ્તો અવ્યવહાર જણાય છે. આજની પરિભાષામાં અવ્યવહાર માર્ગ એટલે રવાવધાનનો માર્ગ, મડેનનો માર્ગ, દીર્ઘોદ્દોગનો માર્ગ, એવો અર્થ થઈ ગયો છે. દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી છે, સાચું જોખમ કઈ

૨૩૬ : કિશોર માર્ચ : ૧૯૪૦

દિશામાં છે, સાચી શક્તિ કઈ રીતે કેળવાય, એ કશાનો બાંધે કોઈ વિચાર જ કરતું નથી. પશ્ચિમી વેપાર અને પશ્ચિમી દોરને લીધે આપણા ઉપર જે જીવલેણ આક્રમણ આવી પડ્યું છે તેનો ખ્યાલ નથી મુસલમાનોને, નથી હિંદુઓને. અને હિંદુઓમાં પણ આત્મરક્ષણને માટે જે શુદ્ધ દષ્ટિ અને પ્રસંગ જોડાયા મહાન યવાની શક્તિ જોઈએ છે તે ક્યાં છે? બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તરનાં ઋષય અસાધ્યારી શું હિંદુ સંસ્કૃતિ કે હિંદુ જાતિ ટકવાની હતી? અને હ કરોડ અસ્પૃશ્યોને અન્યાયથી દૂર રાખી, એમનું જીવન વિષમ અને વિષમય કરી, એમને પોતાના સત્તુ બનાવે શું હિંદુ સંગઠન યવાનું હતું? અંગ્રેજોને દેશ કે એમની નિંદા ક્યેં સ્વરાજ મળવાનું નથી. હિંદુ-મુસલમાન એક બીજા સામે એરેરે કેળવી પોતપોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરી શકવાના નથી. બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણોત્તર એક બીજા સામે સંગઠિત થઈ હિંદુ જાતિને સુરક્ષિત રાખવાના નથી અને અસ્પૃશ્યોને હજી એ દૂર રાખી હિંદુ ધર્મ ટકી શકવાનો નથી. અસ્પૃશ્યોનો તિરસ્કાર કરનાર અને એમની સામે શાસ્ત્રવચનો ટાંકનાર હિંદુઓને જોઈ તજર આગળ નીચેનું ચિત્ર ખડું થાય છે : સાપના મોઢામાં સપાડાયેલા દેડો. પોતાનું મોઢું જોલી માખીઓને ગળી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧૯૩૧

ફાકા ફાલેલ્લકર

વાદળને પ્રશ્ન

રેખા ધરી રીધ્ય બહાર વાદળી
ને હાર્દ તારું કયમ છે કહ્યુંપિત? :
સંકેત શું માનવને કરંત કે :
'માનવી માંય સમાન હું થયું.'

‘રાશિન’ ઓઝા

ધ્યે. જનુ.

આદર્શ છે હોય અસાધ્ય એથી
શું હારીને હામ પ્રયત્ન ત્યાગવા ?
ના, ના, રહી નિત્ય પ્રયત્નશીલ
ધ્યે જનું ધ્યેય સમીપ, જૂઝતાં !

મોહન ઠક્કર

સુભાષિત

રત્નો અમૂલ્યાંથી ન દેવ રીઝયા,
ન બીક પામ્યા વિપથી જરાયે;
સુધા વિના ના વિરમ્યા; યથે ના
મહાપુરુષો નિજ નિશ્ચિતાર્થે,*
‘પુ’કરીક’

* સંસ્કૃત સુભાષિત પરથી

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૭

મરાઠા રાજ્યનો મુખ્ય શાસક

બાહાદુર બાહરાવ પેશવા

બાહરાવ પેશવા ત્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે મરાઠાઓની સત્તા દક્ષિણની બહાર માળવા, ગૂજરાત, વગડ, ગોડવન વગેરે સુધી પહોંચી હતી. ઉત્તરના આ પ્રાંતોમાં ચોથ અને સરદારશુભી જીવ ગવવાને માટે મરાઠા સરદારોની નિમજૂક થઈ ગઈ હતી. કોઈક પટ્ટી ઉપર મરાઠાઓનું આગમન સર્વશ્રેષ્ઠ હતું અને યુરોપિયન પ્રમુખોએ વસાઈમાં મરાઠાઓના હાથનો સખત માર ખાવાથી તેમણે પણ મનખાર તરફ ગમ્ય રથાપવાની મહત્વાકાંક્ષા જતી કરી હતી તેમણે કોરેમડળ કિનારા તરફથી ક્યાર્ટક તેમજ નિઝામના મુનકમા પ્રવેશ કર્યો દક્ષિણમાં નિઝામ જોડે મરાઠાઓના હાથે વાર વાર હાર ખાતો હતો છતાં તેણે બાહરાવનું ધ્યાન ઉત્તર તરફ દોરતો દક્ષિણમાં પોતાનું રથાન મજબૂત કરવાનો તે પ્રયત્ન કરતો હતો દિલ્હીનો બાદશાહ મહમદશાહ હતો પણ તેની પકડમાં જ રોકાઈ અને પકાણો ઉઘ્ય પામતા હતા નિઝામ તેમજ અરોબ્યાનો સરદારજગ બાદ શાહીને બચાવવા પ્રયત્ન કરતા પણ તે નિસ્પર્શ વૃત્તિથી નહિ તેમને દરેકે સ્વતંત્ર ગમ્ય રથાપવાની અભિન્યાસ હતી અને એ અભિન્યાસની આડે રોકાતા અને પકાણો આવે તેથી તેમનો નાશ કરવા સરદાર જગ ઇચ્છતો હતો અને મરાઠાઓનો નાશ કરવા નિઝામ પેતરા ગ્યતો હતો.

મરાઠાઓ ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યા હતા પણ પશુ નગરીની પદ્ધતિને લીધે તેમનામાં મુખ્ય મરાઠી સત્તાનો પ્રચાર કરવાના કરતા પોતાની નગરી વધારવાની જ આમણા વધારે હતી તેથી જ દાખાડે, બોસને જેવા સરદારો કૂનીને નિઝામના પક્ષમાં જતા સંવેશાભિમાનને બદલે અગત્ય વ્યર્થ જ પોતાનો ભાગ બજવનો હતો.

આવે વખતે પેશવા કોણ થાય ? કાવાદાવા ચાલવા લાગ્યા રઘુજી પોતાના હસ્તકને પેશવા કરવા મથતો હતો પણ બધામાં વિશેષ કર્તૃત્વવાન અને પ્રભાવશાળી બાહરાવનો પુત્ર બાવાજી બાહરાવ જોડે નાનાસાહેબ હોવાથી પેશવાઈનો પોશાક તેને જ મળ્યો.

ક્યાર્ટકમાં રઘુજીએ જઈ ને નિમિનાપ લીના મુસન માન અધિગરી ચદાસાહેબને કંદ કરી સત્તા મોકલી આપી પણ નિઝામે નિમીથી મરાઠાઓનો પણ કાઠી ત્યાના મુદારાવ ઘોગપડેને દૂર કરી પોતાના હસ્તક અન્વરુદ્દીને ક્યાર્ટકનો નવામ મનાવ્યો.

રઘુજી બોસલે નર્મદાની ઉત્તરમાં પેશવાના મુનકમા ગળડ મથાવનો હતો એટલે ત્યાં પેશવાએ યશવતગવ પવારને મૂકી રવોજી ઉપર શેઠ બેસાડ્યો.

પેશવાને માળવાની સનદ હતી સુધી મળી ન હતી તે મળવાનો પ્રસંગ આ પો બગાળામાં અલિ વર્તેખા નામનો એક પુરુષ નવામ થયો હતો રઘુજી ક્યાર્ટકમાં હતો તેનો લાલ લઈ તેણે ઓઝિસ્સાના કટક ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં પોતાના માણસ મીંગ હમીનને નીમ્યો પણ આ મીંગહમીન ફૂટ્યો અને તે જ બેઠો રઘુજીની મદદથી અલિવર્તેખાની સામે થયો મરાઠાઓના ઘાણા મિહાગ અને બગાળામાં દુનની સુધી બેસી ગયા બાદશાહ અલિવર્તેખા મામે મહેસૂલ મેકરવાનો તમાદો કરતો હતો ખાએ બાદ શાહને કહ્યું ' મને મરાઠાઓની ચડાઈમાંથી બચાવો ' બાદશાહે સરદારજગ અને બાહરાવની મદદ માગી બગાળા માવાજીને માળવાની મનદ આપી બાહરાવે

૨૪૦ : કિશોર : માર્ચ ૧૯૪૦

પાછળ નિઝામે મરાઠાઓને અમુક મુલક આપવાનું કબજ કરેલું થયું તે કબજત એવે પાળી નદિ તેથી બાલાછ પેશવાએ સદાશિવરાવ બાઉને સેના આપી નિઝામ ઉપર મોકલ્યો. જે એના પસંમતી ઈશ્તિદમ ગાદી મરાઠાની તોફરીમાં આવીને રહ્યો હતો. તે સદાશિવરાવ સાથે ગયો. ઉદ્ગીર આગળ જળખર લાઈ થઈ એમાં નિઝામને એવી તો સખત કાર બવરાવી કે નિઝામે સિક્કા મોહોર મોકલીને સદાશિવરાવને પસંદ પડે એવી શરતોએ સધિ કરવાનું કહેલું મોકલ્યું. આ સંધિથી અસીરગઢ, છુરાનપુર, દોલતાબાદ, સાલેર, મુલેર અને નગર મળીને ૭ કિલ્લા મરાઠાઓને મળ્યા અને ખીન્ને પ્રદેશ મળીને નિઝામના રાજ્યનો લગભગ અર્ધો મુલક મરાઠાઓને મળ્યો.

શબ્દ]

ગોવિંદરાવ સાગવત

★

કેટલાક લુચકા

સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી નાટકકાર રામ ગણેશ ગઢકરી સાથે કોઈક મુદ્દા પર ચર્ચા કરતાં કરતાં એક માણસ એટલો તો ચિડાઈ ગયો કે ગુસ્સામાં તે ગુસ્સામાં તે બોલી બેઠ્યો : “ બસ, થયું. આજથી મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે મૂખ માણસ સાથે બોલવું જ નહિ.”

ગઢકરી : “ મેં કયાં દજ એવો નિશ્ચય કર્યો છે ? હું તો ક્યારનો બોલું જ છું.”

*

ઈંગ્લંડના અસિદ્ધ લેખક ચાર્લ્સ લેબ્સ બોક્સમાં મોડા જતા. એકવાર એ બોક્સો મોડા પહેાંચ્યા એટલે એમના ઉપરીએ કહ્યું, “ લેબ્સ, તમે રાજ સવારે કામે મોડા આવો છો ? ”

“ હા. પણ હું તેના બદલામાં સાંજે વહેરો જાઉં છું ને ! ” લેબ્સે જવાબ વાલ્યો.

*

ન્યાયાધીશ : તું કહે છે ને કે આ માણસે તારી કેટલીક વસ્તુઓ ચોરી છે ? તો એ આરોપીના સામાનમાંથી તું તારી કોઈ વસ્તુ બતાવ.

ફરિયાદી : જી, આ જુઓ મારો દાથદમાલ. એના પૂણા ઉપર ‘બી’ એવી નિશાની કરેલી છે.

ન્યાયાધીશ : પણ એ નિશાની ખાતરીલાયક નહિ કહેવાય. એમ તો આ મારા ડુમાલ ઉપર પણ ‘બી’ની નિશાની કરેલી છે.

ફરિયાદી : બરાબર છે, મારા એવા એ ફમાલ બોવાય છે !

*

લોડઁ બકંનહેડ : (છટાછટાના શુક્રમાર્ગે એક સાક્ષીને) તમારું લગ્ન થયું છે કે ?

સાક્ષી : હા, થયું છે ખરું.

લોડઁ બકંનહેડ : કોની સાથે થયું છે ?

સાક્ષી : બેરી સાથે.

લોડઁ બકંનહેડ : વાહ, પુરુષ સાથે કદી કોઈનાં લગ્ન નહોતાં. તમે જાણો છો ?

સાક્ષી : હા, જાણું છે.

લોડઁ બકંનહેડ : કોનાં ?

સાક્ષી : મારી બહેનનાં !

તા રા ની અ જ ય ખી ઓ

[ગદ્યકથા ચાલ]

ગુપ્તા અક્ષમા આપણે જોયું કે આપણી નિદા
ગિકામા તાગની સખ્યા ત્રણ અમરની છે તાગના
તરવે પૃથ્વીના જેવા જ છે, તારાઓના અતરે પ્રકાશ
વર્ષ (light-year) થી મપાય છે, તારાનું વજન
આસરે બે અબજ પરાઈ ટન (૧-૨૬ મીલિયન)
હોય છે અને સૂર્યના મધ્યગિદ્ધ પાસેની ઉષ્ણતા ચા
કરોડ ડિગ્રીની છે હવે તાગઓ વિષેની કેટલીક ખીજ
અન્યમનીઓ તપાસીએ

તારાઓ ભ્રમણ કેવી રીતે કરે છે ?

જ્યારે આપણે આકાશના તાગઓ જોઈએ છીએ
ત્યારે આપણને ખ્યાલ નથી આની રાક્ષો કે એમાના
ગ્રીમ લાગના તારાઓ બેવડા છે આ બેવડા તાગઓ
એક જ હોય એમ દેખાય છે, પણ દૂરનીની મંદથી
જણાય છે કે તેના બે ભાગ હોય છે, અને તે ભાગો
એકનીમની આસપાસ ફરે છે

સૂર્ય પણ એની ધરીની આસપાસ ફરે છે એના
મિગ પર દેખાતા ડાઘાઓના અવલોકન પરથી આ
બમણની ગતિનું માપ કરાયું છે

આ બમણની શક્તિ કયાથી આવી ? અમને
ટનના મોટા ગેળાઓ ફેવવાને માટે કેટલી બધી
શક્તિની જરૂર પડે ? અમનના વખતમા પૃથ્વીનું
બમણ પણ લોકો કાપી શમના ન હતા તો આવા
પ્રચંડ તાગઓના બમણનું તો પૂછું જ શ ?

કદાચ તમે કહેશો કે ગુરુવાકર્ષણના બળને લીધે
તાગઓ ફરી શકે છે, પણ તે નરોનર નથી બમણની
શક્તિ કયાથી આવે છે એ પ્રશ્નના જવાબમા હું
સાગો સવાય પૂછું છું, 'એ બમણ અટકાવવાની
શક્તિ કયા છે ?' એટલે તાગઓ દમેશ કર્યા જ
કવાના

એક ચક્રગી ટેમન પર ફેરિએ તો થોડા વખત

પૂઝી અટકી જાય છે, કાગળ કે એને ટેમવની સાથેના
ધસારો નહીં છે એ ટેમવને પોલીશ કરીએ તો
ચક્રગી વધારે વાગ ફરે જે પ્રમાણમા ધર્મણનું ગળ
ઘટે તે જ પ્રમાણમા ચક્રગી વધારે વખત ફરી શકે
આ પ્રમાણે વિચારતા જ્યારે ધર્મણનું ગળ શન્ય થઈ
જાય ત્યારે ચક્રગી દમેશને માટે કર્યા કરશે એમ
સિદ્ધ થાય છે ને જ પ્રમાણે તાગઓને ધર્મણ નથી
એટલે ગોળ ગોળ કર્યા કરે છે

હવે એક બીજે સવાય હોયો થાય છે ચક્રગીને
શરૂઆતમા ફેવવા માટે કોઈએ શક્તિ વાપરી તેની જ
રીતે શરૂઆતમા તાગઓને શક્તિ કયાથી આની ?
આ સવાબનો જવાબ કોઈ આપી શકતું નથી કવિ
ઓમગ બખામના રામદોમા કહીએ તો " એવા
બાગ્યા પાસે આવી પહોંચો ? એની કૂંચી જડી
સકી નથી " વિજ્ઞાનીઓને આ હકથી વધારે જવાની
છટ પરમેશ્વરે આપી નથી મૂળ દ્રવ્ય કયાથી આવ્યું
અને મૂળ ગતિ કયાથી આવી એ વિજ્ઞાનના અણ-
ઉકવાયેલા પ્રશ્નો છે

તાગઓની પેલે પાઠ શું હશે ?

કેટલીક વાગ તાગઓ જોના આપણને મનમા
વિચાર આવે કે ધારો કે આપણે એક તાગ પર
ગયા ત્યાંથી દૂરના તાગ પર ગયા એમ ક્રમ ક્રમ
આધેમા આધેના તાગ પર ગયા આગમ કર્યું તેમ
પાય કરોડ પ્રનારાઈ ફર ગયેલા તાગઓ મોઢાવા
છે. એવા કોઈ તાગ પર જઈએ તો એની સામી
બાલુ થ દેખાય ? વગી, જે તાગની અખ્યા મુકગ
કરેલી છે તો બધા જ તાગની સૃષ્ટિની પેી પાગ
થ હશે ?

" અનન આમશ " એમ કદાચ તમે જવાબ
આપશો, પણ આધુનિક વિજ્ઞાન જુરો જવાબ આપે
છે દમજના વિચારો પ્રમાણે આકાશ અનન નથી

છતાં અમર્યાદિત (finite but unbounded) છે. જે આકાશ અનંત હોત તો ધરોણ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં આખા વિશ્વનું દર્શન શી રીતે કરી શક્યા હોત ? આકાશ અમર્યાદિત છતાં અનંત નથી એ હકીકત તમે સમજી શકશો એમ હું જ્ઞાત્રા એ આશા રાખતો નથી, પણ એનો અર્થ એમ થાય છે કે આકાશમાં જે તમે પૂર્વ દિશામાં અનન્તેના અખન્તે માઈલ મુસાફરી કરો અને સીધી લીટીમાં આત્મા કરો તો પશ્ચિમ દિશામાંથી તે જ જગ્યાએ પાછા આવશો. આ ન જ બની શકે એમ તમને લાગશે, પણ પહેલાં પૃથ્વીની આસપાસ ફરવાથી એ જ રથજે અવાય છે એ લોકો કંઈપી નહોતા શકતા, અને આ સમજાવું તો એનાથી ઘણું વધારે અધરું છે.

આકાશ અનંત નથી એટલું જ નહિ પણ તેની ત્રિજ્યાનું માપ પણ થઈ શકતું છે ને તે દસ કરોડ પ્રકાશવર્ષ લાંબી છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે તેનું ઘન માપ પણ કાઢી શકાય છે. એની ગણતરી કરતાં જગ્યાએ કે સમસ્ત આકાશનું કદ ચાર અબજ પરાઈ પરાઈ પરાઈ (ચોગડા ને સાડ મીંઝા) એટલા ઘન માઈલ અડસડવામાં આવ્યું છે.

આ સંખ્યાનો ખ્યાલ આવવા માટે એક ખગોળ-શાસ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે આવ્યું છે. ધારો કે ઉપર લખેલી સંખ્યા એટલા રૂપિયા ગણવા છે. રૂપિયા ગણતાં વાર લાગે, દસ હજારની નોટોથી પણ એટલા રૂપિયા ગણતાં વાર લાગે એટલે મોટા આંકડાના એકાથી ગણીયું તમે જાણો છો કે એકમાં કરોડો ને અબજોની રકમ લખી શકાય છે. માટે આખી પૃથ્વી પરના બધા માનવીઓની એટલી મિલકત છે એટલી રકમનો દરેક એક બનાવીએ. એક ગણનારની ઝડપ એક સેકન્ડમાં સાધારણ રીતે બે એકની હોય. આ પ્રમાણે એકા ગણવાતા હોય, અને માત્ર એક માણસ નહિ પણ આખી મનુષ્યજાતિ એકા ગણવાના કામમાં જ રોકાયેલી હોય, અને માનવજાતની ઉત્પત્તિથી તે અત્યાર સુધી મનુષ્યો એ એકા ગણવાનું જ કામ કર્યા કરે, ને એટલા રૂપિયા

ગણી શકાય તે સંખ્યા, અને ઉપર આવેલી સંખ્યાનું પ્રમાણ, તે એક સોપારી અને પૃથ્વીની વચ્ચેના પ્રમાણ જેટલું ઘરો.

કેઈ તારામાં પ્રાણીઓની વસ્તી હશે કે ?

ધણા લોકો એમ માને છે કે ધણા તારાઓમાં આપણા જેવા માણસો રહેતા હશે, પણ આ માન્યતા તદ્દન બુદ્ધભરેલી છે. તારાઓની મરમી એટલી બધી હોય છે કે ત્યાં આપણા જેવાં પ્રાણીઓ રહી શકે નહિ.

પણ, કદાચ તમે કહેશો કે જેમ સૂર્યની આસપાસ ફરતી પૃથ્વી છે તેમ કેઈ તારાની આસપાસ ફરતા મંદો નહિ હોય ? આ સવાલનો જવાબ એકસ આપી શકતો નથી, પણ હમણાંની પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે આ અબજો તારામાંથી આપણા સૂર્ય સિવાય બીજા એકેની આસપાસ ગ્રહમંડળ નથી. ત્રીસ ટકા જેટલા તારાઓ ફરતાં ફરતાં ભાંગી જાય છે અને તેના બે કડાઓ એક બીજાની આસપાસ ફર્યા કરે છે. બીજા બધા એકની ધરીની આસપાસ ફરે છે.

ત્યારે આપણું સૂર્યમંડળ કેવી રીતે પેદા થયું હશે ? કેટલાય હજાર અબજ વર્ષ પૂર્વે એક મોટા તારા સૂર્યની પાસેથી-એટલે, થોડા જ અબજ માઈલ દૂરથી — પસાર થયો તેથી સૂર્યમાંથી દ્રવ્યના ભાગ છૂટા થયા અને તે તેની આસપાસ ફરવા લાગ્યા. આવી રીતે સૂર્યમંડળ થયું હોય એમ હમણાંની માન્યતા છે.

જેવો અકસ્માત સૂર્યને થયો એવો બીજા કેઈ તારાને થયો હોય એ ઘણું જ અસંભવિત છે, કારણ કે આકાશમાં ખાલી જગ્યા યુષ્કળ છે. પ્રસિદ્ધ ખગોળવેતા સર એડ્વિન એવી ગણતરી કરી છે કે પૃથ્વીના કદના જેટલી પોકળ જગ્યામાં જે ત્રીસ દશ આગનેમ ફેંક્યા હોય ને તે ફરતાં ફરતાં એકબીજાની પાસે થોડા જ વારના અંતરમાં આવવાનો જેટલો સંભવ છે એટલો જ સંભવ બે તારાઓને પાસે આવવાનો છે. એટલે બીજા કેઈ તારાને આપણા જેવું ગ્રહમંડળ હોય એ ઘણું જ અસંભવિત છે.

હવે આપણા સૂર્યમંડળનો ચિત્રા કરીએ
વાન્તવિક રીતે મગગ, બુધ વગેરેને તાગઓ ન કહી
ચંદ્રાય કાન્ધુ કે ખગોળશાસ્ત્રીની ભાષામા સૂર્ય ને
સૂર્ય જેવાને જ તાગ કહે છે, અને મગગ બુધ વગેરેને
મહ દહેવામા આવે છે

સૂર્યના ગ્રહોમાથી મગગ ને બુધ સિવાય કોઈ
કેકણે પ્રાણી કે ગ્રહપાત હોવાનો સભવ નથી બુધનું
કદ લગભગ પૃથ્વી જેટલું જ છે અને સૂર્યની પામે
હોવા છતા ત્યા ગમી અસહ્ય નથી કાન્ધુ કે ત્યા
વાદળા પુષ્પ ગહે છે પશુ ત્યા પ્રાણુવાયુ (ઓર્ગેનિઝમ)
છે કે નહિ તે નક્કી કહી શકાતું નથી વળી ઘણું
કરીને ત્યાની બધી જમીન પાણીથી છવાયેલી છે એટલે
ત્યા મગગનું સામ્રાજ્ય હોય એ બનવાભેગ છે

મગગમા ઓર્ગેનિઝમ છે, અને ત્યા વગભગ બધી
જમીન જ છે, દિગ્ધો નથી, પશુ વાતાવરણમા બીનારા
છે અને લા વરસાદ પડે છે હોય એ સહ્યવન છે
ત્યાની હવા ઘણી જ ઠંડી કે, ત્યાના વિદ્યુત્ત્વ પા
સૂર્યાસ્તને સમયે પાણી ઠંડી જાય એટલી ઠંડી પડે
છે અને બીજા ભાગો તો તેથી પશુ વધારે ઠંડા છે

ત્યારે મગગનો મહ દૂરગીનથી જેવામા આવે
છે ત્યારે ત્યાની સપાટીમા ગગ ત્યાની જુદીજુદી
ઝરુઓમા જુદાજુદા લાગે છે જેમ આપણી પૃથ્વી
પર ઝરુઓને લીધે ગ્રહપાતનો ગગ બદલાય છે તેમ
ત્યા યતુ હોય એમ જણાય છે એટલે આ ઉપરથી
એમ અનુમાન થાય છે કે ત્યા વનસ્પતિ હોય તો
પ્રાણીઓ કેમ ન હોય? ભાવન નામના ખગોળવેત્તાએ
મગગના દેગોમાફમા થોડી મીની લીટીએ નેઈ દની
એલે એવી દની કરી કે કુદરતી બનાવટ કોઈ
દિવસ ઠંડ સીધી હોતી નથી કોઈ નદી છે જ સીવી
લીટીમા વહેતી હોય એમ જણાયું નથી તેથી તેને
તે લીટીઓને મગગની નદેરા કહી અને પૃથ્વી ઉપરથી
પણ દેખાય એવી મોટી નદેરા ખોદનાગ મનુષ્યો
બદ્દ જ જુદિયાગી હોના નેઈએ એમ તેને જણાયું
જન્મ આ મત દર મુધી ખગોળવેત્તાએ સ્ત્રીમણે
નથી લીનું, વગી એક ખગોળવેત્તાએ એમ કહ્યું છે

કે મગગનો જુવાનીનો સમય વીતી ગયો છે એવો
પૃથ્વીના જેવા જ પશુ, પક્ષી કે પ્રાણીઓ ત્યા યતના
હોય એ અસહ્યવિ. કે મગગની જુવાનીના ઉત્તેજના
અનુસંધાનમા આપણે તાગઓની ઉમરનો પ્રત ચર્ચીશું

તારાઓની ઉમર કેટલી હશે?

આ પ્રશ્ન જ દેશ્ય દાસ્તારપદ લાગશે એ પ્રશ્નનો
અર્થ દેશ્ય કોઈ કરે કે અલ્પક દમન અમન વર્ષ
પર કોઈ તારા ન હતા, અને પછી એમદમ પ્રાણી
ઓની માફક તાનઓનો જન્મ થયો આવું તો ન જ
બની શકે એ દેખીતું છે પણ ખગોળશાસ્ત્રીઓ એમ
માને છે કે અતિશય, યુગણુ જૂનાગમા માત્ર દનના
દૂસ ગજલો હતા અને પછી યુર વાકર્ણુના નગથી
તે ગજલો વધે ને વધારે પામે આવવા લાગ્યા
અને ગજલોના તાગઓ નધાયા આ મિદાનને
આધારે સૂર્યની ઉમર ૫,૦૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
(પાચ દમન અમન) વર્ષની ગણાય છે સૂર્ય બાપાની
ઉમરના પ્રમાણમા પૃથ્વી માળખીની ઉમર ઘણી નાની
છે-માન એમથી એ અમન વર્ષની

તાગઓનો પ્રત્ય ક્યારે થશે? જો તાગઓનો
જન્મ હોય તો તેને મૃત્યુ કેમ ન હોય? માલુમ મહે
છે મગલુકે એને સામાન્ય રીતે કોઈકે ગમ લાગુ
પડે છે તેવી જ રીતે તારાઓને જન્મથી જ દાય
ગમ લાગુ પડે તો દાય કે જેમ દાનના ગેમમા
માલુમ દરેક જ ક્ષણ થતો જાય છે, તે જ પ્રમાણે
તાગઓ જન્મ પ્રમથ માટે એમની શક્તિને ના
કરીને ક્ષણ થતા જાય છે પાચ દમન અમન વર્ષ
મુધી આપની ગમનો આવે તે જ નેઈ અગ્ની નાખ્યા
તે જતા દર એનાગા આપની મી શક્તિ વધી છે
એ જ નવાઈ જેવું છે તોપણ સૂર્ય પાક શક્તિનું
અસરપાત નથી ધીમે ધીમે તો પાક નાવ થશે
“નામ નેનો નાય” એ લોકકથિત માત્રી કાગે

કેટલા વર્ષ પછી સૂર્યનો પ્રત થશે તે દર નક્કી
ચર્ચાનું નથી એનો નાશ થવને દર ઓગ મા
ઓગ ૧૫ ૦૦૦,૦૦,૦,૦૦,૦૦૦ (પન્ન દમન
અમન) વર્ષ થશે અત્રે આપણે કોઈને જ નગરની

જરૂર નથી. આ ઉપરથી એક રમૂજ દુચકા વાદ આવે છે. એક સભામાં ભાષણકર્તાએ કહ્યું કે - પૃથ્વીનો પ્રસવ પાંચ દહાસર અઘળ વર્ષ પછી થશે. ભાષણ પૂરું થતાં એક ઓનાઝને થોડી ચિંતા સાથે સવાત પૂછ્યો, " તમે પૃથ્વીના પ્રસવ માટે કેટલાં વર્ષ કહ્યાં? " ભાષણકારે કહ્યું " પાંચ દહાસર અઘળ વર્ષ. " સવાઈ પૂછનારના મોં પર સંતોષની તારણી છવાઈ ગઈ અને છટકારાનો દમ ખેંચીને તેણે કહ્યું. " હવે મને નિરાંત થઈ. મેં તો ધાર્યું હતું કે તમે માત્ર પાંચ અઘળ વર્ષ જ કહ્યાં હતાં "

એક દિવસ સૂર્યનો પશુ પ્રલય થશે. " જે મનુષ્ય તે જાય " એ નિયમમા સૂર્ય પશુ અપવાદરૂપ નથી. સૂર્યની જેમ બીજા તારાઓનો પણ નાશ થશે અને બધું દ્રવ્ય આકાશમાં વિખેરાઈ જશે " સ્વપ્ન છે સંસાર " એ આખી સૃષ્ટિને લાગુ પડે શકે છે.

તારાઓનો પુનર્જન્મ થશે ?

જ્યારે બધા તારાઓનો પ્રસવ થશે ત્યારે બ્રહ્માંડની સ્થિતિ કેવી થશે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી ને મનુષ્યના પુનર્જન્મમાં આપણે માનીએ તો તારાનો પુનર્જન્મ કેમ ન હોય? આ પ્રાચીનમાં મતભેદ છે અને એ સવાલનો જવાબ ખગોળના જ્ઞાન કરતાં પોતાની પક્ષદગી પર વધારે આધાર રાખે છે. કેટલાક પુનર્જન્મવાદીઓ એમ માને છે કે ફરી પાછું બ્રહ્માંડ ધરૂં થશે અને નાટકનો બીજો એક ભાગથશે. ખગોળશાસ્ત્રીઓમાંના કેટલાક ઉત્ક્રાંતિવાદીઓ એમ માને છે કે બ્રહ્માંડ અચૂક હેતુસર સર્ગાયું છે અને એ હેતુ સિદ્ધ કરીને જ્યારે એનો પ્રલય થશે ત્યાર પછી એનો ફરી જન્મ નહિ થાય.

ઉપર આપેલા બ્રહ્માંડના આયુષ્યના આંકડાઓ આપણને બહુ મોટા લાગે છે પણ હિંદુઓનાં પુરાણોમાં એના જોટલી મોટી સંખ્યાઓ આપેલી છે. ૧૭૨૮૦૦૦ વર્ષ=કૃતયુગ, ૧૨૯૬૦૦૦=ત્રેતાયુગ, ૮૬૪૦૦૦=દ્વાપરયુગ, ૪૩૨૦૦૦=કલિયુગ, એ ચાર યુગોનો એક મહાયુગ=૪૩,૦૮,૦૦૦ વર્ષ ૭૧ મહાયુગ=૩ મન્વંતર=૩૦૬,૭૨૦,૦૦૦ વર્ષ. ૧૪ મન્વંતર=૧ કપય=૪,૩૨૦,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ. ૨ કપય=૧ બ્રહ્માનો દિવસ. ૩૬૦ બ્રહ્માના દિવસો=૧ બ્રહ્માનું વર્ષ. ૧૦૦ બ્રહ્માનાં વર્ષ=મહાકલ્પ=૩૧૧,૦૪૦,૦૦૦, ૦૦૦,૦૦૦, વર્ષ. જે મહાકલ્પ પછી સૃષ્ટિનો પ્રલય થવાનો હોય તો આ સંખ્યા ખાસ ખોટી ન ગણાય.

આટલાં વર્ષોની ગણતરીમાં મનુષ્યકલ્પ કેટલું દેહકં જણાય છે! આ વિચારે આપણમાં નમ્રતા આવવી જોઈએ અને પ્રભુની સૃષ્ટિને નીરખીને એના પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ વધશે જોઈએ. ગાંધીજી કહે છે તેમ આકાશદર્શનથી આપણી ધર્મભાવના વધવી જોઈએ. એક વખત કેપ્લર નામનો ખગોળશાસ્ત્રી દૂરબીનમાંથી જોતો હતો, અને એના કેટલાક મિત્રો એને માટે રાહ જોતા હતા. જ્યારે કેપ્લર પોતાનું કામ પૂરું કરીને એના મિત્રો પાસે આવ્યો ત્યારે એક મિત્ર કેપ્લર શું કરતો હતો તે પૂછ્યું. કેપ્લરે જવાબ આપ્યો, " આ સૃષ્ટિ વિશે પ્રભુના શું વિચારો છે તે જોધવા હું પ્રયત્ન કરતો હતો. " આવી જ ભાવનાથી જો ખગોળવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે ધર્મભાવનાને ધણી સુંદર રીતે પોષી શકે અને મનુષ્યમતિનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે.

સપ્તર્ષી]

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ. એસસી. (લંડન) બાર-એક-લો.

બે ભાઈબંધ

ધીરે અને રીરે બે બચપણના ગોડિયા હતા છેક નાનપણથી સાથે ખેતતા આવ્યા હતા થોડાક મોટા થયા ત્યારે પણ એક જણ બેગા જ બચ અગવતા મધ્ય ગોવાળિયા બેગા મળી ગમરીવા ભજવતા કે ગમ્મનો વેશ ઝાડતા પરંતુ તેમણે ધીરે રામ થતો તો વીરાનો પાક લક્ષ્મણનો હોય જ, વીરે ને રામ થતો તો વીરે એનો દીવ ન જ બનવાનો અને ને ધીરે સિપાઈ બને તો રીરે ખુશીથી ચોગ થવા કમ્લ થતો કાર્ કાર્કિ રિસ વાકડી કે બીજુ કાર્કિ કળ ખાવાનું ગોવાળિયાને મન પણ થતુ ધીરે અને વીરે બેઉ જણ લગોટ બીડી ઊપડતા ગદ જેવી વાડમા પણ બાકારા પાડી ધાર્કુ કામ પાર પાડતા, પરંતુ ને ધીના વગર વીગને જવાનું હોય કે વીરા વગર ધીરાને જવાનું હોય તો પહેલા તો જવા માટે બેમાથી એકેય કમ્લ જ ન થાય, અને ને થાય તો કામમા ઈર્ ભરીવાગ ન પડે ગોવાળિયા કહેતા 'કર્ક નહિ ભાઈ એ તો ગમનદમણ બે બેગા હોય તો જ ગમન આવે'

આમ એક પછી બીજો દિવસ બગનો અને એવી જ રીતે આથમતો ધીરે અને વીગને પણ દિશોરોની ગમતમા જગ્યા મળ્યા લાગી મોઈડકાની, ગેડીદાની અને ખાગપાટની ગમતો પૂર નેસથી રમવા લાગ્યા પરંતુ તેમા તો મેંડેજીને લુદાલુદા પક્ષમા જ વહેચાવુ પડતુ એમને એમા કર્ક હર્-શોક પણ ન હતો મેંડે જણ એમેને ખબે દાથ ભેરવી'એક બાજુ ચા પા જતા કર્ક ગૂસ્પુમ રી પાછા ફરતા 'પાણીના પરોપિયા' એમ બોલતા બોલતા મેંડે પક્ષના અગ્રણીઓ આગળ આવી નવા નવા ગોંડેવા નામ—કાર્કિવાગ તો કુભાગ અને ગચેકાની બેડી પણ મનતા તો કાર્કિવાગ વગી કહેતા થાળીમા નાચતો લેવો કે બાગ્યાગ વાડો ટેકનો લેવો.'

પેનામાથી એક જણ મરજીમા આવે તે માગી

લેનો થાળીમા નાચતાતુ નામ ધારી ધીરા એક પક્ષમા જતો, બાગ્યાગ વાડો ટેકનારનુ નામ ધારી વીરા બીજા પક્ષમા જતો રમન શરૂ થતી ઘણીવાર બેંડે પક્ષમા તમ્પારે થતી કાર્કિકાર્કિ વાગ માથ માથે પણ આવી જતા આંગ રવમાવનો વીરે પણ ધીગ સામે બાકો ચકાવતો, પરંતુ ધીરે દસી પડતો, વીગને માવડે ઝાલી કહેતો, 'તે ચાન ખળામા જર્ક એ એમને વાહે આપણે શુ કામ લડી મગીએ ?'

એમ કરતા કરતા એમના બાગ ગોડિયાઓ પણ મોટા થવા લાગ્યા અને ધીગ વીગએ પેના લુવાનોથી ગમન આદરી રાજ ધીગનો અને વીરાનો એ બે પક્ષ જ પડે છે પરંતુ કાર્ક દિવસ તકરાગ થતી નથી થાય છે તા થોડીક વારમા જ પતી જાય છે અને વગી પાછી ગમત શરૂ થર્ક જાય છે

ગામના લુવાનો ધરસ સાગમા પક્ષા એમની જગ્યા ધીરા વીગએ સભાળી યુવાનીના થદતા લોહીમા પણ બેંડે જણ સાથેના સાથે જ ગલા એકને મેંડે જવાની છમ્પા હોય તો બીજે વગર આનાકાનીએ તથાગ થતે એની નામગજ હોય તા બીજે પણ જવાનું મધ ગખતો

એ- દિવસ વીગએ ધીગને કહ્યું 'ધીગ, છ ન છે વા મકાર્કિના ડોડા ખાવા હતા ?'

ધીરે સમજ ગયો એ ખેતગની પાછની મકાર્કિ મકાર્કિ વધાર્કિ હી હતી આજ ને ચૂંકે તો પત્રી બાગ મદિનાને પથે વાત પડે ધીગએ કહ્યું 'એમા તે રી મોટી વાત છે? આજ ગરે પેટ ભરીને ખાર્કિએ.'

'એ ખરુ, પરંતુ ગમે ખેતગે ગત છે એનુ ન? વીગએ કહ્યું

'ભને ને મૂનો, તુ મહેનો હોય તો એને નેન વીને જઈએ'

'તો તો મજા નં હા, ધીગ' એવા એ ગામમા

હાંસ માર્યા કરે છે પણ એ ય મળે કે કોઈકે પડ્યા છે,' વીરાએ ખુશ થતાં કહ્યું.

બેઠ જણુ ફરતા ફરતા રામાને ઘેર આવ્યા. રામો પણ એમના જેવો જ જુવાન હતો. તેણે તમાકુ ભરી બેઠ જણુને ચલમ પાછ, આડિતેડી વાતો કરી, બેઠ જણુ હાડ્યા. ધીરાએ જતાં જતાં કહ્યું: 'રામભાઈ, બંદક લઇને ચૂલો તો છે, પણ આજની રાત સંભાળજો જરા.'

'કેમ?' રામાએ પૂછ્યું

'કોઈ માળા નીચેથી ડોડા ના લાગી ગયા.'

'અરે કાંઈ ગાંઠો થયો? એક દિવસ હજારે ખેતરના ડોડા ખાનાર હું, તે આજ મારા ડોડા કોઈ ખાઈ જશે? એ વાત તો બહી જજો ધીરા, આ રામલાના ડોડા ખાતાં ખાતાં ક્યાંય બઢકની ગોળી ન ખાઈ બેસે. કાચા પોચાથી તો પૂરી નહી જ નહિ જોળાય ને?'

'ડોડા ખાય છે કે ગોળી એ તો આ રાત જાણે,' વીરાએ કહ્યું, અને બેઠ જણુ હસતા હસતા ચાલતા થયા.

માગીને ખાધા હોત તો રામો કંઈ ના પાડે એમ જોઈતા હતા? મામના ઘણા લોક એ પ્રમાણે ખાતા હતા ને ય પરંતુ ધીરા વીરાને માગીને ખાવામાં કંઈ જાણે કંઈ સ્વાદ જ નહોતો લાગતો. ઉપરાંત રામાને થોડાક પરચો પણ દેખાડવો હતો.

અડધી રાતે બેઠ જણુ પોતપોતાની તલવારો લઈ જીપડ્યા. વચ્ચે આવતુ રમશાન વટાવી નદીને સામે કાંઠે આવેલા રામાના ખેતરની વાંડે જઈ બિમા. કાળની છલ જેવી તલવારો મ્યાન બહાર કાઢી રામો ધીમે ધીમે કશુંક ભજન ગાતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે બામે ભારે પડકાર પણ દેતો હતો. ખેતરમાં પેસવાનું ખોડીયારું હતું. પરંતુ કોઈ શું જાણે કે ધીરો વીરો ડોડા ખાવા આવ્યા હતા? એ વિચારે તલવારથી ચોરિયા કાપી નાખ્યા, છીંકું પાડી અંદર પેડા. સામે જ હાથ હાથના ડોડા ડોડી રહ્યા હતા.

સાવચેતીથી રામાના માળા તરફ આવવા લાગ્યા. એટલામાં રામાનો અવાજ કાને પડ્યો: 'સંભાળજો હોં? આ કાળની માસીને ખોળામાં રાખીને જ બેઠો છું.'

ધીરાવીરાને હસતું આવ્યું. વીરાએ ધીરાન. કાનમાં કહ્યું:

'આજ આખીય રાત આમ જ કર્યા કરવાનો મિચારો.'

બેઠ જણુ મકાઈની પાંતડો વચ્ચે જમ્યા કરતા માળાથી રાશવા છોટે આવી બિમા. એક બાણુ રામો કોઈ ગીન લલકારી રહ્યો હતો. બીજુ બાણુ ધીરાવીરો દાતરડાની પેટે તલવારથી ડોડા કાપી ખોળા ભરવા વળ્યા. રામાનાં ગીન પૂરાં થયાં પરંતુ ધીરાવીરાનું કામ નો હતું ચાલુ જ હતું. ખોળા ભરાઈ ગયા અને બેઠ જણુ આવ્યા હતા, તેમ પાછા વળ્યા. વીરાએ છીંકું નીકળતાં કહ્યું: 'ધીરા, રામો મિચારો સવારના પહોરમાં જશે ત્યારે તો એને શુંનું શું થઈ જશે.'

'થઈને ય બીજું શું કરવાનો હતો? આપધાત કરે તો લાશે,' કહી ધીરા હસવા લાગ્યો.

ધીરાએ નદીને કાંઠે બિતરતાં બિતરતાં કોઈક દોહરો લલકાર્યો. અને ત્યારપછી તો ધીરાવીરાએ એક વાણિયાનું ઘર પણ ફાડેલું. પરંતુ આ કામ ગોળાનું નહોતું. વીરાને વાણિયા ઉપર વેર હતું. એને લીધે ધીરાને પણ દોરાનું પડ્યું હતું. રાત્રીના સાંડ-સામા આવતાં આવતાં સહેજજ બચી ગયેલા. ત્યાર પછી ધીરાએ જળ મૂક્યું કે કોઈ દિવસ ચોરી કરવી નહિ. વીરાને 'પણ કહ્યું.' 'વીરા, આ ચોરીનો હસમ ચસકો છે હો! મે તો આજથી જળ મૂક્યું છે; તુંય મૂકી દે.'

વીરાએ હસીને કહ્યું: 'જ...સ! એટલામાં કરી ગયો?'

જવાબમાં ધીરા ફક્ત હસ્યો.

વીરાએ સહેજ ગરમ થતાં કહ્યું: 'ધીરા, ચોરી કરવી એ કાંઈ નાના હોકરાના ખેલ નથી; એમાં તો

ધીંગએ તેને સમજાવ્યો કે શૂતાતન હોય તો દેખાડવાના બીજા ધણાય ગગતા છે પરંતુ વીંગએ તો સામેથી મહેણું માર્યું 'ના, ના, ધીંગ' એ તને આવો બીકણ બિચારી તો ન હતો ધાર્યો.'

અને આ વાતચીત પછી પણ વીરો ધીંગના વાક્યોને મશ-ગીરે જ લેખતો તેથી જ તેણે એક દિવસ ધીંગને કહ્યું 'ધીંગ, આ મુખી ઊંચી ઊંચી પાનીએ ફરે છે પણ એને એમ દન પાણીમા બેસાડી દઈએ તુ કહેતો હોય તો એનો નવો મળદ કયા-પગપે ઉતરી પાડીએ

ધીંગએ યસીને ના તો પાડી એ પાડી જ તુ વીંગને પણ આ કામ મ્વા માટે શેકયો

વીંગને ખાતરી થઈ કે ધીરામા પહેનાના જેવું 'પાણી' નથી ગયું, ડરેલી વાત માટે તેને સફેદ પન્તાવો થયો ધીંગની શિખામણ ગળે ઊતરી દોષ તેણે ટોચ કરતા કહ્યું ના ના, આ નોટું ખાની મશકરી કરુ છું માત્રે એવો વિચાર છે એમ ભેજે માની લેતો' કંઈ દમનો દમનો ચાલનો થયો

જરુ બીજા મહિનામા જ મુખીનો સો રૂપિયાનો બળદ ખોવાયો ચાગે જાણુ તપાસ કરતા મુને પણ મળી આવ્યો અને ચોંગનો પણ પત્તો લાગ્યો વીંગને જેન બેગા જ ચલુ પડત જરુ ધીંગના અને વીંગના નગાએના પ્રયત્નથી વળી બચી ગયો ગામગામનો મામનો હોવાથી મુખીએ પણ લાણુ ચોડુ કંઈ ન કર્યું બળદ તથે પાસપગીસ રૂપિયા લઈને જ સમજી ચલા

જરુ વીંગના મનમા ખાતરી થઈ ગઈ કે આ વાત ધીંગએ જ કરેલી ધીરા વચ્ચે પડેલો અને એને લીધે જ જેનમા જતો બચ્યો, એ માનતે ધીંગનો બચાવ મ્વા ગગતા વીંગના મગજમા લીનગ પુગવો જ પૂર્યો, તેને થયું 'પોતાની પાડી દાખા જ તો ભાઈમદેય વચ્ચે પડ્યા હતા.' તે મનમા મનમા બચડયો 'પણ તુ એમ ન જાણુતો ધીંગિયા કે તુ તારી આ આજ્ઞાની નથી જાણુતો અને એ

દિવસ ધીંગને સુણાવી પણ લીધું 'ધીંગ, તુ એમ ન જાણુતો કે હું કશું નથી જાણુતો' પણ ચાદ મખને ને એક દિવસ આવું વેગ ન વાળુ તો નજે ફનરીને પેટ જ-મ્મો હનો.'

ધીરો મમજી ગયો તેજે વીંગને માનત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે તો કીચટો વધારે ગુએ થઈ ગયો જીએ આવ્યું તેમ બોનવા લાગ્યો ધીંગને નાન્યુ કે આમાથી લીનટી કયા ય માગમારી થઈ એમનો તે ચૂપચાપ ચાલનો થયો વીંગના મામાપે પણ ધીંગને ભાડવામા કંઈ બાધી નહોતુ ગમ્મતુ

આ મધુ એણુ હોય તેમ ધીંગના પિતાએ અને ગામ લોકોએ તેને જૂના લેન વાદ દેવગવી વધારે બાગવા માડયો? ધીંગ, કેળે ગામો હેનમા ગાઈયા પડ્યા નેર અમે તો મ્હેના જ હનાને કે ભાઈ ચોડામા મીડાય.'

ધીરો આવો શો જતામ આપેર આ વાતને બે માસ વીતી ગયા મેમના ઉતાળાનો સમય હનો દુધ જેવી અજવાળી રાત હતી ગામ પડેના ધડિતુ બંદુ થઈ જવાડેયો ધીંગ ફરને ફરનો ગામ મદાર આવેલ ખજામા આ ગો બીજા જુવાનો નેને ભેડી ખુગ થયા કહ્યું 'આજ તો ધીંગ બજન ગા દોસ્ત' મ્દો તેના હાથમા તમ્મો મૂંચો

કોઈ કોઈ ખજામા ધડિતા એગ પડ્યા હતા આખમાથી વંગતી દુધમન ચાની પીને થગનેા હોય તેવા ગોતાના દગ ચાગેપા ચગી ગલા હતા એમાથી ઊડતી મીઠી રોગમ દવામા પ્રમગી ગદી હતી અને ભર્યાવનમા મદાનની વસતના ધીંગ ધીંગ વાવગ વાઈ ગલા હતા ધીંગએ તમ્મો હાથમા લીરો નો દુદા ગજે ભજન ગાવા માડ્યા એમ માયુ મીજુ માયુ અને એમ ભેન ભેનામા અધી ગન પસાર થઈ ગઈ એમ છે તુ ભજન ગાઈને મધ કેવાનુ નકી દયા પછી ધીંગએ વળી એક ભજન રાંરે મ્મુ જરુ માડ અડધુ થયુ હને, ને નેમને મને એમ દિનમગી પડી 'ગેહને , પડને આગલ આવલે .'

બધાય જીવમોન ખડા ચર્ચા ગયા, ખૂમ આવતી હતી એ બાલુ દોડવા મંડવા. પરંતુ ધીરે સહેજ ચંબી ગયો. સામે દેખાતી આંધી ઝાળો પરથી તે સમજી ગયો કે કોઈકનો ઘાસઘોંઘાળો માથો બળી રહ્યો છે. ક્ષણમાં તેણે કંઈક વિચારી લીધું, અને જમણા હાથ તરફ ફેંટાઈ ગયો. દરબુદ્ધિ ભરતો અને લાકડોનો ટેકો લઈ થોરિયાની વાડો ફેંકતો તે એક નાકા આગળ જઈ ચંબી ગયો. ધરતી સાથે કાન માંડયો પગનો અવાજ પારખી કાઢ્યો હોય તેમ વાડ સરમો દબાયો. અવાજ નજીક અને નજીક આવતો હતો. તેણે લાકડો તૈયાર રાખી અને બેફાટ દોડી જતી અકિતના પગ વચ્ચે ઘાલી દીધી. બોજી જ ક્ષણે તેના ઉપર ચડી બેઠો. ગળુ પકડવા જાય ત્યાં તો વીરો દેખ્યો. ધીરે બોલી પડ્યો 'કાણુ વીરો ?'

ગામ લોકોના અવાજ નજીક અને નજીક આવવા હતા. વીરો માંડ બોલી શક્યો 'ધીરો મને બચાવ ! ગામવાળા આ વખત મને નહિ છોડે ! મેં તારો જ પાળો . '

ધીરોએ તેને જાણે દરતાં કહ્યું 'તું આ વાડમાં / સતારી રહે. હું વારને અવગી દેરી જઈ છું.' અને તરત જ ધીરોએ વાડની છત્રંગ મારી. એક પેતર વડાવતાં ને ખૂમ મારી. 'આ બાલુ...આ ન...ય આ જ...ય ! આ બાલુ આવજો... ડાબે છી...'. કહેતો કિતકારી કરતો ધીમે ડાબે દોડવા લાગ્યો. આખુ ય ગામ એ તરફ ખેંચાયું.

નદીકાંઠે જઈ ધીરો ચંબી ગયો આવી પહેલેના ગામના જીવનોને સળગાવતાં બાળ્યો : 'એ જન જનો ! છટકી ગયો જન !'

કોઈ કોઈ જીવનોએ નદી કિનારેના વિચાર જણાવ્યો. પરંતુ ધીરોએ ના પાડી : 'હવે એ ઝાડોમાં હાથ આપે ખરો !' કહી ગામ તરફ વળ્યા.

ઘેર આવી ધીરોએ જોયું તો ઘાસથી ઠંડ ભરેલો માથો તેડી પાડ્યો હતો. ધીમે ધીમે ઘાસ બળી

રજુ હતું. તેણે પિતાને જાના રાખતાં કહ્યું : 'અરે મૂલો બળી ગયો તો ! તમે કેમ ફિકર કરો છો ! કાલ અપારે ને પાછો ઠંડ ભરી દીધો મળેને !'

ગામનેકાંઠામાં આ માથો બાળનારનું નામ ચર્ચાવા માંડ્યું. એકે મોંએ વીરાનું નામ બોલાવું હતું. પરંતુ ધીરોએ ના પાડી : 'એ બધી ખોટી વાત છે. તમારા દરતાં હું વીરાને વધારે બોળાવું છું ; ગમે તેમ બોલે, આંધો મારું નુકસાન તો એ કદી ન કરે.' કહી એકઠે જાયને તો જંગ બચ્યા આમે બોલી, બોલના પણ બંધ કરી દીધા : 'પારખા ઘરની પચાતમાં પડ્યા વગર ખરો જાનામાના. હું બહુ છું કે તમે બધા મને ને વીરાને લડાવી મારવા માગો છો.'

બચાનાકાંઠાના લોકો ચાલના થયા બીજો દિવસ સવારમાં ધીરો વીરાને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો તેને ગાડું સમુ દરતો જોઈ પૂછ્યું : 'કેમ ગાડું તૈયાર કરે છે, વીરો ? બાડું ભરવું છે કે શું ?' વીરાએ ફિક્કું દમનાં ધીંગ સામે જોયા વગર જ કહ્યું : 'બાડું ભરવું તો છે, -પણ વગર પેસે.'

'એટલે ? કાંઈ સીધી વાત તો કર,' કહી ધીરો એને મદદ કરવા લાગ્યો. 'હું જે કહું છું એ કીટ કહું છું ધીરો !' અને નરમ અવાજે ઉમેયું : 'કુગરે ચાર લેવા જવું છે, આ સિવાય ધીરોએ તેની લશાષ આવેલી આંખો પણ જોઈ.

તે સમજી ગયો કે વીરો બાળી નાખેલી ચાર પાછી ભરી આપવા માગે છે તેણે વીરાને ચોપાડ તરફ ખેંચતાં કહ્યું. 'લે ચાલ ચાલ હવે જાનોમાનો, એવું દરેક તોય એની આટલી બધી ઉનાવળ શું છે ? આપણે બે જાણ મંડીશું, તો પચ્ચીસ પાળો બિચા કરી દઈશું. લે તમાકુ ભર, ચાલ હવે.'

વીરાએ આંખોના ખૂણા સાફ કરી નાખ્યા. તમાકુ ભરી લાવી બેઠો જાણ દમ લગાવી બેઠો.

આસપાસ જોતાં ધીરોએ પૂછ્યું : 'પણ મને તો એ થાય છે કે તે ક્યું તે ક્યું ત્યારે આવું

કાચું કેમ કયું ? અજવાળી રાતનો ય તને ખ્યાલ ન રહ્યો ?'

વીરાએ ફિક્કું હસતાં કયું : 'ખ્યાલ ને ગ્રખ્યો હોત તો તો બધોય રહેત, ધીરા ! પણ મારે એવું કંઈ કરવું હતું થોડું, કે બધો ઘાટ ઘડી રાખું ?' કહી નિશ્વાસ નાખ્યો. બોલ્યો : 'ગઈ રાતે હું મારા બળામાં સૂઈ રહ્યો હતો. હેટું હોવા છતાં ય શીળી રાતનાં તારાં ભજન ચોખ્ખાં સંભળાતાં હતાં. એક વાર તો મનમાં થયું કે હું ય તારી પાસે આવીને બેસું. પણ કોણ જાણે ને એકાએક થું સૂઝ્યું ! મારી આંખોમાં ઝેર ભરાઈ આવ્યું—“તમે ગાઓ ભજન, હું દેખાડું છું !” આમ કરી હું છાણ લઈને સીધો તારા માળાએ પહોંચ્યો. ખૂબી તો એ છે ધીરા, કે છાણું જરા ખોદીને ચાર વચ્ચે મૂકવા ગયો એટલામાં એની મેળે લાડકો થઈ ઊઠ્યો. માળા ઉપરથી ફડકા મારી નાંઠો પથ્થુ'—

ધીરા વચ્ચે બોલ્યો : 'હોય ધીરા ! ચુપ્સો આવે —

છે ત્યારે માણસ આંધળો જ થઈ જાય છે; એ વખત એ કહેલા મગજે વિચાર જ નથી કરતો. પણ ખરું પૂછે વીરા, તો મને તો આમાં ભગવાનની કૃપા જ દેખાય છે. ચાર તો ફરી ય મળશે પણ તું ગયેમો પાછો નતો મળવાનો ! ચાર બળી એ કીક જ થયું !'

વીરાએ જોરથી શ્વાસ લેતાં કયું : 'કીક તો થયું ધીરા, પણ આ તો હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં ને !'

'હૈયું હતું તો હૈયે વાગ્યાં, નહિ તો શું વાગવાનાં હતાં !' કહી વીરાનો હાથ ઝાલી ઊભા થતાં કયું : 'લે, ચાલ મારે ઘેર જઈએ, આ મૂકીને ડોસા વાટ નેતા હશે'

અને હાથમાં હાથ રાખી બેઠે જાણી જાણે ગામ થઈ ધીરાને ઘેર જવા નીકળી પડ્યા.

લગભગ આખું ય ગામ તેમની તરફ નેવા લાગ્યું—જાણે કંઈ કૌતુક ન નિકળતાં હોય !

પત્રાસાસ પટેલ

અમે ત્રણ સૂરવીરો

રાતના એકમે વાગે એકલો હું સૂતો હતો, અણસિંચો ગયો જગી; પાછલા ચોરગમહી પેટીઓ વટતી જાણે, ધ્યાના પે બહુ થતા સાંભળી; ધીમે રહીને બારણું ખોલી ખદાર ને, એક બે મિત્ર બોલાવ્યા પાડોશી ને થતા હતા. મનથી બેય ડાલ્યા તે દોરડું, લાકડી લઈ, હાથમાં લઈને બત્તી ચાલ્યા સૌ તૈયાર થઈ. લાકડી, દોરડાવાળા ઊભા બે બેઠે બાજુએ બારણાની; ધરી બત્તી હાથની, આસને રહી સાંકળ દરવી ખોલી ખદારુરી એકી કરી. ખોખારો દોરડાવાળે ખાધો ખૂન દમાગથી, અમાળી લાકડી બીજે હોવાલે ખૂન નેગથી; મુઝાયેલું રૂધાચેયું ખદાર જવા મથી રડું ઉઘાડું બારણું ત્યારે, બિચાડું ખદાર નીકળું. રમણસાસ લાટ

અંગ્રેજી ભાષાના સૌથી સમૃદ્ધ

શબ્દકોષની ઘડતરકથા

‘શબ્દકોષની રચનાનું કાર્ય ખરેખર અનવધીય છે.’—અસાત

‘કોઈ પણ ભાષાનો શબ્દકોષ એ તે ભાષાના એટલે કે તે ભાષા બોલનાર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રતીક છે.’—કાકા કાલેલકર

કોઈ પણ એક ભાષાના શબ્દો દ્વારા દર્શાવી શકાય તેવાં તેમજ મનુષ્ય માનવે સુવ્રમ થઈ શકે એવાં જ્ઞાનોના સંગ્રહ એટલે શબ્દકોષ; કારણ કે સઘળાં સાચાં જ્ઞાનને શબ્દો મારફતે જ દર્શાવવાનું હોય છે, એટલે એક ભાષાના સઘળા શબ્દોનો પરિચય આપણે સાધી લઈએ તો એ ભાષાને લગતાં સર્વ સાધારણ જ્ઞાનની વ્યથા આપણને થઈ કહેવાય.

અસખત એવા સઘળા શબ્દોનો સમાવેશ કરનારા શબ્દકોષની રચનાનું કાર્ય એ કંઈ જેવું તેવું સાહસ ન કહેવાય. ભૂતકાળમાં ઇંગ્લંડમાં એમ મનાતું કે અંગ્રેજી ભાષાનો કોષ બનાવવા માટે અમુક પ્રકારની કારકુનગીરીને લગતી મદદ વડે કોઈ પણ સાધારણ મનુષ્ય કોષની રચના કરી શકે; અને એ રીતે શબ્દકોષના નામને શોભાવે એવો પહેલો અંગ્રેજી કોષ ઈ. સ. ૧૬૧૬માં ઇંગ્લંડમાં પ્રગટ થયો હતો; તેના યોજકનું નામ હતું બુલ્કાર બુલ્કોકર (John Bullockar) અને એ કોષનું નામ હતું ‘The English Expósito’. એ કોષમાં એટલા શબ્દોનો જ સંગ્રહ નહોતો, પરંતુ શબ્દાર્થ સમજાવવા માટેની વ્યાખ્યાઓ ઉમેરીને તેની ઉપયોગિતામાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો.

પરંતુ ઇંગ્લંડમાં સૌથી પહેલો જે કોષ મુદ્રિત થયો હતો તે સને ૧૫૦૦માં પ્રગટ્યો લેટિન-અંગ્રેજી

શબ્દકોષ હતો. તે કોષનું નામ ‘ઓર્ટસ વોકાબ્યુલોરમ’ (Ortus Vocabulorum) હતું. એનો શબ્દાર્થ ‘શબ્દોનો બગીચો’ એવો થાય છે. ત્યાર પછી એવા બીજા કેટલાક કોષો પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ઈ. સ. ૧૫૭૩માં કેમ્બ્રિજમાં વસનારા બેરેટ (Barrett) ‘ઓલ્વેરીયરી’ (Alvearie = Bee-hive = મધપૂડો) પ્રગટ કર્યો હતો. એ કોષની રચના માટે એ બેરેટ અને તેના શિષ્યમંડળે ચાલતહાલો તનતોડ મહેનત કરી હતી. એ ‘કોષનું’ નામ તેણે ‘મધપૂડો’ એટલા ખાતર રાખ્યું હતું કે વિદ્વાનો અને મધમાખીઓનાં જીવનમાં રહેલું જ્ઞાન જન તેમજ મધુપ્રાપ્તિ માટેનું સામ્ય અભ્યારણી માત્રની નજર સામે રહેવા પામે અને તે દ્વારા વધુ મનન અને ચિંતન કરવા તે પ્રેરાય;— એ કોષની રચનામાં તેનું એ દૃષ્ટિબિંદુ હતું.

સત્તરમા સદીમાં ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, ઇટાલિયન અને પોર્ટુગીઝ ભાષાના અભ્યાસમાં અંગ્રેજોને મદદ રૂપ નીવડે એવા આશયથી કેટલીક શબ્દપોથીઓ (word-books) પ્રગટ થવા પામી હતી. અંગ્રેજી અને વેશ ભાષાનો શબ્દકોશ પહેલપ્રથમ વિલિયમ સેલ્સબરીએ (William Salesbury) સને ૧૫૪૭માં પ્રગટ કર્યો હતો.

સદંતર અંગ્રેજી ભાષાને જ લગતો શબ્દકોષ રોબર્ટ કોડ્રે (Robert Cawdrey) નામના

એક શિક્ષક રચ્યો હતો. તેનું નામ હતું: ટેબલ આલ્ફાબેટિકલ ઓફ હાર્ડ વર્ડ્સ' (Table Alphabetical of Hard words) અને તે સને ૧૬૬૪માં પ્રગટ થયો હતો.

સને ૧૬૨૩માં હેન્કરિ કોકરમે (Henry Cockeram) તેની શબ્દકોષી પ્રગટ કરાવી હતી અને તેનું નામ પાડ્યું હતું 'અંગ્રેજી શબ્દકોષ (English Dictionary). એ કોષના પહેલા ભાગમાં ક્યા પ્રકારના અક્ષર શબ્દોનો સંમૂહ કરવામાં આવ્યો હતો તેની વાનગી નીચે મુજબ છે:—

Acersomick : જેના વાળ કઠી કાપવામાં આવ્યા ન હોય તેવો.

Adcorporated : પરણ્યો Married.

Bubulcitate : ભરવાડના ઊકારાની પેઠે બૂસો પાડવી.

Collocuplicate : પૈસાદાર થઈ જવું. To enrich.

ગ્રીક અને લેટિન ભાષાના શબ્દભંડોળમાંથી ચૂંટણી કરીને ઉપર જણાવેલા શબ્દો જેવા બીજા અસંખ્ય શબ્દોનો સમાવેશ એ અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ રીતે અંગ્રેજી ભાષાને ગ્રીક અને લેટિન ભાષાના શબ્દોના ભારથી લદ્દાનું મદાદુષ્ટ કાર્ય એ સમયે કોષકારે કરી રજા હતા, એમ આવા કોષો પુરવાર કરી રજા છે.

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૭૨૧માં નેથેનિયલ બેઈલિ (Nathaniel Bailey) નામના કોષકારે 'યુનિવર્સલ ઇટિમોલોજિકલ ઇંગ્લીશ ડિક્શનેરી' (Universal Etymological English Dictionary) એ નામથી એક કોષની રચના કરી હતી અને તેમાં બની શક્યા તેટલા વધુ અંગ્રેજી શબ્દોનો સમાવેશ કરવાનો. પહેલપ્રથમ પ્રયત્ન એ કોષકારે કર્યો હતો એ નોંધપાત્ર ગણવું જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૭૫૫ ડોક્ટર નેટ્ટોનસને તેનો 'ડિક્શ-

નેરી ઓફ ઇંગ્લિશ લેન્ગ્વેજ' શીર્ષકે કોષ પ્રગટ કર્યો હતો. એ કોષની રચનાની પૂર્ણાવુતિ કરતાં તેને પૂર્યાં સાત વર્ષ લાગ્યાં હતાં, અને કહેવાય છે કે ડોક્ટર નેટ્ટોનસને એકને હાથે એ કાર્ય પાર પાડ્યું હતું. અજાણત, થોતે નિશાની કરી રાખેલાં અવતર-જોના નકલો કરવાનું કામ કેટલાક મદદનીશો પામેથી તેમણે લીધું હતું. એ કોષ માટે કહેવાય છે કે અગાઉના સમયના કોષોને તેણે જુઠાવી દીધા હતા. એ તદ્દન ખરું છે. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે અંગ્રેજી વિદ્વાનો તેમજ વાદ્યમયસંવેદીને ૨૫૪ રીને ચૂકી આવ્યું કે અંગ્રેજી વાદ્યમય યોગ્યથ વધતું જતું હોવાથી તેમજ બીજી ભગિની-ભાણાઓમાંથી લગભગ બધે શબ્દો અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દભંડોળમાં આમેજ થતા રજા હોવાથી કોઈ પણ વિકસિત સ્વરૂપવાળો આદર્શ રૂપ કોષ એકલે હાથે સફળતાપૂર્વક રચાવી શકાય એ તદ્દન સંભવિત નથી.

આવી વસ્તુરિધિતિ હોવા છતાં પણ ઈ. સ. ૧૮૦૭માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સરચાનોમાં વસવાટ કરી રહેલા નોઆદ વેબ્સ્ટરે ઓગણ-પચાસ વર્ષની ઉમરે 'અમેરિકન ડિક્શનેરી ઓફ ઇંગ્લિશ લેન્ગ્વેજ' નામનો કોષ રચવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું. એ કાર્ય હાથ પર લીધા પહેલાં એક લેખક તેમ જ કેળવણીકાર અને ખાસ કરીને તેની 'નેટ્ટોની શબ્દકોષી' (Webster's Spelling Book) ને માટે તેને સારી સરખી ખ્યાતિ મળી ચૂકી હતી. પોતાના એ કોષ માટેની સામગ્રી એકી કરવા પાછળ તેણે તેનાં જીવનમાં કેટલાંયે અમૂલ્ય વરસો પસાર કર્યાં હતાં-તે એટલે સુધી કે, સને ૧૮૦૭ પહેલાં જે વરસે તેણે એ કાર્ય પાછળ લીધાં હતાં તે ઉપરાંત બીજાં એકવીસ વર્ષ સુધી સતત કાર્ય કર્યો પછી તેના એ કોષની ત્રણોગ્લ્યાની સમાપ્તિ તે કરી શક્યો હતો. એ કોષમાં તેણે સિનેરથી એટલી દબાર શબ્દોના અર્થ સમાવવા માટેની મુશ્કેલ વ્યાખ્યાઓ રચી જતાવી હતી.

એ વેબ્સ્ટરના સમય પછી કોઈ પણ એકલા અટલા સંપાદકે અંગ્રેજી કોષ રચવાની હામ બીટી નથી. એ કોષકારના મૃત્યુ બાદ પ્રગટેલી સને ૧૮૬૧ની

‘ધ સેન્ચરી ડિક્શનરી’ તથા સને ૧૮૯૩ની સાલની ‘ધ સ્ટેન્ડર્ડ ડિક્શનરી’ અગ્રણ્ય એ કોષકાર વેસ્ટરના નામ પર ચઢેલી છે એ ખરું છે; છતાં પણ સાચી વાત તો એ છે કે પ્રખ્યાત અભ્યાસીઓનાં વરસો સુધીનાં સંપાદનકાર્યાનાં સફળ તેમજ સતત પ્રયત્નોનાં ફળરૂપ એ કોષો નીવડી ચૂંયા છે. અને તદ્દન નવા કોષોની ગરજ સારે એવા સાબિત થઈ ચૂંક્યા છે.

સૌથી છેલ્લી વાત અંગ્રેજ ભાષાના સૌથી સમૃદ્ધ કોષની ઘડતરકથાની છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં હોલેર સ્વયં-સેવકોની એક મંડળીએ સમગ્ર અંગ્રેજ રાજદાના અર્થ તેમજ ઉપયોગ સમજાવનારો એક સંપૂર્ણ શબ્દકોષ રમવાની સામગ્રી એકઠી કરવા માંડી હતી, પરંતુ એમની એ એજન્ડાને પાર પાડવાની ખ્યાએશ બર આવી શકી નહિ, કારણ કે સંબોગોએ તેમને નૈયારી આપી નહિ એટલે એ કાર્ય એટલેથી જ અટકી ગયું.

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૭૬માં એલફ્રેડ યુનિવર્સિટીને હસ્તક ચાલતા કલેરેન્ડન પ્રેસે આપી યે ચોખ્ખા સંજાગી લીધી. અને ડૉ. જેમ્સ મરે (Dr. James Murray)ને એ કોષનો મુખ્ય સંપાદક નીમવામાં આવ્યો. એ સમયે એમ માનવામાં આવ્યું હતું કે મજદૂર કોષનું કદ ૭૦૦ પૃષ્ઠી વધવા પામશે નહિ અને લગભગ દશ વર્ષના ગાળામાં એ કાર્યની સમાપ્તિ થઈ શકશે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં ડૉ. મરેને માલુમ પડ્યું કે પોતે હાથ ધરેલાં કાર્યની સમાપ્તિ માટેના તેણે કાઢેલો આસટો અરેબર બૂલબરેલો હતો.

પછી તો મુશ્કેલીઓનો ભાર ઝોળા કરવા માટે ખાસ સૂચનેલાં પુસ્તકોમાંથી વિવિધ પ્રકારનાં અવતરણો એકઠાં કરવા સારુ સ્વયં-સેવકોને ફરીવાર ખાસ પ્રકારની નવી અપીલ કરવામાં આવી. જેને પરિણામે દુનિયાભરમાંથી આવસો કરતાં પણ વધુ વાચકોએ અવતરણોના સંગ્રહના કાર્યમાં મદદ કરી અને ૩૦ જેટલા ઉપસંપાદકોએ કર્ષે પણ મહેનતાણું લીધા વગર પોતાની સેવાઓ આપનારું માથે લીધું. ત્રણ વરસ જેટલા ટૂંકા ગાળામાં દશ લાખ જેટલાં બીજાં

અવતરણોનો સંગ્રહ તૈયાર થયો અને એ રીતે તે કોષ માટેના રાજદાની ઉપયોગિતા સમજાવનારાં અવતરણોની કુલ સંખ્યા પાંચીસ લાખ જેટલી થવા પામી. એ સર્વળાં અવતરણોને જુદાજુદા વિશાગોમાં વહેંચી નાખીને તેમને પદ્ધતિસર ગોઠવી દેવામાં પણ આવ્યાં. અને એ અવતરણો એ આ કોષની ખાસ વિશિષ્ટતા ગણાય છે.

ભાર બાદ સને ૧૮૮૫માં ડૉ. મરેએ અને તેના મદદનીશોએ એલફ્રેડને કાયમનો વસવાટ સ્વીકાર્યો. પૂરાં તેનીશ વર્ષ સુધી ડૉ. મરે સતત રીને પેનાનાં કાર્યમાં વ્યહોનિત મંડ્યો રહ્યો અને તે દરમિયાન અંગ્રેજ ભાષાના રાજકોષ માટેના અર્ધ જેટલા રાજદા માટેની રીતસરની રચના તો તેણે પૂરી કરી લીધી હતી. તેનાં એ કાર્યની દરરોજનાસી તરીકે સને ૧૯૧૫માં તેને ‘સર’નાં ઇતિહાસની નવાજેશ કરવામાં આવી; પરંતુ એ જ વર્ષના જુલાઈ માસમાં તે સ્વર્ગે સોંપાયો.

તેની જગ્યાએ ડૉ. હેન્રી એડ્લી આબ્રો અને ૧૯૨૩ના એ મહિનામાં થયેલાં તેના અવસાન સુધી મુખ્ય સંપાદક તરીકેનું કાર્ય ખૂબ ચીવટપૂર્વક તેણે બજાવ્યું હતું. અને એ રીતે અંગ્રેજ ભાષાના સૌથી સમૃદ્ધ શબ્દકોષની રચનાનું કાર્ય પૂરું થયું.

સને ૧૯૧૩માં અમેરિકામાં પ્રગટી ‘ધ ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ ડિક્શનરી’ના સંપાદનમાં ૩૮૦ જેટલા નિષ્ણાતોએ મદદ કરી હતી, પણ આ ‘એલફ્રેડ ઇંગ્લીશ ડિક્શનરી’નું સંપાદન તો બેનચૂન હતું. તેના મુખ્ય સંપાદક ડૉ. મરેના નામ પરથી તેને ‘મરેઝ ડિક્શનરી’ (Murray's Dictionary) તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. એ શબ્દકોષનો પહેલો ભાગ સને ૧૮૮૫માં પ્રગટ્યો હતો અને છેલ્લો એટલે દશમો ભાગ ૧૯૨૪માં પ્રગટ થયો હતો અને એ કોષમાંના ખગોળવિદ્યા, વનરપતિશાસ્ત્ર, રસાયણવિદ્યા, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, જૂસ્તરવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન અને એવા બીજાં અનેકાનેક વિશાગોનું સંપાદનકાર્ય તે તે વિષયના ખાસ નિષ્ણાતોને હસ્તક સોંપાયું હતું. એમાંના કોઈ એક નિષ્ણાતની યુગ્મશ નહોતાં કે તે આખા યે કોષની

રચના કરી બતાવે-એટલું કપરું એ કાર્ય હતું.

આ જગત્કર કાર્યની તૈયારી દરમિયાન કેટલીક નોંધપાત્ર ઘટનાઓ પણ બનવા પામી હતી, જેમાંની એક આ રહી: એક સમયે સર જેમ્સ મરને બર્ક-શાયરના એક ડૉક્ટર મારફત પોલિયસરી દીકરાઓ-વાળાં અવતરણોની એક કિંમતી નોંધ મળવા પામી હતી. એ સામગ્રી ડૉ. મરને એટલી તો ઉપયોગી માલૂમ પડી કે એ ડૉક્ટર મારફત પેલી દીકરાઓ લખનારા અંગ્રેજી પડિતને ઑસ્ટ્રલિયન આશ્રયવાનું તેણે નિમંત્રણ પાઠવ્યું. તેના જવાબમાં ડૉ. મરને ખગર મળ્યા કે પેણે અંગ્રેજી સાહિત્યસેવક ઑસ્ટ્રલિયન સુધી આવી ન શકે એવા વિપરિત સંલોગોમાં હતો. એટલે ડૉ. મરને ઇર્ષાપરની મુલાકાત લેવાનું રાખવાનો સંકેતો તેને મળ્યો. એ ઇર્ષાપરની મુલાકાત લેતી વખતે ડૉ. મરને ખરેખરી અભિપ્રયોગી વચ્ચે જાણવા મળ્યું કે પેણે પડિત તો એમરની ગુનેગારની ઘીવાનારાળા (Lunatic Asylum) નો એક દરદી હતો. વધુ તપાસ કરતાં ડૉ. મરે જાણી રાખ્યા કે એ પડિત તો અમેરિકાના આંતરવિગ્રહ દરમિયાન લશ્કરમાં સર્જનની પદવી પર રતો તેને 'કપાણુ' (Sun Stroke) નો રોગ થતાં તેને પરિણામે એક સળંગે સને ૧૮૭૨માં તેણે એક ખૂન કર્યું હતું અને તેથી જ તેણે એમરની ગાંડાની છદ્ધિપતાકમાં લગભગ ૨૫ વર્ષ જેટલો લાંબો જીવનિવાસ રોક્યો હતો. ડૉ. મરેએ એ ગાંડાની મદદને પોતાના કાર્યમાં આશીર્વાદરૂપ માની હતી.

એવો એ ઑસ્ટ્રલિયન શબ્દકોષ આજે અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રમાણરૂપ કોષ ગણાય છે. અને તેમાં ૪,૨૫,૦૦૦ શબ્દોનો હિતિહાસ, તેમનો સાચો ઉપયોગ, તેમનાં મૂળ તેમ જ તેમના વિવિધ અર્થોની સમગ્રતત્વ માટેની વ્યાખ્યાઓથી ભરપૂર છે. એને મટે સ.ચુ. જ છે કે 'એ કોણ વિદ્યા તેમજ રામાંચથી ભરપૂર છે અને તેમાં સંગ્રહિતો એક પણ કણ નિરપયોગી જણાયો નથી.'

વસંત

(જાણકાર્ય)

આવી વસંત! આવી વસંત,
ફૂલડાંને આડપાને આવી વસંત,
કેસડાં રંગભર્યે, આવી વસંત,
પવનની લહિરમાં, આવી વસંત,
આવી વસંત, આવી વસંત. ૧
ફાલગુણ કંઠમાં આવી વસંત,
પંખીનાં ગીતમાં, આવી વસંત,
ઉવાના રંગમાં, આવી વસંત,
સંધ્યાના છેડે, આવી વસંત,
આવી વસંત, આવી વસંત. ૨.
મોરલાની પીંછીમાં, આવી વસંત,
સૂરજના તેજમાં, આવી વસંત,
હોળી, પૂળેટી લાવી વસંત,
ગાળકોશું એલવા આવી વસંત,
આવી વસંત, આવી વસંત. ૩

ભારતીય

ખરી પડતાં ફૂલડાંને

[: રાણા :]

નાજુક નમણું ફૂલ, ખીલ્યાં ત્યાં ખરતાં લાળી
તમને, કઠગી લીઠે ફૂળી આંતરડી મારી !
પરોઢિયે તો ખીલ્યાં, થઈ ના જાણે વેળા
ખરી પડી ત્યાં તમે મળ્યાં માટીની લોળાં !
ઘડી તો થોભો લાઇ ! સૂરજ આવ્યો ના માથે,
સંધ્યા આવતી સુણી સહુએ જાણું સાથે !
અમેય તમ શું ખીલી ખરી પડતા જ અકાળે,
શળનમ સા ઘડી હસી સરી પડતા જ સર્વે !
ચંદ્ર રાજની નિન્દગાની આ ચાંદની જેવી,
“ જે જાણું તે જાણ ” અટળ એ નિયતિ કેવી ! *

મોહન ઠક્કર

ત્રિભુવનનારા વીરજીભાઈ ડેમાણી

* રાજદંડ રીતોના ‘ ૨ ’ રંકાડી:સ’ ઉપરથી ચલિત.

લાખ

ગ્રામોદ્ધારની રેકર્ડ ચલાવતાં આપણને લાગ્યે જ ખ્યાલ આવે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ખીચણ, ખીચણ કે લાખ તરની ડાંગો ઉપર ચોંટેલી રાતી, ઘોળી, ફૂગ વગેરે લાખ જગતમાંથી ખસી જાય તો ઘરઘર વાગતાં ગ્રામોદ્ધાર એકાએક બધે થઈ જાય. પરંતુ દિંદમાં ઊપજતી લાખના પચાસ ટકા તો એ રેકર્ડ બનાવનારાં કારખાનાંઓ જ પચાસી જાય છે. લાખ ઘણી કિંમતી વસ્તુ છે એ પહેલી નજરે તો હસવા જેવી વાત લાગે છે. ખરું દિંદ દર વરસે ૭ થી આઠ કરોડ રૂપિયાનો લાખનો વેપાર કરે છે, એ જાણ્યા પછી એ વાત હસવા જેવી નહિ લાગે.

લાખ નીચેના ઉપયોગમાં આવે છે :

હિંદુસ્તાનમાં

૧. જાંગડીઓ, રમકડાં, પીતળનું વારનિશ. બનારસ, જયપુર અને મૈસૂરના ચેનાપદ્મ શહેરમાં લાખનું મુંદર નાણુક કામ થાય છે;
૨. કાંકલા, બોખીન;
૩. તલવારની મુક એસાવામા;
૪. જાંગડીઓના ગાલા અને સીલ કરવાની લાખની બનાવટમાં;
૫. વારાફરતી અગરબ અને લાખના પડથી બનતા 'મોકિનાઈટ' નામના પદાર્થમાં;
૬. ગ્રામોદ્ધાર રેકર્ડની બનાવટમાં.

પરદેશમાં

૧. ગ્રામોદ્ધાર રેકર્ડ અને ચિલાનેલા ચેત્ર બનાવવામાં;
૨. વારનિશ અને પોલિશ. સારામાં સારી લાખમાંથી એરોપ્લેનનું વારનિશ બનાવવામાં આવે છે;
૩. લીધોમાફની શાદી, સીલીંગવેક્સ. રંગ બિનાની લાખ લુદીઝીટી જાનની સુગંધી લાખની લાકડીઓ બનાવવામાં;
૪. દેડ ને અક્કડ બનાવનાર પારદર્શક પદાર્થની બનાવટમાં;

૫. સામકા અને કેનવાસને બદલે હલે સેલેક (લાખ)

બટની રા બનાવવામાં પલુ વપરાય છે;

૬. ફેમ્ફોર સીગનકીંગ અને બોંબની બનાવટમાં;

૭. આદિસાની કલાઈ કરવામાં;

૮. ઢાળાના કામમાં;

૯. ઇમેક્ટ્રિક કામમાં અવાહક પદાર્થ તરીકે;

૧૦. ચોક્કેટના કવર તરીકે;

૧૧. વહીણાનાં તળિયામાં પોલાદનાં પતરાં ઉપર પાણીનો ધસારો અટકાવવા લગાડવામાં આવના પેઈન્ટ તરીકે;

૧૨. દરિયાના તારનાં દોરડાંની બનાવટમાં;

૧૩. રંગ બિનાની લાખ ઇમિટેશન હાથીદાંત તરીકે. ખાસ કરીને બોક્ષીપાઈના દડા, બ્રશ, ટાંબિયા, દૂધબર, આગ સંકેતવાના સળિયાના હાથાની બનાવટમાં અને કાગળ તથા સામકાના વારનિશ તરીકે;

૧૪. શુદ્ધ કરેલી 'શેલેક' મોટા ચંદ્રકો તથા સિક્કાઓની કાઈબનાવવામાં, કિમતી દસ્તાવેજોના સીલ કરવામાં તથા છુટપોલિશની બનાવટમાં. લાખની કિંમત આટલી બધી વધારે હોવાનું કારણ એના કેટલાક ગુણો છે—

૧. પાણીમાં અડાવકના અને બીજા સોંધા પ્રવાહીમાં ડાવકતા.
૨. બીજા ચીકટા પદાર્થો કરતાં વધારે કઠણતા. અને કોઈ ખરું હવામાનની સામે દબર. ઝીલવાનો ગુણ.
૩. રિષતિરધાપકતા અને હીસી સપાટી ઉપર ચોંટી રહેવાનો ગુણ. પાતળામાં પાતળું તેનું પાક કરી શકાય.
૪. ઢાળાના કામમાં વધારેમાં વધારે ચોક્કસતા તથા રેખાઓ ઝીણામાં ઝીણી હોવા. જ્યાં પડતી પાડવાની ગુણ.
૫. ઇમેક્ટ્રિક પદાર્થોમાં તેની અવાહકતા.

ઝાડે ઝાડે અને ડાળીએ ડાળીએ ફરી લાખ ભેગી કરી ખેતરો આને શેર શહેરમાં વેચી દેતા આપણા હિંદી ગરીબ મજૂરને તેની કિંમત કાચુ સમજાવે ? ગણ મહાન વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીચેના પહેલા લાખનો ભાવ મળતા ૧૨૧૧ રૂપિયા હતો, લગાઈ દરમિયાન તે વધીને રૂ. ૧૪૨૧ સુધી પહોંચ્યો હતો । છતાં આપણા મજૂરોના નરીયમાં તો ખેતરો આના જ રહ્યા હતા કેઈ પણ વસ્તુના ભાવમાં લાખના ભાવ જેટલા ભગતીઓટ ભાગે જ આવતા હશે

હિંદુસ્તાનમાં લાખનો ઉપયોગ નવો નથી મહાભારતના સમયમાં પાંડવોને લાક્ષાગ્રહમાં બાળી મૂકવાનું કાવતરું ચલાવે છે તેમ છે ઇસ્લામી ત્રીજા મેકામાં એક અંગ્રેજ લેખક હિંદમાં ગતા ગાટકામમાં લાખની વપરાશ હોવાનું લખી ગયો છે મેળમાં મેકામાં બાદશાહ અમર પોતાના મહેનના બારી બાગચા લાખના વારનિશથી ચન્ચકિત બનાવેલો 'આઈ-ને-અકમરી' તેની સાક્ષી પૂરે છે

લાખના આજના ઉપયોગનો ઇતિહાસ એટલે છે ના ત્રણચાર દાયકાઓનો ઇતિહાસ સરૂઆતમાં તો રેશમના ગાટકામમાં તેનો જ ઉપયોગ થયો પણ હાલ દરેક રંગના મૂળ સમા 'એનીનાર્મન' ના ગંગો ચતા એ ઉલોગ નામ પામેયો

લાખ એ એકના હિંદુસ્તાનની જ પેગંસ છે ક્ષત્રદેશ, હિંદી ચીન, અસામ, અને વનેશિયામાં પુષ્કળ લાખ થાય છે લાખનો ઉલોગ હોટાનાગપુર, ઓરિસાનો ઉત્તરભાગ, બંગાળાની પશ્ચિમમાં અને ક્ષત્રદેશમાં કે આ ઉલોગનું કેન્દ્રસ્થાન મિઝાપુર કે લાખનાં જતુઓનું જીવન

લાખના જતુઓનું જીવન બહુ ગંસિ છે આપણને નવાઈ લાગે કે ટાકણીના માથા જેવડા લાખના જતુઓ આપણને લાખો ગિયાની આવક આપે કે ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ચોટના નરી આખે દેખાતા ડાડા એ સ્વદ્વં-શકે યત્ર વડે જોતા ખરી રીતે તો ગુલામી ગંગા આખ અને પગવાળા લાખના જતુઓ જ છે

ઉનાળામાં જૂન મહિનાની અધવચે ઓ ઓટોમગની સરૂઆતમાં એમ જે વાગ એ જતુઓનો વિમસ થાય છે પછુ મેસર રાત્રીમાં અનુકૂળ હવાપાણીને લીધે દરવરે લાખના પાંચ પાક ઉતરે છે

સ્વચ્છ સવારે સૂર્યપ્રકાશમાં લાખની ઇધિગો (લાવો) પેદા થાય છે માદા જતુએ બનાવેલ લાખના પડમાં આવા પુષ્કળ ગુનામી ધીમી ગતિ કરતા જતુઓ જન્મે છે ચાગપાય અંકવાડિયા સુધી આવા હમ્મરો જતુઓ દરોગ પેદા થયા જ રહે છે જન્મ સમયે લાખના એક જતુનું કદ ઇંચના પચ્ચીશમાં ભાગ જેવડું હોય છે પૂરો વિમસ પામેના જતુનું કદ ઇંચના બારમાં ભાગ જેવડું હોય છે જન્મ પામતા જ બંધા જતુઓ ધીમી ગતિએ ઝાડની ડાળીઓ ઉપર ફાઈ સારી ગસદાર ડાળીને પોતાનું નિવાસ ગ્રામ બનાવવા ચાની નીકળે છે કહેવાય છે કે તે બાર ફૂલ બનાઈ એકીમાથે થાક્યા વિના કાપી શકે છે પડેને જ દિવસે ભે ફાઈ સારી ડાળી ઉપર પહોંચી ન શકે તો તેમાંનો ક્ષો બરો ભાગ મરી જાય છે જન્મ પામની વખતે પણ ખગળ થવા, ખડમામી અને ડાળીઓ પડ દૂદના વાગ અને ખિસકાલી વગેરે ને લઈને તેઓનું મજલુમમાંજ ઘણું હોય છે

પછુ જે લાવો આ બધી અચ્ચેલો સામે ટકરૂ ઝીની સારી ગસદાર ડાળી સુધી પહોંચી શકે છે તે લા જ તેના ઝીણા પગ અને રસ ચૂસવાની, વાળ કરતા પણ ઝીણી નગી વડે, ચોની જાય છે એક વખત ચોટયા પછી માદા લાવો ડી ખમની નથી બે ખમે તો તેનું મો તૂટી જાય છે અને મરી જાય છે જેમજેમ લાવો ગસ ચૂસે છે તેમતેમ લાખ નામનો ચીમ્બો પદાર્થ તે પોતાની ચામડીની અથીઓમાંથી બહાર કાઢવા લાગે છે સરૂઆતમાં તો પાગદારક પાતળો રસ જ નીકળે છે પછી તે જતુઓ પોતાની ચામડી ઉનારી નાખે છે બી માત્ર નગી અને મો વડે જ ચોની ગઢે છે હવે તેના રંગમાંથી વધારે ઘટ્ટ ચીમકાવાગો પદાર્થ તેના ચીમ ઉપર ફાટવાની થેડે જામવા લાગે છે અને તેમાં આવેના યજુ ડિરોવારે તે ચાસ લે છે, તેના મોમાંથી જે

ધોળો મીઠાનો પદાર્થ નીકળે છે તે આપણને ઝાઝળી ઝાળીઓ ઉપર છાંરી વળેલી દેખાય છે. નર લાવીમાં કાંઈ જનનો ફરફાર થતો નથી અને તે થયેલી ઘોડી જ લાખ પેદા કરી શકે છે. લગભગ છ અડવાડમાં પછી નર લાવી તેના લાખના પડમાંથી છૂટું થાય છે અને માદા લાવીને ફળદ્રુપ કરી મરી નવ્ય છે. માદા જંતુઓ બીજા મહિના સુધી વખા કરે છે. અને પછી તે રસ ચૂસવાનું બંધ કરે છે. ઈમાં મૂકીને તે પોતાની જ બનાવેલી લાખની છત્રમાં ધીમે ધીમે મરી નવ્ય છે. બીજા પખવાડિયામાં એ ઈમાંથી લાવી નામના જંતુઓ પેદા થાય છે.

અને ફરી પાછો એ ક્રમ ચાલુ થાય છે.

લાખનો પાક વધારે પ્રમાણમાં ઉતારવાને માટે ખીજાં ઝાડમાં લાખના જંતુઓને દાખલ કરવાની ક્રિયા કરવી પડે છે. ઈમાંથી દબ્બું લાવી નીકળ્યા ન હોય તે પહેલાં લાખવાળી ઝાળી બરાબર ટાપી તેના બંને છેડા નવા ઝાડની ઝાળીઓને અડે તેમ બંધવામાં આવે છે જેથી લાવી નીકળ્યા પછી ઝાળીના કાંઈ પણ છેડેથી નવી ઝાળીઓ ઉપર જઈ શકે છે. લાખની બનાવટ

લાખ તૈયાર કરવામાં ઘણી જ ધોરણ અને મહેનતની જરૂર છે. એ એક એવો કાષ્ટકલોગ છે કે જેમાં દબ્બું સુધી ચંત્રવાદનો જમાનો પણ કાંઈ ફરફાર કરી શક્યો નથી.

પહેલાં તે લાખને ઝાળીઓ ઉપરથી છૂટી પાડવામાં આવે છે, ચોખ્ખી અને લાકડાના દટકાઓના ભેગ વિનાની લાખ પહેલાં નંબરની લાખ બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. અને ખાસીમાંથી બીજા અને ત્રીજા નંબરની લાખ બનાવવામાં આવે છે. દરકી લાખને આગણીમાં આળી નાખે છે. અને જે નીચે પડે છે તેની દરકામાં દરકી જનની લાખ બને છે. સાખને પહેલાં તે ચક્ષીમાં પીસવામાં આવે છે અને વૃષડમાં નાખી ઝાટકી નાખે છે, ત્યાર પછી સિમેન્ટની ટુંડીઓમાં ચોવીસ દલાક સુધી તેને પલાળી રાખે છે. ત્યાર પછી કુલાર જેમ માટીને ચીકવે છે તેમ મળૂરો તેને પણ વડે ખૂચ ચૂકે છે અને પાણીને આછરવા દે છે. આથી કચરો બધો ઉપર તરી આવે

છે. તે કચરાને ચૂકવીને તેમાંથી બને તેટલા લાખના ક્ષો લઈ લેવામાં આવે છે. ત્યાં સુધી જરા જેટલો પણ રંગ પાળીમાં ન આવે ત્યાં સુધી આ રીતે લાખને ત્રણ વખત ધોવામાં આવે છે. પછી તેને મુકીને આખી લાખ તથા બૂદી એમ બે ભાગ પાડવામાં આવે છે.

અમુક જનના મીઠાણ પદાર્થો (Arsenic and pine resin) બેળવીને લાખને એક સાંકડી લાંબી બે પડવાળી થેલીમાં મૂકવામાં આવે છે. તેનો આસ બે-ત્રણ ઈંચ અને લંબાઈ દસ-ગાર વાર હોય છે. પછી તેને એક લાંબી નીચી બડી સાથે રાખવામાં આવે છે. જેમ જેમ લકીના તાપને લાગે અંદરની લાખ જોગળે છે તેમ તેમ મળૂરો તેના બે ચ છેડેથી વળ ચડાવતા જાય છે. તેથી પ્રવાહી લાખ થેલીમાં પડવાથી ગળાઈને બહારની દીવાલ ઉપર ઝમે છે. પછી એક નિષ્ક્રાંત (roaster) પડોળા છાંડ વાળા ચોખ્ખાથી તેને બેળી કરી એક બીની પથ્થરની શીશા ઉપર નાખે છે. ત્યારે બીજવાર લાખ થેલીમાંથી બહાર ઝમે છે ત્યારે આ લાખ પાછી તેની સાથે ચોડાવામાં આવે છે. અને તે નવી લાખ સાથે મિશ્ર થઈ જાય છે. આ ક્રિયા બધી લાખ એકસરખી થકતા કારણે ફરે ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે.

આ આખી ક્રિયા બે નિષ્ક્રાંત માણસ ઉપર આધાર રાખે છે. એક લાખ પકવનાર (roaster) અને બીજો લાખના ટાળા-ચાટ પાડનાર (stretcher). પછી તે લાખને તાડનાં પાંદડાં વની એક માટીની નળી ઉપર ચોપડે છે. નળીમાં સતત ચરમ પાણી વહેતું હોય છે. ત્યાર પછી કપડાંથી તેને પોલિશ કરી નળી ઉપરથી લઈ લેવામાં આવે છે.

આવી બે ફૂટ લાંબી અને દોઢ ફૂટ પડોળી લાખની પાંદો હાથ, પગ અને મોં વની પકડી, વારે લકીએ તાપમાં ચરમી આપી નરમ કરતાં તેની ટુંકાવા માપની પાંદો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે લાખ ઉપરની બધી ક્રિયાઓ સમાપ્ત થાય છે. પાંદોને ફરી એક વાર ચૂકવીને તેની લાકડીએ પાડવામાં આવે છે અને દેશપરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

લીખુભાઈ રા. ગોહિલ

ધ્રુવપ્રદેશ અને તેને હૂંઠનારાઓ

૨

ડૉ. નેન્સન પૃથ્વીના ઉત્તર છેડા સુધી પહોંચી શક્યો નહિ. છતાં તેની સાહસવાતાનાં વજુનો સાંભળી તેમાંથી કેટલાયને પ્રેરણા મળી. વળી નેન્સનની યાત્રાથી સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું કે—જે પ્રયત્નમાં આજે સિદ્ધિ મળી શકી નથી, તેમાં આવતી કાલે, નજીકના ભવિષ્યમાં, સિદ્ધિ મળશે જ. અને ડૉ નેન્સને આપૂરું મહેતું કામ પૂરું કરનારો કોઈક નીકળશે જ.

અને અન્યું પણ તેમ જ. થોડા જ વખતમાં ધ્રુવમિદુ સર કરવાને એક સાહસિક વીર કમર કસી. તે એક સ્વીડિશ હતો. તેનું નામ પ્રો. આન્ડ્રે. અલ્વાર સુધી કોઈએ નહિ કાપેલો એવો એક નવો જ માર્ગ તેણે પસંદ્યો. તેણે એવી કલ્પના કરી કે હિમખડો પરથી સરકતાં સરકતાં ધ્રુવમિદુએ ક્યારે પહોંચાય? તેના કરતાં આકાશમાર્ગ શું ખોલે? જોજે કે ગોથે દિવસે ધ્રુવમિદુએ જઈ પહોંચાય. પ્રતિન્યાયાર વાયુની ગદ્ગદ વિમાનને મળશે એટલે તેને હંકારવું પણ સહેલું થશે.

તેણે પોતાની આ કલ્પના સ્વીડનના રાજા સમક્ષ રજૂ કરી. રાજાએ તેને સત્કારી અને સહાય આપવાનું કહ્યું. લોકોને આ યાત્રાતની ગતિય થતાં તેમણે પણ સાંડું ફુંક એકઠું કરી ઉપલીકલ્પનાને અજમાવી લેવા શ્રે. આન્ડ્રેને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

આન્ડ્રેને જોઈ તો ખૂબી અનુકૂળતા મળી ગઈ. તેણે ધ્રુવયાત્રા અર્થે એક વિમાન તૈયાર કરાવ્યું. તેનું નામ ઇમિલ રાખ્યું. પ્રથમ તે સ્વીડન રસ્તે સ્વીડનનર્ગન ગયો. ત્યાંથી તા. ૧૧મી જુલાઈ ૧૮૮૭ના રોજ બપોરના બાર વાગે એ સાંધીએની સાથે ઇમિલમાં બેસી ઉતરધ્રુવ તરફ જોડ્યો. એક કલાકમાં તો ઇમિલ ત્રણ દળાર ફૂટ જેટલી ઊંચાઈએ પહોંચી ગયું અને થોડી જ વારમાં દટ્ટિમ્બોતાની પેલી પાર

નીકળી ગયું. જેટલી ગતિથી તે ધ્રુવમિદુ તરફ જોડ્યું હતું, તેટલી ગતિ એ કાયમ ટકી શકત, તો તે ત્રીજે દિવસે ધ્રુવમિદુએ જઈ પહોંચત.

પણ એ ગણતરી એ અને તો રૂપે જ રહી.

ઇમિલ કયાં સુધી હેમખેમ પહોંચ્યું છે. તેના સમાચાર જગતને જણાવવા માટે અંદ્રિએ પોતાની સાથે થોડાંક કખૂતરો રાખ્યાં હતાં. દરેક અક્ષાંશ ઓળંગતી વખતે એકેક કખૂતરને સ્વીડન તરફ મોકલવામાં આવતું હતું. તેવું એક કખૂતર તારીખ ૧૫મી જુલાઈને રોજ સ્વીડનનર્ગન દાખુની નજીકમાં સીસેનો ચિહ્નર કરી રહેલ આઈન નામના વડાણ પર બેઠ્યું. તેની કેટ બધિકી ચિટ્ટી વાંચતાં જણાવ્યું કે— તા. ૧૩મી જુલાઈની બપોર સુધી ઇમિલ હેમખેમ જોડ્યું હતું. અને તેણે બ્યાસીમા અક્ષાંશ વૃત્તને ઓળંગ્યું હતું.

પણ ત્યારપછી બીજું એક ચ કખૂતર આવ્યું નહિ. તેમજ ઇમિલનું અને તેની અંદરના યાત્રીઓનું શું થયું, તેની કંઈ લાજ હાજી નહિ. ધણી દિવસ રાદ લેવા પછી લોકોએ અનુમાન કર્યું, કે ઇમિલ કોઈકે ઠેલણે હિમખડો પર પડાઈ પડ્યું હશે. અને તેની અંદરના ત્રણ વીરોનું અસિદ્ધાન એ માનવઅક્ષી શ્રુમિએ લીધું હશે.

*

આ દિવામાં ત્રીજો પ્રયત્ન કરવાને એક ઇટાલિયન તૈયાર થયો. તેનું નામ ડ્યુક લુઈગી. તેણે પોલર-સ્ટાર નામનું એક મજબૂત વડાણ તૈયાર કર્યું. અને ધ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસને માટે જોઈ તો સંપૂર્ણ તૈયારી કરી. લુઈગી એક રાજકુવર હતો. તેણે આજ્ઞસના દિમાન્હ દિન શિખરો ઉપર અનેક આરોહણો કરેલાં હતાં.

પ્રથમ તો તેણે ધ્રુવપ્રદેશને પથે પહોંચા જે જે યાત્રીઓ દસાત હતા, તે દરેકની મુલાકાત લીધી.

અને તેમની પ્રવાસ કથાઓ તેમને મુખેથી સાંભળી. આ પ્રમાણે ધ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસને લગતી, બની શકે તેટલી માહિતી મેળવ્યા પછી, સને ૧૮૯૯ના જુન માસમાં તેણે પોતાની નૌકા પોલર સ્ટારને ધ્રુવપ્રદેશને પંથે દર્શારી. કેન્ઝ જેસેફ્સેન્ઝ નામના દ્વીપસમૂહ સુધી પહોંચતાં કંઈપણ વિદ્ય નહિ, એ દ્વીપ સમૂહમાંના પ્રિન્સ રૂડોલ્ફ નામના ટાપુ પર મુકામ કરી દિમાળે ત્યાં જ પૂરા કર્યો. એ પ્રદેશનો દિમાળે એટલે એક મોટો સગમ અધારી રાત્રિ. ત્રણચાર મહિના સુધી ન થાય સૂર્યદર્શન કે ન મળે કયાંયથી પ્રકાશનું કિરણ. ઇટાલિયન લોકોને આ તરેહનો શિયાળો ભારે ભયંકર અને આકરો લાગે એ દેખીતું છે છતાં પણ રાજકુવર લુઈગીએ પોતાના સાથીઓને હિંમત આપી, એ ભયંકર દિમાળને પસાર કર્યો.

શિયાળો પૂરા થતાં, એપ્રિલમાં તેણે કે. કેમીની સરદારી નીચે થોડા સાહસિક માણસોને ધ્રુવગિદ્ધ તરફ રવાના કર્યાં. તે લોકો સ્લેઈજ ગાડીઓ સાથે હિમખંડોને ખૂંદતા ખૂંદતા ધ્રુવ તરફ આગળ વધ્યા. પણ ૮૬ મైલ અંશરે પહોંચતાં, તેમની હિંમત ખૂટી ગઈ. એટલે એ ઠેકાણે ઇટલિયન રાષ્ટ્રધ્વજ રાખી, લાંચી તેઓ પાછા કર્યાં. ડૉ. નેન્સન કરતાં કે. કેમી ૨૬૦ માઈલ આગળ ગયો હતો. પણ ધ્રુવગિદ્ધ ૯૭ ૨૪૨ માઈલ દૂર રહી ગયું.

*

ધ્રુવ પર પહોંચવહેલો પગ મૂકનાર કે. પિયરી

ધ્રુવગિદ્ધ પર પહોંચવાની મહેન્ટાથી અનેક સાહસિક યાત્રીઓએ હિમપ્રદેશના અજાણ હિમપ્રદેશોને ખૂંદ્યા, કેટલાકો એ હિમખંડોની સાથે જૂઠતા જૂઠતા સદાને માટે ત્યાં જ સ્થતા. અને કેટલાક હતાચ થઈ પાછા કર્યાં. પણ આખરે કુદરત અને માનવીના એ લાંબા રણસંગ્રામમાં માનવીનો વિજય થયો. માનવજાતિએ એ અજાણ ગણાતા ધ્રુવગિદ્ધને એક દિવસ પાદાર્કત કરી નાખ્યું. નિસર્ગની સામે વિજય મેળવનાર એ નરવીરનું નામ હતું કેપ્ટન પિયરી.

તે અમેરિકન હતો. તે એક નહિ, બે નહિ, પણ સતત વીસ વર્ષ પર્વત હિમખંડનું ખેડાણ કરી

ધ્રુવગિદ્ધને જઈ પહોંચવા મથ્યો હતો. આખરે તેને જયત્રી વરી. મહમદ મઝનવીએ હિંદ પર જેમ સત્તર સ્વારીઓ કરી હતી, તેમ કે. પિયરીએ ધ્રુવ પ્રદેશ પર એક પછી એક આઠ સ્વારીઓ કરી હતી. છેલ્લી સ્વારીમાં તે ઠેક ધ્રુવગિદ્ધને જઈ પહોંચ્યો.

કે. પિયરી અમેરિકાના નૌકાખાતામાં ઈજનેર હતો. તે એક દિવસ લોશિગ્ટનમાં જૂનાં પુસ્તકોની એક દુકાને જઈ ચલ્યો. ત્યાંથી તેને ધ્રુવપ્રદેશના પ્રવાસોનું એક જૂનું પુસ્તક મળ્યું. તેમાંની રોમાંચક અને અદ્ભુત પ્રવાસકથાઓ વાંચતાં જ તેને શરૂ છૂટ્યું. અને એ માર્ગે અધૂરું રહેલું કામ પૂરું કરવાની તૈયારી તેના અંતરમાં જાગી. ધ્રુવપ્રદેશને પાદાર્કત કરવાના કાંડ સેવનારાઓમાં જેવી શરીર-સંપત્તિ અને મનની આગતા હોવી જોઈએ તેવી, તેનામાં હતી. તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે કાં તો ધ્રુવગિદ્ધને પહોંચવું, અને નહિ તો હિમખંડોમાં સદાને માટે શયન કરવું.

તેણે પ્રથમ તો હિમખંડોના પ્રવાસનો અનુભવ મેળવવાને ઓનલેન્ડના હિમખાતરનો પ્રવાસ ખેંચ્યો. તેમાં ભયંકર વાદળો, અખંડ હિમવર્ષા, અસહ્ય ઠંડી અને હિમખંડો પરથી સ્લેઈજ દ્વારા પ્રવાસ કરતાં પડતી મુશ્કેલી, એ બધી બાબતોનો ઠીક ઠીક અનુભવ મેળવ્યો.

વધારે અનુભવ મેળવવા ફરીને ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ઓનલેન્ડનો બીજો પ્રવાસ તેણે શરૂ કર્યો. તેમાં તેણે એ ટાપુના ઉત્તર કિનારાનો પત્તો મેળવવાનું કાર્યનું હતું. આ વખતે તેની પત્ની પણ સાથે હતી. ઠાઈટ નામનું તેનું જહાજ ઓનલેન્ડના પશ્ચિમ તટ પર આલેશું જતું હતું. એવામાં કિનારા પરથી એક જળરો હિમશિલા ધસી આવી. તેની ચોટ જહાજના સુકાનને લાગી. સુકાનનું ચક્ર છૂટું પડી વેગથી જતું હતું. તે જતાં જતાં પિયરીના પગ પર ફરી વળ્યું. તેના પરિણામે પગનું હાકડું મોરાઈ ગયું. આ પ્રમાણે મુશ્કેલી આવી પડ્યા છતાં પિયરીએ આગળ વધવાનું ચાલુ રાખ્યું. અને ઓનલેન્ડના વાયવ્ય તરફનાં લાગમાં આવેલ જહેસાઉન્ડ પાસેના તટ પ્રદેશનો પત્તો

મેળવ્યો અને ત્યાં એકે મૂં પડી તૈયાર કરી તેણે શિયાળો ત્યાં જ ગાળ્યો.

એરિક્કોને ખમર પડી કે કાઈ અમલદારો અને અરસુત માણસ આપણા ટાપુને કંઈ આવીને મહેલો છે એટલે તેને જોવાનું કુતૂહલ થેલા થતા, મરફના હગવા ખૂંદી ખૂંદીને તેઓ ત્યાં આવવા લાગ્યા પોતાને જોવા આવેલા એરિક્કોના રોળામાં પુરુષો ક્યા અને સ્ત્રીઓ ક્યા, તેના નિર્ણય મિસિસ પિયરી કરી ચકી નહિ તેવું કારણ એ હતું કે જોવા આવનાર દરેક જણે સીન માછલીના ચામડામાંથી તૈયાર કરેલ એક સળો જ પોષાક પહેર્યો હતો સ્ત્રીઓની તેમજ પુરુષોની ઊંચાઈ પણ લગભગ સળી જ હતી અને પુરુષોના મોઢા પર દાઢી મૂઝ જેવું કંઈ જ ન હતું.

શિયાળો પૂરો થયો. પાછા ફરતા ઝીનવેડનો હિમાચલદિન પ્રચંડ પથાર ઝોળા ગવાતું નક્કી કર્યું એરિક્કોએ પિયરીને આ સાહસ ન કરવાનું બહુ બહુ અમળનું પણ તે પોતાના નિશ્ચયમાંથી કંઈ નહિ તેણે મૃત્યુનો સામનો કરવાની તૈયારી કરીને થોડાક ચૂંટી નાંદેના બહાદુર એરિક્કોની સાથે એ પ્રચંડ પકડને પાર કરવાનું ચરકે કર્યું ગરતામાં અનેક વિટબણાઓ વેળીને બે માંમે સામે પાડે પહોંચી ગયો.

પરના સર્વોચ્ચ શિખર પગથી તેણે જ્યારે ચોતરફ દૃષ્ટિ નાખી તો તેને બધી બાજુએ સાગર દેખાયો એટલે ઝીનવેડ એ એક ટાપુ છે, એ વાત તેણે જગતને પહેલવહેલી જણાવી આ ગોષ્ઠિ જન જોયેલ જ્યોર્જીય સાસાચી તરફથી તેને અપૂર્વ માન તથા સન્નિધિ મળ્યા.

આ સાહસપૂર્ણ પ્રવાસમાં પિયરીની સાથે જ એરિક્કો દત્તા તેમને પિયરી પ્રત્યે અપૂર્વ આદર અને મમતા બધાવા. તેનું પરિણામ એ અનુકૂળ ત્યારપછીના પિયરીના પ્રત્યેક પ્રવાસમાં તેમણે તેને હાર્દિક સાથે આપ્યો.

ઝીનવેડની બીજી સફર પૂરી કરીને ૧૮૬૭ના જુલાઈમાં પિયરી પેંગ જાઓ ત્યાર પછી મુવનિદુએ

કઈ રીતે પહોંચવું તેની ચોખ્ખામાં જ તેનું ચિત્ત પરોવાયું.

ધ્રુવપ્રદેશનું ખેડાણ કરવાનું કામ વળતે જ વર્ષે તેણે હાથ પર લીધું આ વખતે પણ તેની બહાદુર પુલ્લી સાથે હતી તેણે પ્રવાસમાં જ એમ કન્યાગતને જન્મ આપ્યો તે તેનું પહેલું સતાન હતું એરિક્કો ઝોને જ્યારે આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તેઓ ખૂબ જ ખુશ થયા અને મેકડો માં લિનો દિમ પ્રવાસ ખેડી, તેમના રોળેરોળા પિયરીની પુત્રીને જોવા માટે આવવા લાગ્યા.

૧૮૬૪ તથા ૧૮૬૫ એ બંને વરસ પિયરીએ દિમપ્રદેશમાં મુખમ ગળીને ગાળ્યા પણ મુવનિદુ તરફના પ્રયાણમાં કંઈ ખામ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ બીનદુ તેને અને તેના સાથીઓને ત્યાં અનેક વિટબણાઓ વેકરી પડી એટલે તે થોડા વખતને માટે સ્વદેશ તરફ પાઠે રૂંધો.

પણ પિયરી નક્કી કરેલા ધ્યેયને સિદ્ધ કર્યા વિના યોગ્ય રચનાથી બેસી શકે તેવો ન હતો અને ૧૮૬૬ તથા ૬૭ના વર્ષો વગી પાછા તેણે એ દિમયાતમાં જ ગાળ્યા.

સને ૧૮૬૮માં પિયરીએ આર્ક્ટિક કંથમ નામની એક સરયા ગંધાપન કરી ત્યારથી માડી ઈ. મ. ૧૯૦૬ સુધી અવિરતપણે ઉત્તર મહાસાગરના ખેડાણ ચાલુ રાખ્યા ઈ. સ. ૧૯૦૨માં તેણે હેન્ડા બૃશિ પમેથી મુવનિદુએ પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ ૮૪ના અક્ષરથી આગળ જઈ શકાયું નહિ ત્યારપછી ઈ. મ. ૧૯૦૬માં આગળ વધીને ૮૭માં અક્ષર સુધી પહોંચ્યો ત્યાંથી મુવનિદુ ૧૭૫ માર્ચે જ નેટનું જ દુર ગવી ગયું પણ તે દરમિયાન સુધી દુર જ રજુ લાગવાગ ૧૮ વર્ષ પાત મુવનિદુને પહોંચાત કરવાના પ્રયત્ન હજી સુધી તે અધૂરાને અધૂરા જ રહ્યા.

પણ પ્રયત્નની પર પડાને યુ અસાધ્ય છે કુદરતની અગ્રેય શક્તિઓને પણ પ્રયત્ન પગપાથી મહાત કરી શકાય છે એક પ્રમત એવું બીચું કે

આવતા હરત અને વિદ્યાર્થી

પ્રશ્ન : હું વિદ્યાર્થી છું છતાં કેન્સિસનો આર આનાનો સમય છું. તમે કહેો છો કે વિદ્યાર્થીસ દર-મ્યાન મારે આરતી લડતમાં સક્રિય લાગ ન લેવો. તો પછી આઝાદીની લડતમાં વિદ્યાર્થી આલમ કઈ રીતનો લાગ લે એવી તમે અપેક્ષા રાખો છો ?

ઉત્તર : પ્રશ્ન પાછળની વિચારસરણી અસ્પષ્ટ છે. આઝાદીની લડતમાં આલુ જ છે અને પ્રભુ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક પ્રાપ્ત કરશે ત્યાં સુધી આલુ જ રહેવાની. હું આજે નેઈ શકું છું ત્યાં સુધી મારો ઇશિઃ વિદ્યાર્થીઓને શાળાકોલેજો છોડી બહાર પડવા કહેવાનો નથી. કોરોડો આમપ્રત્ય સવિનય જંગમાં નહિ જાતો છતાં કોરોડો લોકો વિવિધ રસ્તે લડતને

મદદ પહોંચાડશે :

૧ વિદ્યાર્થીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક સિસ્ટપાલન શીખીને લડતને મદદ કરી શકે. તેઓ રાષ્ટ્રકાર્યનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો અને ખાતાઓની આગેવાની લેવાને સારુ લાવકાત મેળવે.

૨ તેઓ કમાળીની કારકિર્દીએ પાછળ પડતું મેલી અભ્યાસ પૂરો થયે પ્રત્યસેવક થવાનો ઉદ્દેશ રાખે.

૩ તેઓ પોતાને મળતી અરચીમાંથી રાષ્ટ્રીય ફડમાં આપવા માટે અમુક નાણું જુદું કાઢે

૪ તેઓ કામો વચ્ચે, પ્રતિ વચ્ચે અને ન્યાનો વચ્ચે પરસ્પર સંપ કરાવે. દરિજનોને જોડે લાઈચારો અને ભેળીસારો સાધે અને તે ખાતર પોતાના રેજિસ્ટ્રા જીવન વહેવારમાંથી અસ્પૃશ્યતાની તમામ નામનિશાની ખૂંસી કાઢે.

૫ તેઓ નિયમિત કાંતે, પ્રમાણિત ખાદી સિવાય બીજું કંઈ કપડું ન વાપરે અને ખાદીફરી કરે.

૬ તેઓ દરરોજ નહિ તો દર અડવાડિયે અમુક સમય પોતાની સંસ્થાની નજીકના એક કે વધુ ગ્રામોમાં સેવાકાર્ય કરવાને અર્થે જુદો કાઢે અને રમ્યો હોય ત્યારે દરરોજ અમુક સમય રાષ્ટ્ર-સેવામાં આવે.

એવો સમય અલગત આવે કે ન્યારે અગાઉની જેમ વિદ્યાર્થીઓને બહાર પડવાનું કહેવાનું જરૂર થઈ પડે. આરો સંલગ્ન ને કે એછો છે છતાં મેં ઉપર સચવી તે હમે જે વિદ્યાર્થી આલમે અગાઉથી લાવકાત નહિ કેળવી હોય તો મારું આલતા સુધી હું તેવો વખત આવવા નહિ હઉં.

‘દરિજનો’

તા. ૧૮-૨-૪૦

ચો. ક. ગાંધી

એરોપ્લેન ઉડ્ડયનની મર્યાદાઓ

ઉડ્ડયનના ઇતિહાસમાં જર્મન પાયલટ લેન્ડલો ગયા એપ્રિલમાં કલાકના ૪૭૦ માઈલની ઝડપે ઊડવાનો રેકર્ડ છે. આ જગતરેકર્ડ હમણાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પાયલટ તોડ્યો. માનવીયો કદી ન બીડી શકાયું હોય તેટલી, કલાકના ૬૭૦ માઈલની ઝડપે, તે ઊડ્યો. જણુ ઉડ્ડયનશાસ્ત્રના વિશારદો કહે છે કે એરોપ્લેનની ઝડપની મર્યાદા કલાકના ૧૦૦ માઈલની છે. આ મર્યાદા કયા ધોરણે પર બાંધવામાં આવી હતી ?

સૈકા પહેલાં વિશારદો કહેતા હતા કે કલાકના સાડ માઈલની ઝડપ દેહને માટે વિધાતક છે. અને પછી તો એમના આ વિધાનમાં પણ સુધારા થતા ગયા અને હવે તો એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સીધી લીટીમાં ઊડવાનું હોય તો ગમે તેટલી

ઝડપ હોય પણ માનવદેહને જરાપણ નુકસાનકર્તા નથી. તો પછી કલાકના ૧૦૦૦ માઈલની ઝડપે ઉડુપન કેમ ના થઈ શકે? શરીરની દૃષ્ટિએ તો આથી વધુ ઝડપ માટે વધી નથી. પણ કેટલાંક ભૌતિક અને યાંત્રિક કારણોથી આ ઝડપ શક્ય નથી.

પૃથ્વીના પરિભ્રમણને લીધે આપણે કલાકના ૧૧૦૦ માઈલની ગતિએ અવિરત ફરી રહ્યા છીએ. અને આને લીધે એરોપ્લેન ઉડુપનમાં વળાંક લેતી વખતે તેની કલાકના ત્રણસો માઈલથી વધુ ઝડપ હોય તો, ગમ્ય કેન્દ્રીય માનવદેહ પર સહનશક્તિ ઉપરાંત થમની અસર ઉપખવે છે. આથી વળાંક લેતી વખતે તેની ગતિ ધીમી કરવી જોઈએ. એરોપ્લેનની ગતિ અવાજના વેગ (અવાજનો વેગ - Velocity-કલાકના ૭૫૦ માઈલ છે) જેટલી થાય છે ત્યારે પ્રત્યાઘાતી તરંગો અગર તો જેને એન્જિનિયરો 'કોમ્પ્રેસીબિલિટી બરબસ' કહે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. 'કોમ્પ્રેસીબિલિટી બરબસ' એરોપ્લેન પર ઐકની ગરજ સારે છે. એરોપ્લેનની, અવાજના વેગથી વધુ ઝડપ થાય તો હવા કાપી ના શકાય; સરતનો દ્રુસ થાય અને પાંખો સમનોદા સાચરો ના શકે. આ કારણોથી એરોપ્લેનની વધુમાં વધુ ઝડપ કલાકના ૫૭૫ માઈલની હોઈ શકે, એવી મર્યાદા આંકવામાં આવી છે. અત્યારે ૫૬૦૦૦ ફૂટ ઊંચા ઊડવાનો રેકર્ડ છે, અને વધુમાં વધુ ૬૧ થી ૬૫ હજાર ફૂટ ઊંચી સંધાય એવું કહેવામાં આવે છે. માનવદેહની દૃષ્ટિએ આ મર્યાદાઓ નથી આંકવામાં આવી. ઓકિસજનનો પૂરતો જલ્દી હોય અને એરોપ્લેનના ઇન્જિન જેની બધ અને ગરમ એરોડી હોય તો માણસથી એક લાખ ફૂટ કે સો માઈલ ઊંચા કેમ ના ઊડી શકાય? ઊડી શકાય. પણ યાંત્રિક કારણોથી આ મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે. વધારે ઊંચા ઊડવા માટે સ્પિન્ડલ માટે હવાનો જથ્થો જોઈએ; અતિશય પાતળી હવાને 'પકડનાર' પ્રોપેલર જોઈએ અને બીજા યાંત્રિક સુધારા જોઈએ. આ બધી મર્યાદાઓ અત્યારની ડિઝાઈનનાં એરોપ્લેન માટે છે. રોકેટ ઘાટનાં એરોપ્લેન માટે ઝડપ કે ઊંચાઈની મર્યાદાઓ નથી. રોકેટ પ્લેન ગમે તેટલું

ઊંચું ઊડી શકે; યુરેવાકર્ષણનું બળ હોવા છતાં એ કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ઝડપે તે ઊડી શકે!

હમણાં એક એમ્બર થોમ્સ વિના ૭૧૬૨ માઈલ સતત ઊડ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૦માં એક પ્લેન સત્તાવીસ દિવસ સુધી સતત હવામાં તરતું રહ્યું હતું. સૌથી લીટીમાં ઉડુપન કરવાનું હોય તો આધુનિક પ્લેન અવિરત ૧૩૦૦૦ માઈલ ઊડી શકે; પૃથ્વીની ખાંચ વાર પ્રદક્ષિણા કરી શકે.

આજુ બમાનામાં ઘણી શોધો થઈ છે, પણ એરોપ્લેનની શોધમાં સુધારા અને પ્રગતિ ટાંચ સુધી જઈ પહોંચ્યાં છે. રાઈટ ભાઈઓએ સૌથી પ્રથમ ઉડુપન કર્યો પૂર્ણ પચાસ વરસો પણ નીનશે નહિ તે અજાઉ આ શોધમાં શક્ય એટલી બધી પ્રગતિ અને પરિપૂર્ણતા આવી જશે.

*

સી. સી. સી.

ભણેલાઓની એકારીનો પ્રશ્ન ફક્ત હિંદમાં છે એવું કંઈ નથી. અમેરિકા જેવા શ્રીમંત અને વૈજ્ઞાનિક દેશમાં પણ એક વાર ભણેલાઓની એકારીનો પ્રશ્ન મુજબતો હતો. આ કારણે પ્રશ્ન સાથે બાથ લીડવા સિવિલિયન કોન્ઝર્વેશન ડોપ્સ (સી. સી. સી.) નામની રાષ્ટ્રધનરત્ની સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવી. ખાંચ વરસના ગાળામાં લગભગ વીસ લાખ એકાર યુવાનોએ આ સંસ્થાનો લાભ લીધો એ એની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા પુરવાર કરે છે.

અવ્યાસ પૂરો કરી એકાર છવન ગાળતા ૧૭ થી ૨૩ વરસની ઉંમરના યુવાનો સી. સી. સી. સંસ્થામાં જોડાય છે : યુવાનો નેશનલ અને ગ્રેટ જંગલોમાં કામ કરે છે. ત્યાં ઝાડો રોપે છે; જંગલોમાં વાહનમાર્ગ માટે પાકા રસ્તા બાંધે છે; પૂલો અને ટેલિફોન લાઈન અને આગ જેવા માટે જીંચા મિનારા બાંધે છે; પ્રજાના જ્ઞાનદ માટે કીંગડમો અને મુંદર બગીચાઓ સર્જે છે અને આ ઉપરાંત જંગલના કુદરતી વિદ્યાસ અર્થે કાર્યો કરે છે. સી. સી. સી.ના સભ્યો વેરાનમાં લીકોઝમ વાડીઓ બનાવવાનાં કાર્યો કરે છે.

આ ઉપરાંત સમ્યોને રેલ અને આગ જેવા સંકટના સમયે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી . તાલીમ આપવામાં આવે છે. કૃષિશાસ્ત્ર, પ્રાણિશાસ્ત્ર અને અન્ય ઉપયોગી જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. સમ્યોને પ્રવૃત્તિ કે શિક્ષણ માટે કશું ફરજિયાત નથી. જોને જો રુચે તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે; પ્રિય હોય તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે. ત્યાં ખાસ શિક્ષક નથી. જૂનો સમય નવા સાથીઓને શિક્ષણ આપે. દરેક સમય ઉચ્ચતીય અને ધર્મજાતનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના એકસંપોથી રહે છે અને ભાઈચારા વધારે છે. સંઘમાં સમયે યથા સમયે એકત્ર મળે છે અને રોજિંદા બનાવે અને સામાજિક પ્રશ્નો પર ચર્ચા ચલાવે છે. આજે મણુ લાખ સુવાનો આ સંસ્થાનો લાભ લઈ રહ્યા છે.

સમ્યોને રહેવા માટે હવાઉત્તરવાળું મકાન આપવામાં આવે છે. બોજન, કપડાં, પુરતકો અને પ્રવૃત્તિને નોર્મતા સાધનો આપવામાં આવે છે. દરેક સમ્યોની માસિક એકાદ (Basic) રેલ ૩૦૦૦ ડોલર છે. તેમાંથી ૨૦૦ ડોલર માસિક ખર્ચમાં વપરાય છે અને બાકીની રકમ સમ્યોના નામે જમા મૂકાય છે કે તેનાં માન્યાપત્રે મેકુલાની આપવામાં આવે છે. સુદંડ શરીર અને હવન વ્યવહારમાં શિક્ષત, સદાકાર અને સ્વાસ્થ્યની જરૂરિયાત સમજતા થઈ સમ્યો સંસ્થામાંથી બહાર પડે છે.

અમેરિકાની મી. સી. સી. સંસ્થા, જર્મનીનું કાર્પ અને જ્યર્મમાં સંપૂર્ણ લક્ષરી એનું નવજીવાનેનું અરોગેસ્ટ્રલ ડાર્નરેટ મેંડમ; પ્રેટાલિનું 'એ. એન. બી.' મડળ અને ચીનની સુન્ક પ્રવૃત્તિ : આ બધી સુવક પ્રવૃત્તિના નાદ જીવતી વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ છે.

દિદમાં સુવક માટે કયો સંસ્થા છે ?

મધમાણાનું જ્ઞાન

કેમિસ્ટ્રીની જીવજ્ઞાનસાત્રની પ્રયોગશાળામાં આર. હીટર્ડ મધમાણાના જીવનનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. સવારમાં નવ વાગે તે મધમાણાને ખાંડ અને પાણી આપે છે. મધમાણો મળે કે સમય જાણી શકતો હોય કે ટકારા સાંભળી શકતો હોય તેમ બરાબર નવ વાગે ટાલે મળી બીડની આવે છે! પંજુ માણો સાંભળી તો શકતી નથી એટલે નિર્ણિત

વખત જાણવાની એમને નિર્મળદત અજળ શક્તિ હોવી નોર્મજે એમ અનુમાન થાય છે. આ વિષે વધુ ચોક્કસ કરવા ડો. હીટર્ડ મધમાણાના બે ભાગ પાડ્યા. બીજા ભાગને બપોરના બે વાગે ખાંડ આપવાનું નક્કી કર્યું. તો અજાણી વચ્ચે માત્રમ પડ્યું કે માણો પોતાના નિર્ણિત સમયમાં બહુ ચોક્કસ છે. માણો રાતો રાત નોર્મ શક્તી નથી પણ વર્ણપટના (Spectrum) વાયોલેટ રંગની પાર ત્યાં આપણી નજર નોર્મ નથી શકતી ત્યાં તે નોર્મ શકે છે. એમને હોસો રંગ પસંદ છે. વાંકી અને ગૂંચવાડા ભરેલી આકૃતિઓ માંખોને પ્રિય છે; ચોરસ અને વર્તુલાકાર આકૃતિઓ અપ્રિય છે.

હાસ્ય કે ક્રોધ ?

માથુસર્ના મોં પર ૬૬ માંસપેશીઓ (muscles) છે. પચાસ માંસપેશીઓ સંકોચાય ત્યારે મોં પર ક્રોધના ભાવ દર્શાવાય છે. હાસ્ય માટે તેર માંસપેશીઓને સંકોચાવું પડે છે. હાસ્ય આનંદજનક તો છે જ અને એમાં માંસપેશીઓને એ. છું કાંઈ કરવું પડે છે એ પણ જાણવા જેવું છે.

શુરેનું બહોળું કુદરત

ગર્ભ સતીના અંત સુધી શુરેને ચાર ચંદ્ર છે એવી જાણ હતી. ડા. બનાર્ડે પાંચમે ચંદ્ર શોધ્યો. હીક વેધશાળાએ છઠ્ઠા, સાતમા અને નવમા ચંદ્રની શોધ કરી. આઠમા ચંદ્રની શોધ બ્રીનિય વેધશાળાએ કરી હતી. પણ હમણાં કેલિફોર્નિયાની વેધશાળાએ ૧૦૦ ઈંચના બાસવાળા કાચના દૂરબીનથી અજાણ્ય પમાડે તેવી શોધ કરી છે. એણે શુરેને હજારો અથવા અશિષારમા ચંદ્રની ભેટ ધગે છે. આ ચંદ્રો બહુ જ ઝાંખા છે; અને બીજા દૂરગીનીયી નોર્મ ન શકાય એવા છે.

લાખોપતિ જોમસ હીક હીક વેધશાળાનો સંસ્થાપક છે. તેણે કહી દૂરબીનમાંથી નિરીક્ષણ તો કર્યું નથી પણ દુનિયામાં મોટામાં મોટી વેધશાળા ખાંધવાની અને તેમાં મોટામાં મોટું દૂરબીન ગોઠવવાની તેને મુશાદ હતી. તે વેધશાળા એવા નોર્મ તો જીએ નહિ, પણ દૂરબીન મૂકવાની મોટી ખેસણી નીચે પોતાને દાટે એનું મરનાં અગાજ તે લખી ગયો.

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

કુટિર

વર્ષ ૫

અંક ૮

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

એપ્રિલ : ૧૯૪૦

પ્રધાન ધર્મ તંત્રીનાં વીરધર્મ હોય છે. પ
તોફા પર્વાય શોષે છે અને ધર્મને નીચે ઉતારે
નાને સ્વતંત્રતાદેવી બલિદાન પામે છે.
કોઈ એમ ન જોઈ કે બોણાનાં બોણ કંઈક આપ
તો માથે.

કાશી માલેશ

15212

વર્ષ ૫

એપ્રિલ : ૧૯૪૦

અંક ૮

અનુક્રમણિકા

૧ મીસાના અશુદ્ધ કામ આઝાદ (કિરો)	મુખપૃષ્ઠ
૨ તંદાગત આત્મને (કાવ્ય)	૨૬૫
૩ કિરોશને	૨૬૬
૪ કાવ્યપરિચીલન	૨૬૭
૫ મરાઠાઓનું ઉત્થાન	૨૭૦
૬ પુરુષોત્તમદાસ દંડન	૨૭૩
૭ વાતચીત કરવાની કળા	૨૮૦
૮ અદ્વૈતો (કાવ્ય)	૨૮૪
૯ મામાને મેર (વાર્તા)	૨૮૫
૧૦ બેદ (કાવ્ય)	૨૯૧
૧૧ વનુની રસમરી વાનો	૨૯૨
૧૨ મૌ. અશુદ્ધ કામ આઝાદ	૨૯૪
૧૩ ચિંતોદય	૨૯૭
૧૪ સામાન્ય જ્ઞાન	૩૦૧
૧૫ સારોદાર	૩૦૨
	૩૦૩
	૩૦૩

કિરોશમાં ઉત્તિદાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાતો, સાદસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાઓ, ગ્રેસ પ્રસંગો, વ્યાપામ અને રમનોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂક્યા થોડા લેખોમાં ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

મૂલ્યના-

લેખો સારા અધૂરે કાગળની એક જ બાલુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કયા પ્રકારમાં મળવા સમ્ભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.) ન રવીકારાયેલા લેખો પાછા મળવા માટે પોરટની રિફોર્મ લેખ સાથે જ મોકલવી. રિફોર્મ ન મળી દરી તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રપત્રકાર સાથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરું પૂરું સિંદનામું લખી જણાવવું. લેખકને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દેખાં અને બને તેટલો મુદ્દાસર લેખ સામાન્ય રીતે બે વજ પાનનાં હોય એ ઇચ્છતા થોડા છે.

પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ્વર લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે. તંત્રી : "કિરોશ" ચાર રૂપા, ખાડિયા : અમદાવાદ

જાહેર અખબરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ અધર્મ : શ્રીરાજની મેરી, ખાડિયા : અમદાવાદ

જવાબ : વિદેશો. રૂ. ૪-૬-૦૦ બર્મા તથા પરદેશના રૂ. ૬-૬-૦૦ અથવા સિસિલી ૧૦ રૂ. ૬-૬-૦૦

પ્રકાશક : રજુકોડાઈ કેમ્પરમાર્થ મિત્રી : ૧૨ જ, પાર્લેમનવાસ સોસાયટી, એલિસિસિયર, અમદાવાદ મુદ્રક : મંજિલાલ જગનલાલ સાદ ધી નેવપ્રભાત પ્રિં. પ્રેસ, ધીરંડા રોડ, અમદાવાદ તા. ૭-૪-૪૦

કિશોરોને

૧૦

દેખતો !

૭૫૫ કેટલાક પત્રોમાં મેં જે વાતો તમારી આગળ રજૂ કરી તે એટલા માટે કે મારે તમને બે નવા શબ્દો શિખવાડવા હતા. હવે એ શબ્દો સમજવા માટે તમારી તૈયારી ચર્ચા ગઈ છે. એ બે શબ્દો છે : વીરાચાર અને પશ્ચાચાર.

વીરાચાર એટલે વીરને જાને તેનું આચરણ, પશ્ચાચાર એટલે પશુને જાને તેનું આચરણ. પણ વીર કેાણુ અને પશુ કેાણુ ?

વીર એટલે નર, અર્જુન જેવો પરાક્રમી, માનવ. તે જે કંઈ કરે તે માત્ર પારકાની દોરવણીથી નહિ, માત્ર આસપાસના વાતાવરણથી હિતેન્નિત થઈને નહિ; પરંતુ તેનામાંથી જે કંઈ જાગે, તેની શુદ્ધ બુદ્ધિને જે કંઈ સમગ્રભાવે કલ્યાણકારી લાગે, તેના વિશુદ્ધ હૃદયને જે કંઈ ઉત્તરિશીલ જાણાય, તે પ્રમાણે તેનું આચરણ ધ્યાય. માત્ર અંધાં દિવાળી ભોગવે છે માટે તે દિવાળી ભોગવના નથી, અંધાં ઉત્સવો જીજવે છે માટે તે જીજવના નથી. મેના જીવનમાં જ્યારે આનંદનો રસ છત્ક્રાય, ત્યારે તેની દિવાળી, ત્યારે તેનો ઉત્સવ. દરેક વર્ગે કેટલાય તહેવાર આવે છે અને જળ છે, પણ તેમાંથી કેટલા આપણને માણસાઈ તરફ ઈર્ષ્યા જાય છે ?

આપણુ યુજરાતના સાદાર કવિ બળવંતરાય ઠાકોરે, હિંદેરી પોતાનાં બાળકોને શિખામણુ આપે છે તે કાવ્યમાં 'પૌરુષ જ્યોતિ' શબ્દ વાપર્યો છે. એ શબ્દ સમજવા જેવો છે. વીરમાં હમેશાં પુરુષત્વનો પ્રકાશ હોય છે. જેવી રીતે આપણે સંસારમાં મોટાંમોટાં યુદ્ધોની વાતો સાંભળીએ છીએ, તેવી રીતે આપણા દરેકના અંતરમાં પણ એવાં, એવીય બંધકર, મુક્તો થાય છે. આપણામાં એક બાબતથી ઈર્ષ્યા ગુણો હોય છે, બીજી બાબતથી આસુરી ગુણો હોય છે.

તમે ભુદ્ધ ભગવાનનું નામ સંસ્કૃત્યું હતું. ભુદ્ધ ભગવાન જ્યારે મહારાજાને પ્રકાશ મેળવવા માટે તપ કરતા હતા, ત્યારે, કહેવાય છે કે, તેમના અંતરમાં માર સામે મહાબુદ્ધ ચાલતું હતું. આ માર એટલે કામ. જ્યારે તેમણે માર ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે તેઓ ભુદ્ધત્વ પામ્યા. જિતેન્દ્રિય થયા વગર કંઈ પણ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

આ મારના વિજયમાં આપણું પુરુષત્વ છે, અને એ જ છે મુક્તિ. જ્યાં સુધી આપણે ઈન્દ્રિયોના ગુલામ છીએ, ત્યાં સુધી સાચા પુરુષ કે નર કે વીર કહેવાવાને લાયક નથી જ્યારે ઈન્દ્રિયોને વશ કરીએ, ત્યારે જ પુરુષ થયા કહેવાઈએ.

ઉપરના કાવ્યમાં જે 'પૌરુષ જ્યોતિ' ની વાત કરી તે આ વાત છે. એ જ વાત વીરને લાગુ પડે છે. એવા વીરની પૂજા એ જ વીરપૂજા. એવા વીરનું આચરણ એ જ વીરાચાર.

અને પશ્ચાચાર ! વીરથી જોઈું આચરણ તે પશ્ચાચાર. માત્ર બહારની રિયતિને વશ થઈને પરાધીન જીવન ગાળવામાં પશ્ચાચાર થયો. તમારામાંના કેટલા સાચી વિદ્યા મેળવવાનો રસ હોય છે માટે ભણે છે ? રસ ન હોય છતાં માત્ર અંધાં ભણે છે માટે ભણતું એ થયો પશ્ચાચાર. ગ્રેમ રું છે, લામ કેને કહેવાય વગેરે વિષે કંઈ પણ જાણના વગર માત્ર અંધાં પરણે છે માટે પરણતું એ થયો પશ્ચાચાર. 'ધનિકલાબ ક્રિદાખાદ' એટલે શું, આપણા શરીરને અણુએ - અણુએ ભારતમાતાની મુક્તિની તમજા હાદમ છે કે નહિ, એ અણુ વિચાર્યો વગર, માત્ર અંધાં બોલે છે માટે બોલવામાં થયો પશ્ચાચાર. જે ચિંતન, નિયંત્રણ અંદરથી ન જાગે, પણ માત્ર બહારની કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિના આદેશથી રમે તેમ પણ પાળવું જ પડે. તો તે થયો પશ્ચાચાર.

ત્યારે દેખતો, તમે સમજી શકા હશે કે વીરાચારમાં મુક્તિ છે, પશ્ચાચારમાં ગુલામી છે.

જે વીર છે, એ પ્રતિજ્ઞા લે કે ન લે છતાં એનું જિજ્ઞાસુ પ્રતિજ્ઞામય છે; જે પશ્ચાચારી છે, તે પ્રતિજ્ઞા લે છતાં ય ગુલામીને જ વંચાવનારો છે.

દેખતો, મુક્તિ તો અંદરની વસ્તુ છે. જે અંદરથી મુક્ત છે તેને કાણુ બાંધી શકે તેમ છે ? તેને પોતાની મુક્તિ જેવી વફાથી છે, તેવી પારકાની પણ વફાથી છે. તેથી જ તે પારકાઓની સ્વતંત્રતા ઉપર તણા મારતો નથી.

ત્યારે, ચાલો કુશાલી ઘો આપણાં બંધન, ચાલો વીરાચારી થવા મંથીએ.

સિન્હ તમારો

• 'અસહ્યારી'

જાતકરશાલ

૩

પ્રાર્થના

[૫મી]

પ્રેમો, શિર નમ્યુ. નમ્યું ન મરું સુરંદા. એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે: સુધ્ધ અન્ધ એમ લુદ્ધ.
લુએ ગિચાની ખરી નિખતની ખરી લાલસા.
અને વળી લુએ—એકી ફરી ફરી તારો ઉપર
પ્રસારી નિમ મેલ ફીણ વમળો. અરે કીડો
હમે અમિત, ને રાતે તદપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે સરિત માહરા જીવનની! અરે, પ્રેમો!
વડે ફરીફરી તર મદવ ક્યાં થકી એટલા?
હરો પવનસંવતિ? હરિપિત્રી ન વેરા હરો?
દોરો નદિ દોમે અમ? વિમિતગદ્ગરો આતમમા
ધમે વળી ધરો ત્યદા થકી તાર મન્યો ન એ!
અદ્ય-અવધી વળી નિખતના જૂના પાપથી
ખચાવ! જય આપ! આ વિમલ સોન પોતાપણે
વડે, સત્ત્વિ આપશર્ધ ધરો તને, હે પ્રેમો!

— શ્રી. બ. ક. કોટાર

લેખકે 'પ્રેમનો દિવસ' એ નામની અઢાર
કાવ્યોની એક કાવ્યમાલા લખેલી છે. એમાં એમણે
એક યુગવના પ્રેમજીવનની લુટી લુટી કેટલીક સ્થળોનાં
મિત્રો આલેખ્યાં છે. અહીં ઉતારેયું કાવ્ય આખી
માવામાં આકર્ષે છે. એ પહેલાંનાં કાવ્યોમાં કવિએ
એવું બતાવેલું છે કે, યુગલ વચ્ચે પ્રેમનો ઉદય
થાય છે ત્યારપછી સેરા અને ઉચ્ચ જીવનની ધૂનમાં
નાયક નાયિકા પ્રત્યે ઉદાસીન બની જાય છે. આમ
બને વચ્ચે વિશેષ થતાં નાયક આત્મપરીક્ષામાં
જીનરનાં તેને પોતાની મહિમાનું લાન થાય છે. એ
ભાનને લીધે તેનામાં નસના આવે છે; અને ફરી બને
મળે છે ત્યારે નાયિકા નાયકનાં આત્મનિદાતાં વચનો
અવગ્રહી કાદી તેને પોતાનો સખા-સાથી બનવા

અને પોતાને સાથે લઈને જીવનમાં ઉત્તિ સાધવા
કહે છે. આપણ બને ભેગાં ઘઈ નવી આશાભરી
સૃષ્ટિ રચીશું, એમ કહી તે પૂછે છે કે ખોલ, ગીત
ગાવું છે? પ્રાર્થના કરવી છે? અને ત્યાર પછી
પ્રાર્થના આવે છે.

શરૂઆતની બે પંક્તિઓમાં નાયકની નમ્રતાનો
ઉલ્લેખ છે, અને એ નમ્રતા સદા દે એવી પ્રાર્થના
છે. હે પ્રભુ, આત્મપરીક્ષણને પરિણામે માત્ર શિર
તારે મળે નમ્યું છે, તે હમેશાં નમેયું ન રાખ્યું
એટલી સરુદ્ધિ તું મને આપજે. એમાં જ બીજું
બધું મળ્યું હું મોની લઈશ.

આ પછી, પોતાના હૃદયમાં વારંવાર જે
મહિમાના જાગી આવે છે, તેની સાથેનાં યુદ્ધમાં
પોતાને કાયમનો જય મળે એવી પ્રાર્થના નાયક કરે છે.

માણસની પોતાની ઇચ્છા જીવન વિશુદ્ધિને માર્ગે
જ જાળવાની હોય, તેમ છતાં તેની એ અભિપ્રાય
અને ઇચ્છાની વિરુદ્ધનાં જ કામો તેનાથી વારંવાર
થવા કરે, એવું બને છે. આ અંતર અને બાહ્ય
વચ્ચેનો વિરોધ, સંઘામ માનવહૃદયને વસોલી નાખે
છે, તેમાંથી છૂટવા તે ખરા દિલથી ઝંખે છે, અને
એમાં ઈશ્વર તેને સદાય થાય, પોતાના દિવની સામી
આંધારાઓ જ વિજયી નીવડે એવું કરે, એવી તે
પ્રાર્થના કરે છે.

ત્રીજી પંક્તિથી શરૂ થતા ખંડમાં નાયક કહે છે
કે હે પ્રભુ, તું શિશુ તપ્પી એટલે કે તારા બાળક
રુએ જે હું તેના અંતરની ખરી લાલસા કહેતાં
તીન ઇચ્છા થો છે, તે પણ લુએ છે, અને વળી
માત્ર જીવન કેવું ચાલી રહ્યું છે, તે પણ તું લુએ છે.
આ જીવનપ્રવાહનું વિમલે વર્ણન ચાપ્પાંચ અને
છ લીટીમાં કરેલું છે. કવિએ જીવનને સરિતાના
પ્રવાહ સાથે સરખાવ્યું છે. મારી જીવનસરિતાના

ઉપરના તથા ઉપર અમિત એટલે અગણિત તરંગો ફરી ફરીને ઊઠે છે, અને તે મેલ, ફીણ, વમળો અને કાટકા શુદ્ધ ત્યાં પ્રસારે છે—ફેલાવે છે—ફેલાવીને લસે છે—તંબે છે—ખટે છે. આ તરંગો સમય જતાં શમી તો જાય છે, પણ પોતાની પાછળ ખાર મૂકતા જાય છે. નાયકની પોતાની ઇચ્છા તો પોતાનું જીવન શુદ્ધ જ રાખવાની છે, આમ છતાં એના જીવનમાં વારંવાર એવા ઉછાળા આવે છે, જે મહિન વિચારો અને વાસનાઓ, ક્રોધ અને અહંકારના ફિસોટા અને વિષમ વમળો પણ પેદા કરે છે. આવા ઉછાળાઓ શમી તો જાય છે, પણ પોતાની પાછળ ખારાશ મૂકી જાય છે—એને લીધે જીવન તો ખારુ થઈ જ જાય છે. આમ કહીને પછી એ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે અરેરે, આ મારા જીવનની સરિતા ! નાયકનું અંતર આ પરિસ્થિતિથી કેવું વલોવાઈ જાય છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ આ ઉદ્ગારથી આપણને આવે છે.*

આ પછીના ખંડમાં નાયક આ બધાનું નિદાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે—કારણ શોધવા મથે છે, અને તે સંબંધે તે અનેક તર્કો કરે છે. તે કહે છે કે આવા એટલે મારા અંતરથી હું જેને ઇચ્છતો નથી એવા આ તરંગો ક્યાંથી આવતા હશે ? શું એ પવનને લીધે ઊડતા હશે ? સમુદ્રની હારતીને કારણે આવતા હશે ? કે પછી નદીની અંદર જ દેખાવ ન દેખાય એવાં અધારાં ઊડાણો હોય છે તેમાંથી એ વારંવાર ધસી આવતા હશે ? નદીમાં

* આ કાવ્ય પાછળ કવિએ જે ટિપ્પણ આપેલું છે તેમાં એમણે લખ્યું છે.

‘નદીના પાણીની કપથી તરંગિન સપાટી, અને તે નીચેનું જગપદ, એમ એનો બે ભાગે વિચાર કરીએ, તેમ અહીં નાયક પોતાની જીવનસરિતામાં બે ભાગે હોવાનું પ્રક્ટિ કરે છે. તે કહે છે: માટું ‘અગ્નિ’ પોત જુદું છે પણ મારા આચરણેમાંથી ધણું મારા અંતરની ખરી લાવસાઓને અનુરૂપ બની આવતાં નથી, પ્રતિબિંબ જ બને છે.’

આ ઉપરથી લાગે છે કે એમણે નાયકના જીવનના સાચા પોતને તથા અંતરની લાવસાને નીચેનું નીચેનું પદ અર્પણે છે, પણ કવિતામાં વપરાયેલા રૂપકમયી એ વસ્તુ ક્ષતિ થતી નથી, આથી મેં અહીં જરા ભૂરી રીતે ધ્યાન કર્યું છે.

મોજાં. આવવાનાં જે તણુ કારણો તે બધાં ય અહીં ગણાવ્યાં છે. એ જ વસ્તુ માનવજીવનને લાગુ પાડ્યાં, આવા, મેં અંતરથી ન ઇચ્છેલા ઉછાળા ક્યાંથી જાગતા હશે ? કેવળ અકસ્માત હશે ? અથવા જે સંસારસાગરનો હું અગ્રીભૂત છું તેમાંથી એ આવતા હશે ? કે પછી મારા પોતાના અંતરના અધારાં ઊડાણમાંથી એ આવતા હશે ? એનો અર્થ થાય.

એ ગમે ત્યાંથી આવતા હોય, અથા એટલે કે અકસ્માતને લીધે આવતા હોય તો અકસ્માતથી, ભવ કહેનાં સંસારમાંથી આવતા હોય તો સંસારથી, અને મારા અંતરનાં જૂનાં પાપમાંથી આવતા હોય તો તેનાથી તું મને બચાવ ! આ વિષમ શુદ્ધમાં તું મને જાય આપ ! અને આ મારા જીવનની વિમળ કહેતાં શુદ્ધ સરિતા પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપે વહે અને પોતાનો જ્ઞાપારાશિ તારે ચરણે પૂર્ણતા અર્પણે ધરે એવું કર, હે પ્રભુ !

આપણે હિંદુઓ એમ માનીએ છીએ કે જીવન અથવા આત્મા પોતાના સ્વભાવથી શુદ્ધ છે, અને એટલા માટે કવિએ એને વિમળ સ્રોત પોતાપણે વહે એમ કહેલું છે.

આમ કવિએ આ કાવ્યમાં માણસના મનની અદર યાત્રતા મથનનું નિરૂપણ કર્યું છે. આવા સદૃશ મનોસ્થાપારોને પણ વિષય કરવા એ આપણી નવી કવિતાની એક વિશેષતા છે; અને એ એની વસ્તુને પણ ઉચિત લાગણીમાં પિગાળીને રસ નિષ્પત્ત કરી શકે છે, એ એની વિશેષ શક્તિ પણ છે.

આ કાવ્યનો છંદ સળંગ અષ્ટોષ પૃથ્વી છે. સળંગ એટલા માટે કહ્યો છે કે, લીટી કે કડીની મર્યાદાને એ પાળતો નથી. સામાન્ય રીતે છંદની પકિત કે કડોમાં વિચાર કે વાચનનો અનુક્રમ ખંડ પૂરો કરવામાં આવ્યો હોય છે. એને લીધે એટલા લાગતે એક જાનની પૂર્ણતા મળે છે, પણ આ કવિતામાં તેમ થયું નથી. પહેલી પકિતને અંતે ‘એટલી’ શબ્દ આવે છે, પણ તે તો બીજી પકિતમાં આવતા ‘મિતિ’ શબ્દનું વિશેષણ છે. અને એથી જો આપણે આ કવિતા માવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આ પકિતને અંતે આવતાં આપણે કંઈક વચ્ચે, વિરામ વિરામ જ અટકી ગયા છીએ એવું લાગશે. એ જ રીતે ચાર ચરણે

વૃત્ત પૂરું થાય, એટલે ત્યાં વિચારને અને વાક્યને પૂર્ણવિરામ આવવું જોઈએ. પણ અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે ચોથી પંક્તિને અંતે વાક્ય ૯૭ ચાલુ જ છે, અને એ વાક્ય તો ૬૬ છઠ્ઠી પંક્તિને અંતે પૂરું થાય છે. આમ આ કવિતામાં કવિએ અર્થના વિરામોને જ મુખ્ય ગણેલા છે, અને હાંની ગેપતા અને તેના વિરામો સાચવવા પ્રયત્ન કરેલા નથી, આથી એ વૃત્તને સળંગ અગ્રેય વૃત્ત કહ્યું છે.

આ કવિતા વિચારપ્રધાન અને અગ્રેય છે, એટલે એનું વાચન પણ એ જ દષ્ટિએ, વિચારને ખ્યાલમાં રાખી, એના જ વિરામોને માન આપી કરવું જોઈએ, આરોહ અવરોહ પણ અર્થને અનુસરતા જ આવવા જોઈએ. અહીં ત્રીજી પંક્તિથી શરૂ થયો ખંડ ચડતો જાય છે, અને એ પંક્તિને અંતેનો વિરામ લીધા પછી ચોથી પંક્તિના છેલ્લા અક્ષર ‘ર’ નો ઉચ્ચાર અર્ધરપ્ત અછડતા જેવો હોઈ ત્યાં સહેજ વિરામ મળી જાય છે, અને ત્યારપછી તો ૬૬ છઠ્ઠી પંક્તિના ખીમ શબ્દે પાછો વિરામ મળે છે. ત્યારપછી તરત જ ‘શમે’ શબ્દ પછી વિરામ આવે છે. એ વિરામ પછી અવાજ અને વાચનમાં અવરોહ આવે છે અને સાંતમી પકિત તો કેવળ ઉદ્ગાર જેવી જ વાંચવાની છે. ત્યારપછીની ચાર પંક્તિઓમાં નાવકની કારણ શોધવાની મથામણ છે અને તે પ્રશ્નને વ્યક્ત થયેલી છે. એનું વાચન આપણે વિચાર કરતા કરતા મનને પ્રશ્ન પૂછતા હોઈએ એ રીતે જ થવું જોઈએ આ પછી આવે છે કાવ્યનો અંતિમ શ્લોકો. એમાં ફરી વાર આરોહ આવે છે. બારમી અને તેરમી પંક્તિમાં જે ઉપરઉપરી ‘આ’ આવે છે તે પ્રશ્નને ભારપૂર્વક ઉચ્ચારવાના છે, અને તે બંને ભારમય હોઈ કાવ્યના અર્થને પ્રગટ કરવામાં ખૂબ મદદ કરે છે. ભુજો :

અદ્ય-અવધી વળી નિગરતા લૂતા પાપધી
જયાર! જય આપ! આ વિશ્વ સોત
પોતાપણે વડે,

અહીં કાળા બનાવેલા સાત ‘આ’ ને લીધે આખા પાંડોને લગ કેટલો બધો ગંભીર અને અર્થાનુકૂળ વિસ્તારવાળો અને છે એ જોતા જોતું છે. આ કવિતા તમે અર્થ અને ભાવ ઉપર ત્રણ રાખીને વાંચશો તો ખીજી પણ કેટલીક ખૂબીઓ તમને જણાયા વિના રહેશે નહિ. ત્રીજી અને ચોથી

પંક્તિમાં ‘ધ’ નાં ઉચ્ચારણને લીધે જાગતું એક પ્રકારનું ચુંબન, નવમી પંક્તિમાં આવતા એ પ્રશ્નોનો પાક, દસમી અને અગિયારમી પંક્તિમાં ‘દોસે નહિ દોસે’ અને ‘ધસે વળી ધસે’ એ બે આરંભના ખડાનું ઉચ્ચારસામ્ય, ‘અગર તિમિરગર્દેશ’—એમાં ‘ર’ ‘ર’ ‘ર’ ‘ગ’ ‘ધ’ ‘ર’ ના ઉચ્ચાર-માંથી તેમજ ચૌદમી પંક્તિમાં ‘ઓઘ અધ્ય’ માંથી જાતો અર્થાનુકૂળ ધેધ, એ બધું તમારા કાનને આકર્ષ્યા વિના રહેશે નહિ.

આ કવિતાનો અર્થ કરનાં વચના ભાગમાં આપણને ખૂબ મહેનત પડે છે, એ તમે જોયું દશે. એનું કારણ રચનાની નિષ્કૃષ્ટતા છે. ત્રીજી પંક્તિથી શરૂ થઈ છઠ્ઠી પંક્તિને અંતે પૂરું થતું વાક્ય બહુ લાંબું તો ન કહેવાય, પણ એમાં બે રથાનો એવાં છે જ્યાં અન્વય વિષે જરા ભ્રમ પેદા થાય છે. ચોથી પંક્તિમાં ‘ઊઠી ફરી ફરી તરંગો ઉપર’ એ શબ્દોનો અર્થ જાણે ‘તરંગોની ઉપર ફરી ફરી ઊઠી’ એવો હોય એવો ભાસ થાય છે, અને એ ‘ઊઠી’ ક્રિયાપદનો કર્તા બોળવા મન રોકાય છે. તે જ રીતે છઠ્ઠી પંક્તિમાં આવતા ‘દોસે અમિત’ શબ્દોનો સંબંધ પણ એની પહેલાં જ આવેલા ‘દીટકા’ શબ્દ સાથે જોડાઈ જાય છે. આથી આખું વાક્ય ગોઠાઈ જાય છે અને અન્વય અને અર્થ ઝટ રપટ થતાં નથી. એ આખા ખંડનો અન્વય આ પ્રમાણે છે :

(હે પ્રભુ! તું) શિશુ તણી ખરી નિગરની બંધી લાલસા ભુજે (છે,) અને વળી (પ્રવાહની) ઉપર ફરી ફરી ઊઠી નિજ મેલ ફીણ વમળો અરે કીટકા પ્રસારી લસે. ને શમે તદ્દિપ ખાર મૂઠી જના, અમિત તરંગો ભુજે છે.

એની જ નહિ પણ કંઈક અંશે અરપટ પંક્તિ બારમી પણ છે. ‘અદ્ય-અવધી’ એ શબ્દોથી કવિનો ઇચ્છોનો અર્થ તરત સમજાનો નથી. પણ આ બંને હોય એવા છે કે એક વાર આપણે કાવ્ય પૂરું વાંચીએ છીએ અને એના અર્થનો તંતુ દાઢમાં આવે છે, એટલે આપણે પોતે જ એ બંને અરપટાને દહાની દઈ શકીએ છીએ, અને આખા કાવ્યનો રસ માણી શકીએ છીએ.

આ કાવ્ય જોનેટ બંધમાં રચાયેલું છે એટલે જોનેટ કહેવાય જોનેટનું સ્વરૂપ ખીજી કાંઈ વાર જોઈયું.

નગીનદાસ પાણેખ

મરાઠાઓનું ઉત્થાન

૧૯

પાણીપતની લડાઈ (૧૭૬૧)

શિંદે અને હોલકર ઉત્તર તરફ વધતા હતા ત્યારે હોલકરે શિંદેને લાડકાઓ કે અટકથી રામેશ્વર સુધી મરાઠાઓનું એકજન રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું છે, ફક્ત નજીબખાને એક કોરોજ વચમાં રહી છે; એને હરાવ્યા પછી પેશવા આખા ભારત ઉપર એક-હથ્થુ સત્તા ચલાવશે. પછી તમને ને અમને કોણ પૂછશે? આથી શિંદે ભોળવાયો અને નજીબખારી પી કંટકને બચાવવાનો તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

શિંદેને ઉત્તરમાં ત્રણ કામ કરવાનું પેશવાએ ફરમાન કર્યું હતું: (૧) લાહોરના સૂબાનો બદોખત કરવો; (૨) નજીબખાને વશ કરવો; (૩) શુભ-ઉદ્દેશીની મદદથી બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી.

શિંદેએ લાહોરનો બદોખત કર્યા પછી નજીબખાને અને શુભએ શિંદેને ભોળાવ્યો. નજીબખાને શુભને જીતીને બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરવાની કખ્ખાત આપી પણ અંદરખાનેથી તે શુભ તથા બાદશાહને મળીને અબ્દુલ્લીને બોલાવતો હતો.

શિંદેને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેણે નજીબખાને નજ કરવાની તૈયારી કરી નજીબખાને મદદ કરવા આવતા શુભને માર્ગમાં જ રોકી રાખવાનું તેણે ગોવિંદપંત બુદ્ધિને કહ્યું, પણ તેનાથી આ કામ થઈ શક્યું નહિ. આથી દતાજી શિંદે અબ્દુલ્લીનો સામનો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ગોવિંદપંત રત્ન ઉપર જીતી ગયો. અબ્દુલ્લીને તેણે પાંચ માટે વજીર ગાજીઉદ્દીને આચમગીરને કાર કર્યો. શિંદેએ હોલકરને મદદ બોલાવ્યો પણ નજીબખાને-ધર્મપુત્રની સામે લડવા એ શેનો આવે? દતાજી એકલા હાથે લડ્યો, દુશ્મનને પાછો હટાવ્યો, પણ પોતે મૃત્યુ પામ્યો. મરાઠા પાછા હટ્યા.

આથી પેશવાએ સદાશિવરાવ કે જે સમસ્ત દક્ષિણને જીતવાની તૈયારી કરતો હતો તેને લેવા સદાશિવની સાથે ઉત્તરમાં મોકલ્યો. સદાશિવરાવે ગોવિંદપંતને લખ્યું હતું કે નજીબખાને ને શુભ ભેગા ન મળે એવું કરજો પણ તે એ કરી શક્યો નહિ. શુભ અબ્દુલ્લીના પક્ષમાં સામેલ થયો. આથી પ્રથમ નજીબખાને અને શુભને હરાવવા તે ચાલ્યો. આ બંનેના લશ્કરમાં દણોપાણી ન પહોંચે, એમનો મુલક બાળીને ખાખ થાય એવું એણે કરવાનું ગોવિંદપંત બુદ્ધિને સોંપવામાં આવ્યું. સદાશિવરાવ પોતે દિલ્હી પહોંચી ગયો.

મરાઠા દિલ્હીમાં પહોંચતાં જ બધા દુશ્મનો ગજારાવા લાગ્યા. શુભ મરાઠા સાથે ભમવા મથવા લાગ્યો. નજીબખાના કહેવાથી આવવા માટે અબ્દુલ્લી પસ્તાવા લાગ્યો. છુઃ અબ્દુલ્લી સધિ કરવા તત્પર થયો પણ સદાશિવરાવે અબ્દુલ્લીની પૂરેપૂરી ખબર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

દિલ્હીની ખાતો ગાદી ઉપર એણે અલિમોપૂરને ચાહ્યાલમનું નામ આપી બેસાડ્યો અને પોતે વજીરી કરવા ચાલ્યો. શુભને વજીરી બેઠતી હતી તેથી નિરાશ થઈ એ ફરીથી અબ્દુલ્લીના પક્ષમાં ગયો. લાહીએ દિલ્હીના દીવાને-આમનું જન તોડાવ્યું. અને એ ધન શેકડાનું વેતન આપવામાં ખરડ્યું. આથી જન નારાજ થયો અને લાહીને છોડીને ચાલ્યો ગયો.

તેમ છતાં લાહીએ અબ્દુલ્લી ઉપર છાપો માર્યો. અબ્દુલ્લીના લશ્કરને દણોપાણી મેંધાં મળવા લાગ્યાં. મરાઠાએ જીતી અણી ઉપર આવ્યા. પરંતુ ચક્ર કર્યું. ગોવિંદપંતને જે જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તે તેણે ન કર્યું.

ભાઉ દિલ્હી છોડીને અન્દરની ઉપર ગયો ત્યારે અખંડ લીના દાણાપાણી બધ કરવાનું કામ છુદેરેને સોંપવામાં આયું હતું પણ તે બધ કરવાનું કામયે રહ્યું ખુદ મરાઠાના દાણાપાણીજ બધ થઈ ગયા મરાઠા લશ્કર ભૂમે મરવા લાગ્યું

અતે ભાઉએ જાણે માર્યો અખંડ ની હારવા લાગ્યો પરંતુ વિશ્વાસરાવ પડ્યો એટલે ભાઉ હાથી ઉપરથી ઊતરી યોડા ઉપર બેસી રણમાં ધસ્યો મરાઠા લશ્કરે સેનાપતિને ન જ્નેવાથી નાસવા માડ્યું ભાઉએ જ્યવાદ વગડાયા પણ કોણ માને ? તેમા વળી હોલકરના વશગમાના એક હજાર પડાણો મરાઠાઓ ઉપર જ ધસી ગયા આથી મરાઠા લશ્કરમાં ભગાણું પડ્યું નાસબાગ થઈ અને મરાઠાઓ હાર્યા સદાશિવરાવ અને વિશ્વાસરાવ મરાયા, દત્તાત્ર, ગોવિંદપત જેવા સરદારે મરાયા, સૈનિકોને ફેટલો કચ્છગાણું નીકળી ગયો તેનો સુમાર ન રહ્યો એક વેપારીના પત્રમાં સાકેતિક બાપામાં ઉત્તેજ છે તે ઉપરથી મરાઠાઓના તુકસાનની કપતા થઈ શકે છે તેમા લખ્યું હતું એ મોતી ગયા, સત્તાવીસ મહોરો ખોવાઈ ગઈ, અને પરચૂરણ રૂપિયા ફેટના ગયા તેનો સુમાર નથી લગભગ એમ લખ મરાઠા બુનિશરણ થયા

આલાહ બાજીગવને ઉત્તર તરફ આવતા માર્ગમાં આ સમાચાર મળ્યા તેથી તે લગભગ ગોડો યહને મરી ગયો (ઈ સ ૧૭૬૧)

(૨૦)

નોકાસૈન્યનો પપુ નાશ

ઉત્તરમાં પાણીપતના યુદ્ધથી જેમ મરાઠા સત્તાને જખો ધક્કો લાગ્યો તેમ દક્ષિણમાં તેમના આગ્રમારનો પણ વિનાશ થયો કાન્હોજી આંગ્રે મરી ગયા પછી તેનો પુત્ર તુનાજી સંગેન થયો, કોકણપટ્ટી ઉપર તેની ધામ અજમ હતી મુરોપિયનોના ફેટલાયે વહાણ તેના સુવર્ણદુર્ગ અને વિજયદુર્ગના કિલ્લામાં ફેદ પડ્યા હતા એમ કહેવાય છે કે તેના વખતમાં અગ્ની

સમુદ્રમાં પોટુંગીઓ, ફેચો અને અંગ્રેજોને એની એટલી બધી ધાક લાગતી કે એ બાલુથી સુખ મેળવવાની કાઈ આશા જ તેમણે મૂકી દીધી હતી

પણ એવામાં એમની આશાના સ્પર્શદેવના ચિદ્દ દેખાવા લાગ્યા તુનાજી એ પેશવાની ધર્મી કર્મો હતો તાગનાઈ સાથે દાલાડે અને રધુજી ભજેના તેમ તેય ભજેનો આથી તે કોમ્પુમાંના બાહણોને હમેશા કનડયા કરતો હતો એની કનડગત બધ કરાવવા કોકણમાંના પેશવાના સરદારે અંગ્રેજોની મદદ માગી અંગ્રેજો તો ગજ થઈ ગયા એ જાને વચ્ચે એની શરત થઈ કે (૧) સુઈ વખતે આરમા અંગ્રેજોના તાનામાં ગહે પણ કારમા જ નેની સમતિથી થાય, (૨) તુનાજીના જે જે જહાજ પકડાય તેમને અને પેશવા અર્ધા અર્ધા વહેચી લે (૩) અંગ્રેજોની મદદના યદનામાં બાનકોટ, દિમ્પતમદ અને બીજા પાય ગામ અંગ્રેજોને મળે, (૪) આંગ્રેજોના કિનામાં જે કઈ દ્રવ્ય, સામાન, ગોળો દારૂ, તોપ છંટાદિ વસ્તુઓ મળે તે મરાઠાઓને જ મળે

વિજયદુર્ગ ઉપર મરાઠા અને અંગ્રેજ ચડી આયા છે એ સાબગીને તુનાજીએ મરાઠાઓ સાથે સધિની વાતચીત શરૂ કરી હવે હુમનો બધ પાડવો જોઈતો હતો મરાઠાઓએ તે મધ પાડ્યો પણ અંગ્રેજો ક્યા માનતા હતા ? એમને તો કોઈ પણ રીતે વિજયદુર્ગ મેળવવો હતો હાથમાં વિજયદુર્ગ આવે તો કોમ્પુપટ્ટી હાથમાં આવે અગ્ની સમુદ્ર ઉપર સત્તા મળે તેમણે જમીનમાર્ગે કિના ઉપર મારો શરૂ કર્યો નજીકમાં જ તુનાજીનું આગમાર હતું તેના ઉપર અંગ્રેજોએ તોપનો મારો ચલાવ્યો આગમારમાં આગ લાગી અને યહુ આગમાં ભસ્ય થઈ ગયું લોકો અંગ્રેજોને શરણે ગયા અંગ્રેજોએ સધિની શરતોના ભગ કરી કિનામાં લૂટફાટ ચલાવી લગભગ ૧૦ વાણતું ધન અંગ્રેજ અધિગમોઓએ આપસમાં વહેચી લીધું તુનાજી ફેદ થયો

પેશવાએ અંગ્રેજોને બાનકોટ અને પાય ગામ આપી વિજયદુર્ગ મરાઠાઓને મોપી દેવા કહ્યું પણ અંગ્રેજો શાના માને ? છેવટે બાનકોટ અને દત્ત ગામ

આપવાનાં. અંગ્રેજ માલ ઉપર વધારે જડાત નહિ ઉત્તરાવવાની અને વિજયદુર્ગની લૂંટ પાછી ન પડાવવાની એવી શરતો કરી ત્યારે અંગ્રેજોએ વિજયદુર્ગ પાછો આપ્યો.

આ પછી પેશવાએ ધુલપ નામના માણસને મરાઠા આરમારતો ઉપરી નીમ્યો. પરંતુ યુદ્ધાળની તાકાત તેનામાં ક્યાં હતી? પરિણામે અંગ્રેજો અને ખીંગા મુરોપિયનો અરબી સમુદ્રમાં પ્રવળ થવા માંડ્યા.

તુલાજી એ બાહ્યોને કનકતો હતો તો પેશવાએ તેને પ્રેમથી વશ કરી લેવો ભ્રષ્ટો હતો. તેને બદલે તેનો નારા કરાવીને તેણે મરાઠાઓની પોતાની સત્તા ઉપર જ કુદાડો મારી લીધો હતો.

(૨૧)

ટૂંકી દૃષ્ટિ, સ્વાર્થી વૃત્તિ અને અભિમાન એ કોઈપણ માણસને નીચે પાડવા માટે પૂરતાં છે. રાખ્દને માટે પણ એવું જ છે. બાલાજી બાહરાવ જોઈ નાનાસાહેબ પેશવાના સમયમાં મરાઠા સત્તા એના પરમ ઉત્કર્ષે પહોંચી હતી. દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી અને પશ્ચિમથી પૂર્વ સુધી ભારતમાં મરાઠાઓની જ હાક વાગતી હતી. નિઃશ્રમ અને હૈદર પેશવાઓની કૃપા વાળતા હતા, રજપૂતો અને મોગલ આદરશાહના સૂબાઓ પણ મરાઠા સત્તાને નમતા હતા અને ખુદ મોગલ આદરશાહ પણ મરાઠાઓની કૃપાદૃષ્ટિથી જીવતો હતો. બુમિની માફક દરિયા ઉપર પણ મરાઠા આરમારતા ખજાને દુનિયા નમતી હતી. આમ છતાં મરાઠાની પડતીનાં ખીજા પણ આજ પેશવાના, વખતમાં, રૂપમાં, આમાં, કારણો પણ આ પેશવાની કારકીર્દિમાં જ જડી આવે છે.

સિવાજી મહારાજના સ્વરાજ્યની કલ્પના નષ્ટ થઈ ગઈ હતી અને તેને બદલે નાગીર અને પોતાનો

સ્વાર્થી સાધવાની વૃત્તિ મરાઠા મંડળના હરેક સરદારમાં આવી હતી. મરાઠા સ્વરાજ્યની ભાષે જ કોઈને પડી હતી. દરેકને પોતાની અધીર રહે, વધે અને પોતાનાં કરતાં ખીજો કોઈ ચડી ન જાય એવી જ પડી હતી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મરાઠાઓ દિંદોમાં દિંદુ અંકુષ પણ જમાવી ન શક્યા. પાણીપત વખતે રજપૂતો મરાઠા સાથે ભગનાં અચકાયા, ગોવિંદપંત છુદેલેએ શિસ્ત અને આચારનું પાલન કરતાં આંખ આઠા કાન કર્ણો, શિંદે અને હોળકર વચ્ચે દેવ રહ્યો અને અંગ્રેજો અને પેશવા વચ્ચે પણ મોટાઈની હરીફાઈ ઉત્પન્ન થઈ, એ મરાઠાઓની ટૂંકી અને સ્વાર્થીદૃષ્ટિ અને મિથ્યા-ભિમાન જ બતાવી આપે છે. આણે જ મરાઠાઓના ઉત્થાનને શેડી રાખ્યું. શેડી રાખ્યું એટલું જ નહિ પણ મરાઠાના પતનનાં ખીજાં રાખ્યાં.

પાણીપત પછી માધવરાવ પેશવા, મહાદેવ શિંદે, નાના ફૂડનવીસે મરાઠા સત્તાનો ખજા હિંદનાં મગનમાં ફરકતો કરવાના અને રાખવાના પ્રયાસ કર્યા પણ તેમાં તેઓ ઠેક સુધી ફાટ્યા નહિ તેવું કારણ પણ નાનાસાહેબના સમયમાં દેખાઈ આવતી મરાઠાઓની નયજાઈઓ જ છે. આ જ નયજાઈઓ આગળ જતાં વધી અને તેમણે મરાઠાઓની સત્તાને સિવાજી મહારાજની સ્વરાજ્યની ભાવનાને નષ્ટાક્રમ કરી નાખી.

ઇતિહાસના આ રંગો આજે આપણને મોઢક થઈ પડે એમ છે, પરંતુ તેમનું વર્ણન આ લેખ-માળાની મર્યાદા બહાર જતું હોવાથી તે વિશે કોઈ પણ ન લખતાં આ લેખમાળા અહીં જ પૂરી કરવામાં આવે છે.

સંપૂર્ણ]

ગોવિંદરાવ ભાગવત

હિંદી સાહિત્ય સંમેલનના એકનિષ્ઠ કર્ણધાર

શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન

દુઃખપાતાળના નાના શરીરવાળા લોકો કોઈ કોઈ વખત વખત ફક્ત પોતાની આખના તેજથી તેમ જ ભારે અવાજની જનસમાજ ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડે છે જો આ બંને ગુણો સાથે હૃદયની આર્થતા અને જીવનની તપશ્ચર્યા મળે તો પછી પૂછવાનું જ શું ? જાણે સોનું અને સુગંધ મળ્યા ! શ્રદ્ધેય શ્રી પુરુષોત્તમદાસ ટંડનજીમાં આ બંધી કવિઓ છે જ્યારે તે જુસ્સામાં આવીને મેં વે છે ભારે તેમના નાનાશા શરીરમાં તેમના વિચારોનો વેગ સમાતો નથી તેમના ગળાની નમે ફૂલી જવ છે અને એમ લાગે છે કે તેમનું બધું પાનજી શરીર જે ન કરી શકે તે તેમની અદ્ભુત સર્જકશક્તિ કરી દેશે એમ તો તે એકદમ સરળ છે અને સ્વભાવે ખૂબ મુલાયમ છે તે બાળકની જેમ તરત સતોષ પામનારા તથા સેનાભાનીના જેવા નિગહિમાની છે પરંતુ પોતાના વિચારો તેમ જ કાર્યપદ્ધતિમાં તેમના જેવા આગ્રહી બાણે જ કોઈ હશે વણા લોકો પોતાની મહત્તા કાક્ષાઓ સામે પોતાના સિક્કાતો ઢીંગ કરી દે છે ટંડનજીએ પોતાના જીવનસિક્કાતોના પાલનની સામે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો વિચાર સગળે પણ કર્યો નહિ હોય ટંડનજી 'સાક્ષત' પણ છે અને 'ભક્ષત' પણ છે આ એક વાતમાં જ તેમના સ્વભાવનું સ્વરૂપ અને તેમની તપશ્ચર્યાનો મર્મ છે

અઢાનીસ વર્ષ પહેલા નવજીવાન પુરુષોત્તમદાસે માલવિજયની સમક્ષ સર્જન કર્યો હતો કે દેશમાં હિંદીની પ્રતિષ્ઠા વધારવાને માટે દિલોઝનીથી પ્રયત્ન કરીશ એ બંનેએ મળીને રાજેન્દ્રનાથજી જેવા દેશના અનેક હિંદીમત્કોને એકઠા કરી લીધા અને હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપના કરી રાજ્યાત્મકી જ સંમેલનનો ઉદ્દેશ હિંદીને દેશના વ્યવહારમાં અગ્રગણ્ય

આપવાનો હતો બીજી બાધાઓના સાહિત્ય સંમેલનો કોઈ વખત કુલમ્બુની નિંદ્રા લેતા હતા, કોઈ વખત અગત્ય હતા, કોઈ વખત ઊંડતા હતા, કોઈ વખત બેધ થતા હતા કોઈ વખત બેશમા આવી જતા હતા તો કોઈ વખત નિરાશામાં ફૂરી જતા હતા પરંતુ હિંદી સાહિત્ય સંમેલન તો પ્રયાગની ગંગાની જેમ અખડ ધાગથી વહેતું જ ચાલુ છે દેશના મોટા મોટા ગદ્યસેવકો અને સાહિત્યસેવકો આ સંસ્થાના સથાપક યર્ધ સૂચક છે પરંતુ સંમેલનના કર્ણધાર તો એના જન્મદિવસથી માંડીને આજ સુધી શ્રી ટંડનજી જ ગયા છે પહેલા પ્રધાનમંત્રીના હોદ્દે રહીને, પછીથી તેના સલામતિ બંદીને અને આજે એના કાશાખ્મજનું સ્થાન સ્વીકારીને સંમેલન-સંસ્થાની નીતિ તથા ધૂસરી તે દોરી રહ્યા છે

ટંડનજીએ પ્રયાગમાં વક્રોવાત કરી, નાલા રાજ્યની દીવાનશીરી કરી, એકનું સ આલન કર્યું, સંયુક્ત પ્રાતના રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનો તેમ જ સન્માનપાત્ર ભાગ લીધો લાયા લખપતરાખના અવસાન બાદ તેમના 'લોકસેવક મંડળ'નું નેતૃત્વ પણ તેમણે સ્વીકાર્યું છે આમ અનેક રીતે તેમણે રાષ્ટ્રની સેવા કરી છે પરંતુ તેમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય, એકમાત્ર ચિંતા અને ઉપાસના તો હિંદી સાહિત્ય સંમેલન જ છે જેમણે આખા જીવનમાં એક નાની શી કવિતા, સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખાપર્ણથી આપેલું એક વ્યાખ્યાન અને એક પુસ્તકની નાનીથી પ્રસ્તાવના બાદ કરતા હિંદી સાહિત્યને કથું જ નથી આપ્યું તેમણે જ હિંદી સાહિત્યની અદ્ભુત અને અજોડ સેવા કરી છે

સાહિત્યકારો અને પદિતો મોટે ભાગે સ્વભાવે અગ્રા હોય છે ઈર્ષ્યા અને મિત્રજાળોરી તો જાણે તેમણે 'સ્વર્ગે નિઘન શ્રેય' જેવા બનાવી મૂક્યા

હોય છે. આવા લોકોને સાથે રાખીને એક ખૂબ મોટી સંસ્થા ચલાવવી અને સાહિત્યસેવીઓ તેમજ સ્વરાજ્યસેવીઓને એક હારમાં લાવવા એ કાર્પ નાનીસૂતી કસામત નથી. રેલગાડીના બે ડબ્બા ન્યારે એક બીજા સાથે અઘડાય છે ત્યારે તેનો ધક્કો સહન કરવા માટે વચ્ચે એક મજબૂત અને ખૂબ સહનશીલ સ્ત્રીંગ રાખવામાં આવે છે. તેને 'બકર' કહે છે. ડબ્બાની સલામતી માટે બધા ધક્કો આ બકરે સહન કરેલા પડે છે. સંમેલનને સાચવતાં સાચવતાં કોણ જાણે કેટલી યે વાર ટંકનજીને બકરની દયા સ્વીકારવી પડી હશે. એમના જેવા સ્વાભિમાની અને નિરપૂહી સાચા સેવક માટે આ કાર્પ જેવી તેવી તપશ્ચર્યા નથી. ન્યારે કાર્પ વાત તેમની સમજમાં નથી ઉતરતી ત્યારે તે પોતાનો અભિપ્રાય સાફ સાફ મનરેર કરી દે છે. પરંતુ સાથે સાથે તેમનામાં એ ચુલ્ક પચ્ક છે કે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યા પછી તે પોતાના સાથીઓને કદી પચ્ક મધ્ય દરિયે છોડી દેતા નથી.

*

*

*

[શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંકનજી તથા તેમણે જન્માવીને ઉદ્દેશ્ય હિંદી સાહિત્ય-સંમેલનનો વિશેષ પરિચય થાય તે માટે તેમની સાથે સને ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસમાં થયેલી મારી મુલાકાતનો હેવાલ નીચે અપાય છે. વા.વા.]

હિંદી સાહિત્ય સંમેલન સૌથી જૂની સાહિત્યક સંસ્થા છે કે બંગાળી સાહિત્ય પરિષદ એ બાબતની જરૂરી ચોક્કસાઈ કરી નથી. તે પછી એ વાત તો બેલકુલ શંકા વગરની છે કે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સાહિત્યક સંસ્થાઓ સાથે સરખાવતાં તે ઠીક ઠીક જૂની છે. બીજી એક દૃષ્ટિએ પણ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની વિશેષતા છે. જે પ્રાંતોમાં હિંદી એ જ મુખ્ય ભાષા છે ત્યાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલન પ્રાંતીય સાહિત્ય સંમેલનને મદદરૂપ બને છે. પરંતુ આ સંમેલનનો ઉદ્દેશ પ્રાંતીય નથી. એક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો હિંદી સાહિત્ય સંમેલન એ નામ જ બરાબર નથી. 'અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રભાષા સંમેલન' એવું આ સંસ્થાનું નામ યથાર્થ હોઈ શકે બધી પ્રાંતીય ભાષાઓની મદદ લઈને, રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ રાખી, બધાનો સહકાર સાધી, સર્વોગ સંસ્કૃતિ પોષવી એ જ આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે. લોકમાન્ય જેવા

તેમનામાં ગુરુભક્તિ તેમજ બીજાઓને સંભાળવાની શક્તિ એ ખાસ ગુણો છે. કાર્યક્ષેત્રમાં જે કાર્પ સેવકો તેમના સંબંધમાં આવે છે તે બધાનો તરફ દર્શનજીનો આ ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાય છે.

જે ટંકનજી હિંદુ-ઉર્દૂના ગ્રંથગ્રામાં ફાર્સી પાત તો સંમેલનનું વહાણ મુકાનવિહોણું બનીને તોફાનમાં ઊધું વળીને ધચારનું ઊત્તભિન્ન ધર્મ ગયું હોત. પરંતુ તેમની હિંદી પ્રત્યેની ભક્તિ તેમને મુમત્સમાનોનો દેવ કે ઉર્દૂનો ભવ શીખવતી નથી. તે તો ખૂબ તપાવેલા સોના જેવા મદાસક્ત-નિઃ છે, સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રીય છે અને પૂરેપૂરા સ્વરાજ્ય-ભક્ત છે. તેમની સંમેલનસેવા સ્વરાજ્યસેવાનું જ એક મહત્વનું અંગ છે. તેમની સાહિત્યક અભિરુચિ તેમની સંસ્કારિતા તથા જીવનસમૃદ્ધિમાંથી નીકળેલી છે. શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંકન જેવા સેવક જે ભાષાને મળ્યા છે, તે ભાષાનો ભાગ્યેય નિશ્ચિત છે.

મનેવારી, ૧૯૪૦

ફાકા કાલેલકર

રાષ્ટ્રીય આગેવાન જેમ પોતાના પ્રાંતનો જ વિચાર કરતા ન હતા પરંતુ બધા પ્રાંતો તરફ પ્રેમ રાખી તેમજ બધાને મદદ કરવા તૈયારી રાખી આખા રાષ્ટ્રનો આત્મા જાગૃત કરતા રહ્યા, તેવી રીતે હિંદીએ, બધાં પ્રાંતીય સાહિત્યોની મદદ લઈ, ભારતીય સંસ્કૃતિનું સંગોપન કરવું છટ છે અને તે માટે તેણે ભારતીય હૃદયનું વાહન બનીને અંગ્રેજ સાથે સદાય ગ્રંથગતા રહેવું પડે છે. પરિણામે 'સ્વરાષ્ટ્ર ભાષા' કે 'પર રાષ્ટ્રભાષા'નો પ્રશ્ન ખડો થાય છે ત્યારે બધા પ્રાંતીય રાષ્ટ્રીય વૃત્તિવાળા ભાષાભક્તો હિંદીનો પક્ષ લે છે.

આથી અદિતીય સંસ્થાની સ્થાપના કરી, અખંડ જાગૃતિ રાખી તેનું સંગોપન કરનાર રાષ્ટ્રપુરુષ થાય છે, કેવા છે તે જાણવાની ઇચ્છા કોઈ પણ પ્રાંતી લોકોને થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ કારણે મેં શ્રી. બાપુ પુરુષોત્તમદાસ ટંકનજીની ખાસ મુલાકાત લીધી હતી.

‘આસ મુલાકાત નો અર્થ’ એ નથી કે ખાસ એ માટે જ હું અરહાબાદ ગયો હતો. ભયારે ત્રિવેણી-સંગમપુનિત પ્રવાસક્ષેત્રમાં કાંઈ પણ કામ હોય છે ત્યારે હું ટંડનજીને ત્યાં જ બીતરું છું. રાષ્ટ્રભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ એ જ અમારા બંનેની વચ્ચે ‘સમાન-ધર્મ’ નથી. અને બંને મોટા ભાગે એક જ પ્રકારના કુળાહારી હોયે; અને ત્રીજી વાત એ છે કે શ્રી. ટંડનજીમાં પ્રાંતીયતાનો અંશ પણ નથી. નાની નાની બાબતોમાં અમારા મતભેદ હોય છે. પોતાના મતભેદોને મીઠા શબ્દોની ચાદર નીચે દાંકો તેની તીવ્રતા ઓછી કરવાની શક્તિ અને શક્તિ, એ બંને, ટંડનજીમાં નથી. એમને તો જે દિશામાં હોય છે તે જ જીજ્ઞા ઉપર આવે છે. એ કલ્પ એમનો સ્વભાવગુણ હોય અથવા તો નાલા જેવી રિયાસતમાં દીવાનપદ પર રહ્યા હોવાને કારણે તેમનામાં આ પ્રકારની હાકિમી આવી ગઈ હોય. શ્રી. ટંડનજી પોતાની ભાષા અને આચારમાં ‘આસ આગ્રહી છે. તાર્કિકતા અને નીતિનિપુણતા સાથે સરખાવતાં સદૃશિ અને ભાવનાની અસર જ તેમનામાં વિશેષ હોય છે.

મેં ભયારે તેમને કહ્યું કે આપની મુલાકાત લેવી છે ત્યારે તેમણે એ વાત હસી કહી. મેં આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે ‘આપણે લાહોરમાં તો મળવાના જ હોયે, તે વખતે મને ‘પકડનો’, એમ કહીને એ પ્રસંગ ટાળ્યો. અને તેમની ટેવ પ્રમાણે તે લાહોરમાં વખતસર આવ્યા જ નહિ.

આ વખતે ભયારે હું પ્રવાસ મહિલા વિદ્યાપીઠના દીક્ષાન્ત ઉત્સવને કારણે અરહાબાદ ગયો હતો ત્યારે મેં તેમને ફરીથી પકડ્યા. આ વખતે મેં મારા પ્રશ્નો તેમની સામે ધરી જ દીધા અને કહ્યું કે આ સવાલો આપ જોઈ લો. આવતી કાલે તે વિષે વાતો કરીશું. તેમને તે વખતે જરૂરી કામ હતું તેની મને ખબર હતી. તેથી મેં ‘મારું’ અર્થુ કામ આ જ રીતે પતાવ્યું. હા ના કરતાં કરતાં તે મારા સવાલો વાંચી ગયા. પછી તો તેમને તેની જ ધૂન લાગી. તેમનું કામ અને બીજાને આપેલો સમય બાલુએ રહી ગયાં. મુલાકાત

માટે બોલાવેલા મિત્રોને બહાર બેસવાનું કહ્યું અને તેમની એ તપશ્ચર્યા-પૂર્ણ વીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ બોજાય માંડ્યો.

પત્રકારોને મુલાકાત આપતી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. શબ્દોનો પ્રયોગ તોહી તોહીને કરવો પડે છે. માણસ સહેજ પણ એક કે બીજી બાલુ ઢળી પડે કે તરત જ આ પત્રકારી વાત કરનારની આખી વાતને ઉલટાવી નાંખે. મને સમજાય છે કે કાંઈ દુર્હસિવાલો પત્રકાર આવે તો ટંડનજીને ચક્કરમાં નાંખી દે. ‘મહોં એક અને બહાર બીજું’, એવી તેમની નીતિ ન હોવાને કારણે ભયારે કાંઈ પણ વિષય ઉપર લે બોલવા બેસે છે ત્યારે તેની સજોષાગ અર્થા કરવા લાગે છે આ દિવસે એક જ કલાકમાં એમણે એટલી બધી વાતો કરી કે એટલામાંથી મને તો પા સદીનો ઇતિહાસ મળી ગયો. તેમાંથી મારા પ્રશ્નોને લગતી બાબતો અર્થાં ઉતારું છું.

મેં મારા પ્રશ્નોની શરૂઆત બરાબર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી કરી.

પ્રશ્ન: હિંદી સાહિત્ય સમૃદ્ધિની સ્થાપનાની કદરના પહેલવહેલી કથાથી ઉદ્ભવી?

જવાબ: શરૂઆત તો કંઈક જુદી જ રીતે થઈ છે. તે સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં એક જ લિપિનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ કામ કરવા માંડ્યું હતું. તેમાંથી આ સમૃદ્ધિનો જન્મ થયો. જો કે શરૂઆતમાં તો કદરના પણ જુદી હતી. વિદ્વાનો અધ્યયન અને સંશોધનો કરે, નિષ્પા વાંચે એવી ગતતરી કાંઈક કદરના હતી.

પ્રશ્ન: રાજેન્દ્રગણુએ પણ સમૃદ્ધિની સ્થાપનામાં લાગ લીધો હતો ને? તેમને પણ સરસ્વાતીમાંના એક કડી સકાષ ને? તે એક વખતે મને કહેતા હતા કે તે જન્માનામાં અમારામાંના કોઈને પણ કશી કદરના જ ન હતી. અમને તો કાંઈ ને કાંઈ કરવાની જ લગતી લાગી હતી એ આશ્ચર્યની વાત નથી; કારણકે ‘હમ કુછ ન કુછ કર જાયે’ગેનો એ જમાનો હતો.

જ: પણ તે વખતે મારા મગજમાં એવો ખ્યાલ

તો દત્તો જ કે આખા દેશમાં એક જ રાષ્ટ્રભાષા દેવાની જોઈએ, અને તે માટે દિલ્હીને પ્રચાર કરવાનું જરૂરી છે. અમારા પ્રાંતમાં લોકોની ભાષા દિલી અને સિપિ નાગરી દેવા છતાં અમારે કાર્ડનાં બધાં કામ-કાજ ઉર્દૂમાં જ કરવાં પડે છે. પંડિત માલવિવલ્લભે મને પ્રેતસાદન આપ્યું અને આ કામ મારે ઉપોક્તું જોઈએ એ વાત ભારપૂર્વક જણાવી. હું તેનો પ્રધાન મંત્રી બન્યો. અને સારથી સમજાવવા સાથેના મારા સંબંધ શરૂ થયો છે. દિલી વિદ્યાપીઠ કાઢવા મુશ્કેલી તો મારી દિલ્હી પહોંચી ન હતી તો પણ મારા એવો અભિપ્રાય તો દત્તો જ કે જે દિલીની પરીણાઓ શરૂ કરવામાં આવે તો તે ખૂબ જ રોગપ્રિય થશે અને તે પરીણાઓ મારફતે દિલીનો સાદા પ્રચાર થશે તથા અમારી પ્રગતિ તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાશે.

વચમાં જ મેં દંતનકે પૂછ્યું : આપના પ્રાંતની સરકાર દિલી પ્રચારને કેટલા પ્રમાણમાં અનુકૂળ છે ?

હં : સરકારનું એવું કાર્ડ નિશ્ચિત ધોરણે જાણતું નથી. જેવા અધિકારી દેવા તેવી સરકારની નીતિ માલુમ પડે છે. તદાન શરૂઆતમાં, ત્યારે દિલીનું કાર્ડ જ રથાન ન હતું ત્યારે, એક સાદેજ એવા આખા દત્તો જેમને દિલી પ્રત્યે કાર્ડિંગ આરથા હતી. તેમણે અમને થોડું પ્રેતસાદન આપ્યું. પણ પાછળથી તે રિયલિટી ન રહી.

મેં : તો અત્યારે સરકાર દિલીની વિરુદ્ધ છે એમ કહી શકાય ?

હં : સરકાર દિલીની વિરુદ્ધ છે એમ તો ન કહી શકાય. પણ દિલીની પ્રગતિ એક રાષ્ટ્રીય દિલ્લસલ છે તે જોઈને સરકારની સલાહનુમતિ મેળવી પડી ગઈ. ત્યાં ત્યાં દિલીપ્રચાર થાય છે ત્યાં ત્યાં રાષ્ટ્રીય વૃત્તિ જોરવાર થાય છે તે કારણે આ દિલ્લસલ માટે સરકારને શંકા રહ્યા કરે છે.

મેં : પણ આપનું સંમેલન રાજકારણથી તો અલિપ્ત છે ને ?

હં : શરૂઆતથી જ આ સાવચેતી મેં રાખેલી છે.

છતાં દિલી પ્રત્યે આરથા છે તેમને પણ અમારી સાથે લીધા છે. તેથી તેમનામાં પણ આત્મીયતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે અને સંસ્થાનું સ્વરૂપ વ્યાપક બન્યું છે. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર તથા નાગરી સિપિ પ્રચારમાં જેટલું રાજકારણ અનિવાર્ય તરીકે આવે તેટલું તો અમારી સંસ્થામાં હોય જ.

મેં : સંમેલનના મૂળ ઉદ્દેશમાં આપે આ વળ રાખ્યાની મને ખબર છે.

હં : શરૂઆતથી જ મારા એવો ખ્યાલ હતો કે, 'દિલી સાહિત્ય સંમેલન' એ નામ અમારી સંસ્થાને 'પંથ બેસનું નથી. પણ તેને બદલવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો નથી. ઉદ્દેશોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યો લીધું; અને મારે મારે એટલું બસ હતું.

ફેબ્રુ તારીખે મર્યા કરવાના છતાંથી તેમને જરા ઉત્તેજિત કરનાં મેં પૂછ્યું : સંમેલનના પ્રધાન મંત્રી, અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ બનીને આપ સંમેલનના કાર્યો જોઈને બરાબર ઉપાડના રહ્યા છો. પરંતુ

* દિલી સાહિત્ય સંમેલનના વહેરો નામ પ્રમુખ છે : દેશભાષી બધવારો ખીર કાર્યો કે સુલભ કરને કે લિપે રાષ્ટ્રલિપિ જેવાનાજી ખીર રાષ્ટ્રભાષા દિલી કે પ્રચાર બદાને કે પ્રયત્ન કરના.

દિલી ભાષાકો અધિક સુખમ, મનોરમ ખીર લાભલાયક બનાવે કે લિપે મુખમ સમય પર ઉસકે અભાવો કે પૂરા કરના ખીર ઉસકી સેલી ખીર મુદિયા કે સંશોધન કે પ્રયત્ન કરના.

દિલી ભાષી પ્રાંતો મેં સરકારી પ્રબંધ, દેશી રામ્બો, પાઠશાલાઓ, કોલેજો, વિશ્વવિદ્યાલયો, મુનિસિપલિટીઓ ખીર અલ્પ સંસ્થાઓ, સમાજો, જનસમૂહો, તથા બ્યારા, જમીદારી ખીર બહાલત કે કાર્યો મેં જેવાનાજી ખીર દિલી ભાષા કે પ્રચારકા ઉદ્દેશ કરતે રહેના.

મુખ્ય શિક્ષા-પાઠ્ય પુસ્તકો મેં દિલી કે અનુસાર લેખન કરને ખીર બદાને કે લિપે પ્રયત્ન કરના.

દિલી ભાષા દ્વારા પત્રોત્તર શિક્ષા રને કે લિપે વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપિત કરના.

દિલી સાહિત્ય કે સળ અંગ્રાંસી પુષ્ટિ ખીર ઉત્તન કે

આપે કાંઈ પણ જાનની સાહિત્યસેવા કરી નથી, અથવા તો પત્રગર તરીકે પણ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી નથી—

મારો પ્રશ્ન પૂરો થાય તે પહેલા જ તે બોલ્યા. આ બંને વાત પૂરેપૂરી સાચી નથી મને શરૂઆતથી જ સાહિત્યનો ખૂબ શોખ હતો હું તો ઇતિહાસ સંશોધનમાં જ પડવાનો હતો. અમે વિદ્યાર્થી હતા તે જમાનામાં ઇંગ્લેન્ડનો તથા યુરોપનો ઇતિહાસ નહીં હતા લખાતો હતો તે વખતે મારામાં પણ તેવો ઉત્સાહ આવ્યો હતો હું ઇચ્છતો હતો, અને આજે પણ ઇચ્છુ છું કે આપણા જે લોકો સ્વદેશી સંસ્કૃતિ સારી રીતે સમજ્યા છે તેઓ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ લખે પણ શું કરું? રાજકીય હિલચાલમાં પડતા જ બધા સકારપૂર્ણ ધૂળમાં મળી જાય છે મારી મૂળ રુચિ સાહિત્યની હોવાને કારણે હિંદી વિદ્વાનો સાથેનો મારો સંબંધ આજસુધી કાયમ રહ્યો છે હિંદી વ્યાકરણમાં લિંગવ્યવસ્થા અસ્થિત છે તે વ્યવસ્થિત કરીને સર્વસામાન્ય નિયમો તથા મુખ્ય મુખ્ય અપવાદો નક્કી કરીને રાષ્ટ્રભાષા સુગમ બનાવવાની મુશ્કેલી મારા હૃદયમાં છે એ કાર્યની યોજના પણ મારા મનમાં નિશ્ચિત છે પરંતુ તે લખી નાખવાનું આજસુધી મારાથી બન્યું નથી આ વર્ષે કરવાનો હતો ત્યાં વચમાં 'ચૂટણી' આવી

મેં હિંદી ભાષાના લિંગબેદ અમને મહારાષ્ટ્રીઓને એટલા ખટવતા નથી, પણ મદ્રાસીઓને તો ખૂબ હેરાનગતિ થાય છે દરેક શબ્દનું લિંગ જ્ઞાનમાં રાખવું પડે છે, અને તેમાંથી અગતી, ફારસી વગેરેની પાછળ પડીને તમે લોકોએ આત્મા, પુસ્તક અને એવા શબ્દો પણ સ્ત્રી-લિંગી બનાવી મૂક્યા છે

૮ પણ એમાં છે શું? સંસ્કૃતમાં પણ શબ્દોના લિંગ સ્થાકેતિક જ છે તે? સર્વસામાન્ય નિયમો બનાવવામાં આવે અને પછીથી તે પ્રમાણે કાંઈ બદલાવ કરે અને તે ૩૬ ન થાય તો યે તે બોલું ન ગણવામાં આવે એટલે બસ

૭ નિયમો બે મોટે ભાગે રૂઢિને અનુસરનારા હોય અને રૂઢિભંગને વિકૃત તરીકે સ્વીકારવામાં

આવે તો મને લાગે છે કે કશી ખાસ મુશ્કેલી નહિ આવે

પણ મારે કાંઈ લિંગ-સુધાર-સમિતિના સભ્ય તરીકે ચર્ચા કરવી ન હતી મેં એકદમ વિષયાતર કરીને તેમને પૂછ્યું રાષ્ટ્રભાષાને હિંદી કહેવી જોઈએ કે હિંદુસ્તાની કહેવી જોઈએ એવો જ નામનો ઝઘડો છે તે બાબતમાં આપનો શો અભિપ્રાય છે?

'એક હિંદી,' ટંકનજી ખૂબ જોરમાં આડીને બોલ્યા, પરંતુ તરત જ જગ નરમ પડીને કહેવા લાગ્યા રાષ્ટ્રભાષાને હિંદુસ્તાની કહેવામાં આવે તો મારો કશો વાધો નથી તમે ખુશીથી હિંદુસ્તાની કહો પણ ઔચિત્ય પણ એક વસ્તુ છે હિંદી' એ નામ રૂઢ છે, નાનું છે ઉપરાંત આ નામમાં રાષ્ટ્રીયતા પણ છે તેને બદલવાનો વિચાર તદ્દન અપ્રસ્તુત છે નકામી જીદ કરીને હિંદીને બદલે હિંદુસ્તાની શબ્દ શા માટે લાવવામાં આવે?

મ આપનું કહેવું મને માન્ય છે પરંતુ હિંદુસ્તાની શબ્દ પણ ઓછો રૂઢ નથી અને તેમાં પણ રાષ્ટ્રીયતા છે તે માટે તો અમે 'હુગિ-હુગ' જેમ 'હિંદી-હિંદુસ્તાની' શબ્દ બનાવે છે આને નિર્દોષ સમાસ કહેવો જોઈએ ને? એમાં હિંદી એટલે હિંદુસ્તાની એમાં ફેર નથી

અ પ્રશ્નની ચર્ચા હું આગળ ચલાવવા ઇચ્છતો ન હતો. તેથી મેં આજકાલ જોની ચર્ચા નહીં જ થતી હતી એ સવાલ ઉઠ્યો અમેયનના અધ્યક્ષ દર વગસ ચૂટવામાં આવે છે તો આ વરસે એ પદ કેને આપવું જોઈએ, કાની સેવા વધારે યર્જ છે, અને કેને ખૂબ વ્યોગદ્ધ હોવાને કારણે આ વર્ષે સભાપતિ બનાવવાનું ખૂબ જરૂરી છે?

આની બાબતોની, અમેયનની મોસમમાં ખૂબ ચર્ચાઓ થાય છે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસવાળા અને ગજકાગણી પુરુષો શા માટે દબાય કરે છે એવી ફગિયાદ હિંદીમાં પણ શરૂ થઈ ચૂકી છે મારો પોતાનો મત એવો છે કે આપણે સન્માનિત બનાવવાના ધરાણી કાંઈને સભાપતિ બનાવતા

નથી. આખું વર્ષ પૂરી લગનીથી કામ કરે અને ભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા કાર્યમાં સહાય રૂપ થાય એવી જે લાયક વ્યક્તિ હોય તેને જ સત્કારપાત્ર બનાવવામાં આવે. તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી હોવું જોઈએ. રાજકારણીય પુરુષો સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરે છે, કદી કદી ભાષાભિમાનની પણ દેહડી કરે છે તે માટે તેમને બરાબર પારખીને લેવામાં આવે. પરંતુ સાહિત્યની સર્વોચ્ચ અને ઉચ્ચત્તમ સેવા રાષ્ટ્રીય વૃત્તિવાળા લોકોએ જ કરી છે એ વાત બૂઝરી ન જોઈએ. અને તેથી કોઈ વ્યક્તિની રાજકારણીય સેવા તેને અધ્યક્ષ ચૂંટવાના કાર્યમાં બાધારૂપ ન નીવડવી જોઈએ. એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે અન્ય સાહિત્યસેવીઓને પણ સન્માનની લાવસા તો હોય છે. તેટલા માટે જ મેં ટંકનજી પ્રાસે આ પ્રશ્ન મૂક્યો.

પ્રશ્ન : દિલ્લી સાહિત્ય સમેશનના અનેક ઉદ્દેશોમાં 'સાહિત્ય સેવોત્તુ સન્માન કરવું, સમેશનની તરફથી તેમને ઉપાધિ વગેરેથી વિમુક્તિ કરવા', એવા પણ એક ઉદ્દેશ છે. પરંતુ ગયા પચીસ વર્ષમાં એક જણને પણ ઉપાધિ અપાઈ છે કે ? સંસ્થા તરફથી કોઈનું બહુમાન કરવામાં આવે તે પહેલાં સંસ્થાની પણ કોઈક પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ એ સાચી વાત છે, તેથી રાષ્ટ્રાત્મનાં પાંચદસ વરસ કોઈને પણ ઉપાધિ ન અપાઈ હોય એ વાત સમજી શકાય છે. પરંતુ આજે તો સંસ્થા 'મંગલાપ્રસાદ પારિતોષક' જેવડું રૂ. ૧,૨૦૦ નું રૂપદળીય પારિતોષક દર વરસે આપે છે. 'સેકસરિયા પારિતોષક' જેવું બીજું પારિતોષક પણ આપે છે. સંસ્થાએ ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ જેવી અખિલ ભારતીય સંસ્થાને જન્મ આપ્યો છે. રાષ્ટ્રના મોટા મોટા લોકોએ સમેશનનું અધ્યક્ષપદ શીભાવ્યું છે તો હવે કોઈને બહુમાન કરવા માટે વાર્ષિક અધિવેશનના અધ્યક્ષ બનાવવામાં આવે અને કોઈ અચ્છો સાહિત્યસેવક અધ્યક્ષ બન્યા વિના સ્વર્ગવાસી થઈ જાય તો લુપ્ત લુપ્ત પક્ષો એકબીજા સામે ઝુરમો ફાલવે તેના કરતાં આપણે સીધા સીધા બહુમાનની ઉપાધિ જ કેમ ન આપીએ ? રાષ્ટ્રભાષા સમેશનની 'સામે મોડું' રાષ્ટ્રીય કાર્ય છે. ત્યાં કામ કરનારા

લોકોએ જ સત્કારપાત્ર બનવા આગળ આવવું જોઈએ. આપણે કોઈને વહાણુનો કમાન કે લડકરનો સેનાપતિ કોઈ બહુમાન કરવા બનાવવા નથી.

તં : આ પ્રશ્ન તમે મને પહેલાં પણ પૂછ્યો હતો. પરંતુ સાહિત્યવિદોમાં અંદર અંદર કેવી દરોહાઈ હોય છે તેની મને ખબર છે. ત્યાં એક વખત ઉપાધિઓ આપવાની રીતસર થઈ કે તરત જ ઈર્ષ અને મત્સરનું બમ્બર તેજ થઈ જશે. અને તાણી જોઈને આ વાતને ટાળી છે.

મેં. ટાળી ક્યાં છે ! સત્કારપાત્ર કોને બનાવવા એ પ્રશ્ન જોમો કરીને એ જ ઈર્ષ અને એ જ મત્સર આગળ આવવાનું કરે છે. કાંતો ઉદ્દેશોમાંથી જ એ વાતને કાઢી નાંખવી જોઈએ અથવા તો સાહિત્યવિદોને પદવીઓથી અપકારીને જોડે ચડાવવા માંડવું જોઈએ.

આ બાબત મેં આટલે જ ઊંડી કારણ આ વર્ષે મદ્રાસના સમેશન માટે ત્યાંના લોકોએ જમના-લાલજીનું નામ સૂચવેલું અને મેં તેનું સમર્થન કર્યું હતું. હું સમજું છું કે ટંકનજીએ સાહિત્યકારોના સતોષને માટે કવિવર મિથિશીરાજજીનું નામ સૂચવ્યું હતું. તેથી મારા આ પ્રશ્નની ચર્ચા, આ બાબતમાં કશા પણ નિર્ણય પર પડેલો સિવાય, અવગણે રહેતો ચડી હતો. એટલે મારા એક મદારાષ્ટ્રીય મિત્રે પૂછેલા સવાલ મેં તેમની સમજ મૂક્યો : ત્યાં ત્યાં દિલ્લીની સીમા પ્રાંતીય ભાષાઓની સીમાને લાગેલી હોય છે ત્યાં ત્યાં કુલાલો જિલ્લો અમારો કે તમારો એ પ્રકારનો પ્રશ્નો કોઈ કોઈ વખત ઊભો થાય છે. અને પછી જો રાષ્ટ્રભાષા હોવાને કારણે દિલ્લીના રીસાર કરવામાં આવે તોયે પ્રાંતીય ઈર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને પ્રસંગે દિલ્લીવાળાઓએ ન્યાય અને ઉદારતા દાખવવી ન જોઈએ !

તં : તમારો પ્રશ્ન મારો સમજમાં જ નથી આવ્યો. દિલ્લી રાષ્ટ્રભાષા હોય તો એની સીમા શાની ? એની સીમા તો આખો ભારતવર્ષ જ છે. પ્રાંતીય ભાષાઓને ચોતપોતાની સીમા હોય છે. દિલ્લીની તેવી સીમા હોવાનું કોઈ કારણ નથી.

મેં નેચું કે ટંકનજીની સમજમાં મારો પ્રશ્ન આવ્યો નથી. તેથી મેં ફરીથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું : આપે હમણાં જે કંઈ કહ્યું તે બાબતમાં મતભેદ છે જ નહિ. પરંતુ કેટલાક ભાગોમાં જે ભાષાઓ ચાલે છે. કેટલાક લોકોની જન્મભાષા હિંદી-હોય અને બીજા કેટલાકની ગુજરાતી અથવા મરાઠી હોય તો એ ભાગની ગણતરી કયા પ્રાંતમાં કરવી જોઈએ એ મહત્વનો મુદ્દો છે. એ ભાષાઓના પ્રકાશકોને આ પ્રશ્ન ખૂબ દેડે છે. એવી સ્થિતિમાં જે હિંદી હાથ-પગ પહેાળા કરે તો તેટલા પ્રમાણમાં તેમના પેટ ઉપર પગ મૂકાય છે એવો ચોક્કસ ખ્યાલ આવે છે તે કારણે જ મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. *

ટંકનને સમજ્યો. મારો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે હિંદીએ હાથપગ પહેાળા કરીને કોઈ પણ પ્રાંતીય ભાષાના ક્ષેત્ર પર આક્રમણ ન કરવું જોઈએ. એમાં પૂછવાનું છે જ શું ? આ તો ન્યાયનો સવાલ છે.

આવો જ એક બીજો પ્રશ્ન એક મિત્ર તરફથી મેં પૂછ્યો : પૂરેપૂરા મરાઠી પ્રદેશમાં રહેનાર અને સારી રીતે મરાઠી બોલનાર (ખાનગી વાતચીતમાં પણ મરાઠી વાપરનાર) લોકો મરાઠી શ્રોતાઓ સમક્ષ હિંદીમાં ભાષણ કરે તો આપને પસંદ ?

ટંકનજીએ હસતાં હસતાં મને પૂછ્યું : ‘ અહીં કાલેલકરજી, આપની સામે તો આ ફરિયાદ નથી ને ? ’

મેં કહ્યું : હું શું જાણું ? હું તો મહારાષ્ટ્રમાં ધણુંખડું મરાઠીમાં જ બોલું છું. જે કે મારી મરાઠીમાં પણ હવે તો ગુજરાતી અને હિંદીની ખૂબી ગઈ છે. હા, મહારાષ્ટ્રીય શ્રોતાઓને રાષ્ટ્ર-ભાષાનો પાક આપવા માટે મારી ‘ રાષ્ટ્રીય ’ હિંદીમાં કદી કદી બોલું છું. જે કે લોકો રાજ હોય તો જ તેમ કંટું છું.

ટંકન એ તો તમે કીધું કરો છો. તો તમે તમારા મિત્રને મારી તરફથી કહી દેજો કે મારો એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે મહારાષ્ટ્રી જનતા સમક્ષ મરાઠી જાણનારાઓએ મરાઠીમાં બોલવાનું જ સામાન્ય ધોરણ રાખવું જોઈએ. એમાં કશા સંદેહને સ્થાન નથી. આપણે યોગ્ય પ્રાંતીય ભાષાઓના વિરોધી છીએ ?

* * *

મળવા આવેલા લોકો મિત્રાત્રા એસી એસીને યાત્રી ગયા હતા. તેમણે પુછાવ્યું કે અમે આત્મા જઈએ ? ત્યારે જ અમે બંને હસતા હસતા ઊઠ્યા. તેમની પાછળ ડોમસની ‘ ચૂટણી ’ પડી હતી ત્યારે મારી પાછળ સ્ત્રીશિક્ષણની ચિંતા. અને સંગમવાલજી તરફનો માણસ એવું પૂછવા આવ્યો હતો, કે મારામાં મહિલા વિદ્યાપીઠ જેવા જવાની ઇચ્છા હતી કે ગંગાચમુનાના સંગમસ્થાને સ્નાન કરવા જવાની શ્રદ્ધા ?

વાતચીત કરવાની કળા

તમે કાઈ એવા માણસની સાથે વાત કરો છો કે જેની સાથે વાત કરતાં તમે ધાકા જ નહિ—જેની વાત કરો ત્યારે—Talking Company Unlimited—થાય? અને, તમને એવા માણસ પણ મળ્યા હશે કે એ ત્યારે વાત કરે ત્યારે તમને મનમાં એમ થાય કે ‘હવે એ જલદી બોલવાનું પૂરું કરીને જાય તો સારું.’ આવી એ વ્યક્તિની સરખામણી કરતાં, વાર્તાશાપ કરવામાં કયા શુભો ખીલવવા લાયક છે તેનો તમને ખ્યાલ આવશે.

પહેલાં, વાતચીતના કયા કયા દોષોથી દૂર રહેવું તે તપાસીએ. નીચેના પ્રકારના લોકોની વાતોથી આપણને કંટાળો આવે છે : (૧) વચમાં બોલનારા, (૨) કડવું બોલનારા; (૩) શુંદરિયા; (૪) વિરોધ કરનારા; (૫) વજ્રમાગી શિખામણ આપનારા; (૬) ઊઘટ તપાસ કરનારા; (૭) અપ્રિય સત્ત્વ બોલનારા; અને (૮) અભિમાન કરનારા.

હવે આ બધા પ્રકારો તપાસીએ.

૧ વચમાં બોલનારા.

કેટલાકને એવી ટેવ હોય છે કે આપણને પૂરું બોલવા જ ન દે. પોને બોલવામાં ખૂબ જ વખત લે અને ત્યારે આપણે આપણી બોલવાની તકનો ઉપયોગ કરતા દોષીએ ત્યારે પણ વચમાં બોલીને આપણી હલીલ સાંભળે જ નહિ. આવા લોકો ખરેખર નાસતાપક છે.

૨ કડવું બોલનારા :

કેટલાક લોકો વાત કરવા બેસે ત્યારે કોની સાથે વાત કરે છે તે ખ્યાનમાં રાખ્યા વિના સ્વામા માણસની લાગણી દુખાય એવું બોલે છે. એક વખત એક લાગણી ત્યાં એક ગાંધીવાદી અતિથિ તરીકે આવ્યા હતા. છતાં એ અતિથિ સાથે વાત કરતાં મનમાં કંઈ કે કોંઈસવાળાઓ દાંડતા છે...વગેરે, કેટલીક વાર લોકો

આવું ગાંધી ભોળાં બોલે છે. પણ કેટલીક વાર સામા માણસના અભિપ્રાયની મર્યાદા ન હોય એટલે બૂધમાં બોલું છાએ એવું બોલાઈ જવાય છે મારે વાત કરની વખતે નીચેની પાંચ વસ્તુઓ બરાબર ખ્યાનમાં રાખવી—કોની સાથે વાત કરો છો, કોને વિશે વાત કરો છો, કેવી રીતે, ક્યારે, અને ક્યાં વાત કરો છો. *

૩ શુંદરિયા :

આવી જનના લોકો વિશે એક મહુ રમૂજ લેખ એક ગુજગતી માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં શુંદરિયાના પ્રકારો જણાવ્યા હતા. અનેક જનના શુંદરિયાઓ હોય છે, પણ બધામાં એક સામાન્ય તત્ત્વ એ હોય છે કે એઓ હજારો વાતો કરે છે, પણ ‘હવે જઈશ’ એટલા શબ્દો કહેતા નથી કેટલાકને પોતાનાં સારીરિક દરોહોની જ વાત કર્યા કરવી ગમે છે: “ગયે વરસે મને ઉધરસ ધર્મ હતી, પણ તે વખતે હવે વૈદ્યની દવા કરી તેથી ફાસો થયો. એજી તો મને દવા ચાલુ રાખવાનું કહ્યું હતું, પણ કામે જવાનું હોય એટલે દવા ચાલુ ન રાખી શકાઈ એટલે વળી પાછી ઉધરસ ધર્મ આવી છે...”

આવી જનનું ટીકણું તેઓ કરે છે. કેટલાક ધરમ માણસોને પોતાના નાનપણના બંધાવોનું વર્ણન વારંવાર કરવાની ટેવ હોય છે. કેટલાક ઉચ મુલાનો રાજકીય વિષયો પર ખૂબ બોલીને કંટાળો આવે છે. હું એક બાર્નને ઓળખું છું કે જે એમ માને છે કે સામ્યવાદીઓ યદુ મોળા હોય છે, એટલે પોતાને ‘અનાર્કિસ્ટ સિન્ડિકેલિસ્ટ’ (anarchist syndicalist) ના મોટા નામથી ઓળખાવે છે. એમને “કેમ છો?” એમ પૂછીએ તો “મજામાં” એમ જવાબ આપીને, પછી તરત મદાસમાની જો

* Five things observe with care—

To whom you speak, of whom you speak.
And how, and when, and, where.

કાઠીને રાજકીય બાબતની ચર્ચામાં જિતરી પડે. જોસેફ એડિસન નામના અંગ્રેજ લેખકે આવી વ્યક્તિ-જોતી બહુ ટીકા કરી છે. એક વખત એ એક શુંદરિયાને મળ્યા ને કહ્યું, “આજની હવા તો બહુ જ સુખી છે.” એટલે તેણે જવાબ આપ્યો: “હા, ત્રીજી વિલિયમના ગાદીએ આપ્યા પછી ઇંગ્લંડમાં ચારી હવા થઈ જ નથી.” આમ કાઠીને ત્રીજી વિલિયમના રાજ્યની નિંદા કરવા પર એટલો તો જિતરી પડ્યો કે એડિસનને બોલવાનો અવકાશ જ મળ્યો નહિ.

કેટલીક વાર ભાષણકારો પણ સમજી શકતા નથી કે શ્રોતાજનો કંટાળી ગયા છે, અને પોને બોલવાનું ચાલુ રાખી ધણો વખત લે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ ઇંગ્લંડમાં કહ્યું હતું તેમ હિંદીએ ભાષણ કરવા માટે ત્યારે સમયનું ભાન રાખતા નથી, અને ગોળમેજી પરિષદમાં એ દોષ સુધારવાની કેળવણી આપવા માટે એમણે ઇંગ્લંડના મુખ્યપ્રધાન રામ્સે મેક્ડોનલ્ડનો આભાર માન્યો હતો.

૪. વિરોધ કરનારા

કેટલાકને એવી ટેવ હોય છે કે આપણે જે કહીએ તેનાથી જીંદુ જ કહે. આપણે કહીએ કે દાર્નિંગેથથી ફાપદો થયો છે તો તેઓ કહેશે કે એનાથી કેટલા દાર્નના દુકાનદારોની પાકમાલી થઈ છે, સરકારને વધારે કર નાખવો પડ્યો છે, મહાસભાની વિરુદ્ધ ધણા લોકો થઈ ગયા છે, અને એકંદરે, દાર્નિંગેથનો સુધારો ધણો જ ભૂખભરેલો છે. કોઈ સાંજે તમે એકવા હો અને આવા માણસની સાથે તમારે ફરવા જવાનો વિચાર હોય તો જુલેથૂકે પણ એમ ન કહેતા, “ચાલો, આવો છો ફરવા?” કારણ કે એમ કહેશે તો તરત જવાજ મળશે: “ના, મારે નથી આવવું.” પણ જો તમે એમ કહેશે કે “આજે વાદળોં છે એટલે ફરવા જવાનું મન થાય એમ નથી.” તો એ કહેશે: “મારે તો ફરવા જવું છે.”

એક વખત એક માણસ ખચ્ચરની ગાડી હાંકતો તળાવ પાસે આવ્યો, અને તેણે ગાડી લીધી રાખી. થોડા વખત પછી ગાડી ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ખચ્ચર ચાલે જ નહિ. એટલે એ ગાડી પરથી

ઊંચી અને ખચ્ચરના મોં પાસેની લગામ નેરથી આગળ ખેંચવા માંડી. પણ એ જોમ આગળ ખેંચે તેમ ખચ્ચરે પાછળ જવા માંડ્યું, અને ગાડી લગભગ તળાવની કાંઠે પર આવી પહોંચી. એટલામાં ત્યાંથી એક બાઈ જતી હતી તેણે આ દૃશ્ય જોઈને માડીવાળાને કહ્યું: “તમને ખચ્ચર જેવાં પ્રાણીઓ પાસેથી કેમ કામ લેવું તે આવડતું નથી.” એમ કહીને એણે ગાડી પાછળ ખેંચવા માંડી એટલે તરત ખચ્ચરે આગળ ખેંચવા માંડ્યું અને ગાડી-વાળાની મુશ્કેલી દૂર થઈ! આવા ખચ્ચરના ગુણવાળા માણસો પણ વસે છે, અને એ દુર્ગુણ ખાસે અગર એ આપણામાં ન આવે તે માટે આપણે બધાએ ખાસ સાવધ રહેવું ધટે છે.

૫. શિખામણ આપનારા

કેટલાક લોકોને સામાને શિખામણ આપવાની બહુ ટેવ હોય છે. ‘હવે તમે ખાદી પહેરવાની શરૂ કરો;’ ‘આ ધર તમને નાનું’ પડે છે માટે ધર બદલો;’ તમારો દરજ્જો સારાં કપડાં નથી સીવતો. એટલે અમારા દરજ્જો આપો.’ વગેરે અનેક વચ્ચમાગી શિખામણો આપણને આપે છે. આવી શિખામણોની અસર નથી થતી એટલું જ નહિ, પણ જિવંદું શિખામણ આપનારાઓ અપ્રિય થઈ પડે છે.

આવી શિખામણોનું એક દર્શાત માર્ક ટેનેઈન નામના હાસ્યરસિક લેખકે આપ્યું છે. એને એક વાર શરદી થઈ હતી અને એટલા બધા ઉપચારો લુદા લુદા માણસોએ બતાવ્યા કે તે અજમાવતાં એની શરદી ઘટવાને બદલે વધી. ‘હાસ્યમંદિર’માં સંગ્રહ રમણ-ભાઈ નીલકંઠે વર્ણન કર્યું છે કે એક જાણુને આંગણી થઈ હતી ત્યારે એને લુદા લુદા માણસો તરફથી ઘણા ઉપચારો સૂચવવામાં આવ્યા હતા, પણ એ કશાથી એને ફાપદો થયો નહિ ત્યારે લોકો આવા ઉપચારો બતાવે છે ત્યારે આપણે તેને અજમાવીશું જ એવી ખાતરી આપણી પામેથી લે છે, અને વળી કેટલાક તો તેથી વધીને ક્યા વેઠ કે દાકતર પાસે જવું એ બધાની વિગતવાર સૂચનાઓ આપે છે.

કદાચ, કોઈ વાચકને લાગશે કે શિખામણ આપવી એ પરાપકારની વાત છે અને તેથી બીજાને મદદ થઈ શકે. પણ એમાં વિવેક રાખવાની જરૂર છે. ગરેબો ન દાતબો ચારે તારે જરૂરે. વગર વિવેક સામાની સાથેના સંબંધ વગેરેનો વિચાર ન કરતાં આપણે આપણને એટલા મોટા શું કરવા માનતા કે આપણી દૃષ્ટિએ દેખાય તે જ સાચું? વળી શિખામણને લીધે કસવારા ઉત્પન્ન થતી હોય તો એવી શિખામણ આપવાની જરૂર શી છે?

રસ્તા પર જતાં કોઈ માણસના ખૂટતી દોરી નીકળી ગઈ હોય, અને તમે પરાપકારથી એને ખૂટતી દોરી બાંધી લેવાનું કહો તો તમારો આભાર માનવાને બદલે 'મારા ખૂટતી દોરી નીકળી ગઈ છે એમાં તમારે શું કરવા હડાપણ કરવું?' એવા અર્થની દૃષ્ટિ તમારી સામે ફેંકી તે ચાલ્યો જશે.

દુનિયામાં શિખામણ લેવા ઇચ્છનારાઓ કરતાં આપણા ઇચ્છનારાઓની સંખ્યા ધણી વધારે છે. જેઓને સૌથી વધારે શિખામણની જરૂર છે એને તે સૌથી ઓછી મળે છે. અગ્રિયસ્થ વ્યવસ્થા યોગ્ય વક્તા ન હોય :.

પણ કોઈ કહેશે કે આપણી સલાહ માગવા આવે ત્યારે પણ ન આપવી? ના, કારણકે ધણી વાર લોકો સલાહ માગે છે ત્યારે એ જે કામ કરવા ઇચ્છતા હોય તેનું અનુમોદન સાંભળવા જ ઇચ્છતા હોય છે. એડિસન કહે છે કે અમુક વ્યક્તિને પરણવા ઇચ્છતી સ્ત્રી એના લગ્નનાં કથકાં ખરીદે છે અને ત્યાર પછી જ એને પરણવું કે નહિ તે વિષે મિત્રોની સલાહ પૂછે છે. કારણકે પ્રમાણે સલાહ ન આપતાં કેવું લાયકર પરિણામ આવે છે તેનો એજ દાખલો આપું. હિપાર્કસ નામના એક ઓકને પોતાથી ધણા નીચા દરજ્જાની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું હતું, એટલે તે આખરમાં એણે એના મિત્ર ફિલેન્ડરની સલાહ પૂછી. ફિલેન્ડરે પોતાના પ્રામાણિક અભિપ્રાય આપ્યો અને એ સ્ત્રી હિપાર્કસને પરણવા તદ્દન નાલાયક છે એમ ભારપૂર્વક જણાવ્યું. આથી હિપાર્કસ ગુસ્સે થયો, અને તે જમાનાના રિવાજ

પ્રમાણે, તેણે બીજો દિવસ ફિલેન્ડર સાથે હાથુદ્ધ કર્યું અને એને મારી નાખ્યો. આવી જ જાનના એક બીજા પ્રસંગે સોલિયા નામની એક છોકરીએ એના પ્રેમીને વિષે એની સખીની સલાહ પૂછી. સખીએ બહુ જ નિખાલસતાથી અભિપ્રાય આપ્યો, પણ એને વધુ બોલતી અટકાવીને સોલિયાએ કહી લીધું કે એણે તો એની સાથે પંદર દિવસ પર છાનાં લગ્ન કરી દીધાં હતાં!

૬. ઊંડા તપાસ કરનારા

કેટલાકની સાથે વાત કરીએ છીએ ત્યારે કોઈ કોર્ટમાં આપણે સાક્ષી હોઈએ અને આપણી ઊંડા તપાસ થતી હોય એવા અનુભવ થાય છે. આપણા પર પ્રશ્નની પરંપરા વરસે છે, આપણને પૂછતા પ્રશ્નો ન ગમતા હોય, અને આપણે અણગમો સમ્મત રીતે બ્રહ્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ તે છતાં એ પ્રશ્નધારા અટકતી નથી. 'તમે પરણેલા છો?' 'કેટલાં છોકરાં છો?' 'શી નોકરી કરો છો?' 'શો પગાર મળે છે?' 'ક્યાં રહો છો?' 'બંધો તમારો પોતાનો છે?' 'વગેરે સવાલોના જવાબો અનિચ્છાએ આપણને આપવા પડે છે. જેની સાથે જરાયે ઓળખાણ ન હોય, અથવા બહુ જ થોડી ઓળખાણ હોય તેઓ આવા અંગત પ્રશ્નો શી રીતે પૂછી શકતા હશે?

છાંડમાં અંગત પ્રશ્નો પૂછવા એ ધણું જ અસવ્ય ગણાય છે ત્યાં તો 'તમારું શું નામ છે?' અથવા 'તમારી ઉંમર કેટલી?' એ પ્રશ્નો પણ અંગત ગણાય, અને પૂછવા માટે અચોક્કસ ગણાય. આ તો આપણને વધારે પડતું લાગે. પણ આપણી દુનિયામાં ઉત્તરેઓનો અંગત પ્રશ્નોના ત્રાસ આપણા સમાજના ગંદકે અભિપ્રાયથી નાશુદ્ધ થાય એ ખરેખર ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

૭. અગ્રિય સત્ય યોગનારા

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે જે એમના મનમાં આચર્યું તે એમણે કહી જ દેવું એવું છે. આમ

કરવાથી એમને ધણા શત્રુઓ થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે કાણને કાણો કહેવો જ નોઈએ અને એ ગુણને તેઓ નિખાલસતા કહે છે, અને તેમ ન કહે તો દંભ કયો કહેવાય એમ તેઓ માને છે. દાખલા તરોકે, કોઈ મિત્રને ત્યાં જમવા ગયા હોય અને શાકમાં મીઠું વધારે હોય તો તેઓ માને છે કે ‘શાક ખારું છે’ એમ કહેવાનો આપણો ધર્મ છે અને મૂંગા રહીએ તો તે દંભ કયો કહેવાય. પણ એવી ટીકા કરવાને બદલે જે વસ્તુ સારી થઈ હોય, જેમકે ભજિયાં, તો તે ‘સારાં થયાં છે’ એમ કહીએ એમાં અસત્ય અથવા દંભ કયાં છે? વળી અપ્રિય હકીકત પણ વિવેકભર્યા શબ્દોમાં કહી શકાય :

“અધાને અયો કહે, લાગે કડવા વેણુ
ધીમે ધીમે પૂછીએ, કેમ ગયા તુજ નેણુ.”

સત્ય દ્રવ્યજ્ઞ, પ્રિય દ્રવ્યજ્ઞ, ન દ્રવ્યજ્ઞ સત્યમપ્રિય ।

સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, પણ અપ્રિય સત્ય ન બોલવું, એનો અર્થ એમ નથી થતો કે, અપ્રિય સત્ય બોલવાનો વખત આવે ત્યારે આપણે સત્ય ન બોલતાં અસત્ય બોલવું. પણ જ્યાં જરૂર ન હોય ત્યાં અપ્રિય સત્ય ન બોલવું એક વખત એક ગૃહસ્થ કોઈ પારસીને ત્યાં મળવા ગયા. તે વખતે એ પારસી ભાઈ હળમ આવવાની રાહ બેઠા હતા, પણ તેને બદલે આ ગૃહસ્થ આવ્યા એટલે એમને કહ્યું : “માફ કરજો, પણ મે તમને હળમ જાનિયા.” આ અપ્રિય સત્ય કહેવાની કંઈ જરૂર હતી ?

ત્યારે કોઈ બનાવ બન્યો હોય અને તે વિષે અપ્રિય ટીકા કરવાનો સભવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે જ બનાવનું કોઈ સારું સ્વરૂપ હોય તો તે જોવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને તે જાણતમાં તેનાં યોગ્ય વખાણ કરવાં. સંસ્કૃત કવિઓની માન્યતા પ્રમાણે દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ કર્તું હોય તો તેમાંથી દંડ દૂધ જ ઋણ્ય કરે છે (દંડસીર વિવેક ન્યાય). તેમ ગમે તેવા બનાવમાંથી પણ સારા તત્વ

પર દષ્ટિ રાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એક વખત જસસ કાઈરટ એમના શિષ્યો સાથે એક રસ્તા પરથી પસાર થતા હતા તે વખતે રસ્તા પર એક કૂતરાનું મુકડું પડ્યું હતું. શિષ્યોએ ‘કેવી દુર્ગંધ આવે છે!’ ‘કેવું ગંદું દેખાય છે!’ વગેરે ટીકાઓ કરી પણ કાઈરટે કહ્યું : “એના દાંત કેવા સફેદ અને સુંદર છે!” આમ કહેવામાં કાઈરટ અસત્ય બોલ્યા કહેવાય ?

સમ્યક્તાની ખાતર આપણે અસત્ય ન જ બોલીએ, પણ મનમાં આવતા બધા વિચારો દર્શાવવા એ તો અસભ્યતા જ કહેવાય. એમ કરનામાં આવે તો દુનિયામાં રહેતું બહુ આકરું થઈ પડે. શ્રી ધનસુખભાઈએ ‘પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા’ ની વાનમાં અપ્રિય સત્ય કહેવાના ગેરફાયદાઓ બતાવ્યા છે એ વાતમાં પ્રતિજ્ઞા નામની છોકરીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે મનમાં આવે તે સત્ય હકીકત કહી જ નાખવી. આ પ્રતિજ્ઞાને લંધિ એને અનેક મુશ્કેલી નડી હતી ને એ પ્રતિજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવી પડી હતી. કોઈ ભાષણકર્તાનું કથન આપણને કંટાળો આપતું હોય પણ એટલા માટે ‘બેસી જાઓ, બેસી જાઓ, તમને બિચકીને ફેંકી દેવાનું મન થઈ જાય છે’ એમ કહેતું એ મૂર્ખાઈ ભરેલું ગણાય. કોઈ ગદ્યકર્તા ગાયન આપણને પસંદ પડ્યું ન હોય તો એનાં વખાણ ન કરીએ, પણ ગાયન માટે એનો આભાર માનીએ એમાં જ આપણી સમ્યક્તા છે. આ દર્શિનિદુ દેવવાનો સવાલ છે. એક વખત અમેરિકાના પ્રખ્યાત ધનિક રોકફેલ્ડરે એક માણસને દક્ષિણ અમેરિકામાં વેપાર કરવા મોકલ્યો. એ માણસની કંઠી જૂથ ન હોતી તે છતાં વેપારમાં કમનમીને દસ લાખ ડોલરની ખોટ આવી તે વખતે એ માણસને ધમકાવવાને બદલે એ ખોટ બાદ જતા રહેલી અચન તરફ નજર રાખી રોકફેલ્ડરે એને કહ્યું : “તમે સાફ ટકા જેટલા પૈસા અચાચી શક્યા છો તે માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. તમે બહુ સરસ કર્યું.”

અપ્રિય સત્ય કહેવાથી બોલનારને તે કષ્ટાનો સંતોષ માત્ર થાય છે, પણ તે સિવાય એને બીજો

કાંઈ ફાયદો થતો નથી. ઊંઘડું, કેટલીક વાર એવા સત્યોનાં માર્ગ પરિણામ આવે છે.

૮. અભિમાન કરનારા

કેટલાક આપણી સાથે વાત કરે ત્યારે આપણે હૃદયમંજુર જોઈએ અને પોતે બહુ જ મોટા હોય એમ તેઓ આપણી સાથે વર્તે છે. એમની વાતોમાં એમની મોટાઈનું જ વર્ણન હોય છે : “કાલે મારે જવનરતે મળવાનું છે; પરમ દિવસે જાહેર સભામાં મારે પ્રમુખ થવાનું છે; વળી સાંજે મારા મિત્ર સર રતનમજી ઇંગ્લંડથી આવવાના છે.....વગેરે.” આવી વાતોથી આપણા પર મોટાઈની છાપ પાડવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ જાય છે. એમની સાથે વાત કરતી વખતે આપણે મનમાં કહીએ છીએ કે “ભલેને તમારી જાતને તમે મને તેટલા મોટા માનવા દો, પણ તેથી હું મને તમારાથી જરાએ ઊંચરતો ન ગણું.”

કેટલાકનો આડંબર હારવારપહ હડ સુધી પહોંચી જાય છે. એક વખત કેટલાક મિત્રો સેકન્ડ ક્લાસના કબજામાં સાથે બેઠા. એકા જ વખતમાં એમાંના એકે ડોઈના પૂછવા વગર કહ્યું : “સાધારણ રીતે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસું છું, પણ આજે જ સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠો છું.” આવી રીતે બીજા કરતાં પોતે ચડિવાતા છે એમ બતાવવાથી શો ફાયદો? અને ખાસ નોંધવા લાયક હકીકત તો એ છે કે એ બાઈને પહેલા વર્ગનો ખાસ માંદરાથી અંજોર એટલે ત્રણ લોકસ રોશન વચ્ચેનો જ હતો.

કેટલાકને અસંગત વાત કરાતે પણ પોતાની મોટાઈ દેખાડવાનો શોખ હોય છે. એક વખત એક બહેને એમનું મેડમિંટનનું રૂક્ટ એક બાઈને બતાવ્યું. એ બોલે, બાઈએ કહ્યું કે સરસ છે એટલે તે બહેન તરત જ બોલી બોલ્યાં : “બાર રૂપિયાનું છે.” આ કિંમત કહેવાની કંઈ જરૂર હતી ?

એક વખત એક પારસી શેડને ત્યાં કોઈ મળવા આવ્યું. મળવા આવનાર માણસે પૂછ્યું : “શેડ છે કે ?” એટલે એમનાં પત્નીએ જવાબ આપ્યો : “હમણાં જ રૂપાના પ્યાલામાં પાણી પીને મોટરમાં બેસીને બહાર ગયા.”

કોઈ આપણને કેટલા વાગ્યા એમ પૂછે એના જવાબમાં આપણે કરીએ કે “મારી સોનાની રેડિયમનાળી ઝેનિય ધડિયાળમાં ચાર વાગ્યા છે” તો કેવું હારવારપહ લાગે ?

આ બધા દોષો વાર્તાસાપમાં ન આવી જાય તે માટે દરેક માણસે ખૂબ સાવધાન રહેવું જોઈએ અને તેને માટે નાનપણથી જ તાલીમ લેવી જોઈએ.

વાર્તાસાપ દરમિયાન બીજાને આકર્ષવા માટે કમા ચુલો ખીણવવા જરૂરી છે તે આવતા અંકમાં જોઈશું.

અર્જુન]

રસીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ
એમ. એસસી. (લંડન); બાર-એટ-લો.

અટૂલો

એકાકી આ વાદળ શો, અટૂલો
હું ચે લગી જીવન-વ્યોમ, મહારૂં
સર્વસ્વ સંજીવન સંજી, કાં ના
વેરાનનાં અંતર તપી ઠારૂં ?
‘નૌતમ.’

મામાને ઘેર

સ્ટેશનને થયાં દલુ એ વર્ષ થયાં દતાં. ગામની નિશાળના મહેતાજી ડોકરને લાણુવવા ઉપરાંત દિવસમાં એ વખત આવતી દ્રેનને વખતે રોશન માસ્તર તરીકે કામ કરતા. હું ડબ્બામાંથી ઊતરતો હતો ત્યાં જ તેમણે મારી પાસે આવીને દયામણે ચહેરે ટિકિટ માટે હાથ લંબાવ્યો. તેમની આંગળીએ તેમને પાંચેક વર્ષનો ડોકરો ટિકિટ ચેક કરવાનું લોહાનું પકડ, ફક્ત ટિકિટમાં કાણા પાડવા કરતાં કાંઈક વધારે ઉપયોગ માટે સરખાવું છે એમ બતાવવા ખાતર, તેનો રમકડાં તરીકે ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો. મારી નીજ ટિકિટ મળવાથી કાંઈ ઠોક વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં ધાપી કરતાં વધારે માર્ક્સ મળવાથી આશ્ચર્ય સાથે જે સુખની લાગણી અનુભવે છે તેવી જ લાગણીનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. હું ઊતરી ગયો એટલે ડબ્બાનું બારણું બંધ કરી, સ્ટોપર ઈઈ. દ્રેનને ઉપડવાની સંતા બનાવવા, લીસો વાટો નહિ હોવાથી અથવા કંઠાય હરી જતાં ઘેર કાંઈ ખીજ ઉપયોગ માટે શેકાઈ ગયો હશે તેથી, કાંઈ માંદા માણસના મોઢા ઉપરથી માખીઓ ઉડાડતા હોય તેમ બેચણ વખત હાથ હવામાં વીંઝ્યો અને ટ્રેઈન ઉપડી.

આમ તો દરેક વેકેશને જઈ ત્યારે મામા તેમના કારકુન નરસિંહભાઈને કાંઈ વેડે પકડેલ કણીની ઉજળા ફૂલ જેવા મોઢા પાથરેલ ગાડા સાથે સ્ટેશને મોકલે જ. પછી આ વખતે જ માટે પોસ્ટકાર્ડ વખત-સર મળ્યું નહિ હોય તેથી, કાણુ જાણે કેમ પછી ગાડીમાંથી નીચે પગ દેતાં જ 'પુત્રી ગયાને લાણુ-ભાઈ! હો તો સારી પેટે ને! ઓહો! બદુ કાકુ કરી ગયા!' વગેરે નરસિંહભાઈના જે સંબોધનોની આજ્ઞા રાખી હતી તેમાંના એકે પ સાંભળવા ન મળ્યા.

ધૂપ હમણું જ આથમ્યો હતો. અરણીના ચોરાની ધખ બે માર્ધક દૂર જતાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. સ્ટેશને વાહનમાં એક રેડો મળી ચકતો હતો તે પછી આજે ગામના મુખી પટેલની દીકરી આવેલું વળીને આવવી હોવાથી ન મળી ચકચો.

પણે ચાલીને જવા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. મેં ચાલવા માંડ્યું. દીવા થાય તે પહેલાં તો અરણી પહોંચી જતું હતું. સાથે સામાનમાં તો થેલી સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું એટલે તે આખા તો મુરદેલી નોકાતી રસ્તો તફન નિર્જન હતો. ચમ્પું ચે ફરકતું નહોતું. સાથે કાંઈ વાત કરવાવાળું હોય તો રસ્તો જલદી ખૂટે એમ કહેવાય છે તેથી તેનો પ્રયોગ કરી જેવા કાંઈ માણસ મળી જાય તો સાટું એમ થયું. થોડું ચાલીને વોંઝળામાં ઊતરતું પાતું હતું. વોંઝળાની બન્ને આણુની ઊંચી બેખડો અને વચ્ચેની સાંકડી ફરીની કપનાએ સડેજ ચરચરાટી ઉત્પન્ન કરી. કાંઈ સચવારાની જરૂર હવે ખરી નજાર્. આગળ પાછળ નજર ફેંકી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ.

આગળ આજનાં રસ્તાએ વળાંક લીધો ત્યાં સંખ્યાના ઝાંખા ઉજળામાં થોડે દૂર કાંઈ જાણું દેખાયું. હવે મનમાં શાંતિ થઈ કે કાંઈ સાથ પુરાવે તેમ છે. ખડું. પહેલાં તો વિચાર કર્યો કે તેને અવાજ કરી જોતો રાખી સાથે થઈ જાઉં. પરંતુ મારા સાદ તેના ધાનને પહોંચી ચકવાને અસમર્થ હતો, મેં ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું જતાં તેની અને મારી વચ્ચે અંતર સરખું ને સરખું જ રહ્યું. તેની ચાલવાની ઝડપ પછી જ સારી હોય તેમ લાગ્યું. છેવટે મારે હોડ્યું પડ્યું.

નજીક ગયો તેમ ખેતરથી પાછા વળતા ખેડૂત જેવો તે લાગ્યો. તેને માથે તાજા જ વાટેશ મઝાઈના પૂજાની નાની ભારી હતી અને ખંભે લાંબી લાકડી આડી રાખી હતી તેને છેડે મેડુંધાણુ કાણું પોટકું લટકતું હતું. તેની ચાલમાં કાંઈ સ્વચ્છને મળવાની આશુરતા હતી.

મારા ખૂરનો અવાજ સાંભળી તેણે પાછળ જોયું. હું પછી જાણું વખતનો પરિચય હોય તેમ તેના સામું જોઈ રહ્યો. જવાબમાં તેણે મીઠું દાસ્ય કર્યું.

'આમ ક્યાં છો?' એણે પૂછ્યું.

‘અરણી.’

‘હીક હીક.’

‘તમે?’ મેં પૂછ્યું.

‘હું ય અરણી.’

‘ખેતરથી આવતા હસો?’

‘ના, રે; અમારે ખેતર કેવું?’

‘તમે ખેડૂત નથી?’ મેં પૂછ્યું.

‘ના બાપ.’

‘હસારે?’

‘મેર છાંચ.’

થોડો વખત વાતચીત વગર પસાર થયો, રસ્તા પર કોડો પવન ફૂંક્યો શરૂ થઈ ગયો હતો. મફલર સરખું કરતાં મેં પૂછ્યું:

‘ગામ કેટલું દૂર હશે?’

‘હજી તો બે ખેતરવાં મારગ માંડ કાપ્યો છે.’

બાકીનો રસ્તો કેમ કપાયો તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. પૂછતા ખાતર જ મેં પૂછી નાખ્યું:

‘અરણીમાં શું કામ કરો છો?’

‘અરણી નથી રે’તો.’

‘ત્યારે ક્યાં રહો છો?’

‘રહું છું તો ડોકામરડીને નેસડે.’

‘ત્યારે અરણી જવાનું કેમ ચયું?’

વાત આગળ વધારવા મેં પૂછ્યું ચાલુ રાખ્યું. છેલ્લા પ્રશ્નનો જવાબ તેણે ન આપ્યો. અણે કે મેં પૂછ્યું જ નથી એમ તેણે ચાલ્યે રાખ્યું થોડી વારે મેં તેના સામું નેવાયો એકાએક પૂછ્યો પ્રશ્ન યાદ ન આવ્યો હોય તેમ કહ્યું:

‘હા, અરણીને? હા. અમરતુ ઈતો. અમારે ગરીબ માણસોને તો જ્યાં શેર બાજરી જડે ત્યાં જવું.’ તેણે એક છોડો નિસાસો નાંખ્યો.

તેનો અવાજ પવનના ઝીણા સુસવાટ સાથે બરાબર મળી ગયો. તેના સંદેહ નેણુ જોડી બિતરી ગયેલી જુદાં આંખો ઉપર બિતરી આવ્યા.

મને લાગ્યું કે તેના અરણી જવામાં કંઈ રહસ્ય છે.

‘પણ કંઈ વડું — કામ વગર કોઈ થોડું ક્યાં જાય છે?’

‘જાથ ભાઈ જાથ.’

મને જરા હસવું આવ્યું.

‘તમે પણ કેવી વાત કરો છો? ઉદ્દેશ વગર માણસ કાંઈ કામ નથી કરતો.’

‘ઈ બધું હીક છે. હવે તો કળાજમ છે ને ભાઈ!’

‘કલ્પજા’ને અને કામને તેના બોલવા પ્રમાણે શો જંજાં હશે તે હું ન સમજી શક્યો. કુતૂહલ જીતીથી મેં પૂછ્યું.

‘શું ત્યાં દૂધ વેચવા જાઓ છો?’

‘ના, ભાઈ.’

‘ત્યારે શું કામ તે તો તમે કહેતા નથી.’

‘વાત જાવા દોને ચાલ્યાય તમે ચલુ...’

‘ના, ના; વાત તો કરો. એમાં શો વાધો છો?’

‘વાધો બાધો તો કાંઈ નહિ.’

‘જસ, તો પછી બોલતા કેમ નથી?’

‘પેટમાં રાખવાની વાત છે. આ તો તમે સાચા લાગો છો તે કહું છું.’

‘તમે તમારે બેફિકર રહો ને.’

‘મારી ગાય છે. આંહીના મામલતદારને ઘેર. શું સમજ્યા?’

‘હા, તમે વેચી હશે.’

‘ના, ભાઈશાખ ના; નેસડે બાંધી’તી. મામલતદાર સાહેબના પટાવાળાની બદનગર થઈ, એને દેખીને પરાણે છોડી આ.’

‘પરાણે છોડી ગયા?’

‘હા બાપ. પણ એમાં એનો ૫ શો વાંક? બચાવવાની નજરૂં દરી રહે એવી ગાય હતી. એને નોડીને શેર લોહી ચડે. બીજી વેતર હવે પછી જુઓ તો અણે કે હાથી જોમો. કામરી તો મારે કામરી જ હતી. એનાં વખાણુ શું કરું? અંખે પડાવેના પાંચપચી

ગાંધિમાં તો એની જોડ નહોતી. દીકરી કરતાં સારી પેરે રાખી હતી. માનશે! વાત ?

‘સાયું. પણ પરાણે એ લઈ જ ન શકે. તમે કામદેસર તેની સામે...’

‘પણ મારા કરમમાં જ નહિ લખી હોય એમાં કોઈ શું કરે? છોડી તો ગયા પણ મારું જીવતર બગાડતા ગયા.’

અંધારું થતું જતું હતું છતાં તેની આંખમાં આવેલ જળજળિયાં દેખાયા વગર ન રહ્યા.

‘કેમ રું?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ તે દિંની ધડીને આજનો દિ’ અં પુનઃમે વગસ દિ’ ચાશે પૂરું. પણ મેં કાળિયો ધરાઈને ધાને નથી ખાધું. રોટલાનું બટકું મોઢામાં નાખું છું ને દૂધા વળે છે. માનશે! વાત ?’

‘હા. બની શકે.’

‘આ રોટલા ભેળા લીધા છે ને, લાકડીને છેડે બરા-વેલ પોટકું બતાવનાં કશું, તે એના કાનમાંથી બગા ને છનડિયું વીણી કારતીને પછી નિરતે પડખે ખાવા બેસીયતે તથે ગળે બીનરશે.’

‘આ લીધું એને માટે લઈ જાઓ છો ?’

‘ત્યાં લગણ મારી પાસે હતી ત્યાં લગણ લીધું ખવરાવીને જ ઉછેરી હતી. હું મારે કાક દિ’ જુઓ. મુઈ રહું, બાકી એને બાપડીને લીકા વિના બીજી ચીજ નથી બનાવી. આ તે દિંની બીજી ગમે ઈ ચીજ નીચે પચ્ચ કોઈને અડવાવાળી નહિ.’

‘એમ ?’

‘હા, બગિચા. મામજતદારસાહેબને ત્યાં તો કાકરના ધરની પૂતારી છે છતાં જુએ મરે એમ નથી. ઈ વાતની તો મારા જીવને ટાંક છે. પણ મને દેખ્યા વિના એક તથ્યખપુ ય મોઢામાં નથી નાખતી. મારો હાથ ફર્યા એટલે જાણે ધરાઈને બાંધી. પછીને નિચારાને બોલવું છે થોડું ?’

એટલામાં ગામની બહાર આવેલા રામમદિની સમક્ષનો અવાજ અંજળાયો અને નવી બીનરી કંપમાં પેમના એ વૃક્ષ માજસ કથાં અને ક્યારે જુરો પડી ગયો તેની ખજર રહી નહિ.

શેરીમાં મામાનો ચંદુ અને દીરા રમતા હતા ત્યાંથી મને જોઈને ‘પ્રવીણમાઈ, પ્રવીણમાઈ’ કરતાં વળગી પડ્યાં અને ડેકીની અંદર પેસનાં જ મામી રવિવાર હોવાથી કાગળ હજી બળ્યો ન હોવાથી પગે ચાલતાં આવવું પડ્યું તે માટે ધણી જ દિવસોરી દર્શાવતાં વાણુ માટે તૈયારી કરવામાં ચુંચાયાં.

જમીને બહાર ઓશરીમાં આવ્યો ત્યારે મામાનો પટાવળો દોલિયા ઉપર ગાદ્યું ગિઝાવી રતો હતો. પગથિયા પાસેની ચાંબડીને અંદેરીને વાળેદ પગથંપી કરવા તૈયાર બેઠો હતો. મોપારી ખાતો હતો ત્યાં મામના સુખી પટેલને ઘેરથી માણસ આવેને કહે

‘આવો બાણામાઈ, સત્વનારાપણુ બગવાનની કથા સંભળવા.’

આરાધા દિવસનો ઉગમરો હોવાથી અને એ માર્કસ આદ્યો હોવાથી આંખ અને પગ બન્નેએ જલ્દી સૂઈ જવાની નોટિસ ક્યામની આપી દીધી હતી તેથી મારે આ આમંત્રણનો ખેદ સહિત અચીકાર કરવો પડ્યો. પગથંપી કરવાને તૈયાર બેઠેલા વાણુદને પચ્ચ મારા પગ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈને ઘેર જતું પડ્યું.

થોડી વારમાં ધસપસાટ ડાંબ આવી ગઈ.

માણુ જનને કેમ પચ્ચ રાતમાં ઓચિની આંખ બીચરો ત્યારે અર્ધનિદ્રામાં ફળિયામાં હાપરા હેઠળ બ.થેની ગાયના પગ આગળ કોઈ બોલો મોટે માંડીને બેઠું હોય તેવું લાગ્યું અને ગાયના આંચળમાંથી દૂધની મેળો દૂધીને એની મેળે પેચા બોલો ધરી બેઠેલા માણુસના મોઢામાં પડતી હોય તેવો આભાસ થયો. એકને એક પડખે કપાળનો સ્ત્રોત હતો તેથી પડખું તપી ચડ્યું હતું તેથી બીજી બાજુ પડખું ફોર્સે અંખ મીચાળાને થેડી વાર થઈ દરે ત્યાં ધૂન દેવાને ડેકીની ઊંડો બદલ અવાજ થયો અને દૂં ઝગમગે મળી ગયો. ખીંડીએ ટીંગાની થેલીમાંથી ટોચ ફેંકીને જોડું તો ફળિયામાં માપ મકાઈનું રાકું આવતી બેઠી હતી.

ગોદડું માયા સુધી ખેંચીને દૂં મુઈ ગયો.

‘વિરચી’

શ્યામ

[શ્રી. સાને શુદ્ધ]

૧૦

પર્યટન દેવ

પુનામાં આવી હું ક્રિકેટ ભેટાં શીખ્યો. જુદી જુદી નિશાળો વચ્ચે મેંચો ઓઠવાતી. કાઈ ને તેના મિત્રો એ ભેવા જતા. તેમની સાથે હું પણ જતો. હરી-કાષ્ટો ખૂબ જ તીવ્ર બનતી. અનેક દંતકથાઓ પણ પ્રચલિત બનતી. છોકરાઓ વાતો કરતા; 'રૂંપ નીચે કિન્નરે મારતરે મંતરેશાં લીજૂ દાટયાં છે, તેથી એમની નિશાળ છૂતી.' આ પ્રકારની અનેક વાતો છોકરાઓ કરતા. હું નિશાળે જતો નોતો. કાઈ પણ નિશાળ પ્રત્યે મને પસંપાત પણ નોતો, હું તટસ્થ રહેતો. ક્રિકેટની રમત ભેટી વખતે એક જ વસ્તુ તરફ સદાયે મારું ધ્યાન રહેતું-એટલે મહોસાયાની પૂળ.

ઠેકેકાણે વિવાદોઓ 'મહોસા' તૈયાર કરતા. પથરા પર કોઈક લાલ શાહી રેડતા, ફેડાલક લાલ ચાક વડે પર્યટનું માથું રંગતા. પર્યટને લાલ બનાવ્યા સિવાય એના દેવ શી રીતે બની શકે? મહોસા તૈયાર થાય એટલે છોકરાઓ ફૂલપાન તોડી લાવે. મહોસાયાની પૂળ માટે ફૂલપાનની જરૂર પડતી. તે પ્રમાણે બીજી પણ કેટલીક વસ્તુઓ હાજર રખાતી. છોકરાઓના જૂટ, ચંપલો, ભેડા વગેરે પણ પૂળમાં અત્યંત જરૂરના બનતાં વિન્યયાં ચિહ્નો જે નિશાળ માટે જણાતાં, તે નિશાળના વિવાદોઓ ફૂલપાનનો મોટો ઢગલો બનાવી દેતા. પરમત્થ તરફ ધકેલાતી નિશાળના વિવાદોઓ દેવની પાસે ભેડાતો ઢગલો કરતા!

છોકરા દેવને કહેતા, 'આ દડાએ ચાર રંગો ફટકો લાગવો ભેઈએ, નહિ તો પછી આ ભેડો ભેંસો છે?'

વિરુદ્ધ પક્ષ દેવને કહેતો: "આ દડાએ બેટસમન હાડવો ભેઈએ, નહિ હાડે તો ભેઈ લેજો. આ ચંપલ ને. હું!"

છોકરાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે થતું ત્યારે દેવને કૃષ્ણ ચડવાતાં પણ એમની મરજી વિરુદ્ધ થતું ત્યારે ભેડા વડે મહોસાયાની પૂળ થતી. ફેટલીક વખત બને બાલુચેથી એકો સાથે ભેડા મળતા. કારણ બેટસમન હાડવો 'પણ નહિ ને ફટકો ય લાગતો નહિ. એવે વખતે બને પહેલો કોષિ ગિચારા મહોસાયા પર બેનરતો. દેવને ભેડો લાગ્યા પછી, જે એકાદ સરસ ફટકો લાગી જાય તો દેવને ફૂલો ચડાવાતાં-પણ સાથે સાથે ધમકી ય અપાતી: "યાદ રાખ, આવા જ ફટકા લાગવા ભેઈએ, નહિ તો આ ફાટેલો ભેડો ભેંસો છે ને? અહિંયાં ગરમન નહિ ચાલે!"

પર્યટની દેવની આવી અનિચિત્ત પ્રથાઓ આપણે નિર્માણ કરી છે. દેવની બાધા ફળે તો નારિયેળ વધેરીએ, નહિ તો એને ભેડો મારીએ. પર્યટના દેવોની પૂળ આપણે ત્યાં ફૂલ છે. ન્યાં ત્યાં સિદ્ધ લગાડવા પર્યટો તરફ ભેનાર લોકોની દૃષ્ટિ ટેલી હોય છે, તે આ પર્યટી સમજશે.

આપણી મુશ્કેલી પાર પડે તો દેવ સાચો, નહિ તો ખોટો. દેવના સંબંધમાં આટલો જ પુરાવો આપણે ન્યાં ત્યાં ધરીએ છીએ. થોડાંક વર્ષો પડતી વાત છે. વરસાદ પડતો નોતો. ઠેકેકાણે લોકોએ મહાદેવને મહિના સુધી અલગેક કર્યો. મહિના પછી વરસાદ આવ્યો. લોકો કહેવા લાગ્યા: 'અમારા અલિપેકના પ્રતાપે વરસાદ આવ્યો.' એક શુદ્ધ મને કહે: 'સ્વામીભાઈ! તમે કુવાનો 'દેવ છે' એ વાતને ખોટી ગણી કોઢો છો, પણ વરસાદ આવ્યો કે નહિ?' એ તેમને જણાવ્યું: 'અને વરસાદ ન પડ્યો હોત તો તમારા દેવ ખોટા કયાં હોત ને! વરસાદ પડે એટલે દેવ, ને ન પડે ત્યારે દેવ નહિ,

એમ જ સમજવું ને ? દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા આવી ન હોય, તમારી શ્રદ્ધા કરતાં અમારી શ્રદ્ધા અધિક પ્રબળ છે. ” તેમણે કહ્યું, “ અમારા કરતાં તમે વધારે શ્રદ્ધાળુ ? અમારા અભિપ્રેક્ષી તો મરકરી કરો છો ને પાછા કહેા છો કે અમે શ્રદ્ધાળુ ! ”

હું ખોલ્યો, “ વરસાદ પડ્યો તો ય વાહવાહ ! ને ન પડ્યો તો ય વાહવાહ ! મારો દેવ એથી કંઈ જીવતો નથી કે મરતો નથી. દેવ તારે કે મારે. છતાં યે તેના પરથી શ્રદ્ધા ઝોલ્લી થતી નથી, એ જ ખરી શ્રદ્ધા. ધર્મિય જીવનનું અમૃત આપે કે મરણનું નિષ આપે, છતાં યે બંનેમાં દેવની કૃપા જોડે જણાય તેની જ શ્રદ્ધા ખરી. મૃત્યુના રંગરાગ દેખાડનાર ક્ષણ કાલીનાં દૂર નેત્રોમાં પ્રેમસુધાની ગંગા જે જોઈ શકે છે તેની જ શ્રદ્ધા ખરી. મહાત્માજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હતા, તે ન્યારે પાર પડ્યા, ત્યારે તેમણે એમના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો હતો. એમણે એમાં શું લખ્યું હતું ?

‘ ધર્મશ્રુપાએ પાર જીત્યો. કદાચ મારો દેહ પડ્યો હોત તો ય દેવની અપાર દયા જ ગણત. ’

“એને કહેવાય શ્રદ્ધા જે હાથે માતા શિક્ષા કરે છે, એ જ હાથમાં અમૃત હોય છે એ બાળક જાણે છે. તેથી મા મારી રહે છે કે તરત જ એની સોડચમાં લપાઈ રડી પડે છે. બોળામાં સુવાડી એ જ હાથ એને યાખડે છે, ખરી શ્રદ્ધા સહેડી નથી. શ્રદ્ધા એટલે મરણ. શ્રદ્ધા એટલે શૂનો પરનો લાકુ ! શ્રદ્ધા એટલી સરતી નથી.

“ પરંતુ તમારી શ્રદ્ધા એ બનતું શ્રદ્ધા છે. એવી દમ વિનાની શ્રદ્ધાને તિર્લાજીની આપવી જોઈએ. વીરને છાને તેવી શ્રદ્ધાની જરૂર છે. તમારા જેવાઓની અભિપ્રેક્ષા હાપવાળી શ્રદ્ધા કરતાં, દેવનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનાર ક્ષપ્ત વક્તા - કર્મવીર અધિક શ્રદ્ધાળુ છે. પોતાના પ્રયત્નો પર તે સંપૂર્ણ આધાર રાખે છે. મારી પછી આવનાર મારું કાર્ય પૂરું કરશે, એવી તેને શ્રદ્ધા હોય છે. ”

મિત્રા ! મૂર્તિપૂજાની પ્રથા આપણે દૂર કરવી

જોઈએ. મૂર્તિની પૂજા કરનારા આપણે બધા જગતમાં એવા છોડી મેડા છીએ, પ્રેમ વિનાના ગુણ બન્યા છીએ. મૂર્તિપૂજાને ઉપયોગ શો છે ? પથ્થરમાં યે હું સૌન્દર્ય શોધવા પ્રયત્ન કરીશ, એટલે પથ્થરને પથ્થુ તુચ્છ માનીશ નહિ. તે પથ્થરનું સુખ સૌન્દર્ય હું પ્રત્યક્ષ બનાવી તેને વંદન કરીશ. સારા જગતમાં તુચ્છ મનાતી વસ્તુઓને ઉચ્ચ ગણવી, સૌન્દર્યસિંધુ માનવી, એને કહેવાય મૂર્તિપૂજા. પથ્થરમાં સૌન્દર્ય જોનાર માણસમાં સૌન્દર્ય શોધવા પ્રયત્ન નહિ કરે કે ? પરંતુ પથ્થરને પૂજનાર શિક્ષક છોકરાને પથરો કલી સોડીએ લગાવે છે. તેને તે વિદ્યાર્થીની દિવ્યતાની ઝાંખી કેમ ન થાય ? એ દિવ્યતા પ્રગટાવવા માટે પ્રેમ-ભક્તિથી આજન્મ મહેનત તે કેમ નથી કરતો ?

પથ્થરને પણ લાગણી હોય છે, એમ આપણે કહીએ છીએ. પથ્થરના મૂંઠા દેવને લાકુ ભાવશે કે માખણુ ને સાકર ભાવશે એ આપણે નક્કી કરીએ છીએ, પરંતુ આપણી આસપાસ બોલી શકતાં, હાલતાં આલતાં લાખો લોકો જૈતન્યમય દેવ છે. તેમને બપોરે નૈવેદ્ય - યાળ ધરાવાયો કે નહિ, એની આપણે જરા યે તપાસ કરતા નથી. પથ્થરના દેવને સોનાચાંદીના મુગટ છે, એને પહેરવા રેશમી પીતાંબરો મળે છે, પરંતુ અહીં લાખોને ઠંડીના દિવસોમાં આથે વિંટવા કપડું મળતું નથી, શરીરે પહેરવા ચીથરાં નથી. આવી જ આપણી મૂર્તિપૂજા ને ! તે મૂર્તિમાં જે ખરા દેવ વસતા હોય તો શું કહે ? ધર્મિયનાં લાખો સંતાનો અજ અજ કરતાં હોય, ત્યારે પથ્થરના દેવને અવકૂટ ગમશે ? લાખો સંતાનોને ઝોલવા પાથરવાનાં ફાંફાં છે, દેવને પીતાંબર ગમશે ? તમારાં એ પીતાંબરો દેવને સાપ જેવાં લાગશે. તમારા તે મુગટો દેવને ઠાંઠાળા લાગશે. તમારા અંદનની અચ્ચા અચ્ચિની જેમ દંધ કરશે. એકાદ ભાગ્યશાળી માતાને ખૂબ જ સંતાનો હોય, ને એમાંનાં એકમે સંતાન બીજાનાં કરતાં વધારે શક્તિવાન નિવડે એમ માની લેા. બીજા ભાઈઓની આ બે ભાઈઓ ગિરકુલ સંભાળ લેતા નથી;

એમને નથી આપતા ખાવા કે પહેરવા. લાઈઓની બેલે સંભાળ નહિ લેતા હોય, પરંતુ માની પાસે એ એ જાણી જાય છે; ને કહે છે, “ખા! અમે તારી સેવા કરવા માગીએ છીએ. આ કપડાં લે, દાગીના લે.” ત્યારે માતા શી જવાબ આપશે? તે કહેશે, “દીકરાઓ, પેલા ગરીબ લાઈઓને તો ભાવ પશુ પૂછતા નથી. એમને ખાવા મળે છે કે નહિ, એની જગ્યા કાળજી તમે રાખો છો? મારાથી આ શી રીતે લેવાય? પેલા તમારા લાઈઓને આપી આવો એટલે મને પહોંચું સમજે. મારાં છોકરાંનાં ડાર્યા બેસી ગયાં છે, તે પાછાં જોવાં આવશે, એટલે મારા ય ગાલ આનંદથી ફૂલશે. મારાં છોકરાંને એકવા પાથરવા પહેરવા મળે એટલે મને મહાવજો મળ્યાં માનીશ. પરંતુ ન્યાં સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે તમે નહિ કરો ત્યાં સુધી આ વસ્તુઓને હું શી રીતે સ્પર્શી શકું? તમે મને પ્રેમથી સમજાવો, છતાં અંદરથી તો હું શોકાશિથી જળી ખાખ થઈ જાઉં. સર્વે લાઈઓ પ્રેમપૂર્વક એકબીજાની સંભાળ લેતા એકત્ર રહે એમાં માતાની ખરી પૂજા છે.”

ઈશ્વરને આપણે એક તરફથી માતા ગણીએ છીએ ને બીજી તરફથી એનાં લાખે સંતાનોને લાતે મારીએ છીએ. ઈશ્વર જો ખરેખરી માતા હોય તો તે માતાની નજીક બધાં સંતાનો કેમ ન જઈ શકે? અસ્પૃશ્યો, હરિજનો ઇન્દ્રા પ્રમાણે માતાનાં ચરણો પાસે શા માટે જઈ શકતા નથી? એ હરિજનોને દૂર રાખીએ છીએ. એમને દૂર રાખવાથી પૃથ્થરમાં દેવ રહેતા નથી; એ એકલા પૃથ્થર જ રહે છે, અને એની સામે હાથ નેડનારો પશુ પૃથ્થર જ ઊભો હોય છે. દૂર રહેતાં સંતાનો માટે માતાને કાળજી હોય છે, એવી રીતે જોને બધાં હાથૂત કરે છે, તેની જ પાસે ઈશ્વર વસે છે.

લોકો કહે છે, “હરિજન બધે આવશે તો ચાલશે, પરંતુ મંદિરમાં એ જરાયે ન ચાલી શકે.” હું એમ કહું છું કે “બીજો રથજે બહે પ્રતિબંધ

કરો, પણ મંદિરમાં તો પહેલાં આવવા દો.” મંદિરને મંદિરત્વ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ એ પૃથ્થરમાં દેવત્વ આવશે ઈશ્વર આગળ, હું આજ્ઞા, હું ઉચ્ચ, એવા ભેદ શા માટે ઊભા કરવા? ન્યાં બધા બેદમારો મૂલી જવા નોંધીએ, ત્યાં જોઈએ, ચોટલી, ગોત્ર, અટક, નામ એનું વિસ્મરણ શા માટે ન થયું જોઈએ? ઉચ્ચપણાના ચંદ્રકો, શ્રેષ્ઠત્વના ચાંદ છાતીએ બરાલી એ ત્રિભુવનસુંદર, શત્રુણુસિંધુ, જગન્નિયંતા પાસે જવાતું હશે? અરે ઈશ્વર પાસે ભતિઅકિતના બેદમાવ બૂલી જાઓ. ત્યાં મોટપણ સંભાળવાતું! ત્યાં માટીના કણ ચાઓ, પાણીના ધિંકું બતો અને અનંતતામાં મળી જાઓ. બધાંને આવવા દો. આવવા દો માતા પાસે એનાં બધાં સંતાનોને. પાવિત્ર્ય ને પ્રેમનું એમનું પૂર આવવા દો. ક્ષણવાર બેદાતીતતા, અદ્વૈત સર્વને અનુભવવા દો.

જે દેવ પાસે બધી જનતા જઈ શકતી નથી, તે દેવ નથી. તમારી પ્રતિષ્ઠાની, તમારા ગર્વની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ જો દેવની હોત તો સર્વે જણ નિરપવાદ ત્યાં નમ્રપણે નમન કરતાં, એકત્ર થતાં હોત. ન્યાં ક્ષણવાર બધાં અહંકારને બૂલી શકે, ક્ષણવાર આપણે બધાં ઈશ્વરનાં સંતાન છીએ એમ લાગે. એવા એકાદ પવિત્ર સ્થાનની સમાજનાં જરૂર નથી? આત્મ વાતાવરણ ન્યાં હોય, એ જ ખરું મંદિર. ગીતાના નવમા અધ્યાયમાં કહેલું છે, “અવગાનન્તિ મા મૂઢા. માતુર્ગી તતુમાખિતમ્” ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, “મનુષ્યો ભૂત, પ્રેત, પિશાચ ને પિતૃઓને પૂજે છે, વૃક્ષોને પૂજે છે, પરંતુ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો, ‘હું’ માત્ર, મને કિંમતી છે.” મનુષ્યની અંદર વસેલા ઈશ્વરને કાઈ ઓળખતુ નથી. ખરો મૂર્તિપૂજક નારિતક જાણતા મુસલમાનમાં પણ અપ્રકટ સાહુત્વ જોશે, ને તેની સેવા કરશે, ખરો મૂર્તિપૂજક હરિજનોની સેવા કરશે. સર્વત્ર હું માંગત્ય જોવા પ્રયત્ન કરીશ, પથરાઓમાં મે તે માંગત્ય હું જોઈશ ને નાચીશ-ફૂલીશ એમ ખરો મૂર્તિપૂજક માનશે. મારી મૂર્તિ કાઈ બાંગી શકે એમ નથી. એક મૂર્તિના કાઈ બે દુકા કરશે, તો મારા બે દેવ

બનશે. મૂર્તિના જેટલા વધારે હુકડા કરશે તેટલા અધિક શાલીગ્રામ બનશે. આખરે મૂર્તિ ફાડનારો જ થાકશે, અને તેને પણ સમગ્રશે કે મૂર્તિપૂજન એટલે એક પ્રકારની અનંતતાની પૂજા, 'નિરાકારની પૂજા ! બને છેડા આખરે મળવાના. મૂર્તિપૂજનના વિચાર કરીએ તેટલા બધા જ રમ્ય લાગે છે.

પરંતુ આપણે મૂર્તિપૂજન સંકુચિત કરી છે, કેટલેક ઠેકાણે એની વિકૃતિ કરી છે. ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ તેને પ્રતિષ્ઠાની વસ્તુ કરાવી છે. મારુતિપૂજકોએ બાધાનું સાધન બનાવ્યું છે. મૂર્તિપૂજનની માધુરી, પવિત્રતા, લઘ્યતા, દિવ્યતા અનુભવની—અનુભવવા પ્રયત્ન કરવો એ મહાન વસ્તુ છે.

ધૃશ્વરની ખરી પ્રાર્થના એટલે નિઃશબ્દ પ્રાર્થના. ત્યાં 'હું' 'તું' શબ્દો નથી, 'હે-દે' શબ્દો નથી. ત્યાં કંઈજ નથી. મળી જવું, ભૂલી જવું, એ સર્વેમાં મહાન પ્રાર્થના ! કોઈક સ્થળે મેં વાંચ્યું છે કે, "Sleep is the best prayer—પ્રશાન્ત નિદ્રા સર્વોત્તમ પ્રાર્થના છે." એનું રહસ્ય આ જ છે. નિષ્કામથી વિશ્વની શક્તિઓ સાથે નમ્રતાથી ઊભા રહી એમાં વિલીન થવું, એ જ ખરી પ્રાર્થના.

શ્રી. રતીન્દ્રનાથે એક ઠેકાણે 'સાધના'માં લખ્યું છે, "હું ફરવા મળે" ને અકસ્માત વાદળ ચડી આવે, ધૂળના વટાળ ચઢે, વૃક્ષો નાચવા લાગે, મારા શરીર

પર ધૂળ પડે, આંખોમાં કાનોમાં ધૂળ પેસી જાય, કપડાં ભરી નાખે તો હું એ વાદળ — વટાળીઆ પર શા માટે ગુસ્સે થાઉં ? જગન્નિષંતાને શા માટે દોષ દઉં ? 'આવડો મોટો હું ફરવા નીકળ્યો હોઉં', રચ્ચ કપડાં પહેર્યાં હોય, ત્યારે પવન શા માટે ધૂળ ઉડાડે ? પવનને એટલી સામાન્ય ભુદ્ધિ ન હોય ?' એમ મારે શા માટે કહેવું જોઈએ ? બેશક, નજર કહેવું જોઈએ. 'સૃષ્ટિ નૃત્ય કરી રહી હોય ત્યારે મારે પણ નૃત્યનાં તરંગોમાં તણાવું જોઈએ. વૃક્ષો ડાલી રહ્યાં હોય, ત્યારે મારેય ડાલવું જોઈએ. મારે એ ધૂળના ગુલાલે રંગાવું જોઈએ,' એમ કહી વટાળફાળી વિશ્વનૃત્યમાં મારે પણ આંખો મીંચી નાચવું જોઈએ."

"મન મસ્ત હુવા, તમ કથોં બોલે."

ધૃશ્વરની અંદર, આ જગન્નિષંતા ને સંચાલકની શક્તિમાં એકરૂપ થઈ જવું — આનંદથી. હર્ષથી કોઈપણ જનની શંકાઓ સેવ્યા વિના એકરૂપ થઈ જવું, એ જ ખરી પ્રાર્થના કહેવાય. પેશે દાદુ પિંબરો પિંજણના ટુંધું ટુંધું અવાજે વચ્ચે કહેતો, "તૂ દિ તૂ દિ પ્રભુ તૂ તૂ તૂ !" ધૃશ્વર એકલો જ સાત્ત : હું કંઈજ નથી.

ચાહુ]

અનુ० મૂળશાંકર પાંડ્યા

ભેદ

જ્ઞાની કહે : 'ભુદ્ધિ થકી હું' નાણું,'

કહે કવિ : 'ને કરવા મથું છું,'

ઋષિ કહે : 'તે દગથી લહું છું,'

મમી^૮ કહે : 'અંતરમાં અનુભવું.'

'પુ'ડરીક'

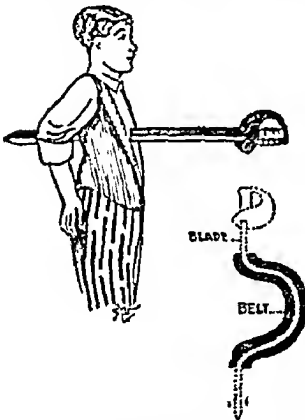
જાદુની રસભરી વાતો

[જાદુનો એક પ્રકારના આશ્ચર્યજનક પ્રયોગો કરી બતાવે છે. એમાં ખાસ કરીને બંતીય જાદુનર શ્રી. પી. સી. ચરકાના પ્રયોગો અગ્રામાન્ય પ્રકારના જાદુન્ય છે. જાદુનમાં અર્ધઆમાન્ય એવા પ્રયોગો પણ એનો એકની લાક્ષણિક દેખે કરે છે. ખાસ કરીને દાખલેની તોડાઈ, ટેન આવામાં અચાક પાછા ઉપર લેખાઈ શકે એવો બેઝીક ટુર્ફ બર્ડ ઇટી જાદુ, ખાસ કરીને પાછા આંખે બોલી બરખાનરે અદ્ભુત કે મોટા સજાવતો, બંધ પેટીમાં જરાકને અંદરથી બહાર નીકળે. વગેરે પ્રયોગો એનો એકની લાક્ષણિક દેખે કરે છે; એ વિશે અપાઝના 'મિસ્ટર'ના અંગ્રેમાં જાદુનવામાં આજુ દર્ડ. આ લેખમાં એનો પેટમાંથી ખંજર બોલી બહાર કાઢવાની તથા નિલેટીમાંથી ઇટી જાવની કસમત સમાવશે છે.

—તંત્રી]

પેટમાં ખંજર બોલી બહાર કાઢવું

"મારા એક સાથીને દેશર લગે રાખી એક ધારદાર ને લાંબી તલવાર હું એના પેટમાં દુલારી દઉં છું. તલવાર આરપાર નીકળી જાય છે. ને ધણીવાર પીક પાછળ લોટી જમ્ નીકળતું દેખાય છે. એ નેઈર્ડને

ચિત્ર નં. ૧

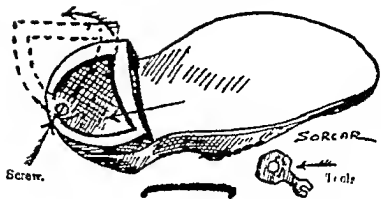
જાદુનનો આવી અદ્ભુત બનીને ઠસે છે, દેખીની રીતે તલવાર એના પેટ ચોસરથી લટકીને પાછળ અલેહા માવમ પડે છે. પણ જાનુમાં જાવનેકા ચિત્ર પ્રમણે મામકાના પટા સાથે લગાડેકા ધાતુની એક ચપટી પોલી નળીમાંથી તલવાર કહી રીતે પસાર થવી દેખે છે ને દૃષ્ટિક્ષમ વતો દેખે છે તે માવમ પડે છે.

પ્રેક્ષા અચાંબો પામી જાય છે. દરે આ કસમત અજમાવવા માટે શું કરવામાં આવે છે તે નેઈર્ડને.

મારે સાથી કેટ, નેઈર્ડ વગેરે પોસાક પડેટીને લગે દેખે છે. એ પોસાક નીચે અગાઉથી એના પેટ કરને એક પોલો ચામકાનો પટો લગાડવામાં આવે દેખે છે. એ ચામકાના પટા સાથે અર્ધવર્તુળાકારે ધાતુની એક પોલી નળી લગાડવામાં આવી દેખે છે. ખરડા આગળ ચામકાના પટાના ખરડા સાથે ધાતુની નળીનું મોં ખુલ્લું દેખે છે. જ્યારે હું લાંબી તલવાર લઈને મારા સાથીના પેટમાં દુલારવા લઉં છું ત્યારે બારે કસમતજરી આઘાતીપૂર્વક ધાતુની નળીના અગ્રભાગે જે બીજું કાણું દેખે છે તેમાં થોંચી દઉં છું. (પણ એ વખતે કસમતકારે અતિ સંભાળ એ બાથનની રાખતી નેઈર્ડને કે તલવારની અણી એ કાણુમાં જ દાખલ થાય. એમાં આઘાતો, દેખાવ ને લેનાવળ પણ એટલી કરવી પડે છે કે પ્રેક્ષકોને દૃષ્ટિક્ષમ થાય ને એમને એમ જ લાગે કે તલવાર સાથીની નાભિમાંથી પેટમાં જ દુલારી ગઈ છે) એક સખન આંચકા મારીને હું તલવાર આરપાર લેઉં છું, (જુઓ ચિત્ર ૧) જે બરાબર પાછલે લાગે ધાતુની નળીના કાણુમાંથી બહાર નીકળે છે. હું મારા જાદુનરી દમામ જનાવવા માટે ને એ રીતે પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરવા માટે અચુક જાનતો ફેસ પણ લગાવી દઉં છું. દરે જ્યારે તલવાર દુલારી લીધાની અસર બરાબર થઈ દેખે છે તે વખતે તલવારની અણી જે પાછળ નીકળી જાય છે તે અણીને એક નાકું દેખે છે. એ નાકામાં એક દોરી કરાવીને પછી હું પાછળથી તલવારને સોસરી ખેંચી કાઢું છું. પ્રેક્ષકોને દૃષ્ટિક્ષમ વધારે વાસ્તવિક થાય છે. કેટલીક વાર

• એમાં જે તલવાર વાપરવામાં આવે છે તે ખૂબ જ વજી જાય એવી દેખે છે.

લોહી નીકળવાનો દેખાવ કરીને પ્રેક્ષકોને વધારે ચીતરી ચડાવવા માટે જાન્યુગર પેલી ધાતુની નળીમાં લાલ પ્રવાહીની કાયળી મૂકે છે. અંદરથી પસાર થતાં આ ચામડાની કાયળીમાં થઈને તક્તવાર પસાર થાય છે, કાયળી તૂટે છે ને પ્રવાહી બહાર રેલાય છે! પ્રેક્ષકોને લાગે કે માણસના શરીરમાંથી લોહી વહી રહ્યું છે! અને તક્તવાર પથુ લોહીએ રંગાર્થ બન્યો છે!"

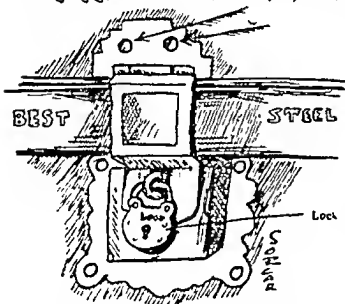
ચિત્ર નં. ૩

તિબેરીમાંથી છટકી જવું

શ્રી. સરકારની બીજી આશ્ચર્ય-જનક કરામત પેટીઓ કે તિબેરી-માંથી છટકી જવાની છે. એમણે એકવાર ચેલેન્જ ફેંકી હતી કે એ પોતે તાળાંકૂચીથી જડેલ કોઈ પણ પેટી કે તિબેરીમાંથી છટકી જાય એમ છે. એટલે કે કોઈ પણ એમને ક્યમળમાં રાખી શકે એમ નથી. એમના આ પ્રયોગોનું વર્ણન કરતાં એઓ જણાવે છે કે "આ દેખીતી રીતે તાલુખ કરનાર કરામત પાછળ રહેલી કુક્તિ બહુ સામાન્ય ને સાદી છે. બધી જાતની તિબેરી કે પેટીપટારામાંથી છટકી જવું બહુ મુશ્કેલ કામ નથી. સામાન્ય રીતે ટુકડા,

પેટીમાંથી બહાર નીકળવા માટે જાન્યુગર ચિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે લેટુની એડી નીચે બાલુમાં પડેલાં સાધનો સતારી રાખે છે. અંદર જઈને ઉપર પ્રમાણે એડી ખોલી એ ઓલટદોથી બોલ્ટ, સ્ક્રૂ વગેરે કાઢી નાખી પેટીના લાકણને બહુ પાડી દે છે. તાજું તો એવું બંધ જ રહે છે. બહાર નીકળી સ્ક્રૂના કાણામાં સ્ક્રૂ બરાબર બેસાડી દે છે.

પેટીઓ કે તિબેરીઓનાં મળગરને સામાન્ય રીતે સ્ક્રૂથી જડવામાં આવ્યાં હોય છે. (જુઓ ચિત્ર ૨) આ સ્ક્રૂના બોલ્ટ પેટીની અંદરની બાલુએ હોય છે. એનો હેતુ બહારની બાલુથી એ તાજું ખોલ્યા વિના ખોલી સરખાવ નહિ એ હોય છે. પણ અંદર બરાબેસ માણસ તો પેટા બોલ્ટ કાઢી સ્ક્રૂ દીક્ષા કરીને ધબ્બી સહેલાઈથી લંકણથી મળગરોં બુદાં કરી શકે. (આ પ્રયોગ કરતી વખતે જાન્યુગર પેટીમાં પુરાવા પછી

ચિત્ર નં. ૨

તિબેરી લેવી બંધ પેટીને તાજું લગાડેલું માથમ પડે છે. જાન્યુગર અંદર બરાબ એવો છે. ફરને પડેલાં ટાંકી દેવામાં આવે છે.

એની આસપાસ પડેલાં ટાંકી દેવામાં આવેલાં હોય છે. જાન્યુગર બહાર નીકળીને મળગરોં બરાબર કરી દીધા પછી પડેલાં કાઢી નાખવામાં આવે છે; તો પ્રેક્ષકોનાં સાનંદાશ્ચર્ય વચ્ચે જાન્યુગર બહાર બિસા હોય છે ને પેટી તાળા સાથે વાસેલી પડી રહી હોય છે.) આ પ્રયોગ કરવા માટે છીછી કાનસ વગેરે જોઈએ તે હું મારા ખાસ તૈયાર કરાવેલા બૂટની એડીમાં જડી રાખું છું (જુઓ ચિત્ર ૩). આ એડી પેલી હોય છે અને ઉપાડમાંક થઈ રાશતી હોય છે. પેટીમાં ભરાઈને જાન્યુગર બૂટની એડીની અંદર છૂપાવી રાખેલાં સાધનો બહાર કાઢી સ્ક્રૂના આંટા દીક્ષા કરી નાખી મળગરોં છૂટાં પાડી દે છે. પછી આશરું ખોલી બહાર નીકળી મળગરોં બેસી દે છે. પડેલાં ખસેડી લેનાં પેટી બંધ પોડી હોવા છતાં જાન્યુગર એના દમામહાર કેસમાં અકસ બનીને બિસો હોય છે! રામભાઈ પટેલ

બાંધી ફરમાવી. છેવટે એમને રાંચીમાં નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. સદાકત આશ્રમના સ્થાપક મહાત્મા મજાદરુલ હકી ધારાસભામાં પ્રથમ પૂછ્યો ત્યારે સરકારે જવાબ આપ્યો હતો કે આ તો બંગાળના બળવાખોરો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

પણ પરિણામ લુહુ ન આવ્યું. સેક્રેટરી મુસલમાની કોંગ્રેસમાં જોડાયા અને મુસ્લિમ લીગના મંચ ઉપરથી પણ કોંગ્રેસની જ વાતો થવા લાગી. ચાર વર્ષ નજરકેદમાં રહ્યા પછી ૧૯૨૦માં તેઓ છૂટ્યા. અને છૂટતાંની સાથે જ ગાંધીજીના વચરવી કાર્યક્રમમાં તેઓ જોડાયા.

૨૨મી માર્ચ ૧૯૨૦ના દિવસે અસહકારની યોજના ધરવા માટે જે ચાર મંત્રીવરો ભેગા મળ્યા હતા તેમાં ગાંધીજી, લાલા લજપતરાય અને હકીમ અજમલખાનની સાથે મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ પણ હતા. એટલે તેઓ પોતે અસહકારના એક પ્રણેતા છે. ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા તેઓ આ મહાન સમુદાયનું અનુકૂળ કરી રહ્યા છે. ૧૯૨૧માં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (હાલ ડયુક ઓફ વિન્ડસર) હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે વખતે દેશબંધ દાસ સાથે તેઓ પણ બંગાળનું નાવ ચલાવતા હતા, અને તે જ સાલમાં ડિસેમ્બરમાં સરકારે તેમને ૧ વર્ષની જેલ આપી. તે વખતે અગત્યત આગળ મૌલાનાસાહેબે જે વિદ્વાતભરી કેફિયત રજૂ કરી હતી તેને ગાંધીજીએ અસહકારના મહાન નિર્માણ તરીકે પ્રશસ્તિ આપી હતી. આજે પણ એ મહાન નિર્માણનું વાચન કરતાં અનેરો આત્મક અને અનેરી શ્રદ્ધા બિખરે છે, અને એ મહાન પડિતને માટે ધન્યવાદના ઉદ્ગારો નીકળી પડે છે.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તેમણે નાફરવાદીઓ અને ફેરવાદીઓના ગ્રથાની પતાવટ માટે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા અને ૧૯૨૩માં દિલ્હીની ખાસ બેઠકના પ્રમુખ પદે એમની પહેલી વખત વરણી થઈ. કોંગ્રેસના છત્તાસમાં ૩૫ વર્ષની ઉંમરેનાં લુવાન પ્રમુખ આ એક જ હોતો અને છે.

૧૯૨૬માં થોડો વખત દિલ્હીમાં રહી મૌલાના-સાહેબ પાછા કલકત્તા ગયા અને '૩૦ અને '૩૦

પછી જે સમુદાયોમાં લાગતો ચાલી તેમાં તેઓ મોખરે રહ્યા છે. લગભગ ૧૯૨૦ થી તેઓ મહાસમિતિના સભ્ય છે. અને '૩૦ પછી તો તેઓ કારોબારી સમિતિના સમાસદ રહ્યા છે. આજે તો દરેકમાં અને ઇસ્લામીઓના દરેક પ્રશ્નમાં તેઓ ગાંધીજીના ભલામણોને સમ્માન આપે છે.

તેઓ આજે સમુદાયોમાં છે. પણ સ્વભાવે અને જીવનની સાચી પ્રવૃત્તિએ સાહિત્યસેવક છે. ૧૯૨૧માં પોલીસોએ તેમની હસ્તપ્રતોનો નાશ કરેલો ત્યારે તેમને આપાત લાગ્યો હતો અને વિવેક થઈને કશું હતું મેં તો રાજદારી અને સાક્ષરી જીવનનો મેળ સાધવા બાદે જન્મર મહેનત કરી છે અને હજી કરીય પણ બીજી બાજુ હું મારાં પુસ્તકોનો મંજ ખાકતો હતો અને બીજી બાજુ ચિંતારીની મિજબાની આપતો હતો.

પોતે સ્વભાવે શાન્તિ પ્રિય છે. થોડાંક તેમને ગમતો નથી, અને એથી વિશાળ મેદનીઓ આગળ વારંવાર બેઠાવનું પણ એમને રુચતું નથી.

વાચનનો એમને અખૂટ રસ છે. અને કલાકો સુધી એ એકધારું વાંચ્યે જાય છે. જ્યારે પણ એમની મુલાકાતનો પ્રસંગ મળે ત્યારે એ વાચનાધરમાં હોવાના જ. અરબી ભાષાસાહિત્યના એ શરતોજ છે. ઉર્દૂ અને અરબીના એ જશવંતા કવિ છે.

તત્ત્વચિંતન એમને પ્રિયતમ વિષય છે. કુરાનના એમના અનુવાદે સમગ્ર ઇસ્લામી આલમમાં એમની પ્રતિષ્ઠા બેસાડી છે અને ઇસ્લામી માન દિંદો કે દિલ્લિયદારનો મૌલાના સાહેબને એ રીતે જોળાયે છે.

હજી તો એનો ત્રીજો ભાગ તૈયાર કરી રહ્યા છે. હવે સમુદાયો કે એક સાહિત્યસેવક હતાં તેઓ આ રાજદારી કંઠાવાતમાં કેમ પડ્યા હશે? લો. સા. ટિંગની જેમ જેલે જ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને મકાસમાં મૂકી છે.

૧૯૨૧-૨૨ વર્ષની નાલુક ઉમરથી આ પર્વત દિલ્લિયદારના મુસલમાનોમાં એમણે રાષ્ટ્રીયતાનાં અને ઉદાર ધાર્મિકતાનાં બી વાવવાનાં અવિરત પ્રયત્ન કર્યા છે અને એક અને અખંડ ભારતવર્ષ 'ભૂત' કરવામાં આ મહાન દિલ્લિયદાર અમૂલ્ય ફાળો છે. શાંકરદાસ શાસ્ત્રી

ચિતોડગઢ

‘ખાણુજી! આ તમે પથરાઓમાં શું જુઓ છો? નવો રોડો પડ્યા છે, આંખને ય ન ગમે તેવા તેમના આકાર છે ને તેનાં તેમનાં રૂપ છે. અને છતાં, તમારી નેણુ અરે! ભીની ચર્ધા ગઈ!’ મારા સાથી બોમિયાએ કહ્યું. એ બિચારાને શી ખબર હોય? પણ આ જ મૈદ ઉપર ગુજરાતીપણું સગપણુ છે તે એ શું જાણે? ‘એક ઇડરના વનકેસરી બાપ્પારાવ’ એ મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલની પંક્તિ મારી જીલ ઉપર એકદમ ફરવા લાગી, અને પછી તરત ચાદ આવ્યું: ‘પ્રાણુ’ ચિતોડ યસંધાંય.’

એ ચિતોડ! એના પથરે પથરે પ્રેમ ને શૌર્યની ગાથાઓ છે. એની ટોચ ઉપર બીજીને તમે નીચે ને બાલુએ જોવા લાગો, એટલે રાજપૂતીનો પ્રેમજ્વલ ધર્મ એક પછી એક ચિત્રો રજૂ કરશે. એણે માત્ર શરવીરા જ નથી આપ્યા, એણે રાખૂવીરા આપ્યા છે, ઉત્તમ કોટિના બહનો આપ્યા છે, અને પડિતો ય આપ્યા છે.

ગુજરાતને તો એ મેવાડ સાથે આજે ય સંબંધ છે. આજે પણ મેવાડીભાષા જાણે ગુજરાતીની સગીમહેન હોય એમ પ્રતીતિ આપે છે. અને, મીરાં! મીરાં જેટલાં મેવાડનાં છે, તેટલાં ગુજરાતનાં છે. ‘સાંઢવાળા સાંઢ રાખુમારજે, જાઉં સો સો રે કોરા’ એ મીરાંની વાણીના રણકા કોના હૃદયને હલાવ્યા વિના રહ્યા હશે? એ ‘સો સો રે કોરા’ ક્યાં? ‘ડાબો મેચ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમ-માંસ—’ હવે મીરાં દારકનાં થયાં.

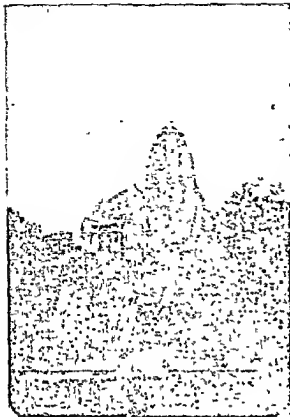
પણ, આપણે તો ચિતોડ જોવા નીકળ્યા છીએ ને? આ જૂની નવી વાતો અને એ બીના પ્રસંગો આપણે સાથે રાખશું. હજુ, ચિતોડગઢનું રેશન તો આવ્યું નથી. પણ બારીમાંથી મળસકે જરા ડાક દાટો! બીજો જાણે ગગનની સાથે વાત કરીને પરમ તત્ત્વની પિઠાન માટે પ્રણિપાત કરી રહેલો ગદ ઝાંખો બૂરો

દેખાય છે. થોડી વારમાં તો વહાણું વાય છે. એટલે પછી, એનાં દર્શન વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે, અને નવતા રમણીયતા ધરે છે. ગાડીના રેશનથી હલુ તે દૂર છે. પણ હવે ગાડી નહિ જાય.

આપણે ટાંચી ક્યો, અને જેએક કલાકમાં ગદના પત્ર આગળ આવી બીમા. ચાર ગાઉ જેટલો એ દૂર છે. દરિયાની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફૂટ બીજો આ બોલો છે, આપણને તેનો ખ્યાલ ન આવે. અને, આ શનો બાંધ્યો હશે, એમ વિચારવા માંડોએ ત્યાં તો ચારે બાલુએ બસ પર્વતોની જ દાર ખડી થયેલી દેખાય. આ અવસ્થાની કુંભરમાળે આપણા હિંદુઓની અનેક વાતો જોઈ છે, આપણી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની અનેક બિયમ્મપાથમનો એ સાક્ષી છે: તમે જાણો છો, એ આપણા કારતવ્યનો અતિપ્રાચીન પર્વત છે—પુદ દિમાલપ કરતાં ય એ ધરડો છે.

તો, હવે ગદમાં જઈશું? ના, આ નાનું સરખું ગામ જોઈએ. આજે કયું જાણવા જેવું નહિ મળે એ ખરું, પણ એનાં ધરો ગુજરાતનાં ધરોથી જરા જુદાં છે એ તો ખ્યાનમાં આવશે. પર્વત ઉપર રહેવાને આવાં જ ધરો જોઈએ. પણ, તમે પૂછશો, આ ચિતોડ કોણે બંધાવ્યું હશે? એ તો પુરાતત્ત્વ-સંશોધકનું કામ. લોક તો કહે છે, લગભગ ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર એ બંધાયું હતું, અને ઈ. સ. ૭૨૮ની સાલમાં બાપા રાવણે એને રાજધાની કર્યું. કહે છે, તે વખતથી જ ચિતોડગઢ મેવાડના ૮૪ ગોદામાં ફેલાયેલો. તેના ઉપર ૮૦ જળાશયો હતાં, અને એને ૮૪ ચૌરાં હતાં. આજે પણ આ જહોનલાલીને સ્મરાવે એવાં અવશેષો જડે છે.

ગદ ઉપર પહોંચવાને માટે સાન દરવાજામાં થઈને પસાર થવું પડે છે. પહેલો દરવાજો ‘પાડનપોળ’ ના નામથી ઓળખાય છે. ત્યારપછી ‘ફતેહપોળ’ ‘હનુમાનપોળ’ વગેરે છ દરવાજા વચાવીએ ત્યારે

મીરાં મંદિર

ગઢની ઉપરના મુખ્ય ભાગ તરફ જઈએ અને ત્યાંથી શરૂઆત કરતા આપણને પહેલાં 'નવલખો ભંડાર' નાં અવશેષો નજરે પડે છે. ચિતોડ ને વખતે રાજધાની હતું ત્યારે ખજાનો અહીં રહેતો હતો. ભંડારની જમણી બાજુએ એક એક છે ત્યાંથી કુદરતી સૌંદર્ય જોવાની મઝા પડે છે. વળી ચિતોડ ગામને દેખાવ પછી રમણીય લાગે છે. આગળ જતાં તોપખાનું આવે છે. અસહની તોપો તોતાં લાગે છે કે તે વખતે પછુ કળા હતી તે બધી તોપોમાં ને મોટામાં મોટી તોપ છે તેની લંબાઈ ૩૨ ફૂટ છે અને નવ ફીચના વ્યાસનો દાંડો ગોળો ફેડવાની શક્તિ ધરાવતી હતી. અને તે રાણા સંગે રુદ્રપુર સિક્રિના પુઠમાં વાપરી હતી એવી દંતકથા છે. તોપખાનાની સામે સ્વામિભક્ત ભામાશાના મહેલનાં અવશેષો નજરે પડે છે. ફક્ત રજપૂતો શરવીર હોઈ લાકાર જ કરી જાય છે અને તેનામાં કળા જેવું કંઈ જ હોતું

નથી એવી આપણી માન્યતા ખોટી પાડવા માટે જ અણે તૈયાર હોય તેવી એક 'કલાકૃતિ' તોપખાનાની આહુમાં જ છે. તે કલાકૃતિને 'જૂંગાર મોટી' બહારની તેમજ અંદરની દીવાલોમાં ઉત્તમ પદ્ધતી ઝીણી કારીગરી માલુમ પડે છે. અંદરના ભાગમાં ને મૂર્તિઓ હતી તેના હાથ, પગ, મસ્તક જમિયાં માલુમ પડતાં હતાં. 'જૂંગાર મોટી' જૈન મંદિર છે અને તેમાં શાંતિનાથની મૂર્તિ હતી અને તેની સ્થાપના ખરતર ગચ્છના આચાર્ય, જિનમુરિશ્વરે કરી હતી. જૈન મંદિર હોવા છતાં તેમાં બધા દેવેની મૂર્તિઓ હતી, એ એક ખાસ વિાસપદ્ધતા હતી. કહે છે, રાણા કુંભાના કર્મચારીના પુત્ર એકાએક, ઈ.સ. ૧૪૪૮ની સાલમાં, નવ લાખને ખર્ચે આ મંદિર બંધાવ્યું હતું.

આગળ જતાં મહારાણા કુંભાના મહેલનાં અવશેષો માલુમ પડે છે. તે મહેલ લગભગ અર્ધે માઈલ લાંબો છે અને ઘણો જ જૂનો છે. આ જ મહેલમાં જેણે મેવાડનું સર્વેશી રાજ્યોનું એ સિમોદિવા કુળનું ગૌરવ વધાર્યું છે તે મહારાણા પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો. પ્રતાપનું નામરખત કરનાં જ

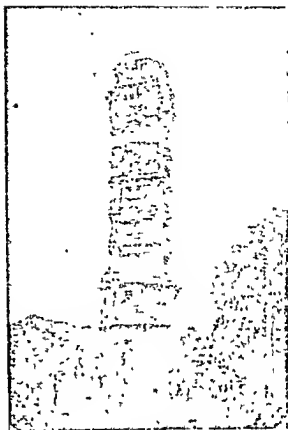
પ્રતાપી વીરની મૂર્તિ, કાળરૂપ ધરી બિંબી, નમ્યાની વાત રી એની વિશ્વને તુલ્યકારતી આંખ આગળ આવે છે.

એ મહેલની દીવાલમાં ખૂબ પથ્થર બેઠેલા છે તે ઘણા જ જૂના છે. અહીં આગળ એક ભોંયરું છે અને તે છેક સામુત્તરના કુંડ સુધી જાય છે અને એમ માનવાને કારણ મળે છે. આ મહેલમાંની રાણીઓ સ્નાન વગેરે કાર્ય માટે કુંડ પર જવા માટે આ રસ્તાનો ઉપયોગ કરતી હતી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ટોડ પોતાના 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' માં આ જગ્યાને જૈન સ્થાન તરીકે ઓળખાવે છે. પરંતુ આ ભોંયરું જોતાં તે વાત અશક્ય જેવી લાગે છે. જૈનર માટે ઘણું મોટું સ્થાન જોઈએ — એટલે જુદુ મોટા પ્રમાણમાં પહોળી જગ્યા જોઈએ અને વળી આ ભોંયરું મહેલમાં આવેલું હોવાના કારણે આ વાતને ટેકા મળતો નથી. આ મહેલનો મુખ્ય

દેવાને પિતૃજનો હતો અને તે દરવાજો અકબર ફતેહપુર સિદ્દીના જહાંગીરના ભેદપુર મહેલમાં લઈ ગયો. તેની આજુમાં સ્વામિમંત્ર ધારી પત્તાનો મહેલ આવેલો છે કે જેણે આજક મહારાજને બચાવવા માટે પોતાના પુત્રનું બલિદાન આપ્યું હતું.

આગળ જતાં આપણને એકસામટાં ૨૭ મંદિરોનો સમૂહ હતો તેનાં ખડિપેરા દેખાય છે. આ બધાં મંદિરો ૧૧મી સદીનાં છે અને તેની પર્યટની કારીગરી ધણી જ ઉત્તમ છે. ૧૪૪૮ની સાલમાં વિષ્ણુના વરાહ અવતારનું આ મંદિર કુલાએ બંધાવ્યું હતું. આની દક્ષિણમાં એક નાનું મંદિર છે, ત્યાં મીરાંબાઈએ સ્વામનાથની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી હતી. એટલે તે મીરાંમંદિરના નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ આ કુલ-સ્વામમંદિર તથા મીરાંમંદિર ધણી જ નજીક આવેલાં હોવાથી બધા લોકો આ મોટા મંદિરને પણ મીરાંમંદિરના નામથી ઓળખે છે. અને વળી મીરાંમંદિર તથા કુલસ્વામ મંદિરમાં જવાનો રસ્તો પણ એક જ છે. અને મીરાંબાઈ એક પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી કવિ હોવાના કારણે પણ લોકો આ બે મંદિરના સમૂહને ‘મીરાંમંદિર’ ના એક સુપ્રસિદ્ધ નામથી ઓળખે છે.

આ ભેદ પહોળા પહોળા એક ધણી જ અગત્યની ઐતિહાસિક કૃતિ તરફ આપણું ધ્યાન એવાય છે. ચિત્રોડના રેશનેથી ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં જે અગમ્ય કૃતિ આપણે ભેદેએ છીએ અને જેને ભેવાની ઇચ્છા આપણે રાહી રાહતા નથી-એ કૃતિ પાસે પહોંચતાં આપણને થાય છે કે દિંદમાં કંઈક કદા જેનું છે-અને હતું. એ કદાકૃતિ તે બીજી કદા નહિ જ, પણ ‘જયસ્થંભ’ કદા આને ભેવાને માટે ખાસ અદારગામથી-પુદ્ગલ પરંતુથી પણ-અનેક મુસાફરો આવે છે. એને ભેદેએ છીએ ત્યારે ગૂંજાતોનો દોષ શિથળી યાદ આવે છે. શિથળગાના ઉત્તમ નમૂનારૂપે એ ત્યાં જ આજ દાયકાઓથી હોતો છે. મહારાણા કુલાના વખતમાં માળવાનો રાજા મહમદશાહ લશ્કર લઈ ચિત્રોડ પર ચડી આવ્યો. ગૂંજાતોનો રાજા અહમદશાહ એની મદદે આવ્યો. બન્ને સોદાન-

જયસ્થંભ

પુરની લડાઈમાં તાર્યાં. તે વિજયની યાદમાં આ સ્થંભ બંધાયો હતો. કહેવાય છે કે આ સ્થંભને બાંધતાં દશ વર્ષ સાચાં દત્તા શિવપદ્મા એટલું બધું ઉત્તમ છે કે માનવી તેને ભેદેને અર્પણની દુનિયામાં ગર-કાવ થઈને શનમન બની ડોહો રહે છે-જ્યારે કે સ્વપ્ન ભેતો હોય. સર્વ દેવાની મૂર્તિ એમાં કોરી કાઢવામાં આવી છે.

જગ્યાઈ ૧૦૨ ફૂટ. પરંપ્રિયાં ૧૨૭. અને નવ માળનો બનેલો એ સ્થંભ, નિચિના ભાગમાંથી ૨૦ ફૂટ પહોળો, મધ્યમાં ૧૩૫ અને ઉપર ૧૮૫ ફૂટ પહોળો છે. બેરબર એ ‘એ દિવોની યાદો’ રૂપે લખે છે.

જયસ્થંભથી આગળ જતાં આપણને પચિની મહેલ, કળાશ માતાનું મંદિર, સાસુવડનો કુંડ, અષ્ટકુંડ, ગૌપુષ્પકુંડ વગેરે ભેવા મળે છે. અસહ

ન્યાં પાંચની મહેલ હતો ત્યાં હાલ ઉદ્દિપુર દરબારનો મહેલ છે. પહેલાં સૂર્યકુંડ આવે છે અને તેની સામે કાળકા માતાનું મંદિર છે. મંદિર ધણુ જ જાનું છે અને ઈ. સ. ૮૦૦ની સાલમાં બધાંયું હોય એવું ત્યાંના લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. મંદિરની સામે કુંડ છે. એ કુંડ જ સૂર્યકુંડને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એને માટે એવી દંતકથા ચાલે છે કે ચિતોડના રાણાએને લડાઈમાં મદદ કરવાને માટે એક ઘોડે-સ્વાર દરરોજ બહાર આવતો અને રાત્રુસંહારમાં મદદ કરતો. ચિતોડના રાણાએ સૂર્યવંશી હોવાને કારણે આ કુંડનું નામ સૂર્યકુંડ રાખવામાં આવ્યું છે. આ કુંડ ઘણો જ પવિત્ર મનાતો હતો અને હજી મનાય છે. આ કુંડમાંથી દરરોજ મદદ કરવા આવતાર ઘોડે-સ્વારની મદદ દેવાથી કહેવાતી અને તેથી ચિતોડના રાણાએનો હમેશાં જય ઘટો એમ માનવાને કારણ મળે છે.

હવે રણા એ કુંડો. એક ગૌમુખકુંડ અને બીજો સાસુવહુનો કુંડ. ગૌમુખકુંડમાં હમેશાં પાણી નવું આવ્યા જ કરે છે અને તે પહાડોમાંથી આવે છે. આ પાણી શિવલિંગ ઉપર પડે છે. સાસુવહુનો કુંડ એ એક જ છે પરંતુ કુંડના એ જુદા જુદા ભાગોમાં સાસુઓ અને વહુઓ નહાતી હોવાના કારણે તેને સાસુવહુનો કુંડ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાંતો આટલું નોંધ રહીએ છીએ આપણે મદને એક નાકે આવી રણા હોઈએ છીએ. અહીંથી પણ નીચે ગામ તરફ જોતાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળવાની સુંદર તક મળે છે. આખા મદમાં ક્યાં પછી ગૌમુખ કુંડનું પાણી પીવાથી આપણને ચંદેલો યાક ખરેખર ઊતરી જાય છે. બીજી દિશાએ ‘કીર્તિસ્તંભ’ આવેલો છે. તે પણ પથ્થરની કારીગરીનો ઉત્તમ નમૂનો છે.

આટલું બધું જાણ્યા પછી એક અત્યંતની વાત રહી જાય છે તે નોંધ્યે કોઈ કહેશે ચિતોડમાં તો જૈનદર દરનારી વીરાંગનાઓ હતી તેમને વિશે કોઈ વાત નથી આવતી પરંતુ જૈનદર સ્થાન કેને કહેવું એ બહુ જટિલ પ્રશ્ન છે. ખરું જોતાં ચિતોડને જૈનદર-ભૂમિ કહીએ તો તે અચોગ્ય નથી. એટલે અમુક જ જગ્યાને જૈનદર સ્થાન કહેવું ચોગ્ય નથી. તેરતેર હમર સતીઓને બળવા માટે કેટલી જગા નોંધે ? તે ઉપરથી આપણે કદપી ઘટીશું કે અમુક જગ્યાને જૈનદર સ્થાન નામ આપવું વ્યાજબી નથી. આગળ આપણે જે મહારાણા કુંભાના મહેલના અંદરના ભાગને ‘જૈનદર સ્થાન’ કહેવાનો દાખલો નોંધેલા પછુ તે વાત લગભગ અશક્ય પુરવાર થઈ છે તે મહેલની આજુબાજુની જગ્યાને મુખ્ય સ્થાન તરીકે મણીએ તો વાંધો નથી કારણકે ચિતોડની મહારાણીઓની સુખડના કાષ્ટની ચિત્તાઓ ત્યાં ઘઈ હોય એમ માનવામાં ખિલકુલ અતિશયોક્તિ નથી.

ચિતોડ વીરભૂમિ છે—હતી. આજે તો આપણે માન તેનાં ખડિયેરો નોંધે ભૂતકાળની મહોજલાલી યાદ કરીને રાચવાનું જ રહ્યું. ખરેખર, જ્યારે આપણે ચિતોડના કિલ્લામાં ઊભા હોઈએ છીએ. ત્યારે આપણા હિંદના મહાન રજપૂત રાજાઓએ કરેલાં પરાક્રમના ગૌરવથી આપણી છાતી ફૂલે છે. રાત્રુના હાથમાં પકડાઈને પોતાના શીવળને બચમાં મૂકવા કરતાં પોતાના પતિઓને હસને સુષે કેસરિયાં કરવા વિદાય છઈ સ્વહસ્તે ચિતામાં ચડવાનું પસંદ કરતી એ ચિતોડની સરસીર રજપૂતાણીઓને આપણા હૃદયે વંદન હો !

વંદન હો વીરભૂમિ ચિતોડને !

હરિલાલ ટ્રિવેદીનાલ અધ્યક્ષ

સામાન્ય જ્ઞાન

તમે જાણો છો ?

૧. મોરનાં પીછાંમાં રંગ છે કે ?
૨. પ્રકાશની ગતિ કેટલી ?
૩. ચંદ્ર ઉપર હવા છે કે ?
૪. વાતાવરણના ઉષ્ણ યરમાં કયો વાયુ હશે ?
૫. આકાશમાં વીજળી થાય ત્યારે કકાકા શાથી સંભળાય છે ?
૬. હીરો અને કાલસો એ બન્ને એક જ તત્ત્વના બનેલા છે ?
૭. તાવ માપવાનું થર્મોમિટર ઊકળતાં પાણીમાં ધોવાય કે ?
૮. દરેક વનસ્પતિને ફૂલ હોય છે કે ?
૯. બહેલને માછલી કહી શકાય કે ?
૧૦. હિમાલય એક વાર સમુદ્રની નીચે હતો એ વાત ખરી કે ?

જવાબ

૧. મોરનાં પીછાંમાં જે રંગ દેખાય છે તે માત્ર તેના ઉપર પડતા પ્રકાશના વિખેરણથી (વિખેરાઈ જવું તે) ઉત્પન્ન થાય છે. પીછાંની અંદરના તાંત-લામાં રંગ હોતો જ નથી. સૂર્યની સામે અથવા પ્રકાશિત દીવાની સામે ધરીને પીછાંમાં યદ્યપે નેરો તો અંદર રંગ માણુમ પડશે નહિ.
૨. પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડની ૧,૮૬,૦૦૦ માઈલ છે. એટલે કે પૃથ્વીની ફરતે પ્રકાશનું કિરણ ફરતું હોય તો એક સેકન્ડમાં લગભગ સાત વાર ફરી શકે.
૩. ચંદ્ર ઉપર કોઈપણ જાતના વાતાવરણનો અભાવ છે. જો ચંદ્રની સપાટી ઉપર હવા હોત તો એની સપાટી દેખાય તેટલી સ્પષ્ટ નોઈ શકાત નહિ.
૪. સૌથી હલકામાં હલકો વાયુ હાઈડ્રોજન છે, એટલે પૃથ્વીના ઉષ્ણ વાતાવરણમાં માત્ર હાઈડ્રોજન રહેલો છે.
૫. આકાશમાં વીજળીનો ચમકારો થાય એટલે તેટલા ભાગમાંની હવા એકાએક ખૂબ ગરમ થઈ જાય છે. હવા ખૂબ ગરમ થાય એટલે ખૂબ વિસ્તાર પામે છે અને તેથી કકાકા થાય છે.
૬. હીરો એ માત્ર કાલસાનું બીજું સ્વરૂપ છે.

કાલસો કાળો હોય છે. હીરો ચળકાટવાળો અને પાસાવાળો પદાર્થ છે. હીરો ઘણો સખત થયેલો કાલસો જ છે. કાલસો પોચો હોય છે. જમીનમાં ખનિજ કાલસા ઉપર ખૂબ દબાણ થવાથી લાંબે કાળે સ્ટ્રિક્ચરે હીરો પેદા થાય છે. હીરો પણ કાલસાની પેઠે બળી જાય છે.

૭ તાવ માપવાનું થર્મોમિટર ઊકળતાં પાણીથી ધોઈ શકાતું નથી, કારણકે એ થર્મોમિટરની અંદર પાણી રહે તે નળી આશરે ૧૧૦ ડિગ્રી (ફેરનહિટ) જેટલું ટેમ્પરેચર (ઉષ્ણતામાન) થાય એટલે આખી વિસ્તૃત થયેલા પાણી વડે ભરાઈ જાય છે. પાણી ઊકળે તે ટેમ્પરેચર ૨૧૨ ડિગ્રી ફેરનહિટ જેટલું હોય છે, એટલે પાણી વધુ વિસ્તાર પામે છે અને તેથી અંદરની નળીમાં જગા ન મળવાથી પાણી થર્મોમિટરે તોડી નાંખે છે.

૮ વનસ્પતિના બે વિભાગ છે. જે વનસ્પતિને ફૂલ આવે છે તે સ્પષ્ઠ અને જેને ફૂલ ન આવે તેને અસ્પષ્ઠ વનસ્પતિ કહેવામાં આવે છે. હંસરાજ, મિલાહીની ટાપુ, ફૂગ, લીલ, સેવાળ વગેરે વનસ્પતિને ફૂલ આવતાં નથી. એ વનસ્પતિમાં ઉત્પાદન કરવાનું કાર્ય તેનાં પાંદડાં અથવા ભાગો કરે છે.

૯ બહેલ સમુદ્રમાં રહેનારું ગરમ લોહીવાળું પ્રાણી છે. એ સમુદ્રમાં રહે છે એટલે એને માછલી ગણવામાં આવે છે, પરંતુ એ માછલીથી ઘણી રીતે ભુલ પડે છે. એને આસમાં હવા નોંધે છે.

૧૦ હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર પ્રદેશ (પંજાબ, ૨૦૪ પૂતાના સંયુક્ત પ્રાંત, તથા ટિબેટ અને હિમાલયનો પ્રદેશ એક કાળમાં ખૂબ નીચાણમાં હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ એ પ્રદેશ સમુદ્રની અંદર દૂબેલો હતો. ઉત્તર તરફના પ્રદેશના દબાણથી એ ભાગ એવઝર્મને ઊંચે આવવા લાગ્યો અને કાળક્રમે સમુદ્રની જગાર નીકળીને પણ ઊંચે વધી ગયો. હજી પણ હિમાલય અને તેની દક્ષિણે પ્રદેશ ધીમે ધીમે ઊંચે જાય છે.

ડૉ. યશવંત શુ. નાયક

એમ. એસ. સી. પી. એચ. ડી.

અર્થ સાતમો થાય છે. આ રીતે ઝાકટાબર એટલે આઠ અને ડિસેમ્બર બાર આવાં નામ આપ્યાં. નૅનસ દેવના નામ પરથી નન્યુઆરી નામ આપ્યું.

ચાંદ્ર માસની ગણતરી પ્રમાણે વરસના ૩૫૪ દિવસ થયા. રોમનોતે ખેડી નંબર ના ગમ્યો એટલે એમણે આમાં એક દિવસ ઉમેરી વરસના ૩૫૫ દિવસ ગણ્યા. પણ વર્ષના તો ૩૬૫રૂ દિવસ એટલે ૧૦રૂ દિવસની ખાધ આવી. રાજકારણના મહત્વના પ્રકરણો અંગે અને શિવાળો ઉનાળો બરાબર નક્કુ પ્રમાણે આવે એટલા માટે રોમન સેનેટ અવારનવાર એક મહિના વધુકા ગણ્યું.

લુલિયસ સીઝરને આ ના ગમ્યું. તેણે પહેલી નન્યુઆરીએ વર્ષનો પ્રારંભ ગણવાનું નાહેર કર્યું અને વરસના ૩૬૫ દિવસ બનાવવા ફેબ્રુઆરી સિવાયના દર બીજા મહિનામાં એક દિવસ ઉમેરી દીધો. પોતાના નામ ઉપરથી સાતમા મહિનાનું નામ જુલાઈ રાખ્યું. સીઝરની ગોઠવણી પ્રમાણે ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ અને ફરેક મહિનાના વારાફરતી ૩૧-૩૦ દિવસ અનુક્રમે રહ્યા.

પણ હજુ દિવસની ખોટ બાકી રહી તે યોગ્ય રીતે મુધારી. તેણે દર ચાર વરસે એક દિવસ વધારે ગણવાનું રાખ્યું. પોતાના નામ ઉપરથી તેણે આઠમા મહિનાનું નામ ઓગસ્ટ રાખ્યું. આ તો ઠીક પણ જુલિયસના નામ ઉપરથી જુલાઈ માસના ૩૧ દિવસ હોય ને પોતાના નામ પરથી ઓગસ્ટ માસના ૩૦

દિવસ રહે એ તેને અપમાનભર્યું લાગ્યું. એથી એણે ઓગસ્ટના ૩૧ દિવસ નક્કી કર્યા. આ ફેરફારથી થાજળના મહિનાઓનો ક્રમાંક બદલાયો; વળી આ વધારાનો દિવસ મેળવી લેવા ફેબ્રુઆરીમાંથી એક દિવસ ઓછા કર્યો, એટલે એના ૨૮ દિવસ કાયમ થયા. આ પ્રમાણે બે હજાર વરસો પૂર્વે ગોઠવાયેલું ઓગસ્ટસનું કેલેન્ડર અદ્યપિ પ્રચલિત છે.

આજુ ફેરેન્ડરની અપૂર્ણતાથી વેપારી કામકાજમાં અગવડતા આવે છે. તેથી ઈ. સ. ૧૯૨૩માં લીગ ઓવ નેશન્સે કેલેન્ડરને સંપૂર્ણ બનાવવાની યોજના ઝોની માગણી કરી. ઘણી યોજનાઓ ધરવામાં આવી પણ આમાંની કશી બે ઉપયોગી છે. એક યોજના એવી છે કે વરસના તેર મહિના ગણવા અને મહિનાના ૨૮ દિવસ રાખવા, વરસ પૂર થાય એટલે એક દિવસ વધારે ગણવો. અને દર ચાર વરસે જુન માસમાં એક દિવસ વધારે ગણવો. બીજી પદ્ધતિ બાર મહિનાના વરસને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખવાની છે. ત્રણ ત્રણ મહિનાના ચાર ભાગલા પાડવા. ફરેક ત્રણ મહિનાના ભાગલામાં પહેલા મહિનાના ૩૧ દિવસ ગણવા અને બાકીના બેના ૩૦ દિવસ ગણવા, વરસના અંતે એક દિવસ વધુકા ગણવો અને તે સનિવાર જ હોવો. ત્રીજા એ. બેસનું વરસ સનિવારે જ આવે એવી આ યોજનાની ગણતરી છે. દર ચાર વર્ષે જુન મહિનામાં એક દિવસ વધારે ગણવાની યોજના આ પદ્ધતિમાં પણ છે.

શિવપ્રસાદ કુ. ત્રિવેદી

૧૫૧ ૫

અંક ૬

તંત્રી : રણછાડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

મે : ૧૯૪૦

હું સદા ઉત્તમ આચારી પ્રવણ હું
સદા ઉત્તમ ઉપદેશકોનો અને ઉત્તમ
સમાજનારો, તો જ હું ઉત્તમ બ
પ્રવણ હરી શકું. જે ઉત્તમ આચારી
પ્રવણ હશે તે મારા મનમાં ગાંઠો -
કષ્ટ મનન યદ્યપે આત્મામાં સ્થિત
ઉત્તમ પ્રવણ અને ઉત્તમ જ્ઞાનનો
જે મારામાંથી કોઈપણ દિવસે અદ્યક્ષ ત
સ્થાને મહત્વ કરવામાં મારા મનમાં
મેં દો. મારો વ્યક્તિગત જીવન
પવિત્ર કર્મજી કરવાનો. જ્ઞાનરૂપી
મારામાં અજાગૃત રહો. જેથી કોઈપણ
મારામાં અજાગૃતની અધિકાર આવી શકે
જુગલપણ સુખમન, સુદર્શન અને જ્ઞાનમય
એ ચાર મારામાં નિરન્તર રહે.

કિશોર

લેખકોને

કિશોરમાં ઇતિહાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાતો, સાદસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, પ્રેરક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મુકવા યોગ્ય લેખોમાં ચિત્રો પણ મુકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે ઠામળતી એક જ જાણુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત્ર બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અક્ષર, ચિત્રો કયા પુસ્તકમાં મળવા સભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રવ્યવહાર સથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરેપૂરું ચિરનામું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દેખ્યાં અને બને તેટલો મુદ્દાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાની હોય એ હદ જ રોકાયે છે.

પ્રસિદ્ધ અગ્રેષ્ઠ લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે. તાંત્રી : 'કિશોર' ચાર રૂપા, ખાંડિયા : અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

વર્ષ ૫	મે : ૧૯૪૦	અંક ૯
૧. રવ. દીનજી એન્ડ્રુઝ	નૌતમ	૩૦૫
૨ હાસાને (કાવ્ય)	અલભારી	૩૦૬
૩ કિશોરોને	મુનીલાલ પુ. ખારોડ	૩૦૭
૪ સોરાષ્ટ્ર અને રતતમ (વાર્તા)	પ્રજ્ઞાદેવ વાલેચ્છ	૩૧૧
૫ 'દીનન-દુઃસહારીનો' શૌન ?	નગીનદાસ પારેખ	૩૧૩
૬ કાવ્યપરિચીનન	ગોવિંદરાવ ભામવન	૩૧૭
૭ મરાઠાઓની પાંચી યાદી થઈ ?	'ધનક'	૩૨૦
૮ રામુ રેંકરીવાળો (વાર્તા)	તત્તલ્લ બટ	૩૨૧
૯ વાચન (કાવ્ય)	સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ	૩૨૨
૧૦ વાનગીત કરવાની ઢળા-૨	દ. વા.	૩૨૭
૧૧ હીરા અને તુષારમિન્ડુ	કુંવરજી જી. બટ	૩૨૮
૧૨ પ્રજ્ઞાના કથા ? (કાવ્ય)	મુળચંદ્ર પાખ્યા	૩૨૯
૧૩ રવામ (ચાલુ વાર્તા)	અંબાલાલ પુરાણી	૩૩૪
૧૪ પવિત્રતા	ડૉ. યશવંત નાથક	૩૪૦
૧૫ સામાન્ય યાંત્ર		૩૪૧
૧૬ ખોરાક		૩૪૨
૧૭ સારોદાર		

સુધારો

માર્ચ મહીનાના 'કિશોર' માં ૨૪૩ મે પાને ખીન ફકરામાં પડેલી ને ખીજી લીટીમાં 'લુપ્ત' જગ્યાએ છે. ત્યાં 'શુક' એમ સુધારો લેવું.

જાહેર ખામરના એજન્ટ : એમર્સી શુકલ અધર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાંડિયા : અમદાવાદ

લવાજમ : કિશોરમાં રૂ. ૪-૬-૭૦ જમ તથા પરદેશના રૂ. ૧-૨-૩ અથવા શિશિંગે ૧૦ છુટક ૦-૧-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી ૧૨ બ, બારેલીનિકાસ સોસાયટી, એલિસબિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગન્નાથ શાહ : ધી નર્મદાજાત પ્રિ. પ્રેમ, શીંગડા રોડ, અમદાવાદ તા. ૧૦-૫-૪૦

દીનપ્રસાદ મે-૧૪

કચાર

હતાશને

શાને સખા તું ગતકાલ શોધતો
 હારી ગધી હામ હતાથ યેને
 નસીબને તાહક દોષ દેતો
 બેસી રહો આમ ઉદાસ ચિતે ?
 સખા તને, તું સરખા યુવાનને
 શોભે વળી આમ હતાથ થાવું ?
 થા સાબરો, કમ્મર લે કસી, ને
 મૂકાવ પાછો, ભડવીર, જંગમાં !
 હું તો ગણું યૌવન એ જ ધન્ય
 જે રહેજ એવા વિજયે કુલાઇ
 બેસી રહેવા કરતાં અજેયને-
 હજીયને-છતી જવા મૂઝતાં
 પરાજયો સૌ સ્મિતથી વધાવે
 ને બેવડી ઉલટથી ફરી ધાય જંગે !

નોતમ

કિશોરોને

૧૧

દોસ્તો,

ખરેખર, આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે આ જમાનામાં આપણે જન્મ્યા છીએ. દુનિયાએ નહિ જોયેલી એવી મોટી મોટી ચળવળો અને કલ્પનામાંથી ન આવે એવી વિજ્ઞાનની શોધોનો આ જમાનો છે.

તમે આખા જગતના સમાચાર તમારા ધરના નાનકડા ખૂણામાં ખેસીને વાંચી શકો છો. આખી પૃથ્વી જાણે કે ખૂબ નિકટ આવતી હોય તેમ લાગે છે. હળરો માર્બલ દૂરના સદેશાઓ આવે છે અને જાય છે; હળરો માર્બલ દૂરનાં ભાષણો, ગાન વગેરે આપણે એક નાનકડા યંત્રદ્વારા સાંભળી શકીએ છીએ. માણસની ક્ષુદ્રિતો કેવો પ્રભાવ છે, તેણે રથજી ઉપર કેવો મહાન વિજય મેળવી છે !

અને આપણે ધરને આંગણે તો જુઓ ! કેવી મહાન વિશ્વતિઓ અવતરી છે ! પેથો 'ભથ્થ ડાસો' અદિસા અને સત્યનાં સૂત્રોથી આખી આલમને પડકારી રહ્યો છે. એક દિવસ, હળરો વર્ષો પહેલાં, આર્કિમિડીસ નામના મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પણ એવો પડકાર કરેલો. તેણે કહેલું કે જો મને જગતની બહાર કયાંક ઊભા રહેવાની જગ્યા આપો, તો આખી પૃથ્વીને ઊંચકી ખેંચી શકું. આ દરિનારાયણની સેવા કરનારો પણ કહે છે કે મને સાચું અદિસક જૂથ આપો અને જુઓ હિંસા તેના સામે કેટલી ટકે છે !

અને પછે દૂર દૂરના એક આશ્રમમાં ભારતમાતાની સંસ્કૃતિનાં ગાન ગાનારો દિગ્દર્શિયોનો દિવ આખા જગતને પોતાના દેશને આંગણે અતિથિ તરીકે ખેલાવી રહ્યો છે. આપણાં અમૃતનાં સંતાનોની વાણી તે આખી પૃથ્વીમાં સંભળાવી રહ્યો છે. જગતને ક્રાંધિપણ ખૂણે થતા અન્યાય અને અમાનુષી આચરણથી તેની હૃદયથી એકદમ ઝલુઝલું ઊઠે છે ! અને છતાં તે ગાન આનંદનાં ગાનારો છે !

અને પછે દક્ષિણ ભારતમાં પરદેશી રાજ્યમાં એક યોગી વર્ષો થયાં આખા વિશ્વની ઉત્પતિ માટે તથા તપી રહ્યો છે. તે નથી ક્રાંધિને મળતો, નથી ક્રાંધિને દેખાતો. એક નાનકડાં ચોરમાં ક્રાંધ ન કળી શકાય તેવી એકાગ્રતાથી પોતાનું કાર્ય તે કરી રહ્યો છે.

અને... હમણાં જ જોણે પોતાનો દેહ છોડ્યો, એવો તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ! તેણે તો આપણાં અમૃતનાં સંતાનોની વાણી વનસ્પતિ દ્વારા સંભળાવી ! 'આ જગતમાં બધું જ ચેતન છે, કાંઈ જ નહીં' એ ઉપનિષદના સૂત્રને તેણે પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

દોસ્તો, આ બધાનાં નામ તો તમે જાણો જ છો. ના જાણતા હો તો જાણી લેજો. તેથી જ મેં તમને રાક્ષાતમાં કહ્યું કે આપણે ભાગ્યશાળી છીએ. જે યુગમાં ભવિષ્યનો ઇતિહાસ ધડનારાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળે, જે યુગમાં જગતનું ભાવિ ધડનારી ચળવળોમાં ભાગ લેવાનું મળે, તે યુગમાં જીવું એ કેવું સદ્ભાગ્ય !

આપણા યુજરાતમાં એક કહેવત છે :

'અડીકડી વાવ ને નવધણ કુવો,
જે ન જુએ તે જીવતો મુઓ !'

તમને નથી લાગતું કે આ યુગમાં જન્મ્યાં છતાં જોણે આ યુગને ધડનારી વિશ્વતિઓનો કાંઈ જ પરિચય સાધ્યો નથી તે જીવતો જ મુઓ છે !

સિંઠ તમારો
'અસંગારી'

સોરાળ અને રસ્તમ

જૂના જમાનામાં જ્યારે ધરૂનમાં પારસીઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે ત્યાં રસ્તમ નામનો એક મશહૂર પારસી લાવૈયો થઈ ગયો. એ જામ જેવો બળવાન ને કદાવર હતો અને અત્યુત્ત જેવો પરાક્રમી ને વિશ્વવિજયી હતો.

સરહદી પ્રદેશના એક જંગલમાં શિકાર કર્યા પછી ખાઈપીને એ બપોરી ગાળનો હતો ત્યારે રક્ષ નામનો એનો ધોડો ચરતો ચરતો જરા દૂર નીકળી ગયો. ને રસ્તમે જીડીને જોયું તો ધોડો ન મળે ! પગેરું કાઢતાં કાઢતાં સમનગાન નામક તુરાની શહેરમાં એ ગયો અને ત્યાંના કાકોરને ક્યું, 'મારો ધોડો તમારા ગામમાં કોઈ લઈ આવ્યું છે તે તરત મને સ્વાધીન કરો, નહિ તો તમારી વાત તમે જાણ્યા !'

કાકોરે કહ્યું, 'ખમૈયા કરો ! આપ તો મોટા માણસ છો. આપનો ધોડો અહીં આવ્યો હશે તો ક્યાં જવાનો છે ? હું તપાસ કરાવું છું.' દરમિયાન આપનાં પગલાં અમારે ત્યાં ક્યાંથી ? ગાલો દરગાહ ગદમાં. અમને આપની મહેમાનીનો લહાવો લેવા દે.'

આમ રસ્તમ દરગાહમાં મહેમાન થયો. કાકોરે એના માનમાં મોટી મિજલસ કરી ખાન, પાન, તાન અને ગાનની રેલમહેલ જીડી. અને એમ કરતાં રાત પડી.

મધરાતે શયનખંડનું એક આરણું અણધારું ખૂટ્યું અને રસ્તમની આંખ પર અણધાર્યાં અજવાળાં પડ્યાં. એ જાગી ગયો અને જુએ છે તો ખંડમાં જાણે કોઈ પરીનો પ્રવેશ થયો છે ! રસ્તમને દિગ્મૂઢ બેઈ એ પરી જેની સુંદર કન્યાએ કહ્યું, 'હું સમનગાનની રાજકુમારી તહેમિના છું. આપના બાહુબળ ને પરાક્રમની ગાથાઓએ મારી નિદ્રા લૂંટી લીધી છે. હું આપને વિનવવા આવી છું કે કૃપા કરીને મારા પિતા પાસે માઠું માઠું કરો.'

'પરાક્રમ કે મરણ એમાંથી એકને જ વરવા રખડતા મારા જેવા આદમીને પરજીવામાં તમે શું સુખ જુઓ છો ?' રસ્તમે આ અણધારી માગણીથી મંત્રાંતમાં જવાબ આપ્યો.

'એમાં આપ મને કશું અનુપયુક્ત કે અણકદમ્બું કહેતા નથી. આપના જેવા એકલપીરના એક માત્ર વીરપુત્રને ધવડાવતાં, રમાડતાં અને ઉછેરતાં પિયરમાં પડ્યે પડ્યે પણ હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.'

'પણ અહીં તો હું મારા ધોડાને શોધવા આવ્યો છું. મારા એ સુદક્ષગાથીને શોધ્યા વિના મને ખીછ કોઈ વાત ગમવાની નથી.'

'એની આપ ચિંતા ન કરશો. મારે એ અપાવેલો, પછી છે કોઈ ? એ અહીં આવ્યો છે તેમાં પણ આપનાં દર્શનની મારી જખના જ કારણજૂત છે.'

છેવટે તહેમિનાની દરખાસ્ત કબૂલ કરવામાં આવી ને સવારે કાકોર આગળ રજૂ થતાં એમણે પણ તેનો સ્વીકાર કર્યો.

લગ્ન પછી થોડા જ દિવસમાં સુદવીર રસ્તમ તો પોતાના પ્રિય અશ્વ પર સવાર થઈને દેશ ગયો. પણ જતે જતે એ પોતાનું એક આશ્ચર્ય આપતો ગયો ને તહેમિનાને કહેતો ગયો કે 'જો પુત્રી અવતરે તો આ એના અંમેઝે પહેરાવજે ને પુત્ર અવતરે તો એને હાથે પહેરાવજે.'

નવ માસ પછી તહેમિનાને એક પુત્ર સાંપડ્યો ને એનું નામ સોગબ પાડવામાં આવ્યું એ હાથી જેવો બળવાન ને પ્રયંકાલ હતો. પાંચ વર્ષની ઉંમરે એ શેરને દરાવવાની હિંમત બીડતો ને દશ વર્ષનો થયો ત્યારે મોસાગમાં એની સામે ટકવાની કોઈ જુવાનકો હાજર જ હિંમત કરતો. રસ્તમના રક્ષથી જ ઉત્પન્ન થયેલા એક પાણીદાર વહેરા પર એ સવારી કરતો ને ધરતી ધ્રુમવતો.

રુસ્તમે તુરાનના શાહ અફરાસિયાબને અનેક વારે હરાવીને ધૂળ ચાટતો કર્યો હતો. એથી એ રુસ્તમ અને ધિરાન ૫૨ વેર વાળવાની હામોશાં તક શોધ્યા કરતો. સોરાબની માને બીક હતી કે સોરાબની પ્રયત્ન શક્તિ ને સાહસપરાયણતાની વાત રુસ્તમને કાને જશે તો એ એને પોતાની પાસે બોલાવી લેશે ને અફરાસિયાબને કાને જશે તો એ એને મારી નાખવાનું કાવતરું કરાવશે.

પણ સોરાબ એમ જાણે કે કાંઈ એવો નહોતો. માતાને પૂછી પૂછીને એણે પોતાના મહાન કુળની બધી વિગતો જાણી લીધી ને ધિરાન અને તુરાન બંનેને કબજે કરવાનાં, પોતાના પિતાને મળવાનાં, ખાદશાહ થવાનાં ને પોતાની માતાને રાજઆતા બનાવવાનાં સ્વપ્નોથી પ્રેરાઈ એણે લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું. દાદાએ એને ઉત્તેજન આપ્યું. ને માતાએ નાહટી એને વિદાય આપી. ને પોતાનો ભાઈ જંદ રઝમ જે રુસ્તમને બરાબર જાણખતો હતો તેને સાથે મોકલી સોંપણ કરી કે 'ભાઈ, બાપ-દીકરાનો બેઠો થાય ત્યારે સોરાબને રુસ્તમની જાળખ આપજો. અજાણ્યતાં એ આખડી ન પડે.'

બીજા બાળુ અફરાસિયાબને સોરાબની આ લડાવક તૈયારીઓની ને ધિરાન જીતવાના ચત્રાગતની વાત મળી એટલે એણે પશુ તક સાધી. હુમાન અને બારમાન નામના પોતાના પ્રખ્યાત સરદારોની સરદારી નીચે એક જંગી લશ્કર તૈયાર કર્યું ને સોરાબને એની સરદારી લેવાનું ને કાઢા કરવાનું કહેણુ મોકલ્યું. અફરાસિયાબની યોજના એવી હતી કે ધિરાન જર અડાઈ લઈ જવાય તો રુસ્તમ બહાર પડ્યા વિના રહેવાતો નથી. એટલે આ છોકરો છેવટ સુધી એના બાપને જાળખી ન શકે એટલી બેચેન થાય ને બાપદીકરાને અધાડી મરાય, તો સોરાબના જીવાન લોહી આગળ ધરડો રુસ્તમ મૂકે પડ્યો છે. ને એક વાર વ્યામ રુસ્તમ મર્યો તો બોળો સોરાબનો કાંટો કાઢવાના હજાર રસ્તા યઈ રહેશે.

સોરાબે અફરાસિયાબનું કહેણુ સ્વીકાર્યું. અને

બંને લશ્કરો લઈને એણે ધવલગઢ નામના ધિરાનના એક નજીકમાં આવેલા કિલ્લા પર હાલો કર્યો. એમાં એને સફળતા મળી. હજાર નામના ધવલગઢને પ્રખ્યાત સેનાપતિ કેદ પકડાયો ને ત્યાંની સૂએ પોતાનાં માથુસો સાથે છૂપા માર્ગે નાસી છૂટ્યો.

આ હારની ખબર થતાં ધિરાનનો ખાદશાહ જંગી લશ્કર લઈને રુસ્તમ સમેત ધવલગઢ પર ચડી આવ્યો. ધવલગઢની સામેના મેદાનમાં પડાવ નાખ્યા પછી સૂચારિત થતાં દુશ્મનોનો પોષાક પહેરીને રુસ્તમ દુશ્મનોની છાવણીમાં બાતમી મેળવવા ઘૂસી ગયો. કેટલીક ચર્ચા નિહાળ્યા પછી ત્યાં એ જંદ રઝમની નજરે ચડ્યો. ને કોઈ નવતર બાંધાનો અવનવો સૈનિક લાગતાં એણે ક્રમ લઈને હાથ પકડીને પૂછ્યું, 'અધ્યા બિમે રહે ! કાણ છે ? આમ અજવાળે આવ ! મને તારું મોં બેવા દે.' જવાબમાં જંદની ગરદન પર માત્ર એક વજ્રમુદ્રિનો પ્રહાર થયો. ને એ ઝાડ તૂટી પડે એમ માર્કું થઈ ને તૂટી પડ્યો.

સોરાબને મામે મરાવાની ખબર પડી ત્યારે મારનારની ખૂબ તપાસ કરાવવામાં આવી પણ એ તો બિલ્લીપગે ક્યારનોય પોતાને મુકામે પાછો પહોંચી ગયો હતો એટલે કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. સોરાબે સવારમાં આનું વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જરૂરી તકેદારીના હુકમો કરી આરામ કર્યો.

સવારમાં વહેલા બહારે સોરાબે લડાઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. પોતે શસ્ત્રસજ્જ થઈને એક ટેકરી પર ગયો ને ત્યાં ધવલગઢના ગિરફતાર સેનાપતિ હજારને બોલાવી ધાકધમકો અને સ્વતંત્રતાની નેધનની લાલચોથી સત્કરુણા તંબુઓ જાળખી લેવા માંડ્યા. હજારે બધા તંબુઓની સાચી બાતમી આપી પણ રુસ્તમના તંબુની વાત આવી ત્યારે બીજાનું નામ દીધું ને એવું કહ્યું કે 'એ તો હજી આવ્યો પશુ નથી.' એના દેશપ્રેમી દિલને લાગ્યું કે રુસ્તમનું ખરું ઠેકાણું હું બતાવીશ તો સોરાબ સૌથી પ્રથમ ત્યાં જ હાલો લઈ જશે ને આ જીવાન બેદા સામે ન કરે નારાયણ ને પરડો રુસ્તમ ન દુકા શક્યો તો ધિરાન ખરેખરીઓને હાથે જશે.

સોરાળ પોતાના પિતાને મળવા ને ઝોળખી લેવા ખૂબ આતુર હતો. પણ એની આતુરતા આમ અણસ તોખી જ ગઈ ને લડાઈ નો ડંકો વગાડવાનો વખત થયો. એટલે ઝંઘઝમના મૂનતુ વેર વાળવાનો નિશ્ચય કરીને એણે ધરાનના શાહના તથુ પર જ પ્રથમ હુમલો કર્યો. ધરાની લશ્કરનો કુચરધાણુ વળી ગયો ને શાહની જિંદગી ભોખમમા આવી પડી. રુસ્તમનો એ આરામનો દિવસ હતો. બીજા સરદારો સોરાળ સામે ન ફાવે ત્યારે જ પોતે બહાર પાડવાનો હતો. પણ હાહાકારના આ સમાચાર અને શાહના કાકલૂદીઓ કહેણાથી રુસ્તમ પોતાનો તથુ ઊડી ગયો. પણ સવાર થઈને રણક્ષેત્ર પર આવ્યો. સોરાળનું વિશાળ વક્ષસ્થળ, પાંડા જેવી ખાંધ અને બગામ પોતાના જેવા જ અગપ્રત્યગો ભેઈને એ બોલી ઊઠ્યો. ' શો ભેદો છે ? માગ વડુવા સામ અને નરીમાનનું જ ભણે પ્રતિમિય ! શત્રુદળમા આ કોઈ અનોખુ જ શરીર છે ! '

છેલ્લે નક્કી થયું કે બંને લશ્કરોએ કાપાકાપી બધ ગળવી ને પ્રથમ સોગમે રુસ્તમ ભેડે ૬૬૦ મુદમા બિતરવું આ માટે જગા દૂર એક એમત ગચ્છ પસંદ કરવામા આ યુ ને ૬૬ શર કરતા પહેલા સોરાળ બોલ્યો :

‘ તમે ધગડા છો મારી એક જ સુક્રીના ધગડા છો હજી પાછા જવું હોય તો જાઓ ’

‘ મનમા ખાડ ન ખાઈશ મને જેટલા વગસો થયા છે એટલા તો તને દવાડા પણ નહિ થયા હોય સાચુ કહું તો તારા જેવા દૂધમનને ભેઈને મને થાય છે કે મારે જવા દઉં તુગન શુ ધરાનજગમા અભેડ એવા તારા દેદને શુ મૃત્યુ જ થઈ ઠે ? મારા દિલમા તને ભેઈને કેઈ અણધાર્યું વહાન બિપજ છે ’

આ ચપ્પે સભગતા સોગમનું દિન લાગણીથી હવમલી બિચુ એ બોલ્યો, ‘ રાખો ! હું તમને એક સવાય પૂણુ તમારું કુળ ક્યુ છે ? મને લાગે છે કે તમે નરીમાનના કુળના છો ને રુસ્તમ તમે પોતે જ છો સાચુ જ બોલવ્ને હું રુસ્તમને જ ગોધુ છું ’

રુસ્તમને આ પ્રશ્નમા કાઈ છુલ્લુ જ સમજાયુ એણે વાત ઉડાવી, ‘ રુસ્તમ અઢી કચાથી હોય ? એ તો ધરાનનો શેર છે એ તારી ભેડે ૬૬મા બિતરે ? છટ ! ’

‘ સારે તમે કાણુ છો ? ’

‘ હું ? હું તો એક અપભ્રંશ છું મારે નથી રાજ કે નથી તાજ ’

સોરાળ આ જવાબથી નિરાશ થયો. તહેમિનાએ રુસ્તમનું જે વર્ણન આપ્યું હતું તે આ પુરખને બગામ લાગુ પડતું હતું પણ અફમોસ ! એ રુસ્તમ હોવાનો ઈન્કાર કરતો હતો !

પડી ૬૬ શર થયું ને ત્રણ દિવસ ચાલુ પહેલે દલાડે લાલાથી શરૂઆત થઈ લાવા લાગી ગયા ત્યારે ધનુષ્ય ગાણુ દાય ધવવામા આવ્યા એ પણ નિર્દશ ગયા. ત્યારે રુસ્તમે કૂદીને સોગમનો આમડાનો કમરપેટા પકડ્યો ને પોતાનું બધું જોગ વાપરીને એને થોડા પગથી તોડી પાડવા એક સખત આચકો માર્યો પણ સોરાળ ચરથો સગમો નહિ બિનટો જવામમા રુસ્તમના ખખા પર સોગમની ગદાને એક વજ્રપ્રહાર થયો ને એની પીડાએ રુસ્તમ કૂદીને દસ કડમ દૂર જઈ બોમો આમ લડતા લડતા ને એક બીજા પર જોગ ક્રીકતા ત્યારે બંને લોથપોથ થઈ ગયા ને પરસેવામા પણ લોહીના ટીપા આવવા માડ્યા ત્યારે બીજો દિવસ મગવાનો વાવ્દો કરી મને છટા પડ્યા

પણ રુસ્તમે વચનબગ કર્યો. ચીનળી વેગે એ પાછો ગયો ને પોતાનું લશ્કર લઈને તુગની લશ્કર પર તૂટી પડ્યો. સોગમ આવના મુધીમા તો બ્રાકે ખુવારી થઈ ગઈ પણ દુમાને ક્રીક ક્રીતી ને પછી તો મોગમ આવ્યો. એટલે એણે એનો પૂરો ખદનો આપ્યો

ગત પડી ને મુદ મધ ગયું ત્યારે એ ગમે દુમાનને બોલાવીને રુસ્તમ વિરે પૂજવજ કરી પણ દુમાને પણ અફગસિયામની ચોગળા પ્રગાળે એમ જ કહ્યું કે ‘ જોને આપ રુસ્તમ ધારો છો તે રુસ્તમ નથી જ ’

કરી હજાર પાસે પશુ આતમી ભેજવા પ્રવૃત્ત કર્યો
પશુ એણે પશુ એવું જ કહ્યું !

બીજે દિવસે કુસ્તીગો જંગ જ ખેલવાનું નક્કી
યતું. ને લાંબી ચક્રસાચક્રી ને કારે ઝહેમત પછી
દાવ આવતાં સોરાખે રસ્તમને ચતાપાટ પછાડ્યો તે
છાતી પર ચડી બેઠો. સોરાખ પછી રસ્તમનું માથું
ધડ્યો છુદ્ડ કરવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે રસ્તમે
ખાંધાઈથી કહ્યું, 'તને કુસ્તીના જંગની સમ્યતા
અવગતી કાતાતી નથી. શત્રુને બે વાર પછાડવો ભેદ્ય એ
ને બે વાર એની છાતી પર ચડી 'બેસવું' ભેદ્ય એ.
પછી ત્રીજી વાર જ પૂરો કરાવ.'

બોળા દ્વિમત્ર એ સમ્યતાનો રવીકાર કરી
બેઠો ગયો ને બીજે દિવસે લાં જ મળવાનું નક્કી કરી
ખને પોતપોતાને ઘોડે બેસી ચાક્યાપાક્યા પોતપોતાની
ઠાવણી પર ચાલ્યા ગયા. રસ્તમને પૂરો કરવાની
આ તક સોરાખે જવા દીધી એ મળ્યું તો હુમલો ધણો
અકસોસ કર્યો ને સોરાખને અપાય એટલો મીઠો
હપડો આપ્યો. ને એવો કોઈ નિયમ નથી એમ પશુ
કહ્યું. પશુ સોરાખે એને શાંત થવા કહ્યું ને બોલ્યો :

'તમે ફિકર શુ કામ કરો છો ? મારા પંજામાંથી
એ છુદ્ડો કેટલા દહાડા છટકવો છો ? એના સા
ભાર છે !'

પશુ ત્રીજે દહાડે અણધાર્યું જ જ-યું. લાંબી
ઝપાઝપી પછી સોરાખ રસ્તમના દાવમાં આવી ગયો.
રસ્તમ એને પછાડી છાતી પર ચડી બેઠો. ને મર્ધ

કાલે બાણાવેલી સમ્યતા કારે મૂકી સોરાખની છાતીમાં
ખંજર પહેરાવી દીધું !

સોરાખે એક બીડી આદ નાખી ને કહ્યું, 'અકસોસ !
મારા પિતા રસ્તમરો મને બેઠો ન જ થયો. પશુ વાદ
રાખતો ! આનું વેર એ લીધા વિના રહેવાના નથી !'

વીજળી પડે એમ આ શખડો રસ્તમના કાન
પર પડ્યા ને એ સમસમી ગયો. એના દિલનો બધો
શત્રુભાવ એાસરી ગયો. દિલ પુત્રપ્રેમથી ધડકી બેઠ્યું
ને કાટતે અવાજ ને કાટતી આંખે એણે પૂછ્યું,
'હૈ ! હૈ ! શું કહ્યું ? તું રસ્તમનો દીકરો છે ?
સાબિતી ધી ! રસ્તમ તો હું પોતે જ છું. શું મેં
મારા દીકરાને ખીરી આપ્યો ?'

જવાબમાં સોરાખે કહ્યું, 'મારા કાપ પરનું
જખતર ખસેડો ને છુઓ મારા પિતાએ આપેલું
ધરણ !'

રસ્તમે તેમ કહ્યું ને લોદીનાં આંસુ વહેતી આંખોએ
એવું કે વિધિના લેખ કેટલા દૂર છે !

મરતે મરતે સોરાખે એક વિનંતી કરી કે
'તુરાનના લશકરને હવે અકશી નહિ. એ તો મારે
જેરે અહીં આનું હતું.' રસ્તમે એનો રવીકાર કર્યો.

તહેમિના આ સમાચાર મળ્યા પછી ખૂરી ખૂરીને
મરી મર્ધ. રસ્તમ જીવતો રહ્યો પશુ વૃદ્ધાવસ્થાના
આ ધાધો એનું દિલ તો કાચો જ ગયું.

ચુનીલાલ પુ. ખાસોટ લા. વિ.

‘દીનન-દુઃસ્વારિણી’ કૌન ?

શ્રા. ફાકાસાહેબ ફાલેલકર

અમારે પ્રેસથી આશ્રમ સુધી જવાનું થતું. સવાલ ચારપાંચ માઈલનો હતો. ભાડાનો ટાંગો લેવા અમે ગયા. અમે કહ્યું: ‘અમે પોણામે રૂપિયા આપીશું. આશ્રમ સુધી ચાલો.’ પહેલાં અમે અમારો ટાંગો રાખ્યો હતો, પણ થોડા અને ટાંગાની બરદાસ કરનાર કોઈ સારો માણસ ન મળવાથી અમે અમારી એ વ્યવસ્થા કાઢી નાખી હતી. એક ટાંગો કેટલું કામ આપી શકે છે, થોડો કેટલું દોડી શકે છે, થોડા અને આઢમીની પાછળ કેટલું ખર્ચ આવે છે એ બધાનો અંદાજ અમે કરી લીધો હતો. આ હિસાબ કરી લઈને જ અમે આશ્રમ સુધી લઈ જવા માટે ટાંગો પોણામે રૂપિયામાં બેલાવ્યો હતો. પાંચઠ ટાંગાવાળા દોડી આવી અમને ઘેરી વળ્યા અને પોતપોતાની તરફ ખેંચવા લાગ્યા. એક ગરજુ ટાંગાવાળાએ કહ્યું: ‘હું દોઢ રૂપિયામાં આવવા તૈયાર છું.’

‘પણ અમે દોઢ રૂપિયામાં જવા તૈયાર નથી. અમારે તો પોણામે રૂપિયા જ આપવા છે,’ એવો અમે જવાબ આપ્યો. બધા ટાંગાવાળા અવાઝૂં ધઈ ગયા. તેમને માટે આ નવો જ અનુભવ હતો. પછી તો પૂછતું જ શું ? ‘મારા ટાંગામાં ચાલો’ ‘મારા ટાંગામાં ચાલો’ એવી છુમાછુમ શરૂ થઈ. અમે કહ્યું: ‘પહેલાં તો તમારો થોડો કેવો છે એ અમે નોંધશું. જેનો થોડો સરસ દરો એટલે કે જે થોડાને સારી રીતે ખવડાવતો હશે, જેના ટાંગામાં ગાદી ઉપર સ્વચ્છ ખાદીની ચાદર પાથરી હશે, જે દારૂ નહિ પીતો હોય અને બીડીનો ધૂમાડો નહિ કાઢતો હોય, તેના ટાંગામાં અમે જઈશું. રસ્તામાં પગ ચાલતા લોકોને ગાળો દેતો હશે, સારું ખોટું કહેતો હશે તેના ટાંગામાં નહિ બેસીએ.’

રોજ અમારે આવી વાતો થતી હતી. આનું પરિણામ અમે થોડા જ દિવસમાં નોંધી શક્યા. ને અમે દોઢ રૂપિયામાં જાત તો ગરીબોના ચાર આના રોજ ચૂસી શકત-પણ તેમની જરા યે સેવા ન કરી શકત. ટાંગામાં બેકા બેકા ટાંગાવાળા સાથે અમે વાતો પણ કરતા હતા. તેના ધરમં કોણકોણ છે, બચ્ચાંની મા મરી ગઈ હોય તો હવે બચ્ચાંને કોણ ખવડાવે છે, બચ્ચાં બપોરના કાની પામે રહે છે, વગેરે બધી વાતો અમે પૂછી લેતા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે કઠિનાઈઓનો સામનો કરતાં પણ કઠો દિંમત નહિ હારેલો ટાંગાવાળો અમારી સહાનુ-ભૂતિભરી વાતો સાંભળીને પીગળી જતો હતો અને તેની આંખમાં ઝળહળીઆ આવી જતાં.

બારે ઘાસ અને દાણા સસ્તાં થયાં ત્યારે અમે દોઢ રૂપિયા આપવાનું શરૂ કર્યું. બીજા લોકો તો એથી યે ઓછું આપતા હતા. પણ આટલા વખતમાં કેટલા યે ટાંગાવાળા સાથે અમારો પરિચય થઈ ચૂક્યો હતો. તેઓ પોતાની વાતો કરી કરીને અમારી પાસેથી દીક સમાધાન અનુભવતા હતા. એમનો અને અમારો સંબંધ માણસ માણસ વચ્ચેનો સંબંધ બન્યો હતો.

* * *

જેઓ ઉપરની વાતનું રહસ્ય સમજ્યા હશે તેમને ખાદી મોંઘી થાયી થઈ છે તેનું રહસ્ય નવેસરથી સમજાવવાની જરૂર નહિ રહે.

ખાદી મોંઘી નથી થઈ. આપણે જાણી નોંધીને તેને મોંઘી કરી છે. ખાદી પહેરનાર અને ખાદી બનાવનાર બન્ને ભાઈભાઈ છે એ સિદ્ધાંત મુજબ

આપણે ચાલીએ છીએ. સુતર કાંતનારાની મજૂરી આપણે દોઢી કરી દીધી છે તો પણ ખાદીની કિંમત રૂપિયે આઠ આના નથી વધારી. ક્યાંક ચાર આના વધારી છે, તો ક્યાંક બે આના. અને ફેટલીક જતોમાં તો વધારી પણ નથી. ને ખાદી પહેરનાર અને ખાદી બનાવનાર એક કુટુંબ હોય તો બંધાનું ભરું કરવું, બંધાના દિતની દૃષ્ટિ રાખવી તે આપણું કર્તવ્ય છે. બંધાને ઉદ્ય થવો જોઈએ બંધાનું કથાણ ચાલ તેવી દૃષ્ટિ આપણે રાખવી જોઈએ. જે માણસ ખાદી બનાવે છે તેને ખચર છે, અથવા ખચર હોવી જોઈએ, કે ચોતે ખાદી પહેરનાર, મનુષ્યપ્રેમી સંજ્ઞાનો એક વિશાળ કુટુંબમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. આ જ ખાદીનું 'પારુ' કાર્ય છે.

* * *

હું મેટિ ભાગે બધા પ્રતિમાં ફરતો હોઈ છું. રેલમાં, નદી ઉપર હોડીમાં, મોટરબસમાં અને પગે ચાલીને ફરવાની તકો મને મળી છે. મેં જોયું છે કે જ્યારે કોઈ ગરીબને કંઈ પડતું હોય છે, કોઈ જુનું સત્તાવતો હોય છે, અથવા કોઈ પ્રકારની બીક આવી પડી હોય છે ત્યારે તે દીન બનીને નિરાશ જોવા થઈ જાય છે, અને કોઈ મદદ કરી શકે એમ છે કે કેમ, કોઈ હૃદય ધરાવનાર છે કે કેમ, એવી આશાભરી આંખે જુએ છે. તેની નજરમાં કોઈ ખાદીધારી ચડે કે તરત જ તેના હૃદયમાં આશાનો ઉદય થાય છે, તે તેની પાસે પહોંચી જાય છે અને અપીલ કરે છે કે, 'જુઓ, હું કેવી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. મને કાંઈક મદદ કરો.' અને બહુધા તેને તેવી મદદ મળે પણ છે.

ભારતમાં સેંકડો લોકો અસહ્ય દરિદ્રતાને કારણે પીડાય છે. તેનું મને એટલું દુઃખ નથી, જેટલું

ગરીબોનો કોઈ બેલી નથી એવા અનુભવથી કરોડો લોકો નિરાશામાં રૂબેરાં છે તેના કારણે છે. મનુષ્ય-હૃદય પરથી જેનો વિશ્વાસ ભઠ્ઠા ગયો છે તે ખચર-ખચર નાસ્તિક છે. પણ એ નાસ્તિકતાનું પાપ નિરાશ બનેલા ગરીબો પર નથી પણ તેમને નિરપવાદ નિરાશ બનાવનાર આપણા ઉપર છે.

આ નિરાશાના સામ્રાજ્યમાં અથવા તો ગદન અધિકારમાં અપવાદરૂપ ફિરજ માત્ર ખાદી જ છે. ભારતની નિરાધાર જનતા માનવા લાગી છે કે અમને ને કોઈનો પણ આશરો હોય તો તે ખાદીધારીઓનો છે. એક જગ્યા જ્યાં લોકોને ખૂબ કંઈ હતું 'અને અમે તેમને મદદ કરી રહ્યા હતા ત્યારે લોકો અમને 'સેફ પોલિસ' કહેતા હતા. 'ખાખી અથવા કાળા પોષાકવાળી પોલીસ પ્રગમશૂંક છે, સેફ પોષાકવાળી પ્રગમશૂંક છે, એમ પણ તેઓ કહેતા હતા.

સ્વરાજ્ય તો જ્યારે મળવાનું હતું ત્યારે મળ્યું જ, હિંદુસ્તાનની ગરીબી જ્યારે દૂર થવાની હતી ત્યારે થયું, પણ હજારો વર્ષથી દબાઈ ગયેલી જનતાની આંખોમાં જેને કારણે આશાનાં ફિરવો પેદા થયાં છે તે ખાદીની કિંમત મારે મન સૌથી વધારે છે. ખાદીની કિંમત દસગણી વધી જાય તો પણ જો જનતામાં તેને કારણે એવો વિશ્વાસ પેદા થાય કે અમે અનાથ નથી, અમારે માટે મરી દીધાના લોકો આ દેશમાં મોજૂદ છે, તેઓ અમને ભાઈબહેન સમજે છે અને ભાઈબહેનના જેવો વ્યવહાર કરવા માટે તૈયાર છે, તો હું કહીશ કે ખાદી ખૂબ જ સરતી છે. *

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૯.

* મૂળ હિંદી ઉપરથી

ગાવપરિશીલ

૪

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

“ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિહાળથી.”
લવની હાળી બગી નવોડા આસુ ઢાળી. 1

“મોઢી કળી હાથની સુકમાર મારી !
કાળે તને મધુર નિદ્રાભાટી ડાલી !
ચૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રવંડ,
તે જૂથી કાણુ રમતું અહીં મૃત્યુ સગ ?” 2

એવું વહી ન રાણધીર નવીન નાથ
દાણે ધીરે ધબકતું ઠર ઠર સાથ;
ખાથી શુવાળકળી અણખલિડુ ધારે,
એવા કપોતપર આંસુ ધીરે ચમારે;
ને સ્પર્શી ત્યા અપારથી મૃદુભાવ ધારી
પૂછ ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;— 3

“મૃગે મોઢી મૃગું મું આવડીકેમ કોપી”
મુગ્ધા ફરી હાથસાથ ધીરથી ચાપી. 4
હાલે બૃહિશી નેને રોપિયા પતિનેનખા,
લયના દીર્ઘ પશોઆ આસુડા ગૂથીને નવા. 5

કરી કઠ ડાલો કાઠે અગેડા કાણુ એ રહે;
પત્રી દીન બની સ્વપ્નાવળી વાનાં બાપી કહે:— 6

“આને નાથ ! બન્યુ વિપરીત,
તમને તે કદું શી રીત ?
નજે પુરુષવેશ ન ધારી
મેં અજે કરી ઉ સવારી; 7

ધારી ધનુષાણુ હું ચાલી.
મુનપાણ વનપથ ઝાલી;
સુદર એક ત્યા સદાકાર;
તે પર બેઠું છે સુકમાર 8

જુજવ કપોત કેડું મીડું,
કરતું પ્રમોકેલિ રીડું.
મૂર્ખાં હું અરે બની કાંઈ
બીજું કાંઈ સંજયું નાદિ; 9

ને સાર ફેંકી નર તુડાળ—
પરથી પાડિયો તાડાળ;
સદસા ત્યાંહી અગ્નિજ્વાળ
ડાપની કપોતીકેરે ભાળ; 10

ફહતો એક અગ્નિ કરાળ
આગે મુજ કને બરી ફાળ;
નિહુવા તીમ નચવી અનેક
મુજને વાંટી વણિયો એક. 11

છાડી સર્વ જીભ અંજ
અગેરો પથો નિર્મલ;
હાળીને એકદમ પત્રી બગી
કરવા રુદન હું તો લાગી. 12

એમ વહીને નાર સદસા આંસુ રેડી;—
“સ્વપ્નાને શો સાર દરો કારો નાથ, મો ! 13
અમાળગી હું મોઢી ડાપી મતિ રાગે ચૂકી !
બીજું નડ્યુ નદિ કાંઈ કપોત પ્રેમી શો દરવો ?” 14

શાને મોઢી ! તું ગજરાથ અરે બનીગે !
આ સ્વપ્નાભાદી નવ વાસ્તવ કાઠ દીતો;—
જે ! વેણી વાગી મૃદુદ્ધમિ રમ્ય વિર !—
રે ! અર્થ ! અર્થ ! સખિ ! કંઠ દબે વંછોડ. 15

“વાંલા ! નેય કુહિનિનાદ,
એ તો મિથ આજ્યો આજ;
બંધન કંઠનું કમમ છાડું !
મુજને ભથ નથી કંઈ શોડું; 16

વેણી અગ્નિકેરી ઝાળ
આને મો ! જુઓ, શી કમળ !”

અરે વેણી ! એ મું બહરી ! બધી એ સ્વપ્નપ્રમભ;— 17

હાલ જે ! મુજ કાંઈ જુખારતો.
‘સખ વડો’ કંઈ એમ પુઝારતો;
નદિ વિવંલ દબે રત્નો પ્રિયે !
કરી ન પર્મ વાળ્યો નથી કાચિયે. 18

“સત્રિપથર્થ” ને પ્રિય થાય,
તો તો કદી કોઈ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અળખા રક્ષકો એ રીત;
પેલી તીવ્ર અભિન્યાળ
મુજ પૂર્ણ બને ચિરકાળ.
તેનાથી બચાવો નાય!
અળખાનો તમે નવ હાથ.”

“છે એક ને સળંગ નિર્જળનો જ પાતા:
વાલી! હવે સ્થિર થઈ ધર ચિત્ત રાના—
ને દેખું આ અસ્તિ પછે સમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ સમકોને બન્યું વેગવત.” ૧૧
અધર વેગ થયો અધરે અધી,
નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી,
સ્થિતિ અશ્વ પદ્માણી પામે ત્યારે—
હુરખનાં પગલાં યુવતી સુણે. ૨૨
દિપાર થયો કાલ, પદ્મવેગ થયો રૂબી;
ભૂલી ત્રિપાદને મુન્ધા અનિમેષ રહી ઊભી. ૨૩

— નરસિંહરાવ

મ્હા કાવ્યનાં પાત્રો મહાભારતમાં છે, પણ
પ્રસંગ મૂળ મહાભારતમાં નથી. આને મળતો પ્રસંગ
લૌકિક મહાભારતમાં આવે છે. ત્યારે અભિમન્યુ
ચક્રવ્યૂહ ભેટવા જવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે કદાચ એ
કુદમાં એનું કંઈ અમંગળ થાય તો આ નવવિવાહિત
દંપતીને હેડફ મળવાનું પણ ન બને, એ બીકે વિરાટ-
નગરમાં રહેલી ઉત્તરાને બોલાવવા વેગિલી સાંઠ
નોકલવામાં આવે છે. રાતોરાત તે વિરાટનગર પહોંચે
છે. ત્યાં રાત્રે ઉત્તરાને પણ ભાવિ અમંગળ-સૂચક
સ્વપ્નાં આવ્યાં હોય છે. તરત જ તે સાંઠ પર રવાના
થાય છે. પણ અહીં પહોંચતાં રાત પૂરી થઈ જાય
છે. અભિમન્યુ યુધ્ધે જવા બિપટી ચૂક્યો હોય છે
ત્યાં ઉત્તરા આવી પહોંચે છે. અભિમન્યુના રચને રોકે
છે. બને એક તંત્રમાં મળે છે. અને ત્યાર પછી
અભિમન્યુ પાછો આમળ વધે છે. પ્રેમાનંદે પોતાના
‘અભિમન્યુ આખ્યાત’માં આ બધા પ્રસંગો વિગતે
વર્ણવેલા છે. મૂળ મહાભારતમાં તો ઉત્તરા સૈન્ય
સાથેની સ્ત્રીઓની હાવણીમાં હોય એમ લાગે
છે. પણ ત્યારે અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહ ભેટવા ચડે છે

ત્યારે ઉત્તરા એને રોકવા મથે છે એનું વર્ણન નથી.
એટલે લૌકિક મહાભારતને આધારે જ લેખકે આ
પ્રસંગ ચોક્કસ છે. આમ છતાં ઉત્તરાને એમણે કુદ
ભૂમિ ઉપર જ મૂળને અનુસરીને રાખી છે જે
કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ આવશ્યક હતું. ઉત્તરાને
આવેલું સ્વપ્નું કવિનું પોતાનું ચોક્કસ છે. ત્યાં સુધી મૂળ
પાત્રોના સ્વભાવનિરૂપણમાં કશી હાનિ ન આવતી
હોય અને આખા પ્રસંગનું સ્વરૂપ પણ તદ્દન બદલાઈ
જતું ન હોય ત્યાં સુધી કવિને પૌરાણિક પ્રસંગમાં
આવા નાના નાના ફેરફારો કરવાની છૂટ રહે છે.

કાવ્યની શરૂઆત કવિએ કથાના એવા ચિદુએથી
કરી છે કે જેથી વાચકના ચિત્તમાં એકદમ કુતૂહલ
વેદ થાય છે, જાણે અગતીને જાગે છે.

‘પામો, ધામો, અરે નાય! કુશારો અમિશ્રાણી’

ઉત્તરાની આ ભયભ્યાકુળ ઉક્તિ વાચકના મનમાં
આ શો પ્રસંગ છે એવી તીવ્ર જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન
કરે છે.

એ એની ભયનરત ઉક્તિ સાંભળીને પાસે જ
સતેતો અભિમન્યુ તેને આશ્વાસન આપે છે. એની આ
ઉક્તિના પૂર્વાર્ધમાં એનો ઉત્તરા પ્રત્યેના પ્રેમ અને
ઉત્તરાધર્મમાં પોતાની શક્તિ વિશેનો એનો વિશ્વાસ
તરી આવે છે. આમ કામળ અને પ્રયત્ન ભાવ ભેગા-
ભેગી વ્યક્ત થયેલા હોઈ એ વિશદને લીધે વાચકના
મન ઉપર એની અસર સચોટ થાય છે. વળી
પૂર્વાર્ધમાં કવિએ વર્ણી પણ કામળ વાપર્યાં છે અને
ઉત્તર ભાગનો અને ખાસ કરીને ‘અભિમન્યુ પતિ
પ્રયત્ન’ એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ એવો થાય છે કે
તેમાંથી શક્તિનું ભાન થાય.

ત્યાર પછી અભિમન્યુ ઉત્તરાની ભયને લીધે
ધક્કતી છાતી પોતાની છાતી સાથે દબાવે છે, તેના ગાલ
પરનાં આંસુ લૂછી નાખે છે, અને તેની ભીતિનું કારણ
પૂર્ણ વધાવપૂર્વક પૂછે છે.

અહીં અભિમન્યુ માટે વાપરેલાં બને વિશેષણો
— ‘રણધીર’ અને ‘નવીન’—સાક્ષિપ્રાય વપરાયેલાં

છે. બીજી કહીમાં અભિમન્યુની ઉક્તિમાં શક્તિનો જે
ધ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ તેને વધારે
દૃઢાવવા માટે પહેલું અને એમનાં લક્ષ્ય થયાં બહુ
કાળ ગયો નથી એમ સૂચવી તે દારા એના પ્રેમની
સુકુમારતા અને સમજતાનું સૂચન કરવા બીજું વિશેષણ
વાપર્યું છે. એ બીજી કહીની પહેલી પંક્તિમાં અર્ધ-
અનાં ઉપરાઉપરી ત્રણ આવર્તનો થવાને લીધે
તેમાંથી એક પ્રકારનું વિશેષ સંગીત સંભળાય છે,
અને બીજી પંક્તિમાં બીજી વારના 'ઉર'માં 'હિ'નો
ભ્રમ્યાર દીર્ઘ કરવો પડે છે તેટલી ક્ષતિ જતી કરીએ
તો હૃદયના ધબકારા કાને પડે છે.

એવું વહી જ રણધીર નવીન નાથ
દાએ ધારિ ધબકતું હર હર સાથ

પાછલી એ પંક્તિમાં એક સુંદર ઉપમા દારા
કવિએ ઉત્તરાના ગાંધની લાલી, સુકોમળતા, સૌંદર્ય અને
સુવાળખું સૂચન કર્યું છે.

આમ અભિમન્યુ સમેા વીર પતિ પોતાની
પાસે છે, એ ભાનથી અને તેની આશ્વાસનવાણીથી
જરા શાંત થઈ તે નીચેથી ઊઠ્યું જુએ છે—એની
લાંબી લાંબી પાંપણોમાં આંસુનાં બિંદુ દહી ચમકતાં
જ હોય છે. થોડો વાર મૂંઝી રહી તે સ્વપ્નાની
વાત કહી સંભળાવે છે. સ્વપ્નમાં ઉત્તરા પુરુષવેશ
ધારણ કરી ધનુષયાણ લાંબમાં લઈ ઘોડે બેસીને
વનમાં શિકાર કરવા જાય છે. ત્યાં એક આંખાના
ઝાડ ઉપર તે કબૂતરના નોકડાને પ્રેમથી ગેલ (કેલિ)
કરતું જુએ છે, અને એકાએક બાણ મારી નરપંખીને
તોડી પાડે છે. નરપંખી પડ્યાં વેંત જ કપોતીના
કપાળમાંથી ભયંકર અગ્નિજ્વાળા પ્રગટે છે અને દેવતી
આવીને ઉત્તરાનો ચોટલો પકડે છે. ત્યાં ઉત્તરા જાગી
જાય છે, અને ભયથી ડોળેલી ફાટે અવાજે પોતાના
પતિને મદદ માટે પુકારે છે અને રાવા માંડે છે. અહીં આ
સ્વપ્નની વાત કહેવા માટે કવિએ ત્વરિત ગતિવાળો
ઉપાર છંદ વાપર્યો છે. આને લીધે ગમરાઈ ગયેલી
ઉત્તરા ભરાયેમે જાસે ટૂંકા ટૂંકા વાક્યપંડામાં
વાન કહેતી હોય એવું આપણને અનુભવ થાય છે.

સ્વપ્નની વાત કહ્યા પછી એ ફરી એકાએક
રોઈ પડે છે અને આ સ્વપ્નનો શો ભયંકર અર્થ
કહો એ પોતાના પતિને પૂછે છે. (સ્વપ્નમાં ચોક્કસ
નરપંખીનું મૃત્યુ અને અગ્નિજ્વાળનું ઉત્તરાના અંધોડાને
પકડતું અભિમન્યુના ભાવિ મૃત્યુનું અને ઉત્તરાના
ભાવિ વૈધવ્યનું સૂચક છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.)
એને અમંગળ શંકા થવા માટે છે અને પ્રેમી
કપોતને મારવા માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ઉત્તરાની આ
ઉક્તિમાં 'મોઈ' જેવો ગ્રામ્ય ગણાતો શબ્દ વાપરી
કવિએ એમાં ખૂબ સ્વાભાવિકતા આણી છે, અને
એથી કાવ્યની અસરકારકતામાં અને એટલે જ
સુંદરતામાં પણ વધારો થયો છે.

અભિમન્યુને યુધ્ધે ચડવાનો સમય થઈ ગયો છે,
એટલે તે 'સ્વપ્નાં કદી સાચાં હોય નહિ, તું શા
માટે આટલી બધી બીએ છે?' કહી ઘોડાને બોલાવી
પોતાનું ગળું છોડવી જ્ઞાને ઉતાવળો થાય છે. આ
એની ઉતાવળ કવિએ પંદરમી કહીના ઉત્તરાર્ધમાં
એની ઉક્તિમાં સરસ રીતે ગૂંથી દોધી છે. એ ઉત્તરા
સાથે વાત કરતાં કરતાં જ વચમાં 'ઘોડો લાવો
ઘોડો લાવો' એમ બોલી ઊઠે છે અને તરત જ કહે છે:
'સખિ! કંઈ દરે તું છોડ'. અહીં ઉક્તિની સક્ષિપ્તતાને
લીધે ઉતાવળ સૂચિત થઈ છે. આમ અભિમન્યુ
યુદ્ધે ચડવા ઉતાવળો થાય છે, પણ ઉત્તરાને દહી
સ્વપ્નમાં જોયેલી અગ્નિજ્વાળ સત્તાવની હોય છે એટલે
તે હુંફગિનાદને પણ મેધગર્જના ગણી અભિમન્યુનો
કંઈ છોડતી નથી.

પણ ત્યાં તો અભિમન્યુનો ઘોડો ખૂંખારા કરવા
માટે છે એટલે તે 'માંડી, શું બંકે છે? દરે અગ્નિ-
જ્વાળ કેવી! એ તો બધી સ્વપ્નની જામણા છે. જો,
દરે તો મારો ઘોડો જાય મને રણે ચડવાનું કહી રહ્યો
છે. દરે વિવંચ ન થાય ક્ષત્રિય કદી ધર્મ ન
છોડે—ન ચૂકે,' એમ કહે છે.

ઉત્તરા અભિમન્યુનું હૃદય વાક્ય પકડી લઈ
ખૂબ ચતુર્ધાર્પણે જવાબ આપે છે: 'તમને જો
ક્ષત્રિયધર્મ વહાલો હોય તો તો એ ધર્મ તો એમ

કહે છે કે લાખો પ્રવત્તે પશુ અમળાનું સર્વ પ્રકારનાં સંકટોથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. તમે પશુ મારી માછળ ભમતી પેલી અગ્નિજાળથી મને બચાવો અને મને એકલી મૂકીને ન જાઓ.

આમ અહીં કવિએ અભિમન્યુ આગળ ધર્મ—
કરજ—કર્તવ્ય અને પ્રેમ વચ્ચે પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ ઊભો કર્યો છે. અભિમન્યુ પોતે કર્તવ્યનો પક્ષ લઈને બોલે છે ત્યાં પ્રેમ પશુ કર્તવ્ય જ છે એવો ઉત્તરોએ જવાબ દીધો છે. મારું અમળાનું રક્ષણ કરવું એ તમારું ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય જ છે. અહીં અમળા સખ્દ સાહિત્યમાં વર્ણવેલો છે.

પશુ આ ચતુરાઈથી ખૂંટાપા વિના અભિમન્યુ પીર ચિત્તે જવાબ વાળે છે કે નિર્મળાનું રક્ષણ કરનાર તો એક સર્વશક્તિમાન ધર્મજ્ઞ જ છે. અથવા, સખજ કે નિર્મળ સૌનું રક્ષણ કરનાર એક ધર્મજ્ઞ જ છે. હું કોણ તારું રક્ષણ કરનાર ? માટે હવે તું સ્વસ્થ થા, અને શાંતિ પાડ. આમ અભિમન્યુ એને ધીરજ આપે છે ત્યાં તો રણભૂમિ ઉપર અસંખ્ય તલવારોને ચમકતી જોઈ તેનું ચિત્ત પશુ ચમકીને આવેશમાં આવી જાય છે, અધીરું બની જાય છે. તે ઝટપટ એક ચુંબન કરી, થોડા પલાણી ધસી જાય છે, અને

તુરગના પગલા યુવની સુણે.

આંખ આકું અશ્રુનું પડ આવી જતાં તે દેખતી નથી, માત્ર સાંભળે જ છે—કેટલું સરસ સ્વરન છે. વળી એ પકિતમાં થોડાના ડાંગડાનો પડ્યો પશુ સંભળાય છે: તુરગનાં પગલાં.

જોતજોતામાં તો પતિ દષ્ટિમર્લાદાની માર ચાલ્યો જાય છે, થોડાના ડાંગડા પશુ સંભળાતા બંધ થઈ જાય છે, છતાં ઉત્તરા હજી ત્યાંની ત્યાં જાય અને અનિમિષ નયને ઊભી રહે છે. દિશંતમાં પ્રસરેલી એની આ અનિમિષ દૃષ્ટિ, અને એની આ રિધર મૌન મૂર્તિ વાયકના ચિત્તમાં એવી સખજ રૂપાથી અંકોષ જાય છે કે કાવ્ય પૂરું થયા પછી લાંબો કાળ સુધી એ મૂર્તિ જાણે સામે જ એ પ્રત્યક્ષ જોતો હોય એવું લાગ્યા કરે છે.

આમ આ કાવ્યનો અત ખૂબ કલાત્મક—અસર-કારક થયો છે. જેમ કાવ્યની શરૂઆત કપાંથી કરવી એ મહત્વનો પ્રશ્ન હોય છે, તેમ અંત કપાં લાવવો એ પણ એટલો જ મહત્વનો પ્રશ્ન હોય છે. આ વસ્તુ વધારે સમજવા માટે એક વસ્તુ નોંધવા જેવો છે. જ્યારે શ્રી. નરસિંહરાવે આ કાવ્ય લખ્યું ત્યારે તો આ અંતના શ્લોક પછી પશુ બીજા બે શ્લોકો એમણે લખ્યા હતા. તે આ પ્રમાણે હતા :

દીર્ઘ એ દિન જો ! વીરો મૂઘળો મેધવન્ધી;
વાટ જોડી રહી મુઘા અયોધ્યા ચિત્ત મન્દથી. ૧૪
સત્વિએ લાલિષા વાર્તા દૂત દુઃખકરો મળી,—
અભિમન્યુ પડ્યો યુદ્ધ-મુઘા મૂર્છિત જો પડી ૨૫

પશુ એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં શ્રી. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાંત)ના જોવામાં આવ્યું અને તેમણે આ ઉવટના બે શ્લોકો કાઢી નાખવા પ્રયત્ન. શ્રી. નરસિંહરાવ લખે છે : 'આ ૨૪ અને ૨૫ માં શ્લોક કાઢી નાંખતે મને ક્ષણભર દુઃખ થયું હશે, પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી કલાત્મક વધારે સારું સંધાનું હતું તેથી મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો.' તમે પશુ જોઈ શકશો કે એટલો ભાગ કાપવાથી કાવ્ય વધારે અસરકારક બન્યું છે.

આ કાવ્ય જેમાં જીવનના કોઈ એક પ્રસંગનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યોને ખંડકાવ્ય કહે છે. મુગરાતીમાં એવાં કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરનાર પશુ એ જ શ્રી. મણિશંકર ભટ્ટ હતા. 'વસંત વિજય', 'ચક્રવાક મિથુન', 'દેવધાની' એ એમનાં અતિ પ્રસિદ્ધ અને કલાત્મક ખંડકાવ્યો છે. શ્રી. નરસિંહરાવને પશુ એ કાવ્યો વાંચ્યા પછી જ ખંડકાવ્ય લખવાનું સ્ફુર્ત્યું હતું. એક જ કાવ્યમાં ભાવ પ્રમાણે જોડો બદલવાની શરૂઆત પશુ શ્રી. મણિશંકરે જ કરેલી અને પછી તો તે રીત આપણા સાહિત્યમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પ્રિય થઈ પડી છે.

નગીનદાસ પારેખ

મરાઠાઓની પડતી શાથી થઈ ?

શ્રી. કેળકર મરાઠાઓની પડતીનાં મુખ્ય બે કારણો જણાવે છે: એક એ કે તેમનામાં માંહોમાંહે સત્તા મેળવવાની હરીફાઈ હતી અને એકતા, ચિસ્ત કે રાષ્ટ્રાભિમાનનો અભાવ હતો; અને બીજું કારણ તેમની પાસે ક્વાવતી લશ્કર તેમ જ સુધરેલી યુદ્ધસામગ્રીનો અભાવ હતો. આ દરેક બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ.

શાહુની કારકીર્દિમાં પ્રથમ સરંજમી સરદાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા તે જ આગળ જતાં બારે યઈ પડ્યા. શિવાજી મહારાજથી તે શાહુ મહારાજ સુધી શિવશાહી હતી શાહુના મૃત્યુ પછી આનું સ્થિત્યંતર પેશવાઈમાં થયું અને માધવરાવ પેશવાના મૃત્યુ પછી પેશવાઈનું સ્થિત્યંતર ફરુક્ષીરીમાં થયું. માધવરાવ પેશવા સુધી મધ્યવર્તી સરંચા નેરમાં હતી. તેના મૃત્યુ પછી તે સરંચા નાના ફૂનવીસની પાસે ગઈ અને પછી કમકૌવત યઈ. ફરુક્ષીસની સત્તાને સરંજમી સરદાર બહુ ગંડિતા નહિ. દરેક સરદાર પોતપોતાના સરંજમને સંભાળવા તરફ ખ્યાન આપવા લાગ્યો અને મરાઠાઓનું રાષ્ટ્રકાર્મ પાછું પડવા લાગ્યું. મધ્યવર્તી સરંચા ને પ્રયત્ન હોત તો આમ ન બનત.

તુળાજી અંગ્રેનો નિઃપાત કરવા માટે પ્રથમ નાનાસાહેબ પેશવાએ અંગ્રેનેની મદદ લીધી. ત્યાર પછી રાધોબા અંગ્રેને પાસે ગયો. શાણુ ગણુતા નાના ફૂનવીસે પણ પોતાનો અધિકાર કાયમ રાખવા માટે અંગ્રેને સાથે વાતચીત શરૂ કરી હતી. છેલ્લા બાજુરવે તો મરાઠા રાજ્યની લગભગ જ માલકમ સાહેબના હાથમાં સોંપી દીધી ! ઇનિદાસના સરોધકોએ માધવરાવ, આનંદીમાઈ વગેરેના અસલ પત્રો ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે કે અંગ્રેને ઘરમાં ઘૂસવાના એ ભવિષ્યવાણી મરાઠા મંડળમાંના ડાહ્યા માણસોએ પહેચેથી જ લાખી હતી. અંગ્રેને આગળ ઉપર આપણે બારે યઈ પડશે એની ખબર

હતી છતાં આપણા શાણુ મુલ્સદીઓએ તેમને ઘરમાં લેવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કર્યો. રાધોબાના રાષ્ટ્રદ્રોહી કલહને સમયે પેશવા, શિદે, હોલકર વગેરે બધા મરાઠા સરદાર એક થઈને લડ્યા તેથી તેઓ અંગ્રેનેનો પરાજય કરી શક્યા. અંગ્રેને નિજમનના દોસ્ત થયા હતા છતાં સન ૧૭૮૫માં બધા મરાઠા એક થઈને નિજમ ઉપર ચડાઈ કરી ગયા ત્યારે તેઓ નિજમની મદદ દોડી ગયા નહિ. મરાઠા ને એક યઈને આપણી સામે લડવા આવે તો તેમની આગળ આપણે ટકી શકવાનાં નથી એ વાત અંગ્રેને ખરાબર જાણતા હતા. તેથી જ તેમણે પ્રથમ પેશવાને બલક્ષમા લીધો, પછી શિદે-બોંસલેનો પરાજય કર્યો અને ત્યાર પછી યશવંતરાવ હોલકરને ટોફી કાઢ્યો ! મરાઠા ને એક યઈને અંગ્રેને સાથે લડ્યા હોત તો તેઓ હાર પામત નહિ અને મરાઠા રાજ્યનો નાશ આટલો જલદી ન થયો હોત.

મરાઠાઓમાં શિસ્તનો પૂર્ણ અભાવ હતો એ સિદ્ધ કરવા માટે વચારે વિવેચનની જરૂર નથી. લડાઈ આલતી હોય ત્યારે યડી ગયેલા પગારને માટે દોલતરાવ શિદેના શિલેદારે તેના તંબુ પાસે હક કરીને કેવી રીતે ખેસી રહેતા અને તેથી ખુદ શિદેને ય અપવાસ કરાવતા એ વાત તો સુવિદિત છે.

શ્રી ખરે કહે છે કે “ મરાઠાઓમાં દેશાભિમાન બિલકુલ નહોતું; બહુ તો રાજ્યાભિમાન હતું એમ કહી શકાય ” જે રોટલો આપે તેની ચાકરી કરવી એ જ કેવળ મરાઠાઓની મહત્વાકાંક્ષા. શિવાજી મહારાજના સમયથી મોંઝીને ટેક પેશવાઈની આખર સુધી મરાઠા મરાઠા સામે લડ્યા છે. નિજમના પક્ષમાં મરાઠા હતા, અંગ્રેનેની ફોજમાંયે મરાઠા હતા અને તેઓએ જ મરાઠાઓ સાથે લડીને મરાઠાઓનો નાશ કર્યો છે. શ્રી ખરે કહે છે કે “ દેશાભિમાન—એ સદૃશ્યની પેદાશ જ ને હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત યાવ છે તો મરાઠાઓના ભાગે એનો કેટલો અંશ આવવાનો હતો ? ”

હવે આપણે કવાયતી લશ્કર વિશે થોડા વિચાર કરીએ. અરાધમા સૈકાના અંતમાં હિંદુસ્તાનમાંનાં નાનાંમોટાં બધાં સંસ્થાઓમાં યુરોપિયન લોકોને ચાકરીએ રાખીને તેમની દ્વારા કવાયતી ફાજ તૈયાર કરાવવાનો રિવાજ સાર્વત્રિક હતો. દક્ષિણમાં મૈસુરના વાઘયો માંડીને ઉત્તરમાં પંજાબના સિંઘ સુધીના અને પૂર્વમાં બંગાળના નવાબ અને નાગપુરના ભેંસલેયો માંડીને પશ્ચિમમાં જયપુર અને કેરલની રાજ સુધીના બધા રાજ્યોએ ધન ખર્ચીને કવાયતી લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું હતું. કવાયતી ફાજના મુખ્ય પુરસ્કર્તા પાટીલજીવા મહાદેવ શિંદે હતા. ડી બોયન નામના નેપોલિયનની તાલીમમાં તૈયાર થયેલા ફ્રેંચ અમલદારને પોતાની ચાકરીમાં રાખીને તેની દ્વારા તેમણે કવાયતી લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું હતું. આ ડી બોયનના લશ્કરના ખર્ચ પેટ તેને અંતર્વેદીમાંના ખાવન પરગણીના પાંત્રીસ લાખનો ફળદ્રુપ મુલક સોંપવામાં આવ્યો હતો. ડી બોયનના લશ્કર ઉપર મરાઠાઓનો અગવો ઝડી ફરકતો નહોતો. પણ સેવોયનો 'શુભકોસ' ચમકતો હતો. આવી વસ્તુ મહાદેવ શિંદે જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના સેનાનાયક અને મુત્સદ્દીએ કેમ ચાલવા દીધી એ એક કૃતપ્રશ્ન જ છે. આતું જ નામ માયા કરતાં પાઘડી ભારે ! ડી બોયન એટલો તો પ્રયત્ન થયો હતો કે ને તેને આ કોસ દૂર કરવા પાટીલજીવાએ ફરમાવ્યું હોત તો તેણે પોતાની તોપો અને ફેજને શિંદે સામે ખડાં કર્યાં હોત ! એ એક મોટા રાજ જેવો જ હતો. આવી જ બીજી શૂલ પાટીલજીવાએ કરી હતી. તેમણે આ કવાયતી લશ્કરમાં આરમ, રાંગડા, પૂરસ્યા, જાટ, પકાણુ વગેરે જાતિના લોકો રાખ્યા હતા અને તેમની ઉપરના બધા અમલદારો યુરોપિયનો હતા. આતું પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજો સાથે શિંદેની લડાઈ થતાં જ અંગ્રેજોના જાહેરનામા અનુસાર બધા યુરોપિયન અમલદારો તોડરી મૂકીને ચાલતા થયા. આગ્રામાંની પલટણો તો દારૂગોળા, હથિયાર અને ખજાનો લઈને અંગ્રેજો સાથે લળી ગઈ.

અલીગઢ, કાંપલ, આગ્રા અને દિલ્હીમાં પરાજય

પાખ્યા પછી ડી બોઈને તૈયાર કરેલા લશ્કરના મસ્તક વિનાના ક્યથે લાસવારીના મેદાન ઉપર વિકરાળ તાંડન કર્યું અને પ્રતિપક્ષનો ખૂબ વિનાશ કર્યો. પણ અવશેષ રહેલું એતન પૂરું થતાં જ તે ક્યથ નિચેઈ થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો તે પાછો ઊઠ્યો જ નહિ. ઉપર જણાવેલા "પરદેશી લોકોએ અમારે માટે લડાઈઓ કરવી અને સ્વદેશી માવજાઓએ ફેડી, દેવધર અને કુટુંબકીજાને સંભાળવાં એવી તે સમયે રિયતિ હતી" એમ થી ખરે કહે છે તે તદ્દન સત્ય છે. કવાયતી લશ્કરમાં મરાઠાઓની હારતી કરીને તેનું રાષ્ટ્રીય સૈન્ય મરાઠાઓએ કેમ ન કર્યું ? માવજાઓની ઉત્તમ લક્ષણ તરીકે શિવાજી મહારાજના વખતમાં ખ્યાનિ હતી એટલું જ નહિ પણ ગયા યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં પણ આ જ મરાઠા અને માવજા લોકોએ ભારે યોદ્ધાનાં કામ કર્યાં છે અને ખુદ યુરોપિયન અમલદારોએ તેમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. પણ આ વાત તે વખતના કોઈપણ સેનાનાયકના ખ્યાનમાં આવી નહિ એ આશ્ચર્યની ઝિના છે. કવાયતી લશ્કરમાં અમે શિખાઉ હતા અને તેમાં પૂરા હોશિયાર યદ્ધોએ ત્યાર પહેલાં જ તેમાં નિષ્ણાત એવા યુરોપિયન રાષ્ટ્રો સાથે અમારી ચક્રમંકે થઈ તેથી જ અમારો વિનાશ થયો એમ કેટલાક કહે છે. તે ખરું હોય તો પણ કેટલાક દિવસના અનુભવ પછી આગળ ઉપર અમે અમારું રાષ્ટ્રીય લશ્કર તૈયાર કરી શક્યા હોત.

યુદ્ધસામગ્રીમાં તો મરાઠા પાછળ જ રહ્યા. ડચ, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ સેનારોએ પાસેથી તેઓ તેમણે, બંદો અને દારૂગોળા ખરીદવા અને તેનાથી લડતા. પેશવા, શિંદે વગેરે સરદારોએ તોપો અને બંદો તૈયાર કરવાનાં કેટલાંક કારખાનાં કાઢ્યાં હતાં પરંતુ તેમની ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે યુરોપિયનો રાખ્યા હતા. મરાઠા કેમ નહિ ? મરાઠાઓમાં આટલી ધૂર્વતા નહોતી. પેશવાના તોપખાના ઉપરના સરદાર પાનસેએ આખી ઉમરમાં ભાગ્યે જ તોપ ફેડી હશે. તો પણ તોપખાનાની હકુમત તેમના વંશમાં જ ચાલતી હતી.

મરાઠી સત્તાનો ઉદય શિવાજી મહારાજે કર્યો. તેને મધ્યાહનમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન પહેલા બાજુરવે કર્યો અને છેવટે મહાદેજી શિંદેએ હિંદુસ્તાનની બાદશાહી મૂઠીમાં રાખી મહાદેજી પડી ચે પેશવાઈના આખરના સમયમાં વશવતરાવ હોલકર, અમીરખાન પંડ્યા શિંદેના શેણુવી સરદાર, બાપુ ગોખલે, રામચંદ્ર અપ્પા પટવર્ધન, આપ્પાસાહેબ ભોસલે નાગપુરકર, ભોસલેના સરદાર ગણપતરાવ મુમેદાર, સતારાના ચતુરસિંગ ભોસલે વગેરે ઉત્તમ સેનાનાયકો હતા પણ આ બધા સેનાનાયકોને એક સૂત્રમાં ભેડી તેમની પાસે રાષ્ટ્રકાર્ય કાગવી લેનાર એકપણ લાયક નેતા તેમના પક્ષમાં નહોતો.

સર આદર્શ લાયક કહે છે કે ‘અમારું નરીમ પાધુર તેથી અમાગી તૈયાની થતા પૂર્વે મરાઠાઓનું અને અમારું યુદ્ધ શરૂ થયું નહિ’ પાણિપતમાં મરાઠાઓની એક પેઢી તો કે કપાઈ ગઈ તો પણ અંગ્રેજોએ મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવાની ઉતાવળ કરી નહિ તેઓ મરાઠાઓની શક્તિથી વાકેફ હતા પ્રથમ બગાળા અને મદ્રાસ તરફનો મુલક સર કરીને ખૂબ પૈસા ભેગા કર્યો, નવા સૈન્ય તૈયાર કર્યા અને વસાઈની સધિ કરીને પેશવાને પોતાના પત્નમાં સપડાવ્યા પછી જ તેમણે મરાઠા સરદારો સામે ખુલી તગ્વાર ઉગામી અને તેય બધા સામે એકી વખતે નહિ પણ જુદે જુદે સમયે અંગ્રેજોની “લાગલ પાકીને રાજ્ય કરવાની—Disputed and Rule—નીતિ”નો એમણે આ લડાઈમાં કેવો સફળ પ્રયોગ કર્યો એ વાતથી દિદીઓએ ખૂબ વાકેફ રહેવું જોઈ એ.

રિયાસતકાર કહે કે મરાઠી રાજ્યના વિનાશનું મુખ્ય કારણ બાજુરાવ પેશવા અને દોલતરાવ શિંદેના દસ વર્ષ અવ્યવસ્થિત કારભાર છે વાઘનો શિકાર, નતંકીઓના નાચગાન, ગગમેરગી પતંગ અને સાંઠમારીના ખેલો એમાં જ દોલતરાવ નિમગ્ન રહેતો બાજુરાવ પેશવાના ચાળા તો પ્રસિદ્ધ જ છે “સદાએ પાચદસ સ્ત્રીઓથી વીંટળાઈ રહેવું એવો વિશ્વાસ માહુલીના મહેનમાં મગાનાઈ ગળ્યામીયણુ વિધવા સ્ત્રી, તેના શરીર ઉપર પોતાનો મદાની પોશાક અને ઝવેરાત પહેરાવી તેને ગાદીએ બેસાડી પોતે ખીદમતદાર થઈને આમર ઢોળવા લાગ્યા” આવા અનેક પ્રકારના ચાળામાં છેલ્લા બાજુરાવે પેશવાઈ શુભાવી એમાં કઈ નવાઈ જ નથી મગધાઓને અંગ્રેજો વિશે નિલકુલ માહિતી નહોતી તેઓ આના કાથી, છે કેટલા, તેમની શક્તિ કેટલી છે વગેરે બાબતોમાં મરાઠા તદ્દન અજ્ઞાન હતા. મરાઠાઓનું ભૌગોલિક અજ્ઞાન પણ રાજ્યનાશનું એક કારણ બન્યું અંગ્રેજો સાથે લડાઈ શરૂ થતા જ જ્યારે જુદી જુદી ખમરો આવતી માડી ત્યારે આ ખમરોથી ત્રાસી ગયેનો એક સગ્દાર લખે છે આ સા .. અંગ્રેજો છે કેટલા ? જ્યાં તે ત્યાં તેઓ જ દેખા દે છે આ શું છે એ કાંઈ સમજતું નથી.

વસાઈની સધિ વિશે શ્રી ખરે લખે છે “શિવશાહીના સ્વાતંત્ર્ય સૌભાગ્યનું કુકુમતિલક તેના જ એક નાદાન ઝેકરાએ આ સધિના ફરફરીયાથી ભૂસી નાખ્યું” આ વાક્યમાં ખૂબ અર્થ છે એમ આપણને લાગશે.

ગોવિંદરાવ લાગવત

[મરાઠી ઉપરથી]

રામુ રેંકડીવાળો

‘ચૂણીયા ને મણીયા, ખારાં ને મીકાં, લ્યો રે કોઈ પૈસાના શેર—હાં રે, લ્યો રે કોઈ પૈસાના શેર,’ ધીમી હલકે એ ગાતો. એના કંઠે મધુર હતો. એના કંઠમાં દર્દ હતું. એની ધીમી હલકે ગાવાની ટેવ જન્મતાને મુગ્ધ કરતી. જનતા એના કંઠથી આકર્ષાતી એ કોઈ નામાંકિત સંગીતકાર ન હતો, એ કોઈ પ્રખ્યાત ગાયક ન હતો, એ કોઈ નામની સંગીતાર્થ ન હતો; એ હતો રામુ રેંકડીવાળો.

મુંબઈના પ્રખ્યાત મહોલ્લામાં એની રેંકડી સાથે એ આઠ વાગ્યે આવતો. ત્રણેય તરુ, રેંકડી ત્રણેય અનુકૂળ ફોથી લદપૂર રહેતી. સવારથી સાંજ સુધી એ એકધારું કામ કરતો. બપોરે જમી પાછો એ જ સમયે આવી પહોંચતો. એ નાનીથી ચૂંગી રાખતો. દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર પીતો. આખાએ દિવસની એની સહચરી ચૂંગી હતી. એના સંપર્કથી એ ઊનાળાની વસમી લૂ બૂલતો, શિયાળાની કકડતી ટાઢ બૂલતો અને ચોમાસાનાં અણધાર્યાં ઝાપડાં બૂલતો. આમ એનું જીવન દિવસે ચૂંગી સાથે વહેતું અને રાત્રિએ એની પત્ની રેણુકા ને પાંચ વર્ષના બીજા સાથે વહેતું.

રામુ ગામડાનો હતો. રેણુકા એના પાંડરાના ગામની એની નાતની ઊંકરી હતી. રામુ શરીરે ખડતલ, એકવડી દહીરો, શ્યામવર્ણો અને જુવાન-જોષ યુવક હતો. રેણુકા દેખાવડી હતી. રેણુકા ઉછાંછળી ન હતી. એનામાં રાહેરની વેવલાઈ ન હતી. એ તો હતી ગામડાની સાદી, સરળ ઊંકરી.

રામુ અને રેણુકાએ કંઈ રોડવસ કર્યાં ન હતાં. બંને પહેલેથી એકમેકના પ્રેમમાં ન હતા. બંનેના પિતાએ સંબંધ ભેગો હતો. રામુ અને રેણુકા લગ્ન-ક્રમથી ભેગાં. બંને મુંબઈઆતી નાના મહોલ્લામાં નાની શી ચોરડીમાં રહેવા લાગ્યાં. રામુ રેંકડી ઘઉં

લતે લતે ફરતો. એ માત્ર સારો રાખતો. એ બાવ પથ્થુ સારો લેતો. આમ રામુએ જીવનસંગ્રામ આરંભ્યો.

રામુને પોલીસદાદા સનાવતા. મ્યુનિસિપાલિટીના ખટારથી એ સનત કરતો. એના જીવનમાં આ બંનેની ‘હાક’ની માફક બીક રહેતી.

‘એય સાલા રેંકડીવાલા કયોં મરતેમે’ રેંકડી ખડી રખખી હૈ” પોલીસે રામુને દમ ભીડાવ્યો.

હિંદના હિટલર અને મુસોલિની જોવા હોય તો મુંબઈની પોલીસ જોવી. ગરીબ પાસે હિટલર જેમ ગઈ જો છે, અને મુસોલિની માફક એ ગળવામાં માલ સેરવતો જાય છે. ‘ચેરીમની’ મળતાં એ ચાલ્યો જાય છે. એનામાં હિટલરની દાદાગીરી નજરે પડે છે અને મુસોલિનીની દૂરતા નજરે પડે છે.

“દાદા, મેં લે જતા હું. આ ધરાકુ કે દેના દો. ફીર મેં ચલા જઈશા.” પોલીસ સાથે વાતચીત કરતાં રામુ ગમરાતો. અડધું ખડું જોડું દિંદીમાં જોલી તે જવાબ આપતો. રામુ પોલીસને ચાપાણીના એ આના આપતો અને તે પાછો નિર્ભય બનતો.

આમ રામુને તકલીફ રહેતી. ધીમેધીમે એણે મુંબઈના એક પ્રખ્યાત મહોલ્લામાં જગ્યા શોધી કાઢી. ત્યાં પોલીસની બીક ઓછી હતી, પથ્થુ મ્યુનિસિપાલિટીના ખટારની બીક વધુ હતી.

રેણુકા ઘેર થોડું કાંતતી. એમાંથી એ થોડુંક કમાતી. આમ બંનેનું જીવન મુખમાં જતું. રામુ ઘેર આવી રેણુકાને જીવનમાં મજા આવે એવી વાતો કરતો. પોલીસ દાદાની વાતો કરી પોલીસોની મરકરી કરતો. આમ બંને પતિપત્નીતો ગૃહસંસાર સુખે ચાલતો.

ત્રણેક વર્ષ પછી રેણુકા એક બીજા પુત્રની માતા બની.

‘રામા, હવે આપણું અર્થ વધ્યું, નહિ? હવે તારે ને મારે વધુ મહેનત કરવી પડશે’ રેણુકા બોલી.

‘રેણુ! આપણે ભીખવાને બાણાવીશું. આલીશ્વર બનાવીશું. પછી આપણે ભીખડો મોટો સાંખ બનશે’ રાસુ પોતાના લાડીલા માટે મદસ્તવપૂર્ણ કંપના કરતો બોલ્યો.

*

*

દિવસ પછી દિવસ, મહીના પછે મહીના વહેવા લાગ્યાં. ભીખુ સાત વર્ષનો થયો. રેણુકા હવે વધારે કામ કરતી. રાસુ નિયમિત ઘેર આવતો અને ભીખાને સાચવતો.

‘રામા! હવે ભીખાને ઇસ્કાલે કપારે મૂકવો છે? વેલો ભણુશે તો વેલો વેલાત જશે.’ રેણુકાએ કહ્યું.

‘રેણુ! પરમ દિવસે ગુરુવાર છે તારે મૂકશું. કાલે એને પાટી ને પેન લાવી દેશું.’

*

*

સવારે રાસુ પોતાની રે'કડી લઈ દરેરાજની જગ્યાએ ગયો. સુંદર રીતે માલ ગોડવી દીધો. હસકી લહેર ગાવા માંડ્યું: ‘અણીયા ને મણીયા, ખારાં ને મીઠાં, કોઈ લ્યો પૈસાના શેર—હાં રે, કોઈ લ્યો પૈસાના શેર.’ આવતી જતી જનતા સાંભળતી હતી.

“અધ્યા રામલા, દોડ... દોડ, મુનિસિપાલનો ખટારો આવ્યો.” એક જાણીતા ફેરિયાએ જમ મારી.

રાસુ રે'કડી લઈ દોડવા ગયો. ખટારો આવી પહોંચ્યો. બળજબરીથી રે'કડીનો માલ ખટારામાં પડ્યો- ઘોડેકે ખટાર પછુ ટોળાયો. ખાત્રી રે'કડી રાસુ સામે રહી. રાસુ નિરતેજ આંખે રે'કડી જોઈ રહ્યો. અધુરે એ ગુમાવી બેઠો હતો. એની સહચરી ચૂંગી પણ ન હતી. રે'કડીના બંને છેડા પર હાથ ટેકવી એ બેઠો.

રાસુએ હજી એક પાઈનો પણ વેપાર નહોતો કર્યો. આજ એણે એક આશાની મહાન ઇમારત બાંધી હતી—જમવા જતાં ભીખલા માટે સ્નેટ ને પેન લઈ જવાની આશા સેવી હતી.

“ભીખલા માટે હવે હું સ્નેટ ને પેન કેવી રીતે લઈ જઈશ? ભીખલાની—મારા લાડીલાની— પહેલી જ માગણી હું પૂરી કરી ન શક્યો.” રાસુ વિચારમાં લીન થઈ ગયો.

એની દૃષ્ટિ અનંત આકાશમાં ભીખલાની મૂર્તિને નીરખી રહી. એની આંખમાંથી એ જિનાં બિન્દુ ગાલ પર સરી રે'કડો પર પડ્યા.

‘ધવસ’

વાચન

(અનુષ્ટુપ)

પૂર્વગ્રહો થયા શાન્ત, દીપમાળા નવી દીડી
જ્ઞાનવિજ્ઞાનને કાઠે, છીપો જ્યારે નવી વીણી
કંઠે તથ્યો લુલાવોને રમ્ય સત્યો દિશાવતી
વાણીઓ આર્થ નયને, સરી સાક્ષ્ય અર્પતી.

તનસુખ ભટ્ટ

વાતચીત કરવાની કળા

[બાંકી માં]

૨

ગુણ અંકમાં, વાર્તાલાપ કરવામાં કેટલા દોષો તપવા જેવા છે તે આપણે તપાસ્યું. એ દોષમાંથી મુખ્ય રહીયું તો આપણે આપણી વાતોથી બધાને પ્રિય થઈ પડીયું. એટલે આપણા વાર્તાલાપથી બીજાને આકર્ષવા માટે ક્યા ક્યા ગુણો કેળવવા જેવા છે તેનો આપણે વિચાર કરીયું.

આપણી વાતચીત તે આપણા અભિતપનું પ્રતિબિંબ છે એટલે જેમ તે મુજબ તેમ આપણી વાતચીત વધારે રસિક થાય. આપણા અભિતપનો વિકાસ કરવા માટે નીચેના ગુણો આપણે ધૃઃ— (૧) પ્રેમભાવ; (૨) વિવેક; (૩) સામાનું સામગ્રવામાં ધીરજ; (૪) એના દરિયાઈનું અવલોકન; (૫) આનંદ; (૬) હાસ્યરસ; (૭) વાર્તાલાપના વિવેકની પસંદગી; અને (૮) વિવેકની વિવિધતા.

એ દરેક પ્રકારનો જટલ વીચારથી દરેક વિચાર કરીએ.

૧ પ્રેમભાવ

ઉપરના ગુણોમાં પ્રેમભાવ સૌથી અગત્યનો છે અને એ શુભ દરો તો એની મેળે બીજા ગુણો કેળવશે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં આપણે જે અર્થસાધના પાક શીખ્યા છીએ તે જ શુભ બીજા રૂપમાં આ પ્રેમભાવ છે ને તેનો ઉપયોગ વાતચીત કરવામાં કરવો જોઈએ. આવા પ્રેમભાવથી લોકોનાં મન આકર્ષી શકાય છે.

એક વખત અમને થોડા મિત્રોને મનુષ્યો કેવી ચાલોમાં રહે છે તે જોવાનું મન થયું. એ ચાલોમાં કામ કરતા એક મીરાનરીની સાથે અમે ત્યાં ગયા. અમે રસ્તા પર ફરતા હતા એટલામાં ચાલોમાંથી ઘણાં નાનાં છોકરાંઓ આવી પહોંચ્યાં અને મીરાનરીના હાથ પર વળગવા લાગ્યાં. એ મીરાનરી એમની સાથે એવી

તે શી વાતો કરતો દરો કે જેથી તેઓ આટલાં બધાં આકર્ષાતાં દરો એવો મને વિચાર આવ્યો. એમને ખેંચનારી અદૃશ્ય દોરી તે મીરાનરીના પ્રેમભાવ હતો.

તમે કદાચ અખિલ દિલ્લી બાગીચાની સરચા— ‘અખિલ દિલ્લી બાગીચા સંઘ’ અથવા ‘બાગીચા-બારી’—એ નામ સાંભળ્યું દરો. એ સંસ્થાના સ્થાપનાર ‘દાદા’ (ગોટાભાઈ) એણે તખ્તપુસ રાખ્યું છે. ‘દાદા’ બાગીચામાં ખૂબ બગીચા રહે છે કારણ કે એમનામાં પ્રેમભાવનું આકર્ષણ છે.

ત્યારે મદાત્મા ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદ વખતે ઉચ્છિન્ન ગયા હતા ત્યારે તેઓ ત્યાં એક ગરીબ સલામત રહેતા હતા અને ત્યાંનાં બાગીચા ગાંધીજીના મિત્ર બની ગયાં હતાં કારણ કે ગાંધીજી બાગીચા પ્રત્યે ખૂબ જ રોડ ધરાવે છે.

અમેરિકામાં જન્મતા એક બનાવનાર ધરડાંને ત્યારે પૂછવામાં આવ્યું હતું કે એના જીવનની રૂતબની ચાવી શી છે ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે એને એક જોનારાંઓ પ્રત્યે પ્રેમભાવ હતો. બીજા એકાદીઓ માને છે કે જોનારાંઓ મૂર્ખા છે અને એમને છેતરવાં એ રમત વાત છે; પણ ધરડાંન મનમાં કહેતા: “આ બધાં જોનારાંઓ અહીં મારા જેવો જોવા આવ્યાં છે એટલે હું એમનો પ્રભુ છું. એમને શીધે મારો જીવનનિર્વહ થાય છે.”

૨ વિવેક

પ્રેમભાવને લીધે વિવેકની લાગણી સદાજ આવી જાય છે. સામા માણસની લાગણી કોઈ પણ કારણ-સર ન જ દુખવતી એમ આપણે નિશ્ચય કરીએ. ઉચ્છિન્નમાં સામાન્ય વાતચીતમાં તેઓ વિવેક ધણે જગાવે છે, જો કે એમની પાંચમિ-દમાં અસમ્ય અને

ઉદ્ઘાટનિયાં આચરણે કેટલીક વાર થાય છે ખરો એમની સભ્યતાના નિયમ પ્રમાણે ને કાંઈના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ આપણે અભિપ્રાય મહેર કરવો હોય તો તે વ્યક્ત કરતા પહેલાં “માફ કરજો” એમ કહેવું પડે દાખલા તરીકે, કાંઈ અંગ્રેજને આપણે કહીએ કે હિંદુ-મુસલમાનનો પ્રશ્ન આપણો અદ્ય અંદરનો છે અને એમા અંગ્રેજોને નિરમત ન હોવી જોઈએ અને ને એને આપણા મતથી ભુદા પડતું હોય તો કહે “માફ કરજો, પણ હું એમ માનતો નથી” કેટલીક વાર ચોખ્ખી રીતે વિરોધ બતાવવાને બદલે તેઓ “I don't know” એમ કહે છે પણ એનો અર્થ “હું તમારા મતને સમત થતો નથી” એમ થાય છે વળી, ધૃગ્વિક્રમા ટપાલી ટપાલ આપે અથવા નોકર પાણી આપે તો એને પણ “થેન્ક યુ” કહેવું જોઈએ “Thank you, ” “Please,” “Sorry” અને “Excuse me” નો એઓ વારંવાર ઉપયોગ કરે છે તેથી એમની વાતચીત બહુ મીઠાશબરેલી લાગે છે

આવા વિચારો હું કેટલાકને જણાવું છું ત્યારે તેઓ કહે છે કે એ એક જાતનો ઢોંગ કહેવાય દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્યારે ગાંધીજી ફિનિક્સ આશ્રમમાં રહેતા હતા ત્યારે સા એમની સાથે હરમન કેલનમેક નામના એક જર્મન ગૃહસ્થ પણ સાથે રહેતા હતા એમને બધી જાતના ઢોંગ પગ બહુ તિરસ્કાર હતો એક વખત વાતચીતમાં એક હિંદી ભાઈએ એમને “સોરી” કહ્યું ત્યારે એમણે કહ્યું, “શા માટે તમે ‘સોરી’ કહો છો, તમે દીવળીર તો દેખાતા નથી?”

આવા સવાલનો હું એવો જવાબ આપું છું કે અંગ્રેજમાં ‘સોરી’ કે ગુજરાતીમાં ‘અરે’ કે એના જેવો બીજો શબ્દ કાંઈ ને આપણાથી રહેજ પછી તકલીફ પડી હોય તે માટે વાપરી શકાય છે, નહિ તો એટલી નજીવી તકલીફ વ્યક્ત કરવા માટે કયો શબ્દ છે? આપણે કાંઈને ચોપડી હાથેહાથ આપતા હોઈએ, અને ચોપડી જમીન પર પડી જાય તો આપણે ‘સોરી’ કહીએ છીએ કારણ કે તેમ થવાથી સામા માણસને અડધી ભેડક ખોટી થવું પડ્યું અને

એને થોડી તકલીફ પડી. આ તકલીફ માટે દીલગીરી પ્રદર્શિત કરીએ તેમા ઢોંગ કયા છે?

તે જ પ્રમાણે ‘થેન્ક યુ’ શબ્દ પણ વિવેક માટે વાપરી શકાય આપણે કાંઈની ફાઉન્ટન પેન વાપરવા લીધી. હોય અને તે એને પાછી આપતી વખતે એને ‘થેન્ક યુ’ જરૂર કહી શકીએ. એમા આપણા મો ઉપર આભારની લાગણી છવાઈ રહેલી હોવી જોઈએ એવી જરૂર નથી ગુજગતી ભાષામાં આના સમાનાર્થક શબ્દ બીજા ન જડે તો એ વાક્ય જ આપણી ભાષામાં અપનાવી લેવા જેવું છે.

કાંઈ કહેશે કે ગાંધ મિત્રો વચ્ચે આવો વિવેક બતાવવાની જરૂર નથી શેક્સપિયરે ‘જુલિયસ સીઝર’માં કહ્યું છે કે ત્યારે મિત્રો એકબીજાને વિવેક બતાવવા માટે ત્યારે એ એમની મિત્રતા ધટવાનું ચિહ્ન છે. એક કવિ રખે છે તેમ.

“‘પધારો’, આવજો’, ‘મેસો’ થયા એ વાદ શા સાર? ‘પધારો’ એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના”

આ નિયમમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે એમની અને મિસિસ પોલક નામના અંગ્રેજ બાઈની સાથે કેટલીક વાર ચર્ચા થતી, જેની વિગતો મિસિસ પોલકે એમની *Mr Gandhi, the Man* નામની ચોપડીમાં આપી છે મિસિસ પોલક કહેતા કે જેમને આપણા સ્વજન ગણીએ એમની તરફ પણ આપણે બીજગતા પ્રત્યે જે વિવેક વાપરીએ છીએ તેવો વિવેક વાપરવો જોઈએ ગાંધીજી કહેતા હતા કે સ્વજન એ આપણા શરીરના અંગ જેવા છે આપણા હાથને આપણાથી વાગી ગયું હોય તો આપણે એને ‘સોરી’ નથી કહેતા, તે જ પ્રમાણે આપણે સ્વજનની પ્રત્યે વર્તવું પણ, ગાંધીજીની ને આપણી સરખામણી થઈ શકે? સ્વજનને ખાતર એ જેટલો આત્મભોગ આપવાને તૈયાર છે એટલો આત્મભોગ આપણે આપી શકીએ? એટલે, સામાન્ય નિયમ તો એવો રાખવો જોઈએ કે બધા પ્રત્યે પૂર્ણ વિવેકભર્યું વર્તન રાખવું.

૩. ધીરજ

વાતચીત કરવામાં ધીરજની ખાસ જરૂર છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે આપણે જે કહેવાનું હોય તે કહેવા માટે એટલા અધીરા થઈ જઈએ છીએ કે સામો માણસ શું કહે છે તે સાંભળવાની તરફી લેતા નથી. ખાસ કરીને ઉચ્ચશાળેલા વાદવિવાદ યતો હોય ત્યારે આવું ઘણી વાર બને છે. કેટલાક તો એવા હોય છે કે તેમનું મન જીતવાનો બાદશાહી રસ્તો એ કહે તે સાંભળ્યા કરવાનો હોય છે. રસપૂર્વક ધ્યાન દઈને સાંભળ્યા કરવાથી સામાને વાતચીત કરવાની મજા પડે છે. કોલેટન કહે છે કે આપણામાં વાતચીત કરવાનું દેવો જેટલું આત્મીય હોય તો પણ એવાં કેટલાંક પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો હોય છે કે જેમની સાથે વાત કરવાને બદલે એ કહે તે સાંભળ્યા કરીએ તો એમને વધારે આનંદ થાય છે.

પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા ગેલીલિયો માટે કહેવાય છે કે જ્યારે કોઈ એની સાથે દલીલ કરતું ત્યારે એ એવું પૂરેપૂરું સાંભળતો જેટલું જ નહિ, પણ એની દલીલ કેવી રીતે વધારે મજબૂત થાય તે બતાવતો, અને ત્યારપછી તેની દલીલનું ખંડન કરતો. આમ કરવાથી સામા માણસને એની પોતાની દલીલ કેટલી નબળી છે તેનો ખરાબર ખ્યાલ આવતો.

આપણે ધીરજથી રોકીને સાંભળીએ છીએ ત્યારે એના ઉપર આપણે સારી ઝાપ પાડી શકીએ છીએ.

૪. સામાના દૃષ્ટિબિંદુનું અવલોકન

આપણે હંમેશાં સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ બર્ન્સ કહે છે :

"Would to God the giftie gi' us.
To see ourselves as others see us."

(બીજા જે દૃષ્ટિથી આપણને જુએ એ દૃષ્ટિથી પોતાને જોવાની બક્ષીસ પરમેશ્વર આપણને આપો !)

એક વખત અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટ કન્યુ હતું કે એની ધારણામાંની ૭૫ ટકા જે ખરી હોય તો

એથી વધારે ખરી હોવાની એ આશા રાખતું નથી. પોતાની ધારણાઓમાં જે રૂઝવેલ્ટ જોવાને પણ આટલો અણવિશ્વાસ હોય તો આપણી ધારણા માટે આપણને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને છતાં, આપણે સામાને "તમે ખોટા છો." "એ બને જ કેમ ?" "એ અશક્ય છે," "તમારી માન્યતા તદ્દન જૂઠ્ઠાભરી છે" એવાં એવાં વાક્યો કરીને જાણે આપણામાં જ બધું જ્ઞાન સમાઈ ગયું હોય એમ બતાવીએ છીએ.

કેટલીક વાર વાદવિવાદમાં બન્ને ખરા હોય એમ પણ બને છે. "દાસની બે બાલુ"ની વાતમાં બન્ને સાચા હતા. પણ કોઈને સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ જોવાનું સૂઝતું નહિ. સત્ય એક પાસા પાડેલા રીશ જેવું છે. એને જુદા જુદા પાસાઓથી જોઈએ તો એમાં જુદા જુદા રંગો દેખાય છે; તે જ રીતે, જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી એક જ સત્યની જુદી જુદી બાજુઓ દેખાય છે.

૫. આનંદ

જે તમારે તમારી વાતોથી લોકપ્રિય થયું હોય તો "નિગનન દે હંમેશાં બાહ, મસ્તીમાં મગ્ન લેજે." જે કુનિયા પ્રત્યેનું તમારું દૃષ્ટિબિંદુ અતિશય ગંભીર અને નીરસ હશે તો તમારી વાતો પણ તેવી જ હશે અને તે સાંભળવાનું કોઈને ગમશે નહિ. માટે આશાવાદ કેળવો.

આશાવાદી અને નિરાશાવાદીમાં ફરક એ છે કે જ્યારે આશાવાદી દુઃખી સંજોગોમાંથી સુખ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, સારે નિરાશાવાદી સુખમાંથી પણ દુઃખ શોધે છે. આ સ્વભાવો વચ્ચેનો તફાવત એક દુષ્કામાં બતાવાયો છે. એક આશાવાદી અને એક નિરાશાવાદી: એ બેમાંથી નિરાશાવાદી સ્વર્ગમાં ગયો, અને ત્યાં એના માથાની આસપાસ તેજ બતાવવાં એને તેજવ્યક (halo) આપ્યું અને વગાડવાં સારંગી આપી ત્યારે એ બચડવા લાગ્યો : "આ તેજવ્યક અને બંધણેસણ આવતું નથી, અને આ સારંગીના તાર તો બસરા છે." આશાવાદી નર્કમાં ગયો અને

ત્યાં ખૂબ અગ્નિ સળગતો હતો એટલે એણે કહ્યું :
“અહીંયા ખીલું” ગમે તે ખરાબ હશે, પણ એટલું
કહેવું નોંધ્યે કે અહીંના કોલસા બહુ સરસ છે!”

ને કોઈ નિરાશાવાદી અને આશાવાદી સરખત
પીતા હોય, તો અડધું ઝાસ સરખત પીધા પછી નિગ-
શાવાદી કહેશે : “હવે તો અડધું જ ઝાસ ગયું !”
પણ આશાવાદી કહેશે : “હજી તો અડધું બાકી
રહ્યું છે.”

આશાવાદી માણસ લોકપ્રિય થાય છે કાગળ કે
બધા જ આનંદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે માટે,

Laugh, and the world laughs with you,
Weep, and you weep alone,
For sad old earth must borrow its mirth
But has trouble enough of its own
માટે, વાત કરતી વખતે પ્રસન્ન મો રાખજો

મુખર્ષિ ઇલાકાના માણ વડાપ્રધાન શ્રી ખેરને
એક વક્તાએ ‘હસતા મુખ્ય પ્રધાન’ કહેલા અને
એમના સ્મિતથી એમણે ધણીને મુગ્ધ કર્યા છે
ચીનના લોકોમાં કહેવત છે કે જે હસી ન શકે
એણે કોઈ દિવસ દુકાન ઉઠાડતી નહિ

પણ કદાચ કોઈ પૂછશે કે કુદરતી સ્મિત
આવતું ન હોય તો કૃત્રિમ સ્મિત કેવું? કૃત્રિમ
હાસ્ય એ ધણું જ શુષ્ક અને નીરસ લાગે છે
પણ તમે એકલા હો ત્યારે જો હસવાનો પ્રયત્ન
કરશો તો તમે ખરેખર આનંદી થઈ શકશો.
સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે આપણી લાગણીની
આપણા શરીરના અવયવો પર અસર થાય છે
આ વાત ખરી છે. પણ સાથે સાથે શરીરની
અસરની લાગણી પર પણ અસર થાય છે એમ
પ્રો. વિલિયમ જેમ્સ જેવા માનસશાસ્ત્રીઓ કહે
છે. દાખલા તરીકે, જો તમે આરામ ખુરશી પર
નિવૃત્ત થઈને બેસશો અને આંખ મીંચીને સહેજ
ઊંડા શ્વાસ લેશો તો તમને ઊધ આવવા જેવું
થશે. તેજ પ્રમાણે, તમે જો હસવાનો પ્રયત્ન કરશો
તો ખરેખર મન પ્રફુલ્લ રહેશે.

મિ ફેલેચરે સ્મિતના ફાયદાઓ નીચે પ્રમાણે
ગણ્યા છે.

એના પૈસા બેસતા નથી, છતાં એ ધણું સુખ
વિપન્ન કરી શકે છે

જેઓ સ્મિતની દલાણ લે છે તેને લાભ
થાય છે, અને જેઓ દલાણ આપે છે તેને તુકસાન
થતું નથી.

એ થતા એક ધણું થાય છે, પણ એની
ખીજઓ પરની અસર કેટલીક વાર વર્ષો સુધી
રહે છે

કોઈ એટલા સમૃદ્ધ નથી કે એના વિના
ચલાવી શકે; તેમ કોઈ ગરીબી એવી નથી કે જેને
એનાથી થોડો પણ ફાયદો થવા વિના ન રહે.

એનાથી ધરમા સુખ વધે છે, વેપારમાં ધૂધો
વધે છે અને મિત્રો વચ્ચે રહેલું વધે છે.

એ થકેવાનો વિસામો છે, અને હતાશાનું
આશકિરણ છે, અને દુઃખીઓનું ઓસડ છે

છતા કોઈ એને ખગીદી શકતું નથી, કે ચોરી
શસ્ત્ર નથી કારણ કે એ વસ્તુ લેવાની નહિ પણ
આપવાની જ છે

માટે, વાતચીત કરતી વખતે, તારાપોરવાળા ફોટો-
ગ્રાફની વાત વાદ રાખજો : “હા, જરા હસતું
મોઢું ગમજો, ખીલું બંધુ તો તારાપોરવાળા સલાખો
લેશે”

૬ હાસ્યરસ

તમારી વાતોમાં જો તમે થોડો હાસ્યરસ લાવી
શકો તો જેમ મરીમસાલાથી ખાવાનું સ્વાદિષ્ટ થાય
છે તેમ તમારી વાતચીત રસભરી થશે, તમે ગમે
તેવા ગભીર કામમાં નિમગ્ન હો તોપણ તમે ધારે
તો હાસ્યરસ ફેળવી શકો. કદાચ હિંદુસ્તાનમાં સૌથી
વધારે કામ કરનાર મહાત્મા ગાંધી હશે. છતાં એ
કેટલીક વાર બાળકની જેમ ખડખડાટ મોટેથી હસે
છે, અને ઘણી વાર વિનાદ કરે છે. એમણે હરિજનના
ઉદ્ધાર માટે કક્ષર બાપા સાથે મુસાફરી કરી તેમ.

ઉત્સેખ કરતાં એમણે ‘હરિજન’માં લખ્યું હતું કે “જેમ મહારી માંડણને ફેરવે છે તેમ હકાર ગાપા મને આખા હિંદુસ્તાનમાં લઈ ગયા.”

આવી રીતે પોતાની સામે થોડા જ મરકરી કરી શકે છે. એનું કારણ એ છે કે આપણા બધામાં એટલો બધો અદલ્તાવ હોય છે કે એવી મરકરીથી એ અદલ્તાવને દાનિ પહોંચે તે આપણને નથી ગમતું. સામાની મરકરી કરતી વખતે એ પ્ધાન રાખતું નેહએ કે એની લાગણી દુખાવી ન નેહએ એટલું જ નહિ, પણ એ મરકરીથી લોકોનું એના પ્રયેનું માન ઓછું થયું છે એમ એને લાગતું નેહએ નહિ. નિર્દોષ મરકરીથી રેલદલાવ ધણે વધી શકે છે.

ફેલ્લીક વાર હાપ્પરસથી સાગાને સચોટ જવાબ આપી શકાય છે. એક દિવસ પ્રધાન અંગ્રેજ નાટ્યકાર બર્નાર્ડ શા કાઈ બાર્નને ત્યાં પાર્ટીમાં ગયા હતા. એની સાથે વાત કરતાં શોએ એ બાર્નના મહેરાનાં વખાણ કર્યાં. બાર્નએ કહ્યું, “હું દિલ્લીર છું કે હું તમારા મહેરાનાં વખાણ નહિ કરી શકું.” શોએ જવાબ આપ્યો, “મારી જેમ જુઠું બોલોને.”

શોને બીજો એક દુયકા વાદ આવે છે એક વખત એક સુદર ફિંગરન્ટારે શોને એની સાથે પરણવા કહ્યું અને દલીલમાં જણાવ્યું કે “આપણને છોકરાં થાય તેમાં તમારી શુદ્ધિ અને મારૂં સૌંદર્ય આવે તો ફેલ્લાં દીપી નીકળે ?”

શોએ તરત જ માર્મિક જવાબ આપ્યો: “પણ ધારો કે છોકરાંઓમાં મારૂં સૌંદર્ય અને તમારી શુદ્ધિ આવે તો !”

ઈંગ્લાંડના માછ પ્રધાન લોર્ડ નૉર્થે એક સત્રમાં બહુ હસાવે એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો. એઓ લિમરસ હોઇને આપર્લેન્ડ વગેરેને સ્વરાજ આપતું નેહએ એવો મત ધરાવતા હતા. લાપણમાં એમણે કહ્યું કે બધાને સ્વરાજ આપતું નેહએ: આપર્લેન્ડને, સ્કોટલેન્ડને, વેલ્સને—એટલામાં પાછળથી

એક વંદ્યે બૂમ પાડી, “નરકને.” લોર્ડ નૉર્થે કહ્યું: “I like every one standing up for his own country” (દરેક વંદ્ય પોતાના વતન માટે તરફેણ કરે એ મને ગમે છે.)

૭. સામાને લગતા વિવધા

ઉપરના નિયમો વાદ રાખીને તમે વાર્તાલાપ કરશો તો તે ખરેખરો રસમય થશે વાતચીત કરતી વખતે આપણને શું ગમે છે એના કરતાં સામાને ક્યો વિષય ગમે છે એ પ્ધાનમાં રાખીને એ વિષય પર વાત કરવી. આપણને સિનેમા નેવા ન ગમતાં હોય પણ જેની સાથે વાતચીત કરતા હોઈએ એને સિનેમાનો ખાસ શોખ હોય તો ‘દમજી કાઈ સિનેમા નેયું ?’ એમ પૂછીએ તો એ સારી રીતે વાત કરી શકશે. વિચાર્યોને સાધારણ રીતે એના અખ્યાસ વિષે પૂછવાનું આપણને મન થાય, પણ જો આપણને ખબર હોય કે એને અખ્યાસ કરતાં ક્રિકેટમાં વધારે રસ છે તો કુલ કે કોલેજ વિષે પૂછવાને બદલે ક્રિકેટ મેચની વાત કરવી. આમ કરવાથી તમે એને એનું મન ઓમવાની તક આપી શકશો, અને તમને પણ કંઈક નવીન મજાવાનું મળશે.

આ જ ધોરણને અનુસાર મોટાની સાથે મોટા જેવી અને નાનાંની સાથે નાનાં જેવી વાતો કરવી. થોડા દિવસ પર અમે શ્રી બાલાસહૈય ખેરને એક શિશુ સમેશનમાં નિમંત્રણ આપ્યું હતું. એમણે લગભગ અરધો કલાક બાળકો સાથે વાતો કરી પણ તેમાં રાજકારણના વિષયોનું કે કેમિસનું નામ પણ દીધું ન હતું. એમણે બાળકોને આનંદમાં રહેવાનું, ઉચ્ચ નીચેનો ભેદ નહિ રાખવાનું અને દિમતવાળા ચલાવું કહ્યું. શ્રી. ખેરના લાપણમાં બાળકોને ઘણો રસ પડ્યો અને લાપણ પછી એમણે શ્રી ખેરને સલાહો પણ પૂછ્યા.

૮. વિવિધતા

વાતચીતના વિષયમાં વિવિધતા હશે તો તે વધારે રસમય થશે. જેમ મોજાનમાં ભારે મિષ્ટાન્ન અનુસંધાન ૫. ૩૩૩

હીરો અને તુષારખિન્દુ

એક મૃત્યુવાન હીરો ખેતરમાં જોયા ઘાસ ને ડેઈઝી વચ્ચે પડ્યો હતો ને એની બરાબર ઉપર ક પત્તા ઘાસ ઉપર ઝાકળનું મોઢું દીપ્ત કરતું કરતું વળગેલું હતું માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તપતો હતો

સવારે અશુભોદય થયો ત્યારથી નમ્ર તુષારખિન્દુ હીરા સામું જોયા કરતો હતો, પણ એવા મોટા માણસ દારે બોલતા એની જીભ ઊપડતી નહોતી

ત્યાં તો એક પતંગિયુ આની ચડચુ એણે હીરાને જોઈને કહ્યું, 'શેઠજી, નમસ્તે' 'નમસ્તે,' હીરો ચીંપીચીંપીને બોલ્યો

ત્યાં તો પતંગિયાની નજરે તુષારખિન્દુ ચડ્યો, અને એણે એના સામી આગળી કરીને હોગને પૂછ્યું 'આ આપના કાંઈક સગા થાય કે, શેઠજી?'

હીરો ખડખડ હસ્યો, ને બોલ્યો, 'કાંઈ વાત છે? પણ પતંગિયાભાઈની છુદ્ધિ કેટલોક ચાલે? હાલતો મ્હા, જોઈએ, તારું મોઢું તળું કર મને આ હલકા, કમળત, તુચ્છ નિર્માલ્ય તુષારખિન્દુને તોલે ગણવાવાળો આ થો છે તે!'

પતંગિયુ બોલ્યું 'પણ શેઠજી એ તમારા જેવો રૂપાળો નથી?'

'રૂપ! ' હીરો કહે, 'એ નિર્વાળ તુષારખિન્દુ મારી નકલ કરે છે એટલું જ અને રૂપ હોય તો પણ ધન વિના એ શું કામનું? એ તો જાણે—

રૂપ તીર વિષુ, ઘેનું દ્વીર વિહી, મંદિર દીપ વિના

રૂપ તથા ધનનો સમાગમ થાય તો આખું જગત તમારે પગે પડે જગત મને કેમ પૂછે છે એ હવે સમજાય છે?'

એમ કરીને એ તો ચમકવા મડ્યો, એટલે પતંગિયાએ અઘઈ ન જવા સારું આંખ આંકો હાથ કર્યો

તુષારખિન્દુ આપડો આ બધું સ્વભાવનો હતો, એટલે એને એટલો ખેદ થયો કે ધરતી માર્ગ આપે તો જાણે હમણા સમાઈ જાઉં

એવામાં એક ચડાળ જમીન ઉપર આવ્યો ને હીરા ઉપર ચાચ મારી પણ નિરાશ થઈ ને એ બોલ્યો, 'અરેરે, મેં જાણ્યું કે આ મૃત્યુવાન તુષારખિન્દુ છે, પણ ત્યાં તો નકામે હીરો નીચ્યો પાણી વિના મારું ગળું સૂકાય છે, ને હું તરસે મરવાનો છું' 'સાચે જ? ' હીરો બોલ્યો, 'તું મરીશ તો કેનો મરો કુંવારો રહી જાય એમ છે?'

પણ તુષારખિન્દુએ તરત જ લલ્લ સકંપ કર્યો પૃથ્વીમાં સમાવાનો વિચાર ખોટો હતો એટલે એનો એને પગ્તાવો થયો કેમકે જીમનો જીવ બચાવવા એ પોતાનો જીવ આપી શકે એમ છે તે તેણે જાણ્યું

'હું કાંઈ તને કામ આપું એમ છે? ' એણે નમ્રભાવે પૂછ્યું

ચડાળે ઢળી પડતું માયું બેસ્યું કરીને કહ્યું, 'હે અનુપમ મિત્ર, તું ધારે તો મારો જીવ બચાવી શકે'

'તો ઉવાડ તારું મોઢું'

એમ કરીને તુષારખિન્દુએ તણખલા ઉપરથી ચડાળની સૂકાઈ ગયેલી ચાચમાં

પડતું મૂક્યું X

૬૫

પ્રભુતા હયાં ?

[વર્ણવલિલ્લ]

સત્કાર્ય ને સસલતામય માનવીમાં,
સદ્ગ્રંથ ને મુશીલ શાંત કલાધરોમાં;
નાચતી સ્નેહ-અજલે સરિતા બધીમાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૧

વાડી તણા હરિત વિટપ મંડપોમાં,
અલમસ્ત યોગી સમ સુંદર પર્વતોમાં;
પસરાવતાં સુરભિ પુષ્પ પ્રકુલ્લતા જ્યાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૨

વર્ષા તણા વિપુલ મેઘ તણી ઘટામાં,
સંદીપ્ત વિદ્યુત તણા ચમકાર મોહી;
ટહુકાર ભક્ત મથુરો કરતા સુખે જ્યાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૩

આનંદયુક્ત સુરગાયક વારિધિમાં,
કોકિલ કંક, મૃદુ વાદ્ય તણા ધ્વનિમાં;
આશય, તારકગણો, રવિ, ચંદ્રમામાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૪

નિર્દોષ હાસ્ય ધરતાં મૃદુ જાળકોમાં,
ને રાધલાગ્ય ઘડનાર વિધાયકોમાં;
સુમન્દ લહેર કરતાં સુસરોવરોમાં,
ઝાંખી થતી પ્રતિકૃતિ પ્રભુતા તણી ત્યાં. ૫

ઉદાર દિલનો મજૂર શિવરામ

બાળકોમાં અનુકરણવૃત્તિ રહેલી છે. ક્રિકેટની રમતો ચાલતી હોય છે, ત્યારે જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઘરના આંગણમાં, રસ્તા પર, ઓકરાં ક્રિકેટ રમે છે, ક્રિકેટની જ વાતો કરે છે બાળકોની રમતની જે મજા હોય છે. ક્રિકેટની પેઠે પતંગની, ભમંડાની, ને જો જો, આટાપાટાની પણ મજા હોય છે. ક્યારે ક્યારેક મોઈદાની રમતોમાં જોર રંગ આવે છે. બાળકોની મજા ને તેમાં થતા ફેરફાર નિશાળમાં ચાલના જૂગોળના વિષય સાથે શીખવવા જેવા છે.

વધારે વરસાદ નહીં, વધારે તાપ નહીં એવી હવામાં ક્રિકેટ શરૂ થાય છે હાલરો ને ચાસો ક્રિકેટના, કારતક-માગસર લામરડાના, મહા-ફાગણની શુભ આંદની આટાપાટા ને જો જો માટે હોય છે. ઈપળી-પીપળીની રમત ચેત્ર-વૈશાખમાં ઝાડોની શિતલ ઘટામાં રમાય છે. પરંતુ બાળકો પ્રભુનાં પયગંબરો હોવાથી કોઈ પણ રમત મરજી મુજબ ગમે ત્યારે રમી શકે તેમ છે ને રમે પણ છે.

હું પૂતામાં ક્રિકેટ જોવા જતો. કાકાજીમાં ગેડી દડો અને રમતા, પરંતુ આ લાકડીઓ ને પાટિયાનો દાવ કોકાજીમાં એટલો જાપક નોતો, અને ગામડાંમાં તો હજી ઘણાઓને એની ખજાર પણ નથી. તાલુકાના ગામથી નાના ગ્રંદેશોમાં એની મજલ પહોંચી નથી. અંગ્રેજ નિશાળ આવી કે એની પાછળ દડો આવ્યો જ!

અમારી હોલીમાં એક પૈસાદાર વૃદ્ધ ગૃહસ્થનું કુટુંબ રહેતું હતું. એમના બે પોત્રોને એમણે ક્રિકેટનો બધો સામાન આપી આપ્યો હતો. એમની

પાસે દડો હતો, બેટ હતાં, સ્ટમ્પ હતા, હાથમોળાં હતા, પગે બાધવાનાં પંડ હતાં. કશું જ બાકી નોતું. રોજ ક્રિકેટના સામાનનો ભારો ભારો જુલ્લા મેદાનમાં તેઓ રમવા જતા.

મને તેમની ઈર્ષ્યા થતી. ક્રિકેટ રમવાની મને ઈચ્છા થઈ આવતી, પરંતુ હું કોની સાથે રમું? હું નિશાળમાં જતો નોતો, એટલે નિશાળિયા મિત્રો પણ મારે માટે નોતો અને ક્રિકેટ રમવાનાં સાધનો? પાસે નોતો દડો કે નોતો બીજી કોઈ પણ ચીજ. એ બધી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ શી રીતે કરું, એનો હું ખૂબ મનઃપૂર્વક વિચાર કરતો.

આખરે બીલાનો દડો લાવવાનું મેં ઇરાબ્યું. લાકડાંના સ્ટમ્પ બનાવવાનું નો ક્યારનું ચે બ્યાનમાં આવી ગયું હતું. હું એકલો જ ત્રણ લાકડાં ભીંત પાસે જામાં કરતો. ને બીલા વડે એ લાકડાંને ઠોકવાનો પ્રયત્ન કરતો. દોડતો આવો, હાથ ગોળચક્કર ફેરવી હું બોલું ફેંકતો. એમ મારી એકલાની જ રમત ચાલતી. પરંતુ ઉપનિષદમાં બ્રહ્માની ચિંતા પેઠે “एको ડહ મહુ સ્યામ”-હું એકલો છું, અમારી સંખ્યા ક્યારે વધશે, અને બે ક્યારે થઈશું, એમ યથા કરતું. અને અંતે જનાર્દને મારી હાંકને આવકારી.

જનાર્દને ને હું ક્રિકેટનો અભ્યાસ, સંપત્તિ સાધતો વડે કરવા લાગ્યા. દેવની પૂજા કરતી વખતે ખૂટતી ચીજો અક્ષત નાખી ચલાવી લેવાનું હું શીખ્યો જ હતો. ‘મહાવત્સાર્થે અક્ષતાં સમર્પયામિ, તાંબુલાર્થે અક્ષતાં સમર્પયામિ,’ એમ હું નાનપણમાં બોલતો. એ જ પ્રમાણે ‘સ્ટમ્પાર્થે ઈન્ધન સમર્પયામિ’ એમ હું કહેવા લાગ્યો. બાળવાનાં લાકડાંના અમારા સ્ટમ્પ થતા. રોજ નવા સ્ટમ્પ આગલે દિવસે

તકામાં મુકાઈ ગયેલા રૂઢપ બીજે દિવસે શ્રવામાં સરસ સળગતા. જ્યાંદેને દેવદારના પાટિયાનું બેટ બનાવ્યું હતું, પણ બીજી આગળ ટકવાનું એવું અનુભવું ! શંકરને દેવદારનું તેમજ બીજાનું વૃક્ષ પ્રિય છે. એનાં બે પ્રકારો સમન્વય અમારી રમતમાં મેં કર્યો હતો. પરંતુ દેવદારનાં પાટિયાં જલદી ફાટી જતાં; ને બીજાં પણ વધારે ટકનાં નહિ.

એક દિવસ બીજાનો દડો અમારી કહેલીમાં રહેતા એક છોકરાને વાગ્યો. યયુ! અમારી રમત બંધ પડી. આવા માયું ફાટી નાખે તેવા કંઠેણ દડા લઈ કહેલીમાં નહિ રમવાને વટહુકમ નીકળ્યો. કાલદાનું ઉત્સવન કરનારને ધરમાં માર પડશે એવી જાહેરાત પણ કરવામાં આવી. કંઠેણ દડાથી રમવાની મનાઈ કરવામાં આવી તો ખરી, પણ પોતો દડો લાવવો ક્યાંથી ? રખરનો દડો તો જલદી ફાટી જાય. અમારાં બેટ સામે રખરના દડા શી રીતે ટકે !

પેલા શ્રીમંત નખીરાઓ મને ચિડવના હતા. તે અંદર અંદર વાતો કરવા લાગ્યા :

એક : લાવને બીજું.

બીજો : શું કરવા ? ઉકળ્યો કરવો છે કે શું ?

ત્રીજો : ના, ના; આપણે એનો દડો બનાવીશું.

બીજો : અને બળનહુના રૂઢપ ફરીશું.

પહેલો : બીજાનો દડો કોઈને વાગશે તો ?

બીજો : વાગશે તો રમત બંધ. રમવાની મનાઈ મચે.

ત્રીજો : પછી તો આપણે મમરા જ ફાટતા બેસવાના.

હું તેમના પર ગુસ્સે થયો. તેમને બેચાર લગાવી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ. એટલામાં પેલાઓમાંથી એક કહ્યું : “સંભાળીને બોલો; મને રીસ ચડશે તો નાસી જઈશ; કોકણમાં જતો રહીશ; છાશ, ભાત, મગ, તે તાંદળજની ભાજી,” એ શબ્દો એણે નાકમાંથી ઉચ્ચાર્યા. મારા તરફ જોઈ હસતા હસતા તે છોકરાઓ ચાલ્યા ગયા.

મારા નાસી જવાનો નિર્દેશ થતો જોઈ હું ઠરી જ ગયો. મને ક્રોધ ચડ્યો હતો, પણ હવે એકદમ

ચોક્કસ બની ગયો. ક્રોધ જતો રહી, તેની જગ્યાએ મને લજ્જા આવી. નીચે મસ્તકે હું રડવા લાગ્યો. હું થોડાં પાસે જઈ બેઠો. આંખોમાંથી અનુભવનાં દર્શાં.

એ ભોંત પાસે શિવરામ નામનો કડીઓ કામ કરતો હતો. તેની નજર મારા પર પડી. મને રડતો જોઈ શિવરામનું હૃદય ખીજાઈ પથ્થર ફેડનાર શિવરામનું હૃદય મૃદુ હતું. પથ્થરને જોડનારે તે હતો, હૃદયો તોડનારો એ નોતો.

“શ્યામ, કેમ રડે છે ?” તેણે મને પૂછ્યું.

હૃદય વધારે ભરાઈ આવ્યું. શિવરામ કમ છોડી પાસે આવ્યો.

“શ્યામ ! માંડીઆ, રડીશ નહિ શું યયુ ?” તેણે પ્રેમભર્યા અવાજે પૂછ્યું. “પેલાં છોકરાં મને ચિડાવે છે. મારી પાસે દડો નથી તેથી મારી મસ્કરી કરે છે,” મેં રાતાં રાતાં કહ્યું.

“દડો હું તને આપીશ.”

“પણ તમે લાવેલો દડો હું લઉં તો ધરમાં બધાં મારા પર ગુસ્સે થાય.”

“હું વેચાતો નહિ લાઉં. ચોંધરાનો દડો સીવીને હું તને લાવી આપીશ.”

“ચોંધરાનો દડો ! તો તો કેટલું સરસ ! તે જહુ કંઠેણ પણ નહિ હોય. કોઈને વાગે તો તરતર પણ ન કરે. ચોંધરાનો જ દડો સારો,” મેં તાળીઓ પાડી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો.

“અને એ પાછો દેશી કહેવાય. સ્વદેશી દડો. પરદેશી દડો વેચાતો શા માટે લેવો ? પરદેશી ચીજ આપણાથી વેચાતી ન લેવાય,” શિવરામ કડીઓ બોલ્યો.

“જરાજર છે, જરાજર છે. મારા બાપુજીને પણ પરદેશી ચીજો ગમતી નથી. તેમને સ્વદેશીને સ્વીકારે છે મહિનાની શિક્ષા થઈ છે. શિવરામ, મારા બાપુજી જેલમાં છે. હું સ્વદેશી દડો લઈ રહું છું, એમ ત્યારે એ જાણશે ત્યારે એમને કેટલો આનંદ થશે ! ખરું ને શિવરામ ?”

મારા આપુછને સ્વદેશીને અંગે શિક્ષા થઈ છે એ સાંભળી શિવરામ આનંદમાં આવી ગયો. મારે માટે તેને અધિક સહાનુભૂતિ પ્રગટ થઈ.

“સ્થામ, આ ડહેડી પાસે જ લોકમાન્યનો વાડો છે.”

“મેં તે જોયો છે. હું હળવે રહી અંદર ડોકિયું કરી લઉં છું.”

“તેમને છ વર્ષની સગ થઈ છે. દેવ સમાન તે છે.” શિવરામે હાથ જોડ્યા. મેં પણ શિવરામનું અનુકરણ કર્યું.

મિત્રા! લોકમાન્યના, ન્યાયમૂર્તિ ગુનડેના, નામદાર ગોખલેના, સાર્વજનિક કાકાના પૂતામાં આ શિવરામ કડીઆ જેવા સ્વદેશવતપારી લોકો દટલા હશે! લખતાં વાંચતાં શીખેલાઓએ જેટલાં પાપ કર્યાં હશે તેટલાં ખીન્ન કોઈએ નથી કર્યાં. એમણે જ પરદેશીને પ્રચાર ને ફેલાવો કર્યો. પરદેશી વસ્ત્રની બેલતીચાલતી બહાર ખજર એટલે શિક્ષિત ને શ્રીમંત લોકો. ગુલામીના ખરા લોકતા એ લોકો છે. આ શિવરામ કડીઆ ચપચપ વાંચી નહિ શક્તો હોય, પરંતુ બધાથી વધારે કેળવાયેલો એ કહેવાય કે નહિ? મહાન દેશભક્તને સાદા એના હૃદયે ઝીલ્યો. મહાપુરુષના રાખેા એના હૃદયમાં સદાને માટે અંકિત થયા. ‘દડો ચીંધરાતો બનાવી આપીશ’ એમ શિવરામે કહ્યું. ચપોચપ જપાની રમકડાં છોકરાંના હાથમાં દેનારા વિચારસ્થ મિત્રજખેાર સુશિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષો! આ અમણ શિવરામ પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં મને શું કહેતો હતો તે સાંભળો.

ગામડાના સુધારે મનાવેલાં લાકડી રમકડાંવડે રમી તમારાં છોકરાં નાનામાંથી મોટાં નહિ થાય? એ રમકડાં ભડે બેડોળ હોય, પથ્થુ એ જ ખરીદા. “અમે સૌંદર્યના ઉપાસક છીએ. દેશના કારીગરેની બેદરકારીને શા માટે અમારે ઉત્તેજન આપવું? અમારે એમને બોધ આપવો જોઈએ. એ સિવાય તેઓ કલાને સુધારશે નહિ. હજારો વર્ષ પછી પથ્થુ આજની પેઠે લોકડાના કડકાઓને રંગ ચમકી

પૂતળીઓ તરીકે વેચશે,” એમ નવીનતા ને સૌંદર્યના ઉપાસકો કહેશે. પરંતુ એમને સૌંદર્ય જ જોઈતું હોય તો હું એમને બીજું સૌંદર્ય બતાવીશ. દેશના ગરીબ કારીગરોને ઉત્તેજન મળશે, તેમનાં સંતાનોને પેટ ભરી ખાવા મળશે, તેમનાં બાળકોના ગાલના ખાડા પુરાંશે, તેમના ગાલ ગુલામી યશે, તેમના મુખ પરની ભયંકરતા ચાલી જઇ તેને સ્થળે ગુલામી રંગ ચડશે, ત્યાં સૌંદર્ય પ્રગટશે. તે પ્રભુનાં પવનબરો-જીવતાં પૂતળાં આનંદથી નાચવા કૂદવા લાગશે. તે રમણીય મધુ પૂતળાં તમને દુઆ દેશે. આપણા ગરીબ કારીગરોએ કચકડાતી ઉત્કૃષ્ટ કલા ક્યાં જઈ શીખવી? પરંતુ દેશમાં કોઈ કંઈ શીખી શકે ખરો? ગુલામી સર્વભક્ષક છે. સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પછી યશે કલાનો વિકાસ. આજે કલાના વિકાસ માટે ક્ષેત્ર હોત તો સ્વતંત્રતાની કંઈ જ આવશ્યકતા ન હોત.

પરંતુ ભડેને ગમે તેટલી દલીલો કરવામાં આવે! જેમને નહોતના મૃત્યુનું દુઃખ જોવાની ટેવ નથી, કિંવા તે દુઃખ ન જોઈ શકે એટલી જેમની ઈન્દ્રિયો જડ થઈ છે તેમને આ બધું ક્યાંથી સમજાય? ‘દેશી બધુ ખરાજ, દેશી બધુ બેડોળ’ એમ કહી પરદેશીના જ ગુણ એ ગારો, અને એને જ ઉત્તેજન આપશે. ‘લાયક હોય એ જ જીવે’ એવો સિદ્ધાંત પાછો મૂકશે. પરંતુ ‘નાલાયક દરો તેમને ય મદદ આપી લાયક બનારીશ’, અને બધા રો જીવીશું’ એમ એ મહાપંડિતો કહી નહિ કહે.

“સ્થામ, તું વાતો કહે છે ને? મને એક વાતો કહે,” શિવરામે કયું.

મેં શિવરામને એક વાતો કહી. કામ કરતાં કરતાં તે સાંજળોનાં દત્તો. પછી મામીએ મને દાંક મારી એટલે હું ચાલી ગયો. શિવરામ કામે આવેના ત્યારે હું રોજ દાની ઉંચાણી કરેના. તે ‘બૂઝી ગયો’ એમ કહેના. આખો દિવસ કામ કરી શિવરામ યાત્રી ગતો. તેને વખત પથ્થુ મળેજો જોઈએ તે? “સ્થામ, તને દડો જરૂર બનાવી આપીશ. ખરે જ, એક દિવસ જરૂર લાવી આપીશ,” એમ તે મને કહેતો.

પવિત્રતા

સ્વચ્છતા, શુદ્ધિ, વિશુદ્ધિ, નિર્મળતા, અગ્નિના વગેરે શબ્દો ગુજરાતીમાં લગભગ સમાન અર્થમાં વપરાય છે. પવિત્રતા પણ એવા જ ભાવ દર્શાવે છે. પરંતુ તેમાં ભેદ છે.

નિર્મળતા મેલની ગેરહાજરી, તેને દૂર કરવાની ક્રિયા સૂચવે છે : અસલ વસ્તુની અંદર ભળી ગયેલ વિગતોથી તત્ત્વોથી કે પદાર્થોથી તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે જુદી પાડવાની ક્રિયાનો એમાં સમાવેશ થાય છે.

સ્વચ્છતા આજકાલ, મોટે ભાગે, બાહ્ય વસ્તુની ઓખખાઈ-એવી કે શહેરની, ધરની, ઓરડાની, - દર્શાવવા માટે વાપરીએ છીએ, —ને કે “સ્વચ્છ અંતઃકરણ”, “સ્વચ્છ યાને સાફ દાનત” એમ અંતરની સ્વચ્છતા માટે પણ તે વપરાય છે ખરે. શુચિતા યાને શૌચ પણ અશુદ્ધિમાંથી સુક્ષ્મા અર્થમાં ફેર થયો છે.

પરંતુ પવિત્રતા એટલે નિર્મળતા, અને વિશુદ્ધિ જ કેવળ નથી. પવિત્ર વસ્તુમાં તે પોતે નિર્મલ હોવા ઉપરાંત બીજી મલીન કે અશુદ્ધ વસ્તુને કે અગ્નિને શુદ્ધ કરવાનો ગુણ પણ હોય છે. જેમ સોનાના વાસણને કાઢ લાગતો નથી તેમ પવિત્ર વસ્તુને અશુદ્ધિનો ડાઘ લાગતો નથી. અગ્નિ, તીર્થ, સંત પુરુષ એ સઘળાં પવિત્ર ગણાય છે.

ફેટલાક ધર્મોમાં અગ્નિ પવિત્ર મનાય છે: એની ઉમ શિખામાં જે કાંઈ નાંખવામાં આવે છે તેને પણ તે પાવન કરે છે. એવાણું સોનું અગ્નિમાં નાંખવાથી તેમાં રહેલી અશુદ્ધિઓ બળીને ખાખ થઈ જાય છે અને વિશુદ્ધ કાંચન જ માત્ર છેવટે બાકી રહે છે. આમ પવિત્ર વસ્તુ સત્ય રૂપી સુવર્ણને બચાવે છે અને અશુદ્ધિઓનો નાશ કરે છે.

એ સ્થળ અગ્નિ ખડું ભોત માનવના અંતરમાં જીર્ણગતિ કરવા માટે, ઉત્તરિ

ચવા માટે, જે સતત જાગત ભાવના હોય છે, જે સંકલ્પ હોય છે તેણે રૂપક માત્ર હોઈ શકે છે. એ અંતરનો અગ્નિ પણ, સ્થૂલ અગ્નિની પેટ, અંતરની મલિનતાનું વિશોધન કરી શકે છે.

અગ્નિની પેટ તીર્થ પણ પવિત્ર ગણાય છે. તીર્થયાત્રા કરવાથી પાપ ધોવાય છે એવી માન્યતા બધા ધર્મોમાં પ્રચલિત છે. ફેટલાક રાજામાં દવાના કર્તાં પણ દવાફેર વધારે, અને વધારે જલદી, લાલ કરે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે, અંતરના વ્યાધિ મટાડવા માટે, માનસિક નિરાસને દૂર કરવા માટે, તીર્થયાત્રા ઉજવેલી પાપ એ સમગ્ર શકાય તેવું છે, યાત્રા કરવાથી રાજાના સંકુચિત વાતાવરણની બંધમાંથી, સ્વાર્થી જીવનનાં એનાં એ કુંડાળામાંથી, પરિચિત રથગકાળના બંધનોમાંથી માનવ મુક્ત થઈ શકે છે. તીર્થસ્નેહમાં થઈ ગયેલ જૂતકાળના સંતો તથા મહાત્માઓનું સ્મરણ થાય છે, તીર્થના દેવો તથા તેમનો મહિમા જાણવામાં આવે છે, તીર્થરૂપે દેસના ઇતિહાસનું અને સંસ્કારિતાનું સ્મરણ અને સાતત્યનું બાન જાગ્રત થાય છે, પ્રકૃતિનાં સુંદર દર્શ્યો ભોઈ અંતરમાં વિશ્વની સુંદરતાનો અને વિશાટતાનો ખ્યાલ આવે છે, તથા સંત પુરુષોનો સમાગમ થાય છે. આ બધાં કારણોને લઈને યાત્રા કરનારની માનસિક દૃષ્ટિમંદિર વિશાળ ચવાનો ધણો સંભવ રહે છે.

પરંતુ યાત્રાનો ખરે લાભ લેવા માટે યાત્રાણીએ પોતાના અંતરમાં ફેરફાર કરવાની તત્પરતા સહિત યાત્રા કરવી જોઈએ; કેવળ રખાડા માટે, કે મોજ કરવા માટે પર્વટન કરીએ તેને યાત્રા ન. ફફેલાય. એને માટે શક્તિ, ભક્તિ, શુદ્ધ ચવાની ધગશ વગેરે તરનો અંતરમાં જાગ્રત હોવાં જોઈએ.

સંતસમાગમ યાને સત્સંગ પણ પવિત્ર ગણાય છે. ઉત્તર આત્માનો સ્વાભાવિક સૌરભ યવિત્રતા છે. કપૂર મૂંઝવાથી જેમ નેતી આજુબાજુની

વાતાવરણમાં ફેટલાં જનુંઓ આવી શકતાં નથી અને આવે તો જીવી શકતાં નથી તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચ આત્માની આબુઆબુના વાતાવરણમાં અપવિત્ર રૂતિઓ આવી શકતી નથી અને આવે તો દટી શકતી નથી.

આ પ્રમાણે તીર્થ સંત વગેરેની આબુઆબુ રહેતું એક પ્રકારનું વાલુમંડળ આપણને નિર્મળ થવામાં સહાયક થાય છે.

પોતાની અશુદ્ધિનું, મલિનતાનું જ્ઞાન માનવના અંતરને યુગળાવે છે, અને જતાં પોતાના અંતરમાં રહેલી અશુદ્ધિઓનું, મલિનતાનું, પાપરૂતિઓનું જ્ઞાન ન થયું હોય એવો માનવ મળવો મુશ્કેલ છે. એવો માનવ માનવ નહિ પરંતુ પશુ યા તો દેવ હોવો જોઈએ. માનવ અપૂર્ણતાઓથી ભરેલું પ્રાણી છે અને તેની અપૂર્ણતામાં કેવળ અશક્તિનો અને અજ્ઞાનનો જ નહિ પરંતુ અશુદ્ધિઓનો અને વિદ્યારોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

અને અંતરની અશુદ્ધિઓ આપણને સાલે ન શકે એક આપણને છૂપું જ્ઞાન હોય છે કે આપણા અસત્ સ્વરૂપમાં અશુદ્ધિઓ નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને ત્યાં સ્થાન પણ નથી. આપણો આત્મા પવિત્ર છે એવું જ્ઞાન અંતરમાં હોય છે. દુઃકમાં, અંતરનાં ઊંડાણમાં એ અશુદ્ધિઓ આપણને વિનમ્ર થાય છે, —“આપણી નથી” એવું જ્ઞાન યથા કરે છે. જો અશુદ્ધિ આપણો સ્વભાવ જ હોય તો આપણને તેનો ડંખ લાગત નહિ અને જતાં, પોતાના અંતરમાં સતત જગત્ત એ જ્ઞાન પ્રત્યે તદ્દન બંધિત થઈને માનવ સાવ પશુ જેવો પણ થઈ જઈ શકે છે. જેના અંતરમાં પોતાની અશુદ્ધિનો ડંખ નથી લાગ્યો તેનામાં હજી સાચી માનવતા જાગી નથી એમ સમજવું.

અશુદ્ધિ અપી ય વનનમાં કે દિવામાં જ પ્રગટે છે એવું નથી આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે અશુદ્ધિઓનું મૂળ અંતરમાં હોય છે, સૂક્ષ્મ ચેતનામાં હોય છે. અશુદ્ધ રૂતિ, મલિન વાસના, અધમ જ્ઞાવ, અસત્ય વિચાર વગેરેમાંથી જ અશુદ્ધ વાણી તથા અશુદ્ધ આચાર જન્મે છે.

એટલે અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા ઉચ્ચનારે કેવળ આત્માની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા કરતાં અંતરની શુદ્ધિઓ કરવા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. અજ્ઞાન, આત્માની શુદ્ધિ પ્રાથમિક પગલા તરીકે પ્રાપ્ત કરવામાં કાંઈ પણ ખોટું નથી.

• સરસ્વાતમાં આપણે પવિત્ર ગણાતી બાલ વસ્તુઓ, જેવી કે અગ્નિ, તીર્થયાત્રા, સંતસમાગમ વગેરે વિશે વિચાર કર્યો. પરંતુ તે ઉપરાંત અંતર પવિત્ર ઉપાયો પણ છે જેમનો આશ્રય અંતરમાં લઈ શકાય છે.

પ્રભુ-પ્રાર્થના એ જોવી એક પવિત્ર વસ્તુ છે. પ્રભુનામસ્મરણ પણ એટલું જ પવિત્ર ગણાય છે. મદાન અંગે કવિ શેક્સપિયર કહે છે કે “પ્રાર્થના કરવાથી જે વસ્તુઓ સધાય છે તેનો જગતને ખ્યાલ પણ નથી હોતો.” પ્રાર્થનાનો અને પ્રભુનામનો શ્રદ્ધાપૂર્વક આશ્રય લેવાથી અંતરની મલિનતા દૂર કરવામાં ઘણીવાર સહાય મળે છે. પ્રભુ પતિપાવન કહેવાય છે તેનો અર્થ પણ એ છે કે અશુદ્ધ માનવ પ્રકૃતિને શુદ્ધ કરી શકે એવો તેનો મદિમા છે.

ઘણીવાર પ્રભુ નામની પેઠે પરમના આધાર રૂપ પવિત્ર ગણાતાં પુરતો જેવાં કે ઉપનિષદ, ગીતા, કુરાન, બાઈબલ વગેરે વાંચવાથી પણ અંતરની શુદ્ધિ કરવામાં મદદ મળે છે.

વળી પોતે કરેલાં પાપોનો કે દુષ્ટોનો સાચા દિલથી કરેલો પરાતપ-પરનાવો પણ પવિત્ર હોય છે. પરાતપ પણ એક પ્રકારનો અંતરનો અગ્નિ છે જે પાપને બાળી નાંખે છે, અને માનવ અંતરને વિશુદ્ધ કરે છે.

માનવજીવનમાં કેટલાક સંજોગો પવિત્ર હોય છે તેઓ પણ ઘણીવાર અંતરને વિશુદ્ધ કરે છે. માતાપિતા સાથે બાળકનો, ગુરુ અને શિષ્યનો, ધણી તાર ભાઈ અને બહેનનો, તથા મિત્રો વચ્ચેનો સંબંધ પણ પવિત્ર હોય છે એ સંજોગ વડે પણ માનવ પોતાના અંતરને કાંઈક અંગે વિશુદ્ધ કરી શકે છે. વિચિટ્ર રીતે પવિત્ર એવા ઓગ સંજોગો પણ હોઈ શકે છે.

શુદ્ધિ પ્રવન વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; ત્યારે પવિત્રતા આપે-આપ પ્રગટે છે, તે મેળવી શકાતી નથી. અપ્રાપ્ત પુણ્યો

બેઅદબી માટે સજા

ઈરાનના આદશાહ અબ્બાસના એક ઉમરાવે તેના ઘેર એક દિવસ મિજાની ગોઠવી. રાજ્યના મોટા મોટા ઉમરાવો અને આદશાહને તેમાં આમંત્રવામાં આવ્યા.

ખાણું પૂરું થયા આઠ મહેમાનોને દારૂ ધરવામાં આવ્યો. સૌએ તે પીધો અને નશામાં સૌ બેઠોય બની ગયા.

આદશાહને પણ આમલ કરી કરીને પુષ્કળ દારૂ પાવામાં આવ્યો. તેને તે ખૂબ જ મદ્યો

દારૂના નશામાં ને નશામાં આદશાહ તો ઉમરાવનાં અંતઃપુરના દરવાજે જઈ પહોંચ્યો. અને અંદર જવા લાગ્યો.

દરવાજે દરવાન બેઠો હતો. તેણે હાથ ભેડીને કહ્યું : “જહાંપનાહ! આ તો અંતઃપુર છે.”

આદશાહ દારૂના તણામાં બાન બૂલી ગયો હતો. તેણે કમર પરની તલવાર પર હાથ નાખ્યો અને નેરથી બોલી બેઠો “મને શેકનાર તું કેણું? ચાલ હાં બેવફા, નહિ તો માથું ધડ ઉપર નહિ રહે.”

દરવાને માથું નમાવી ઉત્તર આપ્યો : “ગરીબ નવાઝ! વાને એમ કરો. પણ આ દેડમાં ગ્રાણું છે ત્યાં મુધી મારા માલિકનાં અંતઃપુરમાં પરપુરને નહિ જવા દઉં. જન જન્ય તો બને જાય. પણ માલિકને નિમકડરામ નહિ નીવડું.”

એટલામાં બીજા નોકરચાકરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આદશાહને ખૂબ નશામાં નેઈ એક અઝાયદા ખંડમાં લઈ ગયા. અને તેના નશો ઉતારવાના ઈલાજ કરવા લાગ્યા.

થોડીવારે આદશાહનો નશો ઊતરી ગયો. બધી વાતની આદશાહને ખબર પડી ગઈ. તે ખૂબ રાગ-

મંદો બની ગયો અને પરતાવો કરતો કરતો ચૂપચાપ પોતાના મહેલ તરફ આવ્યો ગયો.

બીજો દિવસે આ વાતની ખબર ઉમરાવને પડી. ઉતાવળે ઉતાવળે તે આદશાહની પાસે ગયો. કુરનીય જગતીને તે બોલ્યો : “હજીર! દરવાનની બેઅદબી માટે માફી માથું છું. આજથી જ હું તેને નોકરી-મંથી કાઢી મૂકું છું.”

“એને બહો બોલાવી મંગાવો. હું જ એને સજા કરું છું.” આદશાહે જણાવ્યું.

દરવાને બોલાવી મંગાવવામાં આવ્યો. તે તો ટીસોડસ થઈ ગયેલો. ધૂનતો ધૂનતો બે હાથ ભેડી તે બેઠો રહ્યો.

ઉમરાવે તેને નેઈ આદશાહને કહ્યું : “જહાંપનાહ! આજને ફાવે તેવી સખત સજા આપ એ ધકરને કરો.”

આદશાહે કહ્યું : “ઉમરાવ! તમે તેને રમ્મ આપો છે તેથી હું ધણો ખુશ થયો છું. આજથી જ હું તેને મારી નોકરીમાં દાખલ કરું છું. તેને હું મારા અંગરક્ષકોને સરદાર નીમું છું.”

“આવી બેઅદબી છતાં?” ઉમરાવ ચમક્યો.

“હા. દારૂની ઘેસડામાં બેઅદબી તો મેં કરી છે, ઉમરાવ! તેણે તો તેના માલિકની પૂરી વફા-દારીથી નોકરી જાનવી છે. તેમ કરતાં તેણે મારી પણ શરમ નથી રાખી કે નથી જાનની પરવા કરી આવા નિમકડવાણ નોકરની તો યોગ્ય કદર કરવી નેઈએ.”

ઉમરાવ તો દિંમ જ થઈ ગયો.

શિવલાલ લેસલપુરા

આપના ઝના બાહકસાટા

શરીરશાસ્ત્ર અને વૈદક માટે નોખેલ પ્રાથમિક વિજ્ઞાતા પ્રો. ઇપાન પેટ્રોવીચ પાવલાવ મહાન રશિયન વૈજ્ઞાનિક ચર્ચિત્તા. તેમણે શરીરશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનનું તુલ્યોના કાર્ય વિશે અમૂલ્ય શોધો કરી છે. તેમણે જીવનમાં શેષ વર્ષો બે ઓમ્પાનીઝ વાંદરા પર પ્રયોગો કરવામાં ગાળ્યાં હતાં. પાવલાવની ઉમદા વૈજ્ઞાનિક શોધોથી મુગ્ધ બની લેનીને એમની પોલીસેમી વર્ગગૃહ લેનીનમાડથી થોડે દૂર આવેલું કાદુથી ગામ વિશાળ પ્રયોગશાળા બાંધવા તેને જાણીતું આપ્યું.

કાદુથીમાં અત્યંત પ્રયોગશાળા બાંધવામાં આવી છે. અહીં પ્રાણીઓના મનમતનની ગૂઢ કાર્ય-શક્તિઓનું રહસ્ય જાણવા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે.

પ્રયોગશાળામાં ખાસ કરી એકડો કુતરાઓ અને બે ઓમ્પાનીઝ વાંદરાઓ પાળવામાં આવ્યા છે. નર ઓમ્પાનીઝનું નામ રોડેક છે. માદાનું નામ રોઝા રાખવામાં આવ્યું છે.

રોડેક અને રોઝાને રહેવા માટે નોખી નોખી જગ્યાઓ છે. તેમના માટે સુસજ્જ રસોડું, દવાખાનું, કસરતશાળા અને બન્નેમાં માટે પ્રસૂતિગૃહ પણ છે. આ ઘરમાં બોજનખંડ અને એમાં સ્વચ્છ દેવગ અને ખુરશીઓ છે. રાત્રિગૃહમાં નોખી નોખી રાખાઓ રાખવામાં આવી છે. રહેઠાણ પાસે મોટો બાગ અને વિશાળ જગ્યાસય પણ છે બાગમાં ઓમ્પાનીઝ દંપતી હારાર મારવા નીકળે છે.

માનવીનાં જેવા જ આચરણ અને વર્તનવાળા રોડેક પર પ્રયોગો કરવામાં સરળતા મળે એ દૃષ્ટિ-બિદ્ધિથી માનવીને પણ અદેખાઈ આવે એવું મુખાનિ-શય જીવન આ વાંદરાને વ્યક્તિ કરાવવામાં આવે છે.

પ્રાણીજગતમાં જુદીની દૃષ્ટિએ મોખરે ગણાઈ અને માનવ સિવાય પ્રાણીજગતમાં વધુમાં વધુ શક્તિય ધરાવનાર ઓમ્પાનીઝ વાંદરાની દેહરચના માનવીને ઘણે અંશે મળતી આવે છે. એનાં વર્તન, ચલ-હાર અને આચરણ પણ માનવીના જેવા જ હોય છે. તો આ પ્રાણીથી માનવ, શક્તિની દૃષ્ટિએ નહીં પણ જુદીની દૃષ્ટિથી મોટો અને ચઢાન કેમ છે ? આ પ્રાણીઓના મનમતનની શક્તિઓ અમુક હદે આવી અટકી કેમ પડે છે ? એ ચક્તિ-

એને જહેવાવતી અટકાવનાર ક્યાં કારણો હશે ? વાણીમાં શક્તિ અને સામર્થ્યથી મનની અને વાંદર વચ્ચે ક્યાં અને કેટલા ફેર પડ્યો ? આ મુદ્દાઓ પર પાવલાવે રોડેક પર પ્રયોગો શરૂ કર્યાં દના અને ઈ. સ. ૧૯૨૦ની સાલમાં એમના મૃત્યુ બાદ અધ્યાપિ એ પ્રયોગો ચાલુ રહ્યા છે.

જે ઉમ્મરે માનવીનાં બાળકો પાન-પા પગલી કરે છે તે ઉમ્મરે એટલે ત્રણથી પાંચ વર્ષની ઉમ્મરે ઓમ્પાનીઝની જ્ઞાનશક્તિઓ કુદિત બની જાય છે. રોડેક પરના પ્રયોગોની શીઘ્ર ઉત્તરવામાં આવી છે. રોડેક પરના એક પ્રયોગ હું નીચે ઉતારું છું. ગજાને પૌરુષેવ રમતો પ્રિય નથી એ જાણવા જેવું છે.

જગ્યાસયની મધ્યમાં તળા પ્લેટફોર્મ પર દાહ અને ફોરા રાખવામાં આવ્યાં દનાં રોડેકને પણ એક બીજા તળા પ્લેટફોર્મ પર ઊભો ગણવામાં આવ્યો દનો. તેની પાસે જગ્યાસયના તળિયે પહેંચે એવી લાંબી લાકડી દની. રોડેક મિટ ફોરા જેઈ લોભાયો. ફેટકા મારી નેતાથી ખોરાક લાય કગાય તેમ નહોતું. એટલે તેણે લાકડીને જક બનાવવાની તકનીક વાપરી નોઈ. આ પછી લાંબી ફનાગ લરવા તે પ્રવૃત થયો પણ પાણીમાં પડવાના ભયે તે ખમચાયો.

પ્રયાસોમાં નિષ્ફળતા મળવાથી રોડેક ચીડાયો. તેપોલિયનનો જેમ તેજે આચનેમ આંગ મારવા માંડ્યા: પામે ઉભેલા રક્ષાને ધમકાવી નેયો. વળી નીચે જેસી આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરી નેયો અને હજર નિરાશા પામી તે પ્લેટફોર્મ ઉપર આજોટવા લાગ્યો. વળી પાસે તે લાયમાં લાકડી લઈ નેતા પર અખતરા અજમાવવા મંડી પડ્યો. ઘણા અખ-તરા બાદ તેને સત્તજગ પડી કે લાકડાનું દત્તેમું બનાવી પેતાનું પ્લેટફોર્મ તે ખોગક સમીપ લાઇ જઇ શક્યો.

રોડેકની સ્વાધયો પ્રયત્નશીલતા અને તેમાં મલેથી સફળતામાં વધારોથી નાનગકિયે એક જર્જન વૈજ્ઞાનિક "દેશ-ઉદ્ગત" (Intelligence-solution) કહે છે. ડો. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

જોજી રિજલ : ફિલિપાઈનનો ગાંધી

એશિયામાં ફિલિપાઈન દ્વીપસમૂહ છે. પહેલાં તે દ્વીપ સ્પેનની સત્તા નીચે હતો. ત્યાંના લોકોએ પોતાનો મૂળ ધર્મ અને માન્યતા ત્યાંની સ્પેનનો ધર્મ, ભાષા અને ગેલેરીકરણી સ્ત્રીધર્મો દર્શાવ્યા. જ્યાં સુધી સ્પેન દેશે તે પ્રજાને સ્વગત આપ્યું નહતું એટલે તે પ્રજાએ સ્વગત માટે પ્રયત્ન ચળવળ શરૂ કરી સ્પેન સરકાર કરી વાદ કરી, કરી દબાવવાની આગળ તે પ્રજાને ધ્યાની હતી તે વખતે ત્યાં એક ગાંધીના અવતાર થયો એ 'ગાંધી' ને 'જોજી રિજલ'.

જોજી રિજલ પોતાના રેગની દર્દીયા ઉપર આંસ વહાવી રહ્યો હતો. વિગ્રહોને દાણે પોતાના રેગ-ભાઈઓની હત્યા બહેનોનું અપમાન અને નીતિનું ખૂન થતું જોઈ મેને ધાર્યું દાખ થતું હતું. તેણે સ્વધર્મ માટે પ્રવચન મંચાએ રચાવી, અમાચાર પત્રો કાઢ્યાં. ભાષણો દ્વારા જનતાને જાગૃત કરવા માંડી. ગાંધીજીની માફક તેણે પ્રજાને શાંત રહેવા કહ્યું.

આથી સ્પેન સરકારને આ માલમ ભરકો લાગ્યો. એને પકડી કેદમાં પડવા વિચાર થયો તે વાનની જોજી રિજલને ખબર પડી ગઈ. આથી તે અપહરણી ક્રીસ તરફ નાસી ગયો, અને ત્યાં કાયદાઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

ક્રીસમાં જ તેણે એક નવસક્રયા લખી. તેમાં તેણે સ્પેન સરકાર એના રેગ પર જે જનતા અન્યાયો ગુજારી રહી હતી તેનું ચિત્ર બેચું. પુસ્તક સાચી ધરતીને આધારે લખવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તકની ભાષા અને નેમાંનું લખાણ એટલાં સજીવ હતાં કે ફિલિપાઈનમાં ઘેર ઘેર એની ચર્ચા થવા લાગી. સ્પેન સરકારને તેની જાણ થતાં તેણે તે પુસ્તક સ્પેનમાં આપતું અટકાવ્યું. પણ લોકો આ પુસ્તક માટે એટલા આતુર થઈ ગયા હતા કે તેને ચોરી-છોપી છાના-માના લાવવા માંડ્યા. લોકો છૂપી રીતે તે વંચતાં અને ચોધાર આંસુએ રડતા.

આ નવસક્રયાના પ્રચારથી જોજીનું દિલ ઉરકે-રાયું. તેને વધુ ઉત્સાહ આવ્યો. તેણે એક બીજી

નવસક્રયા લખી. તે પહેલી કરતાં પણ વધુ મંદર હતી. તે પછી ક્રીસમાં છંપાવી અને ચોરી-છોપી ફિલિપાઈન મોકલી આપી. આ પુસ્તકે તો આખા દેશમાં આગ લગાડી. લોકો ખુલ્લી રીતે સરકારની નિંદા કરવા લાગ્યા. સ્પેનના અમલદારો જોજી ઉપર દાંન પીસી રહ્યા હતા. જુનેવુડે જો તે મળી જાય તો તેને કાચો ને કાચો ખાઈ જાય!

પણ જોજી સ્પેન સરકારથી જરા પણ ન ડર્યો. એણે જે કંઈ પુસ્તકમાં લખ્યું હતું તે તેની સગી આંખે જોયેલી આવતો હતો. એની પાસે તેનાં પ્રમાણો મોજીદ હતાં. પછી તે શા માટે કરે? તે કાંઈ પણ અલસતામાં પોતાનો કેસ સાબિત કરી શકે તેમ હતું.

અભ્યાસ પૂરો થયા બાદ તે ફિલિપાઈન ગયો. અહીં લાખો સ્ત્રી-પુરુષો તેનું સ્વાગત કરવા તેની સામે ગયાં. જ્યારે તે વંદાયુમાંથી નીચે ઊતર્યો ત્યારે આખા સહેરમાં ધામધૂમ થઈ રહી હતી. તે જનતાને મિત્ર હતો. પોતાના રાજ પધાર્યો હોય તેટલી ધામ-ધૂમથી જનતાએ તેનું સ્વાગત કર્યું.

સ્પેન સરકાર પણ તક શોધી રહી હતી. જોજી ઉપર નિરોધ ફેલાવતું પુસ્તક લખવાનો આરોપ તો હતો જ. એટલે તેને પકડવામાં આવ્યો. આથી જનતામાં ખૂબ ખળભળાટ મચ્યો. ખાતાખરાબો થયા વિના રહેશે નહિ એવી બધાને ખાતરી હતી. પણ જોજીએ, બેડીઓ પહેરી પોલીસની વચ્ચે ઉભેલો હોવા છતાં, કહ્યું : “ શાંત રહો.”

જોજી ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. કેસ તો ખાલી નામનો જ ચલાવવામાં આવતો હતો. સરકારે તેને સજા કરવાનો પહેલોથી જ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. કેટલાક દિવસ ન્યાયનું નાટક ચાલ્યું ને આખરે તેને પોતાની સજા ફરમાવવામાં આવી અને ઝાળીથી વીધવાનો ફેસલો આપવામાં આવ્યો.

ફેસલો એક રસાયો જોજીને આખા સહેરમાં ફેરવી કિલ્લાની સામેના મેદાનમાં લઈ ગયો. ત્યાં તેની દાયકડી ખોલી. એની આરે વરફ ફોજના સિપાઈઓ ખડા હતા.

કેતાને કહ્યું, “તમને ગોળીથી ઠાર કરવાનો મને હુકમ મળ્યો છે. તમે સામેથી ગોળી આવી પસંદ કરો છો કે પાછળથી?”

નેજીએ કહ્યું, “સામેથી.”

“એ તો હુકમ વિરુદ્ધ છે,” કેતાને કહ્યું.

“શું પાછળથી ગોળી મારવાનો હુકમ તમને મળ્યો છે?”

“હા હા, હું દિલગીર છું કે મને એવો હુકમ મળ્યો છે.”

“શું તમે આ હુકમને ફેરવવા કાશીય કરી શકો એમ નથી?”

“દિલગીર છું કે તેટલો મને અધિકાર નથી.”

“તો પછી તમને હુકમ મળ્યો હોય તેમ કરો.”

કેતાન શરીર હતો. પરંતુ હુકમની વિરુદ્ધ એ શું કરી શકે? તેણે એક ધણુ પછી કહ્યું, “ને તમારે કોઈને તમારો અંતિમ સંદેશ કહેવો હોય તો મને કહે; હું તે પહોંચાડીશ.”

નેજીએ તેને ધન્યવાદ આપીને કહ્યું, “મારા દેશભાઈઓને આટલો સંદેશ કહેજો કે ‘જરૂરિયાતના ગુલામ ન બનશો.’” અસ એટલું જ. હવે તમે તમારુ કામ ખતમ કરો.”

એમ કહી નેજીએ આંખો અંધ કરી દીધી તરત જ “ધાય” “ધાય” નો અવાજ આવ્યો.

આ વીર દેશભક્તની લાશ જમીન ઉપર ઢળી પડી.

સ્પેન સરકારે તેની હત્યા કરી પોતાની માત્ર પાશવિકતાનો જ પરિચય નહિ પણ એની પીઠમાં ગોળી મારી પોતાના હલકાપણનો પણ પરિચય કરાવ્યો.

નેજી તો મરી ગયો. પણ તેનો ઉપદેશ આજે પણ હવામાં યુગ્મે છે અને દ્વિપાધનની પ્રજાને નવજીવન બક્ષે છે.

મૂળ લેખક ગ્રેમથ'લ્ડ

અનુવાદક : અનિલમ્

ગણિતગમ્મત માટે એક વિચિત્ર કોયડો

જો કોઈ મનુષ્ય એવું કહેવાની હિંમત કરે કે એક એટલે બે, તો તો તેને ગણિત જ ગણીને

હકથત કરવામાં આવે; પરંતુ એવું નથી. ગણિત-શાસ્ત્ર એટલું તો રસપ્રદ છે કે ન કંપેક્ષી નવાઈઓ એ શાસ્ત્ર રૂપી સાગરમાં ફૂંચી મારનારને મળી રહે છે. આમ હોઈને એ શાસ્ત્રના નિયમોને અવગંખીને જ એક એટલે બે એમ સાબીત કરી શકાય છે ખરું. દુનિયા ભરેને કહે કે એક એટલે બે કોઈ કાળે બને નહિ, પણ નીચે આપેલાં દષ્ટાંતને મનનપૂર્વક અવલોકીને રૂપરૂપ રીતે સમજશે કે ‘અરે! આ તો ૧=૨ સાબીત થાય છે.’

જુઓ, તમે એક એટલે બે એમ માનવાની જ ના પાડો છો, પણ આ વાતની તો ભાગ્યે જ ના પાડી શકશો કે

$$૧-૩=૪-૬$$

હવે બન્ને બાજુએ ૬ ઉમેરશો એટલે નીચે પ્રમાણે આવી રહેશે:—

$$૧-૩+૬=૪-૬+૬$$

$$\therefore (૧-૩)^૨=(૨-૩)^૨$$

$$\therefore ૧-૩=૨-૩$$

આ બન્ને રકમમાં ૩ સામાન્ય હોઈ તેને લઈ લેતાં, તમે જો માનવાની ના પાડો છો તે જ વાક્ય રહે છે કે ૧=૨.

આવો બીજો કોયડો શોધી કાઢવા મહેનત કરશો ખરા?

[આ કોયડાને સાબીત કરનારી ઉપર બનાવેલી પદ્ધતિમાં કોઈ પ્રકારનો હેતુભાસ (Fallacy) માલુમ પડે તો તે શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ ધણો જ અર્થદ આપશે; ન શોધી શકો તો એ કોયડાના ઉકલવું રહસ્ય હવે પછી રજુ થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ધરજો.]

—ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાશી

સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રશ્નો

૧૧. વાળમાં તેલ નાંખવાનું કારણ શું ?
૧૨. હાથ વધુ ધટ્ટ છે કે માખણ ?
૧૩. વાદળમાં વીજ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે ?
૧૪. ફટકડીને તપાવીએ તો શું પરિણામ આવે ?
૧૫. ઘઉં અગર જુવારના ખોરાકને જેમ વધુ ચાવીએ તેમ વધુ મીઠા કાગે છે તેનું કારણ શું ?
૧૬. વનસ્પતિનાં ફૂલોને રંગ હોવાનું કારણ શું ?
૧૭. પૃથ્વીના તળમાં કેવા પદાર્થો હોવા જોઈએ ?
૧૮. સિંધુ નદીમાં ઉનાળામાં પૂર શાથી આવે છે ?
૧૯. માછલીને હવા સિવાય ચાલી શકે કે ?
૨૦. પુષ્કેત્ર પૃથ્વી સાથે અથડાય તો શું પરિણામ આવે ?

ઉત્તર

૧૧. જે વાળમાં તેલ નાંખવામાં આવે તો બધા વાળ છૂટા રહે. ત્યારે વાળમાં તેલ અથવા પાણી હોય ત્યારે પ્રવાહીના પૃષ્ઠતરફ (પુલ્કલી સપાટીમા જે તાણ અથવા ઝેચ કરવાનો શુભ રહેલો છે તે) ને લીધે લીના વાળ એક બીજાને ચોંટી જાય છે અને જ્યાં સુધી તેલ અથવા પાણી જોડી ન જાય ત્યાં સુધી વળગીને રહે છે.
૧૨. હાથની ધનતા (ધટ્ટતા) વધુ છે, કારણકે માખણ હાથ ઉપર તરે છે. એકસરખા કદના હાથ અને માખણનું વજન કરીએ તો માલુમ પડશે કે હાથનું વજન વધુ થશે.
૧૩. હવામાં પવનના પ્રવાહોથી, ખરતા તારાએ વડે વગેરે અનેક કારણોથી વીજળીના સૂક્ષ્મ ભારવાળા વાયુના કણો પેદા થાય છે. એ વીજળીના ભારવાળા કણો ઉપર વાદળ જલદીથી બંધાય છે. એ વાદળ ત્યારે તેનાથી જીકટા વીજળીના ભારવાળા વાદળની નજીક આવે ત્યારે એ જાતની

વીજળી વચ્ચે આકર્ષણ થાય છે અને તે બંને એકમેકની સાથે જળે ત્યારે હવામાં વીજળીના ચમકારો પેદા થાય છે.

૧૪. ફટકડીના પહેલવાળા ગાંઠડામાં પાણી રહેલું હોય છે. એ પાણી આંખે ટેળી શકાતું નથી તેમજ હાથ વડે પરખાતું પણ નથી, કારણકે એ પહેલવાળા (સ્ફટિક) પદાર્થો બંધારણમાં રહેલા હોય છે. આથી ફટકડીના સ્ફટિકને (પહેલવાળા ગાંઠડાને) ગરમ કરીએ તો તેમાંથી પાણી ધમિ ધમિ જોડી જશે અને ફટકડીના પહેલવગરનો બૂકા રહી જશે.
૧૫. આપણાં મોંમાં જે લાળ ઝરે છે તેમાં એક જાતનો રાસાયણિક પદાર્થ રહેલો હોય છે. જેમ ખોરાકને ચાવીએ તેમ એ તરવ ખોરાકમાં સારી પેઠે જળે છે. આથી ખોરાકમાં રહેલા પિંડમય અન્ન (કાંજનું તરવ, રટાર્થ) માં ખાંડ પેદા થાય છે. આમ વધુ ચાવીએ તેમ વધુ ખાંડ પેદા થાય છે અને તેથી ખોરાક મીઠા અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. લાળમાં રહેલા આ પદાર્થને અંજીરમાં એન્ઝાઇમ (enzyme) કહેવામાં આવે છે.
૧૬. વનસ્પતિનાં ફૂલોનું કાર્ય બીજ ઉત્પાદન કરવાનું હોય છે. એ કાર્ય થવા માટે ફૂલોમાં જે પુષ્કેસર હોય છે તેના માથા ઉપર રહેલાં સ્ત્રીકેસરો (પરાગરજ) જોડીને સ્ત્રીકેસરના માથા ઉપર પડવા જોઈએ અને તેમ થાય તો જ સ્ત્રીકેસરના રસમાં ભળીને તેમાંથી બીજાણમાં ફળ પેદા થાય છે. આ પરાગરજને પુષ્કેસર પરથી સ્ત્રીકેસર ઉપર ઉડાડવાનું અથવા લઈ જવાનું કાર્ય જંતુઓ કરે છે. એ જંતુઓને અને પતંગિયાને આકર્ષવા માટે ફૂલોની પાંદડીમાં, રંગો હોય છે.
૧૭. પૃથ્વીમાં પથ્થા જોડાણમાં બહુ જ ગરમ પદાર્થો રહેલા છે. પૃથ્વીની અંદર, એટલી બધી ગરમી

ખોરાક

વજન વધારવા માટે

બફેલા બટાટા તેના પાણી અને જાલ સાથે લેવા. બાફેલું સરસુ એકલું લેવું. એ ઉપરાંત દૂધ પૂરતા પ્રમાણમાં લેવું. અનુકૂળ આવે તો સૂતાં પહેલાં ગરમ દૂધ, ઘી અને હળદર લેવાં. દૂધમાં સાકર ન નાખવી. ન ભાવનું હોય તો મધનો ઉપયોગ કરવો. જેમને બાધ ન હોય તેમણે દૂધમાં ઈંડાને સારી રીતે એક કરીને લેવું. કોડ-લીવર ઓઈલ, કે હેલીસ્ટ-લીવર ઓઈલ એ દૂધની સાથે લેવાથી બહુ અપાથી વજન વધે છે; પણ હિંડા અને આ શીશીઓ બોજામાં બોજા ચારથી છ મહિના લેવાવાં જોઈએ. દૂધની અંદર કેળાને મસળી મધ સાથે લેવાથી પણ વજન વધે છે. દૂધ અંદર કે ફૂટેલા ઘઉં એ પણ વજન વધારવા માટે સરસ ઈલાજ છે. જે ખૂબ મહેનત કરે છે તેને માટે બદામ કે અડદની દાળ દૂધમાં ઉઠાળીને લેવાની ભલામણ છે. કસરત કરતાં પહેલાં દૂધ, ઘી અને હળદર ચરીર ઉપર ચોળવાથી કસરત વધારે કરી શકાય છે અને તેથી પણ વજન વધે છે.

ઝિંચાઈ વધારવા માટે

દૂધ, કેળાં, ગાજર, બદામ, મગફળી, ખજૂર, ચણાની કાચી દાળ (ખૂબ ચાતીને) અને અંજીર લેવાં. ગળાની યાધીરાઈ પ્રધીને પોપણ મળે એ માટે કાચી ભાજી, જેમાં કાકડી, કુશીજ, તાંદળજો, પાલક વગેરે હોય છે તે લેવી. પાલાભાજી ન લાવે તો તેનો રસ લીધું નાખીને લેવો.

એ. આ. સમિતિ પત્રિકાઓ]

છે કે તેમાં દરેક પદાર્થ પોગળા જાય છે અને માત્ર ધનધનતો લાવારસ (પ્રવાહી પદાર્થનો અતિ ગરમ રસ) રહેલો છે. જ્વાળામુખી પર્વતદ્વારા એ રસ કોઈકવાર બહાર આવે છે.

૧૮. સિંધુ નદી હિમાલયમાંથી નીકળે છે. હિમાલયનાં ઊંચાં શિખરો ધણુ ખડું ગરકથી ઢંકાયેલાં હોય છે. જ્યારે ઉનાળો આવે ત્યારે એ બરફ પોગળે છે અને તેથી ઉનાળામાં એક સામટું પાણી ધસી આવે છે. આવી રીતે હિમાલયમાંથી નીકળતી બધી નદીઓમાં પણ ઉનાળામાં પૂર આવે છે.

૧૯. માછલીને પણ શ્વાસ લેવા માટે હવાની જરૂર છે, પરંતુ જોઈએ તેના કરતાં વધુ હવા મળે તો માછલી મરી જાય છે. પાણીમાં થોડી હવા ઓગળેલી હોય છે જ. એ પાણી માછલી માં વડે અંદર લઈ એની ચૂર્ખ વાટે બહાર કાઢે છે અને તેમાં રહેલી હવાને શ્વાસમાં લે છે. માછલીને પાણીની બહાર કાઢીએ તો તેને ખૂબ પ્રમાણમાં ઓક્સિજન મળે છે અને તેથી તે ટુરત મરી જાય છે.

૨૦. એવું મનાય છે કે ધૂમકેતુમાં રહેલા પદાર્થો બહુ જ વાચુરૂપ અને તદ્દન પાતળા હોય છે. આથી ધૂમકેતુની વચ્ચે પૃથ્વી આવી જાય તો પણ ખાસ નુકસાન ન થાય. ધૂમકેતુ એટલે પૂજકો તારો. એ કોઈક વાર જ દેખાય છે.

ડૉ. યશવંત સુસામલાલ નાયક

*

મુદ્રારો : એપ્રિલ અંકમાં પૃ. ૩૦૧ ઉપર જ્વાળા ૮, છેલ્લું વાક્ય : એ વનરપતિમાં બીજ ઉત્પાદન કરવાનું.....

દીનબંધુ એવરૂંસ ગયા !

દીનબંધુ ચાલ્યો ફિર એવરૂંસ જગતના અને ખાસ કરીને હિંદના દીનજનોની-દરિદ્રનારાયણોની સેવા કરતા કરતા આખરે ૬૯ વર્ષને વયે મર્ણ તા ૪-૪-૪૦ ને રોજ બપોરે કલકત્તાના ડૉ રિચાન્ડિસ નર્સિંગ હોમમાં આપરેશન પછી અવસાન પામ્યા. તેમનો જન્મ તા ૧૨-૨-૧૮૭૧ ને રોજ થયેલો જગતમા આજે બે કાંઈ વિરલ સાચા ખ્રિસ્તી છે, જેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશને હૃદયથી સ્વીકારીને પાછે છે, તેમાંના એક દીનબંધુ હતા. હિંદના દીનજનોની સાચી સેવા કર્યોને કારણે એમને પોતાના જ ન્તતિબંધુ અંગ્રેજોને હાથે ધણું સહેલું પડ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના નવેમ્બરમા ન્યારે હું ઉગાણકામી દેશમાં આવતો હતો, ત્યારે તે પ્રદેશના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે એ દીનબંધુને નાઈ-રોમીમાં મળવાનું થયેલું પ્રથમ જ વારના એ મિલનમાં મને એ મહાપુરુષના માહાત્મ્યને પરિચય થયેલો. તેમના જ આગ્રહથી મારે તે પ્રસંગે પાણુ એક પંખવાડિયા માટે ઉગાણકામાં જવાનું થયેલું. અને ત્યાર પછી જુન ૧૯૨૦ માં એમના જ આગ્રહથી શાન્તિનિકેતનમાં-ચુરુદેવના એ આરણ્યક આચર્યમાં-ત્રણ વર્ષ સુધી રહેવાનું મને સુભાગ્ય મળેલું. એ ત્રણ વર્ષ હું એમના છેક સાન્નિધ્યમાં રહેલો અને એ પ્રસંગે એમણે મને કહેલી વાતોનાં અને એમના આચારના અનુભવનાં પુષ્પરમરણો હું કદાપિ નહિ ભૂલી શકું. એમાંના થોડાં આજે પાછાં યાદ કરું.

દિલ્લી કોલેજની ત્યાગઘટના

ગ્રાનસંપાદન માટે હું વારંવાર એ શુરને ચરણે બેસતો. એમણે મને જણાવ્યા પ્રમાણે, એક વાર દિલ્લીની સેન્ટ રીડીન્સ કોલેજમાં એમની પાસે

પ્રિન્સિપાલનો અધિકાર હતો, તે દિવસોમાં સરકારે લાલા લક્ષ્મણરાયને પકડી રંગૂનમાં પૂરી દીધા. એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તે દિવસે હડતાળ પાળવાની રમ્મ એમની પાસે માગી. રવેદેશકૃત વિદ્યાર્થીઓને એમણે હસને મોંએ રમ્મ આપી અને કોલેજના જ મકાનમાં એ પ્રસંગ વિશે સત્તા લઘવાની પણુ રમ્મ આપી એક અંગ્રેજ જ આમ અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે વિરોધભાવ દેખાડે એ સરકારને કેમ પાલવે! સરકારે તેમની પાસે ખુલાસો માગ્યો. 'લાલાજીને પકડવામાં દેશને સરકારે રપષ્ટ અન્યાય કર્યો છે એમ જણાવી વિદ્યાર્થીઓને એ અન્યાય પ્રત્યે તિરસ્કાર પ્રગટ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, એમ મારા આત્માને લાગ્યું ને તે પ્રમાણે મેં વર્તન કર્યું તેમાં કંઈ ચે ખોટું' કર્યું નથી. પણુ સરકારને મારા જેવો શિક્ષક ક્યતો ન હોય તો કોલેજમાંથી રાજીનામું આપવા પણુ તૈયાર છું,' એમ જણાવી એમણે ખુલાસો ને રાજીનામું એક જ પરખોડિયામાં ખીડી દીધું! અને ત્યારથી એમણે ચુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ અને મહાત્મા ગાંધીજીના સંપર્કમાં રહી દરિદ્રનારાયણની સેવાનું વન લીધું. ત્યારથી મોટે ભાગે એ શાન્તિનિકેતનમાં જ રહેવા લાગ્યા. રવીન્દ્રનાથને એમણે ચુરુદેવ રચાવ્યા, પણુ ગાંધીજીને તો મિત્રપદે રચાવ્યા અને તેથી એ ગાંધીજીને 'મોહન' અને ગાંધીજી એમને 'ચાલો' કહીને જ ઓળખાવતા.

દીનબંધુની દીનકથા

હું શાન્તિનિકેતનમાં હતો તે વારે એક વાર્ષિક ઉત્સવને પ્રસંગે ત્યાંના મોતી મહેતરને વધેલું મિણલ ખૂણ મળ્યું ને તેણે ખૂણ આપુ. પરિણામે તેને ઝાડા થઈ ગયા, કંઈક લાવ પણુ આવ્યો. અને તે વાતની ખબર

દેતી. પરિણામે ત્યાં દિંદોઓમાં ખૂબ અનાચાર પ્રવર્તેલો અને ઓછો ગમે તે પુરુષને ગમે ત્યારે જોડી બીજા ગમે તે પુરુષ સાથે જોડી રહેતી. આમ તે અનિશય ઉચ્છૃંખણ બની ગયેલી. અને દિંદોઓ પોતાના પ્રત્યેના સરકાર તરફના અન્યાય માટે તેની સામે લડતા, તેમાં ઓછો પોતાની ઉચ્છૃંખણતાને અને અંત લાગ લેતી. આ જોઈને દીનબંધુએ એ ઓછોને પૂર્વની રાજપુતાણી સાથે એક યેષમાં સરખાવેલી. મેં એમને બનાવ્યું કે વીરાંચના રાજપુતાણી સાથે શીછતી ઉચ્છૃંખણ દિલ્લાણીને સરખાવો તો એ વીરાંચના રાજપુતાણી લાગે! દીનબંધુએ એ સત્ય તરત સ્વીકારી લીધું અને એ લખાણ ઉપર એમણે પોતે પોતાની કથમ વડે ડોકા મૂક્યો! એમની સત્યપૂર્વતા તો આવાં કેટલાંય ઉદાહરણ આપી શકાય.

દીનબંધુની અલ્પિસાપૂજા

એ દિવસોમાં પાછા એ કન્યા ગયેલા. અંગ્રેજોના દિંદોઓ પ્રત્યેના અન્યાય વિરુદ્ધ એમણે પ્રયત્ન પોકાર ત્યાં ઉઠાવેલો, એ સાંભળી ત્યાંના અંગ્રેજો એમના ઉપર સનાપીજા ચર્ચા ગયેલા. એક વાર દીનબંધુ નકુરને ગેરોને ઘરેને જતા હતા. ત્યાંના દિંદોઓ એમને માન આપવા દેશન ઉપર એકલા ચએલા, ત્યારે ત્યાંના કેટલાક અંગ્રેજો બીજે જ હેતુએ ત્યાં ગયેલા. લાગ જોઈને એ અંગ્રેજોએ દીનબંધુને દાંડીથી પકડ્યા, બળ કરીને તેમને બારી બહાર ખેંચી કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. દીનબંધુ બારી પકડી ગળી રહ્યા આ દેખાવ દિંદોઓ કેમ જોઈ રહે? પેલા અંગ્રેજો ઉપર એ ધસ્યા. દીનબંધુએ પરાણે બારીથી હાથ જોડી દિંદોઓને વાર્યો. અલ્પિસાપૂજા એ દીનબંધુએ દિંદોઓને વાર્યો ના હોત તો એ અંગ્રેજોના ત્યાં જ બૂઝા બિડો બળ ને પરિણામ શું આવત તે કહેવાય નહિ. પણ એમના વાર્યથી તે વેળાએ તો એ અંગ્રેજો બચી ગયા. પણ એ વાત ત્યાંની સરકારને પહોંચી અને સરકારે એ અંગ્રેજોને દીનબંધુની માફી માંગવા ફરજ પાડી. દીનબંધુએ આગ્રમમાં આવ્યા પછી મને એ વાત કરી અને 'મારા દેહ બંધુઓના કૃત્યથી મને ખૂબ લાજ આવી,' એમ

કહેતાં એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં! શી અલ્પિસાની મરિત! પણ અરેરે, આજે એ દીનબંધુ આપણામાં નથી! 'પાટીદાર માંથી' નરસિંહભાઈ પટેલ

મોખો જવાબ

ક્રિસ્ટ દેશના ચૌદમા હુર્ધ નામના સમ્રાટે એક દિવસે તેના એક હજુરિયાને પૂછ્યું: 'તમને રૂપનિશ બાપા આવડે છે?'

'નહિ, હજુર! એ બાપા મને આવડતી નથી, પણ હું તે શીખી લેવા આગ્રહી જ પ્રયત્નો આદરીશ.'

રામના એ પ્રશ્નથી પેલા હજુરિયાની હાલત ઘણી જ સનેજ થવા પામી અને તેથી તેણે બીજી લીધું કે રૂપનિશ રાજસભામાં એલચી તરીકે ઠહાય તેને મોકલવાની ઈચ્છાથી જ તેના માલિકે એ પૂછ પડત કરી હતી. તેણે તો જિતરપૂર્વક રૂપનિશ બાપાનો અભ્યાસ આદરી ધિયા અને થોડાક મહિનામાં એ બાપા પર પોતાનો સારો કહેવાય એવો કાબૂ જમાવી દીધા પછી એક દિવસે ગામ પાસે વાતવાનમાં તેણે જણાવી દીધું: 'હજુર! હવે મને રૂપનિશ બાપા સારી રીતે આવડી ગઈ છે તે બાપામાં હું વાનચીત કરી શકું છું' તેમજ તે વાંચી-લખી પણ ગણ્યું છું.'

સમ્રાટે એ સાંભળીને કહ્યું: 'ખરેખર! મને હાં થાય છે કે હવે તમે 'ડોન કિયરોટ' અસલ રવરૂપમાં વાંચવાને શક્તિમાન થશો. એ પુસ્તક હાલપરસની અવનવી તાઝીથી ભરપુર છે.'

મહુતાનું એક ફિરલુ

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ-લેખક તમર હેમ્પ્ડે 'શી' [Shir] નામની નવલકથાનું વાંચન કરતાં એક અંગ્રેજ બાઈને તેમાં આકરણની બે બસો માલમ પડી આવતાં તેણે તે બૃહોતો ઉલ્લેખ કરતો એક પત્ર એ નવલકથારને લખ્યો. તેના જવાબમાં એ રાઈડર હેમ્પ્ડે એ રીતની બૃહો દર્શાવવા માટે એક ગીતીનો એક મોકમી આપવા ઉપરાંત હાલપરવંકને આભાર માન્યો હતો.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમ્પ્ડે

ପୃଷ୍ଠ ୫

ଅଂକ ୧୯

ତାରି : ଚତୁର୍ଥାଠ ଡିସେମ୍ବର ମିତ୍ରୀ

ବର୍ଷ : ୧୯୪୦

ବର୍ଷ ଓ ଆମ ବାରି ତି -

ଆମେ ଦେ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ

ନୂତନ ମିତ୍ରୀ ଆ ଓ

ଆମ-ସିନି ୫-୨୫

x

ମଂତ୍ର ମଂତ୍ର ସଂସ୍ଥା ଓ

ସ୍ଥିତ ଆ ଡିଜିଟାଲ ନ୍ୟୁ,

ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଓ

ଡିଜିଟାଲ ନ୍ୟୁନାଲି.

ଫିଲି ନ୍ୟୁନାଲି

ଡିଜିଟାଲ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ : ଆମ ରେଡା : ଆଡିଆ : ଅମଳାବାଦ

કિશોર

વર્ષ ૫

જૂન : ૧૯૪૦

અંક ૧૦

અનુક્રમણિકા

	મુખ્યચિત્ર
૧ વડોદરા	
૨ ગાદમ (કાબ)	હરિલાલ પંડ્યા ૩૪૫
૩ આપણું અવકાશ સહવાસીઓ મગનભાઈ દેસાઈ ૩૪૬	
૪ જીવત દાન	સુનીલાલ પુ. બારોડ ૩૪૮
૫ સાચી હજ	ગોપાળદાસ પટેલ ૩૪૯
૬ પૌદ શિક્ષણ કે કાલ્પના પ્રચાર? વાલ્મીકી ૩૫૧	
૭ કાવ્યપરિચીલન	નગીનદાસ પારેખ ૩૫૩
૮ કુવપ્રદેશ અને તેને દૂંદનારાઓ પોપટલાલ અંબાણી. ૩૫૫	
૯ દેખાળે	‘નૈતામ’ ૩૬૨
૧૦ મિત્રો કેમ વધારાય?	સતીશચંદ્ર પ્રતાપશંખ દેસાઈ ૩૬૪
૧૧ સ્વામ (ચાલુ વાર્તા)	મૂળસંકર પાખ્યા ૩૬૮
૧૨ બિલાડીની કથા	દિવ્યપુરા બ. દિવાનજી ૩૭૧
૧૩ વૈજ્ઞાનિક શોધો	ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન ૩૭૨
૧૪ ગણિત-ગમ્મત	મૂળજી નેતુ ભેષી ૩૭૬
૧૫ બે અને બે સ્વાતંત્ર્યની ખાજકો	દત્તાત્રેય દાસ્તાને ૩૭૭
૧૬ તમે જાણો છો?	૩૭૮
૧૭ આરોગ્ય અને વ્યાયામ	છોટાલાલ પુરાણી. ૩૭૯
૧૮ સારાદાર	ત્રિભુવન વી. હેમાણી. ૩૮૩
	શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી ૩૮૩

લેખકોને

કિશોરમાં ઉત્તિહાસના પ્રસંગો, વિજ્ઞાનની વાતો, સાહસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, પ્રેરક પ્રસંગો; વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવા યોગ્ય લેખોમાં ચિત્રો પશુ. મૂકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અંશરે કાગળની એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક પોતાના લેખને સચિત બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર; ચિત્રો કથા પુસ્તકમાં મળવા સમર્થ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારણે લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્ર-અવકાશ સથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરુંપૂરું સિગ્નાચું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દૂકમાં અને બને તેટલે મુદ્રાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાનો હોય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. પ્રસિદ્ધ અચ્છોડા લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે. તંત્રી : ‘કિશોર’.

ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ.

જાહેર ખખરના એજન્ટ : એસર્સ શુકલ પ્રધર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા : અમદાવાદ.

લવાજમ : હિંદમો ફા. ૪-૦-૦૦ બર્મી તથા પરદેશના ફા. ૧-૦-૦૦ અથવા શિક્ષિંગ ૧૦ ફૂટ ૦-૧-૦

પ્રકાશક : રણજીરાજ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એવિસમિજ, અમદાવાદ
અદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ યાદ : પી નવપ્રકાશ પ્રિં. પ્રેસ, લીકાંટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૩૦-૬-૪૦

આપણા અણગણ્યાં સહવાસીઓ

જો કાઈ આપણને પૂછે કે, તમારાં ઘરમાં કાણ કાણ રહી છે, તો સહેજે આપણે આપણાં બાળપણને તથા માતાપિતા વગેરે કુટુંબી જનોને ગણાવીશું. પરંતુ ઈશ્વરની સૃષ્ટિનો ખ્યાલ રાખીને જો જવાબ આપવો હોય, તો ખીમ પથ ફેટાટલા જીવોને ગણાવવા જોઈએ, એની તમે કદી કદપના કરો છો? આજે આપણે એ વિશે થોડો વિચાર ફોડાવીએ.

ઈશ્વરની સૃષ્ટિ જોઈએ તો તેમાં એટલા બધા જીવોના પ્રકારો જોવા મળે છે કે, તે અસંખ્ય જ છે એમ કહેવું જોઈએ. કેટલાક જીવો તો એટલા ઝીણા હોય છે કે નરી આંખે તો તેમને તમે જોઈ જ ન શકો. એમને સૂક્ષ્મ જંતુ કે જીવાણુ કહેવામાં આવે છે. એવા સૂક્ષ્મ જંતુઓ કે જીવાણુઓને આપણે છોડી દઈએ, અને નજરમાં આવે એવાં જીવંતો જ ખ્યાલ કરીએ, તોપણ તેમની સંખ્યા તમને નવાઈ પમાડે એવડી થોડી છે. એ બધા જીવોપણ આપણા સહવાસી થઈ આપણા જ ઘરમાં રહે છે. તેમને આપણે આપણાં બાંકુમાં નથી ગણતા; પરંતુ આપણે એમની ચિંતા તો રાખવી જ પડે છે, કેમ કે તે ન રાખીએ તો કદાચ આપણે જીવવું જ ન શકીએ. જીવવિધામાં પારંગત થયેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, જો દુનિયામાં અનેક પ્રકારની જીવંતો જીવવામાં આવે છે તે અબાધ રીતે બીજાં જીવ, તો જગતમાં માણસને જીવવાને માટે જગા જ ન રહે, તેની બેધી તેઓ ખાઈ જાય, તેનાં મકાન તેઓ જ ભરી કાઢે; અને, તેના શરીરમાં રોગકૃમિ પેડી જાડે તેનો જ અંત આવે! પરંતુ, આપણી કહેવત પ્રમાણે, ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં પથ 'શેરને માથે' સંવા શેર હોય છે, તેને લઈને અનેક જીવો, ચેતપોતાની અર્થાતમાં રહે છે. તે બધામાં માણસ વિશેષ ફાવે છે, કારણ કે તેને પ્રભુએ હુદ્દિ આપી છે, તે દારા એ ચેતાનું ધારણ, પોષણ અને રક્ષણ સરસ રીતે-થોડાં શકે છે.

પથ એ કાત એટલે રહેવા છતાં આપણે આપણા સહવાસી જીવોના વિચાર તરફ વળીએ. આપણું પેતાનું શરીર જ પહેલું જોઈએ. તેમાં સારા નરસ, રોગના અને આરોગ્યના અનેકવિધ જીવાણુઓ રહેલા છે, એ વાત તો છોડીએ. આપણે એ સૂક્ષ્મ જીવાણુની વાત અત્યારે નથી કરતા. પરંતુ આપણા શરીર પર, આપણું લોહી પીને જીવતા જંતુઓ છે તે વાદ કરી લીધો અને જૂં આપણા માથામાં રહે છે. માથાના વાળના જ રંગની એ જીવાંત કેટલી ત્રાસદાયી છે? એની ઈડાળ પથ તે માથામાં જ મૂકે છે; તેની વિજા પથ માથામાં જ હોય છે. ઘોરને જેમ જૂવો અને કૂતરાને જેમ જિગોડા વગમીને રહે છે, તેમનું જીવન જ એમનાં શરીર પર નમે છે, તેમ જ આ જૂનું જીવન આપણા પર નમે છે. જૂની ઈડાળમાંથી લીધે થાય આ જીવાંત માનવ લોહી પર જ નમે છે. એક ખીજ જાતની જૂ હોય છે, જે શરીરની ચામડી પર વળજેલી રહે છે. તેનો રંગ ચામડીના રંગમાં ભળી જાય એવો હોય છે. એને આપણે ચામ-જૂ કહીએ છીએ. આ જીવાંત આપણી ગંદા ટેવોને કારણે થાય છે. બરોબર માથું હોળવા ચોળવાથી તે શરીર સાફ રાખવાથી જૂ નથી થતી.

હવે શરીર બહાર નજર કરો. તો જ્યાં ત્યાં ત્રાસ દેતી માખ તમને તરત વાદ આવશે. ચોમાસાની ઋતુમાં તો તેનો ત્રાસ પાર વિનાનો વધી જાય છે. એ આપણી ગંદકી ખાઈ જાય છે એ એક જગત નેસ્ટીસ લાગે છે; પથ એને અંત વિજા અને પકવાલ સરખાં જ છે: વિજા પરથી બીડીને પકવાલ પર આવવામાં એને કશી વાર નથી કે સૌચનો બાંધ નથી! આ એની ગંદા આદતને લઈને એ આપણે માટે બારે જાખમકારી બને છે. કોયેરા, ઘરડા, ટાઈફોઈડ, ફૂલ વગેરે રોગોનો એ પ ફેલાવનાર કુદ જીવ આ માખ જ છે. પરંતુ એમાં એનો દોષ થું માર મારે? આપણે જો સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમો બરોબર સાચવીએ, તો માખની જોડાબદાર

મસ્તીમાંથી બચી શકીએ. કાંઈ નહોતો, એવો તો ન જ ફેલાવવા દઇએ.

માખથી ઊતરતે નંબરે તમને મચ્છર યાદ આવશે. અમુક ઝડપમાં એ વિશેષ વધે છે એ ખરું; પરંતુ વધવટ છતાં આપણે ત્યાં આ જીવડાનો ત્રાસ આખું વર્ષ ચાલુ જ હોય છે. માખ તો કરડતી નથી, કેમ કે એને ડંખ નથી. મચ્છર પાસે તો દાકતરની પિચકારી જેવી સોય કે તીણી કરવતી હોય છે, તે દ્વારા એ આમડી બેઠે છે, અને પછી ચૂંદ જેવા પોતાના એક અંગ વડે તે આપણું લોહી પીએ છે. તેની જ સાથે એ ટાઢિયાં તાવનાં જંતુ પણ આપણામાં ધુસાડે છે. બધી જાતના મચ્છર આ જંતુ ફેલાવનારા નથી હોતા. પરંતુ, એટલી વાત તો સિદ્ધ થયેલી છે કે ટાઢિયો તાવ કે મસેરિયા મચ્છરના ડંખથી ફેલાય છે.

કીડી, મીકાડી અને ઊધઈ એ બીજાં આપણાં સહવાસી છે. તેઓ જમીનના પેટાણમાંથી નીકળી આવે છે; ત્યાં તેઓ રહે છે ને ખોરાકને માટે ઉપર આવે છે. તાપ કે ગરમીથી અને બીનાશથી એ ત્રણે સરખાં જાગનારાં છે. કંડકમાં કામ કરવાનું તેમને ફાવે છે. ઊધઈ કદી ખુસ્લામાં તમે નહિ જુઓ. બારીબારણા વગરનાં લાંબી લાંબી ગદીઓ જેવાં પોતાનાં ઘરોમાં જ તે રહે છે. કીડી મીકાડી ખુસ્લામાં ફરે છે અને દરમાં રહે છે.

ત્યારપછી વંદા અને કરોળિયાને યાદ કરવા નોંધવું. કરોળિયો એક રીતે આપણને મદદકર્તા જંતુ છે. આપણા ઘરમાં જળ પાથરીને તે રહે છે, ને તેમાં નાનાં નાનાં અનેક જીવડાને ફેલાવેને તે ખાઈ જાય છે. માખ પકડાય તો તેને પણ એ હોડાનો નથી. પરંતુ તે અસ્વચ્છતા પર જ નભે છે, એ આપણને ન પાત્ર છે.

વંદો ફક્ત જગામાં થાય છે. ગંદકીની એને સહ નથી. તેથી જગડમાં કે એવા ખૂલ્લાખોલરાની ગંદી જગામાં તે વિશેષ જોવામાં આવે છે. માખ કરતાંય ગંદી ટેવોવાળો એ અણ્યાય. કદાચ એ પણ રોગ ફેલાવેલો હોય. પરંતુ વિદ્વાન એ

વિષે ચોક્કસ કંઈ કહેતું નથી. એક વાત એને વિષે જાણવા જેવી છે તે એ કે વંદાને માકડ બહુ લાવે છે; એને તે ખોળાને ખાઈ જાય છે. છતાં ત્યારે માકડ કેમ ઘરમાં રહે છે, એમ તમને લાગશે. એનું કારણ એ છે કે, માકડને પરમેશ્વરે એનું પાતળું શરીર અને સહજશુદ્ધિ આપ્યાં છે કે તે ઝીણી તરાડો કે કાણામાં ભરાઈ જઈ શકે છે.

માકડ પણ આપણા રાતના દોસ્ત છે. તે માણસના લોહી પર જ જીવે છે. એક વાર લોહીથી તૃપ્ત થાય તો એક વરસ સુધી પણ તે જૂખ ખેંચી શકે છે! જૂખી માદા છઠ્ઠાં નથી મૂકી શકતી. પરંતુ એક દહાડો આપણે એને ગાળ્યા એટલે બસ.

કરોળિયો તથા બીજાં જીવડાને ખાનારી ગરોળી પણ આપણે જૂજાવી ન જોઈએ. કીવાલ પર ફરતી એ જોવામાં આવે છે. જો આપણાં ઘરને સાફસફ કરીને જીવજંતુ વગરનાં કરવામાં આવે તો કદાચ ગરોળી ઓછી થાય. ગરોળી ઝેરી પ્રાણી છે. તે કરડે તો ઝેર ચડે છે, અથવા તેનો ગંભીર ખાવામાં આવે તો મૃત્યુ છે, એમ આપણે માનીએ છીએ.

હવે તમને કદાચ યદો કે આપણા ઘરનાં રહેનારાંની યાદો પૂરી થઈ. ના, હજી તો બીજાં જીવડાં રહ્યાં. ઘરને ખોરાકનો કોડો જુઓ. તમારી ચોપડીઓ અને કપડાં જુઓ. અરે, તમારા અનાજની કોડીઓ કે કપડાં જુઓ. આ બધાંમાં કેટલી બધી જાતનાં જીવો રહે છે! ચોખાનો સરોઈ ઈંધળ, ટાકના કીડા, અથા મગ મગ વગેરેનાં દાણા શારી ખાતું ગંધાતું બોટાતું, ઘઉંમાં ચડેલા લાલ રંગી ચાંચ-વાળો ચાંચવો કે ધનેરૂ—આ બધાંનો ત્રાસ કેવો પડે છે એ તો ઘરની માતાને પૂછો તો ખબર પડે. અને લોટ પરી રહે ત્યારે તેમાં જાતનાં બાકે છે તે પણ ચું છે! એક ઝીણી જીવાત જ એ છે.

આપણે જાણીએ કે અનાજ તથા યાક વગેરે આપણે જ છીએ. ના; આપણી અગાઉ અસંખ્ય જીવો આપણા જ કોડારમાં રહ્યા રહ્યા એ ખાત્ર છે, અગાઉ છે, અને પોતાના નરકથી મેલું કરે છે!

જીવંત દાન

ઈસાનીસેનાના સાતમા સેનાની વાત છે. મહી-
નાની જુમ્મામસીદમાં ઈસ્લામના મહાન ઝંઝારી
હઝરત ઉમર-ખીજ ખલીફ-સાદ પોલાકમાં એક
સાદી શેતરંજ પર માથું મૂકીને આરંભ લેતા હતા.
મુનેગારને અચૂક સજ્જ પહોંચાડતો એમનો સાટંકો
એમના હાથમાં હતો. આંખ મીંચાઈ ન મીંચાઈ
ત્યાં એક લશ્કરી ટુકડીએ એક કેદી સાથે ત્યાં
પ્રવેશ કર્યો. કેદીનો પોષાક બાદશાહી હતો. ચરીર પર
કીમતી ઝવેરાત ઝગારા મારતું હતું. અને કેડમાં
હીરામણિકથી જડેલા મુકાનાળા મૂંચવાન તથાચર
રાજની કાઠથી લટકતી હતી.

આ કેદીનું નામ અલહોરમુજા હતું. ઇસ્લામે
ધૂળ આટલી કરેલી પ્રસિદ્ધ ખુશરુએની ઈશાની
સફતનનને એ એક મજહૂર સિતારો હતો. ઇસ્લામી
દિનેતાએ સામે એ વારંવાર બહાદુરીથી લડ્યો
હતો. પણ દરેક વખત એની હાર થઈ હતી. દરેક
હાર વખતે એણે મુનેહની ચરતો કરી હતી. ને
જ્યારે જ્યારે લાગ ફાવ્યો ત્યારે ત્યારે એને ઘોળી
પીને એણે ફરીથી માથું જીંચડ્યું હતું. ઇ. સ.
૬૪૦ માં તોક્તરના કિલામાં ભરાઈને એણે હઝરત
ઉમરના લશ્કરને મહિનાઓ સુધી હંફાવ્યું, અને
એમની ભારે ખુશરી કરી. છેવટે જ્યારે કોઈ ઉપાય
ન રહ્યો ત્યારે હોરમુજા પોતાના લશ્કર સાથે ચરણે
આંચ્યો. પણ એણે એક ચરત કરી કે મારો ન્યાય
હઝરત ઉમર સિવાય કોઈ ન કરે. આંખ સેનાપતિએ
એ શરત કબૂલ કરી. ને તદનુસાર તોક્તરના
કિલામાંથી મળેલી ધનહોલતના રાજજાગ સાથે
હોરમુજાને લશ્કરી પહેરા નીચે હઝરત સમક્ષ રવાના
કરવામાં આવ્યો.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા એમ હઝરત ઉમર
જ્યાં સત્તા હતા ત્યાં એ પહોંચ્યો. ત્યારે આજુબાજુ
જોતો એ જોયો, 'ખલીફ ક્યાં છે? એમના હજૂ-

રિયા ક્યાં છે? એમના અંગરક્ષકો ક્યાં છે?' એને
ખગર નહોતી કે ઇસ્લામની આ નવી સફતનનમાં
આવા કોઈ રજવાડી કાકમાક કે અંગરક્ષકોની સેનાની
ખલીફને જરૂર જ નહોતી!

આ ખગરવ ને અવાજથી હઝરત જાગી ગયા,
હાફે લઈને બેઠો થઈ ગયા અને કેદી કોણ છે એ
સમજી જઈને બોલ્યા, 'આ જાને આવાઓનું માન
મુકાવનાર ખુદાની, જેટલી તારીફ કરું એટલી
ઓછી છે!'

હઝરતના હુકમથી હોરમુજાનો રાજવેશ ઉતારી
લેવાયો ને એને સાદાં કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં.
પછી હાથમતિ સાટંકો રમાડતા રમાડતા હઝરત
બોલ્યા, 'બોલ! વારંવાર તે' કશીને જાંમ કેમ
કર્યો? તારો બચાવ શો છે? તને મોતની સજા કેમ
ન કરવી?'

'મરીમ પ...ર...વ...ર! મારે કહેવાનું છે એ.
આજુ' કહી રહ્યું ત્યાં સુધી મને જીવવા દેવામાં
આવશે? મને વચ્ચે જ કોઈ મારી તો નહિ નાંખે?'
હોરમુજાએ લથડતે અવાજે અને ધ્રુવતે પગે
જવાબ આપ્યો.

'તું સલામત છે! કહેવાનું કહી દે. મારી આજા
વિના અહીં તારો કોઈ વાળ, સરખો વાંકો કરે
એમ નથી.'

ચારપછી કેદીએ પોતાને હોંચે હાથ મૂક્યો ને
'તરસપી કાકમા મુકાઈ જાય છે, ખાલો પાણી
આપો' એવી વિનંતી કરી. હઝરતના હુકમથી તરત
જ એના હાથમાં પાણીકરો ખાલો મુકવામાં આવ્યો.
પણ તે પીતાં પહેલાં કેદી ફરી ધ્રુવવા માંડ્યો ને
બોલ્યો, 'ના, પાણી પીતાં મને કંઈ લાગે છે! રખેને
અજાણતાં જ કોઈ મારું, ડોકું ઉઘાડીદે!'

'તારી જિંદગી સલામત છે, જ્યાં સુધી તું
[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫૦]

સાચી હજ

મુસલમાનોમાં હાજ અટક હોય છે, એ તમને ખબર હશે. આ 'હાજ' શબ્દ અરબી 'હજ' શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. હજ એટલે યાત્રા-મુસાફરી. તે પરથી મક્કાની તીર્થયાત્રાને હજ કહેવામાં આવે છે અને તે કરનાર હાજ કહેવાય છે. હજ કરવા ઇસ્લામના પાક ધર્મને મક્કા જવું જોઈએ અને ત્યાંથી પાછા આવતીને અમુક વ્રતનિષ્ઠો પાળવા જોઈએ, એના ધારો છે.

અબ્દુલ્લા કરીને એક મહાત્મપરવી પુરુષ હતા. પાંડિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તે એવા તો નિપુણ હતા કે, લોકો તેમને 'શાહલશાહે આશ્મા' એટલે કે ઉલેમા કે પંડિતોના સમ્રાટ કહેતા. તે એક વખત મક્કાની હજ કરવા ગયા હતા. હજનું કામ પૂરું કરીને તે કાયાના મંદિર પાસે સૂઈ ગયા. ઊંઘમાં તેમણે એક સ્વપ્ન જોયું કે, સ્વર્ગમાંથી જાણે બે ફિરસ્તા વાતચીત કરતા કરતા પૃથ્વી પર ઊતરે છે.

પહેલો ફિરસ્તો પૂછે છે : આ વર્ષે કેટલાં માણસો હજ કરવા આવ્યાં હશે ?

બીજો ફિરસ્તો : ૭ લાખ.

પહેલો : તેમાંથી ખુદાએ કેટલાં માણસોની હજ સ્વીકારી ?

બીજો : એકેની પણ નહીં.

આ વાતચીત સાંભળી અબ્દુલ્લા બહુ દુઃખી થયા, અને સ્વપ્નમાં બોલવા લાગ્યા, 'અરે ! દુનિયાનાં ભૂદાં ભૂદાં સ્થળોએથી આવેલાં બધાં માણસો અનેક તકલીફો વેળીને અદા આપ્યાં, તે તમામની મહેનત શું નિષ્ફળ છે ?'

એટલામાં બીજો ફિરસ્તો વાત આગળ ચલાવી તે જોયો : દમસ્ક નગરમાં એક ચમાર છે; તેનું નામ અલી-અલ-ગોકક છે. ને કે તે મક્કામાં આવ્યો નથી, છતાં તેને મક્કાની યાત્રાનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે.

આ સાંભળી અબ્દુલ્લા આશ્ચર્ય પામ્યા અને ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠ્યા. તેમને દમસ્કમાં જઈ તે માણસનાં ઘરની કરવીની અભિલાષા થઈ, અને તરત

તેમણે સફર શરૂ કરી. દમસ્ક પહોંચી અલીનું ઘર શોધતાં શોધતાં અંતે તે અલી પાસે પહોંચ્યા.

અબ્દુલ્લાએ પૂછ્યું : તમે શો ધર્મો કરો છો ?

અલીએ કહ્યું : હું જોડા સીવું છું.

અબ્દુલ્લાએ તેને એકંતામાં લઈ જઈ પોતાના સ્વપ્નની વાત કહી સંભળાવી. તે સાંભળતા જ, તે મોટેથી ચીસ પાડી બેમાન થઈ ગયો. થોડીવારે હોંઘમાં આવતાં તે કહેવા લાગ્યો :

"મને ત્રીસ વર્ષથી મક્કાની હજ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા છે. તેથી જોડા સીવી હું થોડા થોડા પૈસા બેગા કર્યા કરતો હતો. આ વર્ષે પૂરતા પૈસા બેગા થયા છે એમ માની હું હજ કરવા જવા તૈયાર થયો; પરંતુ એટલામાં મેં મારા પડોશીની દુખી દશાની વાત સાંભળી. તેના કુટુંબને સાત દિવસના વાખા થયા હતા અને તેનાં બૂખે ટળવળનાં બાળકો એક ભરેલા ખાણીનું માંસ રાંધી ખાવા તૈયાર થયાં હતાં.

"એ વાત સાંભળી મારા અંતરમાં 'ઊંડું દુઃખ યશુ : 'અરે, પડોશીનાં કુમળાં બાળકોને ટળવળતાં મૂકીને હું હજ કરવા જઈ' તેથી હજ માટે એકલા કરેલા તમામ પૈસા લાવીને મેં મારા પડોશીને આપ્યા અને કહ્યું : 'આ પૈસા મેં મક્કાની હજ કરવા બેગા કર્યાં હતાં; પરંતુ તારાં બૂખે ભરતાં બાળકો માટે એ પૈસા હું તને આપી દઉં છું'. તેમાંથી તેમને હું અન્ન-વસ્ત્ર લાવી આપજો."

આ સાંભળી અબ્દુલ્લા બોલ્યા, "અરેબર, ફિરસ્તાએ સ્વપ્નમાં ને કશું તે સાચું છે. તારી જ હજ ખુદના દરબારમાં પહોંચી અને તેમણે તે સ્વીકારી છે; કારણ કે તે તારા પ્રબળતા વિચાર કર્યા વિના, તારા હજ માટેના પૈસાથી એક ગરીબ કુટુંબને અન્ન-વસ્ત્રની તંગીમાંથી બચાવીને તેને હવનદાન આપ્યું છે, અને એમ હજનું પુણ્ય પણ કમાયો છે.

['મુસ્લિમ મહાત્માઓ' ઉપરથી]

ગોપાળદાસ પટેલ

[અનુસંધાન પૃ. ૩૪૭]

અને ધીરૂધ વગેરેના પાંજરામાં કે કાકલામાં થતો પેસો મૂળાળો લોહીવર્ણો જીવ ! એને આપણે કંસારી કહીએ છીએ. કંસારી ઉપરાંત, ચોપડીઓમાં એક રૂપેરી નાંજુક જીવડું થાય છે તે જોઈએ ? આ જીવડાને કાગળ બહુ જાણે છે. ચોપડીઓ સંધરનારને તો આ ઉપરાંત પશુ બીજાં જીવોથી સંભાળતું પડે છે. પરંતુ કંસારી અને આ રૂપેરી જીવ, તો ખરેખર ચોપડીખોર છે. આ રૂપેરી જીવને અંગ્રેજીમાં 'સિસ્ટર ફિશ' (રૂપેરી માંછલી) કહે છે. આપણે એનું નામ રૂપાપરી રાખી શકીએ.

આપણાં અનેક સહવાસીઓની આ યાદી દહા પશુ લંબાવી શકાય. વાણિયા, માકડિયાં, ફૂદાં વગેરેનો મોઝાસાનો પાક તો દહા આપણે ગણ્યો નથી. આ બધા વિશે જાણ્યા પછી, એક વાત તો તમને જણાવર મન ઉપર કસશે કે, સ્વચ્છતા અને વાળમૂક તથા સફાઈ કેટલી બધી જરૂરની વસ્તુ છે; તેના વગર એક દહાડો પશુ જવો ન જોઈએ. તેથી હિંદુ સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં તો એને ધરનો એક નિત્યવસ્તુ ગણ્યો છે.

તા. ૧૧-૬-૪૦

મગનભાઈ દેસાઈ

[અનુસંધાન પૃ. ૩૪૮]

પાણી પી ન રહું છું સુધી તને કાઈ મારનાર નથી, દહરતે ખાતરી આપી.

દહરતના આ શબ્દો બોલાયા ન, બોલાયા ત્યાં તો હોરમુઝાએ ખાલાનું પાણી જમીન પર ઢોળી દીધું અને બોલ્યો, 'મારે પાણી શું કરવું છે ? મારે તો જીવવું છે. ને ! દહરતે મને, હવે જીવનદાન આપ્યું છે !'

જુદાં ! દહરત ત્રાડી બેઠ્યા. તારે તો મર્યો જ છૂટકો છે !

'પશુ એ પાણી પી લે. છંડાં સુધી આપ નામદારે જ એને જીવનદાન આપ્યું છે ને !' પામે, ઉભેલાઓ વચ્ચે પડ્યા.

'વિચિત્ર ! એણે મને ત્યારે તો 'છેતર્યો' પશુ જીવે, આટલા બધા મોમિનોનું (સાચા મુન્નિસોનું) લોહી રેણું છે, ને તે ય ઉપગ્રાહપરી દમજનાજીવી, તેને હું ચી રીતે જીવતો જતા હઉં ?' દહરતે શેષ કાઢ્યો.

હોરમુઝાની આલાકીથી મૂંઝાઈને છેવટે દહરત બોલ્યા, 'તારી દગલનાજી છતાં તારે ઉગારે કરવાનો હવે એક જ ઉપાય છે. તું, ધરલામ કબૂલ કરવા તૈયાર છું ?'

'નામદાર ! હું આ જ ધરીથી મુસલમાન છું. મુઘલ એક છે ને મદમ્મદ સાહેબ એમના પેગંબર છે.'

હોરમુઝાને તરત આજ્ઞા કરવામાં આબ્યો. સૌ ખુદ થયા. એક સારી રકમ દહરતે એને જીવાઈ તરીકે બાંધી આપી. ને ત્યારથી ધરલામનો આ દુસ્મન ધરલામનો મિત્ર થયો ને ધરિાનનો શેષ ભાગ જીતી લેવામાં ને ત્યાંની ધરલામો સંતનત કાયમ કરવામાં એની સલાહ કીમતી થઈ પડી.

ચુનીલાલ પુ. આરિષ્ટ બા. વિ.

પ્રૌઢ શિક્ષણ કે સાક્ષરતાપ્રચાર ?

પ્રૌઢ શિક્ષણના સવાલનો, દુનિયાના બધા દેશોમાં નિકાલ થઈ રહ્યો છે, હિંદુસ્તાનમાં પણ સ્વરાજ્યની હિલચાલ સાથે આ વિષયનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું છે. જે લોકોને લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય છે તેમને રાજકીય અધિકારો મળી શકે છે. લોકતંત્રની પદ્ધતિવાળા દેશોમાં રાજ્યરાજ્યેશ્વર ગણાય એવું કાંઈ પણ હોય તો તે 'વોટ' જ છે. એ વોટની કૃપાદૃષ્ટિ વડે જ મહત્ત્વાકાંક્ષી લોકો રાજસત્તા પોતાના હાથમાં ટકાવી શકે છે. નાગરિક તરીકેના અધિકારો પામવાને માટે માણસ માટે કેટલીક અન્ધછીઅન્ધી યોગ્યતાઓ જરૂરની હોય છે, પણ તે યોગ્યતાઓની ઝાળખ સહેલી નથી. એ યોગ્યતાઓની સાબિતી તો તેનાથી પણ મુશ્કેલ છે. તેટલા માટે નાગરિકપણના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે એવી હાયકતો ઠરાવવામાં આવી છે. જે ઉપયોગી છે અને સહેલાઈથી ઝાળખી શકાય છે.

આમ લોકતંત્રવાળા દેશોમાં રાજકીય હક્કને કારણે સાથીઆ-પ્રચારનું મહત્ત્વ અસાધારણ રીતે વધી ગયું છે. સાક્ષરતા પ્રચારમાં પણ લખી શકે તે જોઈએ એ ખાસ જરૂરનું નથી. માણસ પોતાની સહી કરી શકે તે પૂરતું છે અને જાપેલી બાજતો માણસ સમજાવવાનું વાંચી શકે તો તે સાક્ષર બની જાય છે.

જે લોકોને નાનપણમાં નિશાળે જવાની તક મળી તેમજ નેઓ ઘેર પણ શીખી ન શક્યા તેમને સાક્ષર બનાવવાનો પ્રશ્ન દરેક રાષ્ટ્રે પોતાના હાથમાં લેવા પડે છે. એમ ન કરવામાં આવે તો લોકતંત્રની સ્થાપના જ અશક્ય થઈ જાય છે. જેમની પાઠશાળાઓમાં નાની ઉંમરે વીતી ગઈ છે અને જે લોકો પદ્ધતિસર શીખવા માટે ઉત્સાહોની પાસે જઈ શકે તેમ નથી, તેવા લોકોને વાંચવા લખવાની તાલીમ આપવી એ રાજકર્તાઓ તેમજ અધિકારાકાંક્ષી લોકોનેતાઓની સામે ઊભેલો સડુથી લશ્કરે સવાલ છે.

પરંતુ જેમને સમ્રાટ વોટની ઉપાસના કરવી નથી અને નેઓ અધિકાર મેળવવા પાછળ પડ્યા નથી તેમની દૃષ્ટિએ કેવળ સાક્ષરતા પ્રચારને પ્રૌઢ શિક્ષણ કરી શકાય નહિ. પ્રૌઢ શિક્ષણ એટલે પ્રૌઢોનું અક્ષરતાન એવો સંકુચિત અર્થ શા માટે કરવામાં આવે ? પ્રૌઢ શિક્ષણ એ પ્રૌઢોને માટે જ હોય તો તે શિક્ષણથી જીવનની, જ્ઞાનની, કૌશલ્યની અને યોગ્યતાની દૃષ્ટિ થવી જોઈએ.

મત્તેક દેશવાસી ચારિત્ર્યની કિંમત સમજી શકે એવું જ્ઞાન જે આપે તેજ પ્રૌઢ શિક્ષણ નામને હાયક છે. અક્ષરતાન એ તો માત્ર સાધન છે. અક્ષરતાનમાં જીવનના જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો નથી. એ તો કેવળ જ્ઞાનનું એક નાનું સાધન છે, ફક્ત ઝોળર છે. માત્ર અક્ષરતાને લીધે માણસમાં 'સદ્-અસદ્' શુદ્ધિનો ઉદય થતો નથી.

પ્રૌઢ શિક્ષણમાં તો જીવનસાક્ષર્યને માટે જે કુશળતા જરૂરી હોય છે તેનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. પરિસ્થિતિ સમજી શકનારી શુદ્ધિ-શક્તિનો તેમજ સમાજહિતને માટે વ્યક્તિએ પોતાના જીવનનું નિયમન કરવાની તૈયારીનો તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. રાજ્યતંત્ર તેમજ સમાજતંત્ર જેવી રીતે ચાલે છે તેની સાહિતી ઝાંઝામાં ઝાંઝા પ્રૌઢ શિક્ષણમાં મનુષ્યને મળવી જ જોઈએ.

આજકાલ અર્થતંત્રની સત્તા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે અર્થશાસ્ત્રના થોડા પરિચય વિના પ્રૌઢ શિક્ષણ પૂરું થઈ શકતું નથી. શહેરના તેમજ ગામડાંના રસ્તા ઉપર જેવી રીતે ચાલવું જોઈએ, દૂવા અને તળ પાસે ક્યા ક્યા નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ, ટપાલ-ઑફિસ, તાર ઑફિસ, જકાતનાં નાકાં તેમજ બેંકોમાં વ્યવહાર જેવી રીતે કરવો જોઈએ રોશન, યાત્રા, મેળો, થિયેટર વગેરે સ્થળોમાં ત્યારે બીડ થાય ત્યારે ક્યા ક્યા નિયમોનું પાલન

કરવું નેઈ એ, આગ લાગે અથવા રેલ આવે, ધરતી-કેપ થાય, અથવા વટોળિયો આવે તો એવા સમય પર બીજાનાં દિતોની રક્ષા કેવી રીતે કરવી નેઈ એ એ બધી બાબતોમાં લોકોને તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિને જ આપણે પ્રૌઢ શિક્ષણ કહી શકીએ. વોટને અધિકાર મળતાં કઈ કઈ જવાબદારીઓ આવે છે તે તો પ્રૌઢ શિક્ષણમાં શીખવવું જ નેઈ એ. જે દેશમાં અનેક ધર્મો અને પથો છે ત્યાં બધાની સાથે દળીમળીને રહેવાનું જ્ઞાન અને તેને અનુરૂપ જીવન-કળા જેનાથી મળે તેને જ આપણે પ્રૌઢ શિક્ષણ કહી શકીએ.

આ બધી બાબતો અક્ષરજ્ઞાન વગર પણ આપણે જનતાને આપી શકીએ છીએ. એક માણસ વાંચે અને પોતે સમજી બધ તે જ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સદ્વ્યવહાર નથી. એક માણસ વાંચે અને જોખમાં જોખ દસવીસ માણસ સાંભળે તે જનતા સામાજિક પકલ-પાકનનો કાર્યકર્મ રાખે એઈ એ. પકલ-પાકનની વ્યવસ્થા આનાથી પણ વધારવામાં આવે, નિરક્ષર લોકોને સારાસારા અંધ વાંચી સંભળાવી તેમનાં જ્ઞાન અને વિચારશક્તિ

વધારવામાં આવે ત્યારે જ પ્રૌઢ શિક્ષણનો સફળ વધુ મુશ્કેલ માર્ગ આપણે વટાવી શકીશું. જેઓ પોતાનાં હાથમાં પુસ્તક લઈને વાંચી શકતા હોય તેવા લોકો 'શ્રાવણ વર્ગ' મારફતે પ્રૌઢ શિક્ષણનો પ્રચાર સફળી વધુ કરી શકશે.

સારું સાહિત્ય વાંચી સંભળાવવું, વર્તમાનપત્રોમાં આવતી અજરોમાંથી સંબંધ ધરાવતી અજરો સંભળાવવી, નાના મોટા પ્રયોગો કરી બતાવવા, પ્રશ્નો-તરી મારફતે શંકાનિવારણ કરવું, એ બધાં પ્રૌઢ શિક્ષણનાં મુખ્ય અંગો છે. તેને માટે જ્યારે પ્રૌઢ શિક્ષણના, 'પરિવાજકો' દોષા લઈને નીકળશે ત્યારે કાંઈ કાર્ય થઈ શકશે. જેવી રીતે 'હરિદાસો' અને 'પુરાણીઓ' વૈષ્ણવધર્મનાં અધ્યોનો પ્રચાર કરવા માટે પોતાનું જીવનસમર્પણ કરતા હતા, તે રીતે પ્રૌઢ શિક્ષણની દોષા લઈને પ્રૌઢ 'પરિવાજકો'ની એક નવી સંસ્થા, એક નવો વર્ગ અને એક નવી પરંપરા કાયમ કરવી નેઈ એ.

હિંદી 'સર્વોદય' માંથી] કાકા કાલેલકર

જાલપરશાન

૫

માનસસર

અંતર ઊછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !
હોભ થયો ઘુનિમાં અતિશય તરંગ જળમર ચાલેઃ
માનસસર માડું ડોળાયું, ખૂણ ચલિત જલ દારોઃ
સ્થાનક ન મેળ્યું હો ! સહસા

હાથ ! વધે જલ. અસ્થ દીપે સ્થવ, હવરે ! શું યારો
નાટ્ય પાળ પ્રચંડ ભરાવોઃ હો ! શી રીત સમારો ?
જલજલ ન ચલ્યું હો ! સહસા

આને ઉચ્છલણ ઉપર, તોફાન ખડું ભયેઃ
નાડું સર, હેખાવ ભયાનક ! શાથી સધ વિરામે ?
પાકું ન વળ્યું હો ! સહસા

શબ બધો બહાલ, ખરેખર નિર્મલતા પશુ જીતી !
જલરેખા ભ્રમરાવા માંડી, પાળો પશુ ગઈ ખૂડીઃ
સ્થલ સાથ લગ્યું હો ! રાહસા

ઉપર થઈ ડોળાય બરેથી મસ્ત થોભવા દોઃ
જંગ બરાબર થામાં નિર્જલ પવિત્રીમાને તોઃ
આખર ન કળ્યું હો ! સહસા

મહિષાસુર રત્નજી બટ્ટ (કાંત)

માનસ એટલે મન. માનસસર એટલે મનરૂપી
સરોવર. વળી માનસસર એ નામનું એક સરોવર
ખરેખર છે પણ ખડું, એ વસ્તુદ્રિયતિનો લાભ
લઈને દિવએ આ કાળમાં મનનું સરોવરરૂપે વર્ણન
કરેલું છે.

કાલનું જે વસ્તુ છે તે પહેલી કડીમાં જ કહે-
વાઈ ગયેલું છે, અને ત્યાર પછીની કડીઓ એ મૂળ
કથનને વધારે બળવાન અને અસરકારક કરતી ગય છે.

કવિને શું કહેવું છે ?

‘ અંતર ઊછળ્યું હો ! ’—મારા અંતરમાં ઉછાળો

આઓ, મારું અંતર ઊછળવા લાગ્યું, અને ‘સહસા
ધૈર્ય ગળ્યું હો !’—મારું ધૈર્ય એકાએક ગળી ગયું.
ધૈર્ય એટલે ધીરજ. પણ અહીં એ સજ્જ ખામ
અર્થમાં વપરાયેલો છે. આપણા મનને સ્વસ્થ રાખ-
વાની—આપણા ચિત્તની સમતા ટકાવી રાખવાની જે
શક્તિ તે ધૈર્ય અથવા ધૃતિ. ત્યાં સુધી માણસની
ધૃતિ કામ્ય હોય છે, ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ
ચાંત રહે છે, તે પોતાના ચિત્તનું સમતોલપણ શુભા-
વતો નથી, કોઈ પણ વસ્તુ તેને અગાવીને બેનાડળો
કે હાવરાખાવરો બનાવી ચઢતી નથી. પણ ત્યારે
માણસની ધૃતિ ખૂટી જાય છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત
સ્વસ્થ ચાંત રહી શકતું નથી, કોઈપણ વસ્તુ તેને
ખગમળાવી મૂકે છે. અહીં દિવએ એવો જ ધૈર્ય-
અનુભવ એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. ધૈર્ય અનુભવ કઈ વસ્તુને
લીધે થઈ છે એ સ્પષ્ટ કર્યું નથી, અને આ કાવ્યના
રસાનુભવ માટે સ્પષ્ટ દરવાની જરૂર પણ નથી.

ચિત્તવૃત્તિમાં ખૂબ શોભ કહેતાં ખગમળાટ કયો
છે, અને તેમાં જળમર તરંગો ઊડવા માડ્યા છે.
ચિત્તને અહીં સરોવરની ઉપમા આપી છે એટલે
ચિત્તમાં ખગમળાટ થયો એટલે સરોવરમાં દિલચાલ
શરૂ થઈ. અને સરોવરમાં ખગમળાટ ચાલ એટલે શું
ચાલ ? મોઝા જ ઊછળવા માટે ને ? અને મોઝા
ઊછળવા માટે એટલે પાણી કંઈ નિર્મળ રહી શકે
નહિ, ડહોળાઈ જ જાય તેમ ચિત્તમાં પણ ત્યારે
ખગમળાટ જાગે ત્યારે પછી કોઈ પ્રકારની નિર્મળતા
રહેતી નથી, આખું ચિત્ત ડહોળાઈ જાય છે, બધી
વૃત્તિઓ સેજસેજ થઈ જાય છે, ઉપર નીચે થઈ જાય
છે,—અને આવા ભવંકર તોફાનનું પરિણામ શું
આવશે તે પણ કાંઈ કળી શકતું નથી. આટલું
કવિને કહેવું છે, અને લગભગ તે બધું પહેલી કડીમાં

કહેવાઈ ગયું છે. આમ છતાં એ કથનની સચોટ અસર તો પછીની કડીઓ જ નિપજાવે છે. ચિત્ત પોતાની સ્વસ્થતા-સમતા ટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ શોભ એવો પ્રયત્ન છે કે એની સામે એનું કંઈ આકર્ષનું નથી, પ્રસવનાં પૂરે પેડે તેનું જોર વધતું જાય છે, અને આખરે બધે જળજળ બધાકાર થઈ ગઈ છે, એવી પ્રયત્ન અસર તો પછીની પંક્તિઓ જ જમાવી શકે છે.

સરોવરમાં જામેલાં તોફાનનું વર્ણન કરીને કવિએ આ ચિત્તશોભનો ખૂબ તાદસ ચિતાર ખોડી દર્શાવે છે. કાવ્યમાં ઉપમાદિ અલંકારો એ બહારનાં આશંતુક નથી હોતાં પણ કાવ્યના અંગીભૂત હોય છે. એ આ કાવ્યમાં બરાબર અનુભવાય છે. અહીં કવિને જે કહેવું છે, તે સરોવરની ઉપમા આખા સિવાય બીજી કંઈ રીતે આટલી સરસતા અને સચોટતાથી કહી શકત એ આપણને સૂઝતું નથી. માનસ-આપાર જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુને વ્યક્ત કરવા માટે વાચકને અનુ-ભવગમ્ય કરવા માટે આવી સર્જના સમર્થ ઉપમા કવિએ ચોજી એમાં જ એમની પ્રતિભા રહેલી છે.

પહેલી કડીમાં સરોવરમાં ખળખળાટ થયો, મોજાં ઊછળવા માંડ્યાં એમ કહીને પછી બીજી કડીમાં પાણી વધવા માંડ્યું, જગ્યા ઓછી પડવા માંડી, હવે શું થશે?—એમ કહી એ સરોવરની શી સ્થિતિ-છે, તે ચાર જ શબ્દોમાં પણ ત્યારે સચોટ-તાથી કહ્યું છે: ‘નાજુક પાળ પ્રચંડ બરાવો.’ આમાં ચોક્કસ વિરોધ અને તે વ્યક્ત કરવા વાપરેલા શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ અર્થવેગ છે.

પાણી બરાડું ગયું પછી તો બારે ઉઝાળા આવવા લાગ્યા, તોફાન જમ્યું, અને એ સરોવર

નાનું હોવા છતાં દેખાવ ભયાનક બની ગયો. અહીં પણ એવા જ વિરોધ દ્વારા કવિએ પોતાના વક્તવ્યને ચોટ આણી છે: ‘નાનું સર, દેખાવ ભયાનક’; આ તોફાન હવે શી રીતે જલ્દી સાંત પડે?

પછી તો શંકુવારમાં બધો રંગ—દેખાવ બદલાઈ ગયો. પાણી એનું તો કહોતોઈ ગયું કે તેની નિર્મળતા પણ રહી નહિ, પાણી તો જાણે કાંઈ સંન્ય કૃત્ય કરતું હોય એમ ઊભરાતું ચાલ્યું; અને પાણી પણ ફટી મઈ. હવે રહ્યું શું? જળ અને રથળ બધું એકાકાર થઈ ગયું. આ કડીમાં ‘જલસેના’ શબ્દ ચોજીને કવિએ કેવું સ્પષ્ટરેખ ચિત્ર ઊભું કર્યું છે? ‘જલસેના ઊભરાવા માંડી’ એ, શબ્દો વાંચતાં જ આપણી નજર સામે પાંખેને છુટાડીને ઊભરાતું સરોવર ખડું થઈ જાય છે.

પાળ ઉપર થઈને ચારે કોરથી મસત—માંડા જેવા ધોધવાઓ ફોડવા લાગ્યા અને જગ જગ બરાબર જમ્યો ત્યાં પાળ પણ બિચારી તૂટી મઈ. હવે શું પરિણામ આવશે એ કાંઈ સમજાતું નથી.

આખા કાવ્યમાં વ્યપેશું સ્વરોનું અને અંગૂઠોનું અર્થાનુકૂલ અને ભાવપોષક સંગીત કાવ્યના સૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે અને આપણને વારંવાર એનો અનુભવ કરવા લલચાવે છે. કવિએ કૌટુંબ વર્ણન એનું તો રસભર અને તાદસ છે કે આખું તોફાન જાણે આપણે પ્રત્યક્ષ જોતા હોઈએ—અનુભવતા હોઈએ એમ લાગે છે. અને એથી કાવ્યમાં વર્ણવેલો ચિત્તદોષ કેવો પ્રયત્ન છે, એનો આપણને પૂરો ખ્યાલ આવે છે એમાં જ આ કાવ્યની સફળતા રહેલી છે.

નગીનદાસ પાંચેખ

ધ્રુવપ્રદેશ અને તેને ઢૂંઢનારાઓ

[૩]

દક્ષિણ ધ્રુવ કેમ શોધાયો ?

સાહસિક અને શોધક વીરાની કુતૂહલચત્તિને પૃથ્વીના ઉત્તર છેડાએ નેટલી આકર્ષી હતી, તેટલી દક્ષિણ છેડાએ આકર્ષી હોઈ તેમ જણાઈ નથી. તેનું એક કારણ એ પણ હોય કે દક્ષિણ છેડો માનવવસવાટથી ધણો દૂર છે.

પૃથ્વીનો ઉત્તર છેડો બૂખડાથી ઘેરાયેલા હિમસાગરમાં છે, ત્યારે દક્ષિણ છેડો મહાસાગરથી ઘેરાયેલા હિમખંડમાં છે. ઉત્તર છેડાને પાદાકાંત કરવા માટે નેટલા પ્રપનો થયા છે, તેટલા દક્ષિણ છેડાને પાદાકાંત કરવા માટે થયા નથી. તેમજ ઉત્તર તરફના ધ્રુવપ્રદેશો નેટલાં વીર નરોનાં બલિહાન લીધા છે, તેટલાં દક્ષિણ તરફના ધ્રુવપ્રદેશો લીધાં નથી. છતાં દક્ષિણ ધ્રુવની આકમણકથા ઉત્તર ધ્રુવની આકમણ-કથા નેટલી જ રોમાંચક છે, આને એ કથા કહી શકું.

પૃથ્વીના દક્ષિણ છેડા પર આસ્ટ્રેલિયા જેવડો એક ભૂખંડ છે, એ વાત હમણાં સુધી છેક અંધારામાં હતી. દક્ષિણ આટલાંટિક, દક્ષિણ પેસિફિક અને દક્ષિણ ઈંદી મહાસાગરમાં પ્રવાસ કરતાં કોઈ કોઈ નાવિકનાં નાવો પ્રતિઆપાર વાયુ વડે યસગ્રાઈ ૬૬ અક્ષાંશની પેલી ગેર અથેલાં ત્યારે ત્યાં કેટલાક ટાપુઓ જોવામાં આવ્યા હતા. વળી વહેલ, સીંધ અને બોલ્સરસના સિકાર અર્થે કેટલાક નાવિકો દક્ષિણ સાગરમાં થઈ દૂર નીકળી ગયેલા, પણ તેમને ત્યાં સદામુગ્ધ હીલીજા ખાતી હિમપાળે અટકાવ્યા હતા. એ હિમપાળ સુધી પહોંચેલા અલાસીઓ પાછા ફર્યા બાદ પોતાના પ્રવાસનાં વર્ણનોની સાથે સાથે એનું કહેતા કે હિમપાળની પેલી ગેર એક મોટો ખંડ છે, પણ હિમપાળને બેઠા વિના ત્યાં જઈ શકાય તેમ નથી.

વીસમી સદીનું વંદાણું વાયું અને દક્ષિણ ધ્રુવ ખિંદુને સર કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા. સને ૧૯૧૧ ના ડિસેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એ 'ખિંદુ ઉપર કે. એમ'ડસને નોર્વેના રાજાની પનાકા પહેલવહેલી બેઠતી કરી.

એ અગિયાર વર્ષના ગાળામાં એક પછી એક ચાર આકમણો થયાં. ત્રીજું અને ચોથું આકમણ જુદે જુદે રસ્તેથી પણ એકી સાથે થયાં હતા અને તે બંને વિજયી નીવડ્યાં હતાં. છેલ્લું આકમણ વિજયી યવાની સાથે કરણાંત બન્યું હતું.

હવે આ ચારે આકમણોની કથા ટૂંકામાં કરીએ.

પહેલું આકમણ

ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં ઇંગ્લેંડમાં કેપ્ટન સ્કોટની સરદારી નીચે ૪૦ વીરાની એક ટુકડી દક્ષિણ ધ્રુવ-ખિંદુ સર કરવાને તૈયાર થઈ. 'ડિસ્કવરી' મામના જહાજમાં એત્રણ વર્ષ સુધીનો ખોરાક અને ખીન્ન સાહિત્યો લઈ તેમણે ન્યૂઝીલેંડ તરફ પ્રવાણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૨ ના નાતાલની રાજ્યાતમાં ન્યૂઝીલેંડથી દક્ષિણ સાગરમાં ફર્ય કરી. એકાદ અંકડાડિયા પછી સામે હિમપાળોની લાંબી ધાર નજરે પડી. દક્ષિણ ધ્રુવખંડને ફરતો અને સમુદ્રમાં તરતો એ એક પ્રકારનો કુદરતી કાટ છે. તેને બેઠા વિના ધ્રુવપ્રદેશમાં પેસી શકાય તેમ નથી. સ્કોટના જહાજે મહા મુશ્કેલીએ એ હિમકાટને એક ડેકાળેથી તોડ્યો અને તે રોસ સમુદ્રમાં દાખલ થયું. રોસ સમુદ્ર એટલે દક્ષિણ ખંડના કિનારા પામેનો સમુદ્ર. કિનારાથી થોડા અંતર ઉપર રોસ નામનો એક ટાપુ છે, તેના પર તેઓ બેઠ્યા અને ત્યાં વરસ બે વરસ નીચે તેનું નિવાસ-સ્થાન બનાવ્યું—ફેબ્રુઆરી, ૧૮૦૨.

ધ્રુવપ્રદેશમાં ઉનાળામાં જ જઈ શકાય. શિયાળામાં તો ત્યાં ચાર માસની અંધારી રાત હોય. દક્ષિણ ગોળાર્ધનો ઉનાળો એકદાગરથી શરૂ થઈ માર્ચ સુધી ચાલે છે. ધ્રુવનિહિત તરફ જવાની તમ્બીજ એ જ સમયમાં થઈ શકે.

કે. સ્કોટની હુકડીને સાત આઠ માસ પર્વત ઉનાળો ખેસવાની રાહ ભેંઈને રોસ ખેટના-નિવાસ-સ્થાનમાં રહેવું પડ્યું. પણ સાત આઠ માસ સુધી કંતું શું? ખાતું પીતું અને ઊંઘવું એટલી જ પ્રવૃત્તિ હોય, તો સાત માસ સાત વરસ જેવડા લાંબા થઈ પડે, એટલે સ્કોટે કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ-શોધી કાઢી.

માર્ચ માસ ખેડો એટલે શિયાળાની શરૂઆત થઈ. એપ્રિલ, મે, જૂન અને જુલાઈ : એ ચાર માસની ત્યાં રાત્રિ હોય છે. એ ધીર રાત્રિને-શી રીતે પસાર કરવી કે કંઈ ચાર માસ પર્વત કુમ-કથુંની જે નિદ્રાનો આશરો થોડો જ લેવાય છે? તેમણે ત્યાં એક કામચલાઉ ધિયેટર જીવું કર્યું અને તેમાં વખતેવખત નાટ્યપ્રયોગો થવા લાગ્યા. એક જગ્યાએ એક હસ્તલિખિત સામયિક શરૂ કર્યું.

હિમખંડની ધીર રાત્રિ પૂરી થઈ પ્રભાતનો સમય ચાલતો હતો. તે વખતે કેટલાક સાહસિકો કિનારાના પ્રદેશમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. તેમણે નિશાળ હિમભૂમિ પર જોડી જોડીમાં ખેડેલાં વિચિત્ર આકારનાં લાખો પંખીઓ જોયાં. તેમનો દેખાવ અદ્ભુત અને ચિત્કાર્થક હતો. જાણે મંગાના તટ-પ્રદેશમાં કોઈ પર્વણી ઉપર સ્નાત્યે આવેલાં લાખો સ્ત્રીપુરોનો ચેજો લગાયો હોય નહિ! ફર એટલો હતો કે આ પક્ષીમેળો તકન નિસ્તબ્ધ હતો—નહોતું કોઈ હાલતું કે નહોતું કોઈ ચાલતું.

દક્ષિણ ખંડનાં એ જળચર પંખીઓ પેંચુઇનને નામે ઓળખાય છે. તે પાણીમાં તરી શકે છે, તેમ જ જમીન પર ડાહવું ડાહવું ચાલી શકે છે, પણ બીડી શકતું નથી. તેને પાખો હોતી નથી. પાંખને બદલે હાથ હોય છે. તેને ઉપયોગ તે તરવામાં કરે છે.

ફરવા નીકળેલાં સહેલાણીઓને એક સ્થળે પ્રાણ-

ધાતક હોનારનો સામનો કરવો પડ્યો. તેઓ દિવસ રાત્રિ ઉપરથી ચાંચા જતા હતા, તેવામાં એક ટેકાણે હિમચય કરાડ આવી તે 'પરથી એક પછી એક ત્રંજી જવું નીચે ગળડી પડ્યા. તેઓ કાળી દાઢમાંથી આવરણ હશે એટલેજ બચી ગયા. ધ્રુવ-નિહિતના આક્રમણમાં જે સંકટપરેપરા આવવાની હતી, તેની અહીંથી શરૂઆત થઈ.

એકદાગર ખેડો અને ઉનાળો શરૂ થયો એટલે કે. સ્કોટે ધ્રુવનિહિતની યાત્રાનો આરંભ કર્યો. રોસ ટાપુથી ધ્રુવનિહિત ૮૦૦ માઈલ દૂર હતું. એ વિષ્ટ યાત્રાની તૈયારી બરાબર કર્યા પછી તા. ૨ જ નવેમ્બરે તેમણે ધ્રુવખંડના પ્રદેશનું ખેડાણ આરંભ્યું. તેમની સાથે ૪ સ્લેજ અને ૨૦ હિમદૂતરા હતા. આ યાત્રામાં કે. સ્કોટની સાથે કે. શેકલ્ટન તથા કે. વિલ્સન એ જ વીરો હતા.

ખંધો પ્રદેશ હિમથી આચ્છાદિત હતો, તેની સાથે જોયો નીચો હતો. ધરતી પર જે હિમ પડેલો હતો, તે પોયો હોવાથી તેમાં પગ ખૂંચી જતા હતા. ત્રણે સાહસિકો ધીમે ધીમે માર્ગ કાપતા હતા. પણ જાણે એ હિમખંડ પોતા પર થતા આક્રમણથી યુરસે થઈ આક્રમણકારોનો સામનો કરતો હોય તેમ વાદળાં, હિમ અને પવનનાં પ્રલયકારી તોફાનો એક પછી એક થવા લાગ્યાં.

એક પછી એક વીશે કૂતરાએ હિમસમાધિ લીધી, એટલે માલધી ભરેલો સ્લેજો હંકારવાનું કામ સ્કોટ અને તેના બે સાથીઓ પર આપ્યું. તેઓ તા. ૨૫ નવેમ્બરે ૮૦ મા અક્ષાંશ પહોંચ્યા. ચો-તરફનો પ્રદેશ હિમના યર પર યર ખડકાઈને અનેકા હિમરાશિ સરખો દેખાતો હતો. થોડે દૂર એક ગિરિ-માળા નજરે પડતી હતી. તેનું કોઈ શિખર ૧૦ હજાર ફૂટ, કોઈ ૧૨ હજાર ફૂટ અને સર્વોચ્ચ શિખર ૧૫ હજાર ફૂટ ઊંચું હતું. એ ગિરિમાળાનો નામકરણ સંસ્કાર હજી સુધી થયો ન હતો, તેથી કે. સ્કોટે તે ક્યો-અને તેને 'માઉન્ટ મોર્ખમ' એવું નામ આપ્યું.

જાંચાણનીચાણવાળા એ હિમપ્રદેશમાંથી બોલો ભરેલી સ્લેજો હંકારતાં હંકારતાં આગળ વધતું એ

બારે મુસીમતભરેલું હતું. આખો દિવસ ચાલતા ત્યારે મંડ ત્રણથી ચાર માઇલનો માર્ગ કપાતો હતો. આમ ગોકળગાયની ગતિએ આખો ડિસેમ્બર પૂરો થયો ત્યારે તેઓ ૮૨મા અક્ષાંશે પહોંચ્યા. હવે તેમની પાસેનો ખોરાક ખૂટવા આવ્યો હતો તેની સાથે દિમત પણ ખૂટવા આવી હતી, તેથી આગળ વંધવાનું છોડી ઈર્ષ ત્યાંથી પાછા ફરવાનું નક્કી કર્યું. દુષખિન્દુ ત્યાંથી ૫૦૦ માઇલ દૂર હતું. પાછા ફરતાં રસ્તામાં અનેક વિદ'બલુઓ આવી. મોટામાં મોટી વિદ'બલુ ખોરાકની હતી. તેમને ખોરાક વિના કેટલાય દિવસ ચલાવવું પડ્યું પણ તેમનું આયુષ્ય હજી બાકી હતું તેથી તેઓ મરણના મુખમાંથી છટકીને જેમ-તેમ ટોસ ટાપુ બેળા થઈ ગયા. આ પ્રમાણે દક્ષિણ દુષખિન્દુ પરનું પહેલું આક્રમણ પૂરું થયું.

બીજું આક્રમણ

દક્ષિણ દુષખિન્દુ ઉપર બીજું આક્રમણ કરનાર જ. રોકેટન. પહેલા આક્રમણમાં તે કે. રોકેટનો સાથી હતો અને ૮૨ મા અક્ષાંશ સુધી પહોંચવામાં તથા મુખનાં અને બીજાં દુષખો વેડવામાં તેની સાથે જ હતો.

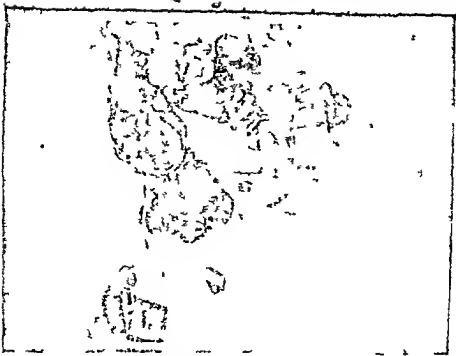
તેણે સાહસિક વીરોની એક ટુકડી તૈયાર કરી તથા બધી જાતની તૈયારી કરી ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં નિમરોડ નામના જહાજમાં દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું. કે. રોકેટને રસ્તે જ તે વિના વિધેય ટોસ ટાપુ પર પહોંચ્યો અને ત્યાં મુકામ નાખ્યો. કે. રોકેટ જે સ્થળે મુકામ નાખ્યો હતો તેથી કે. રોકેટનનો મુકામ ૨૦ માઇલ દૂર હતો.

માર્ચ મેડો. શિયાળાની શરૂઆત થઈ. પરાક્રાશની ટૂંકી, અને ધોર અંધારી રાત્રિ આવવાની તૈયારી થતી હતી. તેના આવતાં પહેલાં મંડળીમાંના ખાંચ સાત સાહસિકોએ પાસે જ રહેલા માઉંટ ઈરિસ નામના જ્વાળામુખી પર આરોહણ કર્યું. તે પર્વત ત્યાંથી બહુ દૂર ન હતો. ૨૦ માઇલના અંતર પર હતો, પણ રસ્તો અકળાવવાળો હોવાથી ત્યાં પહોંચનાં

૭ દિવસ લાગ્યા. ૯૦૦૦ ફૂટ ઊંચે ચડ્યા ત્યાં કુદ-રતે નિકરાળ રૂપ ધારણ કર્યું. બપોર વાદળ ધોરાયાં અને પહાડ પરથી તબેટીમાં ગળાડરી નાખે એવો ઝઝાવાત વાવા લાગ્યો. હવે શું કરવું? આશ્રય ક્યાં હોયો? ઉઠેલે તેમણે પોતપોતાની સામગ્રી ચેલી ખોલી તેમાં દરેક જણ પેસી ગયો અને ટોડ દિવસ સુધી તેઓ સ્તનન પડી રહ્યા. પછી પવનનું નેર ઝાણું થયું અને વાદળ ત્રિખેરાયાં એટલે તેઓ અર્ધ-ચેલીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને બાકી રહેલું સાગ્ર ચાર હગ્ગર ફૂટનું આરોહણ શરૂ કર્યું. સાગ્રતેર હગ્ગર ફૂટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા એટલે જ્વાળા-મુખીનું મુખ દેખાડ્યું. તેમાંથી હગ્ગર ફૂટ જેટલી ઊંચી જ્વાળાઓ નીકળતી હતી. અંદરના બાગમાંથી ધોર ગર્જનાઓ ડાન પર પડતી હતી. મુખ અર્ધો માઇલ પહોળું અને હગ્ગર ફૂટ ઊંડું હતું. આ તે જ્વાળા-મુખો કે આ દિમપ્રદેશની સમડી? એ સાહસિક વીરોએ મુખની આસપાસ ફરીને પોતાની ટાઢ ઉઠાડી અને પછી ત્યાંથી મુકામ તરફ પાછા ફર્યા.

શિયાળો પૂરો થતાંની સાથે જ રોકેટનો ત્રણ મહિના ચાલે તેટલો ખોરાક સાથે લઈને પોતાના ત્રણ સાથીઓ સાથે દુષખિન્દુ તરફ પ્રયાણ આદર્યું. તેને પહેલી સફરનો અનુભવ તાજે જ હતો, તેથી એક જ માસમાં તેઓ ૮૨મા અક્ષાંશ સુધી નિર્વિધે પહોંચી ગયા. ત્યાર પછી અનુભવો પ્રદેશ આવ્યો તેની સાથે એક પછી એક મુરકેડોઓ પણ આવી. થોડુંકે આગળ વધ્યા ત્યાં માર્ગમાં એક ગિરિમાળા આવો તેને ઝાળ'ગીને આગળ જવાનું હતું.

ડિસેમ્બર મેડો. ડિસેમ્બર એટલે એ પ્રદેશનો બર ઉનાળો. સર્પનાં કિરણો શુભ દિમરાસિ પર સનન પડવાને લીધે આંખે ઝાંઝરાં થતાં હતાં. અને અંધારો આવવાની ચિંતા રજા કરતી હતી. છતાં ત્રણે સાહ-સિક વીરો આગળ તે આગળ ધધે જતા હતા. એવામું તેમનો માર્ગ એક મોટી દિમનુદીમાં બિનગો. નદીની બેઝ આજુબી કરાડો ઝોળામાં ઝોળાં હગ્ગર ફૂટ ઊંચી તો હશે જ. નદીમંતિ દિમ ધીમે ધીમે ઉતર તરફ સરકતો હતો. તેમાંથી પસાર થતાં

કુવબિંદુ નક્કી કરતા અમુકગેનના માથીઓ

૪ સ ૧૯૧૦ના આગસ્ટમા તે નોર્વેથી જીપચો અને ડિસેમ્બરમાં સમુદ્રમાં પહોંચ્યા. પછી વહેવ ઉપસાગને કંઠિ જીતરી ત્યા મુકામ કર્યો પણ ત્યાં તો ઉનાળો જીતવા આવ્યો. એટલે તેને ૭ સાત માસ સુધી શિયાળો માળવાને ત્યા જ રહેવું પડ્યું પણ તે ત્યા કઈ ઉક નવશે બેઠો નદિ પ્રથમ તો તેણે કુવબિંદુ સુધીનો માર્ગ નક્કી કરી નાખ્યો અને રસ્તામાં ફેટલે ફેટલે અતરે ટપ્પા એકવવા તેની યોજના ધડો નાખી ઉપરાત ફેટાક ટપ્પામાં ખોરાક અને બીજી વસ્તુઓનો સમ્મલ કરી લીધો.

આ પ્રમાણે કુવવાયા માટે જરૂરની તૈયારી થઈ ગઈ ત્યા તો શિયાળો પૂરો થઈ ઉનાળો બેઠો. એટલે એક પણ દિવસ ન સુમાવતા પોતાના ધાંચ સાથીઓની સાથે તે કુવબિંદુ તરફ જવાનો અરેખર તે કોઈ મુજ મોંઘડિયે નીમ્યો. દરે અથવા તો તે અરેખર જાન-સાળી દરો એવું બન્યું કે વહેવ ઉપસાગના મિનાગથી માડીને ઠેક કુવબિંદુ સુધીના માર્ગમાં તેને બહુ જ એાઈ સકો નહી તેના સાથમાં ૫ બીરો અને ૫૦* ડિમકૂતરા હતા તેમાંથી કોઈને

કઈ જ ઈન થઈ નહિ ન ખોરાક ખૂટ્યો કે ન પોઈ બપુર તોફાન નડ્યું લીનડું, તેઓ જોમ જોમ કુવબિંદુ તરફ જતાગયા તેમ તેમ દવા વધુ ને વધુ આદસાક સાગી દોડ માસનો એકધારો પ્રવાસ કર્યો બાદ તા ૧૪ મી ડિસેમ્બરે તેમને સોનાનો મુજબ લાગ્યો.

કુવબિંદુ યાત્ર ૨ માર્ચ ન દુર હતું દિવસ જીમતાં જ નારતો કરીને તેઓ પૂર ઉમાદ ને આનદમાં જીપચા કોર્મ કોર્મની સાથે બોનનું ન હતું પ્રત્યેક જાણી છાની દર્જથી જીજનન હતી જોતજોતામાં તેઓ કુવબિંદુ ઉપર આરી પહોંચ્યા.

એમડસને પોતાના સાથીઓ સાથે નોર્વેની ગાજપાના તે ઠેકાણે લાવી કરી અને પોતાના રાજના નામની ત્રણ જાણીઓ કરી જે ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર દક્ષિ કુવબિંદુ ગ્રેયુ છે, તેનું નામ પોતાના રાજના નામ પરથી 'દેકાને' ગણ્યું તે પ્રદેશની જિયાર્થ ૧૦૦૦૦ ફૂટ છે.

એમડસને એ ગિરગિંદુ ઉપર જમા રહી જોતરફ નજર નાખી તો તેો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ એ ત્રણમાંની ગોકે દિશા દેખાઈ નહિ ત્યા માત્ર એક જ દિશા દેખાતી હતી આજન ઉત્તર.

પાછળ ઉત્તર, જમણા હાથ તરફ ઉત્તર અને ડાબા-શકે નહિ, તે તો કંપનું જ રહ્યું. વિધિનું વિધાન અગત્ય છે. બિચારો સ્ટોટ કુવર્નિંગ્સને પહોંચ્યો તો ખરો, પણ માત્ર ૧ મહિનો ને ૪ દિવસ મોડો! એ બિંદુ પર પ્રથમ પણ મૂકવાનું તેના ભાગ્યમાં નહિ નિર્માણ હોય. તે બિચારો શું કરે? કુવર્નિંગ્સ પર ઊભેલી રાવડીમાં જઈને જોયું તો ત્યાં કેટલીક વસ્તુઓ હતી. તેમાં એક કવર પણ હતું. કવર, ખોલ્યું તો તેમાં નીચે પ્રમાણેનો કાગળ હતો:

એમડસને એ ઠેકાણે એક રાવડી ઊભી કરી અને તેને 'પોલ્લીવ' એવું નામ આપ્યું. તેઓ પોલ્લીવમાં થોડા દિવસ આનંદથી રહ્યા અને પછી અત્યંત પ્રસન્ન ચિત્તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

ચોથું આક્રમણ

ચોથું આક્રમણ ત્રીજીની પેઠે વિજયી તો નીવડ્યું પણ તે કશુંતાં બન્યું. આક્રમણકારોને વિજય મળ્યા બાદ તેમનો એ ભૂમિએ ભોગ લીધો હતો.

ફેબ્રુન સ્ટોટ પહેલું આક્રમણ કર્યા પછી તેનો ઉત્સાહ જરા પણ ઓસર્યો ન હતો. કુવર્નિંગ્સનાં જ તેને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. તેણે બીજી વાર જવાનું ઠરાવ્યું અને તેને માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી. ચાર વરસ સુધી ચાલે તેટલો ખોરાક અને બળતણ સાથે લીધાં અને તે પ્રદેશના ઐનુભવી સાથીઓની હુકમોને લઈ સને ૧૯૧૦ ના. ડિસેમ્બરમાં ડોસ ટાપુના કિનારા પર ધાણું નાખ્યું.

સને ૧૯૧૧નો શિયાળો ત્યાં વીતાડી ઉતાળો ખેસતાં જ તેઓ કુવર્નિંગ્સ તરફ બીપડ્યા. પણ દેવ જાણે પ્રથમથી જ પ્રતિકૂળ જણાયું. ચોતરફ ધનધોર વદ્યાં છવાયાં અને પવન તથા દિવનું તોફાન ચાલુ થયું. છતાં તેઓ એ બધાનો સામનો કરીને આગળ ને આગળ ધપવા લાગ્યા. કાં તો કુવર્નિંગ્સ પહોંચ્યું અને નહિ તો મરણસરણ થયું એવો સંકલ્પ કરીને જ તેઓ નીકળ્યા હતા.

તેમનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો. તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરીએ સ્ટોટ અને તેના ચાર સાથીઓ કુવર્નિંગ્સ પહોંચી ગયા. પણ ત્યાં તેમણે શું જોયું? કુવર્નિંગ્સ ઉપર એક રાવડી ઊભી હતી. અને તેના પર નોર્વેજિયન વાંછો ઊડી રહ્યો હતો. રાવડીની બહાર એક સ્કેન્ડ પડી હતી. સ્ટોટ અને તેના સાથીઓ આ બધું જોઈને રિયર થઈ ગયા. તેમના મહેરા પર વિપાદની વાદળી છવાઈ ગઈ અને તેમનો ઉત્સાહ અદશ્ય થઈ ગયો.

દશ દશ વર્ષના અવિરત પ્રયાસોનું પરિણામ શૂન્યમાં પરિણમ્યું જણી તેના અતંકરણને જે-વેદનાં થઈ હશે તેમું વળુંન થઈ

વહાણા સ્ટોટ,

આ રચળ ઉપર મારા પછી તમે જ પગ મૂકીશો, એમ હું ધાતું છું. જો તેમ બને તો આ રાવડી તમારું સ્વાગત કરશે. રાવડીમાં કેટલીક ઉપયોગી ચીજો ગળી જાઉં છું, તેનો તમે ખુશીથી ઉપયોગ કરજો. અંદર નોર્વેના રાજા ઉપરનો એક પત્ર છે, તે મહેરબાની કરીને તેમને પહોંચાડો. તમારી વળતી મુસાફરી સુખરૂપ નીવડે એમ ધ્યાન રાખો.

તમારો વિશ્વાસુ
એમડસન

કાગળ વાંચી સ્ટોટ ઊંડો નિસાસો મૂક્યો. જે કાર્તિ પોતે મેળવવા પ્રયત્નો હતા, અને જેને માટે દશ દશ વર્ષથી જીવસટોસટનાં સંકટો વેડી જોઈ મત ઉઠાવી હતી, તે બીજાને ફાળે ગયેલી જોઈ તે કેવળ હતાશ બની ગયો.

સ્ટોટ અને તેના સાથીઓએ કુવર્નિંગ્સ પર થોડો વખત વિશ્રાંતિ લીધી અને ત્યાં એક સ્તંભ ખોદી તેના પર કુવર્નિંગ્સને જોડને ફરકતો કરી ત્યાંથી બાજ હાથે પાછો ફર્યો. પણ કુદરત તેના પર રૂડી હતી અને એ ભૂમિ આ વીરાતું બંધિદાન માગતી હતી, તેથી વળતા પ્રયાણમાં તેમના પર આપત્તિનો એકધારો વરસાદ જ વરસ્યો.

ખેસમાર કંડીનાં મોજાં ફરી વળ્યાં. પવન અને દિમરુદિએ પ્રલયકાળનું રોદરૂપ ધારણ કર્યું. જાણે મૃત્યુના મુખમાં ધક્કાના હોય તેમ પાંચે વીરો અખૂટ દિમ્બે રાખીને વાટ કાપતા હતા. તેમાં પહેલો ભોગ ઈવાનસનો લેવાયો. દિમરુદી બોળાતાં તે બરફમાં ગરક થઈ ગયો.

૫

કેટલાક વખત પછી કેપ્ટન ઓટ્સ હુકમો તેના પગ કંડીથી એટલા બધા થીજી ગયા હતા કે તેનાથી ચાલી શકાય તેમ હતું જ નહિ. તેમની પાસે હવે જંજીર પણ ખોરાક હતો નહિ. જે કેકાણે રસ્તામાં ખોરાક ગળવામાં આવ્યો હતો, તે જગ્યા પર માર્ચલ દૂર હતી. જો તે રથને પહોંચી શકાય તો જ બચાવ થાય અને નહિ તો ચારે બાજુને ખરફતે સાથે સંકુ પડે.

ખરફતું તોફાન વધુ ને વધુ પ્રચંડ થવા લાગ્યું. ઓટ્સે જોયું કે તેનાથી હવે આગળ ચલાવ તેમ નથી. પોતાને ખાતર પોતાના ત્રણ સાથીઓને મરણુ-શરણુ થવા દેવા તેના કરતાં પોતે જ મરણુશરણુ થઈ તેમને છૂટા કરવા એ ઠીક કહેવાય. એ પ્રમાણે નિર્ણય કરી સાથીઓની નજર ચૂકવી તે ખરફતના તોફાનમાં ઢોડી ગયો અને થોડે દૂર જઈ દિમસમાધિ લઈ લીધી.

બાકી રહેલા ત્રણ જણાએ ખરફતના પ્રચંડ તોફાનમાં પણ આગળ ધપવાનું ચાલુ રાખ્યું. ખોરાક-વાળો મુકામ માત્ર ૧૧ માર્ચલ જ દૂર હતો પણ ત્યાં તો તોફાન એટલું જોરમાં આવ્યું હતું કે તેમનાથી પા માર્ચલ પણ ચાલી શકાય તેમ હતું નહિ. એટલે તેમણે ત્યાં જ તંબૂ બિતો કર્યો અને ચામડાની ચેલીઓમાં પેસીત તંબૂમાં સૂતા.

બસ, એ સૂતા તે સૂતા જ. એ તંબૂ અને એ સ્થાન તેમનું સમાધિસ્થળ બન્યું. તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૧૨ના રોજ ત્રણ સાહસિક નેરાનું બલિદાન એ દિમજૂમિએ લીધું.

કે. રફોટની મંડળી ઉનાળા પૂરે થતાં પણ પાછી નાંફરી, ત્યારે તેનો શોધ કરવાને ઈ. સ. ૧૯૧૨ના ઓક્ટોબરમાં ડૉ. એટકિન્સન પોતાના બે સોજતીઓને સાથે લઈ તીરબો. તેમણે રસ્તામાં એક કેકાણે એક રાવટી જોઈ તેની અંદર ડેકિયું કંઈ તો ત્રણ વીર પુરોના મૃત દેહોને જોયા. તંબુની બહાર ત્રણ રેન્જ પડી હતી. તેના પર જનજનના ખનિજ દ્રવ્યોના અનેક નમૂનાઓ હતા.

એ ત્રણે દેહોને દિમમાં દફનાવ્યા અને તેના પર દિમચિલાથી કાજરો ચણી. પછી કે. રફોટની કાપરી અને બીજી ચીને સાથે લઈ તેઓ ત્યાંથી પાછા ફર્યા જ્યારે જ્યારે વિશતવાર આ કરણુકથા સંભળી ત્યારે સર્વે કોઈને આશ્ચર્ય લાગ્યો.

આ કરણુ ઘટનાને બન્ને આજકાલ કરતાં ૨૮ વર્ષ થઈ ગયાં. તે દરમિયાનમાં કોઈએ એ વાત જરૂર જૂમિમાં ભટકવાની ઇચ્છા કરી નથી. માણસનું કુતૂબ એક વખત રાખું તે શરૂ.

પોપટલાલ અબાણી

દેપાળદે

હતા દેપાળદે નામે પ્રભવત્સલ રાજવી
જે અહોરાત રે'તા'તા પ્રભનાં હિત ચિંતરી.

ધખ્યા હતા ધોમ ખરાખપોરના,
ખેડૂત સૌએ હળ છોડી છાંચે
બેસી નિરાંતે લયવારી સાથે
આવેલ લાતું ખટકાવી રચા'તા
ને ધોરીએ શીતળ છાંચડીમાં
દિ'નો ખપે થાક ઉતારવાને
વાગેળતા નીરવુ જ'પી ગ્યા'તા,
એવે સમે રાજવી વેશપદ્ધતી ૧૦
એકાદ સાથી લઈ, ખેડૂતોનાં
નિહાળવાને સુખદુઃખ બતે
મહેલના લોગવિલાસ છોડી
ભગી રહ્યા ખેતર અંખરાંમાં !

અચિંતા એક ઠામે ત્યાં થ'લી દેપાળદે જતા
“આ તે છે સ્વપ્ન કે સાચુ?” હૈયે એમ વિમાસતા !

ધખી રહ્યા ધોમ ખપોરના ને
બીજા બધા ખેડૂત સાંતી છોડી
છાંચે નિરાંતે લયવારી સાથે
આવેલ લાતું ખટકાવી રચા છે ૨૦
ત્યારે અહીં લોહીતું પાણી સીંચી
ને સાંતીડે ભેતરી ખાયડીને
મૂલા વાંકે જીવતા ધોરી ભેડે
ખેડૂત કો' ખેડી રહ્યો હજીયે !
રે, ડાકુ કે ચોર છુટાડેનેયે
આવે કટાણે નથી કાંધ મારતા.
ને ખેડૂ આ ઘોંચી પરાણું મારી
હાંકી રહ્યો ખાયડી બેલ જેમ !

સગી આંખે નિહાળ્યું ચે સાચું કેમ મનાય આ ?
“કેતું કુસ્વપ્ન આ ભેડે !” રાજવી આંખ ચોળતા !

નથી નથી સોણકું, સત્ય આ તો !
એ બળુતાં વેંત જ દોટ મૂડી
દેપાળદે ખેડૂત પાસ ખેડોચ્યા
ને પૂછી રચા પ્રેમથી આમ એને :
“અરે લલા લાઈ શું કામને તે
બિચારી તારી ધરવાળીને ચે
છે છાંતીડે ભેતરી બેલ ભેડે ?”

“શું કું, લાઈ, લાચાર એવો હું, નહિ તો વળી
મારોપે દિ' ઉપેર છે કે સાંતીએ ખેડી ભેતરું ?

“હતી ધણે મારી કનેય ધીંગા
ધોરી તણી ભેડ અભેડ એવી,
પરંતુ આ બે ત્રણ વર્ષ માઠાં
ગયાં, અને પોર પડ્યો દકાળ
-બલે બીજો છપ્પનિયો-ઇ એમાં
ખૂટી જતાં નીરવુ; ભેડમાંયલો
મરી ગયો એક, અને બીજો આ
જીવી રહ્યો તે ચમની જ આળસે !
ગઠિ નથી એક ફટી બહારે
જે આપીને ધોરી હું લાતું બીજો,
ને હોય આ વાવણીટાણું માથે
એવે સમે કોણુ દિયે ઉછીનો ?
નથી બીજો કોઈ ઉપાય; ને આ
વહી જતું વાવણીટાણું સાચવી
વાધી ન લો' ધાન અતારના તો
ખાઈ શું હું ને શું ખવાડું આમને ?
નસીબ મારાં જ ફટેલ એવાં !”
કહી, ઉંડો એક નિસાસ નાખી,
ને આમળી પૂ'છડું ધોરીનું એ
મંડી ગયો ખેતર ચાસવા ફરી !

ખેડૂની રામકા'ણી આ સાંભળી રાજવી ઉરે ૬૦
ઉઠકાપાત મચ્યો નાણુ, નેને અશ્રુ ઉનાં ઝરે !

“કળી કળી છવ કપાય મારે
છૈયાં સમી રૈયત આ રીણાતી
નેધ; અરે દોડ, અને જઇને
મોં માગિયાં ચૂકવી મૂલ, ધીંગા
ખે નેક ધોરી લઇ આવ બેઠેલો !”
માથે ચડાવી વચનો નૃપાળનાં
સાથી વચ્ચે ગામભણી ઉતાવળો,
ને રાજવી ખેડૂત દંપતી ભણી
કરી, કહે વસલ આમ એમને:— ૭૦

“ઘડીક તું ને ઘરવાળી તારી
ખેસો અહીં શીતળ છાંયડીમાં
ત્યાં સાથી મારે પળવારમાં તો
ખે નેક ધોરી લઇ આવી પૂરશે !”
વાતસલ્યથી નીતરતા નૃપાળનાં
આ વેણુ કિન્તુ જડ ખેડૂંદેયે
સ્પર્શાં નહીં, ના ઉર જીન્ધુ એનું !
એ તો કહે: એક ઘડીય ખોટી
થવું અતારે નહિ પાલવે મને;
વહી જતું વાવણીટાણું માડું
ન સાચવું તો ભરખી જ નાચને
ભૂતાવળો ભૂખમરાની ભૂંડી
આને, મને, ને અમ છોડુશને !”
ને આમ બોલી, ડચકારી ધોરીને
ઉતાવળો હાકલવા મધી રહે:
“ને તે છતાં આ ઘરવાળીની જો
દયા તને આવતી હોય ખૂન તો

પડે જ તું ત્યાં ઘડી નેતરાઇ
છોડાવ એને મર સાંતીએથી !”

નો'તો આ બોલતો ખેડૂ, વીતેલાં વીતકો જ ત્યાં
ખેડૂની પાસ બોલાવી રહ્યાં'તાં ઠટુ વેણુ આ !

“ઘણી ખુશીથી” કહી રાજવીએ
જરીય એણું મનમાં ન આણતાં
ખેડૂતની ગાયકીને છુડાવી
નતે જ ત્યાં પૂંસરી કાંધ લીધી
ને નેતરાઇ જઇ ધોરી નેકે
મંડી ગયા સાંતીડું ખેંચવા એ !
પૂરે થયો ઉથલ એક ત્યાં તો
ધોરી લઇ માણસ આવી પૂર્યો
ને નેધને રાજવીને પનોતા ૧૦૦
ધોરી બની પૂંસરીએ નૂતેલા
ચર્ચ ગયો કિંગ, અવાક, મૂઠ !

☆

દીવાળી ફકડી આવી, લોલા હેર થઇ રહી,
ડુંકાં શું ખેડૂંદેયાયે હિલોળે ચડતાં તહીં !

☆

કહે છે લોક કે'તી કે રતનગર્ભા વસુધરા
ખેડી'તી રાજવીએ ત્યાં અમૂલાં સ્તન નીપત્યાં !

☆

આજેય આ રાજપુરીજીની કથા
સંભારીને સોરઠવાસી ખેડૂએ
હરો લીને અંતર પોરસાતાં :
પરંતુ ક્યાં રાજવી આજ આવા ? ૧૧૦

‘ નીતમ ’

મિત્રો કેમ વધારાય ?

કેદારજી કોઈ વાચકને લાગશે કે 'મિત્રો કેમ વધારાય?' એનો જવાબ સાવ સહેલો છે. એ કહેશે કે મિત્રો વધારવા હોય તો બને તેટલી સદ્ગતી ને કીર્તિ સંપાદન કરતાં કારણ કે શ્રી. ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“લક્ષ્મી ને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં વધ્ય
છાયા જેવા મિત્રો પડે પ્રાચ.”

પણ, આવા મિત્રો સાચા હોતા નથી.

શ્રી. ગોવર્ધનરામની એ જ કવિતામાં કહ્યું છે:

“મને મિત્રતામાં એ ન હાંધ,
એ તો સ્વાર્થની છે જ સચાઈ.”

કોઈ પૈસાદારને ઘેર લક્ષ્મીસંચય હોય તે વખતે એમને ઘણા મિત્રો હોય છે એમ કેળાય છે, પણ ને એના પર વિપત્તિ આવી પડે તો તેઓ, એને ત્યજીને ચાલી જાય છે—એમ મધની આસપાસ લામતી માખીઓ મધ જતાં ચાલી જાય છે તેમ પૈસા જતાં એવા મિત્રો ચાલી જાય છે.

તેવી જ રીતે કીર્તિ કે સત્તાને લીધે આકર્ષા-
યેલા મિત્રો ખરા હોતા નથી. આ બાબતનું સત્ય કાર્ડિનલ ગુરિક્ષને સમજાવું હતું. જ્યારે એ રાજાને માનીતો હતો, ત્યારે એને સેંકડો મિત્રો હતા, પણ જ્યારે રાજા એના પર ગ્રસ્ત થયો ત્યારે એના બધા મિત્રો અને અનુયાયીઓ એને છોડીને ચાલ્યા ગયા.

આવાં દૃષ્ટાંતો નોંધીને કેટલાક માને છે કે સાચી મિત્રતા દુનિયામાં હોતી જ નથી. શેક્સપિયરના એક નાટકમાં લખ્યું છે કે “ઘણીખરી મૈત્રી ટોચ કે અને ઘણીખરી પ્રીતિ મૂર્ખતા છે.” પણ આવા અભિપ્રાયો ઘણાના હોતા નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યારે એક બાળુ એકન જેવા કુદ મિત્રો હોય છે ત્યારે બીજા બાળુ કેમ ને પિયિયાસ જેવા સાચા મિત્રો પણ હોય છે.

ને આપણે આપણું મિત્રમંડળ વધારવું હોય તો આપણને બધામાં લગી જતાં આવડવું નોંધીએ,

અને મોટાનાનાના અને ઊંચનીચના બેદો ભૂલી નાંખીને બધાની સાથે સમતાથી વર્તતાં આવડવું નોંધીએ.

કેટલાક એમ માને છે કે બીજાને આકર્ષવા માટે પોતે પૈસામાં, કીર્તિમાં કે ભુદિમાં બીજા કરતાં કેટલા ચડિયાતા છે તે બતાવવું નોંધીએ, પણ તેમ કરતાં તેઓ બીજાને આકર્ષી શકતા નથી; ઊતરું, કેટલાકને એમના પ્રત્યે ધુણા ઊપજે છે. તે કોઈ પૈસાદાર માણસ આપણને આંજ નાખવા એની નથી મોટરની વાત કર્યા કરે અથવા કોઈ કુદિશાળી સમાજવાદી કાર્લ માર્ક્સના મહાન સિદ્ધાંતોની વાતો કર્યા કરે, તો કદાચ તે ઘણું માટે તેઓ આપણા કરતાં ચડિયાતા છે એમ આપણને લાગે પણ આપણું હૃદય એમના તરફ ન જ આકર્ષાય. જેમ પાણી એક જ સપાટી પર રહે છે તેમ આપણે પણ આપણાથી ચડના કે ઊંચતા દરજ્જાના લોકો કરતાં આપણા દરજ્જાના લોકો સાથે જ વધારે મગી શકીએ છીએ. સમાનકીલ વ્યક્તિને જ સહન.

૧૯૧૬ ની સાલ પહેલાં આપણી હિંદી મહા-સભા ગરીબ લોકોને આકર્ષી શકી ન હતી, કારણ કે મહાસભાના તે સમયના નેતાઓનાં લઘુ પોષાક અને લલકલ્યાણ લાખણોથી એમની અને ગામડાંની પ્રજા વચ્ચે ખૂબ અંતર પડ્યું હતું. જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ સાદાઇને મત નેતાઓને શીખવ્યો, પોતે છેક જ સાદો પોષાક પહેર્યો અને ગામડાંનાં લોકોને સાવસહેલી ભાષામાં સજકારણ સમજાવવા માંડ્યું ત્યારે જ ગામડાંઓમાં જનમતિ આવી. પ્રથમ લોકો અંજતા ખરા, પરંતુ જે સહાનુમતિ આપી શક્યા નહોતા તે સહાનુમતિ એમની સાથે એકત્રિત થતાં સુલભ થઈ.

ત્યારે કોઈની સાથે આપણે મોટા હીએ એવી રીતે વર્તીએ છીએ ત્યારે એની સહાનુમતિ મેળવી શકતા નથી. મુનઘના માણપ્રધાન શ્રો. ખેરને એક

દિવસ એક પૈમાદાર એફિમર મળતા ગયા. એફિ-
સરે મોની મોની વાતો કરી અને પોતે સમાજસેવા
કર્યા ઇચ્છે છે એમ કહ્યું પણ જે રરતા શ્રી ખેડ
ખતાવતા હતા તે એમને પસંદ ન પડ્યા, કાગળકે
એમને મોટા ગદીને ગરીબ પર ઉકાગ ગ્રતા હોય
એવો દેખાવ કરવો હતો આખરે શ્રી ખેરે કહ્યું
“ હું નાનો હતો ત્યારે કિખારીઓને પૈસો પૈસો
ફેફા જતો, પણ મારા દાનથી એમને મારી પ્રત્યે
માન ન થયું બેનકુ, કિખારીઓ મનમા મનમા કહેતા
લાગ્યા કે આની પાસે આટલા બધા રૂપિયા છે
એમાંથી પૈસો પૈસો ફેફા છે એમા ઉપકાર, કરવો
હોય એવું શું બતાવે છે ? ”

આખરુ બધાની અદગ વધારે પડતા પ્રમાણુમા
અરિમતા (egoism) હોય છે કદાચ તમને આ
વાક્ય અતિશયોક્તિ લાગેનું લાગશે, અને એમ
માનતા હશે કે જો નિયમમા તમે પોતે અપવાદ છો
પણ જો તમે પ્રામાણિકપણે તમાગ માનસનું ધૃયક
કરણુ કરશો તો ધાર્યા કરતા ધણી વધારે અમિતા
તમાગમા છે એમ તમને જાણાઇ આવશે

મિ બર્નાન્ડ રસેન એક ચોપડીમા લખે છે
‘ વાચક, તને કોઇવાર પુસ્તકના એક ટીમાગ પામે
ખીલ ટીકાકારના વખાણુ કરવાનું દુર્બોદ પ્રાપ્ત
થયું છે ? ” અચેજમા કહેવનું છે કે ‘ એક જ ધધો
કરતા બે માણસોના વિચારો કોઇવાર મળતા
આવતા નથી * ”

આપણે આપણુ એટલું મદત્ત માનીએ છીએ કે
આપણે બધાથી મોટા હોઇએ એ જ આપણને ગમે
છે એક વખત ન્યુયોર્કની ટેનિફાન કપનીએ કો. સબ્દ
ટેનિફાન પગની વાતચીતમા સાથી વધારે વખત વપગાય
છે તેની તપાસ કરી તેમા જાણુ કે ૧૦૦ વાતચીતોમા
“ હું ” સબ્દ ૩૬૬૦ વખત વપગયો હતો !

ત્યારે તમે ખીલ સાથે પડાવેનો મુપ ફોટોગ્રાફ
જુઓ છો, ત્યારે તમે કોનો ફોટોગ્રાફ પડેનો જુઓ
છો ? તમને તમારામા જોડેનો રમ છે તેડેનો ખીલ
કોઈમા નથી હોનો

આવી અમિતા માત્ર સામાન્ય માણુઓમા જ
હોય છે એમ નથી મહાન પુરુષોમા પણ તે હોય
છે અને દેશસેવકોમા પણ તે દેખાય છે વીસ વર્ષ
મુધી દિકુન્તાની નિસ્વાર્થ સેવા કરનાર મધ્ય
પ્રાતુના માણુ મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. ખરેની પડની આ જ
કાગળને લીધે થઈ એઓ મુખ્ય પ્રધાન હતા જના
મહાસમાની કારોવાગી સમિતિના સભ્યો કહે તે
પ્રમાણુ કરનું એ એમની અરિમતાને દીણુપત
આપનારુ લાગુ

આવી અરિમતા દરેક માણુમા છે જો મહાન
સત્ય જે તમે યાદ ગખરો અને સામાની અરિમતાને
હાનિ ન પહોચાડાનું ખ્યાન ગખનો, તો તમે વણુ
મિત્રો જનાવી શમશો ‘ હમેશા સામાને અગત્ય
આપવી ’ એ સુવર્ણ નિયમ છે વાતચીતમા ‘ હું
અને તમે જઈયુ ’ એમ કહેવાને બદલે ‘ તમે અને
હું જઈયુ ’ એમ કહેવું જોઈએ

જો આપણે ખીમના મુખસમવડ અને એમના
આનદનો હમેશા ખ્યાવ રાખીયુ તો આપણુ મિત્ર
મડળ ધણુ મોડું થશે આ સત્ય રન સિદ્ધ છે એમ
વાચખે લાગશે, અને જના એ નિયમનું રન આપણે
એક દિવસમા કેટલીયે વાર ફરીએ છીએ ‘ આપણાથી
ઉમરમા નાના અથવા આપણા દાધ નીચે કામ
કનારા વગેરેની વાગ ચીકાઈએ છીએ ‘ વાનચીત
કરમા કેટનીએ વાગ ઉરકેઈ જઈએ છીએ ?
આપણને જ મળતા વાનચીતના વિષયો કેટની વાગ
સોધીએ છીએ ? આપણી મોટાઈ ખતાવવનો કેટલી
વાગ પ્રયત્ન કરીએ છીએ ?

ધણીવાર દુખનંગ પણ ધગક પ્રત્યે વિવેક
ગખતા નથી ‘ તમે જઈ રહ્યા ’ અથવા ‘ નોતું
લેવું ત્યારે મહેનત શું મમ કરગવી ? ’ એવા અનિવેજી
વાક્યો પણ ધગખને સાકમવા પડે છે એ જ જ ને
ધનઃ પ્રત્યે વિવેક વાપરવામા આવે તો તેમની અખ્યા
ખૂજ જ વધે એટલે વેપાનો સુવર્ણ નિયમ એ છે કે
ધગક કદી ખોટો હોય નહિ, * એટલે કે ધગક ખેગ
છે એમ એને કોઈ દિવસ કહેવું નહિ. વિવેખને અગમે

કેટલીક વાર અસંતોષ પામેલા ધરાકને પણ સંતોષ આપી શકાય છે. એક વખત એક ધરાકે ભૂરા કેટ વેચાતો લીધો. થોડા દિવસમાં કેટનો રંગ ખમીસને લાગવા માંડ્યો એટલે કોટ લઈને તે વિશે ફરિયાદ કરવા દુકાને ગયો. ત્યાં દુકાને એકેલા વેચનારે કહ્યું, “અમે સેકંડો કોટ વેચ્યા છે, પણ આવી ફરિયાદ અમારે કાને આવી નથી.” એટલી વારમાં દુકાન પર એકેલા બીજા એક વેચનારે ઉમેર્યું, “થોડો રંગ તો ઊતરે. આવા સોંધા કોટમાં એમ જ થાય.” ધરાકને આનાં અવિવેકી વાક્યોથી ખૂબ જ દોષ ચાચો. એટલામાં દુકાનનો માલિક ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે ધરાકની ફરિયાદ શાંતિથી સાંભળી એટલું જ નહિ, પણ તે માટે દિલગીરી દર્શાવી. જ્યારે ધરાકે બોલવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે શેઠે કહ્યું, “તમે કહ્યો તે કરવાને હું તૈયાર છું.” આ વિવેકથી ધરાકને થું કરવું તેની સજ્જ પડી નહિ. પછી શેઠે કહ્યું, “તમે આ કેટ અંકવાંઘિયું વાપરી જુઓ. રંગ ઊતર્યા જ કરશે તો હું તમને કેટ બદલી આપીશ. તમને તકલીફ પડી છે માટે માફ કરજો.” ધરાકે કોટ ફરી વાપરી જોયો તો રંગ ઊતરતો બધ ઘટી ગયો હતો.

વિવેક અને મીઠાશથી ધણા મિત્રો મેળવી શકાય છે. એક મુખના ટીપાની આસપાસ કેટલી માખીઓ જામે છે ? તે જ પ્રમાણે તમારામાં મીઠાશ હશે તો તમારી તરફ ધણા મિત્રો આકર્ષાશે.

મીઠાશથી તમે તમારું ખૂરું ધમ્મજનારાને પણ જીતી શકશો. જેવી રીતે બપોરે વાંસમાં કાણું કરી શકે છે, પણ કમળમાં બરાઈ ગયો હોય તો તેમાં ગુંગળાઈને મરી જાય છે, તે જ પ્રમાણે દુષ્ટતા દુષ્ટતા સામે ઝઘૂમી શકે છે પણ પ્રેમ આગળ તે હારી જાય છે.

મીઠાશ ધણા પ્રકારની હોય છે. એનો એક પ્રકાર એ છે કે કોઈએ આપણે માટે કંઈ પણ કર્યું હોય તો તેની કદર કરવી જોઈએ. મેં એવું ધણી વાર જોયું છે કે જલસામાં એક બાજુ ગર્વિયાઓ હોય અથવા ઊંઘારીઓ ગરબા ગાતી હોય અને બીજી બાજુ સાંભળનારાઓ વગર સંકેતો વાતો કરતા હોય. આ ધણું જ અસબ્ય છે, અને ગીત

પૂરું થયા પછી તાળી પાડવાથી એ અસબ્યતા બ્રહ્માંડ વચ્ચે નથી. ઇશ્વરમાં જલસાઓમાં લોકોને ગીત ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય તોપણ તેઓ શાંતિ રાખે છે. ફાંસમાં એક જલસામાં હું હાજર હતો તો વખતે એક જાણુને સીંગારેટ પીવાની ના પાડવામાં આવી કારણકે તેમ કરવાથી ગાનાર પ્રત્યે અસબ્યતા દર્શાવી ગણાય. જેમ ગાનાર આપણને આનંદ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ આપણે પણ એને શાંતિથી સાંભળીને એની કદર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જ્યારે કોઈ આપણી સેવા પ્રેમથી કરતું હોય ત્યારે તે સેવા ગમે તેટલી નાની હોય તોપણ તેની કદર આપણે ખુસ્તા હૃદયથી કરવી જોઈએ. મહાન વ્યક્તિઓ નાની સેવાઓની પણ બહુ કદર કરે છે જેમકે—

રાખરીડા બેર, સુદામા કે વાંકુલ,
દુષ્ટિ રૂષિ ભોમ લાથો;
કુર્યોધનકા મેવા ત્યાગી
સાચ વિદુર પર ખાથો.

જો તમે કોઈ મિત્રને ત્યાં મળવા ગયા હો અને કોઈ નાનો ઊંઘારો તમારે માટે ખુરશી લઈ આવે અને તમે કહો ‘કેવો ડાહ્યો ઊંઘારો છે !’ તો એ બાળકને ‘કેટલું’ ગમે ? તમારે માટે પાણી લાવે અને તમે ‘થેંક્યુ’ કહો અથવા એવી કોઈ રીતે એની સેવાની કદર કરો તો એ કેટલા રાજી થાય ? છતાં, આવી ઓછી બાબતો પર આપણે કેટલું લક્ષ આપીએ છીએ ? આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂઝુ લણુ મળીને વર્ષ બને છે અને કણકણ મળીને કુંગરાયો બને છે. દયાનાં અને પ્રેમનાં નાનાં નાનાં કૃત્યોથી આ જગતને સ્વર્ગના જેટલું સુખી બનાવી શકાય. *

જેમ નીમળની સેવાની કદર કરવી જોઈએ તેમ બીજામાં કોઈ પણ સારો ગુણ જોઈએ અથવા એવું

* Little deeds of kindness,
Little words of love,
Help to make earth happy
Like the heaven above.

કોઈ સારું કાર્ય જાણીએ ત્યારે તેનાં આપણે વખાણ કરનાં જોઈએ. પોતે જે કરે તેનાં વખાણ સાંભળવાની ઇચ્છા દરેકને હોય છે. ‘પ્રશાંત ખુદા કો ભી ખ્યારી હૈ’ એમ કહેવાય છે. તમે જાનરમાંથી વસ્તુઓ ખરીદી લાગ્યા હો, અને તમને કોઈ કહે, ‘તમે છેતરાયા’ અથવા ‘કચરા જેવો માથ આગ્યા હો’ તો તમને કેવું લાગશે ?

આવી ઇચ્છા નાનામોટા દરેકને હોય છે. રામના સમ્રાટ નીરોને એના સંગીતનાં વખાણ કોઈ કરે તે બહુ જ ગમતું. એ મચ્છુપયારીએ હતો ત્યારે એક મિત્રે એને કહ્યું, “ તમારા મૃત્યુથી જગત એક સમ્રાટ ખોશે એના કરતાં એક સંગીત-શાસ્ત્રી ખોશે એ વિચારથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે.” આ વખાણ નીરોને ઘણું જ ગમ્યાં હતું (જો કે એમ કહેવાય છે કે નીરોને સંગીત સારું આવડતું નહોતું).

હંમસાન કહે છે, “ દરેક માણસ કંઈ ને કંઈ જાજતમાં મારાથી ચડિયાતો છે. તે જાજતમાં હું એની પાસેથી શીખી શકું છું.” માટે ત્યાં તમે

કંઈ પણ સારું જુઓ ત્યાં એનાં વખાણ કરો. તમે કેટલા મોટા છો અને કેટલું જાણો છો એનો વિચાર કરવાને બદલે બીજા પાસેથી તમે કેટલું શીખી શકો છો તેનો ખ્યાલ રાખો. કહેવાય છે કે નેપોલિયન પોતાના પદ્મચની પાસે મધમાખીનું ચિત્ર રાખતો કારણકે મધમાખીની ચંચળતા અનુકરણીય છે. જો દુનિયાનો મદાન વિજેતા નેપોલિયન એક મધમાખી પામેથી શીખી શકે તો મારા-તમારા જેવા આપણી આસપાસના લોકો પાસેથી કેટલું બધું શીખી શકીએ ? દિ’દુસ્તાનમાં દિ’દુ-મુસલમાન અક્ય માટે આપણને ઘણી મહેનત કરવી પડે છે, ત્યારે સદકારનો મુંદર ઘખસો આપણે ડાડી જેવાં નાનાં પ્રાણી પાસેથી લઈ શકીએ છીએ.

આ પ્રમાણે જો આપણે બીજાઓની દંદર કરીને એમની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો આપણને ઘણા મિત્રો થશે.

અર્પણ !

સનીશચંદ્ર મતાપરાય દેસાઈ
એસ. એસી સી (લંડન), બાર-એટ-લો.

ભારતવર્ષમાં ગાયના દૂધનો મહિમા ગોપાળ-કૃષ્ણે વધાર્યો. ગાયના દૂધ જેવી શુણ્કારી અન્ય વસ્તુ નથી એમ કહેવાય છે. પરંતુ જે દેશમાં ગાયને દેવતા ને માતાનું બિરદાવવામાં આવ્યું છે, તે દેશમાં આને ગાયનું દૂધ દવા માટે પણ પૂરતું મળતું નથી. ત્યાં નેઈએ ત્યાં ગાયના દૂધની અછત. સિવાજી મહારાજે ગાયોના સરક્ષણ માટે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરી નહોતી. એમના જ મહારાષ્ટ્રમાં બાલનિધાને ગૌમાતાનું દૂધ મેળવતાં ખૂબ જ મુશ્કેલી પડે છે.

મહારાષ્ટ્ર આને બેંસના ઘીદૂધ પર પોપાય છે. મહારાષ્ટ્ર નામનો જ ગેઝેતક છે, કૃતિથી બેંસનો ઉપાસક કરે છે. માતાના દૂધ વડે મહારાષ્ટ્રની ઉછેર થતી નથી, આઠારની ને આચાર પર અસર થતી હોય તો બેંસનાં ઘીદૂધની પણ મહારાષ્ટ્ર પર અસર થતી હોવી નેઈએ. ગાયના દૂધથી આળસ આવતી નથી. ગાય કદી કાદવમાં આળોટતી નથી, ખાઓચિયામાં ફૂંકીએ મારતી નથી. ગાયથી દુર્ગંધ સહન થતી નથી. ગાય સામાન્ય રીતે વધારે વખત બેસતી નથી, ધણુંખરું ઊભી હોય છે. ગાયના દૂધ પર ઉછરનાર રાષ્ટ્ર આળસુ હોતાં નથી, કાદવમાં સડતાં નથી, સદા તે ખડાં હોય છે. દેશને માટે પ્રાણ આપનારા લોકો ત્યાં વસે છે. ગાયના દૂધથી પ્રાણસની જીંદગી વધે છે એમ જાપાનમાં પ્રયોગથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. જાપાનમાં ઊંડરની નાની ઉમ્મરમાં દૂધ દેવાના ખૂબ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જાપાની લોકોની જીંદગી વધારવા જાપાન સતત પ્રયત્ન કરે છે.

મહારાષ્ટ્રના લોકોની સરાસરી જિંદગી ખોટી થતી જાય છે. શરીરની જીંદગી સાથે મન ને છુદ્ધિની

જીંદગી પણ ખોટી થાય છે. જાંઘાં શરીર ને વિરાળ મન મહારાષ્ટ્રમાં દિવસોદિવસ નિર્બળ ને દુર્દશાવાળાં જનતાં જાય છે. ગાયના દૂધથી શરીરની જીંદગી વધે છે, તે ઉપરાંત મન, હૃદય ને છુદ્ધિ પણ ઉચ્ચ કક્ષાનાં બને છે એ નિઃશંક છે. પણ મહારાષ્ટ્ર એ જાતનાં કેટલો કાપડો ઉકાવે છે એ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. બેંસના ઘી-દૂધના શુણ્ક મહારાષ્ટ્રીઓના અંગમાં ધીમે ધીમે જતરે છે. બેંસને ફૂંકીએ મારવી ગમે છે, બેંસને કાદવમાં આળોટવું ગમે છે. સંકુચિતપણાનાં ખાઓચિયામાં મહારાષ્ટ્રીઓને રહેવું પ્રિય લાગે છે, કાદવ મત્સરના કાદવમાં રહેવું તેમને ગમે છે. પાડાના શુણ્ક અમારામાં જાણાય છે. સર્વે તરફ લાંકી નજરે મેલું, ઉન્મત્ત ધર્મ સર્વને મારવા દોડતું, અને કોઈ ને પણ ઉપયોગી ન થતું એ પાડાના શુણ્કમાં છે. પાડો એકલો જ રૂઆબભર્યો શિંગડો ચડાવતો રહેવાનો. એ નથી જાણતો સદકાર કે ઉદારતા. સંત અને વીર પુરુષોના મહારાષ્ટ્રમાં આ દુર્ગુણો આને ફૂટી નીકળ્યા છે. આપણા પૂર્વ-જેએ યમરાજનું વાહન પાડો ગણ્યો છે. એમાં મહાન અર્થ સમાયેલો છે. જે લોકો પાડા પેડે ફર્યા કરે છે અને ક'ઈ ઉપયોગમાં આવતા નથી, જે લોકો ઉન્મત્ત બની બીજાને મારવા માટે જ દોડે છે, જે નિરુદ્ધોની બની પૂજાકાદવમાં આળોટ્યા કરે છે, એમના પર મૃત્યુ જરૂર આવેલું થશે. જે રાષ્ટ્રો આળસુ બની પડ્યાં રહે છે અને કદાચ જીંડે જ તો એક બીજાને મારવા માટે જ જીંડે છે, તે રાષ્ટ્રો પર મૃત્યુદેવની સ્વારી થાય છે. આને ભારતવર્ષને મૃત્યુની જાણ લાગી છે, કારણ પાડાના શુણ્કદાય રાષ્ટ્રમાં રથને રથને બચાવક બન્યા છે.

‘બેંસને કાદવમાં પડી રહેતું ગમે છે, તેમ એના પૂજકોને પણ ગંદકીમાં પડ્યા રહેતું ગમે છે. ગામડાંમાં જઈને જુઓ : ગામડાં ઉકર્યાઓ પર વસેલાં છે એમ જણાશે. લોકો ‘શૌચક્રિયા માટે ફર જતા નથી. તેઓ ત્યાં ત્યાં ગંદકી કરી મૂકે છે. શહેરમાં તો લોકો છોકરાને ધરની સામે બહાર રસ્તા પર શૌચક્રિયા માટે બેસાડે છે. પૂનામાં એક ડહેલીમાં રહેતી બાઈએ એક દિવસ એના છોકરાને બહાર શૌચક્રિયા માટે બેસાડ્યો. નગરપાલિકાના નોકરે તે છોકરાને ઉકાડી મૂક્યો. છોકરા રડતો રડતો ઘરમાં ગયો. તેની મા નાગણ પેકે ફૂંકાડા મારત્ક બહાર આવી. તેણે નોકર પર ગાળોની વૃષ્ટિ કરી. અંતે તેણે કહ્યું, “સ્વરાત્મ મળવા દે, પછી જેઠે હું કે મારા છોકરાને કોણ ઉકાડે છે !” આ શબ્દો મેં જાતે સાંભળેલા અને આ પ્રસંગ સગી આંખે જોયેલો. એ શબ્દોથી મને માન એટલા પૂરતો આનંદ થયો કે લોકોનાં જીવનમાં સ્વરાત્મ શબ્દ વ્યક્ત સુધી તો જઈ પહોંચ્યો છે. સ્વરાત્મ એટલે સ્વાતંત્ર્ય. સ્વરાત્મ એટલે પોતાના હાથમાં સત્તા હોવી એમ સ્ત્રીઓને સમજતું છે અને એમને એ જોઈએ છે. પરંતુ એમને ગંદકીમાં સડવાની અને ગંદકી કરવાની સ્વતંત્રતા જોઈએ છે. મરજીમાં આવે ત્યાં કચરો નાખવા, એકવાક ફેંકવા, અને શૌચક્રિયા માટે જાહેર રસ્તા પર બેસવા તેમને સ્વરાત્મ જોઈએ છે !

આવા આ બધાં જુલો બેંસના દૂધધીના સેવનથી નિર્માણ થયા છે. પીઈય તો ગાયનું જ દૂધ પીઈય, નહિ તો બીજા કોઈનું નહિ, એવાં મત લેનારા લોકો નીકળવા જોઈએ. ગાયના દૂધની માગણી થયા વિના ગાયનું સંવર્ધન અને સંચાલન બરાબર થશે નહિ. જેમ પહેલાં ૭૭-સાતસાત રૂપિયા ખર્ચી ખાદીનાં ધેતિયાં કેટલાક વાપરવા લાગ્યા તે તેથી જ પછી ખાદીનો વપરાશ વધ્યો, તેમ ગાયનું દૂધ પણ સર-આતમાં મોંઘું પડશે, પરંતુ આરંભ થયો જ જોઈએ. ગાયનું દૂધ પીનારાઓના સંઘ સ્થપાય જોઈએ. ત્યાં મોડું પ્રાશનના સમારંભો થવા જોઈએ. મનુષ્યને મતો આવશ્યક છે, પરંતુ તે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે

બદલાતાં હોવાં જોઈએ. જન વિનાનો મનુષ્ય એટલે ગધેડો, એમ સતોએ લખ્યું છે. આ મુગમાં હું ખાદી વાપરીશ, હું ગાયના જ દૂધનું સેવન કરીશ, હું બીજા વસ્તુઓ શક્ય તેટલી સ્વદેશી જ વાપરીશ, ફરજ કંઈ પણ શારીરિક મહેનત કરીશ. અસ્પૃશ્યતામાં માનીય નહિ, ઇત્યાદિ મતોની સર્વેએ દીક્ષા લેવી જોઈએ. એનું પાલન અધરું છે માટે જ કરવા યોગ્ય છે. પછાત રાષ્ટ્રોએ આગળ વધવા ‘અધરું’ એ શબ્દનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. તેને બધું જ સહેલું ને સસ્તું જોઈતું હોય તો તેનો ઉત્કર્ષ કદી થે થશે નહિ.

મામાને ત્યાં બેંસનું જ દૂધ લેવામાં આવતું. પરંતુ નાની છોકરી માટે ગાયનું દૂધ લેવાતું. ગવળી પાસે જઈ બેંસને નજર સામે અને દોવડાવતા. હું ને મોટાભાઈ ત્યાં જતા, પરંતુ અમારી આંખમાં પૂળ ફેંકી અમને તે ફસાવતો. વટલોઈ દોઢમાં પકડી બેંસ નીચે એ બેસતો. પહેલી ધાર વટલોઈમાં અંદરની જાણ પર વગાડતો, ધારનો અવાજ સંભળાતો અને અમે માની લેતા કે વાસણમાં પાણી નથી. પરંતુ એમાં ખરે જ પાણી રહેતું. બેચાર ધાર જાણ પર વગાડી અમારા મનનું સમાધાન દોનાર કરી દેતો. પણ એક દિવસે અમે તેને પકડ્યો. દુનિયા મુજબ વાસણ લઈ તે બેંસ નીચે બેઠો. અમને શંકા આવી કે વાસણમાં કંઈક છે. દોનારે ટણકે દઈ ધારનો અવાજ કર્યો. ને હું જાણની ગંડકીમાં થઈ આગળ વધ્યો. “બેંસ વગાડશે, અહીં આવશે નહિ; છાત મારશે, શિંગડાં ભટકાવશે, ભાડશે,” એમ ગવળી ને ગવળણ કહેવા લાગ્યા. છતાં યે હું આગળ વધ્યો. પાસે જઈ મેં વાસણ હાથમાં લીધું ને જોયું તો અંદર પાણી ! ગવળી ગવળણની મોં ભિતરી ગયાં. “આંચળ ધોવા માટે લાવેલો, તે અંદર જ રદી ગયું,” એમ તે કહેવા લાગ્યો. પરંતુ એ નિરર્થક હતું. અમે બંને ભાઈઓ દોષે ભરાયા. અમારા પગે હાથ મૂકી ‘ફરીથી દવે આવું કરીશ નહિ,’ એવા ગવળીએ સોમદે ખાધા. અમે નાનાં બાળકોએ એને ધમા આપી.

વૈજ્ઞાનિક શોધો

૨

સત્ય અને સાબિતી

“દરેક પ્રતિભાસાથી વ્યક્તિમાં પહેલો અને ઠેલો જરૂરનો શુષ્ક સત્ય પ્રતિ પેમ છે.”

એચી

“માણસમાં એ તેટલી મહાન શક્તિઓ હોય પણ તેનામાં સંતરોધવાની દિવ્ય શક્તિ ન હોય તો તે વિજ્ઞાનનું એક પણ મહાન કાર્ય કરી શકતો નથી.”

હર્જકી

“સત્યની સામે રહેવું હોય તેને બીંચે અને આગળ વધવું ન જોઈએ.”

જે. આર. લોવેસ

“જો પરમેશ્વર પોતાના એક દ્વારમાં નિર્દોષ સત્ય રાખે, અને બીજા દ્વારમાં હંમેશાં સત્ય તરફ પ્રગતિ કરવાની શક્તિ રાખે અને તે સાથે મારી હંમેશા બૂલ વાચ એવી યશસ્વિ રાખે અને કહે, ‘પસંદ કર,’ તો હું તેના બીજા દ્વાર તરફ નપ્રતાપી નહું અને કહું ‘હે વ્યવસ્થા તારા, આ અને આપો; શુદ્ધ નિર્દોષ સત્ય તો ફક્ત તમારે જ માટે છે.”

ઈ. ઇ. લોફિંગ

વૈજ્ઞાનિક હંમેશાં સત્ય માટે જ પોતાના દિવસ ગાળે છે, અને સત્ય માટે દુનિયાની સામે ઝૂમવા તે તૈયાર હોય છે. પ્રયોગશાળામાં કે ખેતરમાં, ઈશિયાતી શરૂઆત કરે ત્યારથી પોતાનું આખું જીવન વિજ્ઞાનનો અભ્યાસી અનુભવે છે કે, બરાબર અવલોકન કરી તેની સાચી નોંધ કરવામાં આવે તો જ યોગ્ય પરિણામ લાવી શકાય છે. સત્યને માટે ચીવટભરી દરકાર એ તેની પ્રકૃતિનો ભાગ થઈ રહે છે, અને તેની શોધવાની ક્રિયા તેના જીવનમાં શુદ્ધિ રેડે છે. પ્રકૃતિના અભ્યાસ માટે નામના એળવી હોય તેના કંઈ પણ માણસનું જીવન પાંચો તો તમને માલમ પડશે કે વૈજ્ઞાનિક માનસ માટે બીજા બધા યુગ્મો કરતાં સત્યની કિંમત વધારે છે.

પ્રકૃતિનું સત્ય શોધવા સહમાનસ જરૂરનું છે. ‘સરોશક’ને પરિણામ એજરવાની આશા રાખે છે અને જે પરિણામ મેળવે છે તે બે વચ્ચે ધણો તફાવત છે. પણ પોતાની આશા ત્યજ કઈને જે

નવો પ્રકાશ પડે તેને અનુસરે તો જ તે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનમાં યોગ્ય વધારો કરી શકે. વિજ્ઞાન જે શુદ્ધ સોનું છે તે આ પદ્ધતિથી મેળવેલાં પરિણામ અને સિદ્ધાંતોને આધારી છે. સામાન્ય સિદ્ધાંતને ન અનુસરે એવા દાખલાનો અભ્યાસ કરીને, અપવાદ ઓળખી કાઢવાની દૃષ્ટિ હોય તો, પહેલાં નક્કી કરેલા વિચાર પ્રમાણે ન હોય તેવા દાખલાઓને દૂર કરવાને બદલે તપાસવાને તૈયાર માનસ હોય તો જ પ્રગતિ થઈ શકે છે.

ચોક્કસ અર્થિનનું ખાસ લક્ષણ ‘આ’ જ હતું. તે કુદરત સમક્ષ જોમો રહેતો અને સામાન્ય નિયમથી જે કંઈ ફેરફાર હોય તે તરત જોઈ શકતો. તેનો પુત્ર કહે છે: મારા પિતાની વાલીમાં એક માંનીતો માળી હતો તેને તે પ્રયોગનું પરિણામ કહેતા. પરિણામ જોઈ આવે તો માળી ખુશ થતો, પિતા નાસીપાસ થતો, પણ એટલું જ કહેતા કે એ નાના પ્રાણીઓ તેની ધારણા પ્રમાણે ન વર્ત્યાં. પણ તેમને તેથી જરાએ ગભરાટ ન થતો અને

ધણીવાર તેમાંથી નવી શોધ થતી. અવલોકનથી પોતાની માન્યતાઓ ટેકા જતો રહે એટલે સત્યના પ્રેમને લીધે તે નહિ ધારણું પરિણામ આવતાં તેની ફરી તપાસ કરવા લાગતા.

વિજ્ઞાનનો શોધક નિયમના કાપવાદને આવકાર આપે છે; એ નિયમની તેણે કસોટી કરી છે અને તેમાં ખામી માલમ પડી છે એટલા માટે નહીં, પણ તેની ખાતરી થાય છે કે હજુ નવું જ્ઞાન મેળવવાનું છે તે માટે. આ બાબતમાં સામાન્ય માણસના માનસથી વૈજ્ઞાનિક માનસ જુદું પડે છે. સામાન્ય માણસો થોડા દાખલાના અનુભવથી પોતાનો મત બાંધે છે અને જે માન્યતા તેમને ગમતી હોય છે તેની વિરુદ્ધ જતી બાબતોને દૂર રાખવામાં ચતુર હોય છે, બધું સત્ય સાપેક્ષ અને થોડા વખતનું ગણે અને સ્વીકારાયેલા નિયમનો બહારનો દાખલો મળતાં આનંદ પામે એવું માનસ તેઓ સમજી શકતા નથી. નિરપેક્ષ સત્ય માણસ ન સમજી શકે, પણ કુદરતને શુદ્ધ મનથી નિહાળી જોયેલી વસ્તુઓ સંબંધી સત્ય હકીકત રજૂ કરતી એ દરેકથી બને તેવું છે.

વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આવું માનસ ફળવે છે. સત્યની પવિત્રતા માટે હક્કલનીને ધર્મના જેવું ઝંઘત હતું. વિજ્ઞાન કે સમાજ સત્ય વિના ટકી શકે નહીં. વિજ્ઞાનના બધા કાર્યોનું લક્ષ્ય સત્ય પામવાનું છે.

સત્યનો પ્રેમ એ શરૂઆત છે, એ અંતિમ ધ્યેય છે. તે પોતાના મિનારાની ટાચ ઉપરથી આકાશનું નિરીક્ષણ કરતા ખગોળવેત્તામાં તેમ જ દરિયાની રેતી તપાસનાર સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના અભ્યાસીમાં છે, વૈજ્ઞાનિક જીવનના હૃદયમાં છે. આ જીવનથી કુદરતના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું છે અને એ જીવનના દરો તો જ તેના મંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકે.

જ્ઞાનની પેટીની આ એકલી ચાવી છે. તે બંધ છે, તાળું વાસેલું છે. પણ ચાવી તમારી પાસે છે. ધીમેથી અને દૃઢતાથી તાળું ખોલો. કઈ ચાવી? સત્યનો પ્રેમ. બીજી ચાવી નહીં એસે. ગમે તેટલી ચતુરાઈથી પણ ખોટી ચાવી તેને નહીં ઉઘાડી શકે,

હથોડી નહીં તોડી શકે. પણ સાચી ચાવી વડે બાળક પણ સહેલાઈથી ઉઘાડી શકે, ઉઘાડે છે.

મનુષ્ય છે ત્યાં સુધી સત્યની શોધ રહેશે, કારણ કે સત્યની શોધ એટલે જ્ઞાનની શોધ. વૈજ્ઞાનિક સત્યમાં અનંત છે જ નહીં. એટલે તેમાં 'બસ આ જ ખરું' એમ ના થઈ શકે. જ્યાં આ જૂનાયું કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અટકી. તેના સેવકો બધા યુગમાં, ધર્મની બાબતમાં જેમ થયું છે તેમ, નવી વિજ્ઞાને જન્મતાં જ ગૂંગળાવી નાખવાના.

પૃથ્વી ઉપર જીવન શરૂ થયું ત્યારથી તેમાં વિકાસ થયો છે. નવાં અને વધારે ઉમદા શરીરો પ્રગટ થયાં છે. બળ અને કદમાં ધણું પ્રાણીઓ માણસ કરતાં ચડિયાતાં છે, પણ જ્ઞાનને લીધે તે સર્વોપરિ છે કુદરતની શક્તિઓ ઉપર પૂર્ણ અંકુશ મેળવી તેને પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે એ દિવસની નજીક વિજ્ઞાનની દરેક શોધ મનુષ્યને લાવે છે. એક જીવથી બેસી રહેવાનું નથી પણ અજબપ્રયા પ્રદેશમાં ફરી ફરી જઈ છતો મેળવવાની છે. મનુષ્યે પોતાના જ્ઞાનના કાંઠરમાં પેટી દર પેટી વધારો કરવો જોઈએ. જે માણસ પોતાની પ્રજાની પ્રગતિમાં ફોજો આપતો નથી તે પોતાનું ધન દાટી બેસી રહેનાર આળસુ જેવો છે.

આજુને જે વારસો મળ્યો હોય તેમાં ઉમેરો ન કરીએ તો મનુષ્યનો વિકાસ થાય નહીં, કોઈ પણ પ્રાણીનો વિકાસ થાય નહીં. ધણું એવાં પ્રાણીઓ છે કે જે યુગોના યુગો પહેલાં જે સ્થિતિમાં હતાં તે સ્થિતિમાં આજ પણ છે. એમ થાય તો પ્રાણી-વિકાસ અટકે. પોતાના તેમ જ ખીમના અનુભવથી શીખીને મનુષ્યજાત આ સ્થિતિએ પહોંચી છે. જે જ્ઞાન વડે મનુષ્ય પશુપ્રાણીથી જોયે ચડ્યો છે તે જ્ઞાનમાં વધારો કરી આજુ આપણી જાત પ્રાપ્તિ દેવું, અવિષ્કૃત પ્રગતિ દેવું વાગતું જોઈએ.

વિશ્વનું સર્વશુદ્ધ વડે મેળવેલું જ્ઞાન એક ખીલતી છળો છે. તેની સપુષ્પ ગિયનિ જોઈ શકાય તેવી નથી. એટલું કમ્પ્લ કરવામાં આવે તો વિજ્ઞાનની મુક્તિ થઈ રહી. કુદરત કોઈ પણ અશ્વિને.

કોઈ પણ પેઢીને (generation) સત્યનો ઇન્કાર નથી આપતી, તેમ પોતાના નામનો સરમુખ-ત્યારપણનો હક પણ નથી આપતી. તેના માર્ગ પોતાથી સમજી શકાય તે પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક સત્યને માટે કામ કરવાનું છે. પણ તે ભવિષ્યની પ્રગતિ માટે દ્રશ્ય છે, તેથી વધારે નથી. તેને પછીથી ચનાર પ્રગતિનાં કાર્યો નક્કી કરવાની કે તેની સ્વતંત્રતાની હદ બાંધવાની સત્તા નથી. સંપૂર્ણ સત્ય મનુષ્ય એમ માણસો માને કે તેઓ શોધને અટકાવવાના, અને પોતાનાથી જુદી દૃષ્ટિએ જોનાર ઉપર જીલ્લમ કરવાના. વિજ્ઞાનમાં આ રિયલિટી ન જોઈએ: તે તો શોધ, તપાસને તોલર છે, દીકાને આવકાર આપે છે, અને જૂનાં સત્યોની જગા લે અથવા તેમની પૂર્તિ કરે એવાં નવાં સત્યો પ્રગટ થતાં તે આવકાર પામે છે.

જુદી જુદી દિશામાં માણસો સત્યની શોધમાં ફરે છે ત્યારે તેમને માલૂમ પડે છે કે પહેલાં યર્ષ ગયેલા શોધકોની ભૂલો સુધારી તેઓ શીખી શકે છે, અને એ રીતે દીકા કરવામાં તેઓ ઉદાર વૃત્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં મતભેદોત્તરના જીલ્લમને માટે જરા પણ સંભવ નથી.

વિજ્ઞાન નથી કહેતું, “મારો ભાઈ ચા, નહિ તો મારી નાંખીશ.” તે એમ કહે છે, “અને અનુસર, તને પ્રકાશ મળશે.” તે કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે વાક્ય જાહાની બાજત તરીકે માની લેવાનું નથી કહેતું, પણ સત્ય નોંધ તરીકે, જુદાંબાજ અનુમાન તરીકે માનવાનું કહે છે અને જોણે તેની કસોટી કરવી હોય તેને પોતાની મેળે તેમ કરવાની છૂટ છે.

રાજકીય બાબતોમાં ભાગ લેનાર પોતાની ટોળીને સત્યથી વધારે ગંભીર, પરદેશ સાથે રાજકીય વ્યવહાર રાખનાર પોતાના દેશ માટે સત્ય સંતાડે, વકીલ અસીબ માટે સત્ય સંતાડે, પણ વૈજ્ઞાનિકની તો ફરજ છે કે પહેલે તે જોગે પણ તેણે સત્ય મેળવવું.

વિજ્ઞાનનું કલ્પન કાર્ય એવી રીતે થતું જોઈએ કે તેમાં બદલાની આશા ન હોય, કોઈ એવી કદર કરે તેવી આશા ન હોય, પણ માણસો જાનની

પ્રગતિ પાછળ પોતાનું જીવન ખર્ચો નાખે છે. જ્યો તે માટેની શોધખોળ માટે પૂરતું સાધન ને બીજી યીએ તેઓ મેળવી શકતા નથી. અને કોઈ મદદ ત્યારે આપે છે કે જ્યારે તેની જરૂર નથી હોતી. વળી જે, બિલકુલ મદદ વિના ચલાવી શકે એમ હોય તેવાને મદદ આપનાર નીકળે છે, પણ સામાનિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા પછી જેની પાસે કંઈ રહેતું નથી એવા શોધકને કોઈ મદદ આપવા નથી જતું. ન્યૂટન પોતે એક વાર એટલી સંકેપા-ભણમાં આવી પડેલા કે રાયલ સોસાયટીના લવા-જમના સિવાય આપી શક્યો નહોતો.

મુરબ્બી ચનારની જરૂર નથી પણ વ્યાવહારિક રીતે ઉત્તેજનની જરૂર છે. શોધખોળની ઘાંઘીમ પામેલા જુવાનોને પોતાના કામ માટે ચોટ્ય સાધન મળે એ જરૂરનું છે. ડૉ. બેન્સને કોષ લખવા માંડ્યો અને એક અખીર પાસે પૈસાની મદદ માગી. તે વખતે તે અખીરે કંઈ ન આપ્યું, પણ ‘મધ્ય’ કામ પૂરું થયું. ને મદદની જરૂર ન રહી ત્યારે મદદ આપવા માટે તેણે જણાવ્યું. તે વખતે બેન્સને તેને ચોટ્ય જવાબ આપ્યો.

વૈજ્ઞાનિકો શોધ માટે પૈસાની જે માગણી કરે છે તે પોતાના અગત લાભ માટે નથી કરતા. કેટલીએ શોધને મદદની જરૂર હોય છે અને તે માટે પૈસા કેટલા જીજ હોય છે, એ વૈજ્ઞાનિકો જ જાણે છે.

વિજ્ઞાનની આનંદની વહેંચણી માટે સ્થિતિ એસોસિએશનની કમિટી એસે છે: તેની બેક વખતે ૪૦ મુખ્ય માણસો ૧૦૦૦ પૌંડની આનંદ-કેવા રીતે વહેંચવી તેની ચર્ચા કરે છે. અને દરેક સાખાને તેમાંથી ૫ થી ૧૦ પાઉંડ ભાગે આપે છે. આમ એ આનંદમાંથી કાચળ-ટ્રિકિટનો ખર્ચ પણ નથી નીકળતો. શોધકના ગળવામાં એક પેની પણ નથી જતો. પણ ફંડ ટૂંક હોવાથી બધાના હક જોઈ વહેંચણી કરવી પડે છે.

રાયલ સોસાયટી પાસે ન્યૂટનનું પ્રિન્સિપિયા નામનું પુસ્તક હોવા પાસે પૈસા નહોતા, તેથી તેના

મિત્ર હેલીનો અર્થે તે છાપવામાં આવ્યું. વિજ્ઞાનના મંડળોની સ્થિતિ તે વખત કરતાં આજે કંઈ સુધરી નથી. સમાસદો પોતાના લવાબગમાંથી કરેલી શોધો પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેઓ પોતાની નેવરાશનો ભોગ આપે છે, કેટલાક પોતાના પૈસાનો પણ ભોગ આપે છે. તેનું કારણ જ્ઞાનમાં પ્રગતિ થાય એટલું જ નહિ પણ દુનિયા તેનો છટથી ઉપયોગ કરે, એ છે.

વૈજ્ઞાનિકની આ પરોપકારી ભાવના દુનિયાદારીનો માણસ નહીં સમજે. વૈજ્ઞાનિકો અમુક દિશામાં જાનની પ્રગતિ આપે તે માટે મંડળોએ રચે છે અને બીજા તેમાંથી પ્રકાશ મેળવે, લાભ મેળવે તે માટે પોતાની શોધો પોતાને અર્થે પ્રસિદ્ધ કરે છે, તે સ્વાર્થો લોભી માનસ કદી સમજી શકે તેમ નથી. પ્રેટ્ઝિટનની સરકાર રોયલ એસોસિએશન મારફત વૈજ્ઞાનિક મંડળોને તેમના કામ માટે માત્ર ૧૦૦૦ પાઉંડ વહેંચે છે, જ્યારે આગતી સમાના સમાસદો કેટલાએ હજાર પાઉંડ માત્ર દપાલ-ટિકિટોમાં ખર્ચે નાખે છે !

પોતાની ટેળોની ચોજના બર લાવવામાં તથા

અંગત આત્મતા માટે વખત ગાળનાર અને પગાર લેનાર રાજદ્વારી માણસને રોયલ સોસાયટીના ફેરો માટે પૈસા નક્કી કરી લુપ્ત કાઢવાનું કહેવામાં આવે તો તે અશક્ય થશે છતાં વિજ્ઞાનનું કામ વધારે અમલનું છે તે માટે બેમન હોઈ જ શકે નહીં. સારા મકાનમાં દજદગા સાથે પૂર્ણ ભગાડમાં અમુક વિવિધ સંબંધી નજીગી બાબતો ને દલીલો મોઢવામાં મદીના અને વર્ષો ગુમાવવામાં આવે છે. પ્રગતિ તેથી કોઈ જાનનો લાભ હશે કે કેમ તે વિશે ચંકા જ છે; જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો સાધારણ ધરમાં રહે છે, પોતાની શોધો વિશે ચર્ચા કરે છે, તે શોધો પાછળ પુષ્કળ સમય અને પૈસા ખર્ચે છે. આખરે તે શોધને પ્રસિદ્ધ કરવા પૈસા મેળવવા ખાતર કોઈ શ્રીમંત પેટ્રી પાસે જતું પડે છે ! રાજ્યની આધુનિક પ્રગતિ માટે ભાગે વિજ્ઞાનને આભારી છે, તેમ છતાં તે રાજ્ય પ્રૃત્તિ-વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની બીજી શાખાઓ માટે જો કંજુસાઈ કરે છે તેનું વધાર્થ વર્જન કરવાને એકાદ સ્વિકૃતી જરૂર છે.

અંદુલાસ ફેશવલાસ અમીન

કોઈ પણ પેઢીને (generation) સત્યનો ક્રિયારો નથી આપતી, તેમ પોતાના નામનો સરચુખ-ત્યારપણનો હક પણ નથી આપતી. તેના માર્ગ પોતાથી સમગ્ર સકાય તે પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક સત્યને માટે કામ કરવાનું છે. પણ તે જીવિષ્યની પ્રગતિ માટે દ્રશ્ય છે, તેથી વધારે નથી. તેને પછીથી ચતાર પ્રગતિમાં કાર્યો નક્કી કરવાની કે તેની સ્વતંત્રતાની હદ બાંધવાની સત્તા નથી. સંપૂર્ણ સત્ય મળ્યું એમ માણસો માને કે તેઓ શોધને અટકાવવાના, અને પોતાનાથી જુદી દષ્ટિએ જોનાર ઉપર જીલમ કરવાના. વિજ્ઞાનમાં આ રિયતિ ન જોઈએ; તે તો શોધ, તપાસને નોતરે છે, ટીકાને આવકાર આપે છે, અને જૂનાં સત્યોની જગા લે અથવા તેમની પૂર્તિ કરે એવાં નવાં સત્યો પ્રગટ થતાં તે આનંદ પામે છે.

જુદી જુદી દિશામાં માણસો સત્યની શોધમાં ફરે છે ત્યારે તેમને માલૂમ પડે છે કે પહેલાં યર્ષ ગણેલા શોધકોની બૂલો સુધારી તેઓ શીખી શકે છે, અને એ રીતે ટીકા કરવામાં તેઓ ઉદાર વૃત્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં મતમતાંતરતા જીવમને માટે જરા પણ સંભવ નથી.

વિજ્ઞાન નથી કહેતું, “મારો ભાઈ યા, નહિ તો મારી નાંખીશ.” તે એમ કહે છે, “અને અનુસર, તને પ્રકાશ મળશે.” તે કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે વાક્ય શ્રદ્ધાની આજ્ઞત તરીકે માની લેવાનું નથી કહેતું, પણ સત્ય નોંધ તરીકે, જુદિઆશ અનુમાન તરીકે માનવાનું કહે છે અને જેણે તેની કસોટી કરવી હોય તેને પોતાની મેળે તેમ કરવાની ફરત છે.

રાજકીય આજ્ઞામાં ભાગ લેનાર પોતાની ઠાળીને સત્યથી વધારે મેળે, પરદેશ સાથે, રાજકીય વ્યવહાર રાખનાર પોતાના દેશ માટે સત્ય સંતાડે, વંકીલ અસીધ માટે સત્ય સંતાડે, પણ વૈજ્ઞાનિકની તો ફરજ છે કે જે તે મોજે પણ તેણે સત્ય મેળવવું.

વિજ્ઞાનનું ધણું માર્ગ એવી રીતે ચલે જોઈએ કે તેમાં બદલાની આશા ન હોય, કોઈ એની કદર કરે તેવી આશા ન હોય. જાણે માણસો માનની

પ્રગતિ પાછળ પોતાનું જીવન ખર્ચો નાખે છે. પણ તે માટેની શોધખોળ માટે પૂરતાં સાધન ન હોય એવો તેઓ મેળવી શકતા નથી. અને કોઈ મદદ ત્યારે આપે છે કે જ્યારે તેની જરૂર નથી હોતી. વળી જે, બિલકુલ મદદ વિના અસાધી શકે એમ હોય તેવાને મદદ આપનાર નીકળે છે, પણ સામાજિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડ્યા પછી જેની પાસે કંઈ રહેતું નથી એવા શોધકને કોઈ મદદ અપાતી નથી જતું. ન્યૂટન પોતે એક વાર એટલી સંક્રામણમાં આવી પડેલો કે રોયલ સોસાયટીના લલા જામને શિર્ષીંગ આપી શક્યો. નહોતો.

મુરખી ચતારની જરૂર નથી પણ આવહારિક રીતે ઉત્તેજનની જરૂર છે. શોધખોળની તાલીમ પામેલા જીવોને પોતાના કામ માટે શોધ સાધન મળે એ જરૂર છે. ડૉ. જોન્સને કોય લખવા માંડ્યો અને એક અખીર પાસે પૈસાની મદદ માગી. તે વખતે તે અખીર કંઈ ન આપ્યું, પણ ‘મૈયું’ કામ પડે ચલ્યું ને મદદની જરૂર ન રહી ત્યારે મદદ આપવા માટે તેણે જણાવ્યું. તે વખતે જોન્સને તેને શોધ જવાય આપી.

વૈજ્ઞાનિક શોધ માટે પૈસાની જે માગણી કરે છે, તે પોતાના અજાત લાભ માટે નથી કરતા. કેટલીએ શોધને મદદની જરૂર હોય છે અને તે માટે પૈસા કેટલા જીજ હોય છે, એ વૈજ્ઞાનિક જ જાણે છે.

વિજ્ઞાનની માન્યતા વહેંચણી માટે જિદ્દિય એસોસિયેશનની કમિટી એસો છે. તેની એક વખતે ૪૦ મુખ્ય માણસો ૧૦૦૦ પૌંડની માન્યતા રીતે વહેંચવી તેની ચર્ચા કરે છે. અને દરેક સાખાને તેમાંથી ૫ થી ૧૦ પાઉંડ ભાગે આપે છે. આજ એ માન્યતાઓ કાગળ-ટિકિટો ખર્ચે પણ નથી નીકળતો. શોધકના ગજવામાં એક પેની પણ નથી જતો. પણ ફંડ ફૂંડ હોવાથી બધાના હક નોંધ વહેંચણી કરવી પડે છે!

રોયલ સોસાયટી પાસે ન્યૂટનનું પ્રિન્સિપિયા નામનું પુસ્તક હાથે પૈસા નહોતા, તેથી તેના

મિત્ર હેલીનો ખર્ચે તે છાપવામાં આવ્યું. વિજ્ઞાનનાં મંડળોની સ્થિતિ તે વખત કરતાં આજે કંઈ સુધરી નથી સમાસદો પોતાના લવાજમમાંથી કરેલી શોધો પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેઓ પોતાની મેવરાશનો ભોગ આપે છે, કેટલાક પોતાના પૈસાનો પણ ભોગ આપે છે. તેનું કારણ જ્ઞાનમાં પ્રગતિ થાય એટલું જ નહિ પણ દુનિયા તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે, એ છે.

વૈજ્ઞાનિકની આ પરોપકારી જાવના દુનિયાદારીનો માણસ નહીં સગળે, વૈજ્ઞાનિકો અમુક દિશામાં જ્ઞાનની પ્રગતિ થાય તે માટે મંડળોએ રચે છે અને ખીલ તેમાંથી પ્રકાશ મેળવે, લાભ મેળવે તે માટે પોતાની શોધો પોતાને ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરે છે, તે સ્વાર્થો લોભી માનસ કદી સમજી શકે તેમ નથી. ગ્રેટબ્રિટનની સરકાર રોયલ એસોશિયેશન મારફત વૈજ્ઞાનિક મંડળોને તેમના કામ માટે માત્ર ૧૦૦૦ પાઉંડ વહેંચે છે, જ્યારે આમની સજાના સમાસદો કેટલાએ હજાર પાઉંડ માત્ર દપાલ-ટિકિટોમાં ખર્ચો નાખે છે !

પોતાની ટોળીની ચોજના બર લાવવામાં તથા

અંગત આજ્ઞાનો માટે વખત ગાળનાર અને પગાર લેનાર રાજદારી માણસને રોયલ સોસાયટીના ફેલો માટે પૈસા નક્કી કરી જુદા કાઠવાનું કહેવામાં આવે તો તે અન્યથા થશે છતાં વિજ્ઞાનનું કામ વધારે અગત્યનું છે તે માટે ભેમત હોઈ જ શકે નહીં. સારા મકાનમાં દજદમા સાથે પૂર્ણ ભમકામાં અમુક વિષય સંબંધી નવળી આવતો ને દલીલો શોધવામાં મહીના અને વર્ષો ગુમાવવામાં આવે છે. પ્રગતિ તેથી કોઈ જાતનો લાભ હશે કે કેમ તે વિષે શંકા જ છે; જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો સાધારણ ધરમાં રહે છે, પોતાની શોધો વિષે ચર્ચા કરે છે, તે શોધો પાછળ પ્રયત્ન સમય અને પૈસા ખર્ચે છે. આખરે તે શોધને પ્રસિદ્ધ કરવા પૈસા મેળવવા ખાતર કોઈ શ્રીમંત પેઢી પાસે જવું પડે છે ! રાજ્યની આધુનિક પ્રગતિ માટે જાણે વિજ્ઞાનને આભારી છે, તેમ છતાં તે રાજ્ય પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની ખીજ શાખાઓ માટે જે કંજુસાઈ કરે છે તેનું ચથર્થ વર્ણન કરવાને એકાદ સ્વિકૃતી જરૂર છે.

અંદુલાસ કેરવલાસ અમીન

ગણિત-ગમ્મત

વ્યાખ્યા:—

એક કાટખૂણ ત્રિકોણમાં પાયા=Base તો માપ આપ્યો હોય તે ઉપરથી લંબ=Perpendicular અને કર્ણ=Hypotenuseનાં માપ શોધી કાઢવાં તેમાં થતો એ કે એ ત્રિકોણની ત્રણે બાજુનાં માપ ગણિતશ્રેણી = Arithmetical progressionમાં આવવાં જોઈએ.

પ્રશ્નાસે:—

(અ) જો પાયાનો માપ ૪ થી નિઃશેષ ભગાય એવી સંખ્યામાં હોય તો લંબ અને કર્ણની માપ પૂર્ણાંકમાં આવે.

(વ) જો પાયાનો માપ ૪ થી નિઃશેષ ન ભગાય તો તે બે સંખ્યાઓ અપૂર્ણાંકમાં આવે.

હવે પાયાના પોણા તે લંબ અને પાયાના સરાસા તે કર્ણ.

(અ) પ્રત્યક્ષ:—

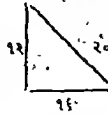
(૧) આમાં પાણો ૪ છે અને તેને ૪ થી નિઃશેષ ભાગતાં ફલ ૧ આવે.

 હવે $૪ \times ૦.૧૧ = ૩$ લંબ અને $૪ \times ૧.૧ = ૫$ કર્ણ.

માટે જવાબ:—૪ પાણો, ૩ લંબ અને ૫ કર્ણ.
 ખાતરી 1—

$૪^૨ + ૩^૨ = ૫^૨ = ૧૬ + ૯ = ૨૫$.

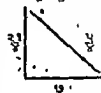
ટીપ:—૩ : ૪ અને ૫ એ ત્રણે ગણિતશ્રેણીમાં છે કારણ દરેક વચ્ચે અંકકનું સમાન અંતર છે, કારણ પાયાને ૪ થી ભાગતાં ૧ ફલ આવે. હવે પાયાને ૪ થી ભાગતાં જે ફલક આવે તેટલો જ તફાવત બધી સંખ્યા વચ્ચે રહે.

વ (૨) આમાં પાણો ૧૬ છે અને $૧૬ \div ૪ = ૪$ ફલ.

ખાતરી— $૧૨^૨ + ૧૬^૨ = ૨૦^૨ = ૧૪૪ + ૨૫૬ = ૪૦૦$

અ પ્રત્યક્ષ. (૧) આમાં પાણો ૭ છે માટે $૭ \times ૩ = ૨૧ =$ લંબ

અને $૭ \times ૫ = ૩૫$ કર્ણ.
 ખાતરી:— $(૨૧)^૨ + ૭^૨ = (૩૫)^૨$
 $= ૪૪૧ + ૪૯ = ૪૯૦$

ટીપ:—આમાં $૭ \div ૪ = ૧.૭$ એટલે ત્રણે બાજુના માપ વચ્ચે ૧.૭ નું અંતર ગણિતશ્રેણીની રીતે છે.

(૨) આમાં પાણો ૧૦ છે માટે $૧૦ \times ૩ = ૩૦ =$ લંબ અને $૧૦ \times ૫ = ૫૦ =$ કર્ણ
 ખાતરી:— $(૩૦)^૨ + ૧૦^૨ = (૫૦)^૨$
 $= ૯૦૦ + ૧૦૦ = ૧૦૦૦$

ટીપ:—આમાં $૧૦ \div ૪ = ૨.૫ =$ એટલે ત્રણે બાજુ વચ્ચે રાનો તફાવત છે.

આવા દાખલા નીચેની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પણ રજુ થાય છે:—એવી બે વર્ગસંખ્યા શોધી કાઢો કે તેમનો સરવાળો પણ વર્ગસંખ્યા થાય અને એ ત્રણે વર્ગના વર્ગમૂળ ગણિત-શ્રેણીના પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ.

મૂળજી જેડું જોવી

બે. અનોખા સ્વાવલંબી બાળકો

નોલવાડી પરિશ્રમાલયમાં એક શ્રમશી કાર્યકર્તાના બે નાના છોકરા બેત્રણ મહિનાથી કાંતવા માટે આવે છે. તે છોકરા ત્યાંના નથી; પણ તેમના પિતા કોઈ કામને અંગે કેટલાક દિવસો માટે નાલવાડી આવ્યા છે તેથી તે છોકરા પણ ત્યાં રહે છે.

હું એક દિવસ સહજ પરિશ્રમાલયમાં જઈ આવ્યો, ત્યાં તે બાળકોની કાંતવાની રીત અને મરોડે મારુ ધ્યાન જોયું. એમની કાંતવાની રીતમાં સફાઈ, સુતશાઈ, સુંદરતા, ઉચિત બેઠક અને બવરિયતપણું હતું. મને એ ખ્યાલ પણ ન આવ્યો કે એ બાળકો અહીં મુજૂરી માટે કાંતતા હશે. પણ એમની સાથે વાતચીત કરતાં એમને વિશે અનેક નવી વાતો મારા નજીવામાં આવી.

દેખાવમાં બાળકો ૮-૧૦ વર્ષની ઉમરના લાગતા હતા. મેં તેમને પૂછ્યું: 'તમારી ઉમર કેટલી?' મોટા છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો: 'બાર.' નાનાએ જવાબ આપ્યો: 'નવ.' મેં પૂછ્યું: 'કેટલી લટીઓ કાંતો છો?' છોકરાએ કહ્યું: 'કોઈ વખત દસ, કોઈ વખત બાર કાંતું છું.' આ સાંજીને મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે આ છોકરા પોતાની શેઠ કમાઈ લે છે. એમના કાંતવામાં પીંજવાનું પણ સામેલ છે. બન્નેની કુલ મુજૂરી ૨ મહિના ૧૦ દિવસમાં (મહિનો=૨૮ દિવસ) રૂ. ૧૧-૧૨-૦ થઈ; એટલે કે મહિને રૂપિયા પાંચ. એમાંથી એક અથવા સવા રૂપિયા ખાદી માટે અનામત રાખી લેવામાં આવે છે. આમ એમને રૂ. ૩૧૧ અથવા ૪ રોકડા મળે છે.

મને એ ખબર હતી કે છોકરાના પિતા થોડા દિવસ માટે બહારગામ ગયા છે. પણ મા ઘેરે હશે એવા ખ્યાલથી મેં પૂછ્યું: 'તમારી મા શું કરે છે?' છોકરાએ કહ્યું: 'તે પણ ગામ ગઈ છે.' મા-બાપ તેમને મૂકી બહાર ગયાં છે એવો જરા પણ વસવસો એમના ચહેરા પર દેખાતો નહોતો. તેઓ ખુશ હતા. તેમની મા બહારગામ ગઈ છે સાંજળી મેં પૂછ્યું: 'તો તમે ભોજન ક્યાં કરો છો?'

છોકરાએ તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તર આપ્યો: 'અમે ઘેર જ હાથે રસોઈ કરી લઈએ છીએ.' દસ-બાર વર્ષના છોકરાને ઘર સોંપી મા-બાપ બહારગામ જાય એને તે છોકરા ઘર સંભાળે એ નેઈ-જાણી ખરે જ હું આશ્ચર્ય પામ્યો.

છોકરા પોતે રસોઈ બનાવે છે એવું સાંજળી તેમનું જીવન જરા નજીકથી જોવા મળ્યા થઈ. તેથી એક દિવસ સવારે ૧૧ વાગે તેમના મકાને ગયો. પ્રભાતર (નાનોભાઈ) ચૂસાની નજીક બેઠો હતો. તેને પૂછ્યું: 'કેમ લાઈ, આજે અત્યારે રસોઈ બનાવો છો?' પ્રભાતરે કહ્યું: 'બપોરની રસોઈ તો કરી લીધી છે. આ તો સાંજને માટે છે. આજે સાંજે ઘર લીપડું છે. સાંજે કાંતી, ફરી આવ્યા પછી સમય રહે નહિ તેથી પાંકુરંગે (મોટાભાઈ) હમણાં જ બનાવી દીધું છે.'

આ છોકરાની દીર્ઘદષ્ટિ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. મેં તેને તેનો દૈનિક કાર્યક્રમ પૂછ્યો. પાંકુરંગે તે જણાવવા માંડ્યો:

'સવારે ૫-૩૦ વાગે ઊઠું છું. શીય જઈ આવી, હાથ મેં ધોઈ, પહેલાં તો નાસ્તા માટે રાજ (કાંજ) બનાવું છું અને બપોરને માટે રોટી અને દાળ બનાવી દઉં છું. નાસ્તો કરી ૭ વાગે કાંતવા માટે જઈું છું. ૧૧ વાગે પાછો ફરી, નાહી, ભોજન કરી, વાસણ માંજી, ફરીથી કાંતવા માટે જઈું છું. સાંજે આવ્યા પછી ખિચડી અથવા ભાત બનાવું છું. ભોજન કરી વાસણ માંજી લઈ અંધારું થઈ જતાં પહેલાં ઘર બંધ કરી આશ્રમમાં જઈું છું. સાંજે કોઈ કવિતા અથવા કોઈ સુંદર શ્લોક કુદરજી પાસેથી શીખી લઉં છું. પ્રાર્થના પછી ત્યાં આશ્રમના આંગણમાં જ સૂઈ જઈું છું. સવારે ધણુ ખરું કલાકે પ્રભાતની જરૂર પડે છે. એટલા વખત માટે એક નાની સરખી ચિમની સળગાવવી પડે છે.'

હું તો સાંજળી જ રહ્યો. પછી મેં પૂછ્યું: 'બપોરમાંથી ચીજવસ્તુ કોણ લાવે છે, ભાઈ?' છોકરાએ જવાબ આપ્યો: 'હું વળી.' અને પછી

૩૭૮ : કિશોર જૂન : ૧૯૪૦

તો જુવાર, ધઉં, ચોખા, ઘાળ, તેલ, ગોળ આદિ ચીજોના બજારમાં મદ્યદ બેલવા મંડી મળે. મહિને ૩ રૂપિયા બોજનખર્ચ, અને બાકી મધાન-ભાડું વગેરે તેમનો માસિકખર્ચ પણ બાંધવા મળે. છોકરાના હિસાબમાં કદાચ કોઈ ફરક હોઈ એમ ગણીએ તો પણ મહિને ૧૧-૨૩. વેપારન-ખર્ચના, તેથી તેમના ખોરાકની કમી આવી શકે છે. રાજ માખણ વિનાની છાશ પીએ છે. બસ, એમના ખોરાકમાં જે કંઈ તરત છે તે આ છે.

એક દિવસ સાંજે ફરવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં ખેતરમાં છોકરાને સાંડીયા વીણતા જોયા. માન્યું કે કોઈ રમત રમતા હશે, તેથી ત્યાં જ પૂછી જોયું. તેમણે હસીને જવાબ આપ્યો. 'બાળવા માટે થોડું બળતણ મેળું' કરીએ છીએ.' ઈશિયુ, બજાર ખરીદી, રસોઈ અને શેણ—બધી બાબતોમાં સ્વાવલંબી.

મેં મહેનત કરનારા બીજા બાળકો પણ જોયા છે. પણ આ બાળકોની વૃત્તિમાં, અને તેમની સિક્કમાં જે આનંદ, સંતોષ અને તાજગી જોવાં તે તેમની વિશેષતા હતી. બન્ને ખામશાવની રાષ્ટ્રીય શાળામાં એક વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. તેઓ કહેવા લાગ્યા: 'ત્યાં અમને કાંતવાનો અને બોજન બનાવવા વગેરેનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે.' થોડા સરખા રાષ્ટ્રીય સિદ્ધ-ભૂધી જે બાળકોમાં આટલું પરિવર્તન દેખાઈ આવે છે, તો અમારી સમવાય પદ્ધતિ (વર્ધા-યોજના)થી જે નવી ઘેદી તૈયાર થશે તે અચૂક અધિક તેજસ્વી થશે એમાં સંકેદને સ્થાન નથી.

આટલી નાની વયમાં આ છોકરા ધર સંભા-લવાની ભુખેદારી પણ ઉપવી શક્યા એ બતાવવા ખાતર આ લખતો નથી. આ ઉમરમાં એમના સિર પર આ રિપતિ આવી પડવી એ આપણી સામા-જિક દુરવસ્થાનું ઘોનાં ગણવું જોઈએ. પણ તે જુદો સવાલ છે. આવા કષ્ટમય જીવનમાં પણ આ બાળ-કોની વૃત્તિમાં એક પ્રકારની તાજગી અને ઉત્સાહ દેખાઈ આવ્યાં તેને કોઈ તેમના તરફ મારું ધ્યાન એવાયું અને એમને વિશે કોઈક લખવાની છત્તા મને થઈ આવી

'રાવોદય' જૂન ૧૯૪૦.

તમે જાણો છો ?

સામાન્ય રીતે માથાસનું વજન તથા બાંધ વધવાની ઉંમર ૧૨ થી ૨૦ વર્ષની ગણાય છે. ઉંમર સામાન્ય રીતે છોકરા કે છોકરીનું સરેરા વજન તથા બાંધ કેટલાં હોવાં જોઈએ તે આંક રસિક થઈ પડશે.

છોકરાનું

ઉંમર	વજન સરેરાશ	બાંધ સરેરાશ
૧૨	૭૬	૪-૭
૧૩	૮૨	૪-૮
૧૪	૯૦	૪-૧૧
૧૫	૧૦૦	૫-૨
૧૬	૧૧૫	૫-૩૧
૧૭	૧૨૬	૫-૬
૧૮	૧૩૨	૫-૭
૧૯	૧૩૫	૫-૭૧
૨૦	૧૩૭	૫-૭૧

છોકરીનું

ઉંમર	વજન સરેરાશ	બાંધ સરેરાશ
૧૨	૭૬	૪-૭
૧૩	૮૪	૪-૮
૧૪	૯૦	૪-૧૧
૧૫	૯૮	૫-૧
૧૬	૧૦૨	૫-૧
૧૭	૧૦૫	૫-૨
૧૮	૧૧૨	૫-૨૧
૧૯	૧૧૫	૫-૨૧
૨૦	૧૧૫	૫-૩

દત્તાત્રેય દાસ્તાને

એલિસબિથ આરોગ્ય સમિતિ પત્રિકા નં. ૧ માંથી

આરોગ્ય અને વ્યાયામ

તમારી સાયકલની તમે કેટલી બધી સંભાળ રાખો છો ? તમે તેને લૂછી ઝાટકી વળગેલી ધૂળ દૂર કરો છો તથા તેને લાગેલો કચરો દૂર કરી તેને સાફચક્ર રાખો છો. તથા જરૂરી જગ્યાએ તેમાં તેલ પણ પૂરો છો. તમારી ધડિયાળ તથા ઇન્ડિયનની પણ તમે કેટલી બધી સંભાળ રાખો છો ? સાયકલ, ધડિયાળ તથા ઇન્ડિયન એ બધાં ઉપયોગી પણ નિર્જીવ વસ્ત્રો છે. તમે તે વસ્ત્રોની આટલી બધી સંભાળ શા માટે રાખો છો ? એ વસ્ત્રો સારાં હોય તો તમને સારું કામ આપી શકે તેટલા માટે તમે તેની આટલી બધી સંભાળ રાખો છો. તમારું આ શરીર એ તમારા મનનું આગ્રાધારી વસ્ત્ર છે. તમારા મનનાં આશા તથા મનોરથો એ શરીર દ્વારા પૂરાં થાય છે. તમારું જીવનત શરીર સાયકલ તથા ધડિયાળ જેવાં નિર્જીવ વસ્ત્રો કરતાં કેટલું બધું કીમતી તથા કેટલું બધું ઉપયોગી છે. શરીર સારું હોય તો જ તમે જીવનનાં સુખો ભોગવી શકો છો. તમારા મુખદુ ખનો આધાર તમારા શરીરની સ્થિતિ પર છે. જેની સાથે તમારે આટલો બધો નિકટ અને નિત્યનો સંબંધ હોય તે શરીરને સારું રાખવાની ગ્રાહ્યતામાં તમે બેદરકાર રહો એ કેવું કહેવાય ? અને તમારું શરીર કાંઈ નિર્માલ્ય કે તુચ્છ વસ્તુ નથી. એ તો આત્માનું મંદિર છે. એને ખૂબ સ્વચ્છ, દૃઢ અને સુંદર રાખવું જોઈએ. શરીર સારું રાખવું એ આત્માનાં પૂજનનો વિધિ છે.

કહેવતો માણસનતના અનુભવોને સમ્પરેષ આપે છે. આમ હોવાથી કહેવતોમાં ધણીવાર ખૂબ સત્ય સમાયેલું હોય છે. આપણામાં એક કહેવત છે કે શરીરમાય રહ્યુ ધર્મનાથનમ્ ! એનો અર્થ એવો છે કે બધા ધર્મ સાધવાનું મુખ્ય સાધન શરીર છે. ખરેખર, આ બધી કહેવતોમાં ખૂબ નક્કર સત્ય સમાયેલું છે.

આરોગ્ય એટલે શું ?

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આરોગ્ય કેને કહેવું ? આરોગ્ય એ શરીરની અમુક સ્થિતિ દર્શાવવા માટે વપરાતો શબ્દ છે. તો એ સ્થિતિ કેવી ? આરોગ્ય એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે, અને તેની વ્યુત્પત્તિ અરોગ્ય માત્ર આરોગ્યમ્ છે. રોગથી મુક્ત એવી શરીરની સ્થિતિ તે આરોગ્ય એવો તેનો અર્થ થાય છે. માત્ર આપણે ત્યાં જ નહિ પણ સામાન્ય રીતે આખી દુનિયામાં સામાન્ય જનતામાં આરોગ્યનો અર્થ જ ખ્યાલ છે. માણસને કાંઈ રોગ ન હોય તથા તે પથારીવશ ન હોય એટલે તે આરોગ્ય ગણી શકાય એવી સામાન્ય જનતાની આરોગ્ય વિષે માન્યતા છે. આરોગ્યની આ વ્યાખ્યા બરાબર અને એકસ નથી. રોગરહિત શરીરવાળા તથા પથારીવશ ન હોય એવા તમામ આદમીઓને આરોગ્ય કહેવામાં આવે તો તે વર્ગમાં શરીરની જુદી જુદી સ્થિતિઓના એવા આદમીઓ આવે કે તે બધાને આરોગ્ય કહેવા એ દેખીતું ગેરજાનબી જણાય. રોગ વગરના તથા પથારીવશ ન હોય તેવા આદમીઓના વર્ગમાં તો માયકાંગલા, ફૂંકે મારે ઊડી નળ એવા, મરવાને અણાવે જીવતા, દરજીના ગજ જેવા પાતળા આદમીઓ પણ આવે; થોડી ફાંદવાળા ગણપતિ જેવા બેઠાળ અને કંઈક શરીરવાળા, બેઠાડુ દુકાનદારો પણ આવે અને ભેર, ભેસ અને ભેમથી જલ્મલતા પડ-છદ શરીરવાળા નવલોદિધા યુવાનો પણ આવે. જેમાં આવી અને આટલી બધી એકએકથી જુદી શરીરસ્થિતિવાળી વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય એવી આરોગ્યની આ વ્યાખ્યા બ્યાજબી નથી, એ સહેજે સમજાય એવી વાત છે. ખરું જોતાં શરીરની અંદરનાં હૃદય, ફેફસાં, અત્તનળી, સુદી વગેરે શરીરની અંદરનાં અંગો, શરીરની માંસપેશીઓ તેમજ મગજ-આણું શરીર વધારેમાં વધારે કામ કરી શકે એવી શરીરની સ્થિતિને આરોગ્ય કહેવી જોઈએ.

પણ અહીં એક પ્રશ્ન એવો ઊઠે છે કે શરીરને આનું આરોગ્ય રાખવાનો હેતુ શે ? માંદા ન રહીએ એટલેથી ન ચાલે ? ફરીએ હરીએ વાંચીએ લખીએ રોગનાં નિવૃત્તકર્મ કરી સફીએ તો પછી જોર જોસ અને જોમતી શી જરૂર છે ? એવું પણ કહેનારા છે કે નબળા પણ મરવાના અને સમજણ પણ મરવાના, તો પછી શરીરને મજબૂત કરવાની માયાદિદ શા માટે કરવી ? આ બધા પ્રશ્નોના એક જ જવાબ છે. આપણા જીવન દરમિયાન એવા ધણા પ્રસંગો ઊભા થાય છે, જે વખતે સ્વાધારણ્ય પ્રસંગના કરતાં ધણું વધારે બળ વાપરવાની જરૂર જણાય છે. એવે પ્રસંગે બળ ન હોય તો જાનનો બચાવ કરી શકાતો નથી, કોઈ દુઃખીને મદદ કરી શકાતો નથી, તેમજ રાષ્ટ્રની સેવા પણ થઈ શકતી નથી. ઉત્ક્રાંતિમય જીવન જીવી, વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકાય એટલા માટે આરોગ્યની જરૂર છે. એ જ આરોગ્યની કિમત છે. આરોગ્ય પોતે કાંઈ ઈશ્ત નથી. 'આરોગ્ય ખાતર આરોગ્ય' એમ કહેવાનો કાંઈ અર્થ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, ઉત્ક્રાંતિમય જીવન અને વધારેમાં વધારે સેવા એ ઇશ્તના સાધન તરીકે જ આરોગ્યની કીમત છે. નમજાઓને પીડવા માટે, દાદામીરી કરવા માટે, કે ગર્વભરી સતોષ માટે બળવાન શરીર નથી. આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું હવે સમજારો કે આરોગ્યની વ્યાખ્યા માત્ર શરીરની રિધતિ પૂરતી ન આપી શકાય. પણ તે આરોગ્ય શરીરના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ પણ યોગ્યત્વ જોઈએ. દુઃકામાં, શરીર ખાતર શરીર નહિ, પણ 'સેવા ખાતર શરીર' એ મુદાલેખ નહર આગળ રાખી સેવા કરવા માટે વધારેમાં વધારે લાવક બનાવે એવી શરીરની રિધતિને માટે આરોગ્ય શબ્દ વધારાનો જોઈએ.

આદર્શ આરોગ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

જોર, જોસ અને જોમતી જાગ્રજગતું આરોગ્ય ફરી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તમારામાંના ધણા એમ માનતા હશે કે વ્યાયામ અથવા કસરતથી એવું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે. આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે વ્યાયામ એ

બહુ સારો ઉપાય છે, એ વાતની ના નહિ. પણ એમ માન કસરત કરે પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે એમ માનવાની ભૂત્ર ના કરો. કસરતથી શરીરની જીવનશક્તિ વધે છે, તથા રોગોનાં દુઃમત્તા સામે ટકવાની શક્તિ આવે છે એ વાત ખરી, પણ કેન્સર, ટ્યુબરક્યુલોસિસ, ટાઈફોઇડ, ટાઇફોઇડ, એવા રોગોનાં જંતુઓથી ચતા રોગો સામે ટકવાની શક્તિ વ્યાયામથી આવતી નથી. ખાવાપીવામાં, નાહવાપીવામાં, કપાં પહેરવામાં વગેરે બાબતોમાં આરોગ્યરક્ષાના નિયમો ન પાળો તો કાંઈ આવ વ્યાયામથી શરીરને કસી દેડ બનાવવાથી તમારામાં રોગનાં જંતુઓ સામે ટકવાની શક્તિ ન આવે. શરીરને આરોગ્ય રાખવા માટે તમારે વ્યાયામ કરવો જોઈએ. પણ જેડે જેડે આરોગ્યના નિયમો જાણી લઈ તેને અનુસરી વર્તવાનું પણ રાખવું જોઈએ.

તમે કસરત કરતા હો પણ તમારો ખોરાક નિઃસ્તવ હોય તો તમારું શરીર કેમ કરી સાડું અને બળવાન થાય ? તમે જે ધાન્ય લાવશો તે ખાતર વિનાની કીતરી ગયેલી જમીનમાં પકાવેલું હોય અથવા તેને જોઈએ તેટલું પૂરું પાણી ન મળ્યું હોય તો તેનું કસ વિનાનું ધાન્ય તમારા શરીરનું પોષણ સારી રીતે કેમ કરીને કરી શકે ? વળી તમે મીઠા જાડાં ચોખા, સંચે દળેસો લોટ, વાસી અને સોજ નાંખી મડવેલી રાકભાજી, બેજસેજીઆ વી અને તેમ તથા 'સાપરો' દૂધ પીના હો, તો તેવા ખોરાકથી તમારું શરીર કેમ કરીને આરોગ્ય અને બળવાન થાય ? કસરતના પ્રમાણમાં તમને પૂરતો ખોરાક ન મળતો હોય, તમે દહાડામાં એક શર એટલું દૂધ પીતા ન હો, તો તમારું શરીર કેમ કરીને બંધાય ? આવા સંજોગોમાં કસરત કરવા છતાં તમારું શરીર ન ખીંચે અને તમે કસરતનો વાંક કાઢો, એ વ્યાજબી નથી. તમે સારો અને પૂરતો ખોરાક ન લો અને પરિણામે તમારા શરીરનો બાંધો સારો ન થાય તો તેમાં કસરત બિચારી શું કરે ? ખીજ બાજુ તમે કાંઈ ધોરણ વગર ખૂબ દાખીને ખાવાની ટેવ રાખો, તમને કચા બિયાત હોય, તોપણ તમારું શરીર બરાબર સારી

રિયતિમા રહી શકે નહિ તમે પીવાનું પાણી તથા દૂધ અને બીજી ખાવાની ચીજો તદ્દન સ્વચ્છ હોય એ આમતની તમે દરકાર ન કરો તો એ ચીજો વાટે શરીરમાં દાખલ થતા રોગના જનુઓને લીધે તમને ભતભતના રોગ થાય તો તેમાં વાક કોનો ? તમારા ઘરઆંગણા તથા ઘરને ફરતી જગા ગદી અને ગોજી હોમ અને પગિણામે સ્વચ્છ નહિ પણ અશુદ્ધિઓ તથા જનુઓથી લદાયેલી હવા તમને મળતી હોય તો તમારું લોહી પૂરું સ્વચ્છ ન થાય અને પરિણામે તમને શરીર બારે બારે લાગે તમારું માથું ગરેલું રહે, તમે નિરુત્સાહી રહો તેમાં શી નવાઈ ?

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી તમને સમજતો કે કસરત ઉપરાંત ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખું પાણી, ચોખ્ખો અને પોષ્ટિક ખોરાક, હવાઉગમવાળું ઘર, શરીરની ગરમી એક સગળી રાખે એવા ઝડપને અનુસંગતા કપડા તથા જીવનની બધી બાબતોમાં સ્વચ્છતાનું ઊંચું ધોરણ જાળવવાની ટેવ-એ મધ્ય સન્નેગો હોય ત્યારે જ કસરત પૂરેપૂરી ફાયદો આપે છે તમારે કસરત પ્રમાણસર અને માફકસર કરવી જોઈએ કસરતથી શરીર દૃઢ અને આરોગ્ય થાય છે એ વાત ખરી, પણ જોડે જોડે તમારે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રમાણસરની કસરત અમૃતત્રય છે, જીવનનું રસાયણ છે, જગારે દૃઢ બહારની વધારે કે જોઈએ તે કરતા ગણી ઓછી કસરત એ ઝેરૂં છે વળી કસરત નિયમિત રીતે રોજ થાય તો જ શુભ આપે છે એક મહિના કસરત કરી વળી પછર દહાડા ન કરો એમ અનિયમિત રીતે કરેલી કસરતથી શરીરને કદી ફાયદો થતો નથી ધણા છોકરા પરીક્ષા પાસે આવતા તેઓ કસરત કરવાનું બંધ કરે છે પરીક્ષા પાસે આવતા તેઓ કસરત શા માટે બંધ કરતા હશે તે મને સમજાતું નથી આખું વર્ષ નિયમિત અભ્યાસ નહિ થયો હોય તો કસરતમાંથી અર્થો કલાક કે કલાક બચાવી તેના ઉપયોગ વાવવામાં કરવાથી કાઈ લાભ થઈ જવાનો હતો ? એ તો ભ્રમ છે અને અભ્યાસની ક્રમત શરીરના આરોગ્ય કે તા વધારે છે ? બાળીબાળીને ખૂબ બાળી, પણ તમે માનકાગના તથા નિર્માન-ન્ય નેવા હો,

તો તમે જીવનના સુખ પણ શા ભોગવો અને તમે ધા મારીને કામ પણ શું કરો ? શરીરના આરોગ્યને ભોગે ખૂબ બાળી વહેલા મરવા કમતા કે નમળા જીવવા કરતા ઓછું બાળવું વધારે સારું છે ખરું જોતા તો તમે બાળવાની જેવી અને જેટલી કાળજી રાખો છો, તેટલી જ કાળજી તમારે કસરતથી શરીરને દૃઢ અને આરોગ્ય બનાવવાની ગમખી જોઈએ વ્યાયામ કેવો કરવો જોઈએ ?

છેલ્લો પ્રશ્ન એ ભોગે થાય છે કે વિદ્યાર્થીઓએ કેવો વ્યાયામ કરવો જોઈએ ? આ પ્રશ્ન ખરેખર બહુ રસિક તેમ જ મુદ્દાનો છે કેટલાક લોકો એવું માને છે કે શરીરની માસપેશીઓ મોટી થાય અને પરિણામે શરીર અલમરત અને ધીંગ્ન થાય તથા આદમી બળવાન થાય એટલી કસરત આદમીએ કરવી જોઈએ શરીર બરાવદાર અને બળવાન થાય એ વાત કાઈ ખોટી નથી, એવું શરીર એ કાંઈ અનિષ્ટ નથી, પણ એવો એક જ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી કસરત કરવાથી શરીરનો પૂરો અને ઇષ્ટ વિકાસ થતો નથી આપણા શરીરની માસપેશીઓના ત્રણ પ્રકારે વિકાસ થઈ શકે એમ હોય ૪ (૧) તેનું દૃઢ વધે તથા પરિણામે તેની કાર્યશક્તિ વધે, (૨) તેની કામ ક્ષમતા ઝડપ વધે, તથા (૩) શરીરની માસપેશીઓ પરસ્પર મેળમાં કામ કરવાનો શક્તિ પ્રાપ્ત કરે

માસપેશીઓના કદ તથા બળ વધારવાને માટે દૃઢ, બેંક તથા મલખાબ જેવી કોઈ કસરત આપી દુનિયામાં નથી એ કસરતથી શરીરને ખૂબ મજબૂત અને બળવાન બનાવી શકાય છે માસપેશીઓના કામની ઝડપ વધારવા માટે દોડવાની સરત સારી છે શરીરની બધી માસપેશીઓ પરસ્પર મેળમાં કામ કરે તથા પરિણામે સૌ ગતિઓ સુદર તથા લાલિયભરી થાય એવું કરના માટે દૌડ, વિવિધ કૂદકા, દડા તથા બીજી ચીજો ફેંકવાની રમતો તથા ટોળીયક રમવાની રમતો બહુ ઉપયોગી છે તમારે દૃઢ, બેંક મલખાબથી શરીર દૃઢ બનાવવું જોઈએ, દોડવાની તથા બીજી ઝડપી હીલચ લીલાગી રમતોથી ઝડપ વધારવી જોઈએ, અને વિવિધ રમતોથી શરીરની માસપેશીઓને પરસ્પર

મેળમાં કામ કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો નોંધ્યો. આવી કસરતોથી તૈયાર થયેલા શરીરનો ઉપયોગ અકસ્માત તથા નોખામત પ્રસંગોમાં થઈ શકે તેટલા માટે તમારે જાતના બચાવની શક્તિ કેળવવી નોંધ્યો. આપણા જીવન દરમિયાન દુઃખડો, ધાક, મવાલીઓની દાદાગીરી, વગેરે અનેક એવા પ્રસંગ આવે છે કે જે વખતે જાતનો બચાવ કરવાની જરૂર ઊઠી યાય છે. એવે પ્રસંગે જો માર્ગ આદમી મટે ઉઘાડા રહે છે : કાં તો તે સંપૂર્ણ અહિંસક રહી અન્યાયનો સામનો કરતાં ખપી જાય; અથવા તો અન્યાયીઓની સામે થઈ ઢાં. આમાંના બીજા માર્ગ માટે જંગબાજીનો તેમજ સ્વબચાવની કળા શીખી લેવાની જરૂર છે. એવે પ્રસંગે કાપર થઈ નાસી જવાનું કે દીનતા બતાવવાનું કેવળ નિંદાને પાત્ર છે. સ્વચ્છાવને માટે કુરતી, લકડી તથા લાડી વગેરે ધણી ઉપયોગી છે. આપણા પર ઝોછા કે વધારે આદમીઓએ હુમલો કર્યો હોય તેવે પ્રસંગે જેની આંખ એવા હુમલાથી ટેવાયેલી હોતી નથી તે જોર હોવા છતાં ગમરાઈ જાય છે. આમ હોવાથી એવા પ્રસંગ માટે આંખ ટેવાય તેટલા માટે અખાડામાં ‘સુધવારી’ ‘ટેકરી યુદ્ધ’ તથા છુટી મારામારીના ક્રમે ગોઠવવા નોંધ્યો. ‘સુધવારી’નો ક્રમ દર સુધવારે રાખી રાકાય. એમાં

પ્રથમ એક આદમી બેઠક લઈ અખાડામાં જોડે અને તેની ઉપર બીજો તેનાં પીઠ તથા બોલી પર કેસેડા લગાવે. બીજા ઉપર ત્રીજો એમ ઉપરાઉપરી છ કે સાત આદમીઓને ઢગ થાય. એવામાં જોર કરી તેનાં માથુસ નીચેથી છુટાં થતાં જાય. જૂના અખાડાઓમાં આ કાર્યક્રમ ચાલુ હતો. ‘ટેકરી યુદ્ધ’ માં એક ટેકરી પર પાંચસાત ઊભા રહે અને બીજા નીચેથી ઉપર જવા મથે અને ઉપરના તેમને ટેકરી પર ન આવવા દેવા મથે. શરીરને ઈજા થાય એવું ન થાય એટલી સંભાળ આ રમત રમતાં રાખવી નોંધ્યો. હાથમાં લકડીવાળા આદમી પર પાંચસાત આદમી એકસામટાં તૂટી પડે અને તે પોતાનો બચાવ કરે. એ બધામાં હેતુ જાનના બચાવનો છે એ સાફ છે. સામા પર આક્રમણ કરવામાં કે બીજાને પીડવા કે સતાવવામાં કે દાદાગીરી કરવામાં બળનો ઉપયોગ કરવો એ બળનો કુરૂપયોગ છે. આ વાત દરેક અખાડાના સંચાલકે પોતાની સરેથામાં આવતા સભ્યોના મન પર ઠસાવવી નોંધ્યો.

છાત્રાસાહ પુરાણી

‘ધી ઇન્ડિયન ઇક્સપ્લોરેશન’

આ નામ કેટલાએ સાંભળ્યું છે? બહુ સરના બુકસ્ટોલ પર જરા બારીકાઈથી નજર ફેરવનારને ‘ધી ઇન્ડિયન ઇક્સપ્લોરેશન’ નામનાં પુસ્તકનું દર્શન અવકાશ થતું જોઈએ. એ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠો ફેરતાં તુરત જ જણાઈ આવશે કે એ પુસ્તક એટલે સમસ્ત ભારતવર્ષની રેલ્વેઓના ગોમિયો. સદરહુ ગોમિયાતું એવું વિચિત્ર નામ પાડવાતું કારણ પણ જણવા જેવું છે: જ્યાં જ્યાં ઘાટના નામના એક પુસ્તકે ઇ. સ. ૧૮૩૬માં પહેલવહેલું ‘ઘાટનાં મંથલી ગાઈડ’ એ શીર્ષક નીચે તેને પ્રગટાવ્યું હતું. તેના પહેલા અંકમાં બતીસ પૃષ્ઠો હતાં અને તેમાં ઇંગ્લાંડની તેલાળીશ રેલ્વે લાઈનોનાં સ્વીપર રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આજે પણ એ ‘ગાઈડ’ (ગોમિયો) નિયમિત રીતે પ્રગટતી રહે છે. આપણાં ભારતવર્ષમાં પણ જુદી જુદી રેલ્વે લાઈનોને લગતી સંપૂર્ણ માહિતી એ ‘ધી ઇન્ડિયન ઇક્સપ્લોરેશન’નાં નિયમિત પ્રગટ થતાં પુસ્તકમાંથી મેળવી શકાય છે.

સંપાદિત]

*

‘વહાણ’ ને કયી જાતિમાં ગણીશો ?

‘વહાણ’ ને કયી જાતિમાં ગણવું ? ફ્રેંચ, ઇટાલિયન, સ્પેનિશ અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓમાં તેને નરજાતિમાં ગણવામાં આવે છે. જર્મન તથા સ્કેન્ડિનેવિયન ભાષામાં તેની કાંઈ જાતિમાં ગણવા થતી નથી, એટલે તેની સામાન્ય જાતિ (common gender) મળાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેનું સ્થાન નારીજાતિમાં જ છે. આ રીતે નારીજાતિમાં તેની ગણના થવાતું એક કારણ એવું મળી આવે છે કે પ્રાચીન ગ્રીક ભોક્ષા તેમની સાગરદેવી રૂપે

પૂજતી આવેતીના માનમાં વહાણોને પણ નારીજાતિમાં નામથી સંબોધતા અને એ ઉપરથી ‘બોટ’ ગ્રીકમાં પણ એ વહાણની નારીજાતિ પ્રચારમાં આવી હોય એમ મનાય છે.

આપણી ગીર્વાણ મિરા રૂપે પ્રખ્યાતિ પામેલી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ ‘શિપ’ (ship) ને માટે તો ત્રણેય જાતિઓના શબ્દો મળી આવે છે: નરજાતિમાં ‘પોત’, નારીજાતિમાં ‘નીકા’ અને નાન્યતર જાતિમાં ‘વાનમ્’ અથવા ‘પ્રવહણમ્’ કે ‘જલવાનમ્.’

ત્રિભુવન ધી. હુમાણી

*

ઈસવી સન

ઈસવી સન પહેલાં રોમન ચક્ર પ્રચલિત હતો. રોમ શહેરના ખાતમુહત્તના દિવસથી આ શકની ચક્રજાત થયેલી તે કાઈરિટના જન્મ પછી પાંચ સદી સુધી વપરાયમાં રહ્યો. પણ ઇ. સ. ની ૫૩૨ની સાલમાં જ્યારે કાઈરિટના અનુયાયીઓની સંખ્યા બલવત્તર થઈ ત્યારે રીસીઆના હાયોનીસિયસનામના સાધુએ કાઈરિટના જન્મ દિવસથી ઈસવીસનની ચક્રજાત ગણવા, ખ્રિસ્તી જગતને આદેશ કર્યો.

હાયોનીસિયસે નક્કી કર્યું કે રોમન ચક્ર ૭૫૩ ના હીસ્ટોરની ૨૫ મી તારીખે કાઈરિટનો જન્મ થયો હતો. આ પ્રમાણે તો ઇ. સ. ની ચક્રજાત હીસ્ટોરની ૨૫મી તારીખે થતી જોઈએ, પણ રોમન વર્ષ જન્યુઆરીથી ચક્ર થતું હતું. તેથી વેપાર વ્યવહારમાં અગત્યતા ના આવે એટલા માટે ૧ લી જન્યુઆરીએ ઈસવીસનનું વર્ષ ચક્ર કરવાનું નક્કી થયું. આ રીતે ઇ. સ. ની ચક્રજાત કાઈરિટના જન્મ-

વર્ષથી નહીં પણ એક વરસ બાદ થઈ ગયાપ. પણ વખત જતાં સંરોધનકારીએ જાહેર કર્યું કે કોષ્ટરનો જન્મ રોમન શક ૭૫૩ ની સાલમાં નહોતો થયો પણ તે અગાઉ પાંચઞ વરસ પહેલાં થયો હતો. એટલે ઈસવીસનની શરૂઆત કોષ્ટરના જન્મ દિવસથી નહીં પણ એમના છઠ્ઠા વર્ષથી થઈ ગયાપ !

સાગરની ઊંડાઈ

પાસિફિક, આટલાંટિક અને હિંદી મહાસાગરનાં ઊંડાણનો તાગ લેવા માનવીએ ઘણાં વરસો સુધી પ્રયાસો કર્યા છે. પૃથ્વી વિશાળ છે, એથી થે વધુ વિશાળ અને ગંભીર સાગરનાં માપ કાળા માયાના માનવીએ લીધાં છે. પૃથ્વી પરના ઉચ્ચતમ પર્વતની ઊંચાઈ જેટલાં જ ઉદધિનાં ઊંડાણ હોય છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ મહાસાગરોનાં જુદાં જુદાં સ્થળોની ઊંડાઈ દર્શાવવા નક્કા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. આમાં ૭ હજારથી વધુ સ્થળોએ સાગરોની ઊંડાઈ ૭ હજાર ફૂટથી વધારે છે. ફિલિપાઈન્સના દક્ષિણ ટાપુ પાસે સાગરની વધુમાં વધુ ઊંડાઈ ૬ માઇલ ને ૪૧૪ ફૂટ જેટલી નોંધવામાં આવી છે. આટલાંટિકમાં વેસ્ટ ઈન્ડીઝની ઉત્તરે વધુમાં વધુ ઊંડાઈ ૪૫૧૧ ફૂટ (૧ ફૂટ એટલે ૭ ફૂટ) છે અને હિંદી મહાસાગરમાં ઈસ્ટ ઈન્ડીઝની દક્ષિણે ૩૮૨૮ ફૂટ ઊંડાણ માપવામાં આવ્યું છે. પચાસ સ્થળોએ સાગરની ઊંડાઈ ચાર હજાર ફૂટથી વધુ માલમ પડી છે. સાગરની ઊંડાઈ સરાસરી ૧૦ થી ૧૫ હજાર ફૂટ મળી શકાય. પૃથ્વી પરના ઊંચામાં ઊંચા પર્વતની ઊંચાઈ જેટલી જ સાગરની ઊંડાઈ હોય છે અને વધુ ચોક્કસ કહીએ તો સાગરની ઊંડાઈ પર્વતની ઊંચાઈ

કરતાં એકાદ માર્ધલ વધુ થવા જાય છે. પર્વતની ઠાંચ પરથી અરોહણ કરતાં કરતાં સાગરના તળે સુધી મુસાફરી કરતાં વ્યક્તિને અગિયાર માઇલની સાર મેળવી પડે.

હાડકાંની ઉપયોગ

હાડકાંમાંથી માનવોપયોગી ધણી મળે, ખર્ચ છે એ જાણી આપણને આશ્ચર્ય થવા વિના નહિ રહે. હાડકાંમાંથી કારખાન બાપસ્ટફાઈઝની મદદથી ચરબી છૂટી પાડવામાં આવે છે. આ ચરબીમાંથી સાણ અને ઝીણુબાતી બનાવવામાં આવે છે. માર્બના કલેની બનાવટમાં હાડકાંની રાખ વપરાય છે અને આવી જ રીતે ચાંદી-ચાલીસમાં, રંગાટીકામમાં અને પાંડને શુદ્ધ કરવામાં હાડકાંના ઓલસાને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખાવાના છરીકાંટાના હાથા, બટન વગેરે હાડકાંની બનાવટ છે એ તો જાણીતી વાત છે, પણ એમાંથી બનાવેલું જીલેટીન મિથાહારી બોરાકની બિન બિન વાનીઓમાં, અને કેમેરાની ફિલ્મની બનાવટમાં વપરાય છે એ જાણવા જેવું છે. હાડકાંમાં ફોસ્ફરસ અને નાઇટ્રોજન છે તેથી તેનું ઉમદા ખાતર થાય છે.

હાડકાંમાંથી બોમ્બની બનાવટની વસ્તુઓ મળી રહે છે. હાડકાંમાંથી માનવોપયોગી તેમજ માનવ સ્વાસ્થ્ય વસ્તુઓ મળી રહે છે એ નોંધવા પાવ છે. હમણાં હંભરી દેશના વિદ્યાર્થીઓ યેરવેરથી અને વીશીઓમાંથી હાડકાં ઉધરાવી રહ્યા છે. આમાંથી થતી કમાણી નેશનલ ફ્લાઈંગ ફંડમાં આપી દેવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ દેશસેવાના કાર્યમાં ફાળો આપી રહ્યા છે.

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

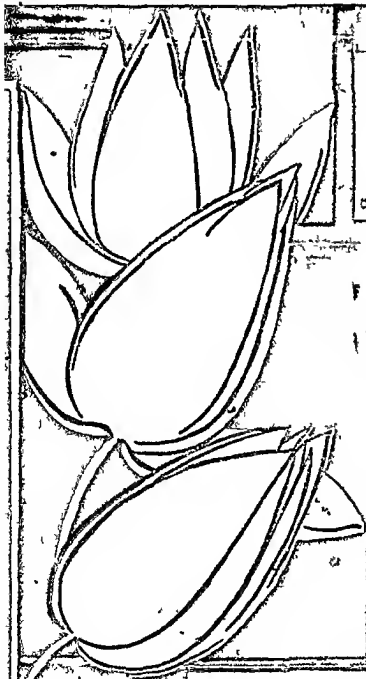
કરકાર

પૃથ્ ૫

મ્ ૬ ૧૧

તંત્રી : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

જુલાઈ : ૧૯૪૦

નાના નવા વિનયમાં હમેશા રાખવા
કરતા એકાદ સ્વપ્ન ધરીને પોતાની બધી
શક્તિ, આગ્રહ ને પુરવાઈ તેની સિદ્ધિ
પાડતી ખરેખરી નાખવા, એમાં કાંઈ બોર
મગા નથી ?

જેને જીવાનીમાં મહાન યવાની હત્યા
નથી થઈ-અને ઘણાને થતી જ નથી-
એના જીવનનો છેલ્લો આક્રોશ સખાઈ ચૂકેથી
છે અને તે સમયગ શૂન્ય છે.

-ધૃમકેતુ

કિશોર

વર્ષ ૫

જુલાઈ : ૧૯૪૦

અંક ૧૧

અનુક્રમણિકા

૧ રવ. ચમનભાઈ વેપ્પુવ	મુખ્યચિત્ર
૨ આરામ-પ્રિયતા નદિ, ખડનલપણું	કિશોરલાલ મહારાજા
૩ કિશોરોને	'અલગારી'
૪ કળીર અને નાનક	મનનભાઈ દેસાઈ
૫ કાશ્વરિશીલન	નગીનદાસ પારેખ
૬ 'ન ત્વહં કામયે સર્ગમ્'	ડૃ. વા.
૭ ગૌરી-વ્રત	કાકાસાહેવ કાટેલછર
૮ મિત્રો કેમ વધારાય ?	સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ
૯ એન આખ્યાયિકામાંનો એક પ્રશ્ન	
૧૦ રણુની ગાદદાસ્તમાંથી	
૧૧ શુન-શૌપતી કથા	ગોપાલદાસ પટેલ
૧૨ લોમાસુ મળીએ	કાકાસાહેવ કાટેલછર
૧૩ સાધુચરિત ચમનભાઈ	રામનારાયણ ના. પાંડે
૧૪ જાનુના પ્રયોગો	રામભાઈ પટેલ
૧૫ સ્થામ	અનુ. મૂળચંદર પાખા
૧૬ સામાન્ય દાન	ડૉ. યશવંત શુ. નાયક
૧૭ ચોમાસે (કાવ્ય)	મોહન
૧૭ સારાહાર	ચિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

લેખકોને

કિશોરમાં છૂટિહાસનાં પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાતો, સાહસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, માણીજીવનની વાતો, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, ગ્રેસ પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમનોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મુકવા ચોગ્ય લેખોમાં ચિત્રો પણ મોકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો 'સારા' અંકે કામગીરી એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સ્વિય બનાવવા ઇચ્છતા હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે. (અગર, ચિત્રો કયા પ્રસંગમાં મૂળવા સમ્બંધ છે તે જણાવવું વિનંતિ છે.) ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હશે તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રવ્યવહાર સાથે તેમજ લેખ સાથે પોતાનું પૂરેપૂરું સરનામું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દરેકમાં અને અને તેટલો મુદ્દાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે બે ત્રણ પાનાના હોય એ ઇચ્છતા ચોગ્ય છે. પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખના પાંચ આઉટપ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે તાંત્રી : 'કિશોર'.

આર રરતા, આકાશ : અમદાવાદ

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ પ્રધર્સ : શ્રીરામજીની શેરી, આકાશ : અમદાવાદ.

સુબંધના એજન્ટ : મેસર્સ સી. જમનાદાસની કું. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબંધ

લાવાજમ : કિંદમાં રૂ. ૪-૦-૦ બર્મી તથા પરદેશના રૂ. ૧-૦-૦ અથવા સિદ્ધિંગ ૧૦ છૂટક ૦-૧-૦ પ્રકાશક : રણુજીકાલ કેસરભાઈ મિત્રો : ૧૨ અ, ભારતીનિકાસ સોસાયટી, એલિસબિથ, અમદાવાદ મુદ્રક : મણિલાલ જીવનલાલ શાહ : પી નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘોઝાટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૩૦-૭-૪૦

કિશોર
જુલાઈ : ૧૯૯૬

કાંદિયારાડના મુક સાધક
સ્વ. સમનભાઈ વેળગુલ

કચ્છ

આરામ-પ્રિયતા નહિ, ખડતલપણું જોઈએ

“ ૧૯૧૮મા આપણા રાષ્ટ્રનો વિજય થયો, ત્યાર પછી ત્યાગ કરતા સુખચેતની વૃત્તિને આપણા લોકો વધારે માન આપવા શુભ છે લોકોએ ત્યાગ થોડો કર્યો, પણ કુચ્છનો વધારે હતો. મહેનત ટાળવા પ્રત્યે વલણ રહ્યું પતિણીએ, આજે આપણા દેશ પર હુમલો કરી વળ્યું છે.”

જર્મનીને શરૂ જવા માટે પોતાની પ્રજાને ખુલાસો કરતાં ક્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાન માર્શલ પેતેએ કરેલા બાણભાષી ઉપરનો ફકરો ઉતાર્યો છે. મને આ વાક્યમાં જરા યે અતિશયોક્તિ લાગતી નથી. હું માતું છું કે જે વાત ક્રાન્સ માટે માર્શલ પેતેએ જણાવી છે, તે જ બીજાં હારેલાં રાજ્યો માટે યે સાચી હોય. x x x x

સુખચેત-પ્રિયતા, આરામ-પ્રિયતા, કદી કોઈ જીએ ચડેલા દેશને પાડવા વિના રહી હોય એવું મેં જગતના ઇતિહાસમાં ક્યાં યે વાંચ્યું નથી. મહેનત, કસાયેલા, કંઠે જીવનમાં રસ લેનારા લોકોને હાથે રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોની રચાપના, અને આજસુ, મોજમજ-પરાયણ તથા સુવાળા વંશજોને હાથે તેમનો નાશ—એ બધા યે દેશોના ઇતિહાસોના સાર કહી શકાય.

અધ્યાત્મને માર્ગે તેમજ સમૃદ્ધિને માર્ગે ચડવાની સાધના એક જ છે. પડેલા રાષ્ટ્રને ફરીથી ઊઠવાનો માર્ગ પણ તે જ છે. તે માર્ગ સાદાર્થનો છે, શોખનો નહિ; આઠ નવ કે વધારે પણ કલાક પરિશ્રમ કરવાની હોંશ અને શક્તિ ધરાવવાનો છે, જે કલાક કામ કરી બાર કલાક નીરાંત ભોગવવાનો નહિ; વર્ષમાં આઠ દશ વાર નિર્દોષ, સાદાં મનોરંજનો મેળવવાનો છે, અડવાડિયામાં ત્રણચાર વાર સિનેમાની મોજ તથા રોજ રોજ હોટેલના ભોગ અને રેડિયોના કકંડ સંગીતથી રીઝવાનો નહિ; પોતાનું જ્ઞાન વધારવા માટે જ્ઞાનવર્ધક સાહિત્યસેવનનો છે, રાત આખી ધૂળ જેવી નવલકથા કે જસસી વાતો પાછળ ઉજાગરો કરવાનો નહિ મોઢા આગળ આખને આંજી નાખે તેવો પ્રકાર અને પાછળ ધુમાડો ને ધૂળનો પ્રસાદ ખવાડનાર મોટરના જેવી ભોગમય સરકૃતિ આપણા ઉપયોગની નથી. સહેલાણીપણું દેશને સ્વરાજ નહિ આપાવી શકે અહિંસાને માર્ગે પણ નહિ, હિંસાને માર્ગે પણ નહિ x x

દેશતો,

સહેજ આરામ લઈને વળી પાછા આપણે મળ્યા. અત્યાર સુધી આપણે જાતજાનની આડી-અવળી વાતો કરી. આપણા ચિત્તનું પુષ્કરણ કરવાના હજવા હજવા પ્રયાસો પણ આપણે કર્યા. અને એ બધામાં સરસપે રહેલો બાવ તો તમે ગ્રહણ કરી જ શક્યા હશો.

દેને આપણે જુદા જ ક્ષેત્રમાં વિહરીએ. એ ક્ષેત્ર છે આપણો દેહ. મેં 'ક્ષેત્ર' શબ્દ જાણીએ છીએ વાપર્યો છે, જો ક્ષેત્રમાંથી આપણે અન્ય ઉત્પન્ન કરવાના છીએ, તેને આપણે કટકટલી રીતે સાચવવું પડે છે ! બહારથી વાડ કરીને જમીનને દળ વડે ખૂંચ ખેડી પડે છે. અને ત્યારે જ ખીનું વાનેતર રૂળે છે.

તેની જ રીતે આપણું શરીર પણ ક્ષેત્ર છે. તેનું ચારે બાજુથી સરક્ષણ કરવું પડે છે, કારણકે તેમાંથી કુટુંબપોષક, દેશપોષક રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને પણ બગાડવું કસવાનું છે, ખેડવાનું છે, જોઈ કરીને આપણામાં રહેલું બી વિકસિત થાય.

આપણાં શાઓ કંઈ છે કે મનુષ્યનો દેહ નાશ-વંત છે, ક્ષણજંદુર છે. માટે તેનામાં બહુ મોહ રાખવો નહિ, તેની સાથે મમત્વ બાંધવું નહિ. પરંતુ બીજા બાજુથી એમ પણ કહ્યું છે કે શરીર એ જ ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે. આપણે જીવનમાં જો કોઈ કરીએ છીએ તે દેહના સાધનથી જ કરીએ છીએ. જો દેહ નિર્જાળ હોય તો ચિત્તથી વિચારેલા ધણા આદર્શોને આપણે આચારમાં આણી શકતા નથી. જો દેહ બળવાન હોય અને ચિત્ત કલ્યાણપરાયણ હોય તો ધણા ધણાં સારા કામ આપણે કરી શકવા સમર્થ થઈએ છીએ. તેથી જ કહ્યું છે કે દેહ એ મોહું અને પ્રથમ સાધન છે.

આપણે એક દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ એક સંગીતશાસ્ત્રી છે. તે કોઈ એક તંત્રવાદ્ય બળે છે. માની લેા વીણા. તેને માટે વીણા સંગીતને વ્યક્ત કરવાનું મોહું સાધન છે. તેનામાં રહેલો સંગીતનો રસ જો માત્ર-પોતે જ અનુભવી શકે છે, તે ત્યારે બહાર

પ્રગટ કરવો હોય છે, ત્યારે કોઈ બાજુ સાધનની જરૂર પડે છે. જો તે તેના સાધનને બરાબર સુચવ-રિયન ન રાખે, સુમેળવાળું ન રાખે, સમવાદી ન રાખે, તો તેમાંથી સંગીત પ્રગટે નહિ અને કદાચ પ્રગટે તો તે વિસંવાદી થાય, માત્ર કાનને ખીસા દે. એ સાધનનું તેને વારંવાર જાતન કરવું પડે છે. તેના તારો બહુ તાણેલ પણ નહિ, તેમ બહુ ઢીલા પણ નહિ, એવા રાખવા પડે છે. તેના સાધનની જોટલી તે માવજત કરે, તેટલી તેની સાધના સાધ્યને વ્યક્ત કરતી જાય.

તમે હાગવાનું છુદ્ધનો એક પ્રસંગ વાંચ્યો જ રહ્યો. બોધિત્ર્યની તથા અજ્ઞ નિશ્ચય કરીને જ્યારે તેઓ છુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાને દેહમન કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેની પરાકાષ્ટાએ એક વાર તેમનો દેહ ઢળી પડ્યો. તેમને તરત જ લાગ્યું કે કંઈક ખામી છે. તેથી જાત્રત થઈ જઈને તેમણે પ્રથમ આવી મળેલું પીણું સ્વીકાર્યું; તેથી કરીને તેમના દેહમાં ચેતન્ય પ્રગટ્યું. -અંતે તેમણે નક્કી કયું કે બધી જાજતોમાં મધ્યમ માર્ગ જ શ્રેષ્ઠ છે. કાયાને બહુ કલેશ પણ નહિ આપે, તેમ તેનું બહુ લાલન-પાલન પણ નહિ કરવું; તેનું દમન પણ નહિ કરવું, તેને બોધવિલાસમાં પણ રચીપચી નહિ રાખવી. જેની રીતે વીણાને ખૂબ તંગ કરતા જઈએ તો પરિણામે તાર તૂટી જાય છે અને ખૂબ ઢીલો રાખીએ તો તેમાંથી સ્વર નીકળતા નથી, નેવી રીતે કાયાને પણ જો ખૂબ દુઃખ દઈએ તો તેથી સ્પષ્ટ સરતું નથી, અને જો તેને ખૂબ એકાચારામમાં રાખીએ તો તેમાંથી જીવનનો કોઈ હેતુ સરતો નથી. જાનને રીતે સાધ્યને નુકસાન જ છે.

તેથી જ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, શરીર એ એક મોહું સાધન છે—

શરીરમાર્ગ રાહ ધર્મસાધનમ્ !

લિં ૦ તમારા
અક્ષમારી

કબીર અને નાનક

૧

આપણા દેશમાં ૧૨ થી ૧૬ સૈકાના ગાળામાં જે અનેક સતી યર્ષ ગયા, તેમાં કબીર અને નાનકનાં નામ કદાચ વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એ વર્ષોનો ગળો એટલે આપણે ત્યાં ઈસ્લામ ધર્મ અને મુસલમાનોનું રાજ વધવાનો સમય હતો. આ બે મહાત્માઓ પોતાના જમાનાના હિંદુ તથા મુસલમાન બેઉ લોકોમાં પ્રિય હતા. એમના અનુયાયીઓમાં બેઉ ધર્મના લોકો જોવામાં આવે છે. આ બેઉ મહાત્માઓના મરણ વિશે એકસરખી એક લોકકથા ચાલે છે, તે પરથી તમને આ સચોટ સમજશે.

કબીરજીએ ત્યારે દેહ છોડી ત્યારે એમના હિંદુ અને મુસલમાન શ્રેણીઓમાં વાદવિવાદ ચાલ્યો: હિંદુઓ કહે, “અમારા ગુરુના શયને અમે અમિદાદ કરીશું.” કબીરજીના મુસલમાન ભક્તો કહેવા લાગ્યા, “ના, અમને એમને જામિદાદ કરવા દેવા જોઈએ; અમે એમને કબરમાં દાટીશું.” આ વાદવિવાદ તો પછી વધી પડ્યો વચમાં પડી એક ભણા ભકતે કહ્યું, “બાઈ ઓ, એક ગુરુના શ્રેણીઓએ આગ લાગુ એ તો શીભાવનારું ન કહેવાય. ચાલો, પહેલાં આપણે સૌ આપણા પ્રિય ગુરુજીનાં દર્શન કરીએ.” દર્શન કરવાને માટે, શય પર જોડાડેલી ચાદર કે કંઈ ખસેડવામાં આવ્યું. ત્યારે એક નવાઈ પમાડે એવો ચમત્કાર બનેલો જોયો: શયને બદલે ચાદર નીચેથી ફૂલોનો ઢગ નીકળ્યો ! ઝલકાનો અંત સહેલો ધર્મગયો: અર્ધા ફૂલ હિંદુઓએ અને અર્ધા ફૂલ મુસલમાનોએ લીધાં. આ વાત પરથી એટલું જણાય છે કે, કબીરજી હિંદુ મુસલમાન બેઉ કોમમાં માનીતા હતા.

આથી જ વાત નાનકના મરણ વિશે પણ કહેવાય છે. એમને વિશે એક લૈકિક દુદોષ પણ આ જ અર્થ ગાવાનારો અત્યાર સુધી જોવાય છે:—

ગુરે નાનક સાદ કબીર,
દિ દુઃખાનુરે, મુસલમાનકા પીર.

૨

કબીર અને નાનકમાં કબીર પહેલા યવા હતા. એમના જીવન વિશે ખાતરીયંધ હકીકતો ઓછી મળે છે. જે મળે છે તે જાગૃત વિદ્વાનોમાં કેટલોક મતભેદ પણ છે. તેમનો જન્મ ઈસ. ૧૩૯૮ની સાલમાં એક વિધવા પ્લાલણીને પેટે થયો હતો એમ કહેવાય છે. તે પ્લાલણીએ પોતાની શરમ છુપાવવાને માટે, જાળક કબીરને જન્મનવિંત છોડી દીધા. નીમા અને નીરુ નામનાં કાશી પામે રહેતાં એક મુસલમાન વણકર દંપતીએ એ જાળકને જોયું અને પોતાને ધેર આપ્યું. તેમણે એને ઉછેરીને મોહું કહ્યું. આ રીતે, કબીરજીનાં પાલક માતાપિતા મુસલમાન વણકર હતાં. કેટલાક કહે છે કે, એ જ એમનાં જન્મ દેનારાં માતાપિતા હતાં. એ વિરોધરૂપે શું તે નક્કી કરવું અશક્ય છે. પરંતુ એટલી વાત સા માને છે કે, તે મુસલમાન વણકરને ત્યાં જીવતા હતા, અને વણારીયી પોતાનો નિર્બીદ ચલાવતા હતા.

કબીરના સમયમા રામાનંદ દરીને એક પ્રખ્યાત સંતપુરુષ કાશીમાં પોતાના મકામાં રહેતા હતા. સાં વર્ષના હિંદુઓ તેમના શિષ્ય ધર્મ શકતા, હતા. હજમ, ગદ બેહત, ચમાર, ગરાસિયા જેવા પણ એમના શિષ્યો હતા. નાનપણથી કબીર ધર્મપરાવણ હતા. એમણે વિચાર કર્યો, મારે રામાનંદના શિષ્ય થવું જોઈએ. પરંતુ મુસલમાન ગણાતા કબીરને મોજા મંત્ર આપે ? મોહંમે એનો ઉપાય દેખાડ્યો.

રામાનંદ રોજ પરાંદિને ગંગા પર સ્નાનસ્થા કરવા આવતા. કબીર એક દિવસ એમના માર્ગમાં ગળાપાટના એક પગથિયા ઉપર વચ્ચે ચૂના. અંધારામાં રામાનંદનો પગ એમના ઉપર પડ્યો, અને મોઢામાંથી ઉદ્યાર નીકળ્યો, ‘અરે રામ, મોહંમે ક્યારાં કે શું ?’ કબીરજી તરત ઠીકીને ઠીકા થઈ ગુરુજન સાટાંજ નમસ્કાર કરી ધેર ગયા. ત્યારથી એમણે માની લીધું કે મને ગુરુજીએ રામ-મંત્ર આપ્યો અને ચરણદર્શથી

પાવન કર્યો, પછી એ મંત્ર જપતા જપતા એ પોતાની સાધના કરવા લાગ્યા.

તમે જાણો છો કે કપીરનાં ભજનો ખૂબ લોકપ્રિય છે. રાવજીદયાવાળા ભરથરી જેવા સામાન્ય લોકથી માંડીને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સુધીના વિધવિધ લોકોને કપીરજનાં ભજનો વહાલાં છે. લોકભાષા હિંદીમાં તે બધાં છે. તેની હૃદયવેધી સરળ ભાષા જોને મુગ્ધ કરે છે, અને મધુર સંગીતમાં તે ગવાય છે. તેથી તેના ભાવો પણ તરત મન પર ચોંટી જાય છે. શુરુ નાનકે પણ મોટા ભજનિક હતા. તે પણ ભજનો લલકારતા. મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, કપીર, નાનક, સુરદાસ, વૃણસીદાસ વગેરે અનેક ભક્તોની સાદી લોકભાષા અને સંગીતમય ભક્તિ એ એક મોટી આસિયત છે. તેથી તેઓ આમ-જનતામાં ખૂબ પમપેસારો કરી શક્યા છે. કપીર નાનકની મહત્તા પણ એ જ વસ્તુમાં રહેલી છે. ઈશ્વર એક જ છે અને તેની ભક્તિ કરવી જોઈએ તથા સાફું, મહેનતુ અને નીતિપરાયણ જીવન ગાળવું એ આ ભક્તિનું એક અંગ છે—આવો સાદો ઉપદેશ તેમને હતા. અને એ ઉપદેશ તેઓ નાતજાત કે ધર્મોના વાડાઓના ખ્યાલ વગર મનુષ્યમાત્રને કહેતા. આજ પણ કપીરજના અનુયાયીઓ સામાન્ય લોક છે; તેઓ તાંબૂરાથી ભજનો ગાઈ એટલે જ કહે છે; કપીરજની વાણીના ‘બીજક’ નામના ગ્રંથનો પાઠ કરે છે. તેઓ કપીરપંથી કહેવાય છે.

અને શુરુ નાનકના અનુયાયી શીખ કહેવાય છે. તેઓ પોતાને એક અલગ કેમ કહેવાય છે. તેમનું મૂળ રહેઠાણ પંજાબ પ્રાંત છે. હવે તેમના આદિ શુરુ નાનકની થોડીક વાત જોઈએ.

૭

શુરુ નાનકનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૬૬માં લાહોર પાસે આવેલા તાલવંડી કરીને એક નાના ગામમાં થયો હતો. આ ગામને આજ નાનકાના કહેવામાં આવે છે, અને પોતાના આદિયુરુના જન્મસ્થાન તરીકે શીખ લોકો તેને યાત્રાનું ધામ ગણે છે. તેમનું

મરણ ઈ. સ. ૧૫૩૬માં કરતારપુર કરીને એક ગામમાં થયું. આ કરતારપુર ગામ શુરુ નાનકે જ વસાવ્યું હતું. અને ત્યાં તે જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં એક તરીકે રહેતા હતા, તે ગામ પણ શીખોનું એક યાત્રાનું સ્થળ આજ ગણાય છે.

શુરુ નાનકે જન્મે હિંદુ હતા, અને તે વિચારમાં સુધારક હતા. નાનપણથી તેમને ધર્મનું ખતું રહ્યું જાણવાની તાલાવેલી હતી. આપણા નરસિંહ મહેતાની જેમ, તે પણ ભણવાને બદલે નાનપણમાં સાધુ-સતોમાં જ ભક્તતા, તેમની સેવાયાકરી કરતા, અને એમાં જ આનંદ માણતા. આથી તેમણે ભણતર તો કાંઈ ન ગાંઠ્યું, પણ દુનિયા બહુ જોઈ. તેમણે તે ચકોર અને વિચારવંત પુરુષ સમજી ગયા કે, ખરા ધર્મ જેવી વસ્તુ આજે એકે ધર્મ પાસે નથી રહી; ધર્મને નામે તેનો આકંઠ જ ચાલે છે.

સુલતાનપુર કરીને એક ગામમાં નાનકનો બેટી સરકારી તોકરીમાં હતો. તેની સિફારસથી નાનકને પણ ત્યાંના ચૂપાના ટોકારીની તોકરી મળી હતી. તેથી નાનકે ઉંમર લાયક થયા ત્યારે સુલતાનપુરમાં રહેતા. રાજ સતારે નદીએ તે રનાનસંખ્યા કરવા જતા અને તોકરીના સમય પછી સંતસમાગમમાં વખત ગાળતા. આવી તેમની દિનચોં જોઈને સૌ કોઈ એમને સાધુ પુરુષ માનતા.

એક દહાડે સતારે તે સંખ્યા કરવા ગયા હતા. ત્રણ દિવસ થયા છતાં ત્યાંથી પાછા ન આવ્યા, તે પરથી લોકોએ માન્યું કે એ મરી ગયા. પણ ચોથે દિવસે એ તો આવી પહોંચ્યા. લોકોએ પૂછાપૂછ કરવા માંડી કે, ક્યાં ગયા હતા, ક્યાં ગયા હતા? પરંતુ નાનકે તો મોમાંથી એકે અક્ષર જ ન કાઢે! બધાને લાગ્યું કે એ તો ગાડો ચડી ગયો. પણ બન્યું હતું એમ કે, એ ત્રણ દિવસના એકાંતમાં નાનકેને ધર્મનું રહસ્ય લાગ્યું હતું. એક અકાલ સમયે પ્રજા છે, અને બાકી બધા ફંદ છે એમ તે સમજ્યા હતા. બીજે દિવસે નાનકે એક જ વખતે કહ્યું, ‘કોઈ હિંદુ

નથી કે કોઈ મુસવમાન નથી'; અને પછી ફકીરના વસ્ત્ર ધારણ કરીને એ સુવતાનપુરથી ચાલી નીમ્બ્યા

હવે તે દેશાટન કગવા લાગ્યા તે જમાનામાં દેશાટન કરવું એટલે અનેક ન્તીયંધાગેમાં ફરવું નાનક આખા દેશમાં ફરી વળ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તે મક્કા સુધી પણ જઈ આવ્યા હતા, એમ ઇતિહાસકારો બતાવે છે

એક વખત તે દરદારમાં હતા, ત્યારે ત્યાં મોટા મેળો હતા. નદીના પાણીમાં ઉગમણે મોટે ઊંચા રહી લોક પિતૃઓને પાણીની અજ્ઞપિ આપતા હતા નાનકે આયમણી બાળુ મો કરી પોરો પોરો પાણી દેવા માંડ્યું. પાસે ઊભેલા પંડાઓ આ જોઈને પૂજવા લાગ્યા, 'એ અંબા, આ શું કરે છે?' હડે કસેજો નાનકે જવાન આપ્યો, 'મારા ગામના ખેતરને પાણી પાડે છું'

'અરે એવકૂક, ગામના ખેતરને અહીંથી પાણી કેવી રીતે મળે!' પંડાઓએ દસીને કહ્યું.

નાનકે કહે, 'કેમ? જો તમે પેના લોકોના પિતૃઓને સ્વર્ગ સુધી પાણી મોકલવી શકો છો, તો મારું ખેતર તો પાસે જ છે.'

આવા આવા તો અનેક મજેદાર પ્રસંગો નાનકની યાત્રામાં જન્યા હતા એક મક્કાનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે ગુરુ નાનકે મક્કામાં ગયા ત્યારે એક દિવસ રાતે મક્કાના પવિત્ર પથ્થર કાનાની

મરિજદમાં સૂતા હતા સવાગમાં એક મોઝાવીએ જોયું કે કેક મુસાફર કાળા તરફ પગ કરીને સૂતા છે તે નાનક પોતે હતા પેલા મુઝાવીએ નાનકને કહ્યું, "એ મુસફર, તું કેમતા પગ કરીને સૂતા છે એવું તને જ્ઞાન છે?" કાળા તરફ તે પગ ફેરી યાય."

નાનકે કહ્યું, "ભાઈ, ત્યારે જો બાળુ ઈશ્વરનું ધામ ન હોય તે તરફ તું માગ પગ ફરી દે" એ સાબળી મુઝાવીને ગુરસો ચડ્યો અને પગ પકડીને બીજી બાળુ ફેરવી દીધા પણ આ શો ચમત્કાર! મુઝાવીને હવે તે બાળુ કાના દેખાવા લાગ્યો એટલે એણે વળી પગ ફેરવ્યા; ફરી પણ એમ જ દેખાય. મુઝાવી ગભરાયો તેને થયું કે, આ કોઈ ઈશ્વરનો આલિયો છે તેણે નાનકની ક્ષમા માગી નાનકે બેઠા થઈ તેને ધર્મનું સચુ રહસ્ય સમજાવ્યું. અમુક ક્રિયા કરવી કે ન કરવી, અમુક ખાવું કે ન ખાવું, એવી બાનતો પણ ધર્મનું ખરું રૂપ નહીં. એક અંબા કે ઈશ્વર છે અને પવિત્ર જીવનથી તે રાજ થાય છે એ સમજ બધા વર્તે એ અંબાને પ્રિય છે.

આ પ્રમાણે તે દિવ્વ મુસવમાન એવા કથા ભેદભાવ વગર સત્યધર્મ લોકને સમજાવતા આ બાનતમાં એ અને કળીર એકસાથા વર્તનવાળા હતા. કોમ કોમ વચ્ચે, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે આમ ધર્મની સત્ય સમજ મારફતે મેળ સાધવાનો એમનો અમર સદેશો આજ પણ વાદ ગમવા જેવો છે

મગનભાઈ દેસાઈ

ગાવપરિશીલ

ચિત્રવિભાષન

સન્ધ્યા સમયે ધરીને લલગે
આ શુક્રતારાકણીને શી રંગે !
ને સિંધુમા જૂદ થઈ ગયેલા,
નેતી રહી રસ યદી રવિનાથ પેલા.
પ્રીતિથી ખાતી મુખ વર્તમાન,
ને બાવિનાં રમ્ય મુખ્યતી ગાન,
સ્વપ્ને ન ભેતી અતિ ચૂદ થેરું
એ ચિત્ર દૂર વસતું કલકળ કરું.
આવિત્રી સિંધુમા જોતી, તરંગે લલગે તહો,
નાવડુ નાચતું તેમા આવતું ને ! દીસે અહો.
ધ્રુવતી તે વિશે યેદી બાજી છાનીએ ધરી,
પ્રેમ વાસ્તવ્યના પહોના અપ્રેક્ષા શા વલ્યા ધરી.
" નાવડું હંકારને
વેગથી, સંભાળથી,
બો ખલાસી કુશળ બો !
આ મેંથી છ મુજ બાજી. "
લાડી મુજ બજવિશે
આવી એક જ માસથી,
તો ય મુજ હઈડે વરી
દિન અણગળ્યા ત્યમ બાસતી.
સિંધુતટ પેલા જો યે
દુર્ગ પર્વત ટોચ ને,
તાવ ત્યા તુજ વાડી
જોતા જોતા ધરી મોહને,
ચાકું બેળા ફાળુમહો,
કીર્તિ વિરહ જ દેહીને,
પ્રથમ દર્શન અર્પકતા
કંઈ ચુંબોના કરી તને.
નાવડું આ સિંધુમાં
લલગે કંઈ વેગથી,
હૃદય પાલુ મુજ નાચતું
દે તાલ તેને પ્રેમથી.
પ્રેમ સંકળ ને રી
મધુર બેન્નમ-હારી

આડતી દંડ તેહને
તું કનક કડી વણ મૂવળી.
દુર્ગ પર ને ! ફરફરે
ધવળ કરન્નચલ પછે;
હઈડું આ કંઈ થરથરે,
ને પ્રેમ મત્રો શા બાજે !
" હા ! મીઠું મુલ્યુખ માહડે !
કૂળડું કલરવ કરે,
લાડી ! તુજ એ અમી
ખાતાં ન મન વૃત્તિ ધરે,
તાલને તુજ કુળો
એ રીડા હું મુલ્યુવને
મત્સ્યદેવિ સ્વર્ગની
કંઈ દીપ્તિ ફાળુ જગજાવને.
મીઠી ને બ્યોમમાં
શુકકણી શી શોભતી !
હા ! તદાપિ મુજ લાડી
એથી રુચિર અદકી અતિ.
ખૂત બાવિ ભૂલતી
મુખ હોરોળે જુવતી
સંગ લઈ મુજ પૂતળી
આનદ સિંધુ હું બૂરી. "
" બો ! આ આમ બેડાબેડ
નાવડું વાકું વળિયુ છેક !
ધાઓ ! અરે છવનવાય !—
લાડી ! બર તું મુજને બાય ! "
" ખલાસી ! બચાવો !
અરે કોઈ આવો !—
" દમાસિંધુ ! આવુ !
શિશુ સાચ લાડુ ! "
નિમિષ મહો જ રૂપું નાવડું સિંધુ માંડી,
મધુર મુખ છાનીઓ ને ગઈ ને ! ખસાઈ !
હૃદય-હૃદય સન્ધ્યા ગુફે સચે સમાયાં.
તિમિર મહો જ જુદાં સિંધુએ માન ગયાં.

—શ્રી. નરસિંહરાવ

• એમાં કાવ્યનું વસ્તુ કવિને એક મૃત્યુદેખમાંથી મળ્યું હતું. રત્નાગિરિ નિઃશ્વામાં સાવિત્રી નદીના મુખ આગળ બાનકાટને કિસ્મો અને ગામ આવેલાં છે. ત્યાંના કચરસ્તાનમાં એક ફેર ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26 and Ellen Harriet, aged 32 days, the beloved wife and daughter of Arthur Malet of the Bombay Civil Service. They, with thirteen coolmen and attendants, were drowned on the bar of the river on the night of the 6th December 1853.”

જાવાઈ—મુંબઈની સિવિલ સર્વિસવાળા આર્થર મેલેટનાં પ્રિય પત્ની અને પુત્રી મેરી સોફિયા મર્સિયા (ઉંમર વર્ષ ૨૬) અને એલન હેરિયેટ (ઉંમર દિવસ ૩૨) ના અવસેષો અહીં કચર થયા છે. એ બંને, બીજા તેર ખાદસા અને નોકરો સાથે, ૧૮૫૩ના ડિસેમ્બરની ૬મી તારીખની રાતે નદીના દાંડ ઉપર ડૂબી ગયાં હતાં.

આ વાંચતાં કવિના ચિત્તમાં આપું ચિત્ત ખડું થયું હશે—પતિને મળવા જતી નવસતાનવતી માતાના હૃદયમાં જગેશી લાગણીઓ અને લીર્મિઓ કંપનાદારા કવિએ અનુભવી હશે અને એને પરિણામે આ કાવ્યની રચના ધર્ષ હશે. કવિનો વિશાળ સમસ્યા અને તાદર્ય ચિત્ત ખડાં કરતી કંપના એ બેના સંયોગથી આપણે આ કાવ્યમાં એક અતિ કરુણ ઘટનાનું અસરકારક—સદાને માટે ચિત્તમાં છપાઈ રહે એવું મિત્ર પામીએ છીએ.

કાવ્યની સરજાતમાં કવિએ કુદરતનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે જ એવી ખૂબીથી કર્યું છે કે આખા કાવ્યના વસ્તુનું સમન એમાં આવી જાય છે. એમ તો પહેલી એ કડીમાં કવિએ કાવ્યમાં વર્ણવેલા પ્રસંગ એના સમય જ કહ્યો છે, કે તે વખતે સાંજ હતી પણ એ સાંજનું વર્ણન કરતાં કરતાં એમણે સંધ્યાને માતાની, શુનારાગમ્યીને પુત્રીની, અને સાગરમાં આક્રમી એલા રવિને પતિની ઉપમા આપી એ

વર્ણનમાં ખૂબ સજ્જવા આણી છે. (‘શુક’ તો પુલ્કિંગ નામ છે, ‘તારો’ પણ પુલ્કિંગ નામ છે, અને કવિએ અહીં એને પુત્રીની ઉપમા આપવી હતી એટલે ‘શુકનારાગમ્યી’ એવો સ્ત્રોતિંગ શબ્દ થોડો લોધો છે.) વળી સંધ્યા અને શુક આપણી નજર સમક્ષ છે, તેમ આ કથામાં પણ માતા અને પુત્રીને આપણે નેહાં શકીએ છીએ અને રવિની પેઠે પિતા દુર્ગની પાછળ છુપાયેલો અદશ્ય રહેલો છે.

બીજા સ્તોત્રમાં સંધ્યા જેમ પોતાના બોળામાં રહેલ શુકકણીને રમાડવાના આનંદમાં જ મગસૂદ છે, અને એને અવિધ્યમાં પોતાનો લય થવાનો છે, સંધ્યા વીતીને રાત્રિ દેલાવાની છે, એનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી, તેમ કથામાં પુત્રી ઉપર મુગ્ધ બનેલી માતા ભૂત અને ભાવિને વીસરી નહીં કેવળ વર્તમાન મુખમાં જ મગ્ન બનેલી છે, અને તરતના અવિધ્યમાં પતિના મિલનથી થનાર આનંદનાં મધુર સ્વપ્નાં જ સંધ્યા કરે છે. એને પણ થોડી વારમાં આ દુનિયામાંથી લોપ પામી જવાનું છે, એનો સગાર ખ્યાલ નથી.

આમ અત્યંત ખૂબીથી કાવ્ય વસ્તુનું મૂલ્યન થાય એ રીતે પ્રવૃત્ત પ્રસંગનો સમય વર્ણવ્યા પછી કવિએ એ ઘટનાનું વર્ણન ઘરે ઘરું છે, અને સરિતા અને સાગરના સંગમ આગળ ન્યાં તરંગોનું નેર વધારેમાં વધારે હોય છે ત્યાં નાવડીને તરતી બતાવી છે. તે નાવડીમાં માતા પોતાની પુત્રીને ઊગી સમગ્રી લઇને બેઠી છે. તેને દોરેલી જાણે ગ્રેમ અને વાતસાય લીમરાઈ રવાં છે.

પ્રકૃતિ પછી હૈમખેમ બાળકને લઇને એ પતિને મળવા જાય છે એટલે એના મનમાં આનંદ તો જાણે માતો નથી. એ આનંદના ઉમંગમાં એ કડીમાં ખલાસીને ઉદ્દેશીને, તો પડીમાં પુત્રીને ઉદ્દેશીને, તો કડીમાં વળી સ્વપ્ન એમ ઉદ્દેશો કરે છે. કડી પાંચમીથી તે પંદરમી સુધી એના આ આનંદોદ્યારો વર્ણવાયેલા છે અને એમાં આપણે એ માતાનું હૃદય જોવા પામીએ છીએ. ખલાસીઓને ઉદ્દેશીને એ કહે છે:

નાવડું હંકારતે
વેગથી, સંભાળથી,

અહીં 'વેગથી' અને 'સંભાળથી' બંને શબ્દો ખૂબ આભિપ્રાય વપરાયેલા છે. 'વેગથી' એટલા માટે કે એ વિરલ પછી પોતાના પતિને મળવાં અધીરી થયેલી છે, અને 'સંભાળથી' એટલા માટે કે એની સાથે એની પ્રાણુથી પણ વદાલી પુત્રી છે.

આ પુત્રી આવી તો છે એક જ મહિનો થયાં—

તોય મન હૈર વશી

દિન આજુબગ્યા ત્યમ બાસતી.

આ એના પ્રેમની ઉત્કટતા બતાવે છે. પ્રેમને લીધે ટૂંકા સંબંધ પણ લાંબો—નણે જન્મોજન્મનો હોય એવો લાગે છે. શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના 'જનું પિયરધર' નામના કાવ્યમાં પણ આવે જ આવ વ્યક્ત થયેલો છે. અહીં તે કાવ્ય પણ વાંચવા જેવું છે. માતાનું હૈયું નાવડીના ઝોલા સાથે તાલ મિલાવી ઝોલે મડે, દુર્ગા પર ફરફરતા કર—અચ્ચ કહેતા રૂમાલ સાથે ધરધરા લાગે, એ બધું પણ એના પ્રેમ અને આનંદના ઉછાળાનું જ સૂચક છે.

ઠાકી માતા કહી પોતાના બાળકના કલરવ (મીઠા અવાજ) થી ધરાઈ છે કે આ માતા ધરાય ? એ તો કહે છે કે તું તારા કાલા બોલ સંભળાવી તારા બાપુને આ મર્ત્યલોકમાં પણ ક્ષણભર સ્વર્ગ સુખનો અનુભવ કરાવજે.

આકાશમાં શૂકને ઝળકતો નેઈને તેનું સૌંદર્ય એના ધ્યાનમાં આવે છે, અને તે એ બાળકને જતાવવા બળ છે, અને ત્યાં એની નજર પાછી બાળકી ઉપર પડે છે અને તેની સરખામણીમાં એને શૂકનું સૌંદર્ય પણ ઝાંખું પડતું લાગે છે. આમાં પણ એનું મનુલેહ્ય અને વાતસલ્ય જ વ્યક્ત થાય છે.

આમ આનંદ અને ઉદાસના બિન્દુઓમાં એ બોલે છે કે હું તો અત્યારે મારી બાળકી સાથે આનંદસાગરમાં બૂકી ગઈ છું. જરાજર એ જ ક્ષણે નાવડી એકાએક વાંકી વળે છે અને બૂકવા માંડે છે.

આમ એની ઉકિતનો ઉડેલો શબ્દ કવિએ ખૂબ સચ્ચ મૂકેલો છે. 'બૂકી' કહેતાં જ નાવડી બૂકવા માંડે છે.

નાવડી વાંકી વળતાં બપોમાં એ પહેલાં તો રવાભાવિક રીતે જ પોતાના મિત્રજનને પોકાર કરે છે, અને બાળકને પણ પોતાને વળગી જવાનું કહે છે. પણ પછી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં ખસાસોતે સાદ કરે છે, પણ ત્યાં તો પ્રસંગ એટલો વિકટ બની બળ છે કે 'અરે ઠાકી પણ આવો' એમ તે પુંકારી બોલે છે. ક્ષણાર્ધમાં જ એને ખાતરી થાય છે કે હવે ઠાકી જ બચાવી શકે એમ નથી, મૃત્યુ નિશ્ચિત છે એટલે છેવટે એ ઈશ્વરને સંબોધીને જ કહે છે કે 'હે દયાસિંધુ, હું આપું છું અને સાથે મારી બાળકીને પણ લાડું છું.' આમ એ અસદાચ થઈને ઈશ્વરનું શરણું સ્વીકારે છે.

નાવડી વાંકી વળવા માંડી ત્યારનું વર્ણન ત્વરિત ગતિવાળા ઉધોર હંદમાં ક્યું છે, અને એની ઉત્કટી ઉત્કટી ઉક્તિઓ અર્ધભુજગીમાં ગૂંથી છે. એથી વચ્ચેના ખૂબ ટૂંકાં—આવી પરિસ્થિતિમાં રવાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચારાય એવાં અને એટલા વેગથી બોલાયલાં સાચવી શકાય છે એ એની વિશેષ ખૂબી છે.

ત્યારપછી છેવટનો શ્લોક આવે છે. કાબ્યના આરંભ જેટલો જ અંત પણ સુંદર છે. હંદ પણ ત્વરિત ગતિથી બિપડતો અને પાંછળથી લંબાતો માલિની પસંદ કરેલો છે. 'નિમિષ મહીં જ ફળું નાવડું સિંધુ માંડી' અને માતાની અને પુત્રીની મધુર સુખ છબીઓ નેત્રજોતામાં બૂંસાઈ ગઈ. સાગરના ઉદરમાં સંધ્યા અને શૂક બંને સમાઈ ગયાં—રાત્રિનો અંધકાર ફેલાઈ ગયો અને એ અંધકારમાં જ સાગર શોકધેરાં ગીત ગાતો રહ્યો.

અહીં પણ માતા અને પુત્રીના નાશનું સૂચન સંધ્યા અને શૂકના અસ્તથી સાધ્યું છે, અને કાબ્યનો સમારોપ સરસ અને સુંદર બતાવ્યો છે.

નગીનદાસ, પારેખ

‘ ન ત્વહં કામયે સ્વર્ગમ્ । ’

[‘ સ્વર્ગની અને કામના નથી ’]

ચીનદેશમાં પો ચીઆ નામે બાદશાહ હતો.

તે બહુ લોકપ્રિય હતો, પણ પૂર્વજન્મના કાર્ત્ત્વ દુશ્વળિતને કારણે એને દીકરા નહોતો. પો ચીઆ અમરાવતીના અતિથિ થાય પછી સિદ્ધાસન ઉપર બેસનારો એના પ્રાસાદમાં ન બેળે

એટલે પો ચીઆ તથા એની રાણી પશ્ચિમાફ્રિકાની જાત્રાએ ગયા, અને ત્યાં જઈને દેવ આગળ સતાનની માગણી કરી એની પ્રાર્થના સફળ થઈ, ને એને ઘેર ત્રણ બાળક અવતર્યાં, પણ ત્રણેય કન્યા જ થઈ

ગણી કહે, ‘ આપણે તો પુત્ર જોઈએ નહીં દીકરી દીવાનો અર્થ થોડોક સરે છે ? ’

પો ચીઆ બોલ્યો, ‘ સાચું, પણ એ તો દૈવાધીન વસ્તુ છે, ત્યાં આપણે શો ઉપાય ? આ રણી દીકરીઓ પરણશે, અને હું છાયાપોષકમાં જાઉં પછી એક જન્માર્થ ગાદીએ બેસશે. ’

ત્રણેમાં કનિષ્ઠ કુવરી મીઆઓ જ્ઞાન બાદશાહને બહુ વફાવી હતી, એટલે એનો વર પોતા પછી સિદ્ધાસનારૂઢ થાય એવી બાદશાહની અભિનંદના હતી, પણ મીઆઓ જ્ઞાનને તો કન્યાકુમારી જ રહેવાના ઠોક હતા ‘ પિતાની આજ્ઞા બાગવી એ પાપ છે, ’ તે બોલી ‘ પણ રાણી થવામાં શો સાર ? એ તો નદીમાં પડેલો ચાદનીનો પડજાયો, જે સવાર પડે એટલે હુપ્ત થાય મારે તો આત્મા ઉપર ચડેયો મેલ ધોઈને શુદ્ધ બનવું છે, માદાની સારવાર કરી છે તથા ચક્રની બીડ બાગવી છે. મારે પગથિયું નથી ’

આ જાણીને પો ચીઆ બાદશાહને રોષ ચડ્યો. એણે તોફાનેરો લોકમ કહ્યો કે ‘ કુવરીને વાડીમાં નાખી આવો, એટલે એ બૂલે મરે ને ટાટે ફરે. ’ પણ વાડીમાં તો પવનદેવતાએ કુવરીને આહાર પહોચાડ્યો, ને ચાદાએ એને ફક્ત આપી

પછી તો કુવરી ધોળી ચક્રીચાળા સાધ્વીઓના આશ્રમમાં ગઈ. રાત્રે સાધ્વીઓને કહેવગવ્યુ કે એને કંઈક કામ આપજો, જેથી એ સાધ્વી થઈ આવજી નવ. પણ પાણી જગવા ને લાખડના ભારા આણવાનું કામ કુવરીને મળ્યું તે એને દેવૂતોએ કરી આપ્યું

આ સાધ્વીને બાદશાહના કાપે માઝા મૂકો, ને એણે સાધ્વીઓના આશ્રમને આગ લગાડી પણ એ આગના ધુવાણ બેળી મીઆઓ જ્ઞાનની પ્રાર્થના આકારો ચડી એટલે એકદમ મેધાબર બાળ્યો, વરસાદ વરસે એને આગ ફગી ગઈ

રાણીના કહેવાથી બાદશાહે કુવરીને ચાલવાને માર્ગે એક મંદિર ગયા પો, ને ત્યાં જ્ઞાનનાન તથા ખાનપાન ઝોડ્યાં પણ તોય કુવરી લવચારી નહિ એટલે બાદશાહે કુવરીનું ડોકુ બીડાડી દેવાની આજ્ઞા કરી પણ કુદાડો જેવી એના ગળાને ચડી એવી કુદાડો જ બાગી ગઈ અને એક સિદ્ધ આણ્યો, તે કુવરીને પોતા ઉપર બેસાડીને ધાવતો થઈ ગયો.

કુવરીને તો મૂર્છા આવી ગઈ, પણ મૂર્છા વળી ને એણે આખ બિલાડી તો એક નીવજાધારી તરણ એની આગળ આણ્યો ને કહ્યું, ‘ મીઆઓ જ્ઞાન, આ તમે નરકે આણ્યા છો, ત્યાં માણસને એના દુષ્ટત્વને સાર દડ થાય છે યમરાજે મને કહ્યું કે કુવરીને અદિ બધું બતાવો અને સાબત્યુ છે, કે તમાની પ્રાર્થનાથી શોખનું નિવારણ થાય છે, એ સાચું ? અને તમે હમણાં કાંઈક પ્રાર્થના કરો તો અમે સાબત્યુએ ’

મિઆઓ જ્ઞાન જેવી પ્રાર્થના કરી એવો જ અષકાર ફડી ગયો નગ નગ મડીને જ્યોતિર્મય સ્વર્ગ બન્યું તથા જમીન ઉપર પથ્થર ગીફૂલ ખીલી બીક્યા

મિઆઓ જ્ઞાન મર્ત્યલોકમાં પાછી આવી, અને પોતાની સાધનાને યોગ્ય રચના ગેતવા મંડી. ફરતા ફરતા તે પૂરો નામે ખડકમય એટ ઉપર આવી ને ત્યાં નવ વર્ષ લગી પ્રાર્થના કરી, એણે કેવળ સુવિચાર જ કર્યા અને અતે સિદ્ધ બની, એટલે દેવો એના દર્શન કરવા આણ્યા, તથા અમરાવતીપતિ મહેન્દ્રે એને સ્વર્ગમાં આવવા નેતાગી કન્યાકુમારી, અમરાવતીના પ્રમથમથ કાગમાં પણ મુકવા જાવ છે ત્યાં તેણે જાણુ વળીને મર્ત્યલોકે જોયો, અને કોટિ કોટિ કુખિયાનો આર્તનાદ સાંભળ્યો, એટલે એની સભાગ લેવા સાચું એ પાછી વળી તે દિવસથી એનું મિઆઓ જ્ઞાન નામ મળીને જ્ઞાન યીન (પ્રાર્થના સુઅમનાગી) એનું નામ પડ્યું * દે. વા

ગૌરી-વ્રત

[એક પત્ર]

આપણે ત્યાં આશ્રમમાં કન્યાઓ ગૌરીવ્રત પાળે છે એ સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થયું. ચોમાસાના દિવસોમાં કઢોળ ન ખવાય, શાક ન ખવાય તે તો સાદું જ છે. મત જેટલે દરજ્જે ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારેલો સંયમ છે તેટલે દરજ્જે તે સારી વસ્તુ છે જ, એટલે છોકરાઓ કે છોકરીઓ પોતાની શક્તિની અજમાયશ કરી, માળાપ કે શિક્ષકા નાં પાઠતાં છતાં, હઠપૂર્વક તેમની પાસેથી રત્ન મેળવી શકે છે અને તે ખરેખરે એ ખૂબ ઈચ્છવા જેવું છે. કેળવણીનું એ એક મહત્વનું અંગ છે. જેમ અખાડામાં કસરત કુસ્તી વગેરે કરીને શરીર કસાય છે તેમ જોતો દ્વારા સંકેતપ્રક્રિયા કેળવાય છે.

પણ ગૌરીવ્રતને આપણે ત્યાં સ્થાન ન હોઈ શકે એમ હું માનું છું.

આશ્રમમાં રહેનાર બધાં છોકરાછોકરીઓ અવિવાહિત રહેશે એવી આશા મેં સેવી નથી; એવી અપેક્ષા પણ નથી. આશ્રમમાં રહેલાં બધાં જ સ્વભાવમાં પાળે છે એમ પણ નથી. છતાં અખંડ સ્વભાવમાં એ જ. આપણો બધાનો આદર્શ છે. સ્વભાવમાં ન માનનાર આશ્રમમાં રહે જ શા માટે? આદર્શ સુધી જ ન પહોંચી શકે તે રસ્તામાં પોતા જોયું સ્થાન જોઈ ત્યાં ગોઠવાઈ જાય છે. પણ અતિ એ પણ આદર્શ તરફ જ જવા માગે છે એમ તો ફરકના હૃદયમાં છે જ. આવા આપણે ગૌરીવ્રતને ઉત્તેજન ન જ આપી શકીએ. છોકરીઓ સ્વભાવશીલ રહે એ જ આપણે ઇચ્છીએ. અને એ જ જાતની આપણી કેળવણી પણ હોય. છતાં જે પરણવા ઇચ્છે તેના તિરસ્કાર ન કરતાં, તેના કરતાં જુઓ આપણે કેવા ઈષ્ટ છીએ એવો ડોળ ન કરતાં, એના વિચારને વધારી સમર્થ એ વિવાહ એ કાંઈ અપવિત્ર વસ્તુ તો નથી જ.

સારો પતિ મળે એ ઇચ્છાથી ગૌરીવ્રત કરવામાં

આવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. ગારી એ હિંદુ સમાજ આગળનો ઉચ્ચજવા આદર્શ છે એ વિશે ચાકો નથી. પણ ગૌરીએ કાંઈ સારો પતિ મળે એવો સંકેત કરી તપશ્ચર્યા કરી ન હતી. એણે તો મહોદયનો સ્વર્ગ-વર કપોઈ હતો, અને સારો કે નરસો. પણ મહોદય જ મારે જોઈ એ છે એ સંકેતપદ્ધતિ એણે તપસ્યા આદરી હતી આજે આપણે ત્યાં સ્વર્ગવરની પ્રથા રહી નથી, એટલે છોકરીઓને કેવો વર મળે એ એમના પૂરેતો તો નસીબનો જ સવાલ છે. જે વસ્તુ આપણા હાથની નથી તે વસ્તુ માટે આપણે ઇશ્વરને શરણુ જઈ તેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ. છોકરીઓ પ્રાર્થના કરે કે 'હે પ્રભુ! મારાં વડીલોને સદ્-ભુદ્ધિ આપ, અને તેઓ મારે માટે મનપસંદ વર શોધી કાઢે એવું કર.' પતિની પસંદગી ને પોતાના જ હાથમાં હોય તો આવી પ્રાર્થના કરવાપણું નથી રહેતું. પછી તો પોતાને સન્મતિ આપવા વિશે પ્રાર્થના કરવાની રહી.

દેશના આજના જુવાનો કેવા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. અને છોકરીઓ કેવી છે એ પણ નથી જાણતા એમ નથી. આવાંમાંથી જ છોકરીઓને પતિ અને છોકરાઓને પત્ની મળવાનાં છે ને? એના કરતાં છોકરીઓને ઇશ્વરની એવી પ્રાર્થના કરે કે 'હે પરમ સ્વભાવશીલ! અમને સ્વભાવશીલ રહેવાની જ પ્રેરણા અને શક્તિ આપ, અને પરણવાની આગતમાં વડીલો તરફથી' અમારા પર જખરજરતી ન સાચ એટલા માટે એમને પણ 'સન્મતિ આપ.' ઇશ્વર આવી પ્રાર્થના કાને ધરે એટલા માટે અને સ્વભાવશીલ શક્તિ કેળવવા માટે આપણી છોકરીઓ જનજાતનાં જોતે લે એ સમજાવ એવી વાત છે.

[અનુસંધ • ૪૯ ૪૦૧]

મિત્રો કેમ વધારાય ?

[ગતાંકથી ચાલુ]

જો આપણે મિત્રો વધારવા હોય તો બીજાનાં સારાં તરતો પર ધ્યાન રાખીએ અને એમનાં દુઃખો અને એમની ખોડો તરફ જોઈએ. કોન્ફ્યુશિયસના શબ્દોમાં કહીએ તો, “તમારા પાડોશીના ઊપરા પરના ગરફતી ટીક કરતાં પહેલાં તમારા ઘરનું આંગણું ચોખ્ખું કરો.” બાઈબલમાં કહ્યું છે તેમ “બીજા માણસની આંખમાંનું કણુ જોતાં પહેલાં તમારી આંખમાંના કુંગર (કુંગર જેવડી ખોડ) જુઓ.” સ્ટીવન્સન કહે છે, “આપણા સૌથી શ્રેષ્ઠ સમજાનોમાં એટલું દુર્જન્ય છે અને ખરાબમાં ખરાબ દુર્જનોમાં એટલું સૌજન્ય છે કે આપણે એક બીજાની ટીક કરવાને લાયક નથી.”

બને ત્યાં સુધી કોઈની ટીક ન જ કરવી. ટીક અને નિંદા બને તેટલી ઓછી અને ન છૂટકે જ કરવી. આ સુવર્ણનિયમ છે, અને જતાં ધણી વાર ભૂધાઈ જાય છે. કોઈ વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં સારે નજરે પાસ થાય ત્યારે કેટલીક વાર એની આસપાસના ઇર્ષાભાર લોકો કહે છે, “એમાં શી નવાઈ ! એણે માસ્તર રાખ્યા હતા.” કોઈ ખાદી પહેરતું હોય એનાં વખાણુ કરવાને બદલે, કેટલાક કહે છે, “ખાદી પહેરે છે પણ એમને વિદ્યાવતી એકિલેટ ખાવામાં વાધો નથી.” કોઈ ધણી બહેર પ્રવૃત્તિમાં લાયકેલું હોય ત્યારે એની સેવાની કલ્પ કરવાને બદલે કેટલાક લોકો ટીક કરે છે, “એ તો દૂધીયણુની દાળનું શાક છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એ હોય જ.” સારું કામ કરતું જેટલું અમરું છે તેટલું જ સહેલું કામ સારા કામની ટીક કરવાનું છે. એક લેખકે લખ્યું છે કે ધણીખરા ધધામાં પ્રવીણ યનાં માણસને વખત લાગે છે પણ ટીકાકાર યવામાં જરા પણ અનુભવની જરૂર નથી. સૂર્ય જેવા બચ્ચ પ્રકાશ આપના ગોળા પર પણ ડાઘાઓ હોય છે, રમ્મ આંદની આપના ચંદ્રમાં પર ડાઘાઓ હોય છે, અને ગુઢાગ

જેવા સુગંધી પુષ્પની આસપાસ કાંટાઓ હોય છે, તેમ મનુષ્યના સારામાં સારા કામમાં ખોડ કાઢવી એ અચરી વાત નથી. પણ સારા કામમાં ખોડ કાઢનારા લોકો તો ઘડે ન જોતાં એમાંના કાંકરા જ જોનારા જેવા છે જેમ માખીઓ ગંદી વસ્તુઓ પર જ જમીને એસે છે તેમ કેટલાકને બીજાનું ખરાબ હોય તે જ જોતું ગમે છે.

એક વખત એક ચિત્રકારે પ્રદર્શનમાં એક કુતરાનું ચિત્ર મૂક્યું અને નીચે લખ્યું કે જે કોઈને એમાં કોઈ સ્થળે ખૂલ લાગે તો તે ઠેકાણે તેણે પેન્સિલનો નાનો લીટી કરવો. પ્રદર્શન જેવા આવનારમાંથી કોઈને એનો પૂંછડીનો ભાગ સારો ન લાગ્યો એટલે એણે ત્યાં પેન્સિલનો છેકો મૂક્યો, બીજાએ નાક પાસે કર્યો, ત્રીજાએ ગરદન પાસે કર્યો; એમ અનેક માણસોએ અનેક છેકા કર્યા. આખરે જ્યારે ચિત્રકાર પોતાનું ચિત્ર જેવા આગ્યો ત્યારે તે છેકાઓથી ભરપૂર હતું !

આપણે ધણીવાર ખાજકો પર ટીકાઓ કરીને એમને આપણાથી અન્યાસ કરી મૂકીએ છીએ. એક નાની ઠાકરી એના ઘરમાં બહુ દહીંથી અને બાળસુ મણાતી હતી, પણ એ એની ફાઈને લાં રહેવા જતી ત્યારે બહુ ઘડી થઈ જતી. આનાં ધણું કારણો દરે, પણ એમાંનું એક એ પણ હોય કે ઘેર એના પર ખૂબ ટીકાઓ થવાથી એને સારા થવાનું મન જ ન થતું હોય.

ટીકા કરવાથી પુષ્કળ મનુષ્યો યાય છે. અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ લિન્કન નાનો દનો ત્યારે એને બીજાની ટીક કરવાની ખૂબ રેવ હતી. કેટલીક વાર ખૂબ ટીકાઓથી ભરચક એની ચિઠ્ઠીઓ એ એની રીને રસ્તા પર ફેંકતો કે જેની સામે ટીકા કરી હોય તેના હાથમાં તે આખા વિના રહે જ નહિ. એથી એને ધણીની સામે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું. ૧૮૪૨ની સાલમાં એણે એક નવામો કાગળ લખીને રાજકારણમાં

બાગ લેનાર એક અભિમાની અને ઉદ્ધત માણસની મસ્કરી કરી. પેલા માણસે એ કાગળ લખનાર કોણ છે તે શોધી કાઢ્યું અને લિન્કનને પોતાની સાથે દંડપટ્ટ કરવાનું કહ્યું. છેલ્લી ફાળે એમની વચ્ચે સમાધાન થયું. પણ તે દિવસથી લિન્કનને નિશ્ચય કરી લીધો કે કોઈની દીકા કરવી નહિ.

જે કોઈ વાર દીકા કરવાની જરૂર જ પડે તો તે અને તેટલી મીઠાશથી કરવી. ખાંડના પડવાળા કિચનાઈનની દીકરી આપણે સહૃદયથી લઈ લખીએ છીએ તે જ પ્રમાણે વખાણની સાથે દીકા હોય તો દીકાની કડવાશ ઓછી થાય છે.

અમેરિકાના એક વખતના પ્રેસિડન્ટ કુક્લિન્કને એની સ્ત્રી-સેક્રેટરીના કામની થોડી દીકા કરવી હતી, પણ તે કરતા પહેલાં એણે એનો પેલાક વખાણ્યો. સેક્રેટરી ચરમાઈ ગઈ. એટલે કુક્લિન્કે કહ્યું, “એ તો મેં તમને સારું લગાડવા કહ્યું; હવે વિરામચિહ્નો મૂકવામાં વધારે ખ્યાન રાખજો.”

દીકા કેવી મીઠાશથી થઈ શકે છે તેનો સુંદર દાખલો અમેરિકાના એક વખતના પ્રખ્યાત પ્રેસિડન્ટ લિન્કનના એક કાગળ પરથી મળી આવે છે. લિન્કનના કાગળોમાનો એ બીજો નંબર પ્રખ્યાત છે અને ૧૯૨૬ ની સાલમાં તે કાગળ ૧૨,૦૦૦ ડોલરે (આશરે ૩૬૦૦૦ રૂપિયે) જાહેર લીલામવી વેચાયો હતો.

આ કાગળ ૧૮૬૩ માં લખાયેલ હતો અને તે વખતે અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ ચાલતો હતો. હજાર નામના સેનાપતિ પરનો કપકાનો આ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો:-

“મેં તમને સેનાપતિ બનાવ્યા છે કારણ કે તમારામાં કેટલાક ઉમદા શુભો છે, પણ મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે તમારામાં એવું કેટલુંક છે કે જેનાથી મને નેહછે તેને સતોય થયો નથી.

“તમે ઝરૂરી અને હોશિયાર લશ્કૃવા છો એમ હું માનું છું અને એ મને ગમે છે.

હું એમ પણ માનું છું કે તમે રાજકારણ અને લડાઈને જીતાં રાખો છો અને એ તમે બરોબર કરો છો. તમારામાં આત્મવિશ્વાસ છે, જે કિમતી અને જેના વિના ન ચલાવી શકાય એવો શુભ છે.

“તમે મહત્વાકાંક્ષા ધરાવો છો અને એ શુભથી સામાન્ય રીતે હાનિ કરતાં લાભ વધારે થાય છે. પણ, હું માનું છું કે જનરલ બન્યાં છોનાં લશ્કરના ઉપરીપણા દરમિયાન તમે તમારી મહત્વાકાંક્ષાને વદા થયા અને તમે દેશને તેમજ તે સ્વમૂલ્યદારને હારે અન્યાય કર્યો. x x x

“મને ધારતી લાગે છે કે એ સેનાપતિની દીકા કરવાને તમે લશ્કરને ઉશ્કેર્યું અને તેમ કરવાથી તમે જે બળને મતિમાં મૂક્યું તે બળ તમારી વિરુદ્ધ કામ કરશે.

“જ્યાં લશ્કરમાં આવી લાગણી, ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં તમે તો શું પણ ખુદ નેપોલિયન પણ આવા લશ્કરની મદદથી જીત મેળવી શકે નહિ. માટે હવેથી આતું અવિચારીપણું ન થાય તે માટે સાવધ રહેજો, અને ઉત્સાહ અને અવિરત પ્રયત્નથી આગેરૂં કરો, અને આપણે માટે વિજય મેળવો.”

કેટલાક લોકો સીધો દીકા કરવાને બદલે આડકતરી દીકા કરે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ પૈસાદાર માણસ આપ્રામાણિક છે એમ રપટ કહેવાને બદલે, એ બાઈની વાત થતી હોય તે વખતે કોઈ કહે કે બધા જ પૈસાદાર માણસો આપ્રામાણિક હોય છે તો તેનો અર્થ તેને આપ્રામાણિક કહ્યા જેવો જ થાય. માટે આવા ગર્જિત આલેખી કરવાથી દૂર રહેવું.

જે તમારે મિત્રો વધારવા હોય તો વધારે ખડતા વાદવિવાદ કરવાની રેવ કોઈ દિવસ પકડશે નહિ. એના દાખલાઓ મારી જણાવું છે કે વિવાદના જુરમામાં કુરોડો એમના પિતાનું અપમાન કરી બેસે છે, અને મિત્રોને ‘તમે ગૂંખા છો,’ તમે કંઈ સમજતા નથી’ એવાં ઉદ્ધત વાક્યો કહી નાખે

છે. એવાં કામલાઓ પશુ મળી આવે છે કે જેમને પહેલાં બહુ વાદવિવાદ કરવાની ટેવ હતી, તેમણે તે ટેવ મૂકી દીધા પછી વધારે સુખ અને શાંતિ સંપાદન કર્યાં છે.

વાદવિવાદ ન જ કરવા એમ હું કહેતો નથી. કેટલીક વાર તેના લુપ્તમાં આપણે આપણી વસ્તુ-ત્વકળા ખીલવી શકીએ છીએ અને આપણા વિચારોં ધણી અસરકારક રીતે જાણી શકીએ છીએ. વળી સામા માણસની પાસેથી પશુ આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે. વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વવેદ. ।

વાદવિવાદના ગેરલાભ ન થવા દેવા હોય અને ઉપર જણાવેલા લાભ મદદ કરવા હોય તો ત્રણ નિયમ માળવા જેવા છે: જરા પશુ ઉત્કેશનું નહિ; સંપૂર્ણ વિનય જનવવેદ; અને હંમેશાં સામાનુ દર્શિબિંદુ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ઉપરના નિયમો પાળવા એટલા અધરા છે— અને, ખાસ કરીને ત્યારે સામે માણસ એ બધા નિયમોનો ઉલ્લંઘન કરતો હોય ત્યારે—કે તે પાળવા લગભગ અશક્ય અને છે. એટલે, બનતાં સુધી વાદવિવાદ કરવાની સ્થિતિથી દૂર રહેવું.

અને, તમે વિચાર કરશો તો જાણુશો કે વાદ-વિવાદોમાંથી તમને ભાગ્યે જ કાંઈ ફાયદો થયો દરો. કોઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગાંધીજી મોટા હોય કે ડો. એની બેસન્ટ મોટાં હોય, એમાં કોઈની પૂંજમાં વધવટ ઓછી જ થવાની છે કે બીજી કોઈ લાભ-હાનિ પશુ થોડી જ થવાની છે ? એક વખત બે લેખકોમાંથી કયો સારો છે તે વાતની ચર્ચા પર ઊતરી પડતાં બે ઉમરાવોએ દંડપુલ કર્યું અને તેમાં બંને જામ્યા થયા. પછી એકે કહ્યું કે જો લેખક માટે એ લડયો હતો એનો એક પશુ ચન્દ એણે વાંચ્યો ન હતો, અને પછી બીજા ઉમરાવે મણુ એ જ મતલબની કણુલાત કરી ! આ કિસ્સાથી કદાચ તમને હસવું આવશે; પશુ, ત્યારે જ હજાર માર્ગ દૂર આવેલા ઈંગ્લંડમાં રામ્સે મેકડોનાલ્ડે મજૂર-પક્ષનો દ્રોહ કર્યો કે નહિ એ ઉપર કોઈ મદ્રમ અભિપ્રાય આપે અથવા રસિયાનો સામ્યવાદ હિંદુ-

સ્તાન માટે આવશ્યક છે કે નહિ તે ઉપર હિંમત-ભરી દલીલ કરે ત્યારે તે વિષયો એનું અગ્નિ હાસ્યાર્પદ નથી ?

વાદવિવાદ કરવાથી તમે કોઈના વિચાર બદલ્યાં છે ? અથવા, બીજાના વાદવિવાદથી તમારો કોઈ વિચાર બદલાયો છે ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ ઘણું-ખડું નકારમાં જ આવશે. પશુ બે તમને કોઈ વિચારો બદલાયાનું યાદ હોય તો તમને જાણુશો કે તે વાદવિવાદમાં ઉપર જણાવેલા ત્રણ નિયમોનું પાલન થયું દરો. એ નિયમો એટલા જરૂર પળાય છે કે વાદવિવાદથી સામાન્ય રીતે વિચારનો વિનિમય યોગ્ય નથી, પશુ દરેક પક્ષ પોતાના વિચારમાં વધારે ને વધારે દૃઢ થાય છે.

ભર્તૃહરિનો મોક છે કે જ્ઞાનલક્ષુવિદગ્ધ મદ્રાપિ નર ન રજયતિ । (અર્થઃજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલાને બહુ પશુ સંતોષ આપી શકના નથી) અને એ જ કાઠિમાં આપણે બધા આવીએ છીએ.

ગોદાસ્ત્રિમય એક ગામડા ॥ શિક્ષકની વાદ-નિવાદની કળાની મજાક કરતાં કહે છે કે એનામાં એટલું યાતુર્ધ હવું કે દલીલમાં હારે છતાં એ દલીલ ચાલુ ને ચાલુ રાખે. આપણને પોતાને પશુ અનુભવ નથી કે આપણે ખોટા છીએ એની ખાતી થવા છતાં આપણે વાદવિવાદ ચાલુ રાખીએ છીએ ?

આપણા બધામાં હંપદ એટલું બધું હોય છે કે કોઈ જાળમાં હારવાનું આપણને ગમતું નથી. એક નાની છોકરી મારી સાથે ફાફ્ટ રમે છે ત્યારે કેટલીક વાર ' મને જીતાડ્યો ' એમ કહે છે, અને હું જીતાડવાનું બૂલી જઈ ' તો યાદ દેવાવે છે. આથી મને હસવું આવે છે. પણ મોટાઓની મનોદશા પશુ કેટલીક વાર એવી જ હોય છે. સમ્રાટ નેપોલિયનની રાણી જેસેફાઈનને ઉલ્લેખ કરતાં એનો કોન્સ્ટન્ટ નામનો હજુરી (head-waier) લખે છે કે ત્યારે એ ગણી સાથે 'નિલિયડ' રમતો ત્યારે એને જાણી નોંધને જીતાડ્યો. આથી તે ધણી રાજી થતી.

તમારી દલીલ ગમે તેટલી સમજ હોય તોપશુ ઉત્કેશનું વાદવિવાદ ન કરવો. કેટલીક વાર તમારી

દલીલ ધણી સમજ હોય અને સામાની દલીલ મિત્રજ હોય તે જ કારણને લીધે સામાને પોતાના બચાવમાં અસમતાનું શસ્ત્ર વાપરવું પડે છે. દિંદુરતાનના રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ્યારે કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ દલીલ જરૂરી નથી ત્યારે તેના વિરોધીઓ આવું જ શસ્ત્ર વાપરે છે.

મદિ પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે: કાં તો સાચાં માણસને દલીલમાં હરાવીને તમે તમારું કુષ્ઠ સંતોષો અથવા વાદવિવાદ છોડીને અને એને એના વિચારો રાખવા દઈને એનો મિત્રભાવ તમારી તરફ ટકાવો. કહેવાની બાબે જ જરૂર છે કે આપણે વાદવિવાદ છોડવાનો જ રસ્તો પસંદ કરીશું.

ઉપર જણાવેલા બધા શુભોની ચારી અહિંસા છે. અહિંસાને બહોળામાં બહોળો અર્થ કરવાનો છે. માત્ર બીજને દાનિ ન કરવી એટલું જ નહિ પણ એના પર પ્રેમ રાખવો અને એના કષ્ટાણુ પર દષ્ટિ રાખવી.

આવી અહિંસાની શક્તિ કેટલી બધી છે તે વિષે મહાત્મા ગાંધીજીએ ધણી વાર લખ્યું છે. જેમ એ શક્તિનો ઉપયોગ રાજકારણના મહાન ક્ષેત્રમાં થઈ શકે તેમ આપણા નાના મિત્રમંડળમાં પણ થઈ શકે. એ પ્રેમની શક્તિના દાખલાઓ 'સગસે જાંચી પ્રેમસગાઈ' એ બાળકમાં આપેલા છે. કહેવાય છે

કે જૂના વખતના યુદ્ધોએ એમના અહિંસાના બળથી મહાન્નમત વાધ અને સિંહને કાબૂમાં રાખી શકતા હતા. આપણું સરકાર છે કે અહિંસાને મહાન પ્રયોગ આજે આપણે આપણા રાજકારણમાં જોઈ રહ્યા છીએ.

અહિંસાની એક ખૂબી છે કે તેનો ઉપયોગ કરવાને કોઈ ખાસ સંતોગોની જરૂર નથી. આજ સર આપણે એને ફેળવી શકીએ છીએ. આપણે બધાં દાનમાં હાજરો રૂપિયા આપી શકીએ એવી સ્થિતિમાં નથી, અથવા તો આપણી સત્તાથી લાખો માણસોનું કષ્ટાણુ એકદમ કરી શકીએ તેમ નથી; પણ નાની નાની બાબતોમાં જો આપણે પૂરેપૂરી અહિંસા જાળવીશું તો જનસમાજ છે તે કરતાં તેને કંઈક વધારે સુખી બનાવવામાં આપણે થોડી પણ મદદ કરી છે એમ ગણાશે.

આવી અહિંસા પાળનારને જ સાચા મિત્રો મળે છે, અને એ મિત્રો એવા હોય છે કે જેઓ સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં—બધા જ સંજોગોમાં—એની સાથે સરખી પ્રીતિથી વર્તે છે અને એને મદદ કરે છે.

સતીશચંદ્ર પ્રતાપરાય દેસાઈ
એમ. એસસી. (લંડન) બાર—એટ—સો

૧

મારા મિત્રે ઔદ્યોગિક કારીગરની ખતતા પ્રમાણ ૩૫ એક નાનકડી પીળા પોથી ખોલી. ચીનાઈ લિપિનાં દાલ વપરાતાં બીજાની વ્યવસ્થા ધણી સુગમ હશે પણ અસહ્યતાં લાકડાનાં બીજાની સુંદર છપાઈ આગળ ખરેખર તે જોડાળ જ દેખાય.

“તમારે માટે એક રમૂજ કયા શોધી રાખી છે,” તેણે કહ્યું.

“જાપાની કયા છે ?”

“ના, ચીનાઈ.”

“પુસ્તકનું નામ ?”

“ચીનાઈ લિપિના જાપાની ઉચ્ચાર પ્રમાણે અમે એને ‘યુ-મોન-કવાન’ એટલે ‘અખંડ અંતરાય’ (Gateless Barrier) કહીએ છીએ. એનમાર્ગીઓ અથવા તો ધ્યાનમાર્ગીઓ એ ગ્રંથનો ખાસ અભ્યાસ કરે છે. ધ્યાનગ્રંથોની વિશેષતા—જેની આ કથા એક સાચું દર્શાવે છે—એ છે કે એમાં જરા પણ વિવરણ નથી હોતું. સૂચન માત્ર કરે છે. પ્રશ્નો મૂકે છે; પણ અભ્યાસીએ ઉત્તર વિચારી લેવાના હોય છે. એને સાંપડેલા તત્ત્વને એ લખી શકે નથી. તમે જાણો છો કે વાણીને અશક્ય એવા પ્રદેશમાં ચિંતનથી પહોંચવાનો પ્રયત્ન એ ધ્યાન. એ ચિંતનને વાણીના ચોકડામાં જકડે. એટલે ધ્યાનની વાવના તો નષ્ટ જ થવાની.....લોકો તો આ કથા ખરી હોય એમ જ માને છે, પણ ધ્યાનમાર્ગીના એક પ્રશ્નને અર્થે એનો ઉપયોગ થયો છે. એ કથાનાં ત્રણ ભુવં ભુવં ચીનાઈ પાકાનતર છે કું તમને એ ત્રણેને સાર કહીશ.”

અને એણે નીચે મુજબ એ કથા કહી—

૨

સીંગ નામની છોકરીની આ કથા ચીંગ-ટાંગ-૯૬ નામના ઝાલીએ ‘ભુર્ણ-રયો-લી-દ્વાન-કી’ નામના

ગ્રંથમાં આપી છે. એના ઉપર બુ-મુ-કવાને ટીકા લખી છે (જેને જાપાનીઓ ‘યુ-મોન-કવાન’ કહે છે). એ ધ્યાનમાર્ગીઓનો ગ્રંથ છે.

પૂર્વે દાન-વાનમાં રહેતા યાંગ કીઅનને અનુપમ સુંદર મુત્રી હતી. એનું નામ સીંગ. કીઅનનો ભત્રીજો વાન ચૂ પણ સુંદર હતો. જન્મે છોકરાંઓ સાથે રમતાં. કીઅને એક દિવસ ખુશમિજાજમાં એના ભત્રીજાને કહ્યું: “સીંગ સાથે તું પરણશે ?” અને છોકરાં આ શબ્દો શ્રુત્યાં નહિ, અને પોતાને પરણેલાં જ માનવા લાગ્યાં.

વર્ષો વીત્યાં. ધણે ઠેકાણેથી સીંગનાં માર્ગાં આવવા માંડ્યાં. હોંસોલા પિતાએ લગ્ન લીધાં. આ જાણી સીંગને જલ્દી કુખ થયું. વાન ચૂ ધણે બિભૃષે અને રોષે બરાર્થ ગામ છોડી દૂર દેશ વસવા નિશ્ચય કર્યો.

બીજો દિવસે એણે વઢાણ તૈયાર કર્યું અને સાંજે સુશાંત પછી મુસાફરી શરૂ કરી. મધરાતે, કોઈ એને પોકારતું હોય એમ લાગ્યું. “વાન ચૂ, જરા તો ચોભ. કું આતું છું!” અને એક છોકરીને કિનારા પર વઢાણની સાથે ઠોકતી આવનાં બોર્ડ. સીંગ આમ અચાનક આવી એથી એ ધણે રાજ થયો. સીંગને વઢાણમાં લઈ ચૂ નામના રણિ-વામણ પ્રદેશમાં જઈ વસ્યો.

ત્યાં ૭ વર્ષ વીત્યાં. એમને બે છોકરાં થયાં, સીંગને માખાપ રાજ પાદ આવતાં અને તેમને મળવાનું એને ઘણું મન થતું.

એક દિવસ એણે વાન ચૂને કહ્યું: “પૂર્વ જન્મમાં તમને આપેલું વચન કું તોડી ન શકી અને માખાપને મૂકી તમારી સાથે આવી. એમનું ત્રણ મારે મારે ઘણું છે. પાછાં જઈ એમને મળીએ, જઈ વાન જુદી જઈ એમની ક્ષમા માગીએ.”

“જરા ખામોશ રાખ,” ચૂએ કહ્યું. “આપણે એમને મળવા જઈશું.”

ફરી પાછું વઢાણ તૈયાર કરાવ્યું; અને થોડે દિવસે દાનવાન પહોંચ્યાં.

દેશના રિવાજ પ્રમાણે, સૌમને વઢાણમાં જ રાખી વાન ચૂ કીચન પાસે ગયો. કીચન તો બગીચાને નોંધ ધણો રાજ થયો.

“તને કેટલા દિવસથી મળવાનું મન હતું. શું થયું તું ?”

“બહુ માનપૂર્વક વાન ચૂએ જવાંજ આપ્યો :

“હું તો તમારી પાસે ક્ષમા માગવા આવ્યો છું. આ માંધાણ શબ્દો મને યોગ્ય નથી.”

કીચનને કંઈ સમજ પડી નહિ એટલે પૂછ્યું :

“ક્ષમા શાની આપવાની ?”

“સૌમને લઈ નાસી ગયો. એટલે તમે ગુસ્સે થયો એમ જ મેં ધાર્યું—હું એને મારી સાથે ચૂ લઈ ગયો હતો.”

“કોની છોકરી સૌગ ?” કીચને પૂછ્યું.

“તમારી જ પુત્રી—સૌગ.”

“તું કોની વાત કરે છે ?” આશ્ચર્યથી કીચને પૂછ્યું. “આ બધાં વર્ષો તું ગમે ત્યારથી મારી સૌગ પ્રચારીવશ પડી છે !”

“તમારી પુત્રી તો સુખી છે,” વાન ચૂ ધણો અકળાઈ ગયો. “૭ વર્ષથી અમે પરરૂપાં છીએ અને તમારી પાસે ક્ષમા માગવા આવ્યાં છીએ. આ મરકરી તમને શોભતી નથી.”

ક્ષણેક તો બંનેએ મૂંઝાં મૂંઝાં જોયા કહ્યું.

કીચન વાન ચૂને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો. એક પથારીમાં ખૂબ અચકત એની છોકરી પડી હતી. ખરેખર એ સૌગ હતી : સુંદર છતાં શીષી.

“એનાથી બોલાવું નથી,” એ જદે ધીમેથી કહ્યું.

“પણ સમજી શકે છે.” સહેજ દસીને કીચન સૌગ તરફ વળ્યો : “ચૂ કહે છે તું એની સાથે નાસી ગઈ અને એને પરણી !”

સૌગ ચૂ તરફ ફરી સહેજ દસી.

“હવે મારી સાથે નદી પર ચાલો.” આ

ગભરાયેલા અતિથિએ સસરાને સાથે લીધી. “હું સાંભીત—ફરીજ. ભલે મેં આને આંતરો નોંધ છે. તમારી પુત્રી સૌગ આ ઘડીએ પણ વઢાણમાં જ છે.”

બંને નદીએ ગયા અને સૌગ બંનેને આવકાર આપવા ઊભી હતી. પિતાને જોતાં તેણે માથું નમાવ્યું અને ક્ષમા માગી.

કીચને એને કહ્યું :

“તું મારી જ પુત્રી હોય તો મારા અંતિમ સલાકાળ તારા પર છે તું મારી સૌગ જેવી જ છે. પણ હું કંઈ સમજી શકતો નથી...”

“આલ, અમારી સાથે.”

ત્રણેએ ધર તરફ જવા માંડ્યું. સામેથી માંદો સૌમને આવતાં નોંધ—એણે વર્ષો ધર્મા પથારી બદાર પગ મૂક્યો નહોતો. ધણા દર્ષમાં ને ઉત્સાહમાં એ તેમને મળવાને આવતી હતી. બંને સૌગ નજીક આવ્યાં પણ કોઈ જાણી શકતું નથી—બંને એક મેકમાં બળી ગયાં અને ત્યાં ફક્ત એક જ સૌગ—પહેલાં કરતાં અધિકતર સુંદર, કુખ અને શોકથી યુક્ત—હસતી ઊભી હતી.

કીચને વાન ચૂને કહ્યું :

“તું ગયો ત્યારથી સૌગ બોલતી ન હતી અને ધેનમાં હોય એમ પડી રહેતી. હવે મેં જાણ્યું કે એનો આત્મા દૂર હતો.”

સૌગ બોલી ઊઠી :

“હું ઘરમાં હતી એમ જાણતી નથી. કુખી ચૂને ગામ છોડી જતાં મેં જોયો. એ રાતે મને સ્વપ્ન આવ્યું કે હું એની પાછળ દોડી...પણ હું જ જાણતી નથી કે ખરી સૌગ કોણ ? વઢાણમાં જતી રહી તે હું કે ઘરે રહી તે ?”

૩

“આખો કથા આવી રીતે છે,” મારા મિત્રે કહ્યું. યુ-ગોન-કલાનમાં આ આખાનની ટીક છે. ટીકાકાર લખે છે : એન સમૂહાવના પાંચમા મહાપુરને એક દિવસ કોઈ આચાર્યને પૂછ્યું : “આરે સૌગને

આત્મા જૂર ગયો તો ખરી સીંગ કાણુ ? ” આ પ્રશ્નની ચર્ચા માટે આ કથા પુસ્તકમાં જોડી દીધી છે. પણ પ્રશ્નનું રહસ્ય ઉકેલ્યું નથી. આખ્યાનકાર એટલું જ લખે છે ખરી સીંગ કાણુ એ બે સમજી શકો તો એક ખોળિયું છોડી બીજામાં જવું એ કોઈ મુસાફરખાનામાં વાસો કરવા જેવું છે જ્ઞાનને એ પગથિયે તમો ગયા ન હશે તો જોજો તમારે અર્થ વગર દુનિયામાં રખડવું પડશે. નહિ તો પચમહા-ભૂતોનો એકાએક નાશ થતાં સાત માથાં અને આઠ પગવાળા કાચખાને બીજાના પાણીમાં નાખતાં જે સ્થિતિ થઈ તેવી સ્થિતિ થશે. તે વખતે એમ નહિ કહેતા કે તમને એ વસ્તુ વિષે કંઈ કહ્યું જ નહતું ... હવે એ વસ્તુ...

“ મારે એ વસ્તુ વિષે સાંભળવું નથી, ” હું વચ્ચે જ બોલી બીક્યો, “ અને સાત માથાં અને આઠ પગવાળા કાચખાનું મારે કામ નથી. મારે તો વસ્ત્રોનું શું થયું તે જાણવું છે. ”

“ ક્યાં વસ્ત્રો ? ”

“ જ્યારે બંને સીંગ મળ્યા ત્યારે એમણે લુદાં જુદાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હશે. એક અપરિણીત છોકરી અને બીજી પરણેલી વધુ—શું વસ્ત્રો પણ એકબેકમાં મળ્યા ગયાં ? એક વસ્ત્ર રેશમનું અને બીજું સુતરનું હોય તો તાણવાણા એક સુતરાઉ અને એક રેશમી થઈ ગયા, અથવા તો એક સીંગનાં વસ્ત્ર પીળાં અને બીજાનાં વાદળા હોય તો . બંને મળીને લીલો રંગ નહિ થયો ? ... કે પછી એક સીંગ પોતાનાં વસ્ત્રો છોડીને જતી રહી, એક શબ્દ છોડીને, માજરી બીજામાં વસે છે તેમ ? ”

“ જુદાં જુદાં પાકાન્તરોમાં વસ્ત્રો વિષે ઉલ્લેખ નથી, ” એણે જવાબ આપ્યો, “ એટલે હું શું કહી શકું ? યોદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન છે, તે સીંગના વ્યક્તિત્વ સંબંધી છે અને તે જ મહત્વનો છે. ”

“ પણ એ વિષે તો કંઈ લખ્યું જ નથી. ”

“ પ્રશ્ન ઉકેલ્યો નથી એ જ એનો અર્થ. ”

“ શી રીતે ? ”

“ કાચુ ? વ્યક્તિ જેવું કશું છે જ નહિ. ”

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯૪]

જેમણે પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો નથી એમને હું જરૂર કહું કે આજના જમાનામાં પરણવામાં રસ રહ્યો નથી. આદર્શ ગૃહસ્થજીવનની લાપકાત હું નથી જોતો છોકરાઓમાં કે નથી જોતો છોકરી-ઓમાં. ગૃહસ્થજીવન એટલે આત્મવિલોપન, આપતોગ અને સમાવેસવાળા ખૂણ કટ કરી શકે અને સમાવેસવાળા પોતાને મદદગાર થાય એ જ દૃષ્ટિથી પોતાનું જોડીદાર પસંદ કરે એવાં તરણતરણીઓ આજે છે ક્યાં ? ન રહેવાય ત્યારે પગથાંનું એ રસ્તો બરાબર છે. અને તે વખતે વિચારપૂર્વક પસંદગી કરવી અને ગૃહસ્થ-ધર્મ શોભાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. પણ જે ઉમરે ગૃહસ્થજીવનનો ખ્યાલ સરખો મનમાં નથી જોડ્યો, પરણવાની હાજત બીજી નથી થઈ તેવે વખતે ગૌરીવત વળી શું ?

સાવિત્રીવત વખતનો સંકટપ ભુલો હોય છે. પરણે તે સ્ત્રીઓ ધીરની પ્રાર્થના કરે છે કે આજે જો વરી છું એ જ પતિ મને જન્મોજન્મ મળે, જેથી મારા પાતિવ્રત્યને આડે યમરાજ પણ આવી ન શકે. મરણ કરતાં પતિનિશા શ્રેષ્ઠ નીવાધી જોઈએ.

આપણા આત્મા વિચારો સાંભળી સમાજ જરૂર આપણને કહેશે કે ‘ આદર્શ ગૃહસ્થજીવનની લાપકાત પણ સમાજ જ્યારે ખોઈ બેઠો છે. ત્યારે ગૃહસ્થ જીવન કરતાં હનરગણું અધરું બલયર્થનું જીવન શક્ય માનો છો અને પસંદ કરો છો ! તમે માંડા તો નથી થયા ! ગૃહસ્થજીવનમાં પણ જ્યાં પ્રમાદ થાય છે ત્યાં બલયર્થમાં નેર્યો દંભ જ નહિ રહી જાય ? એના કરતાં ડાઘા થઈ, છે એ સ્થિતિમાં જ એક કમળ આગળ વધીને સંતોષ માનો એ શું ખોટું ? ’ એવી રીકાને શબ્દથી નહિ પણ આપણા જીવનથી જવાબ આપવાની શક્તિ આપણે કેળવવી રહી. એટલા માટે આપણું જીવન શિષ્ય ન રહે, નિયમ-બદ્ધ રહે, અને શિષ્યવ્રતાને પાલક એવા કથાને આપણે ઉત્તેજન ન આપીએ એ જરૂરનું નથી ?

૧૯૨૭

કાન્તા સાહેબ કાલેલકર

રવહુની વાદદાસ્તમાંથી

૧. કચડો જંદયો

એક ગામમાં એ બહેનો રહેતી હતી. ગામ લોકો સાથે ખૂબ લડતી-ઝઘડતી, ગાળાગાળી પણ કરતી. એમના ત્રાસને લીધે ગામલોકોને નાકે દમ આવી ગયો હતો. બધા મિત્રારા હેરાન હેરાન થઈ ગયા હતા.

લડકણી બહેનોના રોજના ઝઘડાથી ત્રાસીને એક દિવસ ગામના બધા લોકો ચોરામાં મેળા થયા અને શાંતિ સાચવવાનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. એમાં એક અતુલવી વૃદ્ધ પણ હતો. એમણે કહ્યું, “કૌને સર્વાર્થ સાધતમ્.” એ અથડા કરનારી ડોકરીઓ ગમે તે કહે કે ગમે તેમ કરે. આપણે તો સાંભળીને ચૂપ રહેવું અથવા તો એમની હામાં હા બાજવી. એમ યામ તો જ આ બકાથી છુટારો.

આ વાત સર્વાનુમતે કબૂલ થઈ એટલું જ નહિ પરંતુ સૌએ એવું બરાબર પાલન પણ કર્યું. એ કંઈ શહેરના લોકો થોડા જ હતા જે એમ માની બેસે કે ચોરામાં પસાર થયેલા ફરાવો તો કેવળ પસાર કરવા પૂરતા જ હોય છે ને અમત્રમાં મૂકવા માટે નહિ!

૨

ગામલોકોમાં થયેલું આ પરિવર્તન એ બહેનો તરત સમજી ગઈ. પહેલાં તો તેઓ ખૂબ ગતરાઈ અને હેરાન થઈ. પછી ઘેર ઘેર ગઈ, બારણે બારણે ફરી, ગલીએ ગલીએ રંગડી, મહોલ્લે મહોલ્લે બિલાડીની જેમ બટકતી બટકતી ફરી. જુદી જુદી રીતે અથડા બેસી ફરવા અને ખરાબ ખરાબ વાનું ફેલાવવા લાગી પણ ઉપરે તેમને ખાતો થઈ ગઈ કે ગામવાળા તો પોતાના નિર્ણયમાં બરાબર અડગ છે, એ ચું કે આ નથી કરતા. આખરે તે ખૂબ નિરાશ થઈ ખાવા પીવાનું ભાવે નહિ, રાત્રે ઊંઘ પણ આવે નહિ! ઝઘડા ને બકવાટને અત્રાવે એમનું તો માથું જ ફરવા માંડ્યું. નિયારી દિવસે દિવસે દુબળી પડવા લાગી. શરીર સૂકાવા લાગ્યું. બન્નેના ચહેરા ઉપર લાચારી ને ઉદાસીનતાના ચિહ્નો રપજ દેખાવા લાગ્યાં. ગાળો લાંડવા ને ઝઘડા

ફરવા સવારથી સાંજ સુધી એમની જીભ મોસવાતી ને દબેલીઓમાં ચુંટ આવતી. એમને એવી બીક લાગવા માંડી કે જો આમ ને આમ વધુ ચાલશે તો કદાચ પોતે એક દાંડો માંડી થઈ જશે!

૩

વર્ષમાં એકવાર એ ગામમાં મેળા બગતો. એમાં લોકો દૂર દૂરથી આવતા. આ વર્ષે પણ મેળાબસાયો. મેળામાં નવા આવેલા લોકોને જોઈને નાની બહેનને એક યુક્તિ સૂઝી. મનમાં ને મનમાં જ ખૂબ ખુશી થતા લાગી કે બસ, આજે તો ઝઘડાનો સરસ મોકો હાથ લાગ્યો છે! રસ્તા ઉપર એણે પોતાની ચાદર પાથરી દીધી અને એક હાંસીમાંથી જાત એના ઉપર ફેંકતા માંડી. એક અનખરો માણસ એ રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો હતો, એણે પેલી ડોકરીને પૂછ્યું, “બહેન, આ તું શું કરે છે?”

જરા ગંભીર થઈને એ બોલી, “હાથ ઝીની થઈ ગઈ છે. હવાઈગઈ હશે એટલે એને તડકામાં સુકવવા મારે પાથરું છું.” પેલા અનખરો માણસે હસતાં હસતાં કહ્યું, “આ તો નવી નવાઈની વાત! હાથ ને તે વળી કયાંય તડકામાં સુકવાય છે! અરેરે, શીદને આમ હાથ બગાડી રહો છે?”

બસ, એ વડકણીને લડવાની તક મળી ગઈ. બૂખી વાપણની જેમ ઉછાળો મારી ગર્જવા લાગી, “એટલે! એમાં તારું શું અગર છે? જાન અહીંથી, તારું મોઢું બાળ! તારા બાપની હાથ ફરો! જા, જા, હવે અહીંથી! તારું કાણું મોઢું લઈને ચાલ્યો જા! મારે મન ફાવશે તેમ કરીશ! આઓ છે મોટા...!”

વડકણી જેટલો ભાખાંઝાર મારી પાસે તો નથી કે નેથી એનો ખરો રંગ બતાવી શકું! એની વાઝેરા એટલી તો વેચથી ચાલી કે મેળામાં આવેલા અર્ધા માણસોની હડ તો ત્યાં જ જમા થઈ ગઈ.

એટલામાં એને થયું કે આવી સરસ તક છે. એકથી એકલી એની મજા કેમ લેવાય! મોટી બહેનને બોલાવી લઉં. એ જય મારા જેટલી જ બૂખી થઈ ફરો. નેરથી પોદારી બીડી, “જીજી, એ જીજી, અરે એ જીજી.

દોડ, બલદી દોડ, ઝંઘડો જડ્યો છે ! અરે, આવ રે આવ, કેટલે દિવસે આવો મોકો આવ્યો છે ! બલદી આવી જા ! ”

આ સાંભળીને મેળામાં આવેલા લોકો તો ગભરાઈ જ ગયા. નાની છોકરીના ‘બોમ્બ ગોળાઓનો’ એમને સારો પરિચય થઈ ચૂક્યો હતો. હવે એની

જ મોટી અહેન વાવવાની ! કાણ બળે શું તું શું થશે ! લોકો કરી ગયા !

જેતમેળામાં લોકો આમ તેમ વિખેરાઈ ગયા. પૂજ્ય દિગ્મત એકઠી કરીને એક હું જ એ બહેનોની મુખમુદા ભેવા જુઓ રહ્યો.

અરેરે, જે એ વખતે મારી પાસે કેમેરા હોત તો ! ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૦

૨. પ્રેમ ત્યાં પંથ

અમેરિકામાં કેટલીએ જમીન નકામી એમને એમ અણખેડેલી પડેલી છે. કામ કરનારા મજૂરોની ત્યાં ભારે અછત છે, આ કારણે જ ત્યાંના ગોરા લોકો યુરોપિયન હામસીઓને પકડી પકડીને લઈ ગયા અને એમને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા. હામસી ગુલામોની મદદથી ગોરાઓએ પડતર જમીનમાં ખેતી શરૂ કરી. ગુલામોની તનનોડ મહેનત-મજૂરીને કારણે અમેરિકાની જમીન થોડા જ સમયમાં ધનધાન્યથી ભરપૂર થઈ ગઈ.

પરંતુ ગુલામોની સ્થિતિ તો રાજ ને રાજ બગડતી જ આવી. ગુલામી પ્રથાને ધરમૂળથી દૂર કરવા માટે એક જનજનસ્ત આંદોલન કરવું પડ્યું અને ભારે યુદ્ધને અંતે હામસી ગુલામો સ્વતંત્ર થયા.

હામસીઓ આજાદ તો થયા પરંતુ ગોરાઓ તો એમના પ્રત્યે એવો ને એવો જ તુચ્છકરભર્યો વ્યવહાર કરતા, જેવો આપણા દેશમાં હજી ગઈ કાલ સુધી સર્વજોઈ હરિજનો પ્રત્યે કરતા હતા. આટલી જનજનસ્ત આધુનિક સભ્યતાવાળા, સાધનસંપન્ન અને શિક્ષિત અમેરિકામાં પણ હામસીઓની સામાજિક સમરવાનો હજી પણ ઉકેલ નથી આવ્યો.

એમના ઇતિહાસની એક નાનકડી વાર્તા વાચકો પાસે રજૂ કરું છું.

એક દિવસે એક હામસીને જલદી જલદી રેલને પહોંચી ગાડીમાં જવું હતું. એક થોડાગાડીવાળાને પામે બોલાવી એણે કહ્યું, “ મને તરત જ રેલને પહોંચાડ — ગાડીમાં મારે જવું છે. ” જ માથોય તે ભાડું આપીય, પણ તું મને જલદી રેલને પહોંચાડ. ”

ગાડીવાળો ગોરા હતો. એણે કહ્યું, “ અરે ભાઈ, રેલને લઈ જવામાં મારે કશો વાધો નથી; મારે તો મારા ભાડા સાથે કામ છે ! પણ હું તમને મારી ગાડીમાં કઈ રીતે બેસાડું ? જે આ અમારા ગોરા લોકો દેખી ત્યારે હું એક હામસીને મારી ગાડીમાં લઈ જઈ છું, તો આજથી જ બધા મારા બહિષ્કાર કરે અને મારો તો રેલનો જ ટળી જાય ! અને આ બીજા ગાડીવાળાઓ પણ મને તરત જ નાતજવાદ મૂકી દે ! હું બંધી મુરડેલીઓનો સામનો કરવા-તૈયાર છું, પણ સામાજિક બહિષ્કાર સહન કરવાની આપણી તૈયારી નથી ! માફ કરજો; હું તમને ગાડીમાં નહિ બેસાડી શકું. ”

પણ પેલા હામસીને તો કોઈ પણ રીતે મુકરર સમયે ગાડી ઉપર પહોંચવું જ હતું. બીજા ગાડી મેળવવાનું કઠિન હતું અને ગોરાઓને જે મળી જતો તોય એનો સલાવવાવાળો તો ગોરા જ હોત. ત્યારે હવે કરવું શું ?

જેઓ દયાવેલા હોય છે, જેમને હંમેશાં સામાજિક મુરડેલીઓનો સામનો કરવો પડતો હોય છે, તેમની જીવનશક્તિ કાંઈક વધુ વિકસેલી હોય છે. મુરડેલીઓના અનેક પ્રસંગોનો સામનો કરતાં કરતાં એમનામાં કાંઈ ને કાંઈ સૂઝ-સમજ આવી જ જાય છે.

હામસીએ અત્યંત નમ્રતાથી એને કહ્યું, “ ચિંતા કરવાનું કાંઈ કારણ નથી; તમે કરશો નહિ. તમે ગાડીની અંદર બેસી જાવ અને હું ગાડી બરાબર ઠાંધી લઈશ; તમને હું તમારું ભાડું પણ પૂરું ચૂકવીશ. મારી આટલી વાત માનો. મારું પણ કામ થઈ ને તમને કશું નોખમ નહિ રહે. ”

બન્ને દરો પડ્યા ! બન્નેનાં કામ પતાં !

માર્ચ, ૧૯૪૦.

‘ શવ જો ચોલો ’ માથી.

શુન:શેપની કથા

શુન:શેપ નામ તમને કાંઈક અપરિચિત લાગશે; અને લાગે તો નવાઈ પણ નથી. કારણ કે તે નામ આઈ લોડોના જૂનામાં જૂનાં મધ ઋગ્વેદમાં આવેલું છે. એટલે તે ગ્રાંથમાં ગ્રાંથ ત્રણથી ચાર હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું તો છે જ. ઋગ્વેદમાં જુદા જુદા ઋષિઓએ પરમાત્મા-પરમેશ્વરની જુદે જુદે નામે જુદે જુદે સ્વરૂપે કવેલી સ્તુતિઓનો સંગ્રહ છે. તેમાંની એકમાં શુન:શેપ ઋષિ વરુણદેવની સ્તુતિ કરતાં કરતાં કહે છે:

‘હે વરુણદેવ! મારી વિનંતિ સાંભળો; અને કૃપા કરો. દુઃખમાં ફસાયેલા હું રક્ષણ મેળવવા માટે તમને સંબોધું છું.

‘હે જુહિમાન! તમે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીમાં વ્યાપેલા છો; મારા કલ્યાણને અર્થે હું જે કંઈ કરું છું તે તમે સાંભળો.

‘મારા સૌથી ઉપરના પાશ છોડી નાખો, વચલા છોડી નાખો, અને છેક નીચેના છોડી નાખો, જેથી કરીને હું છુટી શકું.’

એ સ્તુતિ વાંચતાં જ તરત પ્રશ્ન થાય છે કે, શુન:શેપને કેણે ઉપરના, વચલા અને નીચેના પાશો વડે બાંધ્યા હતા, તથા તેમનો જીવ શી રીતે જોખ-મમાં આવી પડ્યો હતો? જેથી તેમને આ રીતે વરુણ-દેવની સ્તુતિ કરવી પડી. એ સમગ્રી કથા ‘ઐતરેય બ્રાહ્મણ’ નામના મંથમાં આપેલી છે. વેદોનાં જુદાં જુદાં સૂક્તોનો ઉપયોગ યજુર્વિધિમાં ક્યારે કેવી રીતે કરવો એ બતાવવા દરેક વેદ ઉપર જુદા જુદા ‘બ્રાહ્મણ’ ગ્રંથો છે એ ગ્રંથો વેદો પછીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આર્ય ગ્રંથો કહી શકાય. તે કથા આ પ્રમાણે છે:

‘વેદસના પુત્ર ધૃષ્ટકાકૃતશી રાજ દરિદ્રમંદ્રને શો ક્રોડો હતી, પરંતુ પુત્ર નહોતો. તેણે નારદને પૂછ્યું, ‘જેઓ સમજી છે, તેમજ જેઓ અણસમજી છે, તે

બધા પુત્રની ઇચ્છા કરે છે, તેનું શું કારણ? પુત્રથી શો લાભ થાય છે!’

નારદે તેનો વિસ્તારથી જવાબ આપ્યો: ‘પિતા પેતે કરવા માંડેલાં કે કરવા ધારેલાં કૃત્યોની જવાબ-દારી પુત્રને સોંપી શકે છે; અને એ રીતે મર્્યા બાદ પણ જીવતો રહી શકે છે. તેથી બધા પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે. વળી વિવિધ પદાર્થો વડે જે સુખ મળી શકે છે, તે સૌથી વધારે સુખ પુત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે પણ લોકો પુત્રને ઇચ્છે છે. જેમ અન્ન પ્રાણુધારક હોવાથી પ્રાણરૂપ છે; વસ્ત્ર ટાઢ-તડકામાંથી રક્ષણ કરતું હોવાથી શરણરૂપ છે; સુવર્ણ રૂપટાંકિ કરતું હોવાથી રૂપસંગ્રામ છે; પશુ વગેરે ધનસંપત્તિ વિવાદ યદમાં કારણરૂપ હોવાથી વિવાદરૂપ છે; પત્ની સર્વ કાર્યોમાં મદદગાર થતી હોવાથી સખારૂપ છે; તથા પરણ્યાવતા પહેલાં અને પરણ્યાબા પછી પણ પુત્રી પિતાને ચિંતાનું કારણ રહેતી હોવાથી સંકટ-રૂપ છે; તેમ પુત્ર ઉત્તમ ગતિ સાધવામાં સહાયરૂપ હોવાથી પરલોકનો દીવારૂપ છે.

‘માટે હે રાજા! તું વરુણ પાસે જા. અને તેમને કહે કે, મને પુત્ર થશે, તો તેને વધેરીને તમારું ધનન કરીશ.’

તે પ્રમાણે રાજા વરુણ પાસે ગયો, અને તેમને કહ્યું કે, ‘મને પુત્ર થાઓ; તેના વડે હું તમારું ધનન કરીશ.’

વરુણે તે વાત કબૂલ રાખી.

થોડા વખત બાદ રાજાને સંહિન નામે પુત્ર થયો. એટલે વરુણે આવી રાજાને કહ્યું કે, ‘તને પુત્ર થયો; તેના વડે મારું ધનન કર.’

રાજાએ કહ્યું: ‘પશુ બ્યારે દશ દિવસથી મોટું થાય, ત્યારે તે હોમવડા લાયક બને છે; માટે દશ દિવસ થોળી જાઓ.’

વરુણે તે વાત કબૂલ રાખી. દશ દિવસ પૂરા

થયા એટલે વરુણ આવી હાજર થયા. ત્યારે રાજ્યએ કહ્યું કે, 'પશુને જ્યારે દાંત આવે, ત્યારે તે હોમવા લાયક બને છે. માટે આને દાંત આવી જવા દો.'

વરુણે તે વાત કબૂલ રાખી. રેહિતને દાંત થયા એટલે વરુણ પાછા આવીને હાજર થયા. રાજ્યએ કહ્યું કે, 'દ્વિધા દાંત પડી જાય, ત્યારે પશુ હોમવા લાયક બને છે. માટે આના દ્વિધા દાંત પડી જવા દો.'

વરુણે તે વાત પણ કબૂલ રાખી. પછી રેહિતના દ્વિધા દાંત પડી ગયા ત્યારે વરુણ આવીને રાજ્ય પાસે હાજર થયા. રાજ્યએ કહ્યું કે, 'દ્વિધા દાંત પડી જઈને નવા દાંત આવે ત્યારે પશુ હોમવા લાયક બન્યું કહેવાય. માટે તમે ત્યાં સુધી થોભી જાઓ.'

વરુણે તે કબૂલ રાખ્યું. પછી રેહિતને જ્યારે નવા દાંત ફૂટયા ત્યારે વરુણ આવીને હાજર થયા. રાજ્યએ કહ્યું કે, 'ક્ષત્રિય જ્યારે કવચ ધારણ કરવા થોચ થાય, ત્યારે પુખ્ત થયો કહેવાય, અને હોમવા લાયક બન્યો ગણાય. માટે તમે ત્યાં સુધી થોભી જાઓ.'

વરુણે તે વાત પણ કબૂલ રાખી. પછી રેહિત જ્યારે બખ્તર ધારણ કરવા થોચ થયો, ત્યારે વરુણ આવીને હાજર થયા. એટલે રાજ્યએ રેહિતને બોલાવીને કહ્યું કે, 'બાપુ, તને આમણે મને આપ્યો છે, માટે તે વખતે કરેલી શરત પ્રમાણે હું તને વધેરીને તેમનું પૂજન કરીશ.'

રેહિત 'ના' 'ના' કહેતો, ધનુષ્યબાણ લઈ વનમાં ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં એક વર્ષ સુધી બટકયો.

વરુણે હવે હરિશ્ચંદ્ર રાજ્યને પકડ્યો, અને તેના પેટમાં જળોદર રોગ ઉત્પન્ન કર્યો. રેહિતે તે વાત સાંભળી, એટલે તે ગામ તરફ પાછો આવવા નીકળ્યો. પરંતુ ઈંદ્ર માણસનું રૂપ લઈને તેની સામે આવ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યો : 'હે રેહિત ! અમે સાંભળ્યું છે કે, જે માણસના પગ મુસાફરી કરીને યાકાત નથી, તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી. સારો માણસ પગ ધરમાં બેસી રહે તો પાપી યઈ જાય છે; ઈંદ્ર પણ મુસાફરી કરનારનો જ મિત્ર થાય છે, માટે તું મુસાફરી કર ! મુસાફરી કર !'

તે સાંભળી રેહિતે વિચાર્યું કે, આ બ્રાહ્મણ જેવો સત્યરૂપ મને મુસાફરી કરવાનું કહે છે. માટે હું હજી એક વર્ષ પર્યટન કરું. આમ તેણે બીજું વર્ષ પણ અરણ્યમાં પર્યટન કરવામાં ગાળી નાખ્યું. પછી વર્ષ પૂરું થતાં તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો. ત્યારે ઈંદ્ર ફરી મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યો :

'પર્યટન કરતા માણસની જગ્યાએ ફૂલ બેઠેલી સાખાઓ જેવી છે; તેનું શરીર વધે છે, અને આરોગ્યરૂપ ફળપ્રકત થાય છે. માર્ગમાં થતા શ્રમથી તેનાં સર્વ પાપ ધસાઈ જાય છે, માટે તું મુસાફરી કર ! મુસાફરી કર !'

બ્રાહ્મણનું આવું વચન સાંભળી રેહિત ત્રીજું વર્ષ પણ ફર્યા કર્યો; પછી વર્ષને અંતે તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો, ત્યારે ઈંદ્ર ફરી મનુષ્યરૂપે આવીને તેને કહ્યું :

'બેસી રહેનારનું જાત્ય પણ બેઠેલું રહે છે; બિડા રહેનારનું બિડુ રહે છે; સૂઈ રહેનારનું સૂઈ રહે છે, અને ચાલનારનું ચાલતું રહે છે.'

એ સાંભળી રેહિતે ચોથું વર્ષ પણ મુસાફરીમાં ગાળ્યું. વર્ષને અંતે તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો. ત્યારે ઈંદ્ર આ વખતે પણ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તેને કહ્યું :

'સૂઈ રહેનારો માણસ કળિયુગ જેવો છે; જળનારો દ્રાપર જેવો છે; બોમો થનારો ત્રેતા જેવો છે; અને ચાલનારો સનયુગ જેવો છે.'

બ્રાહ્મણની આવી સલાહ સાંભળી રેહિતે પાંચમું વર્ષ પણ મુસાફરી કર્યો કરી. સાર બાદ તે ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો. ઈંદ્ર આ વખતે પણ પુરુષરૂપે આવીને તેને કહ્યું :

'ચાલનારો મધુ મેળવે છે; ચાલનારો મીઠાં ફળ પામે છે; આજસ કર્યા વિના વિચર્યા કરનાર સૂઈના પ્રતાપ તો જો !'

આ સાંભળી રેહિતે છઠ્ઠું વર્ષ પણ પર્યટન

કર્તા કહ્યું, તે દરમિયાન રસ્તામાં તેણે મુલવસનો પુત્ર અજગર્ત જૂએ મરતો જોયો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. રોહિત તેને કહ્યું, 'હું તને સો ગાયો આપું, તું મને આ ત્રણમાંથી એક પુત્ર આપ; બેથી મારે બદલે તેને વધેરવા આપીને હું મારી જત છોડાવું.'

અજગર્તે મોટા પુત્રને પકડી રાખીને કહ્યું કે, આ મોટા પુત્ર મને વહાલો છે, તેના સિવાયનો ગમે તે લે. ત્યારે અજગર્તની જોએ સૌથી નાનાને પકડી રાખીને કહ્યું કે, આ નાનો મને વહાલો છે. પછી વચસા શુન:શેષને આપવાનું બંનેએ કમ્પન કર્યું. રોહિત અજગર્તને સો ગાયો આપીને શુન:શેષને સાથે લઈ ગામમાં આવ્યો. તેણે પિતા પાસે આવ્યાને કહ્યું કે, મારા બદલામાં હોમવા માટે હું આને લાગ્યો છું. હરિશ્ચંદ્ર શુન:શેષને લઈને વરુણ પાસે ગયો; વરુણરાગ્યે રોહિતના બદલામાં શુન:શેષને રવીશરવાનું કબૂલ રાખ્યું; અને કહ્યું, 'ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ વધારે સારો.'

પછી હરિશ્ચંદ્રે શુન:શેષનું બલિદાન આપવા માટે યજ્ઞ આરંભ્યો. વિશ્વામિત્ર તે યજ્ઞના હોતા હતા. પછી જ્યારે શુન:શેષને વધેરવા માટે યાંત્રે બાંધવાનો વખત થયો, ત્યારે કોઈ તેમ કરવા તૈયાર ન થયું. તે વખતે શુન:શેષના બાપ અજગર્તે કહ્યું, 'મને જો બીજા સો ગાયો આપો, તો હું તેને યાંત્રે બાંધી આપું.'

તેઓએ તેને બીજા સો ગાયો આપી; એટલે તેણે શુન:શેષને યાંત્રે બાંધ્યો. પછી જ્યારે તેને વધેરવાનો વખત થયો, ત્યારે કોઈ તેને કાપવા તૈયાર ન થયું. તે વખતે પણ શુન:શેષના બાપ અજગર્તે કહ્યું કે, 'મને જો વધુ સો ગાયો આપો, તો હું તેને વધેરું.'

તેઓએ તેને વધુ સો ગાયો આપી. એટલે તે તક્ષશર લઈ શુન:શેષને વધેરવા માટે નજીક આવ્યો. તે વખતે શુન:શેષે ત્રિચર્યું કે, 'આ જરૂર મને પશુની પેઠે કાપી નાખશે. તેથી છુટકારા માટે લાવ હું દેવોની પ્રાર્થના કરું.' પ્રથમ તેણે પ્રંજપતિની પ્રાર્થના કરી; ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'અગ્નિ દેવોની વધારેમાં

વધારે નજીક છે, માટે તેની સ્તુતિ કર.' શુન:શેષે અગ્નિની સ્તુતિ કરી; ત્યારે અગ્નિએ કહ્યું, 'સવિતારે જન્મેલામાત્રનો ધર્મી છે; માટે તેની સ્તુતિ કર.' શુન:શેષે સવિતાની સ્તુતિ કરી. ત્યારે તેણે કહ્યું, 'તું વરુણ રાગ્યને અર્પિત થયો છું. માટે તેમની સ્તુતિ કર.'

શુન:શેષે વરુણની સ્તુતિ કરી. ત્યારે વરુણે કહ્યું, 'અગ્નિ દેવોનું મુખ છે, તથા હિતમ મિત્ર છે; માટે તેની સ્તુતિ કર, પછી અને તને છોડીશું.' શુન:શેષે અગ્નિની સ્તુતિ કરી; ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'રિશ્તેદેવોની સ્તુતિ કર, પછી અને તને છોડીશું.' શુન:શેષે નાના મોટા સૌની સ્તુતિ કરી; ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'ઉદ દેવતાઓમાં વધારેમાં વધારે તેજસ્વી છે, બળદાન છે, શક્તિરાળો છે, સત્તવાળો છે, તથા પાર લઈ જનાર છે. માટે તેની સ્તુતિ કર, પછી અને તને છોડીશું.' શુન:શેષે તેમ કહ્યું; ત્યારે ઉદે કહ્યું, 'અધિનીકુમારોની સ્તુતિ કર; પછી અને તને છોડીશું.' શુન:શેષે તેમ કહ્યું; ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'ઉપાદેવીની સ્તુતિ કર.' શુન:શેષે ઉપાદેવીની સ્તુતિ કરવા માંડી. તે સ્તુતિની એક એક ભ્રમ્યાએ તેના એક એક પાશ છૂટવા લાગ્યો, તથા હરિશ્ચંદ્રનું પેટ પણ છૂટવા લાગ્યું; ઉદ્દેવી ભ્રમ્યા બોલનાં તેના તમામ પાશ છૂટી ગયા, અને હરિશ્ચંદ્ર રાગ્ય સદંતર રોગમુક્ત થઈ ગયો.

પછી યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજેએ શુન:શેષને કહ્યું કે, તું જ હવે આજના વિધિની સમાપ્તિક્રિયા કર. એટલે શુન:શેષે પોતાને નવા જ સૂત્રેણા મનો અને વિધિ વડે તે ક્રિયા પૂરી કરાવી. ત્યારબાદ તે વિશ્વામિત્રના યોગમાં જઈને બેઠો.

એટલે અજગર્ત કહેવા લાગ્યો, 'હે વિશ્વામિત્ર, મને મારો દીકરો પાછો આપો.' વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'દેવોએ જો દીકરો મને આપ્યો છે, માટે તને નહીં આપું.'

પછી અજગર્તે શુન:શેષને કહ્યું, 'હે પુત્ર, તું પાછો આવ; હું તથા તારી માતા તને ભોલાવીએ છીએ; તું મારો પુત્ર છે, તથા કવિ તરિક, પ્રસિદ્ધ છે; તારા બાપદાદાના તંત્રથી છૂટા ન પડ.'.

ત્યારે શુનઃશેષે કહ્યું, 'શુદ્ધો પશુ ન કરે તેવું કામ કરવા તું તૈવાર થયો, અને મને મારવા તત્તવાર લાઈને ધાઈ આપ્યો; તે બધાએ ત્રેયું છે. મારા કરતાં તે ત્રણસો ગાયો વધારે ગુણી.'

તે આંબળા અછમર્ત ગળગળો થઈને બોલ્યો, 'બાપુ! મેં જે પાપ કયું તેનો મને સંતાપ થાય છે; તેનો કું સદંતર ત્યાગ કરુ છું; આ ત્રણસો ગાયો કું તને આપી દઉં છું.'

શુનઃશેષે કહ્યું, 'જે એક વાર પાપ કરે, તે બીજી વાર પશુ કરે; તું તારા શુદ્ધ જેવા આચારો છોડી શકવાનો નથી; ને જે કયું છે, તે ફરી સાંધી શકાય તેવું નથી.'

તેના 'ફરી સાંધી શકાય તેવું નથી' એ શબ્દો વિશ્વામિત્રે ઉપાડી કીધા. તેમણે કહ્યું, સુવસનો પુત્ર ભયંકર છે, તે શસ્ત્ર વડે તને કાપવા તૈયાર થયો; તેનો પુત્ર ન થઈશ, મારો પુત્ર થા.'

શુનઃશેષે કહ્યું કે, 'હું અગ્નિશના કુળમાં જન્મેલો તમારો પુત્ર કેવી રીતે ધર્મશતે તમે મને કહો.'

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'તું મારા બધા પુત્રોમાં મોટો પુત્ર ગણાઈશ; તારી પ્રજા પશુ મોટી ગણાશે. દેવોએ આપેલો મારો બધો વારસો હું તને આપુ છું, એ પ્રમાણે તું મારો પુત્ર ધર્મશ.'

શુનઃશેષે કહ્યું કે, 'તમે તમારા પુત્રોની સાથે એ પ્રમાણે કહો, જેથી તેઓ તે વસ્તુ કબ્જા રાખે, અને અમારા વચ્ચે મેળ તેમજ સુખશાંતિ રચવાય.'

વિશ્વામિત્રે પોતાના પુત્રોને બોલાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે, 'તમે કાઈ આના કરતાં મોટા નહીં.'

વિશ્વામિત્રને સો પુત્ર હતા. પચાસ મધુચંદા કરતાં મોટા હતા અને પચાસ નાના હતા. તેમાં જે મધુચંદા કરતાં મોટા હતા તેમને આ વાત ગમી નહીં. તેથી વિશ્વામિત્રે તેમને શાપ આપ્યો, અને તેઓ સરહદ બદારના બાગોમાં રહેનારા થયા.

પરંતુ મધુચંદાએ અને તેનાથી નાનાઓએ કહ્યું કે, 'અમારા પિતા જે વાત સ્વીકારે છે, તે અમારે પશુ મંજૂર છે; દેવરાત શુન શેષ ભલે અમારો અગ્રેષ્ઠ થાય; અમે તેને અનુસરીશું.'

વિશ્વામિત્રે કહ્યું, 'હે પુત્રો! તમે પશુઓવાળા, અને વીરપુત્રોવાળા થશો; કારણ કે પિતાની ઇચ્છાનું પાલન કરીને તમે મને વીર પુત્રવાળો ક્યો છો. તમે દેવરાતને અગ્રેષ્ઠ તરીકે સ્વીકારવાને કારણે પૂન્ય થશો. એ તમને સત્ય બધાવશે; તમે તેને અનુસરો. તે તમને મારું બધું વિદ્યાધન આપશે.'

ગોપાલદાસ પરેસ

વરસાદના દિવસ આવી ગયા! હવે આકાશના દેવો વાદળોની ચાદર ઓરીને ચાતુર્માસમાં મોટે ભાગે સવાનું જ કામ કરશે. જેમ આપણે કોઈ કોઈ વખત રાતે ઊંઘમાંથી જાગીને તારાઓને નેંદ્રમાં છીએ, (ને ખુશામાં સૂતા હોઈએ તો) તેમ એ આકાશના દેવો પણ કોઈ કોઈ વખત રાતે પોતાની ચાદર ખસેડીને આપણે કેમ છીએ તે નેંદ્ર લે છે. પરંતુ કોઈ પણ પંચાંગ અથવા વામુશાસ્ત્રી કહી નથી શકતા કે આવું દેવદર્શન આ દિવસોમાં કઈ રાત્રિએ અને ક્યારે થઈ શકે છે.

‘દેવોનું કાન્ય’ ચાર માસ માટે બધે યઈ ગયું તેથી કુદરતનું કવિત્વ એાણું જ બધે યઈ ગયું છે! વાદળોને જ લઈએ. મેઘવિદ્યા કંઈ શોધ મદત્વની નથી. એમાં જાણવાની વસ્તુઓ પણ બહુ છે અને કલ્પના-વિહાર માટે પણ પૂરતો અવકાશ છે. આ દિવસોમાં સવારસાંજનાં વાદળો કેવો આનંદપુર્ણ હોય છે! પ્રકૃતિના દરખારનો વૈભવ વ્યક્ત કરવાનું કામ તો એમનું જ છે. ઉષા અને સંધ્યા બંને પોતાના આનંદમાં ગસ્ત રહે છે અને રોજ રોજ નવો નવો વિદ્યાગમ બતાવે છે. જે ચિત્રકાર છે એમણે આ રંગોની પ્રતિકૃતિ બનાવી સધરની નેંદ્રમાં; જે કવિ છે એમણે વાદળોના વિકાસ પર કવિતાઓ લખીને આપણા શબ્દવિકાસ એમનાથી ઓછો નથી એ સિદ્ધ કરવું નેંદ્રમાં; અને જેઓ કેવળ રવાનદમન મૂક રસિક છે તેમણે સવાર અને સાંજ આ દેવીઓનું દર્શન કરીને પોતાના હૃદયને આનંદોત્તમ આપી પરિપૂર્ય કરવું નેંદ્રમાં. મેઘોને નેંદ્રને ઉદ્દમ્યુષ્મને ઉપાસક એટલો મોટ જ શા માટે મસ્ત બને? હરેક મનુષ્યને અધિકાર છે કે તે વિના મૂલ્યે મળનાર આ દેવી આનંદસુધા સવારસાંજ પ્રાર્થનાની સાથે હજમ કરે.

વરસાદના દિવસ આવી ગયા છે! ત્યાં ત્યાં વરસાદ પડે છે ત્યાં ત્યાં માખાપોએ પોતાનાં જાળકોને લઈ નેંદ્રને જમીન કયાં કેટલી જાય છે, પાણી કયાંથી કેવી રીતે વહે છે, પહાડ અને ટેકરા પરથી માટી

કેવી વહી જાય છે અને પાણી ઉગ્મનીચનો બેઠ ફર કરવાને કેવો પ્રયત્ન કરે છે-એ બધું એમને બતાવવું નેંદ્રમાં. આ એકમાં કેવળ બચપણનો જ આનંદ છે એમ નથી. જો છોકરાં બચપણમાં જ પાણીના વહેણનું અધ્યયન કરશે તો હિંદુસ્તાનને માટે અસંત આવરતક એવી એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાનો એટલે કે ભગીરથવિદ્યા-નદી નહેરોને કાળમાં લાવવાની વિદ્યા-નો તેઓ પ્રારંભ કરશે. હિંદુસ્તાન દેશ એટલો દેવમાનુષ છે તેટલો જ નદીમાનુષ પણ છે. પર્વ-વિદ્યા (મોટિઓરોલોજી) અને ભગીરથવિદ્યા બંને આપણી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાઓ છે. ન્યારે સાચી રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપિંડીની; રચાપના થશે ત્યારે મોટા-મોટા વરુણાચાર્ય અને ભગીરથાચાર્ય આપણા દેશમાં નિર્માણ થશે. અને બીજા દેશોના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવીને અદ્યતી ભગીરથવિદ્યા Science of river training અને પર્વ-વિદ્યા શીખી જશે.

વરસાદના દિવસો આવી ગયા! વનરપતિશુદ્ધિની અને ક્રોડશુદ્ધિની સમૃદ્ધિ આ વખતે જ; જેવી નેંદ્રમાં. વનરપતિવિદ્યા અને ક્રોડવિદ્યા જો વધારવી હોય તો દેશના નવયુવકોમાં બચપણથી જ આ વતો પ્રત્યે પ્રેમ પેદા કરવો નેંદ્રમાં. લાલ મખમલ ઓઢેલા ઈન્દ્રગોપથી માંડીને ‘નિદુર્ગ ટોચ’ સાથે રાખનાર આગિયા સુધીના બધા ક્રોડોનો આકાર, રંગ, એમનો સ્વભાવ, એમનો આહાર, એમનું કાર્ય-આ બધાંનું નિરીક્ષણ કરવું નેંદ્રમાં. હિંદુસ્તાનની વનરપતિઓનું તો પૂછવું જ શું? ચારદા અને અનપૂર્ણ, શાકંકરી અને જગદાત્રી બધી દેવીઓનું સ્મરણ કરીને વનરપતિ વિદ્યાનો આ દિવસોમાં પ્રારંભ કરવો નેંદ્રમાં.*

લુટાઈ, ૧૯૩૬

વાકાંગસાહેવ કાલેલકર

૧. દેવમાનુષદેશ:-કેવળ આકાશમાંથી વરસાદ પાણી પર આધાર રાખનારો દેશ.

૨. નદીમાનુષદેશ:-જેની માટે નદી નહેરો પર આધાર રાખનાર દેશ.

* હિંદો ‘સર્વોદય’માંથી. અનુવાદક: ડૉ સમચંદ પંડ્યા

સાધુચરિત ચમનભાઈ

[શ્રી. ચમનલાલ માધવલાલ વૈષ્ણવ, વડવાણ શહેરના રહીશ હતા. પૂ. મહાત્માજીના સિદ્ધાંતોનું ચૂસ્તપણે પાલન કરનારામાંના એકો એક હતા. કુશળ અને ચારિત્રવાન શિક્ષક તેમજ જોડા વિચારક હતા. ૧૯૨૧ની સાલમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અનેક રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થપાઈ હતી. વડવાણ રાષ્ટ્રીય શાળાના શ્રી. ચમનભાઈ આચાર્ય હતા. ૩૦-૩૨ની લઠવામાં તેઓ બે વાર બેલયાત્રા કરી આવ્યા હતા. થરોડાની બેલમાં તેમને ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. કુદરતી ઉપચારના હિમાયતી હોઈ તેમણે પંચમ્નીમાં અને વડવાણમાં લાંબા વખત મુખી કળાહાર અને માટી તથા પાણીના કુદરતી ઉપચારોથી શરીર ટકાવી રાખ્યું હતું. અત્યંત રોગીળાઈથી પોતાના માતાપિતા ગ્રામે તેઓ રહેતા હતા. આખરે એક માસ પહેલાં તેમણે વડવાણમાં દેહ છોડ્યો. પૂ. મહાત્માજીએ તેમના અવસાનની નોંધ લેતાં શ્રી. ચમનભાઈને 'સત્યા વૈષ્ણવ' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળા તથા સરદાર વલ્લભભાઈથી માંડીને અદના સૈનિક મુખેદીના અનેક સદ્ગત ચમનભાઈને અજ્ઞેયો અર્પી હતી. અહીં તેમના છત્રવનનાં કેટલાંક સંસ્મરણો આપવામાં આવ્યાં છે. વિચારપૂર્વક વાંચનાર કિશોરોને તેમાંથી ધાતું મળી શકશે એવી આશા છે. —તંત્રી]

૧૯૨૧ ની સાલમાં અસહકાર પૂર નેસમાં ચાલતો હતો, ત્યારે વડવાણ શહેર કાઠિયાવાડની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું મથક હતું. શ્રી. કુલચંદભાઈએ સ્થાપિત રાષ્ટ્રીય શાળામાં લગભગ ત્રણસો વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા. સત્તર અઢાર કાર્યકર્તાઓ હતા. શ્રી. ચમનભાઈ શાળાના આચાર્ય હતા.

દર મહિને પૃથ્વીમાની ચાંદનીમાં કૌમુદી ઉત્સવ ઉજવવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો. સરદાર પૃથ્વીમાએ વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવોતો. એ ઉત્સવોમાં ભાગ લેના ઓ પુરુષો ઉમરાવા હતાં. એવા એક વાર્ષિક ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. કાર્યકર્તાઓ આમંત્રિત સદ્ગૃહસ્થોનો સંહાર કરવામાં રોકાયા હતા. વિદ્યાર્થીઓ નિમ્ન-નંદમાં મસ્ત હતા. સમય યતાં શ્રી કુલચંદભાઈએ પૂછ્યું: 'ચમનભાઈ ક્યાં ? જલદી ખોલાવી લાવો.'

દર કાર્યાલયના ઓરડામાં ફાનસને અજવાળે ચમનભાઈ વાર્ષિક હેવાસો સાંધતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ આવીને કહ્યું: 'ચાલો ચમનભાઈ, સૌ આવી ગયા છે. કુલચંદભાઈ જલદી ખોલાવે છે.'

'ત્યાં મારું શું કામ છે ? આ તંવાર છે એટલા રિપોર્ટ લઈ જાઓ.'

આટલું કહીને ચમનભાઈ પાંખા હેવાસ સાંધવાના કામમાં મગ્ન થઈ ગયા.

સૌથી ઉપલી ઐશીનું દિંદી ચમનભાઈ લેતા હતા. અમે સૌ વિદ્યાર્થીઓ દિંદીના સમયની આતુરતાથી રાહ નેતા. લાલચંદની ધર્મશાળાની લાંબી ઓસરીમાં શુણ્ણપાટના પડદા ખાંધીને શાળાના વર્ગો ચાલતા હતા એટલે એક ખીમ વર્ગોમાં ખસેલ ન પહોંચે તેનું ધ્યાન ખાસ રાખવું પડતું. છતાં ચમનભાઈ પાસે આમહપૂર્વક કાવ્ય ગવડાવ્યા વિના અમે ભાગ્યે જ રહેતા. અને ચમનભાઈ કવિવર મૈથિલી-ચરણ ગુપ્તાના 'ભારત ભારતી'માંથી ભાવપૂર્વક ગોળી હલકયો ગાતા:

હમ ઝોન થે, ક્યા દો ગયે દે.

ઑર ક્યા હોએ અશી ?

આઓ વિચારે આજ મિલકર

યે સમસ્યાયે' અતી.

આખો વર્ગ તન્મય બની સાંભળતો. અતીતખંડની મહાનુભવતાનું વર્ણન આવતાં ચમનભાઈ ખોલી બેઠા:

વદ બીમલા ઇન્દ્રિયદમન,

ઉનકી ધરતી ધીરતા,

ઉનકી સરગદા ઔર ઉનકી,

ધીરતા અંબીતા.

... ..
યે એક જનકે અનુકરણે

સજ ગુનેગી એના.

ધોરજથી અનેક પ્રશ્નો પૂછીને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી અર્થ કઠાવતા. રાખદર્થ સાથે ભાવ અચૂક રીતે વિદ્યાર્થીઓનાં મનમાં ઠસી જતો હતો.

*

શાળાએ સત્તાર વિદ્યાર્થીઓ રાતે સતી વખતે ચમનભાઈને કહી દે: 'અમને સવારે વહેલા ઊઠાડજો.' ચમનભાઈ હસીને કહેશે: 'સારું.' પ્રાતઃકાળનો ગુલામી પવન ઊંધને ઊડવા ન દેતો હોય તે વખતે અચાનક ચમનભાઈનો સુમધુર અવાજ કાને પડે:

દાદર ધુનિ ચઢ્યું ચૌ સુઢાવા,
રેફ પડે નિમિ બહુ સમુદાય,
નવપલ્લવ જે વિદ્યવ અનેક,
સાંધક મન જમ્મ હોઈ વિવેક.

હરિદ ભૂમિ વણ સંકુલ, સમુદ્રિ પડે નહિ પંથ,
નિમિ પાખડ વિવાહ તે, હૃદય ભમે સદૃશ્ય.

અમે પૂરા જામત ન થઈએ ત્યાં સુધી ગ્રામાયજ્ઞનાં ફક્ત મોપાઈએ તથા બજનો આવા બગીચામાં ફર્યા કરે.

મેઠા ઊડીને સામી ફરિયાદ કરતાં અમે કહીએ: 'ચમનભાઈ, તમારાં બજન સાંભળવા સારુ અમે જાગ્યા છતાં પડ્યા રહીએ છીએ.'

'તો કાલથી માડું' ગળું અતરડાથી જરા જહું કરાવીશ' કહી હસીને નહાવા ધોવા ચાલ્યા જાય.

*

એકવાર વિદ્યાર્થીમંડળની બેઠકમાં ચમનભાઈએ ગંભીર નિર્જય જાહેર કર્યો: 'તમે સૌએ દરાવ કર્યો છે કે આપણે એક માસમાં ખાદીની ટોપી ને પહેરણું પહેરવાં; સવા મહિને થયો છતાં હજી પણ મીઠાનાં પહેરણું પહેરે છે. હું વિદ્યાર્થીમંડળનો પ્રમુખ છું. આપણે જ આપણા દરાવ ન પાળીએ એ કેમ ચામે? ત્યાંસુધી દરાવ મુજબ સૌ ખાદીની ટોપી ને પહેરણું નહિ પહેરે ત્યાંસુધી એક ટંક જમવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.' એ નિર્જયની ગંભીર અમર યર્ષ. કેટલાક મોટા વિદ્યાર્થીઓ પણ એકટંક જમવા લાગ્યા. અત્યારે યાદ છે તે પ્રમાણે ચમનભાઈએ

બેઠક માસ એકટાણા કરેલાં. અને પણા વિદ્યાર્થીઓ ખાદીનાં પહેરણું ટોપી પહેરતા થયેલા.

*

હમેશાં અમારાં સત્તા પછી સુએ અને કોણ પહેલાં ઊઠે, એથી અમે પૂછીએ કે 'ચમનભાઈ, તમે કીધો છો કે આખી રાત જાગ્યા જ કરો છો?'

'ઊંધ આવે ત્યારે સૂઈ જઈ' છું ને અથુ' ત્યારે ઊડીને કામ કરવા માંડું છું. પાછલી રાતે જાગી જઈએ પછી સૂવું સાડું નહિ. કેટલીક વાર આજસુ ધઈને પડ્યા રહેવાય ને ટોપીવાર ખરાબ સ્વપ્ના આવે. એટલા મોટે આપણે ચાર વાગે પ્રાર્થનાનો સમય રાખ્યો છે. સારામાં સારો વખત ચારથી છતાં છે. જ્યોતે સૂવું એ સારું નથી, છતાં બે ઘડી વાડે પડ્યો થવું પડે તો દરકત નહિ, પણ સવારે ચારથી છ વચ્ચે તો ન જ સૂવું જોઈએ. લાખ્યો રૂપિયા દેતાં ન જડે એવું કિંમતી ને કાપમી મુખ એ સમયનો સદુપયોગ કરનારને થયે છે.'

પંચગીતમાં માંદગીને ધિજાને હતા છતાં પાછલી રાતે ભાગ્યે જ કીધતા. કેઈવાર પૂછીએ: 'ચમનભાઈ તબિયત ઠીક નથી ને આટલા વહેલા ઠાં માટે ઊઠો છો?' તો કહેશે: 'પગીઓનાં ગીત સાંભળવાની મન્ય બીધવા કરતાં વધારે આરામ અને આનંદ આપે છે, અને ઊડીને ફરવા તો જરાવું નથી એટલે પડશે પડશે સાંભળવા કરું છું.'

*

એક વખત અમે બે-ત્રણ વિદ્યાર્થીઓએ દિમગ કરીને પૂછ્યું: 'ચમનભાઈ, તમે ઘેર જઈને તરત પાછા આવો છો તે તમારાં પત્ની તમને રોકતાં નથી?' ચમનભાઈનાં હોઠ મરકયા અને દાઢમની કળી જરા દાંત સહેજ મંદાર આવ્યા. સ્વાભાવિક અવાજથી જવાબ નીકળ્યો: 'હું પરપણે નથી.'

'કેમ પરપણે નથી?'

'મન ન થયું મારે.'

'ચાંથી મન ન થયું?'

'દેશની સેવા કરવામાં વધારે આનંદ આવે તોયી.'

‘હેને કોઈ દિ મન નહિ યાય ?’

‘એ તો ભગવાનને ખચર.’

પાંચ સાત વર્ષે યાદ એ જ મુશ્ક વધારે ગંભીર-તાથી પૂછ્યો : ‘તમને લગ્નસુખ માણુવાની ઈચ્છા જ નથી થઈ ?’

• ‘રથળ વિપવ્રભોગ ખાતર પરણવાની ઈચ્છા નથી થઈ. અપ્રદર્શ દંપતીજીવન દ્વારા સેવા કરવા યોગ્ય પત્ની મળે તો પરણવાનો વિચાર હતો. આજે તો એ પણુ નથી.’

પંતખમાં શાળા માટે ફાળો કરવા ચમનભાઈ મથેલા. પાછા ફરતાં આત્રા ફક્ત બાર આના જેટલુ ફર હતું. પણુ ત્યાં ન જતાં સીધા વઢવાણ પાછા આવ્યા. અમે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું : ‘તાજમદાલ એટલો નજીક હતો અને તમે જોવા ન ગયા ?’

‘હું ક્યાં તાજમદાલ જોવા ગયો હતો ? ફાળો કરવા ગયો હતો. મદાત્રાખ પાસેથી એ જ શીખવાનું છે : જે વખતે જે કામ કરીએ તેમાં જ ખ્યાન પરાવયું. મનને આડે રસ્તે જવા ન દેવું.’

એકવાર ૩૦ની લડત વખતે વીરમગામના સોતાપુર ગામે શ્રી. નાનાભાઈ અને ચમનભાઈ નાકરની લડત માટે સમજાવવા આવેલા. મધરાતે છાવણીમાં આવી દાળીઆ ગોળનું વાણુ કરના શ્રી નાનાભાઈ એ પોતાના વિશાળ અનુભવની અનેક વાતો કહી તેમાં કહ્યું : ‘કાકાસાહેબે, રવામી આનદે અને મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે એકવાર દિમાલયમાં આણું વરસ ફરવું.’

‘નમે આવો તો આપણે જઈએ, ચમનભાઈ.’

‘આપણે દિમાલય જઈને શું કરીએ ?’

‘ત્યારે લડત પછી અરી શું કરવાનું છે ?’

‘સેવા.’

લોકકલ્યાણ અર્થે જીવન ગ્રાળવાના આનંદ આગળ ચમનભાઈને અન્ય સાર્વિક સુખો પણુ તુરંજ લાગતાં હતાં.

વઢવાણની રાષ્ટ્રીયશાળા પૂર ગઢારમાં ખીલી રહી હતી. તે જ વખતે હરિજન વિદ્યાર્થીઓને લાખક કરવાનો મુશ્ક આજ્યો અને શાળા તૂટી. અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને ફેટલાક શિક્ષકો અત્યંત હતાશ થયા. શાળાનાં મકાનો માટે ચાલોસ હજાર રૂપિયા અને વિશાળ જમીન મળ્યાં હતાં. ચમનભાઈએ યોગાવા તીરે પોતાને માટે એક કોટડી ખનાવી હતી. એ ઓરડીના પગથાર આગળ એકલા હુવાલ પહેરીને ચમનભાઈ સાંજે એકલા. થેચાર મોટા વિદ્યાર્થીઓએ જઈને વાન શરૂ કરી. ખૂબ ઉઠારો કાઢ્યો. ચમનભાઈ શાંત ચિત્તે સાંભળતા હતા. છેવટે કહ્યું. ‘ચમનભાઈ, નમે નહન નિધુર છે. હરિજનોનાં છોકરાને ભણાવવાં હોય તો અમે વાસમાં ભણાવવા જશું, પણ શાળા યા માટે તોડી નાંખો છે ? તમને મનમા કંઈ દુઃખ નથી થતું ?’

‘મને તો આનંદ યાય છે,’ ચમનભાઈએ ગંભીર બની કહ્યું. ‘અનંતકાળના ગર્ભમાં મોટી મોટી સરખાઓ અને સાત્રાઓ ક્યારે આવ્યાં ગયાં છે. પણ નખખાને મદદ કરવાનો સમજાનો ધર્મ, અજાનીને જ્ઞાન આપવાની ભણેલાની ફરજ, એ સિદ્ધાંત અફર ટકી રહ્યો છે. આપણી શાળા એ સિદ્ધાંત ખાતર તૂટી છે તેથી અમર બની ગઈ છે.’

ચમનભાઈના આ શબ્દો હજા મેંસરા જીતરી જતા હતા. એમની નિર્મળ આંખમાં ચમકતું દિવ્ય તેજ અમારી દષ્ટિને આંજ નાંખતું હતું. ફેટલી ચે વાર સુધી સૌ ચૂપ બની બેસી રહ્યા. પછી બીડીને ચાલતા થયા.

શાળાની જમીન પર ખાલમંદિરનું મોટું મકાન ચણાયું. તેમાં ફેટલાક વર્ષે ખાલમંદિર ચાલ્યું. ધીમે ધીમે એમાં સખ્યા ઘટતી ગઈ. શિક્ષકમાં ફક્ત એકલા ચમનભાઈ રહ્યા. એકવાર ખદારગામથી જ્યોરની ઓડીમાં આરીને સીધા ખાલમંદિરે ગયો તો ચમનભાઈ સાનઆક બાળકો વચ્ચે બેઠા હતા અને ગાતા હતા :

• એડી વાધજી રે, તારા વાટામાં ચીતડાં વાગ્યા,
વાંચા મા બાપ વાંચ્યાં.....

ગીત પૂરું થયે જાયું જોયું. અતિ આનંદ કે આશ્ચર્ય પામ્યા વિના કહે : 'કાં ક્યારે આગ્યા ?'

'આલ્યો આવું છું.'

'જૂમ્યા હશે. જમવું છે ને ?'

'જમવું તો છે પણ મને આજે ઘણું વર્ષે બહોં આવી આ બધું જોતાં દુઃખ થાય છે. તમને આ પાંચ સાત છોકરાં લઈને જોસી રહેતાં કંટાળો નથી આવતો ? ક્યાં એક વખતની આપણી બહોં જગ્યાથી ને ક્યાં આજની આ દોન દરા ?'

'અમનભાઈએ જંભીર વિચારસાગરમાંથી રત્ન કાઢી આગળ ધસું' : 'કેટલા વિદ્યાર્થીઓને આપણે સુધાર્યા તે જોવાનું નથી. આપણા સમયનો કેટલો લોકહિતાયે' સદુપયોગ કર્યો તે જોવાનું છે. એમ તો મહાત્મજીએ કેટલાકને સુધારી દીધા હશે ! ધણીને સુધારવાનો લોક રાખશે એ અલંકાર છે. પોતાના સમયની મિનિટે મિનિટનો સદુપયોગ કરવામાં જ પોતાનું ને જગતનું કલ્યાણ રહેલું છે.'

બાળકોને નાસ્તા પછી રજા આપી અને તેમની કાટડીએ ગયા. એનો એ જ ભોગાવેલ. એની એ કાટડી. અંદર શીકાર્યા એક મટકી હતી. અંદર ખજુર ટોપરાં વગેરે રાખ્યું હતું. એક બાળુ પાણીની મટકી હતી. મટકી પર પાણી પીવા નાળાએરની કાચલી લાંકી હતી. એક બાળુ પહેરણ ને પોતિયું સુકાતાં હતાં. આટલી જ એમની ઘરવખરી હતી. ખજુર ટોપરાનો નાસ્તો આપ્યો. પાણી ભરી આપ્યું. પછી પાસે બેઠા.

માના હેતથી મનને દાંત કહ્યું.

વીરમગામ જાવણીમાં લગભગ ચડીસો સંનિધા હતા. કેટલાક તો જોડતા પંખી પાકે તેવા દના. જોરડી બનતર અને પરડામાં એમ બે જાવણીઓ હતી. મોટી જાવણીમાં આગલી રાતે તોફાન થવાના ખતર મળતાં અમનભાઈ ત્યાં સુતા જ્યા તૈયાર થયા. મેં કહ્યું : 'અમનભાઈ, તમે રહેવા છો. તમને નહિ ગઈ.'

'જોઈએ તો ખરા,' કહીને પોતાનો કાચો લઈને આવ્યા. ચૂરી બાંધિયું પહેરતા ને કાચળા પર સૂઈ રહેતા. અંદર કલાક કામ કરીને રાતે મોટી જાવણીએ આવ્યા.'

બીજે દિવસે સવારે આનીને અનુભવનું વર્ણન દસનાં દસનાં કરવા લાગ્યા :

'હું ગયો તે પહેલાં ધીગામસ્તી ચાલતી હતી અને જોઈને રાંત પડી ગયા. પ્રાર્થના કરીને સતા. અર્ધા કલાકે પાછું તોફાન જપડ્યું. એક જણે સંપત્તના ધા શરૂ કર્યા....'

'તૌષ તમે કાંઈ બોલ્યા નહિ ?'

'મારે શું કામ બોલવું જોઈએ?...એમાં એક સંપત્ત મને વાગ્યો. બસ, ખલાસ ! બધી મસ્તી બંધ પડી ગઈ ને સૌ શાંતિથી સૂઈ ગયા !'

વીરમગામથી માંડીય પુલ્લેક ગાઉ દૂર થાય. તાલુકા સમિતિના મુખ્ય કાર્યકર્તા તરીકે જાણણ આપવા અમનભાઈને માંડીયથી નિમંત્રણ આપ્યું.

સવારમાં નવ વાગે મોટર રેન્ડ પર માંડીયા આવેવાનું કાર્યકર્તાઓ રાહ જોઈને બેઠા. મોટરનો સમય થવા આવ્યો હતો. સાક ઉપર નજર ફેંકતાં સૌ બેઠા હતા. ત્યાં ટૂંક પંચિયું, પહેરણ ને માથે ટોપી, નીકલનાં ચરમા, પાતળા સોટી જેવા પત્ર છુટણ સુધી ધૂળે ભરાયા છે-અમનભાઈ ઉનાવળે આવ્યા આવના હતા. સામે જઈને મહાજને નમસ્કાર કર્યા. દાર પહેરાવ્યા.

'કેમ પગે ચાલતા આવ્યા ?' એક જણે પૂછ્યું.

'ગનમાં થયું કે નકામા પૈસા રા માટે ખરચવા ! ચાર વાગે વહેંચે બેઠીને ચાલી નીકળ્યો. હજી મોટરને તો વાર છે ને ?'

માંડીયા કાપડીઓએ અમનભાઈનો જોશ માથે ચડાવી પરદેશી માલને સીધ કરાખ્યા.

નિજુવાણ એ એકવાર અમનભાઈને કહ્યું : 'તમારામાં આટલું જ્ઞાન બેસેલું છે છતાં દુધિયા.'

મૂર્તિ ને માસિકમા કેમ કર્ત લખતા નથી જ્યાં
ગણેસ થશે ?

ચમનભાઈએ તુરત જવાબ વાળ્યો ‘હજી
શે દિ’ વળે ? કાર્ક કરી જતાવીએ પછી લખતુ
કામતું’

ફરી એકવાર કાર્ક ગિત્રે કહ્યું ‘ચમનભાઈ,
તમે આટલા સુદર વિચાર કરો છો તો કાર્ક લખતા
હો તો કેવું ?’

ચમનભાઈએ ધીરથી કહ્યું ‘એમા એકેય
વિચાર નવો નથી મહાત્માજીએ દરેક આખત ઉપર
પ્રકાશ પાડેયો છે એ પોતે જ્યાં સુધી વિચારો રજુ
કરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી આપણે શા માટે ડહાપણ
ડોળવું ? શકરાચાર્યના જમાનામા આજના જેટલા
પ્રચારના સાધન ન હતા છતાં તેમનો મત દિંદને
ચારે ખૂણે પ્રસરી ગયો હતો, અને આજે આટલા
સાધનો છતાં મહાત્માજીની વાત લોકોને ગળે જીતતી
નથી એમા મને તો એ જ સુખ્ય કાળથી
લાગે છે કે સૌને પોતાનું ડહાપણ કરવાનું મન થઈ
આવે છે. નિસ્વાર્થપણે, સર્વસ્વ હોમીને, ગાણના
સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરનાર ગણપાગાડવા જ છે સ્વામિ
નારાયણ પથના સાધુઓ શરૂઆતમા એવા જ ત્યાગી
અને લોક-આણુ અર્થે જીવનારા હતા’

ગણિન મહાત્મા ટાંક્ટોદે ‘એ તમને નહિ સમ
જાય’ નામના કેટલાક ગાયસવાદો-રચ્યા છે ચમન
ભાઈને એ સવાદો ખૂબ ગમી ગયા હતા ગામડીયા
ભાઈએને સમજાય પડે તેવી રીતે એમા સુધારા
વધારા કરી વીરમગામ તાલુકાના ગામડામા એ ભજ
વતા. ચમનભાઈ ભગવાડનો પાઠ લેતા જગન મુતાન્ની
જોડે જાજો ને જોમા ભગવાડ તાજર થતા તારે
જોનાગતા આશ્ચર્યનો પાટ ન ગંઢેના ચમનભાઈ
અદરથી નવા નવા તુક્કા ઉતારવાના—

‘તે હે સગ કામ ! આ પડોનમ પટનો જે
દહ જોડ જોડા સે તે એને દીઠ પગ હજો ?’

મજીર અનડા, મૂગા વાગતા ચમનભાઈને
ગામડીઆ વેશગા જોનારને નવાઈ ઊપજતી

ગમે તે દામ હાથમા લે તેમા કુશળતા મેળવી
લેતા ના ! મદિગી મોગરજસ હાડવા ફાઈવરનું ખર્ચ
ન કરવું પડે માટે પોતે મોટા ચનાવના પણ શીખેવા

‘ડગ ની આવર્મા પહેલે જ કપાટે ચમનભાઈને
પકડ્યા કેસ ચવાયા બાદ ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

‘તમારે કાર્ક કહેવું છે ?’

‘મને ‘સી’ કવાસ આપજો’

સાજરમનીથી ટૂંકી યરોડા લઈ ગયા ગવણીમા
એ વરસ સુધી ગતદિવસ જોવા વિના કામ કરેતુ
ચોમાસામા પણ કામગાજર ચૂનેના, નળમહાની
ભવકર ગરીમી જોઈને માન છડા જાખરી જ પાતા
અમ થરીર તદ્દન સુધિ ગયું હતું યરોડા જતા જ
લોડી પડવા લાગ્યું ને કાવના ચિન્ક જણાયા જોન
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તપાસ વખતે ચમનભાઈને પૂછ્યું ‘કેમ
તમારું નામ પેશ્યુન ?’

‘જી, હા’

‘તમારે દંધ જોઈએ છે ?’

મારે જોઈનું નથી’

પૂ ગાંધીજીએ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ખાસ બનામણ
કરેલી એટલે એમણે પૂછ્યું તો ચમનભાઈએ ઉપનો
જવાબ દોવો ફરી પૂછ્યું

‘કેમ નથી જોઈતું ?’

‘કેટી તરીકે માગ રાગીને ક્યા યોગમની ભરૂં
છે તે આપને નક્કી કરવાનું છે, મારે નહિ’ આના
જવાબની સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે આવા નહિ રાખેતી પાછળથી
ચમનભાઈને દંધ અને ઘડતી રોટલી આપતા

જોનમાથી ટૂંકા પડે તજિયન સુધારવા ચમન
ભાઈ પચગતી રહ્યા હતા શરૂઆતમા ડેપુટીની દવા
વગેરે નેના, દંધ ગાખણ વગેરે ખૂબ ખાતા, પા !
છતાં તાવ બીનયો નહિ એવે નેનિયો યોગ્ય અને
ક્યા ડોડી રીત મગા રાખ્યાજી કચારાનિ, દંધ
ઉપર રૂંડવા લાગ્યા પાણી અને માટીના પ્રયોગ

શરૂ કર્યાં. એ મદિનામાં તાર હતી ગયો. આંખનાં ચરમા પથ્થુ દૂર કર્યાં. મુંઝવળના મોઢા ડોક્ટરે 'એકસરે' ફોટો લઈ કહેલું કે 'ચાર માસમાં મરી જશે' એને શરૂએ અધમણી વચન વધું અને રાત્રી રાણુ જેવા થઈ ગયા. કોઈ ઓળખી પથ્થુ ન રોકે કે આ ચમનભાઈ હશે !

પંચગતીમાં હવાફેર માટે આવેલા એમ. બી. બી. એસ. ના એક વિદ્યાર્થીએ ચમનભાઈને પૂછ્યું :
'આવને વળે' હું ડોક્ટર થવાનો. ડોક્ટરી ધંધા વિશે આપનો શો મન છે ?'

'એ ધંધાને લગગણ વેરયાના ધંધા જેટલો ખરાબ હું માનું છું. માણસ છતાં વગેરે ઇંદિયોના ભોગ ભોગની માદો પડે, એને દવા પાઈ તરત સાન્ને કરવો, અને ફરી ભોગ તરફ ધક્કલવો, એ આજના ડોક્ટરોનું મુખ્ય કામ' છે. એને બલ્કે કુદરતી ઉપચારથી માણસ સાન્ને થાય તો એની રહેણીકરણીમાં અને ખાનપાનમાં ધણે ફરક પડી ગયો. વૃત્તિઓ પથ્થુ શાંત થાય.'

'તો પછી ડોક્ટરોએ શું કરવું ?'

'સમાજનું આરોગ્ય જળવાય અને વધે તેવી રચના પાછળ છત્રન અર્પણું. ખોરાક, આબોહવા, રહેણીકરણીમાં સમાજને નીરોગી બનાવવાનું ધ્યેય શરીરશાસ્ત્રીઓ રાખે તો વહેલા સફળ થાય અને આત્મસંતોષ અનુભવે.'

હાથમાં લોટો, બંને ધાનજો અને ચેકીમાં કપડાં, રેશનથી પૂજતા પૂજતા દોઢ માર્ગ દૂર હાવા આશ્રમમાં ચમનભાઈ આવી પહેંચ્યા.

'કેમ કાંઈ કામગીર ન લાગ્યો ?'

'પૂજતાં પૂજતાં લોકોએ જવામ નકામા ત્રણ પૈસા કાઢ્યું ખરચે ?'

શ્રી. પાકકજીના ઘરમાં એક ખૂણમાં પેટાતો ઉતારો રાખ્યો. ફક્ત દર ઉપર રહેતા દતા. કેરી પપૈયા વગેરેની સીઝન હતી. બજારમાંથી વેચી જારીને લઈ આવ્યા. નાહી ધોઈને ચમનભાઈ એકા. તેમની આગળ બધું મૂક્યું.

ધડીક તો જોઈ રહ્યા. હાકુસ કેરી, રાણી અને કરમદાં, કેળાં, પપૈયાં, કાચાં સાકા ખાતા તેથી થોડી દૂધી આણેલી. મુઠો મેવો પલાળીને ખાતા તેથી દાઢ, આલુ, અંજીર, વગેરે આણેલું. પહેલાં તો કશું બોલ્યા નહિ. પછી કહે : 'અહીંની મારકીટ સરસ હતી. અમારે ત્યાં તો કંઈ ન મળે. આ શું અનકોટ ભર્યો છે ? અનકોટ તો દેવને ધરાય અને દેવ. વાસનાના ભૂખા હોય માટે બધું એમને એમ લઈ જાયો.'

'આપને જોઈએ તે રાખોને ?'

'કશું નહિ જોઈએ. મને તે એક ચીજ લાઈશ.'

'ત્યારે કેરી રાખો.'

'શા બાવની છે ?'

'બાર અને પાંચશીર.'

'એ નહિ જોઈએ. પાંચ આને પાંચ શેર થાય ત્યારે પાંચ પૈસાની સવાશેર લાવજો. એક દિવસ કરમદાં ને રાણુ બન્ને ચક્રને અર્ધો શેર, એક દિવસ છ કેળાં, એક દિવસ સવાશેર કેરી, આમ 'ફરજ' ફરતું લાવજો. અને આ મેવો તો પાછો જ લઈ જાયો. કાળી દાઢ લઈ આવજો. તે પલાળીને ખાશું. સુરણ લાવજો તે બારીને ખાશું. મેઘોની ભાજ આવતી હોય તો એ અધીક પછી મને આપી જજો. કાચી ખાવા ચશે.'

'પણ આજે તો લ્યો. લાખ્યા એવું શું કરવું ?'

'હોકરાંએને વહેલી આપો. રાજ જરી. આપણે તો ખૂબ બાધેલું છે. એમણે તો જ્યેવું પથ્થુ નહિ હોય' બસ એક પપૈયું, દૂધી, કાળી દાઢ અને મેઘોની ભાજની એક પછી સિવાય કશું ન રાખ્યું. કેરી પાંચ પૈસે સવાશેર ચક્ર ત્યારે જ લીધી. કેટલોક સમય સુરણ રોકીને ખાતા. પોતાનું વાસણ અને જ સાફ કરતા. કપડાં પથ્થુ શરીર ચાદ્યું ત્યાં સુધી હાથ જ ધોતા.

વઢવાણ રાષ્ટ્રીય શાળાની વીસ વર્ષની આજીવન સેવા કરતાની પ્રતિષ્ઠા ચમનભાઈએ લીધી હતી. સાંજ થયાં તેવા જ પાછા કામે લાગ્યા. પથ્થુ જૂના રોગે ફરી ઉપલો માર્યો. મિત્રોએ કહ્યું : 'ચમનભાઈ, પંચગતી ગયો. ત્યાં તમે દુર ન સારા ચક્ર જરી.'

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૬]

જા. દુ. ના. પ્રયોગો

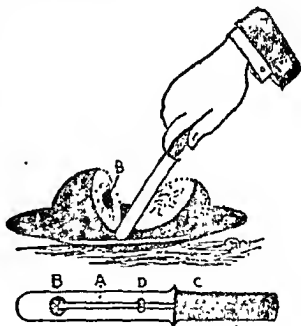
નારંગીઓમાં નિશાની કરેલા સિક્કા !

[આપણે થોડા મદિના આગ્રહ શ્રી પી. સી. સરકારના 'વડેન સામાન્ય શુદ્ધિ-common sense-થી ભરેલા છતાં અત્યંત રસિક ને ચાતુર્યપૂર્ણ જાણના ભેટા ભેટા બધા. હવે આ લેખમાં એમાં એમના ખીમ એકલે ભેટા ખતાવે છે, જે આપણે જાણી જઈએ છીએ ત્યારે તે એમ જ હાલે કે 'મોઢો ! આમાં તે શું કરવાનું છે ? આ તો નાના છોકરાય કરે ! ' પણ જાણુશોની કરામત એ છે કે નાનાં છોકરાં ચ કરે અને છતાં ભારે અચળો પગાડે એવી શુદ્ધિઓ-tricks-શોધી કાઢવી.—લેખક]

આ લેખમાં ખતાવેલ પ્રયોગને નારંગી કે સફરજનમાંથી ચીરીને સિક્કા કાઢી ખતાવવાનો પ્રયોગ કહે છે. જાણુશો છતાં નારંગી ટેમણ ઉપર મૂકે છે. પ્રેક્ષકોમાંથી કોઈ પણ ચુકરચોને નારંગીઓ કાપ્યા કર્યા વિનાની અકબંધ છે કે નહિ એની ખાતરી કરી જવાનું કહે છે. પ્રેક્ષકો બધી નારંગીને ચારેકાર ફેરવી કરીને તપાસી સીધા પછી અનુભવસિદ્ધ ખાતરીનું પ્રમાણપત્ર આપે છે કે નારંગીઓ અકબંધ છે. જો જાણુશોને પ્રેક્ષકોને ખૂબ આશ્ચર્યમળ કરવા હોય તે ફળખજાર પાસે જ હોય તો પ્રેક્ષકમાંથી કોઈને ફળખજારને ત્યાંથી તાણ જ નારંગી ખરીદી લાવવાનું આમંત્રણ આપે છે. હોસે હોસે પ્રેક્ષકો એ સ્વીકારી લે છે, પણ એ વખતે એમને ખ્યાલ હોતો નથી કે આમ કરીને તો જાણુશો એમના માનસને વધારે ચિદ્વંતી રમાડી રહ્યો હોય છે.

એ તે રીતે પણ ટેમણ ઉપર અધિકાક ઝડન નારંગી મૂક્યા પછી પ્રેક્ષકમુક તરફ નેઢીને જાણુશો કહે છે: " આ નારંગીઓ જાણુશોની નારંગીઓ છે. એમાંથી ફાપાનાળું, મોનાનાળું જે કંડો તે નીકળવાનું છે. " પછી પ્રેક્ષકોને કહે છે: " હવે તમારામાંથી કોઈ પણ થોડા સિક્કા આપો. આપણે એને નિશાની કરીએ ને એને આ નારંગીઓમાં ઘુસાડી દઈએ. " કોઈ ફાપાનાળું કે મોનાનાળું આપે છે. એના ઉપર જાણુશો ચિન્હ કરે છે. તારીખ મારે છે. પછી કોઈ કરામતથી એ સિક્કાને અદશ્ય કરી નાખે છે. પછી પ્રેક્ષકની આશ્ચર્યકરી અનિચેય આખિ રાગે એક કરી લઈને જાણુશો નારંગીઓને વગેરેથી

કાપતો જાય છે, અને કેવું આશ્ચર્ય ! નિશાની કરેલા સિક્કાઓ (ચિત્રમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે) નારંગીનાં ફાપામાં ચોટેલા જણાય છે ! નારંગીના રસથી છરીનાં પાનાની બંને બાજુઓ બીની ધર્ધ ગઈ હોય છે ! માણસના બેળને ધીમર ફૂલ કરી દે એવી આ કરામત ખાત્રમ પડે છે.

મગ્ય એના ભેદ સાંવ સારો છે. જાણુશોની ચી સરકારના પોનાના જ શબ્દોમાં આપણે જે ભેદ નેરે એ.

" લેખમાં આપેલ ચિત્ર જગજગ ખ્યાતી નેરેલ દેશો. મોટે કામે તો એ ચિત્ર ઉપરથી જ કરામતની દોષિયારીની મંથ આવી જાય એવું છે. ચિત્રમાં

અંગ્રેજ મુળાસર A, એ એક ચપડી પાતળી લાંબી, ને સિક્કા Bને મળજૂત પકડી દગાવી રાખે છે, પકડચાંપ—spring-catch—છે, ને સિક્કા B ને મળજૂત પકડી દગાવી રાખે છે. ત્યારે છરીનું પાતું નારંગીના ફાડચામાં અડધું પસાર થઈ રહ્યું હોય છે ત્યારે છરીના હાથમાં ઉપરછડેલી નગર (અને નવાણુ ટકા પ્રેક્ષક ઉપરછડેલી નગરવાળા હોય છે.) માલમ ન પડે એવી રીતે ખોસેલી પકડચાંપ કે ને જાદુગરે હાથે પકડેલી મૂઠીમાં પકડી હોય છે એને C આગળ દગાવેા. એટલે પકડચાંપ જિંચકારો ને અંદર ભરાવેલ સિક્કાને નારંગીમાં છેડી દેશે. પછી છરીનું પાતું નારંગીના ફાડચાની બહાર આવી જશે. ફાડચાં જાદુગર પહેાળાં કરી બનાવતાં તો અંદર સિક્કો માલમ પડે છે. એમાં અતુરાર્થ માત્ર એટલી જ વાપરવાની હોય છે કે છરીનું પાતું દેખણ ઉપર એવી રીતે મૂકવું જોઈએ અથવા તો હાથમાં એવી રીતે ગ્રાસવું જોઈએ કે ને બાજુએ પાના સાથે પાતળી ચાંપપડી લાગેલી હોય છે ને જેને છેવાડે સિક્કો ભરાવવાનો કે ભરાવેલો હોય છે તે પ્રેક્ષકો ન જોઈ શકે એમ પાછલી બાજુએ રાખવું જોઈએ. ખસ, આ જ એવો જાદુ !

“આ પ્રયોગનું” વર્ણન કરતાં મને મારી વિદ્યાથી અવસ્થાના સુખી દિવસોના પ્રસંગો યાદ આવે છે. કલકત્તામાં જ્યાં હું તે વખતે રહેતો હતો ત્યાંથી નજીક જ મલિકેટસ્લા અને કોર્નવૅલિસ સ્ટ્રીટના ચક્રામાં ઘણા ફળ વેચનારા ફેરિયાઓ નારંગી કે સફરજન વેચતા જિભા રહેતા. હું કાંઈ ફેરિયા પાસે જતો ને ડઝન, અર્ધોડઝન નારંગીનો ભાવ નક્કી કરી ખરીદતો ને પછી ગમમત કરવા એ ફેરિયાને કહેતો કે તે આ નારંગી મને વેચીને ધણી જોડ આપી છે. કારણકે એ દરેક નારંગીમાં પાવલી છુપાવેલી છે ! પેત્રો માનતો નહિ એટલે હું મારી છરી વડે એફ્રાદી નારંગી ચીરી બતાવતો. પેત્રો નારંગીના ફાડિયામાં માલમ નપટી પાવલી જોઈ આવો બની જતો ! પછી પેત્રો તો જાણે ગરજો મળ્યો હોય એમ નારંગી વેચવાની માંડી વાળીને એની છરી લઈને

બાકી રહેલી નારંગી કાપવા માંડી પડતો ! એકમાંથી નહિ નીકળે તો બીજી, એમ એ તો એક પછી એક નારંગી કાપે જ નવય ! એવામાં વળી કાંઈ બીજો ફળવાળો ફેરિયા આવી ચડે મેં મને ‘જાદુગર’ને ઓળખી કાઢે ત્યારે પેત્રો નારંગી ફાડતો અટકે. હું જાદુના પ્રયોગોના ધધાર્યાં પેત્રો માટે ખર્ચો ગણે હતો ત્યારે બર્મિંગહામ ફળવાળાઓને ત્યાંનાં શહેરોમાં આવી ગમમત કરીને ખૂબ બનાવતો.”

રામભાઈ પોરેલ

અનુસંધાન ૪૪૪ ૪૧૪]

ચમનભાઈએ જવાબ વાલ્યો : ‘જ્યાં આપણે જન્મ્યા ત્યાં જ માંદગીમાંથી સાજા થવું જોઈએ. એમ વારંવાર હવા ખાવાને સ્થળે જઈને રહેવું આપણા જીવને કેમ પોસાય ? અને એવું છત્તું શા કામનું ? સૌનું માન રાખવા એક વાર જઈ આવ્યા હવે ભગવાને ધાધું હશે તેમ થશે.’ ફરી લોહી પડવા લાગ્યું, પધારીતથ થયા. મરણપધારીએથી એક મિત્રને ચિતામુક્ત કરતા પત્રમાં લખેલું : ‘આશુધ્ય અનંત છે. જન્મરિત ઓળિયું જન્મને નવું આવશે એમાં રાજ ચવાનું હોય કે શોક કરવાનો ? ડાહ્યા પુરુષો દેહની ચિંતા કરતા નથી. આત્મા અમર છે.’

છેલ્લા કેટલાય વખતથી ચમનભાઈ વિદેહીની પેટે જીવતા હતા. રાગની સામે આખર સંધી ધીરજપૂર્વક ઝૂંઝા અને મોત આશુ’ ત્યારે ચોગીની સાંતિથી હસ્તને મુખે દેહ છોડી ચાલ્યા ગયા.

સૌરાષ્ટ્ર સંતોની ભૂમિ ગણાય છે. ચમનભાઈ એવા એક વિરલ સંત હતા.

રામનારાયણ નાઠ પાંકે

શનિમાહાત્મ્ય ને રામંતું ચિત્ર

મારા ભક્તિભાવને પેલક વાતાવરણ મને પૂતામાં ભળી ગયું હતું. અમારી હેલીમાં ખારિ-ગતકનું ઝાડ હતું. તેનાં ફૂલો તું એકઠાં કરતો. કાંઈક વખતે મામા એ ફૂલ વેચાતાં લાવતા. હું ઘેર દત્તની પૂજા કરતો. દર શુક્રવારે મામાને ત્યાં ભજન થતાં, ત્યારે એમના મિત્રો એકઠા થતા. મામાને ત્યાં દત્તની મંદીર મૂર્તિ હતી તેવી મંદીર મૂર્તિ મેં બીજે ક્યાંય પહોંચી નથી. મામા એકતારા બહુ જ સરસ વગાડતા. એમના એકતારાનો અવાજ પહોંચી જતો હતો. મામાને દત્તનાં કેટલાંયે પદ મેં એંજી હતાં. દત્તનું પારણું, દત્તની સ્વારી, દત્તની આરતી વગેરે એમણે લખી શબ્દોમાં હતાં. મામા તન્મય થઈ પદ વગાડતા ને શ્રોતાઓ પહોંચી તન્મય થઈ જતા.

પૂન્યા મુરલીધરનાં દેવળમાં સવારની આરતી શરૂ થઈ હતી અમારી હેલીમાંથી કેટલીયે સ્ત્રીઓ ત્યાં જતી હતી. તેમની સાથે હું પહોંચી રહ્યો હતો. સવારનો વખત હતો. આકાશમાં તારાઓ ટમક ટમક થતા હતા. એ વેળાએ નાનકડો ધૂમકેતુ દેખાતો હતો. આજે વરસે ધૂમકેતુ ખૂબ જ મોટો હતો. લગભગ અર્ધા આકાશને ધૂમકેતુની પૂજી પહોંચતી. તે વખતે સાતમા એડવર્ડ મરણ પામ્યા હતા. પરંતુ ફરીથી નાનકડો ધૂમકેતુ દિગ્ગેચર થવા લાગ્યો. અમે કહેતા, “હવે કયો રાજ મરશે? આ તારો નાનો છે તેથી નાનો રાજ મરશે.” સવારની પ્રશાન્ત વેળાએ તે નાનો ધૂમકેતુ ખૂબ સુંદર જણાતો હતો.

પૂન્યા મુરલીધરના મંદિરમાં સવારની આરતી બહુ જ સરસ થતી. આરતી ઉતારનાર પૂજારી એનું કાર્ય વેકની પેઠે નહિ, પણ ખરા દિલથી કરતો. મંદિરમાં દીવાઓ પ્રગટાવવામાં આવતી. ધણીખરી

મંદિરોમાં રંગોળીના ગાલીયાનો મોટો ઉત્સવ હોજમાં ફૂલો ગોઠવી-ગાલીયા રચી, ઉજવાતો. પૂતાનાં ગાલીયાનો મોટો ઉત્સવ થાય છે. આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રી-પુરુષો એ ગાલીયા જોવા આવે છે.

દિવાળીના અરસામાં એકાદેશ્વર પાસે ખૂબ મજા પડતી. દેવદિવાળીને દિવસે એકાદેશ્વરના આખા મંદિર પર સેંકડો દીવા પ્રગટાતા. નદીની પેલી પાર આ પાર રહી લોકો દારૂખાતુ ઉઠાડતા. પેલી તરફના લોકો આ બાજુ હવાઈ બાજુ ઉઠાડતા અને આ તરફના લોકો પેલી બાજુ હવાઈ બાજુ ઉઠાડતા. એ બાજુ સહુકે કરી ઊંચે આકાશમાં જતાં ને હીરામાણુકે ઉછાળતાં હવામાં વિદીન થતાં.

કારતકી એકાદશીને દિવસે તુળસીઆગમાં ગરદી રહેતી. તુળસીઆગ એટલે સ્ત્રીઓને ઉપયોગી વસ્તુઓ પૂરું પાડનાર સ્થાન. રામનાં દર્શન માટે નહિ, પરંતુ સંસારોપયોગી વસ્તુઓ ખરીદવા ધણીખરી ગરદી રહેતી. રામનાં દર્શન થાય ને કામનું કામ થાય. એક પંથ ને દો કાળ. તુળસીઆગમાં સંસાર ને પરમાર્થ બંનેનો યોગ થયો છે. સંસારોપયોગી વસ્તુઓના સમુદ્ર વચ્ચે રામ બેઠો છે. આસપાસ અનંત સંસારનો ફેલાવો ને વચ્ચે આ જગદ્ગિરામ મેલસ્યામ રામ. તુળસીઆગમાંની રામની મૂર્તિ પેશવાને પહોંચી ગઈ હતી એમ એક ઠેકાણે લખ્યું છે. તુળસી આગમાં મહાન રામચારી, મુસ્લિમ નાના ફઝલુવીસ જ્યાં નરરત્નો કથાકીર્તન શ્રવણ કરવા આવતા. નાના ફઝલુવીસ આવે એટલે સર્વ શાન્તિ ફેલાઈ જાય એમ લોકો કહે છે. અવસ્થિતપણું, ચિસ્ત, ટાપટીપ, ઓક્સ અંદાજ વગેરે માટે નાના ફઝલુવીસ આખા દિવસો પ્રખ્યાત હતા.

હું તુળસીઆગમાં રામનાં દર્શન માટે કેઠાઈ

કોઇક વખતે જતો. કોઇક વખતે શાક ખાઈટમાં જઈ
તો રસ્તામાં રામની મૂર્તિની દર્શન કર્યા વિના મધ્ય
ખડું રહેતો નહિ. તુળાઓગામની મૂર્તિ ખરે જ નવન-
મતોદર છે. તે મૂર્તિ તરફ ગમે તેટલું નેચા કરે
છતાંયે તમિ થતી નથી. એ દ્યાનસૌંદર્ય પીધા જ
કરીએ એમ થાય છે. કારતકી એકાદશીએ એ ખંદિરમાં
ખૂબ ગરદી હતી. હું એકરોજ જ ત્યાં ગયો. નિશાળમાં
રખાએ હોવાથી લાઈ કોઠણમાં ગયો હતો. હું ત્યાં
ગયો ન હતો. મામા મારી પાસે અજ્ઞાસ કરાવી લેવા
માગતા હતા. મામાએ મને બે આના આપ્યા હતા.
આ બે આનાનું શું કરવું એ જ સમગતું ન હતું
એ બે આનાને રમાડતો રમાડતો હું રામના દર્શન
જાપડ્યો. મને પોતાને તે દિવસે બે આના મળ્યા
હતા. હું એ બે આનાનો તે દિવસે રાજ હતો. પૂરા
આઠ પૈસા, અરે ચોવીસ પાઈચો, મને મારા સુખ
માટે તે દિવસે ખરચવાની પરવાનગી મળી હતી !

“આ જ છે, પેલું જ છે,” એવું નિયંત્રણ
કરનાર મારી સાથે કોઈ નોંધું. હું સરસુખતાર
હતો. આ બે આનાનું અંદાજપત્ર હું બનાવતો
હતો. વિચાર કરતો કરતો હું મંદિરના દરવાજામાં
પેકો. લોકોની અપાર ઠઠ જામી હતી. દર્શન થયાં
સરકેલ હતાં. નાનાં છોકરાંને ત્યાં લાવ કોણ પૂજવાનું
હતું ? હિંદમાં સર્વ સ્થળે બાળકોની પાવજદી થતી
હોય છે. પછી મંદિરમાં પણ એમ જ થાય તો નવાઈ
શી ? હું મરદીમાં ઘૂસ્યો. હું ચે કાકામૂઠી, દંડાદંડી
કરવા લાગ્યો. આખરે મને રામનાં દર્શન થયાં. એક
ધણ વાર જ. ત્યાં બીજી ઘણી જિજ્ઞા રહેવાનો અવકાશ
જ નોંતો. પાછળ ખેંચતાણુ ને ધક્કામુઠી સાથતી હતી.

દર્શન કર્યા પછી હું કુકાનો તરફ ગયો. બે
આનાનું શું લેવું તે કંઈ સમગ્ય જ નહિ. એક પૈસો
રામને પારે મૂક્યો. તથેલા પૈસાનું શું કરવું ? એકાદ
સાડું પુરતક મળી જાય તો ઠીક એ આશાએ હું
જેવા લાગ્યો. પરંતુ યુગસી યાગમાં કેવાં પુરતકો મળે !
ત્યાં તો રામરક્ષા, વ્યંકટેશ સ્તોત્ર, શનિમાહાત્મ્ય,
હરિપાકંડા અર્ચન અને એવાં જ બીજાં પુરતકો !
મારી પાસે પૈસા હતા તેટલામાં આવી શકે અને

મેં ન વાંચેલું એવું ત્યાં શનિમાહાત્મ્ય હતું. શનિ.
માહાત્મ્ય વાંચવાનો મેં નિરધાર કર્યો. દોઢ આનામાં
શનિમાહાત્મ્ય ને એક પૈસામાં રામનું ચિત્ર એમ બે
વસ્તુઓ મેં ખરીદી.

કોઠણમાં મેં અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચ્યાં
હતાં. રામવિજય, હરિવિજય, પાંડવપ્રતાપ, રામાય-
મેષ, ઠેમિની અશ્વમેષ, કાશીખંડ, મનવંદમેષ,
ગણેશપુરાણ, કથાસારામૃત, શિવલીલામૃત-આ
ગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા. શનિમાહાત્મ્ય મેં
કદિ ચે વાંચ્યું નહતું, તેથી મેં તે લઈ લીધું. રસ્તે
વાંચતો વાંચતો હું જતો હતો. ઘેર આવી આપું ચે
પુસ્તક હું વાંચી ગયો. એની અંદરની વાર્તાઓ મને
ગમી. મારી પાસે શનિમાહાત્મ્ય છે એમ જાણતાં જ
અમારા મહોદલામાંની સ્ત્રીઓએ મને દર શનિવારે
વાંચવા આમ્રહ કહેાં ને મેં તે માટે અનુમતિ આપી.

આ શનિમાહાત્મ્યો કુળજી ને સત્વરીત ધર્મ
રાખ્યાંથી બને તેટલો જલદી જવો જોઈએ. જ
શનિમાહાત્મ્ય મેં નાનપણમાં લેવાનું લીધું હતું તે
શનિમાહાત્મ્ય સમાજમાંથી ક્યારે દૂર થાય એમ
મને આજે થપા કરે છે. મારા મિત્રો આમજી મેં
અનેક વેળા એ વિષે કહ્યું છે. પણ શનિમાહાત્મ્ય
નષ્ટ થાય એ અગાઉ લોકો સમજે એવો જીવનધર્મ
નાની નાની પુરતકોએ દ્વારા ધરોધર પહોંચી જવો
જોઈએ. ગીતા જેવા ઉત્તમ, સરતા ધર્મગ્રંથો ધરો-
ધર ફરી વળવા જોઈએ. ગીતા એ જ સ્ત્રીપુરુષોનો
એક જ ને મુખ્ય ધર્મગ્રંથ થાય એ આવશ્યક છે.
ગીતાનો જો સર્વત્ર પ્રચાર થાય તો આપોઆપ
શનિમાહાત્મ્ય ને યુરચરિત્રો બંધ પડશે. કર્તવ્યનો
દિવ્યપંથ દર્શાવતી ગીતા મુખમાં શોભે, હૃદયમાં શોભે,
હાથમાં શોભે. પવિત્રતા, શ્રેય, ઉત્સાહ ને કર્તવ્ય-
પરોષણતાથી જ સમાજને ખડું સૈન્ય પ્રાપ્ત થશે,
ને તે ગીતાના ઉપદેશ દ્વારા સાધ્ય થશે. ગીતા
એટલે આજસતો, મોહનો, વિકાસનો યત્ન. ગીતા
એટલે નિરાશનો, સ્વાર્થનો, દંભધત્સરનો યત્ન. ગીતા
કહે છે : કર્મ કરો, કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક કરો; હૃદયની
લાગણીઓ રેડીને કર્તવ્ય બજાવો. કર્મ દરવામાં

એટલો બધા તલ્લીન થઈ ગયો કે તેના પરિણા-
મનો વિચાર કરવાનો અવકાશ પણ ન મળે. ઊંડને
પ્રાણી પાવામાં આનંદ મેળવે. તેને સડો ન લાગે
તે જોતા રહે. બકરીઓને પાસે આવવા ન દે.
ખાતર નાખે. એ છોદનું સંવર્ધન કરવામાં અહર્નિશ
વર્ષો ને વર્ષો સુધી મહેનત કર્યા કરે તો તેના વૃદ્ધે
ફળનાં ઝુમખાં એક કાળે જરૂર આવશે જ.

તે દિવસે શનિમાહાત્મ્ય વાંચ્યા પછી મેં તેને
પૂછું ચણવી મુઠ્ઠી દીધું-પણ રામનું ચિત્ર ખૂબ
વખત સુધી જોયા કર્યું. પરંતુ અમારા મહોદલામાં
એકાદશીનો પવિત્ર દિવસ ઊજવવા માટે મધ્યા કંઈક
જુદું જ કરી રહ્યાં હતાં. અમારા મહોદલામાં શંભરી
તૈયાર થતી હતી. તેને આપણે સાદા ચબ્બેમાં ભાંગ
કહીએ છીએ. શિવરાત્રીને દિવસે તો એનું ખૂબ જ
મહત્વ ઈશ્વરસ્મરણ કરવા છતાં એ આ સંસારનું
વિરમરણ ન થાય, ઈશ્વરનું સૌન્દર્ય જોયા પછી પણ
આપણે પાગલ ન થઈએ તો ભાંગ પીને સંસારનું
નિરમરણ કરવા લોકો પ્રયત્ન કરે છે.

મને રાત્રે આઠનવ વાગે શંભરી પીવા બોલા-
વવામાં આવ્યો. ધરના માલિકને ત્યાં ભાંગ બનાવી
હતી. શંભરી એટલે શું તે હું જાણતો નહોતો.
મેં પૂછ્યું, “આ શું છે?” એક જણે કહ્યું, “શ્યામ,
જોઈ શું રહ્યો છે? પી જા. બેતણું ખાલા ભરી
પી જઈશ તો અગ્નિ એકદમ બોલતાં આવડશે.
ઉપરાઉપરી વાક્યો બોલવા માંડીશ.” મને વહેમ
પડ્યો. મેં તે પીવાની આનાકાતી કરી. બીજો એક
જણ બોલી બેઠ્યો, “શ્યામ, તું તારે ચાત્યો જા. તું
ન પીએ એ જ સાચું છે.” “અરે, લેવા દે. થોડાક
પ્રસાદ. જરાકમાં શું થવાનું છે?” એમ બીજાઓ

કહેતા. અને છેવટે એક જણે તો ખાલો મારે મોઝે
આડાડ્યો. “થોડી ચાખ તો ખરે. શ્યામ, બધા એ
અનુભવે લેવા જોઈએ. તારા દરિદ્રો કોકણમાં કોણ
પીવાવવાનું હતું! લે, થોડી મગ્ન કરી લે.”

મેં બીતાં બીતાં ખાલો ખાલી કર્યાં. પીણું ઠંડું
હતું. એમાં બરફ નાખવામાં આવ્યો હતો. એલચીની
સુવાસ હતી. સ્વાદ પણ ઠીક હતો. પરંતુ હું ત્યાં વધારે
વખત રોકાયો નહિ. હું ત્યાંથી જતો રહ્યો જેમણે
ભરપૂર પ્રાશન કર્યું હતું, તેઓ દેહભાન બૂલી ગયા.
તેમને કપડાંનું પણ જ્ઞાન નહતું. બીજો દિવસે ત્રીજો
પહોરે એમને જ્ઞાન આવ્યું. આ સમાચાર જાણ્યા
ત્યારે મને લાગ્યું કે હું નારી આવ્યો તે ઠીક જ
થયું. મેં ફરીથી કદિ ભાંગ પીધી નથી. પરંતુ
ઉત્તર દિશામાં તેને આતિથ્યર્થક પેવ માનવામાં
આવે છે. હું એક વખત છોટાર તરફના એક ગામડામાં
ગયો હતો. બપોરનો વખત હતો. ભાંગ તૈયાર થતી હતી.
મારે પણ બે ચમચા પીવી પડી. ભાંગને તે લોકો
ઠંડક કહે છે. ઉનાળામાં તે પીણું માફક, પ્રમાણમાં
લેવામાં આવે તો ફાયદો કરે એમ બધા કહેવા લાગ્યા.
મેં કહ્યું, “બસની માથુસ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું સમર્થન
કરી શકે છે.”

તે કારતકી એકાદશી ગઈ. રામનું ચિત્ર મારી
સ્મૃતિ સામે હતું. તેને હું કેટલું સંભાળી રાખતો!
મેં તેને કેટકેટલું પૂજ્યું હતું! એ બધું મેં મને યાદ
છે. જેમાં રામ હોય તે જ પાસે ગળે. બાકીનું બધું
વર્થ છે.

(આંહુ)

અનુ : મૂળશંકર પાંધ્યા

સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રશ્નોત્તરી

પ્રશ્ન

૧. પ્રકાશનો રંગ કાળો હોઈ શકે કે ?
૨. આ અક્ષાંડનો કોઈ છેડો છે કે ?
૩. ડાઈનેમો એટલે શું ?
૪. દૂરચિત્ર અને આઈનોક્યુલર વચ્ચે શો ભેદ ?
૫. ઊકળતા પાણીથી દાઝીએ અને વરાળથી દાઝીએ એ બેમાં વધુ તુકસાનકારક કયું ?
૬. ઓછામાં ઓછું ટેમ્પરેચર કેટલું ?
૭. ચર્મોશ શીશીની કેવી રચના હોય છે ?
૮. તાંબુ, સોનું અને રૂપું એને પારામાં નાંખીએ તો શું પરિણામ આવે ?
૯. પાંપ હોવા છતાં નહિ ઊડનારાં પંખી કયાં ?
૧૦. ફૂલ નહિ આવે તેવી કેટલીક વનસ્પતિનાં નામ આપો.

ઉત્તર

૧. કાળો પ્રકાશ હોઈ શકે નહિ. ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ હોય ત્યાં અંધકાર માલુમ પડે છે અને તેથી તેમાં રહેલી બધી વસ્તુ કાળી દેખાય છે. કાળી વસ્તુ બધા પ્રકાશનું શોષણ કરે છે એટલે પ્રકાશમાં પણ તે કાળી જ દેખાય છે.
૨. આપણું અક્ષાંક, જેમાં તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે રહેલાં છે તે અનંત છે એમ મનાવું નથી, પરંતુ એને પણ મર્યાદા છે. આમ છતાં, અક્ષાંડને છેડો નથી. જેમ પૃથ્વીની સપાટી મર્યાદિત છે, પરંતુ તેને કોઈ આદિ કે અંત નથી તેમ અક્ષાંકમાં પણ ગમે તે દિશામાં જઈએ તો, ત્યાંથી નીકળ્યા હો ત્યાં જ પાછું ફરીથી આવી જવાય તેમ છે.
૩. ડાઈનેમો એટલે મોટા પાવા ઉપર નિશ્ચય પેદા કરવાનું સાધન. ડાઈનેમોના સિદ્ધાંતની શોધ

મહાન વૈજ્ઞાનિક ફેરડેએ કરી હતી. એક મોટા લોહ-ચુંબકના ધ્રુવોની વચ્ચે એક તારના ચૂંછળાને ઝાપડો ફેરવવામાં આવે તો તેમાં ઉપપાદિત (induced) વિદ્યુતપ્રવાહ પેદા થાય છે. આ પ્રવાહ જિલ્ટમ્પલટ (alternating) હોય છે.

૪. દૂરચિત્ર અને આઈનોક્યુલરની રચનાનો મૂળ સિદ્ધાંત એક જ છે. આઈનોક્યુલર એટલે ટુંકાવેલું દૂરચિત્ર. દૂરચિત્રમાં બે કાચ હોય છે, તેમના અંતર ટુંકાવવા બે રિપાર્શ્ કાચમાંથી વચ્ચેના ક્રિસ્ટોલું વારંવાર પરાવર્તન કરવામાં આવે છે. આથી નાની નળીમાં બે કાચો પાસે પાસે રહી શકે છે. દૂરચિત્રની નળી વધુ લાંબી હોવાથી સાથે લઈ જવાની અશક્યતા હોય છે.

૫. વરાળમાં થતું ઉષ્ણતા (latent heat) હોય છે જે ઊકળતા પાણીમાં હોતી નથી. આથી ઊકળતા પાણી કરતાં વરાળથી દાઝીએ તો આપણા હાથને વધુ ઉષ્ણતા મળે છે અને આપણને વધુ તુકસાન થાય છે.

૬. જો આપણે કોઈ પદાર્થનું ટેમ્પરેચર ઘટાડતા જઈએ તો છેવટે એવું એક ટેમ્પરેચર આવે છે જેનાથી ઓછું ટેમ્પરેચર હોતું નથી. આ ટેમ્પરેચર કેરળચ (absolute zero) ટેમ્પરેચર કહેવામાં આવે છે. ચર્મોમિટર ઉપર શૂન્ય ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડનો આંક હોય તેનાથી ૨૭૩ ડિગ્રી જેટલું ટેમ્પરેચર નીચે લઈ જઈએ તો તે ટેમ્પરેચર ઓછામાં ઓછું ટેમ્પરેચર છે એમ માનવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિકા જુદાં જુદાં સાધનો અને યુક્તિઓ વડે આ ટેમ્પરેચરની પાસેનું ટેમ્પરેચર મેળવી શક્યા છે.

૭. ચર્મોશ શીશીની અંદર જેમાં પદાર્થ રાખીએ છીએ તે કાચની શીશીને બેવડી યાનુ હોય છે.

એ ખેવડી બાનુ હવાચુસ્ત હોય છે અને તેમાંથી અને તેટલી હવા કાઢી સર્પ અંદર શૂન્યાવકાશ (vacuum) બનાવવામાં આવે છે. વળી એ કાચની શીશીને બંને બાનુ ઢોળ આપી પોલિશ કરેલી હોય છે. સાથે અંદરની ગરમી અંદર રહે છે અને બહારની ગરમી બહાર રહે છે. (આ શીશીમાં ઉષ્ણતા વહન, નયન, ગમન વગેરે પ્રકારોદ્ધાર ઉષ્ણતાનું નિર્ગમન થતું નથી અને શીશીમાં ગરમ વસ્તુ ગરમ રહે છે અને ઠંડી વસ્તુ ઠંડી રહે છે.)

૮. ઘણીખરી ધાતુને પારામાં નાંખીએ એટલે પારાનું પદ તેના ઉપર ચઢી જાય છે. ખાસ કરી સોનું, રૂપ, પારાની સાથે ઝટ મળી જાય છે અને

એક જાતનો એ ધાતુઓનો પારાની સાથે ભેળ બને છે. આ ભેળને એમેલગમ (amalgam) કહેવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જો આપણી આંગળી ઉપર વીંટી સખત ચર્મ ગર્મ હોય તો તેને ઉતારવા માટે સારો ઉપાય પારાનો છે. વીંટી ઉપર એક જગાએ પારો ઘસ્યા કરવો. પછીથી વીંટીને હથોડી વડે ધા કરવો એટલે તરત તે ટૂટી જશે.

૯. શહામુગ, મરમાં, કુકડાં, વગેરે.

૧૦. હંસરાજ, બીકાડીનો ટોપ, લીંઘ, ફૂગ વગેરે.

ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક
એમ. એસ.સી., પી.એચ. ડી.

ચોમાસે

(અનુભૂત)

શીઆળે થીઝેલાં ઝરણાં
ઊનાળે સીઝેલાં ઝરણાં
ચોમાસે ઝડીઓ ઝીકાતાં
ફરી બેઠેલાં યાશે.

+

શીઆળે થીઝ્યાં ઉર-ઝરણાં
ઊનાળે સીઝ્યાં ઉર-ઝરણાં
ચોમાસે ચેતન સીંચતાં
ફલ ગાને ગાશે.

“હીઝ માર્ટસ” વોઈસ”

“હીઝ માર્ટસ” વોઈસ”ની આમોદાનની રેકર્ડ ઉપર વાળના બૂંગળા પાસે એકચિત્તે સાંભળવા બેઠેલા કૂતરાનું ચિત્ર તમે જોયું જ હશે. તમારા મનમાં કદિ એવો વિચાર આવ્યો છે ખરો કે આ આમોદાનની પેટી ઉપર કૂતરાનું ચિત્ર શા માટે મૂક્યું હશે? એને અને કૂતરાના ચિત્રને શા સંબંધ? પણ એ ચિત્ર અર્થવિહીન નથી. એક કૂતરાનું પોતાના માલિક પ્રત્યેના પ્રેમને તાદસ્પ કરતું એ અર્થપ્રધાન ચિત્ર છે.

કાન્સમાં એક ચિત્રકાર થઈ ગયો. તેણે એક કૂતરા પાળેલો. નોરા એનું નામ રાખેલું. ચિત્રકાર મૃત્યુ પામ્યો. તેની માલમલકત અને કૂતરા તેના બાઈ પાસે ગયાં. નોરા માલિકના વિશેષગથી ખાપ નહીં, પીએ નહીં, ખાવરા ખાવરા કર્યા કરે, અને ઉઘાસીન થઈ પડી રહે.

એ ચિત્રકારના ગીતની રેકર્ડ ઉતારવેલી હતી. એક દિવસ બાઈ તે વગાડવા લાગ્યો. નોરા માલિકને કંઈ અચાનક સાંભળી ગઈ છેવેલો ચર્ચ ગયો. વાળના બૂંગળા પાસે જઈ માલિકને અવાજ તે લક્ષપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો. તે હર્ષાન્વિત ચર્ચ ગયો. નોરાના વર્તનથી બાઈની લાગણીઓ સ્પષ્ટિત થઈ. તેના સવેદનશીલ હૃદયમાં કલાનો આવિર્ભાવ થયો. તે પણ એક સારો ચિત્રકાર હતો. તેણે વાળના બૂંગળા પાસે ખ્યાનસ્થ બેઠેલા નોરાનું ચિત્ર આંક્યું. ‘હીઝ માર્ટસ’ વોઈસ’ એનું ચિત્રનું નામાલિધાન કર્યું. પછી તો નોરા માલિકની રેકર્ડ સાંભળ્યા વિના ખાતો જ નહીં.

ચિત્રકારે આ ચિત્ર ઈંગ્લિશ રેકર્ડીંગ કંપનીને વેચ્યું. કંપનીએ એ ચિત્રને પોતાનું ટ્રેડમાર્ક જનાવ્યું.

આથી જ આમોદાનના મચીન પર કૂતરાનું ચિત્ર તમે જોયો છો.

નિદ્રા વિષે વિજ્ઞાન

મૃત્યુની નાની આવૃત્તિ જેની નિદ્રા વિના માણસ કેરો બહાવરો બની જાય છે! પણ સતત ચાનિદાની ફરિયાદ કરનારને વિજ્ઞાન ખોટો ઠેરવે છે. આ ફરિયાદ સાચી નથી પણ મનની ભ્રમણા છે. રાતના સમયે મનજની ભ્રાંતિઓ અને વિચારોના ગૂંચલાણથી માનવીને આખી રાત જાંબ ના આવી એનું લાગ્યા કરે છે. આ યંત્રયુગ છે; અને આ જમાનામાં કોઈ પણ વિષયનું યંત્ર ના હોય એનું ન બને. બેઠામાં દિમાગ ગણવાનું યંત્ર હોય છે, અને માણસની સત્યતા-અસત્યતા પુરવાર કરવાનું પણ યંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે માનવીની જાંબનું માપ કાઢના માટે પણ એક યંત્ર શોધાયું છે. એ યંત્રનું નામ ‘રલમ્બરો મીટર’ છે. આ યંત્રથી અનિદાની ફરિયાદ કરનારાઓ ‘જીયુક્ટી’ જાંબ કાઢે છે એમ પુરવાર થયું છે. જાંબરાના કલાક પરથી જાંબનું માપ ના કલાપ પણ તેના પ્રકાર ઉપરથી સારીનરસી જાંબ જાણી શકાય. કલાકોના કલાકોની તદ્દા કરતાં દસ મિનિટની ઘસપસાંદ જાંબ સારી જણાય. એડિસન પ્રયોગશાળામાં જ દસ મિનિટમાં જાંબી લેતા. નેપોલિયન, કુમા વગેરે મહાપુરુષો થોડા સમયની જ જાંબ લેતા એમ ઈતિહાસ કહે છે. અને આજે મહાત્માજી પણ ક્યાં લાંબો સમય સુધી નિદ્રા લે છે? એાહોઆ મુનિવર્સિટીના ડૉ. હેરી એમ. જ્નેનસને નિદ્રાનું ગૃહ રહસ્ય પામવા વૈજ્ઞાનિક અખતરાઓ કર્યા છે. ૭ વર્ષ સુધી-૧૬૦ માણસો પર

નિદ્રા વિષે નિરોક્ષણ-પરીક્ષણ કર્યું અને યંત્રવતી પ્રયોગો કર્યાં. એમણે સિદ્ધ કર્યું છે કે સાધારણ રીતે માણસ જાગ્યાં એક સ્થિતિમાં નથી પડી રહેતો. તે લાંબોટૂંકો, આડોચડોળો વગેરે અંજ-પ્રત્યંગોનું હલનચલન આક કલાકમાં પાંચોસ વખત કરે છે. મગ્દાની પેઠે જોધમા પડવા રહેવું એવી કહેતી અસત્યતાથી ભરપૂર છે.

માનસશાસ્ત્રીઓ નિદ્રાધીન માનવીની સુવાની રીત ઉપરથી તેના ચારિત્ર્ય વિષે અનુમાનો ખાંધે છે. દ્રુતિયંવાળી સુનાર ઉત્સાહવિહીન અને નિરાશાથી ભરપૂર હોવો જોઈએ; ચત્તો અને લાંબો ચર્મ સુનાર સ્થિરવૃત્તિ ધરાવનાર હોવો જોઈએ; હાથ બહાર રાખીને આરસો ઓઢનાર ઉદાર અને વિશ્વસનીય હોઈ શકે; અને ત્રાંમે અને આડવડો સુનાર માનવી એકલસંગી હોવા પૂરેપૂરા સભવ રહે છે. તે સુમાની પણ હોય.

ચિન્તા, ભય, શોક, દોષ, પ્રેમમાં નિષ્ફળતા અને અકર્ષણીઆવેશ નિદ્રાના વિરોધીઓ છે. હવા, દબકું પણ દંડીશું ઓઢણ, પ્રકુલ્ય ચિત્ત-અને સૂતાં પહેલાં દૂધનો પાલો ગાઠ નિદ્રા આણુનારાં છે. બપોરે ખાધા પછી પાએક કલાકની વામડુશી રાતના પ્રશંત નિદ્રા પ્રેરનાર છે એમ વિજ્ઞાત્રી સાખીન થયું છે.

૮

હસ્તાક્ષરો અને આશિર્વાદન

જેમ માનવીની મુખાદૃશિ ઉપર તેના ગુણુદોષો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ તેના હસ્તાક્ષરો ઉપરથી તેનાં સ્વભાવ, ગુણ અને બ્યક્તિત્વનું આવેખન થઈ શકે છે. મોટા માણસોની સહીમાં તેમના બ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ સ્પષ્ટતાથી પ્રતીત થાય છે. અધૂરોના વિધ-વિધ આકારો જોવામાં આવે છે. મોતીના દાણા જેવા છૂટા અધૂરો પ્રશંસનીય તો છે જ, પણ એકલા સફાઈદાર અધૂરો શોભા વિનાના હાગે છે. મરોહદાર અને સફાઈદાર લેખનની સુંદરતા હીડીને આંખે વળગે તેવી હોય છે. હસ્તાક્ષર નિષ્ક્રિયોનાએ જાહેર કર્યું છે, કેરપટ અને મુરેખ લખનાર પોતાનું ચોખ્ખું માનસ પ્રદર્શિત કરે છે. ગરબડ મોટાળીઆ અધૂરો લખનાર સંસ્કૃતિવાળો અને અસ્થિર વિચારસરણી

વાળો હોય છે. પણ નોંધવા પાત્ર ખીના તો એ છે કે મહાન પુરોના હસ્તાક્ષરો ખૂબ જ ખરાબ હોય છે. મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના ખરાબ અક્ષરોની ફરિયાદ કર્યાં નથી કરતા હોતા!

હસ્તાક્ષરો પારખવા માટે એક યંત્ર શોધવામાં આવ્યું છે. યંત્રનું નામ 'મોડોશર્મન' રાખવામાં આવ્યું છે. એનાં શોધક મિસિસ ક્લેરા રોમન નામનાં હસ્તાક્ષર પારખવામાં પારંગત નિદુધી છે. લખનારની ક્ષત્રમ વિજ્ઞાત્રીક પ્રવાહદારા યંત્ર સાથે જોડાએલી હોય છે; અને લખતી વખતે લેખકની માનસિક ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ, આધાત પ્રત્યાધાતો, ઝડપ અને લેખનમાં શક્તિનો અપ વગેરેની નોંધ યંત્ર પર થાય છે.

*

કાપડકલામાં નવીનતા અને અમયખીઓ

જૂના જમાનામાં માનવીઓ અંત દાકિવા વસ્ત્ર પરિધાન કરતા એ બાબત આપણને અસંસ્કૃત લાગે છે. પણ છેલ્લા દોઢ દાયકામાં જાતભરના સંસ્કૃત માનવીઓ કુમાસભ્ય અને ભાતીક લાકડાનું કાપડ પહેરે છે એ ખીના તો દેને સર્વવિદાન છે. લાકડાના કાપડને 'આર્ટિફિશિયલ સિલ્ક' અથવા 'રેઝોન' કહેવામાં આવે છે. રેઝોનના બનાવટની શોધ ઓગ-સ્ટીસજી સ્કોટનાં થયેલી. મીજી શોષેમાં જેમ અડરઆલે અનેરો ભાગ જનન્યો છે તેમ આ શોધ પણ અડ-રમાત જ હાય લાગી છે. ફેન્ય શોધક શાર્લેતેતના હાથ ઉપર ફોટોગ્રાફી કરતાં કોલોડીઅન ટોળાં અને આમાંથી રેઝોનની શોધનાં બીજા રાખાવડ પછી તો આ શોધ ઉપર અનેક અખતરા અને મુધાસાવધારા થયા. લાકડાના માવાને કારખન બાયસ'ફાઈડની અસરથી પ્રવાહી બનાવવામાં આવે છે. પછી આના ઉપર રાસાયણિક ક્રિયાઓ થાય છે અને અંતે તેમાંથી તાર ખેંચવામાં આવે છે. આ તારના વણાએલા કાપડનું નામ 'રેઝોન' આપવામાં આવ્યું છે. ગવા મહાબુદ્ધ વખતે જર્મનીમાં કાપડ બનાવવાનો કાચો માથ ખૂટી પડ્યો તેથી લાં 'રેઝોન'ના ઉત્પાદનનું

કાપ ખૂબ ધમધોકાર ચાલ્યું. સફાતમાં તો આ કાપડ ધણું કડક અને બરડ હતું. જર્મન પ્રજા તે પહેરતાં તારી ગઈ પણ પાછળથી એમાં અનેક સુધારા થયા અને છેવટે કુમાસદાર અને સુંદર કાપડની બનાવટ પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવી. કેનેડાના 'રુબ્રુસ' નામના જંગલમાં ઊગતા મલબેરી, ઝોક, વાંસ અને અન્ય વૃક્ષોના વપરાશ 'રેઝોન'ની બનાવટમાં થાય છે. નોંધવાપાત્ર ખીના તો એ છે કે રેઝોન લાકડાના માવામાંથી બને છે; અને કામળ અને સળગી ઊઠે તેવા 'ગનકોટન' નામનો પદાર્થ પણ તેમાંથી બને છે. એક વરતુમાંથી બે બનાવટો : એક માનવઉપકારક અને બીજી માનવસંહારક ! લાકડામાંથી કાપડની બનાવટ શોધી રસાયણશાસ્ત્રીઓ નિશ્ચિત બેસી ના રહ્યા. પણ તેમની શોધબોલોના પ્રતાપે દૂધ, સોયાબીન, ધાસ અને કાચમાંથી પણ કાપડની બનાવટ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

ઈટાલીમાં રાષ્ટ્રના ઉપયોગ કરતાં પણ વધુ દૂધની ઊપજ હતી. વૈજ્ઞાનિકો આ રાષ્ટ્રસંપત્તિને નાહક વેડફી દે એ તો બને જ નહોતો. એક ઈટાલિયન વૈજ્ઞાનિકે દૂધના કેલીનમાંથી 'લેનિટાલ'ની બનાવટ શોધી. લેનિટાલ એટલે બનાવટી જીન. આ જીન ખરા જીનના કાપડને પણ ટકકર મારે તેવું હોય છે. એક જાતના ધાસમાંથી જીન બનાવવાનો ઉદ્યોગ જર્મનીમાં ચાલી રહ્યો છે. વળી જપાનમાં સોયા-

બીન નામના કોળમાંથી જીનનું કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલી રહ્યો છે. રસાયણશાસ્ત્રીઓએ બનાવેલી નંબુ બનાવ્યું છે. આમાંથી તાર કાઢી કાપડ વણવામાં આવે છે. આ કાપડના 'બેર્બીંગ મુટ' બનાવવામાં આવે છે.

કાચમાંથી પણ કાપડ બને છે આ જાણી તમે જરૂર આશ્ચર્યચકિત તો થશો જ. કાચના સુદૃઢતમ (માથાના વાળ કરતાં ૧/૨૦ પાતળા) તારો બેંચવામાં આવે છે. આને 'ફાઈબર ગ્લાસ' કહે છે. કાચનું કાપડ સુતરાઉ કાપડ કરતાં વધુ કુમાશદાર, અગ્નિબોધ, જલબોધ અને વળી કચલોએ ન પડે તેવું હોય છે. આથી સંસ્કૃત પ્રજા તો આને વખાણી વખાણીને વાપરે છે.

કપાસનું ઉત્પાદન માનવીની સત્તાની બહારની વાત છે. પણ રેઝોનની બનાવટથી માનવીના વસ્ત્ર-પરિધાનનો પ્રશ્ન સહેલાઈથી ઉકેલાઈ ગયો છે. રેઝોનની બનાવટ સરતા છે, એના ઉત્પાદન ઉપર માનવીની સત્તા ચાલી શકે તેમ છે, પણ પ્રશ્ન થાય કે જગતનું લાકડું ખૂટી જશે તો ? રેઝોનની બનાવટ બંધ નહીં થાય ? ના. રસાયણશાસ્ત્રીઓએ કૃત્રિમ લાકડું બનાવ્યું છે. આ લાકડું 'હલકુ', પાણીથી કહોવાય નહિ તેવું, અને ટકાઉ હોય છે.

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

કરનાર

વર્ષ ૫

અંક ૧૨

તંત્રી : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

આગસ્ટ : ૧૯૪૦

છાંદસોનાં ભંતે ભેટલું કરી શકે તેટલું
તેમને કરી યેવા દો-જરૂર પોતે ઠાવવા
દો. પોતાના પાણીના ફૂલ ભંતે ભરવા
દો. કપડાં ભંતે ધોવા દો, ચીરડીઓમાં
સાફસુદ રાખવાનું, પોતાના ખુટ અને
કપડાં ખરથી મેલ ખ ખેરવાનું, ટેબલ
ગ્રાહવવાનું વગેરે કામ ભંતે કરવા દો. હું
ખાતરીથી કહું છું કે આ વાતો નજીવી
ભડે સામતી દોષ, પણ તમારા છાંદસોનાં
સુખને માટે ફેરવ, અથવા છતિદાસ વગેરેના
હાન કરતાં એ સેકો જાણી વધારે
કપડોનાં છ

મહાત્મા દોસ્તોર

કિશોર

વર્ષ ૫

ઓગસ્ટ : ૧૯૪૦

અંક ૧૨

અનુક્રમણિકા

		મુખ્યચિત્ર
૧	અપો જરથુષ્ટ્ર	૪૨૫
૨	કૂચ ગીત (કાવ્ય)	ત્રિભુવન વ્યાસ
૩	કિશોરોને	'અવગારી'
૪	અપો જરથુષ્ટ્ર અને જરથોસ્ત્રીઓ	મગનભાઈ દેસાઈ
૫	સલાહ (કાવ્ય)	'નોતમ'
૬	રણડુની યાદદાસ્તમાંથી	૪૩૦
૭	મીતમાંથી નીકળતું પાળો	દાદાભાઈ નાલેલકર
૮	એસેફ વિસ્તર	ડૉ. યશવંત શુ. નાયક
૯	વિશ્વાસ વા વિશ્વવ (કાવ્ય)	'ગુફ'
૧૦	નોકરી (વાર્તા)	રતિલાલ સાંકળચંદ નાયક
૧૧	હોન્ડનો રક્ષક વીર હેલેન્સ	કાન્તિલાલ દલાલ
૧૨	નાપાસોની સભા	મૂળચંદર પાખા
૧૩	કથિકા	'નોતમ'
૧૪	કાલિદાસનો વિવાહ	જયભાઈ ખટેલ
૧૫	ખેંજા અને કુદાવી	કાવ્યસાહેબ કાલેલકર
૧૬	સ્વામ (આલુ વાર્તા)	અનુ: મૂળચંદર પાખા
૧૭	ભારતના પ્રસિદ્ધ નગરોની વસ્તી	૪૫૨
૧૮	લોકમાન્યની જીવનકોરમ	ચિવાભાઈ કા. ખટેલ
૧૯	કાવ્યપરિશીલન	નગીનદાસ પારેખ
૨૦	ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર	ગોપાલદાસ ખટેલ
૨૧	સામાન્ય જ્ઞાન (પ્રશ્નોત્તરી)	ડૉ. યશવંત શુ. નાયક
૨૨	શ્રદ્ધા (કથિકા)	તનમુખ ભટ્ટ
૨૩	સારોદ્યોગ	૪૬૨

લેખકોને

કિશોરમાં પ્રતિષ્ઠાસના પ્રસંગો, વિદ્યાનની વાર્તા, સાદસ કથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો, પ્રાણીજીવનની વાર્તા, જીવનચરિત્રો, કથાકાવ્યો, ગ્રંથક પ્રસંગો, વ્યાયામ અને રમતોની માહિતી વગેરે વગેરે આપવામાં આવે છે. ચિત્રો મૂકવા ચોખ્ખ લેખોમાં ચિત્રો પણ મૂકવામાં આવે છે.

સૂચના

લેખો સારા અક્ષરે કાચળી-એક જ બાજુ લખવા વિનંતિ છે. લેખક, પોતાના લેખને સચિત્ર બનાવવા ઇચ્છના હોય તો સાથે ચિત્રો મોકલવા વિનંતિ છે (અગર, ચિત્રો કયા પુસ્તકમાં મળવા સમ્ભવ છે તે જણાવવા વિનંતિ છે.)

ન સ્વીકારાયેલા લેખો પાછા મેળવવા માટે પોસ્ટની ટિકિટ લેખ સાથે જ મોકલવી. ટિકિટ ન મળી હોય તો લેખો પાછા મોકલવામાં આવશે નહિ. લેખક દરેક પત્રપ્રવાહાર સથે તેમજ લેખ સાથે પેતાનું પૂરૂરું સિગ્નાચું લખી જણાવવું. લેખકોને વિનંતિ છે કે તેઓ લેખ દૂકમાં અને અને તેટલા મહાસર લખે. લેખ સામાન્ય રીતે એ ત્રણ પાનાંનો હોય એ ઇચ્છવા ચોખ્ખ છે. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી લેખના પાંચ આઉટ પ્રિન્ટ્સ મોકલવામાં આવશે તંત્રી : 'કિશોર' ચાર રસ્તા, ખાડિયા : અમદાવાદ

જાહેર ખખરના એજન્ટ : મેસર્સ શુકલ અધર્સ : શ્રીરામજી શેરી, ખાડિયા : અમદાવાદ

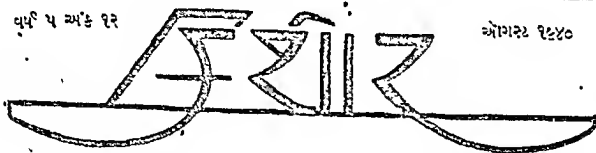
સુબંધના એજન્ટ : મેસર્સ સી. જમનાદાસની કું. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબંધ

સવાળામ : હિંદમાં રૂ. ૪-૦-૦૦ બર્મી તથા પર્વદેશમાં રૂ. ૬-૦-૦૦ અથવા શિવિંગ ૧૦ હુટક ૦-૬-૦૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ 'મિત્રી' : ૧૨ જ, ભારતીયવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
 મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ : પી નવપ્રજાત પ્રિ. પ્રેસ, લીમંટા રોડ, અમદાવાદ - ૧૧. ૨૦-૮-૪૦

અર્ચક ભરણી

કૃત્ય ગીત

ભારતના ભડવીર કુમારો કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
એક અવાજે એક જ તાલે કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. મુવ૦

નિર્ભય મનથી મક્કમ પગલે કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
ઊંચું મસ્તક રાખી સઘળે કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

સ્વદેશનાં સૌ સંકટ હરવા કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
જન્મભૂમિની સેવા કરવા કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

સિંહ સમા શૂરવીર થઈને કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
સ્વતંત્રતાના સૈનિક થઈને કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

હુર્યુ સઘળા દર ક્રૂણાવો કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
સત્ય અહિંસાને અપનાવી, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

દીન જનોનાં દળદર દળવા, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
સંપ કરી સૌ સાથે મળવા, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

સ્વમાનની ધરો ખસી ખુમારી, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
વતન તણું ગૌરવ વિસ્તારી, કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

જગતની શિર નમાવી કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો;
ભારતનો જયકાર ગાળવી કૃત્ય કરો કૃત્ય કરો. ભારત૦

કિશોરોને

(૧૭)

દેવતા,

આપણું આ શરીર જેવું અદ્ભુત છે ! પ્રાચીન કાળના કવિઓએ જેવી રીતે આ વિશ્વની અદ્ભુતતાનાં ગાન ગાયાં છે, તેવી જ રીતે શરીરની ગદનનાનાં ગાન ગણ્ય ગાયાં છે.

અત્યારના વિજ્ઞાનના જમાનામાં, જ્યારે મોટા મોટા શરીરવિજ્ઞાન જાણનારાઓ શરીરના અત્યંત બાજોની નવી નવી શોધો કરે છે, ત્યારે પણ તેમને લાગ્યા જ કરે છે કે હજુ અમળ્યો ભાગ ધણે મોટો છે. આપણા સંત પુરોહો જણાવે છે કે જે આ બ્રહ્માંડમાં છે, તે આ પિંડમાં પણ છે. આપણે પિંડ, એટલે આ દેહ, જાણે કે આખા બ્રહ્માંડની નાનકડી આદતિ ન હોય !

આણું અનેક પ્રકારની વિવિધતાથી ભરેલું આ શરીર જેવી રીતે જન્મ્યું, તેનું આદિ સ્વરૂપ જેવું હતું, એ બધું જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે એક બાબતથી અચંબો થાય છે, બીજી બાબતથી આત્મ-અધ્યન થાય છે.

એક નજીબા સૂક્ષ્મ બીજામાંથી જેવી રીતે મોટું કાંડ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે આ શરીર પણ કોઈ શુભ બીજામાંથી આવું ચેતનવર્તુ ધરાવે છે. માતાના ગર્ભમાં પળે પળે, રિવસે રિવસે તેનો વિકાસ કેવી રીતે થતો જાય છે અને પરિણામે નવ માસને અંતે એક સુંદર સૂક્ષ્મભક્ત સામગ્રીથી મહેસો દેક, અસંખ્ય વેદના પછી, આ જગતમાં કેવી રીતે આવતરે છે, એ વિશે સમગ્રદયાનમાં જોયા છતાં આપણી કુતૂહલવૃત્તિ વધારે ને વધારે જિજ્ઞાસુ થતી જાય છે.

વનસ્પતિની જનની આ યજ્ઞાથી પૃથ્વી છે; માનવ જીવનની જનની ચિન્મયી માતા છે. ધરણીના ગર્ભમાં રહેલા બીજને માટી દેકે આપે છે, જળ પ્રાણ રીંચે છે, પ્રકાશ વૃદ્ધિ કરે છે, વાયુ જીવંત કરે છે અને આકાશ પ્રગટ કરીને તેને વિશ્વાભિમુખી કરે છે. જે પાંચ તત્ત્વોમાંથી વનસ્પતિના બીજનું ધડતર થયું છે, તે જ પાંચ તત્ત્વોમાંથી આપણું પણ ધડતર થયું છે. તેથી જ આપણે આ દેહને પંચમહાભૂતથી ધરાયેલો કહીએ છીએ. એ પંચમહાભૂત એટલે પેલાં ઉપર જણાવેલાં પાંચ તત્ત્વો—આદિ તત્ત્વો.

મામાથી માંડીને પગ સુધી આ દેહનું દરેક અંગ ખૂબ ધારીકું અને કળામય હોય છે. સામગ્રીના આવજાદનીયો તે સંવાળું અને મોઢક લાગે છે.

આપણે જ્યારે ધર ચણવાની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તેનું બોણું તૈયાર કરીએ છીએ. એ બોણું જેવું સખરડખર લાગે છે ! પણ જેમ જેમ ઘટ, ચૂનો, પલાસ્તર, રંગરોગાન વગેરેથી તે પૂરું થતું જાય છે, તેમ તેમ તે શોભા આપતું જાય છે.

જેવી જ રીતે માત્ર દાઝકાના માળખામાંથી આ દેહને ભર્યો ભર્યો કરી દેવામાં આવ્યો છે. રંગાણુ, લોહી, નાંડીઓ, આંતરડાં વગેરે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોથી શરીરને ભરી દેવામાં આવ્યું છે.

અને એ બધાંવધી આશ્ચર્યકારક રચના તો આપણા મગજની છે. આખા જગતની સંસ્કૃતિઓને ધડનાર અને ઉઘાપનાર, એ મગજ છે. જેવી રીતે ધરનીકંપને જાણનાર યંત્ર કોઈપણ ટેકાણે અત્યંત નજીવો આવજો થતાં તેને પ્રદક્ષ કરી લે છે, તેવી રીતે આપણા શરીરને કોઈપણ ટેકાણે કોઈપણ ધ્વજ થતાં તેનો સંદેશો જોતજોતમાં મનમાં પહોંચી જાય છે. આને આપણે 'જાણવું' કહીએ છીએ.

આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ચામડી એ શરીરનાં ખૂબ અગત્યનાં અંગો છે; કારણ કે તે દારા જોવું, સાંભળવું, સંપર્ક, આપવું અને સ્પર્શવું, —એ બધી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે. એ અંગો ખૂબ સદમ, સૂક્ષ્મભક્ત અને ધણી અગત્યનાં હોવાથી તેમની રચના પણ ગૂંચવણ ભરેલી છે. બહારથી સંરક્ષણ કરવાને શરીરના ધડનારને ખૂબ કાળજી લીધી છે. આટલી ગૂંચવણ ભરેલી છતાં તે રચના ફેટલી સરળ, ધારીલી અને કળામય છે !

એ દરેકની રચનાનો અભ્યાસ પણ એટલો જ ઝીણવટથી થઈ શકે છે.

ત્યારે હવે તમને સમજાવું હશે કે શરીર જેવું અગત્યનું સાધન છે. તેના અભ્યાસ પાછળ આટલાં વર્ષો ગયાં છે, છતાં અમળ્યો ભાગ જાણેલા ભાગ કરતાં ધણે જ મોટો છે. અરેખર, આ જગતમાં આપણે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તેના કરતાં અનગણું જાણતા નથી. માનના રસ્તાનો અંત જ નથી. —લિન્ન તમોરો 'અસગારી'

અપો જરથુષ્ટ્ર અને જરથોસ્તીઓ

રસીઓને સૌ કોઈ ઓળખે છે. તેઓ અને મુ'બઈમાં મોટે ભાગે વસે છે અને તેમણે પોતાની ભાષા તરીકે રવીકરી છે. તેઓ અહીંના નથી તે તેમના નામ તમે નોંધ શકશો. પારસી શબ્દ સંસ્કૃત 'પરથી' બન્યો છે. હાલમાં જેને આપણે કહીએ છીએ તેને સંસ્કૃતમાં 'પારસ' દેશ મુલકના વતની તે પારસી. તેઓ તે દેશને માયામાં 'ફારસ' કે 'ફાર્સ' કહે છે. અને 'પારસ' શબ્દ તેનું રૂપાંતર છે. ઈસ્વી સનના સૈકામાં મુસલમાન ધર્મ ત્યાં ફેલાવા લાગ્યો, પોતાના ધર્મની રક્ષા ખાતર તેમણે પોતાનું નામ ઈરાન છોડ્યું, અને ત્યાંથી દિગ્ગજર કરીને દેશમાં ગુજરાતના સંગળ્ય બંદરે તેઓ જોવામાં આવી તેઓ હિંદને પોતાનો દેશ કરીને રહ્યા છે. રસીઓને 'જરથોસ્તી' બાઈઓ 'પણ કહેવામાં, એ કદાચ તમે ન જાણતા હો. આપણે ઉપર, 'પારસી' નામ તેમના મૂળ-વતન પારસ દેશ પડ્યું છે; આ 'જરથોસ્તી' નામ તેમના અર્ધિ-આપક, જરથુષ્ટ્ર પરથી છે. તે નામ તેમનો સ્વયં છે. તેમના ધર્મને સામાન્ય રીતે પારસી હેવામાં આવે છે; પરંતુ તેના કરતાં ચોક્કસ શપરવો હોય તો આપણે તેને જરથોસ્તી ધર્મ નોંધીએ. જેમ ખ્રિસ્ત ઉપરથી તેમનો અનુવાધી કહેવાય છે, તેમ જરથોસ્ત અથવા જરથુષ્ટ્ર તેમનો અનુવાધી 'જરથોસ્તી' કહેવાય છે. તેના શબ્દાર્થ 'ધરડા કે પીળા રંગના ઉપર બેઠેલો માલિક' એવો બતાવવામાં આવે છે. જીવન તથા આદર્શની પવિત્રતાને લીધે તેમને રીતે 'અયો' એટલે પવિત્ર જરથુષ્ટ્ર

વિદ્યાનેમાં મતભેદ છે. પરંતુ ઈ. સ. પૂ. ૬૬૦ થી ૫૪૪ સુધીના એમનો જીવનકાળ હતો, એમ એક વિદ્વાન કહે છે. અને તેમનું જન્મસ્થાન તે વિદ્વાન પશ્ચિમ ઈરાનમાં ઉરમિયાહ નામના સરોવર પાસે ૨૫ નામના એક ગામમાં બનાવે છે. તેમના પિતાનું નામ પૌરુષસ્પ અને માતાનું નામ ફૂરો હતું. તેમનું કુલ કે ગોત્ર સ્પીતમ કહેવાયું હતું. તેથી કેટલીક વાર તેમને પ્રાચીન ઈરાનમાં જરથુષ્ટ્ર સ્પીતમ કે માત્ર સ્પીતમ એવું પણ કહેવામાં આવતું.

બાળક જરથુષ્ટ્રને સાતમું વર્ષ બેસતાં, તેમના પિતાએ એક ડાહ્યા અને વિદ્વાન ગુરુની પાસે એમને બાણના મુક્યા. એમની મૂળ પ્રતિભાને લઈને તે આ ગુરુની કેળવણીને ઉત્તમ રીતે અપનાવી શક્યા. ૫૬૨ વર્ષના તે થયા ત્યારે તેમણે કસ્તી ધારણ કરી. કસ્તી પહેરવાથી પવિત્ર ધાર્મિક જીવનમાં પ્રવેશકર્મો-એમ મનાયું હતું. જેમ સાહજોમાં જોનાઈ પહેરવાનો રિવાજ છે, જોનાઈ પહેરનાર નવો જન્મ પામ્યો એમ ગણાય છે, તેમ જ આ કસ્તી પહેરવાનો સાક્ષ પ્રાચીન ઈરાની આયોમાં પણ હતો, અને એ ધર્મજીવનમાં પ્રવેશ કર્યાનું ચિહ્ન મનાયું તમને ખબર છે કે, આજ પણ પારસીઓ એક ધર્મચિહ્ન તરીકે કસ્તી પહેરે છે.

૧૫ વર્ષની યુવાન ઉંમરે જરથુષ્ટ્ર કેવા સમ-જણા અને વિચારવંત ગણ્યા હતા તે એક પ્રસંગ પરથી સરસ સમજાય છે. પારસી ધર્મગ્રંથોમાં આ પ્રસંગ ગણે છે. જરથુષ્ટ્ર ૧૫ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના પિતાએ પોતાની મિત્રકત પોતાના દીકરાઓને વહેંચી આપી. જરથુષ્ટ્રે બાવીસી પૂંજમાંથી માત્ર કદીરો જ લીધો. કદીરાની પેડે કસ્તી કમરે બધાય છે. એટલે એમણે માત્ર કદીરો લઈને એમ સૂચ્યું કે, પોતે ધર્મને નામે કસ્તી ગાંધી હવે જે કમરે કસી છે, તેટલો વારસો તેમને ઓછો નથી. આવી ધર્મજાગૃતિવાળા તે હતા.

જરથુષ્ટ્ર ઈરાનના વતની હતા. તેમનો ચારે અને કર્યા થયો હતો તે બાબતમાં

૧૫ થી ૨૦ વર્ષની ઉંમરના સમયનો એક બીજો

પ્રસંગ પછી જાણવા મળે છે. એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો હતો, તેથી ઘેર તથા ગરીબ લોકો ખૂબે મરતાં હતાં. તે વખતે પોતાની પાસેથી ધાસ આપી તથા અનાજ મેળવવા મહેનત કરી તેમણે પોતે લોકને રાહત આપી અને ખીજાને તેમ કરવાને પ્રેર્યા. એક ખીજો પ્રસંગ એના કરતાં વધારે કરણ છે. એક વાર રસ્તે જતાં એમણે એક કૂતરીને જુએ ટળવળની જોઈ તેને માટે ખાવાનું લેવા તે દોડ્યા. પછી તે પાછા આવ્યા ત્યાર સુધીમાં એ બિચારીએ ખાણું છોડ્યા હતા. સ્વશાને આવા દયાળુ અને પરાપકારી તે હતા.

પરંતુ, તેમના હૃદયની બીડી જૂન તો બીજી હતી. તેમને જગત અને જીવનનું ખડું રહસ્ય શું હતું તે જાણતું હતું. એને સારું એકાંતમાં બાન અને ચિંતન કરવું જોઈએ. તે કરવાને માટે જરૂર પડે એક પહાડ પર એકાંતવાસ કર્યો. લગભગ દરેક વર્ષ એમાં ગાળ્યાં. આમ ત્રીસ વરસના તે યવા ત્યારે તેમને જ્ઞાન થયું. પારસી ધર્મમાં યો કહે છે કે, એકાંતવાસને એને જરૂર પડે અહુરમઝ્દે કે ઈશ્વરનાં દર્શન થયાં અને પ્રભુએ શ્રીમુખે તેમને સત્યધર્મનો બોધ કર્યો. આમ જ્ઞાન મેળવવાને એકાંતમાંથી તે પાછા આવ્યા.

હવે તેમણે પોતાને મળેલા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. તેને સારું તે આખા ઈરાન દેશમાં બધે-કરવા લાગ્યા. લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી તે આમ ફર્યા, પણ કોઈએ એમને સાંજળ્યા નહિ. આવી અફળતાની નિરાશામાં પછી જરૂર પડે પાછા ન પડ્યા. આ વસમાં વર્ષોમાં, એમના હૃદય પર અસરો પડી ચડી આવતા. દુનિયાના રાજની લાલચ આપી તેઓ એમને મળેલા સત્યથી ડગાવવા મથતા. પણ એ બધી લાલચોને તેમણે સત્ય આગળ ટુચ ગણી કાઢી; અને અહુરમઝ્દે એમને દર્શન દર્શને જે સદેશ આપ્યો એ જ ખરો છે, એમ વિચારી પોતે પવિત્ર-જેમ અડગ રહ્યા, અને એનો જ પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

... દરેક વરસે પહેલો શિષ્ય મળ્યો તે એમનો એક પિત્રાઈ હતો. ત્યાર પછી બે વર્ષ, એટલે કે અષો જરૂર પડ્યાં. ૪૨મા વર્ષ, બાળમનો શાહ ગુસ્તાસ

જરૂર પડ્યો. તેની સાથે રાજકુટુંબનાં માણસો અને દરબારીઓ પછી જરૂર પડતી બનવા લાગ્યાં. આથી ઈરાનમાં નવો ધર્મ કપાટાથી ફેલાવા લાગ્યો. એમ ૧૫-૧૭ વર્ષ ચાલ્યા બાદ, તુરાનના શાહ અર્ધરસને વિરોધ મળ્યો. તેણે ગુસ્તાસને કહેણ મોકલ્યું કે, 'નવો ધર્મ' તું છોડ, નહિ તો તારા દેહ ઉપર હુમલો કરીશ.' ગુસ્તાસ એમ એણે જ ધર્મ છોડે એટલે અર્ધરસ તેના મુલક પર ચડી આવ્યો. જરૂર પડતીએને માટે હવે ધર્મયુદ્ધ લડવા કાળ આવ્યો. ગુસ્તાસનો દીકરો અરપદિવાર એક જગરો પોતો હતો. એણે અર્ધરસને હરાવીને નસાડી મૂક્યો. વીસેક વર્ષ બાદ ફરી પાછો અર્ધરસ ચડી આવ્યો. આ વેળાએ લડતું લડતું તેનું લશ્કર બાંધ્યું શહેર સુધી આવી પહોંચ્યું અને શહેરમાં દાખલ થયું. ઈરાનનો રાષ્ટ્રકવિ ફિરોઝી કહે છે કે, તે વખતે ૮૦ જેટલા મોખેડો સાથે અષો જરૂર પડે બાળના પ્રખ્યાત આતલજહેરામમાં પૂજા કરતા હતા. તુરાનીઓ ત્યાં પહોંચ્યા; મોખેડોને ઠાર કરી એમના જ લોહીથી એમના પવિત્ર અગ્નિને ઠાર્યો! અને કારમાંમાં કારણ, કામ તો એ કર્યું કે એક તુરાનીએ અષો જરૂર પડે પછી ખૂન કર્યું.

આમ ઈરાનના એ પેગંબર ૭૭ વર્ષની વૃદ્ધ વયે, ધર્મને ખાતર ચઢીડી મેગરી, મરણ પામ્યા.

એમને ઉપદેશ આજ સુધી આપણા દેશમાં પારસીઓ પાળે છે. જગતમાં એક પરમ શક્તિ અહુરમઝ્દે કે ઈશ્વર છે. એ સૌને પેદા કરે છે, પોને છે, અને સંહારે છે. જગતમાં જે કળિયુગની કે સેતાનની પાપી શક્તિ જણાય છે તેને 'પારસી ધર્મ'માં અધિમાન કહે છે. પવિત્ર, મહેનતુ અને નિતિમય જીવન માળી અધિમાનને દરાવવો જોઈએ, અને અહુરમઝ્દેનું શરણું લેવું જોઈએ. અષો જરૂર પડેનો આ દેશ ઉપદેશ છે.

કેટલાક લોકો એમ સમજતા લાગે છે કે, જરૂર પડતીઓ આતશ-પરસ્ત એટલે કે અગ્નિપૂજક છે. તેઓ પોતાની અગ્નિમારીમાં અગ્નિની પૂજા કરે છે એ સાચું; પરંતુ તેઓ અગ્નિને જ પૂજનારા છે એમ નથી. એમ તો તેઓ પૃથ્વી, જળ, વગેરે બધાં પંચ-

જૂનોને નમન કરે છે. એમને મન આ બધાં ઈશ્વર કે અદુરમરદનું ચિહ્ન છે; પણ એ ઈશ્વર નથી. આ વિષે એક મજેદાર વાર્તા છે.

ઈંગ્લેન્ડના એક ગામમાં એક જરથોસ્તી હોઝગને એક મુસવમાને આતથ-પરત કલો. આ હોઝગને તેથી 'ગદુ બોટુ' ઘાગ્યું. એને એ 'વર્જન' એક ગાળા સમાન ઘાગ્યું. તેણે કહ્યું, 'તું બેવટૂક છે. કવિ ફિરદોસીએ શું કહ્યું છે તે તને ખબર છે?' અને પામે એક ટુદ માખસ બેઠો હતો તેનો સાક્ષી પૂછી

એ હોઝગ કહે, 'ફિરદોસીએ એવું નથી કહ્યું કે જરથોસ્તીએ અગ્નિપૂજક નથી, પણ એક પ્રુદા અદુરમરદને પૂજનારા છે!'

ડાસાએ કહ્યું, 'હા, ખરી વાત છે. ફિરદોસીએ એમ જ કહ્યું છે.'

માથુવા જેવી મમત એ છે કે, સાક્ષી દેનારા હોગો પોતે ફિરદોસી જ હતો, એ પેલા જાળકને ખબર નહોતી!

મગનસાર્થ પ્રભુદાસ દેસાર્થ

સલાટ

મહા કલાકાર સલાટ જેમ
નિઃશ્વરની સર્વ કલા સીંચીને
કંઠારવા મૂર્તિ અમૂર્તની મધે.

હું. ચે જાની જીવનચિંત્તી એમ
રહું મથી અંતરની કલા વડે
પાપાણુમાંથી પ્રતિગા ધરી જવા!

• નોતમ •

રવહુની યાદદાસ્તમાંથી

૩. કેયો મહેમાન !

[' હોર દુખ ' એ નામથી આ વાર્તા શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે ગુજરાતને એક વખતે આપી છે. એને પ્રસિદ્ધ થયે થાકી વરસો થયાં. શ્રી. રખડૂએ કાલેલકરેની એ વાર્તા ગુજરાતીમાં વારી છે કે બીજે કયાય સમયથી છે એ સમજતું નથી. સૌથી પથથી લાગે છે કે શ્રી. રખડૂએ કાકાસાહેબની વાર્તા લઈને એમાં સહેજસાજ ફેરફાર કરીને હિન્દીમાં આપી દીધી છે. મૂળ ગુજરાતી અને, આ હિન્દી પથથી કરેલું ગુજરાતી એ બંને પાઠાંતરો સરખાવવા બંધા છે. રખડૂએ જો મૂળ ઉપર મુધરો કર્યો હોય તો એને ધન્યવાદ આપીએ અને જો બગાડયું હોય તો એને 'સ્મૃતિવર્ધક ગોળી' એા લેવાની સલામતી કરીએ. —ત'ની]

કોઈ એક શહેરમાં એક કુળવાન કુટુંબ રહેતું હતું. કુટુંબમાં ચાર ભાઈઓ હતા. એમની માલ-મિલકત, ધનદોલત બધું સાવ ચાલી ચલું હતું. ચારે ભાઈએ ઉમરે નાના પણ સરકારી અને મહેનતુ હતા. આમ છતાં આપદાદાના વખતની કુટુંબની લાગભાઈ અને આખરે કારણે એ ક્યાંય નોકરી કે કામધંધો કરતા ન હતા, ધરમાં રોજ ને રોજ ગરીબી વધતી જતી હતી. ધરનાં ધરેણાંમાં પણ છાનાં છાનાં, અને તેથી, સસ્તામાં ને સસ્તામાં એમણે વેચી દીધાં. આખરે એક દિવસ એવો આવ્યો કે વેચવા માટે ધરમાં કશું જ ન રહ્યું. ખાવાના પણ સાંસી પડવા લાગ્યા. હવે શું કરવું ?

એમના ઘર પાસેના બગીચામાં સરગવાનું એક ઝાડ હતું. મોસમ હોવાથી શીંગોને ફાલ બચાવર આવ્યો હતો. લાંબી લાંબી ને લીલીછમ શીંગો લટકી રહી હતી. સાંજ પડે અને બધું સુમસામ ચર્ચ બળ ત્યારે એક ભાઈ એ ઝાડ ઉપર ચડી જતો અને શીંગો તોડી નીચે નાખતો. રાત પડવા આવતી એટલે એક શાક વેચનાર વાઘરણુ આવતો એ ખરીદી જતો. એમાંથી જ શોઠાધણુ પૈસા આવતા એના ઉપર જ એ કુટુંબ ગુજારે કરતું.

દીવાળી પછી થોડા દિવસમાં એમનો એક સગો એમને ઘેર આવ્યો. આ લોકાની આવી બેઠક ગરીબીના એને ખ્યાલ જ નહોતો. બોબન તૈયાર થઈ અંબુ એટલે મોટા ભાઈ બહાનું કારીને કહે : મારે તો આજે સોમવાર છે એટલે હું નહિ ખાઉં. બીજે કહે : મને પેટમાં દુખે છે; દાકતરે ખાવાની ના કહી છે.

ત્રીજા ભાઈએ કહ્યું : આપણે તો આજે રાત્રે મિત્રને યાં મિજાનાનીમાં જવાનું છે. એ પણ ખાવા ન બેઠો. સૌથી નાનો મહેમાન સાથે ખાવા બેઠો. બે કાળીએ પીરસાઈ ખાવાનું ઘર થયું. ફરી આ તો મહેમાનને ખૂબ આમ્રદ કરતી પણ પૈસા છોકરાને પૂજતી પણ નહિ; મારે તો પણ પીરસવામાં જરા કંજુસાઈ કરતી. અને છોકરા ય પૂરા પહેચિતો હતો. ચીજ પીરસાય તે પહેલાં જ કહી દેતો કે 'ના, મારે નહિ જોઈએ.'

એ વખત ખાધું ને મહેમાનને સહેજે સંમત થઈ ગયું કે આ લોકો ગરીબીનો ભોગ બનેલા છે. બુખમરોને કારણે ધરતી દાલત ખરાબ છે, ખાવા પીવાનું પણ મળતું નથી, છતાં એમને જણે એની કરી ચિંતા હોય એમ લાગતું નથી ! તેણે તો મને તેમ કરીને સાંજે તો ખાઈ લીધું ને છાનમાં જઈ સૂઈ ગયો; ઉંઘ તો થી રીતે આવે ! પણ વૈષ્ણવો દોંગ તો કર્યો જ. લગભગ દસ વાગ્યા પછી પૈસા વાઘરણુ આવી મોટા ભાઈ ધીમે ધીમે ખૂબ સાવચેતીથી જિલાડી ધરે સરગવા પાસે જઈ ઉપર ચડ્યો અને એણે ઠીક પ્રમાણમાં શીંગો નીચે પાડી વાઘરણુ તો બલુતી જ હતી કે આને ગરજ છે એટલે જ પૈસા આપીય તે લઈ લેશે; વધારે રકમક કરશે જ નહિ.

• મોટાભાઈએ શીંગો લઈ વાઘરણુ પાસે ટોપલી મૂકી. એણે આજે પૈસા એાજ ધર્યાં અને મોલી, "ખૂબ લોકો તો હવે આ સરગવો ખાતા જ નથી ! મને ય કશું મળતું નથી ! હવે તો, ભાઈ, પહેલાં જટકી કિંમત નહિ મળે !" ને વેચતી હોય તો

આટલે પૈસે આપ, નહિ તો આ રૂઢીતારી શીંગો ને
‘કુટું’ તો આ ચાલી.” મોટાભાઈએ તો તરત જ મોટા
ઉપર હાથ દબાવ્યો ને કહ્યું, “બાઈ, તારે જે
આપું હોય તે આપ, પણ આમ રડો ન પાડ !
છગમાં મહેમાન સૂતા છે તે જાગી જશે !” વાઘરણે
એના પથુ બરાબર લાલ ઉઠાવ્યો ને વળી આપતી હતી
તેથી થે ઓછા પૈસા આપ્યા. મોટાભાઈને તો લાચાર
થઈને વાઘરણે આપ્યા એટલા જ પૈસા લઈ
લેવા પાંચા.

• થોડી વારમાં ‘બધું’ શાંત પડ્યું. વાઘરણે એને
રસ્તે પડી, ખાટલામાં સૂનેલાં સૌનાં નસકોરાં, બોલવા
લાગ્યાં. પણ મહેમાન તો જાગતો જ હતો. તે દૂરદેશ
તો હતો જ. એણે વિચાર્યું, “કેટલું પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબ
છે ! ખોટી અને કહેવાતી આપડનાં માર્યાં આ જીવન
છાકરાઓને ખાવાપીવાના પણ સાંસા પડે છે અને
એક સરગવાને ભરોસે જીવન વિતાવવું પડે છે !”
એ છાનોમાનો ઝાંઝો, અને છાનના ખૂંચામાં એક
ફૂંઠાડી પડી હતી તે ઉપાડી લીધી.

જરા યાચકો રાખ્યા વિના એ સરગવાનાં ઝાડ
પાસે પહેાંચ્યો અને એક જ ઝાટકે ઝાડને ધરતી
ઉપર ઢાળી દીધું. ‘હવે આ ધરમાં રહેવું ઠીક નથી,’
એમ વિચારી પરાંદિયું થતાં પહેલાં અધારામાં જ
એણે એ ગામ છોડી દીધું.

સવાર થઈ. મોટાભાઈએ ઝાડતવિંત જોયું કે
મહેમાન પલાયન કરી ગયા છે ને બગીચામાં સરગવો
જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો છે. સારા ધરની જીવનદોરી
સમા કોઈ વૃદ્ધ પુરુષના મરવાથી જેમ કુટુંબમાં
શોક છવાઈ જાય તેમ આપ્યા કુટુંબમાં શોકની
લાગણી છવાઈ ગઈ. ડોસીમા કહેવા લાગ્યાં, “આ
નુખ્તોદિયો ક્યાંથી આવ્યો હતો ? સંગે નહિ,
મહેમાન નહિ, પણ એ તો પૂર્વજન્મનો વેરી
નીકળ્યો ! અમારી ગરીબી ને ખરાબ સ્થિતિથી જો
દુઃખ થતું હતું તો આઠદસ મણુ અનાજ મોકલી
દેવું હતું ને ! સારા કુટુંબની એકમાત્ર જીવનદોરી
સંગે સરગવો એણે શીટને કાપી નાખ્યો ? હે નસીબ !
હે બગવાન, હવે શું થશે ?”

મોટાભાઈએ માને કહ્યું, “આપણું ચાકું ત્યાં
લગી આપણે તો ખાપદાહની આખર સાચવના પ્રયત્ન
કર્યો. ન તો કોઈની નોકરી કરી કે ન તો કોઈની
આગળ હાથ લાંબાવ્યો ! પણ હવે દહાડા કાઢવા
મુશ્કેલ છે. ક્યાંક ને ક્યાંક તો કામ શોધવું જ પડશે.”

• ગામમાં ચારે ભાઈઓની આખર સારા
પ્રમાણમાં હતી કૌટુંબિક કુશિનતા અને પ્રમાણિકતા
માટે તેઓ ઠીક ઠીક પંકથેલા હતા. જ્યાં જતા
ત્યાં લોકો એમની સાથે સારો વર્તન કરતા. એક મોટા
ધનવાન અને કદર કરી જાણનાર શેઠિયાએ મોટા
ભાઈને પોતાને ત્યાં આખરેને નોકરીમાં ગમી લીધો.
બીજા ભાઈએ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક કામે લાગી ગયા.

એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. ચારે ભાઈઓની
સ્થિતિ સારી થઈ. ધરનો વ્યવહાર પણ સારી રીતે
ચાલવા લાગ્યો થીરુધની પણ હવે અછત નહોતી રહી.

ફરી દોવાળીના દિવસે આખ્યા. પેલો પહેલાં
આવેલો તે જ મહેમાન એમને ત્યાં ફરી આપી ચડ્યો.
એણે કબૂલ કર્યું કે અગિયારમાં જે ઝાડ હતું તે
એણે જ કાપીને પાડી નાંખ્યું હતું, પણ એ કડોર
કાર્ય કરવા પાછળ એના દિલમાં તો શુભ દાનત જ
હતી; કોઈ ખરાબ ઉદ્દેશથી એ નહોતું કર્યું હવે તો
ધરનાં માણસો પણ એ વાત બરાબર સમજી ગયાં
હતાં ચારે ભાઈઓએ ખૂબ જ હેતથી એ શુભ-
ચિંતક મહેમાનનો આદરસત્કાર કર્યો અને વિદાય
કરતી વખતે કહ્યું, “તે દિવસે તમે અમારું સરગવાનું
ઝાડ નહોતું કાપ્યું, પરંતુ જતણે કે અમારી આજસ
અને ફૂટેલા નસીબને જ કાપીને ફેંકી દીધાં હતાં.
તમે અમારા ઉપર દયા ખાઈને પાંચદસ મણુ
અનાજ અમારે ઘેર મોકલી આપ્યું હોત તો અમે
વધારે ને વધારે પતન પામતા જાત; જતે દિવસે
તદ્દન ડરપોક બની જાત. અમારા બાગનું એ ઝાડ
પાડી નાંખીને તમે તો ધોર પતનને માર્ગે વળેલા
અમારા નસીબને જ જીત્યું આણ્યું. દુનિયામાં જો
દોસ્તો મળે તો આવા જ કડોર કૃપા કરી જાણનાર
સગાઓ મળે !” *

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

મીંતમાંથી નીકળતું પાણી

હરદ્વાર તરફ ફરતો હતો. સાધુના પહેર-
વેશમાં દિમાકવની પગથાના કરવાની ધૂન
મને લાગેલી હતી. સોવનો ઉપયોગ થયો હોય તેવું
કપડું પલ્લુ હતું પહેરતો ન હતો. ફક્ત એક ધોતિયું
અને એકવાની ચાદર એ બે જ હતું વાપરતો હતો.
દાદી અને માયાના વાળ વધારેલા હતા. મારી ચિલ્લ,
સાચેસાચ, એક જંગલવાસી આરણ્યક જેવી
જ હતી. વીસ માઈલનો પ્રવાસ પૂરા કરીને એક
ધર્મશાળામાં હતું આરામ કરી રહ્યો હતો.

ત્યાં કલકત્તાના એક સન્ન્યસ આવી પહોંચ્યા.
કોઈ કચેરીમાં વજીલાત કરતા હશે. તેમને તરસ
લાગી હતી. મારી પાસે તેમણે પાણી માગ્યું. તે
વખતે મારી પાસે પાણી ક્યાંથી ? તરત ઊઠીને તેમને
મોટે પાણી લાવવાની મારામાં ન તો હતી સક્રિય કે
અદા. મેં તેમને કહ્યું, “અહીં આ દોરડું
પડ્યું છે અને પેલો ધડો. સામે જ ફૂલો દેખાય છે
તેમાંથી પાણી ખેંચીને પી લેશો. અને પછી ધડો
તથા દોરડું અને પાછાં પહોંચતાં કરશો. જેમની
પાસેથી તે વસ્તુઓ હતું લાગ્યા છે તેમને પાછી
પહોંચવાનું મારે માથે છે.” વજીલ મહારાજ
પોતાની ખંગાળી દિંદીમાં મને સમજાવવા લાગ્યા,
“અમને ફૂલમાંથી પાણી ખેંચવાનું ફાવતું નથી.
અને તો કલકત્તામાં રહીએ છીએ. અમારે ત્યાં
ભીંતમાં નળ હોય છે. ચાકી ફેરવી એટલે પત્તું. જોઈએ
તેટલું પાણી મળી જાય.” વજીલ મહારાજે માનેલું
કે હતું પહાડી જંગલમાંથી આવેલો હોઈશ. મેં કહી
નળ નોવા નહિ હોય. એટલે ભીંતમાંથી પાણી કેવી
રીતે આપે છે તે ચોક્કસ રીતે જણાવવા લાગ્યો
સાચે મને સમજાવવા લાગ્યા.

મને કાંઈક મગ્ન કરવાનું મન થયું. મેં તેમને
પૂછ્યું, “શું, ભીંતની નીચે ફૂલો હોય છે ?”

“અરે નહિ. ભીંતની નીચે ફૂલો કેવી રીતે હોઈ
શકે ? તે પાણી તો ખૂબ દૂરથી નળ મારફતે આવતું
હોય છે અને એ મળ ભીંતમાં ચલુવામાં આવે છે.”

મેં ફરીથી પૂછ્યું, “તો ભીંત ભીંતની થયેથી
ઢીલી પડીને પડી નથી જતી ?”

વજીલસાહેબને મારા અજાણી નવાઈ લાગી
અને સહેરીજીવન એટલે શું તે મને સમજાવવા
લાગ્યા : મોટાં મોટાં મગનો હોય છે, એક ઉપર એક
માળ હોય છે, પાણી ઉપર ચડે છે. નાહતાની
ઓરડીમાં ઉપર કુવારો હોય છે જેમાંથી વસ્ત્રની
માફક ધારાઓ પડતી હોય છે. મેં મારા ચહેરા
ઉપર એટલું બધું આશ્ચર્ય દેખાડ્યું કે તે ખૂબ
રસથી સુપરેલી દુનિયામાં કેવી કેવી સગવડો હોય છે
તે મને સમજાવવા લાગ્યા. ન તો તેમને હિંદી આવડતું
હતું, ન તો મને. તેમની ભાષામાં વચ્ચે વચ્ચે અંગ્રેજી
શબ્દો આવતા હતા અને મને અંગ્રેજી નથી આવડતું
એમ સમજીને તે તે શબ્દોના હિંદી-અંગ્રાણી અર્થ
કરતા જતા. તેમની ઠીક ઠીક વાતો મેં સાંભળી. છેવટે
વજીલસાહેબને વિચાર થયો કે આ ગામડાના ગમાર
ક્યાંનો છે એટલું તો જાણી લઈએ. મેં પૂરેપૂરી શક્તિ
અને ગંભીરતાથી અંગ્રેજીમાં જવાબ આપ્યો, “આઈ
કેમ ક્રોમ ધ સિટી ઓફ બેનગ્રે.”

વજીલસાહેબની ચિલ્લ જેવા જેવી થઈ મઈ !
મેં ઝટ ઊઠીને હાથમાં થડો-દોરડું લીધું, અને
પાણી ખેંચી લાવીને તેમને પિવડાવ્યું.

પેલી અમારી વચ્ચે જે વાતો થઈ. તે જુદા જ
પ્રકારની હતી. *

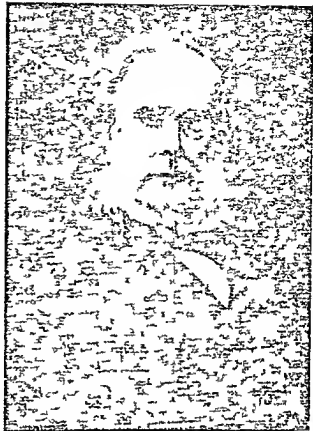
નંબર ૧૬૪૦

કાકાલાહેવ કાલેલકર

* * * સજ કી ચોલી માંથી

જોસેફ લિસ્ટર

‘ઓપરેશન’ (વાદકાપ) શબ્દ સાબળતા હજી પગ આપણને ધણી લાયક છે શરીરની અંદરના અંગને કઈ સરો લાગે છે, હાડકા ભાગ્યું હોય, શરીરમાં કોઈ રક્ત કે ગોળી પેસી ગઈ હોય, અથવા મોટા ના પડ્યો હોય તો ઓપરેશન (વાદકાપ) કરવું જ પડે એ ઘણું સભવિત છે. વધુ દર્દી અને ધન્યો એવા હોય છે કે તે ઓપરેશન વિના નર્મ ન પડે આજના ડાક્ટરો જે કુશળતાથી ઓપરેશન કરે છે તેની વાત સાબળી અગર અનુભવી આપણે જાણીએ છીએ કે ઓપરેશન એ લાયક વસ્તુ નથી આજે તો ઓપરેશનના સો દર્દીમાંથી નાણું જરૂર સાગ થાય છે આટલી ખાતરી હોવા છતાં પણ આપણે ઓપરેશનથી ડરીએ છીએ.

ત્યારે આજથી સો વર્ષ ઉપરની પરિસ્થિતિ નો ખ્યાલ કરો તે કાળમાં કોઈ માણસના શયને સ્થાનમાં લઈ જવું અને એક જીવતા માણસને ઓપરેશન માટે લઈ જવો એ તદ્દન સરખું ગણાવતે વખતે ઓપરેશન એટલે માણસને જીવદી મારી નાખવાની એક ક્રિયા, એમ જ ગણાવતું આપરેશન માટેનો તે વખતનો લાયક આટલો બધો હોવાનું કાંઈ એ હતું કે ઓપરેશન કરાવેલા દર્દીમાંથી ભાગ્યે જ ૪૦ થી ૫૦ ટકા માણસો સાજા થઈ ધરે આવતા તે કાળમાં પણ ઓપરેશન કરવાની ક્રિયા જાણકાર ડાક્ટરો હતા તે અસામા માણસને હવાઓ આપી એમના બનાવી વાદકાપ કરવામાં આવતું હતું આમ છતાં ઓપરેશનની સફળતા બહુ ઓછી જ ગણતી અને લોકોનો લાયક જના પણ એકો નહોતો થયો તે સમયે લોકોમાં ઓપરેશન માટે કેટલો ભય હતો તે ત્રીસેના દશાતથી જણાશે.

જોસેફ લિસ્ટર

એક સાધારણ ગરીબ અંગ્રેજીની હોઝરીને સાધારણ દર નીચું હતું અને તે કેમે કરી નરમ પડ્યું નહતું એ સ્થાનમાં તેને મળે કે હોઝરીને ઓપરેશન કરાવી આ દરદર દર કેમ નથી કરાવતા? બાપે જનાય આપો, ‘ઓપરેશન તો કરાવું પરંતુ એ હોઝરીનો સ્થાનપર્ય’ કોણ આપશે?’ આ દ્રમ પણ સચોટ ઉત્તાથી ખાતરી થાય છે કે તે સમયે લોકોમાં એવી માન્યતાએ લીકા મૂળ નાખ્યા હતા કે ઓપરેશન એટલે મૃત્યુ આપરેશનના આટલા ધાનને હીરો લોકો ધરો ભાગે ઓપરેશન કરાવતા નહિ અને જ્યારે દરદર ખૂબ મોટાવાળા લાયક પડે અને દરદર સારો થવાની મુદ્દન આશા ન ગહે ત્યારે જ તેને ઓપરેશન માટે લઈ જવામાં

આવતો. આ કારણથી હોરિપટલમાં પણ સરેલા દરદીવાળા દરદીના આપરેશનથી વાતાવરણ પણ બહુ ખરાબ થઈ જતું.

તે વખતના ડાક્ટરો પણ એમ માનતા હતા કે કેટલાક અકસ્માતો અને દરદી માટે આપરેશન કરવું તદ્દન નકામું હતું. ડાક્ટર ભાંખીને આમદીની બહાર નીકળે એટલે તેનું આપરેશન કરવું તદ્દન અર્થ વગરનું લેખાતું. ધણે ભાગે આપરેશન પછી પણ એ દરદીને સડો લાગુ પડવાનો અને તે મરી જવાનો જ એમ સામાન્ય માન્યતા હતી. લડાઈમાં માથાના અને પેટના ધાના દરદીઓના આપરેશનનું પરિણામ મનુષ્યમાં આવતું. પેટમાં પડેલા ભાંગ ધારે અત્યારી લડાઈની હોરિપટલના દારોગા એમ કહેતા કે, “ જો અહીં તેમને ઈજા થઈ હોય તો, તેને માથામાં મારો. એ તો મરવાના જ.”

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી તમને આશ્ચર્ય થશે કે જો આપરેશનનો આટલો ધાક હતો અને તે આટલાં બધાં નિષ્ફળ નીવડતાં તો તે ધાક આજે શાથી નીકળી ગયો છે ? આજે આપરેશન ફેનદમ્બદ કેમ થાય છે ? આથી રીતે આપરેશનને સહીસહાયત બનાવવામાં કયા મહાન પુરુષે કાળે આપ્યો ? મનુષ્યના પેશામ તરીકે અને અતિમર્યાદા આપતી તરીકે લેખાતાં આપરેશનમાં જે પુરુષે આજની સહીસહાયતી અને પ્રહા ઉત્પન્ન કરી તે ખરેખર માનવજાતનો મહાન ઉદ્ધારક હતો એ વિષે ગિલકુલ શંકા નથી. એ ઉદ્ધારક કોણ હતો ? બીજો કોઈ નહિ પરંતુ જોસેફ લિસ્ટર. જોસેફ લિસ્ટર આધુનિક વાદકાપતી ક્રિયા (સર્જરી) નો ખરે જ ઉદ્ધારક લેખાય છે.

જોસેફ લિસ્ટર ૧૮૨૧ની એપ્રિલની ૫મી તારીખે ઈંગ્લેન્ડમાં ઈસેક્સમાં જન્મ્યો હતો. લિસ્ટરનો પિતા દારૂનો ધુધો કરતો એટલે ધણો પૈસાદાર હતો. અને તેથી લિસ્ટરને યુવાન વયમાં ભણતર, નિર્વાહ વગેરે બાબતોમાં પૈસાની તગ્ગી ભોગવવી પડી ન હતી. ૧૮૪૪માં સત્તર વર્ષની વયે તે રફ્ફતો અભ્યાસ પૂરો કરી કોલેજમાં દાખલ થયો. લંડન યુનિવર્સિટીમાંથી તેણે બી. એ. (B. A.) ની અને ડાક્ટરની

એમ. બી. (M. B.) ડીગ્રીઓ લીધી. ત્યાર બાદ ડાક્ટરની ઉપેક્ષી પરીક્ષાની એફ. આર. સી. એસ. (F. R. C. S.)ની ડીગ્રી પણ મેળવી. એના અભ્યાસ દરમિયાન જેટલા મેડીસી (ચાંદ), ઈનામો અને રજીસ્ટરિયો (ચિખ્ખણ) હતી તે બધી એણે જ મેળવી હતી. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે એ પ્રખ્યાત ડાક્ટર સીમના હાથ નીચે કામ કરવા એડિનબર્ગ ગયો. ત્યાં અનુભવ મેળવ્યો અને સીમની છોકરી જોડે જ લગ્ન કર્યાં. ૩૩ વર્ષની ઉંમરે એને ગ્લાસગો યુનિવર્સિટીમાં સર્જરીના (વાદકાપતી) ઉપરી તરીકે નીમવામાં આવ્યો. ૪૨ વર્ષે એ એડિનબર્ગમાં સર્જરીના પ્રોફેસર તરીકે આવ્યો. ત્યારપછી આઠ વર્ષે એ લંડનમાં કિંગ્સ કોલેજ હોરિપટલમાં નિમાયો અને ૧૧ વર્ષની ઉંમર સુધી ત્યાં કામ કર્યું. ૧૮૬૫ થી ૧૯૦૦ સુધી ઈંગ્લેન્ડની જગવિખ્યાત રોયલ સોસાયટી (મંડળી) ના પ્રમુખ તરીકે નિમાયો હતો. ૧૮૮૭માં એને સરકારે બેરોનેટ બનાવ્યો હતો. ૧૮૯૭માં એક સર્જન તરીકે પહેલવહેતો જ ઉમરાલ નિમાયો. છેલ્લાં સાતઆઠ વર્ષ એની તખ્તિપત ધણી લયડી ગઈ હતી. ૧૯૧૨ની ૧૦મી ફેબ્રુઆરીએ એણે દેહ છોડ્યો. એક મહાન પુરુષના જીવનકાળનો આમ થોડાં જ વર્ષ ઉપર અંત આવ્યો. ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત કવરરતાન વેસ્ટમિન્સ્ટર એબેમાં મહાન વૈજ્ઞાનિકની બાજુમાં એનું એક પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે.

ત્યારે લિસ્ટરે એવી કમી મહાન શોધથી પોતાનું નામ અમર કર્યું ! એક રીતે જોતાં એની શોધ નજીવી લેખાય. પરંતુ તેવી નજીવી શોધમાંથી પણ જે અગ્રોધ ફાયદો થયો છે તેથી જ લિસ્ટરનું નામ વૈજ્ઞાનિક ધંધામાં અને વિજ્ઞાનમાં અમર રહેવાનું. લિસ્ટરના સમય પડેલાં ધણાએક વૈજ્ઞાનિકો એમ કહેતાં હતા કે હવામાં અસંખ્ય જંગના સૂક્ષ્મ પોરા (બેક્ટેરિયા) ચારે બાજુ ઊડતા રહે છે. એ જંગુ શરીરમાં કોઈ દેહાણે કબાચથી અથવા બીજી રીતે પા પડ્યો હોય ત્યાં થર કરે છે અને ઝાડપથી તેમની સંખ્યા વધી જાય છે. જે થોડા વૈજ્ઞાનિકો આવી જાતો કરતા તેને ધણા

લોહી હસી કાઢતા અને આંખે નહિ દેખાય તેવા જંતુઓ હવામાં હોય અને તે વળી માણસોનો જન લે તેવા ભયંકર હોય, એ વાત ડોક્ટરો અને બીજા વિરોધી વૈજ્ઞાનિકો માનતા ન હતા. એટલું જ નહિ પરંતુ હવામાંનાં જંતુઓની વાત કરનારાઓને લોહી પણ હસી કાઢતા. આવી રીતે હવાના જંતુની વાત કરનારામાંનો એક વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પાસ્ટર પણ હતો. પાસ્ટરનો પણ અનેક ડોક્ટરો અને વૈજ્ઞાનિકો સર-આતમાં ઉપહાસ કરતા. પરંતુ લિસ્ટર એક વિચારવાન માણસ હતો. એણે ધણું વર્ષોથી જોયું હતું કે આપ-રેશનના અને હાડકાં ભાંગવાના દરદી ઘણે ભાગે સારા થતા ન હતા. આમ છતાં જેતું હાડકું ભાંગીને ચામડીની બહાર નીકળી આવતું ન હતું તેને કંઈ થતું ન હતું, માત્ર જેતું હાડકું ભાંગીને ચામડીની બહાર આવી જતું તેનું દરદરો થી બની જતું.

આ ઉપરથી લિસ્ટરને લાગ્યું કે હવાના જંતુની વાતમાં જરૂર કંઈક સત્ય હોવું જોઈએ ખરું. એણે જોયું કે જે ધા હવામાં ખુલ્લી થયેલો હોય તેને ચેપ લાગે છે. જે ચામડીથી ઢંકાયેલો છે તેને ચેપ નથી લાગતો. આ ઉપરથી એણે પ્રયોગો કરવા માંડ્યા અને તે ઉપરથી તેને માલૂમ પડ્યું કે તાજા ધા ઉપર જંતુનાશક કાર્બોલિક એસિડ, વેગેલીન વગેરે દવા લગાડી તેના ઉપર ચોખ્ખુ રૂ મૂકી, હવા ન પેસે તેવો પાટો બાંધવામાં આવે તો તેથી ધાની અંદર ચેપ લાગુ પડતો નથી. લિસ્ટરના આ પ્રયોગો ધીમે ધીમે બધા ડોક્ટરોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અકસ્માતથી થયેલી ઈજામાં, અને ઓપરેશનના ધામાં લિસ્ટરની રીત વાપરવાથી ચેપ લાગતો ન હતો આ રીતે લિસ્ટરે એક સાદા ઉપાય વડે હવામાં રહેલા માણસના અનેક સૂક્ષ્મ શત્રુઓના કાર્યને નિરૂદ્ધિ જનનારી દીધું.

આ રીતે સફળતા મળવાથી હવાના જંતુનો ચેપ બીજા ન્યાં ન્યાં લાગે ત્યાં ત્યાં તેને અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. રોગના સૂક્ષ્મ જંતુની સામે પાસ્ટરે જે હાકલ પાડી તેનો લિસ્ટર મોટો ટેકા આપનાર બન્યો. દવા લેવાનાં વાસણો, દવા ભરવાની શીશીઓ,

દવા લેનાર અને આપનારની સ્વચ્છતા, વાઢકાપ કરતી વખતે ઓળંગરોની સ્વચ્છતા વગેરે બધાં જાણીતાં લિસ્ટરે જંતુવિમુક્ત બનાવવાની ક્રિયા, જેને અંગ્રેજીમાં સ્ટરીલાઈઝેશન (Sterilisation) કહેવામાં આવે છે તેના ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. ખાસ કરીને વાઢકાપની ક્રિયામાં ઓળંગરોની સ્વચ્છતા વડે જ એક રોગીનો રોગ બીજાને લાગે છે, તેમજ બીજા હવામાં રહેલા બેક્ટેરિયા (સૂક્ષ્મ જંતુ) વડે સારા થાય તેવા કેસો બગાડે છે. એમ પાસ્ટર પોક્કરી પોક્કરીને કહેતો હતો. પ્રજનનક્રિયાના વાઢકાપમાં અનેક માતાઓ અને તુરતનાં જન્મેલાં બાળકો આ જ કારણને લીધે મૃત્યુ પામતાં. પાસ્ટરની આ વાત લિસ્ટરે ઉપાડી લીધી. વાઢકાપની દરેક ક્રિયા કરે તે પહેલાં ઓળંગરો, વાસણો વગેરેને ઊકળતાં પાણીમાં 'સ્ટરીલાઈઝ' ('જંતુવિમુક્ત') કરી વાપરવાની પદ્ધતિની ભલામણ કરી. અનેક પ્રયોગોના પરિણામ ઉપરથી લિસ્ટર જગતને બતાવી શક્યો કે વાઢકાપની ક્રિયામાં સેંકડે ૫૦ થી ૬૦ ટકા મૃત્યુ થતાં તે નવી પદ્ધતિથી ધટી ૫ થી ૧૦ ટકા પર આવી ગયાં. ધીમે ધીમે લિસ્ટરની કાર્તિ ઓગર ફેલાવા લાગી અને યુરોપમાં 'લિસ્ટરિઝમ' અથવા લિસ્ટરની પદ્ધતિની પ્રશંસા થવા લાગી અને તેના અનુયાયીઓ નીકળવા લાગ્યા. જે ડોક્ટરો અને વૈજ્ઞાનિકો લિસ્ટરને તેમજ પાસ્ટરને હસી કાઢતા હતા તેમને લિસ્ટરની પદ્ધતિની ખાતરી થઈ. અનેક કાળની અધશ્રદ્ધાનો અને અજ્ઞાનતાનો જગતે ત્યાગ કર્યો.

લિસ્ટરે પોતાના પ્રયોગો વડે પાસ્ટરના સિદ્ધાંતોને પણ પૂર્તિ આપી. જ્યારે પાસ્ટરે પોતાનો ધૈટિય રસી આપી ઉગારવાનો જંગવિખ્યાત પ્રયોગ કર્યો ત્યારે લિસ્ટર તેના મહાન અનુભાવક હો. લિસ્ટરના અનુભાવનથી પાસ્ટરના અનેક સિદ્ધાંતોને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. જ્યારે કુંસે પાસ્ટરનું સમસ્ત પ્રજા તરફથી જલ્દર સન્માન કર્યું. ત્યારે લિસ્ટર ત્યાં જતો હાજર થયો હતો અને ઇંગ્લેન્ડ તરફથી અને ડોક્ટરો તરફથી એણે તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી. આમ પાસ્ટરના જીવન-કાર્યમાં આડકનરી રીતે લિસ્ટરે પણ મહાન ફાળો આપ્યો છે.

કિરટરે વાહકાપના (સમજીના) વિદ્યાનમાં એક નવીન યુગ શરૂ કર્યો. કિરટરની પદ્ધતિથી માણસ જાતને માટે ઓપરેશન એક બહુ સામાન્ય વાત થઈ પડી. આને કેાઈપણ ઓપરેશનના દરદી બહાગના જાતુના એપ વડે મરી જતા નથી. દરદીનો બેકાગુ કુચી લાગેલો એપ અથવા તેની નબળાઈથી મૃત્યુ થાય એ બનવા જોગ છે. કિરટરના સમય પહેલાં સર્જનો (વાહકાપ કરનાર ડાક્ટરો) મોતના દ્વેષ

અણાતા હતા તે આને કુખ દર કરનાર ફિરતા જેવા લાગે છે. આમ કિરટર ડાક્ટરોની ક્રાંતિ ખૂબ વધારી મૂકવામાં કારણભૂત થયો છે. વિદ્યાનના પતિદાસ માં અને આસ કરીને ડાક્ટરી વિદ્યાનમાં કિરટર એક યુગપુરુષ છે.

નૂતનતા કોલેજ } ડૉ. ધરાવંત ગુ નાયક
અખલાવાદ } એમ. એસ સી; પીએમ. ડી.

વિકાસ વા વિપ્લવ

(પૃથ્વી)

વહે મુઠ્ઠુ અવાજથી ઝરણુ તે મૂલને તો ગમે,
ધરી અવનવાં રૂપો વિકસતું જતું તે ગમે;
મૂલને દી નહિં ગમે જળ હમેશ રોકતું રહે,
ભલે મનુજ પ્રાણી તો અણુગમે નહિં એ કરે.

અને મધી રહે પીવા હરખ ધારી એવાં જળ,
જરૂર અકાગ્યતું જળ મધે જવા આગળ;
વિશેષ અકાગ્ય તો જરૂર તે કરે વિપ્લવ,
અને મનુજ શક્તિથી નવ રહેય રોકતું લવ.

હમાં શરીર બાપડું વિકસતું રહે ત્યાં સુધી,
રહે વમ્બી છવાતમાં શરીર તે મહોં ત્યાં સુધી,
ન તો સ્ત્રીજ જ પાડશે, અનલ નહીં પેદા થશે,
વિજીર્ણ તન બાળીને, નવીન દેહ એ ધારશે.

વિકાસ-અવકાસ જો છવન રાજ્ય કે ધર્મમાં,
મદા નવ મળે તદા જરૂરી વિપ્લવો તેહમાં.

‘મુક’

નોકરી

નાનકડા ગામની નાની ફળીમાં બે વ્યક્તિઓ બેઠી છે. બારબેસીનાં ફૂલ એમનાં સામે જોઈ રહ્યાં છે. પંખી ચણ ચણતાં ચણતાં આ બંનેની વાતો સુંભળી રહ્યાં છે. રમણલાલના વૃદ્ધ પિતાએ હોઠિ હોઠે મૂક્યો અને માથું ખણનાં ખણનાં બોલ્યા, 'બેટા રમણ, હવે તો ક્યાંક ધધે વળગે તો સારું. જો ને બા, તારા બહુતરના ખરચમાં તો માથે પાંચ-સેતું ફેવું ચડ્યું છે. મુળુબા પંસાની ઉતાવળ કરે છે અને કહે છે કે હવે તો હું બહુ નહિ રહું. મોટે પૈસા બરી દો. નહિ તો ફરિયાદો કરીશ તો તમારું ખોટું દુખારો.'

'બાપુ! હું પણ ધરની રિયતિ ક્યાં નથી બહુતો? મેં બેતણ જગાએ નોકરી માટે લખ્યું પણ હતું. પરંતુ ક્યાંય જગા ખાલી નથી. છેવટનો દાવ અજમાવવા રાત્ર્યના કેળવણીખાતામાં એક અરજી તો કરી છે. જો ક્યાંય જગા ખાલી હોય અને નોકરી મળે તો...'

'બેટા, મને ઘણું મેં થાય છે કે મારો રમણ બાણીને મોટો બાલેરટર ચયો હોત તો સારું. પણ શું કરું? હવે મારા તો બાપા મારાથી મહેનત મજૂરી પણ થતી નથી. વળી ધરમાં એવી મૂડી પણ નથી કે બહુવું. હમણાં જો ધરમાં બીલું કોઈ રજનાર હોત તો તો તને ખૂબ બહુવત. હરો, જેટલી કરમમાં વધા હતી એટલી બહુવો, હવે પરભુની ઇચ્છા.'

એટલામાં 'રમણલાલ, તમારી ટપાલ' એમ કંઈ ટપાલીએ એક કાગળ નાખ્યો.

રમણલાલે કાગળ ઉપર રાત્ર્યના કેળવણી ખાતાની છાપ જોઈ અને તે મનમાં દરખાસો. ઉતાવળે ઉતાવળે કાગળ વાંચી ગયો. મોં ઉપર દર્દની અને શોકની લાગણીઓ મિશ્ર થઈ ગઈ.

'બેટ એ કોનો કાગળ છે?' વૃદ્ધ પિતા બોલ્યા.

'બાપુ, મેં નોકરી માટે લખ્યું હતું તેનો જવાબ છે.'

'હે! તે એમાં શું લખે છે?'

'લલિતપુરમાં જગા ખાલી છે.'

'બેટા, તને નોકરી મળશે?'

'હા બાપુ, પણ પગાર પંદર રૂપિયા મળશે. ૧

૨૬ નારાજ થઈ ગયા. 'પંદર જ રૂપિયા ૧

તાગ અંગરેજી બહુતરની કંઈ જ કિંમત નહિ?'

'હશે, બાપુ, ધીરજ રાખો. એમ કરતાં કરતાં આજળ વધારો. પગથિયે પગથિયે જ ઉપર ચઢાય.'

'હશે બાઈ તને મને તે ખરું.'

૨

રમણલાલ વિદ્યાર્થી મંત્રીને શિક્ષાશુભ જાનવા. કોલેજમાં આમજનનાં સેવેશ સ્વર્ના પ્રત્યક્ષ થવાનો વખત આગ્યો. શરૂઆતમાં તેમને આમવાસ કરશે પણ લાગ્યો. ખૂદ ઉપર ધૂળની પોલિથ થઈ જવા લાગી. સાંજે ફરવા માટે 'ગાર્ડન'ની બચસ્યા ન મળી. નારતા માટે હોટલ તો આ નાનકડા ગામમાં હોય જ ક્યાંથી? લાયબ્રેરી વિના 'એમને એન ન પડ્યું. પણ રમણલાલ ન કર્યા એમને તો લલિતપુરને આદર્શ બનાવવું હતું.

કુમના બૂટની જગાએ દેશી જોડાને રાખી લીધા. 'ગાર્ડન'ને અલ્લે દર દર બેનશમાં મિલિસાંદર્શ નિદાળવા જવાનું રાખ્યું. આ ને પૂરીને અલ્લે તાજ મુગધીદાર છાયા અને બાજરીના મીઠા રોટલાથી સલામ્યું. પાસેના ચહેરોમાંથી ચોક્કસ સામાયિક મંજાવવાનો પણ પ્રયત્ન કરી દીધો. સાંજે ગામના ચોર બેસીને તેમણે દેશપરદેશ વિશે લોકોને માહિતી આપવા માંડી. સાચોસાચ બાવામંત્રણિ પણ હાથ ધરી. ગામના બાજનનુ યુવકોને તૈયાર કરી ગામની બહારવટિયાઓની બીક ટાળી. ધીમે ધીમે તેમણે લલિતપુરને નાનકડું ચહેરો બનાવી દીધું— હા, પણ કહેવાનાં ચહેરોની અલ્પતા નિરાશું.

૩

નિશાળથી છૂટીને રમણલાલ ધર તરફ વળી રહ્યાં છે. લલિતપુરમાં તેમણે એક મકાન ભડે રાખ્યું છે. તેમના વૃદ્ધ પિતા પ્રણના મહેમાન થયા હોવાથી તેમનાં શ્રીમતી પણ નાના કીર્તિને સાથે લઈ અહીં આવી ગયાં છે. સંસારની ચિંતાઓની જવાબદારી રમણલાલ ઉપર લદાઈ છે.

તેઓ ઘેર પહોંચ્યા તો ઓસરીમાં દસખાર પડેલીઓ ટાણું વળીને બેઠા છે. સપ્ત્યું સારું છે. નાની ખાટલીમાં તેમનો કીર્તિ સૂતો છે. પાસે જ તેમનાં શ્રીમતી કીર્તિને પવન નાખે છે.

રમણલાલે જાણ્યું કે નાનો કીર્તિ ખૂબ મોઢો થઈ ગયો છે. ગામડામાં ડોક્ટર તો કયાંથી મળે ? પણ રમણલાલે પોતાના ઘરમાં જ નાનકડું દવાખાનું રચાવ્યું હતું. તેમણે તાવની દવા કાઢીને કીર્તિને પાઈ દીધી.

દવાની કેઈ અસર ન જણાઈ.

તેમણે કીર્તિને પાસેના ચહેરામાં કોઈ ડોક્ટર પાસે લઈ જવા વિચાર કર્યો. બીજો દિવસે તેમણે ચાખાના કચ્છમૂર્તિ હેઠાસ્તર પાસે બે દિવસની રજાની માગણી કરી. બંદૂકની ગોળી સળંગ કરતી છૂટે તેવો જવાબ મળ્યો : 'રજા નહિ મળે. ડેપુટી સાહેબ સાળા તપાસવા આવે છે.'

'પણ સાહેબ, આ મારા પુત્રની જિંદગીને સલાહ છે.'

'એમ ! ત્યારે તો આપણું ખરાબ દેખાય તેમ મારે કરવું એમને ? જાવ, રજા નહિ મળે.'

પાપાણની પ્રતિમા ન પોગળી. એને રમણલાલની સેવાઓની કદર નહોતી.

રમણલાલ વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમનું શરીર તાવથી ધગધગતું હતું. પુરણી ઉપર પણ તેમનાથી બેઠા રહેવાય તેમ નહોતું. આથી એક ખાટલી ઉપર તે સારું ગયા.

તે જ વખતે ડેપુટી સાહેબ આવો ચઢ્યા. તેમણે સાળા તપાસવા આવવાનો કોઈ સમય પણ આપ્યો ન હતો ને ઓચિંતાં આવી પહોંચ્યા.

હેઠાસ્તર સાહેબ આ પીતા હતા તેમને બહાર બપોર રાખવા બિચા રહેલા છોકરાએ ખબર આપી કે કોઈ સાહેબ આવે છે. હેઠાસ્તરે રક્ષાથી આસો સંતાડી દીધાં. પછી બંને સાહેબો નીકળવા વર્ગો તપાસવા.

ડેપુટીએ રમણલાલને શાંતિથી બેસતા બોલાવ્યો અને તેમને ટંદોળી જમાડ્યા. 'કેમ માસ્તર, કેળવણી ખાતાની સેવા તો કીક બનતો છો.'

રમણલાલને શો ઉતર આવ્યો તે ન સહવાથી નિરુત્તર રહ્યા.

'કેમ બેસતા નથી ?' ડેપુટીએ પોતાની હેટ ઉતારીને પ્રેમ કર્યો.

'સાહેબ, આજે મને ખૂબ તાવ ચઢ્યો છે. એટલે જરા આરામ લેવા હું સારું રહ્યો હતો.' તેમને હાંફ ચડી.

'તાવ ચઢ્યો હતો ! તો પછી રજા કેમ ન લીધી ? આ તે કેઈ નોકરી કરવાની રીત છે ! જાવ, અત્યારે જ સાળા છોડી ચાલ્યા જાવ તમારા જેવા શિક્ષકોની આમારે જરૂર નથી.' કહીને ડેપુટીએ કાગળિયું લખી નાખ્યું.

'પણ સાહેબ, મેં રજાની માગણી...' રમણલાલ વધુ ન બોલી સક્યા.

'હું કરું જ સાંભળવા નથી માગતો. અહીંથી ચાલ્યા જાવ.'

અચાનક, તે જ સમયે, હાંફેલા હાંફેલા એક ગાયકિયો અંદર પ્રવેશ્યો. તેણે રમણલાલ સામે નેતું અને કહ્યું. 'માસ્તર, તમારો કીરતિ મરી ગયો !'

રમણલાલની આંખે અધારા આવ્યાં. તેઓ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા.

'કેવો રંગી !' નો ઉદ્ગાર કાઢીને ડેપુટી પોતાની 'ડ્યુટી' ઉપર વળગી ગયા.

• પાસે જ દેખાવ ઉપર આ બધાંનું સાક્ષી કાગળિયું પડ્યું હતું.

રત્નલાલ રસાંકળચંદ નાથક

હોલેન્ડનો રક્ષક વીર હેન્સ

હોલેન્ડનો એ રહેવાસી. હોલેન્ડના ઇતિહાસમાં હમણાં જ એક ગદ્યકવનો ખનાવ બની ગયો. જર્મનીની લોખંડો એડી નીચે તેની ચત્રત્રતા ચમદાઈ ગઈ, છંદાઈ ગઈ. આ નાના સાગરકિનારે વસેલા દેશનું આમજવન અનેરું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં પવનચક્કી ફરતી હોય. અને વિશેષમાં આ દેશ દરિયાકિનારે આવેલો હોવાથી અને તેનો થોડો ભાગ દરિયાની સપાટી નીચે હોવાથી, ગ્રજીયુ માટે બાધેલી બન્યું, પાળોની હાર નજરે પડે છે.

આ શાંતિપ્રિય દેશમાં હેન્સ નામનો એક અતિથાંત છેડરો રહેતો હતો. ને એક ગરીબ માતાપિતાનો પાર વર્ષનો દીકરો હતો. લાંબાપહોળા ઝબ્યા જેવાં પાટલનું, તેનું જ બહુ ખમીસ અને પગ ઉપર કાળા નામ મોઢાં ખૂંટમાં તેનું શરીર દીગણું લાગતું.

નિશાળમાં જવાનો તેનો માર્ગ તે મોટી દીવાલો (dykes) પાસેથી હતો. રાજ તે નિશાળે જાય અને સંધ્યા સમયે ઘેર આવે. અભ્યાસમાં તે બહુ હોશિયાર ન હતો. ઘેર તે માતાપિતાને મદદ કરતો, ફૂવામાંથી પાણી ભરી લાવતો અને કૂતરાને રમાડતો અને રનાન કરાવતો.

એક દિવસ શિક્ષકે અભ્યાસમાં તે બહુ પાછળ હોવાથી તેને નિશાળમાં રોકી રાખ્યો. સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ગયા પછી તેને છેડવામાં આવ્યો. તે ઘેર જતો હતો. ધીમે ધીમે દરિયાનાં બહળનાં મોજાંના સફેદ કીચ તરફ જોતો જોતો, ગ્રહ તરફ પાછાં ફરતાં જહાજોનાં ગાન સાંભળતો સાંભળતો, રસ્તામાં મનોહર ગી પતંગિયાને જોતો જોતો, તે ઘેર આવ્યો જતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં સંધ્યા નમી અને સૂર્યાચમ્બેલ સૂર્યના આજી પ્રકાશમાં હેન્સની દૃષ્ટિ એક વસ્તુ પર પડી અને તેને જોઈ તે વિચારમગ્ન થઈ બીભો. તેણે ‘કાઈકસ’ની છેક નીચે એક કાણું પડેલું જોયું. નીચે નમી તેણે એ કાણુંમાંથી સાગરનો ધૂલવાટ અને મોજાંનાં રાણુ બહાર આવતાં જોયાં.

તેનું યુગ્મ ચંહીર થયું. તેને તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે થણી વખત જ્યારે સાગર તોફાને ચડ્યો હોય, પહાડ જેવાં મોજાં બહળતાં હોય, ત્યારે કેટલીક વખત આ કાઈકસમાં નાનાં કાણાં પડતાં. આ કાણાંમાં મોજાં અડાળતાં અને એ કાણાં એટલી દદ સુધી મોટાં થતાં કે પાણીનાં મોજાં દોવાલો તોડી આસપાસનાં પ્રદેશમાં ફરી વળતાં. ગામડાંમાં પાણી ભરાઈ જતાં. ખેતરોમાંનાં અમૂલ્ય પાકો નાશ થતો, અને ગાય, બકરાં, ઘેટાં અને માણસો તણાઈ જતાં. હેન્સે સાંભળ્યું હતું કે એક સમયે પાણીએ આખા ગામનો નાશ કર્યો હતો. સર્વ મકાનો તૂટી ગયાં હતાં અને માણસો તણાઈ ગયાં હતાં. ફક્ત એક જ ઘર સહીસત્રામત રહ્યું હતું. તેમાં રહેલાં મનુષ્યોનાં હૃદયગમ કરણીમય આંદ- સાંભળી ગામડાના દેટલાક યુવાનોએ હોડી લઈ તેમને બચાવ્યાં હતાં. આખા દેશમાં વિષાદ પથરાઈ ગયો હતો.

હેન્સ તે કાઈકસનો નીચે પડેલાં કાણાં આગળ બેઠો. “જો હું આ પાણીને અંદર આવતું અટકાવું નહિ, તો જરૂર ગામડામાં પૂર આવે અને બેહદ નુકસાન થાય.” આમ વિચારી હેન્સે પોતાના હાથને કાણાં પર દબાવી પાણીને અંદર આવતું અટકાવ્યું.

તેણે ધાયું કે કાઈ માનવી આ માર્ગે જતું દેખાયે તો તેને બોલાવી તેની સહાયથી પાણી અટકાવી સકારો. પણ સૂર્ય ક્ષિતિજ પરથી દૂર થયાને બેણે સમય થઈ ગયો. આકાશમાં તારાઓ દેખાવા લાગ્યા, પણ કાઈ માનવી તે રસ્તે આવ્યું જ નહિ.

હુધાત્તર અને અમિત છતાં વીર ધૈર્યવાન હેન્સે પોતાના આ મહાકાર્યમાં જરા પણ પાછી પાની ફરી નહિ. તેણે સહાય માટે મોટીથી બૂમો પાડી પણ કાઈએ તેનો ઉત્તર ન આપ્યો. ફક્ત ગગનમાં તારાઓ તેના આ ઉદાર કાર્યને જોઈ રમત કરતા માલમ પડ્યા. દૂર ટાવરમાં ધ્વનિયાળમાં દધના ટકરા પડ્યા અને હવે હેન્સે સહાયની આશા છોડી દીધી. એકલો

૩

નિશાળથી છુટીને રમણલાલ ઘર તરફ વળી રહ્યાં છે. લલિતપુરમાં તેમણે એક મકાન ભાડે રાખ્યું છે. તેમના વૃદ્ધ પિતા પ્રભુના મહેમાન થવા હોવાથી તેમનાં શ્રીમતી પથુ નાના કીર્તિને સાથે લઈ અહીં આવી ગયાં છે. સંસારની ચિંતાઓની જવાબદારી રમણલાલ ઉપર લદાઈ છે.

તેઓ ઘેર પહોંચ્યા તો આસરીમાં દસમાર પડોશીઓ ઠાળું વળાને બેઠા છે. સંપૂર્ણ શાંતિ છે. નાની ખાટલીમાં તેમનો કીર્તિ સૂતો છે. પાસે જ તેમનાં શ્રીમતી કીર્તિને જવન નાખે છે.

રમણલાલે જાણ્યું કે નાના કીર્તિ ખૂબ મોદા થઈ ગયા છે. ગામડામાં ડોક્ટર તો ક્યાંથી મળે ? પણ રમણલાલે પોતાના ઘરમાં જ નાનકડું દવાખાનું રચાવ્યું હતું. તેમણે તાવની દવા કાઢીને કીર્તિને પાઈ દીધી.

દવાની કેઈ અસર ન જણાઈ.

તેમણે કીર્તિને પાસેના શહેરમાં કોઈ ડોક્ટર પાસે લઈ જવા વિચાર કર્યો. બીજે દિવસે તેમણે શાળાના કરણમૂર્તિ હેડમાસ્ટર પાસે બે દિવસની રજાની માગણી કરી. બાંકની ગોળી સનન કરતી છૂટે તેવો જવાબ મળ્યો : 'રજા નહિ મળે. ઉપ્પુટી સાહેબ શાળા તપાસવા આવે છે.'

'પથુ સાહેબ, આ મારા પુત્રની જિંદગીનો સવાલ છે.'

'એમ ? ત્યારે તો આપણું ખરબ હેખા તેમ મારે કરવું એમને ? જાવ, રજા નહિ મળે.'

પાપાણુની પ્રતિમા ન પોગળી. એને રમણલાલની સેવાઓની કદર નહોતી.

રમણલાલ વર્ગમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમનું શરીર તાવથી ધગધગતું હતું. ખુરશી ઉપર પથુ તેમનાથો બેઠા રહેવાય તેમ નહોતું. આથી એક ખાટલી ઉપર તે સૂઈ ગયા.

તે જ વખતે ઉપ્પુટી સાહેબ આવી ચઢ્યા. તેમણે શાળા તપાસવા આવવાનો કોઈ સમય પણ આપ્યો ન હતો ને આશિંતા આવી પહોંચ્યા.

હેડમાસ્ટર સાહેબ આ પીતા હતા તેમને બહાર ખજાર રાખવા લેવા રહેલા છેલ્લાએ ખજાર આપી કે કોઈ સાહેબ આવે છે. હેડમાસ્ટરે રકાબી પાલો સંતાડી દીધાં. પછી બંને સાહેબો નીકળ્યા વર્ગો તપાસવા.

ઉપ્પુટીએ રમણલાલને શાંતિથી ઊંઘતા જોયા અને તેમને ટોળી જગાડ્યા. 'કેમ માસ્ટર, કેમણું ખાતાની સેવા તો હીક બાળે છે.'

રમણલાલને થોડો ઉત્તર આપતા તે ન ચલવાથી નિરુત્તર રહ્યા.

'કેમ બોલતા નથી ?' ઉપ્પુટીએ પોતાની હંટ ઉતારીને પ્રશ્ન કર્યો.

'સાહેબ, આજે મને ખૂબ તાવ ચડ્યો છે. એટલે જરા આરામ લેવા હું ચૂકી રહ્યો હતો.' તેમને હાંફ ચડી.

'તાવ ચડ્યો હતો ? તો પછી રજા કેમ ન લીધી ? આ તે કેઈ નોકરી કરવાની રીત છે ! જાવ, અત્યારે જ શાળા છોડી ચાલ્યા જાવ. તમારા જેવા શિક્ષકોની અમારે જરૂર નથી' કહીને ઉપ્પુટીએ કોમળિયું લપી નાખ્યું.

'પથુ સાહેબ, મેં રજાની માગણી...' રમણલાલ વધુ ન બોલી શક્યા.

'હું કરું જ સાંભળવા નથી માગતો. અહીંથી ચાલ્યા જાવ.'

અચાનક, તે જ સમયે, હાંફતો હાંફતો એક ગામડિયો અંદર પ્રવેશ્યો. તેણે રમણલાલ સામે જોયું અને કહ્યું, 'માસ્ટર, તમારો કોમળિયો મરી ગયો.'

રમણલાલની આંખે અધારા આવ્યાં. તેઓ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા.

'કેવો દેશી !' નો ઉદ્ગાર કાઢીને ઉપ્પુટી પોતાની 'ડ્યુટી' ઉપર વળગી ગયા.

પાસે જ ટેબલ ઉપર આ બધાંનું સક્ષી કાચળિયું પડ્યું હતું.

નિતિસાલ સાંકળાયેલ નાથક

હોલેન્ડનો રક્ષક વીર હેન્સ

હોલેન્ડનો એ રહેવાસી. હોલેન્ડના ઇતિહાસમાં હમ્બુર્ગના એક ગૃહસ્થનો બનાવ બની ગયો. જર્મનીની લોખંડી એકી નીચે તેની સ્વતંત્રતા ચળાઈ ગઈ. છૂંદાઈ ગઈ. આ નાના સાગરકિનારે વસેલા દેશનું આમજીવન અનેરું છે. જ્યાં લુઓ ત્યાં પવનચક્કી ફરતી હોય. અને વિશેષમાં આ દેશ દરિયાકિનારે આવેલો હોવાથી અને તેનો થોડો ભાગ દરિયાની સપાટી નીચે હોવાથી, રક્ષણ માટે બાધેલી બન્ધ, પાંચોની હાર નન્દરે પડે છે.

આ શાંતિપ્રિય દેશમાં હેન્સ નામનો એક અનિશ્ચિત છોકરો રહેતો હતો. ને એક ગરીબ માતાપિતાનો ખાર વર્ગનો દીકરો હતો. લાંબાપહેળા ઝમ્બા જેવાં પાટલૂન, તેનું જ જાડું ખમ્મીસ અને પગ ઉપર કાળા જાડાં મોટાં ખૂટમાં તેનું શરીર ડીંગણું લાગતું.

નિશાળમાં જવાનો તેનો માર્ગ તે મોટી દીવાલો (dykes) પાસેથી હતો. રાજ તે નિશાળે બધ અને સંધ્યા સમયે ઘેર આવે. અભ્યાસમાં તે ખૂબ હોશિયાર ન હતો. ઘેર તે માતાપિતાને મદદ કરતો, ફૂતમાંથી પાણી ભરી લાવતો અને ફૂતનાં રમાડનો અને રનાન કરાવતો.

એક દિવસ શિક્ષકે અભ્યાસમાં તે ખૂબ પાછળ હોવાથી તેને નિશાળમાં રાકી રાખ્યો. સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ગયા પછી તેને છોડવામાં આવ્યો. તે ઘેર જતો હતો. ધીમે ધીમે દરિયાનાં જીજળનાં મોજાના સંદેહ ફીણ તરફ જતો જતો, ગૂઢ તરફ પાછાં ફરતાં પક્ષીનાં ગાન સાંભળતો સાંભળતો, રસ્તામાં મનોહરરંગી પતંગિયાં જોતો જોતો, તે ઘેર ચાલ્યો ગતો હતો. ચોલતાં ચાલતાં સંધ્યા નમી અને સૂર્ય આચમ્યો સૂર્યના આજી પ્રકાશમાં હેન્સની દૃષ્ટિ એક વસ્તુ પર પડી અને તેને જોઈ તે વિચારમગ્ન થઈ જીભો. તેણે 'ઝાઈક્સ'ની છોક નીચે એક કાણું પડેલું જોયું. નીચે નમી તેણે એ કાણુંમાંથી સાગરનો ધૂંપવાટ અને મોજાનાં રોણ બહાર આવતાં જોયાં.

તેનું મુખ મંહીર થયું તેને તેના પિતાએ કહ્યું હતું કે ધણી વખત જ્યારે સાગર તોફાને ચડ્યો હોય, પહાક જેવાં મોજાં જીજળતાં હોય, ત્યારે કેટલીક વખત આ ઝાઈક્સમાં નાનાં કાણાં પડતાં. આ કાણાંમાં મોજાં અડળતાં અને એ કાણાં એટલી હદ સુધી મોટાં થતાં કે પાણીનાં મોજાં દીવાલો તોડી આસપાસનાં પ્રદેશમાં ફરી વળતાં. ગામડાંમાં પાણી ભરાઈ જતાં. ખેતરોમાંનાં અમૃત્ય પાકનો નાશ થતો, અને ગાય, બકરાં, ઘેટાં અને માણસો તણાઈ જતાં. હેન્સે સાંભળ્યું હતું કે એક સમયે પાણીએ આખા ગામનો નાશ કર્યો હતો. સર્વ મકાનો ટૂટી ગયાં હતાં અને માણસો તણાઈ ગયાં હતાં. ફક્ત એક જ ઘર સહીસત્તામત રહ્યું હતું. તેમાં રહેલાં મનુષ્યોનાં હૃદયગમ કરજીઆમ આક્રંદ સાંભળી ગામડાના કેટલાક યુવાનોએ હોડી લઈ તેમને બચાવ્યાં હતાં. આખા દેશમાં વિષાદ પથરાઈ ગયો હતો.

હેન્સ તે ઝાઈક્સની નીચે પડેલાં કાણાં આગળ બેઠો. "જો હું આ પાણીને અંદર આવડું અટકાવું નહિ, તો જરૂર ગામડામાં પૂર આવે અને બેહદ તુકસાન થાય." આમ વિચારી હેન્સે પોતાના હાથને કાણાં પર દબાવી પાણીને અંદર આવડું અટકાવ્યું.

તેણે ધારું કે કોઈ માનવી આ માર્ગે જતું દેખારો તો તેને બેલાવી તેની સહાયથી પાણી અટકાવી રાખે. પણ સર્વ શિતિજ પરથી દૂર થયાને ઘણો સમય થઈ ગયો, આકાશમાં તારાઓ દેખાવા લાગ્યા, પણ કોઈ માનવી તે રસ્તે આવ્યું જ નહિ.

હુષાર અને અમિત છતાં વીર ધૈર્યવાન હેન્સે પોતાના આ મહાકાર્યમાં જરા પણ પાછી પાની ફરી નહિ. તેણે સહાય માટે મોટેથી બૂમો પાડી પણ કોઈએ તેનો ઉત્તર ન આપ્યો. ફક્ત ગળનમાં તાગ-ઓ તેના આ ઉશ્વર કાર્યને જોઈ રમિત કરતાં માલમ પડ્યા. દૂર દાવરમાં ધડિયાળમાં દસના ટકોરા પડ્યા અને હવે હેન્સે સહાયની આશા છાડી દીધી. એકલો

એ વીર આ અનેક કાર્યમાં હીન યર્ધયાત મુખમુદાએ દેશની ફરજ બજાવતો રહ્યો. તેના પિતા તેની શોધમાં નીકળ્યા: "હેન્સ! એ હેન્સ! એ ખેટા હેન્સ! ક્યાં ગયો!" એમ મોટેથી બોલો પાડતા રસો કાપતા હતા. ઉત્તર દેતાં હોય તેમ એ ખડી-એ બિડ્યા અને ફૂફડાટ કરી ઝાડમાં ભરાઈ ગયાં. તેના પિતા પૂછ કર્યા પણ ક્યાંય હેન્સ ન મળતાં ધીર પાછા ફર્યા.

અહીં બાર વર્ષના હુધાપીડિત હેન્સ કાર્ય-પૂર્ણતા માટે સર્વશક્તિ ખર્ચો રહ્યો હતો. તેને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો કે એક નાનું કાણું એ ખ્યાન આપવામાં ન આવે તો કેટલું નુકસાન કરે! ગામનાં ગામોના વિનાશ! તેને વિચાર આવ્યો કે ગામનાં મનુષ્યો, પશુઓ ખેતરો, ઘરો એ સર્વ દરેતાં તેને એકનો આત્મા કાંઈ વધારે હામતી ન હતો. તે કામળ બાળકને જોઈ આવવા લાગી, પણ હાય ત્યાં મૂકી રાખવાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખથી તેની જીવ જીડી ગઈ, પરંતુ તેનું હૃદય પ્રજ્વલિત હતું. તેમાં અજીવન અપ્રતિમ નિઃશ્વ થઈ અને ધૈર્ય હતું. આકાશના તારાઓએ તેના હૃદયમાં હિંમતના સારિયા પૂર્ણ પીરમંજીર સમરના ધૂલવાટે તેના હૃદયમાં પ્રેરણાના ફૂવારા ઉઠાડ્યા.

પરંતુ બાર વર્ષના કામળ બાળક માટે તે કંડા પ્રેરણામાં આવી અસાધારણ રિષિતિમાં રાત્રી પસાર કરવી એ સહેલી વાત ન હતી. એકને એક રચણે હાય મૂકી રાખવાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખનો તો સૌને ખ્યાલ હોય. તે દુઃખથી તેનો હાય કંડીમાં કડક થઈ ગયો. હૃદયવચન રિષ્ટ-ચર્ચા સહુ ધીરે ધીરે ડરીસાં જેવું સંદીર પણ કડક થઈ જવા લાગ્યું. અજેવન દુઃખવા લાગ્યાં. રાત્રીની એક એક પળ લાંબી લાગવા માંડી. રાત્રી મંજીર ચર્ચા અટકાવ કરવા લાગી. પણ.....હેન્સના હૃદયમાં કૃતકૃત્ય હોવાનો દદ નિશ્ચ હતો તેને કાણુ ડગાવી શકે?

આમ ધીરે ધીરે, અતિધીરે, કસાકા વીતવા

લાગ્યા અને અતિલાંબી વિદરણ રાત્રી પસાર થવા લાગી. પ્રજાતનાં આજં કિરણોમાં દૂરદૂરથી કાઈ આવતું લાગ્યું. એ મનુષ્યો પણ (કાઈકસ)ની ઉપરથી પસાર થયા. તેમની, નજર હેન્સ પર પડી. તેમને હેન્સને જોયથી લીધો. હેન્સ તો નિશ્ચન પડ્યો હતો, તેનામાંથી હલનચલનની શક્તિ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. જ્યારે તે એ મનુષ્યોને સમજાવું કે આ નાનાં પણ હિંમતવાન છોકરાએ કાઈકસનાં એક કાણું માર્ગે આવતા પાણીને રોકવા આખી ગત બજારનું ક્યું હતું અને પાણીને અટકાવી રાખ્યું હતું ત્યારે તેમનાં મેત્રોમાંથી હર્ષનાં અમુખિ-દુઃખો ટપડી પડ્યાં! તેમને કંડીમાં રિધર થઈ ગયેલાં હેન્સને વલકથી ચૂંચો તરત જ પાસેની. સરકારી આફિસમાં આ બખર પહોંચાડી. સરકારી માણસો આવી પહોંચ્યા. અને તરત જ કાઈકસના કાણાને પુરાવી દેવામાં આવ્યું.

આમ એક નાના બાળકની નિઃસ્વાર્થપરાશ્વરતાને લીધે દેશ ભવિષ્યની શક્ય આકૃતિમાંથી બચ્યો. હેન્સના સમાચારથી દેશ મુગ્ધ થયો, અને આસ-પાસનાં ગામોમાં સમુદ્રપ્રાર્થના થઈ, હેન્સે કાંઈ અપૂર્વ સાદસ ક્યું નહોતું, પણ સત્તનિશ્ચથી માનવતાનું એક સાદું પણ મહત્કાર્થ ક્યું હતું. તેનામાં બહુપ્રેમની લાગણી જીવન્ત હતી એ તેના કાર્ય પરથી જણાઈ આવે છે. જ્યાં પાંચથી દશ મિનિટ હાય રિધર રાખવાથી હાય થાકી જાય, ત્યાં હેન્સે મનનું સમતોલપણ રાખી ભવિષ્યની ચિંતા કર્યા વિના, આખી રાત્રી કંડીમાં એકલા બેસી રહી, હાય રિધર રાખી પાણીને આપ્યું! તેનો દેશ જરૂર તેને દર્શોયને માટે માદ કરશે.

માનવજાતિ માટે કેટલો પ્રેમ! પોતાના દેશ પર આવનારી આપત્તિ માટે કેટલી લાગણી! અને તે અટકાવવા માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાની તમન્ના! આજ સાચી માનવતા અને આજ સાચી વિદા.

મુંબઈ, ધિરજી ૭ મું

અનિલસાલ દલાલ

નાપાસોની સભા

શ્રી. પોસ:—અત્યાર સુધીમાં નાપાસ થયેલાં ને હવે પછી નાપાસ થનારાં લાઈએ, ને બહેનો, આજે આપણે “પરીક્ષામાં પાસ થવાના રાગખાણું ઈલાજ”નું સંશોધન કરવા અત્રે એકત્ર થયાં છીએ. નાપાસોની સંખ્યા, વધતી જતી વસ્તીની પેટે, પ્રતિવર્ષ વધતી જાય છે. “આ યુગ કર્તવ્યનો છે.” “હિંમતે મરદા, તો મદને ખુદા.” આજની સજ્જાને માટે યોગ્ય પ્રમુખ મેળવવા આપણે લાગ્યશાળી થયાં છીએ. શ્રીયુત શંભુપ્રસાદ શતમૂર્ખે નાપાસ થવામા આજ સુધીનો રેકૉર્ડ તોડ્યો છે. પહેલા ધોરણમાં એક વખત, બીજામાં બે વખત, ત્રીજામાં ત્રણ વખત એમ કરતાં કરતાં સાતમા ધોરણમાં સાત વખત નાપાસ થઈ—અને તે પણ બધા જ વિષયોમાં નાપાસ થઈ, આ બહુમાન એમણે મેળવ્યું છે. આજ સુધીમાં ડૉર્સથી પણ ન થઈ શકે તેવું ફુલ્લ કાર્ય એમણે કરી બતાવ્યું છે. ઉપરાંત, પાસ ન થવાય ત્યાં સુધી પરીક્ષાનો ફેડા છોડવો નહિ એવી એમણે બીજમ-પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આવા, સર્વ રીતે લાવક ચૂદચ્ચ શ્રી. શતમૂર્ખને આજની સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવાની હું આપ સૌનાં વતી વિનંતિ કરું છું.

શ્રી. ઠાસ:—પ્રમુખસ્થાન માટે શ્રી. પોલે મૂકેલી દરખાસ્તને હું ટેકા આપું છું.

(પ્રમુખશ્રી પોતાનું સ્થાન લે છે.)

પ્રમુખ:—મિત્રો, આજે તમે બધાએ મને જે માન આપ્યું છે, તે માન ખરી રીતે મને નથી આપ્યું. પરંતુ આ વિષય પર અધિકારપૂર્વક ને અનુભવ-પૂર્વક બોલવાની મને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરારી આપનાર વિદ્વાન પરીક્ષકને આપ્યું છે. સભાનો વધુ સમય હાલ ન લેતાં આપણે આજની સભાનું કામ શરૂ કરીશું. પ્રથમ હું શ્રીયુત ભૂલકણશંકરને ઇતિહાસ વિષેનો દરાવ આપની આગળ મૂકવાની વિનંતિ કરું છું.

શ્રી. ભૂલકણશંકર:—મહેરબાન પ્રમુખમાહેજ, બાઈએ ને બહેનો, પોતાની જ બંદનાથી કરાવનાર

ઇતિહાસ જેવો ખીજો એક પણ વિષય આ દુનિયા-બરમાં નથી જૂતની પેટે તે આપણી પાછળ લાગે છે. નામ્મવલી ને સાલવારીના ચક્રવામાં અભિમન્યુ કરતાં પણ વધારે જૂડી અમારી દશા થઈ છે. ગોખી ગોખીને ગળું સુધાઈ જાય છે, છતાં જે અમે કારા ધાખકાર જેવા રહ્યા. એકનું નામ ખીજને, ને બીજનું નામ ત્રીજને. જન્મની સાલ મૃત્યુ માટે, અને લડાઈનું વર્ષ સુવેહને માટે શાહજીને બહેને-શાહજીનાં ને શાહુને ઠેકાણે શાહિસ્તખાન. આ અડચણ દર થાય એ ખાતર હું નીચેનો દરાવ મૂકું છું:

“હવે પછી બધી લડાઈએ દસ દસ વર્ષને અંતે થવી જોઈએ. એટલે અમારી નવ દશાશ મહેનત બચી જાય. અત્યાર સુધીમાં થયેલાં યુદ્ધો ઇતિહાસમાંથી કાઢી નાખવાં. એમાં બચેલી શક્તિનો ઉપયોગ આરામ માટે અથવા તો હવે પછીના અબ્યાસમાં પડનાર તકલીફ અર્થે થશે. ઐતિહાસિક સ્ત્રીપુરુષોએ સૈકાની શરૂઆતમાં અથવા અંતમાં જન્મવાની કે મરવાની પ્રથા પાડવી. એટલે તેઓને પણ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવા મળશે. અને પરીક્ષામાં જે અમારું મોત થાય છે, તેમાંથી જુદી શકીય. ૧૮૦૦ની સાલમાં પોતાનું જીવન પૂરું કરી સંજીવિના સાગરસમા નાના ફંજીવીસે જે ડડાપણુ બતાવ્યું છે, તેનું બધાએ અનુકરણ કરવું જોઈએ. કલચ ડૉર્સ સૈકાની અધવચે મરી જાય તો તે સૈકાની આખરે જાહેર કરવું જોઈએ. ઇતિહાસ સંશોધકો આ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું સંશોધન કરશે, તો બાવિ પ્રજાને કંઈક વધુ લાભ થશે.” (તાળીઓ)

પ્રમુખ:—પ્રથમ બધા દરાવો મૂકવામાં આવશે, ત્યારપછી તેમના પર મત લેવામાં આવશે. હવે શ્રી ભુદ્ધિશ્વર ગણિત વિષેનો દરાવ રજૂ કરશે.

શ્રી. ભુદ્ધિશ્વર:—મિત્રો, ગણિત પ્લેગ કરતાં જે વધુ જલિદાન લીધાં છે. સેકંડે ૯૦ વિદ્યાર્થીઓને આ શનિ મહારાજની સાડી સાતી નડે છે, મોટા

મોટા લોકો પણ આ ગણિતના પંતમંથી છૂટયા નથી. ગણિતરોમાં એક મીડું રતી જ્ય એટલે માર્કમાં પણ મીડું જ. આ ગણિતે તો લોખાદ પોકરાની દાખલા તો લુંએ. એક ઘડિયાળ આગળ જાય છે, તો બીજું ઘડિયાળ પાછળ રતી જાય છે. અરે બરાબર ચાલતું ન હોય તો ઠીક કરાવી લો, અથવા ફેંકો દો ને નવું લાવો. પણ અમને નાદકનો ત્રાસ શા માટે આપો છો ? કાળ, કામ ને વેગની પણ એ જ પંચાત. જ આખો ને જ જલો રહો; ક આવે ને જ નાસી જાય કાદી મૂકેને એવા અનિયમિત લોકોને, એવા માણસો રાખ્યા હોય તો કામ પૂરું ક્યારે થાય ? કદી પૂરું થાય જ નહિ. કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધી ક્યાં જઈશ નદિ એવી લેવી શરત કરી લેવી. અથવા તો ખીજાં માણસો રાખી લેવાં. જામ કંઈ ઉજ્જવ યઈ ગયું છે ? ઉપગત નિશાળમાં એમ શીખવવામાં આવે છે કે “ જેની વાતોમાં ગ્રીનએ ક્રૂટ વિચાર ન આપવો,” અને છતાં પાછું ગણિતમાં પૂછવામાં આવે છે કે આને નફો કેટલો થયો ને પેટાને નફાસાન કેટલું થયું ? મગનતી મળ આવક કેટલી ને જીગનને દેવું કેટલું ? અરે ! જઈને એમના ચોપડા તપાસો અમને નાદકનો શા માટે ત્રાસ ? દમણાં દમણાં ગણિતને અભ્યાસક્રમ એણે કરવામાં આવ્યો છે પણ એ તો કાકા પગવા ને ફાઈ ગંડયાના જોતું છે. એક બાજુ ઇટે એટલે બીજી બાજુ વધે ગણિતમાં બધા યે સરખા. એમાં સારાખોડાને પ્રશ્ન જ ઉપરિચન થતો નથી તેથી હું એવો કંચ મૂકું છું કે પરીક્ષા-માંથી આ વિષયને એકદમ કાઢી નાખવો. શિશુ-પદ્ધતિમાં આવેલો સુધારો કરવામાં આવશે નો સર્વે વિદ્યાર્થીઓ દુવા દેશે

• કુમારી કંકુઃ—હું આ કંચને બહેનો તરફથી રોકા આપું છું. ગણિતે અમારી—ઝેકરીએની ખૂબ જ દુર્દશા કરી છે. બીજા વિષયો જવા દો, પણ ગણિતે અમારી કંતસં ચંકાવી છે. ઝેકરીએની નાજુક પ્રકૃતિ ને કીવા મગજને ગણિતની કઠોર તપશ્ચર્ચા જગા યે અનકૂળ નથી. એ સિવાય અમને લાવિ જીવનમાં ગણિતનો ખિસકુલ ઉપયોગ નથી. સંખ્યાઓ ભાગવા

કરતાં શાક સમારવાં અમને વધારે ફાયદાકારક છે.

પ્રમુખ:—શ્રી દેલને જૂગોળ વિષયક કંચને રજૂ કરવાની વિનંતિ કરું છું.

શ્રી. દોલ:—ભાઈઓ ને બહેનો, ઇતિહાસ જૂગોળ એટલે ચોરનો ભાઈ ધંડીચોર. અમને ત્રાસ આપવામાં આ બે વિષયોએ ઢરીકાઈ જ ચલાવી છે. જૂગોળમાં ખૂબ જ નવીનતા લાવવામાં આવી છે, એમ લોકો કહે છે. પણ અમારો વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ તદ્દન જુરો જ છે. આખોદવા, વરસાદ વગેરે ઉચ્ચરાધીન વસ્તુઓ જવા દઈએ, તો પણ પાક, માલની આવાત નિકાસ, સોકવરતી, રથળનાં નામ વગેરે જાખતો મનુષ્યાધીન વસ્તુઓ છે. તેમાં કયા સુધારા રચા છે ? જૂગોળ સરેલી કરવાની દૃષ્ટિએ મારો કંચ એમ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પેપરમાં લખે એ જ પાક તે પ્રદેશમાં થાય છે એમ સમજા લેવું, અમુક પાક અમુક ઠેકાણે જ થાય એવું જાણવડન શેડું જ છે ? આજના ધોનિક સુધારાના જમાનામાં મનુષ્ય ધારે તે કરી રાકે એમ છે. ભાત મારે ત્યાં પાણી નીકળે એવો આજનો શુભ છે. આવાત નિકાસની રકમો યાદ રાખવાનો ત્રાસ ન પડે માટે પરદેશી માલ પર પૂર્ણ બંદિબકાર જાહેર કરશે ને સ્વદેશી માલ બહાર જવા ન દેવો. એટલે દેશસેવા થ થશે ને આપણું યે કામ થશે. વળી વધારે વરતી હોય ત્યાંથી, યોછી વરતીવાળાં રથળામાં માણસો મોકલવાં ને દરેક ઠેકાણે વરતીનું પ્રમાણ સરખું કરવું, જેથી સોકા યે સુખી થશે ને અમારી મહેનત બચશે. મારો મન મુજબ, મેં રજૂ કરેલી ચોખ્ખા માટે કેળવણી ખાતાએ એક કમિટી નીમવી જોઈએ.

કુમારી મહાસુદમી:—હું આ કંચને અનુમોદન આપું છું જૂગોળની અપ્રકૃતિઓ ને આંકડા યાદ રાખનાં અમને—ઝેકરીએનાં મગજને ખૂબ ત્રાસ થાય છે. શ્રી દોલે સચેત્રી ચોખ્ખા અમલમાં મૂકવાથી અમને ફાયદો જ થશે. કયું ગામ ક્યાં છે એ શીખવા કરતાં ઘરમાં કંઈ વસ્તુ ક્યાં છે, એવું જાન અમને અધિક ઉપયોગી છે.

પ્રમુખ:—હવે શ્રી. મંદુલ્લિ વાચન વિષે ઠરાવ મૂકે.

શ્રી. મંદુલ્લિ:—મિત્રો, વાચનનો વિષય એટલો બધો ત્રાસદાયક નથી, પરંતુ એમાં જે મોઝ સુધારા કરવા જોઈએ. બાળમોઝ સિપિ શીખવાની અમારે કંઈ, પણ જરૂર નથી. વાચનમાં જોડાસરોના ખૂણા-ખાંચા ન જોઈએ. અમે અટકી જઈએ છીએ, મોં ફૂપવા આવે છે. વળી વાચનમાં અંપ વિરામ, અર્ધ વિરામ, પૂર્ણ વિરામ હોવાથી અમારા માર્ગમાં નકામી અડચણો ઊભી થાય છે. અમે યાત્રીએ ત્યાં અટકીએ. બીજે ક્યાંય ચોબીયું નહિ. તેમ જ અનુનાસિકનો ખેટો મિત્રસ અમે નિભાવી લઈશું નહિ નાકમાં બોલવાથી ભાષાનું સૌદર્ય જોડું થાય છે, જોરો અમારો મોક્ષ અભિપ્રાય છે. ભાષાશુદ્ધિ હજી લોકોએ ભાષાની પાઠ્ય લાગેલી આ પનોતીનો તાગડોળ ધલાજ કરવો.

પ્રમુખશ્રી:—ભાઈઓ ને બહેનો, વખત વધતે યઈ ગયો છે. મહત્વના બધા જે ઠરાવો આપણી આગળ મૂકવામાં આવ્યા છે. મારે આ વિષે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. કાર્ય કરતું જોઈએ. આપણે લોકમત નગ્નત કરવો જોઈએ આપણા તરફથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી અધિકારી પાસે સિદ્ધમંડળ મોકલવું જોઈએ; અને ત્યારે જ આ બધા સુચવેલા સુધારા અમલમાં આણી શકીયું.

બુદ્ધિશૂન્ય:—એ સિદ્ધમંડળની આગેવાની આપના જેવા અનુમતીએ જ લેવી જોઈએ. (તાળીઓ)

પ્રમુખ:—ખરી રીતે તો અભ્યાસક્રમ એકદમ બદલી નાખવો જોઈએ હાલનો અભ્યાસક્રમ પરીક્ષકોની દૃષ્ટિએ રચાયો છે, વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ નહિ. હાલના સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં બહુમતિથી બધો વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ એમણે જાને ઠરાવવો જોઈએ. તેમનો કેઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી. આ હાલકો અનાય છે. (શ્રેમ, શ્રેમ) એ સિવાય નાપાસ યતારાઓની સંખ્યા પાસ યતારાઓ કરતાં વધારે છે, છતાં જે એમનો એક પણ પ્રતિનિધિ પરીક્ષકમંડળમાં ન હોય એ ખુદશી દાદાગીરી છે. તેથી નાપાસ યતારાઓના પ્રમાણમાં નાપાસ પરીક્ષકોને નીમવા. આ ચોખ્ખા અમલમાં મૂકવા કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓને ફરજ પાડવી. હું બધા જે ઠરાવો ઉપર એકદમ મત લઉં છું. બીનવિરોધે આ ઠરાવો આપ મંજૂર કરશે એવી હું આશા રાખું છું. (તાળીઓ)

પ્રમુખ:—આ ઠરાવની એક એક નકલ શાળા-ઓના ઉપરી અધિકારીઓ તરફ ને કેળવણી ખાતાના અમલદારો તરફ મોકલી આપવામાં આવશે.

ચુચિત]

મૂળશંકર પાંધ્યા

કલ્પિકા

સરાણે જ્ઞાનની પ્રસાદ મારી આ હું ચડાવીને
પહેલદાર હીરાશી તેજસ્વી કરવા મથું.

‘નૌતમ’

કાલિદાસનો વિવાહ

[એક દંતકથા]

બંગાળમાં કાલિદાસના વિવાહ સંબંધો ને દંતકથા પ્રચલિત છે તે નીચે સંક્ષેપમાં આપું છું, અને પછી સંયુક્ત પ્રાંતમાં આ સંબંધમાં ને દંતકથા પ્રચલિત છે તે વાર્તારૂપે આપીશ.

ગૌડ દેશના રાજા માણિકેશ્વરને રત્નાવતી નામની એક રૂપવંતી અને વિદુષી કન્યા હતી. વાદ-વિવાદમાં તેને ને દરારે તેની સાથે વિવાદ કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી મોટા મોટા પડિતો તેની સાથે વાદવિવાદ કરવા આવ્યા પણ જ્યાં જ હારી ગયા. એટલે આ હારેલા પડિતોને થયેલા અપમાનથી યુરસે અલ્પ અને તેમણે ક્રોધમાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ અપમાનનો અલ્પો કેઈ મૂર્ખાંશિરોમણિને એની સાથે પરજીવીને વાળીશું.

પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા તેઓ એવા માણસની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતા ફરતાં એક રથાને ત્રેણું કે એક માણસ પોતે ને ડાળ ઉપર બેઠો છે તે જ ડાળ કાપે છે. પડિતોને આ જ માણસ આદર્શ મૂર્ખ સામ્યો અને તેને પોતાની સાથે લીધો. રાજકન્યાની સાથે વાદવિવાદમાં કંઈક યુક્તિથી તે રાજકન્યાને હરાવી. એટલે આ માણસ સાથે તેનો વિવાહ થયો. આ જ માણસ એ ભવિષ્યનો કવિદુલ્લભ મહાકવિ કાલિદાસ.

પહેલે જ દિવસે રાજકન્યાએ બાલ્યું કે તેનો પતિ કેટલો મૂર્ખ છે. આથી ક્રોધમાં આવી જઈને તેણે તેનું અપમાન કર્યું. આમ અપમાનિત થયેલા કાલિદાસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. વનમાં માવાવેશ-ધારિણી દેવી સરસ્વતીનાં દર્શન પામ્યો અને તેની કૃપાથી તેને અસાધારણ કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ.

૧

જાડુ પ્રાચીન કાળમાં બંગાળમાં સત્તવાન

નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એકની એક કુંવરી હતી જેનું નામ ચંપકકલિકા હતું. કુંવરી બહુ જ સુંદર હતી. તેના શરીરનો રંગ ચંપાની કળીના જેવો હતો. તેથી જ તેનું નામ ચંપકકલિકા રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેનાં માતાપિતા તેને કોઈ વખતે ચંપા અને લાડમાં 'ચંપા' કહીને બોલાવતાં.

ચંપાના જન્મ પહેલાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર પ્રધાન-મંત્રીને એક પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ ચૂડામણિ હતું. પ્રધાનમંત્રીની દાસી ચૂડામણિને લઈને તાજ-મહેલમાં લઘુવાર જતી, ગણી તેને બોજામાં લઈને રમાડતી અને હરવખત સાડુ સાડુ ખાવાનું આપતી

ધીમે ધીમે ચંપા મોટી થઈ. ત્યારે ચૂડામણિ રાજમહેલમાં જતો અને ચંપાને રમાડતો ને રમતો. ચંપા પોતાની કાલી કાલી વાણીમાં તેને 'ચૂડો દાદા' મોટાભાઈ કહીને બોલાવતી.

દલે ચંપા નિશાળે જ્યાં જેટલી મોટી થઈ રાજ્યે તેને ભણતા માટે નિશાળમાં મૂકી. ચંપાની શુદ્ધિ અને રમણુશક્તિ બેઠીને ચુરુ તો અવારુ જ થઈ ગયા. અને ખીજા વિદ્યાર્થીઓ પણ કહેતા લાગ્યા કે કેમ ના હોય! અને તેમ તો પણ રાજની કન્યા છેને?

ચૂડામણિ આ જ નિશાળમાં ભણતો હતો. પણ યાત્રયા લખવામાં તેનું મન હતું નહિ. ચંપા નિશાળમાં દાખલ થઈ તેના કેટલાંક વર્ષો પહેલાં તેણે નિશાળમાં જવાનું 'ચડ' કર્યું હતું પણ બેવચ્ચ વર્ષમાં તો ચંપાએ તેને પકડી પાડ્યો અને એનાથી આગળ પણ થઈ ગઈ.

આથી ચૂડામણિ મનમાં ને મનમાં ખિન્ન થવા લાગ્યો. પણ નાનપણમાં ને એના પ્રત્યે, આદર

અથવા રોડ હોતો તેમાં ન્યૂનતા ન આવી ચપા કોઈક કોઈક વખત ખચકતી કે આ ચૂડોદાદા બિનકુલ 'દ' છે અને કોઈક વખત ખીજવતી અને તેમાંથી આનંદ પણ મેળવતી

ચૂડામણિ રંગે શ્યામ હોતો વળા તેની જીભ તોતડાતી હતી શરૂઆતમાં તો તેની ખાસ ખમર પડતી ન હતી પણ જેમ જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેની જીભ વધારે ને વધારે તોતડાવા લાગી આને લીધે પણ ચપા તેને ખીજવતી

૨

રાજકન્યાની ઉંમર ૯ થી ૧૦ વર્ષની હતી અને ચૂડામણિની ૧૪ વર્ષની એક દિવસ નિરાશ છૂટકા પછી રાગના આગમાં ચપા અને ચૂડામણિ ગમતા હતા રાજકન્યાની દાસી કંઈક ફરવા મઠ હતી તે વખતે ચૂડામણિએ પૂછ્યું, “ચપા, તું મારી સાથે વિવાહ કરીશ?”

વાત સાંભળતા જ રાજકન્યાનું લોહી ગરમ થઈ ગયું તે ગુસ્સે ધર્ષને બોલી, “તું કંઈ ચૂડામણિ?” આ વખતથી તેણે ચૂડોદાદા કહેવાનું બંધ કર્યું

ચૂડામણિ બુદ્ધિમાં ઠોક હોતો તેણે રાજકન્યાએ શું કંઈ તે સાંભળ્યું નહિ તેને વાગ્યું કે રાજકન્યાએ પોતાનું કહેવું પૂરેપૂરું સાંભળ્યું નથી એટલે તેણે ફરીથી ધનુરભિ કરી કંઈ, “ચપા સાબાજી, ત્યારે તારી ઇચ્છા મારી સાથે પગલુવાની થાય ત્યારે માત્ર એક કામ કરીશ?”

ચપા પોતાના કોષ્ઠનું એક પણ ચિહ્ન પ્રગટ કર્યા વિના બોલી, “શું કામ?”

“તું ત્યારે મોની થઈશ ત્યારે તારા પિતા વિવાહ કરવા બધે તપાસ કરશે અને તારો પુત્રિ મોની લાવશે તે વખતે તું તેમને કહીશ? અથવા, કદાચ પિતાને કહેતા સમયે તો માતાને કહીશ કે મારો સગવડ, ખીજા કોઈની સાથે કરશે નહિ હું ચૂડાદા સાથે વિવાહ કરીશ તું તારી માતાને આમ કહીશ તો જરૂર મને વિશ્વાસ છે કે તારો

વિવાહ મારી સાથે જ કરશે તો શું ખૂબ મન નહિ પડે? શું કહે છે?”

ચપા દરે કોષ્ઠને સજાગી રાખી નહિ તે બોલી, “ચૂડામણિ, તારી મદત્તામક્ષા કંઈ થોડી નથી”

ચૂડામણિ એ વખતે તો આ સજાગી આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ પછી તેની સામે તાકી રહીને બે ગો, “એમાં મદત્તામક્ષા શી છે?”

ચપાએ કંઈ ‘તાગ પિતા માગ પિતાના નોનર છે તું મારી જોડે વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે એમ? વામન ધર્ષને ચદ્ર પકડવાની હોશ ગયે છે! હું ગમતી પુત્રી છું મારો વિવાહ કોઈ મદાવિદ્વાન તથા રૂપસાન ગમ્મડમાગ સથે થશે તારી સાથે મારો વિવાહ? બોલતા સમયે પણ નહીં આવતી!”

આ વાત સાંભળીને ચૂડામણિ મનમાં અમસમી જોડ્યો મોયો, “જોડ! તું ગજપુત્રની સાથે વિ-વિ-વિવાહ કરીશ? બોલ કોની સાથે? કોણ એવો માથાનો ફરેલ છે?”

ચપા બોલી, “એ તો જેની સાથે નસીમ હશે તેની સાથે પર તારે મોટે આ અંગ નહિ મોભે જે ચાગ છે તે તો ચાગ જ રહે એમાં ગમતું અને ચાકરતું નેવ છે આમ બોલના બોલના તેના મુખ ઉપર લોહી ધમી આ શું

ચૂડામણિ મોઢ્યો, ‘માગ જેવો નુપન તાગ નમીગમાં બોલે નથી કોઈએ કુટ વિદ્યા તાગમાં ભરી દીધી છે, જે તને આમ બોલાવે છે તારા પિતાનું ગત્તવ તો માગ પિતાથી જ આવે છે ના? પણ તું ચાદ રાખ કે તારે મોટે હું એક માંજુસ શોધી લાવવાનો છું અને તેને તારી સાથે પગપાત્રીય ત્યારે તને ખચર પડશે ને એવું ના કું તો માત્ર નામ નુ—ક—મણિ નહિ અને આમ ના થવ તો તું મારા મન આ છૂતી વડે કાઢીને તગ એગ્રામાં લટકાવશે”

ચપાએ અનુનંદ કરી સ્વસ્થ નહિ તે તે ધીમેથી ત્વથી જીને ચાલી ગઈ

૩

વર્ષ પછી વર્ષ વીતવા લાગ્યાં. ચંપા મોટી થઈ, અને બહુી ગણીને ખૂબ હોશિયાર થઈ. હજુ પણ શાઓ વસિલામાં જ તે વખત દાઢી.

ચૂડામણિએ તો બહુવાનું કપારનું મે હોડી દીધું હતું. પાસા ખેડવામાં તથા ગર્ખાં માનવામાં તે વખત કાઢતો. ચંપા તો પેલો અઢોડો જુદી ગઈ હતી. પણ ચૂડામણિના મનમાંથી હજુ તે દિવસે કહેલી વાત જાણતી નહોતી.

રાત્ર સત્તવાને એક દિવસ પ્રધાનમંત્રીને બોલાવ્યા અને તેમણે જાને જ કન્પાને માટે યોગ્ય વર શોધવા જતું એવો હુકમ કર્યો.

મંત્રીએ ધેર આવીને આ વાત પુત્રને કરી. અને કહ્યું, “પહેલાનો નિયમ એવો હતો કે રાજાની કુંવરી માટે દેશેદેશમાં બાઠ મોકલવામાં આવતા. પણ રાજાએ તો બાઠને બદલે મને જ જવાનો હુકમ કર્યો છે. માત્ર આ જીજ્ઞાસી શરીર અને વળી કેટલા બધા દેશ ફરવાના ? એટલે બધા થમ માત્ર શરીર વેડી શકશે નહિ. રાજાનો કેવો પ્રકાપ ?” આમ બોલોને તેનું કરચલીવાળું મુખ વધારે કાતર બન્યું.

ચૂડામણિ બોલ્યો, “કંઈ નહિ, પિતાજી. તમે ધરડા પયા છે એટલે તમને દેશવિદેશમાં ફરવાનું ફારસી નહિ. તમે અહીં જ રહો. હું પોતે જ જઈશ અને રાજા કન્પાને માટે સારો વર બોળી લાવીશ.”

મંત્રીએ કહ્યું, “સારું, ત્યારે આ બાબત વિષે હું રાજાને પૂછી જોઈશ.”

રાત્ર સત્તવાને બ્યારે એ વાત સાંભળી કે પ્રધાનમંત્રીને બદલે ચૂડામણિ વરને શોધવા માટે જવાનો છે ત્યારે તે ખૂબ ચણ થયો અને રાજાજીયોથી રજા આપી. કારણ એ હતું કે મંત્રી જાણ તો રાજાનો કારભાર કોણ સંભાળે ? વળી ચૂડામણિ તો ચંપાનો નાનપણનો સાથી અને એના ભાઈ જેવો એટલે તે જરૂર તેની બહેન માટે સારો વર બોળી લાવશે.

ચૂડામણિ રાજાથી વર બોળવા નીકળી

પડ્યો. તે દેશ દેશાન્તર કર્યો. તેની ઇચ્છા કોઈ બાદશાં મૂર્ખ બોળવાનો હતી. તેણે ખૂબ શોધ કરી પણ પોતે ધારેલો એવો બાદશાં મૂર્ખ તેને મળ્યો નહિ. છેવટે એક દિવસ જંગલમાંથી તેને જોતો હતો ત્યાં તેણે ગળામાં ઘસોપરીત ધારણ કરેલા, સુંદર સંગ્રહિત દેહવાળા, યુવકને ઝાડ ઉપર બેસીને પોતે બેઠો હતો તે જ ઝાળ કાપતો જોયો. આ જોઈ તે ચૂડામણિ ખૂબ રાજી થયો. આ જ એને માટે યોગ્ય છે, રાજકન્યાને માટે એણે અનેક મૂર્ખાઓ જોયા હતા પણ આના જેવો મૂર્ખ તો એકેય નહોતો મળ્યો. આ જ બાદશાં મૂર્ખ ગણી શકાય.

યુવકને સંબોધન કરીને તે બોલ્યો, “એ ભાઈ, આમ નીચે આવ. એક વાત કહું.”

યુવક નીચે ધીરની ચૂડામણિની સામે જઈને ક્રોધે રહ્યો. ચૂડામણિ બોલ્યો, “ઝાડનો ઝાળ શા માટે કરે છે ?” યુવક બોલ્યો, “મારે જોઈએ છે તે માટે. ચૂડાએ પૂછ્યું, “તારું નામ ?”

“કાલિદાસ.”

“માટે ? ગળા પરની જનોઈ પરથી તો બાદશાં લાગે છે.”

“હા.”

ચૂડામણિએ પૂછ્યું, “તું કરે છે ? કંઈ ભણ્યો છે ખરો ?”

“પાઠશાળામાં એક વખત જાણ્યા એવો હતો પણ ગુરુ બહુ મારે છે એટલે હવે જતો નથી.”

આ સિવાય ચૂડામણિએ કુકુંબ સંબંધી, ધર સંબંધી ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેણે પોતાનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યો : કંઈ કામ કરતો નથી. લોકોના ટોર ચારીને નિર્વોહ કરે છે. તેથી વિવાહ થયો નથી. ચૂડામણિએ વિચાર્યું કે આનો ચહેરો એટલો તેજસ્વી છે કે હું તેને રાજપુત બનાવું તો કોઈને પણ યંકા આવે એમ નથી. યુવક બોલ્યો, “અટલી વાત બાણવા જ મને નીચે ઉતાર્યો કે કંઈ કામ હતું ?”

ચૂડામણિ બોલ્યો, “કામ છે. વિવાહ કરવો છે.”

યુવક : “કાની સાથે ?”

યુગ્મભણિ : “અમારા રાજની કન્યા સાથે.”

યુવક : “રાજની કન્યા ? શું મળશે ?”

યુગ્મ : “ધન સંપત્તિ જેટલી નેઈએ તેટલી.”

યુવક થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી બોલ્યો, “તે હશે, પણ કન્યા કેવી ? સુંદર છે ?”

યુગ્મ : “પરમ સુંદરી. રંગ તો ચંપાની કળીના જેવો, મુખ ચંદ્ર જેવું. આતું હોય તો વિવાહ કરીશને ?”

યુવક ઉદ્ધામથી બોલ્યો, “જરૂર.” યુગ્મભણિ યુવકને લઈને પાછો ફર્યો.

રાજબાની સમીપ નદીતીરે પહોંચ્યા. કાલિદાસને નદીમાં સ્નાન કરાવ્યું અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જ કરાવ્યો. પછી કહ્યું, “તું અહીં સામે મંદિરમાં બેસજે. શહેરમાં જઈને હું લશ્કર તથા દાથી-ધોડા લઈ આવું. પણ એક વાત યાદ રાખજે કે તું કાઈની સાથે પણ વાત કરીશ નહિ. પણ ગંભીર મિત્રજાથી બેસજે. કેમ સમજ્યો ને ?”

“હા” કહીને કાલિદાસ ત્યાંથી જાડી મંદિરને ઓટલે જઈ બેઠો.

યુગ્મભણિએ શહેરમાં જઈ રાજને ખબર આપી કે હું એક યુવરાજને પત્રદ કરીને સાથે લાવ્યો છું. અમુક જગ્યાએ બેઠા છે. તો તેને લાવવા દાથી ધોડા તથા લશ્કર મોકલી આપો.

આ સાંભળી રાજ આનંદિત થયો. દાથી ધોડા તથા લશ્કર મોકલ્યું. લોકોએ જ્યારે એને જોયો ત્યારે તેઓ રાજને લાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા.

ચાર દિવસ લગ્નોત્સવ ચાલ્યો. ચંપકલિકાએ પહેલેથી દાસી મોકલી વર જોયો હતો. દાસીના કંઠે વાધી તે બહુ રાજ થઈ. પાંચમે દિવસે બધી વિધિ પૂરી થઈ. સાંજ પડતાં તે શયનખંડમાં આવ્યો. કોઈ દિવસ આવું સુંદર મિત્રાનું લાભુ ન હતું એટલે ને તો તરત જ ધસધસાટ ઝાંધી ગયો.

૬૮મીક વાર પછી રાજકન્યા આવી. પતિને જોયો નેઈ તે આશ્ચર્ય પામી. જગડવાના હેતુથી થોડાક

અવાજ કર્યો પણ તેથી તેની નિદ્રા ઊડી નહિ બીજા ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા પણ તે બગ્યો નહિ.

છેવટે તે નિરાશ થઈ અને વિચાર કરવા લાગી : સાથે જ શું આ મળ્યો? રાજકુમાર દશે ? નેના આપ-જનમાનમાં ય આતું સુંદર મિત્રાનું નહિ લાભુ હોય એમ લાગે છે. મનમાં ને મનમાં તેના પ્રત્યે અણુગમો પેલ ગયો. છેવટે દાયથી ધક્કો મારીને તેને ઉડાડ્યો.

કાલિદાસ સફાબો બેઠો યઈ ગયો. સામે રાજકુમારનું દુહ સ્વરૂપ નેઈ બોલ્યો, “આ આપનું મિત્રાનું લાગે છે? માફ કરજો. તોકરાએ મને અહીં સવાનું કહ્યું હતું એટલે અહીં સતો હતો. બાકી તો હું આ ચાલ્યો.”

રાજકન્યાને ક્રોધ એટલો ચડ્યો હતો કે તે બેઠી સડી નહિ કંઈ દાયની ઈશારતથી તેને જતો રોક્યો.

રાજકન્યાનો મહેલ હતો. કોઈ આજે એમાં હતું નહિ. રાજકન્યાને પતિની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર થયો. તેણે તેને મહેલમાં ફેરવ્યો. ચોપડીઓ તથા સુંદર ચિત્રો ખતાવ્યાં. આ તો બાધા જેવો દિગ્મંદ યઈ ને જોતો હતો. છેવટે એક ચિત્ર આવ્યું. ચિત્રમાં કૃષ્ણ ઊભા ઊભા વાંસળી વગાડે છે અને મોટી સુંદર ગાયો આજુબાજુ ચરે છે. આ નેઈ ને તે અચાનક બેઠી ઊડ્યો કે આવી સુંદર ગાયો હોય તો કેવી મગ પડે ?

આ ઉપરથી કન્યાએ જાણ્યું કે એનો પતિ કાળ છે. તેણે ધીરે ધીરે બધી વાત તેની પાસે કહાવી, પેત્રે બધું જ-યુગ્મભણિ સાથેનો મેળાપ, તે કેવી રીતે અહીં લાવ્યો, શું સમજાવ્યું-વગેરે કહી દીધું.

રાજકન્યાને લાગ્યું કે આની સાથે જિંદગી ગાળવા કરતાં તો વિધવા રહેવું સારું. આ વિચાર આવતાં જ તે એકદમ ઊભી થઈ ગઈ અને સામી ખાંટીએ ટાંગેલી તલવાર કાઢી તેને મારવા આવી, આ નેઈને કાલિદાસ બે ક્ષણમાં પાછળ દડી ગયો. અને બોલ્યો, “મને શા માટે મારે છે ?” રાજકન્યા નિષાસ નાખતી બેઠી, “તારા દાયમાંથી મુકિત મેળવવા માટે.”

કાલિદાસ બોલ્યો, “વાહ, તારી પજુ બુદ્ધિ અજબ છે. હું મરોશ તો તું વિધવા પડેશ !”

રાજકન્યા બોલી, “તેના વધો નહિ.”

કાલિદાસ બોલ્યો, “પણ મારે કંઈ અપરાધ ?”

રાજકન્યા : “તું મૂર્ખ છે.”

કાલિદાસ : હું મૂર્ખ છું એટલે તારે ચોગ્ય નથી. તો હું અહીંથી જતો રહું છું.”

રાજકુમારીએ તરવાર ફેંકી દાધી અને તેને ચાલ્યા જવાનો ઈશારો કર્યો. કાલિદાસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેણે વિચાર્યું : “આ મોઢું હવે લોકોને કેવી રીતે ખતાવીશ ? આના કરતાં તો વાધ સિંદને હાથે મરતું વધારે સારું. પોતાની જ પત્ની અને મૂર્ખ કહીને ; આરવા જાય તેના જીવનને પિષ્કાર છે. જીવવા કરતાં મરતું બહેતર છે.”

તેણે ગાઢ અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ વાધ બાધ કંઈ મળ્યો નહિ. થોડા દિવસ ત્યાં જ વિતાવ્યા. એટલામાં એક દિવસે કાલીચંદ નામના એક વિદ્વાન યોગી પુરપનો બેસે ધરો. તેણે યોગીની ખૂબ સેવા શુભા કરી યોગી પ્રસન્ન થયા. કાલિદાસે પોતાનો ઇતિહાસ અથથી છતિ મુઠી તેને કહી સંભળાવ્યો. અને છેવટે બોલ્યો, “બગવન ! આ મહામૂર્ખ ઉપર કંઈક કૃપા કરો.”

યોગીપુરુષ પ્થનરથ થયા અને ભરિબની બંધી દડીકન જળી લીધી. પછી સમાધિમાંથી સ્વરથ પછને બોલ્યા, ‘વરસ, તું તો તારી જિંદગીનો અંત લાવવા અહીં આવ્યો છે. તને વાધ શું કરવાનો છે ? તું મૂર્ખનો અદિતીય મહાકવિ પડેશ. આ નશ્વર જીવન પછી યશશરીરે તું અમર થઈશ. વનનો વાધ તો શું પણ કાલકૃપી મહાવાધ પણ તને ખાઈ શકેલો નથી. આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તું મારી પાસે આવ. હું તને વિમંત્ર આપું છું તેનો એક ચિત્તે જપ કર. તારા ઉપર ઈશ્વરકૃપા જીવરશે.”

કાલિદાસ ઉપર કલા પ્રભાણે કરવા લાગ્યો. ખીજા જાણુ પેલા યોગીની કીર્તિ કેડ સહેરમાં પહોચી. લોકો તેનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. એક વખત કાલિ-ચંદ્ર કંઈક ખીજો ગયા હતા. કાલિદાસ એટલે હતો :

આજે એનો મંત્ર પૂરો ધરો હતો. તેજ દિવસે રાજ-કન્યા યોગીનાં દર્શન આવી. ત્યાં પેલા યુવકનાં દર્શન થયાં. તેના અંગપ્રત્યંગમાંથી કવિત્વપ્રભા નીકળતી લાગતી હતી પણ તે પોતાનો પતિ છે એટલું તે પારખી શકી નહિ.

દિવસો ઉનાળાના હતા. આથી રાજકન્યા સરો-વર ઉપર શીતાળ વાયુસેવનને માટે ગઈ. અરુણ્ય કમળો ખીટ્યાં હતાં : કાઈ કળી હતી, કાઈ ખોલેલું, તે કાઈ અર્ધ ખોલેલું. પવન હતો નહિ છતાં તે ફરકે ધીરે ધીરે ડાલતું હતું. આ ત્રેઈને રાજકન્યાને વિરમ થયો. અને તેણે સખીએને પૂછ્યું :

ઝનિલસ્ય ગમો નાસ્તિ દ્વિપરો નૈવ દ્વયતે ।

જલમયે સ્થિત મમ્મ્ ભવિન કેન હેતુના ॥

અર્થાત્, પવન નથી, પંખો કેખાતું નથી; તો પછી પાણીમાંનું કમળ કંપે છે શાથી ?

સખીએ એક ખીજ સાધું : “તેના લાગી, પણ કાઈ રાજકન્યાના પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકી નહિ.

કાલિદાસ સામે બેઠો હતો. રાજકન્યાનો મ્લોક તેના કાન ઉપર અધડાગો. તેની સખીએ ઉત્તર ન આપી શકી એટલે તે સ્વયં બોલ્યો :

પાવકીચ્છિષ્ટ વર્ણાય તર્થયાં પ્રથમે જનં ।

મોશં ન લભતે વાન્તે ભવિનં તેન હેતુના ॥

હે કાન્તા, અગ્નિનું ઉચ્છિષ્ટ અર્થાત્ કાળી રંગે એનો છે, તે શમર રાત્રે કમળમાં બેઠો હતો તે અંદરને અંદર જ બંધ માર્ગ મળે છે. તે બહાર નીકળવા મથે છે પણ બહાર નીકળી શકતો નથી તેથી કમળ કંપે છે.

આ ઉત્તર સાંભળીને રાજકન્યા આશ્ચર્ય પામી કે આ માણસ અને ‘કાન્તા’ કહીને કેમ સંબોધે છે ? અને મ્લોક રચનારનું પાંડિત્ય ત્રેઈને તે મુગ્ધ થઈ. કેટલીક વાર સુધી તેની સામે બરાબર પ્થાનથી જોવા કર્યું તો ખજર પડી કે આ તો તેનો સ્વામી છે !

રાજકન્યાએ જઈને સ્વામીના ચરણમાં માથું મૂક્યું અને બોલી, “સ્વામીનાથ, માફ કરજો. આપને હું ઝાળખો ન શકી.” કાલિદાસે જવાબ આપ્યો, “રાજકુમારી, તેં મારા કંઈ યતો કર્યો નથી

ઉપકારે જ કર્યો છે. જે તે દિવસે તેં મારું અપમાન ન કર્યું હોત તો હું પહેલાંના જેવો જ મૂર્ખ રહ્યો હોત. તારા અપમાનથી હું વનમાં ચાલ્યો અને મને મહાયોગીનો સાક્ષાત્કાર થયો તથા તેની કૃપાથી હું આ કવિત્વશક્તિ પામ્યો છું. એટલે મારી કવિત્વશક્તિની સિદ્ધિનું મૂળમૂલ કારણ તો તું જ છે. એટલે તારું નામ હું ચાવતજીવન કૃતચંતા-પૂર્વક સંભાળીશ. ”

રાજકન્યાએ રવામીને ફરી શહેરમાં લઈ જવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સંભત થયો નહિ. પણ તેણે કહ્યું, “ તારાથી તો મને જ્ઞાન મળ્યું છે એટલે તું તો મારે શુરુથાને છે. હવે જાવ. તારી સાથે

પતિપત્ની સંબંધ સંભવિત નથી. ” છેવટે કુઃખી થઈને કન્યા ઘર તરફ વળી.

ફેટલાક દિવસ પછી કાલિદાસ શુરુદેવને પ્રણામ કરી વિદાય લઈને અનેક દેશોમાં ફરતા ફરતા ધારા-નગરી પહોંચ્યા. તેમની કવિત્વખ્યાતિ આ પહેલાં દેશદેશમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી. ધારાધિપતિ બેળરાજે ખૂબ સન્માનપૂર્વક તેને પોતાનો રાજકવિ બનાવીને ત્યાં રાખ્યો. *

જશભાઈ પટેલ :

* પ્રસન્નકુમાર મુખોપાધ્યાયના મૂળ બંગાળી ઉપરથી. - ગૂજરાત વિનય મંદિર હસ્તાક્ષિત માસિક ‘સોપાન’માંથી.

પૌઆ અને કુશકી

એ માણસ હતા. એકની પાસે પૌઆ હતા અને બીજા પાસે કુશકી. કુશકીવાળાએ પૌઆવાળાને કહ્યું, ‘ જુઓ, તમારી પાસે જે પૌઆ છે તે બહુ થોડા છે. એથી તમારું પેટ નહિ ભરાય. મારી પાસે જુઓ, ફેટલી કુશકી છે ? આપણે બંનેને ભેગાં કરીએ અને એ ભેળ અર્ધો અર્ધો વહેંચી લઈએ. મારી કુશકી તમારા પૌઆ કરતાં ફેટલી બધી વધારે છે તો પણ હું અર્ધોઅર્ધ કરવાને રાજી છું. ફાકા ભરીને ખાઈશું. પૌઆવાળો લોકમાં ફસાઈ ગયો. વિચાર કર્યો કે આટલી કુશકી પૌઆમાં કોશી ઘરાથી કાર એકદમ વધી જશે અને પછી મૂકી ભરીભરીને ખાઈશું.

વાન પૂરી કરવાની જરૂર નથી. છેવટે શું થયું તે વાચક પોતે સમજી લેશે.

અર્ધો ભાગ થયા પછી એક જણે હાથમાં ભેળ લઈને ફૂકીફૂકીને ખાવાનું શરૂ કર્યું. કુશકી ભીડી ગઈ અને થોડા પૌઆ પેટમાં ગયા. બીજાએ મૂકીએ મૂકીએ ભેળ ભેગાં નાખીને ચાવવાનું શરૂ કર્યું. મોં ભરીને ખાવાનો આનંદ તો એને મળી ગયો, પણ બિચારો કુશકી ચાવતો જાય અને યૂ યૂ કરીને યૂંકતો જાય. યૂંકતાં યૂંકતાં કુશકીની સાથે પૌઆ

પણ યૂંકાઈ ગયા અને જે પેટમાં ગયા તેનો પણ પૂરો આનંદ તો ન જ મળ્યો.

સંખ્યા અથવા માત્રા વધારવાના લોભથી ન્યારે આપણે સાધનશુદ્ધિની બાબતમાં બેપરવા રહીએ છીએ ત્યારે એવું જ થાય છે. આંદોલન રાષ્ટ્રબાપી બનાવવા માટે આપણે સારા, નરસા અને મધ્યમ, બધા પ્રકારના લોકોને એકઠા કરીએ છીએ અને રાષ્ટ્રબાપી આંદોલન કરીએ છીએ. રાજસી પ્રવૃત્તિની માત્રા તો વધારીએ છીએ પણ ન્યારે ફળ ફેટલું મળ્યું તે છેવટે ભેઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે જે સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ રાજ્યાત્મી જ રાખ્યો હોત તો જેટલો લાભ થયો હોત એટલો પણ આ વિચાર આંદોલનથી થયો નથી; અને જે આંતરિક તુકસાન થયું છે તેનો તો દિસાજ જ લેણું કરી શકે છે ?

કર્મનો સિદ્ધાંત અટક છે. જેટલું નાખીશું એટલું જ મળશે. અનાચારની સાથે જેટલું સમાધાન કરીશું એટલું જ કડવું ફળ ભોગવવું પડશે. પૌઆ અને કુશકી ભેગવવામાં કંઈ જ લાભ નથી. * જુલુઆ, ૧૯૩૬.

ફાફા ફાલેલ્લુર

* હિંદી ‘સર્વોદય’માંથી. અનુવાદક : શ્રી. રામચંદ્ર પંડ્યા

શ્યામ

[ગ્રા. સાને શુરુ]

૧૪

મને થયેલી ખસ

પુનામાં હું ગામાને લાં દતો ત્યારે કદી યે મહી પડ્યો ન દતો. પરંતુ એક વખત મને ખસ થઈ આવી. શરૂઆતમાં જ કાંઈ પણ બાબતને આગળ વધતી અટકાવી દેવી ન્નેહ્યે. કેટલીક બાબતો સંબંધે ચોખ્ખ સમયે કંઈ પગલાં લેવાં આવશ્યક છે. ચોખ્ખ વખતે પ્રતિબદ્ધ ઉપાયો લેવામાં ન આવે તો પાછળથી તે બાબતને અટકાવી શકાતી નથી. વ્યસન ને રોગ વિશે સદા એ જ અનુભવ થયા કરે છે.

મને પ્રથમ એક ગૂમફ થયું. એકમર્થી બે થયાં. આગળીઓ વચ્ચેના ખાડામાં શરૂઆતમાં ફેરફારો થઈ હતી. પરંતુ એ નાની ફેરફારો ફરી વટાણા જેવાં ગૂમફ થયાં. હું તે ફેરફારો નાખતો, પણ પાછા ફરીથી એ વધારે જ મોટાં થતાં. બને હાથ ધીમે ધીમે ઉભરાઈ ગયા. હું પરાવશ્ચી થયો. હું વાસણ પછી ઊંચકી શકતો ન હતો; હાથે જમી શકતો. પણ કપડાં ધોઈ શકું એમ ન હતું. હું સાણુ વડે નાહતો ત્યારે હાથ બરાબર ધોતો, છતાં યે ખસ મટવાનાં ચિહ્નો જણાતાં નહતાં.

મહોદલાનાં છોકરાં અને તિરરકારતાં ને બધાં કહેતાં, “એને રમવા બોલાવશો નહિ. આપણને ખસ થશે.” હું દિવસ પર બેસું તો બધાં બોલી ઉઠતાં, “ભડી જ અહીંથી. અમે એના પર બેસીએ છીએ. તારી ખસ અમને ચડે તે.” માર્ગોએ એમની રમતે પણ તેમવાની મને મના કરી હતી રમા રડવા માટે કે હું તેને તેડવા જતો; ત્યારે મારી બોલી ઊઠતાં, “અડશે નહિ એને.” એમના બોલવામાં તિરરકાર બર્ષો હતો. કાંઈક કહેતું, “આપેલું પચતું નહિ હોય.” કાંઈક કહેતું, “કાચડા રનાન

કરતો હશે.” ઉવટે મને પોતાને મારા પ્રત્યે તિરરકાર આવવા લાગ્યો; હાથ કાપી નાખ્યા હોય તો કેવું સાચું એમ થતું.

મારી માસી દિંગણેની કાકરસી કોલેજમાં બહુતી હતી. એને કેટલીક રજાઓ પડી હતી. તેથી તે ચાર દિવસ રહેવા પૂતે આવી હતી. માસી પૂતે આવતી ત્યારે મારાં કપડાં બરાબર ધોઈ દેવાનું કાંઈ સૌથી પ્રથમ કરતી. કાતર લઈ તે મારા નખ ઉતારતી. આ વખતે તે આવી ત્યારે એનો બાણેજ ખસથી ખદખદ રહ્યો હતો. માસી આવી ને હું રડી પડ્યો. “માસી, મને ખસ થઈ છે તે મટશે કે?” એ દીન બની માસીને પૂછ્યું. માસીએ મારા હાથ જોયા તેણે મને કહ્યું, “જરૂર મડી જશે.”

ધરમાં લીંછુ વગેરે છે-કે નહિ, તેની માસીએ તપાસ કરી. ધરમાં લીંછુ હતાં. માસીએ મને બોલાવ્યો. તેણે કહ્યું, “શ્યામ, આવ, તારા હાથે હું ધોઈ નાખું.” માસીએ લીંછુ ને મીઠું લીધાં, ચૂલા પરથી ગરમ પાણી લીધું. અમે બંને નળ પર ગયાં. માસીએ મારા હાથ જોરથી પકડ્યા. લીંછુનો રસ ને મીઠું એણે ખૂચ કર્યાં. મને દાઢમાં આથ થતી હતી. હું રોનો હતો. માસીએ મારા પ્રત્યે ખોટી દયા બતાવી નહિ. એણે મારા હાથ બરાબર પકડી રાખ્યા હતા. માસીનો મારા પર પ્રેમ હતો. મારી ખમ માટે એ કઠોર બની હતી. હું ફરીથી હસતો થઈ જઈ એ ખાતર તે મને રડાવતી હતી. મને રડતો સાંભળી, મારી ફજેતી કેવી થાય છે એ જોવા, કેટલાક છોકરા નળ પાસે એકઠા થઈ ગયા. “અવશ્યમાં હાતી, આઠે અવધિમાં ફજતી.” કુડીણી માણસ જગતમાં ફજેત જ થવાનો. જે સ્વચ્છ રહે નહિ, કસરત કરે નહિ, તેને ખસ-થવાની : જાતગળનાં રોગ થવાનાં, તેનું જ્યાં જ્યાં અપમાન થવાનું.

માસીએ મારા હાથ ધોઈ નાખ્યા એક રસડો રમાલ વડે તેણે બગાવર કાગ કાઠાં હાથ તતડે નહિ તે માટે કપ્પમિશ્રિત તેવ તેણે માગ હાથે ચોપડ્યું 'એ પ્રભાણે મારી ખુસ પર માસીએ હ નો જાગે ગાખ્યો' રાજ સવાર સાજ એ વખત માસી માગ હાથ ધોતી મારી ખસ એકદમ સુખવા માડી લીધું ને મીઠા આગળ ઊભા ગહેવાનું મિચારી ખસડું ગળું થું ! માસીએ અને હાસ વધારે પીવાની સનાદ આપી

‘મેં એક દિવસ માસીને પૂછ્યું, “માસી, ખસ કેમ થતી હશે?” માસીએ કહ્યું, “પેગમા ઉખ્યુતા વધે એટલે ખસ થાય તું હાજ પીતો રહે તો ઓછી થઈ જશે.” મેં કહ્યું “હાસ પીએ એને ખસ ન થાય?” માસીએ કહ્યું “થાય છે કોઈક કોઈકને”

“અને પેટની અદગની ઉખ્યુતા માગ હાથમાથી જ કેમ ફૂટી નીકળી? મને પગે ખસ કેમ ન થઈ?”

“કોઈકને પગે પથુ થાય છે કેટલાકને તો આખે શરીરે ખસ થાય છે.”

‘માસી, મારા હાથ જ ફુટ હોવા નોંધએ, ને તેથી જ મને ખસ થઈ હશે. હું રમાને ચૂલી ખજીતો હું દેવની પૂજના પૈસા લઈ મુળઈ નાસી ગયો હતો, મેં માર્કેટમાં આ જ હાથે જામડા ચોર્ધા હતા માગ હાથ જ ફુટ છે. ખરી વાત ને?”

‘એને ને ખસને શો સબધ? હાથ ચોરી કરે તો મનને ખૂટુ લાગે. આપણે સ્વચ્છતા રાખતા નથી તેથી ખસ થાય છે. અગ્રેષ્ઠમા એક કહેવત છે કે સ્વચ્છતા એટલે દેવતા એ સ્વચ્છતાના દેવતાની જે પૂજા કરતો નથી, તેને ખસ થાય છે—રોગ થાય છે આપણે ત્યાં એ દેવને લોહાં ઓછું મદત્ત આપે છે કેટલાકો આર બગાવર ધોતા નથી ગાદીએને તકકામા સુખવા કોઈ નાખતું નથી, ઓશાધ તે ગેલનો બાગ, ઓડતાની ગળિઓ તો વાસ માગતી હોય, પણ કોઈ એ તરફ ધ્યાન આપતું નથી સ્વચ્છતાના દેવની પૂજા આપણે ત્યાં જેમ જેમ વધારે પ્રચલિત થશે તેમ તેમ આપણા દેશમયી રા. ઓછા થશે.”

માસી કહે છે તે ગગનર વચાર્થ છે! સાર્વજનિક સ્વચ્છતા આપણે શીખવાની છે ગામડામા અને તેનું પાણી આપણે પીએ છીએ તેથી ટાડીએ તાવ ઈન્ડિયન-ગ્રામ, ખરજવા થાય છે આ સ્વચ્છતાના દેવતાની ઉપાસના આપણે સર્વેએ શીખવાની છે આપણા લોહાં પોતાના રોમ છુપાવે છે ઉપગત એ રોગી લોહાં બીજાઓથી દૂર નહેતા નથી નિઠાપૂર્વક એમનામા બળે છે એમ થવાથી રોગનો ફેલાવો થાય છે. પરોક્ષગતી અનેક સ્વરૂપે આપણે પૂજા કરીએ છીએ ગળનન એટલે વિદ્રોનો દેવ હનુમાન એટલે શક્તિનો દેવ ગમચડ એટલે મત્યનો દેવ. પરંતુ સ્વચ્છતાના દેવના મંદિરે હજી બનાવવા નથી તેની બધે જરૂર છે તે મંદિર હાગ સ્વચ્છતાની મહત્તા લોહાંને સમજવી જોઈએ તે મંદિરમા સ્વચ્છતા વિશે પ્રવચનો ને કીર્તનો થવા જોઈએ ઉલોગમ દિગ્! સ્વચ્છતામંદિર! આ નવા દેવોના નવા મંદિરો નવશાગતમા ઉત્પાદવા પડશે. મારી ખસ પર અતર્કાલ ઉપચારો શરૂ થયા. મને માસી માગ હાથ પર કપડાં વિદાળી દેતી તે વખતે મને ખૂજ લાગી આવતું નખ વડે ખણી ન સકાય એ પથુ એમ કગવાતો હેતુ હતો નખમા ખૂજ ઝેર હોય છે માસી મને બધું સમજાવતી નખમા મેન એકરો થાય છે જમતી વખતે અનાજ એમાં ભાઈ ગહે છે તેનું ત્યાં ઝેર અને છે એ જ એ પાણુ પેટમા જાય ને! માસી મને સ્વચ્છતા ને આશોગના પાક શીખવતી

મને ખસ મટી મર્ડ ત્યાર પછી ફગેથી મને કોઈ જ ખસ થઈ નથી શરીરની સ્વચ્છતા સાથી વધારે મદત્તની બગાવ છે શરીર સ્વચ્છ ગાખતું એ વ્યક્તિક કર્તવ્ય છે તેમ સામાજિક કર્તવ્ય પણ છે આપણુ શરીર મડુ ગાખી આપણે આપણા આત્માનું અપમાન કરીએ છીએ આપણે મદા ગદી ફાસો બીએ છીએ આપણે રોગી થઈ સમાજનું પણ આશોજ બગાડીએ છીએ વર્ષમાં એકાદ વિવાદાઈને ખસ થઈ હોય છે તો વર્ષના બીજા વિવાદાઈએને પણ થાય છે જેતમાં ખસથી સપડાયેલા ફેડીને બધાઓથી છુગે રાખે છે ખસનો રોગ ખૂજ સ્પર્શજન્ય છે

લોકમાન્યની જીવનસૌરભ

૧૦ વ્યાયામપ્રેમ

(૧) તેઓ ન્યાં સુધી ૧૫ વરસના હતા ત્યાં સુધી તો હાથપગ ફારડી અને પેટ ગાગરડી જેવું તેમનું શરીર હતું. પણ પછી તેમણે એક વરસ કોલેજનો અભ્યાસ બંધ રાખીને ખૂબ વ્યાયામ કર્યો, તેથી તેમનું શરીર સુધર્યું. અને પોતાના અનુભવથી તેઓ કહેતા કે કસરતથી માત્ર ૨૦ વરસ વધુ છે. અને માણસની તબિયત જન્મ વખતે જમે તેવી હોય તો પણ ૧૫ થી ૨૦ વરસની ઉંમર દરમ્યાન જો વ્યવસ્થિત વ્યાયામ કરે તો ખરેખર તેના શરીરમાં ક્રાંતિ થાય છે.

(૨) એક દિવસ પોતાના મિત્રના દીકરાને મફલર પીંટીને આવેશે જોઈ લોકમાન્યે ચિદાધિને કહ્યું, “આ શાં નખરાં! શરીરમાં ખડતલ શું કેળવવું જોઈએ. હું ત્યારે નાતો હતો ત્યારે ગરમીમાં ગરમ કપડાં અને ઠંડીમાં ઉધાડે ડિલે બેસીને ખડતલતા કેળવતો હતો.

(૩) તેમને સોપારી ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. સોપારી સિવાય ચાલે જ નહિ. એક વખત તેઓ બહારગામ ગયા હતા. પોતાની પાસે સોપારી કે ચડી કંઈ જ નહોતું દોડ રેશને ઊતર્યા, ત્યાં સોપારી જોઈતી હતી. તે વખતે મિત્રના ખિરસામાથી સોપારી તો નીકળી, પણ સૂડી નહિ. એટલે કાપે શેનાયા? એટલે તેમણે તો સોપારી લઈને આખી ને આખી સોધી મેંડામાં જ મૂકી દીધી. તરત જ ટુકડા કરી નાખ્યા અને કહ્યું, “જોઈ મારી સૂડી! કેવી સ્વાસ્થ છે!”

(૪) એક વખત ભાપલુ પછી આણંદજી વિદ્યાગોષ્ઠી યુવકોને કહે, “મેં કહ્યું તે કરવા માટે કેટલા તૈયાર છે?” બધા બોલી ઊઠ્યા, “અમે બધા.” ત્યારે તેમણે કહ્યું, “અમે બધા” એમ કહી તો ઊ, પણ તમારોમાં કોઈનું મારા જેવું શરીર

છે? હું અત્યારે ધરડો થયો છું છતાં તમારામાંના જમે તે બે આવે તો પણ હું ફેંકી દઈશ.”

(૫) તેમને તરવાનો ખૂબ જ શોખ હતો. અને તેઓ કહેતા કે તરવું એ રાષ્ટ્રીય કલા છે. તે દરેકને આવડવી જ જોઈએ. જો મારા હાથમાં સત્તા આવશે તો કેળવણીમાં તરવાનો વિષય હું ફરજિયાત કરવાનો છું.

સાદાઈ

(૬) ૧૯૧૪માં લોકમાન્ય માંડલેથી પૂના આવ્યા. તે વખતે તેમની તબિયત બહુ જ લમડી ગયેલી હતી. તેથી અવારનવાર તાવ પણ આવ્યા કરતો હશે. તે વખતે તેમના મિત્રોએ ઠંડીથી પીકા ન થાય એટલા માટે મોજા પહેરવાની સલાહ કરી. ત્યારે તેઓ એકદમ તકુમીને બોલ્યા, “આ શરીર આ જ હવામાં જન્મેલું અને વિકસેલું છે. તેથી તેનામાં અહીની ઠંડી અને ગરમી સહન કરવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ. એવી મદદ લઈને જીવવું તેના કરતાં મરવું શું ખોટું?”

(૭) ૧૮૯૯ માં ત્યારે તેઓ લખનૌ કોંગ્રેસમાં ગયા ત્યારે સત્તારમાં નાહીને પોને જ પોતાનાં કપડાં ઘોઈ નાખતા. તેમાં તેમને કંઈ પણ નાનમ લાગતી નહોતી.

(૮) ‘કસરી’ અને ‘મરાઠા’ કાદવાની જ્યારે શરૂઆત કરી ત્યારે તેમની પાસે નોકરો બહુ જ ઓછા હતા. તેથી લો. ટિળક અને તેમના કેટલાક સહકારીઓ સરનામાં વગેરે પોતે જ લખી નાખતા, છપાવતા નહિ. એટલું જ નહિ પણ પૂતામાં અકો વહેંચવાનું કામ પણ તેઓ જાને જ પરાદિયે કરી લેતા હતા.

(૯) એકવાર લોકમાન્ય ટિળક કંઈક કામસર બેરિસ્ટર જયકરને મળવા તેમને મેર ગયા. તે વખતે બેરિસ્ટર જયકર હાઈકોર્ટમાં ગયા હતા. તેથી તેમને બે અઢી કલાક બેસી રહેવું પડ્યું હતું. જયકર ત્યારે

ધેર આખ્યા ત્યારે તેઓ ખેસ વીંટીને આગમખુરશી બનાવીને પટેલાસનમાં બેઠા હતા! જ્યારે પટાવાલાને પૂછ્યું કે, લોકમાન્ય આખ્યા તેની ખજર કેમ ના આપી? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, કે મને શી ખજર કે આ મોટા માણસ છે! મને લાગેલું કે એ ગામડાનો કોઈક અરીસા હશે. લાગેને બેસી રહેતો.

(૧૦) ૧૮૬૧ માં એક વખત તેઓ પોતાના કોઈ અનુયાયીને ઘેર જતા હતા. તેઓ 'ખારશી' રોડને જતા હતા. અનુયાયીએ તેમને પ્રત્યક્ષ કોઈ દિવસ જોયેલા નહિ તેથી તે તો એમ જ માનતા કે લોકમાન્ય જેના વિદ્વાન આગેવાન, હુદ્દ શુદ્ધમાં જ ફરતા હશે. એટલે તેણે તો એક અપ-ટુ-ડેટ જેન્ટલમેનનું લોકમાન્ય ધારીને સ્વાગત કર્યું અને માનો કપ આગળ ધર્યો. જેન્ટલમેને તો સ્વાગત અને આ બંનેનો સાહાર સ્વીકાર કર્યો. ખીજા બાજુ લોકમાન્ય માડી કરીને પોતાના અનુયાયીને ઘેર ગયા અને ત્યારે પેણી માણસ (અનુયાયી) ઘેર આવ્યા ત્યારે તેને લોકમાન્યને જોઈને સખેદ આશ્ચર્ય થયું.

(૧૧) એક વખત તેઓ કાલદાપુર તરફ પ્રવાસે ગયેલા. ત્યાં નાહવા ગયા ત્યારે જેને ત્યાં ઉતરેલા તેણે સ્વદેશી સાણુ ધર્યો અને કહેવા લાગ્યો, કે તમારે માટે આ સ્વદેશી સાણુ ખાસ લઈ આવ્યો છે. ત્યારે લોકમાન્યે હસીને કહ્યું, "ભાઈ, મારે સાણુ શું કરવો છે? આ અર્ધા નખરા સાહેબ લોકાનાં. આપણું નહિ. સાહેબ લોકો આઠ આઠ દિવસે એક વખત નાહવાવાળા. એટલે એકડો થયેલો મેલ કાઢવા માટે સાણુની જરૂર પડે અને તો દરરોજ નાહવાવાળા અને કપડાં ધોવાવાળા. મારે સાણુ નથી જોઈતો, મૂકા બાજુ ઉપર."

ઉદ્યોગપ્રિયતા

(૧૨) એકવાર તેમના મિત્ર તેમને કહેવા લાગ્યા, "બળવંતરાય, તમે હમણાં જાણુ લેવાયલા લાગે છે. તમારે આરામની જરૂર છે. માટે કામ ઝોલું કરો, નહિ તો માંદ પડશો."

લોકમાન્યે હસીને કહ્યું, "હું હજુ પંચ ૧૮-૧૮ કલાક કામ કરું છું. માંદ પડવા જેટલી મને કુરસદ નથી."

શિરાલ કેસ વખતે તેમની ઉંમર ૬૦ કરતાં વધારે હતી. છતાં લારે પચ તેઓ ૧૧-૧૧, ૧૨-૧૨ કલાક કામ કરતા હતા. આ જોઈ તેમના મિત્રોને નવાઈ લાગી. તેમણે ત્યારે તેમને આ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું અત્યારે ધરડા થયો છું; નહિ તો એકવાર રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠક વખતે એક જ ખુરશી ઉપર બેસીને સતત ૩૬ કલાક એ કામ કર્યું છે!

(૧૩) ૧૮૮૬માં પ્લેગ વખતે લોકમાન્યે લોકાની ઘણી સેવા કરી. અને સરકારે લીધેલાં અયોગ્ય પગલાં ઉપર સખત ટીકા કરી. તેથી ચિદાઈને સરકારે તેમના ઉપર રાજકોહનો આરોપ મૂક્યો. તે ગંભીર પ્રશ્નને તેમના મિત્રોએ માફી માગવાની સલાહ આપી ત્યારે લોકમાન્યે તેમને કહ્યું હતું કે દરેક ધધા સાથે તે ધધાનું જોખમ રહેલું જ છે. આપણે વર્તમાનપત્રનાર રહ્યા એટલે જેલનું જોખમ ખોલું જ નોંધ્યું. આપણે પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલીએ અને શુનો ન કર્યા છતાં બીજાના માર્યા માફી માગીએ એ પ્રજાને દુઝો દીધા બરાબર છે. અને મારી માઘ્યા પછી પૂનામાં રહેવું તે માંડેમાં સારા જેટલું જ મારે માટે તો વસતું છે. એટલે એ મારાથી નહિ ચાલ.

(૧૪) ૧૯૦૮ માં શિક્ષા કરીને તરત જ તેમને સ્પેશિયલ ગામીમાં અમદાવાદ લાવવામાં આવ્યા. રસ્તામાં એક રોડને એક યુરોપિયન પોલિસ સાહેબે તેમને રોકેલા અને પાણીની પ્યાલો આપ્યાં. તેમણે કોઈ પણ જાતની આનાકાની સિવાય તે સ્વીકારી લીધાં. અને ખાવા લાગ્યા ત્યારે સાહેબે કહ્યું, "મિ. ટિળક, તમારા જેવા શુદ્ધિમાન માણસોને પણુ આવી સ્થિતિમાં પડી રહીને રોકેલા ઉપર નિર્વાહ કરવો પડ્યો ખરો ને?" ત્યારે લોકમાન્યે કહ્યું, "અરે, કમ રોકેલા પણુ જેમને બે વખત પેટ ભરીને ખાવા નથી મળતો એવા મારા કરોડો બાંધેલા આજે આ પ્રદેશમાં જીવે મરે છે. તો મને આ રોકેલાને ફરકો પણુ મળે છે તે વધારે નથી શું?" આ સજ્જ સાંભળતાં જ સાહેબ અંબવાણુ પડી ગયા.

શિવાભાઈ કા. પટેલ

અવધારશાસ્ત્ર

૭

હૈયાસૂત્રાં

નિર્જન વનવગડે અલી વાદળી । જળ શા દોળવા અમથા ?
 રહે રમેળવાં અમથા ?
 એવાં હૈયાં સૂતા સમીપ વિતક શા યોગવા અમથા ?
 હૃદય શીદ યોગવા અમથા ?
 ચાર્તક જળવથુ ટળવળે, મેધ ચડયો ધનધાર;
 ગર્જન કિંતુ જૂઠડા; જગ એવું ચ નહેર;
 ધીછરા ચરવરને શીદ મહિન જળે યોગવા અમથા ?
 જવાહીર ઝમિળવા અમથા ?
 એવાં હૈયાં સૂતાં સમીપ વિતક શા યોગવા અમથા ?
 હૃદય શીદ યોગવા અમથા ?
 સુગ્રમ મિઠા દિગ્ગજા, રસમાં કડવા હેર;
 સુખમિઠાના મોહ શા, જે નહિ મનના મેળ ?
 ગરબુ જગવગડે વણુ પાત્ર પ્રણય શો દોળવો અમથો ?
 હરે હર નેડવા અમથા ?
 ઉત્તમ મરુભિમાં રસિક હૃદય શા યોગવા અમથા ?
 હૃદય શીદ રેગવા અમથા ?
 મોહલીના સંસારમાં જૂઠા મુગજળ ધાર;
 મોજી સફેદા રનેહની, આધો ઉગરી વાર;
 વિજન કે નાડીને એકાંત ફૂલો । શા ફેલવા અમથા ?
 કહો ક્યાં મળજો વાંછો કાન્ત ? સ્વર્ગના રનેહનીય કયા ?
 અવરતી મારે છે શી વથા ?

—નિર્જન—

શ્રી. કે. ઇ. શેઠ

કરતાં એતરમાં વરસે તો કેવું સારું ? પથુ આ તો એક સામાન્ય વસ્તુની વાત થઈ. પૈશા જે કાઈ નકામા વાપરી નાખતું હોય છે, તો પથુ આપણને ખૂણ લાગી આવે છે અને આપણે મનમાં મનમાં રહે પથુ લરાઈએ છીએ. પથુ પૈસા કરતાં યે મોંઘી વસ્તુ હોય છે અને માણસના અંતરનો રતેક એક એવી વસ્તુ છે. એને વેદફાઈ જતો નેહને સૌને દુઃખ થાય છે. અલી આ કાવ્યમાં કવિએ રતેહના વેદફાઈ જવાથી થતા એ દુઃખને જ વ્યક્ત કર્યું છે.

નિર્જન વનવગડામાં જ્યાં એનો કાઈ દક્ષી ઉપયોગ કરી શકે એમ નથી ત્યાં, હે વાદળી, તું શું કામ પાણી રેડ રેડ કરે છે ? એ વગડો તો હૃદયથન્ય છે, એ તારા અંતરની વ્યથા સમજવાનો નથી, તું કામ તું તારું અંતર કોની આગળ કાલવે છે ? અલી કવિએ દેવાસૂત્રાં માણસો આગળ-જેમનામાં સમજાવતો અભાવ છે એવાં જડ હૃદયનાં માણસો આગળ અંતર યોગવામાં રહેલી નિષ્ફળતા અને તેમથી પરિણમતી કરુણતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

બીજી કડીમાં આગળ વધીને કવિ એવા માણસોનું વર્ણન કરે છે, જેઓ પોતે પોતાનો વેલવ જગતની નજરે થડે એવું કરે છે, પથુ એમની મદદની જરૂર છે, એવાં માણસોને મદદ કરવા જેટલી જેમને લાગણી નથી. આને માટે એમણે મેઘનું દર્શાવે આપ્યું છે. પૂણું ઘટાટોપ સાથે મેઘ ચડી આગ્યો હોય છે, દડાડા અને લમડાથી તે પોતાના વેલવની નહેરાત કરતો હોય છે, જ્યાં વરસે તો નથી હોતો. એના જળ વિના તરરયો આનંદ ટળવળતો હોય છે, તો યે તેની તૃપ્તિ ઊપાવવા બે છુદ પથુ પાડવા જેટલી તેને લાગણી નથી હોતી. એનાં ગર્જન વૃદ્ધી

કોઈ પથુ વસ્તુને વેદફાઈ જતી નેહ એ છીએ તો આપણને એક પ્રકારનું દુઃખ થાય છે, —અરે, એમાસામાં વરસાદને પથુ એતર બહાર પડે તો નેહને કોઈક વાર આપણને એમ થઈ જાય છે કે આ અલી શા મારો નકામો પડે તો દશે ? એના

હોય છે. એનું હૈયું નહાર હોય છે. જગત પશુ એવું છે. તો પછી એવા, હૃદયની જાડી લાગણી વિનાના માણસોમાં ભળવાનો શો અર્થ ? છીછરા સરોવરમાં જાતરતાં જ પાણી ડહોળાઈને મહિન થઈ જાય છે અને નાદનારના શરીરનો મેલ ધોવાને ગદ્યે બિચરો વધારાનો મેલ ચડાવી આપે છે; તેમ એવાં છીછરાં માણસો પશું કોઈનાં મનોદુઃખ મટાડવાને બદલે પોતાના છીછરા-પણાને લીધે જ દુઃખમાં બિચરો વધારે કરી આપે છે. તો પછી એવાં દેવાસનાં માણસો આગળ શા માટે પોતાનાં દુઃખ કહેવાં જ ?

જુઓને, આ લીમડાની સુગંધ કેવી મીઠી આવે છે ! પશુ એનો રસ આપ્યો હોય તો કડવો ઝેર. જેમાં મન સાથે આપણા મનનો જેળ મળતો નથી એવા મોઢે મીઠી મીઠી વાનો કરનારાં માણસોનો મોઢ શા માટે રાખવો ? અહીં કવિએ લીમડાની મીઠી સુગંધને સ્વાર્થી માણસોની મીઠી વાતો સાથે સરખાવી છે, અને લીમડાના રસની કડવાશને એવાં માણસોનાં મનની કડવાશ-અમેળ સાથે સરખાવી છે.

કવિ આ કાખસો આપીને કહે છે કે જગતનાં માણસો આવાં ગરજુ-સ્વાર્થી છે. સાચો રનેહ એમનામાં હોતો નથી, તો પછી આપણે આપણે રનેહ એમના ઉપર શા માટે ઢોળવો ? ને ઢોળીએ તો તે વગડામાં વરસાદ વરસાયા બરાબર જ થાય. એવાં સ્વાર્થી માણસો સાથે આપણાં અંતર શા માટે જોડવાં ? અને પરિણામે જીવન શા માટે રેળી તાપવા ?

આ રીતે કવિ કહે છે કે સંસારમાં રનેહ છે જ નહિ, પણ બધે મોઢ જ છે. જેમ ધરતીમાં રહેલા ભેજમાંથી બહાર વરાળને લીધે ઝાંઝવાં પેદા થાય છે, અને તે પ્રવાસીઓને લોભાવેને બટકાની માટે છે, તેમ આ ગોઠથી બીના સંસારમાંથી પણ બહાર વરાળને લીધે ઝાંઝવાં દેખાય છે, અને બીનજનુભવી સુગંધ હૃદયે એને જ રનેહનાં સરોવર કદ્યો તેના તરફ લોભાઈને દોડે છે અને પરિણામે અચકાઈ અચકાઈને મરે છે. રનેહ તો અહીં ખૂબ મોઢી છે, આપણા હૃદયને યોગ્ય હૃદય મળતું, આપણું હૃદય બધાં વિસામો પામે એવો બીજા હૃદયથી ઘાટ મળવો કપરાં તો છે, તો

પછી કોઈ જનહીન વાડીના એકાંતમાં, બધાં કોઈ એવી સુગંધની કદર કરનાર નથી એવા રચનામાં ફોલોએ શા માટે પોતાની સુગંધ બ્યર્થ ફેલાવવી ? આવાં કદરહીન આગળ પોતાનું અંતર ખોલવું એ તો હાથે કરીને દિલનું દર્દ વહોરી લેવા બરાબર છે. છિંચે કહે છે કે જેના ઉપર હું મારો રનેહ વરસાવો શકું એવો પ્રિયજન મને કયાં મળશે ? એવા સ્વજનના રનેહની વાત હું કયાં સાંભળવા પામીશ ? મારે તો એ જ નેર્મ્ય છે, બીજાની મને કશી તમા નથી.

*

કાખમાં મોંના મીઠા પશુ અંતરનાં મેલા માણસોને માટે લીમડાનું દર્શાવત આપ્યું છે, પણ એ દર્શાવત બરાબર નથી લાગતું. લીમડાનું દર્શાવત એથી બિચરી જ રીતે અપાય છે. લીમડા રવાદમાં કડવો છે, પણ પરિણામે નરવો છે, યાદિકર છે, રાખનું છે અને મીઠી સુગંધ વાળો છે. કેટલાક માણસો જીમના કડવા હોય પણ સાચા હિતરતી હોય તેની સાથે એની સરખામણી કરવામાં આવે છે. અને ઉપર જતાવ્યા તે લીમડાના યુરો નેનાં તમને પણ એ સરખામણી વધારે સાચી લાગશે. કવિઓની એ જ સરખામણીનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે:

“ કડવા હોયે લીમડા મીઠી હોયે જીવ
ખોલકણા હોય બંધવા તોય પોતાની બાંધ. ”

એલકણીનો અર્થ કડવાખોલક જ છે. અને. બાંધ એટલે સહાય, ખરે વખતે મદદ કરનાર હિતરતી એનો અર્થ છે. અને આ વિચાર કરતાં આ કાખના લેખકે લીમડાને ફુર્જતનું ઉપમાન બનાવ્યું છે, તે ટુચત નથી.

ઉપમાનની બીજા પ્રકારની અને વધારે પ્રદર્શ પણ ઉપરના દર્શાવ કરતાં પણ રસને વધારે વિદ્ય-કર્તા એક બીજાં જૂઠા આ કાખમાં થયેલી છે. કુપાત આગળ લાગણી પ્રદર્શિત ન કરવી એમ કહેવાને માટે શરૂઆતમાં લેખક કહે છે કે હું વાદળી, નિર્જન વનવગડામાં તારાં જળને ટોળી નાખીશ મા.

અને એ પછી તરત જ એથી 'ઊપટા જ' અર્થમાં મેથનું દર્શાવ મૂક્યું છે. આતકને મેથ સિવાય બીજું જળ ખપતું નથી. મેથ ધન્યોત્તર ચડે છે, ગર્જન કરે છે, પણ વરસતો નથી. એક જ કાવ્યમાં એક જ ઉપમાન પાસેથી આવા બે વિરોધી ધર્મેનું કામ ન લઈ શકાય. કાવ્યમાં સદ્ગુણો એકત્ર રહેલું હોવું જોઈએ. અને તે એકત્ર અહીં બેદાય છે—ખંડિત થાય છે.

આખું કાવ્ય જોતાં જણાશે કે છેલ્લી પંક્તિમાં કાવ્યનો વિચાર અને લાગણી બંને પલટો ખાધ છે. કાવ્યમાં પલટો આવી શકે. સોનેટ નામના કાવ્ય-બંધમાં પલટો આવે એ જ એની ખૂબી છે. પણ એ પલટો પણ આખા કાવ્યની સાથે એકત્ર પામેલો હોવો જોઈએ. અહીં એમ થતું નથી. કાવ્યનું નામ 'દૈયામ્ના' છે. એનો અર્થ એવો છે કે હૃદયસ્થ માથુસો આગળ આપણે આપણી લાગણી પ્રદર્શિત ન કરવી, એ લાગણીનો મિથ્યા વ્યય છે. અને એ વાત પૂરેપૂરી કહી રહેવાઈ ત્યાં કાવ્યનો સ્વાભાવિક અંત આવે છે. એમ કહી રહ્યા પછી—

“કહો ક્યાં મળશે વ્હાલો કાંત સ્વર્ગના રનેહનીય ક્યા ?
અવરની મારે છે શી તથા ?”

એમ કહેવાનું રહેતું નથી. વળી આ છેલ્લી પંક્તિ કોણ બોલે છે, એ પણ એક પ્રશ્ન છે. આ પંક્તિ સુધીની આગળની પંક્તિઓ કવિની શિખામણ તરીકે લઈ શકાય. ગમે ત્યાં લાગણી બતાવનારો મોર્ના હૃદયોને કવિ સમજાવે છે કે અપાત્રમાં લાગણી ટોળવી નહિ. તે પછી છેલ્લી લીટી કવિ કહે છે ? કવિ જે ભાવબીનાં મુગ્ધ હૃદયોને શિખા-મણુ આપે છે તે પોતાના વહાલા કાન્તના ખચર એમની પાસેથી તો ન જ મેળવી શકે. અને બીજાને કેપડેસથી સ્વસ્થ કરવા ઈચ્છે. કવિ પોતાના કાન્તને મળવા માટે વિદ્વલ યત્ન બચ તો એમાં રસઅકથ

રહેતું નથી. પણ આપણે એમ માની જીએ કે એ છેલ્લી પંક્તિ કવિની ઉક્તિ નથી, પણ કવિએ અંહી સુધી આપેલો ઉપદેશ સાંભળનાર ભાવબીના હૃદયની ઉક્તિ છે. અને એમ ગણીએ તો પણ એ ત્યાં ઉચિત નથી. કવિને એટલું જ કહેવું છે કે અપાત્ર આગળ લાગણી વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ. પણ એનો અર્થ એવો નથી જ થતો કે એવી શિખા-મણુ આપનાર કવિ પેલા ભાવબીના હૃદય માટે સાચો વહાલો કાન્ત શોધી આપી શકે. અપાત્રે રનેહ કરવા જતાં નિરાશ થયેલ મનને સાન્તવન આપી શકાય, પણ એને એનું યોગ્ય ઝેદી કાઈ શોધી આપી ન શકે. અને ‘અવરની મારે છે શી તથા ?’ એ તો આખા કાવ્યની પાછે અત્યંત લાપવની ઉક્તિ છે. કાંઈ રનેહોત્સુક હૃદય રનેહ કરવા જતાં નિરાશ થયું છે તેને કવિ સાન્તવન આપે છે કે એમ અપાત્રે રનેહ ન કરવો. અને એના જવાબમાં રનેહોત્સુક એમ કહે કે તમે તમારે મને એક કાન્ત આપો ને, પછી કાંઈ અપાત્રમાં દુ રસ નહિ ટોળું—મને બીજા કાંઈની તથા નહિ રહે,—એ અત્યંત લાપવની ઉક્તિ છે. અત્યાર સુધીના કાવ્યમાં આપેલા સાન્તવન—અંબીરતા, સૌમ્યતા—ની આખી ઉક્તિને જાણે અત્યંત તોછડી રીતે સમજ્યા વગર ઉઘાડી રેતી હોય એવી એ ઉક્તિ છે.

કાવ્યની દરેક કડી જુદી જુદી જોતાં આપણને સુંદર લાગે, જેની દીક્રા કરી તે આ છેલ્લી પંક્તિ પણ એકલી સુંદર લાગે અને જ્યાં આખા કાવ્યમાંથી એક સમગ્ર રસિક અર્થ નીકળી શકતો નથી. એવી રીતે આ કાવ્યમાં કાવ્યનું જે ખરું પ્રયોગન—સમગ્રમાંથી એક અર્થ નીકળવો તે—અહીં અસિદ્ધ રહે છે.

નગીનદાસ પાદેખ

ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર

હિંદુ ધર્મમાં ભગવાનના રામ, કૃષ્ણ વગેરે ચોવીસ અવતારોની માન્યતા છે. તેવી રીતે જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થંકરોની માન્યતા છે. 'તીર્થ' એટલે નદી કે તળાવમાં ઊતરવા માટે કરેલો ઓવારો; અને 'કર' એટલે કરનાર. નદી કે તળાવમાં સહેલાઈથી ઊતરી શકાય તે માટે જેમ ઓવારોની જરૂર પડે છે, તેમ સાચો ધર્મ શો છે તેની સમજ મળે તે માટે અતુલવી પુરુષોના ઉપદેશની જરૂર પડે છે. તેથી સાચા ધર્મની સમજ આપનાર મહાપુરુષોને 'તીર્થંકર' કહેવામાં આવે છે. જૈન ધર્મના ઉપદેશ આપનાર તેવા ચોવીસ તીર્થંકર થઈ ગયા છે, એમ માનવામાં આવે છે. તેમાંના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવને તો હિંદુ ધર્મમાં પણ ચોવીસ અવતારોમાંના એક અવતાર માનવામાં આવે છે.

મહાવીરને ચોવીસ તીર્થંકરોમાંના છેલ્લા એટલે કે ચોવીસમા તીર્થંકર માનવામાં આવે છે. શુદ્ધ ધર્મના સ્થાપનાર ગૌતમ શુદ્ધ જે અરસામાં થઈ ગયા, તે અરસામાં જ મહાવીર પણ થઈ ગયા. તેમના મૃત્યુથી ગણવામાં આવતા વીર સંવતનું આજે ૨૪૬૭ મું વર્ષ ચાલતું ગણાય છે.

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે, ધર્મશુર તો બ્રાહ્મણ જ હોય. પરંતુ ગૌતમશુદ્ધ તેમજ મહાવીર બંને ઇન્દ્રવાકુવંશી ક્ષત્રિયો હતા, તથા રાજપુત્રો હતા. ગૌતમશુદ્ધ તેપાળની તળેટીમાં રહેતા શાક્ય નામના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યા હતા; અને મહાવીર પટ્ટણથી ૨૭ માઈલ ઉત્તર આવેલા વૈશાલિ નગરની પાસેના પરામાં રહેતા ચાત્ર નામના ક્ષત્રિયોના કુળમાં જન્મ્યા હતા. મહાવીરના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું, અને તેમની માતાનું નામ ત્રિશલા હતું તે ત્રિશલા દ્વારા મહાવીરને વૈશાલિ તેમજ મગધ એ બે રાજકુટુંબો જોડે સગાઈનો સંબંધ હતો; કારણકે વૈશાલિનો રાજા ચેટક ત્રિશલાનો ભાઈ થાય, અને મગધનો રાજા મિત્રિસાર ચેટકનો જમાઈ થાય.

મહાવીરનું નાનપણનું નામ વર્ધમાન હતું. નાનપણથી જ તે 'પરાક્રમિય તથા દિગ્વિજય' હતા. એક વાર છાંદસએ સાથે ગામ ખદાર રમતાં તેમણે ઝાડ નીચે પડેલા એક ભયંકર સર્પને ફાંચે ઉઠાવીને ફેંકી દીધો હતો. જેવા રમવામાં તેવા જ ભણવામાં પણ તે અગ્રેસર હતા. તેમની આવડત જોઈ તેમના ગુરુને પણ દાર માનવી પડી હતી.

પોતાની માતા પ્રત્યે તેમને છેક નાનપણથી અતિ ઉલ્લટ ભક્તિ હતી. પોતાની માતાને જરા પણ દુઃખ થાય તે મહાવીર જોઈ શકતા નહોત. માતાના આમહને કારણે પોતાને ન ગમતું કંઈ કરતું પડે તો પણ તે કરતા. જેમકે, નાનપણથી જ તેમને પરણવાનું મન ન હતું. પરણીને ધરસંસારમાં બંધાઈ રહેવા કરતાં સાધુ-સંન્યાસી થઈ ભારે તપ કરવાનું તેમને ધાણું મન હતું. પરંતુ માતાના આશ્રયથી તથા માતાનું દિલ ન દુખાય તે માટે તેમણે ધરોદા નામની એક રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં.

મહાવીર ૨૮ વર્ષના થયા ત્યારે તેમનાં માતા-પિતા મરણ પામ્યાં. એટલે મહાવીરના મોટાભાઈ નંદિ ધન રાજગાદીએ આવ્યા. મહાવીરે હવે માતાની ઓડ ન રહેવાથી સંન્યાસી થવાનો વિચાર કર્યો; 'પરંતુ મોટાભાઈએ યોડો વખત યોગી બનાવો તેમને આશ્રય કર્યો. મહાવીરે મોટા ભાઈની આજ્ઞા સ્વીકારી તો ખરી; પરંતુ પોતાનું જીવન છેક જ બદલી નાખ્યું, અને ખાનપાન વગેરેના કઠોર નિયમો પાળવાનું શરૂ કરી દીધું.

તે રીતે એએક વર્ષ વીત્યા બાદ તે પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દઈ, સાથે એક વસ્ત્ર માત્ર રાખી તપ કરવા ચાલતા થયા. હવે તેમને મરુજ મુજબ તપ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો. તે સારુ તે બીજા કોઈ શુરના સિંધ પણ ન યવા; અને એકલા જ નિયરવા લાગ્યા. તેમના સમ્મુખ સધુઓમાંના પશુખરા ચોકુધણુ શારીરિક તપ કરીને લોકમાં નામના મળ્યા બાદ, સિંધસમુદાય એકઠો કરી

પ્રમાદમાં પડી જતા પરંતુ મહાવીરે તો તીવ્ર ઉત્સાહ અને દૃઢ પ્રયત્નથી એવું તો દાનુષ્ય તપ આદ્યું કે, તેમનું નામ 'મહા વીર' પડ્યું.

મહાવીરની એની માન્યતા હતી કે, આપણે આત્મા રક્ષાકર્થી શુદ્ધ છે તથા અનંત શક્તિઓ વાળી છે, પરંતુ જીવંતી વાસનાઓ તથા તેમનાથી પ્રેરણાથી સારાંખોટા કર્મો દ્વારા તે મહિન તથા દીન બની ગયેા છે તેથી પાપકર્મો કરતા અટકી, ખૂબ તપ કરવામાં આવે, તો તેના તાપથી અદર મેલના છુ ધાયેલા પડ ખરી પડે અને આત્મા પાછો શુદ્ધ તથા સર્વશક્તિમાન થાય.

તેમણે તપના બે વિભાગ પાડ્યા હતા ઉપવાસ કરવા, ટાંઢ તડકા સહન કરવા, એક જ મિત્રિતિમાં લાંબો વખત ખેસી રહેવું અથવા જીભા રહેવું-વગેરે તપો 'બ્રહ્મ' અથવા બહારનાં તપો ગણાય તેવા બહારના તપોથી શરીર કસાય, મનના રસ સુકાય, અને એ રીતે બીજા એટલે 'આત્મિક' અથવા અદરનાં તપમાં મદદ મળે અદરનું તપ એટલે બ્યાન મનને જીદ જીદ પડાયો તરફ દોડતું રોકી, એક જગ્યાએ સ્થિર કરી રાખવાથી ચિત્તાની શુદ્ધિ થાન છે, તથા તેનામાં વિચિત્ર શક્તિ પ્રગટ થાય છે એવું માનવામાં આવે છે.

આ બંને પ્રકારનાં તપ સાધના દરમિયાન બીજા અણુનાં અથવા દુષ્ટ લોકો કે પ્રાણીઓ તરફથી જે કાંઈ કષ્ટ દેવામાં આવે તેને શાંતિથી સહન કર્યા કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો બીજાઓ આપણને દુઃખ દે તેનું કારણ આપણા જ પૂર્વકર્મો હોય, તેજ જ તેમણે આપેના દુઃખ સહન કરવા એ એક પ્રકારે તપ જ કહ્યું કહેવાય આ કારણથી કોઈ ગમે તેવું દુઃખ દે, તો પણ મહાવીર તેના જરા પણ વિરોધ કરતા નહીં ઉપરાંત સ્વભાવથી તે એવા દયાળુ હતા કે, જોતાને થતું દુઃખ નિવારવા તે બીજા કેઈ પ્રાણીને દુઃખ દઈ શકે તેમ નહોતું ડાસ-મનજી કડે કે, વકરેલા ફૂંટરા બમકા ભરી માસનાં લોચા તોડી ખાય, તો પણ તેમને તે વાગતા નહીં, અને એ બધું દુઃખ પોતાના જ કર્મોના કળાપ છે, અથવા તપ કર્યું છે એવું માની સહન કરી લેતા પોતે જિજ્ઞા

માનવા જતા ત્યારે પણ બીજા માચકો, તથા કાગડા-ફૂંટરાઓ વગેરેને અન્ન મળવામાં અડમણન આવે તેનો તે ખાસ ખ્યાલ રાખતા જિજ્ઞા આપનારને પણ નેતુ ભોજન બનાવવાની મુશ્કેલી જીભી થવાની હોય તો તે ત્યાંથી ખસી જતા બધાએ ખાઈ રહ્યા બાદ વચ્ચે-ધટ્થ જ માગી લાવીને તે ખાતા સાધુ થતી વખતે જે એ વચ્ચે તેમણે રાખ્યું હતું તે નીકળી ગયા બાદ તેમણે બીજું વચ્ચે પણ માગીને પહેલું નહોતું કોઈ કોઈ વાર તે જગનમાં બ્યાનમાં બેઠા હોય કે જીભા હોય ત્યારે કોઈ તેમને કંઈ પૂછે કે માર્ક કહે તો તે સાબળી રાખતા નહીં, આથી જેવા લોકો જિજ્ઞાને તેમને તરેહવાર પીડાઓ કરતા.

એક વખત તે એક ઝાડ તળે બ્યાનમાં બેઠા હતા તેવામાં એક ભરવાડ બળદો ચરાવતો ત્યાં આવ્યો તેને કંઈક કામ થાદ આવવાથી તે પાસે જોડેના મહાવીરને બળદો સોંપી ગામમાં પાછો ગયો પરંતુ મહાવીરે તો કશું સાંભળેલું જ નહીં, તેથી બળદો મરતા ચરતા દૂર માયા ગયા ચોડીવારે ભરવાડ પાછો આવેને જીએ છે, તો બળદ ન મળે તેણે મહાવીરને પૂછ્યું, તો તેમણે બ્યાનમાં હોવાથી કહ્યો જવાબ ન આપ્યો આથી ભરવાડ ખૂબ ગુસ્સે ચર્ધ ગયો, અને તેણે મહાવીરને 'દોગી' ખોટું બહેરાપણું મતાવે છે' એમ કહી, તેમને સાચેસાચ બહેરા કરવા તેમના બંને કાનમાં અણીદાર શ્લેા ભોજી દીધી મહાવીરે ન તો તેને કંઈ કશું કે ન પોતાના કાનનો કંઈ ઉપાય કર્યો કેટલાય વખત થાદ કેઈ દેલે તેમના કાનમાંથી તે શ્લેા ખેચી કાઢી પણ તે વખતે તો તે શ્લેા માસ સાથે એવી ચોડી ગઈ હતી કે મહાવીર જેવા પેશવાન પ્રુપથી પણ ભયકર ચીસ પાડી દેવાઈ જે પ્રદેશના લોકો બહુ દુઃખ તથા સાધુ-સન્મારિતે ખાસ કનકગત કરતા હોય તે પ્રદેશમાં પોતાના નિશ્ચયની કસોટી કરવા સારું તે ખાસ જતા, અને ત્યાંના લોકોએ આપેલા પાગવાર કપો સહન કરતા.

આમ માગ વર્દના મોઢા તપને અતે વેચાખ સ્વ દશમને દિવસે ગૃત્તજાક નામે ગામની પાસેના [અનુસંધાન ૫૮ ૪૬૧

સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રશ્ન

૩૧. પૃથ્વી ઉપર છૂટી યાત્રી વસ્તુઓમાં ભારે વસ્તુ વધુ ઝડપથી પડે છે કે ?
૩૨. પ્રવાહીમાં ડૂબેલી વસ્તુ હલકી સાથી લાગે છે ?
૩૩. પૃથ્વી વિપુલવૃત્ત ઉપર ઉપસેલી છે અને ધ્રુવની દિશામાં ચપટી છે એનું કારણ શું ?
૩૪. શિયાળામાં જીન અથવા રૂના કરતાં પથ્થર વધુ ઠંડા લાગે છે તેનું કારણ શું ?
૩૫. મેષધનુય સવારે અથવા સાંજરે જ જોવા મળે છે, કારણ શું ?
૩૬. લોખંડ ઉપર કાટ રાખી બાંધે છે ?
૩૭. ગધકને બાળતાં પેદા થતા વાયુમાં બીજવેયું રંગીન દ્રવ્ય રાખો તો શું પરિણામ આવશે ?
૩૮. વનસ્પતિને પ્રકાશ બિલકુલ ન મળે તો તે જીવી શકે કે ?
૩૯. કમળ દિવસે ખીલે છે અને રાતે બંધ થાય છે તેનું કારણ શું ?
૪૦. તીક અવાજ કેવી રીતે કરી શકે છે ?

ઉત્તર

૩૧. અસત્તા જમાનામાં એવી માન્યતા હતી કે ભારે વસ્તુ વધુ ઝડપથી પડે છે, પરંતુ ગેલીલિયોએ પિઝાના નમતા મિનારા ઉપરથી એક તાદન હલકું અને બીજું ભારે વજન પડવા દઈને પ્રયોગથી બતાવ્યું હતું કે દરેક છૂટા પડતો પદાર્થ એક સરખી ઝડપથી પડે છે. હવાના અવરોધથી એ ઝડપમાં થોડા ફેરફાર થાય ખરો.
૩૨. પ્રવાહીની અંદર ડૂબેલી દરેક સપાટી ઉપર દબાણ થાય છે. જે વસ્તુ પ્રવાહીમાં ડૂબે તેની સપાટી ઉપર ખણ ચારે બાજુ દબાણ થાય છે, પરંતુ ઉપલી સપાટી કરતાં નીચલી સપાટી

ઉપર વધુ દબાણ લાગે છે, એ દબાણ સામાન્ય હોય છે. નીચલી સપાટીનું દબાણ વસ્તુને જોડે મોઢકવા વલન કરે છે. આથી વસ્તુ પ્રવાહીમાં ડૂબેલી હોય ત્યારે હલકી લાગે છે.

૩૩. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ચક્રગતિથી ફરે છે. જે પદાર્થ વર્તુલમાં ફરે તે કેન્દ્રમાં તે વર્તુલના કેન્દ્રથી દૂર જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દાખલા તરીકે, ગોડાલમાં ફરતો પથ્થર. આ જ સિદ્ધાંતને આધારે પૃથ્વીની સપાટીમાં રહેલું દ્રવ્ય મધ્યથી દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. વિપુલવૃત્ત આગળની સપાટી સીધી વધુ ચક્રગતિથી ફરે છે, એટલે ત્યાંનું દ્રવ્ય સીધી વધુ દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. આથી વિપુલવૃત્તની સપાટી ધ્રુવ આગળની સપાટી કરતાં ઉપસેલી છે.
૩૪. જીન અને રૂ પ્રમાણમાં મંદ ઉષ્ણતાવાદક છે. એ બન્ને કરતાં પથ્થર જલદ ઉષ્ણતાવાદક છે. આથી આપણી આમરીની ગરમી પથ્થરમાં જલદી પસાર થઈ જાય છે અને તેથી આપણે હાથ ઠંડા બને છે. જીન અથવા રૂમાં થઈને આમ જલદી ગરમી જતી રહેતી નથી આ કારણથી પથ્થર અને જીન સરખાં ટેમ્પરેચરે હોવા છતાં પણ પથ્થર વધુ ઠંડા લાગે છે.
૩૫. સૂર્યનાં કિરણો વાદળના પાણીના ગિટ્ટામાં દાખલ થાય વહીવટ થાય છે અને જે દિશામાં દાખલ થાય તે જ દિશામાં પાછાં નીકળે છે ત્યારે મેષધનુય જોવાનું મળે છે. આથી આપણે હમેશાં સૂર્ય તરફ પીક કરીને જીમ્મ હોઇએ ત્યારે જ મેષધનુય જોવાનું મળે છે. આ રીતિમાં જોવા રહેલું સવારે અથવા સાંજરે જ બની શકે છે.
૩૬. લોખંડ દબામાંના ઓક્સિજન વાસુ સાથે સંયોજિત થાય છે અને તેમાંથી લોખંડનો

આફ્રિકામાં એટલે કે આફ્રિકાના સાથે સંયોજિત થયેલો લોખંડનો ક્ષાર પેદા થાય છે. આ ક્ષાર તે કાંટ. એક લોખંડના કુકકાનું વજન કરીએ અને તે થોડો કટાય પછી વજન કરીએ તો તેનું વજન વધેલું માલૂમ પડશે કારણકે તેમાં હવામાંથી આફ્રિકાના દાખલ થયેલો છે.

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૫૯]

એક વનમાં મહાવીરને જ્ઞાન ઊપજ્યું, - અને તેમના ચિત્તને શાંતિ થઈ.

ત્યાર પછીનું જીવન તેમણે અહિંસા, સંયમ અને તપનો ઉપદેશ આપવામાં જ ગાળ્યું. કેટલાય ધ્યાનજી, રામ્નેઓ, રાજપુત્રો, વેપારીઓ, કારીગરો વગેરે તેમના શિષ્ય થયા. અને તેમણે જતાવેલે માર્ગે સાધુ-સંન્યાસી થઈ તપ કરવા લાગ્યા. જેમનાથી સાધુ-સંન્યાસી ઘર્ષ આકરાં તપ ન થઈ શક્યાં, તેવા મૃદસ્થોએ તેમણે જતાવેલા ધર્મને સહેજ હળવી રીતે પાળવાનું નક્કી કરી, તેમનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું. તેવા મૃદસ્થો શ્રાવક કહેવાયા.

મહાવીરે પોતાનાં ઘરીર-મન ઉપર સંપૂર્ણ જો વિશ્વ મેળવ્યો હોવાથી તે 'જિન' પથ કહેવાયા. તે ઉપરથી તેમના શિષ્યો આજ પથ જૈન કહેવાય છે. આજે પથ જૈનો અહિંસા અને તપ એ બે વસ્તુ ઉપર વિશેષ ધ્યાન મૂકે છે. જો કે ધીમે ધીમે તે વસ્તુ નામની તથા ઉપરજીવી બનતી ગય છે. પરંતુ કોઈ પણ ધર્મમાં એ બે વસ્તુ ન હોય તો તેને ધર્મ જ ન કહેવાય, એવી એ અગત્યની વસ્તુઓ છે.

ગોપાલદાસ પરેડા

☆

અર્ધા

[અનુક્રમ]

૪૦. તીકના પાણી પગ ઉપર કરવતના જેવા દાંતા હોય છે. એ દાંતાની સાથે એની પાંખ ધસે છે એટલે અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે.

બુદ્ધિના ક્ષેત્ર કેશ ન્યાં

સીમાડા અટકી ગયા;

તે પછીના પ્રદેશોને

સન્તો શ્રદ્ધા કહી ગયા.

તનમુખ ભટ્ટ

ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક

એમ. એસસી., પીએચ. ડી

કોમલદાસ

☆

☆

સારોહાર

સૌથી સારી શાળા

“એવું ધણીવાર સાલ્યમ પરી આમું છે કે સાધારણ રીતે ગામડાંમાં ઉછરેલા છોકરાઓ શહેરના છોકરાઓ કરતાં ભિંદીમાં વધારે વચસી નીવડે છે. શું એવું કારણ એ નથી કે તેઓ વધારે સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરે છે? જ્યારે છોકરાઓ ખૂંદે, ‘હું આ જાડ ઉપર ચડું?’ અથવા ‘નદીમાં હોડી ચલાવું?’ ત્યારે આપણે તેને જોવો જવાબ આપીએ તેના ઉપર પહેલ કરવાની યક્તિ અને સ્વાસ્થ્ય અવકાશ છે. બધી રીતે હાજર રહેનાર ટ્યુટર અને શિક્ષિકા ધણુંખડું સર્ગયક્તિનું હનન કરે છે, જ્યારે શહેરની બધીઓમાં પર્સનલિટી નહિ જોવો જ અવકાશ મળે છે. બાળકને માટે સૌથી સારું વાતાવરણ, અને તેથી સૌથી સારી શાળા એ છે, કે જ્યાં તેની પ્રજ્ઞતિઓ માટે પર્સનલિટી સૌથી વિશાળ ક્ષેત્ર મળી શકે અને જ્યાં બનતાં સુધી પર્સનલિટી કામમાં તેને સ્વતંત્રતા હોય.”

ટોલ્સ્ટોય

આપણો અમહાદ્વાર

શરીરનો ધસારો પૂરવા અને ચરીરવર્ધન આણુ રાખવા અને તેનું નિયમન કરવા ખોરાકના નીચેના પ્રકારની જરૂર રહે છે:

- 1 પ્રોટીન (નત્રીક)
- 2 કાર્બોહાઈડ્રેટ (મંડ દ્રવ્યો)
- 3 ફેટ (મેદ, ચરબી)
- 4 ખનીજ ક્ષારો-કેલોસાઈટ, સલ્ફર, ફોસ્ફોર, સોડિયમ, પોટેશિયમ, મેગ્નેશિયમ, આયોડીન, લોહ, ત્રાશુ, મેગ્નેઝીયમ વગેરે.

૫ પ્રજીવનકો: અ, બ, ક, ડ, ઈ, ઉ.

૬ આંતરડાને કસરત આપનારા વધારાના ખોરાકનાં તત્ત્વો.

સંવર્ધક દ્રવ્યો

નત્રીકમાં પ્રાણીજ અને વનસ્પતિજ એમ બે ગતના નત્રીક છે. પ્રાણીજ નત્રીક શરીરમાં જલદીથી શોષાઈ જાય છે અને તેથી વનસ્પતિજ શરીરમાં દુધ દહીં સાખણુનો ઉપયોગ મેટા પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ. આપણા કોળમાં માંસાહાર કરતાં ધણ જ વધારે પ્રમાણમાં નત્રીક હોય છે. પણ તે શરીરની અંદર શોષાતું નથી, અને એમને એમ બહાર નીકળી જાય છે. ફોસ્ફોરસ કોળને ખૂબ ચાવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે અને શરીરની મહેનત સારા પ્રમાણમાં લેવાય તો તે શરીરમાં શોષાય છે. એ ઉપરાંત અખરોટ, નારિયેળ, બદામ, મગફળી, સોયાબીન્સ વગેરે કાચલાંવાળાં ફળોમાં પણ ખૂબ પ્રમાણમાં નત્રીક હોય છે; પણ તેને માટે લીવર-કાળજી બહુ જ મજબૂત જોઈએ, નહિ તો માથું દુઃખતું, પરમા વાણ થયો, વગેરે ફરિયાદો રહે છે. સામાન્ય મહેનત કરનારને ૧ થી ૫ તોલા કાચલાંવાળાં ફળો પલાળી, તેને વાટી, તેનું ખૂબ પાતળું દૂધ બનાવી, લેવાં જોઈએ. ઈંડાં એ શરીરમાં તરત શોષાઈ શકે એવો પદાર્થ છે અને તે જોને વાધો ન હોય તેમણે છૂટથી લેવાં જોઈએ. ચૂકો મેવો, લુઈ, હાથજડના ચોખા તેમજ બાજરીમાં પણ ઊંડીકી પ્રમાણમાં નત્રીક છે, પણ તે મિલમાં દળાય તો તેના મહત્તરનો ભાગ નકાસો ચાલી જાય છે, અને કુત્ર સ્ટોર્ચ તેમાં રહે છે. એટલે હાથજડના અનાજ વાપરવાની સલાહ છે.

શક્તિપ્રદ દ્રવ્યો—(Energy-producing foods)

આમાં મેદ દ્રવ્યો—Fats—નો સમાવેશ થાય છે.

એનો સ્વભાવ બહુ બહુ પદાર્થો નીચે પ્રમાણે છે:

મીઠા દ્રવ્યો	ખાંડનાં દ્રવ્યો	પ્રાણીજ મેદ
ચોખા	ખાંડ	દૂધ
ખાજરી	ગોળ	ઝાઝ, માખણ,
		ધી, મલાઈ
ધઉં	શેરડી	ઈંડાં
વટાણા	મધ	
ખટાટા	ખજૂર	વનસ્પતિજ મેદ
કેળાં	બધી જાતનાં ફળો	બદામનું તેલ
બધી જાતનાં કંદ		મીઠું તેલ
મૂળ		
દાળ અને ચણા		કોપરેલ
કાચલાંવાળાં ફળો		મગફળીનું તેલ
		વગેરે

આમાં ખાંડનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ; અથવા બહુ જ થોડો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેમાં સ્વાદ સિવાય કશું જ હોતું નથી અને પચવામાં બારે હોય છે, તેથી લીવર બગડી જાય છે. બાકીની બધી ચીજોનો ઉપયોગ યોગ્ય પ્રમાણમાં કરવો.

નિયામક દ્રવ્યો (Regulating foods)

તેમાં નીચેના ખોરાકો સમાવી શકાય: (૧) ખનીજ દ્વારો, (૨) પ્રજનનકો, (૩) આંતરડાને કષ્ટ આપનારા ખોરાકનાં વધારાનાં તરવો. શરીરનું સંવર્ધન અને શક્તિપ્રદાયક દ્રવ્યો મેળવ્યાં છતાં તેને નિયમન કરનાર પદાર્થો ન હોય તો શરીરમાં વિકૃતિ થવાનો સંભવ છે. આ શોધ તે આધુનિક શોધ છે અને તે શોધથી આપણા શરીરની ધણીખરી ટૂંટીઓ દબે દૂર કરી શકાય છે. જ્ઞાન તથા તરતનો ખોરાક નીચે પ્રમાણે છે:

ખનીજ દ્વારોથી અંદરનું મહત્વનું કાર્ય કરનાર અંત્રીઓને પોષણ મળે છે. અને તેથી ધણી રોગો થતા અટકાવી શકાય છે અને શરીરને તંદુરસ્ત રાખી શકાય છે.

સોડિયમ ક્લોરાઇડ અને ક્લોરાઇન:—કેળાં, ખજૂર, અનનસ, કાખી, ટોમેટાં, તાંદુલજો, અને બાજીયાલા વગેરે.

સેલેક ફોસ્ફોરસ—દૂધ, ઝાઝ, ઈંડાં, બધી જાતની દાળ, ધઉં, વટાણા, દૂધી, ફલાવર વગેરે.

આયોડીન:—કોડલીવર ઓઇલ, લીલી શાકભાજી, ફળો.

સીલ્ક:—કોડલીવર ઓઇલ, ઈંડાં, ગોળ, દાળ, ફળો અને શાક.

કેલ્શિયમ—ચૂનો, દૂધ, ઝાઝ, ચીઝ, ઈંડાંની પીળો પદાર્થ. દૂધ એ સારામાં સારો ખોરાક છે.

પ્રજનનકોથી લોહીવિકાર અને યાનતંત્રીઓનો વિકાર અટકાવી શકાય છે. તેમાં જ પ્રકારના પ્રજનનકો છે. અ, વ, ક, ટ, ઇ અને ડ.

પ્રજનનકો

અ	વ	ક	ટ
દૂધ, દહીં	ચોખાની	બાજી	સુપનો તડકો
માખણ	લાલ ઝાલ		
	ધઉંનું ખૂસું	ટોમેટાં	દૂધ
		લીંબુ	ધી
કોડલીવર	કાલી	સંત્રા	કોડલીવર
ઓઇલ			
ખાજરી	બાજી	ચોસંબી	ટોમેટાં
શકરિયાં	ગાજર	જામફળ	
ટોમેટાં	ટોમેટાં	દૂધ	
ખાજરી			સફરજન
તાજાં શાક			દાડમ

પ્રજનનક દ અને ડ કોળના ફળામાં હોય છે.

આંતરડાને મળ દૂર કરવામાં મદદ કરનાર પદાર્થ સેલ્યુલોસ (કાપાલીની દ્રવ્ય) જેવાં કાખીજ, બીવા-

વૉર્ષા ફળ-અંજીર, જામફળ, ઘઉંની ચુલી, ફળોની ઘાલ, પાણી વગેરે

કાચા કઠણ પદાર્થો:—કોની, કાકડી, સફરજદ વગેરેથી હાત મળતુ થાય છે અને જડખાને કસ-રત મળે છે. અને ગોંડાને સાવ સારો થાય છે.

અર્ધા ફળોની છાલ કે શલ ખાઈ શકાતાં નથી. તે માટે સામાન્ય રીતે નીચેના નિયમો પાળવા બેઠાં:

(૧) જે ગિયાંની અંદર બીજો છે તે બી ખાવાં નહિ. તે બીની અંદરનો ગર ને સ્વાદે મીઠો હોય તો લઈ શકાય. જેમકે તરબૂચ, કેળું, ટેડી વગેરે બીનો ગર લઈ શકાય; રાયણ, ચીક, કે ખારેકની બીનો ગર લઈ શકાય નહિ.

(૨) જે બીની અંદર બીનો ગર નથી હોતો અને જે બી ફળથી જુદું પાડવું મુશ્કેલ છે અને સ્વાદે મધુર છે તે બી ફળની સાથે જ ખાઈ જવાં. જેમકે અંજીર, દ્રાક્ષ, જામફળ, વગેરેનાં બી. પણ પર્પેલાનાં બી ન ખાઈ શકાય.

(૩) જે ફળની છાલ ફળના જેવા જ રંગની, સ્વાદમાં પણ તેવી જ અને ફળથી જુદી ન પાડી શકાય તેવી હોય તેવાં ફળની છાલ ખાઈ શકાય-જેમકે ચીક, સફરજદ, દ્રાક્ષ, બટાટા, પીચ, લીલા જરદાળુ વગેરે. પણ તરબૂચ, ટેડી, પર્પેલા, કેળાં વગેરેની છાલ ન ખાઈ શકાય.

આ અર્ધાં તરવોનું સંયોજન કરી બે સમયપત્રકો બનાવ્યાં છે-પહેલું, છુદ્ધિનો શ્રમ લેનાર માટે છે; ત્યારે બીજું શરીરશ્રમથી કામ લેનાર માટે છે.

સમય પત્રક ૧

સવારે નાસ્તામાં દૂધ, ઈર્ડા, ૧ થી ૫ તોલા બદામનું દૂધ, અને સાથે ટોપક કે પલાળેલી ચણાની દાળ લેવી. જેઓ કસરત ન કરતા હોય તેમણે ટોપક અને દાળ ન લેવાં. પલાળેલી દાળને બદલે કુંદી રહેલ કઠોળ, પચે તે પ્રમાણમાં લેવાનું બેઠાં. જેમને દૂધ માફક ન આવતું હોય તેમણે રાતે પલાળેલા અમરને પાણીમાં મસળી, લીંબુનો રસ મેળવી સરખત લેવું અથવા મધ લીંબુ પાણીનું સરખત લેવું. ચા, કોશી, કોકો વગેરે ન લેવાં. દૂધમાં ખાંડનો ઉપયોગ ન કરવો. તેને બદલે ગેળા કે મધ

વાપરવું. દૂધમાં ગેળા ન વાપરી શકાય એ કેવળ વહેમ છે.

બપોરના મેળનમાં ઘઉંની રાંટલી (પૂરી ન ખાવી બેઠાં). બપોરે કે ચુલી લેવાં મિનિમમ બે વખત લાપશી; અડવાડિયામાં બે પાન પાનરીનો રાંટલો. બાજરીના રાંટલામાં ચણાનો, મગફળીરે, અ-દનો લોટ મેળવી શકાય. તેમાં તલ પણ બેઠાં શકાય. સાથે કચુંબર અને કરિગચાનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરવો. શાક કે કચુંબર લીંબું નીચેવોતે લેવું. જમ્યા બાદ એકાદ કેળું, નારંગી, ચીક, કે એવું કોઈક ઋતુનું ફળ લેવું

સાંજના જમણમાં અડવાડિયે બે વાર એકાદ દૂધ અને કેળાં લેવાં. બાકીના દિવસે બાજરીનો રાંટલો, ખીચડી કે એવા પદાર્થો લેવા. દરેક કઠોળમાં લીંબાના છૂટથી ઉપયોગ કરવો. રાતે સૂતા પહેલાં ઘી સાથે અથવા અંજીર સાથે દૂધ લેવું.

સ્વાદેર માટે ફળના કુટારેલા ઘઉં, ઘીર, પાઉન પાઉ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો.

સમય પત્રક ૨

સવારે નાસ્તો-અમરના પાણી અને લીંબુનું સરખત અને પલાળેલા કઠોળ કે ચણા ખૂબ ચારીને ખાવા.

બપોરનું જમણ બાજરીનો અને ચણાનો લોટ મેળવીને તેનો રાંટલો લેવો. કચુંબરમાં દાંલ અને લસણનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો. જાનર મૂળા વગેરે કદ મૂળાનું કચુંબર પણ મોસમ પ્રમાણે બનાવી શકાય. મોસાસામાં ખાઈ શકાય એવી ઘણી વાજ ને પોષ્ટિક અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે તેમનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં કરવો. અડવાડિયામાં એક વખત ઘઉંની બાજરી ખાવી ચિલડ, બોર, કાકડી ને આમથી ચોખ પ્રમાણમાં લેવાં.

રાતનું જમણ ઉપર પ્રમાણે લેવું. અડવાડિયામાં બે વખત મગની કે અડદની ખીચડી લેવી. ખૂબ પ્રમાણમાં મીઠું લેવું. ચા ખીડી છાડી દેવાં. પાન અડવાડિયામાં બે જ વાર લેવાં. અડવાડિયામાં એક વાર ઉપવાસ કરવો. મોસમ વખતે લીંબુનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો.

એલિસબિન આદોય સમિતિ
ચત્રિકા નં. ૩ માંથી

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો, મુબઈ ઇસ્ટાકાના કેળવણીખતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
* રાજાની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનાં મુદ્દા	૦-૪-૦
* નીલકુમાર મહા	૦-૩-૦
કોન્ટ	૦-૬-૦
નૃસિંહકારી લક્ષ્મી	૦-૩-૦
૧૮૫૭ બંગાળી બીજા બાલુ (નથી)	
૩ ઈંગ્લીશ મુક્તિયુદ્ધ	૦-૬-૦
વીનીની હાકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
દામોદરેય અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
બારડોલીની હિંમત	૦-૨-૬
માધીદુત આસ્થામ	૦-૮-૦
બારસદની વીરાગતગો	૦-૨-૦
હુડાડ હિંદ	૦-૩-૦
ગુફાકું કમળ	૦-૩-૦
રખિયાનું આંક	૦-૫-૦
કાનિને માર્ગે	૦-૫-૦
* લેકને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની દરીકાઈ	૦-૮-૦
* મારી કહાણી	૦-૮-૦
* ચમૂતરો	૦-૧૦-૦

* ગ્રેમનો દ ભ (બીજા આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
* સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજા આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
* કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
* નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
* નવો અવતાર ભા.	૨-૦-૦
* નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
* દરિદ્રપરિવર્તન	૧-૪-૦
* કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લક્ષ્મી	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

* ધરે-માહિરે	૨-૦-૦
* ચતુર્થ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોકાણી	૨-૮-૦

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
* માતા આસોપાવધ	૧-૮-૦
* દ્વિરેકની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
* ગીતામન્યન	૧-૪-૦
* સંત્યમ્ય જીવન	૦-૧૦-૦
લક્ષ્મીપ્રય	૩-૮-૦
શેષના કાળો	૨-૬-૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

* દ્વિરેકની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વૈર વિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
શુબન અને બીજા વાતો	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
માધી મશિનહોત્સવાક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (બીજા આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (,)	૦-૬-૦
* ધરગચ્છ વૈદક	૨-૦-૦
* દિનચર્યા	૧-૮-૦
* સાબરમતી	૧-૪-૦
* રશિયાનું ઘરતર	૨-૦-૦
ભૂખમરનો ઉપાય	૨-૦-૦
રાહીદનો સંદેશ (પાકી)	૧-૦-૦
શ્રીમદ રામચંદ્ર જીવનકથા	૧-૮-૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦
અસ્પૃશ્યકાર	૨-૮-૦
ચ પારદ્યમા માધીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનતા	૦-૮-૦

સવાજમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	૬-૮-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ	

કાયા ભગતની કડવી વાણી	
અને ગરીબોના ગીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦-૮-૦
કળાનુભ	૦-૩-૦
વટેલા વાર	૦-૮-૦
વારંચમા પ્રવેશતી કન્યાને	
પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્યા	૦-૧૦-૦
નૂતન રશિયામા ડોક્ટર	૦-૮-૦
ચીન નવાનની યાત્રા	૦-૮-૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦-૩-૦
* બોલ્શેવિક્ષમ અને બીજા વાતો	૦-૬-૦
લક્ષ્મી કે પ્રપચ ?	૦-૮-૦
* દેવદાસ	૦-૮-૦
સામયવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
રાહીદનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
જાગવા	૦-૩-૦
આપણો આદાર	૦-૬-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-અર્થદા	૦-૫-૦
ગિરિરાજ આજી	૦-૮-૦
* શ્રીમદ રામચંદ્ર જીવનકથા	૧-૪-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓ, તેમજ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે.

કિશોર યુગર્ધ ઈલાકાના કુળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.
કિશોર વેસ્ટર્ન ઇલિયા સ્ટેટ્સ એજન્સી તરફથી મંજૂર થયું છે.
કિશોર મહાદેરા રાજ્યની વિધાયિકાદારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

કિશોર

જીવનના એક જ માં
જીવનમાં તરની દિગ્દિગ્ધ
અનુપમ માસિક છે.

કિશોર

વિશાધીજીવન કસમિયાન
રાજામાં રીખવાતા
વિષયો વિશે રસમય
રાણીમાં માહિતી આપી
શિક્ષકની ગરજ સારે છે.

કિશોર

આજુ' ભણેલી બહેનોને
જુદા જુદા વિષયો વિશે
સામાન્ય જ્ઞાન આપે છે.

કિશોર

પ્રીત શિક્ષક પ્રચારકાય
અને ઉપયોગી માસિક છે.

: લવાજમ :

હિંદમાં રૂ. ૪ બર્મા તથા પરીસના રૂ. ૧

જીવનચરિત્રો, ઇતિહાસના પ્રસંગો, સાહસકથાઓ, પ્રવાસવર્ણનો,
વિજ્ઞાનની વાતો, ભદુના પ્રયોગો, પ્રાણીજીવનની વાતો, વ્યાયામ
અને રમતગમતની માહિતી, બહાપુરુષોનો જીવનના પ્રસંગો વગેરે આપે છે.
પાંચમું વર્ષ ચાલે છે : આજે જ ગ્રાહક બનો